

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ
SLAVYAN
UNİVERSİTETİ

HEYDƏR ƏLİYEV

100

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

(tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmiləlləşmə)

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN
AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
100 illiyinə həsr olunmuş

XIV BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI

II CİLD

04-05 may, Bakı ♦ 16 may, Lənkəran ♦ 31 oktyabr, İstanbul

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2023-cü il mayın 10-da Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam olur.

Heydər Əliyev öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə məhz Heydər Əliyev zəkasının işığında qədəm qoymuşdur. Davamlı yüksəliş yolunda inamla irəliləyən müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat amalının təntənəsidir.

Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyev özünün qeyri-adi idarəçilik bacarığı, polad iradəsi və yüksək vətənpərvərliyi sayəsində, uzaqgörən və məqsədyönlü qərarları ilə çox qısa müddətdə respublikamızda sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sahələrin inkişafında böyük sıçrayışa nail olmuşdur. Tariximizin gedişatının və həyatımızın ahənginin köklü surətdə dəyişdiyi, azadlıq və müstəqillik duyğularının milli düşüncəmizdə üstünlük təşkil etməyə başladığı bu illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinin ən parlaq səhifələridir. Ulu Öndərin xalqın yaradıcılıq enerjisini bir məqsədə yönəltməklə tarixi yaddaşın bərpası istiqamətində atdığı qətiyyətli addımlar o dövrdə milli ruhun canlanmasına xidmət göstərmiş, özünüdərkə və soy-kökə qayıdışı təmin etmiş, müstəqil dövlət quruculuğuna aparan yolun təməl daşına çevrilmişdir.

Böyük siyasi iradəyə, sarsılmaz əqidəyə malik olan Heydər Əliyevin tükənməz dövlət idarəçiliyi istedadı onun SSRİ-nin rəhbərlərindən biri kimi çalışdığı və irimiqyaslı layihələr həyata keçirdiyi illərdə özünü bir daha parlaq surətdə təzahür etdirmişdir. Heydər Əliyev bütün varlığı ilə sevdiyi və canından əziz bildiyi doğma xalqının mənafeələrini daim önə çəkmiş və respublikamızın inkişafı üçün malik olduğu bütün imkanlardan istifadə etmişdir.

Zamanın hökmü ilə ötən əsrin 90-cı illərində dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Ermənistanın təcavüzü, xarici təzyiqlər və daxili çəkişmələr üzündən dünyanın siyasi xəritəsin-

dən silinmək və dövlətçiliyini itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşmışdır. Taleyimizin həll olunduğu ağır bir zamanda xalqın təkidli tələbinə səs verərək yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev doğma Vətənin xilasını naminə misilsiz fədakarlıq nümayiş etdirmiş, ölkəmizi ictimai-siyasi pərakəndəliyin və anarxiyanın mənəşindən qurtarmış, bütün sahələrdə müşahidə olunan dərin tənəzzülün qarşısını almış, yenidən qurduğu və hər cür qəsdlərdən qoruduğu dövlətin dayanıqlı inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyi illəri xalqımızın nadir tarixi imkandan faydalanaraq, böyük əziyyətlər bahasına öz müstəqilliyini əbədi və dönməz etdiyi taleyüklü mərhələdir.

Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamış, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sadiqliyin canlı təcəssümü olmuşdur. Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə təkcə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ən ciddi şəkildə düşündürən məsələləri uğurla həll etmişdir. Ulu Öndər cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələri arasında üzvi bağlılığı aydın görərək, müəllifi olduğu milli inkişaf strategiyasında ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə qarşıda duran vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmiş və məharətlə həyata keçirmişdir. Heydər Əliyevin milli neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində xalqımız öz təbii sərvətlərinin tam sahibinə çevrilmiş və qısa müddətdə ölkəmizin inkişafına güclü təkan verən resurslar əldə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbul olunması və bütün sferaları əhatə edən köklü islahatların həyata keçirilməsi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu, nizami ordunun yaradılması Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında müstəsna xidmətləridir. Xalqımızı vahid amal ətrafında birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması, ana dilinin dövlət qayğısı ilə əhatə olunması, ictimai-siyasi, elmi və mədəni fikir tariximizin əlamətdar hadisələrinin müntəzəm qeyd edilməsi ənənəsinin yaradılması, Azərbaycanın çoxəsrlik mədəni-irşad sahəsinə qədim diyar və sivilizasiyaların qovşağında yerləşən tolerantlıq məkanı kimi geniş şöhrət qazanması Heydər Əliyevin mükəmməl quruculuq proqramının tərkib hissələri olmuşdur.

Dövrünün ən nüfuzlu siyasətçiləri ilə bir sırada duran Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir simasının, xalqımızın zəngin dəyərlərinin tanınması və ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli mövqe qazanmasında müstəsna rol oynamışdır. Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında həlli Ulu Öndərin qarşıya qoyduğu başlıca vəzifə olmuş, ölkəmizin bütün resursları, xalqımızın potensialı tarixi ədalətin bərpası üçün səfərbər edilmişdir. Ulu Öndərin şah əsəri olan güclü Azərbaycan dövləti öz suverenliyini, müstəqilliyini qorumağa qadir olduğunu 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Zəfər qazanmaqla sübuta yetirmişdir.

Dövlətçilik salnaməmizdə silinməz izlər qoymuş, azərbaycanlı olması ilə ömür boyu fəxr etmiş, milli qürur və iftixar mənbəyimiz olan Heydər Əliyev bütün dünyada Azərbaycanın rəm-

zi kimi qəbul edilir. Xalqımız onun əziz xatirəsini həmişə uca tutur və minnətdarlıqla anır, yəni-dən hakimiyyətə gəldiyi günü Azərbaycan Respublikasının dövlət bayramı – Milli Qurtuluş Günü kimi qeyd edir.

Müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin indiki və gələcək nəsillərə əmanəti, onun zəngin və çoxşaxəli irsi isə xalqımızın milli sərvətidir. Bu müqəddəs mirası qoruyub saxlamaq hər bir azərbaycanlının şərəfli vəzifəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü il “Heydər Əliyev İli” elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər planına dair təkliflərini iki ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 29 sentyabr 2022-ci il

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

(tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə)

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş

XIV BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN MATERIALLARI

II CİLD

Büyük Önder Haydar Aliyev'in Doğumunun 100 Yılına İthafen Düzenlenen

AZERBAIJANI STUDIES

(araştırma, bilimsel söylem, uluslararasılaşma)

XIV ULUSLARARASI KONFERANS

II CİLT

XIV INTERNATIONAL CONFERENCE MATERIALS

CONTEMPORARY ISSUES OF AZERBAIJANI STUDIES

(research, scientific discourse, internationalization)

devoted to the 100th birth anniversary of the National leader Heydar Aliyev

II VOLUME

МАТЕРИАЛЫ XIV МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

посвящённой 100-летию годовщины со дня рождения

Общенационального лидера Гейдара Алиева

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЯ

(исследования, научный дискурс, интернационализация)

II ТОМ

Beynəlxalq elmi konfrans “Ali təhsil müəssisələrində 2023-cü ildə keçiriləcək beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans, simpozium, forum və konqreslərin siyahısı” barəsində Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin 03 fevral 2023-cü il tarixli, 329/2-668/2023 nömrəli məktubuna uyğun olaraq keçirilmişdir.

REDAKSİYA HEYƏTİ

Anar Rüstəm oğlu Nağıyev – sədr
prof. **H.N.Məmmədov**
prof. **L.M.İmaməliyeva**
prof. **V.G.Rəhimzadə**
prof. **P.B.Əliyev**
prof. **M.Q.Qocayev**
prof. **Q.D.Udalıx**
prof. **N.Ş.Məmmədov**
prof. **C.R.Məmmədov**
prof. **N.C.Məmmədyanova**
dos. **Ə.M.Abbasov**
dos. **N.A.Xəndan**
dos. **S.L.Axundova**
dos. **İ.N.Quliyev**
dos. **K.Ə.Hacıyev**
dos. **G.H.Babayeva**
dos. **G.A.Məhərrəmovna-Ağayeva**
dos. **N.O.Babayeva**
dos. **Ə.Ə.Əliyev**
dos. **Ə.S.Əhməd**

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ (tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə). Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş XIV Beynəlxalq elmi konfransın materialları (2 cildə), II cild (VIII-XIV bölmələr). – Bakı: 2023. – 620 səh.

ISBN: 978-9952-39-133-6

Məqalənin məzmunu ilə bağlı məsuliyyət müəllifin üzərinə düşür.

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Anar Nağıyev (sədr)	Bakı Slavyan Universitetinin rektoru
Nizami Cəfərov	Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin deputatı, akademik
İlham Məmmədzaadə	AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun direktoru, professor
Urxan Ələkbərov	Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rektoru, akademik
Abdulqappor Qırğızbayev	Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru (Özbəkistan Respublikası)
Şalva Kirtadze	Kutaisi Dövlət Universitetinin rektoru (Gürcüstan Respublikası)
Sevinc Fətəliyeva	Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin deputatı, dosent
Pirali Əliyev (sədr müavini)	Bakı Slavyan Universitetinin professoru
İsmət Çətin	Qazi Universitetinin Təhsil fakultəsinin professoru (Türkiyə Respublikası)
Elzabet Bzhalava	İvani Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin professoru (Gürcüstan Respublikası)
Cumali Şabanov	Daşkənd Şərqşünaslıq Universitetinin dekanı, dosent (Özbəkistan Respublikası)
Cahangir Məmmədov	Bakı Slavyan Universitetinin professoru
Rəhilə Quliyeva	Bakı Slavyan Universitetinin professoru
Məmməd Qocayev	Bakı Slavyan Universitetinin professoru
Valentin Petrusenko	“Paisi Hilendarski” adına Plovdiv Universitetinin dosenti (Bolqarıstan Respublikası)
Osman Emin	Müqəddəs Kiril və Mefodiy Universitetinin dosenti, Şimali Makedoniya
Haşim Koç	Türkiyə Respublikası, YÖK prezidentinin müşaviri
Dürdanə Hümbətova	Bakı Slavyan Universitetinin dosenti (Elmi katib)

MÜNDƏRİCAT

VIII BÖLMƏ TƏRCÜMƏ VƏ MƏTNŞÜNASLIQ

1. MÜƏLLİF TƏRCÜMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI Güllü Abdullayeva	19
2. О ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СОВМЕСТИМОСТИ В ПОЭТИЧЕСКОМ ПЕРЕВОДЕ Ислам Агакеримов	22
3. ÜZGÜÇÜLÜK İDMAN NÖVÜNDƏ İŞLƏNƏN TERMİNLƏRİN TƏRCÜMƏSİ Nigar Əbdürəhmanova	23
4. C.LONDONUN “WHITE FANG” (“AĞ DİŞ”) POVESTİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ LAKUNLARIN ADAPTASIYASI PROBLEMİ Turan Əkbərli	25
5. MƏTNİN KOMPONENTLƏRİNİN ƏLAQƏSİ HAQQINDA Xuraman Əliyeva	28
6. AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATI: ZƏFƏRƏ GEDƏN TARİXİ YOL Aynur Əzizova	29
7. ОСОБЕННОСТИ И ПРИНЦИПЫ ПЕРЕВОДА ГАЗЕТНЫХ СТАТЕЙ И МАТЕРИАЛОВ Samirə Hacıyeva	32
8. BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ İSTİFADƏ OLUNAN “DANIŞANADLAR”IN TƏRCÜMƏ ÇƏTİNLİKLƏRİ Səmrə Həsənlı	35
9. QANADLI SÖZLƏR VƏ ONLARIN BƏDİİ MƏTNDƏ İŞLƏDİLMƏSİ Afina Hüseynova	36
10. TERMİNOLOJİ MƏNŞƏLİ FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ Vüsalə İmanova	38
11. AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLÇİLİYİNDƏ DİLÇİLİK TERMİNLƏRİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ Aybəniz İslamova	40
12. НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ПЕРЕДАЧИ СОЦИАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГЕРОЕВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ Самая Керимова	43
13. ŞİFANİ SƏSLƏNƏN MƏTNLƏRDƏN TƏRCÜMƏ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNMASI İradə Quliyeva	45
14. N.A.NEKRASOVUN POEMALARINDA QADIN OBRAZLARI (“Şaxta-çovğun qırmızı burun” və “Rus qadınları” poemalarının materialları əsasında) Sevinc Musayeva	47
15. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ DAHİ SƏNƏTKARI NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ Gülər Nəsimova	49
16. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ПЕРЕВОДЧИКА И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА Севиндж Аббасова	52
17. ГЕНИЙ, ТАЛАНТ И СПОСОБНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ Анатолий Николаевич Андреев	55
18. ПЕРЕВОД-ЗАЛОГ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ОБЩЕНИЙ (О переводах на грузинский язык некоторых азербайджанских поэтов) Ия Зумбулидзе, Вера Квантре	57
19. ПРИНЦИПЫ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ПИСАТЕЛЯ «ВТОРОГО РЯДА» В МАГИСТЕРСКИХ КУРСАХ ПО ИСТОРИИ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ Михайлова Мария Викторовна, Назарова Анастасия Викторовна	59
20. О ПОЭЗИИ АХМЕДА ДЖАВАДА И ЕЁ ПЕРЕВОДАХ НА РУССКИЙ ЯЗЫК Флора Наджиева	62
21. TRANSLATION OF REALITIES IN M. BULGAKOV’S NOVEL “THE MASTER AND MARGARITA” Altyn Tukumbayeva	65
22. ОСОБЕННОСТИ ЭТНОСПЕЦИФИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ НА МАТЕРИАЛЕ ПОЭМЫ «ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ Гамида Халилова	68

23. ZAMAN KONSEPTİNİN KONTEKSTDƏKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ Zəhra Qulamova	69
24. ЛОКАЛИЗАЦИЯ КАК СТРАТЕГИЯ ДОСТИЖЕНИЯ КАЧЕСТВА ПЕРЕВОДА КОМПЬЮТЕРНЫХ ВИДЕОИГР Елена Цвирко	71
25. СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО И РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ Асель Абаганова	73

IX BÖLMƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA BİRİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN TƏSVİRİ Xəlidə Abbasova	76
2. POSTMODERN ƏDƏBİYYATDA BƏDİİ ZAMAN (Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dəyəsi” romanı əsasında) Səbinə Ağababayeva	78
3. HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ VƏ MİLLİ ƏDƏBİYYATIMIZ Səadət Ağakışiyeva	81
4. MÖVLUD SÜLEYMANLI NƏSRİNDƏ İNSAN VƏ ZAMAN PROBLEMİ Elmira Babayeva	83
5. SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞI TÜRKMƏN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ Əflatun Baxşəliyev	86
6. TURANÇILIĞI TƏBLİĞ EDƏN HÜSEYN CAVİDƏ HEYDƏR ƏLİYEV QAYĞISI Səbinə Dünyamalıyeva	87
7. B.VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA HUMANİZM MÖVZUSU Könül Əbdürəhmanova	89
8. AZƏRBAYCAN AŞIQ ŞEİRİNDƏ METAFORİKLƏŞMƏ PROSESİ Gülnarə Əliyeva	92
9. MİRZAĞA QULUZADƏNİN “BÖYÜK İDEALLAR ŞAİRİ” ƏSƏRİ NƏSİMİ POEZİYASI HAQQINDA DƏYƏRLİ TƏDQIQAT KONTEKSTİNDƏ Ruhəngiz Əliyeva	94
10. NOVRUZ BAYRAMI VƏ MİLLİ OYUNLARIMIZ KLASSİK ƏDƏBİYYATDA (Məsihi yaradıcılığı əsasında) Səltənət Əliyeva	97
11. НАЦИОНАЛЬНЫЙ МИР В «ДЕРЕВЕНСКОЙ ПРОЗЕ» (на материале прозы М.Сулейманлы) Рена Эййубова	99
12. İSMAYIL ŞIXLININ “ÖLƏN DÜNYAM” ROMANINDA BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ Kəminə Əzizova	101
13. “BEOVULF” VƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” “DASTANLARININ LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ Sevinc Fətəliyeva	103
14. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏDƏBİYYAT Yeganə Hüseynova	106
15. HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI HAQQINDA FİKİRLƏRİNƏ DAİR QISA QEYDLƏR Xatirə Xəlilova	108
16. СЕЙФУЛЛА АСАДУЛЛАЕВ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ РУССКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ Севиндж Худиева	111
17. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ UINSTON ÇÖRÇİLİN MEMUAR VƏ XATİRƏLƏRİNDƏ MÜƏLLİF ŞƏXSİYYƏTİNİN SEZİLMƏ SPESİFİKASI HAQQINDA Türkanə İbrahimova	113
18. “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN TƏDQIQI VƏ TƏBLİĞİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜSTƏSNA ROLU Leyla İmaməliyeva	115
19. İSİ MƏLİKZADƏ NƏSRİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ PROBLEMLƏR Jalə İslamova	118
20. AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA POEMA-MÜRACİƏTİN İŞLƏNMƏSİ Aytac İsmayılı	119
21. REPRESSİYA QURBANI HÜSEYN CAVİDİ VƏTƏNİNƏ QOVUŞDURAN HEYDƏR ƏLİYEV Pakizə Kərimova	120

22. MƏMMƏD ARAZ POEZİYASINDA YADDAŞ Günay Qarayeva	122
23. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA BƏDİİ GÜLÜŞ VƏ ONUN NÖVLƏRİ Ulduz Qəhrəmanova	124
24. C. MƏMMƏDQULUZADƏNİN “ÖLÜLƏR” TRAGİKOMEDİYASINDA FANATİZM VƏ CƏHALƏTİN TƏSVİRİ Pərvanə Qulamova	127
25. HEYDƏR ƏLİYEV – BƏXTİYAR VAHABZADƏ İRSİ HAQQINDA Rima Quliyeva	129
26. K.MARLO VƏ H.CAVİD YARADICILIĞINDA ƏMİR TEYMUR OBRAZININ BƏDİİ HƏLLİNİN MÜQAYİSƏSİ Nərgiz Qurbanova	133
27. CƏMŞİD ƏMİROVUN “MƏNİM ƏSİL MƏHƏBBƏTİM” ROMANI CASUS DETEKTİVİNİN ƏDƏBİ NÜMUNƏSİ KİMİ Seyidnisə Lətifli	136
28. HEYDƏR ƏLİYEV – AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ VƏ ƏDƏBİYYATI Xatirə Məhərrəmov	137
29. NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ YARANAN POEZİYA NÜMUNƏLƏRİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI Elxan Məmmədov	140
30. HÜSEYN ABBASZADƏNİN “GENERAL” ROMANINDA ÖN VƏ ARXA CƏBHƏNİN TƏSVİRİ Fərrux Məmmədov	143
31. HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ INKIŞAFINA TÖHFƏSİ Arzu Məmmədova	145
32. MÜHİT VƏ QƏHRƏMAN PROBLEMİ (İ.Əfəndiyev. “Sən həmişə mənimləsən” əsəri əsasında) Ədibə Məmmədova	148
33. ULU ÖNDƏRƏ ÜMUMXALQ MƏHƏBBƏTİN BƏDİİ İFADƏSİ Aygün Orucova	150
34. HEYDƏR ƏLİYEVİN ƏDƏBİYYAT STRATEGİYASI Aynur Səfərli	153
35. RƏSUL RZA VƏ MEMUAR JANRI Zeynəb Səfərova	155
36. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏDƏBİYYAT Ülvi Tağızadə	158
37. QULU AĞSƏS POEZİYASINDA İNSAN VƏ HƏYAT PROBLEMİ Kəmalə Umudova	161
38. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN KLASSİK ƏDƏBİ-BƏDİİ İRSİ Ceyran Vəliyeva	164
39. TƏNQİD OLUNAN MÜASİRLİK SABİRİN NƏZƏRİNDƏ Fidan Vəliyeva	166
40. CAVİD HƏYATINDA ƏDALƏTİ BƏRPA EDƏN DAHI ŞƏXSİYYƏT HEYDƏR ƏLİYEV Gülənar Vəliyeva	168
41. ÇAĞDAŞ NƏSRDƏ QAÇQINLIĞIN BƏDİİ ƏKSİ Günay Yediyarlı	171
42. АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ МОТИВЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ МИРЕ АЛЛЫ АХУНДОВОЙ Pəri Əhmədova	173
43. НОВАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ГЕРОИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ 1990-Х ГОДОВ (На материале Азербайджанских писателей) Samira Əhmədova	176

X BÖLMƏ TƏDRİSİN METODİKASI

1. OXU MƏTNLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM METODLARININ ROLU Sevinc Abdullayeva	180
2. İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏRİF VƏ ANLAYIŞLARIN ÖYRƏDİLMƏSİ Teyyubə Abışova, Sevinc Hacıyeva	182
3. АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ КАК ВАЖНЫЙ КОМПОНЕНТ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ Мехри Ахундова	184

4. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORFOQRAFIYANIN TƏLİMİ YOLLARI Kəmalə Aslanova	187
5. İNFORMATİKA FƏNNİNİN DİGƏR FƏNNLƏRLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ Zərəfşan Azayeva, Səidə Qaraşova	188
6. İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MÜTƏNASİB KƏMİYYƏTLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ Aynura Binnətova, Fəridə Həsənli	191
7. FRANSIZ DİLİNİN DİDAKTİKASINDA BƏZİ ÜSULLAR İradə Dadaşova	193
8. МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО: ТРАДИЦИИ И НОВАЦИИ Метанет Дадашова	195
9. DİL İŞARƏLƏRİNİN PRAQMƏTİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ Arzu Dadaşzadə	198
10. MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA FƏZADA SƏMTLƏŞMƏ BACARIĞININ FORMALAŞMASI Turac Əhmədova, Gülnar Cəfərzadə	199
11. HƏRƏKƏTƏ AİD MƏSƏLƏLƏRİN SXEM VASİTƏSİLƏ ÖYRƏDİLMƏSİ Vəfa Əlili, Fatimə Məmmədova	201
12. XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNİN İNNOVATİV METODLARLA TƏŞKİLİ Leyla Əliyeva	204
13. İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR MÜƏLLİMİN ROLU Sevinc Əliyeva	205
14. AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI FƏNDAXİLİ ƏLAQƏNİN İCRASI Fatma Əsədova	208
15. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ Натига Ага Ибрагимова	210
16. DİL DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ Sevil İsayeva	212
17. İLKOKUL TÜRKCƏ DƏRS KİTAPLARI HAZIRLANIRKEN DİKKAT EDİLMƏSİ GEREKEN ÖZELLİKLER Ali Kademli	214
18. ZƏFƏR TARİXİMİZİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ELMİ-DİDAKTİK ƏSASLARI Aygün Kərimova	216
19. I SİNİFDƏ ŞAĞIRDLƏRİN RABİTƏLİ NİTQİNİN İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ (I sinif Azərbaycan dili dərslərinin (2020-ci il nəşri) təhlili əsasında) Maya Qasımova	218
20. CÜMLƏDƏ İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİN TƏDRİSİ YOLLARI Rəvanə Quliyeva	221
21. TƏLƏFFÜZÜN TƏDRİSİ-YENİ METODLAR VƏ TEXNOLOGİYALAR Dürdanə Qurbanova	224
22. İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNDƏ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ ƏSASINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI Mehrriban Məmmədova	229
23. DEVELOPMENT OF ACADEMIC WRITING SKILLS IN TEACHING TRANSLATION Gülərə Mustafayeva	231
24. İŞGÜZAR ÜNSİYYƏT Ülviyyə Rəcəbli	234
25. İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ HƏNDƏSƏ ELEMENTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ MULTİMƏDİYADAN İSTİFADƏ Minayə Sadıxova, Zöhrə Əliyeva	236
26. XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRƏRASI ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI Jalə Salmanova	239
27. ŞAĞIRDLƏRDƏ RUS DİLİNƏ MARAĞI ARTIRMAQ ÜÇÜN İNNOVATİV YANAŞMALARDAN İSTİFADƏ Məryəm Zeynalova	240
28. ВАЖНОСТЬ КОМПЬЮТЕРНОГО ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ Севда Абулова, Наилә Бахшиева	242

29. ПУТИ АКТИВИЗАЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНОЙ ЛЕКСИКИ В РУССКОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ШКОЛЫ Балоглан Алиев	245
30. ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ МЕТОДОМ КЕЙСОВ Малахат Аллавердиева	246
31. ИСТОРИЯ ПОБЕДЫ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЕГО ИЗЛОЖЕНИЯ В УЧЕБНЫХ ЦЕЛЯХ Яшар Алхасов	249
32. О ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ОСНОВАХ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ВТОРОМУ ИНОСТРАННОМУ (НА МАТЕРИАЛЕ БИОГРАФИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ, ПОЭТОВ И Т.П.) Светлана Амирбекова	252
33. ФОРМИРОВАНИЕ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ Мехрибан Байрамова	254
34. ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ Сазид Вьюгина	257
35. ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТАТАРСКОГО НАРОДОВ Ильхамия Галимзянова	259
36. МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ОСНОВА ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Илаха Гасанова	262
37. МЕТОДЫ И ОСОБЕННОСТИ ОСНОВНЫХ ЭТАПОВ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ- АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ РУССКОЙ ОРФОГРАФИИ Мехрибан Гулиева	265
38. ОБУЧЕНИЕ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИМ СРЕДСТВАМ ОБЩЕНИЯ (на материале лингвокультурологии) Диляра Джавадова	268
39. СОДЕРЖАНИЕ КОНЦЕПТА «РОДИНА» (на материале русского языка) Тарана Кязимова	270
40. ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПТА В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ Наиля Мамедова	272
41. АЛГОРИТМ ПРОЕКТНОЙ РАБОТЫ КАК КЛЮЧ К ИНТЕГРАЦИИ STEAM МЕТОДОЛОГИИ В ОБЩЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ Ülkər Mirzəliyeva	274
42. ТЕХНОЛОГИИ ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ (ТИО) В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ Джейран Оруджева	277
43. АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО Laləzar Sadıqova	280

XI BÖLMƏ XARİCİ DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

1. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İSİM DÜZƏLDƏN AFFİKSLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFİ Fəridə Ağayeva	283
2. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İDİOMATİK VAHİDLƏRİN TƏDQİQİ TARİXİNDƏN Nigar Ağayeva	286
3. İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMATİK İFADƏLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI Aytən Aliyeva	290
4. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASI ƏSASINDA FORMALAŞAN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR Humay Əhmədova	292
5. VASİTƏSİZ NİTQ AKTİNİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ Maya Əhmədova	295
6. DİLDƏ PAREMIOLÖJİ KONSTRUKSIYALAR VƏ ONLARIN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ Şəfəq Həsənova	297

7. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA HİDRONİMLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ Bənövşə İbrahimova	299
8. TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN FRANSIZ DİLİNDƏ İŞLƏNMƏ YERİ Bəsti İbrahimova	302
9. ЛЕКСИЧЕСКИЙ СПОСОБ ВЫРАЖЕНИЯ СТРАДАТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ Айгюн Исаева	304
10. İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRƏ DAİR Firuzə Kərimova	306
11. О ТРУДНОСТЯХ ВЫДЕЛЕНИЯ ВТОРОСТЕПЕННЫХ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ Aynur Quliyeva	308
12. HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ DİLLƏRİN İNKİŞAFINA YANAŞMASI Leyla Quliyeva	309
13. SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNDƏ TƏSNİFATI Vəfa Lətifli	311
14. ALLUZİV ANTRONİMLƏR BƏDİİ VƏ PUBLİSİSTİK DİSKURSDA Günəl Rzazadə	312
15. OBRAZLI İFADƏLƏR, METAFORA VƏ TƏŞBEHLƏRDƏ “GÖZƏLLİK” KONSEPTİ Zeynəb Salamova	314
16. FRANSIZ DİLİNDƏ TOPONİMLƏRİN KONNOTATİV MƏNALARI Sədaqət Səlimova	316
17. РОЛЬ МЕТАФОРЫ В РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ Ülviyyə Şahverdiyeva	318
18. АХРОМАТИЧЕСКИЕ ЦВЕТА В ПАРЕМИО-ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОМ ФОНДЕ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ Könül Əliyeva	320
19. О СОЗДАНИИ СИСТЕМЫ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИХ МОБИЛЬНЫХ ТРЕНАЖЕРОВ ПО РКИ Лёвина Г.М.	321
20. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УЧЕБНО-РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ Севиндж Мехтиева	324
21. ОТРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТА «НЕБО» ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ Сабина Мусаева	326
22. ПЕРФОРМАТИВНЫЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ НА БАЗЕ СИСТЕМЫ РЕЧЕВЫХ ТАКТОВ Илаха Халыгова	328
23. XX ƏSR AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA YENİ CƏRƏYANLAR VƏ ŞƏRQ MƏSƏLƏSİ Süsənbər Ağamalıyeva	329
24. BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ TARİXİ KEÇMİŞƏ MÜRACİƏT Ayna Babazadə	331
25. UİLYAM QOLDİNQİN “VARİSLƏR” ROMANINDA TƏKAMÜL VƏ MƏNƏVİ İNKİŞAF MÖVZUSU Günay Baxşıyeva	333
26. L.N.TOLSTOYUN “ANNA KARENİNA” VƏ M.S.ORDUBADİNİN “DUMANLI TƏBRİZ” ROMANLARINDA DAXİLİ MONOLOQLAR Nəsib Cəbrayılov	335
27. UOLT UİTMAN YARADICILIĞINDA HUMANİZM İDEYALARININ TƏSVİRİ VƏ İNSAN KONSEPSİYASINA ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ BAXIŞ Vəfa Qənizadə	338
28. HENRİ LONQFELLO YARADICILIĞI VƏ ŞƏRQ MOTİVLƏRİ Samirə Qocayeva	340
29. АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ АЛЛЮЗИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БОРИСА АКУНИНА Sevinc Əliyeva	341
30. RUS YAZIÇISI N.M.KARAMZİN HAQQINDA AZƏRBAYCAN TƏDQİQATCILARININ FİKİRLƏRİ Samirə Həsənova	345
31. Q.BAYRON YARADICILIĞINDA ŞƏRQ MÜHİTİNİN TƏSVİRİ ÜSULLARINA DAİR Aytəkin Qurbanova	346
32. HALİKARNAS BALIKÇISI - DƏNİZ HEKAYƏLƏRİNİN DİLİ Xəyalə Mecidova	348

33. MİGEL DE SERVANTESİN “DON KİXOT” ROMANININ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR Leyla Ramazanova	351
34. ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA ZAMAN VƏ MƏKAN PROBLEMİNƏ DAİR Aytac Rüstəmov	353
35. TƏSƏVVÜFLƏ BAĞLI OLAN “ANKA” TERMİNİNİN SEMANTİKASINA DAİR Günəl Şamilova	356
36. KLASSİK SƏNƏDLİ JANRLAR MÜASİR BƏDİİ SƏNƏDLİ NƏSRİN QAYNAĞI KİMİ Könül Zeynallı	358
37. ВОСПРИЯТИЕ ТВОРЧЕСТВА Ю.В.БОНДАРЕВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ Летафет Алиева	360
38. БЛУЖДЕНИЯ ХУДОЖНИКА СРЕДНИХ СПОСОБНОСТЕЙ В РОМАНЕ СЕРГЕЯ ЕСИНА «ИМИТАТОР. ЗАПИСКИ ЧЕСТОЛЮБИВОГО ЧЕЛОВЕКА» Афәр Ализаде	362
39. ПОИСК «ДРУГОЙ ЖИЗНИ» В КОНТЕКСТЕ ДУХОВНЫХ СТРАДАНИЙ ГЕРОЯ-ИНТЕЛЛИГЕНТА (на материале прозы Анара и Ю.Трифонов)	
Дурдана Гумбатова	364
40. ВОСТОЧНЫЙ КОВЕР» В РАССКАЗЕ Л. ЛЕОНОВА «ТУАТАМУР» Сергей Лебедев	366
41. НАРОДОЦЕНТРИЧНЫЙ КАНОН БЕЛОРУССКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ Анжела Мельникова	369
42. ОБ ОДНОМ СТИХОТВОРЕНИИ М.ЦВЕТАЕВОЙ Хураман Мурсалиева	371
43. ИНТРОСПЕКЦИЯ В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ДВАДЦАТОГО ВЕКА Тахан Серик Шешенбайұлы	373

XII BÖLMƏ PEDAQOGİKA VƏ PSİXOLOGİYA

1. TƏHSİLDƏ YENİ YANAŞMA: BİRGƏ YARADICILIQ MODELİ Gülınar Abdullayeva	377
2. HEYDƏR ƏLİYEV N.NƏRİMANOV HAQQINDA Həyat Abdullayeva	379
3. AKADEMİK NƏİLİYƏTƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN ƏSAS DƏYİŞƏNLƏR Arzu Baxşəliyeva	380
4. YUSİF BALASAQUNLUNUN “QUTADĞU BİLİG” ƏSƏRİNDƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ Zoya Cəbrayıllova	382
5. TƏHSİLALANLARIN SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN OBYEKTİV VƏ SUBYEKTİV AMİLLƏRLƏ ŞƏRTLƏNMƏSİ Heydər Cəfərov	385
6. TƏHSİLDƏ İKİDİLLİLİK MODELƏRİ Kəmalə Cəfərova	387
7. İSTEDADLI ŞAĞİRTLƏRİN YARADICI FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ YOLLARI Nahidə Cəfərova	390
8. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜLKİ MÜDAFİƏNİN SOSIAL DƏYƏRİ Natavan Əlixanova	392
9. TƏHSİLDƏ İNAM VƏ DƏSTƏK MÜHİTİNİN YARADILMASI Bəsti Əsədova	395
10. MÜTALİƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASINA DAİR Bibixanım İbadova	396
11. HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ PEŞƏKAR MÜƏLLİM HAZIRLIĞI Aynur Qasımova	398
12. İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ANA DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK, MİLLİ VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZƏ SƏDAQƏT HİSSLƏRİNİN AŞILANMASI Ziyafət Qasımova	400
13. PEŞƏ TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİ Ş.S. Quliyeva	403
14. ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN ROLU Sevda Mansurova	405

15. ПОЛЬЗА АУДИОКНИГ ДЛЯ СТУДЕНТОВ Farida Mehbalıyeva	407
16. ELMİ TƏDQİQAT - GƏNC MAGİSTRANTLARIN HAZIRLANMASINDA ƏSAS PRİNSİP KİMİ Almas Məmmədova	409
17. TƏHSİL XALQIMIZIN BU GÜNÜ, SABAHİ VƏ GƏLƏCƏYİDİR İsmət Məmmədova	411
18. TƏHSİL SİSTEMİNİN RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYASI Tamara Məmmədova	413
19. İDMANDA İDARƏETMƏ MÜHİTİ Müjkan Məmmədzadə, Zeynəb Abbasova	415
20. HƏRBİ İDARƏÇİLİK MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN ƏSAS ASPEKTLƏRİ Əlizamin MənsuMOV, Naibə Şəmsiyeva	416
21. UŞAQLARIN SAĞLAM İNKİŞAFINDA NAĞILLARIN ƏHƏMİYYƏTİ Sevinc Mirzəyeva	419
22. MÜƏLLİM HAZIRLIĞI MƏSƏLƏLƏRİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ Xumar Novruzova	420
23. ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ İKT SİYASƏTİ Aynurə Nurəliyeva	423
24. KUZHEY MAKEDONYA CUMHURİYETİNİN TÜRK EĞİTİMİNDE İNOVASYON HAREKETLERİ Osman Emin	425
25. TƏHSİL VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR Səidə Paşayeva	426
26. ALİ TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏT TƏMİNATI İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCANIN BOLONYA PROSESİ ÖHDƏLİKLƏRİ Gülcahan Sadıqova	428
27. ÜMUMTƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ DAVAMLI İNKİŞAF NAİL OLMAQ YOLLARI Səkinə Seyidova	430
28. İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ Fəridə Səfəraliyeva	432
29. РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В СОЦИАЛЬНОМ ФОРМИРОВАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ Kamran Səmədov	434
30. AZƏRBAYCAN MİLLİ-MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT SİSTEMİNDƏ UŞAQ OYUNLARININ YERİ Yadigar Səmədov	437
31. ECOLOGICAL ACCEPTABILITY AS A META-PARAMETER OF AN INNOVATIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT Shauliakova-Barzenka Iryna	440
32. HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ GƏLƏCƏK NƏSİLLƏR ÜÇÜN MƏNƏVİ TƏRBİYƏ NÜMUNƏSİDİR Zoya Vəlibəyova	442
33. ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНЫМ ПРОЦЕССОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ Сабина Багирова	445
34. КОМПЛЕКСНАЯ ЗАЩИТА ИНФОРМАЦИИ В КОМПЬЮТЕРНЫХ СЕТЯХ Тамилла Гасанова	447
35. АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ КАК ИСТОЧНИК ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ИНОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ Гюльчин Гулузаде	449
36. РОМАН М.СУЛЕЙМАНЛЫ «КОЧЕВЬЕ» КАК МИФОЛОГИЧЕСКИЙ И КАК РЕАЛЬНЫЙ ДИСКУРС О ЖИЗНИ ЦЕЛОГО НАРОДА Гюльтекин Касумова	452
37. ФОНД ГЕЙДАРА АЛИЕВА – ЗАЩИТНИК ПРАВ ДЕТЕЙ Sahilə Orucova	454
38. КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ КАК ВАЖНЫЙ КОМПОНЕНТ ИМИДЖА РУКОВОДИТЕЛЯ Татьяна Печенёва	457
39. КАЧЕСТВО ЖИЗНИ – ВАЖНЕЙШИЙ КРИТЕРИЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЛЕЧЕНИЯ И РЕАБИЛИТАЦИИ ОНКОЛОГИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ Биллурə Расулова	459

40. ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЕ КАК КОМПОНЕНТ СОВРЕМЕННОГО УНИВЕРСИТЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ВОЗМОЖНОСТИ И РИСКИ Ван Синсинь	463
41. ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ КРАЕВЕДЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ Офелия Тагиева	465

XIII BÖLMƏ İCTİMAİ ELMLƏR: TƏDQİQATIN BEYNƏLMİLLƏŞMƏSİ

1. HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI, MƏDƏNİ İNKİŞAFININ SƏBƏBKARI KİMİ Mahirə Abdullayeva	469
2. РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ Севда Ахундова	471
3. ELEKTRON HÖKUMƏT: İNTEQRASIYA EDİLMİŞ KONSEPTUAL ÇƏRÇİVƏ Şəhri Ağazadə	474
4. ORDUDA SOSİOLOJİ TƏDQİQAT METODLARININ TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ Ayşən Baxışova	478
5. HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ TARİX ELMİ Nubar Bəşirli	480
6. AVROPA İTTİFAQININ CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ Nərmin Cəfərova	482
7. DELAN-NAUR VƏ QUTLUQ-BALIQ ŞƏHƏRİ Taleh Əliyev	485
8. KİPR PROBLEMİ VƏ 1974-CÜ İL CENEVRƏ KONFRANSLARI Səbinə Əliyeva	487
9. MÜASİR AZƏRBAYCAN GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN BANİSİ Nihat İsmayilzadə	490
10. DİN VƏ MÜASİR CƏMİYYƏT MƏSƏLƏRİNƏ DAİR Məmmədağa Rzayev	493
11. CƏNUBİ QAFQAZIN YENİ REGIONAL İNKİŞAF STRATEGİYASI Afət İsrayılova	495
12. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞINDA “İKİ DEVLET TEK MİLLETİN” ENFORMASYON ZAFERİ Hatice Koç, Həşim Koç	496
13. ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYİN FORMALAŞMASI KONTEKSTİNDƏ Elnarə Qaragözova	502
14. ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN BEYNƏLMİLLƏŞMƏSİ PROSESİNİN MEYARLARI Gülnarə Qurbanova	503
15. NORVEÇ DİALEKTLƏRİNİN TƏDQİQİNDƏ BEYNƏLMİLLƏŞMƏ MƏSƏLƏSİ Aytən Məmmədova	505
16. TƏDQİQATLARIN BEYNƏLMİLLƏ SFERADA APARILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ Ülkər Məmmədova	507
17. INTERNATIONALIZATION IS A TREND OF DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION Leyla Musayeva	509
18. HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN ƏSASIDIR M.A.Musayeva	511
19. ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA HƏRBİ TƏCAVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN SİYASİ PROBLEMLƏRİ Kəmalə Nəsirova	513
20. HÜLAKÜLƏR DÖVRÜNÜN AZƏRBAYCANDA ELM VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ Lamiyə Nəsirova	515
21. PECULIARITIES OF THE INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE DEVELOPMENT Oksana Oliinyk	517
22. AVROPA İTTİFAQININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ SANKSİYALAR: HÜQUQİ ƏSASLARI, TƏSNİFATI VƏ TƏDBİQİ Adil Rəcəbli	519

23. İRƏVAN AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRİDİR Cavanşir Sadıqov	523
24. QƏTRAN TƏBRİZİ YARADICILIĞINDA XI ƏSR DÖYÜŞÇÜLƏRİNİN EPİTETLƏRLƏ TƏSVİRİ Nigar Sadıqova	524
25. QLOBALLAŞMANIN TƏBİİ NƏTİCƏSİ KİMİ BEYNƏLMİLLƏŞMƏ Günəl Səlimova	526
26. TƏDQİQATLARIN BEYNƏLMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ELMİ TƏRƏQQİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN MÜHÜM AMİL KİMİ Oktay Səmədov	528
27. İBRAHİM YUSİFOĞLUNUN “O, GÜNƏŞ ÖMRÜDÜ, SÖNMƏYƏCƏKDİR” POEMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN BƏDİİ OBRAZI HAQQINDA Salidə Şərifova	529
28. ALİ TƏHSİLDƏ TƏDQİQATIN BEYNƏLMİLLƏŞMƏSİ PROSESİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI Leyla Yadigarova	534

XIV BÖLMƏ QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!

1. QARABAĞDA ERMƏNİLƏRİN MƏSKUNLAŞMASI VƏ SAY TƏRKİBİNİN SÜNİ SURƏTDƏ ARTIRILMASI SİYASƏTİ Əsgər Əhməd	537
2. OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF ECOTOURISM IN THE LIBERATED TERRITORIES FROM OCCUPATION Aygun Abdullayeva	540
3. MÜASİR BİOETİKA PROBLEMLƏRİ VƏ ERMƏNİ VANDALİZMİ Sevinc Abdullayeva	542
4. QARABAĞIN XAÇIN TIPLI XAÇDAŞLARI ALBAN MƏDƏNİYYƏTİNİN RƏMZİ KİMİ Aliyə Adgözləova	544
5. QARABAĞ TORPAQLARININ İŞGALDAN AZAD EDİLMƏSİ KEÇMİŞİMİZDƏN BU GÜNÜMÜZƏ Pərviz Allahverdiyev	546
6. “QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!” – IDEOLOGEMİ “QAÇQIN” KONSEPTİNİN KONTR-FREYM-SSENARİLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ Səkinə Aydınova	548
7. HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ NƏQLİYYAT-KOMMUNİKASIYA VƏ ENERJİ DƏHLİZLƏRİ MƏSƏLƏSİ Novruz Bəkirov	549
8. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ ORDU QURUCULUĞU Mirzə Cavadov	552
9. MÜASİR AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN QURUCUSU Hüsniyyə Çobanova	554
10. HEYDƏR ƏLİYEVİN NATO SİYASƏTİ BUGÜNKÜ GEOSİYASİ REALLIQLAR KONTEKSTİNDƏ Alpay Əhmədov	557
11. AZƏRBAYCANDA VƏTƏN SAVAŞI ZAMANI XARİCİ JURNALİSTLƏRİN ETİK POZUNTUYA YOL VERMƏ SƏBƏBLƏRİ Mübariz Əhmədov	559
12. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ELMİ Baxış Ələsgərov, Yaqub Səmədov	561
13. AZƏRBAYCANIN VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏSİ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ORDU QURUCULUĞUNUN ZƏFƏRİDİR Ərzuman Əmirov, Adil Əliyev	563
14. NAXÇIVANDA HƏRBİ KADRLARIN HAZIRLANMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİ Ayşən Əsgərova	566
15. II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ GEDİŞİNDƏ “İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİNİN” VERBAL MANİPULYASIYA TAKTİKALARI BARƏDƏ Aytən Hacıyeva	570
16. TURİZMİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA ROLU Kəmalə Hacıyeva	572
17. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİ Davud Həşimov	574

18. 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ: HEYDƏR ƏLİYEV VƏSİYYƏTİNDƏN BÖYÜK ZƏFƏRƏ Anar İsmaylov	575
19. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ORDUSU Əli Kərimov	578
20. TORPAQ VƏ HUMANİZM AZƏRBAYCAN – TÜRK DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNİN TƏMƏL PRİNSİPLƏRİ KİMİ Sadir Məmmədov	580
21. TORPAQLARIMIZA SAHİB ÇIXDIĞIMIZ KİMİ TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİMİZƏ DƏ SAHİB ÇIXMALIYIQ Sevda Mirzəyeva	582
22. 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA CƏNUBİ QAFQAZDA YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR Ləman Qarayeva	585
23. QƏLƏBƏYƏ APARAN YOL Sevinc Qarayeva	587
24. QARABAĞ MÜHARİBƏSİ TARİXİ HADİSƏ VƏ ƏDƏBİ MÖVZU KİMİ Səlimə Qasımova	589
25. 44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ VƏ AZƏRBAYCANDA HƏRB ELMİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ Bahadur Qəmbərov	591
26. ALİ BAŞ KOMANDAN İLHAM ƏLİYEVİN «QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!» ŞÜARİ VƏ DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ƏSAS FƏALİYYƏTLƏRİ Asəf Qəribov, Nicat Ədilov	594
27. DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN XİLASKARI Tahirə Quliyeva	596
28. QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR! Xoşbəxt Rəhimzadə	598
29. QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR! Aysel Rəsulzadə	600
30. İRANIN AZƏRBAYCAN VƏ ERMƏNİSTAN ARASINDA BALANSLAŞDIRILMIŞ, YOXSA İKİÜZLÜ XARİCİ SİYASƏTİ Kəmalə Ruintən	604
31. DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR Kəmalə Yusifova	608
32. KARABAKH İS AZERBAIJAN! Ləman Zeynalova-Məmmədzadə, Aysel Əliyeva	610
33. 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏKİ QALİBİYYƏTİMİZ ÜMUMMİLLİ LİDERİMİZ HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ TƏNTƏNƏSİDİR İlqar Məmmədov, Aynurə Abdullayeva	612
34. РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА АЗЕРБАЙДЖАНА НА ОСНОВЕ НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА Нигяр Султанова	613
35. БЕЗРАБОТИЦА КАК МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА Матанет Шадлинская	615
36. QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR! Aygün İsmaylova	617

VIII BÖLMƏ TƏRCÜMƏ VƏ MƏTNŞÜNASLIQ

MÜƏLLİF TƏRCÜMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Güllü Abdullayeva

Bakı Slavyan Universitetinin

Tədris və təlim prosesinin təşkili mərkəzinin baş mütəxəssisi

Summary

Eliminating difficulties in the translation of personal works by the author-translator is one of the actual problems of modern translation studies. As a rule, the author's translation is included in the scope of issues that consider the problems of literary text translation and their solution. Due to this feature, the author's translation is compared to the translation made by a professional translator who is not the author. As a result of this, a number of unresolved issues emerge, the main of which is the identification of common and different features in the perception of the literary text during the translation performed by the author-translator and the non-author translator. Up to the present time, this problem was solved in the world translation studies from different points of view: semiotic (R. Jakobson, Yelmslev, etc.), epistemological (V. Komissarov, G. Antipov, etc.), functional-communicative (Schweiser, T. Khalilova, R. Novruzov, etc.), cultural-cognitive (U. Eko, N. Valeyeva, etc.). Let's discuss the author's translations of Azerbaijani poets and writers of the XIX-XXI centuries from a cultural-cognitive and communicative-functional point of view. It is this approach that helps to define the difference in the perception of the literary text by the author-translator and the non-author translator more precisely and clearly. Even such an approach not only determines the difference of translators in the world language landscape, but also allows to solve some problems that the author-translator directly faces in the translation of the literary text. So, although there are no ideal conditions for the equivalent transmission of the original text with the translated text, the author-translator must be able to move from the language and cultural code of the original text to the language and cultural code of the translated text during the translation process.

Key words: *translating process, author's translation, author-translator, original text, professional translator.*

Резюме

Устранение трудностей при переводе собственных произведений автором-переводчиком является одной из актуальных проблем современного переводоведения. Как правило, авторский перевод входит в круг вопросов, рассматривающих проблемы перевода художественных текстов и пути их решения. Благодаря этой особенности авторский перевод сравнивается с переводом, выполненным профессиональным переводчиком, не являющимся автором. В связи с этим возникает ряд нерешенных вопросов, основным из которых является выявление общих и различных черт в восприятии художественного текста при переводе, выполненном автором-переводчиком и переводчиком-неавтором. До сих пор эта проблема решалась в мировом переводоведении с разных точек зрения: семиотической (Р. Якобсон, Ельмслев и др.), эпистемологической (В. Комиссаров, Г. Антипов и др.), функционально-коммуникативной (Швейцер, Т. Халилова, Р. Новрузов и др.), культурно-познавательной (У. Эко, Н. Валеева и др.). Обсудим авторские переводы азербайджанских поэтов и писателей XIX–XXI веков с культурно-познавательной и коммуникативно-функциональной точек зрения. Именно такой подход помогает более точно и четко определить разницу в восприятии художественного текста автором-переводчиком и неавтором переводчиком. Даже такой подход не только определяет отличие переводчиков в мировом языковом ландшафте, но и позволяет решить некоторые проблемы, с которыми непосредственно сталкивается автор-переводчик при переводе художественного текста. Итак, хотя идеальных условий для эквивалентной передачи текста оригинала с текстом перевода не существует, автор-переводчик должен уметь переходить от языкового и культурного кода исходного текста к языковому и культурному коду текста перевода. в процессе перевода.

Ключевые слова: *переводческий процесс, авторский перевод, автор-переводчик, оригинальный текст, профессиональный переводчик*

Şəxsi əsərlərin tərcüməsində yaranan çətinliklərin müəllif-tərcüməçi tərəfindən aradan qaldırılması müasir tərcüməşünaslığın aktual problemlərindən biridir. Bir qayda olaraq, müəllif tərcüməsi bədii mətn tərcüməsinin problemlərini və onların həllini nəzərdən keçirən məsələlər dairəsinə daxil edilir. Bu xüsusiyyətinə görə də müəllif tərcüməsi müəllif olmayan peşəkar tərcüməçi tərəfindən edilən tərcümə ilə müqayisə edilir. Bunun nəticəsində bir sıra həll olunmamış məsələlər ortaya çıxır ki, bunlardan başlıcası da müəllif-tərcüməçinin və müəllif olmayan tərcüməçinin həyata keçirdiyi tərcümə zamanı

bədii mətnin qavranılmasında ümumi və fərqli xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsidir. Hal-hazırkı dövrə qədər dünya tərcüməşünaslığında bu problem müxtəlif nöqteyi-nəzərdən həll olunurdu: semiotik (R.Yakobson, Yelmslev və s.), qnoseoloji (V.Komissarov, Q.Antipov və s.), funksional-kommunikativ (Şveyser, T.Xəlilova, R.Novruzov və s.), mədəni-koqnitiv (U.Eko, N.Valeyeva və s.). Tədqiqatımızın bu fəslində XIX-XXI əsrlər Azərbaycan şair və yazıçılarının müəllif tərcümələrini mədəni-koqnitiv və kommunikativ-funksional nöqteyi-nəzərdən müzakirə edirik. Fikrimizcə, məhz bu yanaşma müəllif-tərcüməçi və müəllif olmayan tərcüməçi tərəfindən bədii mətnin qavranılmasında fərqi daha dəqiq və aydın müəyyənləşdirməyə kömək edir. Hətta belə yanaşma nəinki tərcüməçilərin dünya dil mənzərəsindəki fərqlərini təyin edir, eləcə də bədii mətnin tərcüməsində bilavasitə müəllif-tərcüməçinin qarşılaşdığı bəzi problemləri həll etməyə imkan verir. Belə ki, orijinal mətnin tərcümə mətni ilə ekvivalent ötürülməsi üçün ideal şərtlər olmasa da, müəllif tərcüməçi tərcümə prosesində orijinal mətnin dil və mədəni kodundan tərcümə mətninin dil və mədəni koduna keçməyi bacarmalıdır. R.M.Novruzov bu “keçirməni” “özünkünü” və “özgəyə” bölərək qeyd edir: *“Özünün” və “özgənin” şüurunda mövcud olmaq ziddiyyətlərin elə komponentlərini meydana gətirir ki, onlar hər bir halda avtotərcümə mətnində maddiləşirlər. Müəllif-tərcüməçi üçün öz əsərinin qabaqcadan təyin edilmiş ilk ideyasından çıxmaq çətinidir, lakin tərcümə dilinin hökmü və digər adresatın mövcudluğu onu səy göstərməyə və real çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə məcbur edir”* (Новрузов Р.М., 1997).

Beləliklə, müəllif-tərcüməçinin üstünlüyü ondadır ki, o nəinki fon biliklərinə malikdir və iki millətin dünya dil mənzərəsində linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini bilir, lakin həm də iki etnosun həyatında baş verən hadisələrin (siyasi, ictimai, sosial və s.) müasiridir, buna müvafiq olaraq da o, bədii əsərin yazıldığı zamanda və onun gələcəkdə digər dilə tərcüməsi üçün ünsiyyətdə istifadə olunan daha düzgün nitq konstruksiyalarını seçir.

Artıq qeyd etmişdik ki, müəllif-tərcüməçinin müəllif olmayan tərcüməçidən digər üstünlüyü onun müəllif zamanından bədii üsul kimi istifadə etmək imkanına malik olmasıdır. O, müəllif-tərcüməçinin istəyindən asılı olaraq əsas və tərcümə mətninə daxil edilə və ya ixtisar oluna bilər. Deyilənə sübut olaraq, M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestindən axmaq ingilislər haqqında olan parçanı gətirə bilərik.

Orijinalda:

Bu kəvakibin həmaqətinə mən təəcüb edirəm ki, necə bilməmişdilər iranilər onları aldadırlar. Yusif Sərrac Hərkiz İranın şahı deyil idi. İranilər onu hiylə üzündən padşahi-məsnu eləmişdilər. Belə sadəlik olurmu ki, kəvakib özlərini iranilərə aldadıb biçarə və bitəqsir Yusif Sərracı bədbəxt etdilər. Şah Abbası kənar qoyub qırx il sərasər onun səffaklığına və cəbbarlığına bə’etina nazir oldular.

Şah Abbas cəbbarlığının ədna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikisinin dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi oğlu yox idi, nəvəsi ona varis oldu. Amma kəvakibi və qınamaq (yeri) yoxdur. Şah Abbasın xudi-şəxsinə nisbətən kəvakibin bir ədavəti yox idi. Olara lazım idi ki, novruzdan on beş gün keçmiş İran səltənətinin xəttindən bir şəxsi aşağı salıb etsinlər. Bu vaxt da İran səltənətinin xəttində oturmışdu Yusif Sərrac. Ona binaən kəvakib ona aşağı salıb bədbəxt etdilər. Kəvakibin hərgiz xəyalından xətur etməzd ki, iranilər onları aldadacaqlar, padşahi-həqiqənin əvəzinə padşahi-məsnuu onların sədəməsinin altına salacaqlar...

1. Vallah, qəribə əhməqdilər bu ingilis tayfası ki, belə xətərli millət ilə az qalmışdı cənk başlayarlar (Axundov M.F, s. 1962)

Müəllif tərcüməsi:

Я удивляюсь простоте двух планет, которые не могли заметить, что персияне их надуют, хитростью возведя в шахи Юсифа-Серража, оставив в стороне самого шах-Аббаса, и были потом равнодушными зрителями сорокалетнего его тиранства и бесчеловечия, которое, между прочим, выразилось в том, что он убил одного сына, а двоим выколол глаза... У него больше детей и не осталось: ему наследовал внук! – Впрочем и планеты нельзя винить. Они собственно к особе шах-Аббаса никакой личности не имели, им нужно было в то время свергнуть кого-нибудь с персидского престола, а в это время его занимал Юсиф-Серраж: они и сломали ему шею; им вовсе не приходило в голову, что персияне будут надуть их и на место действительного царя подведут под их удар поддельного (Ахундов М.Ф., 1864).

Hekayə söyləyənin fikrinin gedişatını pozmayan əhəmiyyətsiz ixtisarlardan başqa, müəllif tərcüməsi

cüməsində son cümlənin tərcüməsi buraxılmışdır: «и до чего же глупы эти англичане, что чуть было не затеяли войну с таким опасным народом!» (R.Novruzovun tərcüməsi) (Новрузов Р.М., 1997).

M.F.Axundzadə orijinal mətnə ingilisləri xatırlayarkən tarixi hadisələri müasir dövrü ilə əlaqələndirməyə çalışmışdı: təhlil olunan fraqmentdə müəllif 1 noyabr 1856-cı ildə başlamış və 4 mart 1857-ci ildə başa çatmış ingilis-fars müharibəsinə işarə edirdi. Müharibənin səbəbi Persiyanın əfqan şəhəri Heratı idarə etməklə bağlı iddiaları idi. Beləliklə, *“povestdə təsvir olunan və XVI əsrdə (1595-ci il) baş vermiş hadisələr istehza ilə müasir hadisələrlə əlaqələndirilir və belə bir nəticəyə gəlinir ki, astroloji xəbərlərin qabağını vaxtında almaqda tərcübəsi olan farslardan ehtiyat etmək lazımdır”* (Новрузов Р.М., 1997).

Qeyd edək ki, orijinal mətnə bu fraqment bir tərəfdən müəllifin şahidi olduğu siyasi hadisələrə müəllif nöqteyi-nəzərini əks etdirmək məqsədilə verilmişdi, digər tərəfdən o (yəni bu fraqment) Azərbaycan oxucusunun qavrayışına hesablanmışdı. Nəticə etibarilə, orijinal mətnə fraqment istər müəllif, istərsə də oxucu zamanını əks etdirir. Müəllif tərcüməsində axmaq ingilislər haqqında olan son cümlə ixtisar olunmuşdu, çünki müəllif-tərcüməçi onu yalnız oxucu zamanı ilə əlaqələndirmişdi. Azərbaycan oxucusu üçün nə aydıncırsa, rus oxucusunda bu, hissi-emosional narahatlıq doğura bilər. C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” povestindən olan digər parçanın orijinal mətnini və rus dilindəki müəllif tərcüməsini müqayisə etsək, buna əmin olarıq.

Orijinalda:

Bəli, başına dolanım, xan, qurban olsun sənən mənim yetim-yesirim. Sənsiz mənim bir günüm da olmasın. Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmallica çıxartdı, dəstələyib burdu qoltuğuna. Qutunun qapısını örtüb, istədi düzəlsin yola. Mən tez qaçıb yapışdım urusun qolundan, qoymadım getsin. Dedim, ay aşna, hara aparırsan kağızları. Xala səndən, ötrü kağızları bura salmayıbdı ki. Dinməz-söyləməz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə. Dedim Novruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgənin malına tamah olmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı. Xan, məni çövrü balalarının başına məni mürəxxəs elə, qoyun gedim: bivaxtdı hava qaranlıqlayır (Məmmədquluzadə C. 1983).

Müəllif tərcüməsi:

Да... Ну, вижу – господин этот нисколько не стесняясь, вытащил из ящика пакеты, сложил их в пачку, взял под мышку и, закрыв ящик, хотел удрать. Я сию же минуту подбежал, схватил его за руку и говорю: – Эй, дорогой, куда ты несешь пакеты? Люди не для тебя ведь положили их в ящик. Говорю, пока, слава Богу, Новрузали жив, он не дозволит, чтобы ты утащил письмо его покровителя, - что не хорошо, говорю, что ты соблазняешься чужим добром, говорю – неужели ваш шариат не признает кражу за грех (Мамедкулизаде Дж, 1904).

Bu fraqmentin tərcüməsində C.Məmmədquluzadə H.Minəsozov və A.Şərif kimi urus sözünü onu əvəzliyi ilə əvəz etmişdi. Fikrimizcə, bu sözün başqa sözlə ilə əvəz edilməsi onunla izah olunur ki, rus oxucusu əsəri etik baxımdan emosional qavraya bilərdi.

Verilən fraqmentlərin təhlili belə bir nəticə çıxartmağa imkan verir ki, müəllif-tərcüməçi tərcümə mətnində müəllif zamanını vermək üsulunda sərbəstdir, lakin tərcümə prosesində oxucu zamanını daxil edərkən o, oxucu auditoriyasının emosional qavrayışını nəzərə almağa çalışır.

Beləliklə, bədii mətnlərin müəllif tərcümələrindən ibarət materiallarına əsaslanaraq praktiki problemlərin həlli məsələlərindən bəhs edəcəyik. Tədqiqat materialı kimi XIX-XXI əsrlər Azərbaycan bilinqv-müəlliflərinin nəsr və nəzmlə yazılmış əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan yazıçı-tərcüməçilərinin epik, dramatik və mənzum əsərlərinin müqayisəli təhlili bədii mətnin bütün nümunələrində müəllif tərcüməsi problemlərini və onların həllini müzakirə etməyə, eləcə də bu problemlərin həllini həm sinxron, həm də diaxron kəşidə izləməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. Bakı: 1962, C. 3, 245 s.
2. Новрузов Р.М. История авторского перевода. Баку: Мутарджим, 1997, 116 стр.
3. Ахундов М. Ф. Обманутые планеты // Кавказ, 1864, № 25, 27, 30, 31, № 31.
4. Мəmmədquluzadə С. Əsərləri. Bakı, 1983, C. 1.
5. Мамедкулизаде Дж. Почтовый ящик // Новое обозрение, 1904, № 6724.

О ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СОВМЕСТИМОСТИ В ПОЭТИЧЕСКОМ ПЕРЕВОДЕ

Ислам Агакеримов, БСУ, докт. философии
по филологии, доц.

Xülasə

Ümummilli lider Heydər Əliyev xarici və daxili siyasətdə tolerantlıq və bütün xalqlar arasında dostluq məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi ki, bu sahədə tərcümənin rolu danılmazdır. Tərcümənin digər növləri arasında poetik tərcümə bədii tərcümənin xüsusi tipi kimi sırf yaradıcı xarakter daşıyır. Burada mütərcim təkcə orijinalın və tərcümənin məxsus olduğu dillərin leksik, qrammatik qanunauyğunluqları arasında mövcud olan fərqlilik problemi ilə deyil, həm də vəzn, ahəng, rədif, melodika və digər evfonik vasitələrlə bağlı çətinlikləri həll etməli olur. Mütərcim məxəz dilin şeiriyyət ənənələrini yaxşı mənimsəməklə yanaşı tərcümə üçün üslub və yaradıcılıq təfəkkürü baxımından özünə yaxın orijinal müəllifi seçməlidir. Təcrübə göstərir ki, kamil tərcüməyə nail olmağın başlıca şərtlərindən biri kimi müəllifi və mütərcim-şairi “estetik proqram və manera doğmalığı” birləşdirməlidir.

Açar sözlər: *poeziya, tərcümə, uyğunluq, yardımcılıq, üslub, psixoloji.*

Summary

The National Leader Heydar Aliyev was giving special importance to the issue of tolerance and friendship between peoples in external and internal politics. It is clear, that the role of translation art in the realization of this important work is undeniable. Among other types of translation, the rendering of poetic genres into a second language is purely creative in nature. Here, the translator is faced not only with the problem of differences in the lexical and grammatical regularities of the languages to which the translation and the original belong, but also with the difficulty of harmony, rhyme and other devices inherent in the poetry of the original language. In addition to having a good knowledge of the poetry traditions of the original, the translator must choose an author for a perfect translation whose style and creative views are similar.

Key words: *psychological, unity, creation, translation, stile.*

Актуальность художественного перевода непосредственно связана с актуальностью выбранной темы. Под актуальностью переводчик подразумевает не только сиюминутную тему оригинала, но и извечные вопросы человеческой жизни. Таковыми являются темы любви, дружбы, героизма и конечно же родины. В творчестве М. Лермонтова и Н. Некрасова азербайджанских поэтов-переводчиков привлекали прежде всего нерасторжимое единство Родины и трудового народа. Величие этих художников в том, что они прекрасную «лиру посвятили народу своему» (Некрасов Н.1980).

Художественный перевод, в особенности поэтический, соединяет в себе тонкое искусство перевоплощения в автора и мастерство воссоздания образцов иноязычной культуры. Однако диалектика психологической совместимости, которая требует от переводчика проникнуться мыслями, чувствами и настроениями переводимых поэтов, требует, чтобы переводчик-поэт оставался самим собой. Иначе говоря, умение заговорить их устами на родном языке свободно, естественно это и есть высокое искусство.

Поэтическая речь характеризуется строго определенной организацией в рамках национального стихосложения. Переводчик принимает во внимание тот факт, что каждое слово, имея твердое место в хорошо организованной строфе, участвует в ритмической организации поэтической речи. И все это должно найти адекватное решение в переводе.

Переводчик не должен переводить что попало или кого попало. Он выбирает автора, который ближе ему по духу, стилю, а также по тематике поэтического творчества. Иначе говоря, затронутая в оригинале тема отвечает эстетическим запросам переводчика.

Общность поэтических идеалов автора оригинала и поэта-переводчика нередко приводит к творческой зрелости, художественно-эстетическому обогащению последнего.

Высокохудожественный перевод не только способствует укреплению культурных связей между народами, но и расширяет горизонты художественной литературы переводящего языка. Переводы бунтарской и свободолюбивой поэзии Дж. Байрона очень быстро нашла отклик в романтических стихах А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова и других русских поэтов-переводчиков.

Перевод нетрадиционных жанров иногда может служить импульсом для возникновения новых поэтических жанров в национальной поэзии переводящего языка, как это было с жанром сонета и онегинской строфой в азербайджанской литературе.

Несовпадение стихотворных традиций сравниваемых национальных культур зачастую вынуждает жертвовать формальными и частично содержательными элементами стиха. Однако, когда поэт-переводчик имеет возможность перевоплощаться в автора оригинала, то он в состоянии новыми средствами воссоздать внутреннюю теплоту, возвышенную поэтическую красоту, которые составляют художественно-эстетическую емкость исходного стихотворного текста.

В поэтическом переводе немаловажную роль играет фактор времени. Первое это дистанция времени между переводом и оригиналом, второе – культурно-историческая обстановка, где эстетические и гражданские запросы переводчика тесно переплетены злободневными вопросами родного народа. Например, в поэме «Цыгане» А. Пушкина азербайджанского поэта-переводчика М.Мушвига особенно волновала проблема свободной любви и конечно же, эмансипации женщин.

Родство поэтических идеалов и образов мышления может затрагивать сокровенные струны души поэта-переводчика. С. Вургуну близок был автор «Евгения Онегина» с его умением улавливать оттенки настроений, мысли и чувств (Бабаев Г.1981). О творческих «переключках» А. Сиххата и М. Лермонтова свидетельствуют лермонтовский мятежный дух, его неприятие действительности «рабов и господ», его скорбная любовь к родной земле. В результате переводов «Мцыри», «Хаджи Абрека», «Черкесов», «Родины», «Пророка» чувствуется «отзвук мотивов лермонтовских произведений, таких как «Пророк», «Журналист», «Читатель и писатель», «Одиночество», «Монолог», «И скучно, и грустно», которые можно уловить в поэме А. Сиххата «Поэт, Муза и Горожанин», в стихотворениях «Моя биография», «Жалоба» и др.» (Талыбзаде К. 1963).

Литература

1. Бабаев Г. Б. Самед Вургун. Москва: Советский писатель. 1981, 272 с.
2. Велиханова Ф. Азербайджанская советская поэзия на азербайджанском языке. Баку: Язычы, 1986, 204 с.
3. Некрасов Н. Стихотворения и поэмы. М. «Художественная литература». 1980, 506 с.
4. Талыбзаде К. Аббас Сиххат Б. Азербайджанское Государственное Издат. 1963, 136 с.

ÜZGÜÇÜLÜK İDMAN NÖVÜNDƏ İŞLƏNƏN TERMLƏRİN TƏRCÜMƏSİ

Nigar Əbdürəhmanova

Bakı Slavyan Universitetinin Avropa dilləri kafedrası

Summary

This thesis states about the importance of terminology in the development of linguistics, history of swimming, the swimming terminology which is important to understand during the training process. Swimming found its form as a competitive sport in the 1800's in England. Since then, national swimming championships were organized since the middle of the 19th century in England. Swimming was first introduced at the Olympics in 1896. When teaching swimming the trainers use special terms for communicating with swimmers. This special language is called swimming terminology. Not everybody can understand them easily. So, it is advisable to use terminological vocabulary to get some explanation. In this article some terms have been introduced with their explanation. There are great amount of swimming terms, and it is impossible to speak about all of them. So only a few of them are included for introduction. In conclusion it must be stated that this is a new translation problem for our country. There is no swimming terminology in Azerbaijan language yet.

Key words: Terminology in linguistics, swimming, peculiar features of swimming terminology, translation and explanation of swimming terms.

Резюме

В статье рассказывается о терминологии плавания, которая важна для понимания основной сути этого вида спорта. Плавание зародилось как соревновательный вид спорта в 1800-х годах в Англии. С тех пор национальные чемпионаты по плаванию проводились с середины 19 века в Англии. Впервые плавание было представлено на Олимпийских играх в 1896 году. При обучении плаванию тренеры используют специальные термины для общения с пловцами. Этот специальный язык называется плавательной терминологией. Не всем легко понять его. В этой статье представлены некоторые термины с их объяснением. Терминов плавания очень много

и невозможно рассказать обо всех сразу. Так что, в статью только некоторые из них включены для ознакомления. В заключение необходимо сказать, что это новая переводческая проблема для нашей страны. Терминологического словаря, связанного с плаванием, на азербайджанском языке пока нет.

Ключевые слова: терминология в языкознании, плавание, особенности плавательной терминологии, перевод и объяснение плавательных терминов.

Azərbaycan dilçiliyi uzun bir inkişaf yolu keçərək müasir elmi tələblər səviyyəsində formalaşmış və təkmilləşərək zəngin bir dilə çevrilmişdir.

Hazırkı qloballaşma dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin terminlər hesabına zənginləşməsi yollarının araşdırılması, müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji bazanın yaradılması və təkmilləşdirilməsi kimi məsələlərdə dilçilik elmimizin prioritet istiqamətləri sırasında mühüm yer tutur. Azərbaycan dilinin terminoloji bazasının inkişaf etdirilməsi, yad təsirlərdən qorunması, qarşıda duran mühüm vəzifələr sırasındadır. Bu məsələdə Ümummillə lider, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, ana dilimizin gözəl bilicisi, bənzərsiz mahir nətiq ulu öndər Heydər Əliyevin böyük fəaliyyəti və misilsiz tarixi xidmətləri mühüm və həlledici rol oynamışdır.

Prezident İlham Əliyevin Ulu öndərin siyasətinin davamı olan sərəncamında göstərilir: “...hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyədə yüksəldilməsini tələb edir”.

Dilçiliyin tərcümə sahəsi ən mürəkkəb sahələrdən biridir. Bu sahə daim inkişafda olduğu üçün yeni-yeni tədqiqatlara ehtiyac duyulur. Tərcümə sahəsi özü də çoxşaxəlidir. Belə ki, hər sahənin öz terminoloji lüğəti olmalıdır. Terminlər yalnız işləndikləri sahəyə aid olduqları üçün onları hər kəs bilə bilməz. Odur ki, lüğətə hər zaman müraciət etmək lazımdır.

Bu tezisdə əsasən idmanın üzgüçülük sahəsinə aid terminlərindən bəhs edilir.

Üzgüçülük insanın yerdəki hərəkətinə bənzəmir. Bunun səbəbi suya xas olan xüsusiyyətdir.

İlk üzgüçülük haqqında kitab 1538-ci ildə Almaniya professoru, Nikolas Vinmann tərəfindən yazılıb.

Üzgüçülükdə istifadə olunan terminoloji lüğət – üzgüçülük üzrə mütəxəssislər arasında ünsiyyəti asanlaşdırmaq üçün (məəyyən fəaliyyət çərcivəsində) vacib olan xüsusi terminlər toplusudur.

Üzgüçülük sahəsinə aid terminoloji lüğət çox genişdir. Bütün terminləri bir tezisə daxil etmək mümkün olmadığından, onlardan yalnız bir neçəsi tərcümələri ilə birgə nümunə olaraq bura daxil edilmişdir.

“A qarşılaşma” (A meeting) – üzgüçünün daxil olmaq istədiyi yarışda öncədən əldə etdiyi “A” zaman standartlarını qazandığını tələb edən üzgüçülük yarışdır.

Alternativ üzgüçü (alternative swimmer) – İlkin və final görüşlərində finala qalan üzgüçülər seçildəndən sonra finala düşən idmançılarla müqayisədə növbəti iki ən sürətli idmançı alternativ üzgüçü kimi müəyyənləşir.

Açıq çempionat (Open Championship) – hər hansı kvalifikasiyalı klubun, təşkilatın və ya fərdin daxil ola biləcəyi yarışdır.

Addım (Step) – bir sikl ərzində idmançı tərəfindən üzülən məsafədir.

Baş qərargah (Headquater) – görüşə ev sahibliyi edən ölkə/şəhər tərəfindən müəyyənləşmiş motelə deyilir. Adətən qonaq evləri, yarışla bağlı keçən görüşlər bu ərazidə baş tutur. Çox vaxt bu motel həm də keçirilən yarışların sponsoru olur.

Bərpa (Rehabilitation) – yarış bitdikdən sonra üzgüçünün boş hovuzda bərpa məqsədilə üzməsidir. Qızıqdırıcı məşq – üzgüçünün yarışdan öncə etdiyi məşqdır.

Buraxılış (Swimming Event) – tamaşaçıların iştirakı ilə keçən üzgüçülük yarışdır. Bu adətən daha böyük prestijli yarışlardır. Bəzən yarışın proqramı buraxılışın puluna daxil edilir.

Cərgə (Line) – üzgüçünün üzəcəyi xüsusi sahəyə deyilir. Üzgüçülər lövhələr arxasında durduğundan cərgələr sağdan sola nömrələnir.

Çempionat qarşılaşması (Championship Meeting) – Fəsil sonunda keçirilən yarışdır. Bu yarışa daxil ola bilmək üçün kvalifikasiya şərtlərini doldurmaq əsasdır.

Dəvətnamə xarakterli yarış (Invitation race) – Üzgüçülük yarışına qatılmaq üçün klub tərəfindən dəvətnamənin istənilməsidir.

Diskvalifikasiya (Disqualification) – Üzgüçünün davranışı q/kafi sayılarsa (qayda pozuntusu zamanı) yarışdan kənarlaşdırılır. Diskvalifikasiya yarış rəsmisi tərəfindən açıq əli yuxarı qaldırmaqla göstərir.

Üzgüçülük texnikası (Swimming technique) – su mühitində insan tərəfindən həyata keçirilən struktur cəhətdən fərqli hərəkətlər toplusudur.

Üzgüçülük eynəyi (Swimming goggles) – üzərkən suyun tərkibində olan xlorin maddəsinin təsirindən gözləri qorumaq üçün üzgüçülərin istifadə etdiyi eynəyə deyilir.

Üzgüçülük Dünyası (Swimming World) – ödənişli abunə üzgüçülük jurnalıdır.

Üzgüçülüyn insan sağlamlığına böyük faydası olduğundan kiçik yaşlardan bu idman növü ilə həvəskarlarla yanaşı professional idmançı kimi yetişmək istəyənlər də məşğul olur. İdmançılar təkcə üzməklə kifayətlənmirlər, eyni zamanda üzgüçülük sahəsinə nəzəri- praktik materialları da dərinlən öyrənirlər. Bu materiallara üzgüçülük sahəsinə aid terminoloji lüğət də daxildir. Bu lüğət onlara dərsi daha rahat mənimsəməyə yardımçı olur. Azərbaycanda üzgüçülüyə olan maraq bu sahənin inkişafına gətirib çıxartmışdır.

Hazırda hörmətli prezidentimiz cənab İlham Əliyevin göstərişi ilə üzgüçülük idman növünə qayğı və diqqət günü-günüdən artır.

Ədəbiyyat

1. Adrian Room. İdman və oyun terminologiyası, Şimali Karolina, London, 2010.
2. Amerika üzgüçülük terminoloji lüğəti, LLC, 2008
3. Fina. Su bizim dünyamızdır. Konstitusiya və qaydalar. 2013-2017
4. Talışxanov F.A., Babayev A.A., Əbdürəhmanov Ş.H. Üzgüçülüyn Fizioloji Xarakteristikası. Bakı, 1989
5. Karasyev, A.V, Sobini, B.A. Tələbələrin fiziki tərbiyəsi və sağlam həyat tərz, Moskva, 2013
6. Nağısoylu Möhsün, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan.- 2017.- 5 mart.- S. 4.
7. Osinski Volter, Üzgüçülüyn inkişafı və bacarıq və qabiliyyətlərin yoxlanılması. Massaçusets Universiteti, 2014
8. Solomatin, V.R. Üzgüçülükdə yaş qruplarında məşqin təşkili və fərdi yanaşma. Moskva, 2008.
9. Steven Kok, Üzgüçülüyn müasir rəqabətli idman növü kimi inkişafı Çester universiteti, 2012.
10. Əbdürəhmanov Ş.H., Babayev A.M. Üzgüçülük (dərs vəsaiti). Bakı, 2007.
11. Əbdürəhmanov Ş.H., Babayev R.A. Üzgüçülüyn ilkin öyrədilmə metodikası. Bakı, 2002.

C.LONDONUN “WHITE FANG” (“AĞ DIŞ”) POVESTİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ LAKUNLARIN ADAPTASIYASI PROBLEMİ

Turan Əkbərli

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Summary

“White fang” is an adventure novel written by J. London. The given story tells the tale of the dog and describes various attitudes of people towards animals. It was translated from English into Azerbaijani by well-known writer and playwright K.Nazirli. The main purpose of this article is to identify and compare interlingual lacunas of the Azerbaijani and English languages. Transformation of lacunar units into the target language and adaptation of lacunas in the target text are another main issues discussed in this research project. Examples of lacunar units and lacunas are given in this article.

Key words: *adventure novel, translation, lacunar unit, lacuna, adaptation of lacunas.*

Резюме

«Белый клык» приключенческая повесть Дж. Лондона. Книга рассказывает о судьбе Белого Клыка и описывается разное отношение людей к животным. Известный писатель и драматург К. Назирли перевел повесть на Азербайджанский язык. Целью статьи является идентификация и сопоставительный анализ межъязыковых лакун английского и азербайджанского языков, а также выявление способов передачи лакун на азербайджанский язык. В данной статье даны примеры лакунарных единиц и лакун.

Ключевые слова: *приключенческая повесть, перевод, лакунарная единица, лакун, адаптация лакун.*

XIX–XX əsrlər Amerika ədəbiyyatının tanınmış yazıçılarından biri olan C.London sosial və macəra romanları, povest və hekayələrin müəllifidir. Bununla yanaşı, C.London Amerika tarixində jurnalist, ictimai xadim, sosialist, hərbi müxbir olaraq da tanınır. Yazıcının uşaqlığı olduqca çətin şəraitdə keçmiş, tam təhsil ala bilməmiş və erkən yaşlarından işləməyə məcbur olmuşdur. 40 illik qısa ömründə yaşadığı çətinliklər və təcrübələr onun yaradıcılığına təsir göstərmiş, maraqlı sərgü-zəştlərlə dolu əsərlər yazmasına səbəb olmuşdur. Ədəbiyyata **“Typhoon off the coast of Japan”** (“Yaponiya sahillərində tayfun”) oçerki ilə gələn yazıçı sonralar **“A Daughter of the Snows”** (“Qarlar qızı”), **“The Sea Wolf”** (“Dəniz canavarı”), **“Martin Eden”** (“Martin İden”) romanları, **“The Mexican”** (“Meksikalı”), **“The Game”** (“Oyun”), **“White Fang”** (“Ağ diş”), **“Before Adam”** (“Adəmə qədər”), **“Call of the Ancestors”** (“Əcdadların harayı”) povestləri, **“Love of Life”** (“Həyat eşqi”), **“Tales of the Fish Patrol”** (“Balıqçı patrulunun hekayələri”), **“The son of the Wolf”** (“Canavar oğlu”), **“The God of His Fathers”** (“Atalarının tanrısı”), **“Children of the Frost”** (“Şaxtanın övladları”), **“Moon-Face”** (“Ayüzlü”), **“Lost Face”** (“İtirilmiş sima”) hekayələrini və digər əsərləri yazmışdır. Yazıçıya dünya şöhrəti qazandıran, bir çox dünya dillərinə tərcümə olunan və geniş oxucu kütləsi tərəfindən sevə-sevə oxunulan əsərlərindən biri **“White fang”** (“Ağ diş”) povestidir. Əsər 1906-cı il “Əcdadların harayı” povestindən 3 il sonra yazılmışdır (elektron resurs). Əsər beş hissədən ibarətdir. Birinci hissədə cənubun sərt şaxtasında Mək-Qerri fortuna gedən və özləriylə varlı lordun tabutunu daşıyan Bill və Henrinin yaşam mübarizəsi əks olunur. Cənubda qızıl axtarmağa gələn Bill, Henri və onları müşayiət edən altı it canavar dəstəsi ilə qarşılaşır. Canavarlar dəstəsində diş canavar Kiççi (Ağ dişin anası) digərlərindən fərqlənir. Əsərin digər hissələrində Ağ dişin çəkdiyi əzablar, sonralar isə U.Skott və onun ailəsi ilə yaşadığı gözəl, sevgi dolu həyatı təsvir olunur. Bütün bu səhnələr böyük ustalıqla, canlı şəkildə nəql olunur, oxuduqca sanki insanın gözü qarşısında film canlanır. Əsərin əsas mənası ondadır ki, ətraf mühit hər bir canlının formalaşmasında böyük rol oynayır. Əsərdə Ağ diş onu əhatə edən aqressiv, qeyri-humanist, neqativ insanlara bənzəyir. Skott və onun ailəsi isə əksinə olaraq, Ağ dişə sevməyi, qayğı göstərməyi və sədaqətli olmağı öyrədirlər.

Povest 1987-ci ildə tanınmış mütərcim K.Nəzirli tərəfindən ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Tədqiqat işimizdə bizi mətnin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı dilimizdə formalaşan lakunlar, onların təsnifatı və eliminasiya üsulları maraqlandırır. Məlumdur ki, lakunar vahid və lakun anlayışları dilçiliyə Kazan Universitetinin professoru L.K.Bayramova tərəfindən gətirilmişdir. Dilçi **lakunar vahidi**, orijinal mətnə ekvivalenti olmayan, müqayisə olunduğu digər dildə boşluq (probel) yaradan söz yaxud söz birləşməsi, tərcümə mətnində yaranan boşluq (probeli) isə **lakuna** adlandırmışdır (Мырзавев Б.Л., 1975, s. 22). “Ağ diş” əsərinin orijinal mətnindən seçdiyimiz aşağıdakı lakunar vahidlər tərcümə mətnində lakun formalaşdırmışdır: **fang, nostril, dollar, cent, pound, to gaze, to toil, to brood, to snicker, to foredoom** və s. Onlardan bəzilərinin təhlilinə nəzər salaq:

Nümunə №1

1. Orijinal mətn: His **fangs** be white, and White Fang shall be his name (elektron resurs).

Tərcümə mətni: Onun nə gözəl ağ **dişləri** var! Gəl adını da belə qoyaq: “Ağ diş” (C.London, 2005, s. 143).

Verilmiş nümunələrdə “fang” sözü Azərbaycan dilində boşluq, yəni lakun formalaşdırır. Məxəz və hədəf mətnlərindən seçilmiş yuxarıdakı nümunələrdən görürük ki, konkret olaraq yırtıcıların 4 dişini ifadə edən “fang” sözü Azərbaycan dilində bütün canlıların sahib olduğu, ümumi şəkildə istifadə olunan “diş” sözüylə əvəz edilmişdir.

1. Lakunar vahid (ekvivalentsiz leksik vahid): “fangs”, lakun: “dişlər”

2. Ekvivalentsiz leksik vahidin mənşəyi və ifadə etdiyi mənalar: İngilis dilində “fang” sözü dilimizə tərcümədə “köpək dişləri” mənasını ifadə edir. Canavar, it, pişik, şir, pələng, ilan kimi heyvanlarda alt və üst çənədə birlikdə 4 ədəd olmaqla yerləşən “köpək dişləri” qidanı, tutduqları ovu parçalamağa xidmət edir. Sözü mənşəyini araşdırdıqda məlum olur ki, qədim ingilis dilində bu söz **“fængtōb, fengtōb”**, orta ingilis dilində isə **“fangtooth, fengtooth”** şəklində olmuşdur. [8] Demək müasir ingilis dilində istifadə olunan “fang” sözü **“fangtooth”** sözünün qısaldılması nəticəsində yaranmışdır. “Fangtooth” hərfi tərcümədə “catching or grasping tooth”, yəni “nəyisə tutan, yaxala-

yan diş” olaraq verilir. Sözü ”Oksford lüğətində” mənası: fang (n) - either of two long sharp teeth at the front of mouths of some animals, such as snake or dog (elektron resurs, s. 554).

3. Lakunun müxtəlif təsnifatlar üzrə təhlili: Z.D.Popova, İ.A.Sternin kimi dilçilərin təsnifatına əsaslanaraq demək olar ki, “diş” sözü konkret ismi ifadə etdiyi üçün **maddi lakun**, konkret bir anlayış yaxud predmetin növünün yoxluğunu ifadə etdiyi üçün **xüsusi lakun**, ingilis dilində işlənən “fang” sözünün Azərbaycan dilində bir sözlə ifadə olunan qarşılığı olmadığı və məhz iki dilin müqayisəsi zamanı lakun yarandığı üçün “diş” sözü **dillərarası lakundur**. Hər bir ölkənin florasında ətyeyən yırtıcıların alt və üst çənəsində birlikdə əti parçalamağa xidmət edən 4 dənə “köpək dişi” olur. Bu anlayış həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində mövcud olsa da, xalqımız yalnız heyvanlarda olan bu 4 dişi adlandırmaq üçün konkret bir sözü dilin lüğət tərkibinə daxil etməyi nədənsə vacib hesab etməmişdir. Bu səbəbdən “fang” sözü dilimizdə **motivləşməyən lakun** formalaşdırır. V.L.Muravyovun təsnifatına əsasən, sözü gedən lakun dildaxili amillərin hesabına yarandığı üçün **mütləq lingvistik lakun** hesab oluna bilər. Etnopsixolingvistikada verilən lakunların təsnifatına nəzərən demək olar ki, Azərbaycan dilinin leksik sistemində “əti parçalamağa xidmət edən diş” anlayışını ifadə edən konkret bir söz olmadığı üçün bu söz **dil lakunu**, daha dəqiq desək **leksik lakundur**.

4. Lakunun eliminasiyası üsulu: “fang” sözü ingilis dilindən Azərbaycan dilinə **ümumiləşdirmə üsulu** ilə transformasiya olunmuşdur. Sözü leksik-semantik transformasiyası olan ümumiləşdirmə üsulu məxəz dildə daha konkret mənalı sözün hədəf dildə daha geniş mənalı sözlə əvəz olunması zamanı istifadə olunur.

Nümunə № 2

1. Orijinal mətn: **But he was foredoomed**, and he went down with the she-wolf tearing savagely at his throat. (<https://freeditorial.com/en/books/white-fang>).

Tərcümə mətni: **Amma ölüm onun başının üstündə hərlənirdi**. Axır ki, ayaqları gücdən düşdü və dişi canavar quduzcasına onun boğazından yapışıb yırtıdı (C.London., 2005, s. 112).

Digər bir maraqlı nümunə **“to foredoom”** sözünün dilimizə tərcüməsiylə bağlıdır. Bu, kök və ona əlavə olunan ön şəkilçidən (prefiks) ibarət olan, düzəltmə sözdür. İngiliscə-Azərbaycanca lüğətdə **“doom”** ismi “tale, qismət, qəzavü-qədər, alın yazısı” şəklində tərcümə olunmuş, **“fore”** sözü isə nəyinsə qarşısında yerləşdiyini və vaxt baxımından qabaqca olduğunu bildirir (İngiliscə-Azərbaycanca lüğət., 2004, s. 386) **“To foredoom”** sözü **“taleyni qabaqcadan müəyyən/həll etmək”** şəklində dilimizə tərcümə olunduğu üçün Azərbaycan dilində lakun hesab oluna bilər. Sözügedən feilin “İngiliscə-Azərbaycanca lüğətdə” tərcüməsi aşağıdakı kimi verilmişdir: foredoom (n.) – irəlicədən/qabaqcadan müəyyən etmə/edilmə, tale, qismət, alın yazısı; foredoom (v.) – 1. Taleyni qabaqcadan müəyyən/həll etmək; məhkum etmək, düşər etmək; 2. Qabaqcadan xəbər vermək (taleyi) (İngiliscə-Azərbaycanca lüğət, 2004, s. 492). Sözü Oksford lüğətində izahına nəzər salaq: fore-doomed (adj.) – that will not be successful, as if fate decided this from the beginning. (elektron resurs). Əsərdə C.London yekə bir sığınla canavarların döyüşünü təsvir edərkən “to foredoom” sözünü işlətməklə, sığın sonunun necə olacağını əvvəlcədən məlum olduğunu bildirmək istəyir. K.Nəzirli bu sözü dilimizə böyük ustalıqla, obrazlı şəkildə tərcümə etmişdir.

Tərcümə mətnində istifadə olunan frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, üslubi çalarlı sözlər oxucuya xüsusi estetik zövq verir.

Ədəbiyyat

1. C.London. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2005, 512 səh.
2. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 1320 səh.
3. Байрамова Л.К. Лингвистические лакунарные единицы и лакуны // Вестник Челябинского государственного университета, № 25 (240), 2011, с. 22–27.
4. Муравьев В.Л. Лексические лакуны. Владимир, «Издательство Владимирского Государственного педагогического института», 1975, 97 с.
5. Cambridge Learner’s Dictionary, 4th edition. USA, Cambridge University Press, 2012, 886 p.
6. Oxford Advanced Learner’s Dictionary, 7th edition. USA, Oxford University Press, 2005, 1780 p.
7. <https://freeditorial.com/en/books/white-fang>

8. <https://www.etymonline.com/>
9. <https://www.britannica.com/topic/White-Fang>
10. <https://freeditorial.com/en/books/white-fang>

MƏTNİN KOMPONENTLƏRİNİN ƏLAQƏSİ HAQQINDA

Xuraman Əliyeva

Bakı Slavyan Universitetinin Avropa dilləri kafedrasının baş müəllimi

Summary

The text is a component of speech activity, at the level of which the communicative function of the language is carried out. The text as a whole speech work and its individual units are conceived only through the concept of coherency. The means of communication of the text components are divided into two types: 1) the semantic relation of the components; 2) structural relation of the components. In addition to these relations, there is a logical-syntactic relation, in which the components of the text bind to each other. Based on the logical-syntactic relation, two types of intertextual relations are revealed – a chain relation and a parallel relation. Text cohesion, that is, intertextual relations, is realized with the help of such factors as conjunctions, particles, adverbs, pronouns, articles, repetitions, etc. These formal means of relation play an important role in text formation. Between the components of the text, one can distinguish morphological means of relation, syntactic means of relation, lexical means of relation and phonetic means of relation. In the structure of the text, these means of relation mutually condition each other.

Key words: *text, relation of components, meaning, structure, cohesion*

Резюме

Текст является компонентом речевой деятельности, на уровне которого осуществляется коммуникативная функция языка. Текст как целое речевое произведение и отдельные его единицы мыслятся только через понятие связности. Средства связи компонентов текста делятся на два типа: 1) смысловая связь компонентов; 2) структурная связь компонентов. Кроме этих связей, существует логико-синтаксическая связь компонентов текста. На основе логико-синтаксической связи выявляется два вида внутритекстовых связей – цепная связь и параллельная связь. Когезия текста, то есть внутритекстовые связи реализуются с помощью таких факторов, как союзы, частицы, наречия, местоимения, артикли, повторы и т. д. Эти формальные средства связи играют важную роль в текстообразовании. Между компонентами текста можно выделить морфологические средства связи, синтаксические средства связи, лексические средства связи и фонетические средства связи. В структуре текста эти средства связи взаимно обуславливают друг друга.

Ключевые слова: *текст, связь компонентов, значение, структура, когезия*

Mətn dilin kommunikativ funksiyasını həyata keçirən nitq fəaliyyəti komponentidir. Mətn bütöv nitq əsəri kimi və onun ayrı-ayrı vahidləri yalnız əlaqəlilik əsasında başa düşülür (Москвальская, 1981). Mətnin komponentlərinin əlaqəsi bir sıra vasitələrin köməyi ilə reallaşır. Mətnin komponentlərinin əlaqə vasitələri iki növə bölünür: 1) komponentlərin məna əlaqəsi; 2) komponentlərin struktur əlaqəsi. Hər iki əlaqə növü sintaktik qəbildəndir. Bu əlaqələrdən başqa, mətndə komponentlərin bir-biri ilə bağlandığı məntiqi-sintaktik əlaqəni qeyd etmək lazımdır.

Məntiqi-sintaktik əlaqə üsulu mətndaxili əlaqələrin iki növünü – zəncirvari və parallel əlaqələri üzə çıxarır. Mətndə bu əlaqə üsullarının hansının öz əksini tapması və üstünlüyə malik olmasından asılı olaraq, bəzi dilşünaslar statik, dinamik və qarışıq mürəkkəb sintaktik bütövləri bir-birindən fərqləndirirlər. Statik mürəkkəb sintaktik bütövlər, əsasən, parallel əlaqə üslubu ilə formalaşır, dinamik mürəkkəb sintaktik bütövlərdə isə zəncirvari əlaqə üsulu özünü göstərir. Qarışıq mürəkkəb sintaktik bütövlərdə həm paralel, həm də zəncirvari üsullar müşahidə edilir.

Mətndə komponentlərin sintaktik və məntiqi-sintaktik əlaqə vasitələri əsas etibarilə sıx şəkildə özünü göstərir. Məntiqi-sintaktik əlaqə vasitələri qarşılıqlı şəkildə bir-birini tələb edir və onların işlədilməsi mətnin müxtəlif səthlərinə aid olur. Sintaktik əlaqədə mətn komponentlərinin konkret əlaqə üsulları işə düşür, məntiqi-sintaktik əlaqədə isə komponentlərin yerləşdirilməsi ön plana çıxır.

Bəzi müəlliflər mətni bir-birilə müxtəlif vasitələr və müəyyən qaydalarla bağlanmış cümlələrin xətti ardıcılığı kimi şərh edirlər. Digərləri isə mətnin yalnız xaricən cümlələrin xətti ardıcılığı kimi təşkil olunduğunu xüsusi vurğulayaraq göstərirlər ki, bu səciyyə çoxölçülüdür [Məmmədov, 2001].

Mətnin strukturunun hərtərəfli tədqiqi mətnin xətti ardıcılıq xarakterini göstərir və belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mətn qarşılıqlı əlaqə amilləri və elementlərindən ibarət kompleks birləşmədir.

Mətn struktur əlamətlərin müəyyən məcmusuna malik bir sıra komponentlərdən ibarət kommunikativ vahiddir. Cümlənin özünün onu təşkil edən hissələrin əsasında tədqiq edilməsi mətnin funksional-üslubi və kompozisiya xüsusiyyətlərini, üslubi potensialını, pragmatikasını tam və hərtərəfli müəyyənəlməyə imkan verir. Mətnin təhlili bütövlükdə üç əsas amilə – struktur (formal), semantik (məzmun) və kommunikativ (funksional) amillərə əsaslanır.

Mətni adekvat şəkildə başa düşmək üçün onun tərkibində cümlələrarası əlaqələri izləmək vacibdir. Bununla bağlı tədricən mətnin formal əlaqəliliklə yanaşı, koheziya, məntiqi əlaqəlilik (koherentlik) sayəsində formalaşdığı fikir üstünlük təşkil edir.

Mətnin struktur bütövlüyünü təmin edən koheziya bir sıra amillər əsasında reallaşır. Praktiki olaraq dilin istənilən səviyyəsi koheziya üçün nə isə verir. Bu münasibətlər arasında iki ümumiləşdirici qrupu ayırmaq olar. Bunlardan biri mətn komponentləri arasında xətti ardıcılıq, digəri isə komponentlərin nəzəri çoxluq kəsişməsi münasibətləri, yəni onların daxili strukturunda bir-birini eksplisit və yaxud implisit təkrar edən elementlərin mövcudluğundan ibarətdir [Qurbanov, 2005]. Mətnin komponentləri arasında həmin münasibətlər əsas etibarilə sıx şəkildə özünü göstərir. Bu münasibətlər qarşılıqlı şəkildə intensional olaraq bir-birini tələb edir və onların işləmə məqamları mətnin müxtəlif səviyyələrinə aid olur.

Koherentlik 3 funksiya yerinə yetirir: 1) mətnin komponentləri arasında məna əlaqəsini təmin edir; 2) adresatı sonrakı məlumatla hazırlayır, onu mətni dərk etmə yolu ilə aparır; 3) adresatı əvvəlki məlumatla qaytararaq mətni onun yaddaşında möhkəmləndirir.

Koherentliyin təsnifatı çoxaspektlidir. Dilin hansı səviyyəsinə aid olmasından asılı olaraq, koherentlik çərçivəsində morfoloji əlaqələri, sintaktik əlaqələri, sözdüzəldici əlaqələri, leksik əlaqələri və fonetik əlaqələri ayırmaq olar. Məna çəkisinə görə avtosemantik və sinsemantik əlaqələri, əlaqələrin istiqamətinə görə isə anaforik və kataforik əlaqələri qeyd etmək lazımdır (Hartman, 1971).

Bağlayıcılar, zərflər, əvəzlilər, artikkelər, leksik əlaqəlilik və təkrarlar formal əlaqə vasitələri kimi məhz mətnyaradıcı potensial baxımından nəzərdən keçirilir. Bu eksplisit siqnalların yalnız dil sistemi çərçivəsində, yəni kontekst və müəllifin kommunikativ niyyəti nəzərə alınmadan təsvirin bütöv və tam olmadığı aşkarlanır. Bu formal əlaqə vasitələrinin mətnyaradıcı xüsusiyyətləri mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində tədqiq olunsa da, mətnin bütöv nitq əsəri kimi funksiyaları üçün də ümumi səciyyə daşıyır.

Azərbaycan və alman dillərinin materiallarının müqayisəli təhlili mətn qrammatikasının aktuallığını şərtləndirir. Mətnin məzmun vahidlərinin formal vasitələrlə ötürülməsi ilə bağlı məsələlər ön plana keçir. Mürəkkəb sintaktik bütövün təmsalında bu məzmun vahidlərinin müxtəlif vasitələrlə və onun müxtəlif komponentlərində müxtəlif cür ifadə olunması nəzərə çarpır.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A.M. (2005). Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Nurlan, 476 s.
2. Məmmədov A.Y. (2001). Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 144 s.
3. Hartman P. (1971). Texte als linguistisches Objekt // Beiträge zur Linguistik. München, s.216-224.
4. Москальская О.И. (1981). Грамматика текста. Москва: Высшая школа, 183 с.

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATI: ZƏFƏRƏ GEDƏN TARİXİ YOL

Aynur Əzizova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Summary

The thesis tells about the glorious history of Azerbaijan's national press, which began in the last quarter of the 19th century and gained a high democratic image through a magnificent development. A century and a half ago, the national press, which was created in the wake of the enlightenment movement and included prominent representatives of the

national gene pool of Azerbaijan at that time, supported universal values, national independence, freedom, democracy and political pluralism, and prevented the socio-political and moral-cultural problems of its time, development and progress. He is regarded as a herald of truth who is able to speak his word very boldly against all negative elements. Strengthening the material and technical base of the press, stimulating the application of modern information and communication technologies, developing effective cooperation between state bodies and the press, creating more fertile conditions for increasing the professionalism and responsibility of journalists, and strengthening their social protection are important tasks facing the state and society of Azerbaijan. Today, the independent state of Azerbaijan confidently steps towards a brighter future through the path of legal-democratic state building, which was laid by our national leader Heydar Aliyev. Azerbaijani media is at the forefront of this development. The burden and responsibility of both the press and the electronic media are heavier today than ever. In the thesis, the glorious path of the Azerbaijani periodical press, which is full of long, tumultuous and very difficult trials, is followed in a consistent and methodical way, and the logical connection between the present day and the past of the national press is deeply analyzed.

Key words: *Azerbaijan national press, education, national journalism, periodical press, media, internet-media, national-democratic press, mass media, democratic press, freedom of speech*

Резюме

В статье рассказывается о славной истории азербайджанской национальной печати, начавшейся в последней четверти XIX века и получившей благодаря бурному развитию высокий демократический облик. Полтора века назад национальная пресса, созданная на волне просветительского движения и включавшая видных представителей национального генофонда Азербайджана того времени, выступала за общечеловеческие ценности, национальную независимость, свободу, демократию и политический плюрализм, и предотвратил социально-политические и морально-культурные проблемы своего времени, развития и прогресса. Он считается глашатаем истины, который может очень смело говорить свое слово против всех отрицательных элементов. Важное значение имеет укрепление материально-технической базы печати, стимулирование применения современных информационно-коммуникационных технологий, развитие эффективного взаимодействия государственных органов и прессы, создание более благоприятных условий для повышения профессионализма и ответственности журналистов, усиление их социальной защиты. задачи, стоящие перед государством и обществом Азербайджана. Сегодня независимое Азербайджанское государство уверенно шагает к светлому будущему по пути правового демократического государственного строительства, проложенному нашим общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Азербайджанские СМИ находятся в авангарде этого развития. Бремя и ответственность как прессы, так и электронных СМИ сегодня тяжелее, чем когда-либо. В статье последовательно и методично прослеживается славный путь азербайджанской периодической печати, полный долгих, бурных и очень тяжелых испытаний, а также устанавливается логическая связь между современностью и прошлым национальной печати. глубоко анализируется.

Ключевые слова: *Азербайджанская национальная пресса, образование, национальная журналистика, периодическая печать, СМИ, интернет-СМИ, национально-демократическая пресса, СМИ, демократическая пресса, свобода слова. Glorious civil way of Azerbaijan periodical press*

Azərbaycan milli mətbuatının keçdiyi 145 illik şanlı tarix şərəf, ləyaqət və vətənpərvərlik ideyaları ilə zəngin olan möhtəşəm bir məktəbdir. Azərbaycan xalqının intellektual genofondunun ən görkəmli nümayəndələrinin təmsil olunduğu bu məktəb bütün varlığı ilə maarifçiliyi, dünyəviliyi və tərəqqini tərənnüm edən, “Azərbaycan” məfhumunu, Azərbaycan və azərbaycançılıq ideyalarını etnik-siyasi və sosial müstəviyə çıxaran azadlıq və istiqlal carçısı kimi özünü təsdiq etmişdir. Məhz bu səbəbdən o, bizim qürur və mənbəyimizdir. Təməlləri “Əkinçi” qəzetinin ilk nüsxəsinin nəşri ilə qoyulan bu məktəb xalqın kamilləşməsinə, maariflənməsinə və milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişinə güclü təkan verdi. Müasir Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərində maarifçi ruhun dəstəyi ilə möhkəmlənərək formalaşan Azərbaycan mətbuatı xalqa, vətənə, cəmiyyətə, insana xidmət borcunu layiqincə yerinə yetirmişdir (Свентоховский, Collins, 1999).

Tarixən böyük şəxsiyyətlər yetişdirmiş Azərbaycan mədəni məkanı, bu dəfə sivil maarifçilik ideyalarından bəhrələnmiş intellektual, dini, elmi-mədəni, əxlaqi-mənəvi dəyərləri özündə daşıyan fenomenal dühalar və onların timsalında unikal insan kapitalı formalaşdırmağa başladı. Dünyəvi mədəniyyətin və demokratik siyasətin avanqardları olan bu insanlar adlarını XX əsrin şanlı tarixinə qızıl hərflərlə yazdırdılar. Cəhəlin və mövhumatın əsiri olan, elmə, nura, maarifə və kamala israrla “yox” deyən milyonlarla insan isə tarixdə heç bir ad və iz qoymadan illərin və əsrlərin ağışında həmişəlik əriyib yox oldular...

1875-ci il iyulun 22-də Azərbaycan milli maarifçilik hərəkatının banilərindən biri Həsən bəy Zərdəbinin rəhbərliyi ilə ilk nömrəsi nəşr olunan "Əkinçi" qəzeti o dövrdə bütün Qafqazda böyük əks-səda doğurmuşdu. Dövrünün görkəmli maarifçiləri olan şəxsiyyətlər - Mirzə Fətəli Axun-

dov, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Gorani və digər ziyalıların sözügedən qəzetin ərsəyə gəlməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Onlar qəzetin səhifələrində öz maarifçi və demokratik ideyalarını təbliğ etməklə ictimai-siyasi və elmi-bədii fikrin inkişafına həlledici təsir göstərmişlər. "Əkinçi" qəzeti ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına, mütərəqqi ideyalara səsləyən elm, maarif və mədəniyyətin tərəqqisinə, yeni tipli məktəblərin yaradılmasının zəruriliyinə və s. aid materiallar dərc edirdi. Qəzetin qazandığı ən böyük uğur isə onun dilinin xalq dilinə yaxın, sadə və səlis olması idi. Maariflənmə, müasirləşmə, məfkurə saflığı, ümummilli məqsədlərin təbliği, bəşəri dəyərlərin milli ənənələrlə qarşılıqlı əlaqəsi, ədəbi dilin danışiq dilinə yaxınlaşdırılması, hadisələrin obyektiv və qərəzsiz verilməsi Azərbaycanda milli demokratik mətbuatın gələcək inkişafı üçün təməl daşları rolunu oynadı. Bütün sadalanan dəyərlər "Əkinçi" qəzetinin sarsılmaz prinsipləri idi.

1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə "Molla Nəsrəddin" jurnalının işıq üzü görməsi milli mətbuatın inkişafında əlamətdar hadisə idi. 1918-ci ilədək Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbrizdə, 1921-1931-ci illərdə isə Bakıda çap olunan jurnal müstəmləkəçilik siyasətini, cəhaləti, geriliyi, sosial ədalətsizliyi kəskin tənqid etməklə qısa bir zamanda geniş oxucu kütləsi topladı. Jurnalın şöhrəti bütün Rusiyaya, Türk dünyasına, Yaxın və Orta Şərqlə yayıldı. Bütün təzyiqlərə baxmayaraq, jurnal 25 il fəaliyyət göstərə bildi. Jurnalın nəşr edildiyi müddətdə formalaşan "Mollanəsrəddinçilik" ictimai-ədəbi hərəkəti isə Azərbaycan mətbuatının sonrakı inkişafına həlledici təsir göstərdi (Ağayev İ. 1976).

Azərbaycan mətbuatı tarixində "Molla Nəsrəddin" jurnalı qədər geniş universal yaradıcılıq istiqamətlərini və böyük yaradıcı qüvvələri öz ətrafında cəmləşdirən ikinci bir uzunömürlü mətbuat orqanı olmamışdır. "Molla Nəsrəddin" Azərbaycanın, geniş mənada isə türk-müsəlman dünyasının ilk satirik və karikaturalı jurnalı kimi bədii yaradıcılığın və təsviri sənətin inkişafına xidmət edən yeni nəsil sənətkarlar ordusu yaratmışdı.

102 il bundan əvvəl müsəlman Şərqinin ilk demokratik dövləti kimi fəaliyyətə başlamış AXC dövründə milli mətbuatımız sələflərinin formalaşdırdığı müstəqillik ideyalarını gerçəkləşdirmişdi. Azərbaycanda bolşevikləşmədən sonra milli mətbuatımız sovet diktatura rejiminin siyasi və ideoloji nəzarəti altında fəaliyyət göstərmişdi. Yalnız ümummilli lider Heydər Əliyev 14 iyul 1969-cu ildə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəldikdən sonra milli-demokratik mətbuatın başlıca prinsipləri formalaşmağa başladı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına I rəhbərliyi (1969-1982) dövründə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində mətbuatda milli dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin, zəngin tarixi-mədəni irsimizin təbliği istiqamətində əsaslı dönüş yarandı.

Milli mətbuatımızın müstəqillik illərindəki inkişafı ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan milli jurnalistikası söz, fikir və mətbuat azadlığına məhz ulu öndərin zəngin dövlətçilik təcrübəsi sayəsində nail olub. Ulu öndərin 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra müstəqil dövlət quruculuğunda çox mühüm rol oynayan kütləvi informasiya vasitələrinin ictimai nüfuzunun artması, fəaliyyət dairəsinin durmadan genişlənməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, qəzetlərin maddi-texniki imkanlarının yaxşılaşdırılması istiqamətində ardıcıl işlər görüldü. "Demokratiyanın, siyasi plüralizmin və vətəndaş cəmiyyətinin əsas atributlarından hesab olunan söz və mətbuat azadlığının başlıca daşıyıcıları kütləvi informasiya vasitələridir" deyən ümummilli liderin uzaqgörənliyi sayəsində ölkə mətbuatında söz, fikir və əqidə azadlığının təmin olunması üçün mövcud qanunvericilik aktlarında müvafiq dəyişikliklər edildi, Azərbaycan bu sahə ilə bağlı bütün beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşuldu. Heydər Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" 1998-ci il 6 avqust tarixli Fərmanı ilə ölkəmizdə senzura ləğv edildi, mətbuat cəmiyyətin dinamik şəkildə demokratikləşməsinə təsir göstərən qüdrətli vasitəyə çevrildi. Ulu öndər mətbuatın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına da xüsusi qayğı göstərirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1995-ci ildə qəbul edilmiş ölkə Konstitusiyasının 47-ci maddəsində hər kəsin fikir və söz azadlığı, 50-ci maddəsində isə məlumat azadlığı təsbit olundu (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995). Azərbaycanda 1998-ci ilin iyunun 19-da "Mətbuat azadlığı haqqında", 2005-ci il yanvarın 1-də isə "İnformasiya azadlığı haqqında" Qanun qəbul olunmuşdur. Məhz bu tarixi sənədlər dövlət orqanlarını, o cümlədən özəl, fiziki və hüquqi şəxsləri "informasiya sahibi" elan edir və onların üzərinə konkret vəzifələr qoyurdu. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son illər ölkəmizdə söz

azadlığının daha da güclənməsi, medianın azad və sərbəst fəaliyyət göstərməsi üçün davamlı işlər görülür.

2020-ci iyunun 30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev “Azərbaycan milli mətbuatının 145 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” xüsusi Sərəncam imzalamış və Azərbaycan Respublikasında milli mətbuatın zəngin ənənələrinin mühafizəsi və təbliğ olunması məqsədilə KİV-lərin ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında tutduğu yerini, postmodern cəmiyyətin təşkili prosesində müstəsna rolunu və əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan milli mətbuatının 145 illik yubileyinin ölkəmizdə geniş qeyd olunması haqqında müvafiq Sərəncam vermişdi. Bu bir daha dövlət başçısının milli mətbuata verdiyi çox yüksək qiyməti və qayğını təsdiq edir. Göründüyü kimi, ildən-ilə inkişaf edən Azərbaycan mətbuatına dövlət tərəfindən yüksək qayğı göstərilir və bu sahəyə diqqət daimidir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev bir neçə dəfə “Jurnalistlərin dostu” elan edilmişdir.

Ölkəmizin sürətlə inkişaf etdiyi, demokratikləşmə prosesinin dərinləşdiyi, cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin yeniləşdiyi müasir dövrdə KİV-lərin, o cümlədən milli mətbuatımızın qarşısında yeni vəzifələr durur. Bu gün Azərbaycan mətbuatı müasir informasiya cəmiyyəti quruculuğunda, sosial ədalətin və şəffaflığın təmin edilməsində, milli həmrəyliyin daha da möhkəmləndirilməsində, demokratik özünüdərkini, siyasi mədəniyyətin inkişafında, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin qorunub saxlanmasında və təbliğində çox mühüm rol oynamalı, tədris və maarifləndirmə sahəsində fəaliyyətini daha da gücləndirməlidir. Azərbaycan jurnalistikası peşəkarlıq, obyektivlik, qərəzsizlik, yüksək milli şüur və vətənpərvərlik prinsiplərinə tam əməl etməli, söz və məlumat azadlığından sui-istifadənin qarşısı qətiyyətlə alınmalıdır.

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da mətbuat qarşıda duran vəzifələri yeni informasiya resurslarının ardıcıl inkişafı ilə şərtlənən çox mürəkkəb rəqabət mühitində yerinə yetirir. Azərbaycan dövlətinin artan imkanları isə milli mətbuatımızın inkişafı yolunda çətinliklərin aradan qaldırılmasına, xüsusi aktuallıq kəsb edən mövcud problemlərin həlli məqsədilə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu gün milli mətbuatın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin stimullaşdırılması, dövlət orqanları ilə mətbuat arasında səmərəli əməkdaşlığın inkişafı, jurnalistlərin peşəkarlığının və məsuliyyətinin artırılması üçün münbit şəraitin yaradılması Azərbaycan dövlətinin və cəmiyyətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdir.

Ədəbiyyat

1. Тадеуш Свентоховский, Brian C. Collins. Historical dictionary of Azerbaijan. - USA: Scarecrow Press, 1999. - С. 13-14. 145 с.
2. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. - Б.: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1949. - С. 168
3. Ağayev İ. "Molla Nəsrəddin" in tarixi hünəri, Bakı-1976. - S.35
4. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, 2014. - S. 193-198
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995. S. 13. - 55 s.

ОСОБЕННОСТИ И ПРИНЦИПЫ ПЕРЕВОДА ГАЗЕТНЫХ СТАТЕЙ И МАТЕРИАЛОВ

Samirə Hacıyeva
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Məruzənin mətnində qəzet materiallarının tərcüməsinin xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Problem həm nəzəri, həm də praktiki aspektdə təhlil olunur. Qəzet mətnlərinin xüsusiyyətləri, onların tərcümə yolları və vasitələri, tərcümə zamanı diqqət yetirilməli olan cəhətlər müfəssəl təhlil olunur. Qəzet mətnlərinin növləri, onların üslub problemləri də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Məqalədə araşdırma Azərbaycan və İngilis dilində olan qəzet materialları əsasında aparılır.

Açar sözlər: *tərcümə, mətn, qəzet materialları, üslub, tərcümə yolları.*

Summary

In this article the specifics of newspaper material translation is studied. The problem is studied both from theoretical and practical aspect. The main features, characteristic for newspaper articles, the means of their translation, the points, must be paid attention to are marked especially. The kinds of newspaper materials, their stylistic is analyzed also. The investigation is made on English and Azerbaijan newspaper material.

Key words: translation, text, newspaper materials, style, ways of translation

XXI век ставит новые задачи в информационном пространстве человечества. Благодаря массовой информации роль перевода в жизни человечества неуклонно возрастает. Это естественно, ведь движение информационных потоков не знает ни границ, ни времени, ни пространства. Бесконечное разнообразие современного мира передается при помощи средств информации в восприятии и интерпретации многочисленных участников международного информационного процесса – журналистов, корреспондентов, комментаторов, телеоператоров. Общественные трансформации как в зеркале отражаются в языке. Публицистический стиль используется в политической литературе, его представляют средства массовой информации (СМИ) – газеты, журналы, радио, телевидение, документальное кино (Ахундова Э., 2011).

Поскольку понятие публицистического стиля является весьма объемным, то в рамках настоящей работы рассматривается главным образом один пласт публицистики – газетный стиль. Эта тема приобретает все большую актуальность из года в год, так как современный человек получает информацию о мировых событиях и развитии международных отношений, прежде всего из прессы. Для современных читателей все более интересными становятся зарубежные газетные публикации. Точная передача информации зарубежной прессы очень важна в настоящее время. Именно адекватный перевод газетных текстов помогает наиболее детально увидеть изменения в общественной жизни англоязычных стран и способы отражения этих изменений в английском языке, в том числе на русский язык.

В первую очередь следует отметить, что основная цель газетно-журнального текста – сообщить новые сведения и воздействовать на читателя. Именно поэтому стоит обратить внимание на то, каков источник информации. Так, газетный текст всегда обильно насыщен специальными терминами, связанными с политической и государственной жизнью, которые нередко представлены в виде сокращений, например: AFLCIO = American Federation of Labor-Congress of Industrial Organizations, GOP = Grand Old (Republican) Party, DD = Defense Department, NAACP = National Association for Advancement of Colored People.

Часто используются аббревиатуры фамилий или фамильярных прозвищ известных политических или общественных деятелей: JFK = John F. Kennedy, Rocky = Rockefeller, Ike = Eisenhower, RLS = Robert Louis Stevenson. В ряде стран читатель привык к таким вольностям репортеров. Если же при переводе сохранить эту особенность, то сила воздействия на читателя переведенного текста по сравнению с оригиналом будет иной, что несовместимо с понятием адекватности перевода. Поэтому сокращенные имена при переводе следует давать полностью, а прозвища давать с комментарием или не давать вообще.

Многие английские и американские сокращения имеют эквиваленты в русском языке, например, GATT=GATT (Генеральное соглашение о тарифах и торговли). В случае если встречаются сокращения названий организаций, не имеющие в русском языке официального эквивалента, переводчик может дать буквенное сокращение русского перевода. Например: NLRB – National Labor Relations Board. Переводчику следует помнить, что многие сокращения часто имеют два или более значения. Политическая терминология, особенно характерная для газетно-информационного стиля, обладает теми же основными чертами, которые свойственны и научно-технической терминологии. Вместе с тем эти термины обнаруживают и некоторые отличия, связанные с меньшей строгостью, а также с зависимостью значений ряда терминов от соответствующих идеологических концепций. В газетно-информационных материалах нередко встречаются многозначные термины, термины-синонимы, сокращенные термины и названия.

Одной из главных особенностей публицистических текстов является наличие в них многочисленных клише, например: on the occasion of – «по случаю», by the decision of – «по решению», in reply to «в ответ на», in a statement of – «в заявлении», with reference to –

«в связи с», to draw the conclusion – «прийти к заключению», to attach the importance – «придавать значение», to take into account – «принимать во внимание», «it is generally believed that...» – «по общему убеждению...», «it is officially announced that...» – «официально сообщается, что...», «it is rumoured that...» – «ходят слухи, что...», «it is reported that...» – «сообщают, что...», «it is suggested that...» – «предполагают, что...» и др. (Рецкер Я. И., 1974)

Еще одна отличительная черта газетно-журнального текста – высокая аллюзивность. Часто журналисты выстраивают свой текст из того, что уже известно читателю: фрагменты известных музыкальных произведений, книг, рекламы, кинофильмов. Особо сложные случаи переводчик может прокомментировать в сносках или пользуясь добавлением. Именно аллюзивность часто может привести к тому, что текст будет являться непереводаемым или сложно переводаемым.

Кроме того, в публицистическом тексте очень важны синтаксические компоненты. Так, короткие предложения среди длинных или средних по длине могут быть средством выделить что-то важное. Так же чередование длинных и коротких фраз делают текст более динамичным, одни длинные предложения, наоборот заставляют текст «тянуться», например: Marooned by a gale on a skeleton of a fire-gutted Wyle light-house in Morecombe Bay, with their dingey swamped, nine workmen last night decided to risk the two-mile journey back over the sands to Fleetwood.

К синтаксическим особенностям можно также отнести максимальное дробление текста на абзацы, когда почти каждое предложение начинается с новой строки, наличие подзаголовков в корпусе текста для повышения интереса читателей.

Для обозначения будущего времени в заголовках широко используется инфинитив: America To Resume Testing, Laundry Workers To Vote on New Contract, World Unions To Fight Monopoly, etc. Важной особенностью английских газетных заголовков является распространенность в них эллиптической формы пассивного залога с опущением вспомогательного глагола to be для описания событий как в прошедшем, так и в настоящем времени: Paris Protest March Staged by Students, 8-Year-Old Boy Kidnapped in Miami, All Piers Paralysed on East Coast, etc. (Стилистика газетных жанров, 1981).

Как видим, язык газетных публикаций имеет свои, специфические особенности. Учитывая то, что в газетах могут печататься статьи и сообщения на самую различную тематику, перевод газетных материалов представляется очень сложной сферой переводческой деятельности. Т. е. при переводе газетных материалов помимо высокого уровня владения двумя языками - ИЯ и ПЯ - необходимо знание специальной терминологии, нюансов международных отношений, фоновых знаний в самых сферах. Кроме того, присутствует постоянная необходимость «вместить» определенный объем информации в ограниченное количество строк. Это означает, что перевод газетных материалов требует большого профессионализма и высокого уровня знаний.

Литература

1. Ахундова Э. Основные жанры современной периодической печати и проблемы перевода. Учебное пособие. Баку, Мутарджим, 2011.
2. Комисаров В. Н., Теория и практика перевода М.: Просвещение 1980, с. 51–92.
3. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. М., 1974.
4. Стилистика газетных жанров. М., МГУ, 1981.
5. Федоров А. В. Основы общей теории перевода М., Высшая школа, 1983.
6. Швейцер А. Д. Теория перевода. М., 1988.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ İSTİFADƏ OLUNAN "DANIŞANADLAR"IN TƏRCÜMƏ ÇƏTİNLİKLƏRİ

Səmra Həsənlı
Bakı Slavyan Universiteti

Summary

The names of characters in works of art are the most expressive and informative means that determine a significant amount of implicit information. The choice of name can be with artistic intent, genre, art school and style. The translation of proper and speaking names from the Russian language is often a significant difficulty due to a number of circumstances. Usually, translators of works of fiction transliterate or transcribe the names and surnames of characters.

Key words: *speaking names and surnames, translation, transliteration, poetonyms, characters*

Резюме

Имена персонажей в художественных произведениях являются наиболее экспрессивным и информативным средством, определяющим значительный объем имплицитной информации. Выбор имени может быть с художественным замыслом, жанром, художественной школой и стилем. Перевод собственных и говорящих имен с русского языка нередко представляет значительную трудность в связи с рядом обстоятельств. Обычно переводчики произведений художественной литературы транслитерируют или транскрибируют имена и фамилии персонажей.

Ключевые слова: *говорящие имена и фамилии, перевод, транслитерация, поэтонимы, персонажи.*

Ədəbiyyatda "danışan" adlar əsərdəki personajın xüsusiyyətlərinin bir hissəsi olan və personajın xarakterinin ən parlaq xüsusiyyətini vurğulayan faktorlardan biridir. Müəllif obrazları adlandırdığı zaman əsasən elə adlardan istifadə edir ki, oxucu obrazla tanış olduğu andan etibarən onun xasiyyətini, xüsusiyyətlərini təsəvvüründə canlandırır. Məhz bu amil müəllifin əsərlərində seçdiyi xüsusi adların təsadüfi olmadığını əsaslandırır. Belə ki, müəllif personajını məqsədyönlü şəkildə adlandıraraq ona müəyyən xüsusiyyətlər impozisiya edir. A.V.Superanskayanın fikrincə, bu xüsusiyyət həm də müəllifin dünyagörüşünü, onun mənsub olduğu sosial qrupu əks etdirir (Суперанская, 2001).

Ədəbi əsərlərdə adların danışması yazıçıların qəhrəman obrazını daha aydın və dəqiq göstərmək, həmçinin, onun ən mühüm keyfiyyətlərini, prinsiplərini, əsaslarını və dəyərlərini vurğulamaq üçün istifadə etdiyi xüsusi bir üsuldur.

Personajın adı bədii obrazlılığı yaradan vasitələrindən biridir; personajın sosial mənsubiyyətini səciyyələndirmək, milli və yerli kolorit ötürmək, hətta hadisə keçmişdə baş verirsə, tarixi fonu yenicən yarada bilmək imkanına malikdir.

Bədii əsərlərdəki personajların adları gizli məlumatların əhəmiyyətli miqdarını müəyyən edən ən ifadəli və informativ vasitələrdir. Ədəbi qəhrəmana konkret ad seçmək müəllifin işidir və burada subyektiv amil çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Yazıçı təkcə şəxsi adları deyil, həm də əsərin onomastik məkanının bütün komponentlərini seçir. O, personajların xarakterlərini, məşğuliyyətlərini, psixi və fiziki xüsusiyyətlərini bilir.

Əsərlərin orijinalında istifadə olunan insan ad və soyadları, qurum və təşkilatların adları, coğrafi adların köçürülməsi bir çox hallarda çətinlik yaradır. Çünki xüsusi məna daşıyan belə adların həm ekspressivliyi qorunmalı, həm də mənası hədəf dilin oxucusuna aydın şəkildə çatdırılmalıdır. Bədii mətndəki xüsusi adlar *poetonimlər* adlanır və onomastikanın xüsusi bölməsi - poetonimika tərəfindən öyrənilir. Bədii mətnə rast gəlinən onimlərin ayrıca kateqoriyaya ayrılması zərurəti ondan irəli gəlir ki, əsərə daxil olan şəxsi ad həmin əsərin tərkib hissəsinə çevrilərək bədii semantik məna qazanır. Müəllifin seçdiyi və ya yaratdığı onim müəyyən bir dildə və mədəniyyətdə mövcud olan adlar və adlar sisteminə münasibətdə ikinci dərəcəlidir: mətni yenidən yaradan tərcüməçinin niyyətindən asılı olaraq mövcud qaydalar əsasında "sıfırdan" yaradılır. *Antroponimlərdə* xüsusi adlardır. İlkin məna və mənşəyinə görə antroponimlər əksər hallarda məişət sözləri olur. Onların bəziləri hələ də rus dilində öz mənasını saxlayır. Məsələn, *Бера (inam), Надежда (ümid), Любовь (sevgi)* və s. (Адеева А., Кривоносова А., 2016).

Bədii mətnin digər elementləri kimi, poetonimlər də mütəşəkkil və bir-biri ilə əlaqəli bədii vasitələr sisteminin bir hissəsinə çevrilir və oxuculara öncədən xəbər verərək onları istiqamətləndirirlər. Şübhəsiz ki, poetonimlərin köçürülməsi xüsusi yanaşma tələb edir.

Bədii ədəbiyyatda istifadə edilən danışan ad və ya soyadlar bir çox hallarda real insanların ad

və soyadları ilə uyğunlaşır. Məsələn, B.Polevovun «*Повесть о настоящем человеке*» əsərində “*Mereshev*” obrazı; Nekrasovun «*Кому на Руси жить хорошо*» əsərində “*Dobrosklonov*” obrazı; A.Ostrovskinin «*Гроза*» əsərində “*Kuliqin*” obrazı və s.

Danışan adların tərcüməsi üçün ümumi qaydalar yoxdur. Yalnız tərcüməçilərin istifadə etdiyi bir sıra ən çox yayılmış üsulları qeyd etmək olar.

Adətən tərcüməçilər əsərdə rast gəldiyi personajların ad yaxud soyadlarını **transliterasiya** və **transkripsiya** üsullarından istifadə etməklə tərcümə edirlər. Bu, həddindən artıq emosional çalarlardan qaçmaq və bunun sayəsində adın ləqəbə çevrilməsi, həmçinin bir sıra digər mülahizələr - məsələn, xarakterin milliyyətini vurğulamaq istəyi də ola bilər.

Danışan adların tərcüməsinin digər üsullarından biri də **kalka** yolu ilə tərcümədir. Belə ki, orijinalın leksik vahidinin tərkib hissələrini - morfem və ya fonemləri (sabit ifadələr olduqda) tərcümə dilindəki leksik qarşılıqları ilə əvəz etməklə tərcümə etmək mümkündür.

Bədii əsərlərdə istifadə olunan danışan adların rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi bir sıra səbəblərə görə çox vaxt çətinliklər yaradır.

Birincisi, rus dilinin orfoqrafiyasının tarixi inkişafı onu başqa dillərdə olmayan və heç bir mənası olmayan bir çox morfemin yaranmasına gətirib çıxardı, rus dilində isə bütün mahiyyəti ehtiva edir.

İkincisi, rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı bəzən elə morfemlər olur ki, bu da sözləri formalaşdırmağı və gizli mənalara çatdırmağı çətinləşdirir.

Üçüncüsü, tərcümədə danışan adların fərqli tələffüzləri verilə bilər ki, onlar fərqli qəbul ediləcək və oxucu müəllifin nə demək istədiyini başa düşməyəcək.

Tərcüməçinin əsas problemi tərcümə metodunun yanlış seçilməsidir. Beləliklə, əgər tərcüməçi əsərin orijinalında istifadə olunan danışan adları transliterasiya və ya transkripsiya ilə tərcümə etsə, danışan adın əsas mahiyyətini açmamaqla, qəhrəman haqqında oxucuya dolğun məlumat verməməklə kobud səhvə yol vermiş olar. Danışan ad tərcümə dilində tərcümə olunaraq verilərsə, onun milli koloriti itəcəkdir.

Beləliklə, bədii əsərlərdə istifadə olunan danışan adların düzgün tərcüməsi qəhrəmanın xüsusiyyət və keyfiyyətlərini ötürməkdə böyük rol oynayır, onun əsərdəki yerini xeyli dərəcədə müəyyən edir. Danışan adın düzgün tərcüməsi həmçinin, personajın, obrazının ədəbi çalarlarla təmin edilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Адеева Александнра и Кривоносова Анна, Научно-исследовательская работа по английскому язык, “Перевод говорящих имен в художественных произведениях”, 2016
2. Влахов, С.И. Непереводимое в переводе / С.И. Влахов, С.П. Флорин. – Москва: Международные отношения, 2000. – 343 с.
3. Суперанская, А.В. Ваше имя, Рассказы об именах разных народов / А. В.Суперанская. – Москва: Армадапресс, 2001. – 256 с.

QANADLI SÖZLƏR VƏ ONLARIN BƏDİİ MƏTNDƏ İŞLƏDİLMƏSİ

Afina Hüseynova

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Summary

In order to realize the metaphor in the text, word combinations and sentences are necessary, (Qasimov.H,1961) among which the special weight of expressions called “winged words” should be noted.

Phrases and sentences spread from a certain written text, speakers speeches, and anecdotes about historical events are called winged words. The structure of winged words formed in the form of a sentence is simple, and its size is as short as possible.

Key words: linguistics, free phrases, phraseological phrases, syntactic phrases, phraseologism

Резюме

Для реализации метафоры в тексте необходимы словосочетания и предложения, (Qasimov.H,1961) среди которых следует отметить особый вес выражений, называемых «крылатыми словами». Фразы и предложения,

заимствованные из определённого письменного текста, речей ораторов, рассказов, связанных с историческими событиями, называются крылатыми словами. Крылатые слова, образованные в виде предложения, имеют простую структуру и максимальную длину.

Ключевые слова: лингвистика, устойчивые выражения, фразеологические соединения, синтаксические соединения, фразеологизмы

Mətnə metaforanın realizə edilməsi üçün söz birləşməsi və cümlələr lazım olur (Qasimov H., 1961) ki, bunların da arasında "qanadlı sözlər" adlandırılan ifadələrin xüsusi çəkisi qeyd olunmalıdır.

Müəyyən bir yazılı mətndən, nətiqlərin nitqlərindən tarixi hadisələrlə bağlı əh-valatlardan yayılmış söz birləşmələri və cümlələrə qanadlı sözlər deyilir. Cümlə şəklində formalaşan qanadlı sözlərin strukturu sadə, ölçüsü maksimum dərəcədə qısa olur.

Qanadlı sözlərin böyük bir qismi hikmətamiz o!ub, məcaziləşir. Onların başqa sintaktik sabit birləşmələrdən əsas fərqi bundadır ki, yayıldığı mənbə ilə əlaqələndirilir və hansısa bir müəllifə istinad edilir, ancaq mətnə işlədikdə bir qayda olaraq müxtəlif xatırlanmır; qanadlı sözlərin ilkin mənbə ilə əlaqəsi mətnə əlavə edilmiş izahatda açıqlanır. Məsələn, F.Skott Fitzgeraldın bir hekayəsində işlədilmiş "Remember, you are always welcome here", he said - cümləsindəki keep the home fires burning ifadəsi haqqında qeyd edilir ki, o, birinci dünya müharibəsi dövründə yayılıb məşhurlaşan aşağıdakı nəğmədən qanadlı söz kimi götürülmüşdür:

"Keep the home fires burning while your hearts are yearning,

Though your lads are far away, they dream of home.

There's silver lining through the dark clouds shining:

Turn the dark cloud inside out, till the boys come home." (Longman, 1981).

Vaxtilə hər bir frazeoloji ifadəni "qanadlı sözlər" adlandırırdılar. Bu ifadənin özünün tarixi Homer dövrünə gedib çıxır "İliada" və "Odiseya"da "qanadlı sözlər" ifadəsi bir neçə yerdə işlənmişdir. N.Aşşerin təsəvvürünə görə, frazeoloji vahidlər danışanın ağzından birbaşa dinləyənin qulağına "uçurmuş". Həmin ifadə filoloqlar tərəfindən əxz edilmiş və 1864-cü ildə ilk dəfə alman alimi Georg Büxmanın "Gellügelte Worte" kitabının adında əks olunmuşdur. O vaxtdan bir çox ölkələrdə sabit birləşmələri özündə əhatə edən "Qanadlı sözlər" kitabları nəşr olunmuşdur (Asher N, Pragmatics-Semantics Interface 1999 /papers/ DSLC p.)

Sonralar toplanmış faktlar üzərində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində "qanadlı sözlər" anlayışı ümumi "frazeoloji vahid" anlayışından fərqləndirilmiş və konkretləşdirilmişdir.

Azərbaycan dilçilik elmində bu terminin uzun illər həm də "hikmətli sözlər" anlayışına müvafiq tutulduğu məlumdur. Hazırda isə bu terminlər də fərqləndirilir. Bunun əsas səbəbi onunla bağlıdır ki, qanadlı sözlərin heç də hamısında hikmətamiz fikir ifadə olunmur. Hikmətli sözlərə yalnız məzmununda hikmətli bir fikir olan qanadlı sözlər aid edilir. Beləliklə, qanadlı sözlərin məzmunundan və strukturundan çıxış etməklə onları frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji vəhdətlər, idiomlar, zərbi-məsəllər kimi anlayışlar altında, eləcə də hətta atalar sözü səviyyəsində işlədilməyə layiq hikmətli sözlər arasında paylaşdırmaq mümkündür.

Dilçilik terminləri lüğətində qanadlı sözlərin görkəmli ictimai xadimlərin nitqindən seçilmiş ifadələr, bədii ədəbiyyatdan götürülmüş sitatlar və s. olduğu, onların müəyyən ədəbi və ya tarixi mənbələrdən dilə keçdiyi və burada özünəməxsus ifadəlilik xüsusiyyəti sayəsində geniş yayıldığı göstərilir (Qasimov H.,1961). Beləliklə, məlum olur ki, qanadlı sözlər müəllifli sabit sintaktik birləşmə, cümlə şəklində qanadlı sözlər isə müəllifli atalar sözüdür.

Qanadlı sözlərin bir çoxunda məcaziləşmə müşahidə olunsada, ümumilikdə onlarda daha çox bədiiilik, obrazlılıq, ifadəlilik özünə yer almış olur. Qanadlı sözlərin bir qrupu hikmətli sözlər sinfinə aid edilir və bu baxımdan belə vahidlər atalar sözlərinə maksimum dərəcədə yaxın olur.

Bir çox hallarda struktur baxımından qanadlı sözlərin cümlə şəkilində olan növlərində hikmətli fikir söylənilir. Görünür, belə cümlələrdə bitmiş fikrin ifadə edilməsi buna yol açır.

Qanadlı sözlərin özünəməxsus əlamətlərindən biri də budur ki, onların böyük bir hissəsi hansısa bir şəxsi, faktı, hadisəni, obyektı obrazlı şəkildə adlandırmağa xidmət edir. Nominativ funksiyalı bu cür vahidlər dildə konkret onomastik vahidin sinonimi kimi tanınır. Bu zaman hər hansı bir xalqın tarixi inkişaf prosesində topladığı bədii təcrübəyə istinad olunur. Belə qanadlı sözlər dildə ümumiləşmiş, yalnız xüsusi isim kimi işlədilir.

Ədəbiyyat

1. Qasimov H. Qanadlı sözlər, Bakı. 1961, 75 s.
2. De Beaugrande R., Dressier W. Introduction to Text Linguistics. Longman, 1981, 270 p.
3. Ashcr N. Discourse Structure and the Logic of Conversation (Электро-Ресурс) - Pragmatics-Semantics Interface 1999 /papers/ DSLC p.

TERMINOLOJİ MƏNŞƏLİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vüsalə İmanova

Bakı Slavyan Universitetinin Avropa dilləri kafedrası

Summary

In this article the specifics of terminology phrases is studied. It is studied both in form of theoretical and practical aspect. The main features, characteristics for terminology phrases, the means of their translation, the points, must be paid attention to, the problems that can be confronted while translation are marked especially. . The investigation is made on materials in English and Azerbaijan .

Key words: *phraseologism, terminological combinations, determinologizing, , ways of translation, different aspects.*

Резюме

В данной статье исследуется специфика терминологических словосочетаний. Они изучаются как в теоретическом, так и в практическом аспекте. Следует обратить внимание на основные черты, характеристики терминологических словосочетаний, средства их перевода, моменты, особо отмечены проблемы, с которыми можно столкнуться при переводе. Исследование ведется на основе материалов на английском и на русском языках.

Ключевые слова: *фразеологизм, терминологические сочетания, детерминологизация, способы перевода, разные аспекты.*

Dildə milli mənsubiyyət, milli xüsusiyyət dünyaya xüsusi baxış vasitəsilə ifadə olunur və dillərin müxtəlif daxili formaları frazeologizmlərdə öz əksini tapır. Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, dil mədəniyyətin güzgüsü, frazeologizmlər isə “millət həyatının güzgüsüdür”.

Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi, frazeologiya da iki hissəyə ayrılır: 1) ümumi frazeologiya; 2) xüsusi frazeologiya.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur. Uzun zamandır ki, dünya ölkələrində ingilis dilinin öyrənilməsinə geniş yer verilir. Bizim ölkəmizdə də həmçinin bu dilin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Hər hansı bir dilin mükəmməl formada öyrənilməsi, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsi onun frazeologizmlərini bilmədən mümkün deyildir. İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün onun frazeologiya sahəsi böyük çətinlik törədir. Tez-tez tərcüməçi kompensasiya üsulundan istifadə edir, müəyyən bir parçadakı idiomu tərcümə etmək mümkün olmadıqda mətnin ekspressivlik balansını qoruyub saxlamağa çalışaraq başqa bir hissədə müvafiq idiomlardan istifadə edir. Bəzən belə bir ekspressivliyi eyni bir cümlə daxilində də bərpa etmək mümkün olur. Məsələn:

This Roberts is a hot sketch for a fighter , anyway. Bu Roberts elə “yaxşı” boksçudur ki, ondan ötəsi yoxdur (Романов С. П., Коралов А. Л., 2006). Belə bir ingilis idiomunu daha parlaq və ifadəli şəkildə təcümə etmək imkanı olmadığından tərcüməçi kompensasiya metodundan istifadə edərək “ondan ötəsi yoxdur” birləşməsindən istifadə etmişdir. Bu halda həm məna, həm də üslub adekvatlığına nail olmaq mümkün olmuşdur. İdiom baxımından qarşılığı olmayan frazeoloji birləşmələrin bir qrupu bəzən obrazlı, bəzən də bədiiilikdən uzaq birləşmələr kimi tərcümə olunur: To wear two hats – eyni vaxtda işləmək; To cast one’s colts teeth – təmkinli olmaq; If the cap fits, wear it – Bu

sözü özünüə götürürsünüzsə, qoy belə də olsun (Soğan yeməmişən, için niyə göynəyir). Terminoloji mənşəli frazeoloji birləşmələr dilçiliyin yeni bir sahəsi kimi xüsusi maraq doğurur. İşgüzar leksikada istifadə olunan bəzi terminoloji birləşmələr inkişaf mərhələsində xüsusi leksikanın məhdud çərçivəsini aşaraq dildə frazeoloji birləşmələr kimi formalaşmağa başlamışlar. Determinologizasiya-terminlərin işlək sözlərə çevrilməsi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir, termin birmənəliliyini itirir və adi gündəlik həyatda məna kəsb etməyə başlayır. Bəzi müəlliflər terminlərin frazeoloji birləşmələrin yaranmasına olan təsir xüsusiyyətlərini müfəssəl analiz etmiş və “terminoloji frazeologizm” və ya “terminologizm” məfhumlarını təklif etmişlər. İşgüzar ingilis dilində terminologizmlər daha çox emosional birləşmələrin ifadə olunması üçün istifadə olunur. Məsələn: good bargain iqtisadi termin kimi sövdələşmə, gəlirli razılaşma (gəlir əldə etmək məqsədilə sövdələşmə, məsələn, endirimlə hər hansı bir məhsulun alınması) mənasında işləndiyi halda, determinologizasiya prosesi nəticəsində idiom kimi gündəlik danışqda “ucuzlu və incik” mənası verir; idarəçiliklə bağlı benchmark job termini “göstərici iş, etalon” (həmin təşkilatda icra olunan digər işlərin qiymətləndirilməsi zamanı və ya müxtəlif müəssisələrdə əmək fəaliyyətinin müqayisəsi və analizi üçün əsas meyar götürülən standart iş) mənası daşısa da, danışq dilində bu birləşmə “əsas iş, əsas vəzifə” mənasında daha geniş istifadə olunur.

Benchmark jobs are most likely to be either jobs inherent to business as a whole (e.g. office manager, HR manager) or industry –specific (e.g. graphic design in the digital media industry) (Musa Kamawi, 2011). Bank termini kimi istifadə olunan valuable asset – qiymətli töhfə, yatırım, danışq dilində “qiymətli işçi, həmkar” mənası verir. e.g. For most owners, their businesses are their most valuable assets, yet very few are able to tell you, with any level of confidence, what is worth. (Астафурова, 1994).

Dormant account-qeyri-aktiv (donmuş) hesab (bankda, broker firmasında, bu və ya digər maliyyə müəssisəsində uzun müddət əməliyyatlar aparılmayan hesab; hesabın qeyri-aktiv hesab edilməsi müxtəlif müəssisələrdə adətən 1-3 il arasında dəyişərək fərqli ola bilər). e.g. Punjab National Bank and Barclays, on the other hand, declare it as dormant after just six and three months respectively. Həmin termin “yuxulayan müştəri” mənasında işlənərək frazeoloji birləşməyə çevrilir. e.g. The customer acknowledges that the Bank is obliged to report the personal data of dormant customers and his proxy holders for all assets amounting to more than 100 Swiss Francs to a centralized database to which the Swiss Banking-Ombudsman has access (Сасина С., 2006).

Goldenhandshake-pul hədiyyəsi, vəsait; dəbbə pulu (işdən qovulan və ya təqaüdə göndərilənlərə verilən pul). e.g. Swiss voters approved a project known as the fat-cat initiative that gave company shareholders a binding vote on manager’s pay and blocked golden handshakes and severance packages (BBC News, 2001). Terminoloji mənşəli frazeoloji birləşmələrə müəyyən elm və sənaye sahəsində olan anlayışlar aiddir. Onlar terminlər və professionalizmlər adı altında iki hissəyə bölünür. Terminoloji frazeologizmlər elm, texnika və incəsənətin bu və ya digər sahəsindəki məfhumları ifadə edir. Onlar hərbi, tarixi, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, texniki və digər sahələr kimi müəyyən işarələrlə qeyd olunur. Məsələn: Silver age-gümüş dövr (ədəbiyyat)-rus ədəbiyyatının inkişaf dövrü; Stone age–daş dövrü (arxeologiya) bəşər inkişafında dövr; crankshaft-dirsəkvari val (texnika) və s. Y.A. Nikulinin fikrincə birinci mərhələdə müəyyən peşə sahəsində istifadə olunan terminlərin ilkin mənası onun yeni yaranan mənasından fərqlənməyə başlayır. İkinci mərhələdə sabit söz birləşmələri ümumişlək motivlərini itirərək deeterminologizasiya prosesinə məruz qalır. Üçüncü mərhələdə professionalizm məcazi məna əldə edərək frazeologizm kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olur (Никulina Е., 2005).

İdman sahəsinə aid frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismi terminologizmlərə aiddir. Bu onlardan çoxunun idman termini olması və danışanda və dinləyəndə idman yarışlarında müəyyən, vəziyyətin assosiasiya olması ilə və bu mənənin orijinal məna ilə bilavasitə bağlılığı ilə əlaqədardır. Məsələn, to shoot the ball into one’s own goal birləşməsinin “özünə ziyan vurmaq” mənası onun futbolçuların leksikasında işlənən ilkin mənası “öz qapısına qol vurmaq” ilə sıx əlaqədardır. : e.g. By this improvident remark he shot the ball into his own goal. Bu diqqətsiz qeydi ilə o özü- özünə zərər yetirdi. (Кунин А., 2005). İncəsənət sahəsinə aid olan frazeoloji birləşmələr dilimizə də keçmişdir. Bu sahəyə aid olan terminoloji mənşəli frazeologizmlərə absurd theater birləşməsinə misal göstərmək olar. Absurd teatr “danışanın nöqtəyi-nəzərincə məntiqin əsas prinsiplərinin pozulduğu

vəziyyət” kimi başa düşülür və dramaturgiya sahəsinə aid olan absurd teatr termininin təhrifi nəticəsində meydana gəlmişdir:

Əgər hər şey yolunda getsə, Almaniyanın büdcə səhnəsinin təmsil etdiyi absurd teatrda yaxın günlərdə son səhnə oynanılacaq. İqtisadiyyat və maliyyə sahəsində olan frazeoloji birləşmələrə misal olaraq “to be in the red”- “borca düşmək” və “to be in the black” – “çiçəklənmək” birləşmələrini misal göstərmək olar. Hər iki ifadə bank sənədləri, bank hesabatı ilə əlaqədardır. Bank blankının gəlirləri göstərən tərəfi qara rəngdə, xərclər yazılan tərəfi isə qırmızı rəngdədir. Qara rəngli tərəfdə qeyd olunmaq gəlirlərin çıxarlardan üstün olduğunu göstərir. Əks halda isə qırmızı tərəf göstərilir (to get into the red). Məsələn: It’s easy to get into the red if you don’t pay close attention to the amount of money you spend.

Danışq dilində asanlıqla istifadə olunan terminoloji məna əsasında sabit söz birləşmələrinin yaranması prosesi dilçilik tədqiqatlarında böyük maraq doğurur. İngilis dilində terminoloji birləşmələrin frazeologiya sisteminə daxil olması müasir dilçilik üçün maraqlı hadisə olub daha əhatəli tədqiqatlar tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Романов С.П., Коралов А.Л. Пособие по переводу с английского на русский. М., 2006. 176 с.
2. Concise dictionary of management terms, Musa Kamawi, M. 2011, 50 p.
3. Сасина С.А. Идиомы профессиональной речи в английском дискурсе // Язык. Культура. Коммуникация. Материалы Международной науч. конференции. Часть 3. Волгоград: Волгоградское научное изд-во, 2006.
4. BBC News, 8.04.01
5. Никулина Е.А. Терминологизмы как результат взаимодействия и взаимовлияния терминологии и фразеологии современного английского языка, дис. ... д-ра филол. наук. М. 2005.
6. Кунин А.В. Большой англо- русский фразеологический словарь, М., 2005, 502 с.

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLÇİLİYİNDƏ DİLÇİLİK TERMİNLƏRİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ

Aybəniz İslamova
Bakı Slavyan Universiteti

Summary

In article are spoken about general picture of terms in Azerbaijani and Russian linguistics. Let's pay attention to one thing about development of linguistics terms in translated works. There is the author of such works, where the term is widely used. One of the new areas of linguistics is computer linguistics. This linguistics has its own features of formation and development. A number of terms related to cognitive linguistics are observed in modern Azerbaijani and Russian linguistics.

Key words: *cognitive linguistics, computational linguistics, opposition, terminology inspired pronunciation.*

Резюме

В статье рассказывается об общей картине терминов в азербайджанском и русском языкознании. Давайте обратим внимание на один момент, касающийся развития лингвистических терминов в переводных произведениях. Есть авторы таких работ, где этот термин широко используется. Одной из новых областей лингвистики является компьютерная лингвистика. Эта лингвистика имеет свои особенности становления и развития. В современном азербайджанском и русском языкознании наблюдается ряд терминов, связанных с когнитивной лингвистикой.

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, компьютерная лингвистика, оппозиция, терминология, вдохновенное произношение.*

Elm sahələrinin integrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Nəticə etibarı ilə Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, yaranması və tətbiqinin sürətləndirilməsi dildəki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsi

dövrün tələbi hesab olunmuşdur. Bu məsələni bir daha aydınlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə Azərbaycan dilində dilçilik terminologiyasının işlənməsi və istifadə olunmasının ümumi mənzərəsini təsvir etməyə imkan verəcək təhlil aparılması zəruridir. O.İ. Moskalskaya “Mətn qrammatikası” adlı əsərində “Mikrotekst və makrotekst” anlayışlarına aid olan “mikrokompozisiya” və “makrokompozisiya” terminlərinin ifadə yükünün nədən ibarət olduğunu göstərmişdir (Abdullayev, 2012, s. 98).

Azərbaycan dilçiliyində kommunikativ akt – ünsiyyət aktı, situasiya – şərait, implisit – gizli, eksplisit – aşkar, eksplisit təkrar, intensiya, konnotasiya, məlumat – informasiya, tema – mövzu, mətn dilçiliyi – mətnlinqvisitik və s. terminlərin paralel işlənməsinə kifayət qədər çox rast gəlinir. Əlbəttə, bu paralelik müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Burada terminlərin beynəlmilləşməsi, tautologiyadan qaçma, substitutla əvəzetmə, eləcə də terminin anlayışı ifadə etmək imkanlarındakı məhdudiyyətlər və s. öz rolunu oynayır.

Tərcümə edilmiş əsərlərdə dilçilik terminlərinin işlənməsi ilə bağlı bir məqama diqqət yetirək. Elə əsərlər var ki, burada müəllif terminləri geniş istifadə edilir. Yəni elə terminlər və terminoloji birləşmələr var ki, onları kitabın və ya monoqrafiyanın müəllifi yaratmışdır. Müxtəlif məcmuələrdə çap olunan məqalələrdə bir sıra terminlər vardır ki, onlar müasir lingvistikada geniş istifadə olunur. Lakin bu terminlər Azərbaycan və rus dilçiliyində yalnız müəyyən müəlliflərin işlərində qeydə alınır. Məsələn, temporallıq, leksik temporallıq, temporal leksika, pereferiya, sahənin pereferiyası, yaxın pereferiya, uzaq pereferiya, reprezentasiya, temporal reprezentasiya (Tahirov İ., 2004).

Təbii ki, bu nümunələrdə qeydə alınan terminlərin müəyyən hissəsi müasir dilçilik terminologiyasında müvafiq sahədə işlənir. Belə olan halda, həmin terminlərin Azərbaycan dilində ya qarışılıqları olmalıdır, ya da bu terminlər alınıb qəbul olunmalıdır. Azərbaycan dilçilik terminologiyasında *oppozisiya*, *distinktivoppozisiya*, *privativoppozisiya*, *ekvipolentoppozisiya* *əsas ton*, *maksimum qapalı sait*, *maksimum açıq sait*, *tələffüz tərz*i, *çırtılı tələffüz tərz*i, *şəlalə tələffüz tərz*i, *avulsiv tələffüz tərz*i, *inspirasiyalı tələffüz*, *impolziv tələffüz*, *rekursivlenis*, *nəfəsli fortis*, *korrelyasiya*, *rekursiya* *korrelyasiyası* və bu kimi bir çox terminlərin həm izahına, həm də terminoloji təhlilinə xüsusi ehtiyac vardır.

Müasir Azərbaycan və rus dilçiliyində müxtəlif məqalələrdə və monoqrafiyalarda, eləcə də dissertasiyalarda koqnitiv dilçiliklə bağlı bir sıra terminlərin işlənilməsi müşahidə olunur. *Koqnitiv paradigma*, *koqnitiv dilçilik*, *koqnitologiya*, *koqnisiyanın arxitekturası*, *koqnitiv təhlil*, *koqnitiv-kommunikativ təhlil*, *koqnitiv metafora*, *koqnitiv model*, *koqnitiv semantika*, *konsept*, *kommunikativ təhlil*, *koqnitiv ünsiyyət sahəsi*/*koqnitiv ünsiyyət sferası*, *kompüter metaforası*, *konseptuallaşdırma*, *mental leksikon*, *modul*, *referensiya* və s. Azərbaycan dilçiliyində bu yeni terminlərin əsas hissəsi rus dili vasitəsilə gəlir. Müəyyən qisim terminlər isə türk dili və ya bilavasitə ingilis dili vasitəsilə alınır. Həmin terminlərdə kalka, tərcümə, yarımkalkalar müşahidə edilir.

Şübhəsiz ki, koqnitiv dilçiliyə aid tədqiqat işləri bu sahənin baza anlayışlarını bildirən terminlərdən istifadə edilməsini tələb edir. Koqnitiv dilçilikdə koqnisiya, intellekt, məna, konsept, mental reprezentasiya, koqnitivizm, koqnitologiya, konseptuallaşma, mental leksikon kimi terminlər baza anlayışlarını ifadə edir. Tədqiqatçılar bu və ya digər məsələ ilə bağlı elmi araşdırmalarında bu terminlərə müraciət edirlər. Məsələn, Ə. Abdullayev «Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs» əsərində yazır: “Konseptlər insanın gerçəkliyi dərk etməsi prosesində yaranır və ətraf aləmlə bağlı məlumatı əks etdirir” (Abdullayev Ə., 2011, s. 191).

Ə. Abdullayev konseptlər və biliyin digər ölçülərindən bəhs edərkən “*qlobalstruktur*”, “*freym*”, “*sxem*”, “*plan*” və “*skript*” terminlərini də Azərbaycan dilinə gətirir.

Həm Azərbaycan, həm də rus dillərində dilçiliyin bir sıra terminləri koqnitiv dilçiliyin yeni istiqamətlərindən bir qədər fərqli mahiyyət alırlar. Daha doğrusu, anlayışın məzmununda dəyişmə baş verir. *İnferensiya*, *propozisiya*, *assosiasiya*, *interperetasiya*, *informasiya*, *kateqoriyalaşma*, *üslub* və s. terminlər koqnitiv dilçilikdə müəyyən səviyyədə fərqli izah olunurlar. Ona görə də belə dilçilik terminlərinin söz birləşməsi şəklində təyini daha düzgün yoldur. Məsələn, *koqnitiv inferensiya*, *koqnitiv propozisiya*, *koqnitiv assosiasiya*, *koqnitiv interperetasiya*, *koqnitiv informasiya*, *koqnitiv kateqoriyalaşma*, *koqnitiv üslub* və s.

Dilçilik elminin yeni sahələrindən biri də kompüter dilçiliyidir. Bu dilçiliyin özünəməxsus formalaşma və inkişaf xüsusiyyətləri mövcuddur. Onun sahələri və istiqamətləri də spesifik xarakter daşıyır. Bu istiqamət təbiiq linqvistika istiqamətidir. Dilin funksional cəhətdən modelləşdirilməsi, dilin milli korpusu, kompüter leksikoqrafiyası və s. problemlər məhz bu elm çərçivəsində öyrənir.

Kompüter linqvistikasının xüsusi elmi istiqamətləri hələ 1960-cı ildən müəyyənləşdirilmişdir. Dilçilik elminin bu yeni sahəsinin adı milli dillərə, o cümlədən müasir Azərbaycan dilinə rus və ingilis dillərindən müxtəlif birləşmələr şəklində tərcümə və ya kalka edilmişdir. Bununla yanaşı, elmi ədəbiyyatda həmin anlayış-termini ifadə edən “kompüter dilçiliyi”, “riyazi dilçilik”, “struktur dilçilik”, “hesablama dilçiliyi”, “statistik dilçilik”, “kibernetik dilçilik”, “struktur-təbiiq dilçilik”, “mühəndis dilçiliyi”, “korpus dilçiliyi”, “kvantitativ linqvistika” və s. terminoloji birləşmələrdən də istifadə olunmaqdadır.

Rus dilinin elmi əsərlərində, dərsliklərdə və terminoloji lüğətlərdə terminləri ifadə etmək üçün digər dillərə məxsus o qədər söz və tərkiblər işlədilir ki, onları başa düşmək üçün xüsusi izahlar tələb olunurdu. Məsələn, “Склонение” və “наклонение” terminləri rus dilində ən adi və məlum qrammatik anlayışlardır. Onlarsız feil və isimlərin mövcudluğunu təsəvvür etmək mümkün deyildir. Lakin bu iki terminin etimologiyasını heç də hər kəs bilmir. Bu isə maraqlı və diqqəti cəlb edəndir. Fikir verin; hər iki termin müxtəlif morfoloji hadisələrə, ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsusdur, lakin bir-birinə çox oxşardır. Xarici görünüşdə bu sözlər arasındakı fərq yalnız “pristavka” müxtəlifliyidir, birinci sözdə “с”, ikincidə isə “на” pristavkaları sözlərin mənalarını dəyişdirir. Bu pristavkalardan sonra hər iki termində qalan hissə “клонение”, “клониться” feilinə uyğun gəlir ki, bu da “əyilmək”, “meyl etmək”, “enmək”, “yaxınlaşmaq” mənalarında işləyə bilər. Qrammatik terminlər kimi də bu sözlər eyni məfhum bildirmişlər. Yalnız sonralar birinci söz isim, ikinci söz isə feil anlayışları üzrə ixtisaslaşmışdır.

“Склонение” və “наклонение” sözləri rus qrammatikasının terminologiyasında müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif cür kök salmışdır.

“Склонение” sözü “наклонение” sözündən əvvəl rus qrammatika kitablarında özünə yer tapmışdır.

D. Gerasimov tərəfindən 1522-ci ildə rus dilinə tərcümə edilmiş Donat Eliyanın latın qrammatikasında bu söz “клонение” və “уклонение” formalarında verilmişdir.

“Наклонение” termininə ilk dəfə Meleti Smotritskinin qrammatikasında (Evyu, 1619-cu il) rast gəlinir. Lavrentiya Zizaniyanın qrammatikasında isə “наклонение” sözü obraz sözü ilə də oxucuya təqdim edilib. Bundan daha əvvəl “наклонение” anlayışı “чин” (rütbə, mənsəb, məmur, dəb) və “залог” (girov, rəhn, dəlil) sözləri ilə ifadə olunmuşdur. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, M.V.Lomonosov da “naklonenie” termini ilə yanaşı, bu sözə müqabil obraz terminini işlətməmişdir. Məhz M.V.Lomonosov tərəfindən “наклонение” sözü ilk dəfə olaraq əsl dilçilik anlayışı xarakteri qazanmışdır.

Dilçiliyin istər ənənəvi, istərsə də müasir istiqamətlərində yeni terminlərin və ya mövcud terminlərin beynəlmillə qarşılıqları, termin variantları vardır. Aydındır ki, dilçiliyə aid araşdırma aparan tədqiqatçı bu terminlərdən və ya onların qarşılıqlarından istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Nəticədə, Azərbaycan və rus dilçiliyində dilçilik terminologiyası yeni terminlərlə, eləcə də terminlərin müxtəlif variantları, qarşılıqları zənginləşir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, «Zərdabi LTD» MMC, 2011
2. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012
3. Həbibli R. Onomastik nominasiyada əlamətin rolu// AMEA-nın xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2004, № 3-4, s.121-125.
4. Xomski N. Dil və təfəkkür (Tərcümə edən: f.e.d.A.Y.Məmmədov). Bakı, BSU nəşri, 2004.
5. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı, Mütərcim, 2006.
6. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, Elm və təhsil, 2013.
7. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, ADU nəşri, 2008.
8. Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, BSU nəşri, 2011.

9. Süleymanova G. İnformativ mətnlərin spesifik xüsusiyyətləri // Tədqiqələr. Bakı, Elm, 2009. № 1, s.34-41
10. Tahirov İ. Leksik-temporallıq sahəsinin struktur-semantik modeli //AMEA-nın xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2004, № 3-4, s. 126-133.
11. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları (Tərcümə edəni: f.e.d. F.Y. Veysəlli). Bakı, Elm və təhsil, 2012.

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ПЕРЕДАЧИ СОЦИАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ГЕРОЕВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Самая Керимова

Бакинский славянский университет
доктор философии по филологии, доцент

Xülasə

Məqalədə qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri onların ədəbi mətndə istifadəsi nöqteyi-nəzərdən təsvir olunur. Gerçəkliyin məcazi bir modeli olan bədii məkan danışan şəxs tərəfindən formalaşır, onun seçiminin nəticəsi kimi təqdim olunur və müəllifin məqsədləri ilə şərtləndirilir. Ədəbi mətndə qəhrəmanların qarşılıqlı sosial əlaqəsi müşahidə olunur ki, bu halda onlar sosial status kimi müəyyən olunan konkret sosial mövqe tuturlar. Məqalə, sosial qiymətləndirmə zamanı qeyri-verbal ifadə vasitələrinin rolunun kifayət qədər öyrənilməməsi baxımdan aktualdır. Müəllif, əsasını rus qeyri-verbal (əyani) ünsiyyət vasitələri (üz ifadələri, əl-qol hərəkətləri, duruşlar, qoxular) haqda şəxsi biliklər təşkil edən ünsiyyət hallarını təhlil edir. Ünsiyyətçil davranış qəhrəmanların qarşılıqlı sosial əlaqəsini ifadə etmək üçün bir vasitə kimi nəzərdən keçirilir. Qeyri-verbal ünsiyyət üsullarını təhlil etmək qabiliyyəti ədəbi mətnin məfkurəvi mənasını başa düşməyə imkan verir. Tədqiqat materialı kimi “İxtisas dilində nitq mədəniyyəti” universitet kursunda tədris olunan A.P. Çexovun “Gombul və arıq” hekayəsi istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın məqsədi qəhrəmanların qarşılıqlı sosial əlaqə yaratmaq üçün hansı şifahi və paralingvistik vasitələrdən istifadə etdiyini müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: *bədii mətn, qarşılıqlı sosial əlaqə, ünsiyyətçil davranış, qeyri-verbal (əyani) ünsiyyət, sosial status.*

Summary

The article provides a description of non-verbal means of communication in the context of their use in the textual works of fiction. Imaginative space, which is a figurative model of reality, is formed by the speaker, is a result of his choice and is determined by the author's goals. In a work of fiction, characters interact socially, hence holding on to certain social position defined as a social status. The article is relevant due to the lack of studies on the role of non-verbal means of social evaluation. Author elaborates on communication situations based on her personal knowledge of the Russian non-verbal means of communication (mimics, gestures, poses, smells). Communicative behaviour is viewed as a means of expressing the social interaction of characters in a work of fiction. The ability to analyse non-verbal communication techniques allows us to understand the ideological meaning of a fiction text. As material for study, author focuses on A. P. Chekhov's short story 'The Thick and the Thin', which is part of the university course Culture of Speech in the Language of Specialty. The objective of the study is to identify the complex of verbal and paralinguistic means that ensure the social interaction of characters.

Key words: *fiction text, social interaction, communicative behavior, non-verbal communication, social status.*

В художественном тексте с позиции теории коммуникации выделяют аспект вербализации авторского замысла. Это позволяет определить художественный текст как «коммуникативно-направленное вербальное произведение» (Маслова, В.А., 2000, с.15).

Художественное пространство, являющееся образной моделью действительности, формируется говорящим, представляется результатом его выбора и обусловлено авторской установкой. В художественном тексте наблюдается социальное взаимодействие героев, при котором они занимают определенную социальную позицию, определяемую как социальный статус.

Социальный статус человека – это социолингвистическая категория, выражающаяся системой лингвистических индексов, включающих способы выделения своего положения в обществе. Социальный статус может быть передан также с помощью невербальных средств, к которым обычно относят «собственно жесты, мимику, позы и телодвижения – символические знаки» (Крейдлиן Г.Е., 1999., с. 174). Информацию о социальном взаимодействии в подтексте художественного произведения передают также запахи как знаки, репрезентующие социальный статус; знаковой функцией обладает номинация пищи и напитков.

Невербальные средства языка сопровождают речевые и неречевые действия коммуникантов в социальном взаимодействии, способствуя реализации социальных аспектов. Их применение особенно характерно для классической русской литературы, отразившей невербальный взгляд на социальные ситуации.

Характер невербального поведения людей в XIX в. был ритуальным. Он предписывался общественными, культурными нормами, и это касалось не только придворной, светской, но и повседневной жизни: «на неповторимые особенности языка здесь накладываются особенности обрядов, привычек, всего принятого и непринятого в поведении, разрешенного и запрещенного в социальном этикете» (Формановская Н. И., 1989, с. 152). Социальные знаки невербального общения усваивались с детства, поэтому их форма, манера исполнения и семантика были известны всем членам русской языковой общности. Так, основная коллизия рассказа А.П.Чехова «Толстый и тонкий» (1883) социологическая. Она проявляется в разных невербальных сигналах: жестах, мимике; в разнице физиологического облика персонажей: один – тонкий, сухопарый, возможно, от недостаточно качественной дешевой пищи : от него «пахло ветчиной и кофейной гущей» (запах символизирует уровень невысокого благосостояния); второй – полный, округлый, источал запах хереса и флер-д’оранжа (изысканные ароматы дорогого ресторана и мужского одеколона). Основным подтекстом в чеховском рассказе является мотив разоблачения низкопоклонства и раболепного подчинения вышестоящим. Психологию чиновничества атрибутирует сын тонкого: если вначале, не зная социального статуса толстого, он не кланяется ему и думает о том, снять ли ему шапку в знак уважения, то в дальнейшем вытягивается во фрунт и застегивает все пуговицы своего мундира, то есть демонстрирует высшую почтительность к толстому.

Невербальные средства А.П.Чехов дополняет паралингвистическими просодическими средствами при характеристике речи героев: толстый говорит мало, уверенно, медленно. Этим он как бы привычно подчеркивает важность и значимость сообщения, понимание им своего солидного социального положения. Тонкий многословен, речь его бедна, содержит повторы и заполнители пауз. По мысли писателя, ускоряя свою речь, тонкий выражает второстепенность сказанного. Чувствуется, что ему часто приходится угодливо рассказывать о своем стесненном материальном положении («пробавляемся кое-как»). В конце встречи тонкий совершенно сконфужен из-за осознания своего социального несоответствия случайно встретившемуся приятелю по гимназии и не может далее поддерживать разговор, путается в словах, запинаясь. Тонкий, по ошибке не сразу признавший высокий чин толстого, раздавлен этим обстоятельством: как человека его уже нет, остается только маленький чин. Речевое общение заканчивается еще одним невербальным сигналом социального взаимодействия – неуместным смехом: тонкий «захихикал, как китаец». Это сравнение интерпретируется как культурологическая аллюзия на марионетку (персонаж китайского театра) и становится дополнительным способом семиотизации чина, а также социальной аллюзией на эпоху безвременья в России 1880-х годов (Уразаева К. Б., Ломакина О. В., Моклецова И. В., 2019, с.159). Коммуникативный контакт завершается прощанием, которое уже на имплицитном уровне представляет собой прощание высокого чина с низким: толстый протягивает для рукопожатия руку, но не пожимает ее.

Таким образом, невербальные средства в художественном тексте являются значимым компонентом речевой ситуации при описании социального статуса героев и важны для создания их целостного образа.

Литература

1. Маслова В.А. Филологический анализ художественного текста. Минск, 2000.
2. Крейдлин Г.Е. Национальное и универсальное в семантике жеста // Логический анализ языка: Образ человека в культуре и языке. М.: Индрик, 1999. С. 170–185.
3. Уразаева К.Б., Ломакина О.В., Моклецова И.В. Способы формирования концептуальной стратегии героя А.П.Чехова (на материале рассказов)// Вестник славянских культур, М., 2019. Т.53, № 3, с. 156–168.
4. Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения. М.: Высшая школа, 1989.

ŞİFAHİ SƏSLƏNƏN MƏTNLƏRDƏN TƏRCÜMƏ ZAMANI İSTİFADƏ OLUNMASI

İradə Quliyeva

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

Summary

The submitted thesis is entitled "Use of spoken texts during translation". Oral translation is very relevant matter for modern time. Oral translation is originated and developed from the need of people speaking different languages to communicate. In oral translation the speech is recorded and translated orally into other language. Psychological mood, self-control, "mood balance" are very important in spoken texts representing.

In thesis extensive information about position and tasks of spoken texts processing is given, the types of texts, and characteristics of consecutive, synchronous, and guide-interpreter translation are studied. In differ from tape-recorded texts acoustic interpretation is often conducted by an interpreter.

A translator engaged in translation of spoken texts must have linguistic and phonetic knowledges, listening and comprehension skills, speaking, pronunciation, diction skills, and must know ways to convey them to audience.

Key words: translation, spoken texts, oral, synchronous, original.

Резюме

Представленные тезисы доклада на тему: «Применение звучащих текстов при переводе». Устный перевод, то есть перевод озвученных текстов очень актуален на современном этапе. Устный перевод зародился и развился из потребности в общении людей, говорящих на разных языках. В таких случаях речь озвучивается и также устно переводится на другой язык. При переводе устных текстов большое значение имеет психологический настрой переводчика, его самообладание, «уравновешенность эмоций».

В представленных тезисах также дана обширная информация о типах текстов, месте и задачах обработки устных текстов, указаны особенности последовательного, синхронного и гид-переводческого перевода. Также подчеркивается, что перевод устных текстов (в отличие от текстов, записанных на магнитофон) часто выполняется непосредственно переводчиком.

Переводчик, занимающийся переводом устных текстов, должен обладать широкими знаниями в области лингвистики и фонетики, иметь навыки аудирования и восприятия, постановки речи, иметь навыки правильного произношения и дикции, должен уметь точно донести содержание текста оригинала до аудитории.

Ключевые слова: перевод, звучащий текст, устный, синхрон, оригинал.

Doğma dilində fikirlərini səlis və qüsursuz ifadə etməyi bacaran insanlar daim digərlərindən bir addım öndədirlər, ən önəmlisi isə digər xalqların dilində danışmaq, onlarla fikir mübadiləsi aparıb, daxili aləmini, dünyagörüşünü zənginləşdirməkdir.

Şifahi tərcümə müxtəlif dillərdə danışan insanların ünsiyyət qurmaq ehtiyacından yaranmış və inkişaf etmişdir, burada tərcümə zamanı nitq səsləndirilir və şifahi şəkildə digər dilə tərcümə edilir. Sö-nuncu vəziyyətə daha çox “kədr arxasında” oxunan sənədli filmin nümayişi zamanı rast gəlinir. Səslə-nən mətnlərin təqdimatını tələb edən bütün tərcümə formaları sinxron və ardıcıl tərcümə növüdür.

Ardıcıl tərcümə orijinal mətni oxuduqdan sonra həyata keçirilən tərcümədir və şərti olaraq onu iki növə bölmək olar: vərəqdən tərcümə və fraza tərcüməsi. Tərcümənin bu növündə rəsmi görüşlər zamanı siyasi, maliyyə, iqtisadi, hüquqi və digər məsələlərin müzakirəsi, məsul danışqlar, mətbuat konfransları, seminarlar və dəyirmi masalar zamanı nitq danışır, tərcüməçi isə onun məlumatını qəbul edir, qeydlər aparır və tərcüməçi qeydlərdən istifadə etməklə, məlumatı dinləyiciyə çatdırır.

Sinxron tərcümə hamının eşidə biləcəyi tərzdə səsləndirilən tərcümə növüdür. Tərcümə pro-sesində tərcüməçi natiqin nitqini zehni olaraq tərcümə edir, tapşırığa uyğun olaraq tərcümə tam və ya qısaldılmış formada həyata keçirilə bilər. Səsli mətnin sinxron tərcüməsi peşəkar tərcümə növ-lərindən biridir.

C.F.Hendri sinxron ilə ardıcıl tərcümənin fərqi haqqında belə yazır: “Sinxron tərcümə ardıcıl tərcümə ilə müqayisə edildikdə məlum olur ki, hər ikisi xüsusi istedad tələb edir. Birisinə cəldlik və rəvanlıq, digərinə isə möhkəm yaddaş gərəkdir” (Abdulla K. 2010, s. 29).

Bələdçi-tərcüməçi- tərcüməçilər təkcə rəsmi tədbirlərdə, işgüzar danışqlarda və böyük kon-franslarda işləmirlər, bələdçi-tərcüməçi əcnəbi qonaqları şəhərin və ya ölkənin tarixi, mədəniyyəti, müasir həyatı ilə tanış etməklə məşğul olur, xarici qonaqların ölkəni necə xatırlayacağı bir çox cəhətdən bələdçidən asılıdır. Yaxşı bələdçi-tərcüməçi təşkilatçılıq qabiliyyətinə malikdir, biliklidir,

mehribandır və kömək etməyə hazırdır. Bələdçinin işlədiyi əcnəbilər qrupunun sosial-mədəni xüsusiyyətlərini başa düşməsi vacibdir.

Səslənən mətnlər iki cür təmsil olunur:

Birinci halda mətni bilavasitə iştirak edən nətiqdən, yaxud telefondan eşitmək olar və onu “canlı səs” yaxud “şifahi mətn” işləmək adlandırılır;

İkinci halda mətni həm mikrofonla və fonoqram şəklində qeyd olunmuş formada dinləmək olar. Səslənən mətnlər səssiz edilən tərcümədən fərqli olaraq (çap edilmiş, yazılmış) oxunan və ya ucadan danışılan hər hansı mətndir. Səslənən mətnlərdə yaddaşda əhəmiyyətli rol oynayır. P.K.Minyar –Beloruçevə görə “yaddaş hamıya lazımdır, şifahi tərcümə ilə məşğul olan tərcüməçiyə isə peşəkar cəhətdən lazımdır” (Миньяр-Белоручев P.K. 1980, s.51).

Nitqdə faktiki mövcud olan tərcümə növləri ardıcıl və sinxron tərcümənin eyni zamanda janr növləridir. Ritm-miko-intonasiya xüsusiyyətlərinin ümumiliyinə əsaslanaraq aşağıdakı janrları fərqləndirilir:

- a) informativ (rəsmi iş, jurnalist, elmi mətnlər);
- b) inandırıcı (jurnalistikanın analitik janrları, spontan və qeyri-təbii);
- c) təsir (rəsm, nəsr və poeziyaya bölünməklə təsirli);
- ç) ünsiyyət funksiyası ilə (danışq mətnləri).

Səslənən nitqin informativ janrlarına aid olan mətnləri nətiqlərin, müxbirlərin, ictimai xadimlərin, alimlərin nitqlərinə aid etmək olar. Onlar aşağıdakılarla xarakterizə olunur: şəxssiz tələffüz tərz-i, məsələn diktorların səsləri əsasən tembrdə fərqlənir, əsasən intonasiya ilə üst-üstə düşür; səsin qəsdən formallığı; nətiq fasilələrinin olması, mürəkkəb intonasiya, çoxlu sayda qeyri-real qrammatik fasilələr; mikro-mövzular, informasiya blokları arasında bir növ sərhəd yaradaraq tonun pilləli düşməsi; intonasiyanın sadəliyi və monotonluğu; sürətləndirilmiş temp; qeyri-bərabər ritm, tez-tez böyük intervallar və s. olur. Şifahi nitq formasında (folklor, ictimai nitq, danışq) şifahi mətn yazılı mətndən fərqli olaraq seçilir, gündəlik ünsiyyətdə danışq dili, kitab mətnlərindən fərqli olaraq seçilir. Hazırlanmış mətn - hazır yazılı formaya malik, az-çox genişləndirilmiş, səslənməyə hazırlanmış, yəni əvvəllər oxunmuş, mənimsənilmiş, işarələnmiş, o cümlədən məntiqi vurğular vurğulanır, fasilələr qoyulur, temp müəyyən edilir və s. Qeyri-kortəbii mətnlər əsasən şifahi hekayələr, yumoristik eskizlər, lətifələr - yazılı mətn əsasında danışılır, lakin əzbərlənmir, əsasən şifahi improvizasiya təklif edir.

A.V.Fyodorov “Tərcümə nəzəriyyəsinə giriş” kitabında yazır: “Tərcümə etmək artıq bir dil vasitəsi ilə tərtib edilmiş məzmun və formanın ayrılmaz vəhdətinin dəqiq və dolğun şəkildə başqa bir dil vasitəsilə yenidən ifadə edilməsidir” (Федоров А.В. 1983, s. 197).

Dilmanın vəzifəsi orijinal dildən qəbul etdiyi məlumatdan lazımi mənanı çıxarıb, tərcümə dilində onu yenidən yaratmaq, ünvanına ötürməkdir. Başqa sözlə, dilman orijinal dilin materialını öz bilik səviyyəsinə söykənərək başa düşür və onu qəbul edən tərəfə tərcümə yox, izah edir. Səslənən mətnin necə təqdim olunması dilman üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Dilman üçün psixoloji əhval-ruhiyyə, özünü idarə etmə, “əhval balansı” çox əhəmiyyətlidir.

Eşitmə yolu ilə tərcümə orijinal dildə olan məlumatın alınması ilə eyni vaxtda tərcüməçi tərəfindən həyata keçirilir:

1) orijinal mətni xüsusi texniki vasitələrin köməyiylə kabinada, yaxud kabinadan kənarda astaca deyilişlə həyata keçirilən fəaliyyətdir;

2) tərcümənin orijinal dildəki mətni digər dildə şifahi qəbulu əməliyyatını dilmanın şifahi formada həyata keçirilməsidir;

Lentə yazılmış mətnin dinlənməsi ilə tərcüməyə, yaxud vərəqdən tərcümə ilə müqayisədə az rast gəlinir, ancaq onun rolu tərcüməçi hazırlamaqda çox əhəmiyyətlidir. Yazılmış mətndən edilən tərcümə digər tərcümə növlərinə yaxşı hazırlıq hesab oluna bilər, oxunan mətnə reaksiya, tərcüməçinin dilin daşıyıcıları səviyyəsində oxumaq bacarığına əsaslanması və s. Texnikanın müasir imkanları səsli mətnlərin yenidən ifadə olunmasına geniş imkanlar verir. Gələcək tərcüməçilərin müxtəlif səslərdən ibarət fonoqramlar, o cümlədən müxtəlif yaşlardan olan insanların ifasından götürülmüş mətnlər üzərində çox işləmək, hətta adi danışq üslubunda, dialekt formalarında olan mətnlərlə iş zamanı əlavə hazırlıq keçmələri vacibdir.

Səslənən mətnlərdə dinləmə bacarıqları üstün keyfiyyətlərdən hesab olunur. Nitqin tempi və uzunluğu nəticəsində tərcümə edən və tərcüməyə məruz qalan nitqlər arasındakı uyğunsuzluğun

aradan qaldırılması yolları və üsulları dərinlən öyrənilməlidir. Çıxış informasiyasının qəbulu, eşidilməsi, aradan qaldırılması yolları dəqiqləşdirilməli, bu bacarıqları inkişaf etdirmək üçün ağır dinləmə məşqləri, şifahi mətni kodlaşdırma, səsli yazının dinlənilməsi və s. əsasdır.

Başqa insanların tərcümə yerində mövcudluğu faktı da tərcüməçiyə psixoloji təsir göstərir. Kütlə qarşısında çıxış etmək həyəcanı “səhnə qızdırması” qanunauyğun haldır, bu həyəcan hətta cəmiyyəti iki nəfər olan zamanda yaşana bilər. Tərcüməçi üçün əsas aspektlərdən biri olan “fon biliyi” hər dəqiqə diqqət mərkəzindədir və fon biliyinə keçmə bacarığı, fikri tutma bacarığı vacibdir. Fon biliyinə malik olmaq üçün tərcüməçi mövzu haqqında, sözü gedən ixtisas, peşə haqqında dərin biliyə malik olmalıdır. Səslənən mətnlər nitq fəaliyyətinin məhsuldar növlərində ifadə olunan qavramanın nəticəsi kimi qəbul edilməlidir.

Tərcümə işi tamamlandıqdan sonra ortaya çıxan nəticənin keyfiyyəti, onun bir neçə əlamətinə görə, əsasən orijinalın və tərcümənin mənə yaxınlığına görə; janr-üslub ekvivalentliyinə görə; pragmatik faktorlara görə, eyni zamanda bədii tərcümənin ədəbi dəyərinə, texniki tərcümə terminoloji ekvivalentliyə, reklam tərcüməsi onun effektivlik dərəcəsinə görə qiymətləndirilir.

Səslənən mətnlərin uğurlu tərcüməsi iki meyara cavab verir.

1. Dəqiqlik və ya həqiqilik.

2. Şəffaflıq.

C.F. Hendri şifahi tərcümə və yazılı tərcümə növünü müqaisə edərək bu cür ümumiləşdirmişdir: “Burada dəqiqlik sürət qədər vacib deyil. Dilmanc səhv edə bilər, bunun üstündən keçmək olar. Amma tərcüməçi heç vaxt səhv edə bilməz” (Алексеева И., 2001, s.22).

Keyfiyyətsiz tərcümə o zaman baş verir ki, tərcüməçi öz peşəkar fəaliyyətinə lazımınca yanaşmır, hazırlaşmır.

Səslənən mətnləri tərcümə etmək üçün dili mükəmməl bilməli, həmçinin bu sahədə praktik təcrübəyə malik olmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Abdulla K. Dilçiliyə səyahət. Bakı, Mütərcim, 2010, 200 s.
2. Алексеева И. С. Профессиональный тренинг переводчика. Союз, 2001, 288с.
3. Байрамов Q. H. Tərcümə sənəti. Dərslik. Bakı, 2008, 250 s.
4. Миньяр-Белоручев P.K. Общая теория перевода и устный перевод. М., Воен., 1980, 176 с.
5. Федоров A.B. Основы общей теории перевода. Москва, 1983, 411 с.

N.A.NEKRASOVUN POEMALARINDA QADIN OBRAZLARI (“Şaxta-çovğun qırmızı burun” və “Rus qadınları” poemalarının materialları əsasında)

Sevinc Musayeva

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

Summary

The great Russian poet-democrat N.A. Nekrasov was worried about the fate of his native people all his life. The work of the fiery poet, who dedicated his "lyre" to his long-suffering people, is adorned with an extremely rich gallery of female images, which attracts attention with its socio-political and artistic-aesthetic depth. Despite the past two hundred years, these images continue to be perceived as perfect models by many creative generations. The great poet masterfully depicted the suffering of Russian women, who had "three heavy shares". These selfless creatures are the spiritual support of their husbands, close helpers in their hard physical labor and a genuine warm family hearth. The following lines of the poet can be considered the leitmotif of all his works on the theme of women:

Share you! - Russian female share!

Hardly harder to find.

No wonder you wither before the time

All-enduring Russian tribe

Long-suffering mother!

Key words: creation, Russian womans, democratize, protest, socio-political

Резюме

Великого русского поэта-демократа Н.А. Некрасова всю жизнь волновала судьба родного народа. Творчество пламенного поэта, «лиру свою» посвятившего многострадальному родному народу, украшает предельно богатая галерея женских образов, которая привлекает внимание своей общественно-политической и художественно-эстетической глубиной. Несмотря на прошедшее двухсотлетие, эти образы продолжают восприниматься совершенными образцами со стороны многих творческих поколений. Великий поэт мастерски изображал страдания русских женщин, на долю которых пали «три тяжкие доли». Эти самоотверженные создания являются духовной опорой своих мужей, близкими помощниками в их тяжелом физическом труде и хранителем семейного очага. Следующие строки поэта можно считать лейтмотивом всех его произведений на женскую тему:

Доля ты!- русская долюшка женская!
Вряд ли труднее сыскать.
Не мудрено, что ты вынешь до времени,
Всевыносящего русского племени
Многострадальная мать! (Некрасов Н., 1981, с. 141).

Ключевые слова: творчество, русские женщины, протест, общественно-политическое.

N.A.Nekrasov, “Şaxta-çovğun qırmızı burun” və “Rus qadınları” poemalarında rus qadınlarının xarakterini xalq həyatı fonunda geniş epik səpkidə təsvir etməyə çalışmışdır. Müəllif bu əsərlərindəki hər bir epizoddə rus qadının təmsalında və onu əhatə edən müxtəlif insanların qarşılıqlı münasibətləri fonunda milli düşüncə tərzini, məişəti, adət və ənənələri böyük ustalıqla verə bilmişdir. Şairin öz əsərlərində təsvir üçün seçdiyi qadın obrazları bütövlükdə, mövcud cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələrini təmsil edir. Müəllif üçün seçim zamanı başlıca meyar, hər şeydən öncə, əxlaqi dəyərlərə münasibətdir. Kübar cəmiyyətdən çıxmış fədakar dekabrist xanımları (“Rus qadınları”) və V.Çernişevskinin “ideal qadın gözəlliyi” mücəssiməsi adlandırdığı əməkçi Daryalar (“Şaxta-çovğun qırmızı burun”) kimi neçə-neçə obrazlar bütün təbiilikləri ilə yanaşı zəhəri və mənəvi gözəllilikləri ilə yadda qalırlar. N.A. Nekrasovun yaradıcılığında yer almış bu fədakar və əzabkeş rus qadınlarının yaşadıkları mənəvi sıxıntı və işgəncələr mövzusu bu gün də aktualdır. Başqa sözlə desək, tarix bəzən təkrarlanır. Vaxtilə çar üsul-idarəsinin göstərişi ilə ərləri, övladları əllərindən alınıb rekruta göndərilən qadınların yaşadıkları iztirabları bu günkü rus qadınları da yaşayırlar.

Demokratik şairin yaratdığı qadın qəhrəmanlarının çoxu sosial mərhumiyyətlərə, ədalətsizliyə münasibətdə heç də mütləq, yaxud kor-koranə itaətkarlıq göstərmirlər, əksinə onlar mövcud qaydalara qarşı müxtəlif formalarda etiraz edirlər. “Biriləri yuxulu patriarxal ev durğunluğundan azad həyat genişliyinə çıxmağı can atır, digərlərində 70-ci illərin inqilabçı qadınlarının çizgiləri əks olunur. Ancaq hər ikisinin qəlbində, habelə emosional-iradə xüsusiyyətlərində oluncül sükunətə ikrah hiss duyulur...” (Корман Б., 1960: с. 232).

Knyaginya Trubetskaya ölkənin paytaxtını tərk etməzdən əvvəl dediyi aşağıdakı sözlərə diqqət yetirək:

“Əlvida! Əlvida!... Çarlar yuvası,

Fəlakət gətirən şəhər... həm də sən! ” (Nekrasov N. 1951., s. 320) (Tərcümə Ə.Əlibəylinindir).

Yaxud Knyaginya Volkonskayanın Sibir mədəninə olarkən ərinin ayağındakı qandalları əyilib öpməsi əslində, mövcud siyasi quruluşa, onların özlərinin də mənsub olduqları kübar, harın cəmiyyətə bir növ, meydan oxumaq idi. Tanınmış əbiyyatşünas alim V.N.Fiqner yazırdı ki, “...ötən əsrin ikinci rübündəki qadınların valehedici obrazları indi də ötən günlərin sönməyən parlaqlığı ilə şölələnir. Onların mərhumiyyətləri, itkiləri və mənəvi iztirabları sonrakı inqilab nəsillərini təmsil edən biz qadınlarla doğmalaşdırır” (Фигнер В., 1942, с. 372).

Nekrasovun “Rus qadınları” poemasındakı personajların üsyankar nitqi tarixilik faktına soykənməklə, yanaşı həm də müəllif mövqeyinin bir növ göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir.

Şairin təsvir etdiyi Knyaginya Trubetskaya öz iztirablarını, nə qədər çətin olsa da, ərinin düşdüyü həbsxanaya daşımaqdan uzaqdır. Bu fədakar və sədaqətli qadının məramı başqadır:

О mundar zindana апармайрам
Нə acı göz yaşı, нə qüssə, нə qəm;
Ona qüvvət verib, ona güc verib,
Ondakı qüruru hifz edəcəyəm!

Bizim cəlladlara nifrətlər etmək,
Böyük həqiqəti duyub, anlamaq,
Bizimçin ən möhkəm dayaq olacaq
(Tərcümə Ə.Əlibəylinindir) (Nekrasov N., 1951: s. 343).

Nekrasovun yaratdığı qadın obrazları daşqəlbli üsyankar deyillər. Onlar hər şeydən öncə, anadılar, sədaqətli ömür-gün yoldaşlarıdır. Oğlu zorla əlindən alınıb rekruta aparılan ananın göynəltisinə oxucu biganə qala bilmir. Yaxud Knyaginya Volkonskayanın hələ heç nəyi anlamayan məsum körpə oğlu və doğmaları ilə vidalaşması səhnələrini həyəcansız oxumaq mümkün deyil:

Məni bağışlayın, ey əzizlərim!
Könlümün qərarı qətidir daha.

.....

Biri doğma balam, biri ərimdi...
Gedirəm zülmətdə olana sarı,
Mən orda daha çox gərəyəm indi
(Tərcümə Məmməd Arazındır) (Nekrasov N.A., 1983, s.75).

Bütün yaradıcılığı boyu sadə xalqın içində olan şair öz qəhrəmanlarını elə həmin əhatədə təsvir etməyə üstünlük verirdi. Doğmalarını, rahat evini, onu əhatə edən insanları tərk edib uzaq Sibirə gedən Knyaginya Volkonskaya birdən hiss edir ki, bu ucsuz-bucaqsız Tayqada o yalnız deyil və bu sadə insanların şəfqəti ona ümid verir.

Bütün amansız siyasi təqiblərə baxmayaraq, tarix boyu belə dəyanətli, fədakar insanlara, təbii ki, N.A.Nekrasov kimi demokratik ruhlu ziyalılar mənəvi dayaq olmaqdan heç vaxt çəkinməmişlər.

Ədəbiyyat

1. Фигнер В. Полн. собр. соч. Т.5. М.: Наука, 1942.
2. Корман Б.О. Лирика Н.А Некрасова. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1960.
3. Некрасов Н.А. Полн. собр. соч. в 15 томах. Т.2. Л.: Наука, 1981.
4. Nekrasov N.A. Rus qadınları. Tər.edənlər Məmməd Araz, B.Rüstəməzadə. Bakı: Yazıçı, 1983
5. Nekrasov N.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1951.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ DAHİ SƏNƏTKARI NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ

Gülər Nəşibova

Bakı Slavyan Universitetinin Avropa dilləri kafedrasının müəllimi

Summary

On the eve of Nizami Ganjavi's 800th anniversary, not only in Azerbaijan, but in general, a field of systematic studies was created, and outstanding specialists were trained. In those years, for the first time, an academic edition of Nizami Ganjavi's works was prepared, and his poems and ghazals were translated into Azerbaijani. In Azerbaijan, Nizami's legacy has always been in the center of attention, and our state and government have given great importance to the works in the direction of publishing the poet's works, uncovering and promoting his new works.

Key words: Nizami Ganjavi, works, Leyli and Majnun, ghazals, translation.

Резюме

Накануне 800-летия Низами Гянджеви, не только в Азербайджане, но и в целом на международном уровне было создано поле для фундаментальных исследований. В те годы впервые было подготовлено академическое издание произведений Низами Гянджеви, а его стихи и газели переведены на азербайджанский язык. В Азербайджане наследие Низами всегда было в центре внимания, и наше государство и правительство придавали большое значение работе в направлении публикации произведений поэта, раскрытия и популяризации его новых произведений.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, произведения, Лейли и Меджнун, газели, перевод.

Azərbaycan ədəbiyyatının söz ustadı dahi Nizami Gəncəvini İngilis dilli ədəbiyyat dünyasına tanıdan, onun varlığını İngiltərəyə duyuran ilk müəllif Uilyam Cons olub. 1786-cı ildə Kəlküttədə Nizaminin Məhzən-əl-Əsrar əsərindən iyirmi nağılın daxil olduğu “Asiatic miscellany” adlı kitab çap olunub. Bu tərcüməni Uilyam Cons edib. XIX əsrdə şairin əsərlərinin tərcüməsində yeni bir mərhələ yaranıb və Nizami Gəncəvinin mənzumehehası (mənzum/uzun şeirlərdəki rəvayətlər) avropalılara təqdim olunub. Beləliklə, Nizami Gəncəvinin əsərləri bəzi qərb şairləri, dramaturqları və musiqiçiləri üçün ilham mənbəyi oldu. Avropalı şərqşünaslar 1700-cü illərin ortalarında Nizaminin yaradıcılığına çox diqqət yetirmiş, onun tərcümeyi-halı və əsərlərindən götürülmüş hissələri Avropa oxucularına təqdim etməyə çalışmışlar. Fransız şərqşünası D’Herbelot tərəfindən başlamış və XIX əsrin əvvəllərində Von Hammer Purqstall tərəfindən tamamlanmışdır. Nizaminin əsərlərinin tərcüməsi ilə bağlı tədqiqatların əksəriyyəti XIX əsrdən başlayıb. Lakin Nizami və onun əsərləri haqqında mükəmməl, əhatəli və qənaətbəxş bir araşdırma hələ də aparılmamışdır. Bu elmi araşdırmaları apararkən tədqiqatçılar mənbələrin məhdudluğu və dağınıqlığı kimi problemlərlə üzləşdiklərini qeyd edirdilər. Bununla belə, Nizaminin əsərlərinə olan maraq və onun Qərbdəki yeri və rolunu təsvir etmək üçün mövcud tərcümələrini nəzərdən keçirməyə və tədqiqat zamanı onlardan istifadə etməyə cəhd edilmişdir. Bu araşdırmada Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin tərcüməsi, onun İngiltərədəki mövqeyi araşdırılmağa çalışılır. Bu məqsədə çatmaq üçün Qərbin Nizami əsərləri ilə tanışlıq yolu, onun əsərlərinin tərcüməsi tədqiq edilmişdir. Şərq ədəbiyyatı ilə İngiltərəyə ilk tanışlıq 16-cı əsrin sonlarından başlasa da, hələ 12-ci əsrdən başlayaraq artıq bu ədəbiyyatın bəzi nümunələri ora gedib çıxmışdır. Nizami ilə ingilis oxucusunun ilk tanışlığı 1786-cı ildə baş vermişdir. Bu il Kəlküttədə Fars Ədəbiyyatı antologiyası və Məhzən-Əsrar Nizaminin iyirmiyə yaxın nağılını özündə əks etdirən “Asiatik miscellany” adlı kitab çap olundu. Adı çəkilən əsərlər istisna olmaqla, ingilis tərcüməçilərinin Nizamini tanımaq səyləri təsirli olmuş, alim və sənət adamları tərcümələr vasitəsilə Nizami yaradıcılığı və düşüncələri ilə yaxından tanış olmuşlar. Ser Vilyam Cons (1749-1794) İngiltərədə Nizami haqqında danışan ilk tədqiqatçı olmuşdur. Cons Məhzənül-Əsrarın “Nizami nağıl və nağıllarına reklam” adlı 20 nağılını tərcümə etmiş və Nizamini əcnəbilərə tanımaq üçün önəmli bir addım atmışdır. Consun ingilis oxucusuna təqdim etdiyi Nizami Gəncəvinin əsərlərindən biri də “Yeddi çeşmə” hekayəsidir ki, özü də bunu Nizaminin “Həft Peykər” əsərindən götürdüyünü qeyd edir. Nağıl özü də bir qədər “Həft Peykər”in ilk nağılı olan “Qara günbəz”ə bənzəyir. Cons həmişə ümid edirdi ki, Şərq şeirlərinin tərcüməsi həm cəlbedici sözlər, həm də yeni mövzular baxımından avropalı oxucuları cəlb edəcək”. Nizaminin “Leyli və Məcnun”unu 1788-ci ildə Kəlküttədə nəşr etdirdi. Bundan əlavə, o, Nizaminin Xəmsəsinin bəzi şeirlərini tərcümə etmişdir. Şərq şairləri arasında Nizamiyə qarşı Consun böyük rəğbəti və hörməti var idi və o, belə demişdir: “Nizami rəvanlıq və bəlağət baxımından Firdovsini, məzmun müxtəlifliyi və canlılığı baxımından Molavini, sözlərin zərifliyi və sadəliyi baxımından Sədini qabaqlamasa da, o, poetik təxəyyül və gözəl ironiya və məcaz baxımından bütün Şərq şairlərindən üstündür.

İngilis yazıçıları təkcə Şərq əsərləri ilə kifayətlənməmiş və bu əsərlərdən ilhamlanaraq öz əsərlərini yaratmış, bəziləri isə öz yazılarında bu əsərlərdən pastiş almışlar. İsaak Disraeli Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərinin pastişini almağa çalışan ilk şəxslərdən biridir. 1815-ci ildə Qulam Hüseyn Xan Monşi bəzi ingilis məmurlarına cavab olaraq Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərini ingilis nəsrinə tərcümə etdi, (onun surəti Londonda mövcuddur). lakin onun nəşr olunduğunu göstərən heç bir dəlil yoxdur. Çap olunsada, indi mövcud deyil. “Leyli və Məcnun”un Avropa dilinə ilk tərcüməsi Ceyms Atkinson (1780-1852) tərəfindən edilib. 1836-cı ildə Nizaminin “Leyli və Məcnun”unu “Nizaminin orijinal fars dilindən bir şeir” adlı poemasını ingilis dilinə çevirdi. “Şahnamə”nin tərcüməsi ona “Şərq Tərcümə Fondu”nun qızıl medalını qazandırdı və “Leyli və Məcnun”un tərcüməsi də 1905-ci ilə qədər bir neçə dəfə təkrar nəşr olunduğu üçün məşhur oldu. Bu, “Leyli və Məcnun”un Avropa dilinə ilk tərcüməsidir idi.

Doktor Tayeb hesab edir ki, “Atkinson Nizami poeziyasının ruhunu öz mənliyində dərinlən hiss etmiş, ondan təsirlənmiş və yüksək bədii əsər olduğu üçün dərin məhəbbət hissi ilə tərcümə etmişdir. Atkinson Nizaminin şeirlərinin qafiyəsi, ritmi və üslubu ilə öz hekayəsinin ruhu arasında uyğunluğu hiss etmiş və şüurlu şəkildə bunu ingilis şeirlərində mümkün qədər təqdim etməyə çalışmışdır. Qafiyə sxeminə gəldikdə, Atkinsonun tərcüməsi poeziyanın ingilis dilinə tərcüməsinin şah əsərlərindən biri

hesab edilə bilər. İngilis poeziyasında adətən Məsnəvinin qafiyə sxemi olmasa da, Atkinson bu əsəri tərcümə edərkən Şərq Məsnəvisinin qafiyə sxeminə əməl etmək üçün əlindən gələni etmişdir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin lirikasından bu günümüzdə gəlib çatan bədii nümunələr şairin zəngin yaradıcılığının çox az hissəsini təşkil etsə də, bu əsərlər ideya dərinliyi, bədii ifadə kamilliyi, təsir gücü etibarilə epik əsərləri ilə bir sırada dayanır. Görkəmli Azərbaycan alimi Cəfər Xəndanın dahi şairin lirik qəzəllərindən tərcümə etdiyi “Aşiqəm, əmrini ver aşiqi-nalanə, gülüm”, “Hər gecəm oldu kədər, qüssə, fəlakət sənsiz”, “Sənsiz ölüərəm, nigar, tez gəl”, “Nə gözəl, nə xoş gəlibdir belə daimi qəmin, yar”, “Gözüm aydın, gözümə surəti-canan görünür” kimi əsərləri dillər əzbərinə çevrilib. Əliağa Vahidin tərcümə etdiyi “Vəslin həvəsi ömrümü son anə yetirdi”, “Mənimtək köhnə bir dostu nəçin qəmxar saxlarsan?”, “Sərxoşluq edən dövlət huşyar olacaq bir gün”, “Könlüm sitəminlə canə yetdi” kimi qəzəlləri bu gün də muğam ifaçıları tərəfindən böyük sevgi ilə oxunur.

Dahi şairin “Ey nigarım, könlümü çaldın, füsünxan olma, gəl!”, “Fəxr elə yar ki, barını çəkirəm”, “Yaxşı bir söz deginən, ta şəkər ərzan olsun”, “Dinlədi harda könül yarımızın söhbətini”, “Hər gecə tədbir görür könlüm sənə hicranına”, “Diləyirdim: mənə sən bir gecəlik yar olasan!”, “Görün, önündə aşiqin şiri necə şikar edər”, “Üzün müştəqiyəm, ey dust, nədən bir an görünməzsən?”, “Hüsnün gözəl ayətləri, ey sevgili canan” və s. kimi qəzəlləri hələ 60-70-ci illərdə Xalq şairləri Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Nigar Rəfibəyli, Mirvarid Dilbazi, Xəlil Rza Ulutürk tərəfindən ustalıqla tərcümə edilib.

“Mütəfəkkir sənətkar” (1947) məqaləsində isə Heydər Hüseynov Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını təhlil etmiş, əsərlərindəki fəlsəfi fikirləri diqqətə çatdırmışdır. Məqalədə qeyd olunur ki, Nizaminin əsərlərində sadə materializm və ibtidai şəkildə də olsa, dialektika ünsürlərini görmək çətin deyildir.

“Nəvai və Nizami” (1948) məqaləsində Məmməd Mübariz Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizaminin böyük özbək şairi Əlişir Nəvaiyə təsirindən, əsərlərindəki oxşar cəhətlərdən söz açır. Qeyd edilir ki, Nizaminin Nəvaiyə təsiri, xüsusilə, özbək şairinin “Xəmsə”yə daxil olan beş poemaya yazdığı nəzirələrdə özünü büruzə verir. Məsələn, Nəvainin “Fərhad və Şirin” əsərində Fərhadın atasının öz oğlunu bəsləmək üçün tikdirdiyi dörd rəngarəng qəsr, bizə Nizaminin “Yeddi gözəl”ində Bəhram üçün tikilən Hurəng qəsrini xatırladır. Onun Sokrat dağına gedib İskəndər tilsimini açması, Nizaminin “İskəndərnamə”si qəhrəmanının Dərbənddə Key Xosrov tilsimini açması haqqındakı əfsanəyə bir işarədir.

Azərbaycanda Nizami irsi həmişə diqqət mərkəzində olmuş, dövlət və hökumətimiz şairin əsərlərinin çapı, yeni əsərlərinin üzə çıxarılması və təbliği istiqamətində işlərə böyük önəm vermişdir. Həmid Araslı, Məmməd Mübariz, Mir Cəlal, Mirzə İbrahimov, Mirzəağa Quluzadə, Məmmədəğa Sultanov, Rüstəm Əliyev, Teymur Kərimli, Azadə Rüstəmov, Nüşabə Araslı, Xəlil Yusifli, Əlyar Səfərli və başqa görkəmli alimlər dahi sənətkarın irsini müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişlər. Nizaminin anadan olmasının 840, 850, 870 illik yubileyləri ölkəmizdə dövlət səviyyəsində qeyd olunmuş, əsərləri latın əlifbası ilə təkrar çap edilmişdir.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2021-ci il ölkəmizdə “Nizami Gəncəvi İli” elan olunmuşdur. Bu əlamətdar hadisə Nizami Gəncəvi irsinin daha mükəmməl araşdırılması, şairin yaradıcılığının müasir tələblər baxımından elmi şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi işinə yeni töhfə oldu.

Ədəbiyyat

1. <https://muallim.edu.az/news.php?id=14806>
2. Hamidan, S. A Closet Treasure. Tehran: Ghatreh, 1999.
3. Safari, K. (1978). English Literature, 1978.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ПЕРЕВОДЧИКА И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА

Севиндж Аббасова

Кандидат филологических наук, преподаватель кафедры Русского языка и
межкультурной коммуникации Бакинского славянского университета

Xülasə

Tərcümə prosesi bir çox komponenti ilə əlaqəli olaraq müxtəlif və birmənalı deyildir. Xarici bir mətnin bütün aspektlərini nəzərə almayan, əsas tərcümə meyarlarının müəyyənəşdirilməsindəki uyğunsuzluqları müəyyən edən məhz bu prosesin çoxcəhətliliyidir. Məqalədə tərcümənin linqvokulturoloji konsepsiyası irəli sürülür. Bu konsepsiyaya görə mədəniyyətin spesifikliyi birmənalı deyil, ən azı tərcümə olunan mətnlərdə ikili təzahürünü tapır. Dil elminin hazırkı inkişaf mərhələsində ilk olaraq önə çəkilən "dildə mədəniyyət" anlayışıdır. Bununla dünyanın milli-linqvistik mənzərəsini, yəni dildə reallığın özünəməxsus təsviri nəzərdə tutulur. Bura bivasitə linqvokultural amillər, yəni fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələrinin düşüncə strukturlarının orijinallığını təmsil edən spesifik idrak-semantik quruluşlar daxildir. İkinci yanaşma "dildə təsvir olunan mədəniyyət", yəni tərcümə olunmuş mətnlərin məzmununda mədəni əvəzədicilərin və etnik işarələrin necə təmsil olunduğunu əhatə edir. Bu baxımdan, bu tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, tərcümə iki planı - idrak-semantik və tarixi-mədəni - birləşdirən linqvistik-mədəni fenomen kimi qəbul edilir.

Açar sözlər: *lingvistik-coğrafi potensial, xarici mədəni mətn, etnik marker, tərcümənin adekvatlığı, tərcümənin ekvivalentliyi, sözün ontoloji statusu*

Summary

The translation process has a diverse and ambiguous character associated with many of its components. It is the multidimensionality of this process that determines the discrepancies in the definition of the main criteria for the translation of a foreign cultural text, which do not consider all of its aspects. The article proposes a linguistic and cultural concept of translation, according to which the specificity of culture finds not an unambiguous, but at least a dual manifestation in the texts to be translated. At the present stage of development of the science of language, the first plan can be defined as "culture in language". By this we mean the national-linguistic picture of the world, that is, a kind of representation of reality in the language. This plan includes mediated linguacultural factors, namely, specific cognitive-semantic structures that represent the originality of the thinking structures of representatives of different cultures. The second approach assumes "culture described by language", that is, how cultural substitutes and ethnic markers are represented in the content of translated texts. In this regard, the relevance of this study lies in the fact that translation is viewed as a linguistic and cultural phenomenon, combining two planes - cognitive-semantic and historical-cultural.

Key words: *linguistic and cultural potential, foreign cultural text, ethnic marker, translation adequacy, translation equivalence, ontological status of a word.*

В свете современной лингвострановедческой парадигмы теория перевода открыла новые пути для изучения национальных культур сквозь призму переводов текстов различного содержания и характера. Современная теория межкультурной коммуникации и процессы мультикультурализма повлекли за собой особый интерес к изучению культуры различных народов. В науке о языке появилось множество направлений, изучающих язык через культуру и человека, так как именно язык является хранителем и презентатором культурно-исторической информации. В связи с этим особую актуальность приобретает лингвострановедческий компонент текста при переводе, так как именно этот компонент отражает особенности национальной картины мира различных эпох. Правильное использование лингвострановедческой информации при переводе вносит существенный вклад в изучение национальных особенностей характера и менталитета различных лингвокультурных общностей, знание которых способствует более плодотворному переводу инокультурного текста.

Учет лингвострановедческого потенциала в теории перевода дает нам возможность правильного, адекватного перевода инокультурного текста. Правда, сегодня понятие «адекватного перевода» вызывает многочисленные споры. Естественно, адекватный перевод не должен искажать содержание подлинника, выполняющий те же функции, что и оригинал, должен, образно говоря, вызывать те же эмоции, что и подлинник, но у представителей иной культуры. С другой стороны, вопрос усложняется тем, что в современной лингвострановедческой теории перевода в связи с оценкой правильного перевода текста исследователи пользуются также термином «эквивалентность» (Витренко, А.Г., 2005). Не углубляясь в данный вопрос, отметим, что наш анализ научных воззрений показал, что термин «эквивалентность» связан,

скорее всего, с содержательной стороной перевода, его лексико-семантической наполненностью, термин «адекватность» – с его экспрессивной и эстетической стороной. Стало быть, лингвострановедческий компонент переводимого текста подразумевает адекватность и эквивалентность перевода, так как при этом главной целью самого переводчика является не только воздействие на читателя, которое должно быть таким же, как от прочтения подлинника, но и полная и правильная передача смыслового содержания инокультурного текста.

Из указанного вытекает необходимость в лингвострановедческих знаниях при переводе инокультурного текста, которые предполагают сопоставления национальных культур на семантическом, лексическом и стилистическом уровнях. Так, например, сегодня Европа отличается способом познания действительности от Азии, а, стало быть, и лексическим составом слов и выражений экспрессивно-эмоционально характера. Следовательно, лингвострановедческий потенциал в переводческой деятельности предполагает правильный выбор слова-аналога согласно не только лексическому, но и содержательно-онтологическому статусу понятия в переводимом языке. Например, слово «*brigadier*» во многих славянских языках обозначает «организатора производства», а в английском он носит статус «военного генерала». То же можно сказать, например, относительно слов «*xala*» в Азербайджанском и турецком языках, где в первом случае перевод подразумевает «сестру матери», а во втором – «сестру отца». Стало быть, данное слово обременено семантической тенетной и связано онтологически с конкретными реалиями носителя языка. Как правильно замечает В. П. Фурманова, «каждый язык составляет свой понятийный мир, который служит как бы посредником между действительностью и человеком» (Фурманова, В.П., 1993).

Следовательно, для адекватного перевода необходимо, как правильно отмечают Л.К.Латышев и А.Л.Семёнов, «использование компенсационного или функционального метода» (Латышев, Л., Семёнов, А., 2005), который предполагает именно страноведческий подход к переводимому тексту. При таком подходе главной задачей для переводчика является правильный выбор и передача онтологически важного компонента текста, за счёт которого и достигается эстетическое воздействие на читателя, учёт культурной составляющей текста и использование накопленных знаний и опыта предыдущих поколений переводчиков, функциональное тождество оригинала и перевода. «Поскольку этно-национальная картина мира определяет языковую картину мира любой нации, поэтому важно помнить, что язык отражает национальные особенности народа-носителя этого языка, его дух и ментальность, которая не всегда понятна и близка носителям других языков и культур. Каждая нация видит мир по-своему, поэтому и интерпретирует внешние события и явления иначе, чем другие нации...» (Верещагин, Е., Костомаров, В., 2005).

В связи с этим некоторые исследователи предлагают при этом пользоваться термином «*культуроним*», как лингвострановедческим компонентом при переводе инокультурного текста (Латышев, Л., Семёнов, А., 2005). Не вникая в подробности подобной терминологической разрозненности в современных исследованиях о степени лакунизации текста, отметим, что оба подхода предполагают, в первую очередь, учет лингвострановедческого, лингвокультурного аспекта при переводе текстов. Например, такие слова, как *витязь*, *бабайка*, *гребля*, *колымага*, *криница*, *мотыга*, *ширинка*, *кудель* и т. п. как лингвокультурные реалии русского народа предполагают отсутствие точного перевода на другие европейские языки без лингвострановедческих комментариев. Данная ситуация вынуждает переводчика выбирать какой-то близкий по смыслу и значению эквивалент смыслового перевода с фоновыми комментариями, или же отсылать читателя на словари экзотизмов и историзмов. Лингвострановедческий компонент смысла некоторых слов иногда выступает в качестве метафорического значения переводимого слова. Например, слово «*тряпка*» во многих языках наряду с основными значениями одинаково выступает в разговорной речи с переносным значением пренебрежительности: ср., во франц. языке «*roulemouillée*» //буквально ‘мокрая курица’, в англ. «*milksoy*»// буквально ‘хлеб, размокший в молоке’, в азерб. “*əski*” / диалектное “*cında*” // в значениях «низкий, бесхарактерный человек».

Таким образом, предпосылкой для адекватной передачи слов, выражающих реалии инокультурной общности, является, в первую очередь, знание самих реалий, стоящих за этими словами, верное представление о них, знание национально-культурной самобытности данного этноса. При этом задача переводчика усложняется тогда, когда сама реалья названа не прямо, а комментирована, дана перифразой или метафорой. Национально-культурные реалии могут варьироваться в рамках каждой культуры и могут быть установлены различные их типы по признаку принадлежности к той или иной сфере материальной и духовной жизни человека и т.д. Так, например, И.В. Томахин, исследовавший переводы произведений Д.Голсуорси, отмечает, что одна из пьес называется “The Silver Box”, что имеет важное значение в сюжете самой пьесы. «Переводить это заглавие как «Серебряный портсигар» или «папиросница» было бы ошибочно: портсигар носится в кармане и меньше по размерам, чем коробка, о которой идет речь. Поэтому правильно поступила Г.А.Островская, озаглавив перевод просто «Серебряная коробка», а назначение самой коробки, раскрыв в обстановочной ремарке как «серебряная коробка для сигарет» (Томахин, И.В., 1980). И действительно, именно в виде коробки бывают сигареты в богатых английских семьях, которые ставятся на стол для гостей.

Лингвострановедческий потенциал призван донести до читателя не только содержание переводимого текста, но и передать культурные, самобытные, ментальные особенности другого этноса. Например: в украинском языке слово «businessman» ассоциируется с «непринципиальным дельцом», хотя во многих языках он обозначает «состоятельного, уважаемого человека». Или же другой пример: слово «county» имеет разное значение в Британском и Американском вариантах английского языка: в первом случае это слово обозначает «графство», а, во втором, – «округ». То же можно сказать и о правильном выборе слова, обозначающего «определенное предприятие»: для британцев – это «company», а для американцев – «corporation», хотя оба слова указывают на одно и то же понятие. Поэтому для адекватной передачи понятия следует учесть историко-культурный объем информации, которую носит данное слово, иметь четкое представление о национально-культурной самобытности данного народа, возможность нежелательных ассоциаций, связанных с переводимым словом и т.п. В этом и заключается адекватное смысловое восприятие значений слов, которые носят не только лексическо-смысловую нагрузку, но и являются «субститутами национальной культуры» (термин Ю.С.Степанова). Такими «субститутами национальной культуры» являются слова, например, в укр. языке «калина», «рушник», в рус. – “береза”, “черемуха”, в азерб. “чинар”, которые, например, в англ. языке обозначают простые названия деревьев: «birchtree» / «birdcherrytree» / «maple». Или же можно отметить и такие примеры, как «душа», «на душе», «в душе», «душа в душу», «излить душу», «открыть душу», «душа нарастает», «разговаривать по душам» и т.п., которые в силу богатства значений и смыслов очень трудно переводить на другие европейские языки. «Вследствие объединения языковой семантики смыслов и значений, отражающих образ мышления, имеем почти непреодолимые логические препятствия в переводе» (Рецкер, Я.И., 1974).

Таким образом, можно заключить, что перевод, проводимый с учетом лингвострановедческой парадигмы, обнаруживает существенные расхождения в национальной картине мира различных лингвокультурных общностей, способен выявить черты национального характера носителей разной культуры. Проблемы, с которыми может столкнуться переводчик, как мы увидели выше, могут носить как лингво-психологический, так и сугубо языковой характер. Тем не менее, очень многое зависит именно от лингвострановедческой компетентности переводчика. Как правильно замечают Е. Верещагин и В. Костомаров, «зачастую, именно непрофессионализм переводчика, его лингвокультурная некомпетентность и плохое чувство языка может повлечь за собой неточность или неправильность перевода» (Верещагин, Е., Костомаров, В., 2005). Ввиду того, что в настоящее время исследователи рассматривают перевод не только в сугубо лингвистическом аспекте, но и как феномен коммуникации (Рецкер, Я.И., 1974), попытки построить определенные модели перевода привели к тому, что в поле зрения исследователей оказались такие проблемы, которые сегодня приобретают лингвострановедческую направленность. Адекватность передачи страноведческих реалий

при переводе очень важна не только для понимания замысла автора, но и концептуального мира, в котором был создан данный текст, так как лингвострановедческие реалии являются одним из существенных факторов воссоздания в сознании реципиента альтернативного, порой несуществующего образного мира. Следовательно, лингвострановедческий аспект перевода, пожалуй, один из самых сложных переводческих аспектов.

Литература

1. Верещагин Е., Костомаров В. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентиемы. – М.: Индрик, 2005, 1037 с.
2. Витренко А. Г. Может ли перевод быть частично эквивалентным? // Вестник МГЛУ. Вып. 506. Серия лингвистика. Семантические и стилистические аспекты перевода. – М.: МГЛУ, 2005, с. 40–52.
3. Латышев Л. К., Семёнов. А.Л. Перевод: теория, практика, методика преподавания. – М.: «Академия», 2005, 192 с.
4. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика: Очерки лингвистической теории перевода. – М.: Междунар. отнош., 1974, 216 с.
5. Томахин И.В. Понятие лингвострановедения, его лингвистические и лингводидактические основы // М., 1980, №3, с. 77–89.
6. Фурманова В. П. Межкультурная коммуникация и лингвокультуроведение в теории и практике обучения иностранному языку. – Саранск: Изд-во Мордов. Ун-та, 1993, 124 с.

ГЕНИЙ, ТАЛАНТ И СПОСОБНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ ИЗМЕРЕНИИ

Анатолий Николаевич Андреев

Московский государственный университет технологий и управления
им. К. Г. Разумовского (ПКУ), доктор филологических наук,
профессор факультета социально-гуманитарных технологий

Xülasə

Dahi şəxsiyyətin əxlaqi və fəlsəfi mövqelərindən bir insanı dərk etmək və təsvir etmək hədiyyəsidir. Bədii istedad bir insanı şəxsiyyətin mövqeləri ilə əsaslı şəkildə uyğun gələn əxlaqi və fəlsəfi mövqelərdən dərk etmək və təsvir etmək hədiyyəsidir. Bir tərəfdən qabiliyyət, digər tərəfdən istedad və dahi arasında fərq kəmiyyət deyil, keyfiyyətdir. Qabiliyyətlər, əxlaqi və fəlsəfi istedadla heç bir əlaqəsi olmayan forma-yaradıcılıq hədiyyəsidir.

Açar sözlər: dahi, bədii istedad, sənətkarlıq qabiliyyəti.

Summary

Artistic genius is the gift of comprehending and depicting a person from the moral and philosophical positions of an individual. Artistic talent is the gift of comprehending and depicting a person from moral and philosophical positions that are fundamentally compatible with the positions of the individual. The difference between ability, on the one hand, and talent and genius, on the other, is not quantitative, but qualitative. Ability is a gift of form-creation, which has nothing to do with moral and philosophical giftedness...

Key words: artistic genius, artistic talent, artistic abilities.

Хорошая литература – всегда обо всем, то есть об Истине (хотя и воспринятой сквозь определенную призму). Проще говоря, о становлении личности. В этой связи уместно затронуть самую чудесную и, соответственно, темную проблему в философии искусства: гения и таланта.

Гениальность художественная – это информационные способности, с помощью которых удастся обнаружить в человеке личность.

Гениальность – это способность фиксировать в образах мысль, то есть передавать мысль средствами, саму мысль не только порождающими, но и уничтожающими, – способность, с помощью которой удастся запечатлеть редчайшее природно-социально-духовное явление, а именно: обнаружить гармоническое равновесие между психикой и сознанием, – состояние

гармонии, ведущее к возникновению подлинной духовности. Гений на пике развития собственных духовных и творческих потенций способен уловить такой уникальный информационный баланс, при котором сознание, многократно усиливая свою мощь за счет резервов психики, дает возможность психике реализовать максимум своих возможностей за счет своих, «сознательных», резервов.

Чувства, которые испытывает личность, становятся «умными» (тонкими, в иной терминологии), а философский взгляд на мир предполагает наличие чувства как условия возникновения самой философии. *Гениальность – это дар постижения и изображения человека с нравственно-философских позиций личности.* Феномен гения – это феномен содержания (вневременной фермент), которое способно породить исключительно выразительный феномен стиля (эстетический ряд, передающий дух эпохи). Человеческое «здесь и сейчас» закрепляется сверхчеловеческим (личностным) «на века».

Художественный талант – это информационные способности, с помощью которых удается предчувствовать в человеке личность; это дар постижения и изображения человека с нравственно-философских позиций, принципиально совместимых с позициями личности. Что касается художественных способностей, то определение их сути в контексте «гений» и «талант» видится таким: это природный информационный дар фиксировать в образах мысль – это дар *формотворчества*.

Разница между способностями, с одной стороны, и талантом и гением, с другой, является не количественной, но качественной. Это феномены разной информационной природы. Способности как дар *формотворчества*, как некая технологическая вещь в себе переходят в умение, которое может развиваться до степеней, присущих таланту или гению. Поскольку способность *выражать* информацию в известном смысле автономна от качества самой информации (то есть, от духовной составляющей – от первоосновы! – таланта или гения), то в принципе допустимо расхождение между информационными возможностями (способностями) субъекта и реальным содержанием его творчества, между формотворчеством и идейно-духовным содержанием – между Красотой и Истиной. Потенциально талантливый или гениальный человек может так и не раскрыть возможности своего дара в полной мере.

Гносеологическая возможность отделения способностей от таланта или гениальности является основой философского «трюка», позволяющего, в частности, утверждать, что гений (читай гениальные способности) и злодейство (духовная бездарность) – две вещи совместные. Формотворчество и бессодержательность – две вещи совместные, не так ли?

Получается, что гениальность художественную можно трактовать как информационные способности, с помощью которых возможно *уничтожить* в человеке личность. Если допустить, что феномен гения – это феномен формы, то так оно и есть. Проблема только в том, что говорить о феномене формы, отвлекаясь от феномена содержания, не просто нелепо, но попросту невозможно. Противоестественно. Противозаконно (с точки зрения законов универсума, в частности, с точки зрения закона *сохранения информации*). Обосновать приоритет формотворчества гносеологически невозможно. Именно поэтому феномен гения мы вынуждены трактовать, прежде всего, как феномен содержания, *гуманистического* содержания, не существующий, разумеется, вне категорий «способности», «форма», «красота» и т. п.

Способность и умение (дар!) творить, то есть выражаться языком образов, в гении сочетаются с даром прозревать (в значительной степени бессознательно осваивать философский уровень постижения реальности). Понятие гений неотделимо от понятия личность и уж никак не сводимо к понятию «божественное мастерство». Совместимы ли в таком случае гений и злодейство? Вопрос превращается в риторический (каким он, собственно, и является у Пушкина: «А гений и злодейство – две вещи несовместные. Не правда ль?» - роняет Моцарт): нет, не совместимы, ибо чуткость к личностному началу исключает преступные умыслы, направленные против личности.

Если есть красота – следовательно, существует истина.

Если есть гений – следовательно, существуют и способности.

Гений и злодейство – две вещи несовместные.

ПЕРЕВОД-ЗАЛОГ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ОБЩЕНИЙ (О переводах на грузинский язык некоторых азербайджанских поэтов)

Ия Зумбулидзе, доктор филологии, проф.
Вера Квантре, доктор филологии, проф.,
Кутаисский Гос. университет Ак. Церетели,

Xülasə

Məruzənin təqdim olunan tezislərində deyilir ki, tərcümə vasitəsilə mədəniyyətlərarası dialoq müasir dövrdə getdikcə daha çox prioritet istiqamətə çevrilir. Qeyd olunur ki, gürcü şair, yazıçı və tərcüməçilərinin maraq dairəsinə həm rus, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı daxildir. Gürcü xadimlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına marağını Azərbaycanın tanınmış yazıçı və şairlərinin əsərlərinin gürcü dilinə tərcümələri sübut edir. Tezislərdə İsa İsmayılzadənin, Nüsrət Kəsəmənlinin, Əlisəmid Kürün, Flora Nəciyevanın və başqalarının gürcü dilində çap olunmuş şeirləri yer alır. Qəzetdə qeyd olunur ki, Gürcüstanla Azərbaycan arasında ədəbi əlaqələrin və dostluğun əsası hələ qədim zamanlarda böyük klassiklərimiz tərəfindən qoyulub. Bu gün bu əməkdaşlıq iki qardaş xalq arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin uğurlu davamıdır.

Açar sözlər: *Mədəniyyətlərarası dialoq, Azərbaycan-Gürcüstan ədəbi əlaqələri, tərcümə*

Summary

The presented abstracts of the report say that intercultural dialogue through translation is becoming an increasingly priority in the modern era. It is noted that the sphere of interests of Georgian poets, writers and translators includes both Russian and Azerbaijani literature. The interest of Georgian figures in Azerbaijani literature is evidenced by the translations into Georgian of the works of famous Azerbaijani writers and poets. The abstracts consider poems published in Georgian by Isa Ismailzade, Nusret Kesemenli, Alisamid Kur, Flora Nadzhieva and others. The paper notes that the basis of literary ties and friendship between Georgia and Azerbaijan was laid by our great classics in ancient times. Today this cooperation is a successful continuation of the literary and cultural ties between the two fraternal peoples.

Key words: *Intercultural dialogue, Azerbaijan-Georgian literary relations, translation.*

С тех пор, как существует культурный мир, общепризнана огромная роль перевода. Межкультурный диалог посредством перевода становится все более приоритетным в современную эпоху. Чернила на бестселлерах нашего времени не успевают высохнуть, когда сложные переводы создаются на множестве языков, в параллельном режиме. Поэтому проблемы, связанные с переводческой деятельностью, приобретают необычайную актуальность.

Многие современные грузинские писатели и поэты переводят произведения русских, зарубежных классиков и современных мастеров слова. В этом отношении интерес представляет деятельность переводчика, поэта, писателя – Вахушти Котетишвили. Его популярные переводы относятся к персидской поэзии: «Робаяти» Омара Хайяма, «Лирика» Джами, «Лирика» Хафиза и другие. В 2006 году В.Котетишвили издает сборник «Серебряный век + Бродский», в который вошли переведенные им стихотворения русских поэтов Серебряного века (М. Цветаева, А.Ахматова, Н.Гумилев, И.Бродский). (Котетишвили, 2006).

Немаловажна переводческая деятельность Василя Гулеури - грузинского детского писателя, переводчика. Он перевел стихи Сергея Есенина, Николая Гумилева, Анны Ахматовой, Марины Цветаевой, Беллы Ахмадулиной, Иосифа Бродского, Вероники Тушновой, Редьярда Киплинга и других. В 2015 году также впервые на грузинском языке были опубликованы переведенный им роман Аркадия и Бориса Стругацких «Понедельник начинается в субботу» (Издательство «Книги в Батуми»).

Грузино-азербайджанские литературные взаимоотношения имеют вековые исторические корни. Поэтому в сферу интересов грузинских поэтов, писателей, исследователей, переводчиков несомненно, входит и азербайджанская литература. Литературные связи между Грузией и Азербайджаном выражаются в истории личных контактов и творческого общения писателей, взаимных переводах, литературно-критических исследованиях, тематическом заимствовании – до типологии творческих поисков в изучении и отображении проблем новой действительности и исторического прошлого. И эта традиция неизменно продолжается.

Азербайджанская литература всегда была широко представлена грузинским читателям. Об интересе грузинских деятелей к азербайджанской литературе говорят переводы на грузинский язык произведений признанных азербайджанских писателей и поэтов. Известный

грузинский переводчик, лингвист и востоковед, доктор филологических наук, академик Магали Тодуа перевел и издал на грузинском многие стихи Низами Гянджеви и поэму “Leyli və Məsnun” – «Лейли и Меджнун». Популярны также переводы стихов азербайджанских поэтов и писателей, созданные Григолом Абашидзе, Константином Чичинадзе, Елизбаром Джавелидзе, Зезвой Медулашвили и др.

В октябре 2017 года был воплощен в жизнь один из важных проектов при кабинете Министров Азербайджана – книга «Антология современной азербайджанской литературы» была презентована в Тбилиси на грузинском языке. Предисловие к книге написал бывший министр культуры Грузии Гурам Одишария, который отметил, что для него большая честь быть автором вступления к этому сборнику. «Литературные связи между Азербайджаном и Грузией имеют глубокие корни. Отрадно, что эта традиция продолжается ныне на столь высоком уровне. Подобные издания скрепляют дружбу между народами», – отметил он в своем предисловии. (электронный ресурс)

Недавно, в 2021 году, в рамках проекта Государственного Центра Перевода «Азербайджанская литература в виртуальном мире», на страницах электронного портала Общественной телерадиокомпании Грузии «1 TV. Eleqtrolitı» опубликован рассказ народного писателя Азербайджана Эльчина "Поезд. Пикассо. Латур. 1968" в переводе на грузинский язык. (электронный ресурс) Публикацию предваряют сведения о жизни и творчестве автора. На этом же портале в 2022 году опубликованы переведенные на грузинский язык стихи известного азербайджанского поэта Нусрета Кесеменли «Жил да был», «Старый и новый», «Как снег», «Парадокс», «Кровать в аренду», «Неотправленное письмо» и «В четырех стенах». (электронный ресурс)

На страницах популярного литературного портала Грузии «Ахали саундже» («Новое сокровище») в 2022 году опубликованы переведенные на грузинский язык стихи известных азербайджанских поэтов Исы Исмаилзаде «Я – термос», «Смешаю друг с другом ночь и день» и «Вдруг увидите, что...» (электронный ресурс) и Алисамида Кюра «Кентавр», «Сын в возрасте хан Эйваза», «Кровь и пот» и «Любовь к Родине». (электронный ресурс) Автор всех этих переводов на грузинский язык азербайджанской поэзии – специалист Государственного Центра Перевода по грузинскому языку, писатель-переводчик Имир Мамедли.

И вот совсем недавно, в 2021 году, грузинские читатели получили возможность познакомиться с творчеством ещё одной азербайджанской поэтессы. Это – Флора Наджи, доктор филологических наук, профессор Бакинского славянского университета, специалист по русской и азербайджанской литературе, которая является частым гостем научных конференций в Тбилиси и Кутаиси с докладами по азербайджанской литературе.

Флора Наджи, в совершенстве владеющая русским и азербайджанским языками, выступает также в качестве переводчика. Ею переведен с азербайджанского на русский язык целый ряд произведений публицистической и научной литературы. Активно занимается она поэтическим переводом. Систематически в периодической печати Азербайджана и за рубежом появляются её переводы стихотворений отдельных азербайджанских поэтов на русский язык.

В 2022 году была издана книга, включившая в себя переводы около 100 стихотворений современных азербайджанских поэтов на русский язык под названием «Тетрадь переводчика». Как отмечает сама Флора Наджи, в этот сборник вошли нашедшие отклик в ее душе, задевшие ее чувства и мысли произведения самых разных авторов на самые разные темы. Она объясняет, что интерес к переводу современной азербайджанской поэзии на русский язык мотивируется желанием сделать её доступной для более широкого круга читателей (Наджи Ф., 2022).

Свои собственные стихи автор создает на двух языках – русском и азербайджанском. Отдельными подборками они публиковались в периодической печати Азербайджана и в ряде зарубежных журналов. В Азербайджане вышли в свет сборники стихотворений на русском языке («Круг жизни», «Ночной дождь») и на азербайджанском языке – «Qayıt, baxım gözlərinə» (Вернись, я загляну в твои глаза), «Nəyatın qəfəsi» (Клетка жизни).

Стихи Флоры Наджиевой были переведены на ряд языков. Сборник грузинских переводов ее стихов, названный «Осенние листья», был издан по инициативе и при финансовой поддержке администрации Кутаисского Государственного университета Акакия Церетели. В

книгу в качестве иллюстраций вошли репродукции картин профессора Ираиды Кротенко, которая также выступила в качестве редактора книги.

Переводчиками книги Флоры Наджи на грузинский язык являются Гия Хоперия и Надежда Каджая. Во вступлении к сборнику (в который вошло более 70 стихотворений), они отмечают, что эти стихи «полны особенностями загадочного женского мира. Там есть слезы печали и радости, счастья и поражения, боли через край и поиска путей к спасению...» (Наджи Ф., 2021). Безусловно, именно это обращение азербайджанской поэтессы к общечеловеческим чувствам и эмоциям, выраженных в таких различных по тематике стихах («Суметь уйти», «Счастье и несчастье», «Коротко о печальном», «Мир и человек», «Конец пути», «Ночной дождь» и др.) помогло переводчикам адекватно воссоздать это на своём родном языке.

Замечательно, что плодотворные азербайджано-грузинские межлитературные взаимосвязи пополняются, обогащаются и позволяют грузинскому читателю окунуться в мир азербайджанской и русскоязычной литературы. Хочется надеяться, что знакомство не ограничится этим изданием, и у нас еще будет возможность стать свидетелями и ценителями дальнейших литературных проектов не только столь интересного для нас творчества Флоры Наджиевой, но и со многими бесспорно талантливыми представителями современной азербайджанской литературы, и, в свою очередь, у азербайджанского читателя – с грузинскими современными писателями и поэтами.

Основа литературных связей и дружбы Грузии и Азербайджана была заложена нашими великими классиками еще в древние времена. Сегодня это сотрудничество – успешное продолжение литературно-культурных связей обоих братских народов.

Литература

1. Грузия Online. Азербайджанская литература представлена грузинским читателям [Электронный ресурс] Режим доступа <https://www.apsny.ge/2017/soc/1507837669.php>
2. Литературный журнал «Ахали саундже» [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://newsajunje.ge/index.php?do=full&id=519>
3. Литературный журнал «Ахали саундже» [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://newsajunje.ge/index.php?do=full&id=512>
4. Общественная телерадиокомпания Грузии «1 TV. Eleqtroliti» [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://1tv.ge/elit/matarebeli-pikaso-laturi/>
5. Общественная телерадиокомпания Грузии «1 TV. Eleqtroliti» [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://1tv.ge/elit/simgerebi/>
6. Котетишвили В. Серебряный век + Бродский: Переводы русской поэзии (переводчик). Тбилиси, 2006. - 196 с.
7. Флора Наджи. «Осенние листья» Кутаиси 2021. с11

ПРИНЦИПЫ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ПИСАТЕЛЯ «ВТОРОГО РЯДА» В МАГИСТЕРСКИХ КУРСАХ ПО ИСТОРИИ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Михайлова Мария Викторовна

МГУ имени М. В. Ломоносова доктор филологических наук,
заслуженный профессор МГУ имени М. В. Ломоносова, профессор кафедры истории
новейшей русской литературы и современного литературного процесса

Назарова Анастасия Викторовна

МГУ имени М.В. Ломоносова кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры
истории новейшей русской литературы и современного литературного процесса

Xülasə

Təklif olunan elmi məruzənin tezisləri humanitar universitetlərin filologiya istiqaməti tələbələri üçün rus ədəbiyyatı tarixi üzrə magistratura kurslarında “ikinci sıra” adlanan yazıçıların irsinin işıqlandırılması problemini nəzərdən keçirir. “XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində ədəbi-bədii şüurda gümüş dövr” magistratura kursunda klassiklərlə yaxından

tanış olmaq imkanı yaradır. Bu müəlliflər əslində aralıq mövqe tutan yazıçıların təqdimatı kimi təklif olunur. Rus ədəbiyyatının “Gümüş Dövrü” qoyduğu mövzu və problemlər və onların təcəssümü, sonrakı onilliklərin ədəbi proseslərin inkişafı üçün həm ölkədə, həm də Rusiyadan xaricdə yeni kontekstdə nəzərdən keçirilir. Məruzə materiallarında əsas diqqət bütövlükdə iyirminci əsrin rus ədəbiyyatını səciyyələndirən ümumi cəhətlərin və əlaqələrin aşkarlanmasına yönəldilmişdir. Kursda ədəbiyyatın fəlsəfə və incəsənətin digər sahələri (rəssamlıq, musiqi) ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etmək, dövrün ictimai-siyasi həyatının unikallığını və onun ədəbi prosesə təsirini üzə çıxarmaq da eyni dərəcədə əhəmiyyətli yer tutur. Kursun innovativ xarakterini memuar irsinin Gümüş Dövr ədəbiyyatında mifologiyadan azad olunması üçün ən mühüm vasitə olan qadın müəlliflərin yaradıcılığına müraciət də təsdiq edir. Araşdırmada həm ədəbi reputasiyanın, həm də bütövlükdə ədəbi kanonun dövrünü və bir çox “unudulmuş” yazıçıların adlarını milli ədəbiyyat panteonuna qaytarmaq məqsədi də yer almışdır.

Açar sözlər: *ədəbi sıralar, Gümüş dövr, ədəbi ənənə, magistratura, hazırlıq kursu*

Summary

The theses of the proposed scientific report consider the problem of highlighting the legacy of the so-called “second row” writers in the master’s courses on the history of Russian literature for students of the philological direction of humanitarian universities, whose work for various and not always objective reasons was on the periphery of the literary process. The principles of presenting authors who occupy an intermediate position between classics and creators of mass literary products are proposed in the master’s course “The Silver Age in the literary and artistic consciousness of the twentieth and early XXI centuries”. Russian literature’s Silver Age intentions and their embodiment, their development and transformation in the literary literature of the following decades are considered within the framework of this discipline, not only in the metropolis, but also in the Russian abroad. The main attention in the materials of the lectures is devoted to the discovery of commonalities and connections that characterize the Russian literature of the twentieth century as a whole. An equally significant place in the course is given to identifying the interaction of literature with philosophy and other spheres of art (painting, music), revealing the uniqueness of the socio-political life of the era and its influence on the literary process. The innovative nature of the course is also confirmed by the appeal to the work of women authors, whose memoir heritage and ego documents are the most important tool for demythologizing the era of the Silver Age, allowing students to discover the mechanisms of formation in the Soviet era of both literary reputations and the literary canon as a whole and to return the names of many “forgotten” writers to the pantheon of national literature.

Key words: *literary ranks, Silver Age, literary tradition, master’s degree, training course*

Изучение творческого наследия писателей, которые в силу различных причин оказались на периферии литературного процесса, остается на сегодняшний день одним из актуальных и перспективных направлений развития российского литературоведения. Исследовательский интерес к произведениям авторов, находящихся «в тени» классиков, обусловлен пониманием, что попытка строить историю литературы лишь с опорой на вершинные достижения неизбежно грозит ей превращением в «историю генералов» (Тынянов Ю.М., 1977). При этом анализ поэзии, прозы и драматургии художников слова так называемого «второго ряда» литературы убедительно демонстрирует, что их творчество «весьма неоднородно» (Хализев В.Е., 2002), а «отнесенность к этому “ряду” может быть, по меньшей мере, спорной» (Ермоленко С.И., 2014). Этот факт неизбежно подталкивает к мысли о необходимости пересмотра привычных писательских репутаций и, как следствие, устоявшейся литературной иерархии, тем более что в научной среде до сих пор не прекращаются дискуссии о том, по каким критериям «те или иные тексты или историко-литературные факты признаются достойными» или «не достойными литературоведческого анализа» (Кобринский А. А., 2015).

Особенно остро указанная проблема встает при разговоре о литературном процессе XX столетия, когда в силу идеологических причин имена многих его участников, прежде всего писателей Серебряного века, замалчивались, а их книги не переиздавались. Начавшееся в 1990-е годы возвращение произведений ранее порицаемых авторов, не принявших событий 1917 года и последующих лет, а потому покинувших Россию, чьи идейно-стилевые искания не вписывались в рамки утверждаемого советской властью соцреалистического канона, позволило устранить в истории русской литературы значительное количество «белых пятен» и положило конец искусственно созданному разделению на литературу метрополии и диаспоры. Однако творчество большого числа литераторов, занимающих положение «срединного звена между классикой и “низким” чтением» (Щиrowsкая Т. Н., 2006), все еще ожидает глубокого анализа и справедливой оценки. В широком сознании такие авторы воспринимаются обычно как подражатели «корефеев» (Кленова Ю. В., 2015), которые всего лишь эксплуа-

тируют их темы и художественные приемы «для решения уже не эстетических, а <...> чаще всего – развлекательных <...> или коммерческих задач» (Крижовецкая О.М., 2009). Однако нередко именно в лоне литературы «второго ряда» «возникает и расцветает высокое искусство», которое отражает «духовные, эмоционально пережитые состояния человека» (Крижовецкая О.М., 2009), удовлетворяет многим его потребностям. Более того, как заметил еще В.Г. Белинский, гениальные творения часто остаются не только не понятыми современниками, но даже бесполезными для них, ведь их творцы работают «для вечности и потомства» (Лотман Ю.М., 2000). Обычный же читатель любой эпохи нуждается в «искусстве, пускай не столь глубоко и не столь долговечном» (Лотман Ю.М., 2000), но способном быть воспринятым им сегодня. Тем самым «добротные, но не слишком крупные» (Келдыш В.А., 1975), на первый взгляд, художники слова, мгновенно откликаясь на «злобу дня» и запечатлевая в своих текстах текущие события, нередко обнаруживали те проблемно-тематические пласты и открывали те художественные возможности, которые позднее были глубоко освоены и отшлифованы классиками. Все это неизбежно ставит вопрос о принципах представления писателей «второго ряда» в курсах по истории русской литературы XX века в высшей школе.

Ответ на него предлагает магистерский курс по выбору «Серебряный век в литературном и художественном сознании XX и начала XXI столетия». Курс состоит из 16 лекций и предполагает осмысление учащимися «точечного» восприятия литераторами следующих поколений традиций Серебряного века, подвергшихся сложным метаморфозам и трансформациям на протяжении почти всего XX-го и начала XXI столетия. Важной частью курса является знакомство студентов-филологов с научной биографией как писателей, давших классические образцы литературных творений, так и тех, кто причисляется к упомянутому «второму ряду» отечественной художественной словесности. Именно изучение «разнокалиберных» творческих индивидуальностей позволит слушателям уяснить закономерности усвоения наследия Серебряного века во всем объеме и многообразии последующими поколениями литераторов в метрополии и эмиграции, что подразумевает проверку, обобщение и углубление представлений магистрантов об истории и ведущих тенденциях развития русской литературы XX века.

В результате знакомства с материалом курса студенты магистратуры смогут увидеть, что политические интенции романов З.Н. Гиппиус и В. Ропшина получили продолжение в политическом театре М.Ф. Шатрова. Ряд мифологем Вл.С. Соловьева в «закамуфлированном» виде обнаруживается в романах Г.И. Чулкова и И.А. Новикова 1920–1930 годов. Импульсы неонатурализма, ярко проявившиеся в рассчитанных на массовую читательскую аудиторию книгах А.П. Каменского, М.П. Арцыбашева и М. Криничко, отчетливо звучат в произведениях Н.Н. Никандрова в двадцатые годы. Причем, характерной чертой его творческой манеры стал симбиоз натурализма и экспрессионизма. Влияние бунинских традиций ощутимо в лирической линии прозы XX века (В.А. Солоухин, М.М. Рощин, Ю.А. Казаков, С.П. Антонов), а исторические концепции Е.Н. Чирикова и Ю.Л. Слезкина могут быть рассмотрены как возможные источники эпопеи А.И. Солженицына «Красное колесо» и др.

Особый акцент в рамках курса сделан на своеобразие «женского ракурса» мемуарной литературы о Серебряном веке. Его сопоставление с «мужским вариантом» воспоминаний дает возможность учащимся выявить разницу во взглядах представителей минувшей эпохи, оставшихся на родине и оказавшихся в эмиграции, на роль и значение Серебряного века для культурной истории России. Кроме того, анализ «женских» эго-документов с их устремленностью к демифологизации позволяет студентам увидеть истинную подоплеку порой крайне запутанных взаимоотношений собратьев по писательскому цеху в среде символистов и реалистов, а также между этими двумя литературными лагерями. Это, в свою очередь, помогает нащупать механизмы канонизации в советское время одних авторов рубежа веков XIX–XX веков и дискредитации других, что дает возможность тем и другим именам занять их подлинное место в пантеоне национальной словесности.

Литература

1. Ермоленко С.И. Литература «второго ряда» и становление русского психологического романа // Уральский филологический вестник. Серия: русская классика: динамика художественных систем. 2014. № 1. С. 5–23. С. 5.
2. Келдыш В.А. Русский реализм начала XX века. М.: Наука, 1975. 278 с. С. 188.
3. Кленова Ю.М. Классика, беллетристика, массовая литература: проблема границы // Известия Самарского научного центра РАН. 2015. Т. 17. № 1–3. С. 687–693. С. 689.
4. Кобринский А.А. К проблеме второго ряда литературы // Летняя школа по русской литературе. 2015. Т. 11. № 2. С. 196–208. С. 200.
5. Крижовецкая О.М. Литература, беллетристика, массовая литература: проблема дифференциации // Мир русского слова. 2009. № 2. С. 79–84. С. 80, 81.
6. Лотман Ю.М. Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки. СПб., 2000. 704 с. С. 20.
7. Тынянов Ю.М. О литературной эволюции // Тынянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино. М.: Наука, 1977. С. 270–281. С. 270.
8. Хализев В.Е. Теория литературы. М.: Высшая школа, 2007. 405 с. С. 159.
9. Щиrowsкая Т.Н. Типология сюжетов в произведениях отечественной массовой литературы 1990–2000 годов: автореф. дис. канд. филол. наук. Армавир, 2006. 23 с. С. 9.

О ПОЭЗИИ АХМЕДА ДЖАВАДА И ЕЁ ПЕРЕВОДАХ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Флора Наджиева

Бакинский славянский университет
доктор филологических наук, профессор

Xülasə

Məqalədə Əhməd Cavadın poeziyası və onun tərcümə edilməsinin zərurətindən bəhs edilir. Azərbaycan şairinin poetik əsərlərinin rus dilinə tərcümələri təhlil edilir. Tərcüməçilər arasında Vladimir Kafarov, Siyavuş Məmmədzadə, Eldar Pirinin tərcümələrinə müraciət edilir. Bu tərcümələrin üstünlükləri və bəzi çatışmazlıqları araşdırılır. Azərbaycan Respublikası himninin sözlərinin müəllifi olan bu görkəmli şairin əsərlərinin başqa dillərə, o cümlədən rus dilinə tərcümə edilməsinin zəruriliyi xüsusi qeyd olunur.

Açar sözlər: Əhməd Cavad, poeziya, tərcümə, V. Qafarov, S. Məmmədzadə, E. Piri

Summary

The article talks about the poetry of Ahmed Javad and its translations into Russian. The translations of the Azerbaijani poet's poems into Russian are analyzed. Among the translators are Vladimir Kafarova, Siyavush Mammadzade, Eldar Piri. The advantages and some disadvantages of these translations are emphasized. The need to translate the works of this outstanding poet, the author of the words of the anthem of the Republic of Azerbaijan, into other languages, in particular, into Russian, is especially noted.

Key words: Ahmad Javad, poetry, translation, V. Gafarov, S. Mammadzadeh, E. Piri

Ахмед Джавад – одна из знаковых фигур в исторической памяти азербайджанского народа. Прежде всего потому, что сочиненный им в 1919 году марш под заглавием «Азербайджан, Азербайджан!», музыку к которому написал великий Узеир Гаджибеков, был принят в качестве текста Государственного гимна Азербайджанской Демократической Республики. Более того, после завоевания независимости, 27 мая 1992 года парламент принял Закон «О Государственном гимне Азербайджанской Республики», согласно которому этот марш Ахмеда Джавада на музыку Узеир бека Гаджибекова был утвержден в качестве Государственного гимна Азербайджана. И теперь эти слова на устах всех граждан Азербайджана от мала до велика.

Родившийся в 1892 году, Ахмед Джавад (Джавад Мамедали оглу Ахундзаде) был расстрелян в 1937 как «враг народа». За эту свою недолгую, но плодотворную жизнь, он сумел ярко проявить себя и оставить богатое наследие не только как поэт, но и как педагог, просветитель, журналист, редактор, переводчик, общественный и политический деятель, член Национального Совета АДР. Вся деятельность Ахмеда Джавада на любом из названных

поприщ была посвящена любви к своему народу, борьбе за его независимость, служению высоким национальным идеалам и прославлению идей туранизма. При этом, и личная жизнь Ахмеда Джавада была полна любви и романтики. По образному определению одного из исследователей, его жизнь – «это остросюжетный сериал, судьба – захватывающий роман, поэзия – памятник любви и преданности» (электронный ресурс). Всё прожитое и пережитое, как у настоящего поэта, нашло отражение в его стихах.

Стихи Ахмед Джавад писал с самого раннего возраста. И уже в 1916 году вышла в свет первая его книга – сборник стихов под названием «Гошма». В 1919 году вышел второй сборник – «Далга». В последующие годы советской власти Ахмед Джавад продолжает писать стихи, некоторые из них выходят в свет в различных изданиях. Следующий сборник стихов вышел только в 1958 году, после реабилитации невинно осужденного поэта, которая произошла в 1955 году. Очередное и уже безвозвратное обращение к творчеству Ахмеда Джавада происходит в начале 1990-х годов. Сразу после завоевания независимости увидел свет сборник его стихов «Sən ağlama, mən ağlarım» (Ты не плачь, поплачу я) (Əhməd Cavad, 1991). С этого начался процесс «возвращения» Ахмеда Джавада, которого «замалчивали» даже после его реабилитации как невинно осужденного в 1955 году, в азербайджанскую литературу.

Ахмеда Джавада не случайно за основной пафос его произведений называли «поэтом независимости». Достаточно сказать, что его знаменитый марш «Азербайджан, Азербайджан!» стал гимном АДР, а затем, уже в годы независимости был утверждён как гимн Азербайджанской Республики. Это стихотворение было переведено на русский язык Сиявушем Мамедзаде. Переводчику удалось сохранить общее содержание и ритмический строй этого знаменитого произведения Ахмеда Джавада. Удачным в целом можно назвать и переведенное С. Мамедзаде стихотворение «Azərbaycan bayrağına» (Азербайджанскому флагу), в котором воспеваётся трёхцветный флаг (электронный ресурс). С.Мамедзаде в названии использует форму именительного падежа вместо дательного и передаёт слово «bayraq» как «стяг». В итоге стихотворение на русском звучит как «Азербайджанский стяг». На наш взгляд, правомерно было бы использовать слово «флаг», которое наряду с гимном и гербом считаются символами государственности, и назвать стихотворение «Азербайджанскому флагу».

Во многих стихотворениях периода АДР Ахмеда Джавада содержится осуждение интервентов («Англичанин», «Чужак»), и вместе с тем призыв к единению тюркских народов, воспевание турецких добровольцев, пришедших на помощь азербайджанскому народу в 1918 году («Эй, солдат» и др.). Ещё в 1914 году было написано знаменитое стихотворение «Çırpınırdı Qara Dəniz» («Бушевало Чёрное время»). В 1918 году Узеир Гаджибеков переложил его на музыку. Появилась песня, которая, хотя и не исполнялась в советский период в Азербайджане, но была очень популярна в Турции, где популярна до сих пор. Можно сказать, что она стала гимном, прославляющим единство тюркского мира. Чёрное море показано здесь как символ свободы. В Азербайджане эта песня впервые прозвучала в год 100-летия Ахмеда Джавада, и с тех пор пользуется большим успехом.

знаменитое стихотворение Ахмеда Джавада, как «Гёйгёль», написанное в 1925 году (Əhməd Cavad. Göy göl // Maarif və mədəniyyət, 1925). В образной форме здесь поэт славит трёхцветное знамя, звезду и полумесяц на нём, вспоминает о тех, кто был вынужден бежать, когда пришла советская власть. Не случайно, что именно озеро Гёйгёль в Гяндже оказалось главным предметом воспевания. Ведь именно здесь на какое-то время нашли убежище те силы, что выступали против установления советской власти. За это стихотворение Ахмед Джавад был арестован, но, к счастью, благодаря друзьям, через несколько месяцев вышел на свободу.

Стихотворение это сегодня существует на русском языке в двух переводах: Владимира Кафарова и Сиявуша Мамедзаде. Может, в будущем появятся и другие переводы, так как смысловая многослойность, многозначность символики этого стихотворения всё время побуждают к попыткам наиболее точного воспроизведения оригинала на другом языке, в частности, на русском. Приведём лишь один пример. В оригинале: Dolanır başına göydə buludlar, / Öpər ayağından qurbanlar, otlar, / Bəzənmiş eşqinlə çiçəklər, otlar, / Ayrılıq könlünü

qıralı Göygöl! Здесь поэтом символически обозначаются цвета нашего флага, именно в такой последовательности: синий, красный, зелёный.

Этот смысловой подтекст, к сожалению, не учитывается и не находит отражения в названных переводах. Так, в переводе В. Кафарова это четверостишие звучит следующим образом: «Цветы и травы в честь тебя нарядны, / И облака тебя проведать рады, / И ждёт заклянья, как велят обряды, / Немало онов и овец, Гейгель!» У Сиявуша Мамедзаде: «Плывут над твоей головой облака, / Венчают тебя разноцветьем луга. / Исходит разлука, и тает тоска, / С душевным сравним исцеленьем Гейгель».

Ближе к оригиналу, на наш взгляд, было бы перевести этот отрывок следующим образом: «Над тобою кружат в небе облака, / У ног твоих онов жертвенных стада, / От любви к тебе зеленеют луга, / Но душа от разлуки болит, Гейгель!». Это позволило бы сохранить подтекст этого отрывка. Таких скрытых смыслов в этом стихотворении Ахмеда Джавада очень много. И не всегда они, к сожалению, учитываются переводчиками.

В 1920 году Ахмед Джавад создал одно из программных своих стихотворений, наиболее откровенно, в острой полемической форме выражающее его непримиримую гражданскую позицию. Это выражено уже в названии стихотворения – «Susmsram» («Не смолчу»). К сожалению, это стихотворение тоже не привлекло внимание переводчиков. «Пока власть суд неправедный творит, молчать не буду, // Я против гнёта восстаю, раздавлен буду, НЕ СМОЛЧУ!!!» – восклицает поэт (Пер. Ф. Наджи). В одноимённом стихотворении поэт-гражданин Ахмед Джавад вопрошает «Кто я?». И сам же отвечает: «Я – терзаемой отчизны Голос, стонущий от боли» (Пер. С. Мамедзаде).

Создавал Ахмед Джавад и великолепные образцы лирики. Среди них, в первую очередь, нужно назвать стихи, посвященные любимой жене Шукрие ханум. Многие из его лирических стихов переложены на музыку и стали популярными песнями. Очень лиричны стихи «Тоска по маю» в отличном переводе Сиявуша Мамедзаде. Проникновенно звучит как в оригинале, так и в переводе Владимира Кафарова «Колыбель» Ахмеда Джавада. К переводу на русский язык стихотворения «Разлука» обращались в разное время и Владимир Кафаров, и Эльдар Пири. Каждый из них по-своему, в целом удачно и очень близко к оригиналу воспроизводит на русском языке это известное стихотворение Ахмеда Джавада. Эльдар Пири перевёл и такое, полное лиризма стихотворение поэта, как «Ты в сны приходила». Удачен и перевод Владимира Кафарова стихотворения «Ты не плачь».

Можно много говорить о достоинствах и некоторых просчётах названных переводов, но само обращение переводчиков к стихотворному наследию Ахмеда Джавада – отрадный факт. Надо отметить, что на сегодняшний день стихотворения выдающегося азербайджанского поэта в переводе на другие языки, в частности, на русский, составляют лишь их небольшое количество, а работа в этом направлении оставляет желать лучшего. Это несправедливо, так как поэт такой величины и масштаба, как Ахмед Джавад, являющийся нашим национальным достоянием, должен звучать не только на своём языке, но и на многих других языках мира.

Литература

1. Ахмед Джавад. Разлука. Перевод Эльдара Пири. Режим доступа: <https://stihi.ru/2017/11/28/7574>
2. Багиров Абузар. Жертва красного террора // Ирс, 2020, № 105, с.10-18. <https://irs.az.com/ru/journal/no-105-2020/356>
3. Буланова О. Ахмед Джавад – поэт независимости. Режим доступа: <https://azerhistory.com/?p=10954>
4. Кафаров В. Первое столетие поэта. Переводы стихов «Едва на свет явилось чудо...»; «Гейгель». Стихи. Пер. В.Кафарова // Вышка, 1992, 23 апреля, с.3.
5. Кафаров В. Он чувствовал время. Ахмед Джавад. Переводы стихов: «Что значит. разлука...»; «Не плачь». Стихи/ Пер. В.Кафарова //Бакин.рабочий, 1992, 30 июня, с.3.
6. Əhməd Cavad. Göy göl // Maarif və mədəniyyət, 1925, № 2(22), s. 3
7. Əhməd Cavad. Sən ağlama, mən ağlamam. Bakı: Yazıçı, 1991. – 207 s.

TRANSLATION OF REALITIES IN M. BULGAKOV'S NOVEL “THE MASTER AND MARGARITA”

Altyn Tukumbayeva

PhD student of the Department of “Theory and Practice translation”,
Baku Slavic University, Azerbaijan - Kazakhstan

Xülasə

Bu məqalə rus realiyalarının xarici dillərə tərcümə problemlərinin müəyyənləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Təhlil üçün material M. Bulqakovun “Ustad və Marqarita” romanının Azərbaycan, qazax və ingilis dillərinə tərcümələri olmuşdur. Məqalədə realiyalarının təsnifatı və onların tərcüməsi yolları və ya üsulları nəzərdən keçirilmişdir.

Bu halda biz reallıqların münasib yolunu tapmağa və onların müqayisəli-kontrastiv təhlilini təkrar etməyə cəhd etdik.

Açar sözlər: *realiyalar, təsvirin tərcüməsi, alıntı tərcüməsi, transliterasiya, analog.*

Summary

This article is devoted to defining the translation problems of Russian realities into foreign languages. The material for the analysis was the translations of M. Bulgakov's novel “Master and Margarita” into Azerbaijani, Kazakh and English languages. In article was proposed a classification of realities and scrutinized ways or methods of their translation.

In this case, we made an attempt to find a suitable way of realities and reproduce their comparative-contrastive analysis.

Key words: *realities, description translation, loan translation, transliteration, analogue.*

Сталкиваясь с любой культурой, мы открываем для себя новый мир, который наполнен своими насыщенными, красочными традициями, обычаями, бытом, фразеологией, реалиями и неустанно манит нас за собой своей загадочностью и непредсказуемостью, что есть в другой культуре.

В особенности с этим мы часто сталкиваемся именно в переводах художественной литературы, ведь в таких произведениях всегда прослеживается культура, характер и быт народа, в которых и содержится вся безэквивалентная лексика иноязычного языка. Поэтому, опуская реалии или фразеологизмы, переводчики должны осознавать, что рискуют потерять главную мысль автора, что крайне нельзя делать в ПЯ.

Влахов и Флорин утверждают, что «реалии – это слова (и словосочетания), называющие объекты, характерные для жизни (быта, культуры, социального и исторического развития) одного народа и чуждые другому, будучи носителями национального исторического колорита, они, как правило, не имеют точных соответствий (эквивалентов) в других языках, и следовательно, не поддаются переводу на общем основании, требуя особого подхода» (Влахов, Флорин, 1986: с. 343).

По определению Г.Д. Томашина, реалии – это названия предметов материальной культуры, исторических факторов, институтов государства, мифологических существ, которые присущи только определённым нациям и народам (Томашин, 1997: с. 64–69).

Самыми распространёнными способы передачи реалий, как известно всем являются транскрипция (транслитерация), описательный перевод, калькирование, полукалька, аналог, гиперонимия, контекстуальный перевод, трансформационный перевод и опущение. Соответственно мы постараемся выявить применение данных способов передачи реалий в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита» на азербайджанский, казахский и английский языки.

Приведём пример реалий из главы 7 «Нехорошая квартира»:

« Степа позвонил в **Московскую областную зрелищную комиссию** и вопрос этот согласовал» (Булгаков, 1983: с.62).

“Steypa **Moskva vilayətinin tamaşalar komissiyasına** zəng vuraraq bu məsələni razılaşdırıb” (Будаглы, 2006: с.81).

«Степа **Мәскеу облыстық көрермендер комиссиясына** телефондап, бұл мәселені келісіпті» (Актаев, 2008, с.332).

“Steypa had rung the **Moscow District Spectacles Commission** and submitted the question for approval” (Эплин, 2008: с.80).

В данном случае все три переводчика применили приём передачи калькирование. Данный приём достаточно часто используется при передаче различных названий и позволяет

сохранить форму исходной единицы и её специфику. Правда, здесь необходимо уточнить, что многие названия различных учреждений, упомянутых в романе, были выдумкой автора.

Следующий пример реалий в I главе «Никогда не разговаривайте с неизвестными»:

«Однажды весною, в час небывалого жаркого заката, в Москве, на Патриарших прудах, появилось **два гражданина**» (Булгаков, 1983: с.3).

“Yazın isti bir qürub axşamı Patriarx gölünün qırağında **iki adam** göründü” (Будаглы, 2006: с.13).

«Бірде көктемнің күн байыр алдында бола бермейтін аптап ыстығынды Мәскеудің Патриарх тоғанында **екі азаматтың** қарасы көрінді» (Актаев, 2008: с.263).

“At the hour of the hot spring sunset at Patriarch’s Ponds **two citizens** appeared” (Эплин, 2008: с.5).

В азербайджанском переводе исходная единица «**два гражданина**» с более узким значением заменена на единицу «**iki adam – два человека**» с более широким значением, что в общем-то, оправданно, так как, это первое знакомство читателя и главных героев, поэтому гипернимический перевод здесь будет вполне уместен.

А вот в казахском и английском переводе переводчики применили приём калькирование при передаче «**два гражданина - екі азаматтар - two citizens**». На наш взгляд предложенные переводчиками переводы выполнены удачно.

Следующий пример реалий в той же главе:

«- Дайте **нарзану**, - попросил Берлиоз.» (Булгаков, 1983: с.3).

“ – **Narzan** verin, - Berlioz dedi.” (Будаглы, 2006: с.13).

« - **Нарзан** беріңізші, - деп өтінді Берлиоз.» (Актаев, 2008: с.264).

“**Narzan,*** please,” requested Berlioz.” (Эплин, 2008: с.5).

Значение единицы «нарзан» — это минеральная вода, которая производилась именно в Кисловодске. А также являлась лечебной минеральной водой и была достаточно популярна в период Советского Союза.

В данном случае, в азербайджанском и казахском переводе переводчики применили приём передачи слова методом транскрипции. Ведь Азербайджан и Казахстан были долгое время в составе Советского Союза, поэтому название таких минеральных вод, как Нарзан, Ессентуки, Боржоми были известны каждому жителю Советского Союза. Исходя из этого предложенные переводчиками переводы и применение в данном случае транскрипции, на наш взгляд, оправдано.

В английском переводе, на первый взгляд кажется, что переводчик применяет транскрипцию, но, если присмотреться, то единицу «**нарзан**» переводчик выделяет звёздочкой, тем самым даёт подробную интерпретацию английскому читателю в виде «**sparkling mineral water**», что в переводе означает «**газированная минеральная вода**» и это доказывает нам лишний раз, что переводчик все-таки применил описательный перевод, а не транскрипцию.

Следующий пример реалий в той же главе:

«— Ну, «**Нашу марку**», — злобно ответил Бездомный.» (Булгаков, 1983: с.9).

“ – Tutaq ki, “**Naşa marka**” ya, – Bezdımnı aşıqla cavab verdi.” (Будаглы, 2006: с.20). « - Ал, «**Біздің марканы**» делік, – деп ызалана жауап қатты Бездомный.» (Актаев, 2008: с.271).

“Well, **Our Brand**,” Bezdımnı replied bad-temperedly.” (Эплин, 2008: с.13).

Иногда использование транскрипции приводит не совсем хорошему переводу. Вот, как например, в азербайджанском переводе переводчик применив транскрипцию, то есть единицу «**наша марка**» - «**naşa marka**» сохранив как в оригинале, что даёт не совсем адекватный перевод. Хотя можно было перевести «**bizim marka**» тем самым применяя приём полукальки. На наш взгляд выбранный приём переводчиком выполнен не удачно.

В казахском переводе переводчик используют как раз таки приём полукальки, то есть единицу «**наша марка**» переводит как, «**біздің марка**». А в английском переводе переводчик применяет уже приём калькирование, то есть «**наша марка**» переводит как «**our brand**», что в переводе означает «**наша марка**».

Следующий пример перевода реалий в главе 15 «Сон Никанора Ивановича»:

«... **Пенсне** треснуло... весь в рванине ... Какой же он может быть переводчик у иностранца!» (Булгаков, 1983: с.128).

“... **Gözlüyünün şüşəsi** çatlayıb ... başdan-ayağa da cındırın içində ... Onun harası tərcüməçiydi!” (Будаглы, 2006: с.155).

«... **Пенсесі** сынық, кигені шоқпыт. Қалайша ол шетелдіктің аудармашысы бола алады?» (Актаев, 2008: с.409).

“... **The pince-nez** cracked ... all in rags ... How can he be an interpreter for a foreigner!” (Эплин, 2008: с.160).

В данном случае реалия «**пенсне**» — это род очков, держащихся при помощи пружинки, защемляющей переносицу.

В азербайджанском переводе переводчик прибегает к описательному переводу, то есть вместо единицы «**пенсне**» даёт описание в виде «**gözlüyünün şüşəsi**», что в переводе означает «**стекло очков**». На наш взгляд переводчику нужно было пояснить, что это не просто очки от зрения, а именно очки, которые носятся на переносице носа без заушных дужек. Исходя из этого, представленный переводчиком приём передачи в данном случае оправдано, но описания данного предмета не верно, так как у азербайджанского читателя может создаться неправильное представление, что идёт речь об обычных оптических очках, а это значит, что это приводит к искажению и потери исходной информации в тексте.

В казахском переводе переводчик применяет транскрипцию, то есть не найдя соответствующий эквивалент в переводящем языке, рискуя исказить смысл сохраняет все как есть. На наш взгляд переводчику нужно было прибегнуть к описательному переводу, так как мы не уверены, что у нынешнего поколения молодёжи, в отличие от старшего поколения есть какие-либо фоновые знания об этом предмете. Поэтому мы соотнесём данный перевод не совсем удачному переводу.

В английском переводе переводчик применяет калькирование, так как в английском языке есть эквивалент к данному реалию. То есть переводчик единицу «**пенсне**» переводит как «**the pince-nez**», что в переводе означает как раз «**пенсне**». Нужно отметить, что данное слово заимствовано у французов, так как на самом деле данная единица существует во французском языке.

Подводя итог, хотим предоставить небольшой анализ о применении различных способов перевода при передаче реалий в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита» на азербайджанский, казахский и английский языки.

Азербайджанский перевод	Казахский перевод	Английский перевод
Калькирование - 1	Транскрипция -2	Калькирование - 4
Гиперонимия - 1	Калькирование - 2	Описательный перевод - 1
Транскрипция - 2	Полукалька - 1	
Описательный перевод - 1		

В процессе перевода реалий Будаглы использовал в основном транскрипцию, калькирование, описательный перевод и гиперонимический перевод. Актаев применяет больше всего транскрипцию, калькирование и полукальку. А Эплин даёт предпочтение больше калькированию и описательному переводу.

С помощью предоставленными нами данными, мы провели сопоставительный анализ и пришли к следующим выводам:

1. Больше всего при переводе реалий применялись способы калькирования и транскрипции;
2. В среднем количестве при переводе реалий употреблялся только описательный перевод.
3. В наименьшем количестве использовались полукалька и гиперонимический перевод.

Литература

1. Булгаков М.А. Мастер и Маргарита, Художественная литература, 1983, с. 320.
2. Bulqakov M.A. Master və Marqarita, пер. С. Будаглы, «Şərq-Qərb», Bakı, 2006, с. 376.

3. Булгаков М.А. Ак гвардия. Майталман шебері мен Маргарита, пер. С. Актаев, «Аударма баспасы», Астана, 2008, с.632.
4. Bulgakov M.A. The Master and Margarita, Background material Alma Classics Ltd, translated by Hugh Aplin, 2008, 460p.
5. Влахов С. Непереваемое в переводе [Текст] / С. Влахов, С. Флорин, М.: Международное отношение, 1986, с. 343.
6. Томахин Г.Д. Реалии в языке и культуре [Текст] / Г.Д. Томахин // ИЯШ., 1981, с.64–69.

ОСОБЕННОСТИ ЭТНОСПЕЦИФИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ НА МАТЕРИАЛЕ ПОЭМЫ «ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Гамида Халилова

сотрудник филиала МГУ имени М. В. Ломоносова в г. Баку
филологический факультет

Xülasə

Məqalə etnospesifik leksikanın xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Tədqiqat Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin materialı əsasında aparılmışdır. Bu tədqiqatın aktuallığı və yeniliyi mətnin leksik tərkibinin müəyyən edilməsində linqvostatistik metodlardan istifadə edilməsindədir. Tədqiqat nəticəsində etnospesifik leksik vahidlərin məlumat bazası yaradılmış, Azərbaycan və qismən də rus dillərində etnospesifik leksikanın tezlik lüğəti (ona aid konkordansla) tərtib edilmişdir, poemanın rus və Azərbaycan dillərinə tərcüməsi materialında bəzi sözlərin istifadə tezliyi nisbəti də müqayisə edilib. Həmçinin müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dilində etnospesifik xarakterli bir çox leksik vahidlər ərəb dilindən alınmadır, bu da linqvokulturoloji aspektlə əlaqəlidir.

Açar sözlər: *linguastatistik, korpus, etno-xüsusi leksika, tezlik lüğəti.*

Summary

The work is devoted to the peculiarities of ethnospecific lexicon. The study was conducted on the material of "Leyli and Majnun" by Nizami Ganjavi. The relevance and novelty of this study lies in the use of linguastatistic methods in determining the lexical composition of the text. As a result of the study, a database of lexical units of ethno-specific themes was created, a frequency dictionary was compiled with the concordance of the ethnospecific lexicon "Leyli and Majnun" attached to it in Azerbaijani and partly in Russian. It is also determined that many lexical units of an ethnospecific nature in the Azerbaijani language are borrowed from the Arabic language, which also has a linguacultural aspect.

Key words: *linguastatistic, corpus, ethnospecific lexicon, frequency dictionary.*

Религиозная лексика представляет собой один из пластов лексики. Часто исследователи относят религиозную лексику к этноспецифической лексике в силу того, что она представляет собой «лексические единицы, функционирующие преимущественно в языке религии, то есть в «языке, которым пользуются люди в рамках их религиозного поведения» (Макуховская 2002, с. 369–402).

Актуальность и новизна данного исследования заключается в применении лингвостатистических методов при определении лексического состава текста. На основе полученных данных составлен частотный словарь с прилагающим к нему конкордансом этноспецифической лексики «Лейли и Меджнун» на азербайджанском и частично русском языках. Также сопоставлено частотное соотношение употребления некоторых единиц религиозной лексики на материале перевода поэмы на русский и азербайджанский языки.

Итак, исследование проходило следующим образом:

- Была составлена база данных (БД) лексических единиц религиозной тематики. Она подкреплена терминологическим словарем религиозной тематики (İzahlı dini terminlər lüğəti, 2020);
- Произведен лингвостатистический анализ текста. Была снята проблема многозначности;
- На основе слов, обнаруженных в тексте, составлена БД;
- Составлен частотный словарь, который продолжает расширяться (с прилагающими контекстами).

Результаты корпусного исследования на материале поэмы «Лейли и Меджнун» Низами Г.:

- В переводе текста на азербайджанский языке на данный момент выявлено 588 контекстов, содержащих религиозную лексику.

- В тексте на азербайджанском языке слово «ilahi» (бог) употребляется в 8 контекстах, «Allah» (Аллах) – 44, «yaradan» (творец, создатель) – 13, «tanrı» (бог, господь) – в 15 контекстах.
- В переводе на русский язык: слово «бог» употребляется в 20 контекстах, «Аллах» – 20, «творец» – 3, «господь (господи)» – в 9 контекстах.

Многие лексические единицы этноспецифического характера в азербайджанском языке заимствованы из арабского языка, что имеет и лингвокультурологический аспект.

К примеру, слова «məzar», «qəbir» (могила, гроб, гробница) заимствованы из арабского языка:

قبر (qabr) – qəbir

مَزار (mazar) – məzar

В силу того, что арабский язык консонантный, то, соответственно, гласных букв в нем нет, однако короткие гласные звуки обозначаются с помощью значков – «огласовок», называемых «харака» (движение).

Итак, в слове «qəbir» в арабском языке нет «и», в азербайджанском языке же – есть. Однако следует отметить, что у определенных слов, заимствованных из арабского языка, наблюдается следующая черта: когда эти слова получают суффиксы падежа и принадлежности, начинающиеся с гласной, последняя гласная в корне слова опускается: *qəbir* – *qəbrə*, *ömür* – *ömrün* и др. Примеры употреблений данных слов в поэме:

Qarışqa gözündə məskəni vardı Qəbirdən-qəbirə addımlayardı.

Sən mənə rəhm edib, yol göstər yenə, Peyğəmbər qəbrinin ziyarətinə.

O bir yerdədir ki, xərabəzardır, Baxdıqca qorxuncdur, sanki məzardır.

Məzarım üstünə sən baş qoyasan, O vaxt ağlayasan, bərk ağlayasan.

Ömrünü tapşırdı o, ruzigara, O da üz döndərdi soyuq məzara.

Таким образом, мы видим, что слова этноспецифического характера, заимствованные из арабского языка, «сохраняют следы своего иноязычного происхождения в виде звуковых, орфографических, грамматических и семантических особенностей, которые чужды исконным словам» (ЛЭС: 1990).

Литература

1. Лингвистический энциклопедический словарь (ЛЭС), гл. ред. В. Н. Ярцева м. «Советская энциклопедия» 1990: <http://tapemark.narod.ru/les/index.html>
2. Макуховская М., 2002, Функционирование современного польского языка. Язык религии, Ополе, с. 369–402.
3. Низами Гянджеви Лейли и Меджнун «Художественная литература» -1986: https://royallib.com/read/nizami_gyandgevi/leyli_i_medgnun.html#20480
4. İzahli dini terminlər lüğəti bakı, “Nurlar” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2020, 320 səh.
5. Nizami Gəncəvi “Leyli v Məcnun” Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 288 sh.

ZAMAN KONSEPTİNİN KONTEKSTDƏKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zəhra Qulamova

Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti

Summary

Time is one of the main concepts of the culture of every nation. Time-one of the basic concepts related to the perception of reality. By linguistic markers of time, we mean lexical units enshrined in dictionaries. It is important to understand that the assimilation of time can change depending on a particular cultural environment, and this subjective perception is reflected in a person's speech. The study of discourse allows us to consider the text from the point of view of mental processes and extralinguistic factors. This approach allows you to identify new topical meanings that are not recorded in dictionaries and grammars.

Key words: the concept of time, linguistic indicators of time, text and discourse, cognitive linguistics.

Резюме

Время - одно из основных концептов культуры каждого народа. Время - одно из основных понятий, связанных с восприятием действительности. Под языковыми маркерами времени понимаются лексические единицы, закрепленные в словарях. Важно понимать, что в зависимости от той или иной культурной среды восприятие времени может меняться, и это субъективное восприятие отражается в речи человека. Изучение дискурса позволяет рассматривать текст с точки зрения психических процессов и экстралингвистических факторов. Такой подход позволяет выявить новые актуальные значения, не зафиксированные в словарях и грамматиках.

Ключевые слова: концепт времени, языковые показатели времени, текст и дискурс, когнитивная лингвистика.

Zaman hər bir xalqın mədəniyyətinin əsas konseptlərindən biridir. Zaman - reallığın qavranılması ilə bağlı əsas anlayışlardan biridir. Rus dilinin Böyük izahlı lüğətində təqdim olunan "время" sözünün müxtəlif təriflərini nəzərdən keçirək. Müəyyən mədəni mühitdən asılı olaraq zamanın mənimsəməsinin dəyişə biləcəyini başa düşmək vacibdir və bu subyektiv qavrayış insanın nitqində əks olunur.

Rus dilinin böyük izahlı lüğətində (Большой толковый словарь русского языка, 1998) təqdim olunan "время" sözünün bütün mənalari dörd tərifə bölünür. Zaman:

1. Sonsuz inkişaf edən materiyanın mövcudluğunun əsas formasıdır (məkanla yanaşı). Бесконечность пространства и времени.

2. Dəqiqə, saat, gün, il və s. ardıcıl dəyişiklikdə olan kəsik, fasilədir. Отрезок времени. На короткое время. Уделять много времени учёбе.

3. Dövr, müddətdir (bəşəriyyətin, hər hansı bir xalqın, dövlətin, cəmiyyətin və s. həyatında). Военное время. Былые времена.

4. Xüsusi formalar vasitəsilə hərəkətləri indiki, keçmiş və ya gələcək planlarına aid edən feilin qrammatik kateqoriyasıdır. Глаголы изменяются по временам. Образовать причастие прошедшего времени.

Zamanın linqvistik markerləri dedikdə, lüğətlərdə təsbit olunmuş leksik vahidlər nəzərdə tutulur. Время sözünün tərifindən irəli çıxış edərək zamanın leksik markerlərini qeyd edə bilərik: последовательность, мера длительности, смена, отрезок, промежуток, досуг, пора, период, эпоха. Bundan əlavə, lüğət məqaləsində hərəkətin gedişat əlamətlərini bildirən leksik markerlər də göstərilir: первоначально, однажды, в то же время, скоро, постоянно, вначале, своевременно, временно. Rus dilinin sinonimlər lüğətinin (Словарь синонимов русского языка, 1970) время bölməsində aşağıdakı misallar göstərilir: пора, эпоха, период, срок, промежуток времени, сезон, век; эра, дата. Горячее время, страдная пора. Эпоха великих реформ. Тяжкая была година. В старинны годы люди были совсем не те, что в наши дни. Лермонтов. Прочесть книгу в один присест. Время идет, бежит, летит, плывет, проходит, не ждет. Время промчалось быстро. Год минул, исполнился, прошел. Ему другой годок пошел. Годков пять перепало. İzahlı lüğətdə ikinci məna kimi verilən "zaman kəsiyi" olan lüğəvi məna ilə sinonimlərin bağlı olduğu diqqət çəkir.

Kognitiv dilçilik bu və ya digər etnik qrupun dünyaya baxışının formalaşmasında məhz insanın reallığı necə qəbul etdiyi, hansı obyektiv və subyektiv amillərin iştirak etdiyi suallarına cavab verməyə çalışır. Hər bir insanın öz mentaliteti, reallığa və dünyanın linqvistik mənzərəsinə öz baxışı var. Hər bir mətn struktur və diskurs kimi mövcuddur, yəni ekstralingvistik faktorların: mətnin yaradılması prosesində onunla bağlı ideyaları, xüsusi mənalari, assosiasiyaları və xüsusi dünya-görüşü olan şəxs tərəfindən mətnin şərhli / onun oxunulması və digər amillərin çoxluğu ilə bir mətn kimi mövcuddur.

Diskursun öyrənilməsi mətni psixi proseslər və ekstralingvistik faktorlar baxımından nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu cür yanaşma lüğətlərdə və qrammatikalarda qeydə alınmayan yeni aktual mənalari müəyyən etməyə imkan verir. Sabitləşməmiş mənalər arasında aşağıdakılar var: 1) zaman-məkandır və onun daxilində bir hərəkətdir: длинный (день) – uzun gün; короткий (срок) – qısa vaxt/müddət; vaxtı qısaltmaq; ближайший – yaxın günlərdə; дальнейший - sonrakı; отрезок – zaman kəsiyi; vaxt sürətlə keçir, век скоростей; 2) zaman-antropomorf bir varlıqdır: danışmaq vaxtı deyil, günün nəbz, дыхание времени, время покажет; 3) vaxt puldur, dəyərdir: время – деньги, рассчитывать время - vaxtı sərf etmək; 4) vaxt - həkimdir (время лечит) və başqaları.

Müasir linqvokonseptologiyanın aparıcı tendensiyalarından biri konseptlərin statikadakı öyrənilməsindən (əsasən bunlar "sabit və daimi" olan mədəniyyət konstantlarının uzun mədəni və

Сегодня в сфере информационных технологий компьютерная игра пользуется высоким спросом. На данный момент существует огромное количество как онлайн, так и офлайн игр, направленных как на обучение, так и развлечение не только детей, но и взрослых. Индустрия компьютерных игр растет и развивается с каждым днем, и это, соответственно, повышает спрос на лингвистическую локализацию продукции с целью расширения круга пользователей.

Локализация является частью системы, известной как GILT, то есть «Globalization, Internationalization, Localization, Translation» (Dunne, K. J., 2006, с. 4). Термины, образующие этот акроним, многие считают «взаимозаменяемыми, однако приведенные элементы не синонимичны. Глобализация выступает обобщающим компонентом, в который входят локализация и интернационализация» (Anastasiou, D., Schäler, R., 2010, с. 2). Локализация, с точки зрения языковедения относящаяся к переводческой области, – «это специфический вид перевода, при осуществлении которого учитываются культурно-специфические особенности адресата, а адаптация считается ключевым компонентом всего процесса» (Bernal-Merino, M. 2006, с. 17). Главная цель языковой локализации компьютерно-игрового дискурса – передача эмоций, воссоздание схожего игрового опыта у представителей целевой аудитории, независимо от уровня владения языком и культурного опыта. Локализация компьютерных игр «находится на пересечении таких дисциплин, как локализация программного обеспечения, аудиовизуальный перевод, технический и художественный виды перевода, компьютерно-игровой дискурс» (Mangiron, C. 2016., с. 190).

Локализация игр — это не только перевод элементов интерфейса и игрового меню, но и перевод диалогов игровых персонажей. Поэтому от переводчика требуется наличие игрового опыта в играх схожего жанра, доскональное знание сюжета локализуемой игры и взаимодействия персонажей.

К переводчику компьютерных игр предъявляются те же требования, что и к переводчику художественной литературы: перевод должен быть максимально адаптирован под играющую аудиторию с учетом особенностей локализации, а речь персонажей должна быть образной и запоминающейся при сохранении изначального смысла.

К техническим тонкостям перевода видеоигр относится разница в средней длине слов и фраз на разных языках. В этом случае переводчику приходится думать не только над грамотностью перевода, но и над подбором правильных конструкций и лексических единиц, позволяющих сохранить элементы интерфейса в предназначенных для них местах, в которые зачастую помещается строго определенное количество символов. Важной частью процесса локализации является также тестирование перевода в самой игре, которое предполагает контроль совмещения текстовых блоков и предназначенных для них полей, а также выявление возможных ошибок до выпуска игры в стране назначения.

Целью локализации также является языковая и главным образом культурная адаптация продукта к территории его распространения посредством различных компьютерных программ. Для достижения данной цели необходимо решение исследовательских задач: первое – это изучение специфики компьютерного дискурса, специфики компьютерных терминов, жаргонов, профессионализмов и сленгизмов; второе – изучение и внедрение таких моделей перевода, которые акцентируют внимание на передачу в тексте перевода культурологических аспектов смысла.

Процесс локализации требует гораздо большего, нежели просто перевод текста. В данном процессе можно выделить следующие шаги:

1. Создание стратегии (учет сроков и бюджета перевода, поля перевода, целевой аудитории; игровых функций).
2. Запуск LocKit -- набора инструментов локализации (подробное руководство по игре, лингвистический ресурс для помощи переводчикам: особенности сеттинга, информация об объектах или определенных элементах сюжета).
3. Локализация кода и процесс перевода (строчки кода в TMS (translationmanagement-system) – тип программного обеспечения для автоматизации многих этапов процесса перевода и максимизации эффективности переводчика).

4. Этнокультурная адаптация по регионам (адаптация уникальных элементов в зависимости от целевого региона, а также вариантов перевода, при необходимости -- изменение части визуальных элементов).

5. Контроль качества (редактура текста и избавление от грамматических, орфографических и лингвистических ошибок).

6. Внедрение локализации (внедрение утвержденного перевода текста в локализованную версию игры и далее проверка его совместимости) (What is game localization? 2023).

Бесспорно, игровая индустрия сегодня быстро развивается, становится крупнее, пользуется спросом и является важным элементом культуры. В связи с этим компьютерная игра является богатым ресурсом для лингвистических исследований, в частности, в сфере локализации. Как и в случае любого другого сложного процесса, связанного с культурной спецификой и требующего усилий многих специалистов, локализация видеоигр также сопряжена с решением ряда задач, поскольку некоторые элементы игрового дизайна могут восприниматься очень индивидуально в разных этносах. В этой связи локализация является одной из переводческих стратегий для достижения качества перевода компьютерной видеоигры и тем самым привлечения широкого круга потребителей.

Литература

1. Anastasiou, D., Schäler, R. Translating Vital Information: Localisation, Internationalisation, and Globalisation // Journal Syn-thèses. Traduction: médiation, négociation, communication. 2010. №3. P. 11–25.

2. Bernal-Merino, M. 2006. On the Translation of Video Games. e Journal of Specialized Translation, issue 6, P. 22–36.

3. Dunne, K. J. Perspectives on Localization. Amsterdam; Philadelphia, 2006.

4. Mangiron, C. 2016. Games without borders: the cultural dimension of game localization // Hermēneus. №18. P. 187—208.

5. What is game localization? [Электронный ресурс] // TheLanguageDoctors.org. – Режим доступа: <https://thelanguagedoctors.org/what-is-game-localization/>. – Дата доступа: 15.02.2023.

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО И РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ

Асель Абаганова, доктор PhD

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусайнова

Xülasə

Məqalə postsovet “türk respublikaları”nın integrasiyasına, o cümlədən müasir beynəlxalq münasibətlərdə və çoxvektorlu xarici siyasətdə “türk amili”nin yaranmasına və bədii ədəbiyyatın inkişafına təsir edən aktual məsələnin tədqiqinə həsr olunub. Qazaxıstanla Azərbaycan arasında münasibətlər və Qazaxıstan-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin bəzi xüsusiyyətləri məqalədə qeyd olunur.

Açar sözlər: *Türk cümhuriyyətləri, beynəlxalq əlaqələr, transkultural ədəbiyyat.*

Summary

The article is devoted to the study of a topical issue affecting the integration of the post-Soviet "Turkic republics", as well as the emergence of the "Turkic factor" in modern international relations and multi-vector foreign policy and the development of literary relations between Kazakhstan and Azerbaijan. Some features of the Kazakh-Azerbaijani interliterary relations are noted.

Key words: *Turkic republics, international relations, transcultural literature.*

Результат многогранной деятельности Гейдара Алиева известен и в настоящее время, благодаря политической дальновидности, дружеским отношениям стран-партнеров и бесконфликтному управлению страной и корректному решению по управлению Каспием.

Так сложилось, что Казахстан и Азербайджан исторически дружественные народы, что можно проследить и в культуре, науке, искусстве. Видные политические деятели и ученые

двух стран тесно сотрудничают в мировом научном пространстве, объединяя свои силы для развития науки и культуры в целом.

С инициативой ввести Межпарламентскую ассамблею тюркоязычных государств выступил казахстанский президент Н.А. Назарбаев. Стамбульская встреча (2001 г.) началась с глубокого осмысления роли общей культуры, истории и языка. Главы государств акцентировали внимание на необходимости сохранения дружбы, равноправия и уважения взаимных интересов.

И в настоящее время подписано множество меморандумов о сотрудничестве и стратегических отношениях, тесно связывающих народы двух стран. Выгодное расположение двух государств на Великом шелковом пути предопределило их важную роль в развитии своих культур и литератур путем процесса тюркоязычной интеграции и слияния. Культурное сотрудничество традиционно является одним из важнейших качественных показателей двусторонних отношений между Казахстаном и Азербайджаном. Поэтому культурное взаимодействие стран является ярким показателем духовной близости и высокой степени взаимопонимания и дружбы между странами. Ежегодно реализуя или участвуя в ряде проектов – как двусторонних, так и многосторонних под эгидой Международной организации тюркской культуры, Международного фонда тюркской культуры и наследия, Международной Тюркской академии и других – направленных на дальнейшее сближение двух народов, страны укрепляют эту связь. Например, в прошлом году в Баку отметили 175-летие со дня рождения нашего известного философа и поэта Абая Кунанбаева. А с 1980 года в Баку стала издаваться знаменитая книга «Аз и Я», стихи и статьи одного из виднейших поэтов XX столетия Олжаса Сулейменова, доведшего до мировой общественности справедливую позицию Азербайджана в тяжелые для страны дни.

«Гейдар Алиев был одним из тех, кто стоял у истоков консолидации тюркских стран. Во многом благодаря нашей воле была создана международная организация, которая объединила тюркоязычные государства – ТЮРКСОЙ. Данная организация стала эффективной площадкой для дальнейшей интеграции тюркоязычного мира. Такое тесное взаимодействие и высокая динамика развития сотрудничества во многом стали возможными благодаря особым лидерским качествам и таланту политика Гейдара Алиева», - отзывался Н.А. Назарбаев.

С точки зрения гуманитарного аспекта тюркской интеграции принципиально важно следующее. Общей чертой тюркских государств во все периоды истории можно назвать толерантность. Отличительной особенностью тюркской цивилизации было то, что в рамках созданных тюрками государств гармонично существовали разные культуры, этносы и конфессии. И это полностью соответствует казахстанской политике с момента обретения нашей страной государственной независимости. То есть, все те концепты и бренды, которые мы планомерно продвигали – многовекторность, посредничество между Востоком и Западом, многокультурность и толерантность, актуальны как для самого Казахстана, так и для всего тюркского мира.

Большой период истории Азербайджана связан с именем Гейдара Алиева: «Он стал Президентом в непростое для страны время. Развал экономических связей, клубок гражданских и межнациональных конфликтов, политическая нестабильность – вот то, с чем пришлось столкнуться лидеру Азербайджана на заре независимости. В короткие сроки Гейдар Алиев начал кардинальные реформы во всех сферах, смог создать и укрепить институты государственной власти, провести переход к рыночной экономике».

Как отзывался о работе Г.Алиева Н.Назарбаев: «самое главное – он стабилизировал политическую ситуацию в республике и повысил благосостояние азербайджанского народа. Сегодня можно с уверенностью констатировать, что Гейдар Алиев сыграл историческую роль в укреплении государственности и проведении важнейших демократических преобразований. Он вывел страну из кризиса, выстроил устойчивую систему отношений с международным сообществом. Его принципиальность по многим позициям, сила характера, ум прекрасного политика позволили стать Азербайджану самым процветающим государством Южного Кавказа. Главное наследие Гейдара Алиева - страна, устремленная в будущее, с сильной властью и устойчивой экономикой. Проведенные реформы создали большой задел для долгосрочного и стабильного развития Республики» (Назарбаев Н. Электронный ресурс).

В постсоветский период тюркоязычные писатели, представители разных национальных литератур стали с особой отчетливостью ощущать свою внутреннюю сопричастность к общетюркским процессам в силу глубинных исторических и социально-политических изменений и усиления творческих контактов. Например, такие произведения, переведенные на азербайджанский язык, как «Туркестан», «И меня, ты, смерть, убаюкай» («Олум, мэнэ аги дэ») Магжана Жумабаева, «Казахстанский путь», «Сердце Евразии» Нурсултана Назарбаева, «Глиняная книга» Олжаса Сулейменова, «Когда были волки» Сабита Досанова, «Идикут» Ахметжана Ашири получили высокую оценку среди азербайджанских читателей. «Алаш арыстары» на азербайджанском языке показывает, что переводчики в своей творческой активности выходят не только за национально-географические рамки, но расширяют внутренние границы национального художественного мировосприятия и мировоззрения.

Труды казахского гения подтверждают, что историко-культурные связи казахского и азербайджанского народов уходят в глубину веков. В частности в «Словах назидания», в поэмах «Искандер», «Масут», «Сказания об Азиме» обнаруживаются следы многовековых восточных мудростей. В эпоху независимости известность классических казахских писателей вышла далеко за пределы своей страны. Многие из них стали международно значимыми личностями. Так Абай как универсальный культурный феномен на рубеже веков стал существенным фактом мировой культуры. Взаимосвязь и литературные контакты между писателями тюркоязычных стран дали основание известным тюркологам говорить о концепции единой «тюркоязычной литературы» и необходимости ускорения создания «новой эпохи».

Интерес азербайджанского народа к казахскому словесному искусству – сокровищнице национальной литературы не случаен, и он неуклонно растет. Перевод на азербайджанский язык в 2016 году поэмы «Кыз Жибек», являющейся вершиной не только казахского, но и всего тюркского фольклора, не мог не порадовать читателей обеих стран. Известную работу перевел известный тюрколог Бакинского государственного университета Рамиз Аскер.

Таким образом, общий подъем художественно-критической мысли в тюркоязычном мире способствует активному изучению словесной культуры казахского и азербайджанского народа в сравнительном плане. Взаимосвязь и литературные контакты писателей тюркоязычных стран побудили известных тюркологов говорить о концепции единой «тюркоязычной литературы» и необходимости ускорения создания «новой эры». Углубление литературных взаимосвязей и перевод художественных произведений постепенно привели к тому, что азербайджанские ученые сами стали исследовать творчество казахских писателей.

Объединяя литературные процессы, страны создают гуманитарный фундамент сотрудничества на основе знания общего прошлого, общей исторической судьбы и культуры между двумя крупными странами.

Литература

1. Гаджиев А. Проблемы и перспективы интеграции тюркского мира: создание Делового совета тюркоязычных стран [Электронный ресурс]. URL: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/23-10-11b.htm>.
2. Назарбаев Н. Главное наследие Гейдара Алиева - страна, устремленная в будущее [Электронный ресурс]. URL: <https://adyna.kz/ru/post/70188>
3. Казахская литература эпохи независимости на азербайджанском языке. – Keruen, 75(2). – С. 64–71.

IX BÖLMƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA BİRİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN TƏSVİRİ

Xalidə Abbasova

Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və
dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

The article examines the issues of Azerbaijani literary criticism in the context of the image of the First Karabakh War. It is also noted that the main purpose of the works written on the topic of the First Karabakh War is to demonstrate Karabakh and the events of the war using real details. The writers approached the topic from different angles, creating multifaceted plots to show the complexity of the war. Many writers were direct participants in the war and wrote works of an autobiographical nature, depicting what they saw with their own eyes.

Key words: *Azerbaijan, literature, Karabakh, theme, novel.*

Резюме

В статье рассматриваются вопросы азербайджанского литературоведения в контексте изображения Первой Карабахской войны. Также отмечается, что основной целью произведений, написанных на тему Первой Карабахской войны, состоит в том, чтобы продемонстрировать Карабах и события войны с использованием реальных деталей. Писатели подходили к теме с разных ракурсов, создавая многогранные сюжеты, чтобы показать все сложности войны. Многие писатели были непосредственными участниками войны и писали произведения автобиографического характера, изображая увиденное своими глазами.

Ключевые слова: *Азербайджан, литература, Карабах, тема, роман.*

Bəşəriyyətin üzləşdiyi, rastlaşdığı qlobal bəlalardan biri də heç şübhəsiz ki, müharibədir. “Müharibənin özünəməxsus, qəribə qanunları var. Həmin qanunlar heç bir kitaba yazılmayıb, məcəllə halına salınmayıb. Odur ki, onu tapıb, oxuyub öyrənmək mümkün deyil! Müharibənin qanunlarını bilməkdən ötrü ya cəbhədə vuruşmalısan, ya da müharibə gedən ərazidə yaşamalısan” (Sadıqov, 2008).

Müharibənin həqiqətləri, reallıqları ədəbiyyatda, bədii əsərlərdə olduğu kimi və daha qabarıq şəkildə əks etdirilir. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəli xalqımızın tarixində baş verən hadisələr ədəbiyyatımızdan da yan keçməmişdir. Azərbaycanın ictimai, siyasi və sosial həyatı ilə sıx bağlı olan Qarabağ müharibəsi mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatında yeni-yeni meyllərin, keyfiyyətlərin yaranmasına təkan vermişdir. “Ötən əsrlərdə bu istiqamətdə müəyyən elmi-tədqiqat işləri aparılsa da, ayrı-ayrı dövrlərdə, xüsusən də yetmiş illik sovet dönməsində siyasi rejimin tələbləri ilə bir çox şifahi və yazılı abidələrimizin, o cümlədən Qarabağla bağlı mənəvi-bədii dəyərlərin tədqiq edilməsinə qadagılar qoyulmuş, milli-mənəvi varlığımız barədə, böyük şəxsiyyətlərimiz haqqında təhrif olunmuş, yaxud tamamilə saxta, yalan təsəvvürlər yayılmışdır. Bu fikrə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, o cümlədən Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələrlə əlaqədar yaranmış bədii və sənədli-bədii əsərlərə münasibət məsələsinə də aid etmək mümkündür: Qarabağ həqiqətlərini canlı və inandırıcı boyalarla əks etdirən sənət əsərləri uzun illər xalqdan gizlədilmiş, onların tədqiqi və təbliği qəti surətdə qadağan edilmişdir” (Mehraliyev, 2012).

XX əsrin 90-cı illərində yazılan əsərlərdə Birinci Qarabağ müharibəsinə xüsusi önəm verilməsi və fərqli rəqərdən yanaşma özünü göstərir. Qarabağ mövzusunun qabardılması milli müstəqilliyini, azadlığını əldə edən xalqın milli varlığına real, gerçək müstəvidə yanaşmasını ehtiva edir. Müharibə gedə-gedə həmin mövzuya müraciət etmək və onu dolğun şəkildə təcəssüm etdirmək bir qədər çətin olsa da, bu heç də müharibə mövzusunda əsərlərin ərsəyə gəlməməsi demək deyil. Həmişə olduğu kimi bu dəfə də öz dövrünün sözünü deyən ədəbiyyat Birinci Qarabağ müharibəsinə də biganə qalmadı. Aktual olan mövzuya ilk münasibəti publisistika və poeziya bildirdi.

Birinci Qarabağ müharibəsi poeziyanın lirik qəhrəmanını və mövzu mündəricəsini dəyişdi. X.R.Ulutürk, M.Araz, Z.Yaqub, N.Xəzri, N.Həsənzadə, M.Yaqub, N.Kəsəmənli, Ç.Əlioğlunun, H.Arif, Ə.Kərim, İ.İsmayilzadə, F.Qoca və digər şairlər müharibə həqiqətlərindən, onun ağır-acılarından bəhs edən xeyli sayda şeirlər, poemalar yazdılar. Vətənin uğrunda qəhrəmanlıqla döyüşən, şəhidlik zirvəsinə ucalan oğullar, övladını itirmiş analar, vətəindən ayrı düşmüş insanlar lirikanın əsas obyektini təşkil etdi. Şəhidlər, döyüşçülər, şəhid anaları, qaçqınlar isə poeziyanın əsas obrazlarına çevrildi. Qarabağ müharibəsi başlanar-başlanmaz poeziya bütünlükdə səfərbərlik və çağırış ruhuna kökləndi və tez bir zamanda əsas nidaya çevrildi. Yazılan hər bir mısradə, bənddə, bütövlüklə lirikada “Qalx ayağa, Azərbaycan!”, “Ayağa dur, Azərbaycan!”, “Dur ayağa, məmləkətim!” motivlərini çox asanlıqla duymaq olurdu.

“Müharibə davam etmirsə, Atəşkəs elan olunubsa, deməli, müharibənin, canlı savaşın özü yox, onun doğurduğu ağır-acılar, yaratdığı kədərli əhval-ruhiyyə ön plana keçir. Bu da təbiidir ki, müharibə dövrü psixologiyası ilə müharibədən sonrakı dövrün psixologiyası eyni ola bilməz. Özü də bu elan olunmamış müharibədə Azərbaycan torpaqlarının iyirmi faizini itirmişdir” (Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2016). Cabir Novruz öz şeirində bütün bu olanları əks etdirərək yazır:

“Çox sərvəti itirmişik
Gör nə boyda məmləkəti itirmişik
Biz Laçının açarını, Əsgəranı, Xocalını
Ağdam boyda bir məkanı, Qubadlıyı, Zəngilani
Say-hesabsız kənd-şəhəri
Füzulini, Cəbrayılı, Kəlbəcəri itirmişik” (C.Novruz, 2002)

Qarabağ həqiqətlərinin üzə çıxmasında publisistika da ön mövqedə dayanırdı. Publisistlər ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri vandalizmdən, müharibə dəhşətlərindən, Vətənləri naminə canlarından keçən şəhidlərdən, ev-eşiyi, yurd-yuvası dağıdılmış vətəindən ayrı düşən insanlardan bəhs edən oçerklər, məqalələr, yol qeydləri, xatirələr yazır və bütün bu olanlara etiraz səsi ucaldırdılar. Bunlara misal olaraq İ.Vəliyevin “Dünya susur, tarix susmur”, Anarın “Şəhidlər dağı”, S.Sərxanlının “Dünyanı Qarabağ fərdi”, V.Məhərrəmovun “Müharibənin bir ili”, Q.Kəngərlinin “Azərbaycan faciəsi “əsərlərini misal göstərə bilərik.

Uzun müddət davam edən atəşkəs dövründə müharibənin daha dərinə, əhatəli, ətraflı və geniş şəkildə dərk olunması ədəbiyyatda mürəkkəb janrlarda əsərlərin yaranmasına imkan yaratdı. Baş verən faciəli hadisələri, xalqın, Vətənin taleyi epik lövhələrlə əks etdirilmiş və nəticədə, ağırlıq mərkəzi yığcam janrlardan iri həcmli janrlara – nəsr əsərlərinə keçərək yenidən aktuallıq qazanmışdı.

Birinci Qarabağ müharibəsi hekayə janrından da yan keçmir. Bu janrdə onlarla əsər ərsəyə gəlir. Bunların sırasında Elçinin “Qarabağ şikəstəsi”, Şərif Ağayın “Kosmos əsrinin gerçəkləri”, Əlabbasın “Halal qan”, Azad Qaradərəlinin hekayələri və başqalarını göstərmək olar. “Qarabağ mövzusunda yaranan hekayələr əsasən hadisə, dramatik situasiya hekayələridir. Belə əsərlərdə əsirlik, əlillik, qaçqınlıq müsibətləri ilə üzləşən insanların obrazlarının yaradılması, onların mənəvi məhrumiyyətlərə məruz qalmasının, sıxıntı və izzətlərinin təsvir-təhkiyə yolu ilə oxuculara çatdırılması, yəni ağırlı gerçəkliyin naturalistcəsinə əks etdirilməsinə üstünlük verilməsi ən səciyyəvi əlamətlər kimi diqqəti cəlb edir. Yaşanan həyatın sevinc və kədər, ölüm və həyat, qorxaqlıq və qəhrəmanlıq, satqınlıq və fədakarlıq və s. kimi əks qütbləri qarşı-qarşıya qoyulur ki, bu da hadisələrin iştirakçısı olan insanların mənəvi aləmini, onların ölüm və səfalət gətirən qüvvələrlə həyat və səadət uğrunda mübarizəsini, işıqlı fikir və duyğularını əks etdirir. Bu mənada hekayələrimizi hələ ki Qarabağın zillət və zülmətindən qurtula bilməyən ədəbi “səmamızda” çoxsaylı “ulduzlar” kimi dəyərləndirmək olar: onların ən müxtəlif məsafədən və baxış bucağından süzülən şüası nəticə etibarilə eyni müstəvidə birləşir – tipik həyat lövhələri yaradılmaqla Qarabağ həqiqətləri əks etdirilir” (Mehrəliyev, 2012).

Birinci Qarabağ müharibəsinin aydınlığını, gerçəkliyini, müharibənin ağır nəticələrini, insanların həm maddi, həm də mənəvi və psixoloji cəhətdən aldığı zərbələri olduğu kimi roman janrı inkas etdirir. Roman janrındakı əsərlərin qələmə alınmasına bir qədər gec – müstəqillik illərində başlanılmışdı. Lakin buna baxmayaraq, müstəqillik dövrü şərait yaratdı ki, nasirlər, yazıçılar keçmişdən bugünə baş verənlər hadisələri düzgün qiymətləndirə və olanları əks etdirə bilsinlər. Bu baxı-

mından roman janrı əsas janra çevrilərək xalqın qan yaddaşını, tarixini, adət-ənənələrini, dinini, inanclarını, bir sözlə məni, kimliyini təqdim etməyi öz üzərinə götürdü və layiqincə işıqlandırıldı.

Əsirlik, itkinlik didərginlik, qaçqınlıq mövzusunə xüsusi önəm verən nasirlər insanların acınacaqlı taleyindən, başqalarına möhtac olmalarından və ən əsası da doğma el-obasından ayrı düşərək çadırlarda yaşamağa məcbur olan xalqının çəkdiyi əziyyətləri ürək ağrısı ilə qələmə almış, nəticədə onlarla roman ərsəyə gəlmişdi – Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası”, Elçinin “Bayraqdar”, Mövlud Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər”, Aqil Abbasın “Dolu”, Seyran Səxavətin “Nekroloq”, Ağarəhim Rəhimovun “Qoşa qanad”, Elçin Mehraliyevin “90-cı illər”, M.Əbdullanın “Əvvəl. Axır”, Şərif Ağayarı “Haramı”, Seymur Baycanın “Quqark”, N. Məmmədlinin “Zəngülə” və sairə.

“Ədəbiyyatımızın başqa janrları kimi dramaturgiyanın da zamanın irəli sürdüyü Qarabağ uğrunda mübarizəni, bu problemdən irəli gələn aktual ictimai-əxlaqi məsələləri əks etdirməyə imkan verən axtarışlarla səciyyələnilir. Müharibə hadisəsi ilə bağlı mənəvi münasibətlərin müvafiq həyat materialında təqdim edilməsi, təcavüz hadisəsinin vətəndaş idealları mövqeyindən qiymətləndirilməsi dramaturgiyanın daha çox özünü göstərən əlaməti kimi təzahür edir” (Mehraliyev, 2012). Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadənin əsərlərində, N. Hacızadənin “Qisas qiymətə qalmaz”, Əli Əmirinin “Ünvanlı qatar” və s. pyeslərdə müharibənin insan həyatına təsiri, onların müharibəyə münasibətini, daxili hiss və həyəcanları öz əksini tapır.

Ədəbiyyat

1. Mehraliyev, E. (2012) Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasında Qarabağ mövzusu. Bakı, 311 s.
2. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (2016), 2 cildə, I cild, Bakı: “Elm və təhsil”, 800 s.
3. Novruz, C. (2002) Şuşa yolu (poema-Vaqif Yusiflinin “Həqiqət, məhəbbət, insan şairi” başlıqlı tənqidçi təəssüratı ilə) // “Azərbaycan” jurnalı, №9, s.3-77.
4. Sadıqov, B. (2008) Müharibənin yazılmamış qanunları: Aqil Abbasın “Dolu” romanını oxuyarkən // Azərbaycan, 31 mart, s.6.

POSTMODERN ƏDƏBİYYATDA BƏDİİ ZAMAN (KAMAL ABDULLANIN “SEHRBAZLAR DƏRƏSİ” ROMANI ƏSASINDA)

Səbinə Ağababayeva

Bakı Slavyan Universitetinin

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi

Summary

One of the actual problems of modern era is postmodernism. Postmodernism, which can be seen in practically all areas of humanistic thinking, including literature, theater, music, film, fashion, and architecture, is a topic that is always being discussed and debated. Postmodernism, which is distinguished by its complexity and uncertainty, introduced advances to literature as well as other areas, significantly shaking the established literary canon that we are accustomed to. Thus, postmodernism succeeded in developing a new literary manifesto in literature with its new system of ideas and aesthetics. Deprived of traditional plot and composition, postmodern texts are created outside the framework of any set of rules. The plot line is interrupted in postmodern works, and the traditional chronology is not followed. Different lines of events develop concurrently in postmodern literature, where unconnected events are connected to one another, the beginning is the end, and the end is the beginning. In postmodern literature, where everything is analyzed from a new perspective, artistic time acquires different meanings than traditional ones. Time therefore becomes the primary tool in creating unique narrative moves in postmodern literature, such as disintegration of discourse, play with time, time travel, time displacements, etc.

Key words: *postmodernism, postmodern literature, contemporary prose, artistic time, "Valley of wizards"*

Резюме

Одной из актуальных проблем современности является постмодернизм. Постмодернизм, который можно увидеть практически во всех областях гуманистического мышления, включая литературу, театр, музыку, кино, моду и архитектуру, является темой, которая постоянно обсуждается и дискутируется. Постмодернизм, отличающийся своей сложностью и неопределенностью, внес в литературу, как и в другие области, достижения, существенно расшатав привычный для нас устоявшийся литературный канон. Таким образом, постмодернизму удалось разработать новый литературный манифест в литературе с его новой системой идей и эстетики.

Лишенные традиционного сюжета и композиции постмодернистские тексты создаются вне рамок какого-либо свода правил. Сюжетная линия в постмодернистских произведениях прерывается, не соблюдается традиционная хронология. В постмодернистской литературе параллельно развиваются разные линии событий, где несвязанные события связаны друг с другом, начало есть конец, а конец есть начало. В постмодернистской литературе, где все анализируется с новой точки зрения, художественное время приобретает иные значения, чем традиционные. Таким образом, время становится основным инструментом в создании уникальных повествовательных ходов в постмодернистской литературе, таких как распад дискурса, игра со временем, путешествия во времени, перемещения во времени и т. д.

Ключевые слова: *постмодернизм, постмодернистская литература, современная проза, художественное время, «Долина волшебников».*

İlkin mərhələdə memarlığın yeni bir üslubunu ifadə edən postmodernizm sonrakı mərhələdə əhatə dairəsini genişləndirərək daha geniş mədəni fenomenin təsviri olaraq meydana çıxmışdır. XX əsrin ikinci yarısından etibarən təzahür edən postmodernizm ətrafında müzakirələr bu gün də davam edir. “Postmodernizm tarix səhnəsinə çıxdığı gündən böyük səs-küyə, müzakirələrə səbəb olmuşdur. Hər bir tənqidçi, nəzəriyyəçi, yazıçı, oxucu onu öz başa düşdüyü kimi izah etməyə səy göstərmişdir. Bu bəlkə də postmodernizmin öz mahiyyətindən doğan bir haldır” (Qaragözova, 2020). Postmodernizm anlamının mürəkkəb və qeyri – müəyyənliyi, eyni zamanda müxtəlif şərhlərə uyğun nisbi strukturu onun tam şəkildə izahına mane olur, dəqiq tərif müəyyən etməkdə çətinliklər yaradır. “Çünki bu cərəyan açıq tələblər və formalar, qəliblər çərçivəsində fəaliyyət göstərmədiyindən onu hər kəs öz başa düşdüyü şəkildə, fərdi anlayış və qavrayış səviyyəsinə uyğun başa düşür” (Qaragözova, 2020).

Postmodern ədəbiyyat dil oyununun qeyri – məhdud imkanları ideyasını özündə ehtiva edir. “Postmodernizm ədəbiyyatda yeni dövrün mədəniyyəti nəhayət, dünyanı izah etmək üçün tək cərasional sistemlərdən (əvvəllər mövcud olan) deyil, həm də zehnin qanunvericilik funksiyalarından imtina etdiyi zaman meydana çıxdı” (Кулиева, 2017). Zamanla möhkəmlənən və bir ənənə yaradan hər bir ədəbi anlayış kimi postmodernizm də öz yeni düşüncə sistemi, estetikası ilə ədəbiyyatda yeni ədəbi manifest yaratmağa nail oldu.

Mövzu, ideya, hekayə, təhkiyə anamları postmodern ədəbiyyatda əənənəvidən fərqli mənalar qazanır. Bununla da bədii əsərə yanaşma dəyişir. Belə ki, bədii mətn öyrədici, tərbiyəvi, əyləncə funksiyalarını itirərək sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsirini bağışlayır. “Postmodern mətn digər mətnlərin əsasında yaranır, özündən öncəki ədəbi nümunələrdən, miflərdən gələn arxetip işarələri, sitatları özündə ehtiva edir” (Qaragözova, 2021). Ənənəvi süjet və kompozisiyanın izlənmədiyi postmodern əsərlərdə mətn içərisinə digər mətnlərin daxil edilməsi süjetdə qeyri-mütəşəkillik və parçalanmaya səbəb olur.

Postmodern ədəbiyyatda zamanın xüsusi inikası müşahidə olunur. Belə ki, bir-biri ilə bağlı olmayan bir neçə zaman kəsiyi postmodern əsərlərdə vəhdət təşkil edir. Postmodern diskursda zaman mürəkkəb çoxşaxəli struktur kimi təqdim olunur. Beləliklə, mürəkkəb hadisə fərdin şüurunda daha da qəlizləşir. Bu da məndəki ifadənin daha dolaşq formalar almasına səbəb olur. Zamanın mahiyyəti və quruluşu ilə bağlı suallara cavab axtaran, onu anlamağa çalışan postmodernistlər şüurla oyunlara əl atırlar ki, bu da mətnin mahiyyətini daha da çətinləşdirir.

“...Postmodernizm ədəbiyyatda bədii zaman xaos, frantmentar və sıxışdırılmış xarakter daşıyır” (Şərifova, 2015). Keçmişin tabeçiliyində olmasına baxmayaraq zaman postmodern ədəbiyyatda keçmişdən qırılmış, onunla tam bir əlaqəsi, bağlı olmayan halda təsəvvür edilir. Keçmiş zamanla qırıqlıq “əvvəl-sonra” kimi məntiqi ardıcılıqdan imtinada özünü göstərir. Ənənəvi, klassik əsərlərdə xarici gerçəkliklə tam uyuşan bir hadisə, əhvalat xronoloji ardıcılıqla əks etdirilir. Postmodern ədəbiyyatda isə bu xronoloji ardıcılıq izlənmir, “... bədii məndə “dünən – bu gün - sabah”, “səbəb – nəticə” əlaqələri sındırılır” (Şərifova, 2015). Hər bir şeyin yeni baxış bucağından dəyərləndirildiyi postmodern ədəbiyyatda bədii zaman əənənəvidən fərqli mənalar qazanır. Bir sözlə, bir – biri ilə bağlı olmayan hadisələrin bir – birinə uyğunlaşdırıldığı postmodern ədəbiyyatda başlanğıc son, son isə başlanğıcdır, müxtəlif hadisələr xətti eyni anda inkişaf edir.

Tezisdə qoyulan problem kontekstində Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanı tədqiqata cəlb olunur. Azərbaycan postmodern nəsrində K.Abdulla yaradıcılığı, K.Abdulla dəst-xətti xüsusi olaraq vurğulanır. Ümumiyyətlə, XX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında təzahür

edən postmodernizm Azərbaycan ədəbi mühitində də birmənalı qarşılanmamışdır. Elnarə Qaragözova K.Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” və “Sehrbazlar dərəsi” romanlarından sonra Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında postmodernizmin dərin qatlarına marağın başladığını qeyd edir.

İlk dəfə 2006-cı ildə işıq üzü görən “Sehrbazlar dərəsi” romanı dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilərək çap edilmişdir. Süjet xətti, orijinal mövzusu ilə diqqəti cəlb edən romanda tarix, mədəniyyət, həmçinin din vəhdət təşkil edir. Eyni zamanda roman nağıl, dastan, əfsanə, mifoloji elementləri özündə birləşdirir. Zaman və məkan quruluşu baxımından da fərqlənən “Sehrbazlar dərəsi” romanı postmodern nəsrin əsas xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Klassik ədəbi nümunələrdəki ardıcılığın müşahidə olunmadığı romanda bir-birilə əlaqəsi olmayan bir neçə zaman kəsiyinin bir-birini əvəzlənməsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Belə ki, romanda zaman anlayışı fəlsəfi mənə daşıyır. Əsərdə Cəllad Məmmədqulu və oğlu Karvanbaşının müxtəlif vaxtlarda cərəyan edən hekayələri bir – birini əvəz edir. Müəllif tərəfindən fərqli vaxtlarda cərəyan edən hadisələr fasiləsiz olaraq verilir. Romandakı zamanı geri dönüşlərlə təsvir edən yazıçı keçmiş xəyali olaraq indiki zamanda göstərir. Belə ki, tez-tez hadisələrin baş verdiyi vaxtdan geriye gedən müəllif keçmişlə semantik əlaqə qurmağa müvəffəq olur. Cəllad Məmmədqulun ruhu Karvanbaşı ilə danışarkən öz anasını və onun anası Pərinisəni öldürdüyünü etiraf edir: “- Əvvəl – axır bilməliydin ki, bunu. – Ruh sakitcə söünə davam elədi. – Məndən də olmasa idi, kim isə sənə bunu deyəcəkdi. Mən, mən, heç kim başqası yox, mən göndərdim onu o dünyaya, dağın başından üzü aşağı” (Abdulla, 2018). Zaman baxımından keçmişə qayıdan müəllif roman qəhrəmanlarının keçmişə haqqında məlumat verməklə yanaşı, eyni zamanda onların psixoloji vəziyyəti haqqında da oxucuda təəvvür yaradır: “Hələ ləzzət də alırdım adamı adam dalınca şahın əmri ilə o dünyaya yola salanda” (Abdulla, 2018). Oxucu Cəllad Məmmədqulun ruhunun bu etirafını oxuyanda onun zamanında gördüyü işdən ləzzət aldığına, öz işini sevdyinə əmin olur. Romanda zaman qəhrəmanlar üzərində dəyişdirici xüsusiyyətə də sahibdir. Sevgidən, məhəbbətdən uzaq olan Cəllad Məmmədqulun Pərinisəyə bağlılığı zamanla əlaqəli bir hal kimi müşahidə olunur: “gəl, gəl qız, mən ki həyatım boyu əsl məhəbbətin, əsl nəşənin nə olduğunu bilmədim, həsrət bilmədim, vüsal bilmədim, həyatı necə və kimə və nə üçün qurban verməyi bilmədim” (Abdulla, 2018). Bu sözləri söyləyərkən Cəllad Məmmədqulun qəmli gözləri, kədərli baxışları – belə kədərli baxış heç bir zaman Cəllad Məmmədquluda müşahidə olunmamışdı – Pərinisənin qəlbinin titrəməsinə səbəb olur. Cəllad Məmmədquludakı bu dəyişiklik zamanın nəticəsidir.

“Sehrbazlar dərəsi” romanında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də “təkcənəlik vaxtı”nın təsviridir. Dərin və fəlsəfi məzmunu ilə seçilən “təkcənəlik vaxtı” dərənin sakinləri üçün olduqca müqəddəs idi: “..... heç bir başqa sehrbaz bu vaxtın içinə girməyə cürət etməzdi, yasaq idi, qadağa idi bu vaxt. Bu vaxt ərzində sehrbaz nə edirdi, nə etməzdi- ancaq özü bilərdi. Özü-özü ilə danışardı, amma bu dili bir kimsə bilməzdi, özü-özünə suallar verərdi, özü də bu sualları cavablardı. Yenə də hansı dildə - bilən olmazdı” (Abdulla, 2018). “Təkcənəlik vaxtı”nda sehrbazlar səssizlik içərisində öz ruhlarının səsinə dinləyir, onunla baş – başa qalırdılar. Təsəvvüfdə Allaha çatmağı, onunla bütünləşməyi və bir olmağı ehtiva edən “təkcənəlik vaxtı” ruhun və nəfsin paklaşması üçün özəl bir zaman dilimidir. Beləliklə, “təkcənəlik vaxtı”nda sehlərini tökməklə sanki pisliklərdən arınan sehrbazlar Allaha çatır və Allahla bir olurdular. “Təkcənəlik vaxtı” ilə bağlı Aydın Talibzadənin qeydləri maraq doğurur. K.Abdullanın da romanı “təkcənəlik vaxtı”na verdiyi məqamlarda yazdığını vurğulayan A.Talibzadə “təkcənəlik vaxtı” ifadəsini “Kamal Abdullanın yeni bir filoloji desantı. Və təkcə filoloji yox. Mən buna azəri türkcəsinin anlayışlar qatına çıxarılmış fəlsəfi-kulturoloji desant deyərdim...” (Abdulla, 2018) şəklində şərh edir.

Bir sözlə, fərqli baxış bucağı ilə seçilən postmodern ədəbiyyatda zaman diskursun parçalanması, zamanla oyun, zamanda səyahət, zaman yerdəyişmələri və s. kimi qeyri-adi təhkiyə üsullarının yaradılmasında əsas vasitəyə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. (2007) 300 azərbaycanlı (*ədəbi-bədii esselər*). Bakı: Mütərcim, 340 s.
2. Abdulla, K. (2018) Sehrbazlar dərəsi (roman). Bakı: Qanun, 168 s.
3. Qaragözova, E. (2020) Məqalələr. Bakı: Xan nəş., 120 s.
4. Qaragözova, E. (2021) Postmodernizm: məqalələr toplusu. Bakı: Xan nəş., 60 s.

5. Şərifova, S. (2015) Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı: Elm və təhsil, 104 s.
6. Кулиева, Р.Г. (2017) Литература в контексте времени. Сборник литературно-критических работ и статей о литературе XIX-XXI веков. Баку: Мутарджим, 420 с.

HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ VƏ MİLLİ ƏDƏBİYYATIMIZ

Səadət Ağakışiyeva

Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllim

Summary

Azerbaijani language and literature were the main source of H. Aliyev's Azerbaijani philosophy, national and state ideology of independent Azerbaijan. Heydar Aliyev's concern for literature has been continuously continued since the Soviet period. Heydar Aliyev's successful domestic and foreign policy, rescue mission, and ideas of Azerbaijanism formed a new line in modern literature. In memoir literature, works in the fiction-documentary genre, examples of memoir prose, in a number of novels and narratives reflecting independent Azerbaijani life, state and society building in general, as well as in artistic detective works, Heydar Aliyev's personality, actions and deeds are depicted from the most diverse perspectives. He has had unparalleled services in preserving our national and moral values and passing them on to future generations. He was the biggest supporter of Azerbaijani culture.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijan, literature, national values, care, historical image

Резюме

Азербайджанский язык и литература были основным источником азербайджанской философии Г. Алиева, национальной и государственной идеологии независимого Азербайджана. Интерес Гейдара Алиева к литературе не прекращался еще с советского периода. Успешная внутренняя и внешняя политика, созидательная миссия Гейдара Алиева, идеи азербайджанства сформировали новую линию в современной литературе. В мемуарной литературе, произведениях художественно-документального жанра, образцах мемуарной прозы, в ряде романов и повестей, отражающих независимую азербайджанскую жизнь, государственное и общественное строительство в целом, а также в художественных детективах личность Гейдара Алиева, поступки и дела изображаются с самых разных ракурсов. Он оказал беспрецедентную помощь в сохранении наших национальных и моральных ценностей и передаче их будущим поколениям. Он всегда с большой заботой относился к азербайджанской культуре.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, литература, национальные ценности, забота, исторический образ

Ədəbiyyat tarixi boyunca bəşəriyyətin formalaşmış, inkişaf etməsində əsas amil olmuşdur. Ümum-millî lider Heydər Əliyevin həyatında və siyasi fəaliyyətində ədəbiyyatın yeri, əhəmiyyəti və imkanları xüsusi yer tutur. Əsas məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev dünyada hərtərəfli və sistemli ədəbi biliyə sahib olan nadir liderlərdəndir. Heydər Əliyevin görkəmli siyasi xadim, peşəkar nətiq kimi formalaşmasında gənclik illərindən mütaliə ilə ciddi şəkildə məşğul olması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu fikirləri dəhi lider 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının onuncu qurultayındakı nitqində belə ifadə etmişdir: “Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm... mənim bir insan kimi formalaşmağım, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur. Mən orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının bütün əsərlərini sevə-sevə oxumuşdum... O illərdə, o uşaqlıq və gənclik illərində onlar mənə o qədər təsir edib ki, mən onları unutmamışam. Bu “oxumuşam, unutmamışam” sözləri sadəcə bir fikir deyil. Yəni onlar mənə təsir edib, mən onlardan bəhrələnmişəm, mənəvi qida almışam” (Həbibbəyli, 2015).

Heydər Əliyev yalnız ədəbiyyata deyil incəsənətin bütün sahələrinə diqqətlə yanaşırdı. O, ədəbiyyat, musiqi, teatr, kino və rəssamlığın inkişafına xüsusi önəm vermiş, bu sahələrə məhz dövlətçilik mənafehləri baxımından yanaşmışdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı H.Əliyevin azərbaycançılıq fəlsəfəsinin, müstəqil Azərbaycanın milli və dövlət ideologiyasının əsas mənbəyini təşkil edirdi. Böyük siyasi lider müxtəlif məqalə və çıxışlarında ədəbiyyatın, ümumiyyətlə bədii yaradıcılığın problemlərinə toxunurdu.

Ədəbiyyat vurğunu olan Heydər Əliyevin xüsusi hörmət etdiyi, sevdiyi yazıçı və şairlər, üstünlük verdiyi bədii əsərlər olmuşdur. O, sənət əsərlərinə sənətkarın şəxsiyyəti ilə vəhdətdə nəzər

salır, öz şəxsiyyətinə, estetik idealına sədaqəti yazıçı üçün, sənət adamı üçün olduqca vacib hesab edirdi. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” tragikomediyası, xalq şairi Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu” uvertürası, Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsi ən çox sevdiyi və dəfələrlə mütaliə etdiyi ədəbi nümunələr sırasına daxildir.

Heydər Əliyevin yazıçı və şairlərimizə diqqət və qayğısı hər zaman olmuşdur. Onun SSR-də nüfuzu və söyləri nəticəsində Azərbaycanın bir neçə sənətkarına – Süleyman Rəhimova, Rəsul Rza-ya, Mirzə İbrahimova, Süleyman Rüstəmə o dövrün ən şərəfli mükafatı – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adları verildi.

H.Əliyevin Sərəncamı ilə 2000-ci il aprel 9-da qədim türk eposu “Kitabi–Dədə Qorqud”un 1300 illiyik yubileyinin təntənəli şəkildə qeyd edilməsi, bu abidənin Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olduğunu sübut etdi,

Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin bütün dünyada qeyd olunması, Heydər Əliyevin Azərbaycan klassiklərinə verdiyi yüksək dəyəri bir daha sübut edirdi. 2 noyabr 1994-cü ildə 80-dən artıq millətin nümayəndəsi iştirak edən Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışında H.Əliyev demişdir: “Füzuli keçmişdə də türkləri birləşdirən bir şəxsiyyət olmuşdur. Füzuli bizi yaşadaraq bu günlərə gətirib çıxarmışdır.” (Həbibbəyli, 2015).

Dahi Azərbaycan şairi və filosofu H.Cavidin cənazəsinin uzaq Sibirdən Naxçıvana gətirilməsi, Naxçıvanda Cavidlər məqbərəsinin tikilməsi, İmadəddin Nəsimi, Hüseyn Cavid, Nəriman Nərimanov, Cəfər Cabbarlıya Bakıda heykəllər qoyulması H.Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatına qayğısını, diqqətini bir daha sübut etdi.

Heydər Əliyev klassiklərlə yanaşı, müasiri olduğu şair və yazıçılara da qayğıyla yanaşmışdır. İlyas Əfəndiyevin, İsmayıl Şıxlının, Anarın, Hüseyn Abbaszadənin, Yusif Səmədoğlunun, Maqşud İbrahimbəyovun, Hüseyn İbrahimovun, Məmməd Arazın, Nəbi Xəzrinin, Bəxtiyar Vahabzadənin, Mirvarid Dildəzinin, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın, Qabilin, Xəlil Rza Ulutürkün, Zəlimxan Yaqubun yubileylərinin təntənəli şəkildə qeyd edilməsi unudulmaz hadisələrdəndir.

Heydər Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasəti, xilaskarlıq missiyası, azərbaycançılıq ideyaları müasir ədəbiyyatda yeni xətt formalaşdırdı. Yeni dövr ədəbiyyatını H.Əliyevsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Bəxtiyar Vahabzadənin, Xəlil Rza Ulutürkün, Söhrab Tahirin, Nəriman Həsənzadənin, Fikrət Qocanın, Mirvarid Dildəzinin, Nəbi Xəzrinin, Qabilin, Cabir Novruzun, Rəfiq Zəka Xəndanın, Hüseyn Kürdoğlunun, Məstəhan Günərin, Səyavuş Məmmədzadənin, Musa Urudun, Vahid Əzzizin, Baba Vəziroğlunun, Vəqif Bəhmənlinin, Əli Rza Xələflinin, Yusif Nəğməkarın, Ağacəfər Həsənlinin, Vüqar Əhmədin, Oqtay Rzanın, Xanım İsmayılqızının, Elman Həbibin, Ramiz Məmmədzadənin, Ramiz Heydərin, Ramiz Duyğunun, Elxan Zəlimxanovun və başqa şairlərimizin lirikasında Heydər Əliyev mövzusu geniş vüsət alır. Zəlimxan Yaqubun “Əbədiyyət dastanı” poemasında Heydər Əliyevin ədəbi obrazı yaradılır və ən yüksək zirvəyə qaldırılır.

Heydər Əliyevin həyatını və siyasi fəaliyyətini tam şəkildə əks etdirən bütöv bir əsər və ya tarixi roman ərsəyə gəlməmişdir. Lakin memuar ədəbiyyatında, bədii-sənədli janrda əsərlərdə, memuar nəşri nümunələrində, ümumən müstəqil Azərbaycan həyatı, dövlət və cəmiyyət quruculuğunu əks etdirən bir sıra roman və povestlərdə, o cümlədən, bədii detektiv əsərlərində Heydər Əliyev şəxsiyyəti, amal və əməlləri ən müxtəlif rakurslardan obrazlaşmışdır.

Heydər Əliyev mövzusunun nəşrdə inikası ən çox bədii-sənədli janrda reallaşmışdır. Söhbət Viktor Andriyanov və Hüseynbala Mirələmovun “Görkəmli adamların həyatı” bioqrafik silsiləsindən çap olunmuş “Heydər Əliyev” və Elmira Axundovanın altı cildə iri həcmli “Heydər Əliyev: şəxsiyyət və zaman” kitablarından gedir. Hər iki əsər rus və Azərbaycan dillərində böyük tirajla nəşr olunaraq geniş maraq və rəğbətlə qarşılanmışdır. Elmira Axundovanın altı cildliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək, Heydər Əliyev Mükafatına layiq görülmüşdür.

Heydər Əliyev obrazı bir sıra memuar nəşri nümunələrində - Anarın “Unudulmaz görüşlər”, Elçinin “Tarixlə üz-üzə dayanmış adam”, Mövlud Süleymanlının “Qırx ilin yeddi görüşü”, İsa Hüseynovun “Həyatımdan səhifələr”, Vidadi Babanlının “Unutmadığım günlər”, Hafiz Paşayevin “Bir

səfirin manifesti", Səyyad Aranın "Heydər Əliyevin Amerika fəthi", əsərlərində bu və ya digər rəkursdan, Ulu Öndərlə görüşlərdən doğan canlı təəssürat əsasında əksini tapmışdır. Sabir Rüstəmxanlının "Xətai yurdu" romanında, Aqıl Abbasın "Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz" povestində, Afaq Məsudun "Dahi" hekayəsində hadisələrdən ani keçən Heydər Əliyevin tarixi obrazını görürük. Elmira Axundova və İsa Nəcəfovun "Naşirin ölümü", İsa Nəcəfovun "Gecə yarısında qətl", Elmira Axundovanın "Şüşə saray", Çingiz Abdullayevin "Qanın üç rəngi" siyasi detektivlərində ulu öndərin xilaskarlıq missiyası gərgin hadisələr fonunda qələmə alınmışdır (Ədəbiyyatda..., 2018).

Azərbaycan ədəbiyyatında Heydər Əliyevin tarixi hünərləri xalqın xilaskarı, ümummillə lider, böyük dövlət xadimi və siyasətçi, müasir Azərbaycanın, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı, mədəniyyət və cəmiyyət qurucusu, milli mənəviyyatın qoruyucusu, ədəbiyyat və sənət bilicisi, ali və dahi insan, möhtəşəm şəxsiyyət, ən böyük azərbaycanlı və s. məqamlarda təsvir olunmuşdur

Heydər Əliyev ensiklopedik zəka sahibi, müdrik şəxsiyyət idi. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsində onun misilsiz xidmətləri olmuşdur. O, Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük dəstəkcisi olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. (2018) Bakı: Elm və təhsil, s.400.
2. Əliyev, H.Ə. (1999) Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 496 s
3. Həbibbəyli, İ. (2015) Heydər Əliyev irsi: müstəqil dövlətçilik və müasirlik. Xalq qəzeti, 13 dekabr, № 275, s. 5.

MÖVLUD SÜLEYMANLI NƏSRİNDƏ İNSAN VƏ ZAMAN PROBLEMİ

Elmira Babayeva

AMEA-nin Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat

İnstitutunun böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

In the paper the prose of Movlud Suleymanli, a well-known author of Azerbaijani prose of the 1970s, is involved in the research. The writer creative work is analyzed on the basis of the public, social and literary milieu in which he lived. M.Suleymanli, who gained recognition as a prose writer and author in Azerbaijani literature, won the sympathy of numerous readers with his laconic stories with deep meaning from the outset of his literary career. In the study, subject and problematics from the author's stories "Good news of Autumn" (1971), "The Joy of Green Villages" (1971), "A Village on the Hillside" (1973), "Fire" (1975), "Village Evenings" (1975), and "Snow" (1976) are grouped. Prose samples by the writer with rich national color, smooth and fluent language, perfect form and structural qualities are analyzed. The narratives "Shanapipik" ("Hoopoe") (1976), "Duzsuzluq" (1977), "Dayirman" (Mill) (1978), "Sheytan" (The Evil) (1978), "Yell Ahmad's nobility" (1982) narratives, written by Movlud Suleymanli as a result of his life observations having broad thinking and deep logic, have also been involved in research. The writer's highly skilled narratives, which describes the realities, internal damage, profound spiritual crises that existed in the socialist society of the 1970s and 1980s and alienation from national roots, are characterized as interesting and relevant works of prose reflecting current problems of that time. In the rich and multifaceted creative work of Movlud Suleymanli, the novels "Migration", "Walnut worm" (1984), "Prayer for sin" (1978) are analyzed. Movlud Suleymanli's prose started to develop in a new direction in the 1990s of the 20th century and the issue of Karabakh in Azerbaijan, occupation of our lands by the Armenian Dashnaks, genocide and natural disasters were all extensively and comprehensively depicted in Movlud Suleymanli's novel "Armenian named letters" at that time.

Key words: *prose of 70s, Movlud Suleymanli, "Koch" ("Migration"), "Dayirman" ("Mill"), folklore motifs*

Резюме

Докладчик исследует художественную прозу видного представителя азербайджанской литературы Мовлуда Сулейманли в целом. Творчество писателя исследуется на фоне общественной, социальной и литературной среды, окружавшей его. Видный азербайджанский прозаик, автор известных романов, М.Сулейманли в самом начале творчества прославился как автор лаконичных рассказов глубокого содержания и завоевал любовь широкой читательской аудитории. В данном исследовании сгруппированы рассказы писателя "Осенние вести" (1971), "Свадьба зелёных сёл" (1971), "Деревня у подножия горы"(1973), "Пожар" (1975), "Сельские вечера"(1975), "Снег"(1975) и др. по теме и проблематике. Анализируя рассказы, исследователь подчеркивает богатый национальный колорит, ровный и гладкий язык, совершенство формы и особенности структуры. Объектом

исследования также являются повести писателя "Удод" (1976), "Отсутствие соли" (1977), "Мельница"(1978), "Чёрт" (1978), "Ветреный Ахмед" (1982), появившиеся в результате жизненных наблюдений писателя, созданные на основе широкого интеллекта и глубокой логики. Наряду с этим, повести писателя, созданные с большим мастерством, оцениваются как интересные и актуальные произведения, отражающие реалии социалистического общества 1970-80-х гг., внутренние проблемы, глубокий душевный кризис, отделением от национальных корней. Писатель создаёт широкую панораму вышеуказанных явлений. В исследовании также имеет место глубокий анализ романов "Переселение", "Червяк"(1984), "Молитва о грехе" (1978), являющихся важным событием, литературным достижением в богатом и многогранном творческом наследии М.Сулейманлы. Исследователь подчеркивает развитие в новом направлении прозы М.Сулейманлы в 90-е годы XX столетия.

Ключевые слова: проза 1970-х, Мовлуд Сулейманлы, "Переселение", "Мельница", фольклорные мотивы

Azərbaycan ədəbiyyatının 70-ci illər ədəbi nəslinə mənsub olan Mövlud Süleymanlı özündən əvvəlki "altmışıncılar"ın ədəbi ənənələri üzərində yaradıcılıq fəaliyyətinə başlasa da, özünəməxsus dəst-xətti, orijinal üslubu, təhkiyə tərzii ilə seçilən istedadlı yazıçılarımızdandır. 50 ildən artıq böyük yaradıcılıq yolu keçən M.Süleymanlı nəsrə öz rüşadını 60-cı illərdən götürsə də, yazıçı ədəbiyyata yeni nəfəs və yeni ruh gətirməyi bacardı və Azərbaycan oxucusu M.Süleymanlının şəxsinə cəmiyyətdə gedən mühüm ictimai-siyasi, sosial və mədəni-əxlaqi problemləri aydınlığı ilə görə, duya və sərf-nəzər edə bildi.

M.Süleymanlı nəsrinin spesifikasiyasını, fərdi manerasını eyni ədəbi cəbhədə fəaliyyət göstərən Afaq Məsud, Vəqif Nəsimi, Rəhim Rövşən, Əli Əmirov, Şahmar, Baba Vəziroğlu və başqalarının yaradıcılığından fərqləndirən ən ümdə keyfiyyətlər yazıçının həyata və cəmiyyətə özünün fərqli, novator baxışları ilə izah etmək olar. Yazıçı sosrealizmin sərt təpki və təqiblərinə rəğmən təlqin edəcəyi, çatdıracağı fikirləri sətiraltı eyhamlarla, simvol və işarələrlə, canlı xalq dilinə, xalqımızın minilliklər boyu istinadgah mənbəyi olan folkloruna müraciət yolu ilə oxuculara çatdırmasındadır. Mövlud Süleymanlı nəsrindəki mövzu və ideya zənginliyi, çoxçalarlılıq, bənzərsiz nağıl-təhkiyə üslubu onu 70-ci illər ədəbi nəslinə məxsus sənətkarlar sırasında uca zirvədə qərarlaşdırır.

M.Süleymanlı ədəbiyyat aləminə poeziya ilə gəlsə də, o, Azərbaycan ədəbiyyatında nasir, yazıçı kimi məşhurlaşdı və geniş oxucu auditoriyasının rəğbətini qazandı. M.Süleymanlı ilk hekayələrindən tanınmağa və oxunmağa başlanmışdır. Yazıçının "Payız muştuluqları" (1971), "Yaşıl obaların toyu" (1971), "Yamacda bir kənd" (1973), "Sığırçı Gülünün ala iti" (1974), "Qaraca kişinin yaylaqları" (1974), "Yanğın" (1975), "Kənd axşamları" (1975), "Oğul gülüşü" (1976), "Qar" (1976), "Çoban İbrahimlə velosipedin nağılı" (1977) və başqa hekayələri aydın tendensiyası, rəvan və səlis dili, zəngin milli koloritə malik nəsr nümunələri kimi ədəbiyyatımıza yeni ruh, yeni ab-hava gətirdi. Hekayə janrının yaranması və inkişafında böyük ənənələrə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı M.Süleymanlı yaradıcılığında bu janrın yeni məna çalarlarını, dərin məna qatlarını, hadisələrə və obrazlara fərqli yanaşma tərzini müşahidə edə bildi. Şübhəsiz ki, hekayə janrında qazandığı uğurlar yazıçıya iri həcmli əsərlər yazmağa stimula verdi. Sənət yollarındakı ilk müvəffəqiyyətlər yazıçını daha geniş və çoxşaxəli epik əsərlər yazmağa ruhlandırdı. M.Süleymanlının geniş təfəkkürə, məntiqə söykənən, həyatı müşahidələrinin nəticəsi kimi ərsəyə gətirdiyi "Dağlarda şeytan" (1974), "Noxta adam" (1976) kinopovestləri, "Şanapipik" (1976), "Duzsuzluq" (1977), "Dəyirman" (1978), "Şeytan" (1978), "Yel Əhmədin bəyliyi" (1982) povestləri 70-80-ci illərdə sosializm cəmiyyətində mövcud olan gerçək yaşantıların, daxili aşınmaların, dərin mədəni böhranların, milli soykəkdən uzaqlaşma kimi mənfi tendensiyalara qarşı yazıçının ciddi narahatlığını əks etdirən maraqlı və aktual nəsr əsərləridir.

M.Süleymanlı Azərbaycan ədəbiyyatında həm də dövrün, zamanın nəbzini tutan, tarixi yaddaşa, milliliyə, xalqın qan yaddaşına, əsrlərcə cəmiyyətdə kök atıb rüşadlanan milli adət-ənənələrə, dədə-babalarımızın yaşam tərzində, həyat və məişətində daşlaşan, əsrlərcə nəsil-dən-nəslə ötürülərək çağdaş dövrümüzdə gəlib çatan milli kimliyimizi, tariximizi, xalqımızın mübarizələrlə dolu keçmişini özündə əks etdirən "Köç" (1982), "Ceviz qurdu" (1984), "Günah duası" (1978) romanları ilə ədəbiyyatımıza sanballı, dəyərli və monumental əsərlər bəxş etmişdir. Yazıçının uzunmüddətli gərgin, səmərəli axtarışlarının nəticəsində ərsəyə gətirdiyi bu iri həcmli əsərləri Mövlud Süleymanlının yaradıcılığında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu cür dəyərli və aktual əsərləri ilə yazıçı özünü XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında roman ustası olaraq təsdiqləyə bildi və 70-ci illərdən başlayaraq çağdaş mərhələyə qədər böyük bir yaradıcılıq yolu keçərək yeni formalı və yüksək məfkurəli sənətin öncüllərindən birinə çevrildi.

M.Süleymanlı nəsrı mövzu, ideya, problematika baxımından olduqca aktualdır. Bu əsərlər bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyinə, qeyri-adi təhkiyə üslubuna, folklor qaynaqlarından bəhrələnən milli xüsusiyyətlərinə, hadisələrə və obrazlara, onların cəmiyyətdəki paradoksalılıqlarına tamamilə fərqli prizmadan yanaşılmasına görə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda oxucunun estetik zövqünü formalaşdırmağa xidmət etməklə yanaşı, həm də onlarda yeni hiss və duyğuların yaranmasına zəmin yaradır, mühitə və zamana ayıq gözlə baxmağı təlqin edir.

M.Süleymanlının hekayə yaradıcılığının mövzu və problematika baxımından təsnifatını aşağıdakı şəkildə aparmaq olar: İkinci dünya müharibəsinin vurduğu maddi və mənəvi zərbələrin inikası (“Sığırcı Gülünün ala iti”, “Payız muştuluqları”); kənd həyatının və onun müxtəlif talei insanlarının məişətinin real lövhələrinin təsviri (“Yamacda bir kənd”, “Oğul gülüşü”, “Sapand”, “Qaraca kişinin yaylaqları”); milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərin bədii əksi (“Dünyanın işığı”, “Qar”, “Aydın aydınlığında”, “Oğul gülüşü”, “Fışqırıq”, “Çoban İbrahimlə velosipedin nağılı”, “Yanğın); soykökə və yaddaşa qayıdışın inikası (“Kənd axşamları”, “Yaşıl obaların toyu”, “Armud ağacının nağılı” və s.)

M.Süleymanlının nəsr yaradıcılığı XX yüzilliyin 90-cı illərində yeni istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Bu mərhələdə Azərbaycan xalqının üzləşdiyi Qarabağ problemi, torpaqlarımızın erməni daşnakları tərəfindən işğallara məruz qalması, soyqırım və fəlakətlər yazığının “Erməni adındakı hərflər” romanında geniş və əhatəli şəkildə əksini tapmışdır. Müstəqillik illərində yazığının “Teymurlar” və “Yer üzünə məktub” əsərləri də işıq üzü görüb.

M.Süleymanlının zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında “Köç” romanının xüsusi çəkisi vardır. Yazığının bu dəyərli və sanballı əsəri tarixiliklə müasirliyin vəhdətini özündə ehtiva edir. Əsərdə böyük tarixi keçmişə malik olan bir xalqın ayrı-ayrı tayfalarındakı qarşıdurmalar, mübarizələr, milli adət-ənənələr, müxtəlif xarakterli insan obrazları və onların bir-birilə qarşılıqlı münasibəti fonunda yazıçı dövrün geniş panoramını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bununla yanaşı yazığının tarixi hadisələr fonunda müasir cəmiyyətə, insana və onu əhatə edən mühitə münasibəti də əsərdə diqqət mərkəzində saxlanılır. “Köç” əsəri ədəbi tənqiddən yüksək dəyərləndirdiyi, milli soykökə qayıdışı, bənzərsiz obrazlar aləminin zənginliyi, orijinallığı ilə seçilən bir tarixi roman kimi ədəbiyyatımızda yeni səhifələr açdı.

M.Süleymanlının yaradıcılığı ilk dövrlərdən ədəbi tənqiddən tədqiqat orbitinə daxil olmuşdur. Yazığının hekayə, povest və romanları yazığının özünün də mənsub olduğu ədəbi nəslin tanınmış nümayəndələri K.Abdullanın, Anarın, Aydının, N.Cabbarovun, Elçinin, A.Əmrahoğlunun, M.Hacıyevanın, S.Həsənovanın, A.Hüseynovun, Ş.Hüseynovun, B.Nəbiyevin və başqa görkəmli ziyalılarımızın araşdırmalarının tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Ədəbiyyat və sənətdə öz sözünü demiş bu söz adamları Mövlud Süleymanlı nəsrinə fərqli prizmadan yanaşmış və müxtəlif mövqedən təhlilə cəlb etmişlər.

Yazığının “Köç”, “Dəyirman”, “Erməni adındakı hərflər” romanları daha çox ədəbi tənqiddən diqqət mərkəzində olan və tədqiqatçıların müzakirə predmetinə çevrilən əsərlər kimi maraq doğurmuşdur. Xüsusilə, yazığının müstəqillik illərində qələmə aldığı, erməni qəsbkarlarının əsrlərcə işğallara məruz qoyduğu Qarabağın taleyini, bu geopolitik ərəzidə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin geniş təsvirini verən “Erməni adındakı hərflər” romanı öz aktuallığına və tarixi prosesləri doğru, dürüst əks etdirən aktual əsər kimi öz layiqli qiymətini almışdır. Roman haqqında görkəmli tənqidçilər Vaqif Yusifli, Səyyad Aran, Tehran Əlişanoğlu, Xatirə Bəşirova, Elnarə Akimova, Elnarə Tofiq qızı, İradə Musayeva və başqaları dəyərli fikir və mülahizələr səsləndirmiş, eyni zamanda romanı Azərbaycanda 80-ci illərin sonlarında cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələri real lövhələrlə əks etdirən və müstəqillik illərində yaranan əhəmiyyətli əsər kimi xarakterizə etmişlər.

Bu günlərdə 80 yaşı tamam olan xalq yazıçısı M.Süleymanlı yarım əsrdən artıq şərəfli bir yaradıcılıq yolu keçərək ədəbiyyatımıza bir-birindən maraqlı, sanballı və monumental əsərlər bəxş etmişdir. Öz zəngin yaradıcılığında Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial həyatını, mübarizə və mücadilələrlə dolu tarixi keçmişini, milli soy-kökünü, adət-ənənələrini, tarixi taleyini yüksək sənətkarlıqla əks etdirən Mövlud Süleymanlı çoxsaylı hekayələri, povestləri və ədəbi hadisəyə çevrilən iri həcmli, monumental romanları ilə çağdaş ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi kimi adını Azərbaycan xalqının və zəngin mədəniyyətinin zirvəsində qərarlaşdırmışdır. Bu gün də gənclik şövqü ilə yazıb-yaradan Mövlud Süleymanlı nəsrinin ecazkar sehri, özünəməxsus bədii boyaları, cazibədar dili, məna və ideya zənginliyi, rəngarəng obrazlar aləmi yazığının hələ neçə-neçə əsərlərin hüdudlarına yetirəcəkdir.

SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞI TÜRKMƏN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ

Əflatun Baxşəliyev

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Summary

In the article "Creation of Samad Vurgun in the Turkmen literary environment", the researcher-scientist shows that the rich creativity of Samad Vurgun is increasingly being followed and studied more deeply in Turkmen literary studies. A number of valuable articles are written about the poet. The scientist also notes that these articles are rich in new ideas about the poet that have not yet been expressed. The researcher shows that the scientific articles "People's Poet of Azerbaijan" by the Turkmen writer Berdi Kerbabayev and "Samad Vurgun" by O. Sapayev are beautiful and valuable examples that have a unique place in the literary cycle of Turkmenistan. The scientist notes that these articles are always in the center of attention not only in national Turkmen literary studies, but also in the literary studies of all Turkic peoples.

In the article, researcher Samad Vurgun notes that the work of Turkmen literary scholars is the main research object. The article examines the main reasons why Samad Vurgun is so popular in Turkmenistan.

A volume of selected works of Samad Vurgun was translated by G.Seyitliyev, D.Khaldurdi, Y.Nasirli, G. Gurbansakhatov, A.Atajanov, G.Burunov, A.Gobusov, who were the most prominent poets of Turkmenistan during the poet's lifetime in the 50s. as a factor and reason for its scientific circulation in Turkmen literary studies, it did not escape the attention of the author of the article.

The fact that Turkmen literary critics always talk about Samad Vurgun's poetry with great enthusiasm has a special place in this article of the scientist. The researcher focuses specifically on the articles devoted to the works of Samad Vurgun by the Turkmen literary critic Akbar Ruhi and devotes a large space to the analysis of these scientific works.

Key words: *literary studies, science, research, premise, thinking.*

Резюме

В данной статье говорится о глубоком изучении богатого творческого наследия Самеда Вургунa в туркменском литературоведении, о ценных научных статьях о творчестве поэта. Учёный подчёркивает научную новизну данных статей. Исследователь говорит о ценности статей туркменского писателя Берды Кербайева «Народный поэт Азербайджана» и О.Сапаева «Самед Вургун», называет их лучшими образцами исследований. Автор подчёркивает их значение не только в туркменском литературоведении, но и в литературоведении тюркских народов в целом.

В статье также подчёркивается явление творчества Самеда Вургунa главным объектом исследования туркменских литературоведов. Автор говорит о причинах популярности Самеда Вургунa в Туркменистане. Автор напоминает, что однотомник избранных произведений С.Вургунa был издан в Туркмении ещё в начале 50-х гг. прошлого века, когда ещё был жив поэт, в переводах К.Сейитлиева, Д.Халвурды, Я.Насирли, К.Курбансаххатова, А.Атаджанова, К.Бурунова, А.Кобусова, и произведения поэта привлекли интерес литературоведов.

Особое место занимает в статье анализ научных статей туркменского литературоведа Акпера Рухи, посвященные творчеству С.Вургунa. Автор отмечает, что туркменские учёные исследуют творчество поэта с большой любовью и с большим интересом.

Ключевые слова: *литературоведение, наука, исследование, гипотезы, мышление*

Ədəbi əlaqələr müstəvisində Səməd Vurğun və Türkmən ədəbiyyatı mövzusu xüsusi bir mərhələ təşkil edir. 1997-ci ilin mart ayının 6-da Respublika Sarayında Səməd Vurğunun 90 illiyi qeyd olunmuşdur. Görkəmli Prezidentimiz Heydər Əliyevin sərəncamı ilə yubiley tədbirinin keçirildiyi ərəfədə hörmətli Prezident Səməd Vurğunun övladları və həyat yoldaşı ilə şairin məzarını ziyarət etmişdir. Bu zaman Ulu Öndərlə yanaşı burada türk xalqlarının ədəbiyyat və incəsənət xadimləri də iştirak etmişdilər.

Dövlət başçımız 1997-ci ilin mart ayının 6-da Respublika Sarayında şairin 90 illik yubileyində çox məzmunlu və dəyərli bir nitq söyləmişdir. O bu nitqində türk xalqlarının ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələrini də xüsusi olaraq salamlamışdır: “Biz Səməd Vurğunla fəxr edirik. Çox sevindirici haldır ki, biz bu yubileyi dostlarımızla – Türkiyə, Qazaxıstan, Rusiya, Gürcüstan, Dağıstan, Türkmənistan Respublikalarının nümayəndələri ilə bir yerdə keçiririk. Bu da təbiidir. Buradakı çıxışların hamısı çox səmimidir və Səməd Vurğunun yaradıcılığına, onun qoyduğu irsə böyük hörmət hissi ilə doludur. Burada şəxsi xatirələr də söyləndi”. (Azərbaycan, 1997, 1)

Şairin mənəvi hamisinə çevrilən Türkmən yazarları və ədəbiyyatşünasları müəllif haqqında vaxtaşırı dəyərli bədii-elmi fikirlər söyləmişlər. Onlar S.Vurğuna türk qanından axıb gələn doğma hiss və duyğularını çatdırıb bilmişlər. Onun möhtəşəm poeziyasını Türkmən xalqının oxucularına sevdirmiş-

lər, yaxından bu bədii irsi yüksək bir coşqu ilə tanıdı bilmişlər. Heç də təsadüfi deyildir ki, vaxtilə türkmən xalqının istedadlı və görkəmli xalq yazıçısı Berdi Kerbabayev yüksək bir şövqlə Səməd Vurğun haqqında belə yazmışdır: “Səmədi bir dəfə görən onun hər hərəkətini, baxışını ömrü boyu unutmaz. Səməddə bir igid, bir qartal görkəmi vardır. O mübahisədən çəkinməz, ta həqiqət aydın olana qədər mübahisə edərdi. O dumanlı xasiyyəti, dumanlı sözləri sevməzdi”... (Səməd Vurğun, 2016)

Bu sözlər Səməd Vurğunun mənəvi portretini üzə çıxarır, onun bütöv bir xarakterə malik olduğunu göstərir. Hələ 1956-cı ildə Berdi Kerbabayev şairin yubiley məqaləsində onun kamil bir sənətkar olduğunu qeyd edərək, özünün ən yaxın ürək dostu, qələm və duyğu qardaşı olduğunu bildirir. Eləcə də onun odlu, atəşli bir şair olduğunu göstərir. O deyirdi: “Səməd Vurğun milyon-milyon oxucuların pərəstişkarı, sevimli şairidir”. (Kerbabayev, 1966)

Azərbaycan şairinə bu yubiley günlərində B.Kerbabayev Səməd Vurğunun coşqun və təlatümlü bir şair olduğunu bildirərək fəxrlə təbrik edərək ona uzun ömür, mənalı həyat arzulayır: “Mən onun salamat yaşamasını və daim qartal kimi uçmasını istəyirəm. Onu titrək dost ürəyi ilə qucaqlayır, həyəcan və fərəhlə öpürəm”. (11 may 1956-cı il Nebitdağ)

Böyük Xalq şairimiz Səməd Vurğunun yubiley şənliklərinə ölkənin müxtəlif yerlərindən ədəbiyyat xadimləri gəlmişlər. Unudulmaz şairimiz haqqında Türkmən şairi Xudaverdi Durduev də öz ürək sözlərini söyləmişdir: “Hər bir xalqın inkişaf tarixində elə sənətkarlar olur ki, həmin xalqın mənəvi simasını müəyyən edir, onların yaratdığı irs dünya mədəniyyətlərinin faktlarından birinə çevrilir. Şəxsən mənə elə gəlir ki, Səməd Vurğun sovet dövründə yaşamış ən böyük şairlərdən biridir. Bunu da demək xoşdur ki, biz türkmənlər onu öz ana dilimizdə oxuyuruq. Səməd Vurğun Berdi Kerbabayevlə dostluq edərdi. Onların yaxınlığı şəxsi münasibətlərdən çox ədəbiyyatların dostluğu idi. Ədəbiyyatın dostluğu hardasa xalqların qardaşlığı demək idi. Bu gün çox təəssüf edirəm ki, bizim ədəbi münasibətlərimiz arzu olunan səviyyədə deyil. Mən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında keçiriləcək işgüzar görüşdə konkret təkliflərimi deyəcəyəm. Əlaqələrimizi artırmaq üçün birlikdə yeni formalar tapmağa çalışacağıq. Elə hesab edirəm ki, görüşün yüksək nəticəsi olacaqdır. Bu həm də Səməd Vurğunun arzusudur, onun ruhuna hörmətdir. Səməd Vurğunun şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında türkmənlərin çox böyük təəssüratları var. Onun poeziyası, necə deyirlər qanımıza o qədər işləyib ki, düşünürük o, həm də bizim böyük sənətkarımızdır. Yubiley gecəsi çıxışımızda fəxrlə, yüksək məsuliyyət hissi ilə dedim ki, biz aşkar etdiyimiz danışmağı, düzgünlüyü, insanları sevməyi və onlara sədaqəti, xırda məhəlli hisslərə qapılmamağı, geniş bəşəri problemləri həll etməyi, dünyanın dərini çəkməyi bu böyük şairdən öyrənməliyik. Mən qələm dostlarıma – Azərbaycan yazıçılarına yeni-yeni yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayıram. Qoy onların yaratdığı əsərlər Səməd Vurğun adına, Vurğun ənənəsinə layiq olsun”.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz yubiley çıxışında göründüyü kimi Türkmənistanın tanınmış sənətkarı X.Durduev Azərbaycanın Xalq şairi Səməd Vurğunu öz xalqının şair oğlu hesab edir, bu yaxınlığa baxmayaraq, ədəbiyyatlar arasındakı bu münasibətlər onu heç də qane etmir, bu münasibətlərin daha da isti və qaynar olmasını arzulayır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti (1997), 6 mart, s.1.
2. Kerbabayev, Berdi (1966). Azərbaycanın xalq şairi. “Ədəbiyyat və Sənət”, 23 mart (türkmən dilində).
3. Səməd, Vurğun (2016). “Bibliografiya”. Bakı, s.36.

TURANÇILIĞI TƏBLİĞ EDƏN HÜSEYN CAVİDƏ HEYDƏR ƏLİYEV QAYĞISI

Səbinə Dünyamalıyeva

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, kiçik elmi işçi

Summary

After national leader Heydar Aliyev began to lead the Azerbaijan SSR, he began to fight to return our national values, cultural heritage, and the artists who served these values to the people, which were destroyed by the Soviet socialist power and its ideology. The great leader highly appreciated the creativity of Huseyn Javid, who penned the

spirit of freedom, liberty, and revolution of the Azerbaijani people, and turned Eastern traditions, Islam, tolerance, and Turanism into an idea report with the historical dramas he wrote. As a result of his special efforts, Javid's works were analyzed with the right methods. Thanks to the care shown by the great leader to Azerbaijani literature, science and art, Javid was integrated with his homeland both in body and spirit, a lot of work was done on the publication, promotion and research of the poet literary and artistic heritage.

Key words: Heydar Aliyev, Huseyn Javid, eastern traditions, multiculturalism, political ideology

Резюме

После того, как общенациональный лидер Гейдар Алиев стал руководить Азербайджанской ССР, началась борьба за возвращение народу наших национальных ценностей, культурного наследия, художников, служивших этим ценностям, которые были разрушены Советской Социалистической властью и культивируемой ею идеологией. Великий лидер высоко оценил творчество Гусейна Джавида, который своими историческими драмами воплотил в идейный рапорт восточные традиции, ислам, толерантность, туранизм азербайджанского народа. Именно благодаря его особым усилиям наш Джавид был привезен на родину, в родной Нахчыван. Благодаря заботе великого лидера об азербайджанской литературе, науке, искусстве, Джавид был физически и духовно связан с родиной, была проделана большая работа по изданию, пропаганде и исследованию литературно-художественного наследия поэта.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Гусейн Джавид, восточные традиции, мультикультурализм, политическая

Fəlsəfədə idealist filosoflar vurğulayırlar ki, dünyanı idealar idarə edir. Böyük ideallar şairi olan Hüseyn Cavid XX əsrin əvvəllərində yaşadığı dövrün stereotiplərindən kənara çıxaraq əsərlərində demokratizmi, azadlığı, hüriyyəti, turançılığı, tolerantlığı, milli əqidəyə söykənən müasirliyi təbliğ edirdi. Şair-dramaturq Şərqin milli mədəni dəyərlərini, keçmişini, fəlsəfəsini, türklərin cəsur olduğunu, anlı-şanlı tarixini, Şərq ənənələrini-zərdüşlük, islami dəyərləri “Hübuti Adəm”, “Azər”, “Şeyx Sənan”, “Siyavüş”, “İştə bir divanədən bir xətirə”, “Dəniz tamaşası”, “Türk əsirləri”, “Topal Teymur”, “Peyğəmbər” və s. əsərlərində baş qəhrəman kimi təqdim edirdi desək, yanlışdır. Ancaq ictimai düşüncəyə, maarifçi mühitə təsir göstərən bu əsərləri Sovet hakimiyyəti dövründə bir çox ədəbiyyatşünaslar təhrif edilmiş şəkildə araşdırırdı. Çünki Sovetlər dövründə ədəbiyyatşünaslar hökumətdən qorxduqları üçün bu əsərlərə layiq olduğu dəyəri verə bilmirdilər, şairin şeir, poema və dramlarında ya Şərq izlərini gizlətməyə çalışırdılar, ya da bu izləri tənqid edirdilər. Ümummilli lider Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətə gələndən sonra Cavid əsərləri alimlər tərəfindən qorxmada, düzgün formada təhlil edildi və əsərlərindəki Şərq izləri açıqca nümayiş etdirildi. Turan Cavid qeyd edirdi ki, Heydər Əliyevin atama münasibəti elə bil insanlara cəsarət verdi. Onun haqqında məqalələr, namizədlik dissertasiyaları yazıldı.

Şərq izlərini, islami dəyərləri özündə birləşdirən “Şeyx Sənan” əsəri bu cəhətdən Cavidin dəyərli dram əsəridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Cavid yaradıcılığına heyran olan dövlət xadimi məktəbdə “Şeyx Sənan” tamaşasında Sənan rolunun ifaçısı da olmuşdur. 1914-cü ildə-birinci dünya müharibəsinin başladığı dövrdə yazılan “Şeyx Sənan” əsəri multikulturalizmin təbliği cəhətdən dəyərli əsərlərdəndir. Bu fəlsəfi əsərdə müsəlman Sənanın xristian qızı Xumara olan sevgisi fonunda vahid din ideyasının tərənnümü ilə qarşılaşırıq. Ancaq əsər bir çox ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tənqid edilmişdir. Hənəfi Zeynallı “Şeyx Sənan haqqında mülahizələrim” məqaləsində yazırdı: “Sənan ruhu ilə Cavid ruhunda araşdırmaqda olduğumuz müddətdə bir eyniyyət vardı. Daha doğrusu, bir mahiyyətdə idi. Hər ikisində əvvəlcə dindarlıq, sonra şübhələr fırtınası və nəhayət, məhəbbət və eşq yolunda “dini-imanı satmaq” kimi bir fədakarlığa cəsarət etməkdə” [Cavid xatırlarkən, 2012, 138] fikirləri ilə əsəri tənqid edərək Cavidə ateist, milli dəyərləri əxz etdirməyən, “dini-imanı satan” sənətkar kimi dəyərləndirmişdir. Filosof şair faciədə dini-imanı satmırdı. Əksinə, beynəlmilləçilik ideyasının daşıyıcısı olan Cavid Sənanın dili ilə “Birsə həqq cümlə din də bir” [Hüseyn Cavid, 2005, 165] söyləyərək dini və milli ayrışikliyə qarşı çıxırdı. İnsani dəyərləri məhəbbətdə görən Hüseyn Cavid “Məhəbbətdir ən böyük din” fikirləri ilə tolerantlığı, multikultural ənənələrin təbliğinə çalışırdı. Ümumbəşəri ideyalara – tolerantlığa önəm verən Heydər Əliyevin siyasi ideologiyasından sonra bu əsər də öz layiqli qiymətini almağı bacardı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda tarixən polietnik və müxtəlif dinli xalqlar yaşamışdır. Heydər Əliyev hər zaman islam dininə və bu dinin etik-estetik dəyərlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Dövlət xadimi hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda çoxlu məscidlər tikdirmiş, Məkkə və Mədinə şəhərlərinə ziyarətə getmiş və vətəninə islam dini ənənələrini yaşatmağa çalışmışdır. Elə bu baxımdan da Heydər Əliyev

“İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumundakı nitqində deyirdi: “Biz azərbaycanlılar islam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda, heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç vaxt başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq islam dəyərlərinin xüsusiyyətidir” [Əliyev, 2006, 352]. Ulu öndərin din mövzusunda göstərdiyi tolerant mövqe Ali qanunumuzda da əks olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 3-cü fəslinin Milli mənsubiyyət hüququndan bəhs edən 44-cü maddəsində yazılır: “Hər kəsin milli mənsubiyyətini saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz”. Heydər Əliyev siyasətini davam etdirən İlham Əliyev də multikultural ənənələrə önəm vermiş və 2016-cı ilin Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilməsi buna bariz nümunədir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, milliliyə, türkçülüyə və tolerantlığa bağlı olan Hüseyn Cavid sənətkarlığı, bu dəyərləri öz mənliliyində yaşadan və dövlətçilik təlimində xalqına təlqin edən ulu öndərimiz Heydər Əliyev siyasəti həm də sənətkar və rəhbər bağlılığının göstəricisinə çevrilmişdir. Hətta ulu öndərimizin layiqli davamçısı, cənab İlham Əliyevin də rəhbərliyi dövründə Cavid irsinə və Cavid yaradıcılığına hörmət və ehtiram davam etdirilmişdir. Cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2007-ci ildə Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyi, 16 fevral 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə 130 illiyi yüksək səviyyədə keçirilmişdir. Keçən il isə Hüseyn Cavidin 140 illik yubileyi ölkə Prezidentinin 24 sentyabr 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə dövlət səviyyəsində, geniş miqyasda qeyd edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Cavid xatırlarkən (2012) (Hüseyn Cavid haqqında məqalə və xatirələr toplusu). Bakı: Zərdabi, 592 s.
2. Əliyev, H. (2006) Müstəqilliyimiz əbədidir. 28 cildə, III c., Bakı: Azər nəşr, 379 s.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. (1998) Bakı: Elm, 177 s.
4. Hüseyn, Cavid. (2005) Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid). 5 cildə, II c., Bakı: Lider, 353 s.

B.VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA HUMANİZM MÖVZUSU

Könül Əbdürəhmanova

Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və
dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

The article deals with the theme of humanism in the works of the famous Azerbaijani poet B.Vahabzade. It is also noted that the basis of B.Vagabzade's poetry is the ideas of the motherland, nation, freedom and independence. Many of his works present the Karabakh theme, the tragedy of January 20. The applicant notes that since the second half of the twentieth century B. Vagabzade in his poems and poems has established himself as a poet of deep and original ideas, pure feelings.

Key words: Azerbaijan, literature, poems, theme, humanism, poem.

Резюме

В статье рассматривается тема гуманизма в творчестве известного азербайджанского поэта Б.Вахабзаде. Также отмечается, что основу поэзии Б.Вагабзаде составляют идеи родины, нации, свободы и независимости. Во многих его произведениях представлена карабахская тема, трагедия 20 января. Соискатель отмечает, что начиная со второй половины XX века Б. Вагабзаде в своих стихах и поэмах зарекомендовал себя как поэт глубоких и оригинальных идей, чистых чувств.

Ключевые слова: Азербайджан, литература, стихи, тема, гуманизм, поэма.

B.Vahabzadə klassik Azərbaycan şeirinin ən gözəl ənənələrini davam etdirən, həmçinin S.Vurğun poeziyasının Vətən eşqi zəminində qanadlanan bir sənətkardır. Azərbaycan poeziyasını dünya şeiri mövqeyinə çıxaran səbəblərdən biri əslində yüksək sənətkarlığıdır, başqa sözlə desək, fikirlə hissin birliyi, ağılda yuva salmış fikirlərin ürəkdən od tutub alovlanması və bunun şeirdəki

bədii əksidir. Humanizm, insana hörmət məsələləri bəşəriyyəti çoxdan maraqlandırır, çünki yer üzündə yaşayan hər bir insana bilavasitə aid idi. Bu məsələlər bəşəriyyət üçün ekstremal vəziyyətlərdə, ilk növbədə, vətəndaş və dünya müharibələri zamanı, iki ideologiyanın nəhəng toqquşması insan həyatını məhv olmaq həddinə çatdıranda daha çox qabarıq özünü büruzə verirdi.

Azərbaycan şeirinin ən ilhamlı yaradıcılarından biri olan B.Vahabzadə əsərlərində sözün əsil mənasında alovlu ürək döyünür. R.Hüseynovun sözləri ilə desək: “B.Vahabzadə öz yaradıcılıq amalına sadıqdır, cəsarətli bədii axtarışlar aparır, tapır, kəşf edir, Vətən və xalq eşqindən su içən poeziyasını zənginləşdirmək naminə ardıcıl və yorulmadan çalışıb. Əslində Bəxtiyar Vahabzadənin ilhamını itiləyən, onu ədəbi inkişafın ön cərgəsində saxlayan əqidə və amal şairi olmasıdır. Əqidə şairi deyəndə yalnız Azərbaycana, sırf vətənpərvərlik mövzularına, tutaq ki, Cənubi Azərbaycana, ana dilinə, şanlı keçmişimizə həsr olunmuş şeirlərini nəzərdə tutulur” (Hüseynov, 2015). Əgər şairdə yalnız sözdə deyil, həmçinin işdə, əməldə, mənəviyyatda kök salmış Vətən eşqi varsa, bu onun üçün misilsiz bir keyfiyyətdir: poeziyasını daxilən işıqlandıran, şairi xırda mövzular girdabına düşməkdən xilas edib geniş üfüqlərə baxmağa çağıran bir günəş kimidir. Məhz belə bir keyfiyyətə malik olduğundan Bəxtiyar Vahabzadənin hətta bilavasitə Azərbaycana aid olmayan şeirlərində, tutaq ki, başqa xalqların həyatına, onların, Musa Cəlil, Xosrov Ruzbeh kimi qəhrəmanlarına həsr olunmuş yazılarına da vətən eşqi ön plandadır. Şairin lirik qəhrəmanı bir Azərbaycan mənəviyyatı ilə gözüümüz önündə canlanır:

Əvvəlini dağların zirvəsindən götürən,
Dağlara qəh-qəh çəkib, dərələrdə hönkürən,
Saçı dağda-təpədə, köpük-köpük ağarıb
Düzənlərdə qaralan,
Əvvəli müdrük qoca, sonrası cavan olan
Sel olmaq istəyirəm...

Qışdan bahara gələn yol olmaq istəyirəm. (Vahabzadə, 2004).

Bu şeir parçasına hər hansı cəhətdən: dil, üslub, ənənə, novatorluq və xəlqilik, lirik qəhrəmanın mənəvi zənginliyi, realizm və romantika baxımından yanaşanda B.Vahabzadəyə məxsus bir sıra ideya və bədii keyfiyyətlərin sintezinə rast gəlirik. Ancaq ilk növbədə əsas məziyyətləri göstərmək lazım gəlsə, deməli ki, B.Vahabzadə qüvvətli yenilik duyğusuna malikdir, böyük arzular şairidir. Sakit bir gölməçə ilə sellərdən yaranmış dağ nəhrinin müqayisəsində, həm də çox incə şair müşahidəsinin məhsulu olan gözəl bir bədii təzadda müəllif ürəyindəki həyat eşqini, yaşamaq həvəsini məharətlə göstərmiş, həmçinin bu cür fəal, həzin təbiəti ilə dargözlərə, öz qınına çəkilənlərə qarşı etirazını bildirmişdir. Burada hər söz, hər ifadə öz şeirindədir: “Dağlarda qəh-qəh çəkib dərələrdə hönkürən...” dağ nehrinin ucalıqda, zirvələrdə aşib daşdığını, enişdə, aşağıda isə qəmlənib sakit-sakit ağladığını şairənə detallar və bənzətmələrlə dilə gətirmişdir.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq yaşayıb-yaradan B.Vahabzadə şeir və poemalarında özünü dərin və orijinal fikirlər, pak hisslər şairi kimi tanıtmışdır. G.Mustafayeva qeyd edir ki, “o, müasir şeirimizdə oxuyucuların ən çox sevdiyi və əzbər bildiyi şairlərdən biridir. Onun əsərləri uzun müddət ürəyini alovlandırmış, coşdurmuş, təlatümə gətirmiş dərin və təmiz hisslərin, dərin fikirlərin məhsuludur. Xalq mənəviyyatı ilə sıx bağlı olması B.Vahabzadənin ilhamını itiləmiş, onun poeziyasında Vətən və xalq sevgisi, humanizm, müharibəyə nifrət, məhəbbətin qüdrəti və sair bu kimi aktual mövzuların ədəbiyyata gətirilməsinə səbəb olmuşdur (Mustafayeva, 2015).

Bildiyimiz kimi, XX əsrin əhval-ruhiyyəsi daha çox müharibələr və inqilablarla bağlıdır. İnsanların bir-birinə qarşı mübarizə aparmasına səbəb olan vətəndaş və dünya müharibələri humanizm mövzusunun müharibə, zorakılıq mövzuları ilə sıx birləşdirdirdi. Humanizm insanın nəinki daxili aləminin, həmçinin hadisələrin təsvirində də özünü göstərir. XX əsrin ədəbiyyatı humanist ənənələrinə söykənərək həyat hadisələrinin burulğanında həqiqi insanın yerinin müəyyənəndirilməsi ilə səciyyələnir.

Humanizm və müharibə haqqında ən parlaq silsilə əsərlər sırasına B.Vahabzadənin əsərləri də daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə dövrü mövzu olaraq incəsənətin bir çox sahəsi ilə yanaşı, ədəbiyyatdan da yan keçməmişdir. Ən qədim zamanlardan müasir dövrümüzdə qədər olan əksər milli və xarici yazıçıların yaradıcılığında bu mövzuya həsr olunmuş külli miqdarda dəyərli nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Dahi Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında da mü-

haribə mövzusunə rast gəlirik. Bu mövzu onun yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusu ilə sıx bağlı olmuşdur. Bu mövzu onun “Mənim”, “Şəhid məzarları”, “İkinci yara” və s. əksini tapmışdır.

“Şəhid məzarları” adlı mənzuməsində insanın vətənə borclu olduğu və lazım olduğu zaman vətən yolunda şəhid olmağı vəzifə və şərəf saymasını yazır. Çünki şəhid məzarları ilə millətin varlıq möhürü torpağa vurulur. Şəhidi olan torpağın sahibi vardır. Vətən üçün ölən yoxsa, vətənin özü ölür.

Qeyd etmək lazımdır ki, B.Vahabzadə poeziyasının əsasını Vətən, millət, azadlıq və istiqlal ideyaları təşkil edir. Onun müxtəlif əsərlərində Qarabağ mövzusu, 20 Yanvar faciəsi verilmişdir. “Vətəndaş” şeirində insanın vətən qarşısında borcunu Tanrı qarşısındakı borc ilə eyniləşdirir və bu ideyanı gənclərə aşılayır.

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz
Yəni – bir vətənin övladıyıq biz.
Anamız eynidir, qardaşıq demək,
Mən sənə arxayam, sən mənə kömək.
Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz
Yəni – iki canda bir ürəyik biz. (Vahabzadə, 2004)

Şair milli varlıq uğrunda vuruşa və ölümə hazır olan döyüşçünü nəzərdə tutur. “Şəhid məzarları”, “Bəsdır”, “Vətən var”, “Təyyarələr” şeirləri bu qəbildəndir.

Dahi şair Bəxtiyar Vahabzadə 1990-cı ilin baharında 20 Yanvar şəhidlərinin qəhrəmanlığına həsr etdiyi “Şəhidlər” poemasını yazdı. Bu gündə dillər əzbəri olan bu əsər şairin yaradıcılığında xüsusi önəm daşıyır. 1988-ci ildə Qarabağ torpaqlarını qorumaq uğrunda müharibə başlayan zaman minlərlə igid vətən oğlu torpaqlarımızı qorumağa getdi və qəhrəmancasına şəhid oldu. Şair sanki onların tarixi hünərini qabaqcadan görürdü.

Qatil gülləsinə qurban gedirkən,
Gözünü sabaha dikdi şəhidlər.
Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla
Vətən torpağına çəkdi şəhidlər.
Zalim öyünməsin zülmələriylə,
Min bir böhtanıyla, min bir şəriylə.
Həqiqət uğrunda ölümləriylə
Ölümü kamına çəkdi şəhidlər. (Vahabzadə, 2004)

Beləliklə, müharibənin dəhşətli faciələrinin hökm sürdüyü zaman haqqında B.Vahabzadə müxtəlif əsərlərini qələmə almışdır. Əsərlərində hər zaman müharibələri pisləmiş və humanizm carçısı kimi çıxış etmişdir. B.Vahabzadə müharibənin qəddar düşməni olmuş və ona qarşı barışmaz mövqe ilə seçilmiş, əsl sülhsevər şair kimi hələ sağlığında diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Vahabzadə, B. (2004) Seçilmiş əsərləri. İki cildə. Bakı: Öndər, 320 s.
2. Hüseynov, R. (2015) Bəxtiyar Vahabzadənin arzuladığı bəxtiyar gələcək // “Milli dəyərlər və istiqlal uğrunda mübarizələr” adlı ümumrespublika konfransının materialları. Risalə araşdırmaları toplusu. Bakı: Elm və təhsil, s.4-26.
3. Mustafayeva, G. (2015) Bəxtiyar Vahabzadənin vətəndaşlıq duyğuları // “Milli dəyərlər və istiqlal uğrunda mübarizələr” adlı ümumrespublika konfransının materialları. Risalə araşdırmaları toplusu. Bakı: Elm və təhsil, s.129-130.
4. Türk dünyasının Bəxtiyarı. (2002) B.Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu. II cildə. Bakı: Təfəkkür.

AZƏRBAYCAN AŞIQ ŞEİRİNDƏ METAFORİKLƏŞMƏ PROSESİ

Gülnarə Əliyeva

Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrası

Summary

The tradition of falling in love occupies an important place in the history of Turkish culture. This tradition has developed as an art field with its own rules and regulations, and has been refined through centuries of artistic trials. Revealing the mechanism of metaphoricization as a process in Ashiq's creativity, determining the points of formation of a new name and expression in the Azerbaijani language and Turkish Turkish ensure the relevance of the topic in question. One of the main factors determining the relevance of the research in the understanding of the metaphorical models in the dictionary of the language and the explanation of their meanings is the comprehensive study of the linguistic and cognitive bases of metaphorization in it, as well as the linguistic and cultural features. In addition, the determination of the regularities of realization of metaphoricization in the semantic and conceptual framework, as well as the traditional meaning transitions, also gives grounds for characterizing the research work as an important topic.

Key words: Azerbaijani love poem, metaphorization, interpretation of meanings, semantic and conceptual framework

Резюме

Традиция влюбленности занимает важное место в истории турецкой культуры. Эта традиция развилась как область искусства со своими правилами и положениями и оттачивалась столетиями художественных испытаний. Выявление механизма метафоризации как процесса в творчестве Ашика, определение точек формирования нового имени и выражения в азербайджанском языке и турецком турецком языке обеспечивают актуальность рассматриваемой темы. Одним из основных факторов, определяющих актуальность исследования в понимании метафорических моделей в словаре языка и объяснении их значений, является комплексное изучение лингвокогнитивных основ метафоризации в нем, а также лингвистических особенностей. и культурные особенности. Кроме того, определение закономерностей реализации метафоризации в семантико-концептуальном аппарате, а также традиционных смысловых переходов также дает основание охарактеризовать исследовательскую работу как важную тему.

Ключевые слова: азербайджанское любовное стихотворение, метафоризация, интерпретация смыслов, семантическая и концептуальная основа.

Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının dili bütün bədii dil mətnləri kimi zəngin obrazlılığı ilə seçilir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, aşiq şeirinin obrazlar sistemi, həyat həqiqətlərinə idraki münasibəti, bədii dil faktı kimi məcazlaşdırılması yazılı ədəbiyyatdan fərqli olan bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Məlum olduğu kimi, bədii dildə sözün funksiyası yalnız gerçəklik faktını adlandırmaq, yəni təkcə fikir ifadə etmək deyil, eyni zamanda həm də obyektiv varlığın obrazlı təsvirini verməkdir. Buna görə də bədii dildə, o cümlədən aşiq poeziyasında söz ilk növbədə obraz yaratmaq vasitəsi kimi, sənətkarın həyat gerçəkliyinə subyektiv münasibətinin, hiss və duyğularının ifadəçisi kimi, oxucuda və dinləyicidə estetik həyəcanlar doğuran, ona emosional təsir göstərən bir vasitə kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Aşiq şeirində metaforikləşmənin müxtəlif tipləri var: *leksik, sintaktik, semantik* metaforikləşmə.

Əşya və hadisələr arasında mümkün olan müxtəlif bənzəyiş əlaqələrinə əsasən, metaforanın ən geniş yayılmış növlərini bu cür qruplaşdırmaq olar:

1) Zəhəri oxşarlıqla bağlı yaranan metaforalar: *Ay arıqlar, bu dünyanın üzündə \ Təzəcə açılan güllər sevin.* \ *Bir əyri çalmalı, xumar gözlünün \ Zülfünü dağıdan yellər sevin.* (Qurbani); *Çərşənbə günündə, çeşmə başında \ Gözüüm bir alagöz xanıma düşdü. \ Atdı müjgan oxun, keçdi sinəmdən, \ Cadu qəmzələri qanıma düşdü.* (Aşiq Ələsgər).

2) Daxili keyfiyyətlərin bənzəyişinə görə yaranan metaforalar: *Qurbaniyəm, eşq əlindən büryanam, \ Ta ölincə mən o yara qurbanam. \ Qulluğunda qolu bağlı tərланam, \ Çalış, şikar bəndin al, ondan öldür.* (Qurbani); *Alçaqda dayan ki, çıxasan başa, \ Tülküsen, aslanla girmə savaşa. \ Gəl yapışma gücün çatmayan daşa, \ Götürə biməzsən, zora düşərsən.* (Aşiq Ələsgər)

3) Canlılara, o cümlədən insana məxsus olan əlamət və keyfiyyətlərin cansız əşyalar üzərinə köçürülməsi əsasında yaranan metaforalar: *Qədəm qoyub yar yanına gələndə \ Elə gəl, elə get, yol inciməsin. \ Şəkər ləblərindən mənə busə ver, \ Dodaq tərпənməsin, dil inciməsin.* (Aşiq Abbas

Tufarqanlı); *Ötübü zımlıstan, gəlib novbahar, \\\\ Yetirdi qərinə, sənələr getdi. \\\\ Dəli könül gündə yüz xəyal eylər, \\\\ Dolandı ruzigar, havalar getdi.* (Aşıq Alı, “Getdi”); *Yeridikə ikram eylər \\\\ Zərli corab gül başmağa; \\\\ Hər tərəf yaxa pulu \\\\ Adət edib oynamağa; \\\\ Ləbləri məzələnib, \\\\ Daldalanıb zər yaşmağa; \\\\ Mələklər həya eylər \\\\ Üzbəsurat danışmağa; \\\\ Görmədim bərabərin, \\\\ Deyəm ki, bundan artıqdı.* (Aşıq Ələsgər)

4) Cansız əşyalara aid olan əlamət və keyfiyyətlərin canlılar, o cümlədən insan üzərinə köçürülməsilə yaradılan metaforalar, dilçilik ədəbiyyatında metaforaların bu növünə frazeoloji metaforalar da deyilir: *Nə ola, bir şadlıq xəbəri gələ, \\\\ Yüklənə barxanam ellərə doğru. \\\\ Naşı ovçu bərə bəklər, əylənər, \\\\ Marallar sayrışar yoları doğru.* (Qurbani); *Ələsgərəm, hər elmdən həliyəm, \\\\ Dedim, sən dərdlisən, mən yarıliyəm. \\\\ Dedi, nişanlıyam, özgə malıyam, \\\\ Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü.* (Aşıq Ələsgər)

Dilçilik ədəbiyyatına əsasən Azərbaycan aşıq şeirlərindən topladığımız metaforaları tipoloji səciyyəsinə görə iki qrupa bölmək olar:

- 1) Ümumişlək metaforalar,
- 2) Poetik (yaxud üslubi) metaforalar.

Azərbaycan aşıq poeziyasının, demək olar ki, bütün nümayəndələri tərəfindən işlədilmişdir və bu, onların poetik tapıntısı yox, dilin məlum obrazlılıq potensialından bəhrələnmələrinin göstəricisi-dir: *Gəlsin bahar fəsli, açılışın yazlar, \\\\ Göllərə tökülsün ağ quba qazlar* (Qurbani); *Budur gəldi bahar fəsli, \\\\ Dağların lala vaxtıdır.* (Aşıq Abbas Tufarqanlı); *Şükür olsun ol xudaya, \\\\ Yenicə yazlar gəleyir.* (Qaracaoglan); *Vaxt olar ki, dəyişilər bu dövrən, \\\\ Bahar fəsli gələr, yay olar bir gün* (Aşıq Valeh); *Ötübü zımlıstan, gəlib novbahar, \\\\ Yetirdi qərinə, sənələr getdi.* (Aşıq Alı); *Bahar fəsli, yaz aylar gələndə \\\\ Süsənli, sünbüllü, lalalı dağlar.* (Aşıq Ələsgər); *Addadı zımlıstan, gəldi novbahar, \\\\ İnşallah, dağlarda ha lala çıxar.* (Aşıq Ələsgər).

Klassik aşıq poeziyasında poetik metaforaların işlənməsinin xarakterini ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığından götürülmüş konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirək: *Könül qalxıb Bərdə sarı yeridi, \\\\ Orda bir ölkə var, adı Gəncə hey! \\\\ Gözəlləri, məhbubları, xubları \\\\ Olar batıb malü mülkə, gəncə hey!* (Qurbani); *Laməkan şəhərində gəldim cahana, \\\\ Canlar əhli bir canana yetişdim. \\\\ Əldən ələ, qabdan qaba süzüldüm, \\\\ Qətrə idim, bir ümmana yetişdim.* (Qurbani); *Duman, gəl get bu dağlardan, \\\\ Bahar gəldi, qar əylənməz. \\\\ Bu dünya bir bəfəvadi, \\\\ Gözəldə ilqar əylənməz.* (Aşıq Abbas Tufarqanlı); *Ziynəti nərgizdən, tər bənövşədən, \\\\ Al-yaşıl geyinib şad olan dağlar. \\\\ Ruhi təzələyir güləb suları, \\\\ Dəhanlara şirin dad olan dağlar.* (Yəhya bəy Dilqəm).

Klassik aşıq poeziyasında işlənən poetik metaforalar ilk növbədə fərdi-üslubi xarakter daşıyır. Bu cür metaforalardan istifadə sənətkarların bədii ideyanı yüksək obrazlılığa malik dil vasitəsilə ifadə etmək istəyindən doğur. Bu metaforaların qeyriədiliyi, yeniliyi, gözənilməzliyi, orijinallığı aşığa öz dinləyicilərinin idrak və duyğularına daha güclü təsir göstərmək imkanı verirdi. Aşıq şeirlərində işlənən metaforalar xalqımızın yaşayış şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti, onun ətrafındakı mühitə münasibəti və adətləri ilə daha çox bağlıdır.

Bütün bu nümunələrdən də göründüyü kimi, aşıq və el şairlərinin şeir sənətində və dil sənətkarlığında metaforalar misra, bənd və bütöv şeir mətnlərinə hopduqca dilin fəlsəfəliyi, folklor nəfəsinin munisliyi artır, obrazlılıq yüksəlir, poetik incəlikləri duymaq və bədii sözün gücündən, seyrindən zövq almaq ehtirası oxucuda maksimum həddə çatır. Metaforalar semantikasi, poetik siqləti, emosionallıq və bədii düşüncə yükü ilə oxucunu heyran edir. Üslubi və semantik baxımdan poetik mühiti zənginləşdirən metaforalar təlqin edilən fikir və duyğulara qol-qanad verir, poetik keyfiyyət halında oxucu yaddaşına dərinlən hopur. Aşıq yaradıcılığında söz birləşməsi şəklində olan bir sıra metaforik ifadələr də müşahidələr edilir. Bu tip birləşmələrin tərkibində “ev” sözü işləkliyi ilə seçilir (Hüseynzadə, 2017, 128): *Solmaz can evində muğan saxlayır, \\\\ Axar-baxarlısan, ay Narınc Xatın* (Hüseynova, 2020, 536).

Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığını səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri perifrastik metaforaların işlədilməsi üsuludur. Məsələn, bəzi söz sənətkarları “ev” yox, “dağ” yox, “can evi”, “eşq dağı” işlədir, bununla da sözləri poetikləşdirir, obrazlaşdırırlar. Məsələ burasındadır ki, “ev” və “dağ” sözlərinin özlüyündə, yəni poetik mətndən kənarda heç bir obrazlılığı yoxdur. El sənətkarı belə mücərrəd vahidləri bədii dona bürümüş şəkildə təqdim edir, yəni ayrılıqda deyil, “can”, “eşq” kimi sözlərlə əlaqədə alıb

işlədir ki, bununla da mücərrəd varlıqların, məfhumların konkretləşməsinə nail olur: (Hüseynzadə, 2017, 128): *Huridi – mələkdi, heyif dili səng, \ Saldı can evimə aram, olmaz, səng.* (Mirzəyev, 2006, 412); *Eşq dağına vəfa ilə dırmadım, \ İlqarım pozulmaz, sadiqdi andım* (Mirzəyev, 2006, 412).

Bu nümunələrdə “can evi”, “eşq dağı” söz birləşməsi modelində olan ifadələrdir və poetik fikir konkretidir. Dilçilər də söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən birinci növbədə konkretliyi önə çəkirlər.

Aşıq şeirləri klassik aşıq poetikasının bütün səciyyəvi ənənələrini əks etdirməklə yanaşı, burada, həmçinin, sənətkar fərdiliyini də özündə inikas etdirir. Aparılmış müşahidə və müqayisələr nəticəsində aydın olmuşdur ki, Azərbaycan aşıqların xalq poeziyası ənənəsində yazıb-yaratmış və bütün fəaliyyəti boyu ənənəyə sadıq qalmışdılar. Lakin bu, heç də onların şeirlərinin orijinallığına xələl gətirməmiş, aşıqların özünəməxsusluğunu, dil və üslub xüsusiyyətlərini pozmamışdırlar. Aşıqlar bu ənənələri mexaniki şəkildə təkrar etməmiş, əksinə klassiklərdən öyrənə-öyrənə, onların ən yaxşı cəhətlərini daha yeni ahəngdə davam etdirmiş, aşıq poeziyasını yüksək zirvələrə ucaltmışlar.

Göründüyü kimi, bütün bu metaforlar doğma dilimizin qanunları əsasında formalaşmış, sadə və təbiiliyi ilə olduqca əhəmiyyətlidir, həyatı fikirləri, real və canlı insan düşüncələrini olduqca hərtərəfli əks etdirmək siqlətinə malikdir. Milli dilin əsasları üzərində yaradılan bir sıra poetik örnəklərdə metaforlar milli təfəkkürümüzün ən bariz göstəricisi kimi nəzərə çarpır. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qurbaninin, Abbas Tufarqanlının, Sarı Aşığın, Dədə Ələsgərin, Aşıq Alının və digər onlarla nəhəng yaradıcı şəxsiyyətlərin aşıq poeziyasının keyfiyyət göstəricilərini metaforlar vasitəsilə yüksəklərə qaldırmışlar. Əksər poetik mətnlərdə işlədilən metaforlar ifadə edilən fikirlərin füsunkarlığını, üslub tərzini, fikir dolğunluğunu daha da genişləndirir və bu ifadə vasitələri işlədilən poetik örnəklər kamil sənət nümunələri hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Həkimov, M. (1999) Azərbaycan aşıq şeir şəkilləri və qaynaqları. Bakı: Maarif, 376.
2. Hüseynova, M. (2020) Ozan və halk şairlərinin poetikası (Dereleyez bölgəsi üzere). Ankara, 171.
3. Hüseynzadə, T. (2017) Aşıq deyişmələrinin poetikası. Bakı: Gənclik nəşriyyatı, 312.
4. Mirzəyev, H. (2006) Dərələyaz folkloru. Bakı: Elm, 536.

MİRZAĞA QULUZADƏNİN “BÖYÜK İDEALLAR ŞAİRİ” ƏSƏRİ NƏSİMİ POEZİYASI HAQQINDA DƏYƏRLİ TƏDQIQAT KONTEKSTİNDƏ

Ruhəngiz Əliyeva

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutunun böyük elmi işçisi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Summary

The name Nasimi is very precious for all of us - people. He was a famous poet of the East, first wrote artistic and philosophical poems in his native Azerbaijani language, he was distinguished for his high intelligence and became famous throughout the world. Mirzaga Guluzade is one of the talented masters of the word, well acquainted with the rich treasury of Azerbaijani classical poetry. His creation is distinguished by its strength. We can safely say that there is no poet closer to the worldview, the practice of artistic creativity M.Guluzade than Nasimi. M.Guluzade loved Nasimi, read a lot of works, poems of his native poet, studied, analyzed his creation. In the history of Azerbaijani literature, Imadaddin Nasimi was famous for becoming the founder of philosophical poetry in his native language, praising Beauty and Love. Nasimi's poems can be called "hymns about the moral greatness of human"

Key words: Azerbaijani literature, Mirzaga Guluzade, Nasimi

Резюме

Имя Насими очень дорого для всех нас – людей. Он был знаменитым поэтом Востока, впервые написал на родном азербайджанском языке художественно-философские стихи, отличался высоким умом, стал известным во всем мире. Мирзага Гулузаде является одним из талантливых мастеров слова, хорошо знакомых с богатой сокровищницей азербайджанской классической поэзии. Его творчество отличается своей силой. Можно смело утверждать, что нет поэта, более близкого к мировоззрению, практике художественного творчества М.Гулузаде, чем Насими. М. Гулузаде любил Насими, очень много читал произведения, стихи родного поэта,

изучал, анализировал его творчество. В истории азербайджанской литературы Имадеддин Насими прославился тем, что стал основоположником философской поэзии на родном языке, воспевающим Красоту и Любовь. Стихи Насими можно назвать «гимнами о нравственном величии Человека».

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, Мирзага Гулузаде, Несими*

Qədim və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı 25 əsrə qədər böyük bir mərhələni əhatə edir. Məhz buna görə də Azərbaycan xalqı qədim zəngin bədii mədəniyyəti ilə haqlı olaraq fəxr edir. Xalqımızın bu böyük dövrdə yaratdığı ədəbi abidələr yetişdirdiyi bütün şəxsiyyətlər bizdə əməyə, insana, elmə, sədaqətə, dostluğa, sülhə, nəcib insan duyğularına məhəbbət oyadır, bizləri mənən zənginləşdirir.

Nəsiminin adı bütün insanlar - bizlər üçün çox qiymətlidir. Şərqin qiymətli şairi olub, ana dilimizdə ilk dəfə bədii fəlsəfi şeirlər yazan şair, yüksək zəkası ilə bütün dünyada yüksəlmiş və tanınmışdır. Nəsimi Azərbaycan dilini bədii dil kimi ilk dəfə olaraq tarix və mədəniyyət sahəsinə çıxaran, dilimizi cilalandıran və zənginləşdirən bir şairdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini nəzərə almasaq, yazılı ədəbiyyatda Nəsimidən əvvəl İ. Həsənoğlunun 2 qəzəli, Şeyx Səfiyəddinin ana dilində şeir toplusu, XIV-XV əsrdə Qazi Bühranəddinin ana dilində “Divan”ı dövrümüzə gəlib çatmışdır ki, bunlar da ana dilimizdə olan ədəbiyyat nümunələrinin ilk rüşeymləri idi. Nəsimi isə Azərbaycan şeir dilini qüdrətli bir silaha çevirmiş və onu daha da təkmilləşdirmişdir. Ondan sonra yetişən sənətkarlar ənənəyə sadıq qalaraq Azərbaycan dilində yazıb yaratmışlar.

Böyük ideallar şairi

Mirzağa Quluzadə Azərbaycan klassik şeirinin zəngin xəzinəsinə yaxşı bələd olan istedadlı söz ustalarından biridir. Yaradıcılığı olduqca qüvvətlidir. Cəsarətlə demək olar ki, M.Quluzadənin dünyagörüşünə, bədii yaradıcılıq təcrübəsinə Nəsimi qədər doğma şair yoxdur. Quluzadə Nəsimini sevmiş, onun əsərlərini, şeirlərini çox oxumuş, öyrənmiş, ümumiyyətlə, yaradıcılığını təhlil etmişdir. Alim Nəsimi yaradıcılığını böyük fəxrlə təsdiq etmiş, onun haqqında çoxlu sayda məqalə və kitablar yazmışdır. Onun «Böyük ideallar şairi» adlı kitabında qeyd edilir ki, Nəsimi yaradıcılığı ilə Azərbaycan klassik şeirinin inkişafı tarixinə və ictimai fikri tarixinə yeni bir istiqamət verdi.

M.Quluzadə Nəsimi yaradıcılığını təhlil etməklə, şairin ədəbi irsinin böyük ictimai-tarixi əhəmiyyətini şərh etməklə olduqca qiymətli iş görmüşdür. Nəsiminin parlaq istedadı, sənətkarlıq qüdrəti poeziyanı yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Nəsimi irsinin öyrənilməsi Quluzadədən öncə də olmuş və sonralar da bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmışdır.

M.Quluzadə Nəsiminin yaradıcılığından bəhs edərkən göstərirdi ki, Nəsimi İslam dininin bir sıra ehkamlarına: ibadətə, riyazət xurafatına etiraz etmiş, dünya səadətinə, həyat sevgisinə düşmən olan dini fanatizmə qarşı çıxmışdır. Şair fikir hürriyyəti ürək azadlığı, həyat sevgisi tərənnüm edən insanı və gözəlliyi ucaldan şeirləri ilə fikrin inkişafına çox faydalı təsir göstərmişdir. M.Quluzadə şairin mürəkkəb yaradıcılığını öyrənərkən mövcud mənbələr üzərində dayanmışdır. O, Nəsiminin şeirlərində bədii təsvir və ifadə vasitələrini təhlil etmiş və belə fikrə gəlmişdir ki, yaradıcılığında ən böyük tarixi-mədəni əhəmiyyəti olan cəhət onun Azərbaycan bədii dili üzərində işləməsi və qiymətli nəticələr əldə etməsidir. Nəsimi yaradıcılığında farsca, ərəbcə ibarələr, şairin dini fəlsəfi təhsilindən irəli gəlirdisə, Azərbaycan xalq dili xüsusiyyətləri də onun xalqa bağlılığından, türkdilli şeir ənənəsindən irəli gəlirdi. Şair Azərbaycan dilində şeirlərini yazmaq üçün xalq dilindən və xalq yaradıcılığından geniş istifadə etmişdir. Şeiri oxuduqca Nəsimi ruhunun həsrət və izzətləri canlı xalq dilində məharətlə və aydın şəkildə ifadə olunmuşdur.

Yanaram eşqindən, axır gözlərimdən yaşlar,
Firqətin dərdi çıxardı yürəyimdə başlar.
Müddəi gər təi edib, başıma qaxar eşqini,
Sınuğa vacib deyildir munca atmaq daşlar.

Qeyd etdiyimiz dörd misra qəzəl dil və üslubuna görə çox tərəvətlidir. Xalq hikmətindən istifadə edən şairin burada həmqafiyə kimi verdiyi (yaşlar ,yoldaşlar) hamısı ana dilinə aiddir. Şeirin mövzusu, məhəbbət, ayrılıq həsrəti olduğu üçün təşbeh və müqayisələrlə bərabər Azərbaycan dilinin ifadə incəliyi, bədii təsvir vasitələrində parlaq surətdə əks etdirilmişdir. Nəsimi fikirlərini, hisslərini bədii boyalarla, təşbehlərdən məharətlə istifadə edərək zənginləşdirmiş bir sənətkardır. M.Quluzadə Nəsiminin ədəbi şəxsiyyətini, onun bədii istedadının qüvvətli təsirini yüksək qiymətləndirmiş və yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi çoxlu məqalələr, kitablar cap etdirmişdir. Nəsimi

şeyrinin və onun ənənələrinin tədqiqi Azərbaycanın görkəmli, istedadlı sənətkarlarından olan M.Quluzadə yaradıcılığında olduqca qüvvətlidir.

Şifahi ədəbiyyat xəzinəmizə yaxşı bələd olan Nəsimi bir sənətkar kimi böyük diqqətlə dilin lüğəti tərkibindən, təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək Azərbaycan bədii dilini zənginləşdirmişdir. Nəsimi Azərbaycan şeyrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun yaradıcılığı Azərbaycan bədii dilinin zənginləşməsinə, Azərbaycan şeyrinin bədii ifadə vasitələrinin və eləcə də forma cəhətdən qüvvətlənməsinə yardım etmişdir. Nəsiminin ədəbi irsi yalnız Azərbaycan lirikasına deyil, türk, özbək, türkmən ədəbiyyatının da inkişafına çox faydalı təsir göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, Nəsimi irsini öyrənən türk xalqları, Şərq və Qərb ölkələri böyük şairin əsərlərini maraqla, məhəbbətlə oxumuşlar. XIX əsrdə üç dəfə nəşri onu göstərir ki, Nəsiminin ədəbi irsi dünyanın bir çox yerlərində rəğbətlə qarşılanmış qabaqcıl ideyalar, bədii dil, üslub nümunəsi kimi istifadə edilmişdir. Nəsimi şeyri yaradıcılığı əsrlər boyu bir çox sənətkarlar üçün yaradıcılıq və bədii təcrübə məktəbi olmuş və onun ənənələri davam etdirilmişdir.

M.Quluzadə “Böyük ideallar şairi” adlı kitabında yazır; “Nəsimi Türkiyədən ərəb ölkələrinə: İraqa, Suriyaya gedir, yeni-yeni adamlarla görüşüb dostlaşır. Suriyanın şeyr, sənət xadimləri, tərəqqipərvər adamları Nəsimini mehribanlıqla qarşılayır, ona dərin ehtiram bəsləyirlər. Ərəb dilini, ərəb ədəbiyyatını yaxşı bilməsi sayəsində Nəsimi Suriyada qabaqcıl ərəb ziyalıların diqqətini özünə cəlb edir, onların içərisində böyük hörmət qazanır. Ehtimal etmək olar ki, şair ərəbcə şeirlərini də burada yazmışdır.

“Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam” misrası ilə başlayan qəzəli insanın allahlıq səviyyəsinə yüksəlişindən danışır. Nəsimi insanı öz idrakı ilə “Mən Haqqam” deyir və insanı ucalıq məqamına yüksəldir. Bu dünyaya sığmayan insanın cismi deyil, ağılı və idrakıdır. Nəsimi insanın Allah deyəndə insanla kainatı vəhtəti üzərində ucaldır. Şairə görə kamil insan öz ağılı və eşqi ilə insanların gözləri qarşısında qaranlığı yox edib günəş kimi işıq saçmağa qadirdir. Haqqı ancaq kamil və yetkin insan görə bilər. Həmin yetkin insan da sevilməyə layiqdir. Dünyagörüşü cəhətdən hürufi-panteist olan Nəsimi Allahla təbiəti eyniləşdirmişdir. Nəsimiyə görə, ruh, cansız təbiətdən canlı təbiətə doğru inkişaf edir. O, insanı təkamülün son mərhələsi hesab edir. Bütün şeirlərində də insanı duymağa və zövq almağa çağırır.

İnsan həyatın bəzəyi-zinətdir. İnsan pərəstişə, böyük qüvvətə layiqdir. Təbiətin naz-neməti, dünyamızın gözəllikləri insan üçündür. İnsan hər şeyə qadirdir və demək, insan Yer üzərində həqiqətən xalığın-Allahın təcəssümü, təzahürüdür və sevilməyə, pərəstişə, əzizlənməyə layiqdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Nəsimi təbiətə hürufilik təlimi əsasında yanaşır. Canlı təbiətin özündən yarandığını israr edərək şeirlərində göstərir;

Çün hakdan eylər səfər mədən nəbat olur şəcər,
Rövşən görür ehli- nəzər kol tömeyi-heyvan dəlir.
Çün tömeyi-heyvan olur, oda ki, insü can olur,
İnsana vasil olmağa biddəstüpa perran gəlir.

Şeirdən belə aydın olur ki, insan öldükdə ruhu göylərə, cismi torpaga qarışır. Torpaqdan mədən, mədəndən nəbatat. nəbatətdən heyvanat yaranır. Nəsimi belə hesab edir ki, yer, göy öz xidmətlərini insandan alır. Əsərlərində təbiət gözəlliklərini tərənnüm etsə də, onun əsas obyekti insandır.

Hürufiliyi qəbul etmiş Nəsimi dünyagörüşündə bir oyanış, şeirlərində mübariz ruh, ictimai-siyasi bir məzmun əks olunur, hətta şairin lirik qəhrəmanı belə əvvəlki aşiq deyil, o həyat fəlsəfəsi uğrunda mübarizə aparan ağıllı qəhrəmanıdır. Nəsiminin dərisini soydular, lakin onun poeziyasından heç bir şey əksildə bilmədilər, əksinə dörd tərəfə: bütün aləmə işıq, şölə sacdı. Sanki ona müqəddəslik verildi. İnsanlar tərəfindən Nəsimi bir müqəddəs kimi bəyan edildi.

Nəsimi ibadətənsə, eşq ilə Allaha qovuşmağa üstünlük verirdi. Hürufi panteizmi təbliğ edərək hər şeyi Allah sayır. Nəsiminin ilahi və dünyəvi məzmununda yazdığı şeirində də insan problemi əsas məsələdir. Şair insanın gözəllik və mənəvi azadlığını hər şeydən yüksək tutur. İnsanın həyat sevgisinə qarşı çıxanları pisləyir, tənqid edir və onları div, şeytan adlandır. Şeirlərində belə insanların mənzərəsini yaradıb, nadanlıq, cahilliyi pisləyir.

Böyük Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimi ədəbiyyat tarixində anadilli fəlsəfi şeirin əsasını qoymuş, məhəbbət və gözəllik nəğməkarı kimi şöhrət tapmışdır. Onun şeirlərini insanın mənəvi əzəməti haqqında yazılmış himn adlandırmaq olar.

Nəsiminin faciəli qətl, onun mərdliyi, qorxmazlığı haqqında əfsanə və rəvayətlər yayılmışdır. Əfsanələr böyük şairi fədakar, qəhrəman, böyük əməllər şairi kimi yüksəldir.

Ədəbiyyat

1. Nəsimi. (1982) Seçilmiş şeirləri. Bakı.
2. M.Quluzadə (1973). Böyük ideallar şairi. Bakı.
3. R.Azadə (2011). Mənəvi dunənimiz bu günün işığında. Bakı.
4. İmadəddin Nəsimi (1972). Bakı.
5. Габил. Насими (1974). Baku.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (2008). Bakı.
7. H.Araslı (1972). İmaməddin Nəsimi. Bakı.
8. AMEA-nın Ədəbiyyat məcmuəsi. (2018), №12.
9. İmaməddin Nəsimi (2004). Seçilmiş əsərləri.
10. www. dergipark.qov. tr .Mahmudov Yusif Məhəmmədoğlu. Azərbaycan klassik şeir və düşüncələrinin əsərlərində ekoloji fikirlərinin cəhəmi (XI-XIX yüzil arası)

NOVRUZ BAYRAMI VƏ MİLLİ OYUNLARIMIZ KLASSİK ƏDƏBİYYATDA (Məsihi yaradıcılığı əsasında)

Səltənət Əliyeva

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

Novruz holiday, Novruz customs and traditions, as well as the games held on the eve of this holiday, which comprise some ancient customs and traditions of our people and continue up to now, have been given considerable attention in the works of our great poets. Thus, we first encounter these characteristics in the creative work of Gazi Burhaneddin, Imadeddin Nasimi, and Shah Ismail Khatai, who are representatives of literature in native language, as well as the epics of “Kitabi Deda Gorgud” This process continued in the following centuries and were reflected in Molla Panah Vagif, Mahammadhuseyn Shahriyar, Masihi and others’ creative work in a natural and clear language. Among the abovementioned masters, the Novruz holiday, customs and traditional games has not been involved in research only in the Masihi’s creative work until now. Because of this reason we have selected this topic as a research object. Analyzing the master’s “Divan” who spent the most of his life away from his own motherland, it is evident that although the motifs of homesickness predominate in his work, the number of works dedicated to the description of spring, the Novruz holiday celebrated in spring, Novruz customs, Khidir Nabi associated with Novruz, as well as the games held in Novruz, such as the game of Chovkan, are not small. It becomes obvious from the systematization that the author generally addressed this topic for several reasons. 1. Spring creates a special mood or feeling for the poet. 2. When he sees beauty, he compares that situation to spring, and likens it to the good mood that spring brings. 3. Khidir Nabi and also Novruz customs are remembered. 4. When developing imagery, the attributes of this holiday are occasionally employed as an simile. Masihi’s creative work can thus be regarded as a rich literary monument concerning the Novruz holiday, as well as about our traditional games, rituals, and moral values in general.

Key words: game, Novruz holiday, chovkan, tradition, custom, classical literature

Резюме

Празднику Навруз, несущему в себе ряд древних обычаев и традиций, принадлежащих нашему народу, ведущих в наши дни, обычаям и традициям Новруза, играм, устраиваемым в канун этого праздника, уделено большое место в творчестве наших классических поэтов. Таким образом, эти черты мы встречаем, начиная с произведений Гази Бурханеддина, Имадеддина Насими, Шаха Исмаила Хатаи, представителей родной литературы, в том числе эпосов «Китаби Деда Горгуд». Этот процесс продолжился в последующие века и у Моллы Панаха Вагифа, Мухаммадхусейна Шахрияра, Масиха и других. отражается в его творчестве естественным и искренним языком.

Среди названных художников только тема праздника Новруз, обычаев и национальных игр в творчестве Масихи до сих пор не привлекалась к исследованию. По этой причине мы выбрали данную тему в качестве объекта исследования. При рассмотрении «Дивана» художника, большую часть жизни прожившего за грани-

цей, становится ясно, что хотя в его творчестве преобладают мотивы разлуки и эмиграции, образ весны, также проводимого весной праздника Новруз, Навруз таможня, Хидир Наби, связанный с Наврузом, а также в Навруз Обращение к проводимым играм, включая игру Човкен, не является меньшинством. При систематизации становится понятно, что автор вообще обратился к этой теме по нескольким причинам.

1) весна создает у поэта особое настроение; 2) когда он видит красавицу, то сравнивает эту ситуацию с весной, уподобляя ее хорошему весеннему настроению; 3) упоминаются обычаи Хыдыр Наби и Новруз; 4) иногда атрибуты этого праздника используются при создании образов как средство аналогии.

Таким образом, творчестве Масиха можно оценить как богатый литературный памятник о празднике Новруз, наших древних обычаях, играх и нравственных ценностях в целом.

Ключевые слова: игра, праздник Новруз, чевкен, обычай, традиция, классическая литература.

Xalqımıza məxsus bir sıra qədim adət və ənənələri özündə daşıyan, bu günümüzə gətirib çıxaran Novruz bayramı, Novruz adət və ənənələri, bu bayram ərafəsində təşkil edilən oyunlara klassik şairlərimizin yaradıcılığında geniş yer verilmişdir. Belə ki, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları da daxil olmaqla anadilli ədəbiyyat nümayəndələrinə Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığından başlayaraq bu xüsusiyyətlərlə rastlaşırıq. Və bu proses - Novruz, Novruz adətlərinin klassik ədəbiyyatda əks olunması, ondan bir üsul kimi istifadə edilmə ənənəsi sonrakı əsrlərdə də davam etdirilmişdir. Bu isə Novruzun, Novruz adətlərinin qədim tarixə malik olduğunu və xalqımız üçün xüsusi əhəmiyyət daşıdığını bir daha ortaya qoyur. Eləcə də sübut edir ki, milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən ən xırda nüans belə xalqımız üçün qiymətlidir və o əsrlərlə qorunaraq yaşadılır. Məhz bu səbəbdən əsrlər keçməsinə baxmayaraq klassik ədəbiyyatımızda bu bayram sənətkarların sevə-sevə şeirə gətirdiyi mövzulardan olmuşdur.

Yuxarıdakı fikrimizi davam etdirərək deyə bilərik ki, sonrakı əsrlərdə Məsihi, Molla Pənah Vaqif, eləcə də Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və b. yaradıcılığında da Novruz ərafəsinin təbii və səmimi bir dillə əks olunduğu məqamlarla qarşılaşırıq.

Elə buradaca qeyd etmək istərdik ki, Molla Pənah Vaqif, eləcə də Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığında Novruz bayramı, adətləri, milli oyunlar məsələsindən ədəbiyyatşünaslıqda bəhs olunsa da, Məsihi yaradıcılığında bu mövzunun tədqiq olunmadığının şahidi oluruq. Bunun əsas səbəbi isə, şübhəsiz ki, şairin “Divan”ının uzun müddət aşkar edilməməsi olmuşdur. “Divan” ilk dəfə klassik ədəbiyyatımızın gözəl bilicilərindən olan Ə. Səfərlinin apardığı axtarışlar nəticəsində aşkar edilmiş və elə onun təşəbbüsü ilə də çap edilərək ədəbiyyatşünasların ixtiyarına verilmişdir. Bundan sonra isə Məsihi yaradıcılığının tədqiq olunması məsələsi ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran vəzifələrdən birinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat tariximizə “Vərqa və Gülşar” əsərinin müəllifi kimi daxil olan, Vətəninədən kənarda, qürbətdə daha çox ömür sürən sənətkarın “Divan”ı araşdırıldıqca məlum olur ki, yaradıcılığının əsasını ayrılıq-qürbət motivləri, eləcə də məhəbbət mövzusu təşkil edir. Lakin baharın təsviri, o cümlədən baharda keçirilən Novruz bayramı, Novruz adətləri, Novruzla bağlı olan Xıdır Nəbi, və eləcə də Novruz oyunlarına, xüsusən də Çövkən oyununa müraciət də azlıq təşkil etmir və diqqət çəkən mövzulardandır.

Müəllif bu mövzuya primitiv yanaşmayaraq müxtəlif situasiyalarda Novruz oyunlarının təsviri ilə kifayətlənməmiş, fikirlərinin müxtəlif formada ifadəsi zamanı, müəyyən obrazlılıq yaradarkən və s. məqamlarda müxtəlif məqsədlərlə müraciət edir.

Sistemləşmə apararkən aydın oldu ki, müəllif ümumi olaraq bu mövzuya bir neçə səbəbdən müraciət etmişdir.

1. Bahar fəslində xüsusi əhvali-ruhiyyə yaradır.
2. Gözəli görərkən həmin şəraiti baharla müqayisə edir, bahardan aldığı xoş əhvalla eyniləşdirir.
3. Xıdır Nəbi və habelə Novruz adətləri xatırlanır.
4. Bəzən bu bayramın atributlarından bənzətmə vasitəsi kimi obrazlılıq yaradarkən istifadə olunur.

Beləliklə, Məsihi yaradıcılığını Novruz bayramı, qədim adətlərimiz, oyunlarımız və ümumilikdə mənəvi dəyərlərimiz haqqında zəngin ədəbi abidə kimi dəyərləndirmək olar.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ МИР В «ДЕРЕВЕНСКОЙ ПРОЗЕ» (на материале прозы М.Сулейманлы)

Рена Эййубова

Бакинский славянский университет

Доцент кафедры Теории литературы и мировой литературы

Xülasə

Milli dünya zaman və məkanda konkret varlıqdır. Ədəbiyyat bu dünyanı bədii şəkildə yaradır, dünyanın milli mənzərəsini təsvir edir. İnsanın idrak formalarından biri olmaqla gerçəklik hadisələrinin bədii ədəbiyyatda əks olunması, bildiyiniz kimi, konkret-hissəvi, obrazlı formada baş verir. Gerçəkliyin obrazlı mənimsənilməsi bədii əsərin milli xüsusiyyətlərini dərk etmək üçün çox vacib olan insan mənəvi reallığının xüsusi sahəsidir. Gerçəkliyin obrazlı qavranılması faktiki bədii obrazın yaranmasından çox əvvəl formalaşır. Bu, ətrafdakı obyektiv dünyanın insanın şüurunda birbaşa əksini nəzərdə tutur.

Açar sözlər: dünya, milli, nəsr, ədəbiyyat, M.Süleymanlı.

Summary

The national world is a concrete existence in time and space. Literature artistically creates this world, creating a national picture of the world. Being one of the forms of human cognition, the reflection of the phenomena of reality in fiction, as you know, occurs in a concrete-sensual, figurative form. The figurative assimilation of reality is a special area of human spiritual reality that is very important for understanding the national specifics of a work of art. Figurative perception of reality takes shape long before the appearance of the actual artistic image. It implies a direct reflection in the mind of a person of the objective world around him.

Key words: world, national, prose, literature, M Suleymanli

Национальный мир – это конкретное бытие во времени и пространстве. Литература художественно создает этот мир, создавая национальную картину мира. Являясь одной из форм человеческого познания, отражение явлений действительности в художественной литературе, как известно, происходит в конкретно-чувственной, образной форме. Образное освоение действительности – это особое и очень важное для понимания национальной специфики художественного произведения область духовной действительности человека.

Образное восприятие действительности складывается задолго до возникновения собственно художественного образа. Оно предполагает непосредственное отражение в сознании человека окружающего его предметного мира. А художественный образ – это дальнейшее эстетическое освоение этого мира, результат переработки жизненных впечатлений и наблюдений, опыт, обобщение действительности. И как справедливо отмечает М.Б. Храпченко, «значительное образное обобщение неизмеримо шире и глубже схватывает явления жизни, чем непосредственное их восприятие. Оно выявляет в них начала, которые сохраняют свое значение в течение весьма длительного времени, часто на протяжении многих веков (Храпченко, 1982, 13).

Этот анализ проводится им в контексте исторического рассмотрения проблемы «образного мышления», исходя из того, что история сознания – есть история образного мышления.

Художник – это выразитель эстетического отношения человека к миру. В художественном произведении, поэтому непременно присутствует отпечаток личности художника и этнопсихологические особенности народа, к которому он принадлежит.

В художественных произведениях национальная картина мира выражается посредством художественных образов, в которых наблюдается как «внешние» связи художника и реальной действительности, так и «внутренние», ментальные. Народная жизнь воздействует на художника, и воссоздаваемые ими образы не только отражают, но и помогают понять духовную сущность народа. Таким образом, художник, как представитель определенной национальной общности, пропуская мир через себя, выражает не только свое отношение, но и отношение к миру своего народа.

Эта методологическая установка, с которой мы полностью согласны, также будет определяющей при анализе творчества и М.Сулейманлы.

На конкретном материале творчества М.Сулейманлы анализируется часто остающиеся

вне поле зрения литературоведения и критики вопросы национального своеобразия, связанного с национальным самосознанием автора и его ролью в воплощении замысла, как на содержательном, так и на формальном уровне. Центральной проблемой в исследовании национального своеобразия является проблема национального характера.

В центре любого литературного произведения стоит человек, всесторонне связанный с окружающим его миром. И даже в произведениях, в центре которых стоит описание природы, животных, того или иного ощущения, настроения и т.д., нет прямолинейного внешнего изображения человека, художник раскрывает чувства и переживания, которые вызваны изображенным, и таким образом, оно становится изображением человеческой жизни. Каждый национальный художник создаёт свою концепцию человека, опираясь на общемировую, общечеловеческий опыт.

Обращение к описанию природы, пейзажные зарисовки – это общая закономерность литературы. Пейзаж, если даже не является непосредственным предметом изображения, а имеет служебные функции, выполняет в художественном произведении важную идейно – композиционную роль. Участвуя в раскрытии идейного замысла писателя, они в то же время дают представление о мире, который художник изображает. Сам выбор тех или иных животных, растений, глубоко национален. В основе его сложившиеся веками представления народа этнического, ориентального, религиозного, психологического характера. В большей степени отношение к природе определяется «средой обитания», географическими условиями, климатом, распространённостью тех или иных явлений природы в данной среде обитания. Но даже общие для «сего человечества явления горы, моря, равнины и т.д. получают различную идейно эстетическую, эмоционально-экспрессивную оценку в различных национальных литературах, определяя её национальное своеобразие.

«Местный колорит», присущий многим произведениям, нередко расценивается как не имеющий особого значения, как «экзотика». Отсюда очень характерная для современного взгляда на проблему национального тенденция противопоставления.

Каждое литературное произведение – это целостная картина жизни. По Белинскому – это замкнутый в себе мир, со своими законами, принципами, закономерностями построения. И в этом смысле творения различных национальных художников создаются при всём их разнообразии и индивидуальности по общим законам, имеют аналогичную структуру, образованную из органически взаимосвязанных между собой взаимодействующих элементов. Поэтому, рассматривая национальную специфику того или иного произведения, необходимо «искать» её во всех элементах этой структуры. В процессе этих поисков национальная специфика обнаруживает себя и в проблемно-тематическом пласте. При всей общности «вечных» тем, проблем человечества, в каждой из национальных литератур в зависимости от социально исторических условий, от путей развития нации, от экономических, политических, нравственно-этических, религиозных и т.д. факторов наблюдается свой выбор, своё пристальное внимание к значимым для данной литературы проблемам.

Композиция произведения определяется при всём многообразии её трактовок как формальное построение, состоящее из определённых элементов. Это завершённая, замкнутая система со своими особенностями и принципами организации материала. Она имеет свою целостную структуру, и наряду с другими категориями способствует выражению авторской концепции мира.

Многие достижения современной литературы, в частности, прозы, связаны с этим направлением. В самой художественной прозе, посвященной деревне, заключены многие ключевые проблемы, интересующие писатели наиболее наглядно выявляют национальную специфику литературы, к которой они принадлежат.

Деревенская тема разрабатывается в каждой из национальных литератур, в том числе и азербайджанской. В Азербайджане - С. Ахмедов, И. Меликзаде, С. Азери, М.Сулейманлы и многие другие. Она всегда в центре внимания критики и литературоведения.

Специфичность «деревенской прозы» связана, прежде всего, с её стремлением постичь процессы распада патриархального сознания и традиционной деревни в связи с развитием

цивилизации. Писатели при всём разнообразии конкретного социально-исторического содержания каждого из произведений, посвящённых проблемам деревенской жизни, через подробности повседневной деревенской жизни раскрывали взаимоотношения человека с окружающим его природным миром. Именно в этом мире писатели находили первозданность природы, основательность отношения к труду, простоту и естественность человеческих взаимоотношений, высокую нравственность, присущую именно этому этносу и т. п.

«Деревенская проза» Азербайджана 70-80-х годов, благодаря творческим достижениям М.Сулейманлы, также начинает выражать этнический менталитет.

Тема деревни является доминирующей в творчестве писателя, начиная с его первых произведений. Выросший в селе, М.Сулейманлы воссоздаёт в своих произведениях («Шайтан», «Мельница», «Кочевье» и др.) пространство, наиболее близкое и знакомое ему. Это характерно для всех «деревенщиков». Трудно себе представить писателя, выросшего в городской среде и умеющего достоверно писать о жизни села, людях села. И если даже такое случается, то в таких произведениях село как бы показывается глазами стороннего наблюдателя. Для М.Сулейманлы – это наиболее знакомая сфера, это воспоминания детства, это родная природа, это люди, окружавшие его в детстве. Именно этим обусловлено то, что писатель вновь и вновь возвращается к этой теме, стремясь в художественных картинах воплотить своё представление о своём народе, осмыслить психологический склад души человека деревни.

М.Сулейманлы, которому удалось реализовать в своих произведениях об азербайджанском селе эту назревшую необходимость поворота к национальным корням. Он сумел изобразить в своих произведениях не просто человека села, а в первую очередь, человека с ярко выраженным национальным менталитетом.

М.Сулейманлы как истинно национальный писатель отражает в своём творчестве все эти компоненты воссоздания национального мира, внося вклад в целостную концепцию мира и человека. Показанный в совокупности конкретных жизненных реалий национальный мир в творчестве этих писателей отражает бытие и азербайджанского народа в различные периоды его развития, конкретное бытие нации во времени и пространстве, в определённой общественной структуре.

Литература

1. Набиев, Б. (1987) Роман и современный герой. Баку.
2. Сулейманлы, М. (1981) Повести и рассказы. Москва.
3. Сулейманлы, М. (1986) Кочевье. Роман, повести. Москва.
4. Храпченко, М.Б. (1982) Горизонты художественного образа. Москва.

İSMAYIL ŞİXLİNİN “ÖLƏN DÜNYAM” ROMANINDA BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Kəminə Əzizova

Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Summary

The semantic structure, functional options, expressive possibilities and other features of metaphors in literary works have always been the focus of philologists. In addition to metaphors existing in literature, the help of writers also creates individual-situational metaphors in works. I.Shikhli, who is familiar with metaphors, used artistic description and means of expression in his novel "My Dead World". From this point of view, the writer's skillful use of artistic description and expressive tools such as metaphor, epithet, metonymy, simile, exaggeration, which creates imagery and emotionality and many interesting metaphors in the work is the main focus of the article.

Key words: *metaphor, epithet, metonymy, simile, exaggeration*

Резюме

Семантическая структура, функциональные варианты, выразительные возможности и другие особенности метафор в художественных произведениях всегда находились в центре внимания филологов. Помимо существующих в литературе метафор, писатели сами создают в своих произведениях и индивидуально-ситуативные метафоры. И.Шихли, хорошо знакомый с системой метафор, использовал средства художественного описания и выражения в романе «Мой мертвый мир». С этой точки зрения писатель умело использует такие средства художественного описания и выразительности, как метафора, эпитет, метонимия, сравнение, преувеличение, что создает в произведении образность и эмоциональность, а также создает множество интересных метафор, которые являются целью исследования данной статьи.

Ключевые слова: метафора, эпитет, метонимия, сравнение, гипербола

”Dil böyük bir sərvətdir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir” – deyən ulu öndər Heydər Əliyev hər zaman ana dilinin qüdrətini, əhəmiyyətini vurğulamış, dili xalqın milli varlığını müəyyən edən başlıca amil hesab etmişdir.

Sözün məcazi mənası dilin ifadəliliyini artırən əsas elementdir. Məcəzlar sözün semantikasını ilə bağlıdır və sözlərin çoxmənalılığı əsasında yaranır. Çünki məcaz sözün əsas, həqiqi mənasından törəyir və ona istinadlanır. Azərbaycan dilinin məcəzlar sisteminə yaxından bələd olmuş, onlardan səmərəli şəkildə faydalanaraq yadda qalan, gözəl sənət əsərləri yaratmış yazıçı İsmayıl Şıxlı da əsərlərində bədii ifadə və təsvir vasitələrindən dilin fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrində məharətlə istifadə etmişdir. Məcəzların bədii dildə bir neçə təzahür forması vardır.

Metafor bədii əsərlərin dilində xüsusi üslubi vəzifəyə malikdir. Metaforun əşya və hadisələr arasında bənzəyiş, oxşarlıq, müqayisə kimi əlaqələri mövcuddur. Yazıcının əsərlərində metaforlar fikrin son dərəcə dəqiq, sərrast, obrazlı ifadə edilməsi üçün işlədilmişdir.

Metafor dilin lüğət tərkibini, leksikasını zənginləşdirir. Zaman-zaman bədii ədəbiyyatda klassik ədəbiyyatdan gələn metaforlarla yanaşı, yeni-yeni metaforlar da yaranmışdır. İsmayıl Şıxlı zaman məzmunlu sözlərdən, bitki, ağac adlarından, cansız əşyaların, səma cisimlərinin adlarından istifadə edərək yaratdığı metaforlardan həm canlı danışmaq dilində, həm də bədii əsərlərin dilində geniş istifadə etmişdir.

Yazıcının bədii əsərlərində ən böyük fikirlər belə, bəzən sadə bir metafor ilə lakonik şəkildə ifadə edilmişdir.

Epitet – yunancadan əlavə deməkdir. İsmayıl Şıxlının əsərlərində işlətdiyi epitetlər öz üslubi keyfiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı əsərlərində əşya və ya hadisənin, obrazın ümumi məzmununu ifadə edən epitetlərdən, obrazların psixoloji vəziyyətini aydınlaşdıran epitetlərdən, yaxud obrazın xarici görünüşünü diqqətə çatdıran epitetlərdən geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Yazıçı həm həqiqi mənalı təyinlərdən, həm də məcazi təyinlərdən – epitetlərdən istifadə edərək əşya və hadisənin obrazlı təsvirini yaratmağa nail olmuşdur.

Təşbeh – bədii bənzətmə məcəzaların sadə növlərindən biridir. Əşya və hadisənin müəyyən əlamətinə görə başqa bir predmetə oxşadılmasına təşbeh, yaxud bənzətmə deyilir. Təşbeh ərəb sözü olub, oxşatmaq, bənzətmək mənasını bildirir. İsmayıl Şıxlının bədii əsərlərinin dilində də ən çox istifadə edilən təsvir vasitələrindən biri də təşbehdir.

Yazıcının yaratdığı təşbehlərin əsasında müqayisə dayanır. Müqayisə edilən tərəflərin ən qabarıq əlamətləri, xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılır. Bir əşya və hadisə başqa bir əşya və hadisə ilə qarşılaşdırılır.

Yazıçı əsərdə obraz və hadisələrə müəllifin münasibətini bildirən bənzətmələr, həmçinin obrazların bir-birinə mənfi yaxud müsbət münasibətini, onların psixoloji vəziyyətini, daxili aləmini açıb göstərmək məqsədilə işlənən bənzətmələr, təbiət təsvirlərini əks etdirən bənzətmələr yaratmışdır.

Yazıcının əsərdə işlətdiyi digər bədii ifadə vasitələrində olduğu kimi, müqayisələrin də bir qismi xalq dilində geniş işlənən ifadələdirsə, digər bir qismi müəllifin özünün yaratdığı fərdi-situativ üslubi müqayisələr, bənzətmələrdir.

Metonimiya - məcazın növlərindən biri olub danışığı, mənanı qüvvətləndirən, yığcamlaşdıran ifadə vasitəsidir. Yunan mənşəli söz olub, ad dəyişmə deməkdir. Metonimiyalardan mətnə lakoniklik, ekspressivlik yaratmaq üçün istifadə edilir. Metonimiya bədii dildə müəyyən cisim və hadisəni bildirən sözün onunla əlaqədar olan başqa bir sözlə ifadə olunmasıdır. İstər xalq dilində işlə-

dilən metonimiylər, istərsə də bədii əsərlərin dilində yazıçıların yaratdığı fərdi-situativ metonimiylər, əsərin yazılması zamanı tələbat əsasında meydana gəlir.

İsmayıl Şıxlı bir yazıçı kimi bədii əsərlərində metonimiyadan istifadə etməklə əsərin bədii-estetik təsirini, ekspressivliyini daha da gücləndirməyə nail olmuşdur.

Bədii əsərlərin dilində yazıçıların ən çox istifadə etdikləri ifadə vasitələrindən biri də mübaliğədir. Mübaliğə əşya, hadisə, hərəkət, əlamət və keyfiyyəti əslində olduğundan daha qabarıq şəkildə, şişirdilmiş halda ifadə etmək üçün sözlərin öz həqiqi məna dairəsindən daha geniş mənada işlədilməsidir.

Mübaliğələr təsvir olunan əşyanı, hadisəni, obrazı, əlamətin mahiyyətini, hal-vəziyyətini şişirdərək həqiqətdən, reallıqdan uzaqlaşdırsa da, əsərin bədii-estetik, emosional təsirini artıraraq oxucuda xoş hisslər, xoş duyğular yaradır.

Bir çox ifadə və təsvir vasitələri kimi İsmayıl Şıxlının bədii əsərlərində işlətdiyi mübaliğələr sənətkarın özünə məxsus olan fərdi üslubunun təzahürüdür.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə, Ə. (1962) Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 272 səh.
2. İsmayıl, Ş. (2005) Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 408 səh.
3. Hüseynova, H. (2018.) Mir Cəlalın bədii əsərlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri. I cild. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı. 430 səh.

“BEOVULF” VƏ “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ

Sevinc Fətəliyeva,

Bakı Slavyan Universitetinin İngilis filologiyası kafedrasının dosenti

Summary

The article discusses the lexical-semantic system of the ancient Germanic epic "Beowulf" and the Azerbaijani epic "Kitabi-Dada Gorgud". Based on the facts brought from the original of both monuments, a general picture of the lexical-semantic system was created and a comparative analysis was given. In the end, it was concluded that, if we do not take into account some differences, the rich lexical-semantic system of the mentioned monuments is universal.

Key words: *Lexicon, system, epos, German, Turkish.*

Резюме

В статье рассматривается лексико-семантическая система древнегерманского эпоса «Беовульф» и азербайджанского эпоса «Китаби-Дада Горгуд». На основе фактов, извлеченных из оригинала обоих памятников, создана общая картина лексико-семантической системы и дан сравнительный анализ. В итоге был сделан вывод, что, если не принимать во внимание некоторые различия, богатая лексико-семантическая система упомянутых памятников универсальна.

Ключевые слова: *Лексикон, система, эпос, немецкий, турецкий язык.*

XIX-XX əsrlərdə qədim abidələrin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Xüsusi-lə qədim abidələrin qlossarisini öyrənmək təşəbbüsü XIX əsrin ortalarından meydana çıxmış və XX əsrdə bu sahədə çox dəyərli araşdırmalar aparılmışdır (Beowulf, 1855; Beowulf, 1910). XXI əsrdə isə bu abidənin öyrənilməsinin tipoloji aspekti daha geniş vüsət almışdır. Məsələyə belə baxış xüsusilə leksikoloji aspektlə əlaqədardır və daha çox qədim german dialektlərini əhatə etsə də, Hind-Avropa dillərinin hüdudlarından kənara da çıxaraq tipoloji mahiyyət kəsb edir. Bu abidələrdə bəzən bir söz xalqın etnik tarixində çox vacib bir məqamı özündə əks etdirir, onlarla genetik cəhətdən bir olan etnosların dilindəki faktlarla müqayisəsi tarixin çox qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirir. Ona görə də qədim abidələrin leksik-semantik sistemi zaman, məkan və dildəyişicisi kontekstində böyük linqvistik tarixi özündə yaşadır. Ona görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beowulf” eposlarında leksik-semantik sistemin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikasında “Beowulf”dan fərqli olaraq, çoxlu sayda alınma sözlər vardır. Bu hər şeydən əvvəl islami anlayışları bildirən sözlərdir. Ə. Dəmirçizadə qeyd edir ki, ərəb və fars dillərindən

“Kitab”a keçən sözlər, əsasən, dini analizi bildirən sözlərdir. O. buraya “minarə”, “müşəf”, “Quran”, “hələl”, “din”, “təkbür”, “namaz”, “qiyamət”, “behişt”, “Allah”, “qadir”, “iman”, “əcəl”, “dua”, “amin” kimi sözlər aiddir. Mühəribələr, cənglər tarixinin nəticəsi olaraq “Kitab”a “zəxm”, “və’d”, “cəng”, “comərd”, “namərd”, “düşmən”, “ləşgər”, “şahbaz”, “qəbzə”, “casus”, “müxənnəs”, “həbs” kimi hərbi terminlər də daxil olmuşdur (Dəmirçizadə, 1999, 134).

Yəni “Beovulf”la müqayisədə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında alınma sözlər çoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilinin ən gözəl araşdırıcısı Ə.Dəmirçizadə qeyd edirdi ki, eposda fars dilindən alınmalar vardır. Onlar bəzən ayrıca, bəzən də paralel şəkildə istifadə olunmuşdur ki, dastançıları dinləyici müxtəlifliyindən asılı olmayaraq başa düşə bilsinlər (Məsələn, uzun-diraz); Digər tərəfdən “Kitab”da alınmaların əksəriyyəti dini və hərbi anlayışlardırsa, “Nibelunqlar nəğməsi”ndə isə ədəbi anlayışla bağlıdır. Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, bu “Kitab”da digər dillərdən də alınma sözlər vardır (Dəmirçizadə, 1999). “Beovulf” zəngin leksik sinonimliliyə malikdir. Məsələn, yaxın və uzaq qohumluq münasibətlərini bildirmək üçün maga, nefa, zər-fader, brodor, byre, bearnald- áóum-swerian, heafod-méég, suhter-gefcederán, fyrrn-man, earn, faderen-méég kimi leksemlərdən istifadə olunmuşdur (Саликова, 1984). Müşahidələr göstərir ki, “Beovulf”da çoxlu sayda semantik sahələrə aid xüsusi məna qrupları vardır. Bu, həmin dövrdə germanların dil mənzərəsinin leksik göstəricilərindən biridir. “Beovulf”un dili həm də obrazlıdır. Xrodqar başlarına gələn müsibətlərdən danışarkən “hete-panc – nifrət hissi; “fær-nið – belə gələrkən// hücum edərkən; “flet-werod”-evin mühafizəsi; kimi ifadələrdən istifadə edir. Qrendelin də nitqində belə təsirli ifadələr yer almışdır. Bu epos dilinin mətn pragmatikası ilə bağlılıqdan irəli gəlir aid leksemlərin sistemliliyi özünü göstərir.

“Beovulf” eposunda mövcud olan leksik-semantik sistemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: I.Qohumluq bildirən sözlər: Bearn, bröpor, byre, cnosl, dohtor, eafera, ēam, mæg, fæder, mecga, mōdor, nefa, sunu, wif; II.İdarəçilik adları:æpele, baldor, brego, cwēn, cyning, fengel, frēa, hlāford, ræswa, þengel, þeod; (Title, 2021). III. Vəzifə, sənət adları:æpele, Baldor, brego, cwēn, cyning, fengel, frēa, hlāford, ræswa, þengel, þeod; (Title, 2021). IV.İnsan cinsinə aid adlar: Oniht, ides, wif, brýd; V. Abstrakt anlayışlar: Ceorl,fyr, guma, man, nīþ, wer, wine; (Title, 2021). VI. Dost-tanışadları:Gelling, ge-selda, wine; VII.Ümumən insan adları (adlandırmalar): man, mon, secga, guma, cearl; (Title, 2021). VIII. Qohumluq bildirən sözlər: Brýd, dohtor, eafora, ēamm, mæge, mōdor, wif (Title, 2021). IX. Canilərin adlandırması: Bana, feond, hettend, leassceawere, gesacu; (Title, 2021). X.Cəmiyyətüzvlərinin adlandırılması: Ambits, dryhten, bealdor, brego, cwēn, cyning, ealdor, eorl, fengel, wita; XI. Düşməyə aid adlandırmalar:bana, feond, hettend, sceapa, þeaf; freond, ge-bedda, ge-sīð, wine; (Title, 2021). E.A. Krupinanın “Beovulf”un qlossariləri üzrə apardığı tədqiqatlardan alınan yuxarıdakı leksik-semantik sistem bir qədər də ümumiləşdirilərək verilmişdir (Krupina, 2020). Bu araşdırmanın nəticəsindən belə başa düşmək olar ki, Beovulfun formalaşdığı dövrdə qədim german təsəvvüründə çox mükəmməl şəkildə abstrakt leksik baza olmuşdur. Hətta onların leksik-semantik sistemi mövcud olmuşdur. Bu xüsusiyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında hərbi terminlər kontekstində də müşahidə etmək olur. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, “Kitab”da mühəribə anlamında “savaş”, cəng” leksemləri istifadə olunur.

Eposda hərbi leksika bütöv bir leksik-semantik sistem təşkil edir və onu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1.Silah adları: Ox, yay, sadaq, tirkəs (ox qabı), tir(ox), kiş, göz,qılıç, gürz, bıçaq, sünücük, oqcuğaz; 2. Ümumi hərbi terminlər: dəpər (baltaya bənzər döyüş silahı), cəngəl (bir neçə dişi olan qarmaq, yabaşəkilli alət), alay (ordu hissəsi), aqın (basqın, hücum), aqınçı (talançı, basqınçı), alqar (yürüş etmək), dəmrən (oxun dəmir ucluğu), cövşən (zireh), balçaq (qılıncın dəstəsi, qəbzəsi) sözləri qədim zamanlara aid olan hərbi leksika nümunələridir. Onlardan alay indi də işlənir. Bundan başqa, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki yenmək (qələbə qazanmaq), yeltənmək (qılınc və ya kəmər qurşamaq), yadıq (yaraq, döyüş sursatı), sərhəng (başçı, komandan), nəmləmək (hədəfə vurmaq), ləşkər (ordu, qərargah), ilğımaq (atla çapa-çapa hücum etmək), ilğar (basqın, hücum), ildirmək (sancmaq, dəlib keçmək), dəliləmək (dava etmək, haqqı aramaq, hesab soruşmaq), gırım (meydan oxutmaq üçün döyüşçü seçmək, düşmənlə qarşılaşmaq), çarqağı (qarovul, qabaqcıl əsgər), çərkəz (mahir döyüşçü), çalışmaq (zərbə vurmaq, silahla döyüşmək) və s. kimi maraqlı dil vahidləri hərbi anlayışlarla bağlıdır (Dədə Qorqud, 2019, 29).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində ox və oxlamaq sözlərindən başqa, kiçik ox mənasında işlənən oqcuğaz və oxçu (oqçı) sözləri də vardır. Hətta əsərin dilində Ənsə Qoca oğlu Oqçı antroponimi də diqqəti çəkir. Dastanın dilində “ox” sözü ilə bağlı leksik-qrammatik vahidlər çoxdur. Məsələn, sadaq, tirkəş, tir, kiş, göz sözləri həmin vahidlər cərgəsinə aiddir. Tir və tirkəş alınma mənşəli olsa da, milli vahidlərlə yanaşı işlənmişdir. Tir ox, tirkəş isə ox qabı deməkdir. Həmin anlamda, milli mənşəli sadaq sözü və dəridən hazırlanmış ox qabı mənasında kiş sözü, oxun yarığı anlamı daşıyan göz sözü maraqlı dil örnəkləridir. Sözsüz ki, hərbi sözlərdən yay sözü oxla bağlı olduğundan onunla yanaşı tez-tez rast gəlinən vahidlərdəndir: Dirsə xan Qorqud sinirli bərk yayını əlinə aldı. Üzəngiyə qalxıb möhkəm çəkdi, sərrast atdı: oğlanı iki kürəyinin arasından vurub yıxdı (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, 181). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində ox və oxlamaq sözlərindən başqa, kiçik ox mənasında işlənən oqcuğaz və oxçu (oqçı) sözləri də vardır. Hətta əsərin dilində Ənsə Qoca oğlu Oqçı antroponimi də diqqəti çəkir. Dastanın dilində “ox” sözü ilə bağlı leksik-qrammatik vahidlər çoxdur. Məsələn, sadaq, tirkəş, tir, kiş, göz sözləri həmin vahidlər cərgəsinə aiddir. Tir və tirkəş alınma mənşəli olsa da, milli vahidlərlə yanaşı işlənmişdir. Tir ox, tirkəş isə ox qabı deməkdir. Həmin anlamda, milli mənşəli sadaq sözü və dəridən hazırlanmış ox qabı mənasında kiş sözü, oxun yarığı anlamı daşıyan göz sözü maraqlı dil örnəkləridir. Sözsüz ki, hərbi sözlərdən yay sözü oxla bağlı olduğundan onunla yanaşı tez-tez rast gəlinən vahidlərdəndir.

Burada döyüş papağı olan dəbilqə (tuğulğa) adi papaqla, altmış tutamlıq nizə dəyənəklə, qılnc çövkanla, doxsan ox sapandla müqayisə edilir. Deməli, yeri gələndə dəyənək, çövkan və sapanddan da silah kimi istifadə olunmuşdur. Onların içərisində ən çox işə yarayan isə sapandır ki, o doğrudan da, dastanın dilində düşməyə qarşı döyüş aləti kimi işlənir (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, 31). Sözsüz ki, hərbi sözlərdən yay sözü oxla bağlı olduğundan onunla yanaşı tez-tez rast gəlinən vahidlərdəndir Çala bilən yigidə oq ilə qılıcdan bir çomaq yeg (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, 32). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qılnc mərd igidlərə layiq görülür: Çalıb kəsən iti qılncı müxənnətlər çalınca, sınıs yaxşıdır (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, 173). Dastanın dilində ox, qılnc və bıçaq tez-tez rast gəlinən hərbi leksika örnəkləridir. Ox və oxlamaq sözlərindən başqa, kiçik ox mənasında işlənən oqcuğaz və oxçu (oqçı) sözləri də vardır Dəmirdən çomaq, toppuz anlamında işlənən gürz qədim silah növlərindən biri kimi dastan qəhrəmanları tərəfindən istifadə edilmişdir. Kiçik süngü anlamı daşıyan “sünücük” də döyüş aləti kimi diqqəti cəlb edir. “Dədə Qorqud kitabı”nda keyik, keç, qurd, aslan və s. bu kimi ümumi zoonimlər, apelyativ vahidlərlə ifadə olunan zooleksemlərə rast gəlinir ki, onların hər biri əski görüşlər sistemində zoomorf varlıq, mifoloji məzmun daşıyan canlılar olaraq qəbul olunur “Kitab”da rəng adları bildirən leksemlərin rəmzi mənaları vardır. Məsələn, Ala dağ, Qara dağ adlarındakı “ala” və “qara” sözləri rəng deyil, ucalıq, böyüklük, eləcə də uzaqlıq məzmunu daşıyır. El arasında söylənilən “Sözün birini Ala dağdan, birini Qara dağdan demək” deyimi bu fikrimizə aydınlıq gətirir. Dastanda “ağ”, “ala”, “qara”, “göy” sözləri ilə bağlı bir qisim toponimlər vardır ki, bunlar qədim mifik görüşlərdən qaynaqlanır və rənglərə mifoloji yanaşmanın izlərini əks etdirir. Ağ saz, Ağ qaya, Ağ meydan və s. kimi sözlərdə “ağ” rəmzi anlam daşıyır. Digər bir misal: “Gög” leksemi ilə bağlı fikirlər də maraqlıdır. Ə. Tanrıverdi bu barədə yazır: “Dədə Qorqud kitabı”nda keyik, keç, qurd, aslan və s. bu kimi ümumi zoonimlər, apelyativ vahidlərlə ifadə olunan zooleksemlərə rast gəlinir ki, onların hər biri əski görüşlər sistemində zoomorf varlıq, mifoloji məzmun daşıyan canlılar olaraq qəbul olunur.

Ədəbiyyat

1. Beowulf (1855). The Anglo-Saxon poems of Beowulf. The scop or gleeman's tale. The Fight at Finnesburg. With a literal translation, notes, glossary, etc. by Benjamin Thorpe. Oxford, etc.
2. Beowulf (1910); edited, with introduction, bibliography, notes, glossary, and appendices.
3. Dəmirçizadə, Ə. (1999) Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı: Elm.
4. Dədə Qorqud. (2019) Elmi-ədəbi toplu. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 3.
5. Klaeber, F. (1922) Beowulf and the Fight at Finnsburg, ed. with Introduction, Bibliography, Notes, Glossary, and Appendices. Boston, Chicago, N.Y., 1968.
6. Крупина, Е.А. (2020) Крупина Екатерина Алексеевна Глоссарии к древнеанглийской поэме «Беовульф»: <https://isuct-bhi.ru> > files > issue > bhi-1-228).

7. Саликова, М., А.М. Подгаец (1984) (Пермь) Концепт «человек» в древнеанглийском эпосе «Беовульф».

8. Title: (2021) Beowulf Author: Unknown Editor: James A. HarrisonRobert SharpRelease Date: October 12, 2003 [eBook #9700] [Most recently updated: April 11.

9. Kitabı-Dədə Qorqud (2004). Bakı: Öndər.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏDƏBİYYAT

Yeganə Hüseynova

Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

Great leader Heydar Aliyev's service and contribution to Azerbaijani literature in his comprehensive activity is endless. The development of national values, care and attention to science, education, culture and literature were always of primary importance during the leadership of our country by the legendary figure Heydar Aliyev both in the Soviet era and in the years of independence. This legendary person protected Bakhtiyar Vahabzadeh and saved him from being arrested. The great leader saved Bakhtiyar Vahabzadeh whose creativity shows the ideology of freedom and independence in all its grandeur and breadth, whose heroes are always fighting for justice, who tirelessly seeks innovation from the troubles that would happen to him in 1959, when he wrote the work "Gulistan". Bakhtiyar advises Vahabzadeh to take a long-term rest to write his doctoral thesis and not appear in the auditoriums for a while. Following the advice, the poet-scientist completed his doctoral dissertation in a short space of time. The poet also wrote the poem "Conversation with Lenin" in 1974, and the work was awarded the state prize. That's why it is impossible to evaluate the poem "Conversation with Lenin" as a work written on a "revolutionary genius". Admittedly, that with this work, written on the advice of the great leader, the poet actually tried to eliminate self-doubt. The poet's approach to history and his philosophy allowed him to get rid of ideological tendencies.

Key words: Great leader, Heydar Aliyev, poet, personality, Bakhtiyar Vahabzadeh

Резюме

Служение и вклад великого лидера Гейдара Алиева в азербайджанскую литературу в его многогранной деятельности безграничны. Как в советское время, так и в годы независимости во время руководства нашей страной легендарным деятелем Гейдаром Алиевым развитие национальных ценностей, забота и внимание к науке, образованию, культуре и литературе всегда стояли во главе. Эта легендарная личность покровительствовала Бахтияра Вагабзаде и спасла его от заключения. Великий лидер спас Вахабзаде от бед, которые ему предстояли, когда он писал «Гюлистан», герои которого всегда боролись за справедливость и неустанно искали новшества в его творчестве. Он посоветовал Бахтияру Вахабзаде взять длительный отпуск для написания докторской диссертации и какое-то время не появляться в аудиториях. Следуя совету, поэт-ученый вскоре написал и завершил докторскую диссертацию. Поэт также написал стихотворение «Разговор с Лениным» в 1974 году, и произведение было удостоено государственной премии. Именно по этой причине нельзя оценивать стихотворение «Разговор с Лениным» как произведение, написанное о «революционном гении». Правда, этим произведением, написанным по совету великого вождя, поэт фактически пытался устранить неуверенность в себе. Подход поэта к истории и его философии позволили ему избавиться от идеологических тенденций

Ключевые слова: Великий лидер, Гейдар Алиев, поэт, личность, Бахтияр Вахабзаде.

Zaman keçdikcə illər arasına uzaq məsafələr dolduqca Heydər Əliyev dühasını, əzəmətini, uralığını daha çox anlarıq. “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam” – deyən dahi şəxsiyyətin siyasi fəaliyyəti ideoloji bir məktəbdir. Xalqını sevməyi, vətəninə dünyada tanıtmığı, eli üçün əlindən gələnin daha çoxunu etməyi ulu öndərimizdən öyrənməliyik. Dahi şəxsiyyət fenomendir, idealdir, məktəbdir və bu ideal fenomen məktəb insana, vətənə və xalqa məhəbbət öyrədir, sevgi aşılayır. Bu ideologiya tükənməz xəzinədir və xəzinəni gələcək nəsllə olduğu kimi çatdırmaq bizim borcumuzdur. Azərbaycan dövlətinin dünyada nüfuz qazanması, möhkəmlənməsi, tərəqqisi ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətini təsdiqləyən faktlardır. Çingiz Aytmatov təsadüfən “Heydər Əliyev tarixi, hətta əfsanəvi şəxsiyyətdir” – deyər yazmayıb. Bu tarixi və əfsanəvi şəxsiyyət ədəbiyyatdan danışarkən sanki bir ədəbiyyatşünas danışır sanırsan. Ensiklopedik hafizəyə malik müdrik şəxsiyyət Azərbaycan ədəbiyyatının istər klassikləri, istərsə də müasiri olduğu yazarlar haqqında öz fikrini demiş, milli-mənəvi, tarixi keçmişinə hörmətlə yanaşmış və sonsuz xidmət göstərmişdir.

Ulu öndərin hərtərəfli fəaliyyətində Azərbaycan ədəbiyyatına xidməti və töhfəsi sonsuzdur. İstər sovet dövründə, istərsə də müstəqillik illərində əfsanəvi şəxsiyyət Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyi zamanında milli dəyərlərin inkişaf etdirilməsi, elm, təhsil, mədəniyyət və ədəbiyyata qayğı və diqqət həmişə öndə olmuşdur. Hələ 1972-ci ildə Aşıq Ələsgərin anadan olmasının 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında imzaladığı sərəncam, 1981-ci ilin avqustunda Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyi haqqında imzaladığı qərar, 1982-ci ildə Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən gətirilməsi doğma torpaqda dəfn edilməsi, 2000-ci il fevralın 7-də “bütöv bir xalqın qəhrəmanlıq eposu” (“Kitabi-Dədə-Qorqud” ensiklopediyası, 2000) “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında imzaladığı sərəncam və s.... dediklərimizə sübutdur.

Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük himayədarı və qoruyucusu əfsanəvi şəxsiyyət Heydər Əliyev idi. Dahi şəxsiyyət özü deyirdi ki: “Düzdür, mən şeir yazmıram, roman və hekayələr yazmıram. Ancaq 1969-cu ildən başlayaraq 1987-ci ilə qədər Kommunist Partiyasında ən böyük dissident mən idim” (Anar, 2020). Bu əfsanəvi şəxsiyyət Bəxtiyar Vahabzadəyə də hamilik etmiş, onu həbsə düşməkdən xilas etmişdir.

1959-cu ildə Gülüstan adlı müqavilənin 150 illik yubileyinin keçiriləcəyi, sovetlərin bu müqaviləyə böyük hazırlıq gördüyü bir dövəmdə Bəxtiyar Vahabzadə “Gülüstan” adlı əsərini yazdı və “Nuxa fəhləsi” qəzetində bu əsərin nəşrinə nail oldu. Əsər qəzetdə çap olunsa da tez bir zamanda qəzetin yayılmasının qarşısı alındı, “Nuxa fəhləsi” qəzetinin redaktoru işdən çıxarıldı, şairi “gözə görünməz, sirli” bir qüvvə daha ağır cəzadan, həbsdən xilas etdi. “O vaxt mən onu xilas etdim, qoymadım həbs olunsun. Nəinki qoymadım, onunla dəfəllərlə söhbətlər apardım, öz məsləhətlərimi verdim. Belə bir insan o vaxtlar fəlakətlər qarşısında idi. Nəyə görə? Heç bir cinayət yox idi. Ona görə ki, millətini sevirdi, millətin qayğıları haqqında yazılar, şeirlər yazırdı”

Ciddi totalitar rejim şəraitində, bütün açıq saçıqlığı ilə, bu cür “qan iyi” gələn tarixi hadisələrdən, taleyüklü məsələlərdən bəhs etmək heç də asan iş deyildi. “Gülüstan” poemasının yazılmasından sonra şairə qarşı görülən cəza yüklü tədbirləri də məhz onun tarixə və taleyüklü məsələlərə münasibətinə hesablanmışdır. Senzura və “Qlavlit” nəzarəti tamamilə fərqli üsul və vasitələrə əl atmaq zərurətini gündəmə gətirirdi. Buna görə də, şairin bəzən cərəyan edən hadisələri ya başqa coğrafi ərazilərdə vermək, ya da izi azdırmaq üçün digər ölkələrdəki proseslərdən bir vasitə kimi istifadə edərək əsas ideyanı ifadə etməsi qaçılmaz olurdu. Bəzən də elə olurdu ki, şair dövrün ideoloji meyilləri kontekstində əsərlər yazsa da, bu poemalarda milli düşüncəni və tarixi əks etdirirdi. Bu baxımdan “Gülüstan”dan sonra “Leninlə söhbət” poemasının yazılmasını da başa düşmək olardı. Həqiqətdə isə həmin dövrdə ulu öndər, Bəxtiyar Vahabzadəyə məsləhət görür ki, uzunmüddətli məzuniyyət götürərək doktorluq dissertasiyasını yazsın və bir müddət auditoriyalarda görünməsin. Məsləhətə əməl edən alim-şair tez bir müddətdə doktorluq dissertasiyasını yazıb başa çatdırmışdır. Bundan əlavə Heydər Əliyev “Demişdi ki, sənin əleyhinə olanların ağzını bağlamaq üçün Vladimir İliç Lenin haqqında bir əsər yaz” (Hüseynov, 2017). Şair də 1974-cü ildə “Leninlə söhbət” poemasını qələmə alır və əsər dövlət mükafatına layiq görülür. Məhz bu səbəbdən “Leninlə söhbət” poemasını heç də “inqilab dahisi”nə yazılan əsər kimi qiymətləndirmək mümkün deyil. Doğrudur, ulu öndərin məsləhəti ilə yazılan bu əsərlə şair, əslində özünə qarşı inamsızlığı aradan qaldırmağa çalışmışdır. Deyə bilərik ki, Şairlər çox zaman Lenin mövzusunun bir zireh, özlərini qoruma vasitəsi kimi istifadə etmişlər. Şairin tarixə yanaşması və filosofluğu ona imkan vermişdir ki, ideoloji meyillərdən təmizlənsin. Əslində zamanında əsər dövrün ideoloji meyilləri kontekstində təhlilə cəlb olunsa da poemanın bədii dəyərləri, zora, köhnə dünyaya, milli mücadilə missiyası da qeyd olunurdu. Əsər haqqında Qulu Xəlilov yazırdı ki: “...həmin poemanı (“Leninlə söhbət”) müasir hadisələrlə nəfəs alan istedadlı bir şairin dahi rəhbərə hesabatı, onun əməlləri barədə monoloqu da adlandırmaq olar. Döyqşlərdə mərdlik, hünər göstərmək üçün şair Leninin söhbətindən “maya tutur” qüvvət və ilham alır, çünki inqilab cəsurluq, döyüşkənlik, hünər tələb edir. Leninin fikirlərindən ilhamlanan şair elə bil ki, yenidən doğulur, müşkül məsələləri dərk edir, güc-qüvvə toplayır” (Xəlilov, 1977).

Bəxtiyar Vahabzadənin “Leninlə söhbət” poemasına seçdiyi struktur xalqının milli ideyalarını, mövcud cəmiyyətin mənəvi problemlərini poetik-siyasi-publisistik şəkildə təsvir etməyə də imkan vermişdir. Məsələ burasındadır ki, Leninin ideyaları XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan xalqının aradığı milli ideyalarla da müəyyən dərəcədə üst-üstə düşürdü. Leninin inqilabdan sonra ideya-

ları dəyişməklə yanaşı müstəqillik axtarışında olan xalqları yenidən boyunduruğa saldı. Poemanın “İnqilab”, “Açıq söhbət”, “Xalq-xalq”, “Yaxşı adam”, “Qəhqəhə”, “Herbert Uels”, “Əsgər sərkərdə”, “Həqiqət-ədalət” fəsillərində məsələnin qoyuluşu şairə sərbəstlik verdiyi kimi mövcud ideoloji meyillərdən uzaqlaşmağa da müəyyən mənada imkan verir. “Xalq xalq” fəslində şair Leninin “Xalq kütləsinin içərisində biz hər halda bir damcıyıq və biz yalnız o zaman hakimiyyəti idarə edə bilərik ki, xalqın dərk etdiyimi düzgün ifadə edə bilək” fikirlərinə söykənərək mövcud ideologiyanın bu nəzəriyyədən uzaqlaşdığını göstərən mesajlara yer verir. “Xalqa arxasını çevirənlərin, Arxası həmişə yerdə göründü” – deyərək şair özünü xalqdan uca tutanların, onu yaddan çıxaranların aqibətini “Xalq bir ümmandırsa, damcılarıq biz, Uçub yox olarıq ayrılacaq ondan” – deyərək yada salır. Qeyd edim ki, şair əsərdə vaxtilə hər fikrinə, sözünə əməl edilən V.İ. Leninin elə sözlərinə müraciət edir ki, həmin bu fikirlərdə xalqların azadlıq arzuları həqiqətə çevrilirdi. Əlbəttə ki, əsərin qələmə alındığı zamanda Leninin ideyaları artıq tənəzzülə uğramışdır. Bunun üçün də Bəxtiyar Vahabzadə “rəhbərin” ideyalarının tənənəsini yox, bu ideyaların çağdaş mühitdə hansı mahiyyətini daşdığını dilə gətirmişdir. Bu mahiyyətdə “əyriliyi, alçaqlığı pərdələmək” özü bir cinayətdir, “ədaləti maska kimi sifətinə taxanlar”ın maskası üzündən götürülməlidir, “balıq kimi soyuqqanlılara” nifrət edilməlidir. “Gülüstan” əsərindən sonra şairin özünün də dediyi kimi “sətiraltı yönətmənliyə” keçir. Haqlı olaraq Rafiq Yusifov yazır ki: “Bu poemalar əslində Lenin yox, ideal insanlar haqqında düşüncələrdir (Yusifov, 1998).

“Azadlıq carçısı olmuş, ən çətin anlarda belə güc və silah qarşısında baş əyməmiş, əqidəsindən dönməyən” (Vahabzadə, 2000) şairin yaradıcılığını ulu öndər Heydər Əliyev yüksək qiymətləndirmiş və demişdir: “Sizin şəxsiyyətiniz və yuaradıcılığınız xalqın milli təfəkkürünün formalaşmasına xidmət etmiş, onu milli dirçəlişə səsləmiş, istiqlaliyyət uğrunda mübarizədə əvəzsiz rol oynamışdır” (Vahabzadə, 2000).

Ədəbiyyat

1. Anar (2020). Yaşamaq haqqı. Bakı: “Qanun”, 1120.
2. Əliyev, Heydər (2000). Milli varlığımızın mötəbər qaynağı // “Kitabi-Dədə-Qorqud” ensiklopediyası, I cild, Bakı.
3. Hüseynov, R. (2017) Bəxtiyar Vahabzadənin arzuladığı bəxtiyar gələcək. – IV hissə, 525 qəzet, 3 avqust, səh.
4. Xəlilov, Q. (1977) Lenin zəkasının işığı ilə // Vahabzadə B. Açıq söhbət, Bakı: Gənclik, 111 s.
5. Vahabzadə, B. (2000) Foto-kitab. Bakı, səh.4.
6. Yusifov, R. (1998) (Əliyev). Azərbaycan poeması: axtarışlar və perspektivlər (XX əsr Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri). Bakı: Elm, 300 s.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI HAQQINDA FİKİRLƏRİNƏ DAİR QISA QEYDLƏR

Xatirə Xəlilova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun doktorantı,
ADPU-nun nəzdində ADPK-nın dil-ədəbiyyat müəllimi

Summary

Many prominent statesmen have attracted the attention of the intelligentsia with their knowledge and information on fiction. The statesmen, who in some cases accepted the literature as an organic component of the state policy, skillfully and creatively benefited from this inexhaustible treasure in the implementation of the national policy.

The role of literature was great in the fate and political activity of the prominent statesman Heydar Aliyev, and his concern for literature was felt throughout his activity. First of all, it should be noted that Heydar Aliyev is one of the rare statesmen in the world who has extensive and systematic knowledge of literature. The factor of literature occupied a special place in the formation of the worldview of Heydar Aliyev, who was distinguished by his extraordinary reading ability from his youth, and who bravely appeared on stage alongside professional theater actors even at a young age. This historical figure himself acknowledged the great role of fiction in his personal destiny.

Further deepening of the principles of national-spiritual self-awareness through literature, assimilation of the ideology of Azerbaijanism is one of the main principles of Heydar Aliyev's literary policy.

The criterion of modernity has a unique role and place in Heydar Aliyev's literary policy. In the eyes of the great politician, modernity as a large-scale category includes the tasks of both reflecting modern life in literature and bringing modern thinking and new thinking to literature. That's why Heydar Aliyev was always of the opinion that "it is a great task for every artist to understand how it is a responsible task to show his era in its fullness, to revive the dialectic of social development in an artistic form, to reveal its most important trends and regularities."

Key words: literature, public speaking, innovation, politics, leader

Резюме

Многие видные государственные деятели привлекли внимание интеллигенции своими знаниями и сведениями о художественной литературе. Государственные деятели, принявшие в ряде случаев литературу как органическую составляющую государственной политики, умело и творчески воспользовались этим неиссякаемым сокровищем при осуществлении государственной политики.

Велика была роль литературы в судьбе и политической деятельности видного государственного деятеля Гейдара Алиева, и его забота о литературе чувствовалась во всей его деятельности. Прежде всего следует отметить, что Гейдар Алиев является одним из редких в мире государственных деятелей, обладающих обширными и систематическими знаниями литературы. Фактор литературы занимал особое место в формировании мировоззрения Гейдара Алиева, который с юных лет отличался незаурядной читательской способностью и уже в юном возрасте смело выступал на сцене рядом с профессиональными театральными актерами. Сам этот исторический деятель признавал большую роль художественной литературы в его личной судьбе.

Дальнейшее углубление через литературу принципов национально-духовного самосознания, усвоение идеологии азербайджанства является одним из основных принципов литературной политики Гейдара Алиева.

Критерий современности занимает особое место в литературной политике Гейдара Алиева. В глазах великого политика модерн как масштабная категория включает в себя задачи как отражения в литературе современной жизни, так и привнесения в литературу современного мышления и нового мышления. Вот почему Гейдар Алиев всегда придерживался мнения, что «большая задача для каждого художника понять, насколько ответственной задачей является показать свою эпоху во всей ее полноте, возродить диалектику общественного развития в художественной форме, раскрыть ее важнейших тенденций и закономерностей».

Ключевые слова: литература, публичное выступление, инновации, политика, лидер.

Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatına dair çox dərin, təfəkkürün dərin qatlarından keçə bilən elə fikirlər, elə dahiyənə təhlillər söyləmişdir ki, bəlkə bu fikirləri olduğu kimi ifadə etmək, izah etmək üçün söz tapmaq çətinidir.

1997-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin X qurultayında iştirakı və söylədiyi “Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm” – sözləri ədəbiyyata böyük sevginin ifadəsi idi.

Heydər Əliyev hakimiyyətinin həm birinci dövrü (1969-1982), həm də ikinci dövrü (1993-2003) Azərbaycanın ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının da dünyada daha ünlü, daha bəşəri tanınması və qəbul olunması dövrüdür.

Sadə, səmimi cümlələrlə insanlarda nikbin əhval-ruhiyyə yaratmaq Heydər Əliyev nitqlərinin əsas xüsusiyyətləridir. Azərbaycan dilinə hopmuş poetiklik Heydər Əliyev nitqlərində müxtəlif auditoriyaları bəzəyirdi. Bu bir daha onun Azərbaycan dilinin dərin qatlarına bələdliyi fikrini ortaya qoyur. Heydər Əliyev nitqində poetizm haradandır sualına cavabı 29 oktyabr 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı ərəfəsində yaşlı nəsilədən olan yazıçıların bir qrupu ilə görüşdə böyük nətiqin öz dilindən eşidirik: “Mən sizinlə neçə saat istəyirsinizsə oturmağa hazıram. Çünki ədəbiyyatı o qədər sevirəm ki, ədəbiyyatla, şeirlə bizim mədəniyyətlə görüşmək mənim üçün həmişə çox xoşdur”.

Heydər Əliyev deyirdi: “Ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin, mədəniyyətimizin ən böyük və fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, zaman-zaman istedadlı insanlar mədəniyyətimizdə yeni yollar, yeni cığırılar açırlar, yeni formalar meydana gətirirlər.” Müasir ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin və mədəniyyətimizin bəşəri arenada öz nadir inciləri ilə dünyanı heyran qoyması, ölkəmizin şöhrətini qaldırması, xalqımızın qədim mədəniyyətə malik olması bu müdrik fikri təsdiq edirdi.

Cəmiyyətin aparıcı ideologiyasını təmsil edən ədəbiyyatın insanlar üçün gələciyin yolunu işıqlandıran bir məktəb olduğunu məruzə və çıxışlarında dönə-dönə izah edən Ulu öndər “Şübhəsiz ki, insanlara şeir qədər, ədəbiyyat qədər, mədəniyyət nümunələri qədər güclü təsir edən, yəni insanlığın mə-

nəviyyətinə, əxlaqına, tərbiyəsinə, fikirlərin formalaşmasına bu qədər güclü təsir göstərən başqa bir vasitə yoxdur”, – deməklə ədəbiyyatın milli mentalitetin formalaşmasında mühüm rolunu izah etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəni-mənəvi dəyərləri Ümumilli liderin Azərbaycançılıq fəlsəfəsinin, müstəqil Azərbaycanın milli və dövlət ideologiyasının əsas bədii-fəlsəfi mənbəsidir. Heydər Əliyev ədəbiyyatdan bəhs edəndə bu məsələyə məhz dövlətçilik mənafehləri baxımından yanaşırdı. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının misilsiz sərvəti olan klassik irsə, ümumən bədii ədəbiyyata xüsusi önəm verirdi. Onun bir fikri bütövlükdə ədəbiyyata, zəngin söz sənətimizə münasibəti üçün epigraf “Bu gün ümumiyyətlə, müstəqillikdən danışarkən ədəbiyyatımızın xalqımız üçün nə qədər zəngin sərvət olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın milli sərvətidir və intellektual mülkiyyətidir. Bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissiyyatları oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərək, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir.”

Heydər Əliyevin nəzərində H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmiş dahi bir sima idi. O iftixar hissi ilə deyirdi ki, “Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün də gələcək üçün də dərs kitabıdır.” (Heydər Əliyev, 2009: 364)

“Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” deyən Ulu öndərimiz Heydər Əliyev zamanının görkəmli nətiqlərindən olmuşdur. Yüksək kübarlıq, ziyalılıq etalonu olan Heydər Əliyev həm də bənzərsiz nətiq idi. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışığı, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, böyük mütəfəkkir və alim idi. Ulu öndərimiz Azərbaycan dili ilə bağlı söhbətlərində nitq mədəniyyəti məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Heydər Əliyevin mədəniyyət, ədəbi-tarixi proses konsepsiyasının arxasında, onun siyasi-ideoloji baxışları, dövlətçilik məsələləri dayanırdı. Onun fikrincə ədəbiyyat həm dünənki tarixin, həm də bugünkü tarixin bədii salnaməsi olmalıdır. Yazıcının vəzifəsi ətrafında olan gerçəkliyi, yaşadığı tarixi və zamanı əks etdirmək, gələcək nəsillər üçün onun barəsində həqiqəti qoyub getməkdir. Ədəbi-tarixi proses canlı tarixin bütöv bədii fəlsəfi obrazıdır (Əhəmədova, 2013: 21)

Azərbaycan xalqının Ümumilli lideri Heydər Əliyevin simasında şəxsiyyət və ədəbiyyat münasibətləri bütün hallarda ədəbiyyatın xeyrinə olmuşdur. Bu məqamda ilk növbədə şəxsiyyət – Heydər Əliyev ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrini xalqın böyük ideallarına doğru məharətlə istiqamətləndirmiş və inkişaf etdirmişdir. Məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin sayəsində XX əsrin 70- 80-ci illərindən Azərbaycan ədəbiyyatı milli-mənəvi dəyərləri vəsf etmiş və xalqın tarixi ilə bağlı mövzulara və şəxsiyyətlərə doğru böyük dönüş baş vermişdir. Bu isə nəticə etibarilə Azərbaycanda cəmiyyət həyatında ümumilli ideallar uğrunda mübarizənin böyük hərəkət səviyyəsinə qaldırılmasına gətirib çatdırmışdır. Haqlı olaraq deyildiyi kimi, tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərlər “milli-tarixi özünüdərək proseslərinin dərinləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır, ...proseslərin kütləviləşməsinə və miqyasının genişlənməsinə özünün layiqli töhfəsini vermişdir”.

Bütövlükdə isə Heydər Əliyev ədəbiyyata xalqın milli-tarixi varlığının, mənəviyyətinin üzvi tərkib hissəsi kimi baxmış, ədəbiyyatı cəmiyyəti və insanı dəyişdirib inkişaf etdirən bilik və hikmət xəzinəsi kimi dəyərləndirmişdir. Heydər Əliyevin ədəbiyyat sevgisi Vətən və xalq sevgisinin, milli dövlətçilik baxışlarının əsas göstəricilərindən, zəruri amillərindən birini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu- Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazi tarixi gerçəklikdən ideala (2018). Bakı: Elm və təhsil.
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı (2009). AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Şərq-Qərb.
3. Həbibbəyli, İ. (2010). Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimində ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr. Bakı: Azərbaycan.
4. Əhəmədova, S. (2013). Heydər Əliyev və ədəbi- tarixi proses (monoqrafiya). Bakı.
5. Kərimli, T., Quliyev, V. (2009). H.Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı.
6. Novruzov, T., (2007). Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri. Bakı: ADPU.

СЕЙФУЛЛА АСАДУЛЛАЕВ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ РУССКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Севиндж Худиева

Бакинский славянский университет,
доктор философии по филологии, доцент

Xülasə

Bu məqalədə görkəmli Azərbaycan alimi S.Q.Əsədullayevin rus ədəbiyyatının tədqiqindəki rolundan bəhs edilir. Konkret tədqiqat obyektini kimi onun 19-cu əsrin bir sıra rus yazıçılarına həsr olunmuş əsərləri seçilir və təhlil edilir. Bunlar A.Puşkin, N.Qoqol, N.Çernişevski, L.Tolstoy, A.Çexovdur. S.Q.Əsədullayevin bu və digər əsərlərinin əsas məqsədi Azərbaycanda rus yazıçılarının əsərlərinin qavranılması, milli ədəbiyyatların bir-birinə olan qarşılıqlı marağını və onların əlaqəsini göstərməkdir. Bu əsərlərin pafosu həm rus, həm də Azərbaycan ədəbiyyatını özündə birləşdirən dünya ədəbi prosesinin vəhdətini, bölünməzliyini təsdiq etməkdədir.

Açar sözlər: S.Q.Əsədullayev, rus ədəbiyyatı, bədii tərcümə, ədəbi əlaqələr

Summary

This article talks about the role of the outstanding Azerbaijani scientist S.G. Asadullayev in the study of Russian literature. His works devoted to a number of Russian writers of the 19th century are selected and analyzed as the object of a specific study. These are A. Pushkin, N. Gogol, N. Chernyshevsky, L. Tolstoy, A. Chekhov. The main purpose of these and other works by S.G. Asadullayev is to show the reception of the works of Russian writers in Azerbaijan, the mutual interest of national literatures in each other and their relationship. The pathos of these works is in affirming the unity and indivisibility of the world literary process, which includes both Russian and Azerbaijani literature.

Key words: S.G. Asadullaev, Russian literature, literary translation, literary relationships

Одним из крупнейших исследователей русской литературы в Азербайджане был Сейфулла Гудратович Асадуллаев. Он стал студентом двухгодичного учительского института им. М.Ф.Ахундова в 1947 году – в год его основания и вошёл в число его первых выпускников. Окончив институт в 1949 году с красным дипломом, Сейфулла Асадуллаев продолжил своё образование уже в реорганизованном в 4-годичный Азербайджанском педагогическом институте русского языка и литературы им. М.Ф.Ахундова (АПИРЯЛ им. М.Ф.Ахундова). (http://philology.bsu.edu.az/ru/content/doktor_filoloqiceskix_nauk_professor_zaveduusiyy_kafedroy__94). Так, он с самого начала выбрал сферу своей деятельности – русистику, став в будущем одним из крупнейших исследователей русской литературы.

АПИРЯЛ им. М.Ф.Ахундова была предназначена дальнейшая славная история, продолжающаяся и в наши дни. В 2000 году по указу Гейдара Алиева он стал Бакинским славянским университетом, который сегодня входит в число ведущих вузов Азербайджана. Несмотря на постоянное расширение круга специальностей, неизменным остаётся теперь в контексте славистики область русистики в самых разных аспектах (филология, регионоведение, журналистика, перевод, учитель русского языка).

С.Г.Асадуллаев после окончания вуза остаётся работать здесь, пройдя все должностные ступени, начиная с лаборанта до декана факультета русского языка и литературы. С 1966 года и до конца жизни заведует кафедрой русской литературы в Бакинском государственном университете. Пройдя аспирантуру в МГУ и защитив диссертацию по Ф.Гладкову в контексте литературной жизни 20-х годов, затем, отдавая дань времени и общей атмосфере советского периода, и докторскую по социалистическому реализму, С.Асадуллаев становится одним из ведущих, плодотворных, известных на международном уровне азербайджанских специалистов по русской литературе.

С.Г.Асадуллаев является автором около 500 статей, 20-ти монографий по самым разным проблемам русской литературы, одним из авторов и членом редколлегии фундаментальной 10-томной серии книг «Русская классика и литература народов СССР», подготовленной и изданной в ИМЛИ им. М.Горького. Под его руководством были защищены 26 кандидатских и 11 докторских диссертаций по русской литературе, русско-азербайджанским литературным взаимосвязям. Особое внимание уделял учёный литературно-эстетическим взглядам Г.А.Алиева. Его научная деятельность была высоко оценена. Он получил звание заслужен-

ного деятеля наук, ряд орденов, в том числе и ордена «Шохрат» (Слава), «Дружба народов», множество Почётных грамот и т.п.

Азербайджанский учёный С.Г.Асадуллаев был частым и желанным гостем на многих международных конференциях, конгрессах, симпозиумах, а также семинарах по проблемам русской, в целом, мировой литературы. Его много раз приглашали выступать и с интересом слушали в Москве и Санкт-Петербурге, чаще по линии МАЛК (Международная ассоциация литературных критиков) и МАПРЯЛ (Международная ассоциация преподавателей русского языка и литературы). Выступал он также в Киеве, Тбилиси, Калининграде, Орле, Сыктывкаре, Вологде, Ташкенте, Фрунзе, Алма-ате, Фрунзе, Праге, Будапеште, Софии, Познани и т.д.

Азербайджанский учёный С.Г.Асадуллаев рассматривал русскую литературу сквозь призму своего национального восприятия этой литературы, часто в сопоставлении с родной азербайджанской литературой, выявляя типологические связи, схождения и расхождения, освещая проблемы взаимодействия. В центре его внимания находились произведения русских писателей XIX-XX веков. Самые значимые из его статей, посвященные отдельным русским писателям, которых он считал наиболее значимыми, он объединил в сборнике под названием «Русская классика и азербайджанская литература» (Асадуллаев, 1998).

Во вводной части книги «От автора» указывается, что «Книга не претендует на всеобщий охват русской классики в её взаимодействии с азербайджанской литературой». В книгу вошли отдельными главами статьи о Пушкине, Гоголе, Чернышевском, Л.Толстом, Чехове, Блоке, Горьком, Маяковском, Шолохове, Фадееве, Пришвине, Леонове. Причём анализ их творчества, как уточняет автор, даётся «в их преломлении в инациональном азербайджанском, художественно-критическом сознании» (Асадуллаев, 1998, 4). Мы остановимся на главах книги, посвященных представителям русской классической литературы XIX века.

В главе о Пушкине, автор сосредоточил своё внимание на истории изучения творчества великого русского писателя в Азербайджане, на анализе переводов его произведений на азербайджанский язык. В то же время, здесь затрагиваются вопросы симпатии и уважения Пушкина к восточной, в частности, азербайджанской литературе и её бессмертным творениям, приведятся факты личных связей и творческих контактов Пушкина с азербайджанскими поэтами и писателями (Фазиль-хан Шейда, Аббаскули-ага Бакиханов и др.), его произведения, написанные под влиянием восточной поэзии и мн.др.

В главе о Н.В.Гоголе С.Г.Асадуллаев, подчёркивая, что этот писатель непосредственно не обращался к кавказской тематике, к теме Востока, тем не менее на примерах из его произведений указывает, что здесь выведены образы отдельных представителей восточных народов. По мнению С.Г.Асадуллаева, внимание многих азербайджанских писателей, переводчиков и исследователей привлекала сила таланта и мастерства Гоголя. Он называет среди азербайджанских писателей, испытавших влияние Гоголя Имрана Касумова, Сабита Рахмана, а среди лучших переводчиков произведений Гоголя на азербайджанский язык – Б.Мамедова, Ю.Везира Чемаземинли, И.Нафиси, М.Рзакулизаде, Б.Мусаева и др., особо подчёркивает значение коллективной монографии о Гоголе (Н.В.Гоголь..., 1952).

Говоря о рецепции творчества Н.Чернышевского в Азербайджане, С.Г.Асадуллаев говорит о том, что знакомство с его творчеством здесь началось лишь в конце 20-х годов XX века. Особо подчёркивает исследователь, что успехом пользовалось в Азербайджане не только художественное, но и литературно-критическое наследие Н.Чернышевского. В качестве примера он приводит статьи писателя и критика Мехти Гусейна «О нашей литературной критике» (1947), «Задачи нашей литературной критики» (1948), в которых автор часто апеллирует к высказываниям русского критика. Приводятся в этой главе и исследования Мирзы Ибрагимова творчества Чернышевского, а также факт ввода образа русского критика и писателя в роман «Перване».

Не обходит С.Г.Асадуллаев и проблемы рецепции творчества Л.Толстого в Азербайджане. Особо подчёркивается, что интерес к Толстому в Азербайджане начался очень рано. К 1882 году относятся переводы его рассказов для детей на азербайджанский язык. Среди переводчиков, популяризаторов и исследователей творчества Л.Толстого С.Г.Асадуллаев

называет таких крупных деятелей литературы и культуры дореволюционного Azerbaijan, как Г.Зардаби, Н.Нариманов, Ф.Кочарлинский, Р.Эфендизаде, А.Шаиг, А.Сиххат, М.Ф.Ахундов, Дж. Мамедкулизаде др.

Интересна и глава книги С.Г.Асадуллаева, посвященная А.П.Чехову и рецепции его творчества в Azerbaijan, названная «Почему Чехов “плачет”»? Здесь исследователь даёт обстоятельный анализ творчества русского писателя, освещая его своим личностным восприятием образа русского писателя и его места не только в русской, но и в азербайджанской литературе. Он подчёркивает, что творчество Чехова было известно в Azerbaijan с 80-х годов XIX века, где о нём уже писали, переводили его книги. Но самое большое количество произведений было переведено в советский период, начиная с 1928 года. И на сегодня на азербайджанский язык переведены, можно сказать, почти все произведения А.П.Чехова, и этот процесс продолжается. а по его творчеству азербайджанскими учёными систематически создаются статьи, монографии, защищаются диссертации.

Итак, даже беглый обзор работ С.Г.Асадуллаева, проведенный в данной статье, позволяет увидеть, насколько глубоко, всесторонне и объективно разрабатывались азербайджанским учёным проблемы русской литературы, насколько компетентны и убедительны его суждения о русских классиках. И самое главное их достоинство, на наш взгляд, состоит в том, что свои изыскания в области «чужой» литературы автор проводит через призму «своей». Показывая взаимный интерес разных литератур друг к другу и через это их взаимное обогащение, он подчёркивает единство и неделимость мирового литературного процесса при всём своеобразии каждой из составляющих его национальных литератур.

Литература

1. http://philology.bsu.edu.az/ru/content/doktor_filoloqiceskix_nauk_professor_zaveduusiya_kafedroy__940). Так, он с самого начала выбрал сферу своей будущей, очень успешной
2. Асадуллаев, С.Г. (1998) Русская классика и азербайджанская литература. Баку: Ганун.
3. Н.В.Гоголь и азербайджанская литература. (1952) Баку: Издательство АН Azerbaijan.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ UINSTON ÇÖRÇİLİN MEMUAR VƏ XATİRƏLƏRİNDƏ MÜƏLLİF ŞƏXSİYYƏTİNİN SEZİLMƏ SPESİFİKASI HAQQINDA

Türkanə İbrahimova
Qərbi Kaspi Universiteti

Summary

The report is devoted to some psychological portrait details revealed in the memoirs and memoirs of G. Aliyev and W. Churchill. It turns out that H. Aliyev considered it very important for political leaders to write memoirs and believed that this activity can really be a contribution, a gift for future generations.

Key words: G. Aliyev, W. Churchill, memoirs, memoirs, author, psychological portrait

Резюме

Доклад посвящен некоторым психологическим портретным деталям, выявленным в воспоминаниях и мемуарах Г. Алиева и У. Черчилля. Оказывается, Г.Алиев считал очень важным для политических лидеров написание мемуаров и считал, что эта деятельность действительно может быть вкладом, подарком для будущих поколений.

Ключевые слова: Г.Алиев, У.Черчилль, воспоминания, мемуары, автор, психологический портрет.

Xatirə, memuar janrının yaşanan gerçəkliyin canlı səlnaməçilərin dili ilə qələmə alınmış bədii rəvayətli, subyektiv baxış bucaqlı tarixi canlandırma olması faktı onları həm ədəbiyyatşünasların, həm də tarixçilərin ortaq maraq dairəsinə daxil edir. Subyektiv əsaslı mənbələrin, yəni xatirə qeydlərinin və memuar ədəbiyyatının bir tarixi tədqiqat mənbəyi kimi əhəmiyyətini dəyərləndirmiş S.V.Kodanın da qeyd etdiyi kimi, bu qəlib informasiya qaynaqlarının əsas səciyyəvləndirici ortaq cəhəti – onların obyektin (yəni, real tarixi gerçəkliyin) subyektin gözü ilə, subyektin interpretasiyasında (yəni,

müəllifin şəxsi baxış bucağında və təbii ki, qaçınılmaz subyektiv dəyərləndirməsində) təqdim olunmasıdır. Bu zaman obyekt – tarixdir; subyekt isə – mənbənin yaradıcısı, yəni müəllifdir. S.V.Kodanaya görə, bu zaman nəzərə alınmalı digər vacib cəhət ondan ibarətidir ki, memuar janrı ədəbiyyatı eləcə də özünüifadə, özünüdərk, bir şəxsiyyət olaraq, özünü təsdiq məqsədlərinə də xidmət etmiş olur (Кодан, 2014). Başqa sözlə desək, avtorefleksiya, müəllifin özü-özünə xitabən təhlil və ya mülahizələri, habelə müəllifin öz psixososial kimlik süzgəcindən keçirdiyi reallığın təqdimat formatı özlüyündə təkcə real tarixi hadisələr haqqında deyil, eləcə də həmin obyektiv gerçəkliyə öz fərdi (və deməli, fərdi, şəxsi olmaqla da subyektiv sayılan) yanaşmasını ortaya qoyan müəllifin kimliyi haqqında da məlumatın əldə edilməsinə imkan yaradır. Bu məna heç şübhəsiz ki, dahi siyasi fiqurların, öz xalqlarının tarixi müqəddəratında həlledici qərarları ilə, həyatı vacib, prinsipial fəaliyyətləri ilə silinməz iz qoymuş siyasi liderlərin memuarları və xatirələri xüsusi maraq doğurmaya bilməz. İllər ötdükcə yaşanan reallıqlara fərqli yozum və qiymətləndirmə fonunda tarixi şəxslərin şahidi olduqları hadisələrə öz fərdi dəyərləndirməsini təqdim etmək marağı tarixən məlumdur. Lakin heç də həmişə bu marağın qarşılınması üçün yetərli zaman resurslarının olmaması bəzi hallarda bizi – həmin tarixi sadəcə olaraq, xronoloji retrospektivdən izləyən sonrakı nəsil nümayəndələrini acı təəssüflə qarşı-qarşıya qoya bilər. Belə ki, ulu öndər Heydər Əliyev memuar janrlı ədəbiyyatın vacibliyini vurğulamaqla bərabər, özünün də memuar yazmaq istəyi və həvəsinin olduğunu etiraf etmişdir. Lakin həyat gedişatının onun bu istəyinin reallaşmasına mane olduğunu da böyük təəssüf hissi ilə dilə gətirmişdir: *“Gərək ömrüm uzun olsun ki, bu siyasət işindən qurtarandan sonra memuar yazı bilim. Çünki siyasət həmişə mənim vaxtımı alıb, indi də alır. Mən kənara çəkilməmişdim və artıq Naxçıvanda ilk memuarlarımı yazırdım. Ancaq həyat və tale memuarlarımı yazmağa qoymadı”*. (“Onda mənim ..”, 2015). Bununla belə, ümummillə lider məhz, yaşanan tarixi sınaqların, siyasi kataklizmlərin, geosiyasi qarşıdurmaların pərdəarxası detallarının açıqlanması üçün məhz, memuar ədəbiyyatının alternativ tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini gözə alaraq, onların gələcək nəsillər üçün misilsiz məxəz olduğunu da vurğulamışdır. *“Lakin hesab edirəm ki, onlar (memuarlar – T.İ.) çox lazımdır. Mənim üçün yox, Azərbaycan xalqı, tarix və gələcək nəsillər üçün. Mən 1940-cı ildən Azərbaycan siyasi tarixinin içində olmuşam. Mənim gördüyüm və müşahidə etdiklərimi heç kəs görməyib. Ona görə də bu memuarlar lazımdır”*. (“Onda mənim...”, 2015). Memuar ədəbiyyatı eləcə də müəllifin özünün oxucu üçün klişeləşmiş obrazdan kənara çıxmaqla həmin müəllifin – siyasi liderin fərqli kontekstdə, fərqli interpretasiyada təqdim olunan obrazı ilə qarşılaşmaq imkanı verir. V.Brovinin də qeyd etdiyi kimi, bütün dünya Uinston Çörçilin dolu bədən, ağır yerləşli və mütləq şəkildə damağında siqara ilə özləşdirilən obrazını tanıdığı halda, məhz, onun “Mənim erkən illərim. 1874-1904” memuarları sayəsində biz, siyasi liderin çevik, qıvrıq gənc, dəlidolu, qorxmaz, cəsur kavalirist kimi sərgüzəştləri ilə qarşılaşmış oluruq ki (Бровин, 2016), bu da alışılmış klişə obrazın tamamilə iflasa uğramasına yol açır və oxucunun təxəyyülündə tamamilə fərqli Çörçill obrazını canlandırmış olur. Oxucu xatirə və memuarlarda təqdim olunan avtobioqrafik məlumatlar, habelə avtorefleksiya səciyyəli qeydlər sayəsində hətta ən xırda qeydlərə “tutunaraq” müəllifin (və ya digər personajların) canlı obrazının psixoloji cizgilərini detal-detallı, ilmə-ilmə müəyyənləşdirməyə müvəffəq olur. Məsələn, həm H.Əliyevin, həm də U.Çörçillin analarına olan hədsiz sevgi və ehtiramı, onlara duyğuqları “məsafəli” heyranlıq hər iki siyasi liderin xatirələrində öz əksini tapmışdır. Belə ki, ulu öndərin bacısının qələmə aldığı “Mənim anam” memuar janrlı əsərində qeyd edildiyi kimi, İzzət xanım oğlanlarından yaşmaqqlanarmış və hətta gənc Heydər evə gələndə kəlağayısını örtməklə etnometal məsafəni, yəni (müəllifin öz qeydinə görə) “abır” qaydalarını gözləyərdi (Heydər Əliyev, 2016). U.Çörçill də öz memuarlarında anasına hədsiz sevgi bəslədiyini, onu “parlaq işıq saçan ulduz” kimi qavradığını, lakin məsafədən sevə bildiyini, bununla belə anasının onun uşaq dünyasında dərin iz buraxdığını etiraf edirdi. (*My mother made the same brilliant impression upon my childhood's eye. She shone for me like the Evening Star. I loved her dearly—but at a distance.*) (Churchill, W. S. My Early Life.). Birinci halda biz, Azərbaycan etnometallığı ilə şərtlənən məsafəli, abır-həya çərçivələrini aşmayan, lakin məhrəm və sevgi dolu münasibətləti izləyirik, ikinci halda isə biz, Britaniya *Upper class* davranış qaydalarının labüd etdiyi, Viktorian tərbiyə metodlarının (*Children Should Be Seen and Not Heard*) əks-sədasının izlənilə bildiyi valideyn-övlad məsafəliyini təsbit etmiş oluruq ki, burada da eyni şəkildə dərin ehtiram və sevgi yer amaqda idi. Görün-

düyü kimi, siyasi liderlər memuar janrının əhəmiyyətini vurğulamaqla bərabər, öz xatirələrində öz psixoloji portret cizgilərinə aydınlıq gətirən detallara yer verirlər və ya biz, bu detalları onların müasirləri olmuş yaxın ailə üzvləri, dostları və ya silahdaşlarının memuarlarına əsasən təsbit etmək imkanına malik oluruq.

Ədəbiyyat

1. Churchill, W.S. My Early Life. A Roving Commission. <https://gutenberg.ca/>
2. Heydər Əliyevin anası haqda maraqlı xatirələr // 10-05-2016, <https://xeberle.com/cemiyyet/21593-heyder-eliyevin-anas-haqda-maraql-xatireler.html>
3. "Onda mənim heç kimim yox idi..." (2015) – Heydər Əliyevdən tarixi müsahibə // Mia.az, 3 oktrabr, <https://mia.az/w123914/123914>
4. Бровин, В. (2016) Лучшая приключенческая книга, в которой все было по правде — почему стоит прочитать мемуары молодого Черчилля // Disgusting Men, 30.11. <https://disgustingmen.com>
5. Кодан, С.В. (2014) — Источники личного происхождения: понятие, место и роль в изучении истории государственно-правовых явлений // Genesis: исторические исследования. – № 3. – С.60-93.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNUN TƏDQIQI VƏ TƏBLİĞİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜSTƏSNA ROLU

Leyla İmaməliyeva

Bakı Slavyan Universiteti
filologiya elmləri doktoru, professor

Summary

Heydar Aliyev, an outstanding statesman who strives for the development of science and culture with his unique logic and care on February 21, 1999, signed a historical order on the celebration of the 1300th anniversary of the “The Book of Dada Gorgud” epic, realizing the indispensable role of folklore in strengthening national roots and national consciousness. That order made it necessary to review “Kitabi-Dada Gorgud” and the period of its creation. In his speeches about the “The Book of Dada Gorgud” epic, Heydar Aliyev drew attention to its creation in the 7th century and characterized the epic as a literary monument not only of the Azerbaijani people but also of other Turkic peoples. Calling “The Book of Dada Gorgud” a heroic epic that belongs to the Azerbaijani people in terms of ethnicity, origin, historical-geographical, territorial, language and ideology, Heydar Aliyev drew attention to the issues that have not yet been studied in this magnificent work of art and opened the way for new researches in the epic.

Key words: Heydar Aliyev, “The Book of Dada Gorgud”, epic, national statehood, ethnic memory

Резюме

Гейдар Алиев, выдающийся государственный деятель, который своей уникальной логикой и заботой стремился к развитию науки и культуры. 21 февраля 1999 года Гейдар Алиев подписал исторический указ о праздновании 1300-летия эпоса «Книга моего Деда Коркута», осознавая незаменимую роль фольклора в укреплении национальных корней и национального самосознания. Этот указ заставил пересмотреть «Книгу моего Деда Коркута» и время, в которое она была создана. Гейдар Алиев в своих выступлениях об эпосе «Книга моего Деда Коркута» обратил внимание на его создание в VII веке и охарактеризовал эпос как литературный памятник не только азербайджанского народа, но и других тюркских народов. Назвав «Книгу моего Деда Коркута» героическим эпосом, принадлежащим азербайджанскому народу по этническому, историко-географическому, территориальному, языковому и мировоззренческому происхождению, Гейдар Алиев обратил внимание на вопросы, до сих пор не изученные в этом великом памятнике искусства и открыл дорогу новым исследованиям в эпосе.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, «Книга моего Деда Коркута», эпос, национальная государственность, этническая память

Ümummilli lider Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyətində elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına diqqət və qayğı hər zaman ön planda olmuşdur. Elm siyasətini milli maraqların təmin edilməsinə yönəldən Heydər Əliyevin humanitar elmimizin ideya istiqamətlərinin müəyyənləşməsində

müstəsna xidmətləri olmuşdur. Ulu öndər ana kitabımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına, onun həm tarixi, həm də filoloji aspektdən öyrənilməsinə şərait yaratmışdır. Tədqiqat işimiz Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun tədqiqi və təbliği sahəsindəki rolundan bəhs edir.

Məlum sovet rejimində Azərbaycan folkloruna və folklorşünaslığına münasibət xüsusi sərtliyi ilə seçilmişdir. XX yüzilliyin 30-cu illərində folklorşünaslarımızdan bir çoxunun repressiya olunması dediyimiz sərt münasibəti təsdiqləyən faktlardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu 1950-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan Sovet rəhbərliyi tərəfindən dəfələrlə yüksək kürsülərdən tənqid olunmuş, bu möhtəşəm abidənin tədqiqatçı və nəşirləri isə rejim idarəçiləri tərəfindən “cəzalandırılmışlar”. 1950-ci ilin may ayında Azərbaycan Respublikası ziyalılarının növbəti vəzifələrinə həsr edilmiş yığıncaqda “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqı, onun tarixi, folkloru və dili ilə heç bir əlaqəsi olmayan əsər” kimi tənqid olundu və əsərin “mürtəcə burjuva millətçilik mahiyyətinin ifşa edilməsi” tələbi irəli sürüldü. 1951-ci ilin may ayında Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyasının XVIII qurultayında Mir Cəfər Bağirov Azərbaycan KPMK-nin işi haqqında hesabat məruzəsi etmiş və məhz bu məruzədə “Kitabi-Dədə Qorqud”u “xalq eposu deyil, başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədi ilə Azərbaycana gələn oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmiş kitab” adlandırmışdır.

1950-ci illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna qoyulan qadağalar bir xeyli çəkmiş, 1956-57-ci illərdə isə İ.Stalinlə əlaqədar “Şəxsiyyətə pərəstiş”in qalıqlarının aradan qaldırılması prosesinə start verilmişdir. 1957-ci ilin 26 mart tarixində Azərbaycan Respublikasının əsas partiya mətbuat orqanı olan “Kommunist” qəzetində milliədəbiyyatşünaslıqda “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Bəraət məqaləsi” kimi tanınan məqalə dərc olunmuşdur. “Dədə Qorqud dastanları” adlanan bu məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinə əsl qiymət verilmiş, əsər milli-mənəvi dəyərləri özündə ehtiva edən qiymətli mənbə kimi təqdim edilmişdir. Məqaləni tanınmış Azərbaycan alimləri Həmid Araslı, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Məmməd Arif və Məmmədhusəyn Təhmasib yazıb çap etdirmişlər. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən folkloru və folklorşünaslığa münasibət müsbət mənada dəyişmiş, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının əməkdaşları ötən əsrin 70-80-ci illərində “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” eposlarını, eləcə də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarından ibarət topluları təkrar-təkrar nəşr etdirmişlər. M.H.Təhmasib, M.Seyidov, İ.Abbaslı və b. alimlərimizin folklorşünaslıq sahəsində dəyərli elmi əsərləri məhz həmin illərdə ortaya çıxmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin “ana kitabımız” adlandırdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 1997-ci il 20 aprel tarixli Fərmanı, 21 fevral 1999-cu il tarixli Sərəncamı, UNESCO səviyyəsində həmin eposa aid tədbirlərin təşkil edilməsi müstəqil Azərbaycanın ilk nəhəng elmi-mədəni tədbirlərindən biri kimi Azərbaycan folklorşünaslığının və ümumən, mədəniyyətşünaslığının inkişafında mühüm əhəmiyyət daşımışdır. 1999- 2000-ci illərdə qorqudşünaslıq sahəsində yeni-yeni tədqiqatlar aparılmış, ikicildlik möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası” çap olunmuş, eposla bağlı neçə-neçə monoqrafiya və kitablar işıq üzü görmüşdür. T.Hacıyevin “Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz”, Ş.Cəmsidovun “Kitabi-Dədə Qorqud”, K.Abdullanın “Sirr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud”, N.Cəfərovun “Eposdan kitab”, B.Abdullayevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası”, O.Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” və Azərbaycan folkloru”, R.Kamalın “Kitabi-Dədə Qorqud”: arxaik ritual semantikasi” və s. monoqrafiyalar bu qəbildəndir. Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyi ilə bağlı tarixi fərmanı bu əsər haqda, onun meydana gəlmə dövrü, ideya-bədii xüsusiyyətləri və dili barədə daha dərinlən düşüncə-düşünmə, əsəri yüksək elmiliklə incələmək zərurəti yaratdı. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik tarixini qeyd etmək Azərbaycan ədəbi dilinin 1300 illik tarixini qeyd etmək demək idi. Bu, o demək idi ki, Azərbaycan ədəbiyyatında türkdilli ədəbi əsərlərin tarixinin ən azı VII əsrdən başladığını söyləməyə əsas var” (İmanov, 2017). Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “bu yubiley bizim üçün, bütün türk dünyası üçün, bəşər mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyəti olan tarixi hadisədir. Bu, bizim tarixi köklərimizə, milli ənənələrimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə, mədəniyyətimizə, elmimizə, xalqımızın çoxəsrlik tarixinə olan hörmət, ehtiram bayramıdır. Bu, bizim milli azadlığımızın, dövlət müstəqilliyimizin bayramıdır. Azərbaycan xalqının, bütün türkdilli xalqların böyük tarixi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” 1300 ildir ki, yaşayır. Əgər 1300 ildən də öncə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yaranması üçün xalqlarımızın nə qədər səylər qoyduğunu

və nəhayət, bu tarixi abidəni yaratdığını nəzərə alsaq, onda təsəvvür edə bilərik ki, bizim xalqlarımızın nə qədər qədim tarixi, dərin kökləri və nə qədər zəngin mədəniyyəti vardır” (Əliyev, 2000). “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illiyi ilə bağlı Ulu öndərin imzaladığı tarixi fərman bir tərəfdən bu eposun ilk rüşeymlərinin VII yüzillikdə yaranmasını diqqət mərkəzinə çəkirdisə, digər tərəfdən hansı coğrafiyanın eposda daha qabarıq görünməsinə diqqəti yönəldirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin nə dərəcədə Azərbaycan, nə dərəcədə ümumtürk, nə dərəcədə dünya mədəni hadisəsi olması Heydər Əliyevin bu möhtəşəm abidə ilə bağlı mülahizələrində özünəməxsus yer tuturdu: “Dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə həmişəlik daxil olmuş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Azərbaycan xalqının, bütün türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliğinə xidmət edən beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu nəzərə alaraq onun 1300 illik yubileyinin layiqincə hazırlanması və keçirilməsi məqsədilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında fərman imzaladım” (Əliyev, 2000). Təkcə Azərbaycan xalqının deyil, dünyanın mənəvi sərvəti olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun yalnız Azərbaycan xalqının yox, bütövlükdə türk xalqlarının mədəniyyətinin təbliğində mühüm əhəmiyyət daşıdığını, türk xalqlarının mədəni birliyində müstəsna rolunu nəzərə aldığına görə ki, Heydər Əliyev 1300 illik yubiley tədbirini Türkdilli Dövlətlər Birliyinin VI Bakı Zirvə görüşü ilə eyni vaxtda keçirilməsini daha məqsədəuyğun hesab etmişdir. 1300 il əvvəl yaranması xüsusi olaraq diqqətə çatdırılan, Azərbaycan xalqı ilə yanaşı, digər türk xalqlarının da ədəbi abidəsi kimi təqdim edilən “Kitabi-Dədə Qorqud”a beynəlxalq səviyyədə yubiley keçirmək uzaqgörən siyasəti ilə dünyada məşhur olan Heydər Əliyevin qənaətinə görə, bu eposu layiqincə öyrənməyin və tanıtməyin ən əsas şərti idi. Yubileyə hazırlıq işlərinin çətinliyini və məsuliyyətini dərk edən Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyinin keçirilməsini çox vacib sayırdı. Heydər Əliyevin “milli varlığımızın mötəbər qaynağı” adlandırdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda milli özünüdərk ideyası hər hansı başqa dastanımızla müqayisə edilməyəcək dərəcədə qabarıqdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində dövlətçilik düşüncəsinin nə qədər qabarıq ifadə olunduğunu Oğuz eli ifadəsinin bu eposda daşdığı məna yükündən də anlamaq olur. “El sözü “Kitabi-Dədə Qorqud”da da məhz bu mənada işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da el sözünün siyasi müstəqillik bildirməyinin bir göstəricisidir ki, Oğuz eli ifadəsi Oğuz cəmiyyəti mənası ilə bərabər, Oğuz vətəni, Oğuz dövləti mənalarını da daşıyır. Yəni Oğuz eli ifadəsi altında dastançı xalq adlı sosial qurumun, vətən adlı coğrafi məkanın və hakimiyyət adlı siyasi qurumun vəhdətini nəzərdə tutur, bu vəhdətin pozulmazlığını məhz siyasi müstəqillikdə, başqa dövlətlərdən asılı olmamaqda görür” (İmanov, 2017).

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda siyasi müstəqillik, Oğuz elinin başqa dövlətlərdən asılı olmaması tələyüklü məsələ kimi təqdim olunur, Oğuz igidləri, Oğuz cəmiyyəti xalq, vətən və dövlət yolunda ölüm-dirim savaşına girir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda dövlətçilik düşüncəsinin ana xətt kimi keçməsinə əsaslanan Heydər Əliyev Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin qorunub saxlanması və daha da möhkəmləndirilməsi prosesində bu abidənin mühüm əhəmiyyət daşımasını xüsusi şəkildə vurğulayır: “Müstəqilliyə nail olmaq və həyatın bir çox sahələrində köklü dəyişikliklər etmək çox çətin və məsul bir prosesdir. Müstəqilliyi elan etmək, onun möhkəmləndirilməsi istiqamətində dövlət tədbirləri həyata keçirmək nə qədər vacib olsa da, əsl müstəqilliyi qazanmaq üçün bu hələ azdır. Gərək hər bir insan və xüsusən gənc nəsil müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin. Bunun üçün isə o, azərbaycançılığın, mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinlən bilməlidir. Bu, çox mühüm məsələdir. Məhz bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası ilk növbədə gənc nəsle ünvanlanan bir kitabdır” (Əliyev, 2000).

Ulu öndər Heydər Əliyev epos və milli dövlətçilik məsələsi üzərində daha ətraflı dayanmağı xüsusilə vacib hesab etmiş, Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində və qorunub saxlanmasında eposun misilsiz əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”u istər etnik, mənşə, istər tarixi-coğrafi, ərəzi, istərsə də dil və məfkurə baxımından Azərbaycan xalqına mənsub olan qəhrəmanlıq eposu adlandıran Heydər Əliyev bu möhtəşəm sənət abidəsində hələ öyrənilməmiş məsələlərə diqqət çəkərək dastanla bağlı yeni araşdırmalara yol açmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H.Ə. (2000). Milli varlığımızın mötəbər qaynağı // "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyası, I cild. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 5-12.
2. Əliyev, H.Ə. (2000) Milli-mənəvi dəyərlərimizə, xalqımızın çoxəsrlik tarixinə hörmət, ehtiram bayramı // "Azərbaycan" qəzeti, 11 aprel.
3. İmanov, M.K. (2017) Heydər Əliyev və "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu // "Türkologiya" jurnalı, № 2, 46-54.

İSİ MƏLİKZADƏ NƏSRİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ PROBLEMLƏR

Jalə İslamova

Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

Summary

The report examines moral problems in the works of I. Malik-zade. Different points of view on moral problems in his work are highlighted, the topic "man and nature" is discussed, and other topics are also explored.

Key words: morality, man, protection of nature.

Резюме

В докладе рассматриваются нравственные проблемы в творчестве И.Малик-заде. Освещаются разные точки зрения на нравственные проблемы в его творчестве, обсуждается тема «человек и природа», исследуются также другие темы.

Ключевые слова: нравственность, человек, защита природы.

İsi Məlikzadənin yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan nəsrində əhəmiyyətli yer tutur. Yazıçı altmışıncılar ədəbi nəslinə mənsubdur və eyni zamanda "kənd nəsr"i nin ən parlaq nümayəndələrindən biridir. "İsi Məlikzadənin ədəbi qəhrəmanları digər yazıçıların əsərlərində yaratdıqları obrazlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Onlar mübariz deyillər. Bəzi məqamlarda sakit üsyankarlıq nümayiş etdirirlər. Bu onların əsas xüsusiyyətidir." (Yusifli, 1978).

İxtisasca neft mühəndisi olan İsi Məlikzadə bədii yaradıcılığa kiçik hekayələrlə başlamışdır. Lakin yazıçının nəsrində povest janrının xüsusi yeri vardır. İsi Məlikzadə keçən əsrin 60-70-ci illərində "Küçələrə su səpmişəm", "Quyu", "Dədə palıd", "Yaşıl gecə", "Günəşli payız" povestlərini yazmışdır. Bir faktı da vurğulamaq yerinə düşər ki, İsi Məlikzadənin əsərlərində təsvir etdiyi ədəbi qəhrəmanların əksəriyyəti sadə insanlardır. Yazıçının təsvir etdiyi ədəbi qəhrəmanlar 60-80-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatındakı "ideal qəhrəman", "ideal insan" surətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Başqa sözlə desək, İsi Məlikzadənin yaratdığı obrazlar sovet, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının əsas yaradıcılıq metodu olan "sosialist realizminin" qanunlarına, qaydalarına uyğunlaşa bilmirlər. Ədəbi tənqiddə onları, hətta "mübarizə aparmayan obrazlar, qəhrəmanlar" da adlandırılırdılar. Danılmaz həqiqətdir ki, 70-80-ci illərdə cəmiyyətdə baş verən mənfiliklərə qarşı artan mübarizə aparmaq mümkün deyildi. "Quyu" povestindəki Məcid kişinin dediyi kimi "əyrilərin düzləri əydiyi" zamanə gəlib çatmışdı...

Həm də İsi Məlikzadənin "mübarizə aparmayan" qəhrəmanları hədsiz, bəzən də ifrat dərəcədə vicdanlı, namuslu olmaları ilə seçilirdilər, fərqləndirilirdilər. Bu da sonda onların faciəsinə gətirib çıxaran səbəblərdən, amillərdən biridir.

"Küçələrə su səpmişəm" povestində Xəlil minillik adət-ənənələri, yaxın qohumluq münasibətlərini nəzərə alaraq demək olar ki, qardaş hesab etdiyi əmisi oğlu Bəhmənin cinayətlərini öz üzərinə götürür. Təxminən 10 ildən sonra əmisi oğlu Bəhmənlə qarşılaşan Xəlil başa düşür ki, cavan ömrünü nahaqdan bada vermişdir, qatil damğasını öz üzərinə götürmüşdür. Ən başlıcası isə insanların əksəriyyəti vicdanlarının səsinə qulaq asmırlar...

İsi Məlikzadənin əsərlərində bəzi məqamlarda mənəvi-əxlaqi problemlərə "insan və təbiət" mövzusu vasitəsi ilə aydınlıq gətirilir. "Dədə palıd" povestində insanlar minillik, meşədəki ağacların ulu əcdadı hesab edilən Dədə palıdın qurumasını, ölməsini, məhv olmasını qəribə laqeydliklə qarşılayırlar. Yazıçının qənaətinə görə insanlar mübarizlik, vicdanlı olmaq, insanlara, təbiətə qayğı

göstərmək kimi xüsusiyyətləri tamamilə itirməkdədirlər. XX əsrin 80-90-cı illərində baş verən hadisələr İsi Məlikzadənin yazıçı kimi həqiqi vətəndaş mövqeyindən çıxış etməsini bir daha inandırıcı şəkildə sübut etdi.

Məqalədə mənəvi-əxalqi problemlərin digər aspektlərinin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, S. (2007) İsi Məlikzadənin yaradıcılığı. Bakı: Nurlan. – 120 s.
2. Elçin (1977). "Quyu müəllifinə məktub". - Ədəbiyyat və incəsənət, – 4 s.
3. İsmayılov, Y. (1988) İsi Məlikzadənin nəsr. Bakı: Yazıçı, – 154 s.
4. Məlikzadə, İ. (2006) Seçilmiş əsərləri. II cild. II cild. Bakı: "Şərq-Qərb", – 220 s.
5. Yusifli, V. (1978) Böyük nəsr ustası. – Azərbaycan. № 9, – 122-123 s.

AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA POEMA-MÜRACİƏTİN İŞLƏNMƏSİ

Aytac İsmayılı

AMEA-nin Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kiçik elmi işçisi

Summary

In the 60s and 70s, psychologism, singing of human feelings and emotions became the leading factor in connection with the renewal process in the poem genre. The surpassing of the epic description of the lyricism, the prominence of the poet's "I", feelings, emotions and excitements lead to the increase in the functionality of new types of the lyric poem, such as poem-monologue, poem-dialogue, poem-appeal. One of the new types of lyric poem is poem-appeal. The article examines the processing of the poem-appeal, which is a type of lyric poem, based on Mikayil Mushfig's "Morning", Bakhtiyar Vahabzade's "Tragedy", and Isa Ismayilzade's "Now the Bell Will Ring". they appeal to global issues. They act alone with a modern way of thinking and provide insight into reality with poetic generalizations. Poetic appeals do not only express the anxiety arising from the fate of the individual, but also have a wider meaning and a universal content that is important for humanity. In poems of this type, where the lyrical-publicist pathos is strong, the form of appeal plays the role of the main factor that characterizes the development of feelings and events.

Key words: *genre, lyric poem, poem-appeal, lyric self, lyric hero*

Резюме

В 60-х и 70-х годах ведущим фактором в связи с процессом обновления жанра поэмы стал психологизм, воспевание человеческих чувств и переживаний. Преодоление эпического описания лирики, выдвижение на первый план поэтического «я», чувств, переживаний и волнений приводят к повышению функциональности новых видов лирического стихотворения, таких как стихотворение-монолог, стихотворение-диалог, поэма. - обращаться. Одним из новых видов лирического стихотворения является стихотворение-обращение. В статье рассматривается обработка стихотворения-воззвания, вида лирической поэмы, на основе произведений Михаила Мухоморова «Утро», Бахтияра Вагабзаде «Трагедия», Исы Исмаиловой «Сейчас прозвенит колокол». Для стихотворений-обращений характерно социально-политическое содержание. В этом типе лирического стихотворения поэты обращаются к человеческим и глобальным проблемам. Они обеспечивают проникновение в реальность с помощью поэтических обобщений, действуя наедине с современным образом мышления. Поэтические обращения не только выражают тревогу, возникающую в связи с судьбой личности, но и имеют более широкий смысл, общечеловеческое содержание, важное для человечества. В стихотворениях этого типа, где силен лирико-публицистический пафос, форма обращения играет роль основного фактора, характеризующего развитие чувств и событий.

Ключевые слова: *жанр, лирическая поэма, поэма-воззвание, лирическая самость, лирический герой*

Azərbaycan ədəbiyyatında 60-70-ci illərdən etibarən poemada yeniləşmə prosesi gedir, janrda lirik keyfiyyətlər üstünlük qazanır. Lirik təənnümün aparıcı olduğu poema tiplərindən biri poema-müraciətdir. Mikayıl Müşfiqin "Səhər" əsəri poema-müraciətin irihəcimli nümunələrindəndir. Poema əsas qəhrəman Səhərə müraciətlə yazılmışdır. Şair Səhərin keçməkeşli həyatını, bu yolun sonunda əldə etdiyi uğurunu ona xitabən nəql edir:

Şair bu barədə nə desin gözəl?
Hər düşüncən gözəl, hər hissin gözəl!
Qoy bilsin bu dünya: çarşaf deyil də
Sənin buludlardı qəfəsin, gözəl! [M.Müşfiq, 2008].

Səhərə müraciətlərində şair onun çətin mübarizə yolunu göstərməklə hər dövrdə aktual olan qadın azadlığı mövzusunə toxunur.

Poema-müraciət formasında yazılmış Bəxtiyar Vahabzadənin "Vətən mənəm, mən vətən" (Facie) əsərində vətənpərvərlik motivləri öz əksini tapmışdır. Şair Yaponiyada muzeydə işləyən Matsurata adlı bir şəxsə müraciət edir. Şairin müraciətlərindən gözlər önündə vətəni canından çox se-vən, ona xidmət edən, ölümü ilə hər kəsi özünü yox, vətəni düşünməyi öyrədən bir obraz canlanır.

İsa İsmayilzadənin "İndicə zəng çalıncaq" poeması da müraciət formasındadır. Poema İran-İraq cəbhəsində hərbi texnikanın xilas edilməsi üçün minalanmış sahələrə buraxılan iranlı uşaqlara müraciətlə yazılmışdır:

"Minaaxtaran" uşaq,
Bütün günü vaxtını
ora-bura, qova-qova
özünü yoran uşaq!

Sən ki dərəcə gecikirsən... [İsmayilzadə, 1991].

Şairin xitablarında körpə uşaqların öldürülməsindən doğan təəssüf, kədər hissi ifadə olunur. İsa İsmayilzadə baş verənləri uşaqlara müraciətlə danışsa da, onun əsas məqsədi öz səsinə, sözlərinə in-sanlığa, dünyaya çatdırmaqdır.

Poemada müşahidə edilən müraciət forma elementi kimi ayrı-ayrı şairlərin müxtəlif həyat ma-terialları ilə özünəməxsus düşüncə tərzini ifadə etmə imkanlarını genişləndirir. Lirik poemanın bu tipində müraciət forması əsas bədii vasitə funksiyasını yerinə yetirir, müəllifin fikirlərinin, hadisələ-rin canlandırılmasında və açılmasında başlıca bədii meyara çevrilir.

Ədəbiyyat

1. İsmayilzadə, İsa. (1991) Seçilmiş əsərlər. Şeirlər və poemalar. Bakı: Azərənşr, 350 s.
2. Mikayıl, Müşfiq. (2008) Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, Avrasiya press, 248 s.

REPRESSİYA QURBANI HÜSEYN CAVİDİ VƏTƏNİNƏ QOVUŞDURAN HEYDƏR ƏLİYEV

Pakizə Kərimova

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı

Summary

The years 1920-1937, which were painfully engraved in the memory of our people, entered our history as the years of repression. A. Javad, M. Mushfiq, S. Mumtaz, H. Javid and other such personalities were lost in those years. Heavy prison life, accusations with evil and slander, shooting prove once again that these intellectuals of ours are subjected to the same insidious treatment. In this period, Huseyn Javid, one of our intellectuals who attracted attention with his position as a free intellectual, different way of thinking, and different creative ability, was among the victims of repression with the torture he suffered and the tragic fate he experienced.

Key words: repression, defamation, literature, execution, acquittal

Резюме

1920-1937 годы, болезненно запечатлевшиеся в памяти нашего народа, вошли в нашу историю как годы репрессий. А. Джавад, М.Мушфик, С.Мумтаз, Х.Джавид и другие подобные личности были потеряны в те годы. Тяжелая тюремная жизнь, обвинения в зле и клевете, расстрелы лишней раз доказывают, что эти наши интел-лигенты подвергаются такому же коварному обращению. В этот период Гусейн Джавид, один из наших интел-лигентов, привлекая внимание своей позицией свободного интеллигента, иным мышлением, иными творчес-кими способностями, оказался в числе жертв репрессий перенесенными пытками и трагической судьбой.

Ключевые слова: репрессия, клевета, литература, казнь, оправдательный приговор

Xalqımızın yaddaşına ağrı-acılarla həkk olunan 1920-1937-ci illər tariximizə repressiya illəri kimi daxil olmuşdur. Həmin dövr bir çox ziyalılarımızın itkisi və eləcə də ədəbiyyatımıza, mədə-niyyətimizə ağır mənəvi zərbələr ilə yada düşür. Ə.Cavad, M.Müşfiq, S.Mümtaz, H.Cavid və başqa bu kimi şəxsiyyətlərin itirilməsini isə əsl faciə kimi dəyərləndirmək olar. Ağır məhbəs həyatı, şəh

və böhtanlarla ittiham, güllələnmə bu ziyalılarımızın eyni məkrli münasibətə məruz qaldığını bir daha isbat edir.

Himnimizin sözlərinin müəllifi Ə.Cavad ziyalı səsinin boğulduğu bir dövəmdə məhz siyasi fəaliyyətinə görə izlənilmiş və nəhayət, 1937-ci il 12 oktyabr SSRİ Ali Məhkəməsinin Bakı şəhərində keçirilmiş qapalı məhkəmə iclasının qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. Eyni taleyi yaşayan gənc şair Mikayıl Müşfiq isə 1938-ci il SSRİ Ali Məhkəməsinə hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir.

Azad ziyalı mövqeyi, fərqli düşüncə tərz, fərqli yaradıcılıq qabiliyyəti ilə diqqəti cəlb edən ziyalılarımızdan olan Hüseyn Cavid də məruz qaldığı işgəncələrlə, yaşadığı faciəli taleyi ilə repressiyanın qurbanları sırasına daxil olur.

Ədəbiyyat tariximizdə böyük sənətkar, filosof və ideoloq kimi məşhurlaşmış Hüseyn Cavidin həyatı faciələrlə dolu olmuşdur. Belə ki, hələ repressiya illərindən də əvvəl - 1918-ci il mart qırğını zamanı ermənilər tərəfindən əsir götürülmüşdür. Əsirlikdən qurtulan H.Cavid əvvəlcə Ənzəliyə oradan da Təbrizə gedir. Sonra yenidən Naxçıvana qayıdaraq Rüşdiyyə məktəbində dərs deyir. Məhz həmin vaxtda “İblis” əsərini yazır.

Yeni-yeni əsərlər yaradaraq ciddi yaradıcılıq uğurlarına imza atan H.Cavidin həyatında 1937-ci il elə də uğurlu başlamır. Belə ki, həmin il martın 28-də keçirilən Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının plenimunda onun yaradıcılığı “müasir həyatı əks etdirmir” şüarı ilə ciddi tənqidlərə məruz qalır. 1938-ci ildə həbs olunaraq “əks-inqilabi əlaqələr saxlamaq”, “bir sıra müsavətlərlə müsavətlə söhbətlər aparmaq”, “öz ətrafında millətçi düşüncələrlə köklənmiş cavan şairləri toplayıb müsavətlə ruhda təkmilləşdirmək” kimi ittihamlarla günahlandırılır. 1939-cu ildə şair 8 il islah əmək düşərgəsinə məhkum edilir. O, 1941-ci ildə İrkutsk vilayətinin Tayşet rayonunda dünyasını dəyişib. Ölümündən sonra 1956-cı il martın 6-da Ali Məhkəmənin hökmü ilə Hüseyn Cavid bəraət alır.

Lakin yaratdığı gözəl əsərlər sənətkarı xalqın qəlbində yaşadır və ona əbədi ömür qazandırır. Bir çox tədqiqatçılarımız, o cümlədən akademik T.Kərimli, professor T.Məmməd, f.e.d. E.Akimova və.b. Cavid poeziyasının, dramaturgiyasının önəmindən öz tədqiqatlarında dönə-dönə bəhs etmişlər.

Hər zaman ədəbiyyata, sənətə diqqət göstərən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev mərhum sənətkar Hüseyn Cavidin nəşinin qürbətdə qalmasına razı olmur. Heydər Əliyevin göstərişi ilə 1982-ci il oktyabrın 12-də Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi tərəfindən Hüseyn Cavidin məzarının tapılması, cənəzəsinin qalıqlarının Azərbaycana gətirilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilir. Sibirə səfərə göndərilən heyət ilk gündən başlayaraq Cavidlə bağlı bir sıra arxiv sənədləri öyrənir. Müəyyən edilir ki, Hüseyn Cavid 1941-ci il dekabrın 5-də İrkutsk vilayəti Tayşet rayonunun əlillər xəstəxanasında vəfat edib, Şevçenko kəndindəki qəbiristanlıqda 59 saylı qəbirdə dəfn olunub. 1982-ci il oktyabrın 26-da Hüseyn Cavidin nəşi Moskvadan Bakıya, sonra isə Naxçıvana gətirilir. Naxçıvanda – evinin qarşısında dəfn olunur.

1996-cı il 29 oktyabrda Heydər Əliyevin iştirakı ilə H.Cavid məqbərəsinin açılışı olur. Hüseyn Cavidin həyat yoldaşı Mişkinaz xanımın və oğlu Ərtəgrulun qəbirləri də məqbərənin sərdabəsindədir.

Ümummilli liderimizin ədəbiyyatın, sənətkarın qayğısına qalmaq təşəbbüsü sonralar da onun layiqli varisi, prezidentimiz İ.Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Məhz İlham Əliyevin sərəncamı ilə H.Cavidin 2007-ci ildə 125, 2012-ci ildə 130, 2017-ci ildə 135 illik yubileyi keçirilmişdir.

Daha sonra 2019-cu ildə Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə Hüseyn Cavid Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilir.

MƏMMƏD ARAZ POEZİYASINDA YADDAŞ

Günay Qarayeva

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

*Öz əsərləri ilə yüksək bədii sənətkarlıq və əsl vətəndaşlıq
qeyrəti aşılayan, doğma Vətəni sonsuz məhəbbətlə sevən,
qüdrətli qələmi ilə xalqımıza sədaqətlə xidmət edən Məmməd
Arazın poeziyasını Azərbaycan torpağından, tariximizdən, el-
obadan ayrı təsəvvür etmək çətindir.*

Heydər Əliyev

Summary

In contemporary poetry is addressed to MammadAraz, one of our able poets, who is attached to national-historical past, customs, cultural and moral views of the nations. In most of articles about the poet, attachment of his creativity to the national roots and memory was touched upon, analyses were made from this aspect. Almost no studies have been conducted in theoretical approach to intertextuality, ethno-genological aspects of memory in the poet's work.

References to frequently repeated names, objects, spatial signs, certain natural objects and manifestations in literary text is not conventional. These objects are active as paradigms of national culture. Dynamism they achieve and their repetition in cultural memory and repetition show deep traces of connection of cultural paradigm with tradition in concrete images. Araz, rock, stone, mountain, spring, sword, pen, etc. are used in the poet's work. It is noticeable that each image, as a transfer from the substratum of culture to artistic thought, originates from individual-intuitive memory of the poet and is synthesized with phenomenal memory of national culture.

One of the points characterizing scientific novelty of the work is the analysis of images characterized as active memory components in the poetry of MammadAraz from perspective of individual-subjective, collective, universal, nature, folklore and classical memory.

The article mainly focuses on folklore memory, which is important in all aspects of poet's work. Interesting points are touched upon in terms of language, style, intonation shades, plot and compositional structure of this memory and new philosophical-associative improvisation of folklore.

Key words: *MammadAraz, poetry, memory, folklore, artistic image*

Резюме

Не случайно в современной поэзии в плоскости памяти обращаются к творчеству Мамеда Араза, одного из наших художников, связанных с национально-историческим прошлым народа, его традициями, культурно-нравственными взглядами. В большинстве статей, посвященных поэту, затрагивался вопрос связи его творчества с национальными корнями, памятью, с этого аспекта проводились исследования и выдвигались соображения. Однако практически не проводились исследования в направлении теоретического подхода к интертекстуальности, национально-генеалогическим аспектам памяти в творчестве поэта.

Обращение к часто повторяющимся в художественном тексте именам, предметам, пространственным признакам, определенным природным объектам и проявлениям не носит условного характера. Эти вещи активны как парадигмы национальной культуры. Динамичность, которую они приобретают и воспроизводят в культурной памяти, и повторяемость показывают глубокие следы связи культурной парадигмы с традицией в конкретных образах. В творчестве поэта бросается в глаза то, что каждый из образов – Араз, скала, камень, гора, источник, меч, карандаш и т. д., переносясь из нижнего уровня культуры в художественную память, проистекая из индивидуально-интуитивной памяти поэта, синтезируется с феноменальной памятью национальной культуры.

Одним из моментов, характеризующих научную новизну работы, является привлечение к анализу образов, характеризующихся в поэзии Мамеда Араза как компонент активной памяти, с точки зрения индивидуально-субъективной, коллективной, универсальной, природной, фольклорной и классической памяти.

В статье более подробно рассматривается фольклорная память, которая является ведущей во всех аспектах творчества поэта. В ходе исследования затрагиваются интересные моменты этой памяти с точки зрения языка, стиля, интонационных оттенков, трансформации сюжетной и композиционной структуры в память и новой философско-ассоциативной импровизации фольклора.

Ключевые слова: *Мамед Араз, поэзия, память, фольклор, художественный*

XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatında milli-mənəvi bağlara, kökə, mənşəyə, təbiətə dayalı sənətkarlarımızdan biri olan Məmməd Araz sənətinin tarixi və poetik dəyərini şərtləndirən əsas məqamlardan biri onun bütün mərhələlərdə yaddaşa bağlılığıdır. Məmməd Araz yaradıcılığında yaddaş bədii mətnin keçmişə nəzərən informasiyanı formal şəkildə deyil, təcrübəyə əsaslanaraq indiki zama-

nın fonunda təkrarlanması, xatırlanması və milli, ümumbəşəri meyarların davamına çevrilməsidir. Yaddaş fenomen olaraq fərdin şüurunda özünə yer almış elə bir canlı prosesdir ki, şair keçmiş haqqında düşüncələrini toplayaraq məkanın, mühitin yaddaşa bağlılıq ölçüsündən asılı olaraq onu mətnlər vasitəsilə yenidən yarada və ötürməyə qadirdir. Məmməd Araz poeziyasında yaddaş xəttini milli-geneoloji aspektdən şərti olaraq bir neçə istiqamətə ayırmaq mümkündür: Fərdi- subyektiv yaddaş; kollektiv yaddaş; təbiət yaddaşı; folklor yaddaşı; Bunların hər birinin mövcudluğu ilk növbədə şairin öz yaşantılarına, milli mədəniyyəti dərk etmə meyarlarına söykənir, ayrı-ayrılıqda deyil, eyni müstəvidə, bir xətdə birləşir, bütövləşir, bir-birilə qaynayıb qarışır. Şairin yaradıcılığında tez-tez təkrarlanan Araz, qaya, daş, dağ, bulaq, qılınç, qələm və s. obrazların hər biri mədəniyyətin alt qatından bədii düşüncəyə transfer olaraq şairin fərdi-intuitiv yaddaşından qaynaqlanaraq milli mədəniyyətin fenomenal yaddaşı ilə sintezləşir.

Məmməd Araz milli ideoloqdur. Bu poeziyada milli yaddaş kollektiv yaddaşın, ümumbəşəri yaddaşın tərkib hissəsi, əsas komponentlərindən biridir. Əslində insanı çevrəliyə mülhət, əhatəsində olduğu ətraf aləm, mənsub olduğu torpaq yaddaşdır. Ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev yazır: “Yalnız yaddaş olan yerdə sabitlik və tamlıq var, nəsillər və əsrlər, ilahi və bəşəri dəyərlər və sərvətlər arasında əlaqə və estafet var. Əslində, nəinki təbiət və insan, ekologiya və poeziya da yaddaşdır. Daha doğrusu, tarix, zaman hər yerdən axıb, sürüşüb gedir, bir yaddaşa ilişəndə iz qoyur, əbədiləşir və abidələşir (Qarayev, 1994: 3).

Hər bir poeziyada yaddaşın funksional obrazları var. Şair həmin obraz və obrazlaşmış məkanları fərdi yaddaşından keçirərək milli-genetik kodlaşmanı, xalqın tarixi-mənəvi bağlarını həmin yaddaş obrazlarının ifadəsində əks etdirir. Həmin obraz işləndikcə simvolikləşir, daha geniş fəlsəfi-estetik funksiya daşıyıcısına çevrilir. Məmməd Araz poeziyasında belə obrazlardan biri “Araz”dır. Bu poeziyada Araz yalnız adicə su deyil, “gəlin hörüyü”, “Qıratın yalmanı”, “Bozatin tərliyi”, “nənəmin ipəkliyi”, “babamın sərtliyi” kimi folklor ünvanlı fərdi, ümumbəşəri yaddaş müstəvisində poetikləşən obrazdır.

Məmməd Araz poeziyasında yaddaş iki müstəvidə inkişaf etdirilir. İki müstəvi dedikdə şair bir tərəfdən yaddaşa dönüş edir, xalqın tarixi keçmişini, qəhrəmanlarını, düşüncə və davranış normativlərinin yaddaşa mövcud yerini yenidən dönə-dönə təkrarlamaqla yaddaşa dönüş edir. Digər tərəfdən isə bu günün tarixi xronoloji müstəvisində poeziya özü yaddaşlaşır.

Hər bir yaradıcılıq bu və ya digər dərəcədə yaddaşa çağırışdır. Yaddaşın dirçəldilməsi yalnız xatırlama, yada salma deyil, bu eyni zamanda yaddaşın bərpası və yenidən yaradılmasıdır. Yaddaşın bərpası isə intertekstuallığın bədii sənətdə milli, fərdi, ümumbəşəri səciyyədə köhnə mətnin əsasında yenisinin formalaşmasıdır. Bizi əhatə edən varlığın hər bir nəsnəsi təkrardır, bu və ya digər dərəcədə yaradılışın əsas və ayrılmaz komponentlərindən biridir. Məhz bu baxımdan hər bir fərdin yaddaş ocağı mövcud olan, bitmiş, lakin şüurda diri qalan təəssüratların yenidən xatırlanmasına istiqamətlənir. Fransız tarixçisi P.Nora tarixi keçmiş qoruyan, saxlayan, simvollaşdıran hadisələri “yaddaş yeri” termini ilə təqdim etmişdir. İntertekstuallıq məhz “yaddaş yeri”nin qorunması, onun bədii təfəkkürə transformasiyası və yenidən yaradılması aktıdır. Bu prosesin özü də bədii yaradıcılıqda müxtəlif etaplardan keçir. Məsələn, şair ilkin olaraq bu prosesi şüurlu şəkildə deyil, qeyri-şüuru formada gerçəkləşdirir. Təbii ki, bu mürəkkəb proses sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir.

Şairin yaradıcılığının əsas hissəsi də folklor yaddaşı ilə bağlıdır. Bu aparıcılıq onun yaradıcılığında həm intonasiya çalarlarında, janr, təhkiyə üsulunda, süjet və obrazların çevik, dinamik xüsusiyyətlərində özünü biruzə verir.

Folklor yaddaşı Məmməd Araz şeirinin forma, deyim tərz, ifadə çalarlarında, dil komponentlərində, səs və sözlərin düzülüşündə, təhkiyə üsulunda, intonasiya çalarlarında aparıcı olmaqla yanaşı, həm də süjet və kompozisiya quruluşunda, fəlsəfi təfəkkür elementi, ümumiləşdirmə xüsusiyyəti baxımından da yeni və orijinaldır. Bu poeziya öz nüvəsində mifopoetika, mif elementləri – qılınç, qələm, dağ, qaya, daş, ağac, bulaq və s. obrazlara qayıdış və folklorun süjet, ideya-məzmun komponentləri ilə zəngin yaddaş yeni transformasiyalarla hərəkətə gətirir. “Atamın kitabı” poeması, “Dünya sənə dünya mənəm”, “Məndən ötdü qardaşıma dəydi”, “El üçün ağlayan”, “Dağlara qar düşdü”, “Ərimgəldi” qayası” şeirləri folklor yaddaşının yeni fəlsəfi-assosiativ improvizəsi baxımından maraqlı və orijinal nümunələrdir.

Müəyyən situasiya və ya hadisə ilə bağlı folklorə dönüş, yaddaşa ilişib qalan müəyyən bir məqamın, fikrin xatırlanması Məmməd Araz şeirində geniş süjetə çevrilir. Bu zaman fikir folklor komponenti kimi geniş məzmun və məna çalarları kəsb edir. Şairin “El üçün ağlayan” şeirində gecə sükutunu pozan uşağın ağlaması, “Ata ocağı” şeirində ocağın yanması ilə ata ocağı arasında asso-siativ bağlantı yaddaşa qayıdışda daha geniş mətləblərin qoyulmasına, kult və dəyərlərin çözümünə yol açır, mental təfəkkürdə daşlaşan, stereotipləşən məqamların müsbət və mənfi tərəflərinin açılmasına yönəlir. Məmməd Araz şeirində bu baxımdan yaddaş, yaddaşa ilişib qalan ani bir hadisənin xatırlanması, yada salınması mətnin sərhədlərini açır. Məmməd Araz poeziyasında metoforik, simvolik funksiyaları ilə seçilən Araz, daş, qaya, dağ, bulaq, dünya, qılınc, qələm, dərə və s. bədii obrazları ən aktiv yaddaş komponentləridir.

Təqdim olunacaq məruzədə bu obrazların hər birinin mifoloji, etno-tarixi, fərdi, ümumbəşəri, folklor yaddaşı müstəvisində dəyərləndirilməsi yer alacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Məmməd, A. (2010). Seçilmiş əsərləri. Xalq Bank.
2. Yusifli, V. (1994). Məmməd Araz dünyası. “Şur” nəşriyyatı.
3. Нора П. (1999). Проблематика мест памяти // Франция – память

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA BƏDİİ GÜLÜŞ VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Ulduz Qəhrəmanova

ADPU-nun “Ədəbiyyat” kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

Satire and humor are a concept that does not reflect human thinking about society. It is possible to see satire and humor together in many works. Humor means laughing at a funny situation. In satire, there is no laughter in the story narrated by the artist, but there is a sharp and harsh attitude towards the object of criticism. And humor is corrective, educational, gentle, soft laughter. Humor is a term of Greek origin and its literal meaning is moisture, softness. Humor is a method of laughter in fiction. Laughter associated with vulgarity and ignorance was humor. In humor, the artist actually feels sorry for the hero he laughs at, and wants to show him the right path. Humor not only does not demean the personality of the hero, but sometimes even elevates it. Humor is a kind of expression of the desire to see the hero, not to discredit the hero. At the core of humor is the feeling of love for the hero. Satire is a weapon against the enemy and humor against a friend.

Key words: satire, humor, criticism, society, poetry.

Резюме

Сатира и юмор – понятия, не отражающие мышления человека об обществе. Во многих произведениях можно увидеть сатиру и юмор вместе. Юмор означает смех в смешной ситуации. В сатире в рассказанной художником истории нет смеха, а есть резкое и резкое отношение к объекту критики. А юмор – это корректирующий, воспитательный, нежный, мягкий смех. Юмор – термин греческого происхождения, буквальное значение которого – влага, мягкость. Юмор – это метод смеха в художественной литературе. Смех, связанный с пошлостью и невежеством, был юмором. В юморе художник на самом деле жалеет героя, над которым смеется, и хочет указать ему правильный путь. Юмор не только не принижает личность героя, но иногда даже возвышает ее. Юмор – это своеобразное выражение стремления увидеть героя, а не опорочить героя. В основе юмора лежит чувство любви к герою. Сатира – оружие против врага и юмор против друга.

Ключевые слова: сатира, юмор, критика, общество, поэзия.

Satira və yumor cəmiyyətlə bağlı insan düşüncəsini əks etdirməyən bir priyomdur. Bir çox əsərlərdə satira və yumor qovuşuq şəkildə görmək mümkündür. Yumor komik vəziyyətə gülmək deməkdir. Satirada sənətkarın nəql etdiyi əhvalatda gülüş olmur, tənqid obyektinə kəskin, sərt münasibət olur. Yumor isə islahedici, tərbiyəedici, həlim, yumşaq gülüşdür. Yumor yunan mənşəli termin olub hərfi mənası **rütubət, yumşaqılıq** deməkdir. Yumor bədii ədəbiyyatda gülüşün bir üsuludur. Avamlıqla, nadanlıqla bağlı olan gülüşlər yumordu. Yumorda sənətkarın güldüyü qəhrəmana əslində yazığı gəlir, ona düz yol göstərmək istəyir. Yumor qəhrəmanın şəxsiyyətini nəinki alçatmır, hətta bəzən onu ucaldır da. Yumor qəhrəmanı gözdən salmaq yox, qəhrəmanı görmək istəyinin bir növ ifadəsidir.

Yumorun nüvəsində qəhrəmana sevgi hissi dayanır. Satira düşməyə, yumor isə dosta yönələn

silahdır. Yumor tənqidi ədəbiyyatımızın baniləri olan M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadə və Ə.Haq-verdiyevin yaradıcılığında da yüksək səviyyədə öz bədii əksini tapmışdır. Məsələn: “Əkinçi” qəzeti abunəçi qıtlığı problemi ilə qarşılaşanda S.Ə.Şirvani ona dəstək vermək, həmvətənlərini qəzetə abunə olmağa çağırmaq məqsədi ilə “Qəzet nədir?” adlı bir şeir yazmışdı. Həmin şeirdə qəzetin əhəmiyyətini gözdən salmağa çalışan, texnikanın inkişafının guya, şeytan əməli kimi insanlara ancaq zərər vuracağını sübut etməyə səy göstərən, əslində isə, tərəqqi və inkişafın yalnız özü kimi xalqın cahilliyində mənafeyi olan zümrələrin isti aşına soyuq su tökəcəyini başa düşdüyü üçün narahatlıq keçirən tiplər tənqid atəşinə tutulmuşdur. Həmin tip yeniliyə, elm və texnikaya bu cür qarşı çıxır:

Nəyə lazımdı bizlərə maşın, Nə üçün xalqın aldadır başın. Babamız görməmişdi maşın işi, İngilis kimi tovlayır bu kişi Biz məgər bilmirik taxıl biçmək, Nəyə lazımdı maşın öyrənmək. Şuma vacibdü çünki beş cüt kəl... Biçinə çin gərəkdi, xırmana vəl (Qəhrəmanova, 2015, 70-71).

Göründüyü kimi, bu satirik tip “Əkinçi” qəzetinin kənd təsərrüfatına, məişətin digər sahələrinə texnikanın tətbiqini, kустar üsulla məhsul becərməyin səmərəsiz olduğunu yazmasına qarşı çıxıb xalqı dədə-baba qaydası ilə yaşamağa çağırır.

Yaxud Sabirin “Nədamət və şikayət” şeirindəki avam qadının danışığına da nəzər salaq. Neyli-yirdim bəzeyi, ya düzeyi? Dama-divarə yapardım təzeyi! Nə bilirdik nə zəhrimardı kitab? Biz olan evdə haçan vardı kitab? Büsbütün gül kimi insanlarırdıq, Nə müəllim və nə dərs anlarırdıq (Qəhrəmanova, 2015, 71). Göründüyü kimi, hər iki tip sanki avam bir ailədə tərbiyə almış bacı-qardaşdır” (Qəhrəmanova, 2015, 71).

“Qəzet nədir?” şeirindəki tiplə “Nədamət və şikayət” (Çatlayır, Xanbacı, qəmdən ürəyim) satirasının qəhrəmanı bir-birinə bənzəsə də, eyni vəziyyətdə deyillər; Seyid Əzimin qəhrəmanı “Əkinçi” qəzetinin təbliğ etdiyi yeniliklərə qarşı çıxırsa, özü də bu yenilik onların məişətinə hələ daxil olmayıbsa, Sabirin qəhrəmanı artıq yeni həyat tərzinin içindədir. Ona görə də onun şikayətləri daha kəskin və yağılıdır. Yəni bu qadın qəhrəman gəlin getdiyi hər evindəki yeni yaşam tərzini heç cürə barışa bilmir. Ona görə də ötən günləri, ata evindəki “xoşbəxt” anları xatırlayır və bu həsrətlə alışıb-yanır. Burdan görünür ki, kitab, dərs, dəftər-qələm artıq cəmiyyətə daxil olmuşdur. Ona görə əsərin qəhrəmanı həmin yeniliyə qarşı çıxmaq imkanından məhrumdur. Olsa, olsa bu yeniliyin onun psixologiyası üçün uyğunsuzluğundan, özünün atəşə düşdüyündən, düşüncəsinə görə ağlar vəziyyətindən dad-fəryad qoparır. Sabirin qəhrəmanından fərqli olaraq, S.Ə.Şirvaninin qəhrəmanı, qeyd etdiyimiz kimi, hələ ancaq adını eşidib, özünü görmədiyi yeniliyin qarşısını almağa çalışır.

Yaxud: Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyasında İskəndərin anası ilə söhbəti səhnəsinə nəzər salaq. Oğlunun hərəkətlərindən xəcalət çəkən ananın “az qalıram öz əlimlə qəbir qazım, girim içinə, yaxam qurtarsın”- sözlərinə İskəndər belə cavab verir: “Daha bundan sonra ölsən də, yaxanı qurtara bilməyəcəksən, odu, Şeyx Nəsrullahdı, nədi, bu gün gəlir. Sən ölərsən, Şeyx yenə səni dirildər. Xa...xa...xa...! Daha bundan sonra ölmək ilə də yaxanı qurtarmaz. Xa...xa...xa!”

Kefli İsgəndərin anasına, bacısına olan gülüşü humor, şeyx Nəsrullahı olan gülüşü isə satiradır. Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu gülüşlərin hamısı yumşaq, islahedici gülüşdür.

Yumorun satiradan fərqi:

- Həqiqətən gülməli vəziyyət olur.
- Yumorda kinayə, istehza yox, islah etmək, dirçəltmək əsas məqsəddir.
- Yumorda tənqid obyektinə qarşı satirada olduğu kimi kin, nifrət, qəzəb yox, təəssüf, mərhəmət hissləri oyadır, bu yolla düşündürür, tərbiyə edir.
- Yumoristik əsərlərdə yazıçı təsvir etdiyi şəxsə həsni-rəğbət bəsləyib, onun nöqsanlı cəhətlərini islahatla çalışırsa, satirik əsərlərdə sənətkar tənqid hədəfini ifşa etmək, aradan qaldırmaq, məhv etmək məqsədini daşıyır və oxucuda ona qarşı dərin nifrət hissi oyadır.
- Satira ədəbiyyatda gülüşün ən şiddətli növüdür. Mənasız gülüş satiraya yabançıdır. Satira mənalı, ciddi, qəzəbli və məhvəddici bir gülüşdür.
- Satirada bəşəriyyət, yumorda isə millilik motivləri üstünlük təşkil edir.

Bir sözlə “**Satira gülüncdən doğan** təəssürat, **yumor isə gülüşdən doğan** təəssüratdır. Ona görə də satira acı, humor isə şirin olur”. (Qəhrəmanova, 2015)

Azərbaycan ədəbiyyatında satira və yumorun inkişafı maarifçilik realizminin inkişafından qaynaqlanmağa başlasa da, tənqidi realizm ilə pik həddə çatır. “Satira və yumor sənətkarın cəmiyyəti

gülüş yolu ilə təmizləməyin ifadə vasitəsidir” (Qəhrəmanova, 2015). Eyni zamanda satira ilə yumor bir-birinə zidd deyildir, bunların hər ikisi ictimai eyiblərə qarşı çevrilir. Hər bir kamil satiranın əsasında dərin yumor vardır. V.Q.Belinski satiradan bəhs edərkən yazırdı: “Satiralarda şairin mövzuya olan baxışı onun duyğularından üstündür”. (Məmmədov, 1989, 209) Satirik ədəbiyyatın missiyası “əyrini əyri, düzü düz yazmaq”, ictimai geriliyin səbəblərini araşdırmaq və ondan xilas olmaq, onun xəstəliyinin mahiyyətini, müalicə və profilaktikasını göstərməkdir. Satirik ədəbiyyat bu missiyanı yerinə yetirmək üçün köhnəlmiş ədəbi metodlardan, ideyalardan istifadə edə bilməzdi. Ona görə də satira və yumorda tənqidi-realist ədəbiyyata daha çox ehtiyac duyulurdu. Bizim satira ustalarımızın qarşısında əsas vəzifə cəmiyyətin görünən və görünməyən tərəflərini, eybəcərliklərini kütləyə anlatmaq idi. Satirik poeziyanın özü də şeirdir, nəzm parçasıdır. Lakin lirik şeirlə satirik şeirin hədəfləri fərqlidir. Belə ki:

- Lirik şeirdə tərənnüm, obrazlılıq, məcazilik, ahəngdarlıq əsasdır, satirik yaradıcılıq üsulunda bədii gülüş, tənqidi fikir əsasdır.

- Real olmayan şeir, bədii əsər satira üçün xarakterik sayıla bilməz.

Deməli, yaşanan ictimai həyat tərzini yazıçıları narazı salırsa, bu tipdə yazılan əsərlərə **satirik əsərlər** deyilir. Yox, əgər bunun tərsinə olaraq ictimai adətlər, həyat tərzini yazıçıları məftun və məmnun edirsə, yazıçılar bu həyatdan razı qalırlarsa, bu əsərlər **idillik əsərlər** hesab edilir. İdilliyə yunanca “eidyllion”-“lövhə”, “şəkil”, “balaca mənzumə” sözündəndir. İdilliyə ekloqa da deyirlər.

İdilliyada insanların məişətləri və ictimai adətləri, təbiət qucağındakı, dağlar qoynundakı həyatı tərənnüm və təsvir olunur. Bu janr hələ qədim dövrlərdə yaranmışdır. İctimai mübarizədən və şəhər həyatından uzaq, təbiət qoynunda yaşayan insanların sadə həyatına, adət və məişətinə şairanə bir şəkildə təsvir edən əsərlərə idilliyə deyirlər. İdilliyanın qəhrəmanları: çobanlar, kəndlilər, sadə, qonaqpərvər, rəhmətli insanlar olur. Təsvir edilən bu məişət şairlər tərəfindən idealizə edilirdi. İdilliyə kənd və kəndli həyatını tərənnüm edən əsərlərə deyilir. Qədim yunan ədəbiyyatında idilliyanın banisi Feokrit sayılır. Roma ədəbiyyatında Vergili (e.ə.I əsr) Avropa ədəbiyyatında Höte tərəfindən “German və Doroteya” adlı bir idilliyə yazılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında Abdullabəy Divanbəyogluğun “Can yangısı” və Abdulla Şaiqin “Köç” kimi əsərləri idillik hekayələrdəndir.

Belinskinin “Ədəbiyyatın növlərə və şəkillərə bölünməsi” adlı məqaləsinə istinadən demək mümkündür ki, idilliyə və ya ekloqa da epik növə mənsubdur ki, XVIII əsr bundan çobani və ya bukolik deyilən xüsusi bir şeir növü meydana gətirmişdir. O zaman mütləq istəyirdilər ki, idilliyə insanların cəmiyyət halında yaşamaqdan əvvəlki dövründə olan çobanların həyatını tərənnüm etsin. Guya o zaman insan cəmiyyət yaratmamışdan öncə quzu kimi məsum, qoyun kimi mehriban, göyərçin kimi zərif imişlər. Bu çobani şeirin səciyyəvi əlamətləri: Ürəkvuran, həddən artıq şirin həssaslıq, Məhəbbət duyğuları

İdilliyə və ya ekloqanı qədim şeirə əsaslanaraq Feokritin adı ilə əlaqələndirib uydurmuşdular. Yunanlarda idilliyə sözün mənasına görə mənzərə, lövhə, səhnə deməkdir. Bu şeir növünün yeganə şairi Feokritin idilliyaları hesab edilir. Hər nə qədər bu şeir növünü o yazmamışsa da, lakin Feokrit idilliyanı təbiətə daha artıq yaxınlaşdırıb mükəmməlləşdirmişdir. Bu şeir növünün mövzusu yalnız çobanlar deyil, təbiətə yaxın olan bütün insan təbəqələri də təşkil edə bilər. Satirada isə ifşa hədəflərinə qarşı tənqid atəşləri eyhamlı, üstüörtülü şəkildə olur və özünü ifşadan, istehza, kinayə, atmaca kimi vasitələrdən istifadə edilir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə nəyin pis, nəyin yaxşı olduğu gündəmə gəldikcə cahilliyə, naqisliyə etiraz motivləri müxtəlif formalarda bədii əsərlərdə özünü göstərməyə başlamışdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər saldıqda ictimai ədalətsizliklərə qarşı etiraz notları Xaqaninin, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin və b. sənətkarların yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə özünün bədii ifadəsini tapmışdır. Ancaq hər hansı etiraz və ya ictimai haqsızlıqlarla barışmazlığını satira adlandırmaq düz deyil. Bu etiraz və narazılıq, barışmazlıq milli ədəbiyyatımızda satiranın inkişafında sadəcə olaraq müəyyən bir rol oynamışdır. Satira və gülüş bütün dövrlərdə şifahi və yazılı ədəbiyyatda bu və ya başqa formada özünü göstərmişdir. Elə ədəbi növlər vardır ki, bunlar satira və yumorsuz təsəvvürə gəlmir. Məsələn: komediya, həcv, epigram və s. satirasız, yumorsuz mövcud ola bilməz. Satira janrı baxımından müxtəlifdir: hekayə, qoşma, gəraylı və s. formalarında. Satira ən çox düşmənlərə, köhnə cəmiyyət qalıqlarına qarşı işlədilən ən kəskin silahdır. Satirada birbaşa, açıq tənqiddən daha çox Ezop dilindən istifadə olunur, dolaylı tənqidə, eyhamlı, kinayəli sözə geniş meydan verilir. Satirik əsərlərdə pafos, başqa sözlə desək, ictimai publisistik

istiqlalət daha güclüdür. Bütün satirik əsərlərdə bədii üslubdan daha çox ictimai-publisistik istiqamət daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Satirik əsərlərdə ictimai mündəricə daha əsasdır. Əslində satirik məzmunu görə əsərləri satirik janrlar üzrə müəyyənləşdirmək olmaz. Satira ictimai-publisistik üslub daxilində özünü müxtəlif ədəbi növlərə göstərə bilər. Satira bədii yaradıcılıq üsuludur.

Əsl satira zamanın aynasıdır, dövrün bədii salnaməsidir. Satirik üslub üçün tərənnüm deyil, təsvir, təhkiyə əsasdır. Təsvirsiz, təhkiyəsiz, təfərrüatsız satira yoxdur. Komizm həyatdakı mənfi hadisələrin, həyatdakı eybəcərliklərin bədii ədəbiyyatda sənət dili ilə ifadəsidir. Lakin bütün mənfilik və eybəcərliklər gülüş doğurmur. Yalnız o mənfiliklər komizm doğurur ki, onun bədii ədəbiyyatda ifadəsi oxucuda gülüş emosiyaları yaradır. Yazıçı gülməlini, gülüncü həyatdan mənimsəyir, ətraf mühtədən seçib götürür və onu yüksək sənət səviyyəsinə qaldıraraq oxucunu, tamaşaçını güldürür. Beləliklə, komik sənət gülüşdən (gülüncdən) başlayır və gülüşlə bitir. (Kazımov, 1987, 37-38) “Komiklik insanı həqiqətə, düzlüyə, ülviliyə aparan şəffaf bir yoldur”.

Ədəbiyyat

1. Qəhrəmanova, Ulduz. (2015) M.Ə.Sabir və klassik irs, f.ü.f.d.dissertasiyası. Bakı.
2. Kazımov, Qəzənfər. (1987) Bədii ədəbiyyatda komizmin üsulları. Bakı: Maarif.
3. Məmmədov, K. (1989) XX əsr Azərbaycan gülüşü. Bakı: Yazıçı.

C. MƏMMƏDQULUZADƏNİN “ÖLÜLƏR” TRAGİKOMEDİYASINDA FANATİZM VƏ CƏHALƏTİN TƏSVİRİ

Pərvanə Qulamova

Bakı Slavyan Universiteti

Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının baş müəllimi

Summary

J.Mammadguluzadeh is at the forefront of the struggle for national independence, democracy and freedom of the homeland in the broadest sense of the word in the history of Azerbaijani literary and social thought. His work is a school of independence, Azerbaijanism, nationalism and citizenship for each new generation. J.Mammadguluzadeh, one of the prominent representatives of our literature, played an important role in the development of Azerbaijan's literary and artistic thought. In his unique work, the way of life, thinking and psychology of the Azerbaijani people in the XIX-XX centuries were reflected, religious fanaticism and ignorance, which hindered the cultural development of the people, became the target of sharp criticism.

Key words: *tragicomedy, religious fanaticism, ignorance, superstition, critical realism*

Резюме

Джалиль Мамедкулизаде стоит на переднем крае борьбы за национальную независимость, демократию и свободу Родины в широком смысле этого слова в истории азербайджанской литературно-общественной мысли. Его творчество является школой воспитания независимости, азербайджанства, национальности и гражданственности для каждого следующего поколения. Дж.Мамедкулизаде, один из видных представителей нашей литературы, сыграл важную роль в развитии азербайджанской литературно-художественной мысли. В его неповторимом творчестве нашли отражение образ жизни и быта азербайджанского народа на рубеже XIX-XX веков, образ мышления и психология, а религиозный фанатизм, невежество, препятствующие культурному развитию народа, стали объектом резкой критики.

Ключевые слова: *трагикомедия, религиозный фанатизм, невежество, суеверие, критический реализм.*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan C.Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ədəbi, ictimai fəaliyyəti ilə azadlıq yolunda mübarizəyə, demokratik hərəkətə kömək edən böyük ədib, dramaturq, mühərrir C.Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realist ədəbi cərəyanın başçısı kimi məşhurdur. C.Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində sözün geniş mənasında milli istiqlal, demokratiya və Vətən azadlığı uğrunda mübarizənin ön cərgəsində dayanır. Onun yaradıcılığı gələn hər yeni nəsil üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbidir. C.Məmmədquluzadə inqilabi-demokratik fikrin sosial-ictimai həyatda və bədii-estetik düşüncədə yaranıb formalaşmasında əvəzsiz xidmətə malik olmuşdur.

Onun təkrarsız yaradıcılığında Azərbaycan xalqının XIX-XX əsr mərhələsində həyat və məişət tərz, düşüncə və psixologiyası öz əksini tapmış, xalqın mədəni inkişafına əngəl olan dini fanatizm, cəhalət kəskin tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına diqqət etsək görərik ki, sənətkarın elə bir əsəri yoxdur ki, orada mənsub olduğu xalqın ağrı-acısı, dərd-səri öz bədii əksini tapmamış olsun. Bəzən belə bir təəssürat yaranır ki, tarix Mirzə Cəlili öz xalqının milli-mədəni intibahında rol oynamaq üçün yetirib. Böyük demokrat-yazıçının qələmə aldığı əsərlər yaranmaqda olan yeni ədəbiyyatın obraz-qəhrəman tərkibini də dəyişir: “ölülər”, “dirilər”, “artıqlar”, “xırda adamlar”, “saqqallı uşaqlar” və onların dünyası ilk dəfə nəsrin və dramın səhnəsinə gətirilir. Akademik Y.Qarayev “Tarix: yaxından və uzaqdan” əsərində Mirzə Cəlil yaradıcılığını belə səciyələndirir: “...Cəlil Məmmədquluzadə realist milli ədəbiyyatın bədii əhvalını, psixoloji ovqatını dəyişir: çağdaş ədəbi fikirdə “ağrı ədəbiyyatı” deyilən qəhrəman, janr və üslubun əsasını qoyur”(Qarayev, 1996).

Bu baxımdan “Ölülər” əsərini ədəbiyyatımızda tragikomedianın misilsiz nümunəsi adlandırmaq olar. Əsərin mövzusu XIX əsr dindar mühiti və məişətindən götürülmüş, insanların mədəni inkişafına əngəl olan, onları daim itaətdə saxlayan qaranlıq mühit öz spesifikliyi ilə əks olunmuşdur. Əsas ideyası mövhumat və cəhalət, mənəvi-əxlaqi fanatizm və onun fəsadlarının ifşası olmaqla yanaşı, mövcud mühitə qarşı mübarizəni özündə birləşdirən bu əsər təkcə Mirzə Cəlil yaradıcılığında deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında öz zamanı üçün mükəmməl bir sənət nümunəsi olmuşdur. Mirzə Cəlil bu əsər vasitəsilə mövcud quruluşa və bu quruluşun eybəcərliklərinə qarşı etirazını bildirmiş və mövhumata, cəhalətə qarşı ardıcıl mübarizə mövqeyini ortaya qoya bilmişdi.

Müəllifin başlıca tənqid hədəflərindən olan Şeyx Nəsrullah öz iyrənc niyyətlərini həyata keçirmək üçün əvvəlcədən plan qurur. Hacı Həsənin qardaşı oğlu, mərhum Kərbəlayı Fətullahın dilindən saxta məktub yazdırır, hamını inandırır ki, mərhumun dirilməsində Şeyx Nəsrullah adlı mübarək Allah bəndəsinin xidməti olub və o, yaxın günlərdə İrəvana gələcək. Çalışsınlar ki, bu “mübarək zati” incik salmasınlar, layiqli qarşılansınlar. Uzun-uzadı Şeyx Nəsrullahın “möcüzələr”indən bəhs edən bu məktubda əsas məsələnin din pərdəsi altında gizlənən fırıldaqçının təbliği olduğunu dərk edə bilməyən avam insanlar tədarük görür, “şeyxi” layiqli qarşılamaq üçün dəridənqabıqdan çıxırlar.

Cəhalət yuvası olan bu mühitdə yeganə ayıq başlı insan kimi təsvir olunan Kefli İskəndər əsər müəllifinin işfaçı obrazı, baş verən hadisələrə etiraz səsinin ifadəçisidir. İnsanların avamlığı, mövhumatı, acınacaqlı bir mühitdə yaşaması İskəndərə çox ağır təsir edir. Lakin mövcud cəmiyyətə etiraz etsə də, mühit bu etiraza dəli adı verir. İnsanların öz dəyərlərini çox aşağı səviyyəyə salıb bundan bir şüar, bir qayda-qanun kimi istifadə etmələri onu da özünə məxsus etiraz etməyə vadar edir və İskəndər şərab icib kefli gəzməyə başlayır.

Əsərdə olduqca məharətlə işlənmiş qəbristanlıq səhnəsi Şeyx Nəsrullahla birgə cahil, nadan insanların da mənəvi boşluğunu, əxlaqi fanatizmini ortaya qoyur. Ölülərini diriltmək üçün növbəyə durmuş insanlar dünyasını dəyişmiş bütün yaxınlarını deyil, özlərinə lazım olan insanları diriltmək istəyirlər. Səbəb aydındır: kimisi ölmüş qardaşının əhli-əyalına, kimisi ev-eşiyinə, kimisi var-dövlətinə, torpaq sahələrinə sahib çıxmışdır. Yaxud kişilər qadınlarını döyərək, min bir işgəncə ilə öldürmüş, ya da başqa arvad almışlar. Elə bu səbəbdən də bütün ölülərin dirilməyini istəyirlər. Bu işə Şeyxin işinə yarayır, onun fırıldaqının üstünün açılmasına imkan vermir. Hadisələri yaxından izləyən İskəndər mühitindəki məhz belə insanları “ölülər” adlandırır.

Əgər “Ölülər”də Şeyx Nəsrullah obrazı ilə bütövlükdə yalançı, fırıldaqçı din xadimlərinin əməlləri ümumiləşdirilsə, kefli İskəndər obrazı ilə müəllif qaranlıq mühitə ayna tuta bilər. Sonda ustalıqla aradan çıxan Şeyx Nəsrullahın fırıldaqçı olması insanlara məlum olur və əsər Kefli İskəndərin ölülərə monoloqu ilə başa çatır. Bu monoloq Cəlil Məmmədquluzadənin əsərdə çatdırmaq istədiyi bütün fikir və düşüncələri özündə əks etdirir: “Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətnən baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib, bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək: tuf sizin üzünü! Bağışlayın kefli İskəndər bir az bədərblik eləyir. Amma indi də növbət mənimdir. Mən demirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (qızları göstərir) zornan gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox, siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçarələr çıxır, bağırır, dirlər və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: “Ata, aman günüdür, məni anamdan ayırma!” ...Mənim adım kefli İskəndərdir; bə sizin adınızı nə

qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduzları və dünya aləmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səslə cavab verir: *“Ölülər!”* (Məmmədquluzadə, 2004).

Əsər müəllifi vurğulamaq istəyir ki, elmsizlik, təhsildən uzaq qalmaq cəhalətin yayılmasında, insan təfəkkürünün süstləşməsində əsas amildir. Dini-sxolastik təhsilin (əsrin əvvəlində şəriət müəllimi Hacı Həsənin oğlu Cəlala mənasını bilmədiyi sözləri quru-quru əzbərlədir) heç bir işə yaramadığını görən, dərk edən sənətkar başqalarına da bunu anlatmaq istəyir. Lakin sənətkar iradəsinin ifadəçisi olan İskəndərin meydanda tək olması, onu ətrafa zülmət saçıran mühitlə mübarizədə gücsüz edir, baş verən hadisələrə vaxtında müdaxilə etmək imkanından məhrum buraxır. “İskəndər elə həssasdır ki, qarşısındakı düşmənin gücünü, özünün isə acizliyini dərk edir. Ölülərə acıdığı qədr və daha çox dirilərə, vətəndaşlara acıyır” (Mir Cəlal; Hüseynov, 2019).

Azərbaycan dramaturgiyasının nadir və bənzərsiz nümunəsi olan “Ölülər” tragikomediyası (1909) cəhalət və mövhumat əsarətindən xilas üçün yazılmış son dərəcə dərin təsir gücünə malik bir əsərdir. “Ölülər” bütövlükdə türk-müsəlman dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda mənəvi buxovları, əsarəti və fanatizmi böyük cəsarətlə yıxıb uçuran dahiyənə əsərdir. Əsərdəki Kefli İskəndər obrazı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində nəzərə çarpan milli ziyalı təbəqəsinin ümumiləşmiş obrazıdır. Ali təhsil almış İskəndər ətrafında baş verən hadisələri dərinləndirən dərk edir, bütün bunları həmvətənlərinə çatdırmaq, onların gözünü açmaq üçün ciddi-cəhd göstərir. Lakin fanatizmin dərin girdabına düşmüş avam camaat onu anlamaq, başa düşmək səviyyəsində deyil. Atası Hacı Həsən, anası Kərbəlayı Fatma xanım, şəhər sakinləri Məşədi Oruc, Məşədi Baxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa kimi “diri ölülər” İskəndərə dəli kimi baxırdılar. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanın usta yazıçılarından olmuş, insanların cəhaləti, dövrün səfilliyi və eybəcərliyinə qarşı qələmini süngüyə çevirə bilmişdir. “Onun biri digərindən sanballı əsərləri, ictimai-siyasi məzmunlu məqalələri özünün də qeyd etdiyi kimi, biçarə xalqının oyanmasına, “yaşayan ölülər”in dirilməsinə kömək etmək məqsədi daşımışdır. “Ölülər” tragikomediyası da onun bu münvalla yazdığı şah əsəridir” (Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, 2007).

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan dramaturgiyasının nadir və bənzərsiz nümunəsi olan “Ölülər” tragikomediyası cəhalət və mövhumat əsarətindən xilas üçün yazılmış son dərəcə dərin təsir gücünə malik əsərdir. “Ölülər” bütövlükdə türk-müsəlman dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda mənəvi buxovları, əsarəti və fanatizmi böyük cəsarətlə yıxıb uçuran dahiyənə əsərdir. Əsərdəki Kefli İskəndər obrazı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində nəzərə çarpan milli ziyalı təbəqəsinin ümumiləşmiş obrazıdır. “Ölülər” tragikomediyasında müəllifin toxunduğu vacib məsələlərdən biri cəhalət, nadanlıqdır, digəri qadın hüquqsuzluğudur. Mövcud cəmiyyətdə qadının kölə kimi alınıb-satılması, ona lazımsız əşya kimi davranılması əsər müəllifinin ciddi etirazına səbəb olmuşdur. “Ölülər” ölü mühitin, cahillik və geriliyin tənqidi ilə yanaşı, gələcəyə, inkişafa doğru yol göstərən bir əsərdir. “Ölülər”də sənətkarənə bir dirilik, mahiranə bir incəlik vardır.

Ədəbiyyat

1. Qarayev Y. (1996) Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı.
2. Məmmədquluzadə, C. (2004) Əsərləri, I cild. Bakı: “Öndər nəşriyyat”.
3. Mir Cəlal, Hüseynov, F. (2019) XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Elm və təhsil”.
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. (2007) I cild. Bakı: BDU.

HEYDƏR ƏLİYEV BƏXTİYAR VAHABZADƏ İRSİ HAQQINDA

Rima Quliyeva
ADPU-nun Şamaxı filialı

Summary

Since 1969, when he began to lead Azerbaijan, the correct and legal development of culture, socio-literary processes has been one of the main directions of Heydar Aliyev's statehood and political activity. Heydar Aliyev highly appreciated the creativity of Bakhtiyar Vahabzade. Every work of Bakhtiyar Vahabzade is valuable. Each of his works

develops our culture, art, and literature. Our great leader H. Aliyev, who knows the poet's creativity perfectly, noted that B. Vahabzade did not only write poems and poems. He is also the author of beautiful stage works. When the poet's play "Where is this world going" was staged (November 7, 1997), Heydar Aliyev highly appreciated this play after watching it. He called this work a valuable play on "spiritual-psychological subject".

Key words: Great Leader, national poet, homeland, people, literature, historicity.

Резюме

С 1969 года, когда он стал руководить Азербайджаном, правильное и законное развитие культуры, общественно-литературных процессов было одним из основных направлений государственности и политической деятельности Гейдара Алиева. Гейдар Алиев высоко оценил творчество Бахтияра Вахабзаде. Каждое произведение Бахтияра Вахабзаде ценно. Каждое его произведение развивает нашу культуру, искусство, литературу. Наш великий лидер Г.Алиев, в совершенстве знающий творчество поэта, отмечал, что Б.Вахабзаде писал не только стихи и поэмы. Он также является автором прекрасных театральных постановок. Когда была поставлена пьеса поэта «Куда катится этот мир» (7 ноября 1997 года), Гейдар Алиев после просмотра высоко оценил эту пьесу. Он назвал это произведение ценной игрой на «духовно-психологическую тему».

Ключевые слова: Великий Вождь, народный поэт, родина, народ, литература, историчность.

Ədəbiyyatı hərtərəfli inkişaf etdirən, zənginləşdirən, yüksək zirvələrə qaldıran xalqın istedadlı övladlarının adı, fəaliyyəti ilə bağlıdır.

XX əsr ədəbiyyatı böyük, mürəkkəb bir ədəbi tarixdir. Bu əsrdə ədəbiyyatımız xalq həyatının, onun mənəvi aləminin, siyasi və ideoloji gerçəkliyinin ayrılmaz, üzvi bir hissəsi olaraq yaranmışdır.

Xalqımızın təkcə siyasi tarixində deyil, həmçinin onun ədəbi-elmi tarixində şərəfli yer tutan böyük rəhbərlərin müstəsna rolu olmuşdur.

1969-cu ildən Azərbaycana rəhbərlik etməyə başladığı dövrdən mədəniyyətin, ictimai-ədəbi proseslərin düzgün və qanunauyğun inkişafı Heydər Əliyevin dövlətçilik və siyasi fəaliyyətinin ən əsas istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. O, bu sahədə də əsl bilici, mütəfəkkir kimi özünü göstərmişdir. Mədəniyyətin elə bir sahəsi olmamışdır ki, ora müdrik münasibət bildirməsin.

Ümummilli liderimiz ədəbiyyatımıza, onun çoxəsrlik tarixinə, görkəmli şəxsiyyətlərinə diqqət və qayğı göstərmişdir. Bu da onun milli mənəviyyatının əsasını təşkil edən ədəbiyyatımıza dərin marağı ilə bağlılığıdır. O, bu bağlılığı 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında fəxrlə ifadə etmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində yeganə rəhbər şəxsiyyətdir ki, özünün “bir insan kimi formalaşmasında, təhsilində, əxlaqında ədəbiyyatın çox böyük rolunun” olduğunu fəxrlə dilə gətirmiş, bu əxlaqi-mənəvi istiqamətdə sonrakı nəsillərə də örnək göstərmişdir.

Bu dahi insan Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, ədəbi dilinin inkişafına güclü təsir göztərmiş, onun qayğısına qalmış, problemlərini üzə çıxarıb həll etmiş, daha dəqiq desək Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının “baş inkişaf planı”nı hazırlayıb həyata keçirmişdir.

Xüsusən, azərbaycançılıq, millilik, milli mütəqillik yolundakı mübarizədə ədəbiyyatın rolunun nədən ibarət olduğunu çox dərinədən dərk edən ulu öndərimiz Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işlədiyi illərdə də ədəbiyyatın ədəbi şəxsiyyətlərin qayğısına qalmış, onları mövcud olan təzyiqlərdən məharətlə qorumuşdur.

H.Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında çıxış edərkə deyirdi “Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza ədəbiyyatdan keçid B.Vahabzadə və X.Rza kimi şairlərin əsərlərində bu fikir və duyğular birbaşa, açıq təlqin olunubsa, bir sıra digər əsərlərdə Azərbaycanı sevmək, xalqımızı sevmək. “azərbaycançılıq duyğuları” dolayı yolla oxuculara aşılarmışdır.

Ulu öndərimiz bilirdi və uzacan deyirdi ki, “bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın milli sərvətidir, intellektual mülkiyyətidir”.

Ədəbiyyata və ədəbi şəxsiyyətlərə, şair və yazıçılara sonsuz məhəbbətini və hörmətini çox böyük bir səmimiyyətlə özü də etiraf edir.

Azərbaycan yazıçılarının V qurultayında etdiyi məşhur nitqində o, yazıçılara şərəfli bir ad verərək onları “Azərbaycan ziyalılarının qabaqcıl dəstəsi adlandırmışdır”.

Bu onun milli ədəbiyyatımıza və elmimizə böyük xidmət və məhəbbətinin nümunəsidir.

Bəxtiyar Vahabzadə ulu öndərin qəlbinə Azərbaycan ədəbiyyatının, ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi kimi həkk olmuşdur.

Onların arasında mənəvi yaxınlıq və etibarlı dostluq olmuşdur. Mərhum prezidentimizin görkəmli sənətkarımıza olan hörmət və ehtiramı onu şairi milli – azadlıq hərəkatının mücahidi, mübarizi kimi qəbul etməsi idi. Milli oyanışımızda, milli dirçəlişin xalq ruhuna yol tapmasında həmişə Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. Şairin milli-azadlıq yolundakı fəaliyyətini “qəhrəmanlıq” adlandırmışdır.

Şairin “Yollar və oğullar”, “Mərziyyə”, “Ağlar-güləyən”, “Gülüstan”, “Təzadlar” adlı poemalarını, “Latın dili”, “Dan yeri” şerlərini və s. əsərlərini ədəbiyyatımızın “çoxqatlı”, “ikimətnli” milli mübarizəsinin ədəbi-bədii dərsləkləri adlandırmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı orijinalda milli poetik fikrin ən böyük nailiyyətlərindən biridir. Lirikizm və vətəndaşlıq şairin yaradıcılığında ayrılmaz qoşa amillərdir. O, vətənpərvərdir, nəsihətçi bir sənətkardır. Şair öz əsərlərində tarixi müasirlik qədər yaşada bilir. Bu cəhət də onun kamil cəhətlərindən biridir.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında xalqımız, vətənimiz, dilimiz, musiqimiz, ədəbiyyatımız və s. ən müqəddəs anlayışlardır. Şairin fikrincə vətənimiz və xalqımızla bağlı hər nə varsa qoruyub saxlamalı və gələcək nəsillərə ötürməliyik. Şair “Ana dili” şerində dilimizi “Xalqın ruhu” adlandırır.

Bu dil vasitəsilə bir-birimizlə əhd-peyman edirik, bu dil əcdadlarımızdan bizə miras qaldığı üçün onu qoruyub saxlamaqla gələcək nəsillərə ötürməliyik.

Heydər Əliyev Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir. Bəxtiyar Vahabzadənin hər bir əsəri dəyərlidir, qiymətlidir. Onun hər bir əsəri bizim mədəniyyətimizi, incəsənətimizi, ədəbiyyatımızı inkişaf etdirir.

Azərbaycan xalqı ədəbiyyatı və musiqisi ilə həmişə fəxr etmişdir. Buna görə də şairin yaradıcılığında “Muğam” poemasının xüsusi yeri var. Muğamın hər növünün məzmunu-ahəngi haqqında poetik açıqlama verən şair, bunun ifaçı və dinləyici üçün çox faydalı olduğunu qeyd edir. Dinləyici və oxucu anlayır ki, hər bir muğamın ahəngində müəyyən bir əhval ifadə olunur. “Segah”da mübarizəyə çağırış, “Rast”da müdriklik, təmkinlilik, səbirlik ifadə olunur.

Azərbaycanın ikiyə bölünməsi bir şair kimi B.Vahabzadəni çox düşündürmüş və bu münasibətlə o, 1959-cu ildə “Gülüstan” poemasını yazmışdır.

Şair ədalətsiz olaraq ikiyə bölünmüş Azərbaycanı bütöv görmək arzusu ilə yaşamış, poemada sovet imperiyasından narazılıq hisslərini ifadə etmişdir.

B.Vahabzadə 40 ildən sonra bu poemanın ikinci hissəsini yazır (1999) və bu hissəni “İstiqlal” adlandırır. Vətənpərvər şair Azərbaycanın müstəqillik qazanmasını sevinc hissi ilə ifadə edir, qabaqda işıq olduğunu Şəhriyarın ruhuna bildirir.

Ölmədi, o günü gördü Bəxtiyar,
Dedi: – Haqq önündə zor bərbad olsun,
Dedi: – Mən o günü gördüm, Şəhriyar,
Qabaqda işıq var, ruhun şad olsun,
Şairin nəzərdə tutduğu işıq Azərbaycanı bütöv görmək arzusudur.
Pemanın son misralarında şair yazır:
Salaq yadımıza bu gün, cahanın
Rəngləri dəyişən beş qitəsini,
Biz də görəcəyik Azərbaycanın,
Güneyli-quzeyli xəritəsini.

Beləliklə, aydın olur ki, B.Vahabzadə yaradıcılığı Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti real həyatı ilə bağlı olmuşdur.

Şairin yaradıcılığını mükəmməl bilən ulu öndərimiz H.Əliyev qeyd edirdi ki, B.Vahabzadə təkcə şeirlər, poemalar yazmamışdır. O, gözəl səhnə əsərlərinin də müəllifidir.

Şairin “Hara gedir, bu dünya” pyesi tamaşaya qoyulanda (7 noyabr 1997-ci il) Heydər Əliyev bu pyesə baxdıqdan sonra bu əsərə yüksək qiymət vermişdir. O, bu əsəri “mənəvi-psixoloji mövzu”da dəyərli tamaşa adlandırmışdır. Əsərin mövzusunun aktuallığını xüsusi olaraq qeyd etmişdir:

“Hara gedir bu dünya” əsərinin daxili məzmunu, mənası şübhəsiz ki, çox əhəmiyyətlidir. Mənə elə gəlir ki, bu əsər fəlsəfi, psixoloji əsər olmaqla yanaşı, həm də elmi əsərdir.

Tamaşadan sonra ulu öndər sənət bilicisi kimi əsərin müsbət və mənfi cəhətlərini ustalıqla təhlil etmişdir. O, bir tənqidçi gözü ilə əsərdə ümitsizliyin olduğunu qeyd etmişdir. Həyatın tam qara olmadığını, onda işıqlı tərəflərin də olduğunu bildirmişdir. “Bu əsərdə bir ümitsizlik hiss olunur, ümitsizlik olmamalıdır. Cəmiyyət, insan ümidlə yaşamalıdır. Ona görə ki, cəmiyyət mənfi hallardan xilas olsun”.

H. Əliyev əsərdə qoyulan “kökə qayıdış” məsələsinin mahiyyətini açaraq “kökümüzdə olan müsbət cəhətləri götürməyin vacibliyini qeyd etmişdir. O, cəmiyyətin inkişaf edəcəyini, bu gün bizim görə bilmədiyimiz və həyata keçirə bilmədiyimiz işlərin gələcək nəsillər tərəfindən həyata keçirilə biləcəyini bildirmişdir. Gənclərimizi bu istiqamətdə hazırlamağın vacibliyini diqqətə çatdırmışdır.

H.Əliyev əsərin fəlsəfi-psixoloji mənasını belə dəqiqləşdirir: “Bir əsərdən doğan məna ondan ibarətdir ki, gərək hər bir insan nə olursa olsun, paklıq, mənəvi saflıq, mənəvi təmizlik uğrunda mübarizə aparsın, insana xas olan mənfi keyfiyyətlərdən insanları xilas etməyə axıra qədər çalışsın”.

H.Əliyev tarixi mövzuda əsər yazmağın çətinliklərindən danışarkən, bu mövzuda əsər yazmağın əhəmiyyətini də ön plana çəkmiş, bunun nə qədər aktual və vacib olduğunu bildirmişdir.

Ulu öndərin tarixə və müasirliyə yanaşma prinsiplərinin bir çox istiqamətləri böyük şair, yazıçı, dramaturq, alim və müəllim Bəxtiyar Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılnc” tarixi dramına baxışdan sonrakı söhbətlərində daha da genişləndirmişdir.

H.Əliyev 1998-ci il aprel 12-də Dövlət Dram Teatrının səhnəsində şairin “Özümüzü kəsən qılnc” pyesinin tamaşasına baxdıqdan sonra çox sevinclə demişdir:

“Ədəbiyyatımızın tarixinə yeni dəyərli bir əsər daxil olubdur. Bu, böyük hadisədir. Mən bunu birinci növbədə, xüsusi qiymətləndirmək istəyirəm”.

Ulu öndər bu pyesi “milli birliyi, dövlətçiliyimizi qorumağa səsləyən əsər adlandırmışdır. Əsərin yeniliyi ondan ibarətdir ki, “Özümüzü kəsən qılnc”, “Göytürklər”i çox mühüm tarixi mövzuya-türk xalqlarının geniş kütləyə məlum olmayan tarixi dövrlərindən götürülmüş bir mövzuya həsr olunmuşdur.

Heydər Əliyev tamaşadan çox təsirlənərək əsərin Türk dünyasının tarixi həqiqətləri ilə bağlı olduğunu dərin elmiliklə açıqlamışdır: “Səhnədə gördüklərim şəxsən mənə çox təsir etdi. Əsər məzmun etibarilə çox ibrətamizdir. Bəli, təəssüflər olsun ki, bizim ulu əcdadlarımız da hakimiyyətdən ötrü biri-birini qırıblar, torpağı da satıblar.

Görürsünüz ki, hakimiyyətə gəlmək üçün düşməyə satılanlar olur. Onlar qardaş-bacı öldürür ki, xaqan olsun. Bir qardaş digərinin əleyhinə çıxır. Bunların hamısı tarixi həqiqətdir”.

Heydər Əliyev türk milləti üçün tarixən, elə bu günün özündə də bizim özümüzü geri qoyan bir bəlanın tarixi köklərini göstərməklə yanaşı, bu bəlanın bu günümüzdə də davam etdiyini bildirmişdir. Təəssüflənərək real acı həqiqətlərə nəticə çıxarmağın vacibliyini önə çəkərək demişdir: “1450 il bundan əvvəl olan bu hadisələrdən təəssüf ki, indiyə kimi nəticə çıxarılmamışdır. Biz özümüz həyatımızda bunları nə qədər açıq-aydın görürük. 1988-ci ildən Dağlıq Qarabağla əlaqədar Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün başlanmasından indiyə qədərki dövrü götürsək bizim məğlubiyyətimizin səbəbi yalnız daxilimizdəki çəkişmələr, hakimiyyət davası olmuşdur. Bu, bəladır. Buna görə də biz heç olmasa indi ayılmalıyıq, bunlardan ibrət almalıyıq, nəticə çıxarmalıyıq.

H.Əliyev “Özümüzü kəsən qılnc” pyesinin gələcək nəsillər üçün çox əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığını bir daha yüksək qiymətləndirərək, bu əsərin də onun böyük qəlb, milli hiss, böyük istedad, fədakarlıq və vətənpərvərliklə yazıldığını söyləmişdir.

Ulu öndərimizin tariximizi əks etdirən milli, bəşəri və zəngin əsərlərə maraq göstərməsi və bu əsərləri incəliklə təhlil etməsi, onun öz xalqına və istedadlı şəxsiyyətlərinə verdiyi ən böyük qiymətdir.

Ulu öndər Bəxtiyar Vahabzadə işinə yüksək dəyər vermiş, ona xalq şairi və akademik adının diplomlarını, dövrümüzün müxtəlif orden və medallarını, müstəqil dövlətimizin ilk “İstiqlal” ordenini şəxsən özü təqdim etmişdir. Şairin bütün məişət qayğılarının qayğısına qalmış, çətin məqamlarında şairi sovet ideologiyasının təzyiqlərindən qorumuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Akif (2006). Heydər Əliyev və ədəbiyyatımız. Bakı: Nərgiz, 307 səh.

2. Qarayev, Yaşar (1998). Müstəqillik dövrünün milli öndəri Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, səh.125-177.
3. Novruzov, Tərlan (2007). Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri. Bakı, 400 səh.
4. “Ədəbiyyat qəzeti” (1997). 20 iyun, № 24.
5. Vahabzadə, Bəxtiyar (2004). Seçilmiş əsərləri. II cildə, I cild. Bakı: “Öndər nəşriyyatı”, 328 səh.

K.MARLO VƏ H.CAVİD YARADICILIĞINDA ƏMİR TEYMUR OBRAZININ BƏDİİ HƏLLİNİN MÜQAYİSƏSİ

Nərgiz Qurbanova

AMEA-nın Gəncə filialının doktorantı

Summary

The report compares the play "Tamerlane the Great" by Christopher Marlowe and the play "Topal Teymur" by Hussein Javid. As a subject of comparison, the artistic solutions of the image of Amir Teymur, which occupies a leading place in both works, are compared. In the context of comparison, the author examines the implementation potential of the concept "Turk" and considers it from the point of view of Turkism and Azerbaijani studies. It turns out that since K. Marlon had no national prejudices and his author's intention was rooted in the promotion of atheism and the exposure of hypocrisy, he presented the artistic solution from a completely different point of view. However, as one of the biggest supporters of the idea of the Azerbaijani-Turkic national identity, G.Javid directed his analysis from the point of view of the general problems of the Turkic world and paid special attention to the implementation of the concept of "Turk" at the ideological level in the period of artistic solution.

Key words: concept "Turk", Azerbaijani studies, Azerbaijani and English literature, artistic solution, comparative literary criticism

Резюме

В докладе сравнивается пьеса «Тамерлан Великий» Кристофера Марло, и пьеса «Топал Теймур» Гусейна Джавида. В качестве предмета сравнения сопоставляются художественные решения образа Амира Теймура, занимающего ведущее место в обоих произведениях. В контексте сравнения автор рассматривает реализационный потенциал концепта «тюрок» и рассматривает его с точки зрения тюркизма и азербайджановедения. Выясняется, что поскольку у К. Марлона не было национальных предрассудков и его авторский замысел коренился в пропаганде атеизма и разоблачении лицемерия, то и художественное решение он представил совсем с другой точки зрения. Однако, как один из самых больших приверженцев идеи азербайджано-тюркской национальной идентичности, Г.Джавид направил свой анализ с точки зрения общих проблем тюркского мира и уделил особое внимание реализации понятия «тюрок» на идеологическом уровне в период художественное решение.

Ключевые слова: концепт «Тюрок», азербайджановедение, азербайджанская и английская литература, художественное решение, сравнительное литературоведение

İngilis intibah ədəbiyyatında “Türk” konseptinin bədii həllinin təhlili burada labüd olaraq, həm real tarixi faktlarla qarşılaşdırma, etnoqrafik mahiyyətli realilərlə müqayisəni şərtləndirdiyi kimi, eləcə də bu konseptin reallaşmasında prototip olmuş şəxslərin türk milli ədəbiyyatlarındakı, konkret olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatındakı representasiya formatının qarşılaşdırmasını da sanksiyalaşdırır. Belə ki, eyni bir tarixi hadisəyə, eyni bir tarixi fiqura ingilis mentallığı daşıyıcısı ilə, Azərbaycan türk milli kimliyi daşıyıcısı olan müəlliflərin yanaşmasında fərqlərin olması qaçınılmazdır. Belə ki, birinci halda biz, müəyyən müəllif ideyasının reallaşmasına xidmət edən aşkar və implisit ifadəli mesajların yer alması ilə qarşılaşdığımız halda, Azərbaycan kimliyini daşıyıcısı olan müəlliflərin pərspektivlərə, hadisələr, real tarixi şəxslərə müəyyən daxili qiymətləndirmə mövqeyindən çıxış etdiyinə, daha ideoloji mahiyyətli, milli varlıq, milli gələcək məsələlərinə köklənmiş yanaşma ortaya qoyduğunun şahidi oluruq. Başqa sözlə desək, məsələn, K.Marlo özünün “Tamburlaine the Great” əsərində türk kimliyinin mental özünəməxsusluqlarını açıqlamaq, türk konseptinin obyektiv bədii həllini təqdim etmək məqsədini qarşıya qoymamışdır. Müəllifin başlıca amalı özünün ateist görüşlərini, real həyatda yetəincə dinə bağlı olan siyasi fiqurun, dahi sərkərdənin “boynuna qoymaq”, onun dili ilə səsləndirmək idi. K.Marlo öz həyatı boyunca onlarla məcidin tikintisinə göstəriş vermiş, Allah evlərinin mühafizəsinə, qorunub saxlanmasına böyük vəsaitlər yönəltmiş bir hərbi-siyasi

liderin real bioqrafik məlumatlarını öz müəllif intensiyasının gerçəkləşdirilməsi naminə təhrif etməklə, Əmir Teymuru müəddəs “Qurani-Kərimi” tapdalaya biləcək, odlara ata biləcək qatı ateist kimi təqdim edir. K.Marlo üçün öz müəllif ideyasının oxucuna çatdırılması tarixi gerçəkliklərin adekvat təsvirindən daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Sözsüz ki, biz, istənilən bədii əsərin müəllifin təxəyyülünün məhsuslu olması gerçəkliyini qəbul edir və haqqında bəhs etdiyimiz pyesin “eqo-sənəd” formatlı əsər olmadığını, yəni memuar-avtobioqrafik janrlı əsər və ya gündəlik, səyahət icmal məhiyyətli konkret və real faktologiyaya istinad edən əsər olmadığını fərqi nə varırıq. Lakin bununla, bədii təxəyyülün hansı məcrada “pərvazlanması”nın özü də müəllifin qarşısında qoyduğu məqsədin, müəllif ideyasının mahiyyətini aşkarlayır ki, biz, “Tamburlaine the Great” dramında bu ideyanın dinə bağlılığın təməllərini sarsıtmaq olduğunu və bu məqsədlə daha neytral siyasi fiqurun prototip olaraq seçildiyini görürük. Bu dramda K.Marlo, M.S.Bezio Kristinin də qeyd etdiyi kimi, sinizmlə, öz reputasiyasına aşkar zədə vura biləcəyinin fərqi nə vararcasına nümayişkaranı cəsarətlə [Bezio] ateistik ideyalarını səsləndirmişdi. M.S.Bezio Kristin, bununla, protestant və katoliklərin illərlə sürən qanlı qarşıdurmalarının, dini seqreqasiya zəminli zorakılıqlardan bezmiş K.Marlonun dinin dövlətdən ayrılması ideyasını (o dövr üçün ifrat cəsarətli sayıla biləcək ideyanı – N.Q.) dilə gətirməsə də, baş verən mənasız qırğınların, qətl və zotakılıqların son verilməsini, dini sahədə dözümlülüyün bərqərar olmasını təbliğ etməyə, oxucularına, tənəşəçilərə açılamağa çalışırdı [Bezio, 2017].

A.M.Qasımlının da qeyd etdiyi kimi, “*Avropada XVI əsrdən - Kristofer Marlodan başlayaraq, Hötəyə, XX əsr Amerikan yazıçısı Harold Lenmbə qədər fəteh Teymur mövzusu həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur*” “*Türk ədəbiyyatında Əmir Teymura milliyətçi baxış Əlibəy Hüseynzadə, Əbdülhəq Hamid və Ziya Göyaltpla başlayıb, Hüseyn Cavid və Nihal Atsızla sona çatır*” [Qasımlı, 2022]. Azərbaycan ədəbiyyatında Teymur obrazının ən dolğun bədii həlli H.Cavid qələminə məxsusdur. K.Marlo və H.Cavid yaradıcılığında Teymur obrazlarının müqayisəli təhlili məqamı ilə bağlı ilk olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, biz, analoji qarşılaşdırılmalı analizi aparmış F.Əliyevanın gəldiyi qənaətlə bir o qədər də razılaşa bilmirik. Belə ki, gənc tədqiqatçı “Böyük Tamerlan” əsərində K.Marlonun əsas müəllif ideyasının Qərb oxucusunun gözündə türkləri “*mənfiliklərlə dolu əzəzil, qəddar bir millət kimi canlandırmaq*”dan ibarət olduğunu önə sürmüşdür [Əliyeva, 2015]. Bizim bu mövqe ilə razılaşmamamız üçün, zənnimizcə, kifayət qədər tutalı əsaslarımız var. Belə ki, K.Marlo, ümumiyyətlə, Əmir Teymuru türk kimi deyil, əksinə türklərə qarşı olan “Persiya” siyasi gücünün nümayəndəsi kimi qeyd edir və onun özünün, konkret olaraq, skif çobanı olduğunu əsər boyu dəfələrlə vurğulayır. Xatırladaq ki, Qərb elmi fikrində skiflər daha çox İrandilli xalqlar olaraq, nəzərdən keçirilir. K.Marlonun adıçəkilən pyesində Əmir Teymur obrazının reallaşma xarakteristikasını araşdırmış özbək tədqiqatçı O.O.Dadaboyev də, məhz, bu məqama diqqət edərək, həmin dövrün ədəbi kontekstində əslində reallıqda türk hökmdarı olan Teymurun skiflərin başçısı, lideri kimi təqdim olunması [Дадабоев, 2016] təzadına diqqət çəkmişdir. Br qədər haşiyəyə çıxıb onu da qeyd etmək istərdik ki, biz, bu skiflərin sif qeyri-türk mənşəyi ilə bağlı Qərb elmi fikrinin yanlış məqamlarını müzakirə etmək və tarixçilərin araşdırma sferasına müdaxilə etmək istəyindən uzağıq. Əslində biz də, skiflərin arasında türkdilli tayfaların, xalqların yer alması ilə bağlı dəyərli tədqiqatların mövcudluğundan xəbərdarıq. Lakin K.Marlo dövrünün elmi və siyasi fikrində skiflər türklərlə assosiasiya doğurmurdu [Scythian]. Bu faktdan çıxış etsək, K.Marlo skif mənşəli Persiya hökmdarı kimi təqdim etdiyi Əmir Teymurun timsalında digər bir xalqa nifrət, antipatiya aşılamağı hədəfləməsi o qədər də məntiqəuyğun görünür. Digər tərəfdən Əsərdə eksplisit ifadə tapmış əsas ideya hakimiyyət, tiraniya uğruna insan həyatlarının puç edilməsinin yanlışlığının ifşası idi. Lakin subliminal mesaj kimi təqdim olunan digər əsas ideya isə Allaha itaətin yanlışlığı, ateistik ideyaların təbliği, din pərdəsi altında icra olunan zorakılıqların ifşası idi. H.Cavidin əsəri türk kimliyi təəssübkeşliyi mövqeyindən qələmə alındığı halda, K.Marlonun belə bir mental “aidliyi”, “cəlb olunması” mümkün deyil. Yəni, ingilis olması səbəbiylə, onu türk dünyasının böyük hökmdarlarının qarşıdurmasının, bəvövlükdə, bu coğrafiyanı (türk dünyasını) hərbi-siyasi anlamda zəiflətməsi zərrə qədər məyus etmir, hətta ümumiyyətlə, heç bir empatiya bağı ilə narahat belə etmir. Çünki iliyinə qədər türk milli kimliyinə malik olan və belə bir qardaş qırğını, qardaş qarşıdurmasını ürək ağrısı ilə dilə gətirən H.Caviddən fərqli olaraq, K.Marlo tamamilə fərqli etnomentallıq daşıyıcısıdır. T e y m u r .
Əcəba, məğrur Yıldırım nə düşünüyor? Y ı l d ı r ı m . Düşünəcək bir şey yox. Əvət, sən qalibsən.

*Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qonşu hökumətləri məmnun etdi. (Acı bir köküs keçirdikdən sonra, çox mütəəssir və şiddətli). Ah, daha doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu. [Cavid, 2005]. Göründüyü kimi, ateist Marlodan fərqli olaraq, H.Cavid təkcə türk dünyasının deyil, İslam aləminin də başsız qalması ilə bağlı təəssüfünü dilə gətirir. Biz, K.Marlonun yaratdığı barbar, ateist, qəddar, tərbiyə yoxsulu Teymurdan fərqli olaraq, H.Cavidin Əmir Teymurunun “başdığını tapdalamayan”, yəni qalibiyyət sərxoşluğuna mübtəla olaraq qarşı tərəfi əzməyə, alçaltmağa can atmayan ləyaqətli hökmdar olduğunu görürük. H.Cavidin Əmir Teymuru məğlub etdiyi hökmdarın ləyaqətini, qürurunu rəncidə etməyəcək şəkildə hörmətli davranış nümayiş etdirir, əsiri olan Osmanlı hökmdarına onun statusuna uyğun ehtiram və xüsusi münasibətini əsirgəmir. T e y m u r. (yer göstərir, təvazölə). Buyurun, şevkətli Sultanım! Tanrı qulu Teymurdan daima ikram və ehtiram görəcəksiniz. Yorgunsunuz, rica edərim oturun [Cavid, 2005, 301]. H.Cavidin Teymuru qarşı tərəfin yanlışlığını, səhvini üzünə vuraraq alçaltmağa tələsmir, əksinə ona öz səhvini anlamaq üçün zaman tanıyır və onun öz fikirlərini dəyişdirməsi üçün xüsusi psixoloji reveranslar edir. Konkret olaraq, Bəyazidin təhqir dolu məktubunu onun özünə təqdim edərək xatırladan Əmir Teymur müharibə-ədavət qılıncının torpağa gömülməsi naminə sevgi və barış ortamının yaradılmasında maraqlı olduğunu dilə gətirir və açıq şəkildə İldırım Bəyazidin hörmət və sevgisini qazanmaq istədiyini etiraf edir. T e y m u r. *İştə, bən şu məktubdakı sözlərinizi unutdum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hətta məhəbbətinizi də qazanmaq istərim. Əvət, məhəbbətinizi də qazanmaq istərim.* [Cavid, 2005]. K.Marlonun yaratdığı Teymur obrazı Bəyazidi qəfəsə salaraq, onun kənizlərinin şərəfini alçaltmaqla öz qisasını almağın təşnəsindədirsə, H.Cavidin Əmir Teymuru belə cılız öc almaq həvəsinin fəvqündə dayanır. Onu daha böyük mətləblər maraqlandırır. Əgər K.Marlo öz ateistik görüşlərini yaratdığı Teymur obrazının dili ilə səsləndirirsə, bundan fərqli olaraq, H.Cavid Əmir Teymurun dili ilə tiraniya və zülmkarlığı ifşa edir: *Sən kor bir abdal, bən də dəli bir topal! Əgər dünyanın zərrə qadar dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yox məmləkətlərə... sən kibi bir kor, bən kim kimi bir topal müsəllət olmazdı* [Cavid, 2005]. Göründüyü kimi, Azərbaycan türk milli kimliyinin ən böyük təəssübkeşlərindən biri kimi, H.Cavid, məhz, türk dünyasının ümumi problemləri aspektindən təhlilini yönləndirmiş və bədii həll zamanı “Türk” konseptinin ideoloji müstəvidə reallaşmasına xüsusi diqqət ayırmışdır.*

Ədəbiyyat

1. Bezio Kristin, M.S. (2017) Marlowe's Radical Reformation: Christopher Marlowe and the Radical Christianity of the Polish Brethren // *Quidditas*, Volume 38, Article 9, pp.135-162.
2. Bezio Kristin, M.S. Marlowe's violent reformation: religion, government and rebellion on the Elizabethan stage https://www.academia.edu/55253738/Marlowe_s_violent
3. Cavid, H. (2005) Əsərləri. Beş cild. III cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 304 səh.
4. Əliyeva, F. (2015) Hüseyn Cavid və Kristofer Marloo yaradıcılığındakı Topal Teymur obrazının müqayisəli təhlili // Hüseyn Cavid əsərlərinin gənc nəslin tərbiyəsində rolu, Respublika elmi konfransın materialları, Bakı, 23 oktyabr, 148 səh.
5. Qasımlı, A.M. (2022) Turanı gerçəkləşdirən Böyük Türk Xaqanı - Əmir Teymur // *Türküstan*. 12-16 may. –№18. – S.5.
6. Scythian ancient people <https://www.britannica.com/topic/Scythian>
7. Дадабоев, О.О. (2016) К характеристике образа Амира Темура в драме Кристофера Мало "Тамерлан Великий" // *Евразийский союз ученых*, № 6 (27), 93-95.

CƏMŞİD ƏMİROVUN “MƏNİM ƏSL MƏHƏBBƏTİM” ROMANI CASUS DETEKTİVİNİN ƏDƏBİ NÜMUNƏSİ KİMİ

Seyidnisə Lətifli

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisi

Summary

Jamshid Amirov, the outstanding writer who is the creator of detective prose, has a special position in Azerbaijani literature with his rich creativity. Jamshid Amirov was one of the authors who brought innovation to our national prose. Adib wrote and created interesting works in this direction of our artistic prose. Detective prose has been formed over time and new types have appeared. Examples of these types are police, spy, political, historical, psychological detective, etc. types can be shown. Jamshid Amirov wrote various works dedicated to the subject of a spy detective. The novel "Coastal Operation", "My True Love" and "Far from Homeland" are works with an interesting plot line written by the author on the theme of a spy detective.

In the article, the theme and idea problem of Jamshid Amirov's novel "My true love", characteristic features, principles of a spy detective, etc. such issues have been studied.

Key words: *spy, detective, narrative, crime, plot.*

Резюме

Джамшид Амиров, выдающийся писатель, создатель детективной прозы, своим богатым творчеством занимает особое место в азербайджанской литературе. Джамшид Амиров был одним из авторов, внесших новаторство в нашу национальную прозу. Адиб писал и создавал интересные произведения в этом направлении нашей художественной прозы. Детективная проза со временем формировалась и появлялись новые виды. Примерами таких типов являются полицейский, шпионский, политический, исторический, психологический детектив и т. д. типы могут быть показаны. Джамшид Амиров написал различные произведения, посвященные тематике шпионского детектива. Романы «Береговая операция», «Моя настоящая любовь» и «Вдали от родины» — произведения с интересной сюжетной линией, написанные автором на тему шпионского детектива.

В статье раскрываются тема и проблематика идеи романа Джамшида Амирова «Моя настоящая любовь», характерные черты, принципы шпионского детектива и др. такие вопросы изучались.

Ключевые слова: *шпион, детектив, повествование, криминал, сюжет*

Cəmiyyətdə təzahür edən prosesləri müxtəlifliyi, ziddiyyəti, sosiallığı, ictimailiyi və s. baxımından analiz etmək mümkündür. Belə təhlil obyektindən biri də dünyada baş verən cinayət hadisələri, bu cinayətlərin araşdırılması, istintaq prosesinin həyata keçirilməsi, cinayətkarın yaxalanması və ədalətin bərqərar edilməsi ilə bağlıdır. Dünyada baş verən cinayət proseslərinin artması ədəbiyyatda cinayət mövzularının yaranmasına zəmin yaratmışdır. Bu problem dövrün ədəblərini narahat etmiş, onlar cinayət hadisələrinin qarşısının alınması üçün cəmiyyətdə mövcud olan ziddiyyətli məqamların səbəblərini araşdıraraq əsərlərində əks etdirmişlər. Zaman keçdikcə detektiv nəsr formalaşmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsrə ilk dəfə Cəmişid Əmirov 1950-ci ildə yazdığı “Səhil əməliyyatı” povesti ilə müraciət etmişdir. Detektiv nəsrin geniş yayılması ilə onun yeni növləri yaranmışdır. Bu növlərdən biri də casus detektividir. XX əsrin əvvəllərində geniş miqyaslı müasir kəşfiyyat xidmətlərinin yaranması ilə müşayiət olunan əsas dünya güclərinin rəqabəti, intriqaların təsiri altında casus detektivi formalaşmışdır. Casus detektivi II Dünya müharibəsindən əvvəl və Soyuq müharibə dövründə inkişaf etmişdir. Soyuq müharibə dövründə də inkişafını davam etdirmiş və beynəlxalq cinayət təşkilatları, qlobal terror şəbəkələrinin yaranması ilə yenidən vüsət almışdır. Casus detektivi mövzusunda qələmə alınmış bədii əsərlərin əsas mövzusu II Dünya müharibəsi və Soyuq müharibə hadisələri olmuş və tarixi dövr bədii formada yenidən canlandırılmışdır.

Cəmişid Əmirovun detektiv növdə yazdığı əsərlərdə cinayətkarlıqla mübarizənin ən vacib problemi həll olunmuş, hər bir personaj özünəməxsus şəkildə xarakterizə edilmişdir. O, 1969-cu ildə “Mənim əsl məhəbbətim” adlı romanını bitirmiş və nəsir bu əsəri yaradıcılığının şah əsəri hesab etmişdir. Roman casus detektivi mövzusunda qələmə alınmışdır. Əsərdə iki süjet xətti özünü göstərir. Birinci süjet xəttində Ervin Ekkert alman casusu kimi Sovet Azərbaycanına göndərilməsi və fəaliyyəti, ikinci süjet xəttində isə onun ailəsi ilə ziddiyyətləri, əsl kimliyinin ifşa olunması və polis işçiləri tərəfindən saxlanılması ifadəsini tapmışdır. Romanda casusluq qaydaları, casus olmağın vəzifələri və məsuliyyəti obrazların dili ilə göstərilmişdir. Casus detektivi mövzusunda yazılmış əsərlərdə casus obrazının özəl portreti yaradılmış və müəllif onun xüsusi bacarıqlarını təqdim etmiş-

dir. Casuslar şəxsi yaşama, mənafeyə və mülkiyyətə deyil, dövlətlərə, hökumətlərə qarşı fəaliyyət göstərirlər. Romanda qətl və qətləri kimin törətməyinin əhəmiyyəti yoxdur, çünki əsas məqsəd bu intriqaların səbəkarlarını aşkara çıxarmaqdır. Casus yüksək peşəkar qabiliyyətə malik olmalıdır: dəqiq yaddaşa, siyasi terminologiya biliyinə, parolların və siqnalların ötürülməsi bacarığına. Romanda Ervin Ekkert, Hans Şpeller, Fuks və başqa casus obrazları yaradılmışdır. Erkin Ekkert romanda baş casus obrazıdır və bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Bu surət əsərdə ağıllı və bacarıqlı təsvir edilmiş, aid olduğu kəşfiyyat təşkilatına töhfələr vermişdir. Əsərdə təsvir olunan hadisələr bir-biri ilə zəncirvari şəkildə bağlıdır. Bu xüsusiyyət Cəmşid Əmirov əsərlərinin başlıca xüsusiyyətidir. Onun əsərləri vahid mövzu və ideya-məzmunla bağlı olub orijinal bədii üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Casus detektivi mövzusunda yazılmış əsərlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərdən biri də əsərdə casus parollarının istifadə olunmasıdır. Məsələn: 14 rəqəmi - Ervin Ekkert görüş yerinə gündüz saat 2-də gəlməsinin işarəsidir, qəhvəyi dəsmal - Hitlerçi hücum dəstələrinin geyim göstəricisidir, 1993-cü il - Faşistlərin Almaniya hökumət başına keçməsinə işarədir (Əmirov, 2017).

İzləmək və şəxsiyyəti dəyişdirmək casus detektivinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Məlumatlar bəzən şəxslərin birbaşa kəşfiyyatçılar tərəfindən izlənməsi, bəzən isə məxfi informasiyalar, elektron imkanlar vasitəsilə izlənilərək əldə olunur (Eker, 2016). Şəxsiyyəti dəyişdirmək ən çox istifadə olunan üsullardan biridir. Məhz bunun vasitəsilə casus özünə aid olmayan sənədləri öznü-küləşdirərək şəxsiyyətini asanlıqla dəyişib izini itirir. Müəllif bunun vasitəsilə yaratdığı casus obrazının müxtəlif məkanlara girməsinə və məlumat toplamasına zəmin yaradır.

Müəllif casusun siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı onun daxili aləmini açan detalları paralel şəkildə göstərmişdir. Ervinin şəxsi həyatı və vətəndaşlıq borcu arasında qalması zamanı daxili konflikt ortaya çıxır və o, casusluq fəaliyyətini seçərək ailəsindən imtina edir.

Sovet dövründə yaranan detektiv nəsr əxlaqi-mənəvi və ideoloji xüsusiyyəti ilə seçilmişdir. Cəmşid Əmirov romanda Ervin Ekkert obrazına qarşı onun qardaşı Elçin Elgünəş obrazını yaratmışdır. Elçin vətəninə layiqli xidmət göstərən vətəndaşdır. O, qardaşının alman casusu olması və planları barədə çekistlərə məlumat verir. Bu dövrdə yaranan detektiv nümunələrdə əsas qəhrəmanlar polis və təhlükəsizlik işçiləri idi. Çekist Sovet detektivinin birinci dərəcəli modeli idi.

Yazıcının əsasını qoyduğu casus detektivi özündən sonrakı nəsrimizin mövzu, ideya, sənətkarlıq cəhətdən formalaşmasına əsaslı təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Eker, B. (2016) Bilgi toplumunun edebi ürünü casus romanları ve casus romanlarının istihbarat boyutu. V cild, 55-56 səh.
2. Əmirov, C. (2017) Şəhər yatarkən (povestlər). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 264 səh.

HEYDƏR ƏLİYEV - AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ VƏ ƏDƏBİYYATI

Xatirə Məhərrəmovə

Gəncə Dövlət Universitetinin böyük laborantı

“Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir. Dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm.”

Heydər Əliyev

Summary

Heydar Aliyev, who created with an unquenchable inspiration, has a very strong sense of political acuity, struggle for freedom, and feelings of faith in the future. Every language is created and developed by its people. All-round development, enrichment and gaining international reputation are connected with the name of the great children of the nation. Historical experience shows that the ideas of national independence and the traditions of statehood, and the great political figures who hold an honorable place in the history of the people of the powerful heads of state who realized and implemented those ideas and traditions in their activities, have an exceptional role in the development of the language. In the line of such a powerful head of state and political figures, the name of the President of the Republic of

Azerbaijan, Heydar Aliyev, occupies a high and worthy place. We can say without exaggeration that during the last thirty years of the century we are living, the comprehensive development of the Azerbaijani language, its transformation into a common language, the state language, not only in words, but also in daily practice, entering the international relations system - the world of diplomacy, getting richer and richer and being heard from prestigious chairs of the world. It is the result of the outstanding head of state Heydar Aliyev's tireless policy.

Key words: Azerbaijan, political, independence, leader, language.

Резюме

Гейдар Алиев, творивший с неугасимым вдохновением, обладает очень сильным чувством политической остроты, борьбы за свободу и чувством веры в будущее. Каждый язык создается и развивается его людьми. Всестороннее развитие, обогащение и завоевание международного авторитета связаны с именем великих детей нации. Исторический опыт показывает, что идеи национальной независимости и традиции государственности, а также великие политические деятели, занимающие почетное место в истории народа могущественных глав государств, реализовавших и реализовавших эти идеи и традиции в своей деятельности, исключительную роль в развитии языка. В ряду столь влиятельного государственного и политического деятеля имя Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева занимает высокое и достойное место. Можно без преувеличения сказать, что в течение последних тридцати лет века, в котором мы живем, происходит всестороннее развитие азербайджанского языка, превращение его в общеупотребительный, государственный язык не только на словах, но и в повседневной практике, вхождение в система международных отношений - мир дипломатии, богатеющий и богатеющий с звучащий с престижных мировых кафедр, - это результат неумолимой политики выдающегося главы государства Гейдара Алиева.

Ключевые слова: Азербайджан, политическая, независимость, лидер, язык.

Hər bir xalqın milliliyi, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dil böyük bir ələmdir. Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir. Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur. Heydər Əliyevin adını heç tərəddüd etmədən təfəkkür tariximizin böyük dühaları ilə bir sırada çəkmək olar və bu sırada da onun yeri tamamilə orijinal və əvəzedilməzdir.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin dili ideoloji fəlsəfi mükəmməlliyi, informativ zənginliyi emosionallığı ilə bir örnək, onun ictimai-siyasi nətiqlik sahəsindəki təcrübəsi, istedadı bütöv perspektivli bir məktəbdir.

Vətəni Azərbaycan və doğma xalqı ilham çeşməsinin başlıca mənbəyi olmuş və xalqın yolunda seçdiyi bu iş amalının, məna məfkurə qaynaqlarına çevrilmişdir. Yaradıcılıq ömrünün keşməkeşli illərinin siyasətçi kamilliyi ilə məhdud mövzularda vüsətli həyat problemlərini həll etməyə doğru maraqlı bir təkamül dövrü keçirmişdir.

Heydər Əliyevin həyatı və yaradıcılıq taleyi arasında mənalı bir ahəngdarlıq vardır. Azərbaycanda doğulub böyüyən və xalqının tarixindəki, çox əlamətdar hadisə-milli demokratik hərəkətin mübariz ənənələri əsasında pərəstiş tapan siyasətçi, siyasət yolunu və yaradıcılıq taleyini həmin hərəkətlə yaxından bağlaya bilmişdir.

Heydər Əliyev həyat var olduqca yaşayan şəxsiyyətlərdəndir. Heydər Əliyevə bəslənən yüksək etimadın və məhəbbətin əlamətdar xüsusiyyətinin “sirri” iki amildə axtarmaq lazımdır: əmalın əqidənin yüksəkliyi, hissin-səmimiliyin dərinliyi.

Bir şəxsiyyət kimi vətənə və vətəndaşa münasibətində son dərəcə tələbklərdir. Vətən onun nəzərincə qovqası heç zaman soyumayan – sakitləşmək bilməyən əsil mübarizə meydanıdır. Həmin mübarizə meydanında fikirlərin amansız çarpışması, hisslərin toqquşması gedir ki, əsil ideyalı-əqidəli insan hünərli bir mücahid kimi öz fikirləri, duyğuları ilə bu mübarizədə fəal iştirak etməlidir. Vətənə, həqiqətə və tərəqqiyə xidmət naminə fədakarlıq göstərməlidir. H.Əliyev böyük nurlu ideaların ucalığına yüksəlməyə iqtidarı çatmayan vətəndaşı, insanı lüzumsuz və solğun sayır. Heydər Əliyevin insan duyğularının təzadlı-mürəkkəb fikirləri dil, ədəbiyyat üçün daima təşnədir. Zaman, mühit və qanun adlandırılan sədlər dilönündə hünərsizdir. Azadlıq deyilən ülvə, dərin və tükənməz istəyi həyatın özü yaratmışdır. Fəqət azadlıq, Vətən, xalq və insanlıq kimi müqəddəs böyük amalları zülmün, zorakılığın və mənəvi əzabların əsarətindən qurtarmaq naminə ayağa qalxdıqda, tarix, həyat onu çox zaman susdurmuşdur.

Səadət vətəndir, mənə,
torpağı, göyü,

Suyu, sərvəti azad vətəndə.
Oğlu, qızı
Dili, sənəti azad vətəndə,
Ayağın altında doğma torpaq,
başın üstündə doğma asiman,
qəlbindən keçəni
azad danışan [Azəroğlu, 1971]

Heydər Əliyevin təxirəsalınmaz vəzifəsi – vətəndaşlıq borcudur. H.Əliyev böyük həqiqətləri, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik duyğuları ilə aşılانmış qeyrətli fikirləri deməklə öz vətəndaşlıq borcunu ləyaqətlə yerinə yetirmişdir. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu öz torpağında hüquqsuz yaşamış H.Əliyev mübarizliyi, döyüşkənliyi, zülmə, ədalətsizliyə qarşı barışmaz mövqe tutması ilə fərqlənmişdir. Doğma vətən, namuslu və zəhmətkeş xalqın taleyi; başı min bəlalər çəkmiş həmvətənlərinin xoş güzəranı doğma torpaq və onun xilas uğrunda mübarizəsi danışılmaz həqiqətlərdəndir.

Heydər Əliyevi ictimai xadim və vətəndaş olaraq ən çox narahat edən məsələlərdən biri Azərbaycan dilinin taleyi məsələsidir. Məlum həqiqətdir ki, illərdən bəri rus şovinistləri azərbaycanlıları fiziki cəhətdən istismar etdikləri kimi, onun ədəbiyyat və mədəniyyətinə, dilinə də nihilist münasibət bəsləyir. Böyük bir xalqı öz doğma dilində yazıb, yaratmaq, hətta bu dildə danışmaq hüququndan məhrum etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxır.

Bizdə açılmamış sualları çox yazıb yaratmaq həsrəti ilə köçənlər çox dilimizin, ədəbiyyatımızın, elimizin diriliyinə yardım edənlərə eşq olsun. [Cəfərova, 2012]

Heydər Əliyev bir an olsun belə bu ali, müqəddəs ana dilinin taleyindən ayrı düşməmiş, həmişə bu barədə narahat olmuşdur. Hər bir xalqın varlığını, onun dünya xalqları sırasında mövqeyini təyin edən, xalqın gələcəyini və inkişafını təmin edən amillərdən ən başlıcası ana dilidir. Dil təkcə insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olsaydı, o zaman o, xalqın mədəni, ictimai və siyasi, hətta iqtisadi həyatında o qədər böyük əhəmiyyət kəsb etmiş olmazdı. İnsanlar istədikləri dildə bir-biriləri ilə ünsiyyət yaradardı, daha ana dilinə o qədər ehtiyac qalmazdı. Halbuki, ana dili hər bir xalqın müasir həyatında müsbət rol ilə bərabər, onu ən qədim tarixi ilə bağlayan, millətin formalaşmasını təmin edən amil kimi də çox mühüm və zəruridir. Ana dilindən danışarkən bunu da qeyd edək ki, kitabların və məcəllələrin səhifələrində tez-tez dilimizi “azəri türkcəsi”, həmvətənlərimizi “türk” adlandıran ifadələrə rast gəlirik. Vətənimiz Azərbaycan, xalqımız azərbaycanlı, dilimiz Azərbaycan dili ola-ola bu kəlmələri işlətməyə nə ehtiyac var?

Hər bir şeyi düzgün qiymətləndirməyi bacaran H.Əliyev dünyada heç nəyə bənzədilməsi mümkün olmayan ana dilimizə qiymət vermiş, onu varlığın əvəzsiz neməti, cənnətdən də, məhəbbətdən də, şəhadətdən də, şöhrətdən də üstün olduğunu söyləmişdir.

Hamıya məlumdur ki, xalqın ümummillə mənəvi birliyinin Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış, konsepsiyasında Azərbaycan dili çox mühüm yer tutur. Heydər Əliyev özü bu dilin parlaq bilicilərindən olmuşdur. Onun nitqləri, çıxışları, müsahibələri yeni siyasi üslubu forlaşmaşdırmış və Azərbaycan dilini o qədər əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdir ki, tədqiqatçıların hələ neçə-neçə nəsil natiqlik sənətinin bu nümunələrinə müraciət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Balaş, Azəroğlu (1971). İllərdən illərə, səh.6.
2. Cəfərova, S. (2012) “Şəxsiyyətin qüdrəti.”(Azərbaycan dilində) Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 304 səh.
3. Əliyev, H. (2006) Təhsil. Bilik. Məktəb. – Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 400 səh.
4. “Ədəbiyyat və incəsənət” (1988) qəzeti, 8 yanvar, № 21.
5. Xudiyev, N.M. (1997) Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, “Təhsil”.

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ YARANAN POEZİYA NÜMUNƏLƏRİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI

Elxan Məmmədov

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun icraçı direktoru
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Summary

The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, played a major and fundamental role in the destiny of the nation, as well as in strengthening the restoration of statehood. This is also reflected in the works of creative people working in different fields. Poets and writers did not lag behind this tradition. It is possible to find examples of poetry dedicated to the great leader among the poetic examples of every young person who took new steps in the literary environment, from the greatest writers of Azerbaijan.

In our published article, the image of the great leader in the poems of the poets who wrote and created in the Nakhchivan region, which constitutes an important wing of the literary environment of Azerbaijan, was examined. Poems dedicated to the world-famous political figure Heydar Aliyev by poets Elman Habib, Zeynal Vafa, Kamala, Asim Yadigar, Vagif Mammadov, Ibrahim Yusifoglu and others who wrote and created here were included in the study, reviewed, and at what level the image of the great leader was revealed in these poems.

Key words: *Heydar Aliyev, Nakhchivan, poetry, poem, image.*

Резюме

Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев сыграл большую и основополагающую роль в судьбе нации, а также в укреплении восстановления государственности. Это находит отражение и в работах творческих людей, работающих в разных сферах. Поэты и писатели не отставали от этой традиции. Образцы поэзии, посвященной великому вождю, можно найти среди поэтических примеров каждого молодого человека, сделавшего новые шаги в литературной среде, у крупнейших писателей Азербайджана.

В опубликованной нами статье был рассмотрен образ великого вождя в стихах поэтов, писавших и творивших в Нахчыванском крае, составляющем важное крыло литературной среды Азербайджана. Стихи, посвященные всемирно известному политическому деятелю Гейдару Алиеву поэтов Эльмана Габиба, Зейнала Вафы, Камалы, Асима Ядигара, Вагифа Мамедова, Ибрагима Юсифоглу и других, которые писали и творили здесь, были включены в исследование, рассмотрены, и на каком уровне образ в этих стихах раскрывается образ великого полководца.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Нахчыван, поэзия, стих, образ.*

Azərbaycan xalqının taleyində çox böyük rol oynayan, dünyanın ən böyük azərbaycanlısı Heydər Əliyev xalqın, millətin və dövlətin yolunda həyata keçiridiyi böyük işlər sayəsində azərbaycanlıların ən sevimli şəxsiyyəti, ulu öndəri, ümummilli lideri səviyyəsinə yüksəlmişdir. Özünü ulu öndərinə daim minnətdar hiss edən xalqın hər bir yaradıcı nümayəndəsi də məhz bu xidmətin qarşısında onu vəsf etməyə çalışmışdır. Bu mənada Heydər Əliyevin obrazı ən çox bədii əsərlərdə, xüsusilə şeirlərdə özünü göstərir. Maraqlıdır ki, dahi şəxsiyyətə həsr olunmuş ilk şeir nümunəsi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli siması Bulud Qaraçorlu Səhəndə məxsusdur. “Elimin dayağı, yurdumun fəxri” adlı həmin şeir ilk dəfə tənqidçi Elnarə Akimova tərəfindən elmi mühitə təqdim edilmişdir. Elnarə xanım “Poeziyada Heydər Əliyev ideali” (Akimova, 2018) adlı məqaləsində Səhəndin 1974-cü ildə yazdığı, 1984-cü ildə “Sazımın sözü” kitabında nəşr etdirdiyi həmin şeirini geniş təhlilə cəlb etməklə həm də ədəbi ictimaiyyətə unudulmuş, yaxud xatırlanmayan bir mətndən söz açmışdır.

Təbii ki, sonrakı dövrlərdə Heydər Əliyevlə bağlı şeirlərin, bədii mətnlərin sayı artan ardıcılıqla davam etmişdir. Ulu öndərin obrazı şeirlərdə, nəsr nümunələrində, dram əsərlərində bədiiləşərək oxucuya təqdim olunmuşdur.

Naxçıvan ədəbi mühitində də hər üç növdə yazılmış əsərlərdə ulu öndərin obrazını görə bilirik. Poeziya nümunələri bu baxımdan həm say etibarı ilə, həm də bitkinlik baxımından daha öndə gəründüyü üçün biz də şeirlərdəki ulu öndər obrazına nəzər yetirmək istədik.

Müxtəlif zamanlarda – istər Sovetlər dövründə, istərsə də müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə ulu öndərimizə yüzlərlə şeir həsr olunmuşdur. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri də bu baxımdan istisna təşkil etmirdilər. Hətta dünyanın sayılıb-seçilən siyasi xadimlərindən biri olan Heydər Əliyevin Naxçıvan şəhərində doğulub boya-başa çatması muxtar respublika ədəbi mühitində onunla bağlı yazılmış poeziya nümunələrinin daha çox olmasını da şərt-

ləndirirdi. Düzdü, bu şeirlərin hamısı bədii cəhətdən bitkin, mükəmməl şeirlər sayıla bilməz, buna baxmayaraq, bu cür ithaf və tərənnüm şeirlərinin əksəriyyətində poeziyanın poetik gücünü görmək mümkündür.

Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri arasında ulu öndərimizi ən çox vəsf edən və şeirlərində dəfələrlə ulu öndərin obrazını yaradan şair Elman Həbibdir. Onun poeziya nümunələri arasında həm kiçikhəcmli müxtəlif şeirlər, həm də “Heydərnəmə” poeması özünəməxsusluğu ilə seçilir. Müəllifin “Gəldi” adlı şeirində Heydər Əliyevin poetik obrazını görə bilirik. 1990-cı ildə Moskvadan Bakıya, oradan da Naxçıvana gələn el oğlunun vətənə qayıdışı şairin şeirində olduqca maraqlı fikirlərlə dilə gətirilmişdir. “Yurduma zümrüdün lələyi gəldi”, “Vətənə göylərin diləyi gəldi”, “Yaxşının, yamanın ələyi gəldi”, “Xalqın baş biləni”, “elin qəlbi, ürəyi gəldi” kimi ifadələrlə ulu öndərin gəlişindən duyduğu sevinci ifadə edən E.Həbib olduqca bədii dillə bu hadisəni canlandırmağı bacarmışdır. Elman Həbibin “Heydərnəmə” poemasında isə dahi şəxsiyyətin həyatının bütün dövrlərinə aid strixlər bitkin poetik misralarla oxucuya çatdırılmışdır. Poemanın təhkiyəsində bəzən “Ulu öndərdən” başlıqlarıyla ibrətamiz fikirlər poetikləşib, bəzən isə “Xalqın səsi” başlıqlarıyla onu sevənlərin arzu və istəkləri, öz xilaskarından umacaqları misralarda bədiiləşib. Poemanın “Portret” başlıqlı hissəsində isə bitkin bədii obraz gözümüz qarşısında canlanır:

Qamətində dağ vüqarı, əzəməti var,
Yeriyəndə yerişindən torpaq titrəyir.
Hər sözündə insanlara məhəbbəti var,
Azərbaycan torpağına səcdə eləyir (Həbib, 2009).

Şairə-dramaturq Kəmalənin şeirlərində də Heydər Əliyevin parlak obrazı oxucu qəlbinə günəş kimi işıq saçır. “Nur salmışan hər yana”, “Heydər bulağı”, “Bu səfər zəfər oldu”, “Yurdumun qızıl tacı” kimi şeirlərində, həmçinin “Nurun yayılıbdır bütün dünyaya” poemasında şairə həmyerlisini, ulu öndəri olduqca maraqlı dillə vəsf etmişdir. Adıçəkilən poemanın son bəndi bizdə əhatəli fikir formalaşdırmaq baxımından maraqlıdır:

Heydər memarıdır Azərbaycanın,
Hər daşda, torpaqda onun əli var.
Səsi hər yerindən gəlir dünyanın
Onun vətən boyda bir heykəli var (Kəmalə, 2014).

Ulu öndərə yazılmış şeirlərin bir çoxunda ithaf, vəsf üstünlük təşkil etsə də, əksər şeirlərdə biz həm də poetik siqləti, bədii ağırlığı görə bilirik. Bu mənada Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi, qocaman şair Zeynal Vəfanın “Millətin xilaskarı” poemasının adını çəkə bilərik. Həmin poemada qarşımıza çıxan xeyli sayda misralardakı poetiklik ulu öndərin obrazını ədəbiyyat faktına çevirmək baxımından xüsusilə seçilir. Poemanın girişində yaradılan obrazın təsviri oxucuda təkcə şeir axıcılığı, bədii mətn təəssüratı yaratmır, həm də ulu öndərimizin hansı zəka, hansı iradə, hansı güc, hansı liderlik qabiliyyətinə malikliyini də ortaya qoyur:

O xalqına ən vəfalı oğuldu,
Gülüşüylə qaranlıqlar boğuldu,
Beş addımlıq bir daxmada doğuldu,
Beş qitənin şöhrətinə döndü o.

...Sərkərdəydi – düşmən boynu burası,
Dahi idi – yeni dünya qurası.
Beş qitəmiz dönsəydi bir dövlətə,
O olardı zirvəsində durası (Vəfa, 2004).

Poemanın sonrakı misralarında bir insanın, xüsusilə ömrü daim xalqın inkişafına, onun yüksəlişinə həsr olunmuş insan həyatının müxtəlif dövrləri istedadlı şair təfəkküründən doğan bədiiliklə dilə gətirilmiş və oxucuya çatdırılmışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, ulu öndərimiz haqqında qələmə alınmış ən gözəl bədii əsrlərdən biri də məhz Zeynal Vəfanın haqqında bəhs etdiyimiz “Millətin xilaskarı” poemasıdır.

Ulu öndərə həsr olunmuş bu cür maraqlı, bədii ağırlıqlı mətnlərə nümunə olaraq Vəqif Məmmədovun “Getdi əbədiyyət dünyasına o”, “Qayıtdın” şeirlərinin adını çəkə bilərik. “Gəldi əbədlilik

ömür qazandı, getdi əbədiyyət dünyasına o” deyən şair “Qayıtdın” şeirində poeziyanın bədii dəyə-rini həm də ulu öndərin obrazını yaratmaqla artırır:

Qayıtdın, yollardan çəkildi duman,
Oğru ocaqları közərdi, söndü.
Səni lap vaxtında qaytardı zaman,
Sənin qayıdışın tarixə döndü.

Qəribə taleyin varmış sənin də,
Vətən ağlayanda çatdın hayına.
Yurdumun od tutub yanan günündə,
Alovu söndürmək düşdü payına (Məmmədov, 2008).

Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin sədri, şair-dramaturq Asim Yadigarın “Bir nurlu heykəl yarat” şeiri ümummilli liderə yazılmış şeirlər arasında fərqli mövzu seçimi, məna dərinliyi, poetik ağırlığı və asanlıqla dilə yatımlığı ilə seçilən nümunələrdən biridir. Azərbaycan böyüklükdə bir heykəl yaradan ulu öndərin heykəlini yaradacaq sənətkara – heykəltaraşa üzünü tutan şair öz xilaskarının elə bir heykəlinin yaradılmasını arzulayır ki, ən böyük azərbaycanlının adına layiq heykəl olsun:

O adi insan deyil, insanlığın tacıydı,
Ürəyi bir millətin yoluna məşəl oldu.
Əməliylə, işiylə xarüqələr yaratdı,
Adilikdən çıxaraq o fəvqəlbəşər oldu.

Necə yaradacaqsan bilmirəm o heykəli,
Gəz, dolan qarış-qarış bütün ərzi-cahanı.
Bax gör bir heykəltaraş, bax gör bir memar kimi
O necə yaradıbdır anam Azərbaycanı (Yadigar, 2020).

Naxçıvan ədəbi mühitinin Şərur rayonu qanadını təmsil edən, ölkə miqyasında imzası ilə kifa-yət qədər tanınan İbrahim Yusifoğlunun “O günəş ömrüdür, sönməyəcəkdir” poemasında yaradılan obrazda biz dahi siyasətçini bütün yönləri ilə yenidən görə bilirik. Bu mətndə də bədii ağırlıq özünü qoruyur. Yəni quru tərənnüm və bədiilikdən uzaq təsvir deyil, ulu öndərin adına, şəxsiyyətinə layiq poetikliklə yığrulmuş obraz təqdimatını müşahidə edirik:

O ömür Tanrının nur payı kimi
Bütöv bir cahana səpələnibdir.
Doğma Araz kimi, Kür çayı kimi,
Ana torpaq üstə ləpələnibdir (Yusifovlu, 2019).

Bir ömür nurunun dünyaya səpələnməsi, həmçinin doğma torpaq – vətən üstə ləpələnməsi şairin bədii tapıntısı kimi obraz təsvirində poeziya faktına çevrilə bilər.

Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirdiyi gənc qələm sahiblərinin də yaradıcılığında ulu öndərə həsr olunmuş şeirlər, poemalar çoxluq təşkil edir. Bunlara misal olaraq Elxan Yurdoğlunu, Qafar Qəribi, Zaur Vedilini və digərlərini göstərə bilərik. Adıçəkilən hər üç şairin poeziyasında həm poema, həm də müxtəlif şeir nümunələrində ulu öndərin obrazı əhatəli şəkildə canlandırılıb və bu nümunələrdə böyük şəxsiyyətə gənc yaradıcı təfəkkürdən boylanma meyilləri özünü göstərir. Bu nümunələrin hər birində yenilikçi və fərqli poetik nüanslar diqqəti cəlb edir. Nümunə olaraq Elxan Yurdoğlunun “Yolu var olanların özü daim var olur” poemasına nəzər sala bilərik. Heydər Əliyevin həyatını su-jetli bir şəkildə oxucuya təqdim edən şair bədii təqdimatlara daha çox meyillidir və bu da obrazın poetik çərçivədə daha rəngarəng çalarlarla oxucu qəlbinə yol tapmasına imkan verir. “Baxışlarında azadlıq rəngi, səsinde sərkərdəlik hökmü, ahəngi” görən şair üçün ulu öndərin “boy-buxunu, duruşu əzəmət heykəlidir”. Ulu öndərin 1990-cı ildə Naxçıvana gəlişini “adi vüsəl deyil, böyük sevinc hissi, qartalın qanad çırpıb zirvəyə dönməsi” kimi səciyyələndirən şair “Naxçıvanın onun üçün əyil-məz bir dağ, ana qolları kimi isti bir qucaq” olduğunu da diqqətə çatdırır. Və bir zamanlar Naxçı-vandan başlanan yüksəliş pillələrini yenidən qalxmaq üçün taleyin onu Naxçıvana gətirdiyini qeyd edir. Poemanın sonlarına doğru şairin gəldiyi qənaət və dilə gətirdiyi misralar ümumilikdə hər bir azərbaycanlının ürəyindən xəbər verən fikirlərdir:

Bax beləcə zülmətə qərq olan bir diyarı
Aydınlatdı bir şəxsin düşüncə işıqları.
Adının qabağında nə qədər təyin yazdır,
Onu olduğu kimi anlatmaq üçün azdır (Yurdoğlu, 2015).

Doğrudan da, ulu öndəri olduğu kimi anlatmaq üçün dilimizdə kifayət qədər təyin tapmaq çətindir. Buna görədir ki, Heydər Əliyevə yazılmış şeirlərdə yüzlərlə təyin, təşbeh, metaforalardan istifadə olunur və bundan sonra da yazılacaq şeirlərdə yeni tapıntılar ortaya qoyulacaqdır.

“Ulu Öndər, Azərbaycan xalqının xilaskarı, dahi şəxsiyyət və böyük insan, XX əsrin görkəmli dünya siyasətçiləri arasında təkrarsız yeri olan Heydər Əliyevin tarixi obrazı xalqımızın yaddaşında və qəlbində əbədi iz salmışdır” (Əlişanoğlu, 2018) ki, Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirmələri olan Elmira Qasımova, Əbülfəz Naxçıvanlı, Nadir Əlincə, Sərraf Qasım, İbrahim Oruc, Əbülfəz Rəşidoğlu, Sadıq Xanəliyev, Rəhilə Elçin, Əbülfəz Muxtarov, Xanəli Kərimli, Budaq Təhməz, Zeyqəm Vüqar, Maarif Təmkin, Həsənəli Eyvazlı, İlyas Fərəməzov, Yadulla Zaman, Sona Teymurbəyli, Vəli Qaraxan, Tofiq Qəbul və digər şairlərin şeirlərində də biz bu izin təsirini duyuruq. Əminliklə söyləyə bilərik ki, bundan sonra əlinə qələm alan söz adamlarının şeirlərində də qüdrətli dövlət xadimi Heydər Əliyevin obrazı yeni bədii boyaları ilə seçiləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Akimova, E. (2018) Poeziyada Heydər Əliyev ideali // Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. Bakı: Elm və təhsil, s. 37-141.
2. Əlişanoğlu, T. (2018) Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala / “525-ci qəzet”, 12 may, s.10-11.
3. Həbib, E. (2009) Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I cild. Bakı: Şirvanəşr, 440 s.
4. Kəmalə. (2014) Ay-ulduzlu gülüstanım. Bakı: Elm və təhsil, 332 s.
5. Məmmədov, V. (2008) Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild. Bakı: Şirvanəşr, 288 s.
6. Vəfa, Zeynal. (2004) Millətin xilaskarı. Bakı: Azərəşr, 56 s.
7. Yadigar, A. (2020) O mənim ürəyim deyil. Naxçıvan: Əcəmi, 464 s.
8. Yurdoğlu, Elxan (2015). Gündüzləri sübh şəfəqli, gecələri nur çələngli Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 104 s.
9. Yusifoğlu, İ. (2019) Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III cild. Naxçıvan: Əcəmi, 288 s.

HÜSEYN ABBASZADƏNİN “GENERAL” ROMANINDA ÖN VƏ ARXA CƏBHƏNİN TƏSVİRİ

Fərrux Məmmədov

Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

Huseyn Abbaszadeh is one of the most famous "military prose" in the 20th century of Azerbaijani literature. This was not random. The writer participated in the Great Patriotic War, was awarded orders and medals. He had seen the war and tasted the smell of gunpowder, not from history lessons or movies. Huseyn Abbaszade showed the fears of war and the troubles it brought to people "Four Sundays", "Visitor from a far", "Where are you from, Monsieur Abel?" in the stories. Until the novel "General", the writer had tried and achieved successful results in the works about the battle.

Huseyn Abbaszade's novel "General" was developed for about ten years. The novel "General" was published in parts in "Azerbaijan" magazine, then an additional book was published and it won great appreciation from readers.

In Huseyn Abbaszade's novel "The General", he tried to stay true to life and artistic truths as much as possible. In particular, the development of the war in the early stages, the reasons for retreats were clarified. The main character of the novel is Hazi Aslanov, a brave son of the Azerbaijani people, a two-time Hero of the Soviet Union, major general of tank troops. The writer shows that the hero's path was not easy. The war path of Hazi Aslanov started in the first days of the war from the most difficult, Western front, from the border. Hazi Aslanov, who took part in heavy power battles, was determined and matured as a commander. Hazi Aslanov's leadership skills were revealed in the Stalingrad assaults. In the war Hazi Aslanov developed and implemented a plan to strike from the flanks with tanks.

In Hüseyn Abbaszadə's novel "The General", Hazi Aslanov was created as a brave and fair commander. However, Hazi Aslanov would repeatedly read the letters sent from home by his sons Tofiq and Alik after difficult battles... In the work, the incomparable sacrifice of the people of the rear front, do not leave the attention of the patient writer. They provided weapons and food to the front without stopping at any cost. The slogan "For every front, for every thing" had dominated the existence of thousands and millions.

According to the writer, one of the most important factors that ensured the Great Victories in the novel "General" was the unbreakable unity of the front and back.

Key words: *Hüseyn Abbaszadə, Hazi Aslanov, novel, general, front line, back line*

Резюме

Гусейн Аббасзаде – один из самых известных «военных прозаиков» азербайджанской литературы XX века. И это не случайно. Писатель участвовал в Великой Отечественной войне, был награжден орденами и медалями. Он видел войну и чувствовал запах пороха не на уроках истории, и не в кино. Гусейн Аббасзаде показал войну в повестях: «Четыре воскресенья», «Гость издалека», «Откуда вы, мсье Абель?».

Роман Гусейна Аббасзаде «Генерал» разрабатывался около десяти лет. Роман «Генерал» был опубликован частями в журнале «Азербайджан», затем была издана дополнительная книга, получившая высокую оценку читателей.

Гусейна Аббасзаде в романе «Генерал» старался максимально оставаться верным жизненным и художественным истинам. Главный герой романа - Ази Асланов, отважный сын азербайджанского народа, дважды Герой Советского Союза, генерал-майор танковых войск. Писатель показывает, что путь героя не был легким. Военный путь Ази Асланова начался в первые дни войны с самого тяжелого Западного фронта, с границы. Ази Асланов, участвовавший в тяжелых силовых боях, определился и созрел как полководец. Лидерские качества Ази Асланова особенно проявились в Сталинградских битвах. В ходе войны Ази Асланов разработал и реализовал план удара с флангов танками.

В романе Гусейна Аббасзаде «Генерал» Ази Асланов предстает отважным и справедливым полководцем. Однако Ази Асланов не раз перечитывал письма, присланные из дома его сыновьями Тофиком и Аликом после тяжелых боев... В произведении показан беспримерный подвиг людей тыла. Они снабжали фронт оружием и продовольствием, не останавливаясь ни перед чем.

По мнению писателя, одним из важнейших факторов, обеспечивших Великие Победы в романе «Генерал», было нерушимое единство фронта и тыла.

Ключевые слова: *Гусейн Аббасзаде, Ази Асланов, роман, генерал, линия фронта, линия тыла.*

Hüseyn Abbaszadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “hərbi nəsrin” ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Bu da təsadüfi deyildi. Yazıçı Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş, orden, medallarla təltif olunmuşdu. Müharibənin nə olduğunu tarix dərsliklərindən, kinofilmlərdən deyil, öz gözləri ilə görmüş, barıt qoxusu dadmışdı. Hüseyn Abbaszadə “Dörd bazar günü”, “Uzaqdan gələn qonaq”, “Siz hardasınız, Müsyo Abel?” povestlərində müharibə dəhşətlərini, insanlara gətirdiyi bəlaları göstərmişdi. Yazıçı “General” romanına qədər qələmini müharibədən bəhs edən əsərlərdə sinamışdı və uğurlu nəticələr əldə etmişdi.

Hüseyn Abbaszadə “General” romanı üzərində təxminən on ilə yaxın müddətdə işləmişdi. “General” romanı əvvəlcə “Azərbaycan” jurnalında hissə-hissə verilmiş, sonra isə ayrıca kitab şəklində çap olunmuş və oxucuların böyük rəğbətini qazanmışdı. “Hüseyn Abbaszadənin “General” romanı müasir Azərbaycan nəsrinin böyük uğurudur. Yazıçı böyük zəhmət bahasına müharibədə baş verən hadisələri ümumiləşdirmiş və Həzi Aslanovun parlaq obrazını yaratmışdır.” (Rəhimov, 1971)

Hüseyn Abbaszadə “General” romanında mümkün qədər həyat və bədii həqiqətlərə sadıq qalmağa çalışmışdır. Xüsusilə də müharibənin ilk aylarındakı məğlubiyyətin, geri çəkilmələrin səbəblərinə aydınlıq gətirilmişdir. Romanın baş qəhrəmanı Azərbaycan xalqının igid oğlu, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, tank qoşunları general-mayoru Həzi Aslanovdur. Yazıçı göstərir ki, qəhrəmanın keçdiyi döyüş yolu heç də asan olmamışdır. Həzi Aslanovun döyüş yolu müharibənin ilk günlərində ən çətin, təhlükəli Qərb cəbhəsindən, sərhəddən başlamışdır. Ağır müdafiə döyüşlərində iştirak edən Həzi Aslanov bir komandir kimi mətinləşmiş, püxtələşmişdir. Stalinqrad ətrafındakı vuruşmalarda Həzi Aslanovun sərkərdəlik qabiliyyəti, məharəti üzə çıxmışdır. Həzi Aslanov müharibədə tanklarla cinahlardan zərbə endirmək planını işləyib hazırlamış və tətbiq etmişdir.

Hüseyn Abbaszadənin “General” romanında Həzi Aslanov cəsur, igid, ədalətli komandir kimi göstərilmişdir. Ancaq Həzi Aslanov çətin, ağır döyüşlərdən sonra oğulları Tofiq və Alikin evdən göndərdikləri məktubları dönə-dönə oxuyar, kövrələrdi... Əsərdə arxa cəbhə insanların misilsiz fədakarlığı, dözümlülüyü yazıçının nəzər-diqqətindən kənarda qalmamışdır. Onlar nəyin bahasında

olursa olsun cəbhəni fasiləsiz olaraq silahla, ərzaqla təmin edirdilər. “Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün” şüarı minlərin, milyonların varlığına hakim kəsilmişdi.

Yazıcının qənaətinə görə “General” romanında Böyük Qələbələri təmin edən ən mühüm amillərdən biri ön və arxa cəbhənin qırılmaz, sarsılmaz vəhdəti olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Abbaszadə, H. (2010) Seçilmiş əsərləri. II cild. I cild. Bakı: Yazıçı, 410 s.
2. Əlimirzəyev, X. (1975) Povestdən romana qədər uzanan yol. Bakı: Yazıçı, 150 s.
3. İsmayılov, Y. (1970) “General” romanı haqqında fikirlər. Azərbaycan, №5, s.106.
4. Nəbiyev, B. (1971) Azərbaycan ədəbiyyatının generalı. Ulduz, №6, 51 s.
5. Rəhimov, S. (1971) Yazıcının böyük uğuru. Azərbaycan, № 6, 58-62 s.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINA TÖHFƏSİ

Arzu Məmmədova

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

Children's literature is of great importance in the education of the growing generation. There has always been a great need to write high-level children's works to educate children in the spirit of patriotism, humanism, hatred of the enemy, and internationalism. From this point of view, in the works written for children, our mother tongue should be taken care of and taught to children, the pulse of the modern era should be captured, and our lively and hot life should find its own artistic vision. This is one of the most pressing problems for children's writers. As a whole, our children's literature plays an important role in the enrichment of children's spiritual world in the protection of our mother tongue, which has stood the test of time and in the ideology of Azerbaijaniism. The role of National Leader Heydar Aliyev is exceptional in the development of children's literature, as in all fields. As long as the Azerbaijani people and the Azerbaijani language exist, Heydar Aliyev will also exist, he will live with us, in our hearts.

Key words: children's literature, Heydar Aliyev, development of Azerbaijani children's literature, native language, national ideology

Резюме

Детская литература имеет большое значение в воспитании подрастающего поколения. Всегда была большая потребность в написании детских произведений высокого уровня для воспитания детей в духе патриотизма, гуманизма, ненависти к врагу, интернационализма. И с этой точки зрения в произведениях, написанных для детей, следует беречь и учить детей родному языку, улавливать пульс современной эпохи, а наша живая и горячая жизнь должна обрести свое художественное видение. Это одна из самых актуальных проблем для детских писателей. В целом наша детская литература играет важную роль в обогащении духовного мира детей, в защите нашего родного языка, выдержавшего испытание временем, в идеологии азербайджанства. Роль общенационального лидера Гейдара Алиева в развитии детской литературы, как и во всех областях, исключительна. Пока существует азербайджанский народ и азербайджанский язык, будет существовать и Гейдар Алиев, он будет жить с нами, в наших сердцах.

Ключевые слова: детская литература, Гейдар Алиев, развитие азербайджанской детской литературы, родной язык, национальная идеология

*“Uşaq ədəbiyyatı uşaqları zəngin mənəvi və estetik
zövqə malik, zəmanəsinin ən humanist biliklərinə yiyə-
lənən yetkin bir insan kimi tərbiyə etməlidir.”*

Heydər Əliyev

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, uzun müddət ümumi ədəbiyyatın bətnindən qidalanaraq tarixin müxtəlif mərhələlərində inkişaf etmiş, müxtəlif zaman kəsiyində inkişafdan qalmış və yenidən çiçəklənmişdir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü, formalaşması və inkişafı tarixindən bəhs edən bütün kitablarda, ədəbi-elmi və pedaqoji-metodik ədəbiyyatların əksəriyyətində, eləcə də uşaq ədəbiyyatına həsr edilən dərsliklərdə yazılı uşaq ədəbiyyatının tarixini bir qayda olaraq Nizami Gəncəvi

və Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani və sair bu kimi qələm sahibləri başlamışlar. Xüsusilə, təmsil janrı və allegoriya üsulunda yazılan əsərlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bünövrə daşları olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə Rafiq Yusifoglundun "Uşaq ədəbiyyatı" (2002), Qara Namazovun "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı" (2007), Zahid Xəlil və Füzuli Əsgərlinin "Uşaq ədəbiyyatı" (2007), Vüqar Əhmədin "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı" (2006) kimi dərslik və dərs vəsaitlərində klassik sənətkarların ədəbi irsində olan didaktika, öyüd və hikmətli, nəsihət xarakterli nümunələr uşaq ədəbiyyatının örnəkləri kimi təqdim edilmişdir.

Uşaq ədəbiyyatının məqsədi, uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik, dövrünün dünyəvi biliklərinə yiyələnən yetkin bir insan kimi tərbiyə etmək, tarixini, keçmişini dərinlən öyrətmək, gələcəyin böyük quruculuq işlərində fəal iştirak etmək istəyi ilə tərbiyə etməkdir.

Ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə müstəqil dövlətin qurulması və inkişafı yönündə xalqın maraqlarına xidmət edən siyasət əsas prioritetə çevrildi. Ölkənin bütün sferalarında, o cümlədən humanitar düşüncə sistemində gedən yeni təfəkkür prosesləri, azərbaycançılıq ideologiyasının qabardılması, milli məfkurə xəttinin önə çəkilməsi, uşaqlara qayğı və diqqətin artırılması, gənc, savadlı nəslin formalaşmasının əsas qayə təşkil etməsi müstəqillik təntənəsinin nəticəsi idi.

Ümumiyyətlə, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 35 ilə yaxın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə, ədəbiyyatımıza və ayrı-ayrı yazıçılara göstərdiyi qayğılar saysız-hesabsızdır. Keçmiş İttifaq dövründə şəxsən Heydər Əliyevin dəstəyi ilə Mirzə İbrahimov, Rəsul Rza, Süleyman Rəhimov və digər yazarlar yüksək fəxri adlara layiq görülmüşlər. Məhz onun təşəbbüsü ilə dahi Hüseyn Cavidin məzarının qalıqları uzaq Sibirdən Azərbaycana, doğulduğu Naxçıvan torpağına gətirildi. Nəsiminin anadan olmasının 600, Füzulinin 500 illik yubileylərinin dünya miqyasında qeyd olunması da, ilk növbədə, görkəmli dövlət xadiminin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin hakimiyyətinin birinci dövründə ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin SSRİ və Azərbaycan SSR Dövlət mükafatlarına, bir çoxunun "Azərbaycanın Xalq şairi", "Azərbaycanın Xalq yazıçısı" fəxri adlarına layiq görülməsi, Cəfər Cəbbarlının, Cəlil Məmmədquluzadənin, Səməd Vurğunun, Hüseyn Cavidin, Rəsul Rza və Nigar Rəfibəylinin ev muzeylərinin yaradılması, abidələrinin ucaldılması, şair məqbərələrinin tikilməsi xüsusi məhəbbətin ifadəsi idi.

Müstəqillik dövründə də ulu öndər bu qayğı və məhəbbəti sənət adamlarından əsirgəməmişdir. Azərbaycanın ən yüksək fəxri ordeni "İstiqlal"a ilk dəfə layiq görülmələr ədəbiyyat xadimləri olmuşdur. "Bizim ədəbiyyatımız xalqımızın mənəvi sərvətidir, intellektual mülkiyyətidir"- deyən ümumilli liderimiz istər sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik illərində bu sahəni həyat və fəaliyyətinin, yürütdüyü siyasətin tərkib hissəsi və ifadə vasitəsinə çevirmişdir. Eyni zamanda uşaq ədəbiyyatının əsas qaynağı hesab edilən folklorumuzun toplanması istiqamətində Heydər Əliyev tərəfindən "Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə sərəncam imzalanmışdır ("Azərbaycan" qəzeti, 2009).

1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında Heydər Əliyev öz nitqində bildirmişdir: "Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm... Mənim bir insan kimi formalaşmağım da, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur. Mən orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının bütün əsərlərini sevə-sevə oxumuşdum... O illərdə, o uşaqlıq və gənclik illərində onlar mənə o qədər təsir edib ki, mən onları unutmamışam. Bu, „oxumuşam, unutmamışam“ sözləri sadəcə bir fikir deyil. Yəni onlar mənə təsir edib, mən onlardan bəhrələnmişəm, mənəvi qida almışam" (Quliyev, 1999).

Heydər Əliyevin uşaq ədəbiyyatındakı obrazına işıq saldıqda göz önündə xilaskar, varlığı ümid və nicat vəd edən, Azərbaycanın özünəqədərki milli dövlətçilik, idarəçilik təcrübəsini bir daha nümayiş və təsdiq etdirən, təkcə həmfikirlərinə deyil, həm də opponentlərinə qəbul etdirən bir şəxsiyyət, xalqının qəhrəmanı, müdrik lider, millət atası kimi görünür. Heydər Əliyevin obrazına daha çox poeziyada rast gəlirik. Ulu Öndər haqqında uşaqlar üçün saysız-hesabsız şeirlər yazılıb. Nəbi Xəzri "İradə möcüzəsi", Valeh Mirzə "Ruhu canımızdadır", Şövkət Məmmədbəyli "Yaşayacaqdır", Uğurlu Xəlilov "Biri Günəş, biri Heydər", Xıdır Alovlu "Vətənləşən vətəndaş", Aygün Bal "Heydərin davamçısı gərək ki, Heydər olsun", Bəhlul Ataxanlı "Dünyanın Heydər oğlu", İlqar Dağlaroğlu "Heydər baba", Aynur Hüseynova "Körpələr babası sən, Heydər baba", Səmid Mövsümov "Qayəsi

nur, özü də nur”, Samir Səyyadoğlu “Haqqımızdır öyünmək”, Əkbər Qoşalı “Ümitsiz ha deyilik”, Ələmdar Quluzadə “Heydər baba, öndər baba”, Rafiq Yusifov “Rəhbərin heykəli”, “Ulu Öndər”, Nəriman Hüseyn “Nur övladı”, Fərid Ağamirzəyev “Heydər baba”, Oqtay Zəngilanlı “Ulu Heydər”, “Millət atası”, “Bir millət, iki dövlət” və adını çəkmədiyimiz yüzlərlə şəirdə Ulu Öndərin portretinə müxtəlif yöndən işıq tutulur.

Canından can gedirdi,
Yurduna “can” deyəndə.
Göylərə hökm edirdi,
Azərbaycan deyəndə!

Sevimli uşaq şairi və yazıçısı Zəhid Xəlilin Ümummilli Liderə həsr etdiyi silsilə “Oxu, Surxay”, “Bulaq”, “O gecə”, “Əl”, “Heydər körpüsü”, “Azərbaycan xiyabanı”, “Uçaq”, “Dağlar” şeirləri var. Bu şeirlərdə bütün övladları öz balası kimi sevən, onlara qayğı və diqqət göstərən, uğurlarından fərəhlənən, qürur keçirən dahi şəxsiyyət kimi söz açılır. Müəllif Ümummilli Liderin adı verilən park və xiyabanlardan, bulaqlardan danışır, onların gözəlliyinin sirrini adlarından alması ilə izah edir. Şair üçün Babadağdan da uca, buludlardan da yüksək zirvə olan Ulu Öndərin saldıdığı yol - Heydər yolu kiçik oxuculara nümunə göstərilir, bildirilir ki, bu yol xoş əmələ söykəndiyi üçün sonu uğura çıxır.

Çıxsa tribunaya,
Heydər baba, dağ kimi,
Əllərini qaldırırsa,
Göylərə bayraq kimi,
Görünsə ağ çöhrəsi,
Üfüqdə səhər kimi!
Gedərik arxasınca,
Balaca əsgər kimi!
Bu əl məşələ dönüb,
Bir elin qabağında.
Yadlar bizə neyləyər,
Bu əlin qabağında?!

Uşaq ədəbiyyatında Heydər Əliyev obrazını ən gözəl tərənnüm edən Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti və Ümummilli liderimizin nəvəsi Leyla Əliyevanın “Mənim babam” şeirini fərqləndirən başlıca cəhət odur ki, əgər digər şeirlərdə müəlliflər öz qəhrəmanlarını böyükklərin söhbətlərindən, onun haqqında danışılardan, gördüyü işlərdən, tədbirlərdən tanıyıblarsa, bu şeirdəki təəssürat qəhrəmanıyla daimi ünsiyyətdən, baba-nəvə münasibətindən, sıx müşahidələrdən yaranmışdır:

Mənim babam gözəl insan,
Sevimlidir, mehribandır.
Yüz il, min il yaşayasan –
Desəm ona, yenə azdır.
İnsan var ki, qəlbi qara,
Bəd əməli, bəd niyyəti.
Onlar hara, babam hara...
Bir insandır ədalətli,
Öz xalqına sədaqətli,
Mənim babam.
Kömək edər, əl uzadar,
Dara düşsə bircə adam.
Bax, belə bir ömür yaşar.
Mənim məğrur,
Mənim əziz Heydər babam!

Bu poetik mətnlərdə Ulu Öndərdən bir məktəb, bir nümunə kimi bəhs olunur. Bu məktəbdə vəfa dərsi var, ləyaqət, sədaqət dərsi var. Bu məktəb çətinliklər qarşısında mətanətli, dəyanətli olmağı, arzuların uğrunda əzmkar olmağı öyrədir.

Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, onların yubileylərinin keçirilməsi, ev muzeylərinin təşkili, əsərlərinin akademik nəşrlərinin hazırlanması, əsərlərinin dünyaya dillərinə tərcümə olunub yayılması, ədəbiyyat xadimlərinin və ədəbi nəşrlərin dövlət qayğısı ilə əhatə olunması ilə bağlı gördüyü tədbirlər necə-necə tədqiqatların mövzusu ola bilər. Ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətindən bəhs edən onlarla kitab və monoqrafiyalar yazılsa da, uşaq ədəbiyyatında Heydər Əliyev obrazının sistemli şəkildə tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Çünki, uşaqlarımızda milli müəyyənlik, milli düşüncə və eyni zamanda ana dilimizə sevgi formalaşdırmaq istəyi, üçrəngli bayrağımız, himnimizlə öynmək, Vətən, hürr, azadlıq duyğulu mətnlərin daha çox üstünlük təşkil etməsi, çağdaş uşaq ədəbiyyatının aparıcı istiqaməti olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əsgərli, Füzuli. (2009) Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 435 s.
2. Əliyev, Heydər. (1999) Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (tərtib edən V.Quliyev). Bakı: “Ozan”.
3. Əliyev Heydər və Azərbaycan ədəbiyyatı (müəlliflər kollektivi). (2009) Bakı: “Şərq-Qərb”.
4. Zahid, Xəlil, Əsgərli, Füzuli. (2007) Uşaq ədəbiyyatı. Ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələri üçün dərslik. Bakı: ADPU, 490 s.
5. 27 oktyabr 2009-cu il tarixli 929-IIIQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu / Azərbaycan qəz. (2009) 27 dekabr.

MÜHİT VƏ QƏHRƏMAN PROBLEMİ (İ.ƏFƏNDİYEV “SƏN HƏMİŞƏ MƏNİMLƏSƏN” əsəri əsasında)

Ədibə Məmmədova

Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və
dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

Summary

Observation shows that with the strengthening of prose, beginning in the 1960s, of the artistic exploration of the human inner world, there arises a need for a more concrete portrayal of the relationship between the environment and the human. The principle of comprehensive analysis of the hero yields to the principle of in-depth analysis. Significantly less attention is paid to the depiction of human productive activity, characteristic of prose in the preceding decades. The main object of analysis becomes the micro-environment surrounding the hero, his activities in a limited space.

In contemporary realistic prose, authors do not resort to naked judgments of good and evil, but an active civic position is manifested in the very pathos and in the work, in the ideological direction, in the development of the artistic plot, and so on.

In contemporary realistic prose and literary criticism, the idea gradually begins to take shape that the ideal is a concept broader than the positive hero. The aesthetic ideal is a goal that a person, including a writer, strives for. Hence the change in the author's assessment of the hero and the environment

Key words: realistic prose, ideal, hero, author's assessment, analysis

Резюме

Наблюдение показывает, что в связи с усилением в прозе, начиная с 60-х годов, художественного исследования внутреннего мира человека, возникает необходимость в более конкретном показе отношений между средой и человеком. Принцип всестороннего анализа героя уступает принципу его углубленного анализа. Значительно меньше внимания уделяется изображению производственной деятельности человека, характерному для прозы предшествующих десятилетий. Основным объектом анализа становится микросреда, окружающая героя, его деятельность на ограниченном плацдарме.

В современной реалистической прозе авторы не прибегают к обнаженным суждениям о добре и зле, но из активная гражданская позиция проявляется в самом пафосе и в произведении, в идейной направленности, в развитии художественного сюжета и т.д.

В современной реалистической прозе и в литературной критике постепенно начинает формироваться мысль о том, что идеал – понятие более широкое, чем положительный герой. Эстетический идеал – это цель, к которой стремится человек, в том, числе и писатель. Отсюда и изменение авторской оценки героя и среды.

Ключевые слова: реалистическая проза, идеал, герой, авторская оценка, анализ

Mühit və qəhrəman problemi bir-birilə vəhdət təşkil edir. Mühitin qəhrəmana təsiri nəticəsində qəhrəmanın xarakteri açılır və şəxsi keyfiyyətləri üzə çıxır. Əsərdə verilən surətlərin hamısı təsvir olunan hadisələrin gedişində eyni dərəcədə fəaliyyət göstərmir, amal uğrunda apardıqları mübarizəni, həyatı, insan münasibətlərini biri digərlərinə nisbətən daha dərinlən dərk edir, yüksək qiymətləndirir və bu cəhətdən başqalarından fərqlənir. Yazıçı əsərdə irəli sürdüyü ideya ilə əlaqədar fikir və arzularını, gəldiyi qənaəti də belə surətlər vasitəsilə ifadə edir.

Bədii əsərdə qəhrəman təsvir olunan hadisələrin mərkəzində durur, aparılan mübarizənin təşkilində və gedişində mühüm rol oynayır. Bədii əsərdə danışılan əhvalat, hadisə sənətkar tərəfindən yaradılan surətlərlə verilir və yazıçı onun vasitəsilə həyata, müəyyən ictimai quruluşa öz münasibətini bildirir.

Müasir dövr ədəbiyyatında lirik-psixoloji üslub özünü göstərir. İlyas Əfəndiyev ədəbiyyatımızda lirik-psixoloji dramaturgiyanın banisidir. Onun əsərlərində qəhrəmanın hiss və həyəcanları, arzu və istəkləri, düşüncələri, mənəvi iztirabları öz parlaq əksini tapmışdır.

Azərbaycan nəsrinin canlı, tərəvətli, bədii surətlər və əlvan təsvir vasitələri ilə zənginləşməsinə dramaturgiyamızda lirik-psixoloji üslubun inkişafında İlyas Əfəndiyevin böyük yaradıcılıq xidmətləri olmuşdur. Onun "Sən həmişə mənimləsən" əsəri ədəbiyyatımızda lirik-psixoloji üslubun təməlini qoymuşdur. İlyas Əfəndiyevin "Boy çiçəyi" və ya "Sən həmişə mənimləsən" pyesində daxili dramatism və dinamikanın inkişafı yüksək sənətkarlıqla işlənmişdir. Lirik-psixoloji dramda bitkin dinamik kompozisiya daxilində hadisələrin, fikrin hərəkət vəhdəti maraq doğurur. Ümumiyyətlə, İlyas Əfəndiyevin pyeslərində milli təfəkkür, milli psixologiya, cilalanmış sərrast dil, aktuallıq özünü göstərir. Əsər ata qayğısından məhrum olan, atalığının təkidi ilə anası tərəfindən evdən çıxarılan Nargilənin zavod direktoru Həsənzadəyə olan "qarşılıqsız" məhəbbəti haqqındadır. Həsənzadə tənhalığa məhkum olunmuş insandır, onu yaşadan ancaq keçmişin xatirələridir. Lakin onunla belə Həsənzadənin qəlbində həyat eşqi hələ də sönməyib, o, həyata vurğun insandır. Tənhalığın faciəsi bu surətlərin hər birinin həyatında öz mütləq rolunu oynayır. Tənhalığın mənəşəsindən qurtulmaq üçün Nargilənin anası Nəzakət sevmədiyi Fərəcə getmək məcburiyyətində qalıb, həm də bu insana kölə kimi qulluq edir. Tənhalığın dəhşəti Nargiləni Həsənzadə ilə görüşdürür. Nə yaxşı ki, bu görüş xoş sonluqla bitir. Nargilənin sevgidən daha çox xoş münasibətə və valideyn məhəbbətinə ehtiyacı var. Əsərin ideyasına müvafiq olaraq Həsənzadə, onun mərhum xanımı Xurşid və Nargilə boy çiçəyinin funksiyasını yerinə yetirirlər. Onlar bir-birinin həyatlarına müsbət təsir göstərərək, onu xoş məcraya yönəldirlər. Boy çiçəyinin özü quruyub xəzan olsa da, onun ətri qalır. Yaxşı əməllər də belədir, insan həyatdan gedəndən sonra belə onun əməlləri daim yaşayır.

Əsərin bir çox hissələrində Həsənzadənin mərhum həyat yoldaşı ilə dialoqu əks olunmuşdu. Həsənzadənin həyat yoldaşı Xurşid ilə danışdığı əsəri daha təsirli edir. Xurşid dəfələrlə ona yenidən ailə qurmağı təkidlə söyləsə də, Həsənzadənin ona cavabı bu olur: "Sən mənim üçün həddindən artıq yaxşı olmusan. Bəlkə də, mənim yerimə bir başqası olsaydı, sənin vəfatından bir-iki il sonra evlənərdi... Sən deyən kimi özünə təzə həyat qurardı... Mən bunu bacarmadım. Hər dəfə bu barədə düşünəndə... Yox, bu mümkün deyildi və mən bu cür hərəkət etmədiyim üçün özümü məzəmmət eləmirəm!... Mən çəkdiyim əziyyətlərdən, məhrumiyyətlərdən narazı deyiləm"

Həsənzadə mərhum həyat yoldaşının ruhu ilə görüşəndə nə qədər hüznli və kədərlidirsə, Nargilənin anası Nəzakətlə qarşılanda onda doğma balasına qarşı mehriban münasibəti yaratmaq naminə prinsipliliklə silahlənir, ancaq Nargilə ilə rastlaşanda isə tamam dəyişir, gəncləşir, cavanlaşır. Əsərdə Həsənzadənin qəlbini gəncləşdirən, onu tənhalıqdan qurtaran, xəyallara bürünmüş qaranlıq ömrünə işıq saçan Nargilədir. Ana sevgisindən məhrum olan, valideyn məhəbbətinə, adi insani ünsiyyətə belə möhtac qalan Nargilə Həsənzadədə həm də atalıq duyğusu oyadır. Həsənzadə ilə Nargiləni bir-birinə sanki ilahi bir ehtiyac bağlayır. Nargilə ilk baxışda yüngül təbiətli görünərsə də, Həsənzadə bu görüntünün aldadıcı olduğunu başa düşür. Nargilə Həsənzadənin mənzilinə gələndə sanki onun buz heykəli əriyib, yox olur. Əvəzində isə gözümüz qarşısında canlı insan, kişi, ata və valideyn obrazı canlanır. Həsənzadə Nargilənin məhəbbətinə hörmətlə yanaşaraq, onun qəlbini sındırmaq istəmir. Buna görə də Nargilənin "sevgi nağılını" övladın ataya olan məhəbbətinə çevirməklə sanki odun üstünə sərən su səpmiş olur. Həsənzadə gənc yaşlarında həyatdan küsdürülmüş qızcığaz Nargiləni depressiyadan çıxararaq onu ürəyi həyat eşqi ilə döyünən insana çevirir, onun anası Nəzakəti isə Fərəcə könlüyündən azad edir.

Nargilənin anası ilə münasibətlərinin düzəlməsində Həsənzadənin rolu böyük olur. Həsənzadə sanki onun anasının gözlərini açır. Həsənzadə ona deyir: "Uşağı dünyaya gətirmək hələ işin başlanğıcıdır Əsl məsələ onu böyütmək, insan arasına, həyata çıxarmaqdır. Ərə getmək analıq hüququnu, analıq məsuliyyətini tapdalamaq, atasız, köməksiz bir qız uşağını illərlə dindirməmək, axırda da əsəblərini korlayıb qapılara salmaq demək deyildi"

Bir sıra şəxslər müəllif haqqında, əsər haqqında fikirlər söyləmişdir. Yaşar Qarayevin İlyas Əfəndiyev və onun "Sən həmişə mənimləsən" əsəri haqqında fikirləri: "Yazıçı İ.Əfəndiyev son illər nəsr sahəsində daha məhsuldar və səmərəli işləmişdir. Onun povest və romanları, xüsusən əxlaqi-psixoloji problemlərin qoyuluşu və həlli sahəsində, müasir nəsrimizin axtarış və nailiyyətlərini ən yaxşı əks etdirən əsərlərdəndir. Sevindirici haldır ki, İ.Əfəndiyevin son pyesi də bu nəsrin nailiyyətləri zəminində və səviyyəsində yazılmışdır".

Məhz buna görədir ki, "Sən həmişə mənimləsən" pyesi ədəbi həyatımızda yeni söz, müvəf-fəqiyyətli bir hadisə olub lirik, perspektivli dramaturgiya, müasir psixoloji teatr yaratmaq yolunda yaxşı bir təşəbbüs, təcrübə kimi də səslənə bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev, İ. (2005) Seçilmiş əsərlər. Bakı: Avrasiya press.
2. Hacıyev, A. (1997) Müasir nəsrin poetikası. Bakı.
3. Hüseynov, A. (1986) Ədəbililiyin kriteriləri. Bakı.
4. İmanov, M. (1991) Müasir Azərbaycan nəsrində psixoloqizm. Bakı.
5. Nəbiyev, B. (1987) Roman və müasir qəhrəman. Bakı.
6. Məmmədov, A. (1990) Nəsr poetikası. Bakı.
7. Yusifli, V. (1986) Nəsr: münaqişələr və xarakterlər. Bakı.

ULU ÖNDƏRƏ ÜMUMXALQ MƏHƏBBƏTİN BƏDİİ İFADƏSİ

Aygün Orucova

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Summary

Nakhchivan literary environment has a special place in the centuries-old development of ancient Azerbaijani literature. The main features of the literature in Nakhchivan were nationality, national roots, humanity and the main subjects were protection of clearness of mother tongue, patriotism, protection of our borders, and other social issues, and issues of state importance. This article will deal with literary examples, which are poetic expressions of nationwide love to the national leader Heydar Aliyev, who was founded our state independence. These rich and colorful examples from both in terms of literary type and genre and the introduction of theme have begun from the search for a political leader, who has managed to bring people out of a complicated, desperate situation with his great wisdom. The endless services by the national leader in the history of our independent statehood left an indelible impression on the literary memory of the people by becoming the main subject of literary works.

Key words: *national leader, poetry, historical dram, poem, chaos*

Резюме

Нахчыванское литературное общество имеет своеобразное место в многовековом развитии древней азербайджанской литературы. Основными качествами литературы, возникшей в Азербайджане были национальность, народность, человечество, главными темами были бережение чистоты родного языка, патриотизм, защита наших границ и другие государственно-полезные и общественно-характерные темы. В этой статье будут рассматриваться литературные образцы художественного выражения всенародной любви к общенациональному лидеру Гейдару Алиеву, возложившему основу государственной демократии. Эти богатые, яркие примеры как литературного вида и жанра, а также представленной темы начались с поиска политического лидера, который с большой мудростью сумел вывести людей из сложной, отчаянной ситуации. В истории нашей независимой государственности, бесчисленные заслуги общенационального лидера считались основной темой художественной литературы и врезались в художественную память народа.

Ключевые слова: *общенациональный лидер, стих, историческая драма, поэма, хаос.*

Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri hər zaman Azərbaycanın müstəqilliyi, mədəni inkişafı, tərəqqisi üçün çalışmış, Naxçıvan ədəbiyyatının region ədəbiyyatı həüdudlarını sığmadığını təsdiq etmişlər. Bunun nəticəsi olaraq bu zəngin ədəbi mühitin ayrı-ayrı nümayəndələrinin ədəbi irsi bir çox monoqrafiyaların mövzunu təşkil etmiş, ətraflı tədqiq olunmuşdur. Hələ SSRİ dövlətinin mövcud olduğu və Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etmədiyi bir zamanda 1990-cı ilin 17 noyabrında Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin birinci sessiyası H.Ə.Əliyevin sədrliyi ilə mühüm əhəmiyyətli tarixi qərarlar qəbul etmişdir. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı” qəbul olundu. Bu mühüm tarixi sənədlə xalqımız uzun illərdən bəri həsrətində olduğu azadlığına qovuşdu. Müstəqilliyini elan etmiş xalqımız müstəqilliyin ilk illərində yenidən onu itirmək təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Bir tərəfdən Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində geniş miqyas almış Qarabağ müharibəsi, digər tərəfdən daxildə gedən siyasi çəkişmələr, Azərbaycanı parçalamaq cəhdləri müstəqilliyin qorunub saxlanma biləcəyini sual altında qoymuşdu. Lakin böyük siyasi təcrübəyə malik olan Heydər Əlirza oğlu Əliyevin ölkədə hakimiyyətə gəlməsilə bu təhlükə sovuşdu. Azərbaycanın siyasi tarixində özünə parlaq iz qoymuş bu böyük şəxsiyyətin Naxçıvanda fəaliyyət göstərməsi Naxçıvandan başlanan müstəqillik yolunun bütün Azərbaycan siyasi mühitində aparıcı qüvvəyə çevrilməsinə, milli dövlətçiliyin bərpası istiqamətində qəti addımların atılmasına gətirib çıxartdı.

Bütün bu hadisələr, qanlı faciələr, SSRİ-nin məkrli siyasəti öz bədii təcəssümünü ədəbiyyatda tapırdı. Ədəbiyyat Sovet anti-Azərbaycan siyasətinə qarşı açıq mübarizəyə, üsyana qalxmışdı. Müstəqilliyin ədəbiyyat xadimlərinə açdığı geniş imkanlarla – söz, mətbuat azadlığı ilə yanaşı ədəbiyyatın ana mövzuları olaraq “xalqın, cəmiyyətin qarşısında duran problemləri düzgün müəyyənənləşdirmək” [Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2016, s. 13] kimi bir müqəddəs vəzifə qoyuldu. Müstəqil dövlətçiliyimiz tarixində ümummilli liderin saymaqla tükənməyən xidmətləri bədii əsərlərin ana mövzusunə çevrilərək xalqın bədii yaddaşına həkk olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar mədəniyyət işçisi, Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin sədri Asim Yadiqarın ümummilli lider Heydər Əliyevin məşhur kəlamına yazılmış “Azərbaycan dünyaya Günəş kimi doğacaq” şeirində həm “hər sınaqdan üzüağ” çıxan, “ədaləti bayraq tək başı üstə” [Yadiqar, 2007, 4] qaldıran ulu öndərə, həm də doğma vətənə sonsuz məhəbbət, dövlətimizin gələcəyinə inam ifadə olunmuşdur. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizənin də şeirdə əsl sənət səviyyəsində mənalandırılması yolunda ürəklə danışan şair “Dədə Heydərim mənəm”, “Heydər zirvəsi”, “Bir bayraq altında”, “Bir nurlu heykəl yarat” kimi şeirlərində qüdrətli dövlət başçısı, güclü dövlət və milli birlik ideyalarını poeziyanın ilhamlı və kəsərli sözü ilə mənalandırır:

Parçaladın, dağıtdın qatı zülməti, sağ ol!
Oyandırdın damarda yatan qeyrəti, sağ ol!
İşıqlığa çıxartdın xalqı, milləti, sağ ol!

Ulu öndərim mənəm, Dədə Heydərim mənəm! [Yadiqar, 2016, 43].

Müxtəlif illərdə Azərbaycanın bölünməsi, vətən həsrəti Naxçıvan MR-in Əməkdar mədəniyyət işçisi, şair-dramaturq Həsənəli Eyvazlının əsərlərindən qırmızı xətt kimi keçir. Vətənin şanlı tarixindən, müharibə və mübarizələrindən qürurla söz açılmış “Naxçıvan haqqında ballada” poemasının 1990-cı illərdən bəhs olunan hissəsində “xalqının ümidgahı”, “nicat işığı”, “vətən aşiqi”, “tanrının vergisi”, “siyasət aləminin sərkərdəsi” adlandırılan ulu öndərin Naxçıvanda böyük sevinclə qarşılanması, bu günün Azərbaycanın tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı olması son dərəcə səmimi şəkildə ifadə olunmuşdur. Poemada ümummilli liderin xalqımız qarşısındakı xidmətləri də lazımcıca işıqlandırılmışdır. Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yeritdiyi siyasət və abadlaşdırma, quruculuq islahatlarının nəticəsində Naxçıvanın gülzarlığa çevrilməsi şairi qürurlandırır.

Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi, şair Elman Həbibin 1998-ci ildə qələmə aldığı “Həqiqət günəşi” poeması ulu öndər Heydər Əliyevə ümumxalq məhəbbətinin, inamının bədii ifadəsidir. Şairin 1999-cu ildə nəşr olunmuş “Hərənin öz işi” adlı kitabına ön söz yazmış akademik İsa Həbibbəyli bu əsəri yüksək qiymətləndirmişdir: “Elman Həbib Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin çətin və mənalı həyat yolu və mübarizəsinə, böyük milli və dövlətçilik amallarına həsr olunmuş “Həqiqət günəşi” poeması ilə ölkədə ge-

dən ictimai-siyasi və tarixi-mədəni prosesləri bütün dolğunluğu və realizmi ilə əks etdirmək bacarığını nümayiş etdirmişdir” [Həbib, 1999, 5]. Şair “həqiqət günəşi” adlandırdığı, xalqın məhəbbətini qazanmış, arxa-dayağı da xalq olan, bütün arzusu, diləyi xalqının azadlığı, xoşbəxtliyi olan, xalqın döyünən ürəyi, haqq-ədalət carçısı olan bu dahi şəxsiyyət haqqında dastan yaratmaq üçün, onun Vətən qarşısındakı xidmətlərini əbədi olaraq tarixə bədii dillə yazdırmaq üçün Tanrıdan xeyir-dua, qələminə qüvvət verməsini istəyir. Poemanın “Portret” adlanan hissəsində ulu öndərin bədii sözlə çəkilmiş portreti gözlərimiz qarşısında günəş kimi nur saçan, qamətində dağlar vüqarı, yerində əzəmət, gözlərində şəfəq, hər sözündə, kəlməsində insanlara məhəbbətlə dolu, əzmlı, qorxmaz, cəsur bir sülh carçısını canlandırır. Elman Həbibin “Heydərnamə” poeması bu poemanın da daxil olduğu, həm də yeni hissələrin də əlavə olunduğu təkmilləşdirilmiş son variantdır. Bir-birini izləyən “Ulu öndərdən” və “Xalqın səsi” adlı hissələr poema daxilində dialoqlar kimi müəllifin özünəməxsusluğunu ifadə edir [Həbib, 2013].

Şair Zeyqəm Vüqarın vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış “Naxçıvanım – doğma yurdu” poemasında hər yerində bir gözəllik, bir təntənə, yaşıllıq, çiçəklik, yeni salınan binalarla diqqəti cəlb edən, gözəlləşən Naxçıvanın bu gününü quran əllər alqışlanır. Bu xalqı yaşıdan, intibaha aparən əllərdən bəhs edən zaman “zülmətdə Vətənə mayak olmuş” [Vüqar, 2009, 150] ümummilli liderə şairin səmimi hisslərinin - minnətdarlığının bədii ifadəsi olan misralar müstəqilliyə qovuşmuş bir xalqın ürəyinin arzuları təsiri bağışlayır:

Ziyarət et ordaca böyük öndəri bir an,
Bu bəşəri dahini unutmaz Azərbaycan.
O Heydərdir, zülmətdə Vətənə mayak oldu,
Doğma Naxçıvanıma çətində dayaq oldu [Vüqar, 2009, 150-151].

Ümummilli liderə həsr olunmuş poema janrında yazılmış irihəcmli bədii nümunələrə Kəmalə Ağayevanın “Nurun yayılıbdır bütün dünyaya” [Ağayeva, 2014, 109-117], Həmid Arzulunun “Heydərnamə”, Rəhilə Elçinin, Elxan Yurdoğlunun “Yolu var olanların özü daim var olur” [Yurdoğlu, 2015, 17-27] və s. müstəqilliyin müxtəlif illərində yazılmış poemalar daxildir. R.Elçin, K.Ağayeva və E.Yurdoğlunun əsərləri ulu öndərin həyatının bütün mərhələlərini əhatə edir. Kəmalə Ağayevanın poeması bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, “bütün bu ağılagəlməz xoş əməlləri həyata keçirən, Azərbaycanı zirvələrə qaldıran ulu öndər hələ sağlığında xalqın qəlbində özünə heykəl ucaltmışdır [Səfərli, Ağaqızı, 2015, 47].

Qeyd etdiyimiz əsərlərdə hərbi, siyasi, iqtisadi, elm, təhsil, mədəniyyət və s. sahələrdə qazanılmış uğurlar, böyük siyasi uzaqgörənliklə imzalanmış layihələr oxucunun gözləri qarşısında fenomenal dahi şəxsiyyəti canlandırmağa imkan verir. Son olaraq onu nəzərə çatdırmaq istərdim ki, xalqın və müstəqil dövlətimizin xilaskarı və hamisi, ümummilli lider Heydər Əliyevdən bəhs edən əsərlər dünyamiqyaslı dövlət xadiminə ümumxalq məhəbbətini ifadə edir. Bu əsərlər müstəqil dövlətimiz və xalqımız yaşadığı müddətdə bundan sonra da qələmə alınacaqdır və daim müraciət olunan ədəbi nümunələrdən olaraq qalacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva, K. (2014) Ay-ulduzlu gülüstanım. Bakı: Elm və təhsil, 332 s.
2. Yadigar, A. (2007) Hər şeyin bir sonu var. Naxçıvan: Qızıldağ, 290 s.
3. Yadigar, A. (2016) Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 360 s.
4. Eyvazlı, H. (2010) Ömür yarpaqları. Naxçıvan: Məktəb, 150 s.
5. Həbib, E. (1999) Hərənin öz işi. Bakı: Yurd, 188 s.
6. Həbib, E. (2013) Heydərnamə. Naxçıvan: Əcəmi, 464 s.
7. Həbibbəyli, İ. (2015) Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 846 s.
8. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (2016). AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. 2 cildə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 800 s.
9. Səfərli, Ə., Ağaqızı, A. (2015) Nuh yurdunun heyranı. Naxçıvan: Əcəmi, 256 s.
10. Vüqar, Z. (2009) Vətən dərdi olmaya. Naxçıvan: Qızıldağ, 160 s.
11. Yurdoğlu, E. (2015) Gündüzləri sübh şəfəqli, gecələri nur çələngli Naxçıvanım. Naxçıvan: Əcəmi, 104 s.

HEYDƏR ƏLİYEVİN ƏDƏBİYYAT STRATEGİYASI

Aynur Səfərli

DİN-in Polis Akademiyasının Dil hazırlığı kafedrasının müəllimi

Summary

There were statesmen who perceived literature as an organic component of state policy and skillfully and creatively used this inexhaustible treasure in the implementation of national policy. Heydar Aliyev is also one of those individuals who has extensive and systematic knowledge in the field of literature. This historical figure, who said that the literary factor occupies a special place in the formation of his worldview, played a big role in the personal fate of fiction. The tendency to form public opinion about South Azerbaijan has always been the basis of the loyal attitude towards the works of the great leader written on the theme of the South, nurtured at the state level. In this sense, the decree of October 29, 1997 "On the celebration of the 90th anniversary of the birth of Mohammadhussein Shahriyar" is of particular importance. In literary policy, Heydar Aliyev paid special attention to the principle of modernity and historicity. Literary works on historical topics written by outstanding Azerbaijani writers Elchi, Isa Huseynov, Aziza Jafarzadeh, Huseyn Ibrahimov, Farman Kerimzadeh, Alisa Nijat and others played an important role in deepening the processes of national-historical self-awareness. Heydar Aliyev's concept of modernity was formed in society and literature. Modern Azerbaijani literature, which emerged after the sixties of the twentieth century, was able to achieve its best achievements in the light of this wise concept. He was one of the beneficiaries of the publication of the Adabiyat newspapers, Azerbaijan, Gobustan and Ulduz magazines.

Key words: Heydar Aliyev, literary factor, Nizami, Fuzuli, "Kitabi-Dada Gorgud".

Резюме

Были государственные деятели, которые воспринимали литературу как органическую составляющую государственной политики и умело и творчески использовали это неисчерпаемое сокровище в осуществлении национальной политики. Гейдар Алиев также является одной из тех личностей, которые обладают обширными и систематическими знаниями в области литературы. Этот исторический деятель, сказавший, что литературный фактор занимает особое место в формировании его мировоззрения, сыграл большую роль в личной судьбе художественной литературы. Тенденция к формированию общественного мнения о Южном Азербайджане всегда лежала в основе питаемого на государственном уровне лояльного отношения к произведениям великого лидера, написанным на тему Юга. В этом смысле особое значение имеет указ от 29 октября 1997 года «О праздновании 90-летия со дня рождения Мохаммадгусейна Шахрияра». В литературной политике Гейдар Алиев особое внимание уделял принципу современности и историчности. Литературные произведения на исторические темы, написанные выдающимися азербайджанскими писателями Эльчи, Исой Гусейновым, Азизой Джафарзаде, Гусейном Ибрагимовым, Фарманом Керимзаде, Алисой Ниджат и другими, сыграли важную роль в углублении процессов национально-исторического самосознания. Концепция современности Гейдара Алиева сформировалась в обществе и литературе. Современная азербайджанская литература, возникшая после шестидесятих годов XX века, смогла достичь своих лучших достижений в свете этой мудрой концепции. Он был одним из бенефициаров издания газет «Адабият», журналов «Азербайджан», «Гобустан» и «Улдуз».

Ключевые слова: Гейдар Алиев, литературный фактор, Низами, Физули, «Китаби-Дада Горгуд».

Ədəbiyyatı dövlət siyasətinin üzvi tərkib hissəsi səviyyəsində qəbul edən, bu tükənməz xəzinədən milli siyasətin həyata keçirilməsində bacarıqla və yaradıcı şəkildə faydalanan dövlət xadimləri olmuşdur. Heydər Əliyev də geniş və sistemli ədəbiyyat biliyinə malik olan həmin şəxsiyyətlərdəndir. Dünyabaxışının formalaşmasında ədəbiyyat amilinin xüsusi yer tutduğunu söyləyən bu tarixi şəxsiyyət bədii ədəbiyyatın şəxsi taleyində böyük rolu oynadığını zamanla etiraf etmişdir. "Şəxsən mən ədəbiyyatı çox sevən adamam və gənc vaxtlarımdan, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyatı sevmişəm... mənim bir insan kimi formalaşmağında, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur. Mən orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının bütün əsərlərini sevə-sevə oxumuşdum... O illərdə, o uşaqlıq və gənclik illərində onlar mənə o qədər təsir edib ki, mən onları unutmamışam. Bu "oxumuşam, unutmamışam" sözləri sadəcə bir fikir deyil. Yəni onlar mənə təsir edib, mən onlardan bəhrələnmişəm, mənəvi qida almışam" (1997-ci il, Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı) (Həbibbəyli, 2010). Dram əsərləri içərisində Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" tragikomediyasına, şairlərdən xalq şairi Səməd Vurğunun "Azərbaycan"ına, poema baxımından Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın "Heydərbabaya salam"na, milli mətbuatdan "Molla Nəsrəddin" jurnalına, opera üzrə Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlu"suna, mənzum faciələrdən Hüseyn Cavidin "İblis"inə... ayrıca dəyər verməsi fenomenal ədəbiyyat yaddaşına malik olan Heydər Əliyevin

bədii ədəbiyyata münasibətdə şəxsi maraqları ilə dövlətçilik düşüncəsinin üst-üstə düşdüyünün əksidir. 1972-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının V qurultayında *"Azərbaycan ədəbiyyatı həmişə öz xalqının həyatının ön sıralarında irəliləmişdir. Bu ədəbiyyat xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini ədəbləşdirib bizə çatdırmış, bizim qarşımızda bütün əzəməti ilə açmışdır"* (Həbibbəyli, 2010) – deyən H.Əliyev ədəbiyyata xalqın taleyinin və tarixi yaddaşının əks-sədası kimi baxırdı.

Bədii düşüncədə tarixilik, millilik və müasirlik prinsiplərini ədəbiyyat siyasətinin əsası hesab edirdi dahi şəxsiyyət Azərbaycan yazıçılarının, xüsusən Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza, Məmməd Araz, bir qədər sonra Sabir Rüstəmxanlı kimi sənətkarların ana dili uğrunda apardıqları milli mücadiləyə dövlət səviyyəsində müəyyən üsullarla meydan açmışdır. Eyni zamanda, deputat seçilmək, fəxri adlar və dövlət mükafatları almaqla sözü gedən yazıçılar müdafiə olunmuşlar. H.Əliyev bu yolla onların fəaliyyətinə dəstək verməklə yanaşı, yazıçıların toxunulmazlığına təminat vermişdir. Millətin və ölkənin bütövlüyü düşüncəsinin cəmiyyətdə formalaşdırılmasında da Heydər Əliyev ədəbiyyat faktorundan məqsədyönlü şəkildə faydalanmışdır. XX əsrin yetmiş-səksəncinci illərində Cənub mövzusunda yazılmış əsərlərə dövlət səviyyəsində bəslənilən loyallıq münasibətlərin kökündə Cənubi Azərbaycanla bağlı ictimai fikri formalaşdırmaq tendensiyası dayanırdı.

Heydər Əliyev hələ sovet rejimi dövründə Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni əlaqələrin yaradılmasının əsasını qoymuşdur. "Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadan olmasının 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında"kı 29 oktyabr 1997-ci il tarixli sərəncamı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyevin ədəbiyyat təlimindəki millilik anlayışı özündə bütün dolğunluğu ilə Azərbaycançılıq məfkurəsini əks etdirir. Ədəbiyyat vasitəsilə milli-mənəvi özünüdərk prinsiplərinin daha da dərinləşdirilməsi, Azərbaycançılıq məfkurəsinin mənimsədilməsi Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətinin əsas prinsiplərindən olmuşdur.

Ümummillə lider ədəbiyyat siyasətində tarixilik prinsipinə xüsusi diqqət edirdi. Görkəmli Azərbaycan yazıçıları Elçinin, İsa Hüseynovun, Əzizə Cəfərzadənin, Hüseyn İbrahimovun, Fərman Kərimzadənin, Əlisə Nəcətin və başqalarının tarixi mövzularda yazdığı bədii əsərlər milli-tarixi özünüdərk proseslərinin dərinləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Tarixi mövzularda yazılmış bədii əsərlərin əsasında filmlərin çəkilməsi, teatr tamaşalarının hazırlanması, bu əsərlərdən bəzilərinin rus dilinə tərcümə olunması, nəşr prosesinin kütləviləşdirilməsinə və miqyasın genişlənməsinə özünün layiqli töhfəsini vermişdir.

Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətində müasirlik meyarının da özünəməxsus rolu və yeri vardır. Cəmiyyətdə və ədəbiyyatda müasirlik anlayışının Heydər Əliyev konsepsiyası formalaşmışdır. XX əsrin altmışıncı illərindən sonra yaranan müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ən yaxşı nailiyyətlərini həmin müdrik konsepsiyanın işığında qazana bilmişdir desək yanlışdır. Yazıçılar Birliyinin mətbu orqanları olan "Ədəbiyyat qəzeti"nin, "Azərbaycan", "Qobustan" və "Ulduz" jurnallarının nəşrinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi də deyilənlərə bariz nümunədir.

Həmçinin böyük xidmətləri nəzərə alınmaqla tanınmış yazıçılara fəxri adların, fərdi təqaüdlərin və yaradıcı gəncliyin istedadlı nümayəndələrinə mükafatların verilməsi də Ulu öndər tərəfindən əsası qoyulmuş ədəbi prosesin stimullaşdırılması siyasətindən başqa bir şey deyildir. Son vaxtlarda "Qızıl çinar", "Buta" kimi yüksək səviyyəli mükafatların meydana çıxması, Heydər Əliyev Fondunun mükafatları və təqaüdlərinin yaradılması mövcud siyasətin işığında formalaşan yeni ənənələrdir.

1994-cü ildə satirik qələm ustası Cəlil Məmmədquluzadənin 125, N.Gəncəvinin 840, M.Füzulinin 500, "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileylərinin keçirilməsi sənətkarların və yazılı abidələrin Azərbaycan xalqına məxsusluğu nəinki əsaslandırılmış, hətta bütün dünyaya bəyan edilmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə (1995-ci ildə ilk dəfə verilib) və Məmməd Arazla yanaşı "İstiqlal" ordeninə layiq görülmüş Xəlil Rza Ulutürkün "Gündəliyində" n əhəmiyyətli bir epizoda nəzər yetirək: *"Xəmsə" yaradıcısının anadan olmasının 840 illiyi bayramı keçiriləndə böyük qazax şairi Oljas Süleymenov Heydər Əliyevə belə bir sual verib: Axı 840 yuvarlaq rəqəm deyil, niyə tələsirsiniz? Heydər Əliyev cavab verib: "Tələsməyimiz əbəs deyil. Biz Nizami ilə bəşəriyyəti qovuşdurmağa tələsirik. Nizami elə bir sənətkardır ki, hər il bayramını keçirməyə dəyər"* (Akimova, 2021).

Mənəvi coğrafiyanı milli-mənəvi dəyərlərin Azərbaycana qaytarılmasıyla gerçəkləşdirən Heydər Əliyev, görkəmli akademik İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, Azərbaycanın qapılarını Dədə

Qorqudun, Babəyin, Nizaminin, Nəsiminin, Hüseyn Cavidin, Şəhriyarın üzünə taybatay açmaqla, əslində, Azərbaycanın məfkurəvi necəliyini müəyyənləşdirdi.

Azərbaycan ziyasını, görkəmli ədəbiyyat xadimlərini Sovet İttifaqının sərt rejimi dövründə də bir çox məhrumiyyətlərdən qorumağı bacaran H.Əliyev özü bir neçə faktı cəmiyyətə açıqlayır: “60-70-ci illərdə Azərbaycanda dissident axtarsaydıq, onlar çox idi. Ən böyük dissident Bəxtiyar Vahabzadə idi. Təhlükəsizlik Nazirliyində işləyəndə mən onu qorumağı bacardım. Xəlil Rza Ulutürk də ən böyük dissident idi. Ancaq biz onları qoruyub saxladıq” (Heydər Əliyev, 2017). Bu barədə Xalq yazıçısı Anarın “Yaşamaq haqqı” kitabında da belə bir epizod yer alıb: “Qurultayda Heydər Əliyevin çıxış etdiyi iclası mən aparırdım və belə bir replika atdım: - Heydər müəllim, bir dəfə “Ən böyük dissident elə mən özüm olmuşam” dediniz. Tamamilə doğrudur – dedi Heydər Əliyev və: - “Düzdür, mən şeir yazmıram, roman və ya hekayələr yazmıram. Ancaq 1969-cu ildən başlayaraq 1987-ci ilə qədər Kommunist Partiyasında ən böyük dissident mən idim” (Akimova, 2021).

Çox az lider var ki, onların siyasi fəaliyyəti ədəbiyyatla bu qədər kəsişir, ortaqlar müstəviyə gəlir. Heydər Əliyev bu mənada müstəsna şəxsiyyətlərdəndir. Araşdırmamızda bir daha bunun şahidi olduq. Məhz belə bir siyasi kursun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycançılıq siyasətinin ideoloji özümlü görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin ədəbiyyat və mədəniyyət təlimindən yararlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Akimova, Elnarə. (2021) Heydər Əliyev – Azərbaycan ədəbiyyatının hamisi və təəssübkeşi (müsahibə) “İki sahil” qəzeti, 10 dekabr.

2. Həbibbəyli, İsa. (2010) Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimində ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr. Azərbaycan. - 27 aprel. - s. 4.

3. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti (2017). 10 May.

RƏSUL RZA VƏ MEMUAR JANRI

Zeynəb Səfərova

Bakı Slavyan Universiteti

Summary

In these articles of R. Rza, the promotion of the ideas of enlightenment and the preservation of the language attract attention as a very broad scientific outlook. One of the most important events of the mentioned period should be considered the article he published on the correction of the alphabet. Here, the author sees one of the main reasons hindering the development of the language in the fact that the Arabic and Cyrillic alphabets are an obstacle for our people, and he thought about ways to overcome these advantages. In the period after the 1920s in Azerbaijan, the struggle for the alphabet caused concern among the pioneers in history. Regarding the issue, the newspapers operating in the press of the time gave an analysis of the defects of the Cyrillic alphabet with in-depth scientific evidence, and published works rich in comments on the specific features, pronunciation, and phonetic features of the Azerbaijani alphabet. The main advantage of the adopted new alphabet was the display of consonant and vowel sounds and letters that are not in the Azerbaijani language, and the presence of a special sign that does not change the shape of each consonant according to its position. His work on changing the alphabet has been very useful and productive. Prominent publicist published articles by making contact with Turkish and Russian press. His thoughts on linguistics were published in newspapers and conveyed to the reader through publicism.

In his many sources related to R. Raza, he was of great importance in terms of the promotion of Azerbaijani studies. The artist tries to present all his individual, specific features. Essays and articles dedicated to classical and modern personalities should be mentioned separately in the poet's publicism. Rasul Reza wrote essays on literature, encyclopedia, alphabet, and cinema characters. He also has great examples in the field of music.

Key words: genre, journalism, linguistics, poetism, Rasul Rza

Резюме

В этих статьях Р. Рза обращает на себя внимание пропаганда идей просвещения и сохранения языка как весьма широкий научный кругозор. Одним из важнейших событий указанного периода следует считать опубликованную им статью об исправлении алфавита. Здесь автор видит одну из главных причин, тормозящих развитие языка, в том, что арабский и кириллический алфавиты являются препятствием для нашего народа, и задумался о путях преодоления этих преимуществ. В период после 1920-х годов в Азербайджане борьба за

алфавит вызывала беспокойство среди пионеров истории. По этому вопросу действовавшие в прессе того времени газеты дали анализ недостатков кириллицы с подробными научными данными, опубликовали работы, богатые комментариями об особенностях, произношении и фонетических особенностях азербайджанского алфавита. Главным преимуществом принятого нового алфавита было отображение согласных и гласных звуков и букв, которых нет в азербайджанском языке, а также наличие специального знака, не меняющего форму каждой согласной в зависимости от ее положения. Его работа по изменению алфавита оказалась очень полезной и продуктивной. Известный публицист публиковал статьи, контактируя с турецкой и российской прессой. Его мысли о языкознании публиковались в газетах и доносились до читателя посредством публицистики.

В своих многочисленных источниках, связанных с Р. Разой, он имел большое значение в плане развития азербайджановедения. Художник пытается передать все свои индивидуальные, специфические черты. Отдельного упоминания в публицистике поэта заслуживают очерки и статьи, посвященные классическим и современным личностям. Расул Реза писал очерки о литературе, энциклопедии, алфавите и персонажах кино. У него также есть отличные примеры в области музыки.

Ключевые слова: жанр, публицистика, лингвистика, поэтизм, Расул Рза.

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və inkişaf yolu keçərək müasir inkişaf səviyyəsinə gəlib çatanadək müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Dilin formalaşma prosesi əsasən XX yüzilliyin 20-ci illərdən sonrakı dövrü əhatə edir. Bütün sahələr üzrə yüksəliş, təkamül, inkişaf və s. dilçiliyimizin qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Sözü gedən dövrü Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşməsinə bəzi tədqiqatçılar müxtəlif inkişaf mərhələsinə bölür.

Maraqlı və yeni faktlarla, məlumatlarla Rəsul Rzanın xatirələri, əsasən “Avtobioqrafiya” əsərini yazmışdır. Şair lap uşaq yaşlarında kədərli keçdiyi günlərin qələmə almışdır. Təhlillər göstərir ki, Rəsul Rza yaradıcılığının ilk dövründə müraciəti məhsuldar dövrünə təsadüf edilir. Bu maraqlı tarixlə xalq şairi tanışdır. Ümumiyyətlə, hər bir sənətkarın qələmə aldığı xatirələr onun yaradıcılığına nüfuz etmək üçün mühüm bir mənbədir. “Bilirsiniz, mən başa düşürəm ki, hər bir sənətkarın xatirələri bir tərəfdən yaradıcılıq laboratoriyasına nüfuz etmək üçün tədqiqatçılar və sırayı oxuculardan ötrü çox mühüm mənbədir, digər tərəfdən də gələcək sahibinin təcrübəyi-halını, konkret bir dövrün ədəbi-mədəni həyatının və mühitinin naməhrəm diqqətdən kənarda qalan tərəflərinin bərpası və öyrənilməsi baxımından əvəzsiz sənəddir.

Avtobioqrafik əsərində bir məqam cəlbədidir, obyektin təsvirini verən bədii parçalar çoxdur. Müəllif tarixi keçmişə simvolizə edən poetik ifadələrlə yada salır, obyektiv təsvirlərlə insan hissiyyatını qovuşdurur, informativ təəssürat yaradır. R.Rza tarixə-memuar janrında yazdığı əsərləri ilə yanaşı oçerk və məktub tərzində xatirə motivləri də az deyildir. Müəllif tərcüməyi-halı adlı əsərində həyatına dair məlumatlar yer almışdır. Ədibin xatirələrinin qəhrəmanları əhatəsində olan insanlar, eləcə də tarixi şəxsiyyətlər, yaddaşlarda həkk olunmuş insanlardır. Hər biri obraza çevrilmiş insanlara münasibəti, fərdi kimliyi və mövqevqeyi ifadə olunmuşdur. R.Rzanın xatirələrindəki adlarından məlum olur ki, onlar tədqiqat obyektinə olaraq kimlərdir.

“Avtobioqrafiya” əsərində ədibin özü, ailəsi, eyni zamanda ətrafında olan müasirləri haqqında geniş informativ məlumat vardır. Xatirə memuarında şairin özü haqqında məlumatları dəqiqliklə oxucuya çatdırır, qələmindən çıxan cümlələr səmimidir, hissiyyatla dolu və koloritlidir. Əsərdə yer alan faktlar, gerçək təfərrüatla R.Rzanın yaradıcılığı üçün portret çizgilərinin dəqiq ifadəsidir.

R.Rza xatirə- memuar janrında yazdığı əsərlər yadasalma, təhkiyə, yaddaş, yeri gəldikdə, dialoq və monoloq şəklində olması qəhrəmanın fərdi xüsusiyyətlərinin açılmasına kömək edir. Şair öz müasiri Nazim Hikmətlə yaxınlıq münasibətində çıxış edərək, sənətə və həyata münasibətini canlandırarkən qəhrəmanının səciyyəvi xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırır. Bununla bağlı F.Mehdinin qənaəti də maraqlıdır: “ Onun xarakteri bütün çizgiləri, detalları ilə birlikdə oxucunun qarşısında açılır. Əlbəttə, qələmə alınan hər hansı əsərdə bu, əsas məqsəd deyildir. Əslində yazıçı - publisist bu haqda heç nə düşünmür də. Onun məqsədi əsərdə qoyduğu əsas ideyanı açmaq, müəyyən hiss və həyəcanları əks etdirmək, ümumiləşdirməkdir. Ancaq maraqlıdır ki, o, başqalarını təsvir edərkən, göstərəkən dolayı yolla özünü də “yaradır”.

R.Rza yazı boyu xarakterinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini açır. Onun özü haqqında fikirləri aktuallığını, müasirliyini qoruyub saxlamaqdadır. Yenilik, həyatilik Rəsul Rza yaradıcılığının özülünü təşkil edir, “Avtobioqrafiya” əsəri avtobioqrafik bir xatirədir, avtobioqrafik bir xatirədir. Xatirələr yaradıcılıq tərcüməyi-halının bəzi məqamları, bəzə ədib sözüdür. Məqalədən görünür ki, R.Rza Füzuli

şeyrinin poetik vüsətini göstərməyə çalışmış, poeziyası üzərində geniş dayanmışdır. İlyas Əfəndiyev xalq şairi Rəsul Rzaya həsr etdiyi “Şair-vətəndaş” portret очерkidir. Məqaleni şairin 60 illik yubileyi münasibəti ilə yazılsa da, ciddi təhlil üzərində köklənən Rəsul Rzanın poeziyasının məziyyətlərini dəyərləndirən əsərdir. “Rəsul Rza əsərin böyük tələbini duyan və ona cavab verməyi bacaran sənətkarlardandır. Onun poeziyasında kəskin həqiqətlər vardır. O, heç bir zahiri effektdə aludə olmur. Onun ilhamının mənbəyi və hədəfi həyatın sərt gerçəkliyi. R.Rzanın müxtəlif mövzulu xatirələrində aydın olur ki, yol qeydləri, səfərlər, təəssüratlar, ünsiyyət və şəxsi münasibətlər təsvirində yazılmışdır. Onları aşağıdakı kimi istiqamətlərə ayıra bilərik: 1. Yol qeydləri; 2)Yaxın insanlarla ünsiyyət.Müəllifin bir sıra yazıları dövrü mətbuatda çap olunsada, cildə daxil edilməmişdir.

Novatorluq onun rəngarəng, insani pozisiyasının canında, ruhunda insanlarla, təbiətlə sənətkar münasibətləridir. O, “ürəklərə yol tapan” gözəl bir lirik olmaqla bərabər, sərt poeziyasının da yarıdıcısıdır. O, meşşan, psixologiyası, kəmiyyətə, ictimai həyata saxta münasibəti sərrast nişan almağı poeziyasının müqəddəs vəzifələrindən hesab edir.” Sonra əbədi yaşarlığını bir fikirlə yekunlaşdırır: “ Mən Rəsul Rza haqqında indiki zamanda danışiram, çünki başqa cür mümkün deyil. Rəsul Rza yaşayır, Rəsul Rza həmişə yaşayacaq.

Azərbaycan ədəbi-bədii dili və üslubu sistemində özünəməxsus yer tutan Rəsul Rzanın bədii dili canlı xalq danışığı dilinə əsaslanır. Bu xüsusiyyət yazıçının dilini səciyyələndirən əsas amillərdən biridir. Yazıçının əsərlərində qoyduğu problemin əsas məqsədi onun fikri insan və onun mənəviyyətidir. R.Rzanın da əsərlərinin mərkəzində insan problemi dayanır. Ümumiyyətlə, bədii əsərlər də insanın əsas mərkəzi yer tutmasının mühüm fəlsəfi mənası vardır. M.Qorki bədii ədəbiyyatı “insanşünaslıq” adlandırmışdır. Bədii ədəbiyyatın təsvir obyektləri içərisində insana ona görə belə böyük əhəmiyyət verilir ki, əslində yalnız insan varlığın subyektidir, yalnız xarici aləmin mahiyyətini dərk etmə qabiliyyətinə malikdir.

Dilçilik tarixində diqqəti cəlb edən sadəlik və yığcamlıq məsələsidir. Dil də öz tarixi inkişaf yolu keçərək hər zaman yığcamlığa, ixtisara meyl edir. Dil qanunlarını dərinləndirən R.Rza həmin qanunlara istinad edərək yığcam və sadəliyə önəm verirdi.Əsasən şeirlərində şəkilçilərin ixtisarı diqqəti cəlb edən məqamlardandır. Bu üsulla da əsas yazıçının vurğulamaq istədiyi söz nəzərə çarpırdı. Şeir tariximizdə işlədilən bu üsulun-ellipsisin əsas məqsədi şeiri danışığı dilinə yaxınlaşdırılması mahiyyətini daşıyır.Yəni təbii nitq şeirə daxil olur. Şeirdə söz birləşməsinin və ya cümlənin bir hissəsi digər misraya keçirilməsi şeirin axıcılığının qarşısını alır. Poetikada bu üsulla anjambeman üsulu adlanır. Bu xüsusiyyət şeiri sadələşdirir, axıcılıq yaradır.Anjambeman dilin fonetik-sintaktik qanunları ilə şeirin mexaniki bölgüləri arasında ziddiyyətdən doğan poetik üsuldur. Sintaqmın iki hissəyə bölünüb formal-poetik tələblərlə əlaqədar bir-birindən uzaqlaşdırılması ilə yeni, səciyyəvi ifadə tərzini (misralararası fasilə,qırıqlıq) yaranmış olur. Bu üsul vasitəsilə sintaktik və ya ritmik faktora üstünlük verilməsindən asılı olaraq fasilələr uzun və ya qısa ola bilər. Əslində bu üsul cümlə daxilində nizami pozaraq misraların azalmasına gətirib çıxarır. Yəni iki cümlə bir cümlə kimi dərk olunur. Canlı xalq danışığının ən mənalı ünsürü sayılan intonasiya adı praktik dildə kommunikativ funksiyaya, məzmunun dinləyiciyə çatdırılmasına kömək edir. Danışığı dilinə əsaslanan şeir sintaktik assimetriya ilə səciyyələnir.Bu halda şeir adı məişət dilinə yaxınlaşır. R.Rzanın da novatorluğu dildə yenilik, sərbəstlik yaratmasıdır. Şeirdə həyatın müxtəlif ziddiyyətli hissələrin əks etdirdiyində səciyyə kəsb edir. Ədəbiyyatımıza R.Rza tərəfindən gətirilən bu üsul, bu yenilik inkişaf etdirilmişdir. Bu yeniliyi dövrün bəzi yazıçıları tərəfindən qəbul etmir, hətta tənqidi mövqedə dayananlar da olurdu.R.Rzanın yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyəti də söz işlətmə bacarığıdır.

R.Rza dilimizdə olan nöqsanlarla bağlı irəli sürdüyü fikirlərdə belə həssaslıq, diqqət duyulur. İstər danışığı və ya yazı dilimizdə üslubuna uyğun gəlməyən sözlərin işlədilməsi ilə bağlı aktual fikirlər söyləmişdir. Rəsul Rza uzun müddət dil mövzusunun Azərbaycan mətbuatının gündəmində saxlamağa nail olmuşdur. Yazdığı publisistik yazılarında Azərbaycan mətbuatında baş verən ictimai – siyasi və ədəbi – mədəni hadisələrdən də geniş bəhs edilmişdir. Bu qəzetlərdə çap olunan məqalələrində maarifçi hadisələrin mükəmməl təhlili və təqdimi Rəsul Rzanın mütəfəkkir sima olduğunu göstərmişdir.

R.Rzanın bu məqalələrində maarifçilik ideyalarının təbliği və dilin qorunması çox geniş elmi dünyagörüşü aparıcı xətt kimi diqqəti cəlb edir. Sözügedən dövrün ən mühüm hadisələrindən biri əlifbanın düzəlişi ilə bağlı nəşr etdirdiyi məqaləsi sayılmalıdır. Burada müəllif dilin inkişafına mane

olan əsas səbəblərdən biri də ərəb və kiril əlifbasının xalqımız üçün əngəl olunmasında görünür və bu üstünlüklərin aradan qaldırmaq yolları üzərində düşünürdü. Azərbaycanda 1920-ci illərdən sonrakı dövrdə də əlifba uğrunda mübarizə tarixində qabaqcıl insanlar arasında narahatçılığa səbəb olur. Məsələ ilə bağlı düvrün mətbuatında fəaliyyət göstərən qəzetlər kiril əlifbası nöqsanlarının dərin elmi dəlillərlə təhlilini verib, Azərbaycan əlifbasının spesifik xüsusiyyətlərini, səslənməsini, fonetik xüsusiyyətlərini dair şərhərlə zəngin əsərlər çap olunurdu. Qəbul olunmuş yeni əlifbanın əsas üstünlüyü Azərbaycan dilində olmayan samit və sait səslərin və hərflərin göstərilməsi və yerinə görə, hər samitin öz şəklini dəyişməyən xüsusi işarənin olması idi. Onun əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bağlı fəaliyyəti çox faydalı və məhsuldar olmuşdur. Görkəmli publisist türk və rus mətbuatı ilə əlaqə yaradaraq məqalələr çap etdirmişdir. Onun dilçiliklə bağlı mülahizələri qəzetlərdə çap olunmuş oxucuya publisistika vasitəsilə çatdırılmışdır.

R.Rzaya aid bir çox mənbələrində azərbaycanşünaslığın təbliği baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş məqaləsi publisistik təsvir və təhkiyə tərkində olan yazıdır. Sənətkar çalışır ki, bütün fərdi, spesifik xüsusiyyətlər kimi səciyyələndirən tərəflərini təqdim etsin. Şairin publisistikasında klassik və müasiri olan şəxsiyyətlərə həsr olunan oçerk və məqalələr ayrıca qeyd olunmalıdır. Rəsul Rza ədəbiyyat, ensiklopediya, əlifba, kino xadimləri ilə bağlı oçerklər yazmışdır. Onun musiqi sahəsində də gözəl nümunələr sahibidir.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ƏDƏBİYYAT

Ülvi Tağızadə

Lənkəran rayonu İ.Mahmudov adına 1 saylı tam orta məktəbin
Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi

Summary

The article examines the principle of approach of national leader Heydar Aliyev, who studied the classical literary heritage of Azerbaijan as a mirror of national history, to literature from the aspect of idea-poetic source of common spiritual culture. Heydar Aliyev's attitude to the classical heritage and the care given to him in his political activity were also studied.

Key words: Heydar Aliyev, classical literary heritage, modern literary process, idea-poetic source, Nizami Ganjavi, Nasimi, historical characters.

Резюме

В статье рассматривается принцип подхода общенационального лидера Гейдара Алиева, изучавшего классическое литературное наследие Азербайджана как зеркало национальной истории, к литературе с точки зрения идейно-поэтического источника общей духовной культуры. Также были изучены отношение Гейдара Алиева к классическому наследию и забота о нем в его политической деятельности.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, классическое литературное наследие, современный литературный процесс, идейно-поэтический источник, Низами Гянджеви, Насими, исторические персонажи.

Ədəbiyyat tarixini xalqın, cəmiyyət tarixinin əksi kimi təhlil edən ümummilli lider H.Əliyev, ədəbiyyata mənəvi mədəniyyətin ideya-poetik mənbəyi kimi yanaşırdı. H.Əliyevin ədəbiyyatımız haqqında çox önəmli sözləri olmuşdur. Bunlardan bəzilərinə diqqət edək: “Ədəbiyyat bizim böyük milli sərvətlərimizdən biridir. Biz bununla fəxr etməliyik. Əslində mən həmişə belə düşünmüşəm və indi də düşünürəm. İnanıram ki, ədəbiyyatımızın, bədii sözünün, yazıçı sözünün millətimizə, xalqımıza təsiri çox böyükdür”.

H.Əliyev bu təsir imkanlarından məharətlə istifadə edir, həm insanların psixologiyasını, ictimai prosesləri, həm də taleyüklü ümummilli problemləri ifadə edir, onları operativ şəkildə müəyyənləşdirib həll edir.

Ümummilli lider Azərbaycan xalqının milli sərvət olan ədəbiyyata, poeziya və şairlərə, söz sənətinə verdiyi önəmi yaxşı dərk edirdi. Ona görə də bütün dövrlərdə hakimiyyətdə olarkən dövlətlə xalq arasında qarşılıqlı etimad mühiti yaratmaq üçün ədəbiyyatdan rəşional istifadə etmiş, klassiklərin yubileylərini keçirmiş, onların irsini çap edib bütün dünyaya yaymış, fərmanlar vermişdir. 1979-cu il yanvarın 6-da onun rəhbərliyi ilə “Azərbaycanın böyük şairi və maarifçisi Nizami irsinin öyrənilməsi,

nəşri və təbliği işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” qərar qəbul edildi. Bu, 40-cı illərdən sonra az qala unudulmuş dahi Nizami Gəncəvi ilə bağlı ən böyük siyasət sənədi idi. [Nəbiyev, 2007, 54]

Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi görkəmli dünya klassikləri təkcə ədəbi deyil, həm də tarixi-fəlsəfi nümunələrə çevrilmişlər. Ümumiyyətlə, ədəbiyyat təkcə xalqın mənəvi dünyasının, tarixi təfəkkürünün əksi ilə kifayətlənməyib, həm də tarixin yolunu işıqlandırır. Bir çox hallarda böyük şəxsiyyətlər tarixə ədəbiyyatla, bədii sözlə daxil olublar. H.Əliyev də belə idi. O, hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdə demişdi: “Bizim mədəniyyətimiz, elmimiz çox zəngindir. Nizamidən, Füzulidən söz düşmüşkən, biz onları təkcə şair kimi deyil, həm də böyük filosoflar kimi dünyaya, dünya mədəniyyətinə, elmə böyük töhfələr vermiş maarifçi kimi təmsil etməliyik” [Əliyev, 2008, 201].

İstər 1979-cu il qətnaməsində, istərsə də 1981-ci il tarixli qətnaməsində dahi Nizaminin anadan olmasının 840 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı onu dünyaya İntibah dövrünün böyük şairi, İntibah dövrünün zirvəsi kimi təqdim etdi. Böyük səylərə, şəxsən H.Əliyevin iradəsinə və xalqımızın çox-əsrlik ədəbiyyata məhəbbətinə əsaslanan bu iki tarixi sənəd təkcə Azərbaycanın deyil, dünya ictimaiyyətinin diqqətini Nizami dövrünə, onun həyatına yönəltdi. Bu sənədlərin digər mühüm əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, Avropa mərkəzçilərinin, xüsusən də rus sovet elmində məskunlaşan erməni əsilli bəzi şərqşünasların müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzusu olan Şərqlin dirçəlişi məsələsi gündəmə gətirildi.

H.Əliyev hələ 70-ci illərdə, hakimiyyətə gəlişinin ilk illərində dünyada tayı-bərabəri olmayan klassik irsimizə bədii-fəlsəfi baxımdan ciddi maraq göstərməyə başlayıb. Bu baxımdan dahi şair-filosof-hürufi Nəsimiyə münasibəti Nəsiminin dirçəlişi, Nəsimiyə münasibətdə tarixi ədalətin bərpası uğrunda mübarizə tarixi hesab etmək olar. 90-cı illərdə dahi Füzulinin 500 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlərə hazırlıq iclasında ulu öndər belə xatırlayırdı: Suriyada idim, Nəsiminin məzarını ziyarət etmək üçün konkret olaraq Hələb şəhərinə getmişdim. Suriya prezidenti Hafız Əsəd mənim səfərimin təşkili ilə bağlı xüsusi sərəncam verib. Axşam Hələb şəhərinin hökumət nümayəndələri mənə xəbər verdilər ki, şəhər Nəsiminin məzarını ziyarət edəcəyik. Şəhəri gün qəbrin yerini bilmədiklərinə görə 3-4 saat gözlədim. Nəhayət, buranı tanıyan bir nəfər tapdılar. Nəsiminin məzarı ümumi qəbiristanlıqda yerləşir. Nəsiminin övladları da orada dəfn olunub. Qəbir daşı filan yox idi. Amma qəbir yaxşı vəziyyətdə idi, bir nəfər ona qulluq edirdi” [Алиев, 1999, 227].

Nəsimi Azərbaycanın ilk şairidir, H.Əliyevin təşəbbüsü ilə 1973-cü ildə YUNESKO-nun xətti ilə bütün dünyada 600 illik yubileyi qeyd edilmişdir. Məhz bu yubiley tədbirləri çərçivəsində onun üç cildlik əsərlər toplusu professor C.Qəhrəmanov tərəfindən hazırlanaraq çap olunub. Şairin görkəmli seçilmiş əsərləri, məqalələr toplusu, akademik H.Araslının bir neçə dildə “Nəsimi” kitabı, M.Quluzadənin “Böyük ideallar şairi” kitabı işıq üzü görüb.

H.Əliyevin böyük Azərbaycan şairi Mövlan M.Füzuliyə ümumi türk kontekstində yanaşması qeyd olunub. Yeni müstəqillik tariximizdə iki ümumbəşəri ədəbi hadisə - “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi və Füzulinin 500 illik yubileyləri H.Əliyevin klassik irsə münasibətinin apofeoza çevrildi. Məhz bu kontekstdə yanaşması ilə onun 20-ci əsrin klassik söz ustaları Mirzə Cəlilə, Ü.Hacıbəyliyə, H.Cavidə, C.Cabbarlıya, S.Vurğuna münasibətinin mahiyyəti özünü göstərir.

H.Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayan ədəbi-nəzəri baxışları 1300 illik möhtəşəm tarixə işıq salır: “Kitabi-Dədə Qorqud” bizim doğma kitabımızdır. D.Qorqud bizim qədim babamız, əcdadımızdır. Biz fəxr edirik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi tarixi abidəmiz var, fəxr edirik ki, D.Qorqud kimi qədim babamız var. “Kitabi-Dədə Qorqud” xalqları, millətləri daimi birliyə, sülhə dəvət edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” çağırışı bu gün hər birimizə lazımdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” insanları, millətləri sülhə, barışığa dəvət edir. Xalqımız bu gün də “Kitabi-Dədə Qorqud”un vəsiyyətinə sadıqdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” özündə görkəmli elmi, mədəni və əxlaqi düşüncələri özündə cəmləşdirmiş bir abidədir” [Алиев, 2008, 218-219].

Məhz müstəqillik illərində bütün türkləri birləşdirmək, Azərbaycanın türk tarixində aparıcı rolunu nümayiş etdirmək üçün “doğma kitabımız” H.Əliyevə lazım idi. Ədəbi-bədii əsərlərin heç biri Azərbaycan türklərinin düşüncə səviyyəsini “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qədər əks etdirməmişdir. Bu, təkcə biz türklərin qəhrəmanlıq tarixi deyil, təkcə qələbələr tarixi deyil, həm də dövlətçilik tarixi, iqtidarın mənəvi tarixidir.

H.Əliyev yubileyləri, ötüb keçən hadisə hesab etmir, növbəti kampaniya kimi onların tarixi əhəmiyyətinə, perspektivlərinə mühüm və ciddi fikir verirdi. Ümummilli lider ədəbi-tarixi proses konsepsiyasında deyir: “Füzulinin tədqiqi və təbliği sahəsində işlər yubileydən sonra da davam etdirilməlidir”.

Digər tərəfdən, belə yubileylərin keçirilməsi xalqın, millətin sərvətini nümayiş etdirir. Eyni zamanda, bu yubileylər xalqın, millətin daha da yüksəlməsinə kömək edir” [Алиев, 2008, 343].

Tariximizə siyasətçi, həkim, yazıçı, dramaturq, publisist kimi “Şərqi Lenini” kimi daxil olmuş N.Nərimanovun 20-ci əsrin əvvəllərində inqilab dövrünün ziddiyyətlər burulğanında keçərək taleyi, birtərəflidir - rus-sovet şovinistlərinin ona qarşı ədalətsiz münasibəti H.Əliyevi həmişə narahat edirdi. Hələ DTK-nın rəhbəri olarkən o, siyasi sərəfənin məxfi saxlanılan və qadağan edilən “İnqilabımızın ucqar tarixçəsi haqqında” əsərini üzə çıxarmış, kommunistlərin münasibətinin əsl mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına nail olmuşdur.

Ədəbiyyatşünas alimlər T.Kərimli və V.Quliyev bu məsələyə obyektiv, tarixi qiymət verərək yazırdılar: “Azərbaycan xalqının dahi oğlu yazıçı, dramaturq, publisist, maarifçi N.Nərimanovun siyasi-mənəvi reabilitasiyasında XX əsrdə Azərbaycan xalqının bu iki böyük siyasi və mənəvi nəhənginin şəxsiyyətində və tərcümeyi-halında onun doğma xalqına və mədəniyyətinə dəfələrlə qayıdışı Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur [Алиев, 2009, 154].

H.Əliyevin N.Nərimanova münasibəti əslində onun üçün mübarizə idi. O, bir dövlət xadimi kimi N.Nərimanovun hansı tarixi vəziyyətdə düşdüyünü yaxşı bilirdi. Ümumiyyətlə, ulu öndər xalqın birliyini, onun tarixi ifadəsini, qururunu möhkəmləndirmək üçün bədii irsdən məharətlə istifadə etmişdir. Dəfələrlə qeyd etmişik ki, H.Əliyevin nəzəri baxışlarında tarixilik hissi çox güclü olub. O, istər ədəbi, istərsə də siyasi şəxsiyyətlərin həyat dövrlərini tarixi aspektdə dəyərləndirir, başqalarından da məhz bunu tələb edirdi. 1993-cü il sentyabrın 21-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ziyalıları ilə görüşündə bu istiqamətdə bir sıra dəyərli fikirlər söyləmişdir: “Bizim tariximiz çox zəngindir və biz onu vaxtaşırı olaraq xalqın diqqətinə çatdırmalıyıq” [Алиев, 2008, 66].

Beləliklə, tarixilik metodoloji prinsip kimi H.Əliyevin nəzəri-estetik meyarlarında əsas yer tutur, ona obyektiv reallıqları üzə çıxarmağa kömək edir. O, bir vaxtlar M.Rəsulzadəni, Ə.Şıxlinskini, Mehmandarovun, müsavətçi C.Cabbarlıni tarixilik mövqeyindən müdafiə edən N.Nərimanovu da tarixin təcrübəsinə əsaslanaraq dəyərləndirib. Sovet dövrünün tarixdə tutduğu mövqeləri, onun təhriflərini, həyatı və fəaliyyəti bu dövrə düşmüş şəxslərin səhvlərini hamıdan yaxşı bilirdi. O, N.Nərimanovu bəyənməyənlərə, onun müasirlərinə bu dövrün kontekstini nəzərə almadan N.Nərimanovun “səhvləri” haqqında deyil, onun faciəsi haqqında danışmağı tövsiyə edib. Kommunist ideologiyası olsa da, Azərbaycanın maraqları baxımından tarixin təhrif olunmasını cinayət, milli faciə kimi qiymətləndirirdi. Ədəbiyyat, böyük şəxsiyyətin taleyi xalqın tarixi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Nəbiyev, B. (2007) Heydər Əliyev haqqında etüdlər / B. Nəbiyev. - Çinar-Çap. - 136 s.
2. Əliyev, H. (1999) Ədəbiyyatın yüksək borcu və ideyaları: çıxışlar, məruzələr, təməllər / H. Əliyev. - Bakı: Ozan, - 495 s.
3. Гейдар Алиев и литература Азербайджана. (2009) – Баку, Восток-Запад. – 248 с.
4. Гейдар Алиев и культура: обращения, выступления, интервью, поздравления, сведения: (2008) в 3-х томах. – Т. 1: 1969–1982, 1993–1996. – Нурлар, – 504 с.
5. Гейдар Алиев и культура: обращения, выступления, интервью, поздравления, сведения: (2008) в 3-х томах. – Т. 2: 1997–1998. – Нурлар, – 520 с.
6. Гейдар Алиев и культура: обращения, выступления, интервью, поздравления, сведения: (2008) в 3-х томах. – Т. 3: 1999–2003. – Нурлар, – 536 с.

QULU AĞSƏS POEZİYASINDA İNSAN VƏ HƏYAT PROBLEMİ

Kəmalə Umudova

Bakı Slavyan Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

The poetry of Gulu Aghsas is a whole text built on a small form, but a deep philosophical foundation. The feature defining the integrity of his literary text is the search for a human being and a depiction of life. In the poet's composition, thoughts about man and life are linked to the exposure of divine truth, doubts in the way of reaching unity, and the desire to escape sin. His lyrical character is looking for the "other I" to find out why he came to life. The poet philosophically questions life secrets and laws and tries to address questions in different universes. The answers are hidden deep in the text, on the bottom layers. Life is material for literature, but literature keeps a secret — let's call it the author's position, his view of man and the world, and their interrelationship as a subject. The author is the leader of the conversation with the reader, the leader of the conversation about everything he describes in the text. What the author wants to tell us does not fit into one word, it is a lively and complex thought. Gulu Aghsas, who explores the cosmogonic secrets of the world, highlights the responsibility of word, poem, poetry, and poet.

Key words: *Gulu Aghsas, poetry, subject, text, author.*

Резюме

Поэзия Гулу Аксеса представляет собой небольшой по внешней форме целостный текст, опирающийся на глубокий философский подтекст. Эту целостность определяют поиски картины взаимодействия человека и мира. Размышления поэта о человеке и жизни направлены на преодоление сомнений и ошибок на пути приобретения единства, на выявление Божественной истины. Чтобы узнать цель своего бытия в жизни, лирический герой в его произведениях ищет Другое «я». Чтобы разгадать тайны мироздания, поэт ищет ответы на волнующие его многозначительные вопросы в трансцендентальном мире. Ответы скрыты в глубине текста, в подтексте. Жизнь — это материал для художественной литературы, однако литература содержит в себе сокровенную тайну. Назовем ее авторской позицией, взглядом субъекта на человека и на мир, на их взаимоотношения. Автор выступает как личность, ведущая с нами разговор: ведущая с нами разговор всеми вещами, которые она воплощает в тексте. Слово автора многомерное, оно не ограничивается одним словом, оно представляет собой мысль, обладающую живой и сложной структурой. Гулу Аксес, проникающий в космогонические тайны бытия, выдвигает вопрос об ответственности за все происходящее в мире, которую несут слово и личность поэта.

Ключевые слова: *Гулу Аксес, поэзия, субъект, текст, автор*

Qulu Ağsəs modern Azərbaycan şeirinin aparıcı simalarından biridir. O, böyük ədəbiyyata ən “zamansız zamanda”, yəni Azərbaycanda şeirin, poeziyanın yaşaması üçün ən çətin dövərlərdə, 1990-cı illərin əvvəllərində gəlir. Sovetlər birliyinin parçalanması, Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalı ilə ölkədə yaşanan bir çox ağır siyasi, iqtisadi, sosial kəlakizmlər, çətinliklər ədəbiyyatda yaranan yeni modern poeziya dalğasını da sınağa çəkdi. Bu çətin dövərlərdə bir çox istedadlı gənc şairlər ədəbiyyatdan uzaqlaşsa da, Qulu Ağsəs şairliyi tale olaraq seçdi və öz poetik üslubunu qoruyub saxladı. O, zamanın, fikir toqquşmalarının fəvqündə ayaqda qalmaq bacardı, milli-mədəni düşüncə ifadəçisi ola bilmək üçün mücadilə etdi.

Qulu Ağsəs Qarabağ, Ağdam, doğma kəndi Abdal-Gülablının amansız, fəlakətlə dolu işğal tarixini yaşadı, amma acıların poeziyanın azad ruhuna üstün gəlməsinə, onu buxovlamasına izin vermədi. Şair hər zaman “ışq söz verən” (“Bir yol yatağından qalxmayan bir çay”) dünyaya inandı — onu sözün müqəddəsliyinə, qələmə inam xilas etdi. Qulu Ağsəs şeirləri çoxplanlı mətdir. Onun şeirində xilas və ədəbiyyatə inam bəzən bir kəlmə ilə ifadə olunur. Söz — yol olur, yolu bəirləyir və yol göstərir. Qədim misirlilər və yunanların həqiqət adlandırdığı Varlığın sirlərini aramaq, anlamaq üçün Qulu Ağsəs şairlik taleyini, söz sənətini həyatda özünə yeganə yol seçmişdir. Təbiət, cəmiyyət, kainat, Tanrı və insan, cənnət və cəhənnəm yollarında həqiqət arayan şair özü ilə, öz lirik qəhrəmanı ilə həmsöhbət olur şeirlərində. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Rüstəm Kamalın yazdığı kimi, “Qulu Ağsəsin ömürdən danışması ölümü unutmamasıdır” (Rüstəm Kamal, 2009). Bu fikri başqa cür ifadə edərək Qulu Ağsəsi ölümsüzlük şairi adlandırmaq bilərik.

Ağsəs şeirinin mətni dünyanın fəlsəfi idrak olunması üzərindən, fərqli məkanların və zamanların, əks qütblərin intuitiv təsəvvürlər vasitəsi ilə bir nöqtəyə gətirilməsi, vəhdətə, bəlişgə, ahəngə, yəni insan və kainatın ontoloji dərkinə yönəli və həqiqət haqqında son bilgiyə malik olma cəbası üzərində modelləşir. Onun bədii dünyasında insan əsas yer tutur. Bu, Tanrının yaratdığı dünyada

insanın fəvqəlbəşər mövqeyinə işarə etmir, mərkəzdənqaçma meyillərinin ifadəsi anlamına gəlmir. Əksinə, şair insanı ikiyə parçalanmış dixotomik dünyada, bir-birinə zidd olan cəhətlər üzərindən öz yaradılış qayəsini və taleyini doğru dərk etməyə çağırır. Bu mənada Qulu Ağsəs yaradıcılığında insan bütün baş verən hadisələrin içərisindədir, onların səbəb və nəticələrinə məsuliyyət daşıyır. İnsan və onun dünyada yeri haqqında bu klassik düşüncə onun poeziyasında çox zaman sərbəst şeir şəklində ifadə olunur, fərqli təzahürlər, görüntülər, əşyalar, mənzərələr assosiyalar vasitəsilə əlaqələndirilir. Canlı və cansız materiyanın eyni müstəviyə, bir nöqtəyə gətirilməsi nəticədə bir daha insan və kainat arasında sonsuz bağların mövcud olduğunu göstərməyə xidmət edir. Bir şeirindəki “Haradır dünyanın əvvəli, axırı?!.../ “De görək neynəyək , ... / Nə ölək, nə olaq, / nə olaq, nə ölək...” kimi şübhə və suallara başqa bir şeirində “Sənsən hər yer, İlahi!” nidası ilə son qoyur şair, sevən sevdini özündən üstün gördüyü üçün “Bəzən qaldırmağım gəlir – (döşəni ayaqlarına) / Səni özündən yuxarı” söyləyir Tanrısına. Bu anlamda, Qulu Ağsəs yaradıcılığı estetik-fəlsəfi məzmununa görə mikro- və makromətn kimi dəyərləndirilə və tədqiq oluna bilər. Yəni onun şeirlərinə bütöv bir makromətnin vahidləri, hissələri kimi baxmaq olar.

Bəşəriyyət var olduğu zamandan bu yana incəsənət onu müşayiət edir. İncəsənət həyatın dərk olunma şəkli, bəşəriyyətin ehyatçı olduğu həqiqət uğrunda mübarizəsidir. Yaradıcı düşüncə kamill insan axtarışından doğulur. Əsl şair günahlardan sıyrılaraq Tanrının qurduğu dünyanı yenidən öz dünyası kimi qurmağa cəhd edir, İlahi yaradana bənzəyərək, Ona uyğun olaraq varlığı dərk etmək istəyir. Qulu Ağsəs sözə sirr kimi yanaşır: “...Şeir sirdi, Adam, / sirri bağırmaqlar – ulduzlardan utan”(Qulu Ağsəs, 2022). Dünyanın ulduzlar boyda sirri, ahəngi varkən, sözə böyük yük düşür, şairə isə peyğəmbərlik vəzifəsi. Bu sirrin arayışı boyunca insan ömrü mənaya yetir.

Dünya ilə mürəkkəb qarşılıqlı münasibət müəyyən bilgilərin, siqnalların alınması və anlaşılması, oxunması anlamına gəlir. «Bədii mətnin dili mahiyyəti etibarilə dünyanın müəyyən bədii modelidir və bu mənada bütün quruluşu ilə «məzmun»a aiddir – məlumat daşıyır» (Лотман, 2016). Bəs Qulu Ağsəs bədii mətni nədir, onun şeirini aktuallaşdıran hansı cəhətlərdir? Qulu Ağsəs daim yenilənən, İlahi bağları görmək üçün maneələri dəf edən insanın kamilləşmə yolunu göstərən mətnlər yaradır. O, mətnlərini çox zaman sualla başlayır (“Kimsən, nəçisən, ay Allah”, « - Nə gördün Qarabağda”, “Saata nə çox baxırsan?» və s.), onları sual-cavab şəklində qurur (“Sənsən hər yer”), oxucunu da dərk olunana subyekt olaraq daxil olmağa, anlamadığını anlamağa, xəbərdar olmağa dəvət edir (“Həzərat!”). Dünyanı və özünü dərk edən insan Q. Ağsəs şeirlərində qaranlıq və işıq, günəş, yer və səma, fanilik və ölümsüzlük diskursları üzərindən dəyərləndirilir.

Qulu Ağsəs poeziyası formaca kiçik, lakin dərin fəlsəfi təməl üzərində qurulan bütöv bir mətndir. Onun bədii mətninin bütövlüyünü təyin edən cəhət insan və həyat mənzərəsi axtarışdır. Şairin poeziyasında insan və həyat haqqında düşüncələr ilahi həqiqətin üzə çıxarılması, vəhdətə yetişmə yolunda şübhə və günahlardan qurtulma istəyi ilə bağlıdır. Şeir mətni üzərindən metamətn, roman mətni yaradan şair, öz bənzərsiz antropoloqiyasını açıq kəlmələrsiz, izah vermədən, zahiri hadisə yaratmadan gizli, şifrəli sözlər və obrazlar vasitəsilə yaradır. İnsanı əbədi məqamı dərk etmə yolunda İlahi perspektivdə göstərməsi Qulu Ağsəs yaradıcılığının əsas bədii prinsipini təşkil edir. Onun lirik qəhrəmanı həyata nə üçün gəldiyini öyrənmək üçün özündə “başqa “mən”i axtarır. Şair həyatın sirlərini, qanunlarını anlamaq üçün fəlsəfi suallar verir, yerdə cavabı tapılmayan suallara başqa aləmlərdə cavab axtarmağa çalışır.

Cavablar mətnin dərinliyində, alt qatında gizlənilir. Həyat ədəbiyyat üçün materialdır, lakin ədəbiyyat özündə gizli bir sirr saxlayır – onu müəllifin mövqeyi, insana və dünyaya, onların qarşılıqlı münasibətlərinə subyekt olaraq baxışı adlandıraraq. Müəllif oxucu ilə mətndə təsvir etdiyi hər bir şey haqqında oxucu ilə söhbət aparır. Müəllifin bizə söyləmək istədiyi bir sözə sığmır, o canlı və mürəkkəb quruluşa malik fikirdir. Dünyanın kosmoqonik sirlərinə baş vuran Qulu Ağsəs öz poeziyasında sözün, seirin və şairin məsuliyyəti məsələsini önə çəkir. Qulu Ağsəs şeirində təsvir olunan məkan da, zaman da yerlə göy arasındadır. Dərdlərlə dolu dünyaya şeir kimi baxmaq, onu poeziya gözü ilə görmək çətinidir. Lakin şair zamanı və ətrafda olub bitən bütün hadisələri, duyğuları, müharibəni, qazi dostunu, övladını, üzünü xairləmədiyi atasını, uşaqlıq xatirələrinin Qarabağını, ata ocağını, torpağını, həyatindəki bir cüt tut ağacını, çox kiçik yaşlarından tənəşində şeir yazdığı Qarabağa

yüksəkliyini, xəyallarını, istəklərini – hər şeyi qütblərdə gördüyü sonsuzluqdan çıxarib ortaq məxrəcə gətirmək istəyir, iztirabların arxasından boylanən həyat işartısını görməyə və göstərməyə çalışır.

Qulu Ağsəsin poeziyasında dünya ahəngini İlahi xətt təyin edir və həyat hər zaman bitdiyi yerdən başlayır, gecə gündüzə möhtacdır, günəşi görünməyən səma boşdur. Şairin bədii düşüncəsində ölümü diriliş əvəz edir, xronotop əbədi koordinatlar üzərindən davam edir. O, öz şeirlərini heç zaman xronoloji sıralamır, çünki sözün predmeti axan zaman içində baş verən hadisə deyil, insanın dünyaya münasibətidir, baxış bucağıdır, yəni onun ruhunun şəkli, fiziki halından ilahi halına keçib-keçməməsi və ya keçə bilməməsi məsələsidir. Bu səbəbdən Qulu Ağsəs seiri əsasən sirləri, sualları dilə gətirir (“Sual”), verdiyi cavablar bəzən barışıq, təslimi, bəzən də lirik qəhrəmanın şübhələrini ifadə edir – təkrarlanan “bilmirəm” kəlməsi ilə (“Dan yeri – gecənin göydə od tutan”), bəzən də insanın və dünyanın bütün hallarından xəbərdar abid kimi dilini-gözünü bağlayıb susur, susqunluğun, lal baxışlarının səsinə duyurmağa çalışır (“... Və bir gün qərq olarsan sulara”, “Güzgü qabağında ağlayar gözəllik”, “Üstünü”), içində çəkir bütün dərdləri (“Mən çəkən dərdlər”) və s. Axtarış intensiyası, fəlsəfi məzmun məcazlarla, metaforalarla, simvollarla, açar kəlmələrlə, alluyziyalar və aforistik ifadələrlə zəngin dil və üslubu da yaratmış olur.

Qulu Ağsəsin şeirlərində qəribə bir rəng və səs ovqatı var, hərəkət dinamikası, müəllif və təsvir obyekt arasında gizli təmas, ünsiyyət forması var. Onun şeirlərində sürrealist rəssamların sənət əsərlərinə xas bir çox cəhətləri tapmaq olar. Məsələn, insan əli, qələm tutan barmaqlar onun şeirlərində poetik fiqur kimi (“Barmaqlarım yaman şeydi”) bütövlük qazanır. O, fəzada sərbəst hərəkət edir, öz sahibinə tuşlanan silaha çevrilir, onun üzərində şairə qəbir qazan dırnaqlar uzanır və axirətdə yatan atasının ruhunu köməyə çağırır (ata arayışı şairin yaradıcılığının ən önəmli mövzularından biridir və ya birincisidir). Qulu Ağsəs poeziyasında mühüm yer tutan ata arxetipinin həm də Loqos – doğru söz anlamı daşıdığını nəzərə alsaq, şairin ən böyük faciəsinin mahiyyətə varmamaq, həqiqətə qovuşmamaq, günahlardan azad ola bilməmək qorxusu ilə bağlı olduğu ortaya çıxır. Portretləşmiş əl xarici görüntüsü ilə deyil, daxili planı ilə obrazlılıq qazanır.

Başqa bir şeirində (“Çətim səma”) o, söz oyunu ilə (“çətim səma” – səma çətim” – “çətim”, “səmam; “yaxşı qalmısan” – “yaxşı ki, qalmısan”) qeyri-səlist düşüncəyə söykənən, ilk baxışda məntiqə tabe olmayan qeyri-müəyyənlik mənzərəsi yaradır və düşüncə üçün açıq qapı qoyur. Arxa planda insanın göy üzü, qeyblə, gözəgörünməz aləmlə əlaqəsi baş verir. Daxilən inandığını bir də özündən sorğulamaq, münafiq, riyakar olmaq istəməmək – anlamaq, sözün subyekt olmaq istəyi yalnız bu şeirin deyil, bütövlükdə Qulu Ağsəs bədii estetikasının əsasını təşkil edir. O, poeziyanın tələbinə uyğun mütləq olanı ontoloji dərk etmək, xəbər almaq, əmin olmaq istəyir. Göydə aranan ürəkdə olmalıdır.

Seçim etməmiş, qətiyyət gözləyən lirik qəhrəman Qulu Ağsəsin bütövlükdə poeziyasına xas, ona fəlsəfi-estetik cazibə qazandıran bir obrazdır. Bu həqiqət anını, potensial sonsuzluq mənzərəsini şairin bu və ya digər şeirlərində müqəddəs kitablar üzərindən də oxuya, yorumlaya bilərik və, əslində, bu yolla onun bədii düşüncəsinin mədəni şüuraltı qatlarını üzə çıxarmış olarıq.

Ədəbiyyat

1. Qulu, Ağsəs. (2022) Şeirlər. Ədəbiyyat qəzeti, 9 aprel (№12). S. 2.
2. Rüstəm, Kamal. (2009) Qulu Ağsəs: Ömrün miqyasını anlamaq cəhdi // Qulu Ağsəs. Nabran novellası. Bakı, Avrasiya press. S. 256.
3. Лотман, Ю.М. (2016) Структура художественного текста. Анализ поэтического текста. Санкт-Петербург: Азбука. С.28.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN KLASSİK ƏDƏBİ-BƏDİİ İRSİ

Ceyran Vəliyeva

Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

Summary

Heydar Aliyev's principle of care and attention to the National-Literary Heritage was investigated in the thesis. The thesis examines the unparalleled services of national leader Heydar Aliyev in the development of the history of Azerbaijan and its transfer to future generations, who left indelible marks in the history of Azerbaijan with his multifaceted activities, established an eternal throne in the hearts of the Azerbaijani people. The thesis examined the theoretical concepts put forward by the genius personality in relation to literature, art, in general, our classical literary and artistic heritage. Since each of these concepts serves the interests of statehood, it is very difficult to cover their legacy. Having encyclopedic thinking, Heydar Aliyev was a great patron of Azerbaijani literature. He achieved his highest goal by consistently implementing the principles of historicism, modernity, nationality, which are the cornerstones of his political activity, and used these principles, which have well-established traditions, locally. The application of these principles in unity was the main factor in the formation of the idea of the integrity of the state in society. In the principle of national-self-awareness, classical heritage and modernity were, in a related way, the main essence of state policy. The thinker, who was able to determine the course of history with Fahm, carried out his extraordinary mission as a historical figure by ensuring the preservation of national and moral values and thoughts that the people had for many years in favorable historical conditions, and the return to his origins. Heydar Aliyev's views and views on classical heritage, literature, our national and spiritual foundations have been investigated as part of his political course.

Key words: *Heydar Aliyev and national heritage, Heydar Aliyev's literary policy, historicity, modernity, nationality*

Резюме

В статье рассмотрен принцип заботы и внимания Гейдара Алиева к национально-литературному наследию. В дипломной работе исследованы в политической плоскости уникальные заслуги общенационального лидера Гейдара Алиева, оставившего неизгладимый след в истории Азербайджана своей многогранной деятельностью, установившего вечный престол в сердцах азербайджанского народа, в развитии истории азербайджанской литературы, передаче ее будущим поколениям. В дипломной работе исследуются теоретические концепции, выдвинутые более гениальной личностью в отношении литературы, искусства в целом, нашего классического литературно-художественного наследия. Поскольку каждая из этих концепций служит интересам государственности, очень сложно охватить их мирян. Обладая энциклопедическим складом ума, Гейдар Алиев был большим покровителем азербайджанской литературы. Последовательно реализуя принципы историзма, современности, национальности, которые являются краеугольными камнями его политической деятельности, он достиг своей высшей цели, использовал эти принципы на местном уровне, с укоренившимися традициями. Основным фактором формирования в обществе идеи целостности государства было применение этих принципов в единстве. В принципе национально-самосознания классическое наследие и современность были основной сущностью государственной политики в соотношении. Мыслитель, способный определять ход истории настоящим, в благоприятных исторических условиях выполнил свою неординарную миссию как историческая личность, обеспечив сохранение национально-духовных ценностей и мыслей народа на протяжении веков, возвращение к истокам. Идеи и соображения Гейдара Алиева относительно классического наследия, литературы, национально-духовных ценностей были исследованы как составная часть его политического курса.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев и национальное наследие, литературная политика Гейдара Алиева, историзм, современность, национальность*

Tezisdə Heydər Əliyevin milli-ədəbi irsə qayğı və diqqət prinsipi araşdırılıb. Tezisdə çoxşaxəli fəaliyyəti ilə Azərbaycan tarixində silinməz izlər buraxan, Azərbaycan xalqının qəlbində əbədi taxt quran, Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin inkişafında, gələcək nəsillərə ötürülməsində gördüyü misilsiz xidmətləri siyasi müstəvidə araşdırılmışdır. Tezisdə daha çox dahi şəxsiyyətin ədəbiyyat, incəsənət, ümumiyyətlə, klassik ədəbi-bədii irsimizlə bağlı irəli sürdüyü nəzəri konsepsiyalar araşdırılmışdır. Bu konsepsiyaların hər biri dövlətçilik mənafeələrinə xidmət etdiyindən miqyaslarını əhatə etmək çox çətinidir. Ensiklopedik təfəkkürə malik Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatının böyük hamisi idi. Siyasi fəaliyyətinin təməl daşlarından olan tarixilik, müasirlik, millilik prinsiplərini ardıcıl həyata keçirilməklə özünün ali məqsədinə nail olmuş, köklü ənənələri olan bu prinsiplərdən yerli-yerində istifadə etmişdir. Onun siyasi fəaliyyətində dövlətin bütövlüyü ideyasının cəmiyyətdə formalaşmasında bu prinsiplərin vəhdətdə tətbiqi əsas faktor idi. Milli-özünüdərk prinsipində klassik irs və müasirlik əlaqəli şəkildə dövlət siyasətinin əsas mahiyyəti təşkil edirdi. Tarixin gedişatını fəhmlə təyin edə bilən mütəfəkkir əlverişli tarixi şəraitdə xalqın ərslər boyu əxz etdiyi milli-mənəvi dəyər və düşüncələrin qorunub saxlanılmasına, soykökünə qayı-

dışı təmin etməklə tarixi şəxsiyyət olaraq fəvqəladə missiyasını həyata keçirmiş oldu. Heydər Əliyevin klassik irs, ədəbiyyat, milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı fikir və mülahizələri siyasi kursunun tərkib hissəsi kimi araşdırılmışdır.

Tarix uzaqlaşdıqca Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyüklüyünü daha aydın görə bilirik. Dahi şəxsiyyətləri əbədiyaşar edən onların xalqın gələcəyi üçün etdikləridir. Heydər Əliyevin xalqına, vətəninə, tarixinə, ədəbiyyatına olan sonsuz sevgisi onun etdiyi işlərin möhtəşəmliyini və tarixi dəyərini müəyyən etməkdə əsas meyardır. Tarixən bir çox dövlət xadimlərinin siyasi fəaliyyətlərində ədəbiyyat siyasəti mühüm yer tutmuşdur. Bəzən bu maraq ziyalı mühitini belə heyrtləndirmişdir, çünki bu maraq adi oxucu marağından çox üstün olmaqla, dövlət siyasətinin üzvi tərkib hissəsi səviyyəsində qəbul edilmişdir. Klassik ədəbi irsi milli tarixin güzgüsü kimi öyrənən Ümummilli lider Heydər Əliyev ədəbiyyata ümumi mənəvi mədəniyyətin ideoloji-poetik mənbəyi aspektində yanaşmışdır. Eyni zamanda dahi liderin ümumi siyasi kursunun bir qolunu da ədəbiyyat siyasəti təşkil edirdi. Tarix və klassik ədəbi irs Heydər Əliyevin tarixiliyi və müasirliyi kontekstində mühüm yer tutur. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev görə ədəbiyyat tarixini, ədəbiyyatın hər hansısa bir tarixi mərhələsini öyrənmədən, nəinki gələcək nəsillərin mirasını, eyni zamanda müasir ədəbi prosesin istək və meyillərini qiymətləndirmək olar. Tarixin ədəbi-nəzəri və bədii-fəlsəfi inkişafını müəyyənləşdirmək üçün Heydər Əliyevə görə əsas nəzəri metodoloji meyar məhz tarixi təcrübə idi. Tarixi hadisələrin gedişatını əvvəlcədən təxmin edə bilən Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti milli tariximiz üçün fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edən qərarlar qəbul edərək əsl vətənpərvər olduğunu bir daha sübut etmiş oldu. Dahi liderin düşüncə yolu tarixi yoldur. Ədəbiyyat tarixini xalqın tarixinin, cəmiyyətin tarixinin əks olunması kimi təhlil edən ümummilli lider ədəbiyyata mənəvi mədəniyyətin ideoloji və poetik mənbəyi kimi yanaşırdı. “Ümummilli lider həyatı və fəaliyyəti boyu bu sahəyə diqqət və qayğı göstərmiş, ədəbiyyatı millietnik, siyasi-ideoloji, mənəvi cəhətdən xalqın formalaşma yolu, metodu hesab etmişdir” (Mehdiyev, 117)

O, ədəbiyyat tarixini, xalq ruhunun ədəbi sözlə tarixi inkişafı kimi yüksək qiymətləndirirdi. Heydər Əliyev hər zaman xalqının milli xəzinəsi olan şeirə, şairlərinə, ümumiyyətlə, söz sənətinə verdiyi dəyəri bilirdi, ona öyrə də hakimiyyətinin bütün dövrlərində xalqla arasında qarşılıqlı etimad mühiti yaratmaq üçün ədəbiyyatdan səmərəli istifadə etmiş, klassiklərin yubileylərinin keçirilməsi, ədəbi irslərinin çap edilərək yayılmasını, xalq tərəfindən istifadə olunması üçün çoxlu sayda fərman və sərəncamlar imzalamışdır. Ümumiyyətlə, ədəbiyyat yalnız mənəvi dünyanı, xalqın tarixi düşüncəsini əks etdirməklə kifayətlənmədi, həm də tarixin yolunu işıqlandırdı. Bir çox hallarda böyük şəxsiyyətlər tarixə ədəbiyyat, bədii söz vasitəsilə daxil olurdular. Heydər Əliyev də belə şəxsiyyətlərdən idi. “Çoxəsrlik tariximizdə xalqlarımızı yaşadan, qoruyan və bu günlərə gətirib çıxaran amillərdən biri, ola bilər ki, ən əsası bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, şairlərimiz, yazıçılarımızdır” (Ozan nəşriyyatı, 1999). Ulu Öndər ədəbiyyatı tariximizin əks etdirilməsində, milli və bəşəri dəyərlərin qorunub saxlanılmasında məvəzsiz xidmətləri olduğunu bilirdi. İstər fərman və sərəncamlarında, istərsə də çıxış və nitqlərində hər zaman irəli sürdüyü konsepsiyalar onun hakimiyyətinin hər iki dövründə eyni mahiyyəti daşıyır və bir amala xidmət edirdi. Hər bir xalqa oyanış, dirçəliş, milli özünüdərk ilk öncə ədəbiyyatdan gəlir deyən Ulu Öndər yeni tipli siyasi təfəkkürü ilə ədəbi prosesə öz təsirini göstərmiş oldu. Heydər Əliyev hər zaman ədəbiyyatın təsir gücünə, yaradıcı qüvvəsinə inanır, milli məfkurəyə- Azərbaycançılıq ideologiyasına söykənən bu ədəbiyyatın milli yaddaşı özündə əks etdirən tükənməz bir mənbə edirdi. Hər zaman hərbi hücumlara məruz qalan Azərbaycan xalqı özünü hər zaman məhz söz ilə ifadə edə bilmiş, çünki sözün gücünə inanmışdır. Etnik mövcudluğunu və bütövlüyünü sözü ilə sübut etmişdir. Hər zaman ədəbiyyatın himayədarı olan Heydər Əliyevin özü ədəbiyyatımızın əsas obrazlarından birinə çevrilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı və Heydər Əliyev surəti zamanın həqiqətlərini sözün qüdrəti ilə gələcək nəsillərə ötürüləcəkdir. Bu dahi şəxsiyyət haqqında əsər yazmaq şərəfli və eyni zamanda məsuliyyətli bir işdir. Mövzuya yanaşma baxımdan dahi şəxsiyyətə ümumxalq sevgidən doğan tərənnüm, heyrat öz əksini poeziyada tapırsa, onun titanik fəaliyyətinin bədii əksi irihəcmli romanların əsas inikas obyektidir, bədii-sənədli şəkildə oxucuların marağına səbəb olur. Bu obrazın nəhəngliyi zaman keçdikcə daha artır və aydın görünür. Heydər Əliyev haqqında yazılan əsərlərdə onun universal fəaliyyətinin əsas keyfiyyətlərini - xalqın xilaskarı, mədəniyyət və sənət bilicisi, ən böyük azərbaycanlı və s. təsvir olunur. Bu gün Heydər Əliyevin adı

onun ideyalarında və bu ideyaların layiqli davamçısı Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyevin davam etdirdiyi uğurlu siyasətində yaşayır. Universal dünyagörüşə və qeyri-adi yaddaşa malik olan Ulu Öndər Heydər Əliyev dərin bilik və bacarıqları ilə hər kəsi heyrtləndirmişdir. Nadir, sistemli və geniş ədəbiyyat biliyinə sahib olan görkəmli dövlət xadimi dövlətçilik fəaliyyəti ilə ədəbiyyat işini vəhdətdə siyasi kursunun mərkəzində tutmuşdur və bu tandem bir-birini tamamlamışdır. Heydər Əliyev Tarixi yaddaşın əks-sədası olan ədəbiyyatı müasir inkişafın önündə gedən hakimiyyətin formalaşmasında xüsusi rolu olduğunu bildirdi. Bu ali qayəyə nail olmaq üçün işə düşünülmüş və ardıcıl siyasət kursu öz bəhrəsini verdi, ideyalarda yaşayan müstəqil Azərbaycan xülyası tarixi gerçəkliyə çevrildi. Uğurlu ədəbiyyat siyasəti yeni epoxanın yeni ədəbiyyat siyasətini formalaşdırır, azərbaycançılıq məkurəsinin daha da zənginləməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Heydər. (1999) Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 400 s.
2. Mehdiyev, R.Ə. (2001) Azərbaycan: tarixi irs və müasirlik fəlsəfəsi. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 276 s.

TƏNQİD OLUNAN MÜASİRLİK SABİRİN NƏZƏRİNDƏ

Fidan Vəliyeva

Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi

Summary

The position of poets and writers in the development of the artistic opinion of the people is determined not only by their world of ideas and subject matter, but also by the power of artistry that allows them to express all this. Mirza Alakbar Sabir is one of such artists. Mirza Alakbar Sabir is a great Azerbaijani artist who does not hesitate to show the faults, defects, bitter truths, and the reality beneath the truth of the era, time, and society. Sabir laughs at his time and knows that laughter is a sign of high culture. At the same time, it is a process of critical approach to the flawed society itself. Laughter society thinks that this ridiculous thing should either be reformed or completely removed from public life. Comedy is humanity's farewell to its past. Comedy is a critique of modernity. Sabir is so universal in his depiction of the people of his time, who fully reflect the characteristics and socio-political subtleties of his time, that each of them has invisible flaws. Sabir does not take his time in isolation from yesterday. He knows that today's great social problems are caused by yesterday, that is, the poet approaches life not from a descriptive aspect, but from a historical aspect, and attributes the perfection of images that cannot say goodbye to their past to yesterday. Because he knows that the roots of troubles are very deep. Sabir shows Azerbaijan, the East and the people of that time. The realities criticized by Sabir are heavy, bitter, regrettable, and our own. But it is true, and its recognition at least warrants some public diagnosis to correct these defects.

Key words: *Mirza Alakbar Sabir, human, satire, criticism, public faults*

Резюме

Положение поэтов и писателей в развитии художественного мнения народа определяется не только их мировоззрением и предметностью, но и силой художественности, позволяющей им все это выразить. Мирза Алекбар Сабир – один из таких художников. Мирза Алекпер Сабир – великий азербайджанский художник, не стесняющийся показывать недостатки, пороки, горькие истины, реальность, скрытую за правдой эпохи, времени и общества. Сабир смеется в свое время и знает, что смех — признак высокой культуры. В то же время это процесс критического подхода к самому ущербному обществу. Общество смеха считает, что эту нелепую вещь следует либо реформировать, либо совсем убрать из общественной жизни. Комедия — это прощание человечества со своим прошлым. Комедия есть критика современности. Сабир настолько универсален в изображении людей своего времени, в полной мере отражающих особенности и социально-политические тонкости своего времени, что каждый из них имеет незаметные недостатки, Сабир не проводит свое время в отрыве от вчерашнего дня. Он знает, что сегодняшние великие социальные проблемы вызваны вчерашним днем, то есть поэт подходит к жизни не с описательной стороны, а с исторической, и вчерашнему дню приписывает совершенство образов, которые не могут проститься со своим прошлым. Потому что он знает, что корни бед очень глубоки. Сабир показывает Азербайджан, Восток и людей того времени. Реальности, критикуемые Сабиром, тяжелые, горькие, прискорбные и наши собственные. Но это правда, и ее признание, по крайней мере, гарантирует некоторый публичный диагноз, чтобы исправить эти дефекты.

Ключевые слова: *Мирза Алекпер Сабир, человек, сатира, критика, общественные пороки.*

Tənqid olunan müasirlik Sabirin nəzərində artıq insanların inkişafına mane olan, “millətlər içində millətin imzasını” batıran keçmişdir, bu, hələ dünənleşə bilməyən bədnam bu gündür. Bu zaman kəsiyi həm də gələcəyin ağrı-acısıdır. Azərbaycanın böyük şairi, satira ustası Mirzə Ələkbər Sabirin satiralarında paradoksal ziddiyyətlər özünü açıq şəkildə göstərirdi. Belə ki, insan təfəkkürü bu mübarizənin əsil meydanıdır. Bu qarşıdurma insanların ağına, onların yaşam tarzına təsir edir. Sabir satiraları çox dərin bir faciəviliyə söykənir. Sabirin obrazları ölümə məhkum edilmiş, lakin ölmək istəməyən insanlardır, onlar ölümqabağı öz vida nəğmələrini oxuyur. Sabirin dilində bu vida nəğməsi ayrı-ayrı insanlara, sinif və təbəqələrə aid deyil, həm də təlatümlü bir dövrdə yaşayan insanlara, dövrün özünə aiddir. Əsrlər boyu ilahi gözəlin fiziki tənəsübünə poetik bənzətmələrin səsləndiyi bir ölkədə hamının gördüyü, lakin dərk edə bilmədiyi qüsurlara öldürücü bir gülüş səslənir. Sabirin satiralarında təsvir etdiyi insanlar o qədər gerçəkdir ki, bütün rejimlər onları öz yanlarında görür, öz məmləkətinin varlığı sayır. Üstəlik da onlara gülür və ikrah edir. “Nə üçün Sabirin tipləri bu qədər “mərdliklə” öz eyiblərini açıb göstərilirlər? Çünki bu adamlar öz eyibləri ilə fəxr edirlər, həmin eyiblər, ləkələr onlar üçün şərəfdir, namusdur, həyatdır, yaşamaqdır” (Hacıyev, 1979). Çünki bunlar XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycanın nümayəndələridir və onlar Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafını, mütərəqqi dünya və integrasiyasını, bəşəri dəyərlərin gerçəkləşməsinə əngəlləyir, ulu dəyərlərə malik olan bir ölkənin sivil dünya içərisində tanınmasına mane olur.

XX əsrin birinci rübündə baş verən hadisələr, milli müstəqillik mücadiləsinin faciəvi sonluğu və Azərbaycanın əsaslı şəkildə SSRİ-nin tərkibinə daxil edilməsi Sabirin göstərdiyi reallıqların zəruri nəticəsi kimi özünü təsdiqləyirdi. “Həyatın obrazlı əksi ilk növbədə sənətkarın həyatı necə anlamasından asılıdır, bu da öz növbəsində onun yaşadığı tarixi şəraitdən asılıdır” (Əhmədov, 2000) dedikdə məhz belə bir məsələ nəzərdə tutulur ki, əsil sənətkar öz dövrünün məhsuludur. Əsil sənətkar öz dövrünü, tarixi şəraiti bu və digər şəkildə əks etdirən dühadır. Sabir realistdir və realizmin üç əsas xüsusiyyəti onun yaradıcılığına bütövlükdə xasdır.

Sabir öz zamanəsini dünəndən təcrid edilmiş şəkildə götürmür. O bilir ki, bu günün böyük sosial bəlaları dünəndən qaynaqlanıb, yəni şair həyata təsviri aspektdən deyil, tarixi aspektdən yanaşır, öz keçmişi ilə vidalaşa bilməyən obrazların mükəmməlliyini dünənə bağlayır. Çünki, bilir ki, bəlalərin kökü çox dərinidir. “Sabir öz obrazlarının heç birini uydurmamışdır. Onları öz gözlərilə görmüş, onların şəxsən şahidi olmuşdur. Sabirin gülüş hədəflərinin hamısı şairin yaşadığı mühitin acı məhsullarıdır” (Zamanov, 1981).

Sabir Azərbaycanı, Şərqi və həmin dövrün insanlarını göstərir. Bədii əsərdə obrazı təsvir etməklə onun haqqında fikir yaratmaq, onu tanıtmək mümkündür, lakin əksər hallarda həmin təsvir edilən obraz gözlərimiz qarşısında canlı görünür. Sabirin obrazları başqalarına münasibətlərilə dolğun və mükəmməldir. Sabir obrazlarının elmə və təhsilə, tərəqqiyə və intibaha, mədəniyyətə və sənətə münasibətləri tarixi bir mərhələni səciyyələndirir. Hər hansı tarixi quruluşun dəyişməsinə, yeni münasibətlərin meydana gəlməsinə insanlar həmişə birmənalı qarşılamır. Belə dəyişmələr bəzən insanların gözüne qlobal fəlakət kimi görünür və bu zaman xarakterik xüsusiyyətlər özünü göstərir. Belə qlobal fəlakətlərin doğurduğu narahatlıq Sabir obrazlarının dilində duyulur. Sanki onlar həm özlərinə, həm də mənsub olduqları təbəqəyə ağrı, mərsiyə deyirlər.

Bədiilik baxımından vacib və zəruri məsələlərdən biri odur ki, əsərlərdə müəllifin dili obrazın dilindən oxucuya daha yaxın olur və oxucu müəllifin mövqeyini, bədii gerçəkliyi, hadisə və faktlara mövqeyini görür və bu mövqeyi qəbul etməyə məcbur olur. Sabirdə isə yalnız obraz var və bu obraz özü danışır, danışdıqca özü haqqında oxucuda fikir yaradır. Sabir oxucusuna öz fikrini və münasibətini zorla qəbul etdirməyə çalışmır. Göstərir və göstərilən bədii reallığa, oxucunun münasibətinə müdaxilə etmir.

Bəzən deyirlər ki, müəyyən tarixi dövrlə bağlı olan bədii obraz həmin dövrlə arxivə keçir, unudulur. Qəribədir ki, XX əsrin əvvəllərində yaşamış Sabir obrazları o qədər realdır ki, hələ də yaşayırlar və dünya durduqca yaşayacaqlar. “Sabah da fəhləyə insan kimi yaşamağı heyrətlə qarşılayanlar, despotik-idiotik övlad tərbiyə edənlər, öz rifahım əkinçinin canından çıxaranlar, elm və təhsili “afəti-can” sayanlar öz monoloqlarını oxuyacaq. Əlbəttə, Sabir öz zamanəsinə, baş verənlərə dünəndən baxırdı, lakin onun baxış bucağı və üslubu başqa idi. Onun baxış bucağı hamar müstəvi, üslubu isə müəllif müdaxiləsi olmadan obrazı danışdırmaqla onun özü və zamanəsi haqqında təsəvvür

vür yaratmaq idi. Sabirdə gerçəkliyin "intuitiv dərk"i (Кадырбаева Б.А., 1994) obrazın daxili yaşantılarına çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, B. (2000) Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. (1920-1980-cı illər). Bakı: Elm, 295 s.
2. Hacıyev, T. (1979) Yazıçı dili və ideya - bədii təhlil. Bakı, 130 s.
3. Zamanov, A. (1981) Sabir gülür. Bakı, 352 s.
4. Кадырбаева, Б.А. (1994) История и личность в изображении писателей 20-30-х годов XX века, Нукус, 253 с.

CAVİD HƏYATINDA ƏDALƏTİ BƏRPA EDƏN DAHİ ŞƏXSİYYƏT HEYDƏR ƏLİYEV

Gülzar Vəliyeva

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Summary

National leader Heydar Aliyev was the patron of Azerbaijani culture. He attached special importance to the development of national culture and art, and paid great attention and care to cultural figures. There were poets, composers, songs, works, and artists whom Heydar Aliyev loved. His favorite poet was Huseyn Javid. Even in one of his interviews, "Who is your favorite poet?" Heydar Aliyev himself admitted this while answering the question. Because Huseyn Javid was one of the artists whom Heydar Aliyev admired for his genius and had a deep love for his personality. The most important thing is that Javid, like many people who never lost his pride in the face of the historical trials of his time, the storms and hurricanes of that time, was not left out of Heydar Aliyev's attention. Countless scientific and artistic works have been written about Javid, paintings have been made, monuments have been created, songs have been dedicated to his celebration, but none of these can be compared to what Heydar Aliyev did for Javid's life.

Heydar Aliyev used to say: "Justice cannot be restored by injustice." Heydar Aliyev, who valued Huseyn Javid's high qualities, considered taking a special place in Javid's history as one of his most important tasks and tried to restore justice by bringing his grave from distant Siberia to his native land, Nakhchivan. It can be said that Heydar Aliyev himself created the greatest work on Javid. Heydar Aliyev achieved this heroism by his political courage, wise steps and most importantly, his heart.

Key words: *Heydar Aliyev, Huseyn Javid, genius, justice, personality*

Резюме

Общенациональный лидер Гейдар Алиев был покровителем азербайджанской культуры. Особое значение он придавал развитию национальной культуры и искусства, большое внимание и заботу уделял деятелям культуры. Были поэты, композиторы, песни, произведения, художники, которых любил Гейдар Алиев. Его любимым поэтом был Гусейн Джавид. Даже в одном из своих интервью «Кто ваш любимый поэт?» Это признал и сам Гейдар Алиев, отвечая на вопрос. Потому что Гусейн Джавид был одним из художников, которым Гейдар Алиев восхищался своей гениальностью и глубоко любил его личность. Самое главное, что Джавид, как и многие люди, никогда не терявшие своей гордости перед историческими испытаниями своего времени, бурями и ураганами того времени, не остался вне внимания Гейдара Алиева. О Джавиде написано бесчисленное множество научных и художественных трудов, написаны картины, созданы памятники, ему посвящены песни, но ничто из этого не сравнится с тем, что Гейдар Алиев сделал для жизни Джавида.

Гейдар Алиев говорил: «Справедливость не может быть восстановлена несправедливостью». Гейдар Алиев, ценивший высокие качества Гусейна Джавида, считал одной из своих важнейших задач занять особое место в истории Джавида и попытаться восстановить справедливость, перенес его могилу из далекой Сибири на родину, в Нахчыван. Можно сказать, что величайшее произведение о Джавиде создал сам Гейдар Алиев. Гейдар Алиев добился этого героизма своим политическим мужеством, мудрыми шагами и, самое главное, своим сердцем.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Гусейн Джавид, гений, справедливость, личность*

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin hamisi olmuşdur. O, xalqın mədəniyyətini zənginləşdirən, onu bütün dünyada tanıdan milli mədəniyyətimizin hərtərəfli inkişafını, yüksəlişini daimi izləmiş, ona ən ümdə vəsifəsi kimi baxmışdır. O, milli mədəniyyətin və incəsənətin inkişafına xüsusi önəm verir, mədəniyyət xadimlərinə böyük diqqət və qayğı göstərirdi. Bil-

diyimiz kimi, Heydər Əliyev Azərbaycanın ədəbiyyatı tarixinə dərinlən bələd olan bir şəxsiyyət idi. Bunu onun Azərbaycanın istənilən qüdrətli ədəbi simasına verdiyi qiymətdən açıq-aşkar görmüşük. Hələ 1970-80-ci illərdə Bakıda Nəriman Nərimanovun, İmadəddin Nəsiminin, Mehdi Hüseynzadənin, Cəfər Cəbbarlının, Hüseyn Cavidin, Səttar Bəhlulzadənin və digər görkəmli sənətkarlarımızın abidələrinin qoyulmasında ulu öndərimiz Heydər Əliyevin xidmətləri çox böyük olmuşdur. Heydər Əliyevin sevdiyi şairlər, bəstəkarlar, mahnılar, əsərlər, sənətkarlar var idi. Ən çox sevdiyi şair isə Hüseyn Cavid idi. Hətta müsahibələrindən birində “sevimli şairiniz kimdir?” sualını cavablandırarkən Heydər Əliyev özü bunu etiraf etmişdir. Çünki Hüseyn Cavid Heydər Əliyevin dahi insan zəkasına heyran olduğu, şəxsiyyətinə dərin məhəbbət hissi bəslədiyi sənətkarlardan biri idi. Ən əsas isə odur ki, Cavid öz dövrünün tarixi sınaqları, o zamanın fırtınaları və qasırğası qarşısında heç bir zaman məğrurluğunu itirmədiyi bir çox şəxslər kimi Heydər Əliyevin də diqqət mərkəzindən kənarda qalmamışdır. Ümumbəşəri fəlsəfi fikirlərinin bəyanı üçün Şərq kontekstindən mövzular alan şair, koloritcə o mövzulara müvafiq bir dildə yazırdı. Bu elə bir şeir diliydi ki, Azərbaycanda da, Türkiyədə də, Cənubi Azərbaycanda da gözəlcə anlaşıldı. Onun mövzuları daha artıq tarixdən, Azərbaycanın ən dərin genetik tellərlə bağlı olduğu ümumşərq həyatından gəlirdi. Və kimlərsə görməməsindən, danmasından asılı olmayaraq bu əsərlərin hər birində güclü müasirlik vardı. Oğlu Ərtoğrul Cavid atası haqqında bu sözləri yazmışdı: “Babam Hüseyn Cavid bir günəş idi. Yüksəldi, parladi, yarasaların gözünü kor etdi. Lakin dumanlar onun qarşısını aldılar.” İnsan bədənində ən çox azadlığı sevən ürək bir də görürsən ki, dustaq olur. Bütün hallarda son döyüntüsünə kimi “Azadlıq üçün hey çırpınır” Cavid ürəyi hər əzaba tab eləsə də, Cavid şəxsiyyəti bir ürəyin istədiyi azadlığın simvolu idi.

Hüseyn Cavid əslində öz dövrünün öksüzü olaraq o zamanın məşəqqətlərinə, zərbələrinə, acılarına mübtəla olmuşdur. Hüseyn Cavid yazdığı əsərlər müqabilində həm ayaqlar altında sürünür, həm də göylərdə qanad çalır, həm ölür, həm də qələbə çalır.

Görmədim əsla dikənsiz gül, qaranlıqsız işıq,
Hər visalı daima təqib edən bir ayrılıq.
Söylüyorlar: “Daimi sevgi-səadət var,” yazıq!
Seyr edib boş iddiadan başqa bir şey görmədim.

(Cavid, 2005)

Cavid bilirdi ki, əsən külək bir gün də ona tərəf əsəcək. Çünki düşünən beyinlərin “yarpaq töküümü” (Nazim Hikmət) başlamışdır. Özü də Stalin baltası ilə budanırdı bu ağaclar. Yarpaqlar hələ yaşıl idi. Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, onlarla ədəbiyyat, mədəniyyət, elm xadimləri bir dərdin əqrabası idilər. Öyrədilmiş zəti qırıqlar doğma türk dilində ana laylası eşidənlərə amansız divan tuturdular. Həyat öz məzmununu itirmişdi. Hamı bir-birinə şübhəylə baxır və şahid qiyafəsində qabaq-qənşər dayanmağa məqam axtarırdılar. 1937-ci il iyunun 3-də keçirilən Azərbaycan Kommunist Partiyasının XIII qurultayında dövlət tərəfindən rəsmən xalq düşməni elan edilən Hüseyn Cavid elə həmin gecə dərhal həbsə alınmışdır. Cavidə ən ağır gələn o idi ki, dostları onun haqqında qəddarcasına ifadələr verirdi. Dünyanın bu nataraz işlərinə mat-məəttəl qalan şairin gücü isə susmağa çatırdı. Paxıllıq hissi və İblis xisləti baş qaldırdı. Cavid özünün yazdığı İblisi bir daha öz gözləri ilə gördü. Zaman və insanlar onu beləcə susdurmuşdu. Hüseyn Cavid istedadlı olduğuna, parlaq bir ilhamla yazıb yaratdığına görə vətəndən sürgün edilmiş, qarlı-boranlı Sibir çöllərində dəhşətli həyatın qurbanı olmuşdur. Bu azmış kimi üzərinə “pantürkist” damğası vurulan Hüseyn Cavidin adı və əsərləri dərslərdən, qəzetlərdən, kitabxanalardan yığışdırılır, adının tarixdən silinməsi üçün bütün qəddar tədbirlərə əl atılmışdır. 1956-cı ilə qədər sırf yasaq adların qara siyahısında qalan, hətta bəraətdən sonra da “pantürkist” damğası üzərindən götürülməyən Hüseyn Cavidin tam bəraəti, yəni bütün yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımıza və tariximizə qayıdışı məhz Heydər Əliyevin sayəsində mümkün oldu. Cavidin yazdığı bir çox əsərlər o dövrdə sovet ideologiyası baxımından öz zərərli mahiyyətini saxlayırdı. O, əlyazmalarının sonunda “imlasına toxunmamalı” sözləri ilə tövsiyəsi və vəsiyyətini bildirmişdir. 1958-ci il Cavidin bəraətdən sonrakı ilk kitabı nəşrə hazırlananda mətni sadələşdirməyi Cavidin dilini “islah” etməyi o zaman ehtiyac içərisində yaşayan Əliağa Vahidə təklif etmişdilər. Əliağa Vahid isə - Mən nə karəyəm ki, ustadın yazdığına əl gəzdirim? – deyə təklifdən imtina etmişdir.

Cavid barəsində saysız-hesabsız elmi və bədii əsərlər yazılıb, rəsmləri çəkilib, abidələri yaradılıb, şəninə nəğmələr həsr edilib, lakin bunların heç birini Heydər Əliyevin Cavid həyatı üçün etdikləri ilə müqayisə etmək olmaz. Heydər Əliyev Hüseyn Cavidin ideyalarını, zəngin bədii irsini yüksək qiymətləndirərək demişdir: “İndi Hüseyn Cavidin əsərləri xalqa hava-su kimi lazımdır. Təkcə ədəbi baxımdan deyil, həm də fəlsəfi, elmi baxımdan lazımdır. Lakin bu əsərlər lazımı səviyyədə nəşr olunmuşdurmu? Hüseyn Cavid Şerqin Şekspiri adlandırırlar. Ancaq onu bəlkə də Hote ilə müqayisə etmək daha düzgün olardı. Əsərlərindəki fəlsəfi fikirlərinə görə, ola bilsin ki, Cavid Şekspirdən də yüksək səviyyəyə qalxmış bir adamdır. -Hüseyn Cavidin “İblis” əsəri heç də Hotenin “Faust”undan geri qalmır. Ancaq biz inciləri lazımı qədər qiymətləndirə bilmirik”. Heydər Əliyev deyirdi: “Ədaləti ədalətsizliklə bərpa etmək olmaz.” Hüseyn Cavidin yüksək keyfiyyətlərinə xüsusi dəyər verən Heydər Əliyev Cavid tarixində özünəməxsus yer tutmağı özü üçün ən öndə duran vəzifələrdən biri hesab edərək onun məzarını uzaq Sibirdən doğma diyarı olan Naxçıvana gətirməklə ədaləti bərpa etməyə çalışdı. Demək ki, Cavidlə bağlı ən böyük əsəri Heydər Əliyevin özü xalq etmişdir.

Cavid əsirlikdən qurtarmaq əsl qəhrəmanlıq idi, çünki sovet tarixində belə bir hadisə olmamışdır, yəni heç bir repressiya qurbanı həmin o soyuq, buz kimi şimal cəhənnəmindən qurtulub öz vətəninə dönməmişdir. Heydər Əliyevin bu qəhrəmanlığı siyasi cəsarətinin, müdrik addımlarının və ən başlıcası ürəyinin hökmü ilə bacarmışdır. Hər nə qədər Heydər Əliyev sovet ideologiyasının öndə gedən təmsilçilərindən biri olsa da, o bir azərbaycanlı kimi, Cavid sevər kimi milləti qarşısında, vətən qarşısında bu addımı atmağı özü üçün ən önəmli vəzifə hesab etmişdi. Heydər Əliyev ilə Hüseyn Cavidin oxşar cəhətləri çox idi, ona görə yox ki, hər ikisi Naxçıvanda doğulmuşdur. Ona görə ki, hər ikisi də dahi insan, dahi şəxsiyyət, torpaq üçün, vətən üçün, millət üçün canından keçən, ömrünü xalqına həsr edən, millətçi, Azərbaycan tarixində öz əsərləri, öz ideologiyaları ilə dərin izlər buraxan şəxsiyyətlər idilər. Cavid Azərbaycanı dünyaya öz əsərləri ilə, Heydər Əliyev isə öz siyasi ideyaları ilə tanıtdırırdı. Cavid “əsrinin öksüzü” oldu, Heydər Əliyev isə “əsrin adamı” seçildi. Hər birinin öz dəsti-xətti olsa da, amalları və əqidələri bir idi.

1982-ci ildə artıq Cavidin 100 yaşı olacaqdı, düzdür o, 1941-ci ildə dekabrın 5-də uzaq Sibirdə gözlərini əbədi olaraq yummuşdu, ancaq bir aforizmdə deyilir ki, “Dahilər üçün dünyanın bir qapısı var: - onlar dünyaya gəlirlər, ancaq getmirlər.” Heydər Əliyev və Hüseyn Cavid də bu cür dahilərdən idilər ki, dünyaya bir dəfə gəliblər və hər zaman da xalqımızın tarix yaddaşlarında yaşayacaqlar. Hüseyn Cavid əsərlərini təkcə öz xalqı, milləti üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün yazmışdır. Məhz bu səbəbdəndi ki, Heydər Əliyev onun məzarını Sibirdən Azərbaycana gətirmək istədiyini öyrənən ermənilərin bu işə pəl vurmamaqları üçün Cavidin həqiqətən beynəlmillətçi olduğunu, əsərlərinin bəşəri xarakter daşdığını göstərən yazıların hazırlanıb, qəzetlərdə dərc olunmasına göstəriş vermişdir. Nəhayət gözlənilən an gəlib çatdı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1982-ci ildə dahi Azərbaycan dramaturqu və şairi Hüseyn Cavidin qəbri uzaq Sibirdən doğma vətənə gətirildi. Çəkdiyi bütün məşəqqətlərə, acılara, aldığı zərbələrə baxmayaraq Cavid öz elinə, obasına qovuşdu. Axır ki, bu həsrət sona yetdi.

Olubdu qəlbimə hakim mənim mələli-vətən,
Başımda şur ilə məskən salıb xəyali-vətən.
Vətən, vətən deyərək hər diyara səs salıram.
Düşərmə bircə dilimdən mənim məqali-vətən?

(Cavid, 2005)

Sovet dönməsində, imperiyanın təzyiqi altında olan Heydər Əliyevin Azərbaycan incəsənətinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına göstərdiyi bu xidməti təqdirəlayiq bir şəkildə tariximizin yaddaşında qalacaq. Sonralar Heydər Əliyev Bakıdan Moskvaya göndərildi, onu əvəz edən siyasi rəhbərlər isə onun etdiyi işi tamamlaya bilmədilər. Heydər Əliyevin qarşıya qoyduğu məsələlərdən biri də Bakıda Cavidin ev muzeyinin açılması idi. Lakin Heydər Əliyevin Bakıdan göndərilməsi ilə Cavid yaradıcılığına olan diqqət arxa plana keçirildi. Hüseyn Cavidin ev muzeyinin açılması üçün nəzərdə tutulmuş bütün tədbirlər təxirə salındı.

Sonradan vətənimizin üzərini qara buludlar alması ilə Heydər Əliyev 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə gəldi. Heydər Əliyev bir daha qəhrəmanlıq nümunəsi göstərərək Azərbaycanı faciələrin caynağından çəkib qurtardı. Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə qayıdışı ilə Cavid yaradıcı-

lıqına olan qayğı və diqqət pərvazlandı. Cavid irsinin nəşrinə, təbliğinə və tədqiqinə xüsusi diqqət göstərildi. 1996-cı ildə isə Naxçıvanda Azərbaycanın görkəmli dramaturqu Hüseyn Cavidin məzarı üzərində böyük bir məqbərə ucaldıldı. Bu məqbərə Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və himayəsi ilə ərsəyə gəlmişdir. Cavid adına ev muzeyinin açılmasında qızı Turan Cavid atası qarşısında övlad olaraq öz borcunu yerinə yetirməklə irtica dövrünün caynağından qurtararaq saxladığı sənədləri, atası ilə bağlı qoruyub hifz etdiyi əlyazmaları və ya əşyaları həmin muzeyə bağışladı. Hüseyn Cavid əsərlərini dərin mənalı, yüksək fəlsəfəyə uyğun olaraq qələmə almışdır və biz hər zaman onun yaradıcılığından bəhrələnməliyik. Bir çox pyes və poemalar müəllifi navator şair Hüseyn Cavid öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan dramaturgiyasında yeni səhifə açmışdır. O, öz dövrünü, yeni həyatı tərənnüm edərkən, baş verən bütün hadisələri dərk edib qavramaqda bir çox müasirlərini, qələm yoldaşlarını qabaqlaya bilmişdir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində parlaq səhifələrdən biridir. Şairin əsərlərinin qəhrəmanları bu gün də bizimlə yaşayır, xeyirxahlıq, humanizm, ədalət idealarının bərqərar olmasına kömək edir. Mən qeydlərimi Turan Cavidin bu sözləri ilə tamamlayıram. “Hər şeyə görə-atamı Vətən torpağına qovuşdurduğuna, əzizlərimi bir sərdabədə - Cavid məqbərəsində görüşdürdüynə, Cavid ocağının çırağını yenidən yandırdığına görə unudulmaz Heydər Əliyevə Tanrıdan rəhmətlər diləyirəm.”

Ədəbiyyat

1. Səmədov, Abbas. (2008) Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Gəncə.
2. Hüseyn, Cavid. (2005) Əsərləri. I cild, Bakı.
3. Hüseyn, Cavid. (2005) Əsərləri. III cild, Bakı.
4. Pəhləvan, Əmir. (1997) Qalxın Cavid gəlir. Bakı.

ÇAĞDAŞ NƏSRDƏ QAÇQINLIĞIN BƏDİİ ƏKSI

Günay Yediyarlı
Xəzər Universiteti

Summary

There are many writers who give a wide place to the topic of refugees in contemporary Azerbaijani prose. Our goal is to research and analyze those works. Because each of these works is distinguished by its unique approach to the problem. Each work also reflects the unique point of view, worldview and purpose of its author. The topic is sufficiently reflected in Azerbaijani literature. Many of the writers who wrote about the war were participants in the war and wrote autobiographical real facts, expressing the events they saw and witnessed with their own eyes. These works revealed the most bitter truths by depicting the tragedy of people who were separated from their homes, lost their loved ones, lost their homes, destroyed their homes. In the period of independence, the subject's discussion in literature occupies an important place in all genres. In our research, attention was paid to the artistic solution of the topic in the example of a number of works about refugees. The importance of researching, studying and analyzing these works is emphasized. Because these works are the factors that bring us to Victory.

Key words: prose, Karabagh realities, war and refugee.

Резюме

Есть немало писателей, уделяющих теме беженцев широкое место в современной азербайджанской прозе. Наша цель – изучить и проанализировать эти работы. Ведь каждая из этих работ отличается своим уникальным подходом к проблеме. Каждая работа также отражает уникальную точку зрения, мировоззрение и цель ее автора. Тема достаточно отражена в азербайджанской литературе. Многие из писателей, писавших о войне, были участниками войны и писали автобиографические реальные факты, выражая события, которые они видели и видели своими глазами. Эти произведения раскрывали самые горькие истины, изображая трагедию людей, которые были разлучены со своим домом, потеряли своих близких, лишились своего дома, разрушили свое жилище. В период независимости обсуждение темы в литературе занимает важное место во всех жанрах. В нашем исследовании внимание уделялось художественному решению темы на примере ряда произведений о беженцах. Подчеркивается важность исследования, изучения и анализа этих работ. Потому что эти работы являются теми факторами, которые приводят нас к Победе.

Ключевые слова: проза, Карабахские истины, война и беженцы

Çağdaş Azərbaycan nəsrində qaçqınlıq mövzusunə öz yaradıcılığında geniş yer verən yazıçılarımız çoxdur. Məqsədimiz həmin əsərləri araşdırmaq və təhlil etməkdir. Çünki bu əsərlərin hər biri problemə yanaşma tərzinin özünəməxsusluğu ilə seçilir. Hər bir əsər həm də öz müəllifinin özünəməxsus baxış bucağını, dünyagörüşünü və məqsədini əks etdirir. Mövzu Azərbaycan ədəbiyyatında kifayət qədər öz əksini tapıb. Mühəribə mövzusunda yazan yazıçılardan bir çoxu mühəribənin iştirakçısı olmuş və öz gözləri ilə gördüyü, şahidi olduğu hadisələri dilə gətirərək avtobioqrafik səciyyəli real faktları özündə əks etdirən əsərlər yazmışlar. Bu əsərlər yurd- yuvasından ayrı düşən, əzizini, doğmasını itirən, evi- eşi dağılıb, yurdu viran insanların faciəsini təsvir etməklə ən acı gerçəkləri üzə çıxarıb. Müstəqillik dövründə mövzunun ədəbiyyatda inikası bütün janrlarda mühüm yer tutur. Araşdırmamızda qaçqınlıqdan bəhs edən bir sıra əsərlərin timsalında mövzunun bədii həllinə diqqət yetirilmişdir. Bu əsərlərin araşdırılıb öyrənilməsinin və təhlil edilməsinin vacibliyi vurğulanır. Çünki bu əsərlər bizi Zəfərə gətirən amillərdir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı dedikdə 1991-ci ildən sonra, yəni Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni nəsil yazarların ortaya qoyduğu əsərlər başa düşülür. Mühəribə mövzusu isə həmişə ədəbiyyatda öz aktuallığını qoruyub saxlayan əsas mövzulardan olub. Bəhs etdiyimiz illərdə isə mövzunun işlənməsində yeni yanaşma, yeni mərhələ başlayıb. Mövzuya fərqli rəqursdan yanaşma xüsusilə XX əsrin 90-cı illərində yazılan əsərlərdə özünü göstərir. Vaxtilə yazılması, öyrənilməsi, araşdırılıb tədqiq edilməsi qadağan olunan mövzu- Qarabağ mühəribəsi mövzusu öz müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan ədəbiyyatı üçün aparıcı mövzuya çevrildi. Bir tədqiqatda belə deyilir “Mühəribə və ədəbiyyat probleminin son dərəcə geniş, əhatəli bir problem olmasını da mütləq nəzərə almaq lazımdır. Yalnız mühəribə mövzusunda yazılan əsərlər yox, mühəribə dövrünün əhvali-ruhiyyəsini əks etdirən əsərlər də bilavasitə bu mövzu ilə bağlıdır” (Mehrəliyev, 2000) Mühəribə mövzusunda yazan yazıçılardan bir çoxu mühəribənin iştirakçısı olmuş və öz gözləri ilə gördüyü, şahidi olduğu hadisələri dilə gətirərək avtobioqrafik səciyyəli real faktları özündə əks etdirən əsərlər yazmışlar. Yazıçılarımızın bir çoxu qaçqınlıq və didərginlik mövzusunə daha çox önəm verib. Onlar öz doğma torpağından zorla ayrı salınan, çadırlarda, qaçqın düşərgələrində yaşamağa məcbur olan, başqalarına möhtac olan bir xalqın faciəsini qələmə almışlar. Ədəbiyyat yurd- yuvasından ayrı düşən, əzizini, doğmasını itirən, evi- eşi dağılıb, yurdu viran insanların faciəsini təsvir etməklə ən acı gerçəkləri üzə çıxarıb. Nəticədə isə ədəbiyyatımızda bu mövzuda bir-birindən qiymətli çoxlu sayda əsərlər ərsəyə gəlmişdir. Mövzu Azərbaycan ədəbiyyatında kifayət qədər öz əksini tapıb. .. Elçin Əfəndiyev (“Qarabağ şikəstəsi”, “Bayraqdar” povesti), Sabir Əhmədli (“Ömür urası”, “Axirət sevdası”, “Kef” romanları), Aqil Abbas (“Dolu” romanı, “Qaçqın çadırlarında Üzeyir Hacıbəyovlar doğula bilməz” povesti), Şərif Ağayar (hekayələri), Ağarəhim Rəhimov (“Ovlaq keçidi”, “İkili dünyam”, “Qoşa qanaq” romanları), Elçin Mehəliyev və başqa yazıçılarımızın adını çəkmə bilərik. Bu yazıçılar Azərbaycan xalqının sürükləndiyi mühəribə faciəsini və onun özü ilə gətirdiyi bəla-qaçqınlığı bütün reallığı ilə əsərlərində canlandıra biliblər. Əsərlərin hamısında qaçqınlıq mövzusu ya əsas problem kimi seçilib, ya da süjet xətlərinin birinin əsasında dayanıb. Adını çəkdiyimiz yazıçılardan əsərləri qaçqınlıq mövzusunə məharətlə toxunub. Həmin əsərlər həm də öz müəllifinin özünəməxsus baxış bucağını, dünyagörüşünü və məqsədini özündə əks etdirir. Ümumiyyətlə, çağdaş nəsrə Qarabağ və qaçqınlıq mövzusunda yazılan əsərlərin hər biri əvəzolunmaz bədii nəsr nümunələridir. Əsərlərin hamısında romantik meyllər olsa da, realist motivlər üstünlük təşkil edir. Bu da həmin əsərləri daha da qiymətli edir.

Mühəribə elə bir bəladır ki, o, döyüş bölgəsində bitmir. Onun ağrı- acı ilə dolu olan arxa cəbhəsi də olur, qaçqınlıq, köçkünlük kimi mühəribədən sonra da topsuz və tufəngsiz davam edən bir faciəsi olur. Ədəbiyyat bizə bu faciəni də ən incə detallarına qədər göstərir. Deməli “Mühəribə yalnız döyüş səhnələrinin, nakam ömürlərin mədəni olmaqla məhdudlaşmır. Bunun bir arxada davam edən faciəsi, göz yaşı, fəlakəti var.” (Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2016)

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ itkisi, qaçqınlıq, köçkünlük ilə bağlı yazılan nəsr əsərlərindən söz açanda Elçin Əfəndiyevin “Bayraqdar” povesti ilk yada düşənlərdən olur. Povest başdan ayağa qaçqınların ağrı və məhrumiyyətlərindən bəhs edir. Əsərdə ağır döyüş səhnələri yoxdur. Mühəribənin ağır fəsadları var. Bir göz qırpmında qaçqına çevrilən insanların ağrılı taleyi və ağır psixoloji vəziyyəti var. Yazıçının “Qarabağ şikəstəsi” hekayəsi də eyni mövzulu

çox qiymətli əsərlərdəndir. Kiçik bir hekayədə Azərbaycan xalqının başına gələn qaçqınlıq kimi böyük bir bəla öz geniş və hərtərəfli bədii ifadəsini tapıb. Müasir ədəbiyyatda qaçqınlıq konseptinin ədəbi- bədii təcəssümü baxımından görkəmli nasir Sabir Əhmədlinin də əsərləri diqqəti daha çox cəlb edir. Mühəribə insanının ağır- acısı, xalqımızın sürükləndiyi mühəribə faciəsi və onun ağır fəsadları yazıcının “Axirət sevdası”, “Kef” və “Ömür urası” adlı romanlarında öz geniş əksini tapmışdır. Qarabağ mühəribəsi müasir yazıçılarımızdan olan Aqil Abbas yaradıcılığının da ana xəttini təşkil edir. Bu mövzuda çoxlu əsərlər yazsa da yaradıcılığının zirvəsi “Dolu” romanıdır. Romanın fabulasını Qarabağın işğalı və bununla əlaqəli hadisələr təşkil edir. Çağdaş Azərbaycan nəsrində mühəribə mövzusunə öz yaradıcılığında ən çox yer verən yazıçılarımızdan biri də Ağarəhim Rəhimovdur. Onun “İkili dünyam”, “Qoşa qanad” kimi romanlarında, bir sıra povest və hekayələrində Qarabağ mühəribəsinin Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi faciələr öz geniş və hərtərəfli bədii ifadəsini tapıb. Mühəribədən sonrakı hadisələrin təsviri, onun arxa cəbhədə yaratdığı ağır ən incə və bədii detallarla Şərif Ağayarın yaradıcılığında da əks olunur. O, bir çox hekayəsində qaçqın həyatı yaşamağa məcbur olan insanların həyat şəraitini əsas mövzu kimi götürüb və nəticədə qaçqınların çətin yaşam tərzini təsvir edən qiymətli əsərlər meydana gəlib.

Çağdaş Azərbaycan nəsrində maraqlı əsərlərlə çıxış edən qadın yazıçılarımız da var ki, onların da mühəribə və qaçqınlıqdan bəhs edən çox qiymətli əsərləri var. Qaçqınlarımızın ağır həyat şəraiti, faciəsi və sarsıntıları onların dili ilə oxucuya daha təsirli, daha sadə çatdırılır. Nüşabə Məmmədli, Mahirə Abdulla, Sevinc Nuru qızı, Təranə Vahid, Firuzə Məmmədli və başqa yazıçılarımızın adını çəkə bilərik. Qadın yazarlar, adətən, insanları daha çox sülhə səslədiyi halda, kişi yazarlar daha çox savaşağı, döyüşü üstün tutur.

Əlbəttə, ədəbiyyat yalnız estetik zövq aşılamır, o, həyatın hər üzünü oxucusuna göstərir, gənc nəslə ayıq-sayıq, qorxmaz və ən əsası unutmaz olmağa səsləyir. Oxucularına unutmazlığın ağır nəticələrini göstərir. Bu gün mühəribə və qaçqınlıq həyatı bitsə də, onların nə qədər böyük bir faciə olduğunu, mühəribə və qaçqınlığın ağır nəticələrini unutmaq və unutdurmaq olmaz. Qaçqınlıq mövzusunun araşdırılıb tədqiq edilməsi, öyrənilməsi bu gün də vacibdir. Çünki belə əsərlər bizi Zəfərə gətirən əsas amillər olub. Bizə torpağı, doğma yurdu itirəndə nələrin baş verdiyini, Qarabağın ağrı-larını çatdırır. Gənc nəslə həm vətəni itirmək qorxusu, həm də düşməyə nifrət hissi yaradır.

Ədəbiyyat

1. Ağayar, Ş. (2000). Arıların səssizliyi (20 ilin 20 hekayəsi), Bakı: Qanun, 303 s.
2. Əfəndiyev, E. (2005) Seçilmiş əsərləri (10 cildə), II cild, Bakı: “Çinar-çap” nəşriyyatı, 523 s.
3. Əhmədli, S. (2003). Ömür urası, 76 s.
4. Mehrəliyev, E. (2000). Mühəribə və ədəbiyyat. Bakı: Azərnəşr, 227 s.
5. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. (2016). (2 cildə), I cild, Bakı: Elm və təhsil, 800 s.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ МОТИВЫ В ПОЭТИЧЕСКОМ МИРЕ АЛЛЫ АХУНДОВОЙ

Pəri Əhmədova

BSU-nun Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının
dosenti, filologiya üzrə fəşəfə doktoru

Xülasə

Tezislərdə müasir Rus və Azərbaycan şairi olan Alla Axundovanın poeziyasının ümumi təhlili təqdim olunur. Onun poeziyasının əhəmiyyətli bir hissəsi bu və ya digər şəkildə doğma Azərbaycanla, onun mədəniyyəti, məişəti, təbiəti və tarixi ilə bağlıdır. Alla Axundovanın şeirlərinin təhlilindən sonra, onun yaradıcılığında Azərbaycan milli motiv və obrazlarından məharətlə istifadə etdiyini görürük. Alla Axundovanın bir neçə mədəniyyətə mənsub olması, onu mənəvi cəhətdən zənginləşdirir və əsərlərinə xüsusi rəng qatır. Alla Axundovanın yaradıcılığı, şübhəsiz ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bir hissəsidir.

Alla Axundova təkcə rus dilində yazan parlaq şairə deyil, o, eyni zamanda Azərbaycan poeziyasının da parlaq tərcüməçisidir. Onun tərcümələri Azərbaycan şairlərinin şeirlərini və folklorun yalnız bir dildən digər dilə tərcüməsi

deyil, daha çox rus dilində yenidən yaradılmış Azərbaycan poeziyasıdır. A.Axundova Azərbaycan şairlərinin əsərlərində vətənpərvərlik, məhəbbət mövzularına maraq göstərirdi.

Açar sözlər: *poeziya, tərcümə, Azərbaycan, milli motiv, vətən*

Summary

The abstracts present an overview analysis of the poetry of contemporary Russian and Azerbaijani poetess Alla Akhundova. A significant part of her poetry is connected with her native Azerbaijan, its culture, way of life, nature and history. After analyzing several poems by Alla Akhundova, we see that she skillfully uses Azerbaijani national motifs and images in her work. Alla Akhundova's belonging to several cultures enriches her spiritually and makes her works unique. The work of Alla Akhundova is undoubtedly an integral part of Azerbaijani literature.

Alla Akhundova is not only a brilliant poetess writing in Russian, she is at the same time an equally brilliant translator of Azerbaijani poetry. Her translations are not just translations from one language to another, but rather they are Azerbaijani poetry recreated in Russian. The subject of A. Akhundova's translational interest is the lyrical examples of the works of Azerbaijani authors, in which civic, love motives are poetically sublimely expressed.

Key words: *poetry, translation, Azerbaijan, national motive, motherland*

Одной из ярких и талантливейших представительниц современной литературы является российская и азербайджанская поэтесса, писательница, сценарист, драматург, переводчик Алла Ахундова. Она является заслуженным деятелем искусств РСФСР, лауреатом Государственной премии Азербайджанской ССР (1970). 23 декабря 2003 года Алла Ахундова была удостоена персональной стипендии Президента Азербайджанской Республики за большие заслуги в области культуры и искусства Азербайджана. Творчество ее многогранно, но известность к ней пришла в первую очередь как к поэтессе. Ее стихи переведены на многие языки, такие как азербайджанский, английский, японский, румынский, французский, арабский и т.д. Впервые ее стихи были опубликованы в 1957 году в газете «Московский комсомолец». Известный критик Станислав Лесневский считал, что "русская женская поэзия это три „Ах“: Ахматова, Ахмадулина и Ахундова". (Анар, 2018)

Говоря о поэзии Аллы Ахундовой стоит отметить, что ее поэзия не ограничивается лишь произведениями для взрослых, она также является и детским поэтом. Поэзия А.Ахундовой поражает своим разнообразием как тематическим, так и стилистическим. Она является автором, как веселых детских стишков, так и автором глубочайшей по смыслу философской поэзии. Значительная часть её поэзии, так или иначе, связана с родным для неё Азербайджаном, его культурой, бытом, природой и исторической жизнью.

При создании сборника детских стихов «Белое, красное, желтое яблоко» А.Ахундова опиралась на традиции азербайджанского фольклора. Все образы в стихах сборника созданы на основе восприятия автором не только народной поэзии, но в целом всего народного творчества. А.Ахундова как знаток азербайджанского фольклора следует народно-поэтическим традициям не только в выборе тематики, но и в стилизации слога, реминисценции, прямых подражаниях, аллюзиях и т.д. А.Ахундовой в своих авторских стихотворениях мастерски удалось воссоздать ритмико-интонационное звучание азербайджанской поэзии. Читатель легко вникает в каждую написанную ею строчку, знакомясь с мотивами и образами истории и современности Азербайджана.

Стихотворение «Музыкальная страна» из сборника «Белое, красное, желтое яблоко» включено в учебник по предмету Русский язык - как язык обучения для 3 класса общеобразовательных школ в Азербайджане. В стихотворении автор сравнивает природу с азербайджанскими национальными музыкальными инструментами. Стихотворение проникнуто чувством любви к родному краю, к его природе, к его музыке:

Между небом и землёю много стран.

Но такая – лишь одна – АЗЕРБАЙДЖАН!

Читая стихотворение, учащиеся знакомятся с особенностями таких музыкальных инструментов, как тар, саз, тютек, каманча и нагара. В этом же стихотворении звучит мотив любви к азербайджанской национальной музыке. Воспитание национальной музыкой является одним из основополагающих методов, ибо, воспитывая музыкой, мы воспитываем душу, чувства ребенка, а значит и характер, и любовь к Родине. Поэтический настрой этого

стихотворения соизмеряется с любовью к родной природе, ведь звучание каждого национального музыкального инструмента она сопоставляет с явлениями природы. Азербайджан издревле известен как земля музыкантов и певцов, именно это подчеркивает поэтесса в своем стихотворении:

«Вся страна, как музыкальный инструмент,
Всё поёт, а непоющих просто нет.
Плачет музыка, смеётся, говорит,
Слово сказанное – музыкой звучит».

В стихотворении подчеркивается, что эта благодатная, щедрa, солнечная и ласковая земля была колыбелью многих музыкантов, поэтов и певцов. Алле Ахундовой как мастеру слова великолепно удалось отразить живописную природу Азербайджана в стихотворении, каждое явление природы обрело свое музыкальное звучание, которое слилось в созвучье природы с национальными музыкальными инструментами.

В своей поэзии об Азербайджане А.Ахундова затрагивает и тему кровавых событий ночи с 19 на 20 января, одной из самых тяжелых ночей в истории азербайджанского народа. В своих стихотворениях она описывает огромную любовь к своей Родине, героизм, жизнь и смерть, боль и страдания азербайджанского народа.

«Нагорный парк.
Ряды могильных плит.
Бакинский ветер,
плачущий навзрыд.
И цвета крови несмываемой гранит.
И лица тех, кто под гранитом спит».

В небольших по объему стихотворениях А.Ахундовой мастерски удается раскрыть темы печали и страдания, мужества и героизма павших жертв страшной трагедии. Физически, будучи за пределами Азербайджана, душой она была с азербайджанским народом, разделяя его боль и скорбь.

«Красная кровавая заря...
Господи, ты был в Азербайджане
Девятнадцатого января?»

В нескольких строках А.Ахундовой удалось передать ужасы, которые пережило мирное население Баку в ту чудовищную ночь.

В истории переводов азербайджанской литературы на русский язык Алле Ахундовой принадлежит особая роль, обусловленная, прежде всего чувством национального поэтического слова с его многовековой традицией – характерной интонацией, потенцией к рефренам, рифмам, философской метафористичности. Говоря о переводах Аллы Ахундовой, стоит отметить, что ей мастерски удалось перевести художественные тексты изобилующими национальными мотивами, с азербайджанского языка на русский язык, используя элементы адаптации, не прибегая к буквалистическому переводу. Алла Ахундова является первым переводчиком величественного эпоса «Китаби Деде Горгуд». В этом переводе ей удалось всесторонне прочувствовать тонкую грань переходов от поэзии к прозе, а также удалось придать тексту оттенки средневековой стилистики.

В её поэтических интерпретациях специфически преломлены мотивы и образы истории и современности Азербайджана. Алла Ахундова выбирала произведения для перевода по своим интересам и по эстетической, духовной, стилистической близости ее с авторами. Благодаря ее таланту переводчика азербайджанский фольклор, азербайджанские классики и современные авторы стали известны русскоязычному читателю.

В сборники «Скажу роза, скажу мак» и «Ласковые песенки» вошли переведенные на русский язык произведения азербайджанского фольклора, такие как народные стихи, песни, баяты, озорные небылицы, дразнилки, скороговорки, шутки, загадки, считалки и т.д. В своих переводах ей удалось сохранить специфику национальных черт оригинального художественного текста, она искусно обыгрывает словесно-художественную образность, сохраняя при

этом поэтическую интонацию языка оригинала. Знание азербайджанского языка помогло автору всецело прочувствовать художественный текст, сохранить историческую, стилистическую и фактическую точность при переводе.

В сборник «Родник» вошли переводы с азербайджанского языка поэзии 20 азербайджанских поэтов разных эпох. Так, в сборнике представлена поэзия Низами Гянджеви, Шах-Исмаила Хатаи, Мирзы Алекбера Сабира, Микаила Мушвига, Абдуллы Шайга, Теймур Эльчина, Нигяр Рафибейли, Расула Рзы, Наби Рзы, Фикрета Годжи и т.д. Большая часть из стихов, представленных в сборнике, включены в учебники по русскому языку и литературе для русского сектора. А.Ахундова в своих поэтических переводах с азербайджанского языка на русский, стилистически воссоздает национально-восточный колорит, сохраняет особенности восточной поэтики и сохраняет мелодичность художественного текста. В переводах она мастерски вкрапливает в русскую речь азербайджанскую лирику, что придает ее переводам особый национальный колорит. Поэтесса почти не трансформирует оттенки как прямого, так и переносного значения многих слов и выражений, проводя аналогии лингвистического и поэтического плана, что повышает художественность и эстетическое впечатление.

Подводя итоги, хотелось бы отметить, что благодаря переводам А.Ахундовой русскоязычным читателем удалось соприкоснуться с историей азербайджанской культуры и с лучшими поэтическими образцами его многовековой литературы.

Поэзия А.Ахундовой цепляет, завораживает и вне зависимости от возраста согревает сердца читателей, утверждая в ней незыблемые вечные истины – созидующее добро, милосердие, любовь к близким и родным, к своей Родине и к своим корням.

Литература

1. Анар. (2018) Дочь двух поэзий Алла Ахундова: от детских стихов до поэзии о Карабахе. <https://azerhistory.com/?p=50743>

НОВАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ГЕРОИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ 1990-Х ГОДОВ (НА МАТЕРИАЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ)

Samira Əhmədova

Bakı Slavyan Universitetinin

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi

Xülasə

“Yeni reallıq və 1990-cı illərin əsərlərinin qəhrəmanları” Anarın müasirlikdən bəhs edən əsərlərinin sürrealizm mövqeyindən təhlilinə həsr olunub. Bunlar “Qırmızı limuzin”, “Obsessiya” hekayələri və “Otel otağı” hekayəsidir.

“Qırmızı limuzin” hekayəsində bütün hərəkət realılıqla sıx bağlı olan yuxu poetikasında cərəyan edir. Burada yazıçı xüsusi, sürreal reallıq yaradır. Hekayənin qəhrəmanı onu taleyinə, ölümünə doğru getməyə vadar edən hansısa qüvvənin təsiri altında hərəkət edir. “Obsessiya” hekayəsi də qəhrəmanın ölümü ilə bitir. Onun qəhrəmanı Doktor Oruc “Qırmızı Limuzin”-in adsız, tənha qəhrəmanından fərqli olaraq tam həyat yaşayır. Lakin onun ölçülüb-biçilmiş, qayğısız həyatı şüuraltına çoxdan əkilmiş düşüncələrdən narahat olmağa başlayanda sona çatır. Sürrealist hisslərin hər hansı qəhrəmanı kimi, doktor Oruc da həqiqətin dərk edilməsinə rəşional təfəkkürlə deyil, intuitiv şəkildə gəlir.

Açar sözlər: hekayə, əsər, reallıq, problem, sürrealizm

Summary

"New Reality and Heroes of the Works of the 1990s" is devoted to the analysis of Anar's works about modernity from the standpoint of surrealism. These are the stories "Red Limousine", "Obsession" and the story "Hotel Room".

In the story "Red Limousine" all the action takes place in the poetics of a dream, closely connected with reality. Here the writer creates a special, surreal reality. The hero of the story acts under the influence of some force that makes him go towards his fate, his death. The story "Obsession" also ends with the death of the hero. His hero Dr. Orudzh, unlike the nameless, lonely hero of the "Red Limousine", lives a full life. But his measured, carefree life comes to an end when he begins to be disturbed by thoughts that have long been planted in his subconscious. Like any hero of the surrealist sense, Dr. Orudzh comes to the realization of the truth not through rational thinking, but intuitively.

Key words: story, work, reality, problem, surrealism

Плодотворная линия сюрреалистического изображения современной действительности, художественного воплощения современности, взгляда на современный мир и человека с несколько ирреальных позиций, намеченная Анаром уже в его ранних произведениях, была продолжена в ряде интересных рассказов и повестей 90-х годов. Рассказы «Красный лимузин» (1991), «Наваждение» (1993), повесть «Комната в отеле» (1994) – все эти произведения выдержаны в поэтике сюрреализма. Они определили и дальнейшее развитие анаровской прозы. Основным элементом, определяющим поведение героев в вышеперечисленных произведениях, является интуиция, подсознательное мышление. Герой рассказа «Красный лимузин», которого автор называет «О», действует под влиянием какой-то силы, заставляющей его словно во сне ходить по пустынному городу, по тем местам, по которым он обычно не ходит, но которые ему знакомы так, *«будто он изучил каждую пядь этой местности»*. *«Зачем он здесь, как попал сюда, как долго он бродит по этим незнакомым улочкам? Ни на один из этих вопросов О., как ни старался сосредоточиться, ответить не мог...И эта непонятная тревога, закраившаяся в сердце, грозящая перерасти в кошмар, в панику – откуда она? – переходящая в неуловимое предчувствие беды, чего-то ужасающего, что должно было случиться вот-вот, с минуты на минуту»*.

Такие мысли преследуют героя, за которым едет странный красный лимузин, в котором нет водителя. Номер автомобиля «19-91». И герой с ужасом понимает, что эта цифра совпадает с 1991 годом, в котором он живёт. Так появляется первый знак того, что произойдёт с героем. По мере дальнейших событий, происходящих с героем, он всё больше убеждается в том, что дурные предчувствия его не обманывают. Красный лимузин преследует его везде: у дома, у работы, у станции метро. Всё действие происходит в поэтике сновидения, в реальности сна, тесно связанного с явью. Здесь очень трудно провести грань между реальностью и сном, они дополняют, продолжают друг друга, создавая особую, сюрреалистическую реальность. Мотивы сюрреализма, намеченные в предыдущих произведениях Анара, здесь находят свое наиболее полное выражение. Читатель поначалу готов принять все происходящее с героем, как сон. Но в конце рассказа приводится сообщение телеграфного агентства: *«Сегодня около пяти часов утра на улице N взорвался автомобиль. Предполагают в автомобиле было заложено взрывное устройство, реагирующее на включение зажигания. Кто подложил взрыватель, кому принадлежит машина, чей до неузнаваемости изуродованный, обгорелый труп за рулем – пока не установлено. Ведется следствие»*. Но читателю прекрасно известно, что жертва – это О., ведь, как явствует из текста рассказа, в половине пятого утра, проснувшись, он *«побрелся, надел чистую белую рубашку, выглаженный выходной костюм, повязал свой лучший галстук, почистил туфли»* и, последний раз оглянувшись на свою комнату, даже решив остановить часы, он выходит из дома и подходит к стоявшему у подъезда красному лимузину, садится в него и поворачивает ключ зажигания.

Так, в мистическом плане показано, как человек идет навстречу своей судьбе, своей смерти, словно выполняет без всякого сопротивления чей-то приказ. Становится понятным и смысл эпиграфа из поэзии Н.Хикмета, предпосланного рассказу, особенно две последние строчки четверостишия:

*«Не стыдно бояться смерти
И не стыдно думать о ней».*

О. чувствует приход смерти, которая ходит за ним по пятам в образе красного лимузина, этой «кровавой красной машины» с такой «насыщенно-кровавой» окраской. *«Ещё не сознавая причины, он уже ясно понимал, что надо избежать встречи с этим автомобилем во что бы то ни стало, надо спастись от него»*. Но потом, поняв неизбежность этого, осознав фатальную предопределенность его появления в его жизни, он спокойно идёт к нему, заходит в него и находит в нем свою смерть. Смертью героя заканчивается и рассказ «Наваждение» (1993). Герой рассказа «доктор Орудж был доволен жизнью, на здоровье не жаловался». В отличие от героя «Красного лимузина», Орудж не только не одинок, он живёт полной жизнью: имеет любящую жену Пакизу, сына, который радуется родителям, и даже любовницу – «похожую на русалку» медсестру Офелию, которая вдвое младше него. Вестником

смерти для него является некий Балами. Именно он, явившись в дом к Оруджу, требует у него дачу, которая якобы принадлежала его отцу, а потому доктор Орудж должен вернуть её истинному владельцу. С этого визита его *«размеренной жизни, его желанию жить бесечно и весело в этом недолговечном мире»* приходит конец. Но какие-то симптомы грядущих неприятностей уже давали о себе знать в его неожиданно появлявшихся ночных тревожных мыслях. *«В полночь вдруг проснется и не спит до утра, ворочается с боку на бок. В голову лезет всякая чертовщина. Накатывает вдруг ужас от того, что жизнь неуклонно движется к закату – до пятидесяти рукой подать...»*.

Как следствие этого неожиданно в его жизни появляется Балами, а затем и его сын, которого Орудж «дважды убивает» у себя на даче, а затем, оказывается, уже после смерти самого Оруджа, что он жив. Он даже приходит с отцом на похороны Оруджа. Вся эта череда не укладывающихся в голове, ирреальных событий, которые то ли происходят на самом деле, то ли могли произойти, приводят к тому, что доктор Орудж начинает искать покоя, «покоя от усталости жизни». *«Ему хотелось закрыть глаза и ни о чем не думать, ни о чем не слышать, никого не видеть. Хорошо было бы вообще отойти от суеты жизни и где-нибудь в прохладной тени, в тишине забыться и найти покой. Он смертельно устал от голосов, лиц, слов, мыслей. Устал от больных, устал от здоровых. Он жаждал одного – тишины без края. Последней тишины»*. В этих словах Оруджа, вернее, в его мысленном монологе мы видим полное совпадение с эпиграфом книги – строчками Расула Рзы: *«Первый крик, //Возможно, то плач // перед наваждением //дней грядущих. //Последняя тишь - //покой от усталости //жизни, //прохладная тень»*.

И герой находит этот долгожданный покой – свою смерть. Во дворе дачи он вдруг наступает на высоковольтный провод, превративший его мгновенно в «горящую головешку». И мы понимаем, что о своем конце, своей приближающейся смерти доктор Орудж уже знал, мысль об этом давно засела в глубоких пластах его подсознания. Как и любой герой сюрреалистического толка, герой Анара доктор Орудж приходит к осознанию истины не путем рационального мышления, а интуитивно. Некоторые исследователи, рассматривая «Наваждение» в ряду других произведений Анара с позиций сюрреализма, сюрреалистической манеры письма, приходили к совершенно справедливому выводу о том, что в творчестве Анара есть стремление соединить современное мышление Запада с мудростью Востока. И это достаточно серьезно и заслуживает внимания, хотя эта сторона его творчества, а именно, сюрреалистический стиль прозаика, недостаточно исследован. И «Красный лимузин», и «Наваждение» относились к произведениям сюрреалистического плана. В какой-то мере близка к вышерассмотренным рассказам по своей тематике и повесть «Комната в отеле» (или «Номер в отеле»), написанная в 1993-94-ых годах. Повесть, как и предыдущие два рассказа начинается с эпиграфа. Здесь приведены строки турецкого поэта Фазиля Наджиба Гюсакюрека:

«Отплакивайте бедняг осиротелых,

без друга, без звука

Умирающих в отелях, умирающих в отелях».

Уже в этих строчках содержится предвестие о гибели героя повести. Он умирает далеко от дома, в «номере отеля». И хотя сама повесть написана в реалистическом ключе, но её концовка, связанная со смертью героя, также выдержана в сюрреалистическом плане.

Как и в предыдущих рассказах, которые мы рассмотрели выше, сюжет повести «Комната в отеле» также основан на реалиях сегодняшнего дня, в центре повести – современный герой со всеми его трудностями, заботами и переживаниями, олицетворяющий людей с трудной судьбой, людей, которые испытывают нужду, несмотря на то, что работают не покладая рук. В этой повести Анар показывает современную жизнь со всеми её реальными проблемами, среди которых и жизненные, бытовые, семейные проблемы, а также главная проблема всего народа, сегодняшней истории – Карабахская проблема. И если раньше к этой проблеме писатели обращались больше всего в оперативных жанрах публицистики, то постепенно она начинает воплощаться и в художественной прозе. И одним из интересных произведений о

современности, в котором преломляется Карабахская проблема, явилась повесть «Комната в отеле» Анара.

Вначале в «Красном лимузине», затем в «Наваждении» писатель показывает людей, фатально обреченных на смерть. Это одинокий О., не нашедший счастья в этой жизни, редактор (вспоминается Неймат Намазов из «Круга»), а также психиатр Орудж, который хотя и ведет внешне благополучную жизнь, но тоже ищет «покоя», «тишины без края». В отличие от этих героев, герой «Комнаты в отеле» далёк от экзистенциальных размышлений, неясных, смутных желаний и предчувствий. Он четко осознаёт источник своих проблем и ищет пути их решения. Затрагивается через воспоминания Керим муаллима и карабахская проблема. Он вырос в Карабахе, и, как ни странно, гуляя по улицам Анкары, Стамбула, он невольно переносится в родные с детских лет места – Лачин, Шушу. И эти воспоминания омрачают его радость от встречи с Стамбулом. *«Когда-то он завещал – похороните меня в Шуше – возле бабушки и дедушки. Пошёл бы, умер бы, похоронили бы... Кто бы похоронил? Шуша, его Шуша, Шуша его предков была в руках врага. Кто же его впустит в Шушу – армяне? Даже умереть – не пустят. Иди, мол, умирай себе в другом месте».*

Из произведения в произведение ведёт Анар поиск человеческого в человеке, исследует «неудавшуюся» жизнь, трагическую даже в её бытовом преломлении. Все отчетливей проявляется позиция автора, размышляющего над современной жизнью и жизнью современников. Эта современность прочитывается и угадывается и в его произведениях на историческую тему, о временах далекого и близкого прошлого, выявляя нравственную позицию писателя, его концепцию человека. Из всех книг Анара, даже посвященных людям самым обычным, «обыкновенным», вырисовывается сложность душевного мира человека, который всегда стремится быть лучше, ярче, достойнее, стремится к добру, любви, пытается осмыслить свою жизнь. И чаще всего, это показано через раскрытие глубинных пластов его сознания.

Литература

1. Анар. (2010) Пленник века. Баку: Азернешр, 628 с. с.47.
2. Анар. (1980) В будущее брать лучшее (беседа с писателем Анаром. Ф.Мустафаев) // Советская культура, 28 октября, с.6.
3. Анар. (1986) Чуть ближе к звездам. Баку: Язычы, 487 с.
4. Анар. (1988) Шестой этаж пятиэтажного дома. Роман, повести. Москва: Советский писатель, 544 с.
5. Анар. (1988) Ночные мысли. Баку: Азернешр, 560 с.
6. Анар. (1995) Комната в отеле. Баку: Эргюн, 204 с.

X BÖLMƏ TƏDRİSİN METODİKASI

OXU MƏTNLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM METODLARININ ROLU

Sevinc Abdullayeva

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Summary

Reading is one of the main content lines of the subject “Native language”, provides the development of language perception of students, the formation of basic skills of correct, fast, conscious and expressive reading, vocabulary enrichment, the creation of primary ideas about the language, history, moral and ethical qualities, culture, art, traditions of the Azerbaijani people. Using various teaching methods, the teacher can form students’ language perception, the ability to express their opinions. With the help of new teaching methods, such as debates, discussions, decision tree, brainstorming, students acquire the skills to react to the content of the texts read, to identify semantic connections between parts of the text. The use of these methods in the educational process directly contributes to the formation of children’s characteristics of independent thinking, free expression of opinion, expression of another’s opinion on any issue, etc. This creates the basis for criticality, independence, flexibility of thinking.

Key words: *modern lesson, new training methods, content line, reading process, expressive reading*

Резюме

Чтение является одной из основных содержательных линий предмета «Родной язык», обеспечивает развитие языкового восприятия учащихся, формирование основных навыков правильного, быстрого, осознанного и выразительного чтения, обогащение словарного запаса, создание первичных представлений о языке, истории, нравственно-этических качествах, культуре, искусстве, традициях азербайджанского народа. Используя различные методы обучения, учитель может формировать у учащихся языковое восприятие, умение выражать свое мнение. С помощью новых методов обучения, таких как дебаты, дискуссии, дерево решений, мозговой штурм, учащийся приобретает навыки реагировать на содержание прочитанных текстов, выявлять смысловые связи между частями текста. Применение этих методов в учебно-воспитательном процессе непосредственно способствует формированию у детей особенностей самостоятельного мышления, свободного высказывания мнения, выражения мнения другого по какому-либо вопросу и т.д. Это создает основу для критичности, самостоятельности, гибкости мышления.

Ключевые слова: *современный урок, новые методы обучения, линия содержания, процесс чтения, выразительное чтение*

Görkəmli Amerika pedaqoqu Fillip Şlexti özünün «XXI əsrin məktəbi. Təhsil islahatının prioritetləri» əsərində yazır ki, o, sahibkarlarla, iş adamları və məktəb funksionerləri ilə çoxsaylı sorğular aparmış və onlardan belə bir suala cavab istəmişdir? «Siz məktəbdən nə istəyirsiniz?» - cavab isə belə olmuşdur: «Bizə elə insanlar lazımdır ki, onlar müstəqil, sərbəst öyrənməyi bacarsınlar». (A.H.Dəmirov, S.M.Məmmədov, Ş.N.İsmayilov, 2007) Buradan aydın olur ki, əgər şagird müstəqil öyrənməyi, məqsədinə çatmaq üçün yollar tapmağı, bu və ya digər problemləri həll etməyi və problemin həlli üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə etməyi bacarırsa, onda peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək onun üçün çox asan olacaqdır.

Müasir təlim texnologiyası özündə kompleks şəkildə aparılan işləri əhatə edir ki, bunların hamısını birdəfəlik qeyd edib göstərmək qeyri-mümkündür. Ancaq bunları dərs prosesinə və konkret fənn prinsipinə görə təsnif etsək, çox maraqlı bir mənzərənin şahidi olarıq. Bu gün müasir dərs qurmaq üçün oxu texnologiyası və mədəni nitq vərdişləri aşılamaq söhbətimizin obyektidirsə, deməli, məsələyə fərdi, yaxud diferensial qaydada yanaşmaq lazım gəlir. Oxu informasiya mənbəyi olmaqla yaradıcı fəaliyyət prosesidir. Mətnin məzmunu ilə real varlıq arasındakı əsas əlaqəni o yalnız oxu fəaliyyəti prosesində görə bilir. Oxu prosesində bir növ şagird yaradıcı fəaliyyət göstərir, orada irəli sürülən məsələləri, ən incə detalları nəzərdən qaçırmır, ona fəal münasibət bəsləyir. Söhbət oxu məzmun xətti üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasından gedirsə, bu zaman ilk texnoloji tələb, əlbəttə ki, mövzu ilə bağlı maraqlı və orijinal formanın seçilməsidir.

Azərbaycan dili dərsləri mətn oxusundan başlayır, bu da oxu – məzmun xəttinin reallaşdırılmasıdır. Ancaq bu mərhələyə birbaşa idraki fəallıqsız keçid biliyin hazır verilməsi ilə nəticələnər ki, bu da didaktik cəhətdən elmi sayılmaz. Buna görə də ilk tələb motivasiyanın qurulmasıdır. Sonrakı mərhələ mövzu ilə əlaqədar problemin müəyyən edilməsi və həlli prosesinə şagirdlərin fəal cəlb olunması mərhələsidir. Növbəti mərhələ kimi müəllimlər interaktiv təlim üsullarından məqsədyönlü istifadə edilməsini nəzərdə tuturlar. İnteraktiv təlim üsullarının optimal tətbiqində başlıca məqsəd tədris olunan mövzunun dərs prosesində mənimsədilməsidir. Təlim metodlarından müşahidə, müqayisə, hərtərəfli təhlil, alqoritm, dialoq-diskussiya, klaster (şaxələndirmə), debat, T-sxemlər, Venn diaqramı, BİBÖ və s. üsullardan daha məqsədyönlü istifadəni nəzərdə tutur. Fikrimizcə, bu üsulların hər birinin həm tədqiqi və həm də tətbiqinin daha da təkmilləşdirilməsindən danışmağa ehtiyac duyulur. Müəllim adları çəkilən təlim üsullarından istifadə etməklə müzakirələr aparır və beləliklə, şagirdlər oxuduqları mətnin məzmununu dərstdə mənimsəyirlər.

Oxu şagirdlərin dil duyumunun inkişafını, fikrin ifadə olunmasında sözün məna xüsusiyyətlərinin, cümlə və mətnin rolunun anlaşılmasını, lazımı vərdişlərin məqsədyönlü şəkildə təkmilləşdirilməsini, dilin gözəlliyinə, üslubi imkanlarının zənginliyinə şagirdlərin maraq və məhəbbətinin formalaşmasını təmin edir. Ümumi orta təhsil səviyyəsində (V-IX siniflərdə) oxu məzmun xətti üzrə şagirdlər mətni düzgün və ifadəli oxuyur, məzmun və strukturuna görə təhlil edir, tam orta təhsil səviyyəsində isə (X-XI siniflərdə) isə mətnləri üslubi-struktur xüsusiyyətlərinə görə təhlil edir və qiymətləndirir. (Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə Təhsil Proqramı (KURİKULUMU), 2013)

V-IX siniflərdə oxu məzmun xətti əvvəlcə düzgün və ya ifadəli oxu, sonra məzmunun təhlili, lüğət üzrə işlər, tətbiq, korrektə və s. əməllər kompleksi ilə tamama yetəndə mövzu dərstdə mənimsənilir. Mətnin məzmununu necə gəldi oxu ilə mənimsətmək səhv ideyadır. Şagird oxu mətnindən, ilk növbədə, bu vərdişə yiyələnmişdir. Vurğunu gözləmədən oxumaq sözlərin mənasını düzgün dərk etmədən oxumaq deməkdir. Belə olduqda mətnin mənası düzgün dərk olunarmı? Düzgün oxu mətnin gözəlliyini duymaqda, başa düşməkdə şagirdlərə kömək edir. Məktəblilərin ifadəli oxusunu “yaradıcı əmək” adlandırmaq, fikrimcə, yanlış olmazdı. Belə ki, hər bir şagird oxuduğu mətni özünə xas emosianallıqla, intonasiya ilə oxuyacaq. Bu isə hər kəs də eyni tərzdə alınmır. Bunun üçün müəllim çalışmalıdır ki, hər bir şagird düzgün oxu bacarığına mükəmməl şəkildə yiyələnsin, əsərin məzmununu dərk etsin, onun dərinliklərinə enərək əsas məzmunu başlıca ideyanı tapıb, əsəri məhz o ideyaya əsaslanan şəkildə oxusun. Lakin şagirdlər çox vaxt özlərini bu “əziyyətli yola” salmaqdan boyun qaçırır ki, bu zamanda səmərəli iş alınmır. (Z.Abdullayev, 1987) Oxu məzmun xəttinin inkişafına nail olmaq üçün müəllimin nitqinə verilən tələblərin çoxluğunu və mürəkkəbliyini də vurğulamaq lazımdır. Müəllimin ifadəli nitqi təlim prosesinə xüsusi təsir göstərir. Sönük nitq şagirdlərin fikirlərini cəlb etmir, onlarda keçilən dərsə, oxunan mətnə maraq yaratmır. Bu da oxunan materialın qavranılmasını çətinləşdirir. Şagirdlərdə düzgün, ifadəli oxunu yaratmaq üçün müəllim dərstdə İKT-dən istifadə edə bilər. O, görkəmli şəxslərin nitqlərini, şeir söyləyərək etdiyi çıxışları sinif otağında səsləndirərək, həm dərslərini maraqlı qura, həm də daha keyfiyyətli dərs əldə edə bilər.

Məqsədə pedaqoji texnologiyaların tətbiqi ilə çatmaq olar. Yeni təlim texnologiyaları qrup (müxtəlif tərkibli), cütlərlə iş, fərdlərlə iş və s. kimi təşkilat formalarına malikdir. Hər bir dərs üçün forma veriləcək biliyin məzmununa uyğun seçilir. Müəllim proqramdakı mətnə uyğun olaraq əvvəlcədən debat, müzakirə, əqli hücum, rollu oyun, qərarlar ağacı və s. kimi metodlardan birini seçərək oxu işinin düzgün qurulmasını təmin edə bilər. Müəllim dərsi quran zaman bu metodlardan istifadə etməklə bütün sinfin diqqətini dərsə cəlb edir və hər bir şagirdin dərstdə fəal iştirakına nail olur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Z. Lirik əsərlərin ifadəli oxusunun bəzi məsələləri // Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi, Bakı, 1987, №4
2. A.H.Dəmirov S.M.Məmmədov Ş.N.İsmayilov “Yeni təlim texnologiyaları və müasir dərs” Bakı, 2007, səh. 109
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə Təhsil Proqramı (KURİKULUMU) (I - XI siniflər) Bakı, 2013, səh. 135

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏRİF VƏ ANLAYIŞLARIN ÖYRƏDİLMƏSİ

Teyyubə Abışova

Sevinc Hacıyeva

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimləri

Summary

Every science, including mathematics, has such concepts that there is no more general concept that comes before it, that is, it will be a genus for it. Therefore, it is impossible to define such concepts in the way we learned above. Such concepts are called primary concepts. Examples of first concepts in mathematics are number, set, point, straight line, plane, etc. can be shown. It is impossible to show the gender of these concepts and their type. Every statement that would be a definition of such first concepts is scientifically and logically wrong. In science, the content of the first concepts in the theoretical field is revealed by means of axioms. At school, students of grades I-IV do not yet have a sufficiently developed thinking to start with axioms. The first concepts are given through their visual images; By direct observation, students get acquainted with the main properties of concepts. Later, as students' abstract thinking develops, axioms are used as a means of introducing concepts. Sometimes a sentence that shows the formation and reception of a concept is considered as a definition of that concept. Such a definition is called a descriptive or genetic definition, such definitions include the words "acts" or "takes". Let's give an example of a descriptive definition: "The figure formed by two rays coming from a point is called an angle." Descriptive definitions are sometimes less valuable from a scientific point of view, but more obvious and concrete because they show the formation, work and action of something. Therefore, students learn these definitions more easily in the lower grades of secondary school.

Key words: *definition, understanding, scope of understanding, sign, generalization.*

Резюме

Терминологический аппарата любой науки, в том числе и математики состоит из первичных понятий. Примерами первичных понятий в математике являются такие термины, как число, множество, точка, прямая, плоскость и т.д. Они воспринимаются всеми как не требующие доказательства аксиомы. На уровне начальной школы теоретические знания упомянутых аксиом сложны для учеников, поэтому их объяснение передается визуальным путем, т.е. через зрительные образы. Усвоение основных свойств первоначальных понятий учащимися начальных классов идет посредством наблюдений. В старших классах по мере развития у учеников абстрактного мышления аксиомы используются как средство введения понятий. Описательным способом даются и определения упомянутых понятий. Описательные определения более наглядны и конкретны, поскольку показывают формирование, работу и действие. Именно описательные определения легче усваиваются учащимися начальной и средней школы.

Ключевые слова: *определение, понимание, объем понимания, знак, обобщение.*

Hər bir elmin o cümlədən riyaziyyatında özünə məxsus anlayışları da vardır. Riyazi anlayışlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar; ədəd, çoxluq, üçbucaq, prizma, funksiya və s. Hər anlayışın bir adı, istilahi vardır. Məsələn, üçbucaq anlayışı ən az sayda tərifli olan qabarıq çoxbucaqlıdır: üçbucaq sözü isə bu anlayışın işarəsi rolunu oynayan bir vasitədir. Aydındır ki, anlayış ilə onun islahı ayrılmazdır. Riyaziyyat anlayışlarının da mənsəyi maddi aləmdəki cisimlər və hadisələrdir. Abstraklaşdırma yolu ilə canlı müşahidələrimizdən təsəvvürlər və bu axırıncılardan da təfəkkürdə dəqiqləşərək anlayışlar əmələ gəlir. Deməli, anlayışın əmələ gəlməsi prosesi konkretədən abstrakta keçmə prosesidir.

Məntiq elmindən məlum olduğu üzrə, hər anlayışa iki tərəfdən yanaşmaq olar: 1) anlayışın ifadə etdiyi əlamətlər heyəti vardır, buna *anlayışın məzmunu* deyilir; 2) anlayışın əhatə etdiyi şeylər çoxluğu vardır, buna *anlayışın həcmi* deyilir. Məsələn, paraleloqram anlayışını götürək; dörd tərəf və dörd bucağın olması, qarşı tərəflərin bir-birinə paralel və bərabərliyi, qarşı bucaqların bərabərliyi və s. Paraleloqram anlayışının məzmununu təşkil edir. Bu əlamətləri olan bütün dördbucaqlılar isə (o cümlədən düzbucaqlılar, romblar və kvadratlar) həmin anlayışın həcmidir.

Bir anlayışın məzmununa daxil olan əlamətlərin hamısı eynihüquqlu deyildir. Bunlardan birisi anlayışın əsil təbiətini göstərir və başqa əlamətləri bu əlamətdən (onun nəticəsi kimi) almaq mümkün olur; bu əlamətə *anlayışın əsas əlaməti* deyilir. Paraleloqramın əsas əlaməti olaraq iki cüt qarşı tərəflərinin paralelliyini götürülə bilər, o zaman bunun məzmununa daxil olan bütün başqa əlamətləri həmin əsas əlamətdən çıxarmaq (riyazi dildə desək, əsas əlamət verilsə, qalan əlamətlərin varlığını isbat etmək) mümkündür.

Bir anlayışın məzmununa buradakı əlamətlərdən başqa, yeni bir və ya bir necə əlamət əlavə etsək, birinciyə nisbətən daha dar (az ümumi olan) anlayış alarıq. Məsələn, “dördbucaqlı” anlayışını götürək, bunun əsas əlaməti dörd tərəfin olmasıdır. Burada bir cüt qarşı tərəflərin paralel olmasını əlamətini artırısaq, onda trapesiya anlayışını alarıq. Bu yol ilə biz daha çox ümumi anlayışdan daha az ümumi anlayışa keçdik. Məntiq elmində buna *məhdudlaşdırma* deyilir. Əksinə, bir anlayışın məzmunundakı əlamətlərin sayını azaltmaqla az ümumi anlayışdan daha ümumi anlayış əmələ gətirmək olar. Buna *ümumiləşdirmə* deyilir. Məsələn, trapesiyanın bir cüt tərəfinin paralelliyini atsaq, daha ümumi olan dördbucaqlı anlayışını alarıq. “Kvadrat” anlayışında bütün bucaqların bərabər olması əlamətini ataraq qalan əlamətləri saxlasaq, daha ümumi olan “romb” anlayışını alarıq (Həmidov, 2003:125.).

İbtidai siniflərdə tərif və anlayışların öyrədilməsi ibtidai sinif şagirdlərinin riyazi təfəkkürünün formalaşmasında psixoloji və pedaqoji prinsiplər nəzərə alınmışdır. Təlimin səmərəliliyinin artırılmasında tərif və anlayışların didaktik imkanlarından istifadə olunmuşdur. Riyaziyyat anlayışlarının da mənşəyi maddi aləmdəki cisimlər və hadisələrdir. Abstraklaşdırma yolu ilə canlı müşahidələrimizdən təsəvvürlər və bu axırıncılardan da təfəkkürdə dəqiqləşərək anlayışlar əmələ gəlir. Deməli, anlayışın əmələ gəlməsi prosesi konkretdən abstrakta keçmə prosesidir. Bir anlayışın məzmununa daxil olan əlamətlərin hamısı eynihüquqlu deyildir. Bunlardan birisi anlayışın əsil təbiətini göstərir və başqa əlamətləri bu əlamətdən (onun nəticəsi kimi) almaq mümkün olur; bu əlamətə *anlayışın əsas əlaməti* deyilir.

Paraleloqramın əsas əlaməti olaraq iki cüt qarşı tərəflərinin paraleliyi götürülə bilər, o zaman bunun məzmununa daxil olan bütün başqa əlamətləri həmin əsas əlamətdən çıxarmaq (riyazi dildə desək, əsas əlamət verilsə, qalan əlamətlərin varlığını isbat etmək) mümkündür. Bir anlayışın məzmununa buradakı əlamətlərdən başqa, yeni bir və ya bir necə əlamət əlavə etsək, birinciyə nisbətən daha dar (az ümumi olan) anlayış alarıq. Məsələn, “dördbucaqlı” anlayışını götürək, bunun əsas əlaməti dörd tərəfin olmasıdır. Burada bir cüt qarşı tərəflərin paralel olmasını əlamətini artırısaq, onda trapesiya anlayışını alarıq. Bu yol ilə biz daha çox ümumi anlayışdan daha az ümumi anlayışa keçdik.

Hər bir elmin özünəməxsus anlayışları vardır. Ona görə bir elmin, məsələn riyaziyyatın əsaslarını mənimsəmək eyni zamanda müəyyən anlayışlar sistemini mənimsəmək deməkdir. Riyaziyyat rast gələn anlayışların mənasını dəqiq bilmək və onların bir-birinə nisbətini aydın təsəvvür edərək, mühakimələrdə şüurlu işləmək mühüm bir tələbdir. Riyazi anlayışlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar; ədəd, çoxluq, üçbucaq, prizma, funksiya və s. Hər anlayışın bir adı, istilahi vardır. Məsələn, üçbucaq anlayışı ən az sayda tərfi olan qabarıq çoxbucaqlıdır: üçbucaq sözü isə bu anlayışın işarəsi rolunu oynayan bir vasitədir. Aydındır ki, anlayış ilə onun islahı ayrılmazdır.

Riyaziyyat anlayışlarının da mənşəyi maddi aləmdəki cisimlər və hadisələrdir. Abstraklaşdırma yolu ilə canlı müşahidələrimizdən təsəvvürlər və bu axırıncılardan da təfəkkürdə dəqiqləşərək anlayışlar əmələ gəlir. Deməli, anlayışın əmələ gəlməsi prosesi konkretdən abstrakta keçmə prosesidir.

Məntiq elmindən məlum olduğu üzrə, hər anlayışa iki tərəfdən yanaşmaq olar: 1) anlayışın ifadə etdiyi əlamətlər heyəti vardır, buna *anlayışın məzmunu* deyilir; 2) anlayışın əhatə etdiyi şeylər çoxluğu vardır, buna *anlayışın həcmi* deyilir. Məsələn, paraleloqram anlayışını götürək; dörd tərəf və dörd bucağın olması, qarşı tərəflərin bir-birinə paralel və bərabərliyi, qarşı bucaqların bərabərliyi və s. Paraleloqram anlayışının məzmununu təşkil edir. Bu əlamətləri olan bütün dördbucaqlılar isə (o cümlədən düzbucaqlılar, romblar və kvadratlar) həmin anlayışın həcmidir (İsgəndərovun.2001: 218).

Bir anlayışın məzmununa daxil olan əlamətlərin hamısı eynihüquqlu deyildir. Bunlardan birisi anlayışın əsil təbiətini göstərir və başqa əlamətləri bu əlamətdən (onun nəticəsi kimi) almaq mümkün olur; bu əlamətə *anlayışın əsas əlaməti* deyilir. Paraleloqramın əsas əlaməti olaraq iki cüt qarşı tərəflərinin paraleliyi götürülə bilər, o zaman bunun məzmununa daxil olan bütün başqa əlamətləri həmin əsas əlamətdən çıxarmaq (riyazi dildə desək, əsas əlamət verilsə, qalan əlamətlərin varlığını isbat etmək) mümkündür.

Bir anlayışın məzmununa buradakı əlamətlərdən başqa, yeni bir və ya bir necə əlamət əlavə etsək, birinciyə nisbətən daha dar (az ümumi olan) anlayış alarıq. Məsələn, “dördbucaqlı” anlayışını götürək, bunun əsas əlaməti dörd tərəfin olmasıdır. Burada bir cüt qarşı tərəflərin paralel olmasını əlamətini artırısaq, onda trapesiya anlayışını alarıq. Bu yol ilə biz daha çox ümumi anlayışdan daha az

ümumi anlayışa keçdik. Məntiq elmində buna *məhdudlaşdırma* deyilə. Əksinə, bir anlayışın məzmunundakı əlamətlərin sayını azaltmaqla az ümumi anlayışdan daha ümumi anlayış əmələ gətirmək olar. Buna *ümumiləşdirmə* deyilir. Məsələn, trapesiyanın bir cüt tərəfinin paraleliyini atsaq, daha ümumi olan dördbucaqlı anlayışını alırıq. “Kvadrat” anlayışında bütün bucaqların bərabər olması əlamətini ataraq qalan əlamətləri saxlasaq, daha ümumi olan “romb” anlayışını alırıq. Buradan aydın olur ki, hər bir anlayışın məzmunu ilə həcmi arasında asılılıq vardır. Məzmunu artıranda (yeni əlamət əlavə etdikdə) həcm (anlayışın aid olduğu şeylər çoxluğu) azalır və əksinə, məzmununu azaldanda (yəni ümumiləşdirdikdə) həcm böyüyür. Məsələn, “romb” anlayışına bütün bucaqların bərabər olması əlamətini artıranda məzmun artır, lakin həcm azalır, çünki bu halda alınan “kvadrat”-lar çoxluğu əvvəlki romblar çoxluğuna daxildir. Hər romb kvadrat deyil, lakin hər kvadrat rombdur. “Trapeziya”, “dördbucaqlı” alanda (ümumiləşdirmədə) məzmunu azalır, həcmi artır.

Bir anlayış məhdudlaşdırma vasitəsi ilə o biri anlayışdan alınmışdırsa, bu anlayışa növ və məhdudlaşan anlayışa bunun cinsi deyilir. Deməli, “dördbucaqlı” anlayışı ilə “trapeziya” anlayışı arasında belə əlaqə vardır ki, bunlardan birincisi cins, ikincisi növdür. Aydındır ki, anlayışın cins və növ olması nisbidir, “dördbucaqlı” anlayışı “trapeziya” ya görə cins olduğu halda, özündən daha ümumi olan “çoxbucaqlı” anlayışına görə növdür. Hər tərifdə növ və cinsdən başqa, birincini ikincidən ayıran əlamət vardır. Yuxarıdakı təriflərdə əlamətlər uyğun olaraq aşağıdakılardır: “məchulu radokal işarəsi altında olan,” “bir tərəfə bitişik iki bucağı bərabər olan”. Bu əlamətləri həmin cümləyə daxil etdikdə tərif alınır. Deməli, tərif, növün cinsini və eyni zamanda fərqləndirici əlaməti göstərən cümlədir (Пышкало А.М. 1985: 137)

Ədəbiyyat

1. Həmidov S.S. 2003, I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (xüsusi metodika), Bakı, 258 s.
2. İbtidai sinif müəllimlərinin stolüstü kitabı, 2001. İ.İsgəndərovun redaktəsi ilə, Bakı, , 418 s.
3. Qaralov Z., Osmanlı Ə., Məmmədov V. 2001. Riyaziyyat, I, II, III, IV siniflər üçün dərslik, Bakı.
4. Морс М.М., Вапняр Н.Ф. 1989. Карточки с математическими заданиями для I,II,III и IV классов, Москва, 96 с.
5. Пышкало А.М. 1985. Геометрия в I-IV классах, Москва, 237 с.

АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ КАК ВАЖНЫЙ КОМПОНЕНТ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Мехри Ахундова

Бакинский славянский университет

к.п.н., доцент

Xülasə

Məqalə tələbənin doğma mədəniyyətinin nəzərə alınmasına, metodologiya elminin aparıcı sahələrindən birində azərbaycanşünaslığın təbliğinə həsr edilmişdir. Burada həmçinin seçmə və sistemləşdirmə mənbələri, Azərbaycan tədris materialının lingvistik xüsusiyyətləri, azərbaycanşünaslığa aid mətnlərin hansı üçün nəzərdə tutulmalı və onların tədris prosesinə necə daxil edilməli olduğu nəzərə alınır. Azərbaycan informasiyasının qavranılmasının tamlığını və düzgünlüyünü təmin etmək üçün tədris materialı ilkin biliklər əsasında təlim prosesinə daxil edilməlidir, çünki bu yolla Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsini müəyyən edən məlumatlar ümumiləşdirilir. Bu siniflərdə lingvistik vəzifənin icrası nəinki müəyyən bir leksik və qrammatik materialı deyil, həm də Azərbaycan həqiqətinin müəyyən hadisələri haqqında adekvat ideyaların yaradılması ilə müəyyən edilir.. Məqalədə Azərbaycan elmi sahəsinin inkişafında Bakı Slavyan Universitetinin xüsusi rolu qeyd olunur.

Açar sözlər: *azərbaycançılıq, azərbaycanşünaslıq, qloballaşdırma, milli-mədəniyyət*

Summary

The article is devoted to the accounting of the native culture of the student, the nomination of Azerbaijani studies in one of the leading areas of methodological science. It also considers the sources of selection and systematization, linguistic specifics of Azerbaijani scientific educational material, which should be called upon by texts on Azerbaijani studies and how they should be introduced into the educational process. To ensure the completeness and accuracy of the

perception of Azerbaijani science information, educational material should be introduced into the learning process on the basis of background knowledge, because in this way, information is summarized that determines the cultural and historical heritage of the Azerbaijani nation. The implementation of the linguodidactic problem in these classes is due to the need to assimilate not only certain lexico-grammatical material, but also to create adequate ideas among students about certain phenomena of Azerbaijani reality. The article notes the special role of Baku Slavic University in the development of the Azerbaijani scientific sphere.

Key words: *azerbaijanism, Azerbaijani studies, globalization, national-cultural.*

Азербайджан является одним из древнейших государств, страной с богатой и древней историей, на территории которого веками копилось наследие для сокровищницы мировой культуры. Много из него вошло в список материального и нематериального наследия человечества ЮНЕСКО. Сегодня мы вспоминаем заслуги общенационального лидера Гейдара Алирза оглы Алиева перед нашей страной и народом. Благодаря Г. Алиеву, мы по-новому стали осмыслять такие важные ключевые понятия, как национальная идея и национальное самосознание, культура нации, азербайджанство, которое должно определять наше бытие в обществе и мировоззрении.

Ещё в 1991 году в Нахчыване по инициативе Г. Алиева 31 декабря был объявлен Днём солидарности азербайджанцев всего мира. Значительным шагом в интеграции азербайджанцев, проживающих за границей явился первый съезд, который состоялся 9 ноября 2001 года в городе Баку. Проведение в Баку этих съездов стало уже прекрасной традицией, а основу этой традиции заложил Общенациональный лидер Гейдар Алиев.

«Основной идеей независимого Азербайджана является азербайджанство. Каждый азербайджанец должен гордиться своей национальной принадлежностью. Мы должны развивать азербайджанство – язык, культуру, национально-духовные ценности, обычаи, традиции Азербайджана», - сказал Г. Алиев на I съезде (Алиев, 2001).

Термин «азербайджановедение» - был сформулирован по аналогии с терминами «родноведение», «краеведение», «страноведение», «россияведение». «Азербайджановедение – самостоятельная научная область, которая представляет собой своеобразный синтез образовательного и идейно-воспитательного содержания, трактуется как совокупность наиболее важных сведений о культуре, истории, политике, экономике, географии и некоторых других областях жизни народа» (Ахундова, 1998).

Естественно, это оправдано тем, что обучение русскому языку как иностранному языку предполагает ознакомление с культурой народа-носителя языка. Но далеко не оправдано то обстоятельство, что культура этого народа, чьи дети изучают русский язык, зачастую оставалась вне поля зрения.

Учет родной культуры обучаемого, выдвижение азербайджановедческой тематики в одно из ведущих приоритетных направлений методической науки, обуславливает необходимость переоценки подходов в обучении русскому языку.

Выдвижение «азербайджановедческой» тематики в одно из приоритетных направлений методической науки даёт основание предположить, что перед методикой русского языка как иностранного, наряду с другими проблемами, стоит научная разработка и задач «азербайджановедческого» аспекта.

Лингвистическая специфика «азербайджановедческого» учебного материала определяется особенностями социального уклада жизни азербайджанского народа. Тексты по азербайджановедению призваны вооружить обучаемых информацией о реалиях исторического прошлого и современной жизни азербайджанского народа, воспитывать в них чувство гражданственности, любви и уважения к своему народу, развить умение пользоваться этой информацией в коммуникационных целях с чувством гордости за свой народ. Надо отметить, что отбор и организация учебного азербайджановедческого материала осуществляется через посредство других учебных дисциплин естественного и гуманитарного цикла. Информация азербайджановедческого характера, отобранная для занятий по русскому языку с учётом первостепенной значимости языковых средств, передающих её содержание, ориентирует на лингвистическую работу, развитие речи обучаемых на социолингвистическом материале, способствуя тем самым

реализации воспитывающего обучения русскому языку. Для обеспечения полноты и точности восприятия азербайджановедческой информации учебный материал следует вводить в процесс обучения на базе подбора фоновых знаний. Таким образом, обобщаются сведения, которые определяют культурное и историческое достояние азербайджанского народа.

Реализация лингводидактической задачи на этих занятиях обуславливается необходимостью усвоения не только определённого лексико-грамматического материала, но созданием у обучаемых адекватных представлений, установление смысловых соответствий о тех или иных явлениях азербайджановедческой действительности через русский язык.

В качестве источников для накопления национально-культурной информации об Азербайджане могут служить:

а) периодическая печать как наиболее мобильное средство информации, где находят отражение публикации, содержащие сведения об истории, географии, искусстве, природоведении, праздниках, обычаях и т.д.;

б) тексты научной и художественной литературы, в которых аккумулируются реалии на азербайджанской действительности;

в) художественные, документальные, научно-популярные, исторические и архитектурные памятники, музеи, сады, которые являются источником наглядного отображения азербайджанской действительности;

г) тексты-произведения устного народного творчества, фразеологические единицы, афоризмы, пословицы и поговорки, в которых нашли отражение национальные реалии и т.д.

Азербайджановедческий материал в процессе преподавания русского языка как иностранного рассматривается, таким образом, в качестве составной части обучения и воспитания личности и гражданина, который «должен и умеет использовать полученные знания как в профессиональной деятельности, так и в ситуациях общения с русскоязычными представителями других народов, деловыми людьми и гостями Азербайджанской республики» (Канн, 1998).

Азербайджановедение с каждым днём расширяется как научная сфера. Нельзя не подчеркнуть особую роль в развитии азербайджановедения Бакинского славянского университета, созданного в 2001 году по указу Общенационального лидера Гейдара Алиева. Впервые в Бакинском славянском университете подготовка кадров по специальности «азербайджановедение» способствовало открытию данной специальности и в других университетах.

Независимый Азербайджан – родина всех азербайджанцев. У нас одна родина – Азербайджан, у нас один язык – азербайджанский, у нас одна идеология – идеология азербайджанства!

Хочу завершить статью словами Гейдара Алиева: «Мы все гордимся тем, что мы – азербайджанцы»!

Литература

1. Алиев Г.А., 2001. Доклад на I съезде азербайджанцев мира. Баку, 9 ноября.
2. Ахундова М.Б., 1998. Художественное азербайджановедение. // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку.
3. Канн М.Н., 1998. Лингводидактические основы построения курса «Краеведение и его место в системе подготовки учителей русского языка» // Русский язык и литература в Азербайджане, № 3.
4. Тагиева Э.А., 2010. Азербайджановедческий аспект в методике обучения русскому языку на базе концепта «спорт» // Актуальные проблемы Азербайджановедения. БСУ, 3-8 мая. 2 Т.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORFOQRAFIYANIN TƏLİMİ YOLLARI

Kəmalə Aslanova

Bakı Slavyan Universitetinin

Azərbaycanşünaslıq və slavyan tədqiqatları elmi-tədqiqat laboratoriyasının elmi işçi

Summary

Thus, it can be argued that the lessons of the Azerbaijani language should be based on visualization as much as possible, since the visual display of educational materials arouses great interest among students and helps to master the subject more deeply. This creates a real problem situation in the lesson, arouses students' research interest and desire to independently study this material

Key words: *spelling, Azerbaijani language, speech, spoken language, grammar*

Резюме

Уроки азербайджанского языка должны быть максимально основаны на визуализации, поскольку наглядное отображение учебных материалов вызывает у учащихся большой интерес и помогает более глубоко усвоить предмет. Благодаря такому построению урока создаются благоприятные условия для моделирования проблемной ситуации, что вызывает у учащихся исследовательский интерес и желание самостоятельно изучать данный материал.

Ключевые слова: *навык говорить слова по буквам, азербайджанский язык, речь, грамматика*

Orfoqrafiya dili yazılı formada təmsil etmək üçün qrafemlərdən (yazı sistemi) istifadə üsulunu tənzimləyən konvensiyalar toplusudur. Başqa sözlə, orfoqrafiya nitq səsinin (fonem) yazıya (qrafemaya) çevrilməsidir. Orfoqrafiya orfoqrafiya elementlərindən biridir və yüksək standartlaşdırılmış orfoqrafiya göstəriş elementidir. Orfoqrafiya danışiq dilinin səslərinin əlifba prinsipinə uyğun transkripsiyası kimi yaranmışdır. Orfoqrafiya tətbiqi dilçiliyin mühüm və perspektivli sahələrindən biridir. Bu sahə hər bir dilin yazı normalarının sabitliyini təmin edən, tənzimləyən qaydalar sistemidir. Tətbiqi dilçiliyin bu sahəsi nitqi yazıda əks etdirmək üçün müəyyən edilmiş, sözlərin deyiliş və yazılışı arasında olan sərhədi aradan qaldırmaq üçün müəyyənləşdirilmişdir. Bu mənada dilin yazı qaydalarını müəyyənləşdirən orfoqrafiyanın dil üçün mühüm normalaşdırıcı rolu inkaredilməzdir.

Qrammatik quruluş dilin müəyyənliyi üçün ən vacib qat sayılır. Orfoqrafiya dilin quruluşunun ən müxtəlif tərəflərini əhatə edir. O yalnız müxtəlif şəraitdə sait və samitlərin yazılış məsələləri ilə məhdudlaşmır, ələcə də leksik vahidin struktur elementində morfemin yazılış formalarını da əhatə edir. Orfoqrafiya və yazı qaydaları fikri vahid bir yolla yazıda ifadə etməyə kömək edən qaydalar sistemidir. Orfoqrafiya düzgün yazmağı, ayrı-ayrı sözləri və onların hissələrini birləşdirib yazmaq qaydalarını öyrədir.

Orfoqrafiya dil normalarının sabitliyini təmin edən qaydalar sistemidir. Sabitlik hər bir ədəbi dilin orfoqrafiyasının bəzəyidir. Sabitliyin qorunması olduqca vacib və əhəmiyyətli. Sabitlik daim gözlənilməlidir. Orfoqrafiyanın zaman-zaman sabitləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi tələbat və zərurətdən irəli gəlir. Orfoqrafiya dil vahidlərinin yazılışını tənzimləyir, yazılı nitqin normalarını qanuniləşdirir. Orfoqrafiyanın əsaslarını orfoqrafiya qaydaları təşkil edir. Hər bir dilin öz orfoqrafiya qaydaları mövcuddur. Həmin qaydalar tarix boyu sabit qala bilmir, zaman-zaman dəyişir. Orfoqrafiya dillə bağlı olduğu üçün onun lüğət tərkibində, fonetika və qrammatikada baş verən hadisələrə bəzən qala bilməz.

Orfoqrafiya sözün fotoqrafiyasıdır, onun orijinalı ilə səslənən sözün daxilindədir. Lakin səsle hərf, səslənən nitqlə orfoqrafiya arasındakı sərhəddi müəyyən edərkən bunlar arasındakı qarşılıqlı təsiri də başa düşmək lazım gəlir. Öz növbəsində səslənən nitq orfoqrafiyada böyük əhəmiyyətə malikdir. O, dilin vahid normalarını müəyyənləşdirilməyə kömək edir. Vahid yazı normaları isə, müəyyən dildə danışan, müəyyən bir cəmiyyətdəki bütün üzvlərin ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi lazımdır. Orfoqrafiya öz növbəsində dilin qrafik şəkli-formasıdır, şifahi nitqin qanunauyğunluqlarını səciyyələndirir. Bu baxımdan orfoqrafiya əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş, qanuna salınmış, təsbit edilmiş və hamı üçün bütün ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmiş qaydalardır, qrammatik formalardır. Orfoqrafiyanın əsl məqsədi xalqın, millətin üzvləri arasında yazılı anlaşmanı, yazı vasitəsilə fikrin dürüst, dəqiq ifadəsini təmin etməkdir. Orfoqrafiyanın ictimai mahiyyəti məhz bununla bağlıdır və elə buna görə də orfoqrafiya qaydaları ictimai qanunlar kimi hamı üçün

məcburidir. Bu qaydaları pozmağa heç kəsə ixtiyarı yoxdur və heç kəs özbaşına orfoqrafik qaydaları dəyişib başqa qaydalarla əvəz edə bilməz.

Azərbaycan orfoqrafiyasında → Dəmirçizadə 5 prinsipdən (fonetik, morfoloji, tarixi ənənəvi, fərqləndirici və etimoloji) Z.Budaqova və G.İsmayılova 3 prinsipdən (fonetik, morfoloji və ənənəvi) Ə.Əfəndizadə 6 prinsipdən bəhs etmişlər. Fonetik prinsip: Mənalı nitq vahidlərinin fonetik tərkibini yazıda eyni ilə əks etdirməyə fonetik prinsip deyilir. Bu prinsipə əsasən sözün yazılışı onun orfoepiyası ilə müəyyənləşir. Yəni, nitq vahidi - söz necə yazıda inikas olunursa, o cür də tələffüz edilir. Fonetik prinsip tələb edir ki, sözdəki hər hansı bir səs yazıda onların uyğun formaları ilə, yəni hərflərlə ifadə olunsun. Fonetik prinsipin əsasında nitqin səs təhlili durur, yazan şəxsdən yalnız eşitmək, yazacağı sözdəki səsləri fərqləndirə bilmək və onları uyğun hərflərlə yazmağı bacarmaq tələb olunur. Fikir müxtəlifliyi şəraitində özünə mövqə qazandıran fonetik prinsip elmi şəkildə Azərbaycan orfoqrafiyasında böyük dramaturq M.F.Axundov tərəfindən əsaslandırılmış və qiymət verilmişdir. “Orfoqrafiya məsələlərinə gəlincə, hələlik bu sahədə sabit bir qayda-qanun olmadığına görə mən indiyə qədər öz həmyerlilərimi yazı işlərində tətbiq etdikləri və tatarların (Azərbaycanlılar İ.Ə.) tələffüzü ilə daban- dabana zidd olan və əslində fars və türk dilləri orfoqrafiyası prinsipində qurulan mövcud qaydalardan kənara çıxaraq, tatarların (Azərbaycanlılar İ.Ə.) öz tələffüzlərində işlətdikləri əlamətlər, vurğuları və sairəni əsas qəbul etmişəm. Dilçilik ədəbiyyatında “fonetik prinsip”lə yanaşı “fonematik prinsip” terminindən də istifadə olunur. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, bu terminlər iki prinsipi ifadə edir. Fonetik prinsip tələffüz olunan səsin yazıdakı hərflə ifadəsi prinsipi mənasında, fonematik prinsip isə müxtəlif çalarlıqlarda tələffüz olunan səslərin vahid əsası sayılan fonemin yazıdakı hərflə ifadəsi prinsipi mənasında işlənir. Müəllif bu prinsipləri fərqləndirsə də, “Müasir Azərbaycan dili” dərslində fonetik prinsip terminini hər iki prinsipin birləşməsinə ifadə edən bir termin kimi işlətməmiş, dilimizin orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşdirilməsində fonetik prinsipdən geniş mənada istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1975, 176 s.
2. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan dili orfoqrafiyası tədrisinin elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1968, 132 s.
3. Əfəndizadə A., Əhmədov N., Kəlbəyev A., Vəhidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. I hissə, Bakı: Maarif, 1976. - 321 s.

İNFORMATİKA FƏNNİNİN DİGƏR FƏNNLƏRLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ

Zərəfşan Azayeva

Səidə Qaraşova

Bakı Slavyan Universiteti

Summary

Interdisciplinary integration and coordination are one of the characteristic features of the learning process and is a process of interrelated and complete unity of disciplines. The trend of integration processes in the development of modern sciences is reflected in our society. There are many definitions of interdisciplinary relations in pedagogical literature. Interdisciplinary relations have been given different pedagogical values and classified in different ways. Many authors have shown that these relations are a didactic condition, a didactic tool, a didactic principle, a didactic method, a didactic category. Even those who gave the same definition approached interdisciplinary relations in different ways. From all of this, it can be concluded that in the teaching of a certain subject, it has an interdisciplinary coordinating and unifying function, and thus studies the integration relations between various objects.

Key words: physics, informatics, history, computing, computer, integration

Резюме

Междисциплинарная интеграция и координация является одной из характерных черт учебного процесса и представляет собой процесс взаимосвязанного и полного единства дисциплин. Тенденция интеграционных процессов в развитии современной науки находит свое отражение и в нашем обществе. В педагогической литературе существует множество определений межпредметных отношений, а также разная классификация. Многие авторы указывают межпредметные отношения как дидактические условия, дидактические средства,

дидактические принципы, дидактические приемы или дидактические категории. В преподавании того или иного предмета междисциплинарная интеграция выполняет координирующую и объединяющую функцию, а следовательно, изучает интеграционные отношения между различными предметами.

Ключевые слова: физика, информатика, история, вычисления, компьютер, интеграция

Müasir dövrümüzdə elmi-texniki tərəqqinin insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsirinin əsas amillərindən biri müasir kompüter və rabitə texnikasına əsaslanan informasiya- kommunikasiya texnologiyalarıdır. Məhz yeni informasiya- kommunikasiya texnologiyalarının intensiv inkişafı riyaziyyatın tərkibindən çıxaraq yeni elmi və tətbiqi istiqmət alan “İnformatika və hesablama texnikasının əsasları”, sonardan isə bütün elmlərə siraət etməyə başlamışdır.

1983- cü ildə İsveçrədə kompüterlərin məktəblərdə geniş istifadə olunması ilə əlaqədar olaraq meydana gələn yeni “computer studies” fənninin digər fənlərlə əlaqəli tədrisi üzrə proqram qəbul edilmişdi. Həmçinin Yaponiya, ABŞ, Avstraliya, Çin və digər ölkələrin də təlim prosesində kompüterlə bağlı olan informatikanın tədris olunmasının vacib olduğu məsələsinə baxılmışdır.

Respublikamızda kompüter savadına yiyələnmək problemi artıq aradan qaldırılır. İndiki zamanda hər bir müasir müəllimin peşə səviyyəsini göstərən cəhətlərdən biri kompüter texnologiyaları haqqında ətraflı məlumata malik olmaq, onun tətbiq və imkanlarından nəinki informatika fənnində, hətta digər fənlərin tədrisində də istifadə etməkdir. Bu imkanların hərtərəfli öyrənilməsi, pedaqoji cəhətdən qiymətləndirilməsi və əməli işdə həyata keçirilməsi çox vacibdir. Müxtəlif fənlərin kompüterdən istifadə etməklə tədrisi üzrə müəyyən tədqiqatlar aparılmaqdadır. Lakin kompüterlərdən nəinki müəyyən bir fənnin tədrisi prosesində istifadə etmək, həmçinin fənlərarası integrasiyanı yaratmaq, bunu şagirdlərin bilik və bacarıqlarının möhkəmləndirilməsinə yönəltmək məqsədi ilə informatika fənninin tədrisində də geniş tətbiq etmək olar və bu, imkan, maraq, doğuran aktual problemlərdən biridir.

Azərbaycanda ilk dəfə görkəmli alimlərimizdən biri pedaqoji elmlər doktoru, professor Z.İ.Qaralov “Fizika qnunlarının tədrisi” adlı əsərində fəndaxili və fənlərarası əlaqələri, o cümlədən fizika kursu ilə riyaziyyat, kimya, astronomiya kursları arsındakı əlaqələri və həyatla bağlı olan əlaqələri hərtərəfli təsnif etmişdir.

Son illərdə isə fənlərarası əlaqələr üzrə tədqiqat aparmış mütəxəssislərdən Ə.Yolçuyev, A.İsmayılov, B.Seyidzadə, A.B.Əliyev, F.O.Zeynalov, H.M. Hacıyeva, A.S.Novruzov, L.İ.Qocayeva və başqalarını göstərmək olar.

Müəyyən bir fənnin kompüterdən istifadə etməklə tədrisi və fənlərarası əlaqələr geniş tədqiq edilmişdir, lakin informatika fənninin digər fənlərlə əlaqəli tədrisi üzrə tədqiqatların aparılmasına ehtiyac duyulur. Belə vəziyyətin yaranması sahənin yeniliyi, çox sürətlə inkişafı, elmi-metodik ədəbiyyatın lazımı qədər olmaması və digər faktorlarla izah oluna bilər.

Bu problemi yerinə yetirmək üçün informatika elminin mahiyyətini açan ən fundamental anlayışları, nəzəri məlumatları digər fənlərlə əlaqəli tədris etmək, şagirdləri ən zəruri bilik, bacarıq və vərdislərlə yiyələndirmək, onları müasir informasiya cəmiyyətində gələcək həyata, praktik fəaliyyətə hazırlamaq lazımdır. Məhz buna görə də biz “İnformatika və informasiya texnologiyaları fənninin digər fənlərlə əlaqəli tədrisi yolları (riyaziyyat, ingilis dili, həyat bilgisi və s ilə)” mövzusunə müraciət etdik (Abbasov, Ə. 2005:32)

Mövzunun aktuallığı həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya üzrə Milli Strategiyanın (2003-2012-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” sərəncam verilmiş və “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramı” təsdiq edilmişdir. Bu proqram ölkəmizdə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə olunmaqla təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən, dünya təhsil sistemində integrasiya imkanı verən vahid təhsil informasiya mühitini yaratmaq və əhalini informasiya cəmiyyətinə hazırlamaq məqsədini daşıyır. Proqram çərçivəsində kompüter texnologiyaları əsasında qurulan yeni informasiya texnologiyalarının mənimsənilməsi və onun bütün imkanlarından istifadə etməklə, ölkənin təhsil sistemini səmərəli təşkil etmək və beynəlxalq informasiya şəbəkəsi vasitəsilə dünya ölkələrinin təhsil müəssisələri ilə mütəşəkkil əlaqələrin yaradılması nəzərdə tutulur.

Deməli, informatika və informasiya texnologiyaları fənni vasitəsi ilə fənlərarası əlaqə daha da genişlənəcəkdir və bu sərəncam informatika və informasiya- texnologiyaları fənninin tədrisi keyfiyyətinə dövlət səviyyəsində mühüm əhəmiyyət verildiyini bir daha sübut edir. Mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq tədqiqatımızda həm adi ümumtəhsil məktəblərini, həm də müasir tipli kompüter texnikası olan ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün kurikulumdakı mövzuların fənlərarası əlaqə baxımından imkanlarını nəzərdən keçirmişik.

Təqdim olunan işdə riyaziyyatın tədrisi metodikası tədrisində fənlərarası integrasiya probleminin ümumi məsələləri problemi qoyulmuş və kifayət qədər dolğun araşdırılmışdır. Integrasiya anlayışının (fənlərarası əlaqənin) mahiyyəti və məzmunu tədqiq edilmiş və araşdırılaraq mühüm nəticələr alınmışdır.

Müxtəlif fənləri ayrı-ayrı mövzuları, qeyd etdiyimiz səbəblərə görə yaxşı mənimsənilmədikdə, fənlərarası əlaqədən müvəffəqiyyətlə istifadə olunarsa, bu nöqsanlar asanlıqla aradan qaldırılır. Başqa sözlə desək, burada fənlərarası əlaqə, mühüm bir psixoloji funksiyayı, şagirdlərin öyrəndikləri materialı yaxşı başa düşməsinə təmin edir.

Tədris prosesində nəzərə çarpan fənlərarası əlaqə növləri: 1)quruluş əlaqəsi; 2) birtərəfli əlaqə; 3) tamamlayıcı əlaqə; 4) koordinasiya əlaqəsi; 5)integrasiya əlaqəsi. Əlbəttə, bunlar tədqiq olunan problemin elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşu xeyli araşdırılmışdır. İnformatikanın və riyaziyyatın digər elm sahələrinə tətbiqi yolları xüsusi araşdırılmışdır. Müasir informasiya texnologiyalarının son məhsullarından biri də Delphi proqramlaşdırma dilidir. Bu dil Object Pascal dilinin bazasında yaradılmış, geniş vizual imkanlara malikdir. Delphi dilində tədqiqatçı tərəfindən “Elektron ekspert” sistemi yaradılmışdır ki, bu da şagirdlərin biliklərinin hesaba alınması və qiymətləndirilməsində istifadə edilə bilər. Tədris prosesində öyrədici proqramların daxil edilməsi təlimin məzmununun, forma və metodlarının yerləşdirilməsində mühüm amillərdən biridir. Bu tədris üsullarından effektiv istifadə etmək üçün təlimin məsələlərini işləmək tələb olunur. Öyrədici proqramlar üçün alqoritmlərin seçilməsi və bu alqoritm əsasında proqramın yazılması vacib məsələlərdən biridir. Nəyi öyrətmək və necə öyrətmək məsələsi proqramda göstərilir. Bu proqramı tirajlaşdırmaqla fərdi təlimi təşkil etmək olur və kompüter təliminin məqsədinin icrasını nümayiş etdirmək imkanı aşkar olur. Öyrədici proqramın müəllimin şifahi dialoqu ilə birləşdirilməsi nəticəsində mövzunun dərinədən öyrədilməsi mümkün olur. (İsmayılova, N.A.1987:45)

Bilməliyik ki, kompüter savadı odur ki, informasiya cəmiyyətinin hər bir adamına elə biliklər verilməlidir ki, o, kompüter haqqında təsəvvürə malik olsun və ondan istifadə etməyi bacarsın, məsələlər həllində ondan istifadə etsin, asanlıqla məqsədinə nail olsun, alqoritm, proqram, model və başqa analizlər haqqında təsəvvürə malik olsun. Şagirdlər tədris trenajor və oyun xarakterli proqramlar vasitəsi ilə riyaziyyatdan və digər fənlərdən biliklər sisteminə yiyələnir. 1996 – cı ildə “informatika” fənnində standartlıq məsələsinə baxılmış və bu fənnə iki aspektdə baxmaq tövsiyyə olunmuşdur: birinci aspekt real aləmin sistem – informasiya mənzərəsinin, özü idarə olunan sistemlərin qurulması və funksionallıqların, ikinci aspektdə informasiyaların toplanması, ötürülməsi, istifadə edilməsi, kompüterdən istifadə edərək məsələlərin həll edilməsi, yeni informasiya texnologiyası üçün metodlar və vasitələrin öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Birinci aspekt qismən biologiyada (bioloji sistem), tarix və ictimaiyyətdə (ictimai, sosial sistemlər), ana dili (adlar, əlifba, qrammatika, sintaksis, dil), məntiq (təfəkkür formal əməliyyatlar, doğruluq və yalanlıq və s), riyaziyyat (ədəd, dəyişən, çoxluq, funksiya, işarələr, əməliyyatlar), psixologiya (təfəkkür, idrak, kommunikasiya) və b. fənlərində öz inikasını tapır.

Təqdim olunan işdə, ibtidai siniflərin informatika dərslərində informasiya ilə işləmə bacarığının formalaşması yollarına həsr olunur. İşdə İKT-nin tətbiqi nəticəsində tədrisin keyfiyyətinin daha da yüksəlməsi yolları göstərilir. İKT-nin ibtidai siniflərdə öyrənməsi üçün mərkəzləşdirmə, qruplaşdırma və yenidən təşkil olunması ardıcılığın zəruri olaraq yerinə yetirilməsi əsasında aparılmasının zəruriliyi göstərilir. İnformatik şagirdlərdə bir sıra müsbət xüsusiyyətlər istiqamətində vərdişlər yaradır: 1) dünyagörüşə aid məsələlərin həllinə kömək edir; 2) informasiyaların alınması, emalı, ötürülməsi, saxlanması vasitələri və metodları ilə tanış edir; 3) bu metod və vasitələrdən gündəlik fəaliyyətdə, o cümlədən tədris fəaliyyətində istifadə etməyə imkan yaradır;4) şagirdlərdə təd-

ris və praktiki fəaliyyətdə kompüterdən istifadə etmək vərdişləri aşılayır;5) uşaqlarda sistemli və məntiqi düşüncənin yaranmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“İnformatika” kursunun elementlərinin ibtidai siniflərdə öyrəilməsinin strateji məqsədi uşaqlarda məntiqi, o cümlədən həyatda yaranan problemlərin həlli istiqamətində müstəqil düşünmə bacarığının aşılmasıdır. Burada üç məsələ qoyulur: 1) dünyanın dərk edilməsi və hərəkət istiqamətinin seçilməsini öyrətmək; 2) məktəb fənnlərinin öyrənilməsi proqramını mənimsəməkdə onlara kömək etmək; 3) müxtəlif adamlarla tam hüquqlu əlaqə saxlamaq və həyatı məsələlərin həllində iştirak etmək. Beləliklə, informatika təkcə ümumtəhsil fənni deyil, həmçinin dünyagörüşün formalaşdırılması kursudur. Formalaşdırılmaya nəyi, kimdən, nə qədər, tərkibi, kim formalaşdıracaq, o necədir, necə etmək lazımdır, hansı dayanıqlı vəziyyət yaranmışdır, nəyi edə bildik, nəyi edə bilmədik, edə bilmədiyimizə necə düzəliş etmək olar və s. məsələlər daxildir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ə., Əlizadə, A., Seyidzadə, E., Salmanova, M. (2005). İnformatika və kompüterləşmənin əsasları. Bakı: Elm.
2. İsmayilov, M.A., Tağıyev, H.N., Əhmədova, N.V. (2007). İnformatikanın nəzəri və praktiki əsasları. Bakı, Mütərcim.
3. İsmayilov, N.A., Əliyev, Ş.Ə., Həsənov, R.Ə. (1987). Orta ixtisas məktəblərində tədris prosesində nəzarətedici və öyrədici texniki vasitələrdən istifadə edilməsinə dair metodik tövsiyələr. Bakı: Çəşioğlu.
4. Дьячновский, Н.Н. (1994). Чему мы учим? // журнал. математика в школе. Москва, Педагогика.
5. Выготский, Л.С. (1983). К вопросу о динамике детского характера. Собр. соч. в 6 т. т. 5. Москва.: Педагогика,.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MÜTƏNASİB KƏMİYYƏTLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ

**Aynura Binnətova,
Fəridə Həsənlı
Bakı Slavyan Universiteti**

Summary

One of the main directions of modernization of the content of mathematics education in primary classes is the strengthening of practical aspects of theoretical knowledge. Strengthening the practical content at the expense of reducing the theoretical aspect of the content of the training material can lead to serious mistakes. Thus, the logical thinking and logical literacy of students cannot be allowed to weaken. The selection of training material with practical content should be done within the framework of didactic requirements in such a way that it does not prevent the improvement of students' logical literacy. The teacher's work system should be oriented in such a way that the taught theoretical knowledge is closely related to life, real processes and students' daily practical activities and experiences. Students should understand that all the regularities of mathematics unfold in life, in real processes.

In the process of teaching mathematics, problem solving on proportional quantities takes an important place. Using this type of problem solving, the following are very important to develop students' mathematical thinking and logic and to achieve high results: 1. active communication between the teacher and the student should be ensured; 2. There is an opportunity to activate the students' cognitive activity; 3. by inculcating more knowledge, skills and habits in optimal time, conditions are created for students to acquire knowledge, skills and habits independently.

Key words: Quantity, proportion, problem, elementary, student, computer

Резюме

Одним из основных направлений модернизации содержания математического образования в начальных классах является усиление практической стороны теоретических знаний. Усиление практического содержания за счет уменьшения теоретической стороны содержания учебного материала может привести к серьезным ошибкам. Следовательно, нельзя допускать ослабления логического мышления и логической грамотности учащихся. Отбор учебного материала практического содержания должен производиться в рамках дидактических требований таким образом, чтобы это не мешало совершенствованию логической грамотности учащихся. Система работы учителя должна быть ориентирована так, чтобы преподаваемые теоретические знания были тесно

связаны с жизнью, реальными процессами, повседневной практической деятельностью и опытом учащихся. Учащиеся должны понимать, что все закономерности математики проявляются в жизни, в реальных процессах.

В процессе обучения математике важное место занимает решение задач на пропорциональные величины. При таком виде решения задач для развития математического мышления и логики учащихся и достижения высоких результатов очень важно следующее: 1. обеспечение активной коммуникации между учителем и учеником; 2. создание возможности активизировать познавательную деятельность учащихся; 3. за счет привития большего количества знаний, умений и навыков в оптимальные сроки создаются условия для самостоятельного приобретения учащимися знаний, умений и навыков

Ключевые слова: количество, пропорция, задача, элементарный, ученик, компьютер

Azərbaycan cəmiyyətinin müasir inkişafı məktəb qarşısında müstəqil və tənqidi düşünən, faktları qarşı-qarşıya qoymaqla təhlil etmək, müstəqil həll variantlarını tapmaq və onların ən yaxşısını seçmək bacarığına malik şəxsiyyətin tərbiyə edilməsi vəzifəsini qoyur. Məhz buna görə də müasir mərhələdə ümumtəhsil məktəblərinin modernləşdirilməsi şagirdlərin nəinki müəyyən biliklər toplusunu mənimsəməyə, həm də onu şəxsiyyətin inkişafına cəlb etməlidir. Onun idraki və yaradıcı imkanlarını inkişaf etdirməlidir. Bu tələblər baxımından riyazi təhsilin prioritet xətti ciddi dəyişikliyə uğrayır. Belə ki, hazırda şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında riyazi biliklərin rolu ön plana çəkilir.

Təlimin məzmunu təkcə fənnin məzmunundan (fənnə dair bilik və bacarıqlardan) deyil, həm də idrakin vasitə və metodlarından, fənnin məzmununun dərk edilməsi üçün «yenidən işləmə» aləti rolunu oynayan intellektual fəaliyyətin vasitələrindən də ibarət olmalıdır. Bu isə şagirdlərin fəallığı ilə nəticələnir, təlimin keyfiyyəti xeyli yüksəlir. Müasir şəraitdə şagirdlərin fəallığının təmin edilməsi dərəcə verilən ən vacib tələblərdən biridir. Bu mühüm tələbin yerinə yetirilməsi, hər şeydən əvvəl təlim prosesində mənimsəməyə təsir edən amillərin nəzərə alınması zərurətini irəli sürür. (Sadıxov N.A., 1991)

Məktəb təhsilinin yeniləşdirilməsi ilə əlaqədar qarşıda duran ən əsas vəzifələrdən biri onun forma və məzmununa yetirilmiş lazımsız ideoloji, sinfi xarakterli konsepsiyaları təmizləməkdir.

Hazırda təhsilin əsasını milli və bəşəri dəyərlərin dialektik vəhdəti təşkil edir. Dövlətin tabeliyində olan və yalnız dövlət orqanlarının nəzarəti altında həyata keçirilən təhsilin mühüm ideyalarından biri şəxsiyyətin təbiət, cəmiyyət və dövlət institutları ilə qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasıdır. Şagirdlərin fəallığının inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar tərbiyə məsələləri, onların dünya-görüşünün formalaşdırılması, cəmiyyətdə hər bir vətəndaşın yerinin düzgün seçilməsi məsələləri Azərbaycan mütəfəkkirlərini, pedaqoqlarını həmişə düşündürmüş və axtarışlara vadar etmişdir. Qeyd etmək olar ki, həmin ideyaların əksəriyyəti təlimin ənənəvi forma və metodlarına əsaslanmışdır. Tədris prosesində ənənəvi metodlar istifadə olunan zaman məlumatlar şagirdlərə ya auditiv, ya da visual yolla çatdırılır. Bu halda düz və tərs mütənəşib kəmiyyətlərə aid məsələ həllindən istifadə etməklə şagirdlərin riyazi təfəkkürünün və məntiqinin inkişaf etdirilməsi üçün tədris prosesində şagirdlər zəruri məlumatları qavramaq, bilik, bacarıq və vərdişlərini təkmilləşdirməklə yanaşı, öz maraq dairələrini genişləndirmək, tədris prosesini daha da rəngarəng və cəlbedici etmək imkanı əldə edirlər. Tədqiqat işini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün növbəti metodlardan istifadə olunmuşdur: mövcud ədəbiyyatın və məktəb sənədlərinin öyrənilməsi, pedaqoji eksperiment, müşahidə, müqayisə, analogiya, ümumiləşdirmə və s.

Riyaziyyat elminin insanın, bəşəriyyətin inkişafındakı çox güclü təsirini nəzərə alaraq ən qədim dövrlərdən bu elmin əsaslarının böyüyən nəsillərə dərindən öyrədilməsi vacib bilinmiş və onun yolları axtarılmışdır. Nəticədə təhsil-tərbiyə sistemlərinin bütün pillələrində riyaziyyat kursu, riyazi təhsil komplektləri yaradılmışdır. İbtidai təhsildə riyazi təhsilin bünövrəsi qoyulduğundan, bütün sonrakı illərdə şagirdlərin bu fənn üzrə bilik səviyyəsi məhz ibtidai riyazi təhsilin səviyyə-sindən asılıdır. Fasiləsiz riyazi təhsil sisteminin düzgün qurulmasında uşaqların ibtidai məktəb dövrü həlledici mərhələ hesab olunur. Tədqiqatda kəmiyyətlərin mütənəşibliyi mövzusunun vasitə-silə məhz şagirdlərin riyazi biliklərinin möhkəmləndirilməsi, dərinləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqatdan aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. İbtidai siniflərdə mütənəşibliyə aid məsələlərə üstünlük vermək, bu yolla şagirdlərin həyatla, məişətlə bağlı bilik dairəsini, dünyagörüşünü genişləndirmək lazımdır. Şagirdlər praktik məsələ həlli vasitəsilə qazandıqları bilik və bacarıqları gələcək həyat fəaliyyətlərində tətbiq edə bilməlidirlər. (Гыцев В.А., 1994)

2. Şagirdlər hərəkət, sahə, həcm, qiymət-dəyər və digər məsələlərin həllində kəmiyyətlərin mü-

tənasibliyinin tapılması ilə qarşılaşırlar. Bu səbəbdən məsələlərin həlli zamanı mütənasiblik anlayışı haqqında əvvəlcədən məlumat verilməlidir.

3. Mütənasiblik anlayışı vasitəsilə şagirdlər bütün canlı və cansız aləmin mütənasiblik qanunlarına tabe olması, rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda, memarlıqda geniş istifadə edilən “qızıl nisbət” şagirdlərə mütləq öyrədilməlidir.

4. Məsələ həllində müxtəlif həll üsullarından istifadə etməklə, məsələnin şərti müəyyən edilir: 1.Dördüncü mütənasib kəmiyyətin tapılması və ya tənasüb qurma; 2.Ayrı-ayrı əməlləri icra etmə; 3.Vahidə gətirmə.

Tədqiqatda kompyuter texnikasının imkanlarından istifadə etməklə, şagirdlərdə kəmiyyətlərin mütənasibliyi ilə bağlı biliklərinin möhkəmləndirmək verilir. Kompyuter texnikasının ibtidai təhsildə tətbiqi artıq bir çox illərdir ki, müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Kompyuterlər üçün yaradılan və şagirdlərin düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirməyə xidmət edən kompyuter təqdimatları display ekranında əks olunan canlı şəkillər, animasiyalar vasitəsilə mütənasibliyi əyani şəkildə nümayiş etdirmək mümkündür.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyev İ.F., Quliyeva C.Ə. Kəmiyyətlərin mütənasibliyinin həyatla əlaqəli tədrisi. // ADPU, Xəbərlər, 2006,
- 2.Sadıxov N.A. Riyaziyyatın ibtidai kursunun elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1991.
- 3.Гусев В.А. Как помочь ученику любить математику? М.:Авангард, 1994.
- 4.Роберт И.В., Кравцова А.Ю. и др. Информационные и коммуникационные технологии в образовании. М.: Дрофа, 2006.
- 5.Фирсов В.В. О прикладной ориентации курсов математики. М.: Просвещение, 1977.

FRANSIZ DİLİNİN DİDAKTİKASINDA BƏZİ ÜSULLAR

İradə Dadaşova

Bakı Slavyan Universiteti, f.f.d. dos

Summary

The traditional method was adopted in the 18th and early 19th centuries. It is called the grammar-translation method. Many researchers note that the massive use of this method has led to the emergence of new modern methods.

This method was based on reading and translating literary texts. French was presented as a set of grammatical rules and exceptions comparable to the native language.

The emphasis was on understanding the meaning of the texts. The traditional methodology used the systematic translation of topics as exercises and the memorization of sentences as a language learning technique, and grammar was taught deductively through the laying down of rules.

Key words: *method, foreign language, traditional, natural, deductive method*

Резюме

В современном обществе возрастает изучение иностранных языков. В профессиональной подготовке специалистов различного профиля для качественного повышения языковых навыков требуется использование правильной методики. Правильная организация методов обучения способствует достижению цели, то есть пониманию изучающими иностранного языка. В нашем тезисе разговор пойдет о традиционном (methode traditionelle), естественном (methode naturelle) и прямом (methode direct) методах в дидактике французского языка. Традиционный метод был принят в XVIII и в начале XIX веков. Его называют грамматико-переводным методом. Многие исследователи отмечают, что массовое использование этого метода привело к появлению новых современных методов. Этот метод был основан на чтении и переводе художественных текстов. Французский язык был представлен как набор грамматических правил и исключений, сопоставимых с родным языком. Акцент делался на понимании смысла текстов. Традиционная методика использовала систематический перевод тем в качестве упражнений и заучивание предложений в качестве техники изучения языка, а грамматика преподавалась дедуктивно – через изложение правил.

Ключевые слова: *метод, иностранный язык, традиционный метод, естественный метод, дедуктивный метод.*

XIX əsrdə biz qrammatika – tərcümənin tətbiqi nəticəsində yaranan təkamülü müşahidə edə bilirik. Bu metod vasitəsilə xarici dildəki mətn hissələrə bölünür və ana dilinə sözbəsöz tərcümə edilirdi. Bu tərcümə öyrənmədə əsas yer tutmayan qrammatikanın nəzəri tədqiqi üçün başlanğıc nöqtəsi idi. Dərs zamanı istifadə olunan dil ana dili idi və müəllim ilə tələbə arasındakı qarşılıqlı əlaqə birtərəfli idi. Müəllim sinifdə tamamilə üstünlük təşkil edən, bilik və səlahiyyətə sahib olan şəxsiyyətdir. O, mətnləri seçir, tapşırıqlar hazırlayır, suallar verir və cavablarını düzəldirdi. Lügət mətnindən kənar təqdim edilən və şagirdin əzbər bilməli olduğu yüzlərlə sözdən ibarət siyahılar şəklində öyrədilirdi. Həqiqətən də sözlərin mənası onun ana dilinə tərcüməsi ilə öyrənilirdi. (Гез Н.И.2008)

Parisdəki “Ecole pratiques des langues vivantes” məktəbinin professoru F.Qouin İslahat dövründə meydana çıxan digər metodoloji sistemlərdən fərqli olaraq, xarici dillərin tədrisində kifayət qədər real metod yaratmışdır. F.Qouin tərəfindən hazırlanmış əsas prinsiplər bunlardır: “Təbii dil öyrənmək insanın öz qavrayış və hisslərini xronoloji ardıcılıqla ifadə etmək ehtiyacına əsaslanır. Dil öyrənmənin əsasını söz yox, cümlə təşkil etməlidir. Hərəkətləri, prosesləri və halları ifadə etmək vasitəsi kimi – feil cümlənin mərkəzindədir, ətrafında isim və digər nitq hissələri qruplaşdırılır. Ən əsası dinləmə bacarığıdır, ona görə də dili öyrətməyin əsas vasitəsi oxumaq və yazmaq deyil, şifahi nitq olmalıdır”. (Boyer H. 2001)

F.Qouin’in təklifinə görə, dil təlimi uşağın ana dilində nitq və təfəkkürünün fizioloji inkişaf prosesi, onun reallığı dərk etmə mərhələləri ilə eyniləşdirilirdi. O, uşaqları, xüsusən də dəyirmançının 3 yaşlı oğlunun oyununu müşahidə etməsi nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir. Oğlan müəyyən hərəkətləri ciddi xronoloji ardıcılıqla yerinə yetirir və onları öz ana dilində izahatlarla müşayiət edirdi: torbaya qum doldurub çiyinə atıb, bəndin yanına aparıb, dəyirmanın qabağına qoyub, xəyali dəyirmançıya verib və s. Unun üyüdülməsi, bütün hərəkətlərin məqsədi kimi, müşahidə nəticəsində uşağa məlum olan vasitələrlə əldə edilmişdir. Bunlar Qouin’ə görə 3 məcburi tələbi ifadə edirdi: xronoloji ardıcılıq; məqsəd; vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsi – bunlar nəticədə biliyə çevrilir.

F.Qouin hesab edirdi ki, öyrənmənin ilkin mərhələsində şagird ana dilini dərk edir və hələ danışa bilməyən körpə kimi yalnız dinləməyi bacarmalıdır. Bu isə öyrənməyə ən “müdrək təbiət” təkanı verir. (Гез Н.И.2008)

F.Qouin’in fikrincə hərəkətlər və onların məntiqi ardıcılığının cümlələr şəklində şərh edilməsi tələbələrin marağını artırır, yəni öyrənmə artıq eşitmə və vizual olaraq tətbiq olunmur. Öyrənmə ardıcılığı da öyrənənlərin müşahidəsi ilə təklif olunurdu və passiv qavrayışdan aktivə, təfəkkürdən isə hərəkətə keçirilirdi. F.Qouin hesab edir ki, dilin qəbuledici orqanı göz deyil, qulaqdır. O, 3 mərhələni müəyyən edir: qəbul mərhələsi, əks etdirmə mərhələsi, yekun mərhələ.

F.Qouin’in nəzəri müddəalarında onu digər alimlərdən fərqləndirən bir sıra cəhətləri var idi. F.Qouin aydınlaşdırma vasitəsi kimi təsviri qəbul etmirdi. Bu məsələ ilə bağlı öz nöqteyi-nəzərini əsaslandıraraq qeyd etmişdir ki, şəkil və çertyojların köməyi ilə mənanın açılması onun metodunun xüsusiyyətlərinə ziddir, çünki uşaq özü vəziyyəti təmsil etməli və müəyyən hərəkət ardıcılığını seçməlidir. Şəkillərin olması bu cür seçimi çətinləşdirir, uşaq öz hərəkətlərini təsvirlə əlaqələndirməyə məcbur edir. Bu isə hərəkətlərin məntiqi-xronoloji ardıcılığına və nəhayət, onların mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərir. Bu məsələyə güvənmək həm də arzuolunmazdır, çünki o, Qouin’in dil öyrənmədə eşitmənin görmədən üstünlüyü haqqında tezisini inkar edir. Lakin Qouin’in həmkarları və tələbələri (məsələn, F.Temuin) bu fikri qəbul etməmiş və öz dərsliklərində illüstrasiyalardan geniş istifadə etmişlər. F.Qouin’in metodunun başqa bir fərqli xüsusiyyəti dialoqdan istifadənin rədd edilməsi idi, çünki o, bunu səmərəsiz nitq məşqi hesab edirdi.

Digər nümayəndələrdən fərqli olaraq F.Qouin tədris zamanı ana dilindən istifadə edirdi. O, həm dərsin təşkilində, həm də anlamaqda çətinlik yaranan zaman ana dilindən istifadə edirdi. Bəzi çatışmazlıqlara baxmayaraq, F.Qouin’in metodu xarici dillərin tədrisi metodlarının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. (Tarzumanova İ. 2017)

Bir-birinə zidd olan bu 2 metod “birbaşa metodun” (methode direct) yaranmasına səbəb oldu. Bu metod XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində istifadə edilmişdir. 1870-ci ildən başlayaraq təhsildə müəyyən dəyişikliklər yaranır. K.Püren pedaqoji təhsildə bunu çevriliş adlandırır. (Puren C.1994))

XIX əsrin sonlarından Fransa xarici ölkələrlə əlaqə yaratmaq istəyirdi. Cəmiyyət artıq sırf ədəbi dil istəmirdi, o dövrdə sürətlənən iqtisadi, siyasi, mədəni və turist mübadiləsinin inkişafına

təkan verə biləcək ünsiyyət vasitəsinə ehtiyacı var idi. Xarici dildə öyrənmə ehtiyacının təkamülü, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi səmərəli mənimsənilməsinə yönəlmiş “təcrübə” adlı yeni məqsədin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Birbaşa metodologiya uşağın ana dilini mənimsəməsinin müşahidəsinə əsaslanan xarici dilin öyrənilməsinə təbii yanaşma idi. (Girard D.2002)

Ana dilini mənimsəməsinin müşahidəsinə əsaslanan xarici dilin öyrənilməsinə müəyyən edən əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Xarici dildəki sözlərin ana dilindəki mənalari olmadan öyrədilməsi. Müəllim obyektlərdən və ya şəkillərdən istifadə edərək lüğəti izah etməli, lakin heç vaxt tərcümə etməməlidir. Məqsəd öyrənmənin ən qısa zamanda xarici dildə düşünməsidir.

2. Şifahi dilin yazılı forması olmadan istifadəsi. Burada tələffüzə xüsusi əhəmiyyət verilir.

3. Qrammatikanın tədrisi induktiv üsulla aparılır (qaydalar açıq şəkildə öyrənilmir).

Birbaşa üsul dedikdə, öyrənmədə ana dilinə müraciət etməməyə imkan verən bütün prosesləri və üsulları nəzərdə tuturuq ki, bu da xarici dillərin tədrisində təlatüm yaradır.

Bununla belə, metodistlərin ana dilindən istifadə ilə bağlı fikirləri fərqli idi: bəziləri tam qadğanın tərəfdarı idi, əksəriyyət isə birbaşa metoddan daha çevik istifadəyə üstünlük verirdi.

Yazıya keçid arxa planda qalırdı və tələbənin artıq şifahi şəkildə necə istifadə edəcəyini bildiyini yazılı şəkildə təsdiq etmək vasitəsi kimi düşünülürdü.

Ədəbiyyat

1. Гез Н.И.. История зарубежной методики преподавания иностранных языков: учеб, пособие для студ. лингв, ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб, заведений. 2008

2. Кашук С.М. «Методы обучения французскому языку как иностранному, разработанные во Франции в 60-90 годы. Москва. 1999

3. Bérard Evélyne “L’approche communicative”. Théorie et pratique. Paris: Clé International, 1991. P.128

4. Boyer Henri “Nouvelle introduction à la didactique du français langue étrangère. Paris: Clé International, 2001.

5. Girard Denis “Méthode directe et méthodes audiovisuelles”. Paris: BELC, 1972. P.14

6. Puren Christian “La didactique des langues étrangères à la croisée des méthodes”. Paris: CREDIF- Didier, 1994. P.203

7. Tarzumanova İ. La méthodologie de l’enseignement du FLE fransız dilinin tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı. Mütərcim. 2017.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО: ТРАДИЦИИ И НОВАЦИИ

Метанет Дадашова

Бакинский славянский университет

Старший преподаватель кафедры Русский язык и методика его преподавания

Xülasə

Məqalə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasının aktual məsələlərinə həsr edilmişdir. Rus dilinin xarici dil kimi tədrisi yeni texnologiyalardan və müəyyən metodlardan istifadə etməklə müəyyən üsullardan istifadəni nəzərdə tutur. Hər bir dilin özünəməxsus qrammatik quruluşu var və eyni zamanda tələbələrin bu dili qəbul edib mənimsəmə qabiliyyəti də nəzərə alınmalıdır. Rus dilini öyrətməyin bir çox üsulları var. Hansının daha yaxşı olduğunu söyləmək çətindir, çünki bu, auditoriyadan, tələbənin dilini mənimsəmək bacarığından asılıdır.

Hazırda “rus dilinin metodologiyası”, “lingvodidaktika” və “lingvistika” terminləri sinonim kimi işlədilir. Lingvodidaktika rus dilinin (doğma, qeyri-doğma, xarici dil) tədrisi məsələləri ilə məşğul olur.

Rus dilinin pedaqoji elm kimi metodologiyasının iki yüz ildək yaşı var. Onun öz predmet sahəsi, məzmunu, fundamental anlayışlar sistemi, onu digər elmlərdən fərqləndirən tədqiqat metodları var. Hal-hazırda rus dili metodologiyasının üç qolu mövcuddur: rus dilinin ana dili kimi metodologiyası, qeyri-rus mühitində rus dilinin metodologiyası və rus dilinin xarici dil kimi metodologiyası. Bu filialları eyni mövzu birləşdirir, buna görə də onların çoxlu ortaq

cəhətləri var, lakin spesifikasiyaları da var. Məqalə rus dilini tədris edən müəllimlər üçün istifadə ediləcək material kimi tövsiyə oluna bilər.

Açar sözlər: dil, qrammatika, elm, metodika, rus dili.

Summary

The article deals with the actual issues of the methodology of teaching Russian as a foreign language. Teaching Russian as a foreign language involves the use of certain methods using new technologies and certain methods. Each language has its own grammatical structure, and at the same time, the students' ability to receive and master the language should be taken into account. There are many ways to teach Russian. It is difficult to say which one is better because it depends on the audience and the student's ability to master the language.

Currently, the terms "Russian language methodology", "linguodidactics" and "linguistics" are used as synonyms. Linguodidactic deals with the issues of teaching the Russian language (native, non-native, foreign language).

The methodology of the Russian language as a pedagogical science is two hundred years old. It has its own subject area, content, system of fundamental concepts, research methods that distinguish it from other sciences. Currently, there are three branches of the Russian language methodology: the methodology of the Russian language as a mother tongue, the methodology of the Russian language in a non-Russian environment, and the methodology of the Russian language as a foreign language. These branches are united by the same theme, so they have a lot in common, but they also have specifics. The article can be recommended as a material to be used by teachers teaching the Russian language.

Key words: language, grammar, science, method, russian language.

Статья посвящена актуальным вопросам методики преподавания русского языка как иностранного. Преподавание русского языка как иностранного предполагает применение определенных методик с использованием новых технологий и определенных методов. Каждый язык имеет свой грамматический строй, и при этом должны учитываться умения обучающихся принять и освоить данный язык. Существует множество методов преподавания русского языка. Какой лучше сказать трудно, так как это зависит от аудитории, от умения овладевать языком обучающимися. В настоящее время термины «методика русского языка» и «лингводидактика» употребляются как синонимы. Лингводидактика занимается вопросами обучения русскому языку (как родному, неродному, иностранному).

Таким образом, если лингводидактика является теоретической наукой, то и методика обучения русскому языку, будучи частью лингводидактики, представляет собой также науку теоретическую. Кроме того, методическая наука давно отошла от решения исключительно узких, частных, конкретных вопросов учебного процесса и включила в круг своих интересов широкий спектр более общих проблем. Русский язык является одним из самых сложных языков в мире, поэтому при его изучении у иностранных обучающихся возникают некоторые трудности. Для того чтобы обучение иностранцев русскому языку было эффективным, преподаватель должен грамотно организовать учебные занятия, учитывая типичные сложности, возникающие в ходе образовательного процесса.

«Проблемы в изучении русского языка могут начаться на самом раннем этапе при изучении алфавита и фонетики. Обучающимся необходимо запомнить, как произносится каждая буква и каждый звук. Важно разъяснить особенности твердого и мягкого знаков, потому что они не имеют звука, а являются знаками разделительными и указывают на твердость или мягкость впереди стоящего согласного звука. Особенности русской фонетики представляют собой большую трудность для иностранцев, поэтому преподаватель должен уделять внимание данному аспекту и регулярно проводить фонетические зарядки, фонетические диктанты, отрабатывать различные упражнения для тренировки и постановки звуков. Обучающимся необходимо научиться различать звуки на слух, поскольку существуют определенные трудности в распознавании слова по звучанию. При изучении фонетики преподаватель должен руководствоваться репродуктивным методом обучения, он должен стать образцом правильного произношения звуков и проговаривания слов» (Стародумов И.В. 2018).

Овладение русской речью – это не только усвоение готовых образцов, запоминание модели, применение заученных образцов, сколько умение применить языковой материал. Коммуникативно-речевые задачи русского языка в национальной школе побуждают делать упор прежде всего на общеречевые умения. «Во-первых, они, и только они, являются показателем спонтанного, свободного владения речью и способности общаться на данном

языке. Во-вторых, упражнения, вырабатывающие коммуникативные умения, несут в себе наибольший воспитательный и познавательный заряд. В-третьих, в процессе формирования коммуникативных умений всегда одновременно отрабатываются самые различные навыки: орфоэпические, грамматические, орфографические и др» (Рыжова Н.В. 2011). Как показали специальные экспериментальные исследования, путь одновременной отработки умений и навыков является самым эффективным при обучении второму языку.

Важными условиями высокого уровня обучения является соответствие основным достижениям лингводидактики и лингвистики, педагогики и психологии, а также сознательное усвоение русского языка учащимися. При всех этих условиях коммуникативная направленность в обучении должна быть поставлена на первый план. Многие методисты и педагоги ищут такие способы проведения уроков русского языка, которые позволяли бы развивать обучающегося как личность, давали возможность формировать у него способность грамотно излагать свои мысли и воспитывали любовь к русскому слову.

На первом этапе желательно тренировать артикуляционный аппарат. Это можно сделать с помощью чтения вслух, учением наизусть стихотворений, а также, хотя может быть и сложно, проговариванием скороговорок. При этом преподаватель должен сам прекрасно владеть данным языком и правильно произносить буквы и звуки. Только при этом можем мы говорить об правильном усвоении языка обучающимися.

Другой, уже более сложной проблемой является усвоение грамматического строя русского языка. Мы знаем, что русский язык является флективным языком, то есть в выражении грамматических значений основным является словоизменение при помощи флексий. Наиболее сложным для обучающегося будет изменение по родам, числам и падежам. Умение правильно просклонять слова и запомнить исключения, а их в языке довольно много. Желательно начинать с изучения существительных, а затем глаголов и других частей речи.

После освоения учащимся фонетики и грамматики, следующим этапом будет усвоение синтаксиса русского языка. А здесь предполагается начать с простого предложения, а затем переход к сложносочиненным и сложноподчиненным предложениям. Для обучающегося синтаксис русского языка будет наиболее сложным этапом, так как в русском языке нет определенного и строго закрепленного места за тем или иным его членом. Такой порядок в русском языке является не фиксированным. Слова в предложении могут стоять в любом порядке. А это приводит к сложностям при изучении данного языка как иностранного.

Следующим этапом при изучении русского языка является лексический строй. И здесь есть свои трудности. Не зря говорят «великий и могучий» русский язык. Русский язык насыщен многозначными словами. Он настолько многогранен, что порой даже владельцы данного языка испытывают трудности. Наибольшую проблему представляют собой омонимы (слова, разные по значению, но одинаковые по звучанию и написанию; например, коса — «вид прически», «сельскохозяйственное орудие», «мыс, отмель»), омоформы (совпадение звучания и написания одной или нескольких форм слов; например, дорогой — имя прилагательное мужского рода и дорогой — родительный, дательный, предложный падежи прилагательного женского рода), омографы (одинаковое написание, но разное произношение слов; например, замок и замок), омофоны (одинаковое произношение, но различное написание слов и словосочетаний; например, «глаз» и «глас»).

«Эффективность изучения русских слов может быть достигнута при нахождении иностранцем данного лексического эквивалента в родном языке. Такую работу целесообразнее проводить на основе готового текста по следующему плану: перевод русского текста на родной язык — пересказ того же текста на русском языке. Важно учитывать, что такая работа может быть эффективной, если иностранцы имеют необходимый словарный запас русских слов. Организовать выполнение таких заданий можно также с помощью наводящих вопросов по тексту» (Стародумов И.В. 2018). При обучении русского языка должен применяться как наглядный метод (фильмы, мультики, документальные фильмы и т.д.), словесный метод (чтение, пересказ, рассказ текстов), а также применение новых технологий (интерактивная доска, презентации, обучение посредством анимации, мультисенсорное обучение).

Для того, чтобы обеспечить большую заинтересованность обучающихся в изучении русского языка, необходимо использовать учебные материалы, содержащие в себе следующую информацию: сведения о языке, истории, культуре, образе жизни, традициях, а также сведения, имеющие отношение к профессиональной области обучающихся.

Только при системном подходе можем говорить об успешном итоге обучения. Данные этапы и методы также могут быть использованы и при изучении других языков.

Литература

1. Рыжова Н.В. Методика преподавания русского языка как неродного. М., 2011
2. Розенталь Д.Э. Справочник по правописанию и стилистике. СПб, 1997.
3. Стародумов И.В. Особенности преподавания русского языка как иностранного. Молодой ученый. 2018, № (226), с 204-207.
4. Лакоцинина Т.П. Современный урок. Научно-практическое пособие для учителей, методистов, руководителей образовательных учреждений. Ростов-на-Дону, 1997.

DİL İŞARƏLƏRİNİN PRAQMATİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Arzu Dadaşzadə

Summary

This article deals with the analysis of the pragmatic evolution of language signs. The main topic of the article is the language signs. The main aim of the article is studying semiotic signs and also deals with exploring the relationship between signs and their referents.

Key words: *pragmatism, semiotics, philosophy, encoding, decoding.*

Резюме

Данная статья посвящена анализу прагматической эволюции языковых знаков. Основной темой статьи являются языковые знаки. Основная цель статьи – изучение семиотических знаков, а также исследование отношений между знаками и их референтами.

Ключевые слова: *прагматизм, семиотика, философия, кодирование, декодирование*

Semiotika işarə və simvolların öyrənilməsi və onların mənasını necə çatdırması ilə məşğul olur. İşarələr, əsasən, sözlər, jestlər və şəkillər formasında istifadə olunaraq müəyyən mənalara ifadə edir. Bunlarla yanaşı, semiotikanı həmin mənalara işləndiyi kontekst, mədəniyyət və iştirakçıların statusları da maraqlandırır. Bu, dilçilik, psixologiya, fəlsəfə və bir sıra fənləri əhatə edən multidissiplinar bir sahədir.

Semiotika hər yerdə öz obyektlərini tapır-dildə, riyaziyyatda, bədii ədəbiyyatda, vahid ədəbiyyat əsərində, memarlıqda, mənzilin tərtibatında, ailənin təşkilində, şüuraltı proseslərdə, heyvanlarla ünsiyyətdə, bitki həyatında və s. sahələrdə semiotika tədqiqatların ayrılmaz parçasını təşkil edir. Təbii ki, bu özəlliyə görə semiotikada müxtəlif ixtisaslı alimlər - dilçilər, ədəbiyyat və incəsənət tarixçiləri, kulturoloqlar, sosioloqlar, psixiatrlar, riyaziyyatçılar əməkdaşlıq edirlər. 1974-cü ildə Milanda Semiotika üzrə ilk Beynəlxalq Konqres keçirildi. Burada sovet mütəxəssisləri də iştirak edirdi. Qurultay qeyri-adi obyektlər və mülahizələri nümayiş etdirir. (2;12)

Dilin işarəvililiyi ilə bağlı ilk fikir söyləyənlərdən biri məşhur alman riyaziyyatçısı Q. Frege, sonralar isə bunu xüsusi vurğulayan F. de Söşsür olmuşdur. (1;164)

Semiotika sahəsində son illərdə çoxşaxəli fikirlərə və mülahizələrə rast gəlmək mümkündür. Müasir dilçilikdə semiotikanın geniş vüsət almasına R. Yakobson, T. Sebeok, U. Eko, A. Qraimas və rus dilçiliyində Y. Maslov, Y. Stepanov, N. B. Meçkovskaya kimi alimlər güclü təkan vermişlər. Hazırda bütün elm sahələrində semiotik ümumiləşmələrə can atırlar. (1;6)

Praqmatik nöqteyi-nəzərdən dil istifadəsində kodlaşma, dekodlaşma, nəzakət qanunları, onların istifadə məqamları prosesində vacib rol icra edir. Belə hallarda danışanlar dildən özlərini və ya sosial kimliklərini qorumaq və dinləyicilərini təhqir etməmək üçün istifadə edirlər. Bu, dolayısı istəklər və təriflər kimi dolaylı və nəzakətli dildən istifadə etməklə əldə edilir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli, F.Y. Semiotika. Bakı. 2010
2. Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанова. М., 2001.
3. Carnap R. The old and the new logic // Logical Positivism, Glencoe (Illin.), 1959.
4. <https://brianrabern.net/Plato-Cratylus.pdf>

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA FƏZADA SƏMTLƏŞMƏ BACARIĞININ FORMALAŞMASI

Turac Əhmədova
Gülmar Cəfərzadə
Bakı Slavyan Universiteti

Summary

Here is the orientation of objects by young children: the formation of the ability to distinguish objects by shape and size. We know that the formation of the ability to differentiate objects according to their shape and size for children depends on age characteristics. Demonstrating a geometric figure and naming it, studying a geometric figure through specific practical activities, showing several such figures that differ in color and size, comparing them, comparing geometric figures with objects that are close in shape; finding objects in the environment that resemble a given geometric figure in terms of shape. Children should learn to study the shape of an object. The main element of research is the comparison of figures that differ in shape and size. After learning the comparison, it is necessary to create an opportunity to strengthen the properties of geometric figures by applying them in drawing, construction, application, and modeling.

Key words: kindergarten, object, forms of objects, educator, set, grouping.

Резюме

Известно, что формирование у детей способности различать предметы по форме и величине зависит от возрастных особенностей. В дошкольный период дети должны уметь распознавать геометрические фигуры и знать их названия. Для этого важным является предоставление им изучения геометрической фигуры через конкретные практические действия, а именно показ нескольких таких фигур, отличающихся по цвету и величине, их сравнение, а также сравнение с предметами, близкими по форме, нахождение в окружающей среде предметов, напоминающих по форме заданную геометрическую фигуру. Дети должны научиться изучать форму предмета. Основным элементом исследования является сравнение фигур, различающихся по форме и размеру. После обучения сравнению необходимо создать возможность усилить свойства геометрических фигур, применяя их в черчении, построении, аппликации, моделировании.

Ключевые слова: детский сад, предмет, формы предметов, воспитатель, набор, группировка.

Təhsil sistemində baş verən inkişaf və yenilikləri həyata keçirə bilmək vəzifəsi uşaq bağçasında aparılan riyaziyyat kursunun təlimindən daha çox asılıdır. Uşaq bağçasında aparılan fənnin tədrisi dinləyicilərdə düşüncə tərzinin, onlarda məntiqi mühakimə qabiliyyətinin, diqqət, hafizə, iradənin çox mühüm dərəcədə inkişafına kömək edir. Riyaziyyat dərslərinin səmərəli olması dinləyicilərin təkcə proqram səviyyəsində lazım olan bilik və bacarıq xüsusiyyətlərimə yiyələnməsi ilə deyil, həm də dinləyicilərin müstəqil formada olaraq onları əldə edə bilmək qabiliyyəti ilə, həmçinin, mənimsəyə bilmək, yadda saxlamaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olur. Riyaziyyatın dərk edilməsi uşaqların təfəkkürünün də inkişafına səbəb olur.

Qrupda hər uşağın dərk etmə qabiliyyəti, düşüncə tərz, intellektual səviyyəsi fərqli olduğundan onların hamısı ilə eyni üsul və formadan istifadə etməklə məşğul olmaq mümkün deyil. Tərbiyəçinin vəzifəsi isə uşaqların elə ilk vaxtlardan diqqətini riyaziyyata cəlb etmək üçün onun ən maraqlı və cəlbedici tərəflərini göstərməklə onların heyran və təəccübünə səbəb olmaqdır. Uşaqlarda yaranan təəccüb və heyran isə onların maraqları ilə birləşəndə uşaqlarda fəal fikri fəaliyyətin formalaşmasına səbəb olur. Uşaqlarda fəal fikri fəaliyyət dedikdə onların hər hansı bir məlumatı axtarması, öyrənməsi, hansısa suallara cavab verməsi, ümumiləşdirmələr edib bir nəticəyə gəlməsi, nəyi isə əlaqələndirməsi, mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə kimi bacarıqlarının olması nəzərdə tutulur.

Həndəsi fiqurlar, uşaqlar tərəfindən, əşyaların formasını təyin edən etalon kimi qəbul edilməyə başlanır (nəlbəki, boşqab yuvarlaqdır; divar kvadrat şəklindədir; top, alma kürə formasındadır və s.).

Əşyanın quruluşunun, formasının və ölçüsünün dərk edilməsi təkcə vizual şəkildə deyil, həmçinin aktiv toxunma, hiss etmə və sözlə ifadə etmə yolu ilə də həyata keçirilir. Bütün analizatorların birgə işi əşyanın formasının dəqiq qavranılmasına kömək edir. Uşaqlar artıq onları əşyalarla eyniləşdirmir, müqayisə edirlər. Bu üsul uşaqlarda sərbəst fikir ifadə etməkdə, onların nitqinin inkişafına, nitq qüsurlarının aradan qaldırılması işində əhəmiyyətli dərəcədə faydalıdır. Bağca yaşlı uşaqlarda əşyaları forma və ölçüsünə görə fərqləndirmə bacarığının formalaşdırılması məntiqi məsələ və çalışmalar, didaktik oyunlarla uşaqlarda fəal fikri fəaliyyət yaratmaqda, həmçinin, bunu inkişaf etdirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bizi əhatə edən əşyaların xassələrindən biri onların formasıdır. Formabir əşyanı digərindən fərqləndirən, əşyanın vizual və toxunaraq qəbul edilən əsas xassəsidir. Əşyaların formaları həndəsi fiqurlarda öz ümumiləşmiş əksini tapıb. Həndəsi fiqurlar etalon rolunu oynayır və onlardan istifadə edərək əşyaların və onların hissələrinin formaları təyin edilir. Həndəsi təfəkkürün və fəza təsəvvürlərinin inkişafında fiqurların çevrilməsinə aid fəaliyyətlər böyük əhəmiyyət kəsb edir (iki üçbucaqdan kvadrat və ya beş çöpdən iki üçbucaq düzəlt). Bu kimi tapşırıqlar uşaqlarda fəza təsəvvürlərini və həndəsi təfəkkürü inkişaf etdirir, onlarda müşahidə və analiz etmək, ümumiləşdirmək, əsas olanı seçmək bacarıqlarını formalaşdırır, bunlarla eyni zamanda məqsədyönlülük və inadçılıq kimi şəxsi keyfiyyətləri tərbiyə edir. Beləliklə, məktəbəqədər yaş dövründə həndəsi fiqurların formalarının perseptiv və intellektual sistemləşdirilməsinin mənimsənməsi baş verir. Fiqurların qavranılmasında perseptiv fəaliyyət intellektual sistemləşməni qabaqlayır. Bir obyektə çoxlu sayda əşyalar nəzərdən keçirilir. Yəni, məsələn, bir ağac və üzərində çoxlu sayda yarpaqlar; bir qəfəs və içərisində çoxlu sayda quş və s. Sonuncu mərhələdə nə bir müstəvidə, nə də bir obyektə məhdudlaşmayan bir dənə və çoxlu sayda əşyalara baxılır. Uşaqlar zehnində onları qruplaşdırır. Bir bina və içərisində çoxlu mənzil; bir park və orada çoxlu ağaclar və s.

Uşaqlar tədricən əşyaları fərqləndirmək, müqayisə etmək, ətraf ələmdə ayırmaq bacarığını əldə edirlər. Belə yanaşma uşaqlarda “bərabərlik” və “bərabərsizlik münasibətləri haqda təsəvvürlərin formalaşmasına hazırlayır və özünə daxil edir: əşya qruplarını elementlərin “birə-bir” qarşı qoyulması yolu ilə müqayisə edilməsi bacarığının yaradılması; çoxluqların eynisaylı olması və olmamasının təyin edilməsi; üzərinə qoyma və yanaşı qoyma üsullarının mənimsənilməsi; əşyaların miqdarının onların fəzada yerləşməsindən asılı olmamasının qavranılması, miqdarın invariantlılığı (dəyişməzliyi) təsəvvürlərinin formalaşdırılması; çoxluğun əşyalarının səslərlə, hərəkətlərlə ifadə edilməsi (1–5 arası); əşyaların miqdarının bərabərliyi və bərabərsizliyinin təyin edilməsi. Qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq yaratmaqla bərabərlik və bərabərsizlik münasibətlərinin mənimsənilməsi bilavasitə sayın mənimsənilməsinə hazırlıqdır (Novikov, V.P, 2014:38).

Çoxluqlarla praktik fəaliyyət nəticəsində uşaqlar öz nitqlərində miqdar təsəvvürlərinin səviyyəsini təyin edən sözləri istifadə edir və mənimsəyirlər: çox, bir dənə, bir-bir, heç biri, az, o qədər, eyni sayda, o qədər az, o qədər çox, hər biri. Uşaqlara yerinə yetirdikləri hərəkətləri izah etməyi öyrətmək lazımdır: “bir dənə də götürürəm...”, “Oldu...”, “... az oldu”, “hər bir dovşana kök verildi...”, “bu dairə artıqdır, o mənə lazım deyil...”, “kvadratlar çatmadı, deməli onlar azdır...” və s. Pedaqoq təlim prosesində konkret situasiyada praktik fəaliyyətlər zamanı uşaqlar üçün aydın olan miqdar dəyişikliklərini əks edən suallar, ifadələr istifadə edir: “nə qədərdir?”, “necə bilək ki, bərabərdir?”, “o qədər də götür”, “ az götür”, “artıq olanı götür” və s. Uşaqlar bu ifadələrin mənasını anlayır və şifahi verilmiş tapşırıqları yerinə yetirirlər. Ədəddən əvvəlki dövrdə uşaqlar çoxluqlarla müxtəlif əməliyyatları mənimsəyirlər:

-əşyalar çoxluğunun yaradılması, tərkib elementlərinə ayrılma, ayrı-ayrı əşyaların seçilməsi, xassəyə görə qruplaşdırma, elementin verilmiş çoxluğa aid olub-olmamasının təyin edilməsi;

-verilmiş nümunəyə adekvat əşyaların miqdarının tapılması, ətrafdakı əşyaların miqdarının təyin edilməsi, əşya çoxluqlarının müqayisə edilməsi.

Hər şeydən əvvəl uşaqlara verilmiş əlamətə görə əşyanı seçərək çoxluq yaratmaq bacarığını əldə etməyi öyrətmək lazımdır. Uşaqlar müxtəlif elementlərdən, sonradan onları hissələrə ayırmaqla, çoxluqlar yaradırlar. Pedaqoq bu zaman çoxluğun tədricən artıb azalmasını qeyd edir. Sonradan, əşyaları müstəqil qruplaşdırmaq, əlaməti ayırmaq bacarığını yaratmaq üçün, uşaqlara çoxluqdan əlamətə görə əşyaları seçmək təklif edir (eynisini götür). Çoxluq haqda təsəvvürlərin formalaşmasına əşyaların seçilməsi və qrup şəklində birləşdirilməsi tapşırıqları kömək edir: qırmızı kartı göstə-

rəndə bir dənə top, göy kartı göstərəndə çoxlu top götürün və s.. Miqdar münasibətlərinin fərqləndirilməsində pedaqoqun tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi mühümdür: çoxlu gül və bir dənə kəpənək gətir, harda çoxlu qələm və harda az qələm var və s.. Uşaqlar əşyaları əvvəl bir, sonra isə iki-üç əlamətə rəng, forma, ölçü və s. görə qruplarda birləşdirməyi və əşya cütlərini seçməyi öyrənirlər. Əşyaların əlamətlərə görə qruplaşdırılması uşaqlarda müqayisə etmək bacarığı yaradır və məntiqi əməliyyat olan sistemləşdirməni həyata keçirməyi öyrədir. 3 yaşında uşaqlarda təlim prosesində müxtəlif saylı əşya qrupları haqda təsəvvürlər formalaşır: bir dənə, çox, az. Uşaqlar tərbiyəçinin göstərdiyi nümunəyə görə əşya qruplarını yaradırlar. Bu işdə dyeneş bloklarının istifadəsi məqsədəuyğundur. Tərbiyəçi hər hansı əlaməti deyir, uşaqlar həmin əlamətə görə əşyaları bir yerə toplayırlar (məsələn, meyvələri, böyükləri, uzunları və s.). Beləliklə, uşaqların əşyaları qruplaşdırması bacarığı aşağıdakı mərhələlərlə baş verir: Əşyaların tapılması, seçilməsi və adlandırılması; İki-üç və daha artıq əlamətlərə görə qruplaşdırılma; Nümunəyə görə qruplaşdırma; Verilmiş əlamətə görə qruplaşdırma (Белошистая, А.В, 2007: 23)

Bu zaman uşaqlar çoxluğun elementlərinin sayını təyin edə bilir və onları sözlə ifadə edirlər. Ən sadə müqayisə üsulu üzərinə qoymadır. Bu üsul uşağın diqqətinin əşyalardan ayrılıb çoxluqların bərabərliyində və şəkillərdə, əşyalarda göstərilən elementlərin uyğunluğunda cəmləməyə kömək edir. Bu üsulu öyrətmək üçün şəkilli kartlardan, sonralar həndəsi fiqurlardan, həmçinin oyuncaqlardan istifadə edilir. Əşyalar sıra ilə düzülür, onların üzərinə xırda əşyalar (paylama materialı) və ya əşyaların təsvirləri düzülür. Yanına qoyma üçün seçilən əşyalar mənaca yaxın olmalıdır. Əşyalar kartların üzərinə qoyularaq uyğunluq təyin edilir və aşağı boş hissəyə sürüşdürülür. Məsələn, yuxarı zolağa göbələklər düzülür. Situasiya yaradılır: göbələklərin üzərinə yarpaqlar töküldü. Yarpaqlar göbələklərin üzərinə qoyulur və onların bərabər olub-olmaması aydınlaşdırılır, sonra isə aşağı sürüşdürülür. Bu üsulun məqsədi uşağa bir çoxluğun elementlərinin digər çoxluğun elementlərinə uyğunluğunu görmək və yaratmağı öyrətməkdir. Bu üsul üzərinə qoyma üsulundan daha çətin, çünki bu üsul çoxluq daxilində elementlərin daha dəqiq differensiasiyasını tələb edir. Çoxluqlar arasında bərabərlik və bərabərsizlik münasibətlərinin təyin edilməsi zamanı eyni üsullar tətbiq edilir. Uşaqlar üzərinə və ya yanaşı qoyaraq, bir dənə çox və ya bir dənə az olduğunu görürlər. Bu zaman "çatmır", "artıqdır" sözlərinin işlədilməsi mümkündür. Bu üsullarla yanaşı uşaqlar əşya cütləri düzəldir və ya uyğun əşyaları oxlarla da birləşdirərək qruplar arasındakı bərabərlik və bərabərsizlik münasibətlərini təyin edə bilirlər.

Nəzərə alınsa ki, kiçikyaşlı uşaqlarda əşyalar çoxluğunun qavranılması onun fəzada yerləşməsi ilə sıx bağlıdır, onda təlimin əsas məsələlərindən biri də miqdar və fəza münasibətlərinin differensiasiyası, miqdarın qeyri-əsas əlamətlərdən asılı olmaması təsəvvürlərinin formalaşmasıdır. Səya görə bərabərliyi uşaqlar əşyaların yerləşməsindən, formasından, tutduğu sahədən asılı olmayaraq qəbul etməyi öyrənməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Metlin, H.P. Uşaq bağçasında riyaziyyat M. Maarifləndirmə 2000
2. Novikov V.P. 6-7 yaşlı uşaq bağçasında riyaziyyat. M. Mosaic-synets 2014.
3. Истомина, И.В. З.Б.Редько "Наглядная геометрия" Москва 2016
4. Белошистая, А.В. "Методика обучения математике в начальной школе" М. 2007

HƏRƏKƏTƏ AİD MƏSƏLƏLƏRİN SXEM VASİTƏSİLƏ ÖYRƏDİLMƏSİ

Vəfa Əlili,

Fatimə Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti

Summary

In our country, the primary school education system does not form a more closed system, unlike previous years. Therefore, we can consider the study of mathematics in grades I-IV, the study of school mathematics as the first step in the complete mastery of school mathematics. The foundations of most of the issues related to the secondary school

curriculum are laid in the primary grades. Therefore, the good organization of training in these classes generally occupies an important place in the successful study of school mathematics. One of the most necessary goals of primary education is now, as always, the formation of conscious and solid numeracy habits. However, at the modern level of development of the school, it is not enough to use only math material to achieve that goal.

The requirement to find the value of the unknown based on the dependencies between the quantities and the given values of the quantities is called a problem. Such issues are mostly in the form of text expressed in sentences. At the present time, in the process of teaching mathematics in education, more space is given to problem solving. The reason for this is to increase the possibilities of applying modern methods in the problem-solving-training process.

Key words: *problem, problem solving, primary class, method, quantity, action problem.*

Резюме

В нашей стране система начального школьного образования представляет собой открытую систему. Поэтому изучение математики в I-IV классах можно считать первой ступенью полного овладения школьной математикой. Основы большинства вопросов, относящихся к программе средней школы, закладываются в начальных классах. Одной из основных целей начального образования является формирование осознанных и прочных навыков счета. Но при современном уровне развития школы недостаточно использовать только математический материал для достижения этой цели.

Требование найти значение неизвестного на основании зависимостей между величинами и заданными значениями величин называется задачей. Такие вопросы представляются, как правило, в виде текста, выраженного в предложениях. В настоящее время в процессе обучения математике в образовании все больше места отводится решению задач. Причина этого заключается в расширении возможностей применения современных методов в учебно-тренировочном процессе решения задач.

Ключевые слова: *задача, решение задачи, начальный класс, метод, количество, задача действия.*

İbtidai sinif riyaziyyat kursu üçün nəzərdə tutulan məsələləri metodistlər üç qrupa bölürlər: 1.İdraki məsələlər-şagirdlərə yeni biliklərin verilməsi üçün tətbiq olunur, 2.Məşqetdirici məsələlər-şagirdlərin bacarıq və vərdişlərinin məşq etdirilməsi üçün tətbiq olunur. 3.İnkişafetdirici məsələlər-şagirdlərin riyazi və yaradıcı təfəkkürünü formalaşdırmaq üçün tətbiq olunur. Bu növlərdən olan məsələlərin hər biri müəyyən bir metodla (üsulla) həll edilir. Diqqət yetirsək görürük ki, burada söhbət mürəkkəb məsələlərdən gedir və istənilən məsələ ən azı iki sadə məsələdən ibarətdir. Məsələnin həlli verilmiş sadə məsələlərin həllinə gətirilir. Deməli, hər bir sadə məsələnin iki veriləni varsa, o həll oluna bilər. Bu baxımdan məsələ həlli alqoritmini tapmaq üçün onu doğru təhlil etmək vacibdir. Bu mərhələdə məsələnin həlli yollarının axtarılması, verilən kəmiyyətlərlə axtarılan kəmiyyətlər arasındakı münasibətlərin aşkar edilməsi, həmin münasibətlər arasında mürəkkəb məsələnin sadə məsələlərə ayrılması, onların həlli ardıcılığının müəyyən edilməsi kimi əməliyyatlar aparılır. Metodik ədəbiyyatda aşağıda göstərilən üç təhlil üsulu vardır: 1.Məsələnin analitik üsulla təhlili; 2.Məsələnin sintetik üsulla təhlili; 3.Məsələnin analitik-sintetik üsulla təhlili. Məchuldan-məluma istiqamətində aparılan, “məsələdə nə tələb olunur?” - sualı verilən təhlil üsulu məsələnin analitik üsulla təhlilidir. Məsələnin sintetik üsulla təhlili zamanı verilən sual-“məsələdə hansı kəmiyyətlər?”-şəklində olur və verilənlər ardıcıl sürətdə sadalanır. İstənilən riyazi məsələnin təhlili əsasında onun həlli alqoritmı əvvəlcədən müəyyənləşdirilir (Quliyev Ə.A, 2011:98)

Məsələnin sintetik metodla və analitik metodla təhlilinin müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Belə ki, məsələnin sintetik metodla təhlilində şagirdlərin mühakimə aparması asanlaşır. Buna səbəb isə, verilənlərə sual qoymaq, verilən suala cavab tapmaqdan asandır. Sintetik təhlildə mühakimə məlumdan məchula doğru aparılır. Analitik təhlildə isə məchuldan məluma doğru aparılır. Amma şagird məsələnin sintetik metodla təhlil edən vaxt elə bir cüt ədəd seçə bilər ki, lazım olmayan artıq həll alınar. Bu zaman məsələnin əsas sualı istiqamətləndirici rol oynayır. Sintetik metodla təhlildə analiz metodu da qeyri-aşkar şəkildə çıxış edir. Yəni, şagird verilmiş məsələnin şərtindən bir cüt ədəd seçərkən onun düzgün olub-olmadığını məsələnin sualına əsasən müəyyən edir.

Analitik metod vasitəsilə mürəkkəb və tip məsələləri təhlil edərkən ilk əvvəl sualdan başlamaq lazımdır. Bunu etdikdə aralıq sadə məsələlər üçün düzgün sualın qoyulmaması kimi ehtimal artıq aradan yox olur. Buna da səbəb hər sonrakı sualın özündən əvvəlki suala istinad etməsidir. Analiz metodu vasitəsilə məsələni təhlil edərkən sintez metodu qoyulmuş sualların doğruluğunu yoxlamağa yardım göstərir.

Analitik metod - bir-biri ilə üzvi surətdə əlaqədar olan məntiqi nəticələr bağılısı olub şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir. Amma, bunununla yanaşı analitik metodun da özünün mənfi

cəhətləri vardır. Belə ki, bu metoddan istifadə edərək məsələni təhlil edən zaman, şagirddən böyük zehni gərginlik tələb edilir. Məsələ də verilən əsas suala cavab vermək üçün çox zaman şagirdlər lazım olan verilənləri seçməkdə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ümumiyyətlə, şagirdlər məsələni analitik metodun vasitəsi ilə müstəqil surətdə təhlil edən zaman, çalışmalıdırlar ki, təxminən aşağıda göstərilən kimi mühakimə aparsınlar:

«Məsələnin sualı nədir; bəs bu suala cavab vermək üçün hansı verilənlərin olması vacibdir; məsələnin şərtində lazım olan verilənlər varmı; nə etməli ki, çatışmayan verilənləri tapmaq mümkün olsun?»

Məsələnin həlli-ilk əvvəl məsələnin həlli şifahi şəkildə tərtib edilir. Sonrakı mərhələ də onun həllinə başlanılır. Həllin planına uyğun hesab əməllərini yerinə yetirmək-məsələni həll etmək deməkdir. Məsələni iki cür həll etmək mümkündür: şifahi və yazılı. Birinci və ikinci siniflərdə şagirdlərin yazı vərdişləri kifayət qədər inkişaf etmədiyinə görə məsələlər şifahi və ya yarımşifahi həll edilir. Təlimin sonrakı mərhələlərində məsələlərin çoxunun həlli planı yazılır ya da əməllərin nəticəsi qısa izahlarla müşayət olunur. Məsələni yazılı formada həll edən zaman, əməllər yazılır; onları izah edərkən isə yazmaq da olar, şifahi söyləməkdə olar. İbtidai siniflər də məsələ həllinin yazılış formaları metodik ədəbiyyatda aşağıdakı kimi verilir: 1.məsələyə görə ifadə tərtib edib, onun ədədi qiymətinin tapılması; 2. məsələyə görə tənlik qurub, onun həll edilməsi; 3.məsələ həllinin ayrı-ayrı əməllər üzrə yazılması. Digər metodik ədəbiyyatlarda isə məsələ həllinin yazılış formaları aşağıdakı kimi verilir: 1.məsələ həllinin planla yazılması; plan-sual cümlələri formasında verilir; 2.məsələ ayrı-ayrı əməllər üzrə həll edilir və onlara izahat verilir; 3.məsələ həlli ədədi düstur şəklində yazılır, (Hafiz Yaqublu, 2017:123).

Məsələnin həllinin yoxlanılması- həllin düzgün olub-olmadığını müəyyən etmək üçün məsələ həllinin yoxlanılması mütləq şərtidir. İbtidai siniflərdə məsələ həllini yoxlamaq üçün 4 üsul tətbiq olunur: 1.verilmiş məsələnin tərs məsələsinin qurulması və həll edilməsi; yəni, verilmiş məsələnin tərs məsələsini hazırlayır və onu həll edirlər. Bu zaman həll nəticəsində əvvəlki məsələdə verilən ədəd alınarsa, onda demək, məsələ düzgün həll edilmişdir. 2.həll nəticəsində alınan ədədlərlə məsələdə verilən ədədlər arasında uyğunluğun müəyyən edilməsi; 3.məsələnin müxtəlif üsullarla həll edilməsi. Məsələni müxtəlif yollarla həll etmək mümkündürsə, o zaman bütün hallarda alınan nəticələr eyni olmalıdır. Bu da məsələnin düzgün həll edildiyini göstərir. 4.Şagirdlərə məsələ tərtib etdirilməsi. İbtidai siniflərin riyaziyyat təlimində şagirdlərin müstəqil işlərinə və o cümlədən, məsələ tərtib etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələ tərtib etdirməklə şagirdlərin riyazi nitqini, məntiqi mühakiməsini, yaradıcılığını inkişaf etdirmək mümkündür. Aparılan təcrübələr onu göstərir ki, riyaziyyat təlimini düzgün qurduqda şagirdlər məsələ tərtib etməyə daha artıq maraq göstərilir. Məsələ tərtib etməyin ilk addımı-həll olunmuş məsələyə oxşar məsələnin düzəldilməsidir. Müəllim rəhbərliyi altında məsələ qurmaq işi elə birinci sinifdən başlanır və bu sonrakı siniflərdə getdikcə daha da təkmilləşir. İbtidai siniflərdə hərəkətə aid məsələ həllinin şagirdlərə məsələ tərtib etdirməklə müəllim tərəfindən öyrədilməsi çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Məsələ həlli zamanı ibtidai siniflərdə ən çox maraq doğuran məsələlərdən biri də hərəkətə aid məsələlərdir. Bu məsələlər ibtidai sinif şagirdlərinin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu fikir mövcud ədəbiyyatda və məqalələrdə lazımı qədər geniş təhlil olunur və müəllimin şagirdlərlə məsələnin şərti üzərində (şərtin qısa yazılışı, bununla əlaqədar şəkillərdən və ya sxemlərdən istifadə) necə işlənməsinə aid tövsiyələr verilir. Məlumdur ki, hərəkətə aid məsələlərin həlli üsulları ilk növbədə çoxlu sayda məsələ növlərinin həlli nəticəsində mənimsənilir. Hərəkətə aid məsələ həlli vasitəsilə inkişafetdirici, problemli təlim metodlarının tətbiqinə əlverişli şərait yaranır. Problemli təlim adətən tədris məqsədilə yaranmış problem situasiyaların ardıcıl surətdə həll edilməsidir.

Şagirdlərin hərəkətə aid məsələ həllinin yolunu müstəqil tapmalarına kömək edən şəraitin yaradılması daha faydalıdır. Bunu məsələ həlli prosesində öyrədici tapşırıqlardan istifadə etməklə inkişaf elətdirmək olar.

Tədqiqatda hərəkətə aid məsələ həlli mövzusunun vasitəsilə məhz şagirdlərin riyazi biliklərinin möhkəmləndirilməsi, dərinləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqatdan aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir: 1. Məsələ həllinin öyrədilməsi ibtidai siniflərdən başlamalıdır. 2.İbtidai siniflərdə hərəkətə aid məsələlər şagirdlərin hərtərəfli şəkildə inkişaf etməsində çox böyük rol oynayır. Şagird-

lərin hərəkətə aid məsələləri həll etməsi onların həm yaradıcı, həm də məntiqi təfəkkürünün inkişafına gətirib çıxarır. 3. İbtidai siniflərdə hərəkətə aid məsələlərə üstünlük vermək, bu yolla şagirdlərin həyatla, məişətlə bağlı bilik dairəsini, dünyagörüşünü genişləndirmək zəruridir. Şagirdlər praktik məsələ həlli vasitəsilə qazandıqları bilik və bacarıqları gələcək həyat fəaliyyətlərində istifadə etməyi bacarmalıdır (İlyas Güneş, 2016: 126). Tədqiqatdan aydın oldu ki, məsələ həlli vasitəsilə qazanılmış yeni biliklər şagirdlərin əməli fəaliyyətlərində səmərəli nəticələr verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Quliyev, Ə.A. (2011). Riyaziyyatın məsələ vasitəsilə təkrarı. Bakı.
2. Hafiz Yaqublu, Sevinc Osmanova. (2017). Riyaziyyat məsələləri. Bakı.
3. Qaralov, Z., Osmanlı, Ə., Məmmədov, V. (2008). Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik. Bakı: Pedagoqogika.
4. Kenan Osmanoglu, Kerem Köker. (2015). KPSS Matematik Soru Bankası. Ankara: Pegem Akademi.
5. İlyas Güneş. (2016). Benim Hocam Matematik Soru Bankası. Ankara: Benim Hocam Yayınları.

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNİN İNNOVATİV METODLARLA TƏŞKİLİ

Leyla Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

Summary

Nowadays, we need to learn and teach international languages adapt to the demands of the developing world. Because, international languages create wide opportunities to benefit from the world experience in education and other fields, to gain the ability to use modern technologies, and to achieve the successes achieved by scientific and technical development. English is one of the most demanded international languages in new era. We must inculcate this language on the learners not only as a subject but also as a means of communication. We need to develop their skills of speaking accurately in a foreign language, being able to express their thoughts, writing correctly, understanding speaking and listening. For this, we can achieve our goals if we use various innovative methods and technological means.

Key words: *interactive, democratic method, communicatively oriented, innovative method, pairwork.*

Резюме

Сегодня необходимо изучать международные языки, чтобы адаптироваться к требованиям развивающегося мира. Потому что международные языки создают широкие возможности для использования мирового опыта в образовании и других сферах. При обучении иностранным языкам необходимо использовать современные технологии. Английский язык – один из самых востребованных международных языков в современную эпоху. Мы должны учить этот язык изучая его не только как предмет, но и как средство общения. Мы должны развивать способности обучающихся и учить их правильно говорить на иностранном языке: выражать свои мысли, писать, понимать услышанное. Достичь своей цели мы сможем при помощи использования технологий и новых инновационно-технических средств.

Ключевые слова: *интерактивный, демократичный метод, коммуникативно ориентированный метод, работа в парах, инновационный метод.*

Dərslərdə innovativ metodlardan, fəal təlim üsullarından istifadə dərslərin daha səmərəli təşkil olunmasına səbəb olur. İnnovativ metod dedikdə yeni təlim metodları, interaktiv təlim üsulları nəzərdə tutulur. İnteraktiv təlim üsullarından istifadə zamanı dərs kommunikatıvyönlü çalışmalarla təşkil olunur. Yəni, müəllim-şagird, şagird-şagird prinsiplərindən istifadə olunur. Dərs əməkdaşlıq əsasında qurulur. Dərslər ünsiyyət əsasında aparılır. Fəal təlim üsulları dedikdə fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan təlim nəzərdə tutulur və burada hər iki tərəf (müəllim-şagird) eyni dərəcədə hüquqa malikdir. Buna görə də, bu metod *demokratik metod* adlanır. (Xarici dil fənni üçün təhsil proqramı.2013). İnnovativ metodlar müxtəlif iş formalarında təşkil olunur. Məsələn, qruplarla iş, cütlərlə iş, fərdi olaraq tapşırıqların verilməsi və s. Bunların hər birinin özünəməxsus müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur. Bəs innovativ metodlar dedikdə nə nəzərdə tutulur. İnnovativ metodun

2 forması vardır: 1.fəal təlim üsulları və 2.interaktiv təlim formaları. İnteraktiv təlim formaları kommunikativ şəkildə aparılır və müəllim↔tələbə, tələbə↔tələbə formasında qurulur.

Bəs fəal təlim üsulları nədir və hansılardır? Fəal təlim üsullarından istifadə şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, motivasiyasını artırır, dərsi daha maraqlı və məhsuldar edir. Bu üsullara *beyin həmləsi (brainstorming)*, *söz assosiasiyaları*, *auksion*, *rollu oyunlar(role-playing)*, *müzakirə (discussion)*, *debatlar*, *karusel*, *qərarlar ağacı*, *klaster*, *venn diaqramı*, *ziqzaq*, *buzqıranlar (ice-breaker)*, *təqdimat*, *BİBÖ*, *suallar*, *venn diaqramı* və s. misal göstərə bilərik (Zeynalov N.,2017) Hər bir üsul fərqli təşkil olunur və fərqli nəticələr verir.

Bu kimi innovativ metodlardan necə istifadə edə bilərik? *BİBÖ* dedikdə “bilirəm, istəyirəm bilim, öyrəndim” düsturu nəzərdə tutulur. Bu üsul mərhələlərdən ibarətdir. İlk mərhələdə müəllim bir məsələ irəli sürür və lövhədə sütunları “bilirəm, istəyirəm bilim, öyrəndim” olan cədvəl qurur. Irəli sürülmüş sual haqqında verilən cavablar ilk sütunda, bilmək istədikləri ikinci, öyrəndikləri isə son sütunda yazılır.

Venn diaqramı müqayisəli metoddan istifadə edərək müqayisə edilən məfhumların oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənənlər üçün müəyyənləşdirir. Bu üsul da bir neçə mərhələdən ibarətdir. İlk öncə müqayisə olunacaq obyektlər müəyyən edilir və iç-içə iki dairə çəkilir. Oxşar cəhətlər dairələrin kəsişməsində, fərqli cəhətlər isə sağ və sol dairələrdə yazılaraq müzakirə edilir.

“Qərarlar ağacı” üsulu qərar qəbul edən zaman irəli sürülən yolları araşdırıb təhlil etmək üçün istifadə olunur. Problem müəllim tərəfindən qoyulur və sinif qruplara bölünür. Qruplar bir-neçə həll yolu və onların müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil edirlər. Nəticə cədvəlin qərar yazılan hissəsində qeyd edilir.

Ziqzaq üsulu ən yararlı innovativ üsullardan biridir. Çünki bu üsul vasitəsilə böyük və ya kiçik mətnin məzmunu az müddət ərzində öyrənənlər tərəfindən mənimsənilir. İlk olaraq sinif 4 nəfərdən ibarət 4 nəfərlik qruplara bölünür. Öyrəniləcək mətn də qrup sayı qədər bölünür və hər hissə hər qrupun ekspertinə verilir. Ekspert oxuduqdan sonra həmin hissəni yadında qaldığı qədər öz qrup üzvlərinə danışır. Sonda isə müəllim şagirdlərin mətni qavradığından əmin olmaq üçün suallar verə bilər.

İnnovativ metodlar çoxdur və onlardan düzgün istifadə dərsin daha məhsuldar və maraqlı keçməsinə səbəb olur. Buna görə də, şagirdlərin fikrini dərse cəlb etmək, dili fənn kimi deyil, ünsiyyət vasitəsi kimi aşılamaq üçün yeni təlim üsullarından, innovativ metodlardan, müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməliyik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). Bakı, 2013, 346s.
2. Nigar Zeynalova, Aytən Bayramova. Ümumi Təhsilin Kurrikulumun Əsasları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2017, 327s.
3. Ur Penny (2012). A Course in English Language Teaching, Cambridge University Press, 325s.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR MÜƏLLİMİN ROLU

Sevinc Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin
Ədəbiyyat və dillər kafedrası müəllimi

Summary

Teaching English is a global programme for English teachers and teacher educators. Build your professional network, share ideas and know how, and stay up to date with the latest research and innovations in teaching. You'll find lesson plans, events and learning resources to support your practice, as well as new opportunities to help your career grow – whether you're taking your first steps as an English language teacher, or your next steps as a teacher educator.

Key words: teacher, student, target, notes, dictionary, communication

Резюме

Преподавание английского языка — это глобальная программа для учителей английского языка, которая включает в себя в первую очередь создание профессиональной сети, где учителя могут делиться идеями обучения английскому языку и будут в курсе последних исследований и инноваций в области обучения. В сети возможно знакомиться с поурочными планами, различными мероприятиями и учебными ресурсами, которые позволяют улучшить ваше преподавание.

Ключевые слова: учитель, ученик, цель, заметки, словарь, общение

İngilis dili mədəniyyətləri və ölkələri birləşdirir. Bu o deməkdir ki, insanlara ingilis dilini öyrətmək həqiqətən də faydalı ola bilər. İngilis dilini öyrənən tələbələr öz bacarıqları sayəsində yeni imkanlara nail olurlar. Müəllimlər bugünkü gənclərə daha yaxşı gələcək üçün dil bacarıqlarına yiyələnməyin yollarını göstərirlər. Yaxşı müəllimin bəzi keyfiyyətlərinə ünsiyyət, dinləmə, əməkdaşlıq, uyğunlaşma, empatiya və səbr bacarıqları daxildir. Məhz bu keyfiyyətlərə malik olan müəllim ingilis dilini öyrətmək prosesində daha uğurlu olacaqdır. Müəllimlər yeni və mücərrəd anlayışları tələbələr üçün əlçatan edir. Tələbələri həvəsləndirmək üçün əlavə strategiyalar axtarır, tələbə marağı üçün nümunələr işləyib hazırlayırlar.

İngilis dilini öyrətməyin vahid yolu yoxdur. Bu səbəbdən dilin tədrisi zamanı müxtəlif və məhsuldar metodlardan istifadə olunmalıdır. Əslində bir qədər çətin olan bu prosesi asan etmək üçün xüsusi təcrübəyə və biliyə malik müəllimə ehtiyac vardır. Tələbəni düzgün istiqamətləndirmək istənilən nəticə üçün mütləqdir. Tətbiq edilən metodlardan hər hansı birinin istifadəsi dil öyrənmənin bacarıq və mənimsəmə qabiliyyətindən asılıdır (2). Zaman irəlilədikcə, tarix də irəliləyir. Tələbələrin dünyagörüşü və mənimsəmə etapları da dəyişir. Dörd bacarıq; oxu, yazı, dinləmə və danışmaq əsasında formalaşan xarici dil öyrənmək prosesi özü-özlüyündə böyük zəhmət tələb etsə də dili tədris edən müəllimin dil öyrətmək metodlarından çox aslıdır. Bu proses zamanı hansı metoddan və nə zaman istifadə edilməsi daha düzgün seçilməlidir.

İlk növbədə ingilis dilində düzgün tələffüzə malik olan, yetərli söz ehtiyatına və qrammatik biliklərə yiyələn müəllim bu işin öhdəsindən daha uğurlu gələcəkdir. Bir qədər qərribə səslənsə də, dil öyrənmənin öz dilini mükəmməl bilməsi vacibdir. Dil öyrənmənin müəllimin aydın və düzgün qrammatik qaydalar əsasında səslənən nitqini eşitməlidir. Müəllim tədris etdiyi dilə yiyələnmək üçün öz tələbələrində özünəinam formalaşdırmalı və düzgün istiqamətləndirməlidir. Bəzən müəllimlərdə aktyorluq bacarığının olması da qaçılmazdır. Belə ki, tələbələrin diqqətini səslənən nüanslara cəlb etmək üçün bu mütləqdir. Daha maraqlı və əyləncəli təhlillər tələbələrin diqqətini artıracaq.

Xarici dilin tədrisi üçün xeyli sayda dərslik və metodik vəsaitlər vardır. Hər biri eyni hədəfə tuşlansa da müxtəlif metodikalar və yanaşmaların şahidi oluruq. Tədris zamanı bu vəsaitlərdən istifadə mütləqdir. Amma hər bir müəllimin özünün yaradıcı tədris metodları da olmalıdır. Bu səbəbdən hər müəllim öz tələbələrini tanıdığı üçün onların maraqlarına cavab verə biləcək materiallar toplusu yaratmalıdır. Belə müəllimlər tələbələr tərəfindən yadda qalan və sevilən olurlar. Hər bir müəllim öz tələbələrini zəif və güclü tərəflərini özündə aşkarlamalı, onları düzgün istiqamətləndirməlidir. Xarici dili qavramaqda olan boşluqları təyin edib doldurmalıdır. Bir sözlə onlara fərdi şəkildə kömək etməlidir. Müəllimlər tək tələbələrini öyrətməklə deyil, öz bilik səviyyələrinin artması üçün mütəmadi olaraq çalışmalıdırlar.

Bunun üçün müəllimləri təkmilləşdirmə kurslarında iştirak etmələri, daha yeni tədris metodları və nəzəriyyələri ilə tanış olmaları vacibdir. Texniki vasitələrdən istifadə dərslərini daha mükəmməl edir. Əyani vəsaitlər, internet məlumatları, vizual dərslər məlumatları daha yadda qalan və başa düşülməsi asan olan informasiya strategiyası üçün əlverişlidir.

Pedaqogika elmi hər zaman dəyişir. Yaxşı ingilis dili müəllimi olmaq istəyirsinizsə, tədrislə bağlı ən son nəzəriyyələri öyrənməyə davam etmək və təcrübənizi yeniləmək üçün onlardan istifadə etmək vacibdir. Tədqiqat bloqlarına və veb-saytlara abunə olmaq ən yaxşı fikir ola bilər. İngilis dili müəllimi kursları bu yöndə ən düzgün seçimdir. Ən son müəllim və tədqiqatçı düşüncələri ilə tanışlıq yalnız bu sferada mümkün olacaqdır.(1)

Xarici dili öyrətmək üçün müəllim tərəfindən dərslərində yüksək innovativ bacarıqlar sərgilənməlidir. Hər bir tələbənin və ya qrupun materialı anlayıb başa düşmək səviyyəsi müəllimin aktiv izahatlarından asılıdır. Dərs zamanı təşkil olunan oyun tipli sual-cavablar (sorgular) dil öyrənmək həvəsinin artması üçün də bir təkan ola bilər. Müəyyən yorğunluqları dəf edə biləcək

maraqlı yanaşma metodları dil öyrənmək prosesi zamanı mütləq icra edilməlidir. Bu özünəinamı və dilə yiyələnmək ümidini artırır. Ünsiyyətə girməklə canlı danışmaq mühiti yaratmaq ən düzgün metodlardan biridir. Real həyatda dil bacarıqlarını necə nümayiş etdirmək, çətin vəziyyətlərdə hansı söz və söz birləşmələrinə ehtiyac duyduqlarını aşkarlamaq hər bir dil öyrənən üçün yalnız ünsiyyətə girdikdə aşkarlanır. Mövzu müəyyənləşdirib onun haqqında müzakirə üçün söz ehtiyatı siyahısı tutmaq və tələbələrə təqdim etmək vaxtaşırı müzakirələrin əsasını təşkil etməlidir. Bunun üçün tərtib edilən dərslər planında hər bir mövzuya aid plan müəyyən edilməlidir. Belə ki növbəti dərslə müzakirə ediləcək mövzu haqqında öncəki dərslərdə hazırlıqlar aparılmalı və daha sonra ünsiyyət üçün mühit yaradılmalıdır. Tapşırıqlar vasitəsi ilə dil öyrənmək metodu ünsiyyət üçün bir keçid sayıla bilər (3). Dərs prosesi zamanı qruplaşmalar yaratmaq, rəqabət və həvəsləndirici iş prosesi nümayiş etdirmək, interaktivlik dil bacarıqlarının inteqrasiyası üçün mütləqdir. Bu dil öyrətmək metodlarında əsas hədəf xarici dildə danışmaq sayılsa da, daha başqa bir bacarıq həmən dildə düşünmək bacarığı da tədricən yaranmağa başlayacaqdır. Bu zaman öz ana dilindən istifadəyə tədricən az yer verilməli, tələbə öz nöqsanlarını özü eşidib düzəltməlidir. Oxu və yazı bu yanaşma üçün yer verilən olmalıdır. Təbii ki, müəllim dərs zamanı nə qədər aktiv olarsa tələbələr bundan həvəslənib daha maraqlı nəticələr əldə edərlər. Amma burada nəticələr olmasından asılı olmayaraq, müəllimlərin sakit və dinləyici qismində iştirakı da lazımdır. Müəyyən əl hərəkətləri və üz mimikaları tələbələrin nitqi sərbəst yürütmələrini məcbur edəcəkdir. Müasir ingilis dili dərslərində tələbələrin dərs zamanı aktivlik nümayişi əsas götürülməlidir. Həm oxuyub, həm yazıb, həm eşitmək üçün fəal iştirak etmək lazımdır. Fəallıq verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi tezliyi ilə daha da formalaşır. Tapşırıqlar əsasında qrammatik qaydalara riayət edərək situasiyalar qurub onların ətrafında fikirlər formalaşdırırlar. Canlı danışmaq mühitini yaratmaq bu əsaslarla daha mükəmməl olur. Real həyatı əks etdirən mövzularla öyrənmə prosesi maraqlı və əyləncəli olur. Telefon və internetin geniş vüsət aldığı bir zamanda onlayn oyun və filmlərin dil öyrətməkdə böyük köməkliyi var. Təkcə müəllimlər deyil dil öyrənənlər də bu prosesin tezliyi üçün müvafiq iş cədvəlinə əməl etməlidirlər. Qeydlər aparmaq, lüğətlə işləməyi bacarmaq, öyrəndiklərin əsasında çox danışmaq, öz istək və hədəflərini bilmək müəllimlərin köməkliyi və tələbənin istəyinin ortaq nöqtəsi olarsa dil öyrətmək və dil öyrənmək daha məhsuldar olacaq. Müəyyən dil səviyyəsini əldə edən tələbələr ingilis dilində öz səviyyələrinə uyğun olan kitablar seçib müəllimin iştirakı ilə qrup daxilində müzakirə etməlidirlər. Qısa hekayə və məqalələr, gündəlik və bloqlar da bura daxil edilməlidir. (3)

Ümumiyyətlə, müəllimlərin funksiyası tələbələrə bilik vermək və tələbələrin effektiv öyrənmə biləcəyi və öyrənəcəkləri üçün münasib bir vəziyyət yaratmaqdan ibarətdir. Daha dəqiq desək, onlara hədəfə doğru irəliləməkdə daha əlverişli yolla kömək etməkdir.

Tələbələri həvəsləndirmək üçün əlavə strategiyalar düzənləmək, tələbə marağı üçün nümunələr fikirləşmək, tələbələrin öz ağlabatan məqsədlərini təyin etməyə təşviq etməklə onlara öz məqsədlərinə nail olmağa kömək etmək hər bir müəllimin iş prinsipinə çevrilməlidir.

Müəllimlər cəmiyyətin böyük qüvvəsidirlər. Onlar həm öyrədir, həm də cəmiyyətin düzgün formalaşmasında yeni nəsilləri tərbiyələndirir. Müəllim öz davranış və münasibətlərində hər zaman səmimi və səbirli olmalıdır. Məhz bu keyfiyyətlərə malik müəllimlərin tələbələri müvəffəqiyyətli uğurlara nail olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Amerika Psixoloji Mərkəzi: Tələbələri necə motivasiya etmək (məqalə) Kembric Universiteti, 2020.
2. Yaxşı ingilis dili müəllimi (<https://gci.ie/blog>) Oksford Universiteti, 2022)
3. <https://sanako.com>- 10 əsas strategiya, 2021.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI FƏNDAXİLİ ƏLAQƏNİN İCRASI

Fatma Əsədova
BSU-nun baş müəllim

Summary

The teaching methodology is considered one of the widely researched and studied fields. A defined language is used during the teaching of any lesson. Pupils studying in secondary schools learn the taught subjects based on the Azerbaijani language. The teachers who teach the subjects explain them in the Azerbaijani language, and the students express their acquired knowledge in the Azerbaijani language.

In the teaching of each subject, the intra-subject connection should be taken as the main resource. Intra-subject integration is the coordination of understanding, knowledge, and skills inculcated by a specific subject, and the systematization of scattered facts within the subject. Intra-subject connection serves integration processes. Integration itself is proof that the universe is indivisible and organized in unity, and it is a way chosen to lead to these considerations.

During the teaching of the Azerbaijani language, the sections on the Azerbaijani language should be taught in a connected form, each previous section should be the foundation for the explanation of the new section, and the new section should complement the previous ones.

Key words: *Intra-subject connection, integration, linguistics, objective laws, learning*

Резюме

Методика обучения считается одной из широко применяемой и изучаемой сферой. Преподавание в школах ведется на определенном языке обучения. Таким основным языком обучения у нас в стране является азербайджанский язык.

При обучении особая роль отводится внутрипредметным связям. Внутрипредметная интеграция – это связка понятий, знаний и умений, привитых определенной дисциплиной, систематизация фактов, разбросанных по предмету. Внутрипредметные связи служат интеграционным процессам. А сама интеграция – это путь, выбранный для доказательства неделимого открытия вселенной, ее организация в единстве и приведения к этим рассуждениям.

При обучении Азербайджанскому языку разделы по Азербайджанскому языку должны преподаваться в связанной между собой форме, каждый предыдущий раздел должен нести роль основы для объяснения нового раздела, а новый раздел должен дополнять предыдущий.

Ключевые слова: *внутрипредметная связь, интеграция, лингвистика, закономерность, усвоение*

Tədris metodikası geniş tədqiq olunan və öyrənilən sahələrdən biri hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə aparılan tədqiqatların iki istiqamət forması vardır: biri tədris olunan fəndən asılı olmayaraq həyata keçirilən elmi-nəzəri araşdırmalar, digəri isə hər hansı bir fənnin tədrisi ilə əlaqədar olan tədqiqat işləridir. Hər iki istiqamətdə əldə edilmiş nəticələr bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı formada nəzərə alınır.

Hər hansı bir dərsin tədris olunması zamanı müəyyənləşdirilmiş bir dildən istifadə olunur. Orta məktəblərdə təhsil alan şagirdlər tədris olunan fənləri, məsələn fizika, kimya, riyaziyyat, coğrafiya, tarix və s. fənləri Azərbaycan dilinin əsasında öyrənirlər. Bu fənləri tədris edən müəllimlər onları Azərbaycan dilində başa salır, şagirdlər də əldə etdikləri bilikləri Azərbaycan dilində ifadə edirlər. Beləliklə də buradan belə bir nəticə ortaya çıxır ki, şagird Azərbaycan dilini yaxşı mənimsəyərsə, onun tədris zamanı dərsi qavrama qabiliyyəti də yüksək olar, bildiklərini də daha sərbəst, düzgün formada izah edə bilər. Şagird dili zəif mənimsəyərsə, yaxşı bilməzsə, o zaman zəif inkişaf edən nitq digər fənlərin də öyrənilməsinə mane olacaqdır. Məhz bu keyfiyyətlərə görə məktəblərdə fənlərin tədrisi zamanı ilk növbədə əlifba sisteminin tədrisindən başlamalı, daha sonra isə Azərbaycan dilinin tədrisi sistemli şəkildə öyrənilməlidir. Bunun üçün, hesab edirik ki, hər bir fənnin tədrisi zamanı fəndaxili əlaqə əsas mənbə kimi götürülməlidir.

Fəndaxili inteqrasiya- müəyyən bir fənnin aşılacağı anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilində səpələnmiş faktların sistemləşdirilməsidir. Belə vəziyyətdə inteqrasiyanı verilmiş materialın ayrı – ayrı tədris vahidlərində cəmləşdirilməsi də hesab etmək olar. Bu isə son nəticədə fənnin məzmununun strukturunun dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu mənada, inteqrasiya olunmuş məzmun informativ cəhətdən tutumlu olur, şagirdlərin daha əhəmiyyətli kateqoriyalarla düşünmə bacarıqları formalaşdırmalarına kömək edir (Cəfərova N.B. 2016).

Fəndaxili əlaqə inteqrasiya proseslərinə xidmət edir. İnteqrasiya özü isə kainatın bölünməz

olmasına, vəhdətdə təşkil olunduğuna sübut və bu mülahizələrə gətirib çıxartmaq üçün seçilən bir yoldur. Dil struktur-semantik quruluşlu vahid olduğuna görə, differensial adlarla tədqiqata çevirdiyi kimi, anoloji induktiv və yaxud deduktiv üsullarla da öyrədilir. Buna baxmayaraq, bölgülərdə integrasiya aparılan zaman onun ümumi sisteminə, həmçinin daxili əlaqə prinsiplərinə istinad olunması bu və ya digər fənnin mahiyyətindən irəli gəlir.

Bir sıra pedaqoqlar – Y.A.Kamenski, İ.Q.Pestalotsi, F.İ.Buslayev, K.D.Uşinski və d. fəndaxili əlaqənin tədris zamanı istifadə edilməsinin zəruriliyini qeyd etmişlər. Fəndaxili əlaqənin icrası məhz tədris olunan sair fənlərin anlayış və məfhumları arasındakı əlaqələri özündə əks etdirir. Hər bir fənnin anlayışları və məfhumları bir-biri ilə bağlı olduğuna görə fəndaxili əlaqədən bu fənlərin tədrisi zamanı istifadə olunması məqsəduyğun hesab edilir.

Fəndaxili əlaqənin müxtəlif məsələləri haqqında bir çox alimlər araşdırmalar aparmışdır. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında da fəndaxili əlaqələr araşdırılmışdır. Bu araşdırmaçılar arasında Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov, Y.Kərimov, H.Balıyev və digərlərinin xidmətlərini qeyd etmək olar. Dilin tədrisi metodikası sahəsində əhəmiyyəti ilə ön siraya çıxan fəndaxili əlaqənin təlim metodları, prinsipləri və qanunlarından asılılıq amili də ilk dəfə məhz Azərbaycan alimləri tərəfindən üzə çıxarılmışdır. Belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, dil, həmçinin Azərbaycan dilinin fəndaxili əlaqənin prinsipləri üzərində tədris olunması həmin təlimin təlim metodlarından, qanunlarından və prinsiplərindən irəli gəlir.

Fəndaxili əlaqənin pedaqoji və psixoloji, linqvistik əsasları Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında yetərinə öz əksini tapmamışdır. Bunlardan linqvistik əsaslar çox tədqiq olunmamış və öyrənilməmişdir. Tədris prosesində pedaqoji və psixoloji əsasları tədris olunan fənlər üçün səciyyəvidir, lakin dilin tədrisi üçün linqvistik əsaslar xarakterikdir.

Dilçilikdə integrasiyanın fəndaxili əlaqəsinin iyerarxik quruluşa malik olması kimi qeyd olunur. Daxili bağlılığın simmetrial kəsişməsi Solntsev V.M. araşdırmalarında monoqrafiyalara çevrilərək həmin əsərlərdə dilin ontoloji şəkli müəyyənləşir və bir sıra problem məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, həmçinin dəqiq təriflər verilmiş və nitq və dil kimi nəzəri linqvistika yeni baxışlarla zənginləşmişdir. Dil ilə nitqin, təfəkkür ilə dilin yaradıcı, eyni zamanda ötürücü əlaqələri haqqında dərs deyən müəllimin yüksək səviyyədə biliyə malik olması müəllimin məntiqli mülahizələrində Azərbaycan dilinə necə dərinlən bələd olduğunu və bunu şagirdlərə öyrətməklə onlarda tədqiqetmə bacarığını oyada biləcəyini göstərir.

Müəllim riyazi məsələlər, coğrafi linqvistika və yaxud digər fənlərə aid terminlərin adlarını eşidərkən şagirdə yeni eşitdiyi hər bir sözdə yenilik axtarmaq, onların mənasını aydınlaşdırmaq həvəsi yaranır. Yəni, fəndaxili əlaqələri bilmək ana dilini tədris edən müəllimlərin şəxsi təcrübələrində onu tətbiq etmək vacib elementlərdən biri hesab edilir.

Fəndaxili əlaqələrdən danışarkən dilçilik elminə müraciət olunur. Dilçilik elminə təsadüfi müraciət edilməmişdir, çünki Azərbaycan dili tədris olunan zaman Azərbaycan dilinin tədrisində bəhs olunan bölmələr və ya müşahidə olunan nəticələr həm də dilçilik elmində bəhs olunur. Beləki, Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı fəndaxili əlaqənin icrası zamanı irəli sürülən təkliflər digər dillərin tədrisi üçün də əhəmiyyətli vəzifə daşıya bilər.

Bunu qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası son onillikdə xüsusi inkişaf prosesi keçmişdir. Bu inkişaf bir tərəfdən əvvəlki dövrlərdə toplanmış elmi tədqiqatlardan, digər tərəfdən, nəzəri cəhətdən araşdırmalar nəticəsində əldə edilmişdir. Fəndaxili əlaqə bütün fənlərin tədrisində özünü göstərir. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin inkişafı özünəxas formada həyata keçir. Bu qanunauyğunluqla bağlı professor Bəşir Əhmədovun apardığı araşdırmalar nəticəsində beş qanunauyğunluq müəyyən etmişdir. Sonralar Həsən Balıyev həmin qanunauyğunluqlardan ikisini birləşdirmiş və sonunda belə bir nəticə alınmışdır:

- qabaqcıl məktəb və müəllimlərin təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi;
- dil metodikası sahəsində əvvəllər əldə edilmiş fikirlərə əsaslanmaqla köhnəliklə yeniliyin obyektiv əlaqələndirilməsi;
- elmi-tənqidi azadlıq;
- dil tədrisi metodikası elminin digər elmlərlə əlaqədə inkişaf etməsi (Balıyev H.B., Balıyev A.H. 2014)

Bu qanunauyğunluqları incələyərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında elmi-nəzəri və praktik məsələlərin həll edilməsi kompleks şəkildə aparılmalıdır. Tədris zamanı aydın olmayan, xüsusilə, çətin məsələlərin həlli həmin problemi xırdaylayaraq, hissələrə bölərək həll edilməsi daha məqsəduyğun olar. R.Dekart özünün “Əqlə rəhbərlik üçün qaydalar” əsərindəki on üçüncü qaydada belə yazır: “Əgər biz məsələni tam başa düşmürüksə, onu kənar təsəvvürlərdən azad etməli, mümkün qədər kiçik hissələrə bölməliyik”. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına dair elmi fikirlər fəndaxili əlaqə anlayışının bir sistem kimi təşkil olunmasını ön plana çıxarır. Bu fəndaxili əlaqənin tədris prosesində mürəkkəb bir struktura malik olduğunu sübut edir.

Fənnin tədrisi zamanı praktik yolla izahı həmin əlaqənin daha anlaşqlı olmasına imkan yaradır. Bunun üçün şagirdlərin əsas öyrənməli olduqları fənn kimi Azərbaycan dili fənninin tədrisində bir sıra nümunələri gözdən keçirmək daha düzgün olar. Məsələn, müəllim təsirlik halı keçərkən öncə təsirlik halın morfoloji əlamətini yazı taxtasına yazır (-ı, -i, -u, -ü). Bildiyimiz kimi, təsirlik halın şəkildə dörd variantlıdır və qrammatikdir. İsimlərin hallanması zamanı mövcud sözlə təsirlik halın hansı şəkildə artırıldığını izah edərkən müəllim ahəng qanununa aid olan prinsipləri şagirdlərin diqqətinə çatdırmalıdır. Yalnız izahdan sonra şagirdlərlə təsirlik halın isimlərin hallanması zamanı istifadə olunan şəkildələrini müəyyənləşdirmək olar. Bu zaman fəndaxili əlaqə belə ardıcılıqla həyata keçirilir: ismin hallanması – hal şəkildələri – təsirlik hal şəkildələri – ahəng qanunu – ismin hallanması.

Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı bu formada müxtəlif nümunələr gətirmək olar. Fəndaxili əlaqənin bu formada tədrisi həm ayrılıqda, həm də ümumiləşmiş formada əsas tədqiqat obyektinə çevrilir. Buna misal olaraq, nitq hissələrinin təsnifi və xarakteristikaları, morfolojiya və orfoqrafiya proseslərinin əlaqələndirilməsi və s.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı Azərbaycan dilinə dair bölmələr bir-biri ilə əlaqəli formada tədris olunmalı, keçilmiş hər əvvəlki bölmə yeni bölmənin izahı üçün təməl rolunu daşımalı və yeni bölmə əvvəlkiləri tamamlamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət. 2014, s.11-14
2. Bəliyev H.B., Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif. 1996
3. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası., Dərslik(I hissə). Bakı: ADPU-nun nəşri, s.94-95
4. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: Maarif, 1974, 116 s.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ

Натига Ага Ибрагимова

Бакинский славянский университет, старший преподаватель

Xülasə

Millətlərarası ünsiyyətin istifadə vasitəsi olaraq rus dilinin rolu zaman-zaman yüksəlir. Bu gələcək nəsillər üçün rus dili müəllimlərinin dil və kommunikasiya bilik və bacarıqlarının formalaşması sahəsində Azərbaycanda rus dilinin öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Xarici dilin öyrənilməsi mürəkkəb prosesdir (xüsusən də rus dili). Yüksək nailiyyət əldə etmək üçün tədris prosesində linqvoölkəşünaslıq yönümlü mətnlərdən istifadə etmək effektiv nəticə verə bilər. Bu mətnlərdə mədəniyyət, adət-ənənə, bayramlar, sənətkarlıq, musiqi, incəsənət, ədəbiyyat və s. aid materiallar öz əksini tapmalıdır. Müəllif tərəfindən təqdim olunmuş məqalə aktual mövzuya - rus dilinin azərbaycandilli auditoriyada tədrisinə həsr olunub. Burada linqvoölkəşünaslıq materialların rus dili dərslərində istifadəsinin üsul və yolları göstərilir.

Açar sözlər: mətn, öyrənmək, şagirdlər, material, proses.

Summary

Teaching a foreign language, in particular English, is a complex process. When teaching, effective results can be achieved if this process is accompanied by texts of a linguistic and cultural nature. In these texts, materials about culture, traditions, holidays, crafts, music, art, etc. are described.

The article presented by the author is devoted to one of the urgent problems of teaching the Russian language in a youth exhibition. Neutralized ways and means of using linguocultural material in English classes at a Jewish conference.

Key words: text, study, students, material, process.

*«Mən arzu edirem ki, Azərbaycan gənci
Şekspiri ingilis dilində, Puşkini rus dilində,
Nizamini isə Azərbaycan dilində oxusun»
Heydər Əliyev*

Обучение иностранному языку, в частности русскому – сложный процесс. При обучении можно добиться эффективных результатов в том случае, если этот процесс сопровождается текстами лингвострановедческого характера. В этих текстах отражаются материалы о культуре, обычаях, праздниках, ремеслах, музыке, искусстве, литературе и т.д.

Усвоение любого иностранного языка – это усвоение новых понятий, которые отражают культуру и выражаются различными языковыми средствами. Уникальность каждой культуры проявляется в соединении общечеловеческого и национального в восприятии мира, которое отражено в языке и образует своеобразную языковую картину этого мира [4, 61].

Изучение русского языка как иностранного с использованием лингвострановедческого материала желательно проводить на всех уроках. Такие уроки могут быть и на основе текстов, данных в учебниках, и текстов, представленных ученикам на разговорных уроках. Прежде чем приступить к чтению текста, нужно ознакомить обучающихся с новыми словами и словосочетаниями, которые входят в этот текст. Обычно в практике учителей используются тексты, содержащие географические материалы.

В настоящее время в компьютерный XXI век для выполнения важных задач перед средней школой требуется повысить уровень подготовки будущих учителей, приблизить его к мировым стандартам. Основной целью обучения иностранному языку в школе является развитие коммуникативной компетенции учащихся, то есть овладение иностранным языком как средством общения. Учитель должен для каждого обучающегося создать условия для того, чтобы они усвоили и овладели изучаемый язык. Он должен выбрать методы обучения, помогающие ученикам раскрыть творческий потенциал. В ходе изучения русского языка учащимися школ с азербайджанским языком обучения возникают некоторые трудности в повседневном общении с людьми, говорящими на русском языке. Учащиеся-азербайджанцы, у которых лингвокультурная общность отличается от носителей языка другой лингвокультурной общности, с трудом усваивают программный материал. Для того, чтобы помочь таким учащимся подбирается материал, который заинтересовал бы школьника. Таким материалом могут служить тексты с лингвокультурным содержанием.

В области методики преподавания русского языка эффективно используется ознакомление учащихся с культурными ценностями страны. Это культура, традиции, искусство, история, быт и т.д. Лингвокультурология знакомит учащихся с музыкой, литературой, историей, традициями, живописью, наукой и т.д. Быт, традиции, литература, скульптура и т.д. являются культурой народа страны. С этой целью создано учебное пособие «Речевой практикум». В учебное пособие включены тексты по лингвострановедению Азербайджана и России. Цель пособия – формировать у студентов-бакалавров, которые окончили школу на родном – азербайджанском языке, умений и навыков практического владения русским языком в пределах социально-культурной сферы, а также развития познавательных и речевых способностей в межкультурном общении. Тексты подобраны таким образом, что темы перекликаются между собой. Это такие темы, например, посвященные достопримечательностям страны (Гыз Галасы – Девичья башня, Баку. Кремль, Москва), поэтам (С.Вургун, Азербайджан. С.Есенин, Россия), композиторам (Уз.Гаджибейли, Азербайджан. П.И.Чайковский Россия) и т.д. Приведем пример одного занятия из этого пособия.

Тема 4. «На этой земле жил Вургун»

1. Виртуальная экскурсия. «Самед Вургун. Поэт, драматург, общественный деятель».
<https://www.youtube.com/watch?v=a3cES2FmeIU>

2. Кластер. Скажите, какие произведения Самеда Вургуну вы знаете?
3. Определите род существительных.
4. Подберите прилагательные к существительным (задание №3).
5. Прочитайте слова и словосочетания. Выучите их.
6. Фонетическая зарядка. Повторяйте!
7. Прослушайте текст «На этой земле жил Вургун».
8. Прочитайте текст «На этой земле жил Вургун».
9. Приём «Незаконченное предложение». Продолжите предложения.
10. Работа с вопросами по тексту (вопросно-ответная беседа).
11. Переведите на русский язык.
12. Прослушайте клип «Самед Вургун» и стихи «Азербайджан»

<https://www.youtube.com/watch?v=IJm1C44pR40>

14. Прочитайте стихотворение Самеда Вургуну «Азербайджан».
15. Выучите наизусть стихотворение Самеда Вургуну «Азербайджан».
16. Что значит для вас эта строка
Здесь я дружбу узнал, и любовь, и почёт..
17. Сегодня на занятии.

я узнал(а)..., я понял(а), что..., я научился(лась)..., я смог(ла)..., было интересно узнать, что...

18. Перескажите текст «На этой земле жил Вургун», используя материалы DVD.

Используя эти тексты можно выполнить предтекстовые и послетекстовые задания для эффективного изучения русского языка. Эта работа может повлиять на эффективное страноведческое общение на русском языке. В некоторых случаях нами рекомендованы тексты страноведческого характера с целью сопоставления и проведения диалога на ситуативные темы. Вопросно-ответная беседа может помочь учащимся лучше усвоить изучаемый язык.

Литература

1. Алиев Б., Эфендиев И., Исаев Ф. , 2012. Учебное пособие по лингвострановедению. Баку, Мутарджим.
2. Ахундова М., Гусейнова М.В. 2022.Речевой практикум. Учебное пособие. Баку, «Apostrof-A».
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. 1976. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 2-е изд., М.,
4. Крючкова Л.С., Мацинская Н.В. , 2009. Русский язык как иностранный. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. Москва.
- 5.Моисеенко Л.В. 2005,Лингвокультурологическая проблема классификации реалий. ВЕСТНИК Оренбургского Государственного Университета, № 1, с.155
6. Перевозникова А.К.. 2006. Лингвострановедение. Россия: страна и люди. Учебное пособие для изучающих русский язык как иностранный. Москва.

DİL DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Sevil İsayeva

Mingəçevr Dövlət Universitetinin müəllimi

Summary

The main issue put forward in the article is the teaching of the legacy of the universal leader Heydar Aliyev in the teaching of language classes, especially the fact that the Azerbaijani language was the state language from the beginning of the 1970s until the end of his life, and for the development and promotion of our language, which is one of the main factors of the moral existence of our nation. his struggle, his desire to turn his mother tongue into an independent state language, his scientific-theoretical views on language development in general, the rich speech experience of one of the world's greatest thinker speakers, the issues of instilling and teaching public speaking skills to

young people with great love are reflected. There is no doubt that this topic will find its scientific interpretation in new works in the future.

Key words: *language lessons, development of our language, spiritual presence, teaching the legacy of Heydar Aliyev to the younger generation.*

Резюме

Основным вопросом, выдвигаемым в статье, является преподавание наследия общенационального лидера Гейдара Алиева на языковых уроках. Особый акцент стоит ставить на тот факт, что именно Гейдар Алиев сделал азербайджанский язык государственным в начале 1970-х, и до конца своей жизни ратовал за развитие и популяризацию нашего языка, являющегося одним из главных факторов нравственного существования нашей нации, боролся за него, старался для развития научно-теоретические взглядов. Его богатый речевой опыт как одного из величайших мыслителей и ораторов мира поможет молодежи с большой любовью относиться к родному языку, а также сделает интересным обучение навыкам публичных выступлений.

Ключевые слова: *уроки языка, развитие нашего языка, духовное присутствие, донесение наследия Гейдара Алиева до подрастающего поколения*

Azərbaycan dili türk dili kimi yerli əhaliyə məxsus olmuş və kənar təsirlər olmadan, Azərbaycanda təşəkkül tapıb inkişaf etmişdir. Azərbaycan tarixinin konsepsiyasında xalqımızın, etnogenezi, xalqın dilinin formalaşması, qədim dövrdən bu günədək qorunub saxlanan dövlətçilik ənənələrinə, tarixdə şəxsiyyətin roluna, o cümlədən ən yeni tariximizdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi və dövlət xadimi kimi xidmətlərinə xüsusi diqqət yetirmək məsləhət bilinir. [2.s.24]. Dil dərslərinin tərisi zamanı öyrənənlərin diqqətinə çatdırılmalıdır ki, ana dilinə münasibətin son dərəcə siyasiləşdirildiyi və bir çox hallarda əsassız siyasi ittihamlar üçün zəmin olduğu illərdə Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin məişət dili və ədəbi dil səviyyəsindən dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmasına yönəldilmiş fəaliyyəti ilə kifayətlənmir, həm də özünün şəxsi nümunəsi ilə dilimizin nüfuzunu artırır, onun elmi şəkildə öyrənilməsi və geniş yayılması üçün stimullar yaradırdı [4s.16].

Türk dünyasının fenomenal şəxsiyyəti olan Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasında millətin özünü təsdiqi üçün çox vacib olan siyasət, onun hələ ötən əsrin 70-ci illərində başladığı siyasət uğurla həyata keçirildi, dilimizə tam dövlət dili statusu verilməsi və dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrində fəal istifadə edilməsinin təmin olunması vəzifəsi gerçəkləşdirildi. Azərbaycan dili cəmiyyətdə öz həqiqi yerini tutdu. Bu isə yalnız və yalnız çoxillik ardıcıl, ən başlıcası isə, ölçülüb-biçilmiş və dərinlən düşüncəli dövlət tədbirlərinin görülməsi nəticəsində mümkün olmuşdu [4.s.19]. Dil dərslərinin tədrisi zamanı o da qeyd olunmalıdır ki, məhz bu dövrdə Azərbaycan dilində mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün dövlət rəhbərliyi əlindən gələni etmiş, Azərbaycanın böyük yazıçıları, şairləri əsərlərini, demək olar ki, yalnız ana dilində yazmış, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının mətbuat orqanları Azərbaycan dilində çıxmışdır. Yığıncaqlarda, məslisələrdə ana dilində danışmaqdan çəkinməyən respublika rəhbəri praktiki olaraq ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərmiş, başqalarına nümunə ola bilmişdir. Öyrənənlərin diqqətinə çatdırılmalıdır ki, ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin, tarixinin, ədəbiyyat və mədəniyyətinin yeni azərbaycançılıq məfkurəsi ilə dərkinin metodologiya və strategiyasını formalaşdırdı. Elə bu cəhətlərinə görə ki, dil dərslərinin tədrisi zamanı Heydər Əliyevin nitqi tələbələr üçün nümunə götürəcəkləri əsaslı bir mənbə kimi göstərilir, xalqımız bu böyük dahi şəxsiyyəti əsrin böyük Azərbaycanlısı, xalqın xilaskarı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və Azərbaycanı dünyaya tanıdan insan kimi qəbul edir, hörmət bəsləyir və ürəkdən sevir. Biz qürur duyuruq ki, Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıtdıra bildi və xalqımızın dünyada bu səviyyədə sevilən, hörmət bəslənilən ümummilli lideri olmuşdur. Dil dərslərində Heydər Əliyev irsinin tədris olunması artıq ənənə şəklini almış və bu istiqamətdə bundan sonra da daha mütəşəkkil addımlar atılacaqdır. Dil dərslərinin tədrisi zamanı Heydər Əliyevin dərin məntiqli nitqi, natiqlik məharəti, söz seçmək bacarığı, auditoriya ilə ünsiyyət qurmaq səriştəsi, dinləyicilərini məftun edə biləcək bacarığı mütəmadi olaraq tələbələrin diqqətinə çatdırılması biz müəllimlərin mənəvi borcudur. Öyrənənlərə onu da çatdırmaq yerinə düşər ki, Heydər Əliyev nitq və çıxışlarında artıq söz və ifadə, qeyri-dəqiq fakt və rəqəm olmur, fikirlərini son dərəcə cəlalanmış şəkildə ifadə edirdi. Görkəmli siyasətçi üçün uzaqgörənlik, düzgün qərar çıxartmaq nə qədər əhəmiyyətlidirsə, rəvan nitqə, yüksək intellektə, təhlil etmək bacarığına yiyələnmək də o qədər vacibdir. Bu gün əminliklə demək olar ki, Azərbaycan qloballaşan dünyada iqtisadi cəhətdən dinamik və sabit inkişaf edən dövlətlər sırasındadır [1].

Bəli, Azərbaycan qüdrətləndikcə, yüksəldikcə, daha böyük müvəffəqiyyətlərə nail olduqca, Heydər Əliyevin də müasirliklə bağlı arzuları, xoş niyyətləri hasilə yetəcək, gerçəyə çevriləcək ! Əminik ki, Heydər Əliyevin şah əsəri sayılan Azərbaycan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında daha böyük zirvələri fəth edəcək!

Ədəbiyyat

1. www.azeri.azerbaijan-news.az
2. Гусейнов Р. А. Концепция истории Азербайджана Баку, Элм, 1999, 24 с.
3. “Şəxsiyyətin qüdrəti”, Bakı, “Yazıcı” nəşriyyatı-2012, 304 səh.

İLKOKUL TÜRKÇE DERS KİTAPLARI HAZIRLANIRKEN DİKKAT EDİLMESİ GEREKEN ÖZELLİKLER

Ali Kademli

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı

Summary

Teaching Turkish starts with social studies class at first and second grade and goes on with Turkish class at third and fourth grades at primary schools. Class at the third and fourth grades at primary schools. One of the main goals of Turkish class in getting students reading acquisition. It is necessary to reveal the reasons of choosing the texts of the course banks which aim the children. At primary school, one of the indispensable and important sources of Teaching Turkish is the course books. Turkish course books are guides for both teachers and students. Turkish coursebooks consist of the texts and activities. Coursebooks should be in a sufficient level for a qualified Turkish teaching. The aim of this research is to determine the qualifications and features of the coursebooks in the name of activities and types of texts. As a result of the researches, information such as how Turkish coursebooks should be in terms of content (national and cultural concepts etc.) and formal (color, font and size Picture and photograph etc.) and the criteria determined by the Ministry of National Education were included.

Key words: *Turkish coursebooks , Turkish class at primary school, choosing text*

Geçmişten günümüze eğitim için birçok önemli unsur bulunmaktadır. Eğitim için bu önemli unsurlardan birisi ders kitaplarıdır. Bilgi hızlı bir şekilde yayılmakta ve eğitim materyallerinin çeşitliliği artmaktadır. Ancak okullarda temel ders kaynakları olarak ders kitapları kullanılmaktadır. Öğretim programının beklenen amaçlara ulaşması için hem öğrencilerin hem öğretmenlerin temel başvuru kaynağı olmasından dolayı ders kitaplarının nitelikli olması gerekmektedir (İşeri, 2007). Eğitim öğretim sürecinin önemli materyallerinden olan ders kitapları, çocukların tüm gelişim özellikleri göz önünde bulundurularak ve dersin içerik, şekil ve kapsamına uygun nitelikte tasarlanmalıdır. Ders kitaplarının metin, dil kullanımı, görsel, renk ve biçimsel olarak öğrenciye uygun olmalı ve kazandırılmak istenen bilginin hem kolay hem uygun şekilde aktarılmasına desteklemelidir. 2018 Türkçe dersi öğretim programında bulunan “basılı materyaller” ders kitaplarını ifade etmekte ve “*öğrencilerin bilgiye erişimi ve etkin bir şekilde bilgiyi kullanmasına, sentez yapma becerilerini gelişimini*” amaçlamaktadır (MEB, 2018).

MEB (2006)’a Göre İlkokul Okuma Metinlerinde Bulunması Gereken Özellikler

Ders kitabının tanımı, MEB (2012) tarafından "Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği" ile "Kurulca, örgün ve yaygın eğitim ve öğretim kurumlarında okutulması uygun bulunan kitap." olarak ifade edilmektedir. Türkiye’de eğitim-öğretim kurumlarında okutulmak üzere MEB tarafından hazırlanan ders kitapları belli bir yönetmelikle hazırlanmaktadır. Ders kitapları gelişigüzel hazırlanan materyaller değildir. Yayınevleri ve ya yazarlar ders kitabı hazırlarken MEB’in yönetmelikle belirttiği kriterleri uymak zorundadır (Çetinkaya, 2020). MEB tarafından belirtilen kriterler Deniz vd. (2019) tarafından şu öyle belirtilmiştir: Anayasa ve kanunlara uygunluk, insan hak ve özgürlüklerine uygunluk, bilimsellik, reklam içermeme, görsel ve içerik tasarımının öğrenmeyi ve öğrencilerin gelişim özelliklerini desteklemesi ve eğitim ve öğretim programının amaçladığı kazanımları kapsama. Bu yüzden ders kitabı yazılırken o dersin kazanımları ve programı dikkate alınarak hazırlanmalıdır.

Görsel Metin Seçimi Yapılırken Dikkat Edilmesi Gereken Kriterler

Türkçe ders kitapları hem içerik hem biçimsel ve görsel açıdan bazı özellikler göz önünde bulundurularak hazırlanmaktadır. İlkokul Türkçe ders kitapları bakıldığında sadece metinlerin bulunmadığı aynı zamanda görsellerle desteklendiği görülmektedir (Özdemir, 2021). Bununla birlikte kitaplarda bulunan görseller öğrencilerin estetik anlayış kazanmasına hizmet eder. Bu bakımdan çocukların ilk estetik algılarının ders kitaplarında görüp inceledikleri görseller olduğu söylenebilir (Özdemir, 2021). Ayrıca ders kitaplarında bulunan metinlerde kullanılan renklerin duygusal açıdan çocukların duygusal gelişimi için önemli bir yere sahiptir (Tantan, Bekiroğlu, 2022). İlgi çekici ve estetik görseller öğrencilerin dikkatini çekip merak duygusu uyandırabileceği için okuma zevkini olumlu yönde etkileyebilir (Tantan, Bekiroğlu, 2022). Çizgiler ve renkler aynı duyguya hizmet etmeli ve bir bütün olmalıdır (Sever, 2011). Metnin başlığı dikkat çekmeli ve merak uyandırmalıdır (Huck, Kieffer, 2003). Metin renk uyumu, şekil gibi sanatsal ve estetik bakımdan dikkat çekici olmalı, çocuğa o değeri aktarmalıdır. Aynı zamanda başlık dikkat çekmeli ve metnin içeriği hakkında tahmin kolaylığı sağlamalıdır (Tantan, Bekiroğlu, 2022). Metinler Türkçe dersi öğretim programına uygun şekilde hazırlanmalı, bireylerin hem millî hem kültürel kavramların bilincini ve duyarlılığını edinebilmeleri için öğretim ortamlarına taşınan ders kitaplarındaki metinlerin tür ve tema çeşitliliği gözetilerek özenle seçilmesidir (İşeri, 2014). Tantan ve Bekiroğlu (2022) tarafından yapılan araştırmada 2021-2022 eğitim öğretim yılı MEB İlkokul Türkçe ders kitabı sanat teması metinlerinin, resim-metin ilişkisi üzerinden değerlendirilmesi incelendiğinde kitapta yer alan resimlerin tümü gerçek hayattaki renkleriyle uyum gösterdiği saptanmıştır. Aynı zamanda ders kitaplarındaki yazıların boyutları da öğrencilerin okuma hızını ve kavramasını oldukça etkilemektedir (Lester & Cheek, 1998). İlköğretim öğrencilerinin ders kitaplarında 1. Sınıflar için 16-18 punto, 2. ve 3. Sınıflar için 12-14 punto, 4 ve 5. sınıflar ve üstü 10-12 punto yazıyı kolaylıkla okuyabilirler (Alpan Bangir, 2008; Ünal & Şimsek, 2000). Okuma yazmayı yeni öğrenen bir çocuk ya da yetişkin için 12 punto ve altı yazılar yorucu ve güç olabilmekte kişide okuma isteğini azaltabilmektedir. Bir metin yazısında büyüklüğünün çok sık değiştirilmesi eğer özel bir amacı yoksa okunabilirliği azaltabilir (Kaya, 1996). Sonuç olarak öğrencilerin büyük çoğunluğunun okuma eylemine ders kitaplarıyla başladıkları göz önünde bulundurulduğunda, öğrencilerin okuma isteklerini ve ilgilerini kaybetmemeleri için ders kitaplarında yer alan metinlerin yazı boyutları ve ya punto tercihinin öğrenci seviyesine uygun olmalıdır.

Türkçe ders kitapları hazırlanırken 2018 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nı göz önünde bulundurulmalıdır. Türkçe Ders Öğretim Programı (2018) incelendiğinde Türkçe ders kitaplarında bulunması gereken özellikleri şöyledir:

- 1) Türkçe ders kitabı hazırlanırken Türkçe öğretim programları temel alınmalıdır.
- 2) Öğretim programlarının hem genel hem özel amaçlarına karşı olmamalıdır.
- 3) Programda "kök değer" olarak belirtilen dostluk, adalet, öz denetim, dürüstlük, sabır, sevgi, saygı, sorumluluk, yardımseverlik ve vatanseverlik değerlerini kapsamak zorundadır.
- 4) Programda belirtilen yetkinlikleri (anadilde iletişim, yabancı dillerde iletişim, dijital yetkinlik, öğrenmeyi öğrenme, matematiksel yetkinlik ve bilim/teknolojide temel yetkinlikler, sosyal ve vatandaşlıkla ilgili yetkinlikler, kültürel farkındalık ve ifade, inisiyatif alma ve girişimcilik) kazandırmayı ve bilinç oluşturmaya amaçlamalıdır.
- 5) Ders kitaplarında bulunan ölçme değerlendirme programda uygun olmalıdır
- 6) Ders kitapları hem toplumsal gelişime hem de öğrencilerin bireysel gelişimlerini desteklemelidir.
- 7) TDÖP'nin özel amaçlarıyla uyum içinde olmalıdır.
- 8) Derslerin işlenişi ile ilgili belirtilen uygulama hususlarına uygun olmalıdır.
- 9) Programda belirtilen temalar, konu önerileri, seçilecek metin nitelikleri, metin türü ve sayıları ile ilgili açıklamaları ve ölçütleri sağlamalıdır. Milli Eğitim Bakanlığı Yönetmeliğin 6. Maddesi'ne (2012) hem Türkçe ders kitapları hem de özel Türkçe ders kitaplarında olması gereken özellikler şu şekildedir:
 - a) Anayasa ve kanunlara karşı unsurlar içermemelidir.
 - b) Bilimsel hataya yer yoktur.

- c) Temel insan hak ve özgürlüklerini destekleyen ve her türlü ayrımcılığa karşı bir yaklaşımdır.
- d) Reklam ile ilgili öğeler barındırmaz.
- e) Eğitim ve öğretim programının amaçları doğrultusunda kazanımları içerir.
- f) Görsel tasarım ve içerik tasarımı, öğrenmeyi destekleyecek nitelikte ve öğrencilerin gelişim özelliklerini dikkate alarak yapılır.

SONUÇ

Yapılan araştırmalar incelendiğinde geçmişten günümüze Türkçe öğretim programlarında kitaplara yer alan metinlerin seçim özellikleri ile ilgili daha çok belirleyici ifadelere ve daha fazla değişkene yer verildiği saptanmıştır. Sonuç olarak, ders kitaplarında yer alan metin içerik ve tasarımına yönelik özelliklerin hem öğrenme hem öğretmede etkili olabilmesi için yukarıda bahsi geçen özelliklerin önemli ölçüde bağlı olduğu düşünülmektedir. Ders kitaplarının hazırlanma aşamasında metin içeriği ve görsel tasarımların alanında uzman kişiler olması, disiplinler arası ilişki (Türkçe, psikolojik danışmanlık ve rehberlik, görsel sanatlar vb.) çerçevesinde uzmanların işbirliği içinde çalışması, söz konusu özelliklerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Kaynakça

1. Alpan Bangir, G. (2008). *Ders kitaplarındaki metin tasarımı*, Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 6(1), 107-134
2. Çetinkaya, V. (2020). *Ortaokul Türkçe ders kitaplarındaki metin ve etkinliklerin tür ile kazanımlar açısından değerlendirilmesi*, (Tez No. 646281) [Yüksek lisans tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi-Van]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
3. Deniz, K., Tarakçı, R. ve Karagöl, E. (2019). *Okuma Kazanımları Açısından Ortaokul Türkçe Ders Kitapları*. Ana Dili Eğitimi Dergisi, 7 (3) , 688-708.
4. Huck, C. S. & Kieffer, B. Z. (2003). *Children's literature in the elementary school*. McGraw Hill Books.
5. İşeri, K. (2007). *Altıncı sınıf Türkçe ders kitabının ilköğretim Türkçe programının amaçlarına uygunluğunun değerlendirilmesi*. Dil Dergisi, 136, 58-74.
6. Kaya, İ. (1996). İlköğretim ders kitaplarında tasarım sorunları. H. Çoskun, İ. Kaya ve J. Kuglin (Ed.). *Türkiye ve Almanya'da ilköğretim ders kitapları* (s.152-158). Ankara: Bizim Büro Basımevi.
7. Lester, J. H. & Cheek, Jr., E. H. (1997 Dec./1998 Jan.). The “real” experts address textbook issues. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 41(4), 282-291.
8. Milli Eğitim Bakanlığı, (MEB). (2018). *Türkçe dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar)*. Ankara: MEB.
9. Özdemir, S. (2022). *Kuramdan uygulamaya Türkçe ders kitabı incelemeleri*. Anı Yayınları.
10. Sever, S. (2011). *Okulöncesi dönemdeki çocuklara seslenen kitaplarda bulunması gereken temel özellikler*. (Ed. Z.) Güneş, Okulöncesinde çocuk edebiyatı 55-71). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi
11. Tantan, M. & Bekiroğlu, D. (2022). *İlkokul Türkçe ders kitabı sanat teması metinleri sanatsal mı? Metin-resim ilişkisi*, 14. UBAK, Ankara, 205-214.
12. Ünal, F. ve Simsek, A. (2000). *Eğitim amaçlı yazılı iletilerin tasarımı*. Kurgu Dergisi, (17), 211-223.

ZƏFƏR TARİXİMİZİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ELMİ-DİDAKTİK ƏSASLARI

Aygün Kərimova

BSU-nun Azərbaycanşünaslıq və slavyan tədqiqatları
elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdir müavini

Summary

Teaching the subject “Zəfər tarixi” (“History of Victory”) from the 2021-2022 academic year in the IX grades of the country's general educational institutions is designed to emphasize the historical significance of the glorious Victory of the valiant Azerbaijan Army in the 44-day war under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander of the Armed Forces of the country Mr. İlham Aliyev, to promote the moral education of young

citizens of Azerbaijan in the spirit of patriotism, respect for history, culture, traditions of their own and other peoples. The textbook “Zəfər tarixi” covers such topics as the historical background of the Armenian-Azerbaijani conflict, the Armenian genocide against Azerbaijanis, the occupation of the mountainous part of Garabagh and seven adjacent regions, the ceasefire, the April battles of 2016, the 44-day Patriotic War and the reconstruction construction work in the territories liberated from occupation, the tireless and titanic activity of the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev in building a regular army and bringing the truth about Azerbaijan to the international community, the exceptional merits of the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces of the country, Mr. İlham Aliyev, in the liberation of the occupied native Azerbaijani lands, etc.

Key words: *History of Victory, Garabagh, 44-day war, President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander of the Armed Forces*

Резюме

Преподавание предмета “Zəfər tarixi” («История Победы») с 2021-2022 учебного года в IX классах общеобразовательных учреждений страны призвано подчёркивать историческое значение славной Победы доблестной азербайджанской армии в 44-дневной войне под руководством Президента Азербайджанской Республики, Верховного главнокомандующего Вооружённых сил страны господина Ильхама Алиева, способствовать нравственному воспитанию юных граждан Азербайджана в духе патриотизма, уважения к истории, культуре, традициям своего и других народов. Учебное пособие “Zəfər tarixi” охватывают такие темы, как исторические предпосылки возникновения армянско-азербайджанского конфликта, армянский геноцид против азербайджанцев, оккупация нагорной части Карабаха и семи прилегающих районов, режим прекращения огня, апрельские бои 2016 года, 44-дневная Отечественная война и восстановительно-строительные работы на освобождённых от оккупации территориях, неустомимая и титаническая деятельность Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева по созданию регулярной армии и доведению правды об Азербайджане до международной общественности, исключительные заслуги Президента Азербайджанской Республики, Верховного главнокомандующего Вооружённых сил страны господина Ильхама Алиева в освобождении оккупированных азербайджанских земель и т.д.

Ключевые слова: *история Победы, Карабах, 44-дневная война, Президент Азербайджанской Республики, Верховный главнокомандующий Вооружённых сил.*

Müasir dövrdə təhsilin əsas komponentlərindən biri tədris olunan fənlərdir. Məlumdur ki, hər bir fənn sosial sifariş olmaqla, şagirdlərin, tələbələrin hərtərəfli biliyə, sağlam düşüncəyə malik vətənpərvər insanların yetişdirilməsinə, tərbiyə edilməsinə xidmət edir. Artıq ikinci ildir ki, yəni 2021-2022 tədrisi ilindən, Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələrində “Zəfər tarixi” adlı yeni fənn tədris olunur. Bu fənnin öyrənilməsində əsas məqsəd şanlı ordumuzun qazandığı zəfərin tarixi əhəmiyyətini vurğulamaq, şagirdlərimizin milli-mənəvi dəyərlərə malik vətənpərvər ruhda yetişmələrinə yardımçı olmaqdır. Fənnə dair yeni dərs vəsaiti tərtib olunmuşdur [1]. Dərs vəsaitində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin baş verməsi, azərbaycanlı əhəlinin soyqırımına məruz qalması, Qarabağın dağlıq hissəsinin və ona bitişik ərazilərin Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal olunması, atəşkəs rejimi, 2016-cı ilin aprel döyüşləri, 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi və azad olunmuş torpaqlarımızda bərpa-quruculuq işlərinin aparılması, Ümummilli lider Heydər Əliyevin ordu quruculuğu və Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması sahəsində gördüyü böyük işlər, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin işğal altında olan torpaqlarımızın azad olunmasında göstərdiyi müstəsna xidmətləri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Məlumdur ki, XIX yüzilliyinin birinci yarısında Qafqazı işğal etmək uğrunda gedən müharibələrdə çar Rusiyası öz istəyinə nail oldu. Rusiyanın müvafiq olaraq Qacarlar dövləti və Osmanlı imperiyası ilə imzaladığı Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) sülh müqavilələri nəticəsində tarixi Azərbaycan torpaqlarına erməni əhalisinin köçürülməsi prosesi genişləndi. Çar hökuməti bu addımı ilə işğal etdiyi yeni ərazilərdə özünə dayaq yaratmaq məqsədi güdüdü. Sonrakı dövrlərdə də erməni mənşəli əhəlinin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi davam etmişdir. Gəlmə əhəli məhsuldar torpaqlarda yerləşdirilir, onların rahat yaşaması üçün hər cür şərait yaradılırdı. Beləliklə, çarizmin köçürmə siyasəti Azərbaycanın şimal torpaqlarında, o cümlədən keçmiş Qarabağ xanlığı ərazisində erməni əhalisinin sayının süni surətdə artmasına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində gəlmə əhalidə əsassız ərazi iddialarının formalaşmasına şərait yaradırdı. XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının dağılması və Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin meydana gəlməsi xaricdə güclü dayaqlara malik erməni siyasi dairələrinin iştahını bir az da artırdı. Tarixi dədə-baba torpaqlarımızda – keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində dövlət qurmalarına baxmayaraq,

mənfur qonşularımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı ərazi iddiaları irəli sürməkdən çəkinmədilər. Bu dəfə onların əsas hədəfi Qarabağ idi. 1920-ci ildə Qarabağda qiyam qaldırıldı, buraya erməni quldur dəstələri yeridildi. Lakin yeni yaradılmış Cümhuriyyət ordusu bu qiyamı yatırdı və Qarabağı təcavüzkar basqınlardan qorudu. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanın tarixi torpaqlarının Ermənistanə verilməsi prosesi başlandı. 1920-ci il noyabr ayının 30-da Qərbi Zəngəzurun yuxarı hissəsinin Ermənistan SSR-ə verilməsi elan edildi. Təəssüf ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdə respublikaya rəhbərlik edənlərin səriştəsizliyi, Moskvanın və ermənilərin də təzyiqləri nəticəsində Qarabağın dağlıq hissəsində erməni əhalisi üçün muxtariyyətin yaradılması qərarı verildi. Bundan başqa, 1923-cü ildə Azərbaycan SSR-in tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradıldı və beləliklə, gələcək münaqişənin əsası qoyuldu. Az sonra Xankəndi şəhəri yeni yaradılan muxtar vilayətin inzibati mərkəzinə çevrildi. Maraqlıdır ki, vaxtilə Qarabağda məskunlaşdırılmış erməni əhalisinə muxtariyyət hüququ verilsə də, bəhs edilən dövrdə Ermənistan SSR-də yaşayan çoxsaylı azərbaycanlı əhali üçün belə hüquq tanınmadı. Azərbaycan SSR-in tərkibindəki DQMV-də yaşayan ermənilər XX əsrin 40-cı illərindən etibarən erməni lobbisinin təhriki ilə Ermənistan SSR-ə birləşmək üçün bir neçə dəfə SSRİ rəhbərlərinə müraciətlər etmişlər. “Lakin 1988-ci ilə qədər sovet rəhbərliyi bunun bütün SSRİ-də milli münaqişələrin alovlanacağını anlamış, bu təklifləri rədd etmişdi. Ancaq XX əsrin 80-ci illərində sovet rəhbərliyinə gələn M.Qorbaçov erməni millətçilərinin separatçı hərəkatlarına göz yumdu. Beləliklə, silahlı münaqişəyə şərait yaradıldı” [2, s. 13]. Məhz bu aspektdən çıxış edərək, müasir zəfər tariximizin öyrənilməsi məqsədə uyğundur.

Hesab edirik ki, təlim prosesində zəfər tariximizin öyrənilməsinin aşağıdakı mövzu aldıcılığı ilə aparılması elmi və didaktik cəhətdən düzgün hesab edilə bilər: 1. Münaqişə başlayır. 2. Birinci Qarabağ müharibəsi. 3. Atəşkəs. 4. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq müzakirələrdə. 5. Böyük zəfərə doğru. 6. Vətən müharibəsi. 7. Qəhrəmanlar unudulmur. 8. Müzəffər Ali Baş Komandan. 9. Mədəniyyətimizin incisi – Şuşa. 10. Qarabağ bu gün [1, s.4].

Ədəbiyyat

1. Zəfər tarixi. Ümumi təhsil müəssisələrinin 9-cu sinifləri üçün dərs vəsaiti / müəlliflər: Talib Talıblı, Ramil Tanrıverdi, Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Hafiz Cabbarov; elmi redaktorlar: Anar İsgəndərov, Qasım Hacıyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2022, 112 s.

2. Məmmədov S., Məmmədov T. Qarabağ: mif və həqiqət. Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil, 2021, 480 s.

3. Махмудов Я.М., Шукуров К.К. Гарабаг: реальная история, факты, документы. Баку: Тəhsil, 2007, 380 с.

I SİNİFDƏ ŞAĞIRLƏRİN RABİTƏLİ NİTQİNİN İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ (I sinif Azərbaycan dili dərsliyinin (2020-ci il nəşri) təhlili əsasında)

Maya Qasimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

The article discusses the possibilities of the latest edition of the Azerbaijani language textbook of the first grade in the organization of work on the development of coherent speech of primary school students. The textbook of the Azerbaijani language of the first grade was created on the basis of modern methodological approaches adopted in the world, corresponding to the curricula of advanced educational systems and pedagogical principles of teaching. The analysis of the textbook showed that if some shortcomings are not taken into account, then numerous tasks are given here in order to develop students' coherent speech. Here the main work falls on primary school teachers. Since they should see, evaluate the existing capabilities of this textbook, focus on the development of students' communicative speech skills using innovative methods and techniques.

Key words: elementary school student, development of coherent speech, textbook for the first grade.

Резюме

В статье рассматриваются возможности последнего издания учебника Азербайджанского языка I класса в организации работы по развитию связной речи учащихся начальных классов. Учебник Азербайджанского языка I класса создан на основе современных методологических подходов, принятых в мире, соответствующих учебным программам передовых образовательных систем и педагогических принципов обучения. Анализ учебника показал, что если не учитывать некоторые недостатки, то здесь даны многочисленные задания с целью развития связной речи учащихся. Здесь основная работа ложится на учителей начальных классов. Так как они должны видеть, оценивать существующие возможности данного учебника, ориентироваться на развитие коммуникативных речевых навыков учащихся с использованием инновационных методов и приемов.

Ключевые слова: ученик начальной школы, развитие связной речи, учебник для I класса.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin 1993-cü il iyunun 15-də ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkəmizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatında ciddi irəliləyişlərin əsası qoyulmuş, cəmiyyətin gələcək inkişafını şərtləndirən meyillərin bərqərar olmasına real zəmin yaranmışdır. Ölkənin tərəqqisində təhsilin rolunu yüksək qiymətləndirən uzaqgörən dövlət xadimi H.Əliyev bu sahədə əsaslı islahatların həyata keçirilməsinin təşəbbüskarı olmuş, ulu öndərimizin 15 iyun 1999-cu il Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” müasir dövrdə ölkəmizin təhsil sistemində dövlət siyasətinin konseptual prinsiplərini və strategiyasını formalaşdırmışdır.

Təhsilin modernləşdirilməsi, dil tədrisinin qarşısında yüksək tələblərin qoyulması dərstdə istifadə ediləcək resursların da müasir tələblər səviyyəsində tərtibini tələb edir. Bu baxımdan Təhsil İnstitutu tərəfindən hazırlanan I sinif Azərbaycan dili dərsləri dünyada qəbul olunmuş müasir metodoloji yanaşmalara, qabaqcıl təhsil sistemlərinin müvafiq kurikulumları və təlimin pedaqoji prinsiplərinə, habelə şagirdlərdə oxu və yazma savadlılığının müəyyənəşdirilməsi üzrə PIRLS (Progress in Reading Literacy Study) beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatının çərçivə sənədlərinin təhlilində əsaslanaraq ərsəyə gəlmişdir.

Nitq inkişafının bütün istiqamətləri üzrə aparılan işlər bir-biri ilə sıx əlaqədar olmaqla şagirdlərin rabitəli nitqə yiyələnməsinə hazırlıq məqsədi daşıyır. I sinif şagirdlərinin rabitəli nitqinin inkişafı üçün ibtidai sinif müəllimi:

- şagirdlər üçün normal nitq mühiti təmin etməli – yəni, ətrafdakıların nitqinin qavranılması, kitab oxusu, müxtəlif mətnlərin dinlənilməsi və həmin mətnlərin məzmun və linqvistik baxımdan təhlil edilməsini təşkil etməli;
- şagirdləri fəal nitqə motivə edəcək nitq situasiyalarının yaradılmasını təmin etməli, şagirdlərin maraqlarını, sərbəst nitqə olan tələb və imkanlarını inkişaf etdirməli – bir sözlə, ümumilikdə şagirdlərin nitq praktikasını təmin etməli;
- şagirdlərin kifayət qədər leksik ehtiyata, qrammatik forma, sintaktik konstruksiya yiyələnməsini təmin etməli; onların sözlərdən istifadəsini, müxtəlif cümlə konstruksiyaları qurmasını fəallaşdırmalı, konkret nitq bacarıqlarının formalaşmasını təmin etməli;
- daim şagirdlərin nitqinin müxtəlif cəhətləri üzrə (tələffüz, lüğət, morfoloji, sintaktik səviyyələrdə) xüsusi iş aparmalı və bu işi öyrənilən oxu materialları ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirməli;
- sinifdə yüksək nitq mədəniyyəti, düzgün nitqlə bağlı tələblərin yerinə yetirilməsi uğrunda mübarizə atmosferi yaratmalıdır.

İbtidai məktəbdə rabitəli nitqin inkişafı üzrə çalışmalar sistemi aşağıdakı növdə tapşırıqları özündə ehtiva edir:

❖ Nəzmi nəsrə çevirmək.

Dərslərin 1-ci hissəsinin 73-cü səhifəsində şagirdlərə verilmiş şeir parçalarını öz sözləri ilə nəql etməklə bağlı tapşırıq verilir. Dərslərin 2-ci hissəsinin 45-ci səhifəsində “Məstan və balaları” şeirini nəsrə çevirməklə bağlı tapşırıq yer alır.

❖ Suallar əsasında hekayə qurmaq.

I sinif dərslərinin 1-ci hissəsində səhifə 16-da şagirdlərdən aşağıdakı suallara cavab vermək tələb olunur: *Hədiyyəni nə vaxt verirlər? Hansı hədiyyəni alanda daha çox sevinirsiniz? Hədiyyə vermək xoşunuza gəlir, yoxsa hədiyyə almaq?*

Həmçinin dərsliyin 1-ci hissəsinin 21-ci səhifəsində: *Sevdiyiniz oyunlar haqqında danışın. Gizlənqaç oyununun qaydalarını bilirsinizmi? Oyuna necə başlayırlar?*

23-cü səhifəsində: *Özünüzü təqdim edəndə hansı məlumatları verirsiniz? Mənim soyadım nədir? Mən neçənci sinifdə oxuyuram? Mənim neçə yaşım var? Hobbim nədir? Mənim ailəm neçə nəfərdən ibarətdir?* kimi suallar təqdim olunur. İbtidai sinif müəllimi şagirdlərə suallara verdikləri cavablar əsasında kiçik mətn tərtib etmək tapşırığı verə bilər.

“Rənglərin söhbəti” mətni ilə bağlı verilmiş tapşırıqda da suala verilən cavab əsasında rabitəli mətnin tərtibi üzrə iş aparmaq imkanı yaranır (*Sizcə, bu rənglər mübahisəyə qoşulsalar, nə deyərlər? (qırmızı, göy, bənövşəyi)*) (3, 71).

❖ **Suallar və şəkillər əsasında hekayə qurmaq.**

I sinif dərsliyinin bütün bölmələrinin titul vərəqində şagirdlərə “Suallara cavab verməklə şəkillər üzrə danışın” tapşırığı verilir. Məsələn, səhifə 26-da “Təhlükədən qorunmaq” bölməsinin titul vərəqində şagirdlərə aşağıdakı suallara cavab verərək şəkil üzrə danışmaq tələbi qoyulur: *Ətrafda hansı təhlükələr var? Məktəbdə hansı qaydalara əməl etmək lazımdır? Hansı yol hərəkəti qaydalarını bilirsiniz? İnsanlar qaydaları nə üçün düşünürlər?*

❖ **Seriya şəkillər əsasında hekayə qurmaq.**

I sinif dərsliyinin 1-ci hissəsinin 41, 85, 95-ci səhifəsində verilən çalışmalarda şagirdlərə verilmiş şəkillərin ardıcılığını müəyyən edib hekayə qurmaq, 52-ci səhifəsində verilən D çalışmasında cümlələrə uyğun olaraq şəkilləri düzgün sıralamaq tapşırığı verilir.

I sinif dərsliyinin 1-ci hissəsinin 16, 17, 27, 34, 35, 38, 57-ci səhifələrində şagirdlərə şəkillər üzrə mətn qurub danışmaq tapşırığı verilir. Məsələn, 38-ci səhifədə verilmiş tapşırıqda şagirdlərdən şəklə diqqətlə baxıb təhlükə yaradan əşyalar haqqında danışmaq tələbi qoyulur.

61-ci səhifədə şagirdlərə qarışıq verilmiş şəkillərin ardıcılığını müəyyən edərək hekayə qurmaq tapşırığı verilir. Maraqlıdır ki, hekayəni qurmaqda kömək məqsədilə şagirdlərə suallar təqdim edilir, hekayəyə başlıq vermək, obrazları müəyyənləşdirməklə bağlı xatırlatma edilir. Həmçinin əlavə olaraq, “Faydalı məsləhət” rubrikasında hekayəni danışmağa necə başlayacaqları, necə davam etdirəcəkləri və bitirəcəkləri ilə bağlı tövsiyələr verilir.

❖ **Əsas hissəsi hazır verilmiş olan hekayəni qurmaq və ya əsas hissəsi olmayan hekayənin əsas hissəsini tərtib etmək** (Dərslikdə belə bir çalışma növünə rast gəlinmədi. İbtidai sinif müəllimi şagirdlərin rabitəli nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə özü bu növdə çalışmalar hazırlaya bilər);

❖ **Sonu verilmiş olan hekayənin əvvəlini qurmaq və ya hekayənin sonunu düşünüb tamamlamaq.**

Dərsliyin 1-ci hissəsinin 58-ci səhifəsində verilmiş mətnin sonunu davam etdirmək, 65-ci səhifəsində *sevdiyiniz meyvələri tərifləyərək “Meyvələrin söhbəti”ni davam etdirmək*, 79-cu səhifəsində cümlələri davam etdirərək *nağıl qurub danışmaq*, 84-cü səhifəsində *şəklə əsasən “Xeyirxah göbələk” mətnini genişləndirib nəql etmək*, 93-cü səhifəsində *şəkillərə baxıb “Bozqulağın payız qayğıları” mətnini davam etdirməklə bağlı tapşırıqlar yer almışdır.*

❖ **Mətnin hər bir hissəsinə sual qoya bilmək.**

Dərsliyin 2-ci hissəsinin 15-ci səhifəsində “Biləndər və vəzir” mətni ilə bağlı Ç tapşırığında şagirdlərə nağılın məzmunu üzrə suallar hazırlayıb sual-cavab yarışını keçirmək təklif edilir. Lakin, əfsuslar olsun ki, mətnin hissələrinə şagirdlərin sual hazırlaması ilə bağlı tapşırıqda dərslik boyunca cəmi bir yerdə rast gələ bildik.

❖ **Hekayəni bitkin hissələrə bölmək, plan qurmaq, hər hissəyə ad və ümumilikdə mətnə ad verə bilmək.**

Dərsliyin 2-ci hissəsinin 28-ci səhifəsində “Bunları bilməliyik” rubrikasında mətnin planının qurulması qaydaları haqqında şagirdlərə qısa nəzəri məlumat verilir.

Dərsliyin 2-ci hissəsinin 58-ci səhifəsində plan qurmaqla bağlı aşağıdakı kartoqrafik çalışma yer almışdır:

D. *Verilmiş planda “Yöndəmsiz Timsah” mətnindəki hadisələrin ardıcılığı pozulmuşdur. Ardıcılığı bərpa edin və mətni plan əsasında nəql edin.*

İbtidai sinif müəllimi unutmamalıdır ki, mətn tərtibi (inşa, esse yazmaq, hekayə qurmaq və s.) dərslikdəki mətnlərin oxusu, dinlənilib anlanması ilə üzvü surətdə bağlıdır. Ona görə də dərslikdəki

oxu mətnlərinin məzmunu, ideyası, strukturu, ifadə üslubu və formasının təhlili üzərində işin təşkili zəruridir. Müəllim dərslərin sonunda oxunulan materialın şagirdlər tərəfindən nə qədər keyfiyyətli mənimsənildiyini yoxlamalıdır. Bu məqsədlə müəllim Cənubi Afrikalı, hüquq üzrə professor Devid Makkoyd-Meyson tərəfindən yaradılmış və şagirdlərin refleksiya, mühakimə qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasında optimallığına görə əvəzəlməz olan MİNN interaktiv üsulundan istifadə edə bilər. MİNN formulu dörd məqamı əks etdirən dörd cümlənin yazılması prosesidir: M – Mövqe; İ – İzah; N – Nümunə; N – Nəticə. Müəllim şagirdlərə izah edir ki, birinci cümlə məsələyə öz münasibətini bildirməyə xidmət edir və əsasən “Mən düşünürəm ki, ...” ifadələri ilə; ikinci cümlə şagirdə mövqeyinin səbəbini izah etməyə imkan verir və “Çünki....” ifadəsi ilə; üçüncü cümlə şagirdə mövqeyinin doğruluğunu sübut etmək üçün faktlara, sitatalara, şəxsi təcrübəsinə istinad etməyi nəzərdə tutur və “Mən bunu nümunələrlə isbat edə bilərəm” ifadəsi ilə, dördüncü cümlə isə şagirdə fikirlərini ümumiləşdirməyə, qənaətini bir cümlə ilə ifadə etməyə imkan verir və “Bundan çıxış edərək belə qənaətə gəlirəm ki, ...” ifadələri ilə başlanır. Bu yolla müəllim az müddət ərzində şagirdin mövzunu qavrama, faktları, hadisələri dəyərləndirmə səviyyəsini öyrənmək üçün imkan qazanmış olur. Əslində MİNN formulu – mühakimə xarakterli essenin sxemidir və şagirdlərin esse yazı işinə hazırlanması prosesində ən səmərəli üsuldur. Çünki essenin strukturunun əsasında MİNN-in strukturu durur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova N., Qasıмова M. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2023, 528 s.
2. Cəfərova N. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2018, 234 s.
3. Nurullayeva Ü., Allahverdiyeva N., Bayramova İ., Xanaliyeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinifləri üçün dərslik (1-ci hissə). Bakı: “Şərq-Qərb” ASC, 2020, 96 s.
4. Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Allahverdiyeva N., Xanaliyeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinifləri üçün dərslik (2-ci hissə). Bakı: “Çaşıoğlu Elm-İstehsalat MMC” ASC, 2020, 80 s.
5. Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Zahidova Ş., N., Xanaliyeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı: “Radius” MMC, 2020, 184 s.
6. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, “Səda” nəş., 2013, 551 s.
7. Qurbanov V. Oxu və nitq inkişafı təlimi. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2021, 126 s.

CÜMLƏDƏ İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİN TƏDRİSİ YOLLARI

Rəvanə Quliyeva

Bakı Slavyan Universitetinin

Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının baş müəllimi

Summary

When students learn well the means of expression of the members of the sentence, the question of which is asked, they do not have difficulty in recognizing the member of the sentence. To consolidate the information provided about the members of the sentence, sentences with a lot of words and few sentence members should be selected for syntactic analysis.

Syntactic analysis plays an important role in mastering the members of the sentence. Syntactic analysis requires finding Prime members first. Usually, it is advisable to find out the news first. Because it reflects both what is said and what is asked, and also contains the subject in some sentences.

Key words: sentence, minor terms, complement, adverb, circumstance, speech development.

Резюме

Синтаксический анализ играет важную роль в усвоении членов предложения. Синтаксический анализ требует сначала нахождения основных членов предложения. В первую очередь учащегося следует знакомить с функциями и ролью сказуемого. Потому что оно отражает как то, что сказано, так и то, о чем спрашивают, а также содержит подлежащее в некоторых предложениях.

Ключевые слова: предложение, второстепенные члены, дополнение, наречие, обстоятельство, речевое развитие.

Sintaktik anlayışlarla ilk tanışlıq ibtidai siniflərdən başlanır. Məktəbəhazırlıq qruplarında şagirdlərdə cümlə qurmaq bacarıqları formalaşdırılır. Cümlə üzərində iş Azərbaycan dili dərslərinin aparıcı mövzularındandır. Azərbaycan dili dərslərində cümlənin tərtibi, dəyişdirilməsi, hər hansı fikri daha əhatəli və geniş şəkildə ifadə etməklə bağlı iş aparılır.

Altıyaşlılar məktəbə hazırlıq qruplarında müəllimin suallarına cavab verməyi öyrənirlər. Adətən, uşaqlar suallara «hə», «yox» sözləri ilə cavab verirlər. Ona görə də müəllim suallara tam şəkildə cavab verməyi tələb edir, cümlə qurmaq bacarıqlarına yiyələndirir. Eyni zamanda müəllimə sual vermək bacarıqlarına da yiyələnirlər. «Savad təliminə hazırlıq mərhələsində nitqin cümlələrə ayrılması, cümlədə sözlərin sayını və ardıcılığını müəyyənləşdirmək üzrə məşqlər bu bacarığı bir qədər də artırır» (Kərimov Y., 2013).

Bu, təlim prosesində çox əhəmiyyətli məsələdir. Çünki altıyaşlılar evdə Türkiyədə istehsal olunmuş cizgi filmlərinə baxır, yaxud bağçada rus bölməsinə gedir və həmin dillərin qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənirlər. Bizim ana dilimizdə isə hərəkət bildirən söz cümlənin sonunda ad bildirən söz isə əvvəlcə gəlir. Bunu nəzərə alaraq təlim prosesində cümlə sxemlərindən istifadə olunması şagirdlərin cümlə haqqında təsəvvürlərini möhkəmləndirir. Onlar praktik yolla cümlənin bitmiş bir fikri bildirməsi, onda kimdən və ya nədənsə bəhs olunması, nə isə deyilməsi ilə tanış olurlar.

Əlifba təlimi dövründə bu sahədə iş planlı şəkildə davam etdirilir. Hazırlıq qruplarında və əlifba təlimi dövründə əşya şəkillərindən ibarət kartoçkalar üzərində iş yaxşı nəticə verməklə yanaşı şagirdlərin marağına səbəb olur. Müəllim hər hansı bir əşya şəklini göstərir və «Bu nədir?», «Bu kimdir?», «Bu nəçədir?», «O nə edir?» və s. suallar verir. Belə sual-cavab prosesində şagirdlər həm əşyanın adını deyir, həm də onun əlamətini müəyyənləşdirirlər.

«Cümlə» haqqında şagirdlərdə təsəvvür oyatmaq üçün lövhədə «oğlan», «məktəb» və «getmək» sözlərini yazır və onların bir məna verib-verməməsini soruşur. Şagirdlər bunların bir-biri ilə bağlı olmayan sözlər olduqlarını bildirirlər. Müəllim həmin sözlər əsasında «Oğlan məktəbə gedir» cümləsini qurur. Şagirdlər burada fikir olduğunu söyləyirlər. Daha sonra cümlənin bir və ya bir neçə sözdən ibarət ola bildiyini deyir və «Mən gedirəm» və «Gedirəm» cümlələrini müqayisə edir.

Məhz bu müqayisə şagirdləri «cümlə üzvləri» anlayışları ilə tanış olmağa hazırlayır. Öyrənirlər ki, cümləni təşkil edən sözlər «cümlə üzvləri» adlanır. Bu sözlərdən bəziləri cümlənin qurulmasında mühüm rol oynayır, bəziləri isə o qədər əhəmiyyət kəsb eləmir. Birincilərin baş, ikincilərin isə ikinci dərəcəli üzvlər adlandığı haqqında məlumat verilir. Cümlədə kimin və nəyin haqqında danışıldığını bildirən sözlər mübtəda, onun haqqında verilən məlumat isə xəbər adlanır. Müəllim izah edir ki, mübtəda kim? nə? hara?, xəbər isə nə etdi? nə oldu? nə elədi? suallarından birinə cavab verir. Mübtədani xəbərə sual qoymaqla tapmaq olar. Bu üsul, yəni baş üzvlərin müqayisəsi onların mənimsənilməsini təmin edir.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri haqqında məlumat sonralar verilir. Bunun üçün müəllim şagirdlərə bir neçə müxtəsər, yəni mübtəda və xəbərdən ibarət cümlələr yazdırır:

1. Uşaq yeyir.
2. Pişik tutur.
3. Qız sulayır.
4. Arif oxuyur.

Daha sonra onlardan tələb edilir ki, hər bir cümləyə söz əlavə etsinlər. Uşaqlar cümlələri belə dəyişirlər:

1. Uşaq yemək (alma) yeyir.
2. Pişik quşu tutur.
3. Qız çiçəkləri sulayır.
4. Arif kitab oxuyur.

Müəllim artırdıqları sözlərin suallarını soruşur. Məlum olur ki, bu sözlər nə? və nəyi? suallarına cavab verir. Sonra müəllim deyir ki, artırdığınız sözlərə yenilərinə əlavə edin.

1. Uşaq anası ilə yemək yeyir.
2. Pişik balaca quşu tutdu.
3. Qız əlvan çiçəkləri sulayır.
4. Arif maraqlı kitab oxuyur.

Daha sonra xəbərdən əvvələ söz artırmaq təklif olunur. I cümləyə iştahla, II cümləyə cəld, III cümləyə həvəslə, IV cümləyə diqqətlə sözləri artırılır.

Müəllim şagirdlərə izah edir ki, ilk dəfə artırdığınız sözlər tamamlıq, ikinci dəfə artırdığınız sözlər təyin, sonuncular isə zərflik adlanır. Bunların üçü də birlikdə ikinci dərəcəli üzvlər adlanır. Tamamlıqlar kimi, nəyi, nə, kimə, nəyə, kimdə, nədə, imdən, nədən və kiminlə, nə ilə suallarına cavab verir. Təyinlər isə necə, nə cür, hansı suallarına cavab verir və əşyanın əlamətini bildirir. Sonuncular isə xəbəərə aid olur, necə, nə cür, nə qədər, harada, nə vaxt suallarına cavab verir.

Cümlə üzvləri haqqında məlumat verildikdən sonra sintaktik konstruksiyaların qurulması üzrə ilkin çalışmalar aparılır.

- mübtədə və xəbərdən ibarət cümlə;
- mübtədə, xəbər və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət cümlə;
- nəqli, sual, əmr və nida cümləsi və s.

Cümlə üzrə işin yolları çoxcəhətli və rəngarəngdir. Onlardan ən çox işlənənləri aşağıdakılardır:

• Müəllimin, yoldaşlarının qurduğu cümləyə sual vermək. Bu iş növü cümlənin mənasını başa salmaq lazımdır. Cümlənin mənası anlaşılmısa, sualların düzgünlüyünə nail olmaq mümkün deyil. Sual vermək bacarığı uşaqlarda cümlə qurmaq bacarığını inkişaf etdirən bir iş növüdür.

- Cümlədə buraxılış sözü yerinə qoymaqla onu bərpa etsinlər.
- Cümlədə bu və ya digər sözün başqası ilə əvəz edilməsi
- Cümlədə hər hansı qrammatik şəkilçinin başqası ilə əvəz edilməsi
- Oxunmuş mətndən obrazlı sözləri və ifadələri seçib cümlədə işlətmək
- Verilmiş çoxmənalı sözləri, omonimləri, sinonimləri, antonimləri cümlədə işlətmək
- Cümləni genişləndirmək
- Dağınıq şəkildə verilmiş sözlərdən cümlə qurmaq
- Bu və ya digər mövzuya aid cümlə qurmaq
- Söz birləşməsi tərtib etmək
- Cümlədəki sözlər arasında əlaqəni müəyyənləşdirmək
- Mətnin ideya məzmununa aid olan cümlələri seçmək
- Mənanı saxlamaqla cümlənin formasını dəyişmək
- Dürğu işarələri qoyulmamış cümlələrin sonunu müəyyən etmək
- İki-üç cümləni bir cümlədə birləşdirmək.

Dilin bütün sahələrinə aid olan belə çalışmalar şagirdlərin nitqini və təfəkkürünü inkişaf etdirməklə yanaşı, cümlə qurmaq bacarıqlarını möhkəmləndirir.

Şagirdlər cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrini, sualının verilməsini yaxşı öyrəndikdə cümlə üzvünü tanımaqda çətinlik çəkmirlər. Cümlə üzvləri haqqında verilən məlumatları möhkəmlətmək üçün sintaktik təhlil üçün sözü çox, cümlə üzvləri az olan cümlələr seçilməlidir. «Təlimdə, ilk növbədə, məna və qrammatik cəhətdən cümlələrin əsasını təşkil edən baş üzvləri mənimsətmək sonra ya baş üzvləri, ya da bir-birini aydınlaşdıran ikinci dərəcəli üzvləri öyrətmək məqsədəuyğundur. Mənimsədilmə trayektoriyasında mübtədani müəyyənləşdirməkdə rolunu oynayan və sintaktik təhlil prosesində özünü daha tez biruzə verən xəbər önə çıxardılmalıdır» (Baliyev H., Baliyev A., 2014).

Tamamlığın tədrisində onun feili xəbəərə aid olduğu, ismin adlıq və yiyəlik hallardan başqa digər hallarda olan sözlərlə ifadə olunur. Tamamlıq əşyalılıq bildirir. Hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqənin xarakterinə görə vasitəli və vasitəsiz növlərə bölündüyü şagirdlərə çatdırılır.

Şagirdləri təhlil prosesində çətinliyə salan tamamlıqla zərfliyin qarışıq salınmasıdır. Hər iki cümlə üzvü qrammatik-məkani halların şəkilçiləri ilə işləyə bilər. Bu, onların oxşar cəhətidir. Əgər ismin hal şəkilçilərini (-a, -ə, -da, -də, -dan, -dən) qəbul edən söz əşyadırsa, onda o tamamlıqdır, əgər məkan mənası daha qabarıqdırsa, onda zərflikdir.

Təyinlər də zərfliklərlə oxşar cəhətlərə malikdir. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, təyinlər əşyaya, zərflilər isə xəbəərə aid olur.

Cümlə üzvlərinin mənimsədilməsində sintaktik təhlil mühüm rol oynayır. Sintaktik təhlil əvvəlcəbaş üzvlərin tapılmasını tələb edir. Adətən, əvvəlcə xəbəri tapmaq məsləhətdir. Çünki o həm deyiləni, soruşulana əks etdirir, həm də bəzi cümlələrdə mübtədani da ehtiva edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. və b. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 1985.
2. Bəliyev H., Bəliyev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
3. Əhmədov Ə. VII-VIII siniflərdə Azərbaycan dili dərsləri. Bakı, 1977.
4. Həsənov M. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı, 1987.
5. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2013.

TƏLƏFFÜZÜN TƏDRİSİ-YENİ METODLAR VƏ TEXNOLOGİYALAR

Dürdanə Qurbanova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

İngilis dili müəllimi

Summary

Pronunciation is taught in three stages of the lesson. (PPP) Presentation, Practice and Production. In this article, we tried to present all aspects of the language in accordance with the three stages of teaching pronunciation. Pronunciation of English well is not only about pronouncing individual sounds correctly, students also need to know about stress and intonation. This article also discusses the application of modern technologies and methods to present all aspects of pronunciation. At the end of the article a contrasting comparison and error correction methods are presented.

Key words: *teaching, pronunciation, accent, syllable, modern methods and technologies.*

Резюме

Произношение обучается в три этапа урока: презентация, практика и производство. В этой статье мы постарались представить все аспекты языка в соответствии с тремя этапами обучения произношению. Хорошее произношение английского языка – это не только правильное произношение отдельных звуков, но и правильная постановка ударения и интонации. В этой статье также рассматривается применение современных технологий и методов для представления всех аспектов произношения. В конце статьи представлены контрастные методы сравнения и исправления ошибок.

Ключевые слова: *обучение, произношение, ударение, слог, современные методы и технологии.*

Tələffüzün öyrədilməsi tələbələr üçün çox vacibdir, çünki bu, başqalarının onları gördüyü və tez-tez onlara qarşı ayrı-seçkilik etdiyi bir filtrdir. Müəllimlər şagirdlərə tədris edilən dilin məqbul hesab olunan aksentini qaneedic şəkildə öyrənmələrinə kömək etməlidirlər. Əvvəllər müəllimlər adətən samit və saitlərin tələffüzünə diqqət yetirirdilər. Son illərdə isə əsas diqqət vurğu, intonasiya və digər vacib xüsusiyyətləri öyrətməyə yönəldildi. Dünyada məqbul olan bir çox ingilis dili var. Hədəf dilin hansı aksentinin tədris olunub-olunmamasının fərqiindən asılı olmayaraq, qarşımızda duran vacib məsələ odur ki, tələbələrin tələffüzü o qədər yaxşı olmalıdır ki, başqa bir şəxs nə demək istədiyini başa düşsün. Müəllim standart bir nümunə üzrə səsləri öyrədə bilər və yaxud digər mümkün aksentlər haqqında məlumatlılığı artırmaq üçün dogma dili canlı danışan müəllimlərdən və ya audiyo-səsyazmalarından istifadə etməklə tələbələrə tələffüzü daha mükəmməl öyrədə bilər. Bir çox hallarda ikinci dili tədris edən müəllimin tələffüzü və aksentinin düzgünlüyü ilə tələbələr üçün nümunə olmalıdır. Ur (1996)-a görə, bu müəllim dildə səriştəli danışan olması ilə bərabər eyni zamanda adekvat model olmalıdır.

Tələffüzün Tədrisi

Müəllim tələffüzü şüurlu və ya şüursuz şəkildə öyrədə bilər. Ur (1996) hesab edirdi ki, şüursuz tələffüz təlimi gənc öyrənənlər və yeni başlayanlar üçün dərslərdə daha faydalı ola bilər. Bu halda tələffüzün öyrədilməsi üçün birbaşa izahat və ya təlimat yoxdur. Şüurlu təlim yaşlı və qabaqcıl öyrənənlər üçün uyğundur. Müəllim tələffüz qaydalarından danışaraq bilavasitə tələffüzü öyrədir, müxtəlif səslərin, cümlələrin müxtəlif növlərinin artikulyasiya yerini, intonasiya qaydasını izah edir. Tələffüzün tədrisi dərslərin üç mərhələsində aparıla bilər. TTN (PPP) dərsi üç mərhələyə bölünür: Təqdimat, Təcrübə və Nəticə. Müəllim tələbələrə yeni dərsi təqdim etmək, izah etmək və ondan istifadə etmək üçün çoxlu tapşırıqlar verməklə tələbələrə təqdim edir və öyrədir. Dərslərin sonunda, Nəticə mərhələsində yeni dil tələbələrin öz dil biliklərinin bir hissəsinə çevrilir və ondan asanlıqla istifadə etməyi bacarırlar..

A. Təqdimat

İngilis dili ikinci dili olan müəllimlər tələffüzün hansı xüsusiyyətlərini mühüm bilməlidirlər? Birincisi, müəllim hansı ikinci dil (EFL/ESL) kursunu tədris etdiyini düşünməlidir. Dilin dörd bacarıqlarını, şifahi nitqi, səslərin tələffüzünü və yaxud digər başqa texnikaları tədris etməlidir? Tələffüzün tədrisinin müddəti tədris müəssisəsi tərəfindən təyin olunan vaxta kimi və yaxud kurs mərkəzindən asılı olaraq dəyişilir. Müəllim tələbələrin diqqətini tələffüz səslərinə yönəldilən praktik çalışmalara yönəltməli və tələffüzü üzərində təcrübələrini möhkəmlətmələrinə nail olmalıdır. Tələffüz çalışmaları zamanı tələbələrin səhvləri səbəbli şəkildə düzəldilməlidir. ESL/EFL kursu üçün tələffüz məqsədlərini müəyyən edərkən müəllim ingilis dilinin səs sistemini daha mükəmməl bilməlidir. İngilis dilini yaxşı tələffüz etmək üçün yalnız individual səsləri düzgün tələffüz etmək deyil, tələbələr həmçinin aşağıdakıları bilməlidirlər: Sözü hansı hissələri vurğulanır; Cümlənin hansı hissələri vurğulanır; Əsas intonasiya nümunələri; Cümlədə intonasiyanı dəyişdiyimiz zaman nə baş verməlidir; Cümlə daxilində səsləri bir-birilə necə əlaqələndirmək olar.

1. İngilis dilinin səs sistemi

Doff (1990) hesab edirdi ki, “...İngilis dilinin səslərini fərdi qaydada öyrətməyə ehtiyac yoxdur; tələbələr dilin səs sistemini mənimsəyə bilirlər...” (S113). Bununla belə, o, müəllimlərin çətin səslər və ya səs birləşmələri tapıb onlara diqqət yetirməli olduğunu da bildirdi. Çətinliyə səbəb olan səsləri göstərmək üçün aşağıdakı üç mühüm addımı təklif etdi:

Təkrarlama- Repetition: Bir çox aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki tələffüzün tədrisi çox hallarda təqlid yolu ilə əldə edilə bilər. Müəllim özü səsləri bir neçə dəfə aydın tələffüz etməklə və şagirdlərdən bunu təkrarlamağı xahiş etməklə şagirdlərə səsləri aydın şəkildə eşitmələrinə və tələffüz etmələrinə kömək edə bilər. Müəllim səsləri bir və ya iki söz daxilində nümunə olaraq göstərə bilər və şagirdlərdən onu xorla və yaxud individual şəkildə təkrar etmələrini xahiş edə bilər. Müəllim həmçinin ən yaxşı nümunə olaraq audio-səsyazılarından istifadə edərək şagirdlərə səsləri daha mükəmməl öyrədə bilər.

Ziddiyyət-Contrast: Bəzən tələbələr iki oxşar səsləri qarışdırırlar bu zaman həmin səsləri sözlər daxilində qarşılıqlı müqayisə etmək daha faydalıdır. Müəllim aralarında yalnız bir fərq olan cüt sözləri oxumaqla şagirdlərə oxşar səsləri ayırmağa kömək edə bilər. Səsi oxşar səsle müqayisə etmək şagirdlərə fərqi aydın eşitməyə kömək edə bilər.

Təsvir- Description: Bəzən tələbələrin öz səs sistemlərində problemlər olur və bu səbəbdən səsləri düzgün tələffüz edə bilmirlər. Bu zaman müəllim sadə ingilis və ya ana dilindən istifadə edərək həmin səsə tələffüz yolunu izah edə bilər. Tələffüzü daha təkmil diqqət mərkəzində saxlamaq üçün nitq orqanlarının diaqramını, fonetik əlifbanı, samit və sait cədvəlini təqdim etmək daha faydalı ola bilər.

Contextualized Minimal Pairs- Kontekstləşdirilmiş Minimal Cütlər: Bowen (1972) Celce-Marcia (2001) əsərində, mənalı kontekstlərdə tələffüzü öyrətməyin vacibliyini vurğulayan fikirlərini söyləyən ilklərdən biri idi. O, iddia edirdi ki, şagirdlər formaya diqqət yetirərkən bir xüsusiyyətə nəzarət edirlər, lakin sözün mənasına diqqət etdikdə onu itirirlər. O, hesab edirdi ki, müəllim düzgün cavab vermək üçün şagirdin tələffüzü düzgün aural olaraq ayırd etməli olduğu və ya düzgün cavabı əldə etməsi üçün düzgün forma hazırlamalı olduğu kontekstli vəziyyət yaratmalıdır. Misal üçün:

This pen leaks.

Then don't write with it.

This pan leaks.

Then don't cook with it

Dinləmə çalışmaları- Listening Activities: Əksər tədqiqatlar aydın şəkildə onu göstərir ki, problem əsasən səsləri aydın eşidib qəbul etməkdədir- eşitmədiyinizi deyə bilməzsiniz. Daltona (1997) görə “İngilis” dilinin səsləri aydın qəbul edilmirsə, şagirdlərin beyni onu öz dilində ən yaxın səsə çevirir. Beləliklə, ingilis dilindəki “those”-(onlar) sözündəki diş frikativi /ð/ Azərbaycan dilində /d/ -ə çevrilir və danışanın eşitdiyi kimi “dose”yəni tələffüz edilir. Bu reallığı nəzərə alsaq, səsləri uyğun şəkildə sərbəst tələffüz etmək üçün dinləməyə (qəbul etməyə) daha çox diqqət yetirmək məntiqli görünür.

Tam İntegrativ yanaşma - Integrated Whole-body Approach:

Bu, tələffüzün tədrisi üçün Celce_Murcia (2001) tərəfindən təklif olunan bir modeldir. Bu nəzəriyyəyə görə müəllimlər ilk təlimat üçün qısa video lentə alınmış ünsiyyət çalışmalarından istifadə etməlidirlər. Birincisi, film və ya televiziya kliplər ümumi kontekstlərin tapılması üçün səssiz göstərilir. Sonra kontekstlə bağlı fikirləri təsdiqləmək üçün səsle göstərilir. Təkrar dinləmə vasitəsilə hər bir sətir diqqətlə təhlil edilir. Bu intensiv dinləmənin ardınca tələbələr hər bir sətirin səslərini təqlid etməyə çalışaraq nitqi intensiv şəkildə təcrübə edirlər. Müəllimlər həmçinin tələbələrin tələffüzünü daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə intensiv dinləmə fəaliyyətini təmin etmək üçün audio yazılardan istifadə edə bilirlər.

2. Stress

Söz vurğusu ilə məşğul olan zaman müəllim əvvəlcə heca haqqında danışmalıdır. Müəllim şagirdlərin hecanın mənasını başa düşdükələrinə əmin olmalıdır. Müxtəlif misallar vasitəsilə müəllim qeyd etməlidir ki, iki və ya daha çox hecalı sözlərin əksəriyyətində bir vurğulu, iki və ya daha çox vurğusuz heca var. Müəllim vurğu və vurğulu hecaların yaranma üsulundan müxtəlif misallar vasitəsilə və mənalı şəkildə danışmalıdır. Misal üçün:

1) *“A contest for a top job”*. *Contest: N*

2) *“Contest a statement”*. *Contest: V*

Birinci cümlədə vurğu yarışmanın birinci hecasında, ikinci cümlədə vurğu ikinci hecadadır.

Müəllim cümlə vurğusu haqqında da danışmalıdır. O qeyd etməlidir ki, biz yalnız bir söz daxilində deyil, cümlə daxilində də müəyyən hecaları vurğulayırıq. Cümlədə vurğunu qeyd etmək üçün biz o hecaları daha ucadan və uzun və həmçinin daha yüksəkdən tələffüz edirik. Bu vurğu cümlədəki ən vacib söz və ya sözlərin üzərinə düşür və bunlar adətən isimlər, fellər və bəzən də sifətlər və zərflərdir. “On”, “a” və “and” kimi digər kiçik sözlərin üzərinə vurğu düşmür. Cümlədə digərlərindən daha vacib etmək istədiyimiz həmin hecaları vurğulamaqla da dediklərimizin mənasını dəyişə bilərik. Əgər nəyisə vurğulamaq, ya təəccübümüzü bildirmək, ya da başqasının dediklərini düzəltmək istəsək, Misal üçün:

1. I saw Mary in the **library**. (Not in the classroom)

2. I saw **Mary** teaching in the classroom. (Usually I don't see her teaching in the classroom)

Doffa (1990) görə müəllimlər öz səslərindən, jestlərindən və ya yazı lövhəsindən istifadə etməklə cümlədə vurğu nümunələrini göstərə bilirlər.

İntonasiya

Danışq zamanı cümlələrin müəyyən müxtəlif hissələrində səslərin yüksəlib aşağı düşməsi intonasiyadır. İntonasiya sözlərin mənasını ifadə etməkdə və xüsusən də hisslərimizi ifadə etmək üçün (məsələn, təəccüb, qəzəb və minnətdarlıq) bizə kömək edir. Şagirdlər iki əsas intonasiya nümunəsindən məlumatlı olmalıdırlar: Yüksələn intonasiya və Enən intonasiya. Müəllim intonasiyanı öyrədkən müxtəlif cümlə nümunələrindən istifadə etməlidir. Şagirdlər intonasiyanı yaxşı bir cümlə nümunəsi dinləməklə və təkrarlamaqla öyrənəcəklər. Müəllim intonasiyanı təqdim edərkən qalxan və düşən tonları əl və qol hərəkətləri ilə və yaxud lövhə üzərində ox işarələri ilə göstərə bilər. Məsələn:

→
“How do you come to school?”

Stern (1980) Celce_Murcia (2001) tərəfindən sitat gətirdiyi kimi, səhnə oyunları texnikası da tələffüzü öyrətməyin əsas üsullardan biri hesab edilir. Hər bir tələbə cütü müxtəlif səhnə senarisini hazırlayır. Müəllim cümlə nümunələri ilə şagirdləri təmin edir və şagirdlər bu nümunələri oxuyub əzbərləməklə səslərin tələffüzünü öyrənirlər. Hər bir səhnədə müəllim şagirdlərin cümlə nümunələri daxilində səsləri təkrar etmələrini təmin edir, onların diqqətini tələffüz aspektlərinə cəlb etməklə onlara hazırlaşmağa kömək edir.

B. Təcrübə

Tələbələrin yeni dildə kifayət qədər təcrübəyə malik olması çox vacibdir. Şagirdlər bunu cümlələr, qruplar və ya bütün sinif şəklində edə bilirlər. Bu, mərhələ tələbələrə yeni dili fiziki olaraq tələffüz etmə, səsləri, vurğunu və intonasiyanı düzgün etmək imkanını verir.

İngilis səsləri

İngilis dili səslərini təqdim etdikdən sonra müəllim şagirdlərə çətin, oxşar və yeni səsləri təcrübə etməyə kömək etməlidir. Aşağıdakı üç texnika Doff (1990) tərəfindən təklif olunur:

a. Minimal cütlər: minimal cütlər yalnız bir xüsusiyyətdə fərqlənən söz cütləridir. Məsələn: **ship- sheep/ loose-lose**. Minimal cütlərdən sait və samit səslərdəki fərqləri ayırd etmək üçün istifadə edilə bilər. Müəllim lövhədə ziddiyyətli sözlərin uzun siyahısını yazır. Şagirdlər dəftərdə iki sütun çəkirlər. Şagirdlər eyni səsi verən sözləri bir sütunda, ziddiyyətli səsləri isə digər sütuna yazırlar. Onlar ziddiyyətli sözlərin siyahısını düzgün sütuna yazmalıdırlar.

b. Buraxılan sözlər: Bəzən müəllim çətin tələffüz olunan səslər üzərində təcrübə etmək istəyir. Bu halda o, bir sözün buraxıldığı qısa cümlələr və ya ifadələr söyləyə bilər. Buraxılan söz xüsusən çətin tələffüz olunan səslərdən ibarət olur.

Məsələn:

A boy and a -----.

First, second and -----

A pigeon is a kind of -----.

c. Cümlələrin qurulması: Bowen texnikasından istifadə etməklə müəllim şagirdləri ingilis dili səsləri ilə əlaqəli çox sayda təcrübə çalışmaları ilə təmin edə bilər. Müəllim minimal cütlərin siyahısını yazır və şagirdlər həmin sözlərdən istifadə edərək cümlələr yazır. **Məsələn:**

Thin-tin, sit-seat

He is thin.

He has tin.

Don't sit on that seat.

Təsnifat çalışmaları: Celce-Murcia (1991) müəllimin adətən hər bir kateqoriya üçün bir nümunə və ya modeldən ibarət təsnifat sistemini təmin edə biləcəyini təklif etdi. Şagirdlər qruplara bölünür. Daha sonra hər qrupa əlavə söz və ya ifadələr olan müxtəlif kart paketləri paylanır və onlar hər kartın hansı kateqoriyaya aid olduğunu özləri təyin etməlidirlər. **Məsələn,** Qaydalı fellərin keçmiş zamanını düzəldən şəkilçiləri müəllim lövhədə üç sütunun yuxarı hissəsində yazır:

/əd/ /d/ /t/

added moved baked

Müəllim ilk öncə **-ed** şəkilçisinin necə tələffüz edildiyini göstərir. Sonra qruplar arasında qaydalı keçmiş zaman felləri olan kartlar paylanır. Hər bir qrup hər sözü təsnif etməli və sonra onu lövhədə uyğun sütunlara yazmalıdır.

2. Vurğu

Tələbələri vurğu ilə bağlı çalışmaları kifayət qədər təmin etmək üçün müəllim müxtəlif üsul və texnikalardan istifadə edə bilər. Buna misal olaraq aşağıda bəzi nümunələr verilmişdir:

Təkrar: Vurğunu təcrübə etməyin ən asan üsulu təkrar etməkdir. Bunun effektiv olması üçün müəllim öz cümlə nümunələrini verməsi vacibdir; vurğulu və vurğusuz hecalar arasındakı fərqləri aydın şəkildə göstərərək cümləni normal sürətlə deməlidir. Müəllim vurğunu jestlərdən istifadə etməklə də göstərə bilər. Şagirdlər cümləni təkrar edərkən vurğuya diqqət yetirmələrinə əmin olmalıdır.

Vurğulu hecanın altından xətt çəkilməsi: Müəllim lövhədə iki və ya daha çox hecadan ibarət sözlərin siyahısını yazmaqla şagirdlərə bu nümunələri sözlərin tələffüzünü öyrədir. Şagirdlər bu sözləri dəftərlərinə köçürürlər. Müəllim sözləri ucadan oxuyur və şagirdlərə hər bir sözdə vurğulanan hecanın altından xətt çəkməli olduqlarını söyləyir.

Gallacher-ə (2002) görə yuxarıda göstərilən çalışmanın digər bir üsulu ondan ibarətdir ki, müəllim şagirdlərə audio səs yazısını dinləyib vurğulu sözlərin altından xətt çəkməyi təcrübə etdirə bilər. Sonra şagirdlər vurğulanan sözlərin növlərini müzakirə edirlər. Bu sözlər adətən məna verən sözlər olmalıdır: fellər, isimlər, sifətlər və s.

İmla yazısı: Cümlə vurğusuna gəldikdə, tələbələrin nitqlərinin zəifləməsini yoxlamaq üçün müəllim “boşluqları doldurun” imla yazısından da istifadə edə bilər. Celce_Marcia'ya (1991) görə imla çalışmaları tələbələrin bəzi söz sonluqlarını və vurğulu sözləri öyrənmələrini təmin edir. Məsələn, aşağıdakı dialoqda (səs yazısında və ya müəllim tərəfindən oxunur) altından xətt çəkilmiş söz və ya sözlər məndən çıxarılır və şagirdlər boşluqlara o sözləri doldurulmalıdır. **Məsələn:**

A: Have you seen Tom?

B: He's not here.

A : Where did he go ?

B: I don't know.

3. İntonasiya

Müəllim şagirdlərə müxtəlif üsullarla intonasiya və cümlə vurğularını təcrübə etməyə kömək edə bilər. Aşağıda bir neçə ideyalar verilmişdir:

Təkrar: Tələbələr yaxşı bir nümunə üzərində intonasiyanı dinləyib təkrarlamaqla təcrübə edə bilərlər.

→
What is your name? Students repeat several times.

→
When are you going? Students repeat several times.

→
Would you like some tea? Students repeat several times.

Zəncirvari drillər: Beykerə (2003) görə sinif və ya qruplar ətrafında zəncirvari drillər təşkil etməklə, müəllim tələbələrə intonasiyanı daha faydalı şəkildə təcrübə etdirə bilər. Şagirdlər intonasiyanı sualları cavablandırmaqla da təcrübə edə bilərlər. Şagirdlərə bəzi təəccüblü məlumatları söyləmək və onların düzgün ifadə və intonasiya ilə cavab vermələrini təmin etmək üsulu da əyləncəlidir, məsələn:

Teacher: "My grandmother is 117".

→
Student: "Really?"

Teacher: "I went to the cinema six times last week."

→
Student: "Did you?"

İstər inanın, istər inanmayın: Müəllim təəccüb bildirən intonasiyanı həyata keçirmək üçün şəkillərdən də istifadə edə bilər; buna 'İnanın ya inanmayın' deyilir. Bu çalışma zamanı müəllim lövhə üzərində insan şəklini çəkir (bu çalışmalar üçün insan şəklini çəkmək daha uyğundur). Şekli bütün sinif görməlidir. Sonra müəllim şəkil haqqında kartdan bir cümlə deyir məs "Onun 40 yaşı var, avtobus sürücüsüdür" və sonra şagirdləri ifadələri təkrarlamağa məcbur edin. Daha sonra şəkil-dəki insan haqqında inandırıcı olmayan, ya da çox təəccüblü bir şey söyləyin, məsələn:

'He's had a head transplant!', 'He won a gold medal in the Olympics!'

Bu cümlələri nümunə olaraq inamsızlıq və ya təəccüb intonasiyası ilə təkrarlayın. Sonra şagirdlərə göstərilən şəkil haqqında özlərinin inandırıcı olmayan fikirlər söyləmələrini təmin edin. İnandırıcı və inandırıcı olmayan cümlələri şagirdlərə bir neçə dəfə təkrar etdirin və şagirdlər cümlələri təkrar etdikləri zaman intonasiyanın düzgün edib etməmələrinə diqqət yetirin.

C. Nəticə

Müsahibələr, çıxışlar, rol oyunları, dram səhnələri və debatlar kimi çalışmalar bu mərhələdə faydalı üsullardır. Bu çalışmalar şagirdlər üçün öz səhvlərini sərbəst düzəltmə imkanlarını verir. Müsahibə çoxlu suallar verilməsinə imkan verir və sual vermək üçün intonasiya nümunələrini tətbiq etməyin ən maraqlı üsuludur. Müəllimlər tələbələrə şifahi təqdimat üçün mövzular verə bilərlər. Tələbə mövzunu təqdim edir və digər tələbələr onun nitqində müəyyən bir fonetik xüsusiyyətə, məsələn, qarşılaşdırma, intonasiya, vurğu və individual səslərə görə izləməyə çalışırlar. Rol oyunları və dram səhnələri tələffüz təcrübəsi üçün həmişə əyləncəli və ideal vasitələrdir. Onlar jestləri və bədən dilini əhatə etməklə tam kontekstləşdirilmişdir və nitqi təbii şəkildə təcrübə etmək imkanları ilə təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Celce-Murcia, M. (1991). *Teaching English as a Second or Foreign Language*. Boston, Massachusetts: Heinle & Heinle Publishers, a Division of Wadsworth, Inc.

2. Celce_Marcia, M. (2001). *Teaching English as a Second or Foreign Language*. Third Edition. Boston, Massachusetts: Heinle & Heinle Publishers, a Division of Wadsworth, Inc.
3. Celce-Murcia, M and Hills, SH. (1988). *Techniques and Resources in Teaching Grammar*. Oxford University Press.
4. Chastain, K. (1988). *Developing Second Language Skills: Theory to Practice* (3rd ed.). San Diego, CA: Harcourt, Brace, Jovanovich
5. Cook, V. (1991). *Second Language Learning and Language Teaching*. London: Edward Arnold, a Division of Hodder & Stoughton.
6. Doff, A. (1990). *Teach English. A training course for teachers*. Cambridge University Press in association with The British Council.
- Gallacher, L. (2002) *Teaching English: Pronunciation*. British Council, BBC world service, Bush House, strand, London WC2R 4PH, UK. Available in <http://www.teachingenglish.org.uk/think/pron/stress.shtml>
7. Ur, P. (1996). *A Course in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞIRDLƏRİNDƏ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ ƏSASINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI

Mehriban Məmmədova

BSU-nun İbtidai təhsil kafedrasının müəllimi

Summary

The main goal of Azerbaijani education, which in our time is being integrated into the world education system, as indicated in the Law on Education, is the awareness of one's responsibility to the Azerbaijani state, respect for national traditions and principles of democracy, human rights and freedoms, and to be true to the ideas of patriotism and Azerbaijanism. All this is possible only thanks to the formation of national and moral values. For this reason, in recent years, the heritage of the National Leader Heydar Aliyev has been purposefully used in the general education schools of the Republic, starting from the primary grades, in the development of national and moral values.

Key words: education, elementary school, national and moral values

Резюме

Основной целью азербайджанского образования, которое в наше время интегрируется в мировую систему образования, как указано в Законе об образовании, является осознание своей ответственности перед азербайджанским государством, уважение национальных традиций и принципов демократии, прав и свобод человека, быть верным идеям патриотизма и азербайджанства. Все это возможно только благодаря формированию национальных и нравственных ценностей. По этой причине в последние годы в общеобразовательных школах Республики, начиная с начальных классов, при освоении национально-нравственных ценностей целенаправленно используется наследие Общенационального лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: образование, начальная школа, национально-нравственные ценности

Bu gün təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi Azərbaycan təhsil sisteminin təhsilin bütün mərhələ və istiqamətlərində müvafiq dövrün tələblərinə uyğun şəkildə dəyişikliklərin aparılması ilə, onun dünya standartlarının tələblərinə cavab verəcək formada qurulmasıdır. Müasir təhsil sisteminin ən aktual məsələlərindən biri isə yetişməkdə olan gələcək nəsillərin Azərbaycan dövlətiçiliyinin siyasətinə uyğun olaraq, milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnmiş, vətənpərvər bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasıdır. Burada əsas yük mənəvi tərbiyənin inkişafında, əldə olunmuş biliklərin əqidəyə çevrilməsində, şəxsiyyətin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinin əsasını təşkil edən ümumtəhsil məktəblərinin və orada düzgün istiqamətdə, müasir dövrün tələblərinə cavab verəcək şəkildə həyata keçirilən təlim-tərbiyə prosesinin üzərinə düşür. “Təhsilin ilk pilləsindən uşaqların əxlaqi cəhətdən düzgün tərbiyə edilməsi onların fəal həyat mövqeyinin müəyyənəşdirilməsi, qarşılarına qoyduqları məqsədə çatmaları deməkdir”. (Abbazadə J.T., 2022)

Müasir dövrdə Azərbaycanın təhsil quruculuğu sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərin özülü Ulu Öndər Heydər Əliyevin “Təhsil millətin gələcəyidir” ideyasına əsasən qoyulmuş, davamlı təhsil siyasətinin nəticəsi olaraq bu günə kimi düzgün istiqamətdə həyata keçirilməkdədir. Bu uğurlu siyasətin davamı 9 iyun 2009-cu il tarixində Ölkə başçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən təsdiq olunmuş “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda təhsilin əsas məqsədləri qismində müəyyən edilmişdir. Burada da qeyd olunduğu kimi Azərbaycan təhsilinin əsas məqsədi: “Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək” (Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu).

Buradan da göründüyü kimi, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı İlham Əliyev Cənabları hər zaman gələcək nəsillərin milli-mənəvi dəyərlərə, yüksək mənəviyyatlı və zəngin əxlaqi təcrübəyə yiyələnməsində, onun hərtərəfli inkişafının təmin edilməsində Azərbaycan təhsilinin nə dərəcədə önəmli olduğunu vurğulamışdılar. H.Əliyev özü savadlı, dərin elmi biliyə və yüksək intellektə malik bir şəxs kimi çox gözəl anlayırdı ki, Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda tanınmasında onun güclü iqtisadi qüvvəsi ilə bərabər, savadlı gənclərə də ehtiyacı var.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin vəfatından 20 ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun uzaqgörən siyasəti, ideyaları, məsləhət və tövsiyələri yetişməkdə olan Azərbaycan gəncliyi üçün mayak rolunu oynayır. Onun 1996-cı ildə Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda “Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi tərbiyə məsələsidir, ...mənəvi tərbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz ...Gənclərimiz milli ruhda tərbiyələnməlidir, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişimizi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz...” (Əliyev H.Ə., 2002) fikirləri bu gün də aktuallığını itirməmiş, müasir gəncliyimizin və təhsilimizin inkişafında mənəvi devizə çevrilmişdir.

Müasir mərhələdə Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərinin əksəriyyətində “Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi” mövzusunə həsr olunmuş dərslər keçirilir. Bu qəbildən olan dərslərin keçirilməsinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu sahəsində həyatını “Hər bir vətənpərvər adam, millətini, xalqını sevən hər bir azərbaycanlı Azərbaycanın müstəqilliyinin daimi, dönməz olması üçün iradi səy göstərməlidir” ideyası ətrafında formalaşdıran, dahi şəxsiyyət, öz qırılmaz iradəsi ilə Azərbaycanın müstəqilliyi, onun torpaqlarının azadlığı və bütövlüyü uğrunda daim mübarizə aparmış, Ulu Öndər Heydər Əliyevin keçdiyi nümunəvi həyat yolu və genişmiqyaslı, yaradıcı siyasi fəaliyyəti, bu yolda əldə etdiyi nailiyyətlər, ölkədə siyasi sabitliyin və iqtisadi dirçəlişin yaranması, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması, həyata keçirilən sosial-iqtisadi layihələr, qazanılan uğurlar barədə şagirdlərə ətraflı məlumatlar verməkdən ibarətdir.

Bildiyimiz kimi, bir çox bilik və anlayışların təməli, bünövrəsi ibtidai siniflərdə qoyulur. Bu səbəbdən də fenomenal bir şəxsiyyət kimi, Heydər Əliyev irsinin, onun ideyalarının öyrənilməsi və tədrisinə də sistemli və ardıcıl şəkildə ibtidai siniflərdən başlanılması məqsədəuyğundur. Məhz elə ibtidai təhsil pilləsindən başlayaraq Ulu Öndərin bir müstəqil Azərbaycanın yaradıcısı və dahi şəxsiyyət kimi obrazını açıb göstərmək, uşaqların gözləri önündə onun psixoloji portretini formalaşdırmaq, Ümummilli Liderin Azərbaycan xalqı, millətin azadlığı, dövlət quruculuğu sahəsində apardığı islahatları, vətənpərvərliyi, ana dilimizin qorunması uğrunda mübarizəsi və s. haqqında məlumat verməklə, uşaqlara artıq kiçik məktəb yaşı dövründən etibarən maarifləndirici söhbətlər aparmaq lazımdır. Hər bir müəllim bilməlidir ki, tərbiyə işində tanınmış, gözönündə olan şəxslərin nümunəsi güclü təsir effektinə malikdir. Çünki şagirdlər istər valideynlərin, istərdə də müəllimlərinin söylədikləri, ətraf mühit və ya televiziya ekranında gördükləri, kitablardan oxuyub tanıdıqları görkəmli şəxsiyyətlərin, qəhrəmanların həyatını, fəaliyyətini, yaşayıb-yaratdıqlarını öyrəndikcə, onların obrazlarını gözləri qarşısında canlandırır, həmin şəxslərdən nümunə götürür və hətta onlara bənzəməyə çalışırlar. Bu səbəbdən də, uşaqların nümunə götürəcəkləri şəxslərin düzgün seçilməsi çox vacibdir. Burada məsuliyyət daha çox məktəb müəllimlərinin və dərslük müəlliflərinin üzərinə düşür. Çünki ilkin mərhələdə əsas məlumat və bilikləri müəllimlərin rəhbərliyi altında müxtəlif dərslük, dərs vəsaitləri, əlavə oxu materialları vasitəsilə əldə edən şagirdlər, oradakı obrazlardan

örnek götürürlər. Bu örnəklərin məktəblilərə, xüsusilə də kiçik yaşlı məktəblərə düzgün seçilərək, təqdim olunması vacibdir. Sevindirici haldır ki, müasir mərhələdə tədris olunan fənlərdən asılı olmayaraq, şagirdin hər gün təmasda olduğu dərslik və dərs vəsaitlərinin hər birində Ümummilli Liderinin həyat yolunu və quruculuq fəaliyyətini əks etdirən müxtəlif mövzu və mətnlərə rast gəlmək mümkündür.

Beləliklə, əminliklə qeyd edə bilərik ki, Respublikanın ümumtəhsil məktəblərində “Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi” layihəsi çərçivəsində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin irsindən məqsədyönlü formada ibtidai sinif şagirdlərinin milli ideologiyaya sadıq, vətənpərvər ruhda böyümələri, kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşmaları və ümumilikdə şagirdlərin dünyagörüşünün zənginləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin tərbiyəsində müəyyən fənlərin tədrisi zamanı Heydər Əliyevin şəxsi nümunəsi, elmi irsinin təhlili qədər onun keçdiyi həyat yolu, siyasi fəaliyyəti, dövlətçiliklə bağlı fikirləri də mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Abbaszadə J.T. İbtidai sinif şagirdlərinin tərbiyəsində Heydər Əliyev irsindən istifadənin səmərəli təşkilinin sistemi. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2022
2. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 2002
3. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı: Təhsil, 2009 (www.edu.gov.az)

DEVELOPMENT OF ACADEMIC WRITING SKILLS IN TEACHING TRANSLATION

Gülərə Mustafayeva

Bakı Slavyan Universitetinin Avropa Dilləri Kafedrasının dosenti

Xülasə

Tələbə və aspirantlar arasında tərcümə səriştəsinin formalaşdırılması problemi təhsil sisteminin nümayəndələrinin xüsusi diqqətini cəlb edir. İlk mərhələdə bu problemin həlli üçün məcburi şərtlərdən biri tədqiqat işinə tələbələtin cəlb olunmasıdır. Buraya öz tədqiqatlarının fikirlərini və nəticələrini aydın və məntiqi strukturlaşdırılmış mətn şəklində təkcə öz ana dilində deyil, həm də xarici dildə oxucuya çatdırmaq bacarığı daxildir. Xarici dildə rus/azərbaycan mətninin yenidən qurulmasında çoxsaylı səhvlərin səbəbi tərcümə dilinin normalarına riayət etməklə dəyişməz məzmun planını çatdırmaq üçün zəruri və kifayət edən səviyyədən aşağı səviyyədə həyata keçirilən hərfi tərcümədir. Optimal tərcümə həllini tapmaq üçün əsas vasitələrdən biri tərcümə çevrilmələrini tətbiq etmək bacarığıdır. Bu vəziyyətdə, yalnız transformasiya növlərini bilmək deyil, həm də onların zəruriliyi və kafilik dərəcəsi haqqında aydın təsəvvürə sahib olmaq vacibdir.

Açar sözlər: hərfi tərcümə, dil normaları, tərcümə çevrilmələri

Резюме

Проблема формирования переводческой компетенции у студентов и аспирантов привлекает особое внимание у представителей образования. Обязательными условиями решения данной проблемы на начальном этапе являются участие в проведение научно-исследовательской работы. Сюда входит умение донести мысли и результаты своих исследований до читателя в форме четкого и логически выстроенного текста, причём не только на родном, но и на иностранном языке. Причиной многочисленных ошибок при воссоздании русского / азербайджанского текста на иностранном языке является буквальный перевод, осуществляемый на более низком уровне, чем тот, который необходим и достаточен для передачи неизменного плана содержания при соблюдении норм переводимого языка. Одним из основных инструментов нахождения оптимального переводческого решения является умение применять переводческие трансформации. Важным при этом оказывается не только знание типов трансформации, но и четкое представление о мере их необходимости и достаточности.

Ключевые слова: буквальный перевод, нормы языка, переводческие трансформации

At the present stage, the problem of developing the translation competence of undergraduate and postgraduate students attracts the special attention of educationists. The obligatory and obvious conditions for solving this problem at the initial stage include the ability to convey our thoughts and the results of our research to the reader in a clear and logical text, not only in our native language

but also in a foreign language, especially English, which is the main tool of intercultural communication.

Researches show that the analysis of written work in English (reports and presentations for student scientific conferences, communications on the topic of a master's thesis, abstracts and summaries of graduate students' scientific articles) indicates a very low level of linguistic competence, which is proved by numerous errors at different linguistic levels, such as spelling, lexical, grammatical, stylistic, and punctuation errors. Almost all of them are originally created in their native (Russian or Azerbaijani) language and only then translated into a foreign language. Presenting the content of their original text in a foreign language, the author is involved in translation. Translation activity is associated with considerable difficulties, and its implementation requires certain skills, which are peculiar only to specialists of the language profile.

The reason for numerous mistakes when reconstructing the Russian / Azerbaijani text in a foreign language is a literal translation. According to L. S. Barkhudarov, "A literal translation is a translation carried out at a lower level than that which is necessary and sufficient to convey [1, p. 186]. V. N. Komissarov is more categorical in his judgments: "Literal translation is a translation that reproduces communicatively irrelevant (formal) elements of the original, as a result of which either the norms of the foreign language are violated, or the actual content of the original is distorted, but not transmitted" [2, p. 234]. However, the practice of teaching shows that a 'bad' literal or literal translation can be quite useful if to consider it not as a final product, but as a draft of translation, which needs to be processed, i.e., edited" [6, p. 4], which again is impossible without certain translation skills.

The problem of the appropriateness of the use of translation as a teaching technique in the teaching a foreign language has always been interpreted very ambiguously, and teachers' opinions on this issue have constantly changed and is continuing to change. However, with the appearance of the communicative method translation as a method of teaching a foreign language was practically excluded from the training assignments. The efforts of teachers were completely reoriented to the forming abilities and skills of translation-free learning of speaking and reading of foreign language professional-oriented literature.

The main translation skill is the ability to find the best version of the translation. However, in order to achieve maximum results, the teacher must first explain to the student what a good translation is and how it can be created. Since translation in many ways a creative process, the teacher inevitably faces the difficulty of presenting the material in a clear manner.

Usually the translation decision when recreating a text in a foreign language is made by the translator in the process of going through some intermediate options, which implies:

- 1) the ability to generate different variants of translation, i.e. the ability to express the same semantic content in different ways;
- 2) the ability to see the defective variants among a number of variants and to eliminate (transform) them, and also
- 3) the ability to choose the best from a number of acceptable options [4, p. 47].

One of the main tools for finding the best translation solution is the ability to apply translation transformations. It is important not only to know the types of transformations, but also to have a clear idea of their necessity and sufficiency.

L.K. Latyshev, for example, singles out the following principles as strategic guidelines that help not to fall into one or another extreme when performing transformations [4, p. 253]:

1. Motivation of the transformation: the transformation must be motivated by the need to achieve equality of impact of the source text and the translated text on its recipients.
2. Economy of the transformation: from a number of possible transformations, the one that solves the problem of achieving the equivalence of the impact at the expense of less semantic and structural deviations from the original is preferable.
3. Principle of limitation of the measure of translation transformations: supertransformations are unacceptable even in cases where their use is formally justified by the desire to achieve

equivalence of the source text and the text of the translation, that is, transformations should not lead to "re-literation", which casts doubt on the derivation of the translated text from the source.

Extremely useful for the formation of all of the above skills is the ability to use the word-for-word translation correctly.

As a rule, in the most general form, a word-for-word translation is understood as a text obtained as a result of word-for-word translation [5, p. 156]. When translating from Russian or Azerbaijani into English, the use of forced lexical and grammatical transformations is usually associated with the translation of impersonal sentences, some negative and emphatic constructions, participative qualifiers, reflexive verbs, participles, etc.

The analysis of the substitutes allows us not only to illustrate, but also to teach students to see the typical mistakes made when rephrasing the content of the original text in a foreign language. These, [4, p. 5], include:

1) Errors in the pre-translational analysis of the source text in Russian or Azerbaijani. The practice of teaching shows that the original Russian or Azerbaijani text is often characterized by verbosity, vagueness and confusion of phrases, violation of the logical connection between sentences and its parts, as well as the presence of clearly excessive vocabulary, and turns. This is why it is important to teach students that accuracy and clarity in the text in the native language is a prerequisite for its adequate presentation in the target language.

2) Errors at the grammatical level due to the incorrect use of grammatical forms and syntactic construction of sentences; incorrect control; incorrect arrangement of punctuation marks, in particular, commas, etc.

3) Errors at the lexical level, caused by mixing up concepts and choosing English words with the wrong meaning; incorrect use of pseudo-international words or "false friends of the translator"; violation of lexical combination of words.

4) Errors at the level of text-forming means, caused by the wrong choice of linking words that make up the logical and semantic grid of the text; shift of the semantic emphasis and violation of thematic links.

Further work with the translations is related to the analysis and elimination of errors caused by purely Russian or Azerbaijani ways of expressing thoughts. At this stage, students are expected to understand how to overcome lingo-ethnic barriers by using translation transformations.

CONCLUSION

To summarize, let us note that such a meaningful approach to interlinear translation allows a teacher to effectively combine the teaching of translation skills with the development of students' linguistic literacy in writing an academic text in a foreign language. Besides, working with the interlinear translation gives a possibility to correct in a definite way such universal for all languages skills as subject and content structuring and text composition, which obviously improves the quality of academic writing as the main indicator and the key component of academic literacy of a modern translator

References

1. Barkhudarov L. S. Language and translation (questions of general and private theory of translation). Moscow: International relations, 1975, 240 c.
2. Komissarov V. N. Translation theory (linguistic aspects). M., 2004, 253 c.
3. Kochetkova N. S. Overcoming destructive interference in the punctuation of a simple sentence in scientific and technical translation // Philological Sciences. Voprosy teorii i praktika. 2017, part 1. p. 133-135.
4. Latyshev L. K. Translation technology: textbook for students of linguistic universities and faculties. M.: Publishing Center "Academy", 2005, 320 c.
5. Nelyubin L.L. Explanatory Dictionary of Translation. 3 Ed. M.: Flint; Nauka, 2003, 320 c.
6. Slepovich I. S. A Course in Translation. Minsk: TetraSystems, 2001, 320 c.

İŞGÜZAR ÜNSİYYƏT

Ülviyyə Rəcəbli
Bakı Slavyan Universiteti

Summary

All business people must master the technique of live communication both at the individual and collective levels, as well as the skills of verbal behavior. In the course of communication, at least, the interaction of two personalities occurs; communication is a type of independent human activity and an attribute of other types of activity. Business communication is an important factor not only in the formation and improvement of an employee, but also in his moral and physical health. In addition, communication is a universal way of understanding other people, their inner world.

Key words: business communication, collective, individual, discussion.

Резюме

Все деловые люди должны овладевать техникой живого общения как на индивидуальном, так и на коллективном уровне, а также навыками словесного общения. Во время общения происходит, как минимум, взаимодействие двух личностей; общение является видом самостоятельной человеческой деятельности и атрибутом других видов деятельности. Деловое общение является важным фактором не только становления и совершенствования работника, но и его духовного и физического здоровья. Кроме того, общение – это универсальный способ познания других людей, их внутреннего мира.

Ключевые слова: деловое общение, коллективное, индивидуальное, дискуссионное.

İşgüzar ünsiyyətin idarə edilməsi insanların qarşılıqlı fəaliyyətinin idarə edilməsinin çoxsaylı forma və metodlardır. İşgüzar ünsiyyət prosesində artıq qurulmuş əlaqələrin hesabına insanların hansısa məlumatları qəbul etməsi, əhval-ruhiyyələri, şayiələrin yayılması, yaxud yayılmasının qarşısının alınması, informasiya mənbələrinin müdafiə edilməsi, yaxud dağıdılması baş verir. Tamamilə aydındır ki, bütün işgüzar insanlar həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə canlı əlaqə texnikasına, həmçinin sözlə davranma bacarıqlarına yiyələnəlməlidir. Ünsiyyət zamanı, ən azı, iki şəxsiyyətin qarşılıqlı təsiri baş verir; ünsiyyət müstəqil insan fəaliyyətinin bir növü və fəaliyyətin digər növlərinin bir atributudur. İşgüzar ünsiyyət təkcə işçinin formalaşması və təkmilləşməsinin yox, həm də onun mənavi və fiziki sağlamlığının mühüm amilidir. Bundan başqa, ünsiyyət - başqa insanları, onların daxili aləmini dərk etməyin universal üsuludur. İşgüzar ünsiyyət sayəsində işçi özünün təkrarolunmaz şəxsi işgüzar xassələrini formalaşdırır. İşgüzar ünsiyyət müxtəlif vəzifələri yerinə yetirir. Onlardan başlıca olan aşağıdakılardır:

- Qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili;
- Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
- İnsanların bir-birini dərk etməsi. Bütün bunlar ünsiyyətin kommunikativ texnikası olmadan həyata keçirilə bilməz. Ona yiyələnmə səviyyəsi işçinin peşəyə yararlığının ən başlıca göstəricisidir. Başqa sözlə, peşəkar işçi aşağıdakıları bacarmalıdır:

- Ünsiyyətin məqsəd və vəzifələrini ifadə etməyi;
- Ünsiyyəti təşkil etməyi;
- Şikayət və ərizələri araşdırmağı;
- Ünsiyyətin bacarıq və üsullarına, taktika və strategiyasına yiyələnməyi;
- Danışqlar aparmağı, işgüzar müşavirəni idarə etməyi;
- Münaqişələrin qarşısını almağı və onları həll etməyi;
- Sübut etməyi və əsaslandırmağı, dəlillər göstərməyi və inandırmağı, razılıq əldə etməyi, söhbət, diskussiya, dialoq, mübahisə aparmağı;
- Psixoterapiya həyata keçirməyi, həmsöhbətindəki stressləri, qorxu hissini aradan qaldırmağı, onun davranışını idarə etməyi. Ünsiyyətin idarə edilməsinin sosial-psixoloji metodları mövcuddur: yoluxdurma, təlqinetmə, təqlid etmə, inandırma, dəb, məcburetmə (Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T., 2010).

Yoluxdurma-şəxsiyyət tərəfindən müəyyən psixoloji vəziyyətin təbii şəkildə və qeyri-iradi qəbul edilməsidir.

Təlqinetmə-bu subyektin başqalarına fəal surətdə təsir göstərməsidir. Təlqinetmə təlqin mənbəyinin nüfuzlu olması, həmin mənbəyə inamın güclüliyi və təlqinedici təsirə müqavimətin olmaması şəraitində baş verir.

Təqlid etmə-bir insan tərəfindən başqa insanın müəyyən davranış nümunəsinin, danışiq tərzinin və s. təqlid edilməsidir. Təqlidin ən kütləvi təzahürü dəbə uyğunlaşma, xüsusilə, geyim, danışiq tərzinin düşünmədən təkrarlanması və özünün cəmiyyətin pərəstiş etdiyi ən müxtəlif insanlar kimi aparmaqdır.

İnandırma-bir insanın dünyagörüşünün başqa birisinin baxışlar sisteminə köçürmək üçün edilən məqsədyönlü təsir olub, şəxsiyyətin şüur sahəsinə təsirin əsas üsuludur. Onun məqsədi informasiyanın mənimsənilməsi zamanı şəxsiyyətin təfəkkürünü fəallaşdırmaq, inamı formalaşdırmaqdır.

İnandırma metodu həm adi həm də nəzəri təfəkkürə təsir göstərir. Adi təfəkkür səviyyəsində bu təsir nəticəsində anlama yaranır. Bu təfəkkür formasında nə haqdasa anlayışlar, ötürülən informasiyaya inam mövcuddur. Bütün bunlar sadə dərk etmə xarakterinə malikdir.

Təlqinetmə daha mürəkkəb metodudur. Bu, insanın idarəsinin ziddinə onun söz, yaxud digər bir vasitə ilə lazım olan psixoloji vəziyyətə (əhvalruhiyyəyə, təəssürat, fəaliyyət) gətirilməsidir.

Təlqinetmənin təqlid etmədən fərqi ondan ibarətdir ki, təqlid etmə zamanı məqsədə nail olma informasiya mənbəyinin əyaniliyi, yaxud ondan gələn informasiyanın yüksək cazibədarlığı ilə əldə olunur. Burada obraz (daha dəqiqi-obyekt) informasiyanın dərk edilməsində əsas rol oynayır. Təlqinetmə zamanı isə məqsədə çatma bilavasitə emosional təsirlə müəyyən edilir ki, onun da əsas qüvvəsi sözdür.

Məcburetmə-əvvəlki metodlara müqayisədə insanlara təsirin ən zorakı üsuludur, çünki insanları öz arzu və inamlarını əksinə getməyə məcbur etməyi nəzərdə tutur.

Məcburetmənin əsasında cəzalandırma və s. kimi fərd üçün arzuolunmaz nəticələrdən qorxmaq dayanır. Etik baxımdan məcburetməni yalnız müstəsna hallarda, məsələn, məsələ hüquqi qaydaların, yaxud cəmiyyətin əxlaq normalarının pozulmasına qədər gedib çatdığı halda haqlı saymaq olar.

Ünsiyyət prosesində inandırma, təlqinetmə, təqlid etmə və məcburetmə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan metodlar sistemi kimi tətbiq olunur. Rəhbər işçi yığıncaqların, müxtəlif kütləvi görüş və müşavirlərin keçirilməsi zamanı onlardan ağılla istifadə etməyi bacarmalıdır. Ünsiyyət üslubuna təsir göstərən amilləri nəzərdən keçirək:

1. Auditoriyanın tərkibi. Burada onun mədəni-təhsil, milli, yaş, psixoloji və peşəkarlıq keyfiyyətlərini səciyyələndirən hər bir məsələnin nəzərə alınması vacibdir. Müxtəlif auditoriyalar yaxşı kommunikasiya təsirinə əldə edilməsi üçün xüsusi yanaşma tələb edir.

2. Çıxışın materialının məzmunu və xarakteri. Məsələn, peşəkar fəaliyyətin aktual məsələlərinin işıqlandırdığı çıxışda avtoritar intonasiya, sərt mülahizələr yolverilməzdir. İnsanlara daha çox inam nümayiş etdirmək, çıxış prosesində onlarla məsləhətləşmək lazımdır. Bu zaman dostyana şəkildə fikir mübadiləsi, biliklərinizi qarşılıqlı surətdə zənginləşdirmək arzusunu açıq göstərilməsi kommunikativ ünsiyyətin etibarlı variantıdır.

3. Çıxış edən öz şəxsi-işgüzar keyfiyyətlərini, insanlara şərh etmək istədiyi problemlərə peşəkar bələdliyini obyektiv şəkildə qiymətləndirməsi. Elmi-iqtisadi və əməli hazırlığın qiymətləndirərkən nə çox yüksəyə qalxmaq, nə də olduqca aşağı enmək lazımdır. Şəxsi kommunikasiya keyfiyyətlərini tənqidi şəkildə qiymətləndirmək lazımdır. Çıxış edən ünsiyyət texnikası üzərində ciddi düşünməli, ünsiyyət prosesində özünü nəzarətdə saxlamalıdır.

İşgüzar ünsiyyətin bir neçə növü mövcuddur:

- Mentorçu-öyrədici, nəsihətamiz;
- Ruhlandırıcı-insanları ruhən yüksəldən, onlara öz mənəvi qüvvələrinə və şəxsi keyfiyyətlərinə inam aşılayan;
- Qarşıdurma yaradan-insanlarda etiraz etmək, razılaşmamaq arzusu doğuran;
- İnformasiya verən-dinləyicilərə müəyyən məlumatların verilməsinə, onların yaddaşında hansısa biliklərin bərpa edilməsinə yönəldilən.

Mentorçu ünsiyyətdən hər vasitə ilə xilas olmağa çalışmaq, rəhbər işçinin nitqində nəsihətamiz ünsiyyət çalarlarının yaranmasından çəkinmək lazımdır. Ünsiyyət zamanı özünün insanlar üzərində

intellektual, yaxud hər hansı üstünlüyünü nümayiş etdirən, şərh edilən materiala onların reaksiyasına əhəmiyyət vermədiyinizi göstərən duruş tərzı olmalıdır (Şiriyev F., 2014).

Müasir insanlar informasiya ünsiyyətinə təmkinlə yanaşırlar. Onlar fikir mübadiləsi etmək, real amilləri elmi şəkildə anlamaqla özlərini təsdiq etmək, şəxsi inamlarını formalaşdırmaq istəyirlər. Hazırda ruhlandırıcı ünsiyyətin populyar olması heç də təsadüfi deyil. Belə ünsiyyət gedişində insanlar intellektual ünsiyyətin üstünlüklərindən zövq alırlar. Onlarda öz mənəvi aləmlərini təkmilləşdirmək tələbatı aktuallaşır. Ruhlandırıcı ünsiyyət yüksək ünsiyyət mədəniyyətinin göstəricisidir.

Qarşıdurma yaradan ünsiyyət bir sıra hallarda didaktik baxımdan zəruri olur. Passiv, yaxud necə deyirlər, heç nə ilə heyrləndirmək mümkün olmayan auditoriyalar olur. Ya da elə çıxış mövzuları olur ki, ən müxtəlif səbəblərdən insanlarda maraq yaratmır. Belə hallarda ünsiyyətin qarşıdurma yaradan tərzı insanların diqqətini fəallaşdırmaq, onları müzakirə edilən problemə cəlb etməklə daha çox diskussiyaların yaranmasına, müxtəlif nəzər nöqtələrinin qarşılaşdırılmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2010, 333 s.
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013, 277 s.
3. Əbülhəsəni T., Zülfüqarlı S., A.Rzai. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2014, 469 s.
4. Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyətin psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007, 180 s.
5. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. B., 2014, 399 s.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ HƏNDƏSƏ ELEMENTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ MULTİMƏDİYADAN İSTİFADƏ

Minayə Sadıxova,

Zöhrə Əliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

Summary

The use of multimedia in teaching elements of geometry in elementary grades is defined as follows. The application of new technologies in elementary classes develops the logical and creative abilities of students, and the use of computers as a tool, the use of package programs in the form of slides, has a positive effect on the formation of geometric content lines in the mathematics education of elementary classes. The use of information technologies in the mathematics education of primary classes requires an approach to education in accordance with the requirements of the national curriculum, and the possibilities of computer programs in increasing visibility are very wide. In-depth study and research of the subject helps the development of mathematical thinking and algorithmic thinking of children in modern schools, and a teacher who plans to use a computer in his class should know that the computer has more harm than good. Also, if the entire lesson is conducted through the computer, it will make the children tired. A primary school student should not sit at the computer for more than 20 minutes. Therefore, it is necessary to use these 20 minutes effectively. It should be taught to children from primary grades that the computer is not a game tool, but a tool for solving a specific problem.

Key words. *information, geometry, visual, software, computer, multimedia.*

Резюме

Использование мультимедиа в обучении элементам геометрии в начальных классах определяется следующим образом. Применение новых технологий в начальных классах развивает логические и творческие способности учащихся, а использование компьютеров в качестве инструмента, использование пакетных программ в виде слайдов положительно влияет на формирование геометрических содержательных линий в учебном процессе. Использование информационных технологий в математическом образовании начальных классов требует подхода к обучению в соответствии с требованиями национальной учебной программы, а возможности компьютерных программ в повышении наглядности очень широки. Углубленное изучение и исследование предмета помогает развитию математического мышления и алгоритмического мышления детей в современных школах, и учитель, который планирует использовать компьютер на своем уроке, должен знать, что от компьютера больше вреда, чем пользы. Ученик начальных классов не должен сидеть за компьютером более 20 минут. Поэтому необходимо эффективно использовать эти 20 минут. Детям начальных классов следует учить, что компьютер – это не игровой инструмент, а инструмент для решения конкретной задачи.

Ключевые слова: *информация, геометрия, визуализация, программа, компьютер, мультимедиа.*

Müasir dövrdə informasiya texnologiyaları cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Belə ki, bu texnologiyalar bəşəriyyətin qədəm qoyduğu informasiya cəmiyyətində çalışan mütəxəssislərin professional fəaliyyətinin əsas alətinə çevrilmişdir. Mənimsənilməsi zəruri olan məlumatların durmadan artdığı hazırkı dövrdə təlim fəaliyyətində texniki vasitələrdən istifadə olunması ən səmərəli tədbirlərdən biri kimi nəzərdə tutulur. Bu hər şeydən əvvəl təlimdə istifadə olunan texniki vasitələrin informasiya mübadiləsi vasitəsinə çevrilir. Mənimsəmənin səmərəliliyini artırır. Təlimdə texniki təlimlərdən istifadə olunması şagirdlərə çatdırılacaq məlumatların həcmi artırmağa, şagirdlərin idrak fəaliyyətini fəallaşdırmağa, material çatdırma formasını dəyişdirməyə və s. imkan verir. Müasir dövrdə təlim prosesində audiovizual vasitələrdən istifadənin rolu daha çox genişlənməmişdir. Bu vasitələrdən istifadə olunması ayrı-ayrı dərslərdə müəllimin məlumatvermə funksiyasının həyata keçirmək imkanını artırır.

Müasir dövrdə proqramlaşdırılmış təlimdən, xüsusilə, proqramlaşdırılmış təlim maşınlarından istifadəyə müəyyən yer verilir. Belə bir təlimlə bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə prosesini idarə etmək yolu ilə öyrətmək, təlim vermək nəzərdə tutulur. İnsanlar minilliklər boyu informasiyaları şifahi olaraq ötürmüşlər. Lakin bu zaman informasiyanı qəbul edəndə onu ötürən arasında bilavasitə ünsiyyət olması lazım gəlirdi. Bu gün elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir zaman, ölkəmizdə kompüterləşmə həyatımıza fəal şəkildə daxil olduğu halda təlim-tədris prosesində dəyişikliklər baş verir. Müxtəlif forma və metodlar tətbiq edilir. İbtidai məktəblərdə şagirdlərin ilk dərslərdə kompüterlə tanışlıq bu imkanları artırır. Əlbəttə, ilk vaxtlarda onların yaş xüsusiyyətlərini və meylini nəzərə alaraq adi oyun, şəkil nümayişlərindən istifadə etmək lazımdır. Daim şagird və müəllim bu mürəkkəb, eyni zamanda maraqlı texnikadan informasiya alır, informasiyalarla işləyərkən insan beyni əsasən iki funksiyayı yerinə yetirir: 1) informasiyanın yadda saxlanması; 2) informasiyanın emalı.

Təlim prosesində ən səmərəli yol bu və ya digər situasiya üçün əlverişli olan pedaqoji texnologiyayı tətbiq etməkdir. Pedaqoji texnologiya dedikdə qabaqcadan verilmiş xarakteristikalar üzrə kompüter təlimi üçün işlənib hazırlanmış optimal didaktik proseslər başa düşülür.

Təlim prosesi müəllimin fəaliyyəti ilə şagirdin fəaliyyətini özündə birləşdirir. Müəllimin fəaliyyəti öyrətmə, şagirdin fəaliyyəti isə öyrənmə adlanır. Məhz bu iki fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində gerçəkliyin dərk olunması prosesi həyata keçir. Gerçəkliyin tam və qısa zaman kəsiyində dərk edilməsi üçün təlim prosesinə ibtidai siniflərdən yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqinə zərurət vardır.

Tədris prosesində informasiya texnologiyalarından, xüsusən kompüter texnologiyalarından istifadə yüksək nəticələr əldə etmək üçün zəmin yaradır.

Belə ki, təlimdə kompüter texnologiyalarının tətbiqi:

- müəllim ilə şagirdlərin fəal ünsiyyətini təmin edir;
- şagirdlərin idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək imkanı yaradır;
- qısa müddətdə şagirdlərə daha çox bilik, bacarıq və vərdislər aşılamağa, başqa sözlə, müəllimi təlimin səmərəsini yüksəltməyə sövq edir; onların özlərinin müstəqil olaraq bilik, bacarıq və vərdislər əldə etmələrinə şərait yaradır;
- təlimdə şagirdlərə yeni informasiya texnologiyalarının bütün imkanlarından həmçinin, informasiya bolluğu şəraitində onların bu informasiyalardan səmərəli istifadə etməyə, özlərinin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə səviyyəsini müəyyən etməyə geniş imkanlar açır.

Tədris prosesində təlimin ənənəvi metodlarından istifadə edildikdə informasiyalar şagirdlərə ya auditiv, ya da vizual yolla çatdırılır. Lakin bu iş üçün kompüterin qrafik, mətn, səs, video, şəkil və başqa informasiyaları eyni zamanda çatdırmaq imkanları mövcuddur. Bu isə şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdislərin aşılınması üçün onların əsas hiss üzvlərinə kompleks təsir etməyə şərait yaradır. Bütün bunlar tədris prosesində şagirdlərə zəruri informasiyaları qavramağa, özlərinin bilik, bacarıq və vərdislərini təkmilləşdirməklə yanaşı, maraq dairələrini genişləndirməyə, imkan verir; tədris prosesini isə daha da rəngarəng və cəlbedici olmasına kömək edir. Bu qeyd olunanlar buraxılış işinin aktuallığına dəlalət edir.

Beləliklə, ibtidai siniflərin riyaziyyatın təlimində həndəsi anlayışların formalaşdırılması məqsədilə kompüter texnologiyalarının yuxarıda izah olunan səmərəsi və perspektivlərinin istifadəsinin aktuallığı şübhə doğurmur.

Son zamanlar kiçikyaşlı məktəblilərin həndəsə təliminə yeni yanaşma həyata keçirilir. Bu yanaşma həndəsi fiqurların xassələrinin öyrənilməsinə üstünlük verilməsi əsasında qurulur ki, bu da kiçikyaşlı məktəblilərin qavrama fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğundur. Uşaqlar məktəbə üçölçülü cisimləri təsvir etmək və fərqləndirmək bacarığına malik zəngin təcrübə ilə gəlirlər, lakin onları tam şəkildə dərk etmirlər. Buna görə də ibtidai siniflərdə həmin təcrübənin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi, həmçinin, uşaqlar tərəfindən həndəsi obrazların ilkin xassələrinin ayrılması vəzifəsi ön planda durur.

Üçüncü sinifdə həndəsi fiqur anlayışı dəqiqləşdirilir, müstəvi fiqurların sahəsi, bərabərtərəfli çoxbucaqlı, fiqurların bərabərliyi kimi zəruri həndəsi anlayışlar haqqında təsvirlər formalaşdırılır (Musayeva, Ş.A. 2010:47).

İbtidai siniflərdə həndəsənin hazırlıq kursunun zəruriliyi və onun öyrənilməsi vəziyyəti artıq uzun illərdir ki, pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən müzakirə olunur. Müasir dövrdə həndəsənin hazırlıq kursu ibtidai siniflərdə öz layiqli yerini tapmamışdır. Bunun səbəbi isə kursun müxtəlif variantlarının yaranması olmuşdur. Nəticədə, ibtidai siniflərdə həndəsə elementlərinin öyrənilməsi ənənəvi olaraq deduktiv xarakter daşımışdır; məlum olduğu kimi, həndəsənin deduktiv təlimində bu və ya digər teoremi isbat edərkən yalnız ilkin anlayışlara, aksiomlara, təriflərə, artıq isbat edilmiş teoremlərə və münasibətlərə istinad olunur. Çertyojdan bilavasitə müəyyən olunan aşkar faktlar nə əyani, nə də gizli formada istifadə edilə bilməz. Nəticə etibarilə, aşkar, bilavasitə müəyyən olunmuş faktlar və ya həndəsi fiqurların xassələri uşaqlara həndəsənin sistematik kursunun öyrənilməsindən əvvəl-ibtidai siniflərdə məlum olmalıdır.

Multimediyadan istifadə edərək "Vizual həndəsə" yaradılır: 1. Səthlər. Xətlər. Nöqtələr. Şagirdlər həndəsi formalı müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirərkən məlum olan nöqtə, xətt və səthlər anlayışlarını tətbiq edirlər: əyri, düz xətt, şüa, qırıq xətt. 2. Bucaqlar. Çoxbucaqlar. Çoxüzlülər. Bu bölmədə kiçik məktəblilərin bucaqlar və çoxbucaqlar haqqında təsvirləri ifadə edilir. Şagirdlər çoxbucaqlı bir səth anlayışına əsaslanaraq çoxüzlülərlə tanış olurlar. Şagirdlərin qrafik məlumatları oxumaq, fəza fiqurlarını təsvir edərkən görünən və görünməyən xətləri vurğulamaq bacarıqlarının formalaşdırılması üzərində iş davam edir. Bu kursun əsas məqsədi şagirdlərdə riyazi məzmunun mənimsənilməsi zamanı analiz və sintez, müqayisə, təsnifat, bənzətmə və ümumiləşdirmə kimi əqli fəaliyyət metodlarının məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmasıdır (Qaralov, Z.2004:25)

Müəyyən olunmuş həndəsə kursunun mövzularının məqsədləri aşağıdakılardır: İlk mövzunun məqsədi uşaqlarda əyri və düz səthlər, əyri və düz səthə xətlər çəkmək bacarığı haqqında fikirlər formalaşdırmaqdır; qapalı sahələrin xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq, şagirdlərin qrafik məlumatları oxumaq, düz səthlərdə və çoxüzlü səthlərdə görünən və görünməyən xətlər çəkmək və fərqləndirmək bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Qeyd edək ki, Vizual həndəsədə şagirdlər aşağıdakı həndəsi anlayışlarla tanış olurlar: 1.sınıq xəttin uzunluğu; 2. düz bucaq; 3. iti bucaq; 4. düzbucaqlı; 5. kvadrat. Beləliklə, şagirdlər bacarmalıdır: • müxtəlif üçbucaqları ayırd edə bilməyi; • transporterdən istifadə etməyi, bucağın qiymətini tapmağı; • həndəsi fiquru analiz etməyi, rəsm alətlərindən istifadə edərək fiqurları çəkməyi; • həndəsi fiqurları kağızdan modelləşdirməyi (Голосов, В.2019:89).

Vizual həndəsənin köməyi ilə şagirdlər: a) təsvir eləməyi bacarmalıdır. 1.həndəsi formalar haqqında: xətlər (düz, əyri, qırıq xətt, şüa, segment); küncələr (düz, kəskin, darıxdırıcı); 2.çoxbucaqlar və onların açıq sayına görə təsnifatı; 3.düz və maili cisim fiqurların həcm arasındakı fərq haqqında. b) bilməlidir: nöqtə, xətt, əyri, sınıq xətt, şüa, segment, bucaq, çoxbucaqlı, üçbucaq, dördbucaqlı, düzbucaqlı, kvadrat, dairə, oval; c) bacarmalıdır: düz xətlər, şüalar, parçalar, sınıq xətlər; tanış həndəsi fiqurları hərflərlə təyin etmək; fəza fiqurları verilir.

Ədəbiyyat

1. Qaralov, Z. (2004). Riyaziyyat I-IV. Bakı
2. Musayeva, Ş. A. (2010). Təlimdə kompyuterləşmənin inkişafı xüsusiyyətləri. Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Bakı, № 1,
3. Луканкин, Т.Л., Саннинский, В.Я., Колягин, Ю. М. (2018). Методика преподавания математики в средней школе. М.
4. Голосов, В. (2019). Использование ИКТ на уроках в начальной школе. М.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Jalə Salmanova

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

Summary

The article deals with the rules of forming intercultural communicative skills and using them in accordance with the context in foreign language teaching. The role of social culture in the formation and using language is quite large. Thus, language learners should develop intercultural communicative skills while learning a foreign language, and approach to language as a social tool. By referring to the document CARAP (Pluralistic Approach to Languages and Cultures), which was approved by the Council of Europe's language and culture commission in 2007 are emphasized the importance of teaching language and culture in the article, as well. This document states that when learners use their mother tongue and the target language, they understand the similarities and differences between them, distinguish intercultural awareness, and it is precisely the impetus for the formation of intercultural skills. The environment plays a big role in leaning and understanding a foreign language.

Key words: *intercultural communication, pluralistic approach, integration, native language, collaboration*

Резюме

В статье рассматривается проблема формирования навыков межкультурного общения при обучении иностранному языку. Роль социальной культуры в обучении и использовании иностранного языка достаточно велика. Разнообразие культур является наибольшей ценностью человеческих обществ. Каждый человек создает свою собственную культуру в соответствии с их потребностями. В обществе, где используется один и тот же язык, формирование языка может варьироваться в зависимости от разных социальных классов или регионов. Таким образом, изучающие язык должны подходить к языку как к социальному инструменту, помимо формирования навыков межкультурного общения при изучении родного и иностранного языков. В статье также цитируются теории лингвистов и ученых, таких как Кристиан Пюрен, Андре Мартине и Мишель Кандалье, и предлагаются мнения по этой теме. Согласно Пурану, основные принципы обоих подходов заключаются в том, что учащиеся выполняют проекты, предполагающие социальную, совместную деятельность по изучению языка и культуры. Это считается одной из существенных черт, характеризующих обучение языку. Таким образом, в нашей стране, изо дня в день развивающейся в поликультурном обществе, можно считать необходимым эффективным и целесообразным изучение иностранных языков.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, плюралистический подход, интеграция, родной язык, сотрудничество*

Dilin ən mühüm cəhəti onun ünsiyyət ehtiyaclarını təmin edən əvəzsiz bir vasitə olmasıdır. Dilçi Andre Martinetin fikrincə “dil elə bir ünsiyyət vasitəsidir ki, ona uyğun olaraq insan təcrübəsi hər bir cəmiyyətdə fərqli şəkildə semantik məzmun və fonik ifadə ilə təchiz edilmiş vahidlərlə, monemlərlə təhlil edilir. Onların bir-birilə qarşılıqlı əlaqələri bir dildən digərinə görə fərqlənir və formasını dəyişir”. Yaguello dili “ictimai münasibətlərin idarə etdiyi simvolik sistem” hesab edir (Yaguello M., 2003). Mədəniyyət öz daxilində müxtəliflik yaradan insanların yaratdığı və nəsildən-nəsilə ötürdüyü maddi və mənəvi dəyərdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin qurulması və müxtəlif fərdlər və ya cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi hədəf dilin mədəniyyətini bilməyi zəruri edir. Xarici dil biliklərinin inkişafında və istifadəsində sosial mədəniyyətin rolu kifayət qədər böyükdür. Bu səbəbdən eyni dildən istifadə edilən cəmiyyətdə dilin istifadəsi müxtəlif sosial təbəqələrə və ya bölgələrə görə dəyişə bilər. Beləliklə, dilöyrənənlər ana dili və xarici dili öyrənərkən mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırmalı, dilə sosial bir vasitə kimi yaşamaqlıdırlar. “Mədəni özəlliklər insanları birləşdirən ümumi-bəşəri dəyərlərin vəhdətini pozmur, əksinə onları daha da məhsuldar edir” (Əhmədova S., 2014). Püran dil və mədəniyyətin tədrisində kommunikativ və perspektiv yaşamanın səmərəlilik prinsiplərini müqayisə edərkən qeyd edir ki, hər iki yaşamanın əsas məqsədi ünsiyyət qurmaq, situativ birgə fəaliyyətlərdə iştirak etmək və birgə hərəkət etmək – birgə əməkdaşlıq etməkdir (Puren C., 2004). Avropa Şurası tərəfindən hazırlanmış perspektiv yönümlü dil tədrisi ortaq mədəniyyəti, dil və mədəniyyət arasında əlaqəni özündə birləşdirir. Pürana görə hər iki yaşamanın əsas prinsipləri dil və mədəniyyətin öyrənilməsində tələbələrin sosial, birgə fəaliyyətləri ehtiva edən layihələr həyata keçirmələridir. Bu dil tədrisini səciyyələndirən əsaslı xüsusiyyətlərdən hesab edilir.

CARAP (Dillərə və mədəniyyətlərə plüralist yanaşma) sənədində qeyd edildiyi kimi, plüralist yanaşma öyrənənlərin həm ana dilində, həm də hədəf dildə sosial-mədəni biliklərin qarşılıqlı tədrisinə eyni anda yanaşmaya üstünlük verilir. Bu sənəd Mişel Kandalienin rəhbərliyi ilə tərtib edilmiş və Avropa Şurasının dil və mədəniyyət komissiyasının qərarı ilə 2007-ci ildə xarici dilin tədrisində rəsmi sənəd kimi qəbul edilmişdir. İnsanlar arasında səmərəli ünsiyyət və ümumi, birgə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi mədəniyyətlərarası şüurun mənimsənməsi və müxtəlif mədəniyyətlərin assosiasiyası ilə mümkündür. Kandalie xarici dilin tədrisinə tək bir nöqteyi-nəzərdən deyil, dörd fərqli prizmadan yanaşaraq dil tədrisində elmi yeniliyə nail olmuşdur: **“Dillərə oyanış, ana dilləri arasında qarşılıqlı anlaşma, mədəniyyətlərarası yanaşma, integrasiya olunmuş dil tədrisi”** (Candelier, 2007).

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının səmərəli şəkildə formalaşdırılması fərdin müxtəlif mədəniyyətləri tanımaq və mədəniyyətlərarası əlaqəni qurmaq bacarığı ilə birbaşa bağlıdır. Dil öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyan hər bir fərd müxtəlif sosial kontekstlər çərçivəsində dildən düzgün istifadə edərək uğurlu ünsiyyətin və qarşılıqlı əlaqənin əldə edilməsinə nail ola bilər (Grosjean, 2008). Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, müxtəlif mədəni mənşəyə və irsə malik şəxslər arasında yeni yanaşma modelləri ilə çoxdilli və çoxmədəniyyətlik prinsiplərinin sintezləşdirməsi multikultural cəmiyyətdə dil biliklərinin inkişafında əvəzsiz rol oynayacaqdır. Nəticə etibarilə xarici dilin öyrədilməsi təkcə başqa mədəniyyətlərə açıq olmağı və başqa mədəniyyətlərdən xəbərdar olmağı deyil, həm də bu fərqlərin dil istifadəsinə təsirini ayırd etməyi tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Candelier M. CARAP. Cadre de Référence pour les Approches Plurielles des Langues et des Cultures. Strasbourg : Conseil de l'Europe, 2007.
2. Chevalier J-C., Interviewer Martine A. La linguistique, Presses Universitaires de France, vol. 37, no 1, janvier 2001.
3. Əhmədova S. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər. Bakı: Elm, 2014, 59 s.
4. Grosjean G. Studying Bilinguals. Oxford : Oxford University Press, 2008.
5. Puren C. De l'approche par les tâches à la perspective co-actionnelle. Les Cahiers de l'APLIUT. Paris, 2004.
6. Yaguello M. Le grand livre de la langue française. Paris: Seuil, 2003.

ŞAGİRDŁƏRDƏ RUS DİLİNƏ MARAĞI ARTIRMAQ ÜÇÜN İNNOVATİV YANAŞMALARDAN İSTİFADƏ

Məryəm Zeynalova

Bakı şəhəri 46 sayılı orta məktəbin təcrübəçi müəllimi

Summary

Today, in addition to other foreign languages in our republic, interest in the Russian language is of particular importance. To this end, the Russian language today is becoming increasingly popular in our country. It is no coincidence that the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, touched upon this issue in his speech: "More than 15,000 students study in the Russian section of Azerbaijani universities and are interested in Russian-language education." We believe that today requires time to use the experience of qualified personnel to maintain the quality of existing Russian-speaking units and more widely apply innovative approaches to teaching the Russian language, as well as implement teacher exchange programs.

Key words: Russian language, lesson process, motivation, intellectual activity, exchange of experience, qualitative growth

Резюме

Сегодня среди иностранных языков особую популярность приобретает русский язык, который становится все более популярным в нашей стране. Не случайно, что Президент Азербайджанской Республики господин Ильхам Алиев затронул этот вопрос в своем выступлении: «Более 15 000 студентов обучаются в российской секции вузов Азербайджана и интересуются русскоязычным образованием». Мы считаем, что сегодня требуется время использовать опыт квалифицированных кадров для поддержания качества существующих русскоязычных

подразделений и более широко применять инновационные подходы к обучению русскому языку, а также реализовывать программы обмена преподавателями.

Ключевые слова: русский язык, процесс урока, мотивация, интеллектуальная деятельность, обмен опытом, качественный рост

Son illər cəmiyyətdə rus dilinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Bu artım sosial sifarişin və əmək bazarında formalaşan tələblərlə şərtlənir. Rus dilində pedaqoji kadr hazırlığını aparan bir sıra ali təhsil müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti bu istiqamətdə mövcud olan boşluğu aradan qaldıraraq keyifyyət artımına səbəb olmuş və ixtisaslı məzun kadrların yetişdirilməsi prosesini sürətləndirmişdir.

Əvvəlki illərin təhlili göstərmişdir ki, Azərbaycan bölməsi üçün rus dili üzrə müəllim kadrlarının hazırlığını nəzərdə tutan Xarici dil müəllimliyi (rus dili üzrə) ixtisasına maraq bu gün daha çox yüksəkdir. Bunu Dövlət İmtahan Mərkəzinin apardığı müsabiqənin nəticələrindən də aydın görmək mümkündür [1].

Bu gün orta ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan bölməsi üçün rus dili fənninin tədrisi zamanı ortaya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün respublika üzrə rus dili fənni müəllimlərinin təcrübə mübadiləsinin aparılması, 3 aydan gec olmamaq şərti ilə elmi-praktik konfransların təşkili, ölkənin böyük məsafəli şəhərləri arasında vebinarların təşkil olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hesab edirik ki, hətta beynəlxalq formatda bu kimi elm və təhsil məzmunu daşıyan tədbirlərin keçirilməsinə dövlət dəstəyinin və ixtisaslaşmış ali təhsil müəssisələrinin (məsələn, Bakı Slavyan Universitetinin) praktik köməklik göstərməsi, xarici-rus dilli ali təhsil müəssisələri və xarici orta ümumtəhsil müəssisələrində çalışan həmkarların vasitəsi ilə təcrübə mübadiləsinin intensivləşdirilməsi bu sahədə nəzərə çarpan problemlərin aradan qaldırılmasına öz töhfəsini verə bilər. Çünki bu təcrübədən əvvəlki dövrlərdə də istifadə edilmiş və uğurlu nəticələr əldə olunmuşdur.

Bu sahədə mövcud olan tədqiqatlara nəzər salarkən şahidi oluruq ki, şagirdlərin rus dilində mətnlərin oxu sürəti tələffüz orqanlarının düzgün və sərbəst işindən birbaşa asılıdır. Təcrübələrdən məlum olur ki, ibtidai siniflərdə sürətli oxuya alışan şagirdlər yuxarı siniflərdə daha yaxşı oxuyurlar. İbtidai siniflərdə şagirdlər bir dəqiqə ərzində 120-150 söz oxumağı bacarmalıdırlar. Müəllim oxu sürətini təmin etmək üçün mətni təkrar oxuda bilər və ya dildönmələrdən, yanıltmaclardan, yaxud da dialoji, cütlərlə oxulardan istifadə edə bilərlər. Mətnin hissələrlə oxunması da oxu sürətini artırmağa kömək edir. Saniyəölçənlə oxu sürətini ölçməklə şagirdləri tədricən sürətli oxu vərdişlərinə də alışdırmaq lazımdır. Çox oxuyan şagirdlər daha sürətli oxuyurlar.

Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblərdə rus dilinin öyrənilməsi Respublikamızın milli siyasəti prinsiplərinə əsaslanır və bir təlim fənni kimi məktəblərdə, universitetlərdə keçilir. Rus dilində təhsil alan şagird və tələbələr bu dilin köməyi ilə xalqımızın mədəniyyət tarixi, ədəbiyyat və incəsənəti ilə yanaşı ümumbəşəri dəyərlərlə də yaxından tanış olurlar. Digər tərəfdən, onlar həmin dil vasitəsilə fikirlərini xarici vətəndaşlara anladır, dostluq və qardaşlıq əlaqələrini daha da möhkəmləndirirlər. Respublikamızda yaşayan xalqların Azərbaycan dili ilə yanaşı rus dilində də danışa bilmələri və bunun üçün həmin dili öyrənmələri çox əhəmiyyətlidir. Bunu nəzərə alaraq dövlətimiz rus dilinin tədrisi üçün nisbətən dərslər proqramları hazırlamış, həmin fənnə aid orijinal dərslilər və bəzi metodik vəsaitlər nəşr etdirmişdir.

Hesab edirik ki, bunun üçün ən optimal həll variantı kimi imla və ifadələrin geniş tətbiq edilməsidir. Həm təhsil aldığı müddət ərzində, həm də pedaqoji təcrübə zamanı müşahidə etdiyim problemləri aşağıdakı kimi quraşdırmaq mümkündür:

Əvvəla, təlimin prinsiplərindən biri olan fərdi və yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınması zamanı tədris olunan rus dil mühitinin təşkil olunmasının zərurilidir. Əgər şagird ona tədris olunan rus dilində yalnız dərslər zamanı danışarsa, təbii ki, bu onun həmin dildə danışması üçün kifayət etməyəcəkdir. Buna görə dərsdən kənar və sinifdən xaric zamanlarda danışmaq klublarının və maraq kurslarının yaradılmasına ehtiyac vardır.

WEB 2.0 alətlərindən, o cümlədən multimedia və audiovizual vasitələrdən istifadə etməklə dil səviyyəsini artırmaq mümkündür. Bundan başqa, internetdə ixtisaslaşmış rus dil öyrədən tədris saytlarının istifadəsi də bunun üçün əlavə imkanlar açır. Xüsusilə nitqin daha çevik formalaşması üçün rus dilinin öyrənilməsi prosesində audio vəsaitlərdən istifadə etmək daha effektiv nəticələr göstərməyə başlayacaqdır [2,24].

Rus dilində hər səviyyəyə uyğun bədii ədəbiyyatın müəllimə tövsiyə olunur. Xüsusilə, Azərbaycan xalq pedaqogikasının və folklor nümunələrimizin rus dilinə tərcümə edilmiş variantlarını məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki bu vasitə şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşməsi ilə yanaşı, həm də onlara xalqilik ideyasının mənbələri olan ana dili, vətənpərvərlik və milli-mənəvi dəyərlər də aşılayacaqdır. Bir qayda olaraq ilk növbədə frazeoloji birləşmələrin tədrisi mürəkkəb ifadələrin daha tez qavranılması ilə şərtlənir [4, 37]. "Youtube" videohostinqində nümayiş olunan altı yazılı qısa filmləri və animasiyaları izləyib, mahnı sözlərini karaoke formasında səsləndirib, mənasını başa düşmədiyi sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə edərək öyrənmək və anlamaq mümkündür.

Müəllim şagirdə nikbinlik prinsipinin tələblərini gözləməklə, ona səbrlə yanaşmalıdır. Biz bunu təlim prosesində müvəffəqiyyətin yarısı hesab edirik.

Ədəbiyyat

1. Elektron mənbə: <https://dim.gov.az/center/hesabatlar/>
2. Некоторые проблемы обучения учащихся аудированию русской речи. —РЯЛШ, 1987, № 6
3. Знакомимся с русской фразеологией: учебное пособие: [сборник текстов для чтения] /авт.-сост. Т. П. Чепкова ; рец. Л. С. Крючкова, Е. И. Сергеева
4. Təlimi qeyri-azərbaycan dilində olan ümumtəhsil məktəblərin rus bölməsi üçün Azərbaycan dilindən imla və ifadə mətnləri: metodik tövsiyə /T. Ə. Muradova, A. N. Quliyeva, S. H. Rəsulova

ВАЖНОСТЬ КОМПЬЮТЕРНОГО ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Севда Абулова,

Наиля Бахшиева

Бакинский Славянский Университет

Xülasə

Təqdim olunan məruzənin tezislərində ibtidai siniflərin informatika dərslərində informasiya ilə işləmə bacarığının formalaşması yollarına həsr olunur. Məqalədə İKT-nin tətbiqi nəticəsində tədrisin keyfiyyətinin daha da yüksəlməsi yolları göstərilir. İKT-nin ibtidai siniflərdə öyrənməsi üçün mərkəzləşdirmə, qruplaşdırma və yenidən təşkil olunması ardıcılığının zəruri olaraq yerinə yetirilməsi əsasında aparılmasının vacibliyi göstərilir.

Tezisdə informatikanın elm sahələrinə tətbiqi yolları xüsusi araşdırılmışdır. Təlim keyfiyyətini yüksəltməyə çalışan hər bir müəllim şagirdlərə fərdi yanaşmağı həmişə üstün tutmalıdır. Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin kompüter haqqında təsəvvürə malik olması və ondan istifadə etməyi bacarması, məsələlər həllində ondan istifadə edilməsi, asanlıqla qoyulan məqsədə nail olmağa aparır. Şagirdlər tədris trenajor və oyun xarakterli proqramlar vasitəsi ilə riyaziyyatdan və digər fənlərdən biliklər sisteminə yiyələnir. Hazırda "informatika" fənnində standartlıq məsələsinə baxılmış və bu fənnə iki aspektdə yanaşılır: birinci aspekt real aləmin sistem-informasiya mənzərəsinin, özü idarə olunan sistemlərin qurulması və funksionallıqların, ikinci aspektdə informasiyaların toplanması, ötürülməsi, istifadə edilməsi, kompüterdən istifadə edərək məsələlərin həll edilməsi, yeni informasiya texnologiyası üçün metodlar və vasitələrin öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Açar sözlər. *informatika, kompüter, informasiya, ibtidai sinif, tədrisin keyfiyyəti.*

Summary

The presented article is dedicated to ways of forming the ability to work with information in the informatics classes of primary classes. The article shows ways to further improve the quality of education as a result of the application of ICT. It is shown the necessity of centralization, grouping and reorganization of ICT learning in primary classes based on the necessary fulfillment of the sequence.

In the article, the ways of application of informatics to the fields of science are specially investigated. Every teacher trying to improve the quality of education should always give priority to individual approach to students. In the article, elementary school students have an idea about the computer and be able to use it, use it to solve problems, easily lead to the achievement of the set goal. Students acquire the system of knowledge in mathematics and other subjects by means of educational simulators and game programs. Currently, the issue of standardization in the subject "informatics" has been considered, and this subject is considered in two aspects: the first aspect is the construction and functionality of the system-information landscape of the real world, self-controlled systems, and the second aspect is the collection, transmission, use of information, solving problems using computers, new the study of methods and tools for information technology is envisaged.

Key words: *informatics, computer, information, elementary school, quality of education.*

В стремительно развивающейся независимой Азербайджанской Республике развитие информационных технологий стало необходимостью. Сегодня особенно необходимо использовать новые формы и методы в системе образования. На всех последующих этапах обучения знания, умения и навыки, приобретаемые учащимися, формируются на основе фундамента, заложенного в начальных классах. По этой причине должна быть правильно выстроена методическая система обучения информатике в начальных классах, а учителя должны стараться создать у учащихся энтузиазм и интерес к этому предмету, начиная с 1-го класса. Информация следует за человеком на протяжении всей его жизни. Через эту информацию человек познает окружающий мир. В домашнем хозяйстве информация означает сведения, знания и т.п., которые кому-то интересны. Чем интереснее информация, тем больше информации она несет. Информация представляет собой произвольную последовательность символов или слов. Информация – это описание окружающего мира через символы и знаки. Развитие информационных и коммуникационных технологий, как и во всех сферах, требует серьезных изменений в сфере образования. Эти изменения требуют, чтобы содержание, организация и структура общего среднего образования были эффективными и качественными в соответствии с требованиями времени. Неоспорим тот факт, что способные и талантливые люди являются ведущей силой общества. Талант есть почти у каждого ученика. Однако задача школы и учителя раскрыть и развить этот талант. Талант формируется прежде всего в процессе деятельности. Чем правильнее будет процесс обучения, тем быстрее раскроется и разовьется талант ученика [2, с. 23].

Новые технологии обучения, которые мы внедрили в последние годы, показали, что нам как учителям действительно необходимо совершить большой переворот как в преподавании, так и в нашем образе мышления. Мы должны отойти от старых форм обучения. Сегодняшние дети – это не вчерашние дети, их интересы, мировоззрение, отношение к учебе полностью изменились и развились. Поэтому необходимо идти в ногу с развитием времени и общества. Каждый педагог, стремящийся повысить качество образования, всегда должен отдавать приоритет индивидуальному подходу к ученикам.

Процесс урока является таким живым полем опыта, что в нем выявляются положительные или отрицательные стороны учащихся и учителей, которые иногда им неизвестны. Студент или учитель могут извлечь пользу из взаимной работы. В конце урока учитель подводит итоги обсуждений и наблюдений учащихся и получает определенные результаты. Эти результаты могут касаться как самих учащихся, так и степени полезности используемых на уроке методов.

Изменения в системе образования заключаются в сборе, хранении, передаче и т. д. информации новыми способами. Сейчас все слои общества так или иначе используют и вынуждены использовать информационные ресурсы. Большинство людей сейчас хотят, чтобы их ребенок получил необходимые знания в школе. В настоящее время люди видят выход в компьютерном обучении, в роли компьютеров в развитии учащихся и учителей. Считается, что, в отличие от традиционного образования, учащиеся и в том числе преподаватели приобретают новые знания.

Ряд педагогов предполагают, что реальных возможностей для компьютерной грамотности в начальных школах нет. Они считают, что компьютер может их отвлекать. Другие считают, что работая с компьютером ученики не смогут выполнять операции сложение или вычитания без компьютера. Но обучение продолжается, обновляется только обучающая модель. Третьи утверждают, что пристрастие учеников к компьютерам ведет к снижению контактирования между учащимися, что сказывается на обучении.

Сейчас от учащихся требуются аккуратность, внимательность, серьезность, они приобретают свойства, более необходимые для решения в них художественных и гуманитарных задач. Новая модель обучения требует новых знаний, новой педагогики и психологии, сложно понять новое со старой точки зрения. Приходим к выводу, что у школы, вступающей в компьютерный век, нет другого выхода как преодолеть серьезный адаптационный процесс,

чтобы можно было участвовать в информационных технологиях, решать новые задачи, приобретать характеристику интеллектуальности в обществе. Здесь возникают проблемы, мы должны решить эти проблемы. В нынешнюю эпоху компьютер стал основным инструментом между учеником и учителем. Здесь в центре внимания будет обмен информацией, а не компьютер. Основная цель - приобретение общей компьютерной грамотности [4, с. 30].

Перед школой стоит вопрос не подготовки компьютерного специалиста, а обучения его использованию и решению поставленной задачи. Нам необходимо понять точную природу компьютерной грамотности. Они приобретают первые навыки работы с различными инструментами: клавиатурой, терминалом, жестким диском, манипулятором, телефоном и другими моделями. Для того, чтобы работать на компьютере, он учится обращаться к необходимым инструкциям, названию программы, ее функции, использованию и т.д. В то же время учащиеся узнают, где используется компьютер, какую информацию человек вводит в компьютер и как ею пользоваться. Рассмотрен вопрос стандартизации по предмету «информатика» в образовании и рекомендовано смотреть на этот предмет с двух аспектов: первый аспект – построение и функциональность системно-информационного ландшафта реального мира, самоуправляемого систем, а второй аспект - сбор, передача, использование информации, решение задач с помощью ЭВМ, решение, изучение методов и средств новых информационных технологий. Первый аспект находится частично в биологии (биологическая система), истории и обществе (социальные, социальные системы), родном языке (имена, алфавит, грамматика, синтаксис, язык), логике (формальные операции мышления, истинность и ложность и т.д.), математике (число, переменная, множество, функция, знаки, операции), психологии (мышление, познание, общение) и др. В этих предметах обычно обращают внимание на конкретные факты, события и закономерности. Системно-информационный анализ проводится редко. В этой области она входит в содержание курса информатики. Мы называем это направление «гуманитарно ориентированной информатикой».

Отличие данной информатики от курса «Информатика и вычислительная техника» в том, что она не требует изучения компьютера, языков программирования, численных методов. Информатика использует компьютер как инструмент для понимания внешнего мира. На уроках информатики компьютер играет роль ручки, линейки и карандаша. Как держать карандаш, как писать, как рисовать линию и т. д. правила теперь запускаются на компьютере. Информатика формирует у учащихся привычки в сторону ряда положительных характеристик:

- 1) помогает решать мировоззренческие вопросы;
- 2) знакомит со средствами и методами получения, обработки, передачи и хранения информации;
- 3) дает возможность использовать эти методы и средства в повседневной деятельности, в том числе в учебной деятельности;
- 4) прививает учащимся навыки использования компьютеров в учебной и практической деятельности;
- 5) имеет особое значение в формировании системного и логического мышления у детей.

Стратегической целью обучения элементам курса «Информатика» в начальных классах является привитие у детей умения логически мыслить, в том числе самостоятельно, в направлении решения возникающих в жизни задач. Вот три вопроса:

- 1) учить пониманию мира и выбору направления движения;
- 2) помочь им освоить программу изучения школьных предметов;
- 3) поддерживать полноценный контакт с разными людьми и участвовать в решении насущных вопросов.

Таким образом, информатика является не только общеобразовательным предметом, но и курсом формирования мировоззрения. Включены такие вопросы как, что и как должно быть сформировано, из чего, сколько, состав, кто это будет формировать, что это такое, как это должно быть сделано, какое устойчивое состояние создано, что бы мы смогли сделать, что бы мы не смогли сделать, как исправить то, что мы не смогли сделать и т.д.

Литература

1. Гольцман М. Дувалов А. Зайдельман Я. Информатика. М., 1997.
2. Горячев А.В. Информатика. М., 2003.
3. Дувалов А. Зайдельман Я. Гирвин Ю. Гольцман М. Работландия – курс информатики для младших классов. М., 2002.
4. Крисова Р.А. Компьютер в школе, 1999
5. Маркин М.В. Использование компьютера при обучении в 1 классе, 1999.

ПУТИ АКТИВИЗАЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНОЙ ЛЕКСИКИ В РУССКОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ШКОЛЫ

Балоглан Алиев

Бакинский славянский университет доцент

Xülasə

Dil öz kommunikativ funksiyasında təkcə insanların fikirlərini deyil, həm də hisslərini, təcrübələrini, iradəsini ifadə etməyə xidmət edir. Yəni, rus dilinin sözləri təkcə reallığın hər hansı bir hadisəsini deyil, həm də danışanın bu hadisələrə subyektiv (müsbət və ya mənfi) münasibətini ifadə edə bilər. Rus dilində belə sözlərə ekspressiv-emosional sözlər deyilir.

Açar sözlər: təhsil, dəqiq, tərbiyə, ifadə, fəal

Summary

In its communicative function, language serves not only to express people's thoughts, but also to express their feelings, experiences, will, i.e. the words of the Russian language can not only name any phenomena of reality, but also express the subjective (positive or negative) attitude of the speaker to these phenomena. Such words in Russian are called expressive-emotional.

Key words: education, clear, upbringing, expression, active

Целенаправленная работа по обогащению лексического запаса учащихся имеет большое образовательное и воспитательное значение: она даёт учащимся чёткое представление о системе языка, повышает интерес и внимание к нему, позволяет учащимся осмысленно, правильно и выразительно пользоваться словом в различных речевых ситуациях.

Особое место в речевом развитии учащихся азербайджанской школы должна занять работа по активации эмоционально-экспрессивной лексики, так как по своей коммуникативной функции язык предполагает не только выражение определенных мыслей человека, но и передачу его чувств, переживаний, воли, отношения к предметам, событиям, явлениям и действиям.

Работа по активации эмоционально-экспрессивной лексики должна обеспечить осознанное усвоение учащимися последней и необходимые умения использования её в речи.

Анализ лексического минимума и учебников по русскому языку для азербайджанской школы показывает, что определенную часть этого минимума составляет эмоционально-экспрессивная лексика, которая обеспечивает необходимые экспрессивные оценочные обозначения. Вместе с тем, представляется целесообразным некоторое увеличение количества эмоционально-экспрессивной лексики, подлежащей усвоению учащимися азербайджанской школы, и систематизация её в учебниках.

В результате анализа письменных и устных ответов учащихся установлено, что учащиеся: часто затрудняются в нахождении и выделении эмоционально-экспрессивной лексики в тексте, допускают ошибки при логическом ударении, неуместно употребляют эмоционально-экспрессивные слова, смешивают прямое и переносное значение эмоционально-экспрессивных слов, синонимичные и антонимичные эмоционально-экспрессивные высказывания, не умеют образовывать и употреблять необходимые словоформы эмоционально-экспрессивных слов и т.д.

Причиной наличия подобных ошибок в речи учащихся являются недостатки в работе учителей русского языка, что объясняется неразработанностью данной проблемы в методи-

ческой науке, отсутствием конкретной ориентации в учебных программах и соответствующей системы упражнений и заданий в учебниках и учебных пособиях.

Основными принципами отбора эмоционально-экспрессивных слов, словосочетаний и высказываний для учебных целей в азербайджанской школе представляются следующие: достаточная употребляемость эмоционально-экспрессивной лексики в учебниках и пособиях, их практическая необходимость, степень соответствия задачам развития речи, учет особенностей родного языка учащихся и уровня подготовленности и активности обучаемых.

Овладение учащимися эмоционально-экспрессивной лексикой, является одной из важнейших сторон системы работы по обогащению словаря, речи, а также по выработке навыков интонации. Необходима целенаправленная работа по усвоению и активизации в речи учащихся эмоционально-экспрессивных возможностей русской лексики, что создает необходимые условия для значительного повышения языковой культуры учащихся.

Представляется необходимым начать эту работу в IV классе, а в последующих классах продолжить, расширить и углубить её с учетом общедидактических и лингвистических принципов обучения русскому языку.

Поэтому работу по активизации эмоционально-экспрессивной лексики в русской речи учащихся азербайджанской школы целесообразно проводить при изучении словосочетаний и предложений с существительными, именами прилагательными, глаголами с учетом полисемии, синонимии, антонимии русских и азербайджанских лексических единиц, и фразеологизмов.

Наиболее эффективными видами упражнений по активизации эмоционально-экспрессивной лексики в азербайджанской школе являются определение характера оценки, подбор синонимов и антонимов к ним, перевод на азербайджанский язык и наоборот, образование новых словоформ, употребление эмоционально-экспрессивных слов в прямом и переносном значении, использование эмоционально-экспрессивных слов и словосочетаний в речи учащихся.

Часть тренировочных упражнений целесообразно выполнять с использованием ТСО, в частности с помощью обучающих и контрольно-тренировочных машин, позволяющих экономить время и ускорять выполнение языковых операций. Эти упражнения являются органической частью общей системы упражнений, и поэтому строятся с учетом основных требований, предъявляемых к упражнениям коммуникативного характера.

Литература

1. Галкина-Федорук, Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сб. статей по языкознанию - М., 1958. с.103-124
2. Глазунова О.И. Русский язык как иностранный. – СПб: Русский язык. 2012. – 216 с.
3. Методика обучения русскому языку как неродному: учебное пособие / Под ред. Проф. И.П. Лысаковой. - М.: Издательство «Русайнс», 2015. 160 с.
4. Шукин А.Н. методика преподавания русского языка как иностранного. – М., 2019. – 470 с.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ МЕТОДОМ КЕЙСОВ

Малахат Аллахвердиева

кафедра русского языка и межкультурной коммуникации
Бакинского славянского университета,
доктор философии по филологическим наукам, доцент

Xülasə

Keys metodu vasitəsilə tələbələrdə mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasının metodoloji və didaktik əsaslarının tədqiqi mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Keys metodu vasitəsilə tələbələrin professional kommunikativ kompetensiyalara yiyələnməsində interaktiv təlim metodlarının təsiri və rolu olduqca çoxdur və bu da mövzunun elmi yeniliyi kimi nəzərdən keçirilir. Keys metodu tələbələrə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirərək bir

komandada işləməyi öyrənməyə imkan verir, çünki xarici dil professional vəzifə və məsələlərin həlli üçün işlək alət vasitəsidir. Məqalədə fərqləndirilən vasitələr tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və başqalarının düzgün istifadəsinə yardımçı ola bilər.

Açar sözlər: *təlim, interaktiv təlim metodu, keys metodu, ünsiyyət bacarıqları, tələbələrin idrak imkanları.*

Summary

The study of the methodological and didactic foundations of the formation of intercultural communication skills among students by the method of case studies determines the relevance of the topic. The influence and role of interactive teaching methods in mastering professional communicative competencies by students through the case method are quite significant and are considered as a scientific novelty of the subject. The Keys method allows students to learn to work in a team, developing communication skills, since a foreign language is a working tool for solving professional tasks and issues. The provisions highlighted in the article can help in the correct use of this method by students, teachers and researchers.

Key words: *training, interactive learning method, keys method, communication skills, cognitive capabilities of students.*

В данной статье рассматриваются традиционные и инновационные подходы к обучению.

Умственная деятельность человека при принятии решений проходит четыре этапа: установление очевидных существенных фактов, анализ причинно-следственных связей, анализ структуры проблемы (ее части изучаются отдельно или последовательно), принятие личных решений. Очевидно, что умение мыслить подобным образом требует от студента наличия профессиональной коммуникативной компетентности, то есть умения грамотно действовать в различных ситуациях. Как отмечает А. Щукин, понятие «коммуникативная организованность» – качество, при котором личность в процессе профессионального общения обладает способностью быстро и адекватно реагировать в проблемных ситуациях (Щукин А., 2010).

Язык играет важную роль в получении информации в процессе деятельности человека. Поэтому обучение должно включать в себя две составляющие – получение и передачу информации. Для формирования у студентов коммуникативных компетенций в процессе профессионального общения возникает необходимость в специальной методике обучения иностранным языкам. Метод проектов и кейс-метод могут помочь решить эту проблему.

Метод «кейсов» основан на изучении конкретной деловой ситуации, реальной практики из профессиональной сферы. Уникальность методики заключается в том, что она активизирует комплекс профессиональных навыков и умений в условиях, когда обучающиеся принимают разные решения, тем самым моделируя реальную деловую или проблемную ситуацию.

Одним из методов обучения, который способствует получению и развитию необходимых знаний, умений и навыков, а также учитывает все особенности предмета (иностранного языка), является кейс-метод. Метод ситуационного анализа известен в современной педагогике как кейс-метод (Case-Method). Как отмечают Н.Е. Сидорова и Т.С. Строгова, «кейс-метод представляет собой метод активного проблемно-ситуационного анализа, направленного на решение конкретных задач и ситуаций» (Сидорова Н.Е. и Строгова Т.С., 2011: с. 140).

Л.Ю. Миникова и О.А. Обдалова определяют основные навыки современного специалиста, сформулированные в рамках овладения иностранными языками:

- «– умение работать с информацией; извлечение и оценка важной информации;
- умение представлять и объяснять результаты научной деятельности на основе аргументов путем построения логических и последовательных высказываний;
- умение вступать в контакт, продолжать и прерывать его;
- знание методов и правил ведения дискуссии при обсуждении тем, связанных с профессиональной деятельностью;
- умение выслушивать собеседника и терпимо относиться к чужим мнениям и взглядам и т.д.» (Миникова Л. Ю., Обдалова О. А., 2012).

Отметим, что указанные выше способности входят в число планируемых результатов обучения иностранным языкам. А для достижения этих результатов необходимо использовать методы, учитывающие профессиональную деятельность специалиста, его потребности в решении конкретных профессиональных задач и вопросов во взаимоотношениях с коллегами из разных стран и разных культур. В этой связи особое значение имеет применение

метода кейса (Case Study), учитывающего совместные поиски студентов в направлении эффективного решения актуальных профессиональных вопросов, презентации и обсуждения результатов исследований.

Считается, что метод кейсов способствует формированию основных качеств современного специалиста и в профессиональной среде положительно влияет на его готовность к участию в международном сотрудничестве. Одной из основных категорий этого метода, то есть метода кейсов, является понятие «кейсы» (в переводе с английского означает «ключи»). Существует немало определений этого понятия, которые фиксируют те или иные сущностные особенности.

Метод кейсов активизирует учебный процесс и действует как мощный стимул, расширяющий познавательные возможности студентов. Причем кейс-метод обычно является комплексным решением, и к такому выводу приходят путем анализа различных вариантов. Ключевым моментом в обучении кейс-методу является то, что каждый участник должен уметь активно проявлять себя, принимать те или иные решения, даже нетрадиционные идеи, полученные посредством «мозговой атаки», формировать единую позицию в группе, формулировать результаты и представлять их в сжатой форме.

Проблемно-ситуационный метод обучения является важным звеном для формирования коммуникативной компетентности в коммуникативном обучении студентов, поскольку позволяет осмыслить реальные ситуации профессиональной деятельности и актуализировать комплексные знания, необходимые для решения той или иной проблемы. Кейс-метод способствует эффективному развитию речевых навыков, так как, изучая ситуацию, студенты ищут пути решения проблемы и представляют ее результаты. В процессе обучения деловой беседе кейс-метод служит для разработки нескольких важных задач. В первую очередь, использование этого метода создает особую речевую среду, состоящую из риторических фигур, важных для делового общения. «Ключи» побуждают участников к активной деятельности, что, в свою очередь, как отмечает З.И. Федоринова, «служит повышению речевой готовности, повышению способности к эвристической деятельности» (Федоринова З.И., 2012, с. 91). Объяснения различных фактов и точек зрения создает мощный синергетический эффект и приводит к принципиально новому качественному решению проблемы. Например, занятия по Гарвардскому формату строятся по следующей схеме (Зубкова Е. В., 2008):

Подготовительный этап - чтение текста кейса. I этап - краткое изложение. II этап - постановка проблемы. III этап - участники. IV этап - хронология событий. V этап - факты, создающие проблему. VI этап - выбор вариантов решения. VII этап - отзывы. VIII этап - план действий.

Использование данной технологии в учебном процессе приводит к увеличению интенсификации, развитию, обновлению различных форм взаимодействия между субъектами образовательного процесса, поскольку ее истинная сущность заключается в ориентации на межличностные взаимодействия, их влияние на психическую и социальную структуру личности. Междисциплинарный характер кейс-метода позволяет использовать практические, обучающие и научно-исследовательские кейсы при решении конкретных задач на различных уровнях образования. Естественно, приступая к работе с кейсами, целесообразно начинать с кейсов обучающего характера, в которых содержатся учебно-воспитательные вопросы. В качестве источников при подготовке материалов кейсов могут служить новости, публикации в газетах или журналах, художественные произведения, адаптированные к конкретным целям обучения. Использование активного метода обучения как кейса (конкретно-ситуационного) в обучении иностранным языкам дает студентам теоретические знания для решения практических задач; способствует формированию у студентов навыков самостоятельной работы и самостоятельного мышления. В то же время у них формируется и закрепляется не только умение аргументировать свою позицию, но и умение внимательно выслушивать, анализировать и учитывать альтернативные точки зрения, находить рациональное решение поставленной задачи.

Таким образом, студенты учатся работать в команде, развивая коммуникативные компетенции, поскольку иностранный язык является рабочим инструментом решения профессиональных задач и вопросов.

Литература

1. Зубкова Е. В. Английский язык для профессиональных целей. Анализ конкретных деловых ситуаций. Case Studies. М.: Изд-во Рос. экон. акад., 2008, 62с.
2. Миникова Л. Ю., Обдалова О. А. Компетентностный подход в реализации профессионально ориентированных проектов при обучении иностранному языку // Вестник Томского государственного университета. 2012, №365, с. 143–148.
3. Сидорова Н.Е., Строгова Т.С. Кейс-метод. Тамбов: Тамбовского университета, 2011, с. 1- 4.
4. Федоринова З. В. Использование метода case-study для гуманитаризации образования в техническом вузе // Вестн. Томского гос. пед. ун-та, 2012, Вып. 4, с. 90-92.
5. Щукин А. Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения: Учебное пособие. М.: Филоматис, 2010, 416 с.

ИСТОРИЯ ПОБЕДЫ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЕГО ИЗЛОЖЕНИЯ В УЧЕБНЫХ ЦЕЛЯХ

Яшар Алхасов

доктор философии по педагогике,
доцент кафедры практического русского языка и методики его преподавания
Бакинского славянского университета

Xülasə

2021-2022-ci tədris ilindən etibarən ölkənin ümumi təhsil müəssisələrinin IX siniflərində "Zəfər tarixi" fənninin tədrisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük müharibədə rəşadətli Azərbaycan Ordusunun şanlı qələbəsinin tarixi əhəmiyyətini vurğulamağa, Azərbaycan vətəndaşlarının vətənpərvərlik, özlərinin və digər xalqların tarixinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə hörmət ruhunda tərbiyəsinə töhfə vermək məqsədini daşıyır. "Zəfər tarixi" dərsliyi ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin yaranmasının tarixi, azərbaycanlılara qarşı erməni soyqırımı, Qarabağın dağlıq hissəsinin və ətraf rayonların işğalı, atəşkəs rejimi, 2016-cı ilin aprel döyüşləri, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 44 günlük Vətən müharibəsi və bərpa-tikinti işləri kimi mövzuları əhatə edir, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin nizami ordu quruculuğu və Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması istiqamətində yorulmaz və titanik fəaliyyəti, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ölkə Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin işğal olunmuş əzəli Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsində müstəsna xidmətləri və s.mövzuları əhatə edir. Məqalədə dərslilik didaktika və tarixşünaslığın tələbləri, eləcə də mövzuların məzmunu və onların təqdimatı, yəni dili müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları baxımından təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Zəfər tarixi, Qarabağ, dərslilik, didaktika, Azərbaycan dili.

Summary

Since the 2021-2022 academic year, the teaching of the subject "history of victory" in the IX classes of general educational institutions of the country is aimed at emphasizing the historical significance of the glorious victory of the brave Azerbaijani army in the 44-day war under the leadership of the president of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev, aims to contribute to the he patriotism of the citizens of Azerbaijan, the history, culture and traditions of themselves and other nations, in the spirit of respect.

The textbook "History of Victory" covers such topics as the history of the Armenian-Azerbaijani conflict, the Armenian Genocide against Azerbaijanis, the occupation of the mountainous part of Karabakh and surrounding regions, the ceasefire regime, the April 2016 battles, the 44-day Patriotic War in the liberated territories and restoration and construction work, the construction of a regular army by the national leader, exceptional services of the Supreme Commander-in-chief of the Armed Forces of the country Mr. Ilham Aliyev in the liberation of the occupied primordial Azerbaijani lands, etc. cover topics. The article analyzes the requirements of didactics and historiography, as well as the content of the topics and their presentation, that is, the language in terms of the norms of the modern Azerbaijani literary language.

Key words: history of Victory, Karabakh, textbook, didactics, Azerbaijani language.

Обучение любому предмету представляет собой выполнение социального заказа общества школе. Это означает, что школа как образовательная инфраструктура реализует цель образования – интеллектуальное, нравственное, творческое и физическое развитие под-

растающего поколения. Содержание любого предмета школьного курса, пути и последовательность его изучения самостоятельно или под руководством учителя находят своё отражение в учебнике или учебном пособии. Преподавание предмета “Zəfər tarixi” («История Победы») с 2021-2022 учебного года в IX классах общеобразовательных учреждений страны призвано подчёркивать историческое значение славной Победы доблестной Азербайджанской Армии в 44-дневной войне под руководством Президента Азербайджанской Республики, Верховного главнокомандующего Вооружённых сил страны господина Ильхама Алиева, способствовать нравственному воспитанию юных граждан Азербайджана в духе патриотизма, уважения к истории, культуре, традициям своего и других народов.

Учебное пособие “Zəfər tarixi” охватывают такие темы, как исторические предпосылки возникновения армянско-азербайджанского конфликта, армянский геноцид против азербайджанцев, оккупация нагорной части Карабаха и семи прилегающих районов, режим прекращения огня, апрельские бои 2016 года, 44-дневная Отечественная война и восстановительно-строительные работы в освобождённых от оккупации территориях, неутомимая и титаническая деятельность Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева по строительству регулярной армии и доведению правды об Азербайджане до международной общественности, исключительные заслуги Президента Азербайджанской Республики, Верховного главнокомандующего Вооружённых сил страны господина Ильхама Алиева в освобождении оккупированных исконно азербайджанских земель и т.д. [Zəfər tarixi, 2022].

Говоря о структуре и содержании современного учебника по истории, все дидакты и историографы единодушно утверждают, что он должен удовлетворять следующим требованиям:

- 1) быть наполнен точными фактами;
- 2) отражать историческую правду;
- 3) содержать примеры героизма и патриотизма, которые будут вдохновлять школьников;
- 4) дать знания и представления об исторически сложившихся системах социальных норм и ценностей для жизни в мультикультуральном, полиэтничном и многоконфессиональном обществе, участия в межкультурном взаимодействии, толерантного отношения к представителям других этнических групп, наций, народов и стран;
- 5) быть интересным и понятным для чтения [Спицын Е.Ю., 2022: 42].

Проанализировав учебное пособие с точки зрения вышеизложенных требований дидактики и историографии, мы обнаружили серьёзные, даже непростительные упущения составителей «Истории Победы» в определении содержания предмета и его презентации.

I. Замечания по содержанию.

1. Говоря о повороте в ходе войны – о Горадизской операции, составители отмечают: «Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra bir sıra vacib tədbirlər həyata keçirdi» [Zəfər tarixi, 2022: 24]. Считаем, что до этого нужно дать информацию о том, когда и как пришёл к власти Общенациональный лидер Гейдар Алиев, а также сообщить о том, что единственной надеждой спасения народ видел в лице Гейдара Алиева.

2. В тексте «Diplomatiyada uğurlarımız» подчёркиваются блестящие выступления и интервью главы государства Ильхама Алиева, которые были основаны на достоверных исторических фактах [Zəfər tarixi, 2022: 60], однако не говорится о феноменальном ораторском мастерстве Ильхама Алиева как Президента – излагать свои мысли на русском, английском и турецком языках и, естественно, на своём родном, азербайджанском языке.

3. Известно, что 2022 год был объявлен главой государства «годом города Шуша». Поэтому в теме «Şuşa ili – 2022» [Zəfər tarixi, 2022: 110] должна быть информация о 270-летию города Шуша.

4. На трёх страницах описывается Худаферинский мост и говорится о том, как развеивается Государственный флаг Азербайджана на границе, однако нет самой фотографии как важного иллюстративного материала [Zəfər tarixi, 2022:98-100]. Или же отсутствует фотография памятника «Dəmir yumruq» [Zəfər tarixi, 2022:112]. Ведь основным лейтмотивом

и девизом 44-дневной войны в Карабахе был железный кулак, которому уже установлено множество памятников.

II. Замечания по презентации (языку изложения).

1. Часто встречаются такие стилистические ошибки, как повторы, тавтология.

Повторы: а) «erməni əhalisi» – 6 раз [Zəfər tarixi, 2022: 6], «deportasiya» – 4 раза [Zəfər tarixi, 2022: 8], «qətl və qarətlər» – 3 раза [Zəfər tarixi, 2022: 8], «işğal» – 4 раза [Zəfər tarixi, 2022:17], «işğal» – 12 раз [Zəfər tarixi, 2022:23], «döyüş» – 5 раз [Zəfər tarixi, 2022: 57] и т.д. б) «yerləşdiyi yerdə», «yerdə yerləşməsi» [Zəfər tarixi, 2022:102], «silahlarla silahlandırılmış» [Zəfər tarixi, 2022:63], «Qarabağın göz bəbəyi olan Şuşada dünyaya göz açan M.M.Nəvvab...» [Zəfər tarixi, 2022: 90].

Тавтология: а) «noyabr ayının» [Zəfər tarixi, 2022: 6], «iyul ayında» [Zəfər tarixi, 2022:19], «iyun ayının» [Zəfər tarixi, 2022:20], «aprel ayının» [Zəfər tarixi, 2022: 110] и т.д. Слова ау лишние;

б) «Bağanis-Ayırım kəndi», «Qaradağlı kəndi» [Zəfər tarixi, 2022: 11] и т.д. Слова kəndi лишние;

в) «mühüm ...əhəmiyyət» [Zəfər tarixi, 2022: 25, 98]. Вместо mühüm должно быть: vacib или böyük, ибо слова mühüm и əhəmiyyət однокоренные, оба арабского происхождения.

г) «status-kvo vəziyyəti» [Zəfər tarixi, 2022: 32]. Слово vəziyyəti лишнее, ибо по семантике статус-кво уже есть состояние.

д) «ahıl və qoca» [Zəfər tarixi, 2022: 11], «...ölkədə chaos, anarxiya, özbaşnalıq, hərc-mərclik hökm sürürdü» [Zəfər tarixi, 2022:18]. Употребляются синонимы, слова, обозначающие одно и то же.

2. Во многих предложениях отсутствуют уточняющие слова, без которых общий смысл предложения не понятный или недостаточно выражается реальная ситуация речи: а) birgə или bir yerdə в предложении «Bu ağır günlərdə xalqla.....» [Zəfər tarixi, 2022: 10]; nömrə в предложении «Paradda düşmənin döyüş maşınlarının dövlət...nişanından ibarət...» [Zəfər tarixi, 2022: 66]; dəfələrlə в предложении «Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün ermənilər tərəfindən pozulduğunu və bununla barışmayacağımızı» [Zəfər tarixi, 2022: 87] и т. д.

3. Встречаются грубые лексические ошибки: а) «Şərq Zəngəzur» вместо «Şərqi Zəngəzur» [Zəfər tarixi, 2022: 87], «Çex Respublikası» вместо «Çexiya Respublikası» [Zəfər tarixi, 2022: 87], «eşalon» вместо «eşelon» [Zəfər tarixi, 2022: 63] и т.д. б) «soyqırımı» вместо «soyqırım». Слово soyqırımı впервые зафиксировано в азербайджанском языке в 2004 году [Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, 2004: 582]. В начале 90-х годов под влиянием турецкого слова «soykırım» в СМИ и художественно-публицистической литературе активно употреблялось как «soyqırım». Почему-то в словарь оно попало как «soyqırımı». Считаем, что форма «soyqırım» является самым удачным заимствованием, вполне отвечающим всем языковым нормам современного литературного азербайджанского языка. Во-первых, «soyqırım» создана на весьма продуктивной для тюркских языков словообразовательной модели «имя существительное + отглагольное существительное» (ср. казахское слово аяккиім – обувь, турецкое слово soykırım – геноцид); Во-вторых, в азербайджанском языке данная модель словообразования по сей день очень продуктивная (ср. atəşkəs, üstqurum, subasar, itqovan и т.д.).

4. В тексте встречается множество пунктуационных ошибок, отсутствуют запятые в предложениях «Tərəfdaş qazanan Azərbaycan yüksəlişə» [Zəfər tarixi, 2022: 28], «Belə ki ölkəmiz işğal olunmuş ərazilərin» [Zəfər tarixi, 2022: 28], «Bakıdakı qız məktəbindən sonra digər bölgələrdə olduğu kimi» [Zəfər tarixi, 2022: 96] и т.д.

5. Орфографические и грамматические ошибки: «orta əsr» вместо «Orta əsr» [Zəfər tarixi, 2022: 98, 101], «inşa edilən» вместо «inşa edilmiş» [Zəfər tarixi, 2022: 100], «azad edilən» вместо «azad edilmiş» [Zəfər tarixi, 2022: 100] и т.д.

6. Говоря о первых шехидах армянско-азербайджанского конфликта в Карабахе, названы двое жителей Агдамского района: Али Гаджиев и Бахтияр Гулиев и размещены их фотографии. Однако под фотографией Али Гаджиева написано Бахтияр Гулиев, а под фотографией Бахтияра Гулиева – Али Гаджиев [Zəfər tarixi, 2022: 8].

7. Тексты учебного пособия изобилуют сумбурными предложениями, распространённым описанием конкретных фактов истории Победы.

Перечисленные выше факты искажения требований дидактики и норм языка делают необходимым вопрос серьёзной переработки структуры и содержания учебного пособия. Представляется, что успешная реализация главной цели преподавания «Истории Победы» – воспитание учащихся в духе патриотизма, уважения к своему Отечеству – зависит от правильного определения содержания предмета и его презентации.

Литература

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 728 s.
2. Zəfər tarixi. Ümumi təhsil müəssisələrinin 9-cu sinifləri üçün dərs vəsaiti/ tərtibçilər: Talib Talıblı, Ramil Tanrıverdi, Pərviz Ağalarov, Niyaməddin Quliyev, Hafiz Cabbarov; elmi redaktorlar: Anar İsgəndərov, Qasım Hacıyev. – Bakı: Şərq-Qərb, 2022. – 112 s.
3. Спицын Е.Ю. История России / Комплект из 5 томов (изд. исправленное, дополненное). – 1 книга – М.: Концептуал, 2022. – 440 с., 2 книга – М.: Концептуал, 2022. – 496 с., 3 книга – М.: Концептуал, 2022. – 440 с., 4 книга – М.: Концептуал, 2022. – 512 с., 5 книга – М.: Концептуал, 2022. – 304 с.

О ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ОСНОВАХ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ВТОРОМУ ИНОСТРАННОМУ (НА МАТЕРИАЛЕ БИОГРАФИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ, ПОЭТОВ И Т.П.)

Светлана Амирбекова

Кафедра русского языка и межкультурной коммуникации, доцент
Бакинский славянский университет

Xülasə

Hazırda xarici dil bilmək insanın mədəni inkişafının atributu olmaqla yanaşı, həm də onun müxtəlif istehsal sahələrində uğurlu fəaliyyətinin şərtidir. Bununla əlaqədar olaraq, xarici dillərin tədrisinin məqsəd və vəzifələri dəyişir, xarici dillərin tədrisində yeni konsepsiya və yanaşmalar yaranır, tədrisin yeni forma və metodları tətbiq olunur. Xarici dil öyrətmək çətin işdir. Fərqli vəziyyətlər müxtəlif təlim materialları, fərqli metodologiyalar, fərqli fəaliyyətlər, strategiyalar və yanaşmalar tələb edir.

Bəzi xarici dil müəllimləri uzun illərdir ki, tədris zamanı eyni yanaşmadan istifadə edirlər və bu üsulu ən uğurlu, ən effektiv hesab edirlər. Digər pedaqoqlar daim yeni, daha təsirli üsullar axtarırlar.

Məqalədə Azərbaycan yazıçılarının, şairlərinin və s.-nin bioqrafik mətnləri əsasında rus dilinin ikinci xarici dil kimi tədrisinin pedaqoji əsaslarından bəhs edilir.

Hər bir aspekt ayrıca təhlil edilir. Qeyd olunur ki, rus dilinin bioqrafik mətnlər əsasında ikinci xarici dil kimi tədrisində əsas prinsiplərdən biri də dildən kommunikativ situasiyalarda fəal istifadə olunmasıdır. Rus dilini öyrənməyə həvəsləndirmək üçün isə bioqrafik mətn kimi Azərbaycan yazıçılarının, şairlərinin və digər tanınmış incəsənət, mədəniyyət xadimlərinin həyatına, yaradıcılığına və s.-ə həsr olunmuş mətnlərdən istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: *ikinci xarici dil, tədris prosesi, bioqrafik material, pedaqoji əsaslar, kommunikativ situasiya*

Summary

At present, knowledge of a foreign language is not only an attribute of a person's cultural development, but also a condition for his successful activity in various fields of production. In this regard, the goals and objectives of teaching foreign languages are changing, new concepts and approaches to teaching foreign languages are emerging, new forms and methods of teaching are coming into practice. Teaching a foreign language is a difficult task. Different situations require different learning material, different methodologies, different activities, strategies and approaches.

Some foreign language teachers have been using the same approach to teaching in the classroom for many years and consider this method the most successful and effective. Other educators are constantly looking for new, more effective methods. Each aspect is analyzed separately. It is pointed out that one of the main principles in teaching Russian as a second foreign language on the basis of biographical texts is the active use of the language in communicative situations. And for motivation to study the Russian language texts dedicated to the life, work of Azerbaijani writers, poets and other famous figures of art, culture, etc. can be used as biographical texts.

The article discusses the pedagogical foundations of teaching Russian as a second foreign language based on the biographical texts of Azerbaijani writers, poets, etc.).

Key words: *second foreign language, teaching process, biographical material, pedagogical basics, communicative situation.*

Изучение иностранных языков в современном обществе становится неотделимой составляющей профессиональной подготовки специалистов самого разного профиля и от качества их языковой подготовки во многом зависит успешное решение вопросов профессионального роста и расширение контактов с зарубежными партнерами. Успех обучения во многом зависит от методики работы преподавателя иностранного языка, от его умения пользоваться различными современными методами в контексте решения конкретных образовательных задач.

Распространение русского языка в мире, выполнение им дополнительно к своим национальным функциям функций языка-посредника в каждом конкретном случае зависит от различных факторов и идет разными путями.

Среди субъективно-психологических факторов, влияющих на мотивацию изучения иностранных языков, присутствуют и представления об их «легкости» и «трудности», причем русский язык пользуется репутацией «трудного» языка. Данное утверждение является достаточно устоявшимся стереотипом, а поэтому ученым, методистам и преподавателям РКИ необходимо попытаться разрушить его, поскольку при наличии качественных учебных материалов и хорошо отлаженной системы преподавания русский язык оказывается не более трудным, чем любой другой язык.

Современная языковая ситуация в мире позволяет утверждать о существенной популярности русского языка. Нынешний подъем интереса к русскому языку напрямую связан с экономическими, политическими и социальными факторами. Русский язык для иностранных студентов – это не только важное средство общения, но и средство, обеспечивающее участие иностранцев в образовательном процессе, а также в научно-техническом, профессиональном и культурном развитии.

Педагогические основы обучения русскому языку как второму иностранному языку на материале биографических текстов включают в себя несколько основных аспектов:

1. *Личностно-ориентированный подход.* Обучение русскому языку должно учитывать индивидуальные особенности каждого студента. Каждый студент имеет свой уровень знаний, интересы и потребности, которые необходимо учитывать при разработке учебного плана и проведении занятий.

2. *Коммуникативный подход.* Основная цель обучения русскому языку – формирование коммуникативной компетенции студентов, то есть способности эффективно общаться на русском языке. Для этого необходимо обеспечить максимально возможное количество коммуникативных ситуаций на уроках, использовать реальные материалы, такие как биографические тексты, которые могут быть интересны и полезны для учеников.

3. *Интерактивные методы обучения.* Для эффективного освоения русского языка важно использовать интерактивные методы обучения, такие как игры, ролевые игры, дискуссии и т.д. Такие методы не только помогают студентам лучше усваивать языковые навыки, но и развивают их социальные и коммуникативные навыки.

4. *Системность и последовательность.* Обучение русскому языку должно осуществляться поэтапно и последовательно, начиная с основ языка и постепенно углубляясь в более сложные языковые структуры. Необходимо использовать систематический подход к обучению, чтобы студенты могли постепенно накапливать языковые знания и умения.

5. *Развитие мотивации.* Одним из ключевых аспектов успешного обучения русскому языку является развитие мотивации у студентов. Педагог должен помочь студентам понять важность изучения русского языка, привлечь их интерес к русскому языку и культуре, и создать благоприятную атмосферу для обучения.

Обучение русскому языку как второму иностранному языку на материале биографических текстов должно осуществляться с учетом индивидуальных особенностей студентов, с использованием коммуникативного подхода, интерактивных методов обучения, систематического подхода и развития мотивации. Важно учитывать разнообразие учебных стилей и методов обучения студентов. Некоторым студентам может быть удобнее изучать язык через аудио- и видеоматериалы, а другим – через чтение и анализ текстов. Педагог должен уметь адаптировать свои методы обучения к потребностям и стилю обучения каждого ученика.

Кроме того, биографические тексты могут быть полезным материалом для обучения русскому языку как второму иностранному языку, так как они позволяют студентам не только улучшить свои языковые навыки, но и познакомиться не только с русской культурой, историей и традициями. Можно выбирать биографические тексты своих родных писателей, поэтов и т.п. При обучении русскому языку как второму иностранному языку на материале биографических текстов необходимо учитывать особенности языка и культуры студентов. И не только языковой уровень, но и их интересы и потребности. Так, если студент интересуется музыкой, можно выбрать биографический текст о композиторе, а если они интересуются историей, то можно выбрать биографический текст об историческом деятеле. Если ученики родом из стран, где русский язык не является официальным языком или не широко используется, то им может потребоваться больше времени и усилий, чтобы освоить язык.

Один из основных принципов при обучении русскому языку как второму иностранному языку на материале биографических текстов – это активное использование языка в коммуникативных ситуациях. Для этого можно проводить дискуссии, дебаты, игры, различные задания, такие как чтение текста с последующим обсуждением, составление вопросов и ответов, ролевые игры и другие активности, которые способствуют развитию у студентов навыков устной и письменной речи.

Важным аспектом обучения русскому языку как второму иностранному языку на материале биографических текстов является также использование аутентичных материалов. Это позволяет студентам познакомиться с реальным языком и культурой, а также развить у них умение работать с оригинальными текстами.

Литература

1. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного. М., 2002.
2. Живая методика для преподавателя русского языка как иностранного. М.: Русский язык. Курсы, 2009.
3. Капитонова Т.И., Московкин Л.В., Щукин А.Н. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному. М.: Русский язык. Курсы, 2009.
4. Капитонова Т.И., Московкин Л.В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки. СПб.: Златоуст, 2006.
5. Методика обучения русскому языку как иностранному. Л.В.Лысакова и др. СПб., 2000.
6. Молчановский В.В., Шепелевич Л. Преподаватель русского языка как иностранного. Введение в специальность. М., 2002.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Мехрибан Байрамова

Бакинский славянский университет доцент

Xülasə

Mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin formalaşması o halda məhsuldar ola bilər ki, təhsil tərcüməsi zamanı idrak strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində əldə edilən mədəniyyətlərarası biliklər nəinki öyrənilsin, həm də praktikada tətbiq olunsun.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərin ziddiyyəti, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, ikilik, mentalitetin formalaşması, milli xarakter.*

Summary

The formation of intercultural communicative competence can be productive only if the intercultural knowledge obtained as a result of the interaction of cognitive structures in the course of educational translation is not only learned, but also applied in practice.

Key words: *contrast of cultures, intercultural communication, binarity, formation of mentality, national character*

Интеграция Азербайджана в мировое сообщество и определение в качестве ориентира единого европейского образовательного пространства обусловили внесение некоторых корректив в лингвистическое образование, вообще, и в подготовку вторичной языковой личности, в частности. В этой связи наметились несколько иные приоритеты в области преподавания русского языка как иностранного: исследователи наряду с разработками, нашедшими отражение в целевых установках и таких методических терминах, как «обучение языку», «обучение языку как средству общения», «обучение иностранному общению», все чаще стали обращаться к изысканиям в области методики обучения иностранным языкам с позиции компетентностного подхода и межкультурной коммуникации.

Ориентиры исследований такого плана содержатся в работах как отечественных учёных, так и в работах учёных ближнего и дальнего зарубежья. К числу таковых можно отнести изыскания Н.И.Алмазовой, В.И.Байденко, Н.Д.Гальсковой, Г.В.Елизаровой, И.А.Зимней, Э.Ф.Зеер, О.Каде, С.С.Мирзоева, Е.Г.Таревой, Ю.Г.Татур, А.О.Османзаде, И.И.Халеевой. Исследования в этой области заслуживают внимания тем, что в них нашёл отражение целый ряд вопросов, связанных с определением сути межкультурной коммуникативной компетенции в языковом образовании как направления, уточнением её содержания с позиций различных учёных, методическими разработками, обуславливающими формирование данной компетенции на основе изучения и усвоения информации параллельных текстов и так далее. Вместе с тем, следует отметить, что наряду с достигнутыми успехами, в этой области ещё осталось немало проблем, требующих своего решения. К числу таковых можно отнести: отсутствие достаточной чёткости в определении межкультурной коммуникативной компетенции как направления в лингвистическом образовании, установление признаков, отличающих это направление от таких деятельностных явлений учебного процесса как «иноязычная коммуникация», «иноязычная межкультурная компетенция».

Концепция Е.И.Пассова «культура через язык и язык через культуру» сводилась к тому, чтобы обучаемые в ходе этой деятельности, усваивая факты культуры в процессе изучения языка как средства коммуникации, одновременно овладевали языком как средством общения, базируясь на усвоении фактов культуры.

Формирование межкультурной коммуникативной компетенции может явиться продуктивным лишь в том случае, если межкультурное знание, полученное в результате взаимодействия когнитивных структур в ходе осуществления учебного перевода, будут не только усвоены, но и получают практическое применение.

Принимая во внимание, что обучение иностранному языку, в том числе и русскому, связано с поиском «механизма превращения многообразия языков и культур из фактора, препятствующего диалогу между представителями разных лингвосоциумов, в средство взаимного понимания и обогащения, в инструмент творческого развития социально активной и самостоятельной личности» [3, 15], мы обратились к изучению источников, формирующих менталитет русских и азербайджанцев, результаты которого могут служить материалом для создания у студентов иммунитета, способствующего их самореализации в условиях межкультурной коммуникации.

Бытующие в научной литературе определения большей частью характеризуют культуру как понятие комплексное и тем самым представляют этот сложный, многогранный феномен на высоком уровне абстракции. В исследованиях, изученных нами, этот термин квалифицируется как «совокупность духовных ценностей, способами выражения которых являются наука, литература, искусство» [1, 27]; «совокупность достижений человеческого общества в производственной, общественной и духовной жизни» [2, 10]; а также как «исторически определённый уровень развития общества, творческих сил и способностей человека, выраженный в формах и типах организации жизни и деятельности людей, в их взаимоотношениях, а также создаваемых ими материальных и духовных ценностях» [5, 28].

Очевидно, что культура в человеческих обществах не являлась дискретной, а представляла собой непрерывный процесс, в котором эти общества сосуществовали как кол-

лективы, которые являлись в той или иной степени носителями культуры, принадлежащей к человечеству в целом. Вместе с тем, каждое человеческое общество имело свой стиль жизни, отличающий его от других обществ.

Средства, отображающие реалии культуры (текст, артефакты, языки, символы и так далее) являются культурными ценностями. С точки зрения культурологии они претендуют на более широкое значение, олицетворяющее собой принципы, которые ведут к повышению социальной интеграции сообщества людей [6].

Для нашей статьи наибольший интерес представляет рассмотрение русской и азербайджанской культур, особенности формирования менталитета народов, проживающих в этих географических пространствах. Менталитет русского народа формировался под влиянием православной религии, которая была перенята у Византии и оказала влияние практически на все стороны жизнедеятельности россиян, в том числе, на социальную и правовую культуру общества.

Особенность русской культуры заключается в её бинарности, что «предполагает не просто присутствие двух разных тенденций в культуре, что, собственно, встречается и в культурах других государств, но и обязательное наличие двух противоположных черт, которые не только противоречат друг другу, но и находятся во взаимосвязи, образуя прочный синтез» [1, 50].

Что касается азербайджанской культуры, то в ней оставили глубокий отпечаток реалии великой культуры, имеющей место ещё задолго до исламской цивилизации, которая позже была подвергнута почти полному уничтожению.

В регионе авестийского учения – Азербайджане – его идеи сохранились в характере, культуре, традициях и, в целом, в исторической памяти народа. Зороастрийцы с древних времён совершали поклонение Всевышнему пять раз в день, начиная от восхода солнца и до его заката. У зороастрийцев также было принято обязательно носить пояс, как мужчинам, так и женщинам (это сохранилось в национальной азербайджанской одежде), и назывался этот пояс «токка» или «кушти». Во время молитвы этот пояс развязывали, а после молитвы повязывали вновь. Этот пояс обматывали вокруг талии трижды, что напоминало верующему о том, что надо наполняться благими мыслями, благими словами и благими делами, чтобы обрести сокровище на небесах [4]. Ислам заимствовал у зороастрийцев и обряд жертвоприношения, который осуществлялся в день Мехреган с молитвой мага. При этом жертвенное животное должно было быть здоровым, чтобы Бог принял жертвоприношение. Жертвенное мясо раздавали нуждающимся для приготовления еды. Такой же обряд совершается у мусульман во время празднования «Гурбан байрамы».

Культура азербайджанского народа всегда имела богатый творческий потенциал, который продолжал развиваться. Поверья, приметы, пословицы и поговорки, которые сформировались в сознании народа, являются сутью этнических традиций. Азербайджанцы возводят в ранг долга посылать друзьям, знакомым, соседям «пай», то есть угощение в виде подарка после удачного улова рыбы, охоты или хорошего урожая. После угощения азербайджанской кухней гости, приезжающие из других стран, приходят в неописуемый восторг, потому что здесь принимают гостей от души и по полной программе. Духовность и оптимизм национального самосознания азербайджанцев зиждется на опыте, накопленном веками, и народной мудрости, основанной на той мысли, что плохое не вечно, и добро побеждает зло.

Своеобразие культуры и черт национального характера русских и азербайджанцев, проведение параллелей между ними является благодатной почвой для установления сходств и различий в построении работы, связанной с формированием у обучаемых межкультурной коммуникативной компетенции.

Литература

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Словарь методических терминов (Теория и практика преподавания). Санкт-Петербург, 1993, с. 128.
2. Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург: Норинт, 1998, с. 478.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Москва, 2000, с. 55.

4. Мери Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Москва, 1988, с. 102.
5. Российская педагогическая энциклопедия. Москва, 1993, с. 486.
6. Флиер А.Я. Культурология для культурологов. Москва, 2001, с. 325.

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Сазида Вьюгина

Казанская государственная консерватория имени Н.Г.Жиганова
кандидат педагогических наук, доцент

Xülasə

N.G.Jıqanov adına Kazan Dövlət Konservatoriyası musiqi istiqaməti üzrə mütəxəssislərin hazırlanması sahəsində aparıcı təhsil müəssisəsidir. Gələcək vokalçılar, musiqiçilər, sənət tarixçiləri milli mədəniyyət dəyərlərinin, ilk növbədə ənənəvi Tatar mədəniyyətinin daşıyıcıları və təbliğatçılarıdır. Tələbələrin Tatar dilinin öyrənilməsinə mədəniyyətlərin dialoquna daxil edilməsi, onların başqa xalqın mədəniyyətinin güzgüsündə Tatar dili və mədəniyyətinin roluna şüurlu münasibəti əsas sayılır. Tələbələr başa düşürlər ki, Tatar dilinin öyrənilməsi digər türk dillərini də öyrənməyə imkan verir, Tatar dilinin tədrisi metoduna layihələr texnologiyaları, dilin müqayisəli öyrənilməsi daxildir. Tatar dilinin tədrisi metodikası şəxsiyyətin, mədəniyyət və incəsənət sahəsində gələcək mütəxəssisin formalaşmasında ən mühüm istiqamətlərdən biri kimi milli-mədəni komponenti özündə ehtiva edir.

Açar sözlər: *Tatar dili, konservatoriya, linqvokulturoloji sərəfət, milli-mədəni komponent.*

Summary

The Kazan State Conservatory named after N.G. Zhiganov is the leading educational institution in the field of training specialists in the musical direction. Future vocalists, musicians, art historians are the bearers and disseminators of the values of the national culture, primarily the traditional Tatar culture. The inclusion of students in the study of the Tatar language in the dialogue of cultures, their conscious attitude to the role of the Tatar language and culture in the mirror of the culture of another people. Students understand that the study of the Tatar language makes it possible to study other Turkic languages, the method of teaching the Tatar language includes project technologies, a comparative method of learning the language. The method of teaching the Tatar language includes a national-cultural component, as one of the most important directions for the translation of national culture in the formation of a personality, a future specialist in the field of culture and art.

Key words: *Tatar language, conservatory, linguoculturological competence, national-cultural component.*

Расположенная в европейской части России Республика Татарстан является уникальной своей многонациональностью. Национальное многообразие признается ее духовным богатством и охраняется на государственном уровне. Забота о языке, его сохранении и развитии является показателем уровня национального самосознания и принятый в 1992 году Закон РТ «О языках народов Республики Татарстан», способствовал всестороннему развитию народов республики, максимальному использованию их духовного и нравственного потенциала для прогресса нового общества, также гарантировал защиту языков всех народов, проживающих на территории Республики. На основании этого Закона в Республике Татарстан два государственных языка: татарский и русский. Главным условием формирования культуры межнационального общения является развитие и совершенствование двуязычия.

Национальная идентификация человека является основным фактором гармоничного развития современной личности. Многонациональная республика должна стремиться к воспитанию населения, чувствующих себя комфортно на территории, где проживают представители различных культур, а также свободно демонстрирующих свою национальную индивидуальность. Естественно, правительство РТ ведет правильную языковую политику, которая позволяет развивать свою культуру, литературу, язык, а также планомерно внедрять язык во всех сферах общественной жизни. В целях сохранения и укрепления духовных ценностей, возрождения исконных национальных традиций Указом Президента Республики Татарстан 2023 год объявлен Годом национальных культур и традиций.

Особое место в реализации Указа имеет Казанская государственная консерватория, носящая имя Назиба Жиганова, выдающегося татарского композитора. С 1945 года кон-

серватория стала центром развития профессионального музыкального искусства многонационального Поволжья и Республики Татарстан. Сохранение народных музыкальных традиций является одним из приоритетных направлений в деятельности вуза, а чтобы сохранить свою национальную татарскую идентичность, своё национальное лицо, свою ментальность и сделать её основой для успешной творческой деятельности, необходимы глубокие и прочные знания, умения и навыки практического владения татарским языком.

Знакомство с культурой изучаемого языка было одной из главных задач еще со времен античности. Преподавание классических языков как трактовка текстов не мыслится без культуроведческого комментирования. В преподавании живых языков с конца XIX века на первое место наряду с устной речью выдвигается ознакомление с реалиями страны изучаемого языка [Солтанбекова, 2008]. Обучение татарскому языку студентов – музыкантов в Казанской государственной консерватории осуществляется на кафедре языковой и межкультурной коммуникации. Учебная дисциплина «Татарский язык» открывает возможность студентам музыкального вуза для осмысления прошлого и настоящего не только татарского народа, но и народов Поволжья, имеющих традиции совместного проживания, прививая тем самым потребность познать обычаи, традиции, историю и культуру. В учебном процессе методика ориентирована на практическое овладение татарским языком, предусматривающее переход от сознательного усвоения единиц языка к употреблению их в речевых ситуациях, приближающихся к ситуациям естественного речевого общения в обществе. Создание различных текстов, публичное выступление, продуктивная групповая коммуникация, создание диалогов, работа в группах, все это формирует коммуникативную компетенцию у студентов.

Целью обучения татарскому языку является не только приобретение знаний, формирование у студентов навыков и умений, но и усвоение ими сведений культурного и эстетического характера, познание ценностей другой для них национальной культуры. Включение студентов в диалог культур, знакомство с достижениями национальных культур в развитии общечеловеческой культуры, осознание роли татарского языка и культуры в зеркале культуры другого народа. На занятиях, при изучении дисциплины «Татарский язык» особое внимание уделяется лингвокультурологической компетенции, включающий в себя несколько важных факторов: изучение языка и культуры; изучение языка как сокровищницы культуры; национально-культурный компонент языковых единиц; слово и текст как явление культуры; формирование языковой культуры мира; диалог языков и культур; - межкультурное общение [Вьюгина, 2015].

Общеизвестно, оперные произведения исполняются на языке оригинала, в учебном процессе студентам приходится знакомиться с классическими музыкальными произведениями на разных языках. В первую очередь, это произведения на русском и татарском языках, написанные классиками российского музыкального искусства. Ежегодный оперный фестиваль имени Ф.И. Шаляпина, проходящий в столице Татарстана Казани, выступления выдающихся оперных певцов мирового уровня, является для студентов консерватории наглядным уроком современного вокального искусства.

Будущие вокалисты оперной студии в учебном процессе включаются в диалог культур, т.е. они свое мастерство оттачивают также и при исполнении музыкальных произведений классиков национальных республик, в первую очередь, тюркоязычных. Оперетта азербайджанского композитора Узеира Гаджибекова «Аршин мал алан» является для жителей Казани одним из любимых музыкальных спектаклей, как и национальная оперетта «Башмачки» Джаудата Файзи. В 2019 году студенты оперной студии консерватории подготовили оперетту «Аршин мал алан», которая с большим успехом прошла на сцене Большого концертного зала консерватории. Это популярное произведение также была представлена в арт-резиденции «Созвездие-Йолдызлык» в 2022 году. В связи с тем, что 2023 год в Республике Татарстан объявлен Годом национальных культур и традиций, при содействии Дома Дружбы народов в культурном центре имени А.С. Пушкина силами самодеятельных артистов поставлена оперетта Узеира Гаджибекова «Аршин мал алан».

В стенах учебного заведения музыкального направления обращение к проблеме изучения языка и культуры одновременно не случайны, так это позволяет удачно сочетать нацио-

нальные элементы с языковыми явлениями, которые являются не только как средства коммуникации, но и как способ ознакомления студентов с новой для них действительностью. Именно такой подход к обучению татарскому языку во многом обеспечивает не только эффективное решение общеобразовательных, практических задач, в то же время является сильной мотивацией изучения языка. Владение татарским языком является необходимым для специалистов в области культуры и искусства, в будущем они являются популяризаторами национальных ценностей.

Специфика образовательного процесса в консерватории заключается в интеграции общеобразовательных и специальных музыкальных дисциплин, в сочетании научного и творческого подходов, а также в особом психологическом климате работы студентов, продиктованном их исполнительской деятельностью. Студенты должны ориентироваться в семантическом пространстве значений, смысловых оттенков, многообразии стилей и текстовом богатстве татарского языка. Включение национально-культурного компонента в преподавание языка как одного из важнейших путей трансляции национальной культуры, формировании личности, так как национальная культура несет в себе большой социально-педагогический потенциал.

Образовательная среда музыкального вуза обладает большим потенциалом, которая дает возможность включать самые разнообразные формы и методы языковой подготовки профессионального музыканта. Диалог культур является одной из особенностей в преподавании татарского языка как неродного. В то же время большое внимание уделяется сопоставлению языков на уровне языковых картин мира, которое позволяет рассматривать специфику языковых единиц в контексте особенностей образа жизни, менталитета, мировоззрения народов.

Формирование и развитие языковых навыков, и в целом воспитание заинтересованного, равнодушного отношения к обычаям и традициям татарского народа – является нашей основной задачей. Сегодня трудно переоценить роль татарского языка в образовательном процессе консерватории. Родной язык, национальная культура, традиции объединяют татар, живущих в разных странах. Традиционная музыкальная культура – как неотъемлемая часть духовного наследия татарского народа – нуждается в максимально бережном отношении, сохранении и возрождении.

Литература

1. Вьюгина, С.В. (2015). Развитие двуязычия в педагогической системе технологического вуза. // Материалы международной научно-практической конференции “Правовые основы функционирования государственных и региональных языков в условиях дву- и многоязычия”, 25-27 ноября 2015. г.Казань, С.64-69.
2. Солтанбекова, О.Т.(2008).О концепции культурологического подхода к языковому обучению. //Этнодидактика народов России. Обучение и воспитание в состязательной среде.- Нижнекамск, С.46-47

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТАТАРСКОГО НАРОДОВ

Ильхамия Галимзянова

Казанская государственная консерватория им.Н.Г.Жиганова,
доктор педагогических наук, профессор,
зав.кафедрой иностранных языков и межкультурной коммуникации

Summary

Today it is becoming more and more obvious that our peoples are developing along the path of expanding the relationship and interdependence of the two republics. This process covered various spheres of public life. This is expressed in the rapid growth of cultural exchanges and direct contacts between state institutions, social groups, social movements and individuals of our countries and cultures. The expansion of interaction between cultures and peoples

makes the question of the cultural identity of the two fraternal peoples especially topical. One of the main ways in which culture expresses itself is through language. Language is the guardian of the national culture of the people. Moreover, language can be not only a source of information, but also a means of its presentation and further storage. The problems of interaction and mutual influence of cultures, the correlation of culture and language, as well as the search for optimal forms of development of intercultural communication have always attracted the attention of researchers.

Key words: *national culture, fraternal peoples, interconnection, language*

Резюме

На сегодняшний день становится все более очевидным, что наши народы развиваются по пути расширения взаимосвязи и взаимозависимости двух республик. Этот процесс охватил различные сферы общественной жизни. Это выражается в бурном росте культурных обменов и прямых контактов между государственными институтами, социальными группами, общественными движениями и отдельными индивидами наших стран. Расширение взаимодействия культур и народов делает особенно актуальным вопрос о культурной самобытности двух братских народов. Одним из основных путей, которым культура выражает себя, является язык. Язык – это хранитель национальной культуры народа. Более того, язык может быть не только источником информации, но и средством ее предъявления и дальнейшего хранения. Проблемы взаимодействия и взаимовлияния культур, соотношения культуры и языка, а также поиск оптимальных форм развития межкультурного общения всегда привлекали внимание исследователей.

Ключевые слова: *национальная культура, братские народы, взаимосвязь, язык*

Азербайджанский и татарский народы связывают не только общность языка и религии, но и глубокие исторические традиции взаимопомощи и сотрудничества. В Национальном архиве Республики Татарстан сохранились документы, наглядно подтверждающие, что азербайджанский и татарский народы связывают глубокие исторические традиции взаимопомощи и сотрудничества.

Добрососедские и уважительные межнациональные и межконфессиональные отношения – как форма совместного проживания – закрепились в виде прогрессивных тенденций и являются предметом особой гордости и заботы братских народов.

Связь Азербайджана с Татарстаном никогда не прерывалась и в период общей советской истории, и постсоветский и по сегодняшний день.

Начиная с 1990 года, азербайджанская диаспора Казани стала регулярно отмечать национально-государственные и религиозные праздники: День независимости Азербайджана, Курбан-байрам, знаменательные даты в жизни азербайджанского и татарского народов. А в 1991 году азербайджанское общество совместно с Союзом писателей Татарстана одно из первых в бывшем СССР провело торжественные мероприятия, посвященные 850-летию великого азербайджанского философа и поэта шейха Низами Гянджеви, в которых приняли участие официальные лица и артисты из Азербайджана.

Роль Гейдара Алиева в развитии взаимоотношений двух братских народов

Двустороннее сотрудничество Республики Татарстан и Азербайджанской Республикой официально закреплено 22 ноября 1996 г. подписанием Президентом Азербайджана Гейдаром Алиевым и Президентом Татарстана Минтимером Шаймиевым.

В 2003 году первый Президент и государственный советник Республики Татарстан Минтимер Шаймиев дал интервью телекомпании «Мир», где тепло отозвался о Гейдаре Алиеве: «Многоуважаемый Президент Республики Азербайджан Гейдар Алиевич Алиев прежде всего сын своего народа. Он является политиком мирового масштаба. Как талантливый от природы человек он добился очень многого своим трудом, умением и терпением. Гейдара Алиева знает вся общественность Российской Федерации, стран СНГ, зарубежья» [Яфясова М., 2019].

Приумножая традиции дружбы и взаимопонимания, заложенные нашими народами, в Республике Татарстан особое внимание уделяется сохранению языка и традиционной культуре. С конца 1990-х годов и по сегодняшний день в Центре образования «Многонациональная воскресная школа» г. Казани функционирует азербайджанское отделение, учащиеся которого успешно участвуют во многих городских мероприятиях.

Язык любого народа – это его историческая память, воплощенная в слове. Родной язык – душа нации, первостепенный и наиболее очевидный ее признак. В языке и через язык выявляются такие важнейшие особенности и черты, как национальная психология, характер народа, склад его мышления, самобытная неповторимость художественного творчества, нравственное состояние и духовность. Знать выразительные средства языка, уметь пользоваться его стиливыми и смысловыми богатствами во всем их структурном многообразии – к этому должен стремиться каждый носитель языка [Прохоцкая С.А., 2005].

В современном мире человеку необходимы уверенная ориентация в поликультурном пространстве, навыки эффективного взаимодействия и организации межкультурного диалога. Овладение компетенциями в этой сфере – залог нашего общего благополучия.

Одним из социальных институтов, отражающих и формирующих основные этические ценности, наряду с образованием, международным и национальным правом, средствами массовой информации является искусство.

На протяжении многих веков наши родственные народы тесно общались друг с другом. В этом плане особого внимания заслуживают литературно-культурные взаимосвязи в области искусства. Например, первая труппа татарского национального театра была сформирована именно в Баку.

Как известно, в 1908 году труппа «Сайяр», возглавляемая Г.Кариевым, объединилась с азербайджанской театральной труппой, организованной Г.Араблинским, под именем «Товарищество казанско-кавказских артистов». Ставятся спектакли в городах Елизаветполь (ныне Гянджа), Тимурханшур (ныне Махачкала), Астрахань, Казань, Нижний Новгород. В репертуар входили такие пьесы татарских драматургов, как «Несчастный юноша», «Первый театр» Г. Камала, «Стыд, или слезы» Я. Валиева, трагедии азербайджанских авторов – «Надиршах» Н. Нариманова, «Горе Фахретдина» Н. Везирова, комедия А. Ахвердиева «Друзья нации», водевиль С. Ганизаде «Дурсунали Баллыбады», спектакли ставились как на азербайджанском, так и на татарском языке [Шарипова А. С., 2020].

Объединением двух трупп являлось внутреннее сходство азербайджанского и татарского национальных театров, поскольку в обоих молодых театрах отчетливо ощущалось влияние русского реалистического искусства, при этом у каждого сохранялся свой национальный дух; решающими были единство взглядов на реалистическое искусство, сходство языков, общность культур, веры.

В год 1100-летия принятия Ислама Волжской Булгарией, в 2022 году Казанская консерватория и Бакинская музыкальная академия договорились о сотрудничестве.

Казанская государственная консерватория планируют сотрудничать и обмениваться опытом в области современной музыкальной науки и высшего музыкального образования.

Ректор консерватории Вадим Дулат-Алеев отметил, что культурные связи Татарстана и Азербайджана очень важны. На концерте, который Казанская консерватория посвятила знаменательной дате, звучала и музыка азербайджанского композитора Алии Мамедовой. Музыка очень хорошо показывает, как связана традиционная и современная культура народа.

В свою очередь ректор Бакинской музыкальной академии Фархад Бадалбейли отметил, что с Казанью и татарским музыкальным искусством связано очень многое.

Вузы заключили меморандум о сотрудничестве, который позволит проводить совместные научные конференции и семинары, концерты, фестивали и конкурсы, мастер-классы и творческие встречи. Студенты и педагоги смогут воспользоваться изданиями вузов, учебно-методической литературой, обмениваться опытом в процессе работы студенческих научных объединений и программ академической мобильности.

Система музыкального образования как часть всей образовательной системы в целом призвана способствовать процессу гуманизации образования, ориентированному на воспитание не просто образованного, а культурного человека, открытого для диалога с представителями другой культуры. В процессе межкультурного общения музыканты должны обладать знаниями о культуре, истории и духовных традициях языка. Формирование профессио-

нально важных качеств и развитие языковых компетенций составляют основу становления конкурентоспособной личности в современном мире.

В Казанской государственной консерватории особое внимание уделяется роли языковой подготовки в воспитании человека культуры, приверженного общечеловеческим ценностям, впитавшего в себя богатство национально-культурного наследия прошлого своего народа и других стран. При этом весьма продуктивным является использование познавательно-культурологического материала в процессе языковой подготовки [Галимзянова И.И., 2015].

Таким образом, можно сделать следующий вывод, что расширение взаимодействия культур и народов должны укрепляться во имя укрепления всесторонних связей Татарстана и Азербайджана.

Литература

1. Галимзянова И.И. Обучение иностранному языку в музыкальном вузе через диалог национальных культур // Международная научная конференция «Музыка как национальный мир искусства». Казань, 2015 г. С.422–428.

2. Прохоцкая С.А. Взаимосвязь языка и культуры // Записки Горного института. 2005. №2. С.129-132. <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-yazyka-i-kultury>

3. Сайт Казанской государственной консерватории имени Н. Жиганова <https://www.kazancons.ru>

4. Шарипова А. С. Азербайджано-татарские литературно-культурные взаимосвязи начала XX века (на примере сценической литературы и театрального искусства) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2020. №9. <https://cyberleninka.ru/article/n/azerbaydzhan-otatarskie-literaturno-kulturnye-vzaimosvyazi-nachala-xx-veka-na-primere-stsenicheskoy-literatury-i-teatralnogo>

5. Яфясова Марьям Великий азербайджанец, великий творец. // Каспій. - 2019. - 4 сентября. - № 160. - С. 9-10 https://www.elibrary.az/qazet/qzt2019_4120

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ОСНОВА ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Илаха Гасанова

доктор философии по педагогическим наукам, доц.
Бакинского славянского университета

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan auditoriyasında xarici dilin öyrənilməsi prosesində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin rolu və əhəmiyyəti araşdırılır.

Müasir cəmiyyətdə mədəniyyətlərarası xarici dil ünsiyyəti həyatın, öyrənmənin ayrılmaz elementi kimi qəbul edilir və intensiv məlumat, dəyərlər, təcrübə mübadiləsi, əlaqələrin yaradılması və saxlanması, əməkdaşlığın inkişafı ilə xarakterizə olunur. Mədəniyyətlərarası dialoq tələbələrə müxtəlif ölkələrdə yaşayan insanların mədəni xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, etiketi, adətləri haqqında biliklərini genişləndirməyə; ünsiyyət tərəfdaşlarının dil və mədəni müxtəlifliyini anlamaq və qəbul etmək; bacarıq və bacarıqlarını təkmilləşdirmək, dil və nitq vasitələrindən istifadə etmək, qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq və qarşıya məqsəd qoymaq üçün məqbul davranış və ünsiyyət strategiya və taktikalarını seçməyə imkan verir.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası ünsiyyət, kommunikativ səriştə, linqvo-sosial-mədəni metod, nitq fəaliyyəti, linqvistik realqlar.*

Summary

The article examines the role and importance of intercultural communication in the process of learning a foreign language in the Azerbaijani audience.

In modern society, intercultural foreign language communication is considered as an integral element of life, learning and is characterized by an intensive exchange of information, values, experience, the creation and maintenance of contacts, the development of cooperation. Intercultural dialogue allows students to expand their knowledge of cultural peculiarities, traditions, etiquette, customs of people living in different countries, to understand and accept the linguistic and cultural diversity of communication partners, to improve their skills and abilities, to use language and

speech means, to choose strategies and tactics of behavior and communication acceptable to achieve mutual understanding and set goals.

Key words: *intercultural communication, communicative competence, linguo-socio-cultural method, speech activity, linguistic realities.*

Межкультурная коммуникация характеризуется тем, что ее участники при прямом контакте используют специальные языковые варианты и дискурсивные стратегии, отличные от тех, которыми они пользуются при общении внутри одной и той же культуры. Следует отметить, что используемый термин «кросс-культурная коммуникация» обычно относится к изучению некоторого конкретного феномена в двух или более культурах и имеет дополнительное значение сравнения коммуникативной компетенции общающихся представителей различных культур (6).

Способность к развитию коммуникативной компетентности общеизвестна, однако её конкретная реализация культурно обусловлена уникальным индивидуальным опытом каждого человека, из чего следует, что при коммуникации, являющейся процессом обмена сообщениями, постоянно происходит воссоздание смыслов, так как они не совпадают даже у людей, говорящих на одном и том же языке и выросших в условиях одной и той же культуры. Само собой разумеется, что при наличии разных культур и разных языков коммуникация осложняется настолько, что о полном понимании можно говорить лишь с известной долей предположения.

Язык представляет собой неоднозначную систему, и его реализации в коммуникативных событиях обычно приводят к взаимному соглашению коммуникантов о трактовке языковых значений. Этому способствует культурно обусловленная коммуникативная компетентность – несколько видов общих знаний, разделяемых коммуникантами. Во-первых, это знания собственно символической системы, в терминах которой происходит коммуникация, и, во-вторых, знания об устройстве внешнего мира, которые состоят из личного опыта индивидуума, базовых, фундаментальных знаний о мире, имеющихся у всех людей, и всех остальных знаний, которыми они обладают вследствие принадлежности к различным национальным, этническим, социальным, религиозным, профессиональным и другим группам (3).

Общность базовых знаний о мире объясняет принципиальную переводимость сообщений с одного языка на другой и возможность понимания между членами одного языкового коллектива, пользующихся одной символической системой. Различия в индивидуальном опыте лежат в основе утверждения об уникальности каждого коммуникативного события, а также о принципиальной неоднозначности языка, возникающей при порождении и интерпретации сообщений в коммуникативном акте. Основоположники лингвострановедения Е.М.Верещагин и В.Г.Костомаров в конце XX века четко сформулировали важнейшие принципы в преподавании иностранных языков следующими образом: две национальные культуры никогда полностью не совпадают, так как состоят из национальных и интернациональных элементов. Поэтому в процессе обучения иностранным языками приходится добиваться усвоения обучающимися понятия о новых предметах и явлениях, не имеющих аналогов в их родном языке, ни в родной культуре, что будет способствовать успешному овладению иноязычной речевой деятельностью (2).

Таким образом, важным условием успешного овладения речью на втором языке является преодоление не только языкового, но и культурного барьера. На современном этапе обучения русскому языку в условиях азербайджанско-русского двуязычия важную роль призваны сыграть новые вербально-коммуникативные технологии, представляющие собой рациональное сочетание традиционных и новых методов обучения, в частности таких, как билингвальный и лингвосоциокультурный (лингвосоциокультурологический), предполагающий компонентную апелляцию к важным компонентам учебного процесса – социальной и культурной среде страны – носителя изучаемого языка. Данный метод включает в себя два основных аспекта общения – языковой и социокультурный, т.е. знание биокультуры, условий современной действительности, что позволяет обучающемуся ориентироваться в национальных особенностях, истории, культуре народа страны изучаемого языка. При таком подходе изу-

чаемый язык можно сравнить с зеркалом, в котором, реально отражаются культура, условия жизни, трагедии, быт, повседневное поведение и многое другое страны носителей данного языка. Поэтому приоритетная задача преподавателя состоит в том, чтобы обучать второму языку в контакте двух лингвокультур, сообщая обучающимся комплекс соответствующих знаний.

Понятие межкультурной коммуникации такие области, как теория перевода, обучение иностранным языкам, сравнительная культурология, контрастивная грамматика, научные исследования в области межкультурной коммуникации фокусируются на коммуникативном поведении людей, сталкивающихся с культурно обусловленными различиями в языковой деятельности и последствиями этих различий (7).

Расширение экономических, политических и культурных контактов, а также совершенствование системы образования на современном этапе требуют нового подхода к преподаванию иностранных языков. В связи с этим возникает потребность в обеспечении такой организации учебного процесса, которая бы способствовала развитию личности обучаемого. Необходимость решения нестандартных задач как в процессе учебы, так и в будущей профессиональной деятельности требует развития эвристичности (от греч. «отыскиваю», «открываю») мышления, креативности (творческой сисы), оперативности, целеустремленности, инициативности в решении поставленных учебно-речевых задач. Приоритетное использование коммуникативно ориентированных методов при изучении второго, иностранного языка неоспоримо, так как межчеловеческое понимание строится на диалоге. Важным условием обучения межкультурному диалогу является определение педагогических требований к развитию языковой личности на основе реализации аксиологического содержания лингвострановедческого аспекта в процессе изучения иностранных языков с учетом когнитивного, эмотивного и деятельностного подходов (4). Главной задачей преподавателя является подготовка обучающихся к восприятию знакомству, к переживанию и сопереживанию. Личностно ориентированное обучение иностранному языку способно оказывать косвенное, отдаленное во времени, но целенаправленное влияние на развитие личности, мышление всегда находится в коле, пролагаемой языком. В методической литературе адекватное взаимопонимание двух участников коммуникативного акта, принадлежащих к разным культурам, называют межкультурной коммуникацией. В этой связи проблема межкультурной коммуникации стала одной из значимых и современных в методике преподавания русского языка как иностранного (РКИ).

В условиях актуализации межкультурной коммуникации становится особо значимой и проблема межкультурного обучения. Основная цель межкультурного обучения способствовать развитию межкультурной компетенции. Можно выделить следующие составные понятия «межкультурное обучение»:

- предметная компетенция (знания о культуре и стране, языковые знания);
- личностная компетенция (знания о собственное культуре, самоопределение в межкультурном контексте);
- социальная компетенция (способность к межкультурной коммуникации).

Литература

1. Веденина Л.Г. Теория межкультурной коммуникации и значение слова. ИЯШ, 2000, № 5.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. Москва, 1980.
3. Грушевицкая Т.Г. и др. Основы межкультурной коммуникации. Москва. 2002.
4. Гуревич П.С. Культурология, Москва. 2008.
5. Ермишина Н.Д. Культурология. М., 2006, 430с.
6. Садохин А.П. Введение в межкультурную коммуникацию. Москва. 2009.
7. Тен Ю. Культурология и межкультурная коммуникация. Ростов-на-Дону. 2007.

МЕТОДЫ И ОСОБЕННОСТИ ОСНОВНЫХ ЭТАПОВ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ РУССКОЙ ОРФОГРАФИИ

Мехрибан Гулиева

Старший преподаватель Бакинского славянского университета

Xülasə

Rus orfoqrafiyasının Azərbaycanlı şagirdlərə öyrədilməsinin metodları və onun əsas mərhələlərinin xüsusiyyətləri. Bu məqalədə azərbaycanlı şagirdlərə rus orfoqrafiyasının tədris metodları işıqlandırılır, onların məzmunu açıqlanır. Müəllif rus orfoqrafiyasının mərhələli tədris sistemini təklif edir.

Açar sözlər: *tədris vasitələri, dərş fəaliyyəti, orfoqrafik qaydalar, tədrisin mərhələləri, qohum sözlər.*

Summary

Methods and features of the basic stages of training of Azerbaijani students of Russian spelling.

The methods of teaching russian orthography to azerbaijanian pupils are highlighted in the essay. The instructor suggests a step-by-step teaching system of orthography.

Key words: *teaching methods, learning activities, spelling rules, stages of learning, cognates.*

Главной целью обучения любому языку является развитие устной и письменной форм речевой деятельности. Одним из базовых элементов письменной формы речевой деятельности на любом языке является орфографическая система, совокупность норм орфографии. Современная педагогическая наука располагает целым рядом методов и приемов обучения русскому языку как иностранному. По мнению И.Я.Лернера, процесс обучения предполагает пять следующих методов в зависимости от вида, содержания образования и характера познавательной деятельности учащихся: 1) информационно-рецептивный, или объяснительно-иллюстративный; 2) репродуктивный; 3) проблемное изложение; 4) частично-поисковый, или эвристический; 5) исследовательский (Лернер И.Я., 1981).

Методы обучения языку делятся на методы получения языковых знаний и методы приобретения речевых умений и навыков. Первые называются познавательными, а вторые – тренировочными. В зависимости от способа получения языковой информации учащимися познавательные методы делятся на объяснительный (предусматривает получение учащимися готовых знаний) и проблемно-поисковый (предполагает приобретение знаний в процессе собственных наблюдений учащихся или решения поисковых языковых упражнений). Тренировочные методы в зависимости от характера речевой деятельности учащихся в процессе речевой тренировки в связи с тем или иным типом формируемых умений и навыков и соотношениями их в процессе речевой практики делятся на имитационный, оперативный и коммуникативный методы. Внедрение в современный процесс обучения новейших технологий, необходимость использования в учебном процессе интерактивных методов обучения требуют активного применения при обучении нормам правописания проблемного метода, предусматривающего решение учащимися поисковых задач. По мнению исследователей, «проблемный подход к процессу познания на школьных уроках нашел заслуженное признание в современной педагогической науке». (Успенский М.Б., 1079). Проблемный метод не только ведет к усвоению информации, но и всемерно активизирует мыслительную деятельность учащихся, способствует повышению мотивации изучения русского языка как иностранного в школе с азербайджанским языком обучения. Реализация на уроках русского языка проблемного или объяснительного метода при обучении нормам правописания зависит от целого ряда условий, среди которых особо выделяются специфика учебного материала, уровень языковых знаний, речевых умений и навыков учащихся, затраты учебного времени, характер получаемой информации из области правописания, соотношение орфографического материала русского и родного языков и т.д. С учетом данных условий проблемный метод при обучении русской орфографии учащихся-азербайджанцев представляется целесообразным использовать, в основном, на среднем этапе обучения, когда у них уже сформирована определенная языковая база.

Проблемно-поисковый метод целесообразно использовать в том случае, если самостоятельный поиск на основе наблюдений над фактами языка отнимает немного времени и позволяет учащимся самим сделать обобщение на основе полученной информации. Частотность применения проблемного метода на уроках во многом зависит также от этапа обучения русскому языку как иностранному. Роль самостоятельного поиска учащихся значительно возрастает в процессе наблюдений над языком при закреплении полученных знаний, умений и навыков. При повторных воспроизведениях усвоенного материала создаются наилучшие возможности для получения новых сведений орфографического характера. Как было отмечено выше, к числу тренировочных речевых методов относится имитационный метод, предполагающий немедленное механическое воспроизведение в устной речи или на письме слышанных или прочитанных языковых единиц или отрезков речи. Оперативным методом предусматривается выполнение упражнений, в которых устное или письменное воспроизведение языковых или речевых единиц сопровождается определенными аналитическими или конструктивными действиями учащихся; при этом в условиях упражнений требуется выделить, подчеркнуть, выявить, вставить, сгруппировать, объединить, дополнить и т.д. языковые или речевые единицы. Коммуникативный метод предусматривает продуцирование учащимися отдельных коммуникативных единиц и связных текстов, основной же функцией данного метода является формирование и закрепление общеречевых умений и навыков по русскому языку как иностранному. Использование имитационного метода в обучении русской орфографии в азербайджанской школе предполагает выполнение учащимися имитационных упражнений, связанных с подражательным воспроизведением только что услышанных или увиденных языковых единиц или речевых отрезков, т.е. произнесением или написанием чего-либо в подражание образцу. Достоинства имитационных упражнений заключаются в их легкости, простоте и доступности, что очень важно в начальный период обучения русскому языку как иностранному. Имитация особенно необходима в случаях, когда правила написания отдельных орфограмм вообще отсутствуют или не предусматриваются для изучения школьной программой для данного этапа обучения. В обучении русскому правописанию в азербайджанской школе заслуживает внимания имитация на письме в форме «чистого» списывания, имеющего особенно важное значение на первых этапах обучения русскому письму.

Однако мало связанная с работой мыслительного аппарата, простая имитация не обеспечивает прочности умений и навыков. Если даже ученик легко воспроизводит услышанное или увиденное, правильно повторяет за учителем что-либо, то через определенное время в его спонтанной речи наблюдаются ошибки, вызванные интерференцией родного языка или какими-либо другими причинами. Поэтому к применению имитационных упражнений на уроках русского языка в азербайджанской школе при изучении орфографии следует относиться избирательно и строго дифференцированно. Другим тренировочным методом обучения русскому языку как иностранному является оперативный метод, предусматривающий формирование у учащихся частноречевых умений и навыков путем выполнения оперативных упражнений, требующих сознательное определение, выбор, группировку или употребление в речи некоммуникативных языковых единиц или речевых сегментов. Исходя из всего вышесказанного следует отметить, что обучение правописанию на уроках русского языка в азербайджанской школе должно осуществляться в определенной системе, которая должна состоять из сведений об орфографических нормах русского языка, презентуемых учащимся как объяснительным методом на начальном этапе обучения языку как иностранному, так и проблемно-поисковым методом на последующих этапах обучения в школе, а также единой и целостной системы упражнений, предусматривающей реализацию в учебном процессе тренировочного метода обучения русскому языку.

Объяснение орфографического материала на уроках русского языка должно сопровождаться его первичным закреплением с использованием особых методических приемов, что связано с тем, что формирование орфографических умений и навыков у учащихся-азербайджанцев должно происходить в процессе осознанного применения на практике соответствующих теоретических знаний, накопленных в результате изучения орфографических пра-

вил. Лишь после выполнения учащимися целого ряда упражнений, направленных на выявление существенных признаков орфограмм, им следует рекомендовать специальные задания, позволяющие овладеть умением сознательно применять орфографические правила в письменной речи. Известно, что школьный курс орфографии основывается на определенных теоретических началах, представленных орфографическими правилами, с помощью которых учащиеся осваивают нормы русского правописания. Однако знание формулировок правил само по себе не приводит к грамотному письму; обучение с их помощью русскому правописанию требует использования специальной методики. По мнению специалистов, становление навыка грамотного письма на основе орфографического правила возможно лишь при организации «специального процесса обучения, адекватного лингвистической основе правил» (Разумовская М.М., 1985).

Обучение орфографической норме с помощью правил, которые должны быть донесены до сознания учащихся в таком виде, чтобы они могли служить способом определения написания, представляет собой определенный процесс, состоящий из нескольких этапов.

На первом этапе, как отмечает М.М.Разумовская, учащихся необходимо обучать «видеть» орфограммы, т.е. выработать у них умение определять, когда следует воспользоваться правилом. Повышению уровня сформированности умения находить орфограммы могут способствовать содержащиеся в учебниках русского языка указания опознавательных признаков орфограмм, задания по их обнаружению. С помощью сформированного у учащихся понятия орфограммы у них вырабатывается способность реагировать при письме на сомнительные написания, каковыми являются орфограммы. Данная способность вынуждает учащихся обращаться к орфографическому правилу как средству разрешения возникшего сомнения.

К основным этапам процесса формирования понятия орфограммы и выработки умения обнаруживать ее при письме следует отнести:

1) этап формирования элементарного представления об орфограмме; внимание учащихся обращается к двум противоположным явлениям письма: в одних случаях произносимое слово передается на письме однозначно, в других случаях при одном и том же произношении возможен выбор букв;

2) этап выполнения тренировочных упражнений для выработки умения обнаруживать орфограммы; учащимся для анализа предлагается предложение, некоторые слова которого содержат орфограммы в корне; учащиеся выписывают эти слова в столбик и подчеркивают орфограммы;

3) этап орфографического анализа текста на слух; учащиеся также выписывают слова с орфограммой в корне, но в условиях, когда текст диктуется учителем.

После того, как учащиеся научились видеть орфограммы, обеспечивается сознательное обращение к правилу, для чего учащиеся обучаются квалифицировать орфограммы, дифференцировать их. С этой целью орфограммы могут быть объединены по группам: орфограммы корня, приставок, суффиксов и окончаний. На следующем этапе обучения орфографической норме с помощью правил учащиеся учатся применить орфографическое правило, т.е. овладевают правилом на уровне умений и навыков как основным способом действия. При этом главная задача состоит в том, чтобы учащиеся, во-первых, отчетливо поняли, что значит «подобрать проверочное слово» при написании проверяемых гласных и согласных в корне слов, а во-вторых, применяли правило к таким словам, которые представляют для них определенную трудность.

Осмысление орфограмм, распределенных по отдельным группам, по изложенной методике на начальном этапе обучения русской орфографии способствует системному восприятию её учащимися-азербайджанцами, что в конечном итоге ведет к повышению их орфографической грамотности. Объединение написания отдельных орфограмм на основе общего языкового признака и противопоставление их по условиям, определяющим выбор нормативного графического варианта, помогает учащимся осознать суть орфографического правила и действовать при осуществлении письменной речи на его основе.

Литература

1. Лернер И.Я. Система методов обучения (дидактический аспект) // Совершенствование методов обучения русскому языку. Пособие для учителей / Сост. А.Ю.Купалова. М., Просвещение, 1981, с.14-19.
2. Успенский М.Б. Совершенствование методов и приемов обучения русскому языку в национальной школе / Под. ред. Н.М.Шанского. М., Педагогика. 1979, с.35.
- 3.Разумовская М.М. Лингвистические основы обучения орфографии // Лингвистические знания – основа умений и навыков. Пособие для учителя / Сост. Т.А.Злобина. М., Просвещение, 1985.

ОБУЧЕНИЕ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИМ СРЕДСТВАМ ОБЩЕНИЯ (на материале лингвокультурологии)

Диляра Джавадова

Бакинский славянский университет доцент

Xülasə

Dosent D.B.Cavadovanın təqdim etdiyi məqalə tədrisin Azərbaycan dilində olan orta ümumtəhsil məktəblərində rus dilinin tədrisi ilə bağlı aktual problemlərin birinə həsr olunub. Burada ölkəşünaslıq materiallarının məzmunu yer alıb. Məqalədə ölkəşünaslıq materiallarından istifadə etməklə şagirdlərə rus dilinin öyrədilməsinin üsulları tövsiyə olunur. Bundan başqa məqalədə dərs prosesində ölkəşünaslıq xarakterli mətnlərlə tanışlıq və müxtəlif çalışma və tapşırıq nümunələri göstərilir.

Açar sözlər: *şagirdlər, tədris, xarici dil, mədəniyyət, ölkə*

Summary

The article by Associate Professor D.B. Javadova is devoted to one of the urgent problems of teaching the Russian language in secondary schools with the Azerbaijani language of instruction: teaching linguocultural means of communication. It outlines the content of regional studies material, recommends how to teach students the Russian language on the basis of linguistic and regional studies material. In addition, the article recommends various types of exercises and tasks for conducting classes in connection with familiarization with texts of a linguistic and cultural nature.

Key words: *pupils, teaching, foreign language, culture, country*

Общеизвестно, что без лингвострановедческих знаний не интересно изучать иностранный язык. Без учета аспекта лингвострановедения невозможно усвоить культурные ценности страны. Невозможно еще овладение речью изучаемого языка. «Лингвострановедением в преподавании русского языка учащимся-азербайджанцам называется методика ознакомления школьников и студентов национального-азербайджанского сектора, стажеров, изучающих русский язык, с современной действительностью, культурой через посредство русского языка и в процессе его изучения». [3, 63]

В практике преподавания русского языка азербайджанцам создается проблема ознакомления культуры страны в повседневном речевом общении и контактов. Учащиеся одной страны, имеющие одну лингвокультурную общность хотят войти в контакт с людьми другой лингвокультурной общности. В методике преподавания иностранного, в нашем случае русского языка для эффективного обучения делается попытка переносить собственно страноведческие сведения (по истории, культуре, географии, экономике, искусстве, быте, культуре, традиции, этнографии) на уроки русского языка. Лингвокультурология – это ознакомление обучающихся с традициями и культурой, литературой и живописью, музыкой и современной наукой, историей и географией, внутренней и внешней политикой, бытом и народом страны на изучаемом языке. Последнее время в учебные планы высших учебных заведений прибавлены еще и курс занятий по лингвострановедению. При обучении лингвострановедческому общению можно использовать тексты сопоставительного или схожего характера.

Используя тексты можно выполнить предтекстовые и послетекстовые задания. Эта работа может повлиять эффективно лингвострановедческому общению на русском языке.

В некоторых случаях нами рекомендованы тексты лингвострановедческого характера с целью сопоставления и проведения диалога на ситуативные темы, Перед тем как начать работу над текстами по лингвострановедению желательно ознакомить учащихся с государственными символами: гербом, флагом и гимном. У каждого народа и государства есть свои символы. Это герб, флаг и гимн. Символы страны олицетворяют его суверенитет. Изображение герба временами подвергалось изменениям, так как каждый правитель вносил свои предложения. Флаг тоже является символом государства. Гимн – песня, которую исполняют при особых случаях. Это торжественное произведение, состоящее из стихотворения и мелодии. Его исполняют при вступлении Президента на должность, при проведении Государственных мероприятий: съездах, конференциях, при открытии и закрытии спортивных состязаний, при встрече официальных встреч глав государств. Гимн звучит по радио- и телевидению утром в 6 часов, когда начинается трансляция передач и в 24 часа при завершении этих передач.

Предлагаем вниманию нижеследующие задания. Предтекстовые задания. Прочитайте текст. Составьте предложения со словами: страна, символ, суверенитет, флаг, гимн. После-текстовые задания. Задание. Расскажите на русском языке о символах вашей страны (герб, флаг, гимн).

Задание. Ответьте на вопросы используя предложения из текста. После ознакомления учащихся с символами Азербайджана можно дать информацию о столице страны – Баку.

Предтекстовые задания. Прочитайте текст. Перескажите используя в своей речи прилагательные: большой, красивый, широкие, известный.

Задание. Прочитайте (прослушайте) текст, перескажите его содержание, выполнив задания, данные после текста.

В старших классах учащимся предлагаются тексты, которые знакомят их литературой, музыкой, живописью Азербайджанской Республики. Тексты более содержательны и большие.

Задание. Прочитайте текст, соблюдая правильное произношение и интонацию. Перескажите его содержание от имени автора. Выполните задания, данные после текста.

Задание. Прочитайте (прослушайте) текст. Перескажите его содержание, выполнив задания, данные после текста.

Задание. Прочитайте текст. Составьте предложения со словами: древний, памятники, достопримечательности, многонациональный.

Литература

1. Алиев Б., Эфендиев И., Исаев Ф. Учебное пособие по лингвострановедению. Баку, Мутарджим, 2012.
2. Быстрова Е.А. Обучение русскому языку в школе. Учебное пособие для студентов педвузов. Дрофа. М., 2004.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 2-е изд., М., 1976.
4. Крючкова Л.С., Мацинская Н.В. Русский язык как иностранный. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. Москва, 2009.
5. Пашаева А., Алиева С., Зейналова Н. Русский язык, Учебник для 8 класса общеобразовательных школ с азербайджанским языком обучения. Çaşıoğlu, Баку, 2011.
6. Перевозникова А.К.. Лингвострановедение. Россия: страна и люди. Учебное пособие для изучающих русский язык как иностранный. Москва, 2006.
7. Сулейманов С., Гамидова А. Русский язык. Учебник для 9 класса общеобразовательных школ с азербайджанским языком обучения. Асполиграф, Баку, 2007.

СОДЕРЖАНИЕ КОНЦЕПТА «РОДИНА» (На материале русского языка)

Тарана Кязимова

Кафедра русского языка и межкультурной коммуникации, преподаватель
Бакинский славянский университет

Xülasə

Məqalədə rus dili materialının əsasında “vətən” («родина») konseptini formalaşdıran əsas komponentlərin təhlili aparılır. Konsept altında dil təcəssümünə malik olan, etnik-mədəni xüsusiyyəti ilə seçilən və müəyyən bir dildə danışanların mənəvi dəyərlərini ifadə edən kollektiv şüur vahidi kimi başa düşülür. Konseptin məzmunu əsrlər boyu formalaşmış və prinsipcə dəyişilmir, lakin onu verballaşdıran leksik və frazeoloji vasitələrin tərkibi dəyişilə bilər. Bu da mövcud ictimai-siyasi vəziyyətdən birbaşa asılıdır. Təhlil olunan konseptin məzmununu formalaşdıran əsas elementlər rus dilində “vətən” sözünün paradigmatik və sintaqmatik işlənilməsi üzərində qurulan semantik və assosiativ sahələrdir.

Açar sözlər: *kognitiv dilçilik, strukturalizm, konsept, semantik sahə, assosiativ sahə, sintaqmatik əlaqələr, paradigmatik əlaqələr*

Summary

The article analyzes the main components that form the concept of “motherland” on the basis of the Russian language materials. Under the concept we understand the unit of collective consciousness, which has linguistic form, ethnic-cultural peculiarities and the spiritual values of native speakers of a particular language. The component of the concept has been formed for centuries and it doesn't change in principle, but the composition of the lexical and phraseological means that verbalize it can be changed. And this directly depends on the current socio-political situation. The main elements that form the content of the analyzed concept are the semantic and associative fields based on the paradigmatic and syntagmatic processing of the word “motherland” in the Russian language.

Key words: *cognitive linguistics, structuralism, concept, semantic field, associative field, syntagmatic processing, paradigmatic processing.*

С возникновением и становлением антропоцентрической парадигмы в науке о языке в последние десятилетия образовался некоторый «бум» на исследование языка как феномена культуры. Такие понятия, как «язык», «культура», «ментальность», «языковая картина мира», «концепт» и многие другие стоят в центре внимания исследователей-языковедов по всему миру. В связи с этим сформировалась определенная теория, согласно которой мировоззрение человека, его ментальность и национальная идентичность получает свое воплощение именно в единицах языка.

Концепт – «исходная точка семантического наполнения слова и конечный предел развития» (4, с. 39). Различные трактовки термина «концепт», существующие в современной филологической науке, отражает понимание двусторонней природы концепта: с одной стороны, как значения языкового знака – лингвистическое и культурологическое направления, с другой стороны, как содержательной стороны знака, представленной в ментальности – философское и когнитивное направления. В нашем понимании, концепт имеет многокомпонентную и многослойную структуру, которая получает свою репрезентацию через анализ языковых средств, или «может получить полевое описание – в терминах языка и периферии» (6, с. 15).

Таким образом, под концептом понимается единица коллективного сознания, имеющая языковое воплощение, отмеченная этнокультурной спецификой и указывающая на высшие духовные ценности носителей того или иного языка (1, с. 70).

Концепт «родина» имеет огромное значение для ментальности любого народа. Он присутствует в любой этнической культуре и является универсальным, обладая «высокой номинативной плотностью, переживается эмоционально при попадании в фокус сознания» (2, с. 28). В русском сознании по степени духовного напряжения концепт «родина» стоит, возможно, на первом месте.

Исследуемый концепт стал привлекать внимание языковедов в конце 90-х гг. XX века, когда «особо актуальными стали проблемы национальной идентичности и их отражение и выражение в языке» (3). В частности, анализу этого концепта посвящены работы А.Вежбицкой, И.Сандомирской, В.Телия, С.М.Толстой и др. исследователей. Однако следует

отметить, что этнокультурный концепт «родина» продолжает привлекать внимание исследователей, что объясняется прежде всего его «гибридностью»: он содержит «денотатную, дейктическую часть, позволяющую соотнести его с хронотопом определенной страны и определенного государства» и оценочно-эмоциональную часть, собственно и составляющую его специфику» (2, с. 28). Иными словами, этот концепт имеет свою историю развития, связанную непосредственно с историей того или иного народа, а также специфическое языковое воплощение, характерное для ментальности того или иного народа.

Так, концепт «родина» изменялся с историческим развитием русской государственности: об этом свидетельствуют различные работы, анализирующие концепт «родина» в разные периоды исторического развития России, например, в древнерусский период, в период Великой Отечественной войны (А.Ж.Сулейменова), в современный период (С.Г.Воркачев, А.К.Перевозникова) и т.п. Следовательно, содержание концепта складывается веками и в принципе не меняется, но меняется состав лексико-фразеологических средств, вербализирующих его, что находится в непосредственной зависимости от сложившейся общественно-политической ситуации. Значит, концепт характеризуется многоплановым и многомерным содержанием, элементы которого характеризуются такими признаками, как взаимосвязность, регулярность, взаимозависимость, историческая и культурно-языковая обусловленность.

Основными элементами, формирующие содержание исследуемого концепта выступают семантические и ассоциативные поля, которые строятся на парадигматическом и синтагматическом употреблении слова «родина».

Согласно словарю С.И.Ожегова, слово *родина* имеет два значения: 1. *Отечество, родная страна.* 2. *Место рождения, происхождения кого-чего-н., возникновение чего-н.* (5, с. 680). С этими значениями слово образует определенные синонимичные и антонимичные отношения со словами одной части речи. В первом значении слово *родина* вступает в синонимичные отношения со словами *отечество, отчизна, родной край, край отцов*; во втором значении – *место рождения, колыбель*. В обоих лексико-семантических рядах *родина* выступает словом-доминантом. В значении “отечества” слово *родина* в русском языке имеет и антоним: *чужбина*. В оппозиции *родина* – *чужбина* слово *родина* тоже является доминирующим. Это объясняется прежде всего тем, что в основе слова *родина* лежит понятие предметности, тогда как слово *чужбина* вторично: образовано от прилагательного *чужой* и в своем значении не передает значения предмета. Следовательно, оно возникло для выражения антонимичного значения слову *родина*. Итак, выступая словом-доминантой, лексема *родина* в совокупности своих семантико-парадигматических отношений образует определенную лексико-семантическую группу *родина*.

Но в русском языке слово «родина» образует и тематические группы, которые формируют целые «отрезки действительности». Например, *родина* – это абстрактное существительное, которое формирует вокруг себя тематическую группу вместе с такими понятиями, как *родимый дом, родная сторона, отчий край, прародина* и др. С другой стороны, лексема *родина* может вокруг себя сгруппировать другие абстрактные понятия, как *патриотизм, долг, честь, измена, ностальгия* и т.п. Количество тематических групп, сформированных вокруг слова *родина* будет зависеть от семантической валентности лексемы и ассоциативного ряда, который будет актуален при построении того или иного отрезка действительности. Таким образом, совокупность лексико-семантических и тематических рядов слова *родина* образуют его семантические и ассоциативные поля, которые, объединяясь, формируют концепт «родина».

Таким образом, составляющими концепта «родина» выступают семантические и ассоциативные поля. Вербализуясь, эти поля восстанавливают связи понятия «родина» по всем направлениям развития в семантической системе языка. Данное восстановление происходит на основе синтагматических и парадигматических отношений языковых единиц. Если парадигматические отношения выявляют различные аспекты обозначения одного и того же явления, то синтагматические связи дают возможность определить круг представлений о

данном явлении, характеризующих коллективное сознание носителей языка. Каждая эпоха не просто обогащает и расширяет круг подобных представлений, но и отражает социально-политические и культурно-исторические особенности времени.

Литература

1. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, № 1, 2001, с. 64-72.
2. Воркачев С.Г. Слово «РОДИНА»: значимостная составляющая лингвоконцепта // Язык, коммуникация и социальная среда. Вып. 4, 2006, с. 26-36.
3. Воркачев С.Г. Слово «РОДИНА»: значимостная составляющая лингвоконцепта // Язык, коммуникация и социальная среда. Вып. 4, 2006, с. 26-36.
4. Колесов В.В. Концепт культуры: образ – понятие – символ // Вестник СПбГУ. Серия 2. СПб., 1992. Вып. 3, № 16.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка. 23-е изд. М.: Русский язык, 1991, 916 с.
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. Воронеж, 2006.

ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПТА В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Наиля Мамедова

старший преподаватель кафедры Общего языкознания
Бакинского славянского университета

Xülasə

Müasir dilçilikdə konsept problemi tədqiqat üçün ən uyğun və perspektivli sahələrdən biridir. Konsept nəzəriyyəsinin vahid bir konsepsiyası olmasa da, ümumiyyətlə qəbul edilənlər bunlardır: şüur anlayışı, onun dildə obyektivliyi; konsept yalnız təsviri deyil, həm də emosional, məcazi və empirik xüsusiyyətləri də əhatə edir. Müasir dilçilikdə konseptin öyrənilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Fərqli dil mədəniyyətlərinin nümayəndələri arasında qarşılıqlı anlaşma şüurun lingvistik, zehni və mədəni səviyyəsində baş verir. Müasir dilçilər, fərqli dilləri müqayisə edərək, yalnız mədəniyyətlərin müqayisələrini deyil, həm də danışanların nöqteyi-nəzərini, yəni dilin görmə qabiliyyətini nəzərə alırlar.

Açar sözlər: *lingvokulturologiya; koqnitiv dilçilik; konseptin tərif; təhlil metodları.*

Summary

In modern linguistics, the concept problem is among the most relevant and promising areas for research. Although there is no unified conception of concept theory, the following are generally accepted: the conception of consciousness, its (at least partially) objectivity in the language; Concept includes not only descriptive-descriptive, but also emotional and figurative and empirical characteristics. The concept is varied in contemporary linguistics, and there are different approaches to its study. Mutual understanding between representatives of different linguistic cultures also occurs at the linguistic, mental, and cultural level of consciousness. Contemporary linguists, when comparing different languages, take into account not only the comparisons of cultures, but also the carriers perspective, that is, the vision of the language.

Key words: *linguoculturology; cognitive linguistics; definition of concept; methods of analysis.*

В современной лингвистике проблема концепта является одной из наиболее актуальных и перспективных областей для исследований. Хотя единой концепции теории концептов не существует, общепринятыми являются следующие: представление о сознании, его объективность в языке; концепт включает в себя не только описательно-дескриптивные, но и эмоционально-образные и эмпирические характеристики. Понятие концепт разнообразно в современной лингвистике, и существуют различные подходы к его изучению.

Лингвокультурология и антропоцентрические парадигмы становятся все более популярными в лингвистической литературе, опубликованной в последние десятилетия.

Эти парадигмы предполагают перенос внимания исследователя с когнитивного объекта на субъект, то есть на совершенствование человеческого существа в рамках языка и природы языка. “Когнитивизм сегодня находится на переднем крае и претендует на вовлечение в свою

орбиту других парадигм, но в общей антропоцентрической панораме он является лишь частью лингвокогнитивной теории языковой идентичности” (Стернин, 2008, 39).

В недавних исследованиях большое внимание уделялось пониманию понятия концепта как единицы структурированного мышления. Такого рода понимание типично для когнитивной лингвистики с множеством точек зрения. В области когнитивной лингвистики “структурная, функциональная, производная, лингвистическая, кибернетическая и лингвистическая семантика переплетены” (Воркачев, 2005, 93).

В 80-е и 90-е годы XX века лингвокультурологические исследования стали заниматься культурными универсалиями, культурными концептами. Это привнесло новые понятия в концептуальный термин (Караси., Слышкин, 2001, 70). В то же время наблюдается более глубокое понимание концепта и концептуальных фреймов (рамок).

Как основная единица когнитивной лингвистики, “концепты относятся к разнообразию наблюдаемых и воображаемых событий”. По мнению М.Б. Пименовой, концепт можно понимать как национальный, ментальный образ со сложной системой объективации (Пименова, 2003, 28).

По словам В.К. Воркачева, концепты вобрали в себя духовное богатство каждой нации и отражают дух народа. Это также определяет антропоцентричность концептов, а именно нравственную ориентацию носителей этнического сознания, их субъектность, социализацию и “личное пространство” (Воркачев, 2005, 7). Этот же набор включает языковые средства, которые выражают, уточняют и развивают название и содержание концепта.

В своем исследовании Ю.С. Степанов подчеркнул важность изучения истории различных концептов. Содержание концептов достаточно стабильно, несмотря на многовековое развитие. В связи с этим в лингвистике используется синхронное и диахроническое описание концептов. Многоуровневая структура концепта также обусловлена историческими изменениями. Это вполне логично, поскольку на каждом историческом этапе актуальным становится одно из многих значений (Степанов, 1997, 40).

Слово является формальным представителем концепта. Поэтому анализ концепта и его составляющих начинается с анализа структуры слова, то есть его составляющих. Анализ содержательного аспекта языковых единиц проводится в рамках структурной семантики, целью которой является разделение значений на минимальные семантические части (Кузнецов, 1986, 8). Компонентный анализ основывается на словарные интерпретации, выявляются дифференциальные признаки, характерные для изучаемой языковой единицы.

Следует отметить, что в лингвистике существуют и другие методы изучения концептов. Например, С.Е. Никитина и Е. Бартминский использовали “расщепленное определение” (терминология С.Никитиной (Никитина, 1991, 120) и “когнитивное определение” (терминология Е. Бартминского (Бартминский., 1997) в логике “культуры”. Согласно этим методам, концепт представляется как “совокупность регулярных семантических связей” и утверждается, что “эти семантические связи очень важны для понимания концепта”.

Возникновение внутренней формы - это еще одна область концептуального анализа.

Например, Ю.Степанов считает, что при анализе понятия важно искать его буквальное значение. По его словам, “внутренняя форма обычно не понимается и выражается во внутренней и внешней форме термина” (Степанов, 1997, 40).

Говоря о концепте, мы должны отметить, что его исследование возможно благодаря использованию междисциплинарного набора описательных методов.

К ним относятся лингвокультурологический анализ текста, контент-анализ, дефиниция, контекстуальный анализ, контрастный анализ (т.е. сравнение двух разных языков), фреймовый анализ, открытые интервью в психологии и социологии; экспериментально-когнитивные лингвистические методы (где носители языка представлены в качестве основного источника материала) и др.

Впервые слово “концепт” было использовано российским ученым С.А. Аскольдовым (Аскольдов, 1928, 28).

Согласно В.Г. Зусману, концепт - это производное от мысли, которое заменяет многие элементы одной и той же линии в мыслительном процессе.

В контексте когнитивной лингвистики термин “концепт” относится к единицам памяти, ментальным лексиконам, отраженным в психике человека.

Концепт по З.Д. Поповой, И.А. Стернину определяется как “единица глобального мышления”. Эта сущность формируется на основе человеческой деятельности в человеческом сознании, “операций” мышления с другими концептами, которые уже присутствуют в человеческом сознании. Такие операции могут привести к появлению новых концептов. Таким образом, язык - это один из способов формирования концептов в человеческом сознании.

Взаимопонимание между представителями разных лингвокультур происходит на языковом, ментальном и культурном уровне сознания. Современные лингвисты, сравнивая разные языки, принимают во внимание не только сравнения культур, но и точку зрения носителей, то есть видение языка.

Литература

- 1.Аскольдов С.А. 1928. Концепт и слово // Русская речь. Сборники под редакцией Л. Щербы. Новая серия. II. Ленинград: АКАДЕМИЯ, С. 28-44.
- 2.Бартминьский Е. 1997. Этноцентризм стереотипа. Польские и немецкие студенты о своих соседях // Славяноведение. № 1. С. 12–24.
3. Воркачев С.Г. 2005. Постулаты лингвоконцептологии / Антология концептов. Под ред. В.И. Карасик, И.А. Стернин. Т.1. Волгоград: Парадигма, С. 10-13.
4. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. 2001. Лингвокультурный концепт как единица исследования / Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Под редакцией И.А. Стернина. Воронеж: Воронежский государственный университет, с. 75-80.
5. Кузнецов А.М. 1986.От компонентного анализа к компонентному синтезу. М.: Наука, 125с.
- 6.Никитина С.Е. 1991. О концептуальном анализе в народной культуре // Логический анализ языка. Культурные концепты / отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука,– С. 117–123.
7. Пименова М.В. 2003. О типичных структурных элементах концептов внутреннего мира / Язык. Этнос. Картина мира: Сборник научных трудов / Под ред. М.В. Пименовой. Кемеровский комплекс “Графика”,. С. 28-39 (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 1).
- 8.Степанов Ю.С. 1997, Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Языки русской культуры, 800с.
- 9.Стернин И.А. 2008 Основные компоненты структуры концепта / Язык и национальное сознание. Т. 10. Воронеж: Истоки,. С. 4-22.

АЛГОРИТМ ПРОЕКТНОЙ РАБОТЫ КАК КЛЮЧ К ИНТЕГРАЦИИ STEAM МЕТОДОЛОГИИ В ОБЩЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Ülkər Mirzəliyeva

Sumqayıt şəhəri, Təfəkkür liseyinin Fizika müəllimi

Xülasə

STEAM metodologiyasının təhsil proqramına inteqrasiyası üçün düzgün alqoritmin yaradılması müəllimə STEAM yanaşmasının bir hissəsi olan layihə fəaliyyəti metodunu düzgün tətbiq etməyə, həm də vacib hissəsi olan qiymətləndirməni (xüsusilə formativ) səmərəli qurmağa kömək edəcəkdir. Formativ qiymətləndirmə müəllimə layihə fəaliyyətinin idarə edilməsi formatını müəyyən etmək və onu son nəticəyə yönəltmək imkanı verir. Qısa müddətdə təhsildə bu yanaşma tədris prosesinə marağı artıracaq, uzunmüddətli perspektivdə isə şagirdlərin həyat tərzini dəyişə biləcək. Qarşılarına çıxan hər bir vəziyyət və hadisə onlar tərəfindən nəyisə öyrənmək üçün bir fürsət kimi qəbul ediləcəyi gözlənilir. Təhsilin və həyatın bir- birini tamamlaması, harmonik tamasda olması, gərginlik hissi yaratmadan, təbii sevinc hissi yaradacaqdır.

Açar sözlər: STEAM, layihə işi, alqoritm, inteqrasiya, ümumi təhsil .

Summary

Creating the correct algorithm for integration of the STEAM methodology into the education program will help the teacher not only correctly apply the method of project activity as part of the STEAM approach, but also effectively build the educational process, an important part of which is assessment (especially formative). This form of assessment gives the teacher the freedom to determine the format for managing the project activity and directing it to the final result. In the short term, this approach in education will increase interest in the learning process, and in the long term, it will be able to change the lifestyle of students to the form in which every situation and event, even the smallest one, will be perceived by them and considered as a lesson or an opportunity to learn something. Education and life will not just complement each other and become one, without causing a feeling of tension, but only a feeling of natural joy from natural harmonious life

Key words: *STEAM, project work, algorithm, integration, general education.*

Разработка алгоритма реализации проектной деятельности на уроках по предметам является ключевой частью диссертационной работы посвящённой интеграции STEAM методологии в общее образование. Данная работа освещает основные детали и ожидаемые результаты, представленные в статье посвящённой разработке практического алгоритма реализации возможной формы интеграции, с намеченными основными этапами деятельности и описанием ожидаемых результатов.

Корни проектного обучения уходят в прошлое, к работам педагога и философа Джона Дьюи. Его школа - лаборатория в Чикагском университете была основана на процессе исследования. Д.Дьюи (1959) утверждал, что учащиеся разовьют личное отношение к изучаемому материалу, если будут заниматься реальными, осмысленными задачами и проблемами, имитирующими то, что эксперт решал в реальных ситуациях. (Joseph S. Krajcik and Phyllis C. Blumenfeld, 2006)

Разработка алгоритма является следствием изучения исторического опыта педагогической науки в области воспитательной и образовательной деятельности учащихся, практической реализации проектно- трудовой деятельности, а также детального изучения опыта реализации STEAM образования в современной практике образования. Для успешной интеграции STEAM подхода в образовании осведомленность преподавателя об этапах проектной работы и их значении в процессе работы, а также их роли для достижения конечной цели является базовой необходимостью.

В начале IX века педагоги все больше осознавали, что большинство учащихся не мотивированы к изучению науки и что даже у лучшего ученика возникало лишь поверхностное понимание науки. Исследователи начали обнаруживать, что это поверхностное понимание было вызвано сочетанием неэффективного дизайна учебника и стиля обучения. Учебники по естественным наукам охватывали многие темы на поверхностном уровне, фокусировались на технической лексике, не учитывали уровень знания учащихся, не имели последовательных объяснений явлений реального мира и не давали учащимся возможности развивать собственные объяснения явлений. (Kesidou and Roseman, 2002) И, хотя большинство учителей естественных наук проводят эксперименты на своих уроках, этот процесс сопровождается указанием точной последовательности шагов, которые должны выполнять ученики, ученые часто называют это процедурой поваренной книги. Следование рецепту из поваренной книги не требует более глубокого понимания материала и в лучшем случае приводит к поверхностному обучению. (Joseph S. Krajcik and Phyllis C. Blumenfeld, 2006)

Второй базовой необходимостью является продуманный выбор темы проектной работы в свете изучаемого материала в данной части учебной программы по данному предмету и по предметам, интеграция которых возможна в процессе проектной деятельности. Последнее будет необходимо принимать во внимание и в процессе формативного оценивания. Вышеуказанное не должно ограничивать выбор темы, а скорее фокусировать внимание на методах, используемых в процессе реализации проектной работы с целью направления учащихся на изучения материала, являющегося частью данной учебной программы. Реализация сказанного может осуществляется в формате поэтапно ставящихся задач в процессе выполнения проектной работы, при этом задачи не должны быть из категории «сделай то или другое», а только очерчивающие границу возможных задач, выбор конкретной задачи должен быть

предоставлен учащимся. Если выбор учащихся «уходит» от необходимого для освоения материала по предмету, возможно корректировать это на этапе создания работ для формативного оценивания. Гармоничность создаваемого учителем «фрейма» является залогом успешной деятельности учащихся. В этой связи гармоничность необходима для того чтобы процесс совместной деятельности учащегося и учителя завершался ощущением ясности и понимания происходящего, и приобретением учащимися навыков для самостоятельной работы, что в свою очередь является главной целью данного подхода в образовании. Нужно принимать во внимание важность координирования деятельности, она будет служить основой и для решения последующих задач. При данном подходе учащийся перестает быть пассивным в определенной степени исполнителем даже интересной деятельности с предсказуемым результатом, становится в позицию выбирающего, определяющего и отвечающего за свой выбор, т. е. становится «жизнеобеспечивающим» участником процесса. Это в свою очередь требует от учащегося ответственности и осознания своих обязательств.

Главная задача ребёнка — самосохранение. Это не значит лишь сохранение самой жизни, а гораздо больше: сохранение себя в ходе развития, роста. Поэтому-то деятельность ребёнка не так бесцельна, как кажется; эта деятельность для него единственный путь познаться с окружающим его миром, узнать пределы собственных сил. Постоянная, беспокойная подвижность детей кажется бессмысленной взрослым просто потому, что они давно привыкли к окружающей их среде и не нуждаются в непрерывном исследовании, постановке опытов. Когда старшие пытаются привести ребёнка к состоянию покоя, неподвижности, они вредят его здоровью, портят его жизнь, обездвиживают его способность приобретать знания. (Джон Дьюи, Эвелина Дьюи, 1922). Оригинальность каждой из культур заключается прежде всего в ее собственном способе решения проблем, перспективном размещении ценностей, которые общи всем людям. Только значимость их никогда не бывает одинаковой в разных культурах. (Леви-Строс К. Структурная антропология, 1985.)

Богатое разнообразие форм, которые приняли существующие в земной цивилизации культуры вследствие различий в их истории, географических условиях, сложившейся политической ситуации и т.д. — при условии, что они не вступают в конфликт с современными технологией и наукой, — является важнейшим вкладом в улучшение жизни в мире. (К.Клакхон, 1998)

Создание правильного алгоритма интеграции STEAM методологии в программу образования поможет учителю не только корректно применять метод проектной деятельности как часть STEAM подхода, но и эффективно выстраивать образовательный процесс, важной частью которого является оценивание и в особенности формативное. Эта форма оценивания предоставляет учителю свободу определения формата для управления проектной деятельностью и направления ее на конечный результат. В ближайшей перспективе данный подход в образовании повысит интерес к процессу обучения, а в дальней перспективе возможно изменит образ жизни учащихся до той формы в которой каждая ситуация и событие, даже самое маленькое, будет восприниматься ими и рассматриваться как урок или возможность чему то научиться, учеба и жизнь будут не просто дополнять друг друга, станут одним целым, не вызывая чувства напряжения, только чувство естественной радости от естественной гармоничной жизни.

Литература

1. Joseph S. Krajcik and Phyllis C. Blumenfeld In: The Cambridge Handbook of the Learning Sciences. (2006).
R. Keith Sawyer (ed). Cambridge University Chapter 19, Project-Based Learning, 318.
2. Joseph S. Krajcik and Phyllis C. Blumenfeld In: The Cambridge Handbook of the Learning Sciences. (2006).
R. Keith Sawyer (ed). Cambridge University Chapter 19, Project-Based Learning, 320.
4. Джон Дьюи, Эвелина Дьюи "Школы будущего",

со вступительной статьёй проф. В.В.Кумарина и предисловием первого русского издателя этой книги И.И.Горбунова-Посадова, 1917.

Народное образование № 8, 2000 г.

http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Dewey/Dewey_Schools_of_Future.htm

5. Г.М. Коджаспирова "Педагогическая антропология", 2005

§ 1. Культура — среда, созданная человеком и формирующая человека, 86.

6. Г.М. Коджаспирова "Педагогическая антропология", 2005

§ 1. Культура — среда, созданная человеком и формирующая человека, 87.

ТЕХНОЛОГИИ ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ (ТИО) В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Джейран Оруджева

старший преподаватель, доктор философии по педагогике,

Кафедра Общей педагогики

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Summary

From the first period when Azerbaijan regained its state independence - from 1991, as a strategic task of the society, it began to carry out reforms in the field of education. The tasks set for modern education require a transition to a new system of activities in education, which in turn causes fundamental changes in the activities of a teacher who implements new standards. The number of relevant technologies in the context of the implementation of modern requirements is quite large. In this article, we consider Integrated Learning Technology (ILT) among these technologies.

Integration is the deepest possible combination of knowledge in a certain field in one educational material, penetrating each other. Integrated education means both conducting binary lessons and making extensive use of interdisciplinary communication in lessons. An integrated type of lesson is a learning process that combines several subjects at the same time during the study of any concept, topic or event. In this regard, the integrated type of lesson was used when teaching the subject "Content of Education and Ways of Forming Values in Students" from Pedagogy_1. The presence of components that make up the content of education provides a wide opportunity for this. The fact that these areas, which make up the content of education, are related to certain subjects taught in high school, increases the interest of students in integrated learning technology, activates them and allows them to use their basic knowledge.

Key words: *integrated learning technology, content standards, curriculum, modern education, binary learning, interdisciplinary communication.*

Резюме

С первого периода, когда Азербайджан восстановил свою государственную независимость – с 1991 года, как стратегическая задача общества, он начал проводить реформы в сфере образования.

Задачи, поставленные перед современным образованием, требуют перехода к новой системе деятельности в образовании, что в свою очередь вызывает коренные изменения в деятельности педагога, реализующего новые стандарты. Количество актуальных технологий в условиях реализации современных требований достаточно велико. В этой статье мы рассматриваем интегрированную технологию обучения (ТИО) среди этих технологий.

Интеграция – это максимально глубокое объединение знаний в определенной области в одном учебном материале, проникновение друг в друга. Интегрированное обучение подразумевает как проведение бинарных уроков, так и широкое использование межпредметных коммуникаций на уроках. Интегрированный тип урока – это процесс обучения, объединяющий одновременно несколько предметов при изучении какого-либо понятия, темы или события. В связи с этим интегрированный тип урока применялся при преподавании тема «Содержание воспитания и способы формирования ценностей у учащихся» предмета педагогики_1. Наличие компонентов, составляющих содержание воспитания, дает широкие возможности для этого. Тот факт, что эти направления, составляющие содержание образования, связаны с определенными предметами, преподаваемыми в вузе, повышает интерес учащихся к интегрированным технологиям обучения, активизирует их и позволяет использовать свои базовые знания.

Ключевые слова: *интегрированная технология обучения, стандарты содержания, curriculum, современное образование, бинарное обучение, межпредметная связь.*

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi ilk dövrdən - 1991-ci ildən etibarən, cəmiyyətin strateji bir vəzifəsi olaraq, təhsil sahəsində islahatlar aparmağa başladı. Nazirlər Kabinetinin 2010-cı il qərarı ilə “Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulum)” qəbul edildi.

Kurikulum müəyyənləşdirən təhsil modellərindən biri kimi dünyada, xüsusən Avropada geniş yayılmışdır [3] İnteqrasiya - müəyyən bir sahədə ümumiləşdirilmiş biliklərin bir tədris materialında mümkün qədər dərin bir şəkildə birləşməsi, bir-birinə nüfuz etməsidir.

İnteqrasiya edilmiş dərslər təlimdə motivasiyasının artırılmasına, şagirdlərin idrak marağının formalaşmasına, dünyanın vahid elmi mənzərəsinə və eyni bir hadisəyə bir neçə tərəfdən baxılmasına imkan verir; İnteqrasiya edilmiş dərslər adi, ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq daha çox nitqin inkişafına, şagirdlərin müqayisə, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma qabiliyyətlərinin formalaşmasına kömək edir.

İnteqrasiya latın sözü olan *integratio*-dan götürülmüşdür, bərpa etmə, tamamlama, birləşmə mənalarını verir. İnteqrasiya edilmiş təlim dedikdə, həm binar dərslərin aparılması və həm də dərslərdə fənlərarası əlaqədən geniş istifadə olunması başa düşülür. İnteqrasiya dedikdə təkcə fənnlər üzrə biliklərin qarşılıqlı əlaqəsi deyil, həm də təlim texnologiyaları, metodları və formalarının inteqrasiya olunması başa düşülür. Müasir metodikaların ən yenilərindən biri inteqrasiya edilmiş dərslərdir. İnteqrasiya edilmiş dərslər xüsusi dərslər tipi olub, hər hansı bir anlayışın, mövzu və ya hadisənin öyrənilməsi zamanı bir neçə fənni eyni zamanda özündə birləşdirən təlim prosesidir. Bu baxımdan Pedaqogika-1 fəmindən “Təbiiyyatın məzmununu və şagirdlərdə dəyərlərin formalaşdırılması yolları” mövzusunda tədris edərkən inteqrasiya edilmiş dərslər tipindən istifadə edilmişdir. Təbiiyyatın məzmununu təşkil edən sahələrin hər birinin orta məktəbdə tədris olunmuş müəyyən fənlərlə əlaqədar olması, inteqrasiya edilmiş təlim texnologiyasına tələbələrə marağını artırır, onları fəallaşdırır və onların baza biliklərindən istifadə edilməsinə imkan yaradır.

Təbiiyyatın məzmununu təşkil edən sahələrin hər birinin təbiiyyatın məqsədi olan ahəngdar, hərtərəfli, inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasındakı rolu tələbələrə müzakirə edilir. Deməkdir ki, təbiiyyatın məzmununu təşkil edən sahələrin hər birinin ayrı-ayrı fənlərlə əlaqəli olması tələbələr tərəfindən yada salınır və beləliklə fənlərarası əlaqə yaradılır.

Dünyagörüşünün insanın həyata baxışları sistemi olması, insanın həyata elmi, fəlsəfi, hüquqi, əxlaqi, dini, siyasi, estetik baxışlarının ümumi sistemi olması müzakirə edilir. Dünyagörüşün əsasını elmi biliklər təşkil etdiyindən onun formalaşmasının başlıca yolu təlim prosesi ilə bağlıdır. Bu işdə bütün fənlərin imkanlarından istifadə edilməlidir. Doğrudur, ayrılıqda götürülmüş heç bir fənn bu mühüm vəzifəni müstəqil həll edə bilməz, lakin hər bir fənn bu sahədə müəyyən imkanlara malikdir. **Təbiət -riyaziyyat** silsilə fənlərinin tədrisində dünyanın təbii-elmi mənzərəsi yaradılır, təbiətə elmi baxışların formalaşmasının əsası qoyulur.

İctimai-humanitar elmlərin əsasları ilə bağlı fənlərin tədrisi cəmiyyətə dialektik baxışların yaranmasına kömək göstərir. Ana dili və ədəbiyyat, təsviri incəsənət, musiqi və nəğmə fənləri məktəblilərin əxlaqi-estetik baxışlarını, zövqünü formalaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əqli təbiiyyət dedikdə, insanın elmi biliklərə, zehni qabiliyyətlərə yiyələnməsi, yaradıcı düşünmə bacarığının inkişafına yönələn təlim-təbiiyyət prosesi və onun nəticəsi başa düşülür. Təlim əqli təbiiyyətin başlıca vasitəsidir. Müxtəlif fənlərdən keçilən dərslərdə şagirdlər elmlərin əsaslarına dair biliklərə, zəruri bacarıq və vərdislərə yiyələnilir.

İdeya-siyasi təbiiyyət ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət təbiiyyətinin əsas istiqamətini təşkil edir. İdeya-siyasi təbiiyyət gənc nəsildə ideya inamı, siyasi şüur və ictimai-siyasi fəallığı formalaşdırmağa yönələn amillər sistemi kimi başa düşülür.

Əxlaq təbiiyyəti. Pedaqoji ədəbiyyatda əxlaqi keyfiyyətlərin iki mindən artıq olmasından və bu keyfiyyətlərin dörd qrupda birləşdirmənin məqsədəuyğun olacağı qənaətinə gəlinir:

1. Vətənə, cəmiyyətə, xalqa münasibət ilə bağlı olan əxlaqi keyfiyyətlər;
2. Əməyə münasibət ilə bağlı olan əxlaqi keyfiyyətlər;
3. Adamlara, kollektivə münasibət ilə bağlı olan əxlaqi keyfiyyətlər;
4. Adamın özünə, öz davranışına münasibəti ilə bağlı olan əxlaqi keyfiyyətlər.

Əmək təbiiyyəti. Gənc nəsli əmək həyatına hazırlamaq mühüm dövlət və ümumxalq işidir. Əmək şəxsiyyətin ideya-mənəvi, zehni, estetik, fiziki inkişafında böyük rol oynayır.

Kollektiv əmək daha böyük təbiiyyət imkanlarına malikdir. Birgə əməkdə iştirak etməklə insan ictimai münasibətlərə daxil olur, onda əməksevərlik, kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq, borc və məsuliyyət hissi kimi müsbət keyfiyyətlər formalaşır.

Peşəyönümü - əmək tərbiyəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi və yekunlaşdırıcı mərhələsidir, gənc nəslə şüurlu surətdə peşə seçməyə hazırlamağa, xalq təsərrüfatının və mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə tanış etməyə, onlarda peşə maraqlarını və meyllərini formalaşdırmağa yönəldilən iş sistemidir.

İqtisadi tərbiyə dedikdə, böyüyən nəslə təsərrüfatçılıq, sahibkarlıq, qənaətcilik ruhunda formalaşdırmaq, onları iqtisadi fəaliyyətə hazırlamaq məqsədi ilə aparılan kompleks təsirlər sistemi başa düşülür.

Estetik tərbiyə ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət tərbiyəsinin tərkib hissələrindən biridir. “Estetika” yunanca “estezis” sözündən olub, hiss etmək, qavramaq deməkdir. Estetik tərbiyə dedikdə, incəsənət və həyatdakı gözəlliklərin qavranmasına, estetik zövq və qabiliyyətlərin inkişafına yönələn təsirlərin məcmusu nəzərdə tutulur. O, tərbiyənin digər tərkib hissələri ilə sıx bağlıdır. Estetik tərbiyə əqli tərbiyəyə kömək göstərir: o, insana bilik verir, həyatı dərk etməyə yardım edir. Estetik tərbiyə insan əxlaqına güclü təsir göstərir.

Ekoloji tərbiyə. Ekoloji tərbiyə gənc nəslə ekoloji biliklərlə silahlandırmağa, ekoloji mədəniyyəti formalaşdırmağa yönələn tədbirlər sistemidir. Ekoloji tərbiyənin əsasını təbiətə sevgi, onun mühafizəsi işi təşkil edir. Ekoloji tərbiyə, ekoloji şüur, bilik, təhsil, təfəkkür, dünyagörüşü, ekoloji fəaliyyət və ekoloji davranış komponentlərindən ibarətdir. Ən mühüm komponentlərdən biri ekoloji bilikdir. Kimya dərslərində torpağın münbitliyini saxlamaq üçün kimyəvi gübrələrdən istifadə edilməsi, sənaye və məişət tullantılarının emalı, ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı və s. barədə təsəvvürlər aşılanır

Hüquq ictimai şüurun bir forması olub, dövlət tərəfindən müəyyən edilən və mühafizə olunan, ictimai münasibətləri tənzimləyən məcburi davranış qaydaları sistemidir. Hüquq tərbiyəsi baxımından “İnsan və cəmiyyət” fənni daha böyük imkanlara malikdir. Bu fənnin köməyi ilə şagirdlər dövlət quruluşu, hüquq sistemi, Konstitusiyaya hüququ, qanunverici və icra orqanları və hüquqi məsələlər barədə biliklərə, siyasi-hüquqi baxış və təsəvvürlərə yiyələnirlər.

Fiziki tərbiyə həmçinin əqli inkişaf vasitəsidir.

Fiziki tərbiyənin vasitələrinə təbii amillər (günəş, hava, su), fiziki məşqlər (gimnastika, oyun, idman və turizm), gigiyenik vasitələr (qida, yuxu, istirahət, bədənə qulluq, normal mənzil və iş şəraiti, rejim, rahat geyim və s.) daxildir.

Ədəbiyyat

1. Talıbov Y., Ağayev Ə., İsayev İ., Eminov A. Pedagogika. 1993, s.104-122, Pedagogika, “Adiloğlu” Bakı-2006, 163 səh.

2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedagogika. Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2017, 464 səh.

3. İsmixanov M.A. Pedagogikanın əsasları, Pedaqoji institut və universitet tələbələri üçün dərs vəsaiti. ADPU-nun nəşriyyatı, Bakı-2013 304 səh. 73-87.

4. Qasıмова L.N., Mahmudova R.M., Pedagogika. Dərslük, Bakı: Çarşıoğlu, 2019, 548 s.

5. Безновская В.В. Выбор образовательных технологий: традиционная модель или инновационный подход? Вестник МАДИ, 2014, № 4 (39), стр. 3-7.

6. Ларина В.П., Ходырева Е.А., Окунев А.А. Лекции на занятиях «Современные педагогические технологии».- Киров: 1999 – 2002.

7. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования : учебное пособие для студ. вузов / Полат Е.С. ;

8. Педагогические науки, Выпуск №3 (105), Март, 2021.

9. Манвелов С.Г. Конструирование современного урока. – М.: Просвещение, 2002.

10. Громова О.К. «Критическое мышление – как это по-русски?»

Технология творчества. // БШ № 12, 2001

11. <http://yandex.ru/yandsearch?text=проектная%20технология&clid=1882611&lr=2>

12. <https://studfile.net/preview/2549028/>

13. <https://kp->

1. edu.yar.ru/metodicheskie_rekomendatsii/sovremennye_pedagogicheskie_tehnologii.html

14.Orucova C.A., Müasir pedaqoji texnologiyalar (Keys texnologiyası), Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, Elmi əsərlər, cild 89, №2, 2022, səh.162-166.

15.Orucova C.A., Müasir pedaqoji texnologiyalar (İKT, TTT, LT), 5-ci Beynəlxalq Elm və təhsildə innovativ texnologiyalar konfransı, May24-25, 2022, səh.296-299.

16.Телеева Е.В, Качалова Л.П., Качалов Д.В Педагогические технологии. – Шадринск, 2003.

АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Laləzar Sadıqova

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Xülasə

Xarici dilin öyrənilməsi prosesində kifayət qədər yüksək keyfiyyətli biliklərin, bacarıqların və xarici dildə ifadələrin başa düşülməsi və qurulması, vərdişlərin ön plana çəkilməsi vacibdir. Bu dili praktik istifadə edilməsi, yəni ondan ölkəşünaslıq və kulturoloji məlumatın əldə edilməsi də yetərinə önəmlidir. Bu nöqteyi nəzərdən azərbaycanşünaslıq materialları ilə zəngin olan "Şairlərin dostluğu" mətni nümunə kimi göstərilir. Mətnin mövzusunun əhatə edən maraqlı tapşırıqlar da təklif olunur. Beləliklə, mətnlərin seçilməsində vacib olan məqamlar müəyyən edilir: 1. Azərbaycanşünaslıq materialları ilə zəngin olması 2. Leksik cəhətdən müxtəlif olması; 3. Yeni leksikanın həm sadə, həm mürəkkəb nitq konstruksiyyalarında istifadəsinin mümkün olması.

Açar sözlər: biliklər, bacarıqlar, vərdişləri, ifadələrin qurulması, kulturoloji məlumat.

Summary

In the process of learning a foreign language, it is important to understand and build sufficiently high-quality knowledge, skills, and expressions in a foreign language, and also it is important to prioritize habits. The practical use of this language, that is, extracting both regional and cultural information from it, acquires considerable importance. From this point of view, the text "Friendship of Poets", which is rich in Azerbaijani studies materials, is shown as an example. Interesting tasks covering the topic of the text are also offered. Thus, the important points in the selection of texts are determined: 1. Being rich in Azerbaijani studies materials; 2. Being lexically diverse; 3. It has to be possible to use the new lexicon in both simple and complex speech construction

Key words: knowledge, skills, habits, formation of expressions, cultural information.

При изучении иноязыка наряду с выдвижением на первый план достаточно высокого качества знаний, умений и навыков понимания и порождения иноязычных высказываний, немалое значение приобретает умение практически пользоваться изучаемым языком, то есть, извлекать из него как страноведческую, так и культурологическую информацию. [4,15] Параллельно этому процессу идёт сопоставление этой новой информации со старой, родной для инофона, аутентичной. [Гусейнзаде. 2001] Покажем это на примере использования азербайджановедческого материала на занятиях по РКИ в вузе.

Задание 1. Прослушайте текст в звукозаписи и проставьте ударение в словах.

ДРУЖБА ПОЭТОВ (Лермонтов-Ахундов).

После смерти Пушкина М.Ю. Лермонтов написал стихотворение "Смерть поэта". За эти стихи его сослали на Кавказ, под пули, где шла война с горцами. Нескоро Лермонтов попал в свой полк. Сначала он поехал в Тифлис, а затем в азербайджанские города – Шушу, Губу, Шемаху. Природа Кавказа настолько восхитила поэта, что он писал своему другу Раевскому: "...если бы не бабушка, то, по совести сказать, я бы охотно остался здесь...". Будучи в Тифлисе, Лермонтов познакомился и подружился с азербайджанским учёным и поэтом Мирзой Фатали Ахундовым. Ахундов хорошо знал русский язык. Он прочитал Лермонтову свою "Восточную поэму на смерть А. С. Пушкина", и это особенно сблизило их. Природа Азербайджана, его нравы и обычаи так заинтересовали русского поэта, что с помощью Ахундова он стал учиться азербайджанскому языку. Позднее это нашло отражение в его нескольких стихотворениях, а также в замечательной сказке "Ашик-Кериб" (Ашуг Гериб). Все восточные слова здесь переведены поэтом с азербайджанского языка (ага (госпо-

дин), ана (мать), оглан (юноша), рашид (храбрый), сааз (балалайка), герурсез (узнаете) и др.), а в наименовании города Тифлис воспроизведено азербайджанское произношение "Тифлиз".

Задание 2. Прочитайте и переведите текст с помощью словаря. Запомните выделенные конструкции.

Задание 3. Составьте вопросы по тексту и передайте его содержание посредством диалога.

Задание 4. Ответьте на вопросы по теме “ДРУЖБА ПОЭТОВ” (Лермонтов-Ахундов).

— Какие поэмы Лермонтова вы знаете?

— Как зовут главного персонажа романа Лермонтова «Герой нашего времени».

— Какие национальности живут в Азербайджане?

— Какой головной убор любят носить азербайджанские женщины?

Задание 5. Догадайтесь по реплике, какой был вопрос.

—...?

— Я читаю сказку Лермонтова "Ашик-Кериб"

— ...?

— Да, мне очень нравится эта сказка

—...?

— Эта сказка о любви и верности.

— ...?

— Все восточные слова здесь переведены поэтом с азербайджанского языка

Задание 6. Заменяя выделенные слова или конструкции, составьте диалоги по образцу:

— Тебе нравится природа Азербайджана, его нравы, обычаи?

— Да, очень нравится.

— Ты осталась (-лся) бы здесь навсегда?

— О да, с радостью. Только сначала надо научиться говорить по-азербайджански.

Слова для справок: Россия, Италия, Франция, Испания, Швеция.

Задание 7. Заменяя выделенные слова или конструкции, составьте диалоги по образцу:

— Твоя подруга азербайджанка?

— Нет, русская.

— Как хорошо она говорит по-азербайджански! Молодец!

— Как же иначе? Это её Родина. Она здесь родилась и выросла.

Слова для справок: грузинка, лезгинка, аварка, украинка, белоруска, татарка.

Задание 8. Заменяя выделенные слова или конструкции, составьте диалоги по образцу:

— Где ты учился?

— В России.

— А где будешь работать?

— Конечно, в Азербайджане. Я для этого и учился.

Слова для справок: Англия, Италия, Австрия, Америка, Канада, Франция, Германия, Норвегия, Швеция.

Задание 9. Заменяя выделенные слова или конструкции, составьте предложения по образцу: Мы – это азербайджанцы, а также все другие национальности, которые живут в Азербайджане. [Верещагин, Костомаров, 1990]

Слова для справок: Россия, Англия, Италия, Австрия, Америка, Канада, Франция, Германия, Норвегия, Швеция

Таким образом, в данной работе предлагаются пути и способы использования азербайджановедческого материала в русской речи иноязычных студентов через специальную подборку обучающих текстов (больших и малых) таким образом, чтобы, во-первых, они были бы насыщены азербайджановедческим материалом, [Сеидов, 2003] во-вторых, ими

были охвачены максимально разнообразные пласты лексики, и, в-третьих, эта лексика использовалась бы как в простых, так и в сложных речевых конструкциях.

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. 1990, Язык и культура. Москва: Русский язык, 246 с.
2. Гусейнзаде Г.Д. 2001. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим.
3. Сеидов Г.М., Мамедова Р.М. 2003, Практический курс русского языка для студентов азербайджанских групп педагогических университетов. Баку: АГПУ, 264 с.
4. Щукин А. Н. 2011, Методика обучения речевому общению на иностранном языке. Москва: Изд-во «Икар», 454 с.

XI BÖLMƏ XARİCİ DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İSİM DÜZƏLDƏN AFFİKSLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFİ

Fəridə Ağayeva
Bakı Slavyan Universiteti

Summary

Word is the most productive and active unit of speech in language. Words do not live alone in isolation from each other but in connection with other words. Words in different languages are formed in different ways, and one of these methods is to add a suffix to the stem of the word. If we take into account that modern Azerbaijani and English languages belong to different groups according to their morphological structure, the methods of formation of new words in word formation in these languages are also different. A method that is productive for one language is unproductive for another language. Grammatical techniques are the same for all languages, but languages use some or all of these techniques. In Azerbaijani and English, words consist of a root and a suffix. In linguistics, the main part of the word is called the root, and the non-main part is called the suffix. As Azerbaijani belongs to agglutinative languages, affixes are widely used here. English belongs to the inflectional morphological structure. Only postfixes are used in Azerbaijani. Although suffixes are less commonly used in English than in Azerbaijani, prefixes, infixes, and postfixes, i.e. all types of affixes, are found in English.

Key words: noun; word combination; speech unit; speech element; grammatical feature, derivative nouns.

Резюме

Слово — самая продуктивная и активная единица речи в языке. Слова живут не сами по себе в отрыве друг от друга, а в связи с другими словами. Слова в разных языках образуются по-разному, и одним из таких способов является добавление суффикса к основе слова. Если учесть, что современные азербайджанский и английский языки по своему морфологическому строению относятся к разным группам, то и способы образования новых слов в словообразовании в этих языках различны. Метод, продуктивный для одного языка, непродуктивен для другого языка. Грамматические приемы одинаковы для всех языков, но языки используют некоторые или все эти приемы. В азербайджанском и английском языках слова состоят из корня и суффикса. В лингвистике главная часть слова называется корнем, а неглавная — суффиксом. Поскольку азербайджанский относится к агглютинативным языкам, здесь широко используются аффиксы. Английский язык относится к флективной морфологической структуре. В азербайджанском языке используются только постфиксы. Хотя суффиксы в английском языке используются реже, чем в азербайджанском языке, префиксы, инфиксы и постфиксы, т.е. все типы аффиксов, встречаются в английском языке.

Ключевые слова: имя существительное; словосочетание; единицы языка; речевой элемент; производные существительные.

Söz dilin ən məhsuldar və işlək ünsiyyət vahididir. Dil elementlərinin mərkəzi vahidi olan söz həmçinin dilin leksik sistemində də başlıca nitq vahididir. Sözlər tək-tək, yəni bir-birindən təcrid edilmiş halda deyil, nitqdə başqa sözlərlə əlaqədə yaşayır. Buna görə də hər bir sözün öz əsas, leksik mənasından başqa, nitqdə - cümlə daxilində bir və bir neçə qrammatik mənası olur. Sözün səs xassələrini, səs dəyişkənliyini fonetika tədqiq edir; sözün qrammatik quruluşunu, qrammatik dəyişikliklərini qrammatika öyrənir. Sözün qrammatik mənası leksik mənasına nisbətən çox olur.

Sözün qrammatik mənasının nitqdə əhəmiyyəti böyükdür. Qrammatik məna nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir; məsələn, ismin əşyanın adını bildirməklə onun kəmiyyətini, məna növünü, halını və sairəni bildirir. Qrammatik məna sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini, danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini göstərir.

Bildiyimiz kimi, leksika – dilin lüğət tərkibidir və dil üçün qurucu material rolunu oynayır. Dillərin hansı tipə aid olmalarını isə hər bir dilin qrammatikası təyin edir. Qrammatik quruluş dilin ən sabit və tarixən ən az dəyişikliyə məruz qalan hissəsidir. Qrammatika – yunan sözü olub – “yazı incəsənəti” mənasını bildirir və yuxarda da qeyd etdiyimiz kimi dilin qrammatik quruluşunu öyrənir. Morfologiya

da qrammatikanın bir hissəsi olub, sözü tədqiq edir. Leksikologiyadan fərqli olaraq morfologiyayı, müxtəlif qrammatik mənaları ifadə edən müxtəlif qrammatik şəkillər – formalar maraqlandırır.

Dilçilikdə dillərin morfoloji quruluşa görə təsnifatının əsasını XIX əsrin əvvəllərində Fredrix Şlegel “Hindlilərin dili və müdrikliyi” əsərini yazmaqla qoymuşdur. Dilçilikdə dillər morfoloji quruluşuna görə amorf, aqlütinativ (iltisqi), flektiv, inkorporlaşan olur. Tədqiq etdiyimiz Azərbaycan dili aqlütinativ (iltisqi) quruluşa malikdir. Aqlütinativ latın mənşəli söz olub bitişdirmək, yapışdırmaq mənasını bildirir. Bu cür dillərdə şəkilçi sözün kökünə qoşulur. Bitişdirmək yapışdırmaq mənası da bununla bağlıdır. Bu cür dillərin morfologiyasında bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlər vardır.

Qrammatik üsullar bütün dillər üçün eynidir, lakin dillər ya bu üsulların hamısından ya da bəzilərindən istifadə edir. Azərbaycan və ingilis dillərində sözlər tərkibcə kök və şəkilçidən ibarətdir. Sözü əsas hissəsi dilçilik elmində kök, qeyri-əsas hissəsi isə şəkilçi adlanır. “Sözü ayrıca işlənilib müstəqil mənaya malik olan və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir”. [Hüseynzadə, 2007] Şəkilçilər isə, köklərin tamamilə əksinə olaraq, sözü əsasını təşkil edə bilmir. Onlar kökdən ayrı işlənmir, müstəqil mənaya malik olmur və söz kökünün tələbinə görə dəyişir. “Sözü ayrılıqda işlənməyən, müstəqil mənaya malik olmayan və söz köklərinə bitişdikdə onların ya şəklini, ya da şəklilə birlikdə məzmununu dəyişən hissəsinə şəkilçi deyilir”. [Hüseynzadə, 2007] Sözlərin hamısı eyni quruluşa malik olmur, yəni dilimizdə işlənen sözlərin hamısı sadə söz köklərindən ibarət deyildir. Əgər bütün sözlər sadə kökdən ibarət olsa idi, dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilərin yaranmasına ehtiyac qalmazdı. Dilimizdə işlənen sözlərin bəzisi bir kökdən, bəzisi bir köklə bir sözdüzəldici şəkilçidən, bəzisi də iki və daha artıq sözü birləşməsindən ibarət olur. Odur ki, sözləri quruluşuna Gülarə Abdullayeva görə 3 qismə ayırmaq olar: 1. Sadə sözlər. 2. Düzəltmə sözlər. 3. Mürəkkəb sözlər. Məsələn, balıq, balıqçı, balıqqulağı. Bu misallarda balıq sözü daha kiçik mənalı hissələrə bölmək mümkün deyil. Deməli, yalnız bir kökdən ibarət olan sözlər sadə sözlərdir. Düzəltmə sözlər isə kök və budaq morfemdən, yəni kök və şəkilçidən ibarət olur. Balıq sözü bir kökdən ibarət olduğu halda, balıqçı sözü düzəltmə sözdür, çünki balıq sözünə -çı şəkilçisini artırmaqla yaranmışdır. Beləliklə, tərkibində bir kök və sözdüzəldici şəkilçi olan sözlərə düzəltmə sözlər deyilir. Düzəltmə sözlərin müəyyənləşdirilməsində iki cəhət əsas tutmaq lazımdır. Birincisi, köklə düzəltmə söz arasında üzvi bağlılıq olmalıdır, yəni yaranmış söz, yeni məna məhz kökdəki mənənin əsasında yaranır. İkincisi, söz o vaxt düzəltmə söz kimi götürülə bilər ki, onun kökü dilimizdə ayrıca işlənməmiş olsun. Ərəb dilindən dilimizə keçmiş sədaqət, şücaət sözləri, eləcə də, Azərbaycan dilinin öz sözlərindən olan barış, yarış, gülüş, dağıntı sözləri məhz bu cəhətdən düzəltmə söz sayıla bilməz.

Affiksasiya üsulu affikslərin sözü kökünə affikslərin qoşulmasından ibarətdir. Affikslər – qrammatik mənaya malik olan morfemlərdir. Affikslər dildə sözdən kənarda fəaliyyət göstərmir, onlar sözü kökünə əlavə olunur. Onlar söz yaratmağa və söz dəyişməyə xidmət göstərir. Sözü kökündə istifadə olunma yerinə görə affiksləri prefikslərə, infikslərə və postfikslərə bölmək olar. Prefikslər kökdən əvvəl gəlir, infikslər sözü tərkibində, postfikslər isə kökdən sonra gəlir. Azərbaycan dili türk dillər ailəsinə, ingilis dili öz tipinə görə flektiv hind-avropa dillərinin german qoluna aiddir. Türk dillər ailəsində prefikslərdən istifadə olunmur, bütün qrammatik üsullar yalnız postfikslərin vasitəsi ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində prefiks qəbul edən sözlər məsələ azərbaycan sözləri deyil, digər dillərdən alınma sözlərdir. Nəticə etibarı ilə sözlər prefiksləri ilə birgə başqa dillərdən azərbaycan dilinə keçib. Əsl azərbaycan dilinə mənsub olan bütün sözlər isə kökdən başlayır, onun ardından isə postfikslər zənciri gəlir. Məsələn; əllərimdən- burada əl- sözü kökü, lər – cəm şəkilçisi, im- I cəxs mənsubiyyət şəkilçisi, dən- çıxışlıq hal şəkilçisidir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində affiksasiya üsulunun iki növündən istifadə olunur. Belə ki, ingilis dilində affikslər həm söz kökündən əvvəl, həm də söz kökündən sonra işləne bilər. Məsələn: dislike, incorrect, misunderstand, disappear, overdone, unknown Dis-, in-, mis-, dis-, over-, un- prefikslərini misal göstərmək olar. Sufikslərə misal olaraq religious, fictional, friendship – ious, -al, -ship.

“Affixus” – latın sözündən əmələ gəlir mənası “bərkidilmiş” deməkdir. Prefiks – praefixum latın sözündən əmələ gəlir – “öncə bərkidilmiş” deməkdir. Postfiks – postfixum latın sözündən əmələ gəlir – “sona bərkidilmiş” mənasını ifadə edir və ilk dəfə dilçiliyə İ.A. Boduen de Kurtene tərəfindən gətirilib.

Postfiksələr sufikslərə və fleksiylara bölünür. Sufiks və fleksiylar qrammatik məna tiplərinə görə fərqlənir. Sufiksələr – “derivasiyon” mənalı postfiksələrdir. Fleksiylar isə - əlaqəli postfiksələrdir.

Dildə olan affiksələr köklərdə əmələ gətirdikləri məzmun və şəkildəyişikliyinə görə, başqa sözlə, vəzifəsinə görə də iki növə ayrılır. 1. Sözdüzəldici, 2. Sözdəyişdirici şəkilçilər.

Sözdüzəldici şəkilçilər əlavə olunduqları nitq hissələrinə görə də müxtəlif olur. Onların bir qismi yalnız isimlərə, bir qismi yalnız fellərə, bir qismi isə həm isim, həm sifət, həm say, həm də əvəzlilərə artırıla bilər.

Müasir Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə dilimizə məxsus isim, sifət, say və əvəzlilərdən, eləcə də dilimizə fars, ərəb, rus dillərindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçmiş isim və sifətlərdən düzələn isimlərdir. Bura daxil olan isimlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir.

Şəkilçilərin digər növü sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Bu şəkilçilər Azərbaycan dilinin öz şəkilçiləridir və həmişə sözün sonunda işlənir. İngilis dilində sözdəyişdirici şəkilçilərdə sözün sonuna əlavə olunur. Bu şəkilçilər yalnız sözün formasını dəyişdirir, məzmununa isə ciddi təsir etmir. Bu şəkilçilər sözlər arasında qrammatik əlaqənin təmin olunmasına xidmət edir. Bütün qrammatik kateqoriyaların şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçilər qrupuna daxildir. Bu kateqoriyalar, başlıca olaraq isim və fellərə məxsus olur. Başqa nitq hissələri bunların vəzifəsini daşdığı zaman həmin kateqoriyaların şəkilçilərini qəbul edə bilər. Bu baxımdan kateqoriyaların əlamətlərini – şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Kəmiyyət kateqoriyası şəkilçiləri, 2. Hal kateqoriyası şəkilçiləri, 3. Mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri, 4. Xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri, 5. İnkərlilik kateqoriyası şəkilçiləri, 6. Şəxs kateqoriyası şəkilçiləri, 7. Zaman kateqoriyası şəkilçiləri. 8. Təsir kateqoriyası şəkilçiləri; 9. Növ kateqoriyası şəkilçiləri. Qrammatik kateqoriyaların şəkilçiləri sözdəyişdirici şəkilçi olub, qrammatik mənanın ifadə olunmasına, sözlər arasında qrammatik əlaqənin yaranmasına xidmət edir.

Kəmiyyət kateqoriyası şəkilçilərinə müasir Azərbaycan dilində **-lar, -lər; -q, -k; -ız (-iz, -uz, -üz)** morfoloji vasitələri ilə ifadə olunduğu halda ingilis dilində **-s** sufiksi, bəzi sözlərin kökünə isə **-en** şəkilçisi isimlərdə bu kateqoriyanı yaratmağa xidmət edir. İngilis dilinin kəmiyyət kateqoriyası bəzi isimlərdə sözlərdə saitlərin dəyişməsi ilə də yaranır: Məsələn: man-men; woman-women; foot-feet; tooth-teeth; goose- geese; mouse- mice; louse – lice.

Mənsubiyyət kateqoriyası iki söz arasında atributiv əlaqəni bildirir. Müasir ədəbi dilimizdə işlənən mənsubiyyət kateqoriyasının şəkli əlamətləri aşağıdakılardır:

Birinci şəxsin tək saitlə bitən isimlərə **-m (atam, nənəm)**, saitlə bitən isimlərə **-ım, -im, -um, -üm;**

Birinci şəxsin cəmi saitlə bitən isimlərdə **-mız, -miz, -muz, -müz**, samitlə bitən isimlərdə **-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz;**

İkinci şəxsin tək saitlə bitən isimlərə **-n**, saitlə bitən isimlərə **-ın, -in, -un, -ün;**

İkinci şəxsin cəmi saitlə bitən isimlərə **-nız, -niz, -nuz, -nüz**, saitlə bitən isimlərə **-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz;**

Üçüncü şəxsin tək və cəmi saitlə bitən isimlərə **-sı, -si, -su, -sü** saitlə bitən isimlərə **-ı, -i, -u, -ü.**

İngilis dilində mənsubiyyət kateqoriyasını bildirən şəkilçi yoxdur.

Müasir Azərbaycan dilində ismin halları və onların xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) Adlıq hal; 2) yiyəlik hal- 2 cür olur: a) müəyyən yiyəlik hal (**- ım, - in, -un, -ün; -nın, -nin, -nun, -nün**) b) qeyri-müəyyən yiyəlik hal (**şəkilçisiz**); 3) təsirlik hal (**-ı, -i, -u, - ü; - nı, -ni, -nu, -nü**); 4) yönülük hal (**- a, - ə**); 5) yerlik hal (**-da, - də**); 6) çıxışlıq hal (**-dan, -dən**).

Müasir ingilis dili üçün xarakterik olan analitizm özünü isimdə daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində ismin yalnız iki halı vardır: 1) ümumi hal (the Common Case); 2) yiyəlik hal (genitive case). [Musayev, 2003]

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərinin morfoloji quruluşa görə fərqli qruplara aid olduğunu nəzərə alsaq, bu dillərdə söz yaradıcılığı zamanı yeni sözlərin əmələ gəlmə üsulları da fərqlidir. Bir dil üçün məhsuldar olan üsul digər dil üçün qeyri məhsuldardır. Azərbaycan dili aqlutativ dillərə aid olduğundan burada affikslərdən geniş istifadə olunur. Affikslərdən Azərbaycan dilində yalnız postfiksələrdən istifadə olunur. Baxmayaraq ki, ingilis dilində şəkilçilərdən Azərbaycan dilinə nisbətən az istifadə olunur, lakin burada prefiks, infiks və postfiksələrdən, yəni bir sözlə affikslərin bütün növlərindən flektiv morfoloji quruluşa malik olan ingilis dilində rast gəlinir. Mənsəəcə Azərbaycan sözlərinin tərkibində nə prefikslərə nə də infikslərə rast gəlinmir. İsimlərin tədqiqindən aydın olur

ki, yalnız alınma sözlərdə prefikslərdən istifadə olunur. Sözdəyişdirici şəkilçilərdən də Azərbaycan dilində ingilis dilinə nisbətən daha çox istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə, M. (2007) Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, Bakı.
2. Kazımov, Q. (2010) Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı.
3. Qurbanov, A. (2011) Ümumi dilçilik. I cild, Bakı: Elm.
4. Musayev, O. (2003) İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: “Maarif”.
5. Каушанская, В.Л., Ковнер, Р.Л., Кожевникова, О.Н., Прокофьева, Е.В., Райнес, З.М., Сквирская, С.Е., Цырлина, Ф.Я. (2004) A Grammar of the English Language, Bakı.
6. Geoffrey, Leech, Benita, Cruickshank, Roz, Ivanic. (2011) English Grammar and Usage, Longman.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İDİOMATİK VAHİDLƏRİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Nigar Ağayeva

Bakı Slavyan Universiteti

Summary

The report examines the history of the study of idiomatic units in the Azerbaijani and English languages and highlights various approaches to the study of idiomatic units in the languages under study.

Key words: Azerbaijani language, English language, phraseology, idiomatic units, research

Резюме

В докладе рассматривается история исследования идиоматических единиц в азербайджанском и английском языках, освещаются различные подходы к изучению идиоматических единиц в исследуемых языках.

Ключевые слова: азербайджанский язык, английский язык, фразеология, идиоматические единицы, исследование.

İnsanın nitq fəaliyyəti dilin bütün digər vahidləri kimi, frazeoloji vahidlərin də yaranması üçün bir mənbədir. Xalqın təfəkkür tarixinin inkişaf pillələrini, onun milli mədəniyyətini, digər xalqlarla siyasi, iqtisadi, ictimai əlaqələrini dərinlən öyrənməyə imkan verən frazeoloji birləşmələr çox qədim tarixə malikdir və istər sadaladığımız həmin sahələrin öyrənilməsi, istərsə də müxtəlif dillərdə frazeoloji vahidlərin yaranması, frazeologiyanın formalaşması və inkişafının izlənməsi, müxtəlif xalqların təfəkkür tərzində, mədəniyyətində, məişətində olan və bu və ya digər şəkildə dildə təcəssüm edən oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından aktualdır. Çağdaş dövrdə ingilis dili xalqlar arasında ən çox istifadə edilən ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dilindəki frazeoloji ifadələrin işlənmə mexanizminin açılıb göstərilməsi müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin kommunikasiyası prosesində idiomatika sahəsində ortaya çıxan bir sıra tipik çətinliklərin müəyyənləşdirilməsinə və onların aradan qaldırılması üçün mexanizmlərin işlənilib hazırlanmasına kömək edə bilər. Hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinlən öyrənilməsi həmin dilin dərinlən mənimsənilməsində əsas halqalardan biridir və eləcə də bu dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli aləmlərinə açılan pəncərədir.

Dilçilikdə frazeologiya tədqiqatçıların diqqətini hələ XVIII əsrdə cəlb etməyə başlamışdır. İlk dəfə “nitq ifadəsi” mənasında “frazis” termini M.V.Lomonosov tərəfindən işlədilmişdir. M.V.Lomonosov rus ədəbi dilinin lüğətini tərtib edərkən belə hesab edirdi ki, lüğətdə “Rusiya zərb məsəlləri” (русские пословицы), “frazeslər” və “idiomatizmlər” öz yerini tapmalıdır. Onun bu göstərişləri “Словарь Академии Российской” adlı lüğətdə (1784-1794) nəzərə alınmışdır. Burada rus dilinin təkcə lüğət materialı yox, həm də frazeoloji materialı toplanmışdır. Sonralar müxtəlif frazeoloji materiallar izahlı, xüsusən də ikidilli lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. L.V.Şerbanın haqlı olaraq göstərdiyi kimi, zəngin frazeologiya izahlı lüğətin ən zəruri mülkiyyəti, inventarıdır [Şerba, 1945, 176]. Lakin frazeologiya nəzəriyyəsi məsələlərinə XIX əsrin 60-cı illərinə qədər xüsusi diqqət ayrılmamışdır. XIX

əsrin ikinci yarısı və XX əsrin 30-cu illərində müəyyən ifadələrin mənasının səciyyəsi haqqında alimlər tərəfindən dərin təhlillər aparılmağa başlandı. Rus dilinin tarixi frazeologiyasına aid İ.İ.Sereznyovskinin sanballı əsərləri meydana çıxdı. Frazeoloji vahidlərin struktur baxımdan öyrənilməsi İ.A.Boduen de Kurtenenin adı ilə bağlıdır. Elmi fəaliyyətinin başlanğıcında Boduen de Kurtene alman dilində mühüm nəzəri məqalə yazmış və dilə sistem kimi baxaraq sintaktik cəhətdən üzvlənməyən ifadələri belə qiymətləndirmişdir: Avtomatik təkrar prosesində dil yaradılmasının olmadığı hallarda hətta bütöv cümlələr sintaktik cəhətdən bölünməzlik səviyyəsini qazana bilir. Onlar atalar sözləri, məsəllər, əzbərlənmiş şeirlərdir (заученные стихи) [Бодуэн де Куртене, 1963, 52-53].

İngilis dilinin frazeologiyasının tədqiqi sahəsində A.V.Kuninin əməyi xüsusilə qeyd olunur. Onun tərtib etdiyi “İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət” dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətin “Dilçilik təlimi kimi ingilis frazeologiyasının əsas anlayışları” adlanan müqəddiməsi indi də bu sahədə aparılmış fundamental tədqiqatlardan sayılır. Müasir ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərin yaranmasını tədqiq edən A.V.Kunin onların struktur-semantik təhlilini də vermişdir. Burada o, frazeoloji eyniləşdirmə metodlarından çıxış edərək variantlı və struktur sinonimlik, frazeoloji kontakt problemi, frazeoloji vahidlərin struktur-semantik tipləri və s. məsələlərin həllini vermişdir. İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeologiyasının əhatə dairəsi haqqında fikir ayrılıqları dilçilər arasında bu gün də davam etməkdədir. Onların bir qismi yalnız dar mənada frazeologizm anlayışından çıxış edərək idiomları, digər qismi həm də frazeoloji birləşmələri, üçüncü qismi isə frazeologizm anlayışını geniş mənada götürərək, frazeoloji ifadə və ibarələri, ekspressivlik-emosionallıqla yüklənmiş terminoloji birləşmələri də frazeologiyanın obyektinə hesab edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya haqqında ilk dəfə M.Hüseynzadənin dərslərində məlumat verilmişdir. Bir qədər sonra S.Cəfərovun, A.Qurbanovun, N.Rəhimzadənin, H.Bayramovun yazdıqları dərslərdə də frazeologiya haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir. Lakin bu əsərlərdə həmin dil vahidləri haqqında istər nəzəri, istərsə də faktik material baxımından müəyyən olmuş, sözün əsl mənasında sabit rəy yoxdur. Bəzən eyni dil faktları müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif terminlərlə izah olunur. Məsələn, S.Cəfərov daha çox «idiom, idiomatik ifadələr», H.Bayramov «sabit söz birləşmələri» terminlərindən istifadə etmişlər. Frazeoloji vahidlər, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələri olub, nominativ və kommunikativ vəzifə daşıyır. Frazeologiyaya aid yazılmış dilçilik ədəbiyyatlarında diqqəti hər şeydən əvvəl termin müxtəlifliyi cəlb edir. «İzahlı dilçilik terminləri lüğəti»ndə «frazeoloji birləşmə», «frazeoloji vahid», «frazeoloji birlik», «frazeoloji qovuşma», «frazeoloji variantlar», «frazeoloji variasiya» və s. terminlər işlədilmişdir. Lakin bu terminlər frazeoloji sistemi tam əhatə etmir. Dilçilikdə onların üç tipi müəyyən edilmişdir: frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birliklər (vəhdətlər) və frazeoloji birləşmələr. Azərbaycan leksikoloqlarının bu barədə fikirləri daha çox V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyasından qaynaqlanır. İdiomlar frazeoloji sistemin tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Beləliklə, frazeoloji vahidlərin tədqiqi prosesində idiomların öyrənilməsi qaçılmazdır. Frazeologiya problemləri L.V.Şerba və Peterburq dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində də geniş araşdırılır. Frazeologiyanın dil sistemi anlayışı, nitq fəaliyyəti və dil materialı ilə əlaqədar öyrənilməsi məhz L.V.Şerbanın adı ilə bağlıdır. O, dil hadisələrinin üç aspektini fərqləndirir: 1) danışq (nitq fəaliyyəti) və dərkətmə; 2) lüğət tərkibi və qrammatikanın daxil olduğu “dil sistemi”; 3) müəyyən konkret vəziyyətdə bütün deyilən və dərk edilənlərin məcmusu kimi özünü göstərən “dil materialı”.

L.V.Şerbanın fikrincə, dil sistemi və dil materialı – nitq fəaliyyəti prosesində olan bütövlüyün sadəcə olaraq müxtəlif aspektləridir [Şerba, 1945, 176]. Müəllif bütöv mənası olan sabit birləşmələri sintaktik üsulla yaranmış mürəkkəb sözlər hesab etmiş və onları lüğət tərkibinə və bununla da dil sisteminə aid etmişdir. L.V.Şerbaya görə, sözlərin birləşməsi o zaman söz birləşmələri formasını alır ki, birləşmənin hər iki elementi fikrin predmetini ifadə edən sözlərlə eynilik təşkil edir. F.F.Fortunatov ilk dəfə olaraq sabit söz birləşmələrini sözə və işarələr nəzəriyyəsinə münasibətdə tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. 1899-1900-cü illərdə müqayisəli dilçilik üzrə məsələlər kursunda müəllif dildəki sadə sözlərlə “qeyri-sadə”, yaxud “mürəkkəb sözləri” fərqləndirmişdir. Qeyri-sadə sözlərin belə növləri ola bilər: 1) qovuşuq sözlər, 2) qoşa sözlər, 3) qrammatik mürəkkəb sözlər, 4) tərkibi sözlər. Onun fikrincə, qovuşuq sözlər danışanın beynində iki və daha artıq sözə bölünür; bu zaman söz birləşməsinin mənası həmin sözlərin mənasından fərqlənir; beləliklə,

qovuşuq sözlər məna dəyişmədən onun tərkibinə daxil olmuş sözlərə bölünür. Alim sabit birləşmələri mənacə sözə, formacə isə söz birləşmələrinə bərabər tutur.

Frazeologiyanın dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi əsaslandırılması ilk dəfə Y.D.Polivanov tərəfindən keçən əsrin 20-ci illərində irəli sürülmüşdür. O, mənacə sözə bərabər tutulan sintaktik birləşmələri frazeologiyaya aid etmiş və əminliklə bildirmişdir ki, dilçilik ədəbiyyatında gələcəkdə frazeologiya müstəqil bir sahə kimi öz yerini tutacaqdır [Cəfərov, 1970, 63]. Frazeologiyanın əsas anlayışlarının dərin səciyyəsinə V.V.Vinoqradov vermişdir. V.V.Vinoqradovun dilçiliyə daxil etdiyi “fazeoloji vahid” termini göstərir ki, sabit söz birləşmələri dilin hazır vahidlərinə aiddir, nəsilən nəsələ ötürülür və nitq fəaliyyəti praktikasında ənənəyə görə formalaşır. Dilçilik ədəbiyyatında V.V.Vinoqradovun frazeologiya sahəsindəki tədqiqatları geniş araşdırıldığına və ətraflı şərh edildiyinə görə biz təkcə onu qeyd etməklə kifayətlənirik ki, bu görkəmli alim rus dilindəki müxtəlif tip sabit söz birləşmələri haqqında orijinal və məhsuldar təlim yaratmış, frazeologiya ilə bağlı tədqiqatlarında yeni prinsipləri irəli sürmüşdür. Frazeologiyanın transdilçilik təbiətindən bəhs edən K.Abdullayev və İ.Həmidov yazırlar: “Fazeoloji vahidlərin sabitliyi həmin vahidlərin nitqdə əsrlər boyu dəyişməz şəkildə işlədilməsi ilə yaranır. Bu prosesdə böyük həcmli mətnlər (atalar sözləri və s.) ixtisar olunaraq, frazeoloji vahid şəklinə düşür (*Он бьет баклуши, а ты развесил уши; Собаку съел, а хвостом подавился*)”.

Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, ingilis dilinin frazeologiyası bu dilin daşıyıcıları olan alimlər tərəfindən indiyə qədər kifayət qədər sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Təsədüfi deyildir ki, bu münasibətlə N.N.Amosova yazır: “İngilis və amerikan dilçiliyində bu dilçilik təlimi ümumiyyətlə yoxdur... İngilis və amerikan dilçiliyində idiomatika probleminin elmi cəhətdən işlənməsi bəzi “ifadələr” lüğətində, yaxud dil üzrə praktik vəsaitlərdə giriş xarakterli qeydlərlə məhdudlaşır”. İngilis dilinin frazeologiyasının tədqiqi daha çox N.N.Amosova, A.V.Kunin, İ.V.Arnold, A.İ.Alyoxina, N.D.Şmelyov kimi rus alimlərinin adı ilə bağlıdır. İngilis dilinin frazeologiyasının tədqiqi sahəsində A.V.Kuninin əməyi xüsusilə qeyd olunur. Onun tərtib etdiyi “İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət” dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətin “Dilçilik təlimi kimi ingilis frazeologiyasının əsas anlayışları” adlanan müqəddiməsi indi də bu sahədə aparılmış fundamental tədqiqatlardan sayılır. Müasir ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərin yaranmasını tədqiq edən A.V.Kunin onların struktur-semantik təhlilini də vermişdir. Burada o, frazeoloji eyniləşdirmə metodlarından çıxış edərək variantlı və struktur sinonimlik, frazeoloji kontakt problemi, frazeoloji vahidlərin struktur-semantik tipləri və s. məsələlərin həllini vermişdir. İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeologiyasının əhatə dairəsi haqqında fikir ayrılıqları dilçilər arasında bu gün də davam etməkdədir. Onların bir qismi yalnız dar mənada frazeologizm anlayışından çıxış edərək idiomları, digər qismi həm də frazeoloji birləşmələri, üçüncü qismi isə frazeologizm anlayışını geniş mənada götürərək, frazeoloji ifadə və ibarələri, ekspressivlik-emosionalılıqla yüklənmiş terminoloji birləşmələri də frazeologiyanın obyektinə hesab edirlər. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya haqqında ilk dəfə M.Hüseynzadənin dərslində məlumat verilmişdir. Bir qədər sonra S.Cəfərovun, A.Qurbanovun, N.Rəhimzadənin, H.Bayramovun yazdıqları dərslərdə də frazeologiya haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir. Lakin bu əsərlərdə həmin dil vahidləri haqqında istər nəzəri, istərsə də faktik material baxımından müəyyənənən, sözün əsl mənasında sabit rəy yoxdur. Bəzən eyni dil faktları müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif terminlərlə izah olunur. Məsələn, S.Cəfərov daha çox «idiom, idiomatik ifadələr», H.Bayramov «sabit söz birləşmələri» terminlərindən istifadə etmişlər. Fazeoloji vahidlər, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələri olub, nominativ və kommunikativ vəzifə daşıyır. Frazeologiyaya aid yazılmış dilçilik ədəbiyyatlarında diqqəti hər şeydən əvvəl termin müxtəlifliyi cəlb edir. «İzahlı dilçilik terminləri lüğəti»ndə «fazeoloji birləşmə», «fazeoloji vahid», «fazeoloji birlik», «fazeoloji qovuşma», «fazeoloji variantlar», «fazeoloji variasiya» və s. terminlər işlədilmişdir. Lakin bu terminlər frazeoloji sistemi tam əhatə etmir. Dilçilikdə onların üç tipi müəyyən edilmişdir: frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birliklər (vəhdətlər) və frazeoloji birləşmələr. Azərbaycan leksikoloqlarının bu barədə fikirləri daha çox V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyasından qaynaqlanır.

İdiomlar frazeoloji sistemin tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Beləliklə, frazeoloji vahidlərin tədqiqi prosesində idiomların öyrənilməsi qaçılmazdır. Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər və ələlxusus idiomlar, ümumiyyətlə, hansısa bir hadisə və əhvalatla bağlı yaranıb yayılır. Onlar sərbəst birləşmə-

lərin komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hamısının yeni məna kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşır. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni məna qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeologizmlər meydana gəlir. Bu frazeologizmlərin əlaməti həm də ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşmasıdır. Məsələn, ing. *to wash one's dirty linen in public* - “evin sirrini yaymaq”, *to vanish into thin air* - “yağlı əppək olub göyə çıxmaq”; azərb. *yumurtadan yun qırmaq*, *kürkünün sudan çıxarmaq*. *It's true that she's been dead for ages and it seems a pity to take up old scandals and wash a lot of dirty linen in public; but the fact remains that all Driffield's greatest books were written when he was living with her* (S. Maugham) “Bu həqiqətdir ki, o uzun müddətdir ölüb, köhnə qalmaqalları yada salmaq və evin sirrini yaymaq isə təəssüf doğurur. Lakin onun ən böyük əsərlərinin Driffildin onunla yaşadığı dövrdə yazılması bir faktdır” (S. Moem). Mənaca tamamilə qovuşmuş olan bu vahidlərin ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün tərkibində ümumi mənanın ifadəsinə xidmət edir. *He pulled himself together quickly. They were at their wit's end. The soldiers will keep their eyes open in the country where the blacks are known to be hostile* cümlələrinə *pull together*, *at wit's end* və *keep eyes open* söz birləşmələrinin komponentləri öz müstəqil mənalarından uzaqlaşmış, frazeoloji qovuşmada tamamilə başqa bir mənanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Həmin sözlər birləşmələrin tərkibində müvafiq olaraq “özünü ələ almaq”, “çaş-baş qalmaq” və “ayıq-sayıq olmaq” mənalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Dilin müasir vəziyyətində mənaca motivlənməyən frazeologizmlər frazeoloji qovuşma adlanır. Frazeoloji qovuşma sərbəst söz birləşməsindən kəskin şəkildə fərqlənir. Frazeoloji qovuşmaların ən mühüm əlaməti odur ki, müasir dildə işlənməyən bu və ya digər söz, ifadə, birləşmə onların tərkibində işlənə bilər. Məsələn, ing. *once upon a time ... there ...* “biri var idi, biri yox idi ...”; azərb. *Çənəmin çüyü çıxdı; valay vura-vura gəzirdi; vəssalam, şüdtamam; dara-bara salmaq; dodu vermək, sayır-bayır danışmaq*. Belə frazeoloji qovuşmaların etimoloji izahı da çox çətindir. Frazeoloji qovuşmanın əsas əlaməti onun semantik cəhətdən bütövlüyüdür. Dilçilikdə bu növ frazeoloji vahidlər idiomlar adlanır. Frazeoloji qovuşmaları idiom hesab edən Ə. Hacıyeva, E. Nəcəfov və A. Cəfərov qeyd edirlər ki, onlar digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, tamamilə dəyişmiş mənaya malik olan söz qruplarıdır. Onlar motivlənməyəndirlər, yəni onların mənası tərkib hissələrinin mənalarından ibarət deyildir, məcaslaşma prosesinə uğrayıblar. Daha sonra müəlliflər deyilənləri sübuta yetirmək üçün nümunə kimi aşağıdakı misalları çəkirlər: *to come a cropper* - “fəlakətə uğramaq”, *neck and crop* - “tamamilə, bütün”, *at sixes and sevens* - “çaş-baş halda”, *to set one's cap at smb.* - “bir kəsin diqqətini cəlb etmək”. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiya bəhsi ilk dövrlərdə məhz frazeoloji qovuşmaları (idiomları) öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Sonralar bu sahədə elmi axtarışların genişləndirilməsi frazeologiya anlayışının hüdudlarının genişləndirilməsinə gətirib çıxardı. Məşhur rus dilçisi A.V. Kunin frazeologiyanın üç aspektdə öyrənilməsinə irəli sürürdü: 1) idiomatika 2) idiofrazeomatika (semi-idioms) 3) frazeomatika.

V.V. Vиноградов isə idiomları frazeoloji ifadələrdən fərqləndirirdi: “İdiomlar ifadələrdən tərkibindəki komponentlərin semantik və leksik fərdiliyinin olmaması ilə fərqlənir. İfadələr isə sözün tamamilə müstəqil birləşmiş formalarıdır”. Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, idiomlar onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşması nəticəsində yaranmış ifadələrdir. Belə ifadələr semantik və sintaktik cəhətdən bölünməzdir. Məsələn, *to bark to the moon* ifadəsi “aya it kimi hürmək” mənasını vermir. Bu ifadə “boş-boşuna danışmaq” mənasında işlənmişdir. Frazeoloji sistemin tərkibi ilə bağlı dilçilər arasında müxtəlif mübahisələr indi də davam edir. Dilçilərin bir qrupu frazeologiya dedikdə, yalnız idiomatik ifadələri nəzərdə tuturlar.

Ədəbiyyat

1. Щерба, Л.В. (1945) Очередные проблемы языковедения. Москва: АН СССР, отд. Литературы и языка, т.4, вып. 5, с.170-176.
2. Бодуэн де Куртене, И.А. (1963) Избранные труды по общему языкознанию. Москва, с.56.

3. Иванов, В.В. (1957) Лингвистические взгляды Е.Д.Поливанова // Вопросы языкознания, № 3, с.63.
4. Hüseynzadə, M. (1954) Müasir Azərbaycan dili. Bakı, s.32.
5. Cəfərov, S. (1970) Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: “Maarif”, 236 s.

İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMATİK İFADƏLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Aytən Aliyeva

Bakı Slavyan Universitetinin
Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi

Summary

Idiomatic expressions are playing a great role in enriching vocabulary of the language appeared in the historical development of the language and passing through generation to generation, the article, which is introduced by expressions that being closely connected with lifestyle and traditions of people gives us a chance to understand the history and character of the people.

Key words: *idiom, expression, relationship, syntactic, connection.*

Резюме

Идиоматические выражения, которые играют большую роль в обогащении словарного запаса языка, появились в процессе исторического развития, и передаваясь от поколения к поколению дошли до наших времен. Знакомство в докладе с выражениями, появившимися в связи с жизненными обычаями народа, позволяет нам глубже понять характер и историю этого народа.

Ключевые слова: *идиома, выражение, отношения, синтаксический, соединение.*

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayan idiomatik ifadələr dilin tarixi inkişaf prosesində yaranmış və nəsil-dən-nəslə keçərək dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. İdiomatik ifadələr dilin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalq tərəfindən yaradılır. Xalqın həyatı, adət-ənənələri ilə bağlı olaraq meydana gələn bu ifadələrlə tanışlıq bizə həmin xalqın tarixini və xarakterini dərinlən başa düşməyə imkan verir. Xalq həyatının və düşüncəsinin koloriti hopmuş idiomatik ifadələr heç bir lüğəvi materialın çata bilmədiyi bədii effekt və fikir dolğunluğu yaratma imkanlarına malikdir. Hətta biz idiomlara bu və ya digər tarixi hadisə, etnik ənənə, təfəkkür tərzı və dünyagörüşünün izini əks etdirən vahidlər kimi baxa bilərik. Buna görə də, mənsub olduğu xalqın ictimai həyatı və tarixi ilə bağlı olaraq meydana gələn, milli səciyyə daşıyan idiomların mənasını bilmək vacibdir. Onlar şifahi nitqdə və yazılı kontekstdə, ümumxalq danışq dilində, bədii ədəbiyyatda və publisistik yazılarda işlənir. Bir sözlə, idiomlardan ədəbi dilin, demək olar ki, bütün üslublarında istifadə olunur. İstər nitqimizi, istərsə də bədii əsərlərin dilini canlandıran, onun ifadəliliyini artırən idiomatik ifadələrə müxtəlif dillərdə rast gəlmək mümkündür. O cümlədən, söz ehtiyatının zənginliyi ilə digər dillərdən fərqlənən ingilis dili də bu cür ifadələrlə zəngin bir dildir. Təxmini hesablamalara görə ingilis dilində 25000 idiomatik ifadə vardır. Müasir dövrdə dünyada eləcə də, ölkəmizdə ingilis dilinə olan maraq güclənmiş, ingilis dili təkcə xarici dil kimi deyil, diplomatiya dili, siyasət dili, işgüzar əlaqələr dili kimi öyrənilməkdədir. Hər hansı bir dilin dərinlən mənimsənilməsi üçün isə həmin dilin frazeologiyasını bilmək zəruridir. Bu səbəbdən idiomatik birləşmələrin yaranma üsulları, semantik xüsusiyyətləri, daxili və xarici strukturu, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir.

İdiomatik ifadələr dedikdə iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə deyil, mənacə bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik strukturlu ifadələr nəzərdə tutulur. Strukturca müxtəlif olan idiomatik ifadələrin bir qismi komponentlərin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə quruluşca söz birləşməsi şəklində işlədilir. Digər bir qismi isə məzmunca bitmiş, tamamlanmış fikri ifadə edən, intonasiya, predikativlik və modallıq baxımından cümlə strukturunu xatırladır. İdiomatik ifadələrdə forma və məzmun vəhdətini onların leksik və qrammatik mənalrı yaradır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, idiomatik ifadələr söz birləşməsi və qrammatik cəhətdən formalaşmış cümlə formasında olur. Söz birləşməsi şəklində olan idiomatik ifadələri təşkil edən sözlər eyni

və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Lakin qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı komponent kimi çıxış edən komponent hansı nitq hissəsinə aid olursa, birləşmə onun adı ilə əlaqələndirilir [Rəhimzadə, 1966, 28]. İdiomatik ifadələrdə bəzi arxaik qrammatik cəhətlər mühafizə olunsada bu vahidlər dilin leksik-semantik layında daim dəyişikliyə uğrayan sahə olub, dilin yaşayan ənənələrini həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən inkişaf etdirib möhkəmlədir.

İngilis dilində mövcud olan idiomatik ifadələr ifadə etdikləri mənalara görə təsnif olunur. Ə.Hacıyeva, E.Nəcəfov və A.Cəfərov ingilis dilindəki idiomları 5 əsas qrupa bölmüşdür: [Hacıyeva, 2004, 78]

1. keçmiş adət-ənənələri əks etdirən idiomlar:

to be on one's high horse – təkəbbürlü olmaq; *to win one's spurs* – ad qazanmaq; *to through down the glove* – çağırış etməkvə s.

2. tərkibində xüsusi adlar olan idiomlar:

before one could say Jack Robinson – bir göz qırpımında; *to be marked for Coventry* – tənhalığa məhkum olmaq və s.

3. başqa dillərdən tərcümə yolu ilə yaranan idiomlar:

“to make two ends meet” idiomu fransız dilində mövcud olan *“Joindre les deux bouts”* ifadəsini tərcüməsidir; *“a bolt from the blue”* idiomu alman dilindəki *“blitz aus blauem Himmel”* ifadəsindən yaranmışdır.

4. Məcəzi mənada istifadə nəticəsində yaranan idiomlar:

Sowing a few wild oats – gəncliyində səhv etmək; *A wet blanket* – korlama; *To put one's monkey up* – qəzəbləndirmək.

5. Komponentlərinin leksik mənasında asılı olmayan ifadələr:

To pull somebody's leg – ələ salmaq; *Down on the ground* – bütün varlığı ilə və s.

Ümumiyyətlə idiomları aşağıdakı əlamətlərinə görə təsnif etmək mümkündür: [Quliyev, 2012, 52]

1. Tərkibində heyvan adları bildirən sözlər olan idiomlar:

Swing a cat – çox darısqal otaq; *Smell a rat* – bir kəsdən şübhələnmək; *Go to the dogs* – dağılmaq, korlanmaq; *Have ants in your pants* – kürkünə birə düşmək; və s.

2. Bədən üzvləri ilə bağlı olan idiomlar:

Be on your last legs – son günlərini yaşamaq; *Come to a head* – vəziyyətin son həddə çatması; *Face the fact* – realılıqla barışmaq; və s.

3. Geyimlə bağlı işlənən idiomlar:

Fit like a glove – yaraşmaq; *Be in smb's shoes* – bir kəslə eyni vəziyyətdə olmaq; *A wet blanket* – darıxdırıcı adam; *Keep under your hat* – bir şeyi sir saxlamaq; və s. [Renton, 1990, 76]

4. Rəng adları ilə işlənən idiomlar:

A white lie – qərəzsiz yalan; *A white elephant* – artıq yük; *A black look* – qəzəbli baxış; *A black spot* – təhlükəli yer; *A black picture* – qəmgin mənzərə; *A black economy* – qeyri-qanuni yolla qazanılan var-dövlət və s.

5. Müxtəlif vəziyyətlərdə insan hisslərini əks etdirən idiomlar:

Get up on the wrong side of the bed – xüsusi səbəb olmadan bütün günü kefsiz olmaq;

Be in a hole – borclu olmaq;

Be at the end of your rope – mübarizə aparmağa gücü qalmamaq;

For a song – ucuz, su qiymətinə və s.

6. Təbiət və hava ilə bağlı işlənən idiomlar:

King's or royal weather – əla hava; *Pour with rain* – leysan; *High summer* – yayın cırcıracı vaxtı; *In the depth of winter* – qışın oğlan çağı; və s.

7. Yeməklə bağlı işlənən idiomlar:

To eat humble pie – təhqirə dözmək; *Smb's cup of tea* – bir kəsin zövq aldığı və yaxud yaxşı bacardığı iş; *A couch potato* – bütün günü televizora baxan adam; və s.

8. Ailə üzvləri arasındakı münasibətləri əks etdirən idiomlar

Baby of the family – ailənin sonbeşiği; *Be like two peas in a pod* – iki alma kimi bir-birinə oxşamaq; *Blood is thicker than water* – ətini yesə də sümüyünü atmaz; *Be your own flesh and blood* – bir kəsin can-ciyəri olmaq; *Fight like cat and dog* – dalaşmaq və s.

İngilis dilindəki dil faktları göstərdi ki, məişət dilində, qəzetlərdə, şifahi ədəbiyyatda rast gəldiyimiz idiomatik ifadələrin öyrənilməsi hər bir dil öyrənən şəxs üçün zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Rəhimzadə, N. (1966) İdiomatik ifadələrin əmələgəlmə yolları haqqında. Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Bakı, s.66-69.
2. Hacıyeva, Ə. (2004) İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 192 s.
3. Quliyev, T. (2012) İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və idiomların transformasiya yolları. F.f.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 146 s.
4. Renton, N.E. (1990) A dictionary of 3,800 picturesque idiomatic expressions. USA.
5. Hacıyeva, Ə. (2004) İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 192 s.
6. Vəliyeva, N. (2006) Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 861 s.
7. Alekhina, A. (1982) Idiomatic English. Minsk, 279 s.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASI ƏSASINDA FORMALAŞAN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR

Humay Əhmədova

Bakı Slavyan Universiteti
Ümumi və rus dilçiliyi kafedrası

Summary

This article explores phraseological combinations(units) based on daily life lexics in English and Azerbaijani languages. Some phraseological combinations are formed with the help of daily life words, such as the names of national meals, plates, metric words and so on. These names are called realies. Thus, they do not have equivalents of their own. The article particularly focuses on various types of phraseological units used on a daily basis such as idioms denoting meals, accessories, clothing with reference to its usage in different periods of history.

Key words: *phraseological units, daily life lexics, somatism, polysemy, phraseology*

Резюме

В докладе рассматриваются фразеологизмы, основанные на лексике повседневной жизни в английском и азербайджанском языках. Некоторые фразеологизмы формируются с помощью слов повседневной жизни, такими, как названия национальных блюд, посуды, мерных слов и т.д. Эти имена называются реалиями, они не имеют собственных эквивалентов. Описываются фразеологизмы, основанные на лексике повседневной жизни – такие, как идиомы, обозначающие блюда, аксессуары, одежду со ссылкой их использования в разные периоды истории.

Ключевые слова: *фразеологические единицы, бытовая лексика, соматизм, полисемия, фразеологизм.*

Frazeologizmlər hər bir təbii dilin şirəsi və canıdır (prof. F.Veysəlli). Hər bir xalqın mədəni inkişaf dövrünün məhsulu olan frazeoloji birləşmələr dilin frazeoloji sistemini yaradır. Dilin mühüm və ayrılmaz hissəsi olan frazeoloji vahidlərini, xalqın deyim və ifadələrini bilmək və öyrənmək vacibdir. Bu baxımdan, frazeoloji birləşmələrin fərqi mövzular üzrə araşdırılmasına dilin frazeoloji qatının dərinliklərindəki sirli məqamları aşkar etməyə, onun frazeoloji mənzərəsini yaratmağa, onların kulturoloji tərəflərini açan nəzəri fikirlər yürütməyə imkan yaradır, dilin ən yaxşı frazeoloji vahidləri canlı, obrazlı ifadələri kitabxanalarda, mehmanxanalarda deyil, emalatxanalarda, mətbəxdə yaranmışdır. Bu onu göstərir ki, frazeoloji vahidlər xalqın həyatı, yaşayışı, adət və ənənələri, əxlaqi görüşləri ilə bağlı olaraq meydana gəlir.

Bir qrup frazeoloji birləşmələr xalqın məişəti və məişətdə istifadə olunan vasitələrlə bağlı əmələ gəlir. Onların tərkibində məişətdə işlədilən milli qabların, yeməklərin, ölçü və pul vahidlərinin adları olur. Bu adlar realiyalar olduğuna görə onların ekvivalentləri olmur. Nəticədə onlar qeyri-ekvivalent frazeoloji rəylər qrupuna aid olurlar. Məişətimizdə işlənən sözlərin əksəriyyəti frazeoloji birləşmələr tərkibində işlənərək sabitləşmiş və məcazi mənaya çevrilmişdir. Məişətdə işlənən söz-

lərlə yaranan frazeoloji birləşmələr istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də ümumi dilçilikdə hələ də öz həllini tapmayan məsələlərdəndir. Məişət frazeologiyası deyəndə məişətdə işlənən mənzil, mətbəx, bəzək, geyim əşyalarının adları, həyatı sahədə işlədilən əşyaların adları, müalicə və sağlamlığın qorunması üçün istifadə olunan məişət əşyalarının adları və s. ilə yaranan frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulur. İngilis və Azərbaycan dillərinin məişət frazeologiyası milli-mədəni semiotik paradigmanı formalaşdıran semantik və linqvokulturoloji xüsusiyyətlər kompleksində hələ də tədqiqat obyektı olmamışdır.

Frazeoloji birləşmədə işlənən məişət sözləri həm dar mənada, həm də geniş mənada anlaşılır. Dar mənada işlənən məişət sözləri ictimai həyatda insanların maddi və mənəvi rifahının təmin edilməsi ilə bağlı olan qeyri -istehsal sahəsidir, geniş mənada məişət dedikdə gündəlik həyat tərzı, insanları əhatə edən mühit, maddi varlıq anlaşılır. Məişət həyatın müxtəlif sahələrinə aid ola bilər. Məişət hər şeydən əvvəl insanların əməyinə, əhval-ruhiyyəsinə əxlaqına böyük təsir edir. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan məişət sözləri əsasında yaranan frazeoloji birləşmələrin bir neçə qrupa ayırmaq olar: geyim adları ilə bağlı, mətbəx əşyaları ilə bağlı, bəzək əşyaları ilə bağlı, mənzil əşyaları ilə bağlı, həyatı sahədə işlənən məişət əşyaları ilə bağlı frazeoloji birləşmələr. Məlumdur ki, hər bir xalqın özünün milli geyim forması, milli geyim tərzı var. Məsələn, *as if butter would not melt in one's mouth* = özünü elə göstərir ki, guya günahı yoxdur, *be a tool in one's hand* = bir kəsin əlində oynacaq olmaq; *be hand in (and) glove with* = bir kəslə çox yaxın dostluq əlaqəsində olmaq və s. Bir qayda olaraq geyimin adlandırılması hər bir xalqın məişət və təsərrüfatını, iqlim xüsusiyyətlərini, milli adət və ənənələrini, mərasim müxtəlifliyini və s. əks etdirir. Məhz geyimə görə, hər hansı bir xalq haqqında təəssürat yaranır. Geyimin adlandırılması nominasiyanın təşkilində daxili sistemi təqdim edir. Yəni burada frazeoloji birləşmələrə xas olan dil cəhətləri ortaya çıxır. Geyim adları "insan bədəninin örtüyü" funksiyası ilə birləşərək daha yaxın funksiyalı predmetlərin adları olan kiçik yarımqruplara bölünür. Burada geyimin ümumi adları, məxsusi geyim adları, baş örtüyünün adları, ayaqqabı adları və əlavə ünsürlərin adları kimi yarımqruplar nəzərdə tutulur. Maddi mədəniyyətin başqa sferalarından fərqli olaraq geyim adları özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. O nəinki xalqın mənəvi həyatını, tarixini, məişətini və estetik baxışlarını əks etdirir, həm də onda etnik və sosial fərqlər müşahidə olunur. Geyim adları ilə bağlı frazeoloji birləşmələri təsdiq edərkən, bir sıra geyim adları ilə bağlı frazeologizmlər danışdığı daha da emfatikdir. Bu kimi frazeoloji birləşmələr, əsasən danışdıqda daha çox istifadə olunur. Məsələn, *keep your skirt on* (bir kəsə qəzəbini gizlətmək), *cut your coat according to your cloth* (ayağını yorğanına görə uzatmaq). Frazeologizmlər həmçinin tarixi faktların aşkara çıxmasına səbəb olur onların yaranmasını aydınlaşdırır. Belə ki, *blue stocking*-mavi corab frazeoloji birləşməsi kinayə ilə deyilir və „alim qadın, savadlı qadın" kimi tərcümə olunur. Məsələn, "Of course, it's seen that you are a businessman, said George. Perhaps you are turning into a blue stocking after all (I. Murdoch, "A Severed Head" 1961). Cümlədə olan „blue stocking" kinayə, rişxənd bildirir və deyimi qüvvətləndirir. Azərbaycan dilində elə frazeoloji birləşmələr vardır ki, heyvan adları ilə bağlıdır və kinayə, istehza bildirir. Məsələn, dəvənin quyruğu yerə dəyəndə. Bu birləşmədə zaman katiqoriyası olmasa da fikir gələcək zamana aid olur. İngilis dilində də eyni semantik frazeoloji birləşməyə rast gəlirik: "wait till blue cows come home". İstehza ifadə edən „göydən zənbillə düşmək" məişət frazeologiyası nə indiki, nə də gələcək zamanda ifadə olunmur. Bu birləşmə həmişə keçmiş zamanda əlaqədar olub rişxənd, istehza, kinayə bildirir və danışqda işlənir. Məişət zəminində işlənən başqa bir cümləyə də fikir versək, görərik ki, gələcək zamanda işlənən "açaram sandığı, tökərəm pambığı" sərt tiplidir. Ümumiyyətlə Azərbaycan dilində gələcək zamanı bildiren frazeoloji birləşmələrin çoxu sərt mənada işlənir. Frazeoloji birləşmələrdə işlənən geyim adlarının əmələ gəlməsində insanların müxtəlif sənət və peşələrə yiyələnməsinin, habelə yaşadıkları iqlimin, mühitin böyük təsiri olmuşdur. Geyim daları ilə bağlı frazeoloji birləşmələr ibtidai dövrdən bu və ya digər adət-ənənələri az-çox dərəcədə özündə mühafizə edib saxlamış və nəsilən-nəslə ötürmüşdür. Məsələn, *bull in a china shop*-öz yerində olmayan, köntöy, qaba və s. Adətən kişilərə aid olan bu frazeoloji birləşmə köntöy, yaratmaz mənalarını verir. *He's like by the seat of his pants*-üzərinə yük düşmək, hər bir şeyi özü etmək. *The children had never cooked a whole meal, nor used the washing before. When their mother went to the hospital in an emergency, they kept things going at the house by the seat of their pants.* İngilis dilində işlənən və qədim tarixə

malik olan bir sıra geyim adları ilə bağlı frazeoloji birləşmələr artıq arxaıkləşmişdir. Məsələn, full puffed sleeved dress, purple cloak və s. Bu birləşmə XVIII əsr saray adamlarından geyindi, purple cloak isə Bizans imperiyasının hökmranlıq etdiyi dövrlərdə geyinildiyi məlum olur. Tarixi inkişaf prosesi keçmiş bir sıra geyimlə bağlı frazeoloji birləşmələr də artıq arxaıkləşmişdir. Məsələn, donkey jacket (əsasən, tünd göy rəngdə olan və çöldə işləyən insanların geyindikləri qısa pencək), smoking jacket (keçmişdə, məxmər parçadan tikilən pencək), flak jacket (əsgərləri, polis işçilərini güllədən qorumaq üçün qolları olmayan, gülləkeçirməyən jilet), life jacket (suya düşərkən bağlamaq üçün, batmamaq üçün hava ilə doldurulmuş jilet və s. Məişət frazeologiyasında işlənən bəzək adları da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, cast pearls before swine-qiymətləndirməyi bacarmayan bir nəyi isə təklif etmək, eşşək nə bilir zəfəran plov nədir frazeoloji birləşməsi. Həyatı sahədə işlədilən bir sıra sözlərində məişət frazeologiyasının yaranmasında rolu az deyildir. Məsələn to call a spade a spade-açıq danışmaq, hətta xoşagəlməz olsa da düz danışmaq - Some people say Ben is generous with his money, but il call a spade a spade, He is not generous he is foolish. Bu ifadə „xeyirxahlıqla" deyilən birləşmədir və xeyirxahlıq məqsədi ilə işlədilir, a nail in smb's coffin (bir kəsin, təşkilatın planlarının pozulması), on the nail (təxirə salmadan, təngitmədən), make a bolt for something və ya make a bolt for it (canını qurtarmaq üçün tez qaçmaq), a bolt from the blue (birdən, qəfildən baş verən hadisə) və s. Bu qrupa daxil olan məişət frazeologiyasının təhlili göstərir ki, belə frazeoloji birləşmə tarix boyu xalqın həyatında baş verən, meydana gələn realiyalarla zənginləşir. Deməli, məişət frazeologiyasının yaranması təkcə sosial amillərlə deyil, həm də tarixi faktlarla da bağlıdır. Məişət frazeologiyasında heyvan və ev quşlarına da təsadüf olunur. Belə ki, cold turkey-birbaşa, tərəddüdsüz frazeoloji birləşməsi slenqdə işləmir və narkotik maddələrin yandırılması üçün işlədilir. Hətta müasir dövrdə siqaretdən imtina etmək anlamını da verir. Məsələn, Harry decided to stop smoking cigarettes all at once. He decided to quit cold turkey; The medical profession believes that if you want to give up using a drug, you can not do it gradually. You have to stop cold turkey. Tərəvəzlə bağlı məişət frazeologiyasına da təsadüf olunur. Məsələn, couch potato- uzun müddət çarpayıda oturan adama deyilir. Belə insanlar hətta taxtda oturub qəlyanaltı edir və televizora baxırlar: My boy friend likes to sit around drinking beer and watching television all weekend. He's a couch cotato. Let's not sit around doing nothing, but eating potato chips and watching TV. I don't want to become a couch potato. Azərbaycan dilində də bir sıra məişət frazeologiyası işlənir ki, onlar artıq ümumişlək xarakter daşıyır. Məsələn, köynək sözü frazeoloji birləşmə daxilində işlənərək danışq dilində çox fəaldır, məsələn, bir koynək ət tökdüm. Bəzi sözlər isə əsasən somatizmlər çoxmənalılıq yaradaraq məişət frazeologiyasını yaradır. Məsələn, iri gözdə işıq olmaz; ev-eşikdə gözün olsun; qotur keçi bulağın gölündən su içər; çibanın yeddi gözü olar; O, şkaflın üst gözünü açıb, əsəbi halda ayağa durdu; tərəzinin gözü düz olmalıdır və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, çoxmənalılıq frazeologiyası birləşmələrin tərkibində işlənən komponentlərdən birinin məcazlaşaraq müxtəlif cəhətlərinə görə fərqlənilir. Sonra yeni məna kəsb edərək vahid məna ətrafında birləşirlər. Məişət frazeologiyasında belə coxmənalılıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məişət frazeologiyasının tərkibində olan komponentlərdən birinin çoxmənalı olması, onların məna çalarlarının çox olması, onlardan biri mütləq onun həqiqi, ilkin mənası, müstəqil mənasını təşkil edir, başqa mənalara isə ilkin mənaya az və ya çox yaxın olmasına baxmayaraq, onun sonradan törənmiş olan mənalara kimi özünü göstərir. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər iki dildə (İngilis və Azərbaycan dillərində) məişət frazeologiyası tərkibi çox rəngarəngdir. Azərbaycan dilində birləşmələrin tərkibində küllü miqdarda alınma sözlər vardır. Bu sözlər əsasən ərəb, fars, rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlərdir. Məişət frazeologiyasında Avropa mənşəli alınmalar (Azərbaycan dilində) azlıq təşkil edir. Belə sözlər əsasən rus dili vasitəsilə keçir. Dilin sosial differensiallaşması onun qrammatik quruluşuna toxunmur, dilin leksik, semantik, üslubi və frazeoloji strukturu əsasında baş verir. Ona görə də onu dilin sosial variantlarından biri kimi qəbul etmək olar. Məişət frazeologiyası xalqın (istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dili) tarixi boyu onun həyatında baş verən realialiyalarda zənginləşir. İnsanın məişəti yekcins olmadığı üçün məişət frazeologiyası da yekcins deyildir. Məişət frazeologiyası dilin aktiv frazeologiyasından fərqlənir. Başqa dillərdən alınmış frazeoloji birləşmələr iki yolla daxil olur: şifalı və yazılı yolla. Hər iki halda belə sözlər dilin qanuna uyğunluqları çərçivəsində müvafiq dəyişikliklərə uğra-

yırlar. Məişətlə bağlı olan sözlərə leksik semantik baxımdan geyim mətbəx əşyaları, mənzil əşyaları, həyatı sahədə işləyən məişət əşyaları, milli xörəklər və s. bildirən sözlər daxildir. Məişət frazeologiyasının tərkibində belə sözlərdə çoxmənalılıq, sinonimlik və anonimlik kimi xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Anonim və sinonimlərin bir qismi dilin özünə məxsus sözlər əsasında, digər qismi alınma sözlər əsasında məişət frazeologiyasını yaradırlar.

VASİTƏSİZ NİTQ AKTININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Maya Əhmədova
Bakı Slavyan Universiteti

Summary

A study of the instructional language in English and Azerbaijani has revealed that such a linguistic reality concludes that in both languages, the inactive speech act has similar grammatical features and has an exceptional subtle function in the communication process.

Key words: *text, speech, communication, direct, propositional, subproposition.*

Резюме

Изучение языка обучения на английском и азербайджанском языках показало, что такая языковая реальность заключается в том, что в обоих языках неактивный речевой акт имеет схожие грамматические особенности и выполняет исключительно тонкую функцию в процессе общения.

Ключевые слова: *текст, речь, общение, прямое, пропозициональное, подпредложение.*

Son dövrlərdə dilçilikdə nitq aktı nəzəriyyəsi və pragmatika adlanan iki istiqamət inkişaf etməyə başlamışdır. Bu iki istiqamət arasında kəskin sədd qoymaq olmaz; onlar bir-biri ilə üzvü şəkildə bağlıdır.

Nitq aktı kontekstində pragmatikanın iki anlayışına-propozisiya və presuppozisiyaya aid çoxlu tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Nəzəri dilçilikdə bu iki anlayış barədə yekdil fikir yoxdur.

Propozisiya modal və kommunikativ paradigmanın semantik invariantıdır. Bu termin dilçiliyə məntiqdən gəlmiş və dilçilikdə cümlə və ya mətni bildirmişdir. Müasir mətn nəzəriyyəsində propozisiya mətnin semantik və informativ məzmununu bildirmək üçün istifadə olunur. T.van Deyk mətnin mənasının propozisiya ilə müəyyənləşdirmək ideyasını irəli sürür və propozisiyanın ən mühümünü mətnin teması adlandırır [Deyk, 1977]. Bu məsələlərdən bəhs edərkən Q.P.Qrays söyləmlərin ifadə etdikləri mənalara iki yerə bölür [Qrays, 1975, 41-58]. V.Q.Qak bunu nəzərdə tutaraq qeyd edir ki, vasitəsiz nitq aktının vasitəli nitq aktına qarşı dayanması danışanın illokusiyasından asılıdır. Bilavasitə nitq aktı nəqli, sual, nida və əmr cümləsi formasında ifadə oluna bilər. Onların hamısında propozisiya eyni prinsiplə qurulur, lakin supropozisiya isə situasiyaya uyğun olaraq məna ifadə edir. Onları nəzərdən keçirək:

Sual cümləsi formasında: Sual formalı vasitəsiz nitq aktlarının cavabı özündədir. Onların funksiyası nitq aktında müəllifin fikirlərini, ideyalarını qabartmaqdır. Məsələn, “This little fool,” she thought, “imagines himself to be in love with me. Why should he not become my servant instead of the General’s?” (Nəyə görə onun əvəzinə generalın xidmətçisi olmasın) [Stivenson] –propozision vəziyyətdə: “Generalın xidmətçisi olmaq daha yaxşıdır” anlamındadır. Ona görə də o digər şəxsə cavab tələb etmir, cavab müəllifin ifadə etdiyi propozisiyadadır, onu kənarda axtarmağa ehtiyac qalmır. Digər misal:

“– Mən boyda oğulun anası düşmənlə danışığa getsin? [Kərimzadə, 1982]. Burada da “danışığa oğul getməlidir” propozisiyası verilmiş sualın cavabını təmin edir. Nitqdə ritorik sual fikrin qabardılmasına xidmət edir. Vasitəsiz nitq aktında mövcud situasiyada fikrin canlı ifadəsinə xidmət edir: “Did not I tell you?” cried the maid in triumph. “I told you I thought worse than nothing of your Lady Vandeleur; and if you had an eye in your head you might see what she is for yourself. An ungrateful minx, I will be bound for that!” [Stivenson] Siz onu görə biliərsiniz, o, kimdir ki?) Bu salının cavabı həmin cümlənin propozisiyasındadır və nitqdə müəllif qəhrəmanın dilində bu məqamı canlı şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün sual intonasiyasından istifadə edir.

Başqa misal: “...Bunun qoşunu və var-dövləti çoxdur. Çox olar da! Teymur Hindistanın alma-

sına, ləl cəvahiratına, qızılına, Osmanlıların neçə yüz il yığdıqları xəzinəsinə sahib olmadımı? (Teymur osmanlıların xəzinəsini ələ keçirmişdir) [Kərimzadə, 1982, 10]. Burada da propozisiya sual fonunda daha təsirli və canlı göstərilir. Suallı vasitəsiz nitq aktında sual nitqi ritorik baxımdan bəzəyir, onu cəlbədicidir.

Nida formalı vasitəsiz nitq aktında hiss emosiya arxasında propozisiya çox aydınlıqla ifadə olunur:

1.. "Did not I tell you?" cried the maid in triumph. "I told you I thought worse than nothing of your Lady Vandeleur; and if you had an eye in your head you might see what she is for yourself. An ungrateful minx, I will be bound for that" [Stivenson] I will be bound for that! "(O kimdir ki!)

Azərbaycan dilində başqa bir misala nəzər salaq: "Aşağı qala ilə onların arasındakı qapının kilidinin səsi eşidildi. Sultanəlinin gözləri içəri girən adamlarda idi. Bu ucaboy, sifəti çox tanış gələn kişinin başında dilim-dilim qırmızı çalma vardı.

– Ana, qızılbaşlar!

– Hüseyn Lələ?!

Aləmşahbəyim sevincindən qışqırdı, səsi batdı. Bəli, gələn Hüseyn Lələ idi. Yetirən kimi o, Sultanəlini bağrına basdı. İsmayıl yeriyib onu itələdi. (Xilaskarlarımız, tərəfdarlarımız gəldi) [Kərimzadə, 1982, 95]. Nida fonlu vasitəsiz nitq aktında müqayisə və inkar mənası da emosional tərzdə öz ifadəsini tapır: Onlar səs-səsə verib cığırışmağa başladılar.

– Vallah Sultan ağa, heç ola bilməz! Dünyada heç kəsə etibar yoxdur. İranın naməlum seydiləri hara, biz hara! Sultan ağa, heç ola bilməz! " (İranın naməlum seydiləri deyilik) [Məmmədquluzadə, 2004, 137].

Nəqli cümlələr adi təsviri cümlələrdir və özünəməxsus intonasiya ilə deyilir. Vasitəsiz kommunikativ akt kimi işləndə cümlənin mahiyyəti o formanın içində gizlənir; mahiyyətə ondan başqa məna çıxarılır:

1. "Will you look at this, madam?" cried he. "Will you have the goodness to look at this document? I know well enough you married me for my money, and I hope I can make as great allowances as any other man in the service; but, as sure a" [Stivenson] (Sən mənə puluma görə gəlmisən" ifadəsinin propozisiyası belədir: Sən mənə sevmirsən

Azərbaycan dilində də anoloji misalları görürük: Məmmədhüseynin kirvə oğlu Qurtbasar kəndindən buna bir quzu sovqat göndərmişdi. Kəblə Məmmədhüseyn istədi quzunu kəsə, amma heyvanın belini əlləri ilə sıgallayıb, bıçağı tulladı yerə və arvadına dedi ki: – Bir sümükən bir dəridən savayı bir şey yoxdu" [Stivenson, 195]. İngilis və Azərbaycan dillərində vasitəsiz nitq aktı üzrə aparılan tədqiqat belə bir linqvistik reallığı üzə çıxartdı ki, hər iki dildə vasitəsiz nitq aktı oxşar qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir və onların kommunikasiya prosesində müstəsna dərəcədə incə funksiyası vardır. Eyni zamanda, sual əsaslı vasitəsiz nitq aktı hər iki dildə daha geniş işlək dairəsinə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Dijk Van, T. (1977) Text and Context. London.
2. Grice, H.P. (1975) Logic and Semantics [Текст] / H.P. Grice. – New York: Academic Press. – Vol. 3.
3. Lakoff, R. (1972) The pragmatics of modality [Текст] / R. Lakoff // Papers from the 8-th Regional Meeting. – Chicago. – P. 155-159.
4. Serl, C.R. (1986) Косвенные речевые акты [Текст] / Дж.Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – Москва. – Вып. 17. – С. 195-222.
5. Колоколова, Н.М. Прямые и косвенные способы выражения речевого акта, структурно-семантическая модель речевого акта обещания: cheloveknauka.com/kosvennyy-rechevoy-akt-kak-yavlenie-dialoga-opyt-kognitivnogo-modelirovaniya
6. Kərimzadə, Q. (1982) Xudafərin Körpüsü. "Yazıçı" nəşriyyatı, 2002.
7. Məmmədquluzadə, Cəlil. (2004) Əsərləri. Dörd cildə. IV cild. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 664 səh.
8. Stevenson, R.L. "The Rajah's Diamond" - P.Л. Стивенсон. "Алмаз Раджи". Story of the Bandbox - Повесть о шляпной картонке".

DİLDƏ PAREMİOLOJİ KONSTRUKSIYALAR VƏ ONLARIN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəfəq Həsənova

Bakı Slavyan Universiteti

Summary

The concepts are directly related to the people's worldview and create the basis for the realization of different cultures in the language. Passing through the thinking filter of the concept, it is realized in the language mainly in paremiological expressions. Because all the cultural values of the people are preserved only in stable expressions without undergoing any changes. The verbalization of the concept in language takes place within a certain time and space. The main cognitive task of the concept is the function of meaning transfer. Just as the culture, values, and traditions of the peoples of the world are different, so are the concepts verbalized in their language. The rules of conduct and morality of each nation are realized in the concepts of their languages. Of course, the proverbs and proverbs used in the language of every nation, including Azerbaijanis and Englishmen, reflect the national characteristics of the nation, so they are verbalized by reflecting various concepts.

Key words: *concept, proverbs, paremiological, cognitive, construction.*

Резюме

Концепты напрямую связаны с мировоззрением народа и создают основу для реализации различных культур в языке. Проходя через мыслительный фильтр концепта, они реализуются в языке преимущественно в паремиологических выражениях. Потому что все культурные ценности народа сохраняются только в устойчивых выражениях, не претерпевая никаких изменений. Вербализация концепта в языке происходит в пределах определенного времени и пространства. Основной познавательной задачей концепта является функция передачи смысла. Как различны культура, ценности и традиции народов мира, так различны и понятия, вербализируемые в их языке. Правила поведения и морали каждого народа реализуются в понятиях их языков. Безусловно, пословицы и поговорки, употребляемые в языке каждого народа, в том числе азербайджанцев и англичан, отражают национальные особенности нации, поэтому они вербализируются путем отражения различных понятий.

Ключевые слова: *концепт, пословицы, паремиологический, познавательный, конструкция.*

Atalar sözlər hər bir dilin ən qiymətli xəzinəsidir. Dildəki bu dəyərli xəzinə -paremioloji konstruksiyalar dil daşıyıcılarının mədəniyyəti, ətraf aləmə münasibət, dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Uzun illər istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilindəki paremioloji konstruksiyalar struktur dilçilikdə öyrənilməyə də, müasir dövərdə paremioloji vahidlər daha çox koqnitiv dilçiliyin prizmasından tədqiqata cəlb olunurlar.

Koqnitiv dilçilik XX əsrin əvvəllərindən araşdırılmağa, öyrənilməyə başlandı da, XX əsrin sonlarından və XXI əsrin əvvəllərindən müxtəlif mövzuların koqnitiv aspektdən öyrənilməsi intensiv xarakter daşımağa başlamışdır. Mental məkanlar nəzəriyyəsinə görə, mental məkan artıq mücərrəd bir sahə deyil, konkret vəziyyət üçün ssenaridir. O, diskurs vasitəsilə ötürülən informasiya dərk olunduqca yaranır və müəyyən situasiyanın ünsürlərini və onlar arasındakı münasibətləri qismən ifadə edir, xüsusi şəkildə qavranılır, təsəvvür edilir və yadda saxlanılır. Mental məkan həm diskurs vasitəsilə ötürülən informasiya, həm də mental məkanın sıx əlaqədə olduğu konseptual sahələrdən götürülmüş məlumatlarla yaradılır.

Konsept milli-mədəni səciyyə daşıyaraq linqvokulturoloji xüsusiyyətləri əks edir. Paremioloji vahidlər xalqın etnolinqvistik xüsusiyyətlərini əks etdirir və eyni zamanda etnik təfəkkürün göstəricisi kimi çıxış edir. Atalar sözləri olan paremioloji konstruksiyalar şüur və təfəkkürlə bağlı olub konseptlərlə bağlıdır. Paremioloji vahidlər konseptlər şəklində insan təfəkküründə əks olunur. Paremioloji vahidlər xalqın milli-mədəni təcrübəsini əks etdirir. Milli-mədəni təcrübə isə konseptlər şəklində atalar sözlərində təəcəssüm olunur. Dilçilər konsepti mədəniyyətə aid anlayış kimi qeyd edirlər.

“Koqnitiv dilçilik mifləri, adət-ənənləri, mərasim və ritualları öz materialı hesab etdiyinə görə, dilin müəyyən sahələrini ilk növbədə təhlil edir. Aydın məsələdir ki, bu baxımdan atalar sözləri və frazeoloji vahidlər ön plana çəkilir” [Salayeva, 2022, 990].

Azərbaycan atalar sözlərinin linqvokulturoloji məzmunu məntiqi olaraq türk mədəniyyəti daşıyıcısının təbiət aləminə münasibətini əks etdirir.

“Koqnitiv yanaşmaya görə nitqin yaranmasına təfəkkür prosesi kimi baxılır, eyni zamanda, bu da koqnitiv və dil strukturlarını onların daimi, birgə fəaliyyətində və çulğalaşmasında nəzərdən ke-

çirir. Amma buna görə özünün baş verməsi üçün insan beynində yalnız operativ mexanizmlərin olmasını deyil, həmçinin tətbiqinin xüsusi “stasionar” bazası olmasını tələb edir. Amma insanın nitqinin öyrənilməsinə və tarixi perspektivə onun inkişafının nəticəsi kimi baxılması mümkündür. Linqvistika üçün bu xüsusilə vacibdir, çünki dilə insan amilinin təsiri artıq dilin əmələ gəlməsi prosesində aydın şəkildə izlənilir” [Yusifova, 2015, 29].

İngilis və Azərbaycan dillərindəki paremioloji konstruksiyalarda ifadə olunan əsas konseptlər, dost, düşmən, xeyir, şər, sevgi və nifrət, Allah, insan konseptləridir. Dünyanın linqvistik mənzərəsinin əkslik təşkil edən konseptlər önəmli yer tutur.

Sevgi konsepti – Eşq dəryadır, batmayan bilməyəcək”. “Məhəbbət haqqında qədim Misir əfsanələrində də danışılır. Məhəbbət erkən antiklikdə “qədim eros” adlandırmaq olar. Bu müəyyən dərəcədə məhəbbətdən əvvəlki olaraq ümumi təbiətə, heyvanlara xas olanı da nəzərdə tutur. Məhəbbət mövzusu heykəltaraşlıqda, poeziyada, faciələrdə də ifadə oluna bilər” [Əliyeva, 2022, 51]. Vətən konseptindən fərqli olaraq məhəbbət konsepti müxtəlif dillərdə dəyişik formada reallaşır. Azərbaycan dilində məhəbbət konsepti eşq, məhəbbət, sevgi sözləri ilə reallaşır. Məhəbbət konsepti, ingilis və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da var olmuşdur. Dilimizdəki paremioloji konstruksiyaların əsas nüvəni məhz məhəbbət təşkil etmişdir. İnsana məhəbbət, vətənə məhəbbət, övlada məhəbbət əsas obyektidir. Məhəbbət emosional vəziyyət olub situasiya, obyekt, subyektdən asılıdır. Nümunələrə nəzər salaq: Love is blind. Love understand all language; Sevgi bütün dilləri başa düşür; Love will find a way; Sevgi kor olar; Könül sevən göyçək olar; Eşqin tərsi, avandı olmaz; Göz görməsə, könül sevməz; Eşq gözdən başlayır. və s.

ALLAH konsepti – Allahın düşüncələrinin, istəklərinin və niyyətlərinin bələdçisidir. Əgər Allah insanı zəngin etmək istəyirsə, ona tamamilə gözlənilməz yerlərdən pul və əşyalar yetirir. Ancaq tam olaraq sizə lazım olanı verəcəkdir. Əgər insan əlindən gələn hər şeyi edibsə, amma artıq özünə kömək edə bilmirsə, Allah köməyinə gələcək. İlahi neməti dərk edib qəbul edə bilməyən insana Allah heç nə verməz. İnsan Təbiət obrazının bir hissəsi kimi, Tanrı obrazı ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Tanrı ilə bağlı bütün türk atalar sözlərində insanla əlaqə quran Allahdır. İnsan Allahla təmasda ola bilmir, bununla belə, Allaha hörmət, sevgi və ehtiram gündəlik həyatda istifadə edilən çoxlu sayda presedent ifadələri ilə ötürülür. Allahın surətində və bənzərində yaranan insan Yaradanın məhəbbət və qayğısından məhrum deyildir ki, bunu presedent mülahizələr nümunəsində müşahidə edə bilərik.

Beləliklə, türk linqvistik mədəniyyətində insan bu obrazı presedent mətnlərdə işlətməklə Allaha hörmətini ifadə edir və bununla da təbiətə yaxınlaşır. türk presedent mətnlərində Təbiət obrazının linqvokulturoloji təhlili göstərdi ki, İnsan dünyası və Təbiət dünyası semantikanın universal və milli-mədəni. Hər iki dildə Allah, tanrı konseptli paremioloji konstruksiyalar ayrıca bir lay təşkil edir: Kor leyləyin yuvasını Allah tikər; Allah verib, Allah da aparıb; Allah heç kəsi arxasız qoymasın; Allah bir qapını bağlayanda o birini açır; Allah buynuzsus qoçun qisasını buynuzlu qoçda qoymaz; You have to believe in Gods to see them, When men speak of the future the God love- Sən gələcək planları quranda Allah gülür; Only God helps the badly dressed – Pis geyinənə ancaq Allah kömək edə bilər; Help yourself and God will help you-Özünə kömək etsən, Allah da sənə kömək edəcək və s.

İNSAN konsepti “Hər cür dünyagörüşünün fundamental anlayışlarından olan “insan” konsepti dünya haqqında fəlsəfi düşüncələrin mərkəzində olmaqla onun uzun sürən inkişafı gedişində işlənmişdir” [Əliyeva, 2022, 83]. İnsan bioloji və ictimai varlıqdır. Əslində insan konsepti özü konseptual sistem olub ailə, dostluq, övlad konseptlərini özündə hifz edir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki elə paremioloji konstruksiyalar var ki, tamamilə insan amili üzərində bərqərar oldur. V. Fon Humboldt deyirdi: “İnsan daxilində dərin, zərif, hər şeyi qavraya bilən elə bir şey yoxdur ki, o dilə keçməsin və dil vasitəsilə qavranılsın. İnsan dəyərlər sistemi “İş”, “Sağlamlıq”, “Dostluq”, “Məhəbbət”, “Ailə”, “Bilik” kimi əsas konseptlərlə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən “insan” konsepti fiziki, bioloji, əqli, psixi, etik, sosial, mədəni, emosional olanların cəmi, məcmusu, birliyi kimi qavranılır” [Əliyeva, 2022, 89]. İnsan konsepti hər iki müxtəlif sistemli dildəki paremioloji konstruksiyalarda sıx şəkildə istifadə olunur. Məsələn. Ağacı qurd yeyər, insanı dərd; Adam var ki, rəhmət aparar, adam var lənət; Adamın başına nə bəla gəlsə dilindən gəlir; Adam olmayan yerdə adamdır, Adam var ki, adamların naxışdır, adam var ki, heyvan ondan yaxşıdır; A good man is hard to find; If you

judge pupile; you have no time to lave them; Humanity is good; Some pupile are terrible, but humanity is good; The soule minining of life is to serve humanty və s.

Əslində təbii dillər, o cümlədə ingilis və Azərbaycan dilləri konseptual baxımdan o qədər də fərqlənmirlər. Əlbəttə ki, dilin konseptual sistemini daxili forma ilə qarışdırmaq olmaz. Daxili forma yalnız semantik sistemin obraz əsasına aiddir. Aktual mənanı daxili forma yalnız bu və ya digər dərəcədə şərtləndirə bilər, onu tam şəkildə müəyyən edə bilməz. Morfoloji quruluşu tamamilə fərqli olan ingilis və Azərbaycan dilləri konseptual baxımdan müəyyən oxşarlıqlara malikdir. Xüsusilə hər iki dildəki paremioloji vahidləri konseptlər üzrə təsnif etdikdə fərqli xüsusiyyətlərdən çox, bənzər amillərində olduğunun şahidi oluruq.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, Z. (2022) Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri. Bakı: Elm.
2. Salayeva, F. (2022) Müasir koqnitiv paradigma və frazeologiya/ Müasir Azərbaycan dili II c. Leksikologiya. s.990
3. Yusifova, G. (2015) İngilis dili idiomlarının sintaktik, semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri. Fil.ü.fəl. dok. dissert. Bakı, 140 s.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA HİDRONİMLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bənövşə İbrahimova

Bakı Slavyan Universitetinin baş müəllimi

Summary

As we know, newspaper materials are written in a journalistic style. Hydronyms, which are a group of onomastic units, are widely found in artistic, scientific and journalistic styles. However, all three styles implement hydronyms differently. Although in artistic style hydronyms are primarily used metaphorically, in scientific style they are used as geographical terms. Journalistic style differs from other styles in its mass appeal. This is why hydronyms are used in journalistic style, in newspaper articles and how they appear. The article makes an attempt to consider the lexical and semantic features of hydronyms used in English and Azerbaijani press.

Key words: *onomastics, hydronym, press, newspaper, English, water, Azerbaijan.*

Резюме

Как мы знаем, газетные материалы написаны в публицистическом стиле. Гидронимы, представляющие собой группу ономастических единиц, широко встречаются в художественном, научном и публицистическом стилях. Однако во всех трех стилях гидронимы реализуются по-разному. Хотя в художественном стиле гидронимы в основном используются метафорически, в научном стиле они используются как географические термины. Публицистический стиль отличается от других стилей своей массовостью. Вот почему гидронимы используются в газетных статьях. В докладе предпринята попытка рассмотреть лексико-семантические особенности гидронимов, употребляемых в английской и азербайджанской прессе.

Ключевые слова: *ономастика, гидроним, пресса, газета, английский язык, вода, Азербайджан.*

Yer üzündə bir çox fiziki faktorların əmələ gətirdiyi relyef formaları bütün digər canlıların, xüsusən də insanların həyatında həyati əhəmiyyətə malikdir. Həm təbii həyata, həm də ictimai həyata təsir göstərən bu coğrafi elementlər insanların şüurunda və dilində bir çox onomastik vahidlərin – xüsusi isimlərin yaranmasına səbəb olurlar. Xüsusi isimlərin bir qrupunu təbiətdəki su hövzələrinin adı təşkil edir ki, bunlar da dilçilikdə hidronimlər adlanır. Xüsusilə fiziki coğrafiyada çox geniş ərazini əhatə edən göllər, çaylar, dənizlər, arxlar, şəlalələr, bataqlıqlar ədəbi dildə işləndikləri kimi, piblisistik üslubda da intensiv şəkildə istifadə olunurlar. Ümumiyyətlə, su hövzələrinin adları bədii üslubda əsasən metaforikləşərək reallaşdığı halda, publisistik üslubda, ingilis və Azərbaycan dilli qəzet mətnlərində əsasən xəbər mətnlərində işlənilir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində su hövzələrinin adları-hidronimlər “böyük, bol, çox” semantikasında işlənir. Məsələn, Türk dillərində işlənən “bəhr, dərin, dəniz, göl, daşqın, su, talay, umman” sözləri “böyük, bol, çox” se-

mantikasını daşıyır. Hidronim adı ilə tədqiq etdiyimiz bəhr, dərin, dəniz, sel, su, talay sözlərinin “geniş, bol, çox” semantikasi bir çox ədəbi əsərlərdə metafora kimi işləndiyi halda qəzet mətnlərində real semantikasını daşıyır. Yer üzündəki canlılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən su hövzələri insan həyatındakı əhəmiyyət dərəcəsi ilə su adı çərçivəsində daha yüksək məna qazanaraq mədəniyyət və ədəbiyyatın bir parçasına çevrilmişdir. Su adı altında olan sözlərin bir çoxunun mifologiyada və mistisizmdə təmsil etdiyi başqa məcazi anlayışlar olsa da, son nəticədə bu sözlərin hamısı bədii mətnlərdəki ifadələrdə nəyinsə və ya obyektin bolluğunu, çoxluğunu, genişliyini ifadə edir.

Su obyektlərinin ümumi adı olan hidronim sözü yunanca *hidro*-su, *onoma*-ad sözlərindən ibarətdir. “Hidronim-1. İnsanlar tərəfindən süni şəkildə yaradılmış və ya təbii şəkildə mövcud olan su obyektlərinin xüsusi adı. Okeanonom, limnonim, potamonim, helonimlər də buraya daxildir” [Adilov M.Paşayev, 2005]. Əslində bu su obyektləri bir-birindən fərqli olsalar da onlar hamısı hidronimlər adı altında öyrənilir. Onomastik layda ən az dəyişikliyə məruz qalan onomastik vahidlər hidronimlərdir. Lakin hidronimlərin özləri də zamanla az da olsa ad dəyişikliyinə uğrayır. Hidronimlərdən ən sabit olanı okean və dəniz adlarıdır.

Qədim dövrlərdən türklər *çay, su, göl, dəniz* və s. su mənbələri olan ərazilərdə məskunlaşmışlar. Təbii ki, su hövzələri olan yerlərdə bolluq, həyat, yaşayış olmuşdur. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, su hövzələrinin ətrafı həmişə müxtəlif sivilizasiyalara məskən olmuşdur. *Dəclə, Fərat, Nil, Xuanke, Kür, Araz, Orxon, Yenisey, Arpaçay* və s. su hövzələri ətrafında yaranan sivilizasiyaları misal göstərmək mümkündür.

“Torpağı, suyu tanrı sayan və ya tanrı səviyyəsində dərk edən şumerlər Dəclə-Fərat çayları arasında yaratdıqları mədəniyyəti Yenisey-Orxon vadilərinə köçürmüş və onu davam etdirmişlər” [Əmrahova, 2017, 78]. E.Murzaev yazır: “Qədim sivilizasiyaların yaranmasında çayların böyük rolu olmuşdur” [Мурзаев, 1957].

Hidronim-çay, göl, arx, kəhriz, quyu, axmaz və s. su hövzə adları müxtəlif əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Ona görə də su obyektlərini adlandıranda istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində çox vaxt onların əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Azərbaycan ərazisində 3200 su hövzəsi var. Təbii ki, bu hidronomik adların ən böyükləri və məşhurları qəzet məqalələrində aktiv şəkildə işlənir. Azərbaycandakı qəzet materiallarında işlənən hidronomik obyekt adlarının böyük qismi məhz türk mənşəlidir. Nümunələrə nəzər salaq: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin “Qaynar xətt”inə *Xəzər* rayonu, Buzovna qəsəbəsinin *Xəzər* dənizi sahili zolağına çirkab suyun axıdılması ilə bağlı şikayət daxil olub. Yolum aşağı hissəsi *Qudyalçayın* aşağı axımının sağ-sol sahili boyunca əmələ gəlmiş 80-100 metrlik terras səviyyələrinin səthi üzrədir. Azərbaycan mətbuatında elə hidronimlər işlənir ki, onların qəzet dilində intensivləşməsi məhz Qarabağdakı qələbəmizdən sonra baş verdi. Məsələn, Nazir müavini bildirib ki, həmin ərazilərdə 13 çay və 9 su anbarı var: “Su anbarlarından bir neçəsinin istismarı, təmir və bərpa işlərinin aparılması ilə bağlı artıq layihələr işlənir və həyata keçirilir. *Köndələnçay-1, Köndələnçay-2, Aşağı Köndələnçay* və *Suqovuşan* su anbarlarının istismarı ilə bağlı bir sıra təmir işləri və tədbirlər həyata keçirilir. Bütün bu tədbirlər həmin ərazilərin suvarılma suyuna tələbatının ödənilməsində, həm də işğaldan azad olunmuş ərazilərə gözlənilən böyük qayıdış müddətində salınacaq şəhərlərin əhalisinin içməli su təminatında böyük rol oynayacaq”. Qarabağ ərazisində ən məşhur çaylardan biri olan Köndələnçay Qarabağ ərazisində yerləşir. 30 illik işğaldan sonra Köndələnçay da düşməndən azad olunmuşdur. Köndələnçayın uzunluğu 89 km, hövzəsinin sahəsi isə 594 km² təşkil edir. Formalaşma şəraitinə görə Azərbaycanda formalaşan çaylar qrupuna daxil edilir. Xocavənd və Füzuli rayonları ərazisindən axaraq Bala Bəhmənli kəndinin yaxınlığında Araza tökülür.

Digər nümunədə isə Suqovuşan su anbarının adı çəkilir. Bu su anbarının köhnə adı Madagiz olmuşdur. 1975-ci ildə istifadəyə verilmiş bu su anbarı Tərtər rayonunun erməni işğalında olan hissəsində yerləşmişdir. *Suqovuşan su anbarı* 3 oktyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Ordusu tərəfindən işğaldan azad edilmişdir

Böyük Britaniya adalarda yerləşir. Birləşmiş Krallıq Böyük Britaniya adasını, İrlandiya adasının şimal-şərq hissəsini və Britaniya adaları daxilində bir çox kiçik adaları əhatə edir. Şimali İrlandiya vasitəsilə İrlandiya Respublikası ilə quru sərhədini bölüşür. Birləşmiş Krallıq şərqdə Şimal dənizi, cənubda La-Manş boğazı, cənub-qərbdə Kelt dənizi, qərbdə isə Atlantik okeanı ilə əhatə olunub.

İrlandiya dənizi Böyük Britaniya və İrlandiya adalarını bir-birindən ayırır. Təbii ki, okeanların və dənizlərin əhatəsində yerləşmiş Böyük Britaniya Krallığında su hövzələrinin sayı da çox olmalıdır. Ölkədəki su obyektlərinin, xüsusi ilə çayların adı tez tez ingilis qəzetlərində dərc olunan məqalələrdə işlənir. Nümunələrə nəzər salaq: The river is formed near the hamlet of Stapleton, five miles west of Bewcastle, by the confluence of the Black Lyne (moving from the north) and the White Lyne (from northeast) (<https://www.theguardian.com/uk-news/2019/feb/27/written-rock-gelt-roman-graffiti-cumbria-quarry-wall-to-be-photogrammed>); Descending towards the *River Irthing*, we take a side path soft with crushed leaves, narrowing and weaving among spring greenery to the “chink chink” of chaffinches. With such little rain, the polypody ferns on the mossy trunks are dried and curling, and the river that I’ve seen in spate runs slow. All around in the deep gorge, the song of a wren echoes.; Gazing at the before and after pictures of Swindale Beck, a tributary of the *River Eden* that flows through the eastern Lake District near Haweswater reservoir, the changes are obvious. On the 1859 Ordnance Survey the stream appears as a straightened channel, and it has remained that way ever since, until Schofield and his colleagues intervened to put the bends back into the Lakeland brook. Chris Kaighin, deputy director for Natural England in Cumbria, one of the partners in the *Cumbria* river restoration project, added: “Not only is the project achieving nature recovery, but is also providing natural flood management, innovative restoration solutions, higher water quality, carbon storage and connecting people with nature”. But there are a few that retain a sense of wildness, with one wonderful example being the *River Liza*, that flows into Ennerdale Water in the west of the Lake District. *The River Esk* rises in the Scafell range of mountains just below Esk Hause and passes the Scafell Pikes and Esk Pike. *The River Annas* is formed on the eastern edge of Bootle Village as the Kinmont Beck and Crookley Beck drain the southwestern fells of the Lake District. *The River Annas* then flows southwest towards Annaside before it is diverted northwestwards to flow parallel to the Irish Sea coast for 2km before it enters the sea at Selker. Nümunələrdən də gördüyümüz kimi, ingilis mətbuatında əsasən Böyük Britaniyadakı çay adları yer almışdır. Bununla belə ingilisdilli qəzet məqalələrində göl adlarına da intensiv şəkildə rast gəlirik. Məsələn, Pictures of a mysterious creature surfacing from *Lake Windermere* have been hailed as the best ever sighting of the English Loch Ness Monster, or “Bownessie” və s. *Windermere*, bəzən yaxınlardakı Windermere qəsəbəsindən gölün adını ayırmaq üçün *Windermere Gölü* olaraq adlandırılır. İngiltərədəki ən böyük təbii göldür. Uzunluğu 18 km-dən çoxdur. *Windermere* sözünün “Winand və ya “Vinandin gölü” leksik vahidinə çevrildiyi düşünülür. Spesifik, əsasən də qədim bir İsveç şəxs adından götürüldüyü zənn edilir. Maraqlıdır ki, bu şəxs adı İsveçdə də o qədər yayılmış bir ad deyil. Bu, qədim Skandinaviya sözünə cəm çəkilişinin artırılması ilə düzəlir. Mənbələrə görə bu ad XII əsrə qədər mövcud olmamışdır. Bu faktın özü qədim Skandinaviya dilinin qalıqlarının hələ də bu ərazidə mövcud olduğunu sübut edir. Alternativ yazılarda “Wynhendermere” və “Wynenderme” leksik vahidlərinin “hovuz” semantikasi olduğu da zənn edilir. Göl ən azı XIX əsrə qədər “Winander” adlanırdı.

Ədəbiyyat

1. Əmrahova, B.M. (2017) Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində qeydə alınmış toponimlərin tarixi-linqvistik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avto-referatı /- Bakı, - 26 s.
2. Мурзаев, Э.М. (1957) Средняя Азия: Физико-географический очерк. – Москва: Географиз, -272 с.
3. “Hydronymy.” *Merriam-Webster.com Dictionary*, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/hydronymy>. Accessed 16 Mar. 2023.
4. European hydroponymy (VI): the British Isles and non-Indo-Europeans <https://indo-european.eu/2019/07/european-hydroponymy-vi-the-british-isles-and-non-indo-europeans/>

TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN FRANSIZ DİLİNDƏ İŞLƏNMƏ YERİ

Bəsti İbrahimova

Bakı Slavyan Universitetinin baş müəllimi

Summary

The article talks about the emergence of relationships between the French and Turkish languages, which have different structures and are unrelated, analytical, and agglutinative language families. Information is given about the mutual influence of languages, graphic, semantic, morphological, and phonetic adaptations that occur in French words of Turkic origin after their translation into French, and the degree of assimilation of the linguistic laws of the object language by them.

The article draws attention to the narrowing and expansion of meanings observed in these Turkisms, synonymous relations between words, and lexical and phonetic features after the transition of words of Turkic origin into the French language. One of the factors attracting attention is the observation of the process of transferring words of Turkic origin into French in the context of cultural, economic, social, and political relations that have historically developed between the two peoples.

Key words: means of communication, object language, borrowed words, vocabulary, Turkisms, interaction.

Резюме

В статье говорится о возникновении взаимоотношений между французским и турецким языками, которые имеют разную структуру и представляют собой неродственные, аналитические и агглютинативные языковые семьи. Приведены сведения о взаимном влиянии языков, графических, семантических, морфологических и фонетических адаптациях, возникающих во французских словах тюркского происхождения после их перевода во французский язык, и степени усвоения ими языковых законов объектного языка.

Обращено внимание на наблюдаемое в этих тюркизмах сужение и расширение значений, синонимические отношения между словами, лексические и фонетические особенности после перехода во французский язык слов тюркского происхождения. Одним из факторов, привлекающих внимание, является наблюдение за процессом переноса слов тюркского происхождения на французский язык в контексте культурных, экономических, социальных и политических отношений, исторически сложившихся между двумя народами.

Ключевые слова: средства общения, объектный язык, заимствованные слова, словарный состав, тюркизмы, взаимодействие.

Bu gün xarici dilləri öyrənmək, onları xalqlararası ünsiyyət vasitəsinə çevirmək, elmlərə yiyələnmək və ixtisas biliklərinin artırılmasına yönəlmək müasir insanların əsas məqsədlərindəndir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid olan biliklər milli sərhədlər tanımayıb və ümumbəşəri dəyərlərə çevrilmişdir. Müxtəlif dilli millətlər arasında dil vasitəsi ilə ünsiyyət yaranarkən hər bir xalqın milli-mədəni xüsusiyyətlərini xarakterizə edən dil universalları ilə yanaşı, onun linqvistik qanunları da aşkar edilir.

Tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirən dil insanlar arasında zəruri ünsiyyət vasitəsi və ictimai hadisədir. Bəşər övladı hələ qədim zamanlardan bir-biri ilə istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də mədəni və coğrafi areallarda qarşılıqlı əlaqədə olmuşlar. Cəmiyyətin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil müxtəlif xalqlar və millətlər arasında bir-birindən fərqli təmasların formalaşması və inkişafında əvəzedilməz rolə malikdir. Hər hansı bir dilin inkişafı onun morfoloji-sintaktik, üslub imkanlarının genişlənməsi və lüğət tərkibinin artması hesabına baş verir və bu proses dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Leksik səviyyədə müşahidə olunan inkişaf, dilin daxili imkanları hesabına və leksik alınmalar hesabına baş verir. Dilin öz daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi xalqın dilindən, dialektlərdən alınaraq ədəbi dildə işlədilməsi ilə, sözdüzəldici şəkilçilər artırılması, söz birləşmələri və istəsi ilə, kalka yolu ilə yaradılan sözlər hesabına baş verir. Leksik alınmalar hesabına dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, onların obyekt dilə daxil olması və mənimsənilməsi prosesi ekstralingvistik və intralingvistik amillərdən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan fransız və türk dilləri arasında leksik səviyyədə müşahidə olunan dil əlaqələrinin araşdırılması qarşıda duran ən önəmli məsələlərdən biri hesab olunur.

Müasir fransız dilində alınma sözlərin bu dilin lüğət tərkibinin ən müxtəlif sahələrinə uyğun olaraq dilə daxil olması və fərqli şəkildə mənimsənilməsi, fransız alınmalarının böyük linqvistik əsasıdır. Alınmaların fransız dilində öyrənilməsinin aktuallığı, uzun inkişaf tarixi ərzində xeyli sayda xarici sözləri qəbul etmiş dilin inkişafının öyrənilməsinin vacibliyi ilə, onun ayrı-ayrı söz əmələ gətirən morfemlərinin (prefikslər, affikslər) təhlilinin əhəmiyyəti ilə bağlıdır.

Hamımızın bildiyi kimi yer üzündə yaşayan bir çox millətlər və bu millətlərin danışdığı bir çox dillər mövcuddur. Xalqların, millətlərin bir-biri ilə əlaqəsi olduğu kimi dillərin də bir-birinə təsiri vardır. Müxtəlif xalqlar arasındakı mövcud olan əlaqələrdən danışan fransız dilçisi İ.Vandriyes yazır: “Heç vaxt elə ola bilməz ki, hər hansı bir dil uzun müddət xarici təsir olmadan inkişaf etsin, əksinə qonşu dillərin ona təsiri əksər hallarda həmin dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Dillərin bir-biri ilə təmasda olması tarixi bir zəruriyyətdir və həmin təmas bir dilin digərinə müdaxiləsinə gətirib çıxarır” [Aslanov, 1992].

Bu fikrə qüvvət olaraq deyə bilərik ki, lüğətin zənginləşməsində əsas rol oynayan amillərdən biri də alınma sözlərdir. Lakin elmin, texnikanın və insanlar arasında ünsiyyət vasitələrinin geniş inkişaf etdiyi müasir dövrdə müxtəlif dillərdə danışan xalqların bir-birinə yaxınlaşması, sosial dəyişikliklər arasında olan əlaqələr cəmiyyət və dil problemi baxımından hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamış məsələlərdəndir.

Fransız dilində mövcud olan türk mənşəli sözlərə dair milli dilçilərimiz B.İsmayılov, Ə.M.Musayev və H. Rəhimov tərəfindən tədqiqat xarakterli məqalələr yazılmışdır. Ə.M.Musayev özünün “Müasir fransız dilinin leksikologiyasının inkişafı” adlı kitabında “Alınma sözlərin dinamik inkişaf prosesləri” adlı bölməsində fransız dilində mövcud olan türk mənşəli sözlərə nisbətən roman-german, slavyan, kelt, hind-iran, fars, semit, çin-tibet, yapon və s. kimi dillərdən keçən alınma sözlərə daha çox üstünlük vermişdir. “Türk dilindən alınma sözlər” adlı bölməsində isə bir neçə türkiizmin semantik mənaları və etimologiyası barəsində araşdırma aparılmışdır.

“Fransız dilində türk mənşəli sözlər” adlı digər məqalə B.İsmayılov tərəfindən yazılmışdır. Məqalədə fransız dilinə keçən türk mənşəli sözlərin fransız dilinə daxil olduqdan sonra həmin türkiizmlərdə müşahidə olunan mənə daralmasına, genişlənməsinə, sözlər arasında sinonimlik əlaqəsinə, leksik və fonetik xüsusiyyətlərə diqqət yetirilmişdir.

Bununla belə, bu məsələ ilə bağlı fransız dilində mövcud olan türkiizmlərin sistemli şəkildə tarixi-etimoloji aspektdən seçilməsi və araşdırılması, hər bir sözün mənə çalarlarının tədqiqi, eyni zamanda fransız dilinə keçdikdən sonra həmin türkiizmlərdə baş verən qrafik, semantik, morfoloji uyğunlaşmalar və onların fransız dilində inkişaf dövründə uğradığı semantik dəyişiklikləri, hər iki dilin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması kimi məsələlərin ətraflı şəkildə tədqiq olunmasına ehtiyac duyulur. Dillər arasında leksik alınmaların yaranmasına təkan verən başlıca iki amildən biri ekstralinqvistik amildir ki, bu zaman hər iki ölkə arasında mövcud olan tarixi, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranması və inkişafına da nəzər yetirilməsi zərurəti yaranır.

Türk mənşəli sözlərin fransız dilində işlənmə tarixini və onun lüğət tərkibində mövqeyini müəyyənləşdirmək, həmin leksik vahidlərin funksional imkanlarını aşkar etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı məsələlərin elmi həlli ön plana çəkilmişdir:

- Dil əlaqələrinin yaranması, tipləri, növləri və onların təzahür formalarının araşdırılması;
- Dilin alınma sözlər hesabına zənginləşməsi yolları ilə bağlı məsələlərin araşdırılması;
- Leksik alınmaların dilə hansı şəkildə təsir göstərməsi və leksikasının gələcək inkişafında rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- Alınma sözlərin analitik və aqqlütinativ dillərin leksik sisteminə təsirində spesifik cəhətlərin aşkara çıxarılması;
- Türk mənşəli sözlərin fransız dilinə keçməsi prosesinin iki xalq arasında tarixən əldə edilmiş mədəni, iqtisadi, sosial və siyasi əlaqələr kontekstində izlənilməsi;
- Fransız dilində mövcud olan türk mənşəli sözlərin leksik-semantik mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsi və həmin leksik alınmaların semantik mənimsənilmə dərəcəsinin təyin edilməsi;
- Fransız dilində mövcud olan türk mənşəli sözlərdə baş verən fonetik uyğunlaşma, qrafik və morfoloji dəyişikliyin ətraflı şəkildə araşdırılması və söz yaratma imkanlarının aşkar olunması;
- Bilavasitə və bilvasitə yollar ilə fransız dilinə keçmiş türk mənşəli sözlərin tarixi-etimoloji planda araşdırılması;
- Fransız dilinin lüğət tərkibində əhəmiyyətli mövqe tutmuş ümumişlək türk mənşəli sözlərin işlənmə sahəsi üzrə bölgüsünün aparılması.

Fransa ilə Türkiyə arasında siyasi əlaqələr 16-cı əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Müqəddəs Roma imperatoru V Karl tərəfindən Fransa kralı I Fransisin əsirlikdən azad edilməsi üçün Osmanlı

İmperatorluğundan kömək istənilməsi ilə ilk diplomatik münasibətlərin əsası qoyulmuşdur. Bu hadisədən sonra Fransız diplomatlarından ibarət ilk nümayəndə heyəti 1525-ci ildə İstanbula gəlmişdir [Akıncı, Ankara: 1973].

Fransız inqilabından sonra digər millətlər kimi türklər də, milliyətçilik anlayışlarını o dövr üçün Osmanlı dövlətində hakim olan klassik millət anlayışı təməlinə irqi ideyalar dayanan milliyətçiliyə çevirdilər. XIX əsr ərzində Osmanlı ziyalılarının dünyagörüşlərində liberalizm elementlərinin güclənməsində Fransa xüsusi bir ilham mənbəyi olmuşdur. Osmanlı dövləti siyasi ənənələr baxımından da Fransanın idarəçilik sistemindən təsirlənmişdir.

I Dünya Müharibəsində iki dövlət fərqli cəbhələrdə vuruşmuşlar. Osmanlı dövlətinin məğlub olması nəticəsində Anadolunun bir sıra əraziləri qalib dövlətlərin nəzarəti altına düşmüşdür ki, Fransa həmin qalib dövlətlərdən olmuşdur. Son dövrlərdə Türkiyə və Fransa arasında mövcud olan münasibətlər daha çox Avropa Birliyi və Türkiyə müstəvisində inkişaf etmişdir. 2009-cu ildə Fransada Türkiyə ili elan edilmişdir.

Bunun sayəsində Türkiyə Fransada müəyyən mənada özünü tanıtmə şansı əldə etmişdir. Məşhur Eyfel qülləsinin qırmızı və ağ işıqlarla bəzədildiyi gecələr oldu. Eyni zamanda bir sıra mədəni layihələr sayəsində fransız ictimaiyyəti türk mədəniyyəti ilə tanış olmaq imkanı əldə etmişdir. Yaxın Şərqdə baş verən ən son siyasi proseslər, Avropa qitəsində yaranan mühacir probleminin ciddi şəkil alması, eyni zamanda hər iki dövlətin Avropanın xəritəsinin formalaşmasında xüsusi təsir imkanına malik olan ölkə statusunda olmaları əlaqələrin müxtəlif sferalarda daha da intensiv şəkildə və müsbət dinamika ilə inkişaf etdirilməsini zəruri edir.

Fransız və Türk dillərinin leksikasına dair məsələlərə gəldikdə isə, XV əsrə aid əlyazmalar xüsusi yer tutur. Bu dövrə aid olan və xüsusi əlyazmalar içərisindən ən çox leksik bazası olan əlyazma 1535-1537-ci illərdə Konstantinopolda səfərdə olan birinci Fransuanın elçisini müşahidə edən Guillaume Postele-ə məxsusdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi alınma sözlər birbaşa və dolay yolla keçir. Türk mənşəli sözlər də, həmçinin birbaşa yolla yanaşı, dolay yollar ilə keçə bilər. XVI əsrdən etibarən təşəkkül tapan Fransa-Türkiyə arasında diplomatik, iqtisadi və mədəni münasibətlər hər iki ölkənin dili arasında linqvistik münasibətlərin də, yaranmasına şərait yaratmışdır. Fransız dilində mövcud olan türk mənşəli sözlərin fransız dilinə keçdikdən sonra həmin türkiizmlərdə baş verən orfoqrafik, fonetik, morfoloji və semantik dəyişikliklər araşdırıldıqdan sonra, həmin türkiizmlərin işlənmə sahələri üzrə təsnifatı ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov, V.İ. (1992) Azərbaycanca ikidillilik və çoxdillik (tarix və müasirliyə ümumi baxış), Nitq mədəniyyəti məsələləri. II buraxılış. Bakı, s.43.
2. İsmayılov, B.B. (1990) Fransız dilində türk mənşəli sözlər. Bakı: Elm və həyat, № 9, s.26-28.
3. Musayev, Ə.M. (1987) Müasir fransız dili leksikasının inkişafı. Bakı: Maarif nəşriyyatı, s.134-173.
4. Akıncı, G.A. (1973) Türk - Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859). Ankara, s.93.
5. Hami, İ.D. (1972) İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. İstanbul, s.68.

ЛЕКСИЧЕСКИЙ СПОСОБ ВЫРАЖЕНИЯ СТРАДАТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Айгюн Исаева

Бакинский славянский университет

доктор философии по филологическим наукам, доцент

Xülasə

Tezisdə müasir ingilis dilində məchul növün leksik ifadə üsulundan bəhs edilir. Məchul növ münasibətləri fel formalarının ən azı ikisinin (məs. aktiv və passiv) müxalif olduğu hallarda nəzərdən keçirilir. Sintaktik konstruksiya felin müəyyən formasını reallaşdıran məhdud kontekstin çərçivəsində sinirləndirilir. Məchul növ və onunla bağlı yan konstruksiya ideyası müasir ingilis dilində ən qeyri-müəyyən, ən mübahisəli problemi təşkil edir. Məchul növün problemləri hər şeydən əvvəl felin

morfoloji kateqoriya kimi izahı ilə məchul növ qarşılaşdırmalarının cümlənin sintaktik strukturu vasitəsilə dərk edilməsi arasındakı ziddiyyətlə, həmçinin məchul növ nomenklaturasının bir halda qrammatik, digər halda leksik, üçüncü halda semantik və ya məntiqi vasitələrlə ayrılması ilə səciyyələndirilir. Biz məchul növ münasibətlərinin qayıdış və qarşılıq əvəzlilikləri kimi leksik vasitələrin ifadə olunması ilə razıyıq. Qayıdış və qarşılıq dəyərləri gizli və açıq şəkildə ifadə oluna bilər.

Açar sözlər: məchul növ, konstruksiya, fel, əvəzliliklər, qrammatik kateqoriyalar.

Summary

The thesis deals with the lexical way of expressing the passive voice in modern English. Collateral relations are considered only where there is an opposition of two series of verb forms (for example, active and passive). The syntactic construction turns out to be closed by the framework of a bounded context that implements a certain form of the verb. The passive voice and the associated idea of the collateral construction constitute "the most obscure, most controversial problem" in modern English. The complexity of the problem of pledges is determined, first of all, by the contradiction between the widespread interpretation of the pledge as a morphological category of the verb and the understanding of pledge oppositions through the syntactic structure of the sentence, as well as the selection of the nomenclature of pledges using, in one case, grammatical, in another lexical, in the third semantic or logical means. Taking into account other features, such as lexical, lexico-grammatical, semantic, allows us to distinguish three voices in the English language. We agree with the presence of lexical means of expressing voice relations in the form of reflexive and reciprocal pronouns. The meanings of reciprocity can be expressed both implicitly and explicitly.

Key words: passive voice, construction, verb, pronouns, grammatical categories.

Опираясь на соссюрское понятие дихотомии языка и речи, а также на идею о том, что всё, что имеется в языке, находит свою реализацию в речи и что все составляющие язык единицы покоятся на отношениях, мы также вслед за Ф.Д. Соссюром, исследуя наш объект, основываясь на вышеуказанных идеях о том, что все элементы языка, будучи взаимосвязанными, находятся между собой в определенных связях и отношениях. Эти связи и отношения, как указывает Соссюр, могут быть синтагматическими и парадигматическими (ассоциативными, по Соссюру). [Соссюр, 1977]

Залоговые отношения в большинстве случаев рассматриваются лишь там, где есть противопоставление глагольных форм двух рядов (например, активной и пассивной). Синтаксическое устройство категории залога является замкнутой рамками узкого контекста, реализующего установленную залоговую форму глагола. Сама грамматическая категория залога в английском языке во всех её проявлениях до сих пор не является проблемой целиком решенной, она продолжает оставаться одной из «самых сложных и трудно поддающихся определению грамматических категорий». [Каушанская, Ковнер, 2008]

Многие исследователи считают, что залог в английском языке является категорией формально-грамматической, имеющей определенные средства формообразования. Тем не менее в ряде эпизодов при присутствии некоторых залоговых отношений существуют грамматические формы, сходные с теми, которые оформляют страдательный залог в современном английском языке. В таком случае грамматисты, вступая в спор, полагаются на те средства и стремятся доказать, что они также являются грамматическими формами, либо просто основываются на этих формах, которые, по их мнению, являются не грамматическими формами, а единицами другого уровня. Это в основном касается возвратных и взаимных местоимений. В этом вопросе спорным является то, смогут ли местоимения *myself, yourself, herself, himself, ourselves, yourselves, themselves* являться грамматическими показателями возвратного залога, а местоимения *each other, one another* показателями взаимного залога, или эти местоимения в предложении являются компонентами глагольного словосочетания, а в отдельных случаях также элементами словообразовательного характера.

По мнению Джона Лайонза, «Возвратной является конструкция, в которой субъект и объект соотносятся с одним и тем же лицом (или вещью). Во многих языках, как и в английском, существует набор возвратных местоимений, различающихся по лицу и числу».

[Лайонз, Джон, 1978]

1. On reaching the top of the staircase he recovered himself.
2. She flung herself down on a small pallet-bed.
3. Every morning Ann used to check herself and then go out.
4. The girls met at the station and kissed each other.

5. The students when meet greet each other.

Наблюдения над исследуемым объектом показывают, что описываемые здесь возвратные и взаимные местоимения, будучи самостоятельными лексемами, вступают в синтаксическую связь с глаголами, традиционно именуемыми переходными, т.е. требующими присутствия существительного в общем падеже. В подобных конструкциях, когда позиция существительного в общем падеже, т.е. прямого дополнения, замещается возвратным или взаимным местоимениями, то конструкция выражает возвратное или взаимное залоговое значение. Когда же в позиции существительного в общем падеже выступает прямое дополнение, не выражающее возвратности или взаимности, то в этом случае конструкция выражает действие, совершаемое его субъектом (т.е. подлежащим на уровне предложения) над его объектом (т.е. прямым дополнением). Например:

1. The barber shaved himself and went home (возвратная конструкция).

2. The barber shaved the client and went home (переходная конструкция. Действительный залог).

При дальнейшем анализе этих глаголов удалось также установить, что круг глаголов, сочетающихся с вышеуказанными местоимениями, является ограниченным. Особенно это касается глаголов, сочетающихся с возвратными местоимениями. Наиболее часто употребляющимися с возвратными местоимениями глаголами являются такие глаголы, как *to shave, to wash, to kill, to move, to stop, to imagine* и т.д. Круг глаголов, сочетающихся с взаимными местоимениями (*each other, one another*) более широк, и среди них наиболее часто употребляющимися в этих конструкциях являются *to meet, to kiss, to greet, to stop, to ask, to tell, to see, to like, to love, to keep* и т.д.

Итак, резюмируя, можно констатировать следующее:

1. В современном английском языке есть значение возвратности и взаимности. 2. Не вдаваясь в полемику, вслед за другими исследователями мы согласны с наличием лексических средств выражения залоговых отношений в виде возвратных и взаимных местоимений. 3. Значения возвратности и взаимности могут быть выражены как имплицитно, так и эксплицитно.

Литература

1. Каушанская, В.Л., Ковнер, Р.Л. и др. (2008) «Грамматика английского языка». (на англ.яз.). - Москва: Просвещение. -384.
2. Лайонз, Джон. (1978) «Введение в теоретическую лингвистику». Москва: Прогресс. - 543 стр.
3. Матвеев, С.А. (2016) «Все правила английского языка». Москва: АСТ, -96 с.
4. Фердинанд де Соссюр. (1977) «Труды по языкознанию». Москва: Прогресс, 696 стр.

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRƏ DAİR

Firuzə Kərimova

Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

The article is devoted to the study of phraseological units in English, which are one of the language units formed and developed in the complex relationship between thinking and language. Phraseologisms take an active part in the performance of only the last of the three most important functions of language - communication, informing and influencing. Phraseological combinations have their own rich artistic life in the text of poetry. As an important aesthetic element, as one of the primary language materials that make up the poetic text, phraseological units hide unexpected mysteries in themselves, in their internal semantics, in contrast to their ordinary speech, household-communicative function. The potential possibilities in it are revealed as words filter into verses from the pen of the artists.

Key words: language, phraseological conjunction, literary citations, winged words

Резюме

Доклад посвящен изучению фразеологизмов английского языка, которые являются одной из языковых единиц, формирующихся и развивающихся в сложных отношениях между мышлением и языком. Фразеологизмы принимают активное участие в выполнении лишь последней из трех важнейших функций языка – коммуникативной, информативной и воздействующей. Фразеологические сочетания имеют свою богатую художественную жизнь в тексте стихов. Как важный эстетический элемент, как один из первичных языковых материалов, составляющих поэтический текст, фразеологизмы таят в себе, в своей внутренней семантике неожиданные загадки, в отличие от обыденно-речевой, бытовой коммуникативной функции. Потенциальные возможности в них раскрываются по мере того, как слова просачиваются в стихи из-под пера художников.

Ключевые слова: язык, фразеологические соединения, литературные цитаты, крылатые слова

Frazeologiya sabit sözlər toplusunu və ya “ifadələri” öyrənir. Ümumiyyətlə, frazeologiyada bu söz dəstlərinin mənalarının və tarixinin izahı ilə bağlıdır. Dilçilər bu cür tədqiqatdan müəyyən bir dildə danışanların vasitəsilə bir-biri ilə necə ünsiyyət qurması haqqında daha çox məlumat əldə etmək üçün istifadə edirlər, adətən “leksik çoxluqlar” və ya “leksik vahidlər” adlanır.

Frazeologiyada mübahisə doğuran ən kəskin problemlərdən biri sabitliyin frazeoloji vahidlər üçün kateqorial əlamət olub-olmamasıdır. Təəssüf ki, dilçilikdə sabitlik frazeologizmləri müəyyənləşdirən əsas, bəlkə də yeganə meyar kimi, qəbul edilmişdir. Nəticədə, bir çox kateqorial əlamətlər diqqətdən kənarda qalmış və frazeologiyanın hələ də dilçilikdə, müstəqil bir istiqamət kimi, təsbit olunmasına imkan verilməmişdir. Frazeoloji vahidlərin çox zaman – sabit birləşmələri adı ilə verilməsi, əslində onları həm forma, həm də məzmun baxımından donuq, dəyişilməz hesab etməyimizə səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, bir çox belə vahidlərin bu gün də frazeologiyaya aid olub-olmamasına təminat verə bilmirik.

İngilis dilində frazeoloji birləşmələr hər yerdə istifadə olunur və bu birləşmələri öyrənmənin ən ideal yolu tez-tez ingilis dilində kinolar, seriallar seyr etmək, musiqilər dinləməkdir. İngilis dilini dinləmək sizə müxtəlif zəngin frazeoloji birləşmələr qatacaqdır və müntəzəm olaraq dinləsəniz qulağınız, diliniz alışaraq onları rahatca yadda saxlaya bilər və istifadə edə bilərsiniz. Dilin frazeoloji sistemin həm qısa (əsl frazeologizmlər), həm də genişləndirilmiş (buraya frazeoloji ifadələr və frazeoloji ibarələr əlavə edilir) variantlarında feili və qeyri-feili frazeoloji birləşmələr külli miqdarda mövcuddur. Digər bir tərəfdən də, eşitdiyiniz və ya gördüyünüz, lakin sizə tanış olmayan fraza fəzlərə lüğətdə baxa bilərsiniz. Frazeoloji birləşmələri əzbərləmək və onların mənalarına hakim ola bilmək üçün lüğət əla vasitədir.

İngilis dilində də frazeoloji birləşmələr iki sözlə bir məna vermək üçün istifadə olunur. Ümumilikdə, frazeoloji birləşmələrdə “up, down, in, out, on, off” kimi köməkçilərdən istifadə olunur və bu köməkçilər əsas fəlin özündən sonra gəlir. Məsələn, “turn off, get up, cheer up” və s. kimi. Bəzi frazeoloji birləşmələr sadəcə yazıldığı kimi tək parça istifadə olunur, bəziləri isə iki parçaya ayrılı bilər. İki parçaya ayrılı bilinən frazeoloji birləşmə arasına aid olduğu subyekt/obyekt gəlir. Məsələn, “bring it up, cheer her on” və s.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər isə adından da göründüyü kimi bir deyil, bir neçə halda işləyə bilər. Lakin bu mənalar daha çox mətn səviyyəsində işlənərkən üzə çıxır. Bu zaman onu qeyd etmək yerinə düşər ki, çoxmənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasında çoxmənalı sözlərin böyük rolu var. O halda çoxmənalı frazeoloji vahidlər yaranır ki, onları əmələ gətirən çoxmənalı sözlərin əsas mənaları ilə birlikdə, onların məcazi mənaları da məna çalarlıqları ifadə etsin. Çoxmənalılıq o halda baş verir ki, ona aid olan komponentlər nominativ məna funksiyasında inkişaf etsin və yeni-yeni mənalar qazansın. Bu zaman əmələ gəlmiş yeni mənalar daha da inkişaf edərək yeni əlavə mənalar qazanın və ilkin məna ilə sıx surətdə bağlı olur. Məsələn: to be on the go – 1) hərəkətdə olmaq; 2) işbaşında olmaq, tələsmək; 3) keyfi yuxarı olmaq (içki); 4) tərk etmək, getmək və s. Bu frazeoloji vahidin eynilə də bir çox mənada işlənən digər və bir neçə variantı da mövcuddur: to be at work// to be on the move// to be going to live// to be in hurry// to be in one's cups.

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığının bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər vardır. Bunlar aşağıdakılardır: 1) frazeoloji vahidlərin sonradan kəsb etdiyi məna çalarlığından biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş həqiqi mənadan uzaqlaşaraq, müstəqim məna ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər. Məsələn: to fly low – 1) özünü göstərməyə çalışmaq; 2) kölgədə qalmaq; 3) özünə diqqəti cəlb etdirməməyə çalışmaq. 2) frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı ingilis dilində mürəkkəb sözlərin əmələ

gəlməsində rol oynayır: heart break (infarkt, ürək sancması) mürəkkəb sözü – to break one's heart frazeoloji vahidindən yaranmışdır. 3) çoxmənalı frazeoloji vahidlərin məcaziliyi ingilis dilində idiomların, zərb-məsəllərin, atalar sözlərinin, hikmətli sözlərin, ibarələrin əmələ gəlməsi üçün zəmin yaradır.

О ТРУДНОСТЯХ ВЫДЕЛЕНИЯ ВТОРОСТЕПЕННЫХ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Aynur Quliyeva
Bakı Slavyan Universitetinin
Xarici dillər kafedrası müəllimi

Xülasə

Cümlə üzvlərini təyin edərkən ən əsas əlamətləri ayırmaq və onlara əsasən sözün cümlədəki rolunu xarakterizə etmək lazımdır. Beləliklə, ehtimal etmək olar ki, cümlə üzvlərinin həddlərinin müəyyənləşdirilməsi onların hansı qrammatik hadisələri ifadə etdiklərinin nəzərə alınmasına əsaslanmalıdır.

Açar sözlər: cümlənin əsas və təbə hissələri, mövzu, obyekt, cümlə.

Summary

When determining the parts of a sentence, it is necessary to single out the most basic features and, based on them, characterize the role of the word in the sentence. Thus, it can be assumed that the delimitation of the members of a sentence should be based on taking into account what grammatical phenomena they express.

Key words: principal and subordinate parts of the sentence, subject, object, sentence

Классификация второстепенных членов предложения все еще продолжает оставаться нерешенной проблемой. Оставалось неясным, какой принцип должен быть положен в основу такой классификации, следует ли исходить из смысловых отношений между словами предложения или из формальных их признаков. Обе точки зрения находили своих защитников и среди ученых – языковедов и среди учителей. Однако некоторыми учеными высказывалось мнение, что различение второстепенных членов предложения вообще является излишним, и это мнение нашло частично свое отражение и в учебниках.

Вот что, например, пишет о теории второстепенных членов предложения Б.А.Ильиш: “Теория второстепенных членов предложения является одним из наименее разработанных разделов лингвистики. Обычная классификация этих членов на дополнение, определение и обстоятельство известна каждому, независимо от того, какой язык является для него родным и какой иностранный язык он изучает. Однако она имеет много слабых мест. Характерные признаки каждого из этих типов ясно не определены, и описание данного слова или словосочетания как дополнения или определения в одном случае или же описание его как дополнения или обстоятельства в другом часто оказывается делом личного мнения или пристрастия. Такие утверждения лишены всякой научной ценности” [Ильиш, 1948, 211]. Сходную мысль мы находим у М.В.Никитина. Он пишет: “Второстепенные члены предложения не являются членами предложения в собственном смысле. Таковыми могут быть названы только подлежащее и сказуемое” [Никитин, 1973, 39].

По поводу второстепенных членов предложения А.И.Смирницкий отмечает, что помимо главных членов предложения, в предложении обычно выделяются также и второстепенные члены предложения [Смирницкий, 1957]. Термин “второстепенный член предложения” ничего не говорит о смысловом весе соответствующего слова в предложении. Иногда второстепенный член предложения с точки зрения содержания высказывания оказывается более существенным и важным, чем главные члены предложения – подлежащее и сказуемое. Так, например, основной смысл предложения “Пиши аккуратно и внимательно” заключается в словах “аккуратно” и “внимательно”, с точки зрения выражаемой в этом предложении мысли эти слова важнее, чем слово “пиши”, в котором выражено сказуемое. Однако от этого слова “аккуратно” и “внимательно” не становятся главными членами предложения.

Отличие второстепенных членов предложения от главных членов предложения состоит

не в смысловом весе тех и других в высказывании, а в их разной грамматической роли. От сказуемого второстепенные члены предложения отличаются тем, что в сказуемом выражается предикация, а тем самым, сказуемое соотносится с действительностью и становится главным членом предложения. Хотя основная мысль сообщается в словах “аккуратно” и “внимательно”, сама актуальность этих слов приобретает только через посредство сказуемого. Подлежащее оказывается главным членом предложения потому, что оно обозначает субъект, или предмет, по отношению к которому определяется предикация. Этот член является центральным в предложении, поскольку ему подчиняются и по отношению к нему оформляются все остальные члены предложения. Если подлежащего нет, то в центре предложения стоит сказуемое, которое в этом случае уже само по себе содержит указание на субъект. Таким образом, подлежащее и сказуемое представляют собой остов предложения.

Второстепенные члены предложения можно отбросить, но от этого предложение не перестанет быть предложением. Например, в предложении “I thanked him warmly” можно опустить слово warmly, и все же предложение останется предложением (I thanked him). А.И.Смирницкий четко выделяет главные и второстепенные члены предложения. По его мнению, в английском языке дополнение, определение и обстоятельство являются второстепенными членами предложения [Смирницкий, 1957, 165]. По отношению к главным членам предложения второстепенные члены являются такими словами, которые дополняют, определяют и развивают то, что обозначено главными членами предложения.

Академик Л.В.Щерба считает, что определение – это прилагательное, дополнение – это косвенный падеж существительного с предлогом или без него, а обстоятельство – это наречие [Щерба, 1958]. Следует отметить, что второстепенные члены предложения выделяются не по их отношению к сказуемому или к подлежащему, а по иному принципу.

Литература

1. Ильиш, Б.А. (1948) Современный английский язык. Теоретический курс. Москва.
2. Никитин, М.В. (1973) К таксономии языковых единиц. Проблемы общей и романской германской семасиологии. Владимир.
3. Смирницкий, А.И. (1957) Синтаксис английского языка. Москва.
4. Щерба, Л.В. (1958) О второстепенных членах предложения // Избранные работы по языкознанию и фонетике. Том, 1. Ленинград: Изд-во ЛГУ.

HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ DİLLƏRİN İNKİŞAFINA YANAŞMASI

Leyla Quliyeva

Bakı Slavyan Universitetinin
Xarici dillər kafedrasının müəllimi

Summary

The report examines the policy of Heydar Aliyev, the leader of the Republic of Azerbaijan, and his approach to the development of foreign languages and mother tongue. Heydar Aliyev is a person with encyclopedic knowledge. The report discusses the importance of learning foreign languages. It is also mentioned that it is important for us to know foreign languages. Foreign languages are important for our development and our future. The necessity of learning English is discussed. Multilingual people learn other languages effectively.

Key words: foreign language, education, society, knowledge, development

Резюме

В докладе рассматривается политика Гейдара Алиева, лидера Азербайджанской Республики, и его подход к развитию иностранных языков и родного языка. Гейдар Алиев – человек с энциклопедическими знаниями. В докладе обсуждается важность изучения иностранных языков. Также упоминается, что знание иностранных языков важно для нас. Иностранные языки необходимы для нашего развития и будущего. Обсуждается необходимость изучения английского языка. Человек, владеющий многими языками, эффективно изучает другие языки.

Ключевые слова: иностранный язык, образование, общество, знание, развитие

Qeyd etdiyimiz kimi tezisdə ilk öncə bilik, savad, dünyəvi biliklərinə sahiblənmək müasir dünyamızın ilk öndə olan tələblərindəndir desək yanlışdır. XXI əsrin texnologiya əsr elan olunmasına baxmayaraq dünyəvi biliklərə sahib olan insanlar hər zaman seçilib və cəmiyyətdə öz yerlərini bəyan ediblər. Azərbaycan Respublikası tarixində ensklopedik biliyə sahib dahi şəxsiyyətlər var olmuşdur. Bunlardan biri dahi liderimiz Heydər Əliyev məhz ensklopedik biliyə sahib insanlardandır deyə bilərik. Təhsil və fənnlər arasındakı qarşılıqlı inteqrasiya hər bir təhsil alan fərd üçün önəmli və vacib biliklərin əldə edilməsində labütdür. Mövzumuz biliyin əhəmiyyətindən bəhs edir və bunun nəticəsində dünyəvi biliklərə yiyələnməyin üstünlüklərini təhlil edir. Burada həmçinin Azərbaycanın dahi oğlu Heydər Əliyevdən elmlə bağlı statlar gətirilərək onun təhsilə, məhz xarici dil biliklərinin yiyələndirilməsinə verdiyi önəm də vurğulanıb. Həmçinin tezisdə bilikli insanların cəmiyyətdə yeri və ümumilikdə biliyə sahib olmaq nədir və necə formalaşır ondan bəhs edilib. Təhsil bir fərdin bugünü və sabahı deməkdir ifadəsi ilə ölkəsinə olan dəstəyini və inkişafını göstərir. Bilik termini dedikdə, dilin strukturu onun biliklərindən digər biliklərə istinad, inteqrasiya etmək üçün istifadə olunur. Müasir dövrümüzdə tədris inkişaf etdikcə, cəmiyyət tədricən daha çox ümumi məqsədlərini, məzmununu, təşkilatçılığını və strategiyalarını da formalaşdırmağa əhəmiyyət verməyə çalışır. Xarici dil bilikləri o cümlədən ingilis dilinin tədrisi hər zaman ön plana çəkilib müzakirə obyektlərindən olan bir mövzudur. Bunun səbəbidə artıq bizə və cəmiyyətimizə aydındır ki ingilis dili dünya arenasında nüvə mühüm bir ağırlığa malikdir.

Heydər Əliyev öz ana dilimizə nə qədər həssas yanaşırdırsa da xarici dillərin öyrədilməsi və onun inkişafına bir o qədər də həssas yanaşırdı. Bu artıq məlum idiki, bizim inkişafımızda xarici dil biliklərinin olması mütləqdir.

“Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm...” bu misraların müəllifi dahi lider Heydər Əliyevin, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanını Heydər Əliyevin uğurlu dil siyasətinin fundamental yekun sənədi adlandırmaq olar deyə bilərik.

Cəmiyyətdə hər hansı elm birdən-birə yaranmır. Çünki hər bir elmin öz inkişaf tarixi var. Özlüyündə bir elm kimi ingilis dilinin tədrisi metodikası tarixi xarici dillərin tədrisi metodikası ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, xarici dillərin tədrisi metodikası elmi cəhətdən məşhur dilçi alim, akademik Lev Vladimiroviç Şerba tərəfindən təsis edilmişdir. Bir dilin xüsusi pedaqogikası, məsələn, ingilis dili öz qabiliyyət və şəraitlərinə əsaslanaraq öyrənmə, elmi məlumatlar özəl metodoloji elmdə öyrənilir. Beləliklə, xarici dillərin tədrisi metodikası - ümumi metodologiya, ingilis dili və tədris metodikası özəl metodologiyada pedaqoji söhbətdə tez-tez istifadə olunan “metodika” termininin üç mənası var və bunlar aşağıdakılardır: Birincisi, “metodoloji” nəzəri kurs olmaqla, orta və ali təhsil müəssisələrində oxunan fənlərin adı ilə əlaqədar olaraq istifadə olunur: “Metodologiyanın özünəməxsus tədqiqat metodları var”. Xarici dillərin tədrisində metodik elm ümumi və xüsusi metodikaya bölünür. Xarici dillərin tədrisi metodikası məqsədləri, məzmunu, vasitələri və yolları öyrənən elmdir. Ümumi metodologiya tapşırıq üçün dil materialını seçmək, təqdim etmək, təsvir etmək görülməli məsələlərin həllinə daxildir. Buna məsələn, görkəmli alimlər A.A.Mirolubov, İ.V.Rəhmanov və U.S.Setley tərəfindən redaktə edilmiş orta məktəblərdə xarici dillərin tədrisinin ümumi metodikası”1 kitabı göstərilə bilər. Bu işdə ingilis, alman və fransız dilləri tədris olunur metodologiya ümumi əsaslarla təhlil edilir.

Tədris zamanı əksər təlim proqramları istifadə olunur. Bununla belə, aydın olur ki, müasir tələbələrə ehtiyacları, müəllimlərin və strategiyalarını üstələyir desək yanlışdır. Tələbələrə bir çox hallarda böyük rəğbət doğuran dörd tədris strategiyasına daha yaxından nəzər salmaq istərdik. Tapşırıq əsaslı yanaşma ənənəvi kurikulumun və sinif planlaşdırması tələbələr üçün faydalı hesab edilən mövzular ətrafında cərəyan edir. Məzmunla diqqətlə baxdıqda nitq bacarıqlarından və səriştələrdən istifadə əhəmiyyətli bir paradigma dəyişikliyi təmsil edir. Beləliklə, planlaşdırma və göstərilən mövzunun öyrədildiyi ilə deyil, nə üçün öyrədildiyi ilə bağlıdır. Bu yanaşmada öyrənənlərin nitq tapşırıqlarının mənimsəməsinin məqsədlərinə çatmaq üçün bilməli olduqları materialı öyrətmək fərdi bacarıq və səriştələri inkişaf etdirir.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNDƏ TƏSNİFATI

Vəfa Lətifli

Bakı Slavyan Universitetinin
Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi

Summary

The presented article deals with the department of lexicology, one of the main departments of linguistics. Lexicology is the study of words and phrases. The research work confirms the effectiveness and efficiency of word combinations in oral and written speech. It recommends that language learners pay more attention to this area. Studying word combinations deeply reveal richness of language. At the same time it improves language skills.

Key words: *cliche, dialect, phraseological combinations, collocation, idiom.*

Резюме

Доклад посвящен лексикологии, одной из основных частей языкознания. Лексикология - это изучение значений слов и словосочетаний. Исследовательская статья подтверждает эффективность и действенность словосочетаний в устной и письменной речи. В докладе рекомендуется изучающим язык уделять больше внимания этой области. Изучение лексики глубоко раскрывает богатство языка. В то же время это улучшает языковые навыки.

Ключевые слова: *фразы, клише, диалект, фразеологические единицы, идиома.*

Dil cəmiyyətlə bağlıdır. İnsan cəmiyyətində elə bir fəaliyyət sahəsi tapılmaz ki, orada dildən istifadə olunmasın. Buna görə də, insanlar dil haqqında fikir və rəylər irəli sürmüşlər. Nəticədə dil haqqında elm - dilçilik yaranmışdır. Dilçiliyin şöbələrindən biri leksikologiyadır. Leksikologiya söz və söz birləşmələrini öyrənir. Söz birləşmələri hər bir dildə zəngin ehtiyata malikdir.

Linqvistikada belə bir termin var - kolokasiya. Bu sahəyə söz birləşmələri aiddir. Bunlar söz birləşməsi olaraq bir komponentin mənaya görə seçilməsi, digəri isə bu seçimlə uzlaşaraq yaranan söz kombinasiyasıdır. Ümumiyyətlə Kolokasiya -- sabit birləşmələr olaraq hər bir dildə mövcuddur. Dil daşıyıcıları daima onlardan istifadə edərək hər bir öyrəndikləri dilin zənginliyi ilə tanış olurlar. Bu birləşmələrdə ifadələr sinonimlərlə əvəz olunduqda belə effektiv alınmır və yaxşı səslənmir. Kolokeyşnlər - (collocations) həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən düzgündür. Onlar bütün dillərdə mövcuddur. İngilis dilində belə söz birləşmələri işlədilir: high temperature, (yüksək hərarət), amma yüksək sözünün digər sinonimi olan - tall temperature (hündür hərarət) işlənməsi mümkün-süzdür. Bu ifadəni eyni ilə Azərbaycan dilində də müqayisə etsək bu nəticəni əldə etmiş oluruq. Hər iki dildə müqayisə apararaq söz birləşmələrinin əsas nitq hissələrindən ibarət olduğunu görürük. Söz birləşmələri müstəqil sözlərdən ibarət olur. Əgər tərəflərdən biri köməkçi nitq hissəsi olarsa artıq onlar söz birləşməsi hesab olunmur: bizə tərəf, evə sarı və s. Amma sözlərin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi isə: yaşıl yamac, uca dağ, dağ qartalı həqiqi söz birləşmələridir. Söz leksik, söz birləşməsi sintaktik vahiddir. Yəni sözlər dilimizdə hazır şəkildədir. Söz birləşməsi isə nitq prosesində sintaktik əlaqələrlə formalaşır. Hər iki dildə göstərdiyimiz oxşarlıqdan biri də söz birləşmələrinin konkret məna ifadə etməsidir. Həyat - dedikdə ümumi və geniş mənalı sözdür, amma gözəl həyat və ya həyat gözəldi - ifadələrində isə konkret məna var.

Kolokeyşnlərin öyrənilməsi və ya tədqiqi bizə nə verir? Bu məsələyə aydınlıq gətirək: Verilmiş materiallar əsasında araşdırma apararkən belə fikirlərlə qarşılaşırıq. {9 :59} Bizim kolokeyşnləri öyrənmə səbəblərimizi aşağıda göstərilən misallarda aydınlaşdıraraq. Biz kolokeyşnləri öyrənirik ki :

1. Təbii danışmaq üçün: Biz ingilis dilində düzgün danışmaq və fikirlərimizi ifadə etmək üçün bu söz birləşmələrini daha dərindən öyrənməliyik. Məsələn: do a mistake (səhv etmək), make exercise (hərəkət etmək) - bu birləşmələr qrammatik cəhətdən düzgündür. Buna baxmayaraq dil daşıyıcıları tərəfindən bu ifadə düzgün hesab olunmur, belə ki - make a mistake və do exercise daha təbii hesab olunur.

2. Sözləri daha asan yadda saxlamaq üçün: Bizim beynimiz əlaqəli məlumatı daha asan qavrayır nəinki ayrıca, parçalanmış bilikləri. Bir növ sözlər də buna bənzəyir, ayrılıqda onları öyrənərkən onları necə düzgün ifadə etməyimizi bilmirik. Əgər biz bütöv bir materiala nəzər yetirsək, bəzən orda geniş sayda verilən sözləri müəyyən bir konstruksiyaya uyğun qruplaşdırma bilmirik. Onları ayrılıqda

öyrənmək çətinlik törədir. Amma kolokeyşnləri bildikdə, müəyyən şablonlarla qarşılaşırıq və hətta cümlələri yarı şəkildə əldə etmiş oluruq. Beləliklə də müəyyən ifadələri yaratmaq və ya tərcümə etmək daha asan olur. İngilis dilində bir neçə növ kolokeyşnlər olur. Onları bilmək, yeni sözlərin öyrənilməsinə və bu yeni birləşmələrin hansı nitq hissələri ilə düzgün uyğunlaşmasını dəqiqləşdirməkdən örtü çox vacibdir. Kolokeyşnlərin ən sadə öyrənmə yolu onları əlaqəli şəkildə öyrənməkdir. Biz sözləri ya mövzuya görə, ya da sözə görə qruplaşdıraraq onların daha rahat yadda saxlanılmasına nail ola bilərik. Sözlərin kombinasiyası onların düzgün əlaqələnməsi anlamına gəlir. Belə əlaqələnmən ifadələr də kolokeyşnləri əmələ gətirir. Başqa ifadələrlə desək dilin hissəcikləri - özüdüzlən kərpiclər vasitəsi ilə nitqi yaradır. Əslində hər bir dildə ifadələrin necə əlaqələnməsi hansı şəkildə uyğunlaşmasını bilməliyik. Məsələn: Azərbaycan dilində söz birləşmələrin işlənməsinə baxaq: yüksək vəzifə birləşməsinə, hündür vəzifə kimi işlədə bilmərik. Başqa ifadəyə baxaq: uşağın könlünü almaq ifadəsini uşağın qəlbini almaq kimi işlədə bilmərik. Eyni zamanda dil öyrənənlər də ingilis dilini öyrənərkən o dilin özünəməxsus ifadə qaydalarına riayət etməlidirlər. İngilis dilini öyrənərkən öyrənən mütləq şəkildə bu kombinasiyaların düzgün uyğunlaşma qruplarını tam şəkildə öyrənməlidir.

Kolokeyşnlərin təsnifatı və analizi ilə bir daha sübut etmiş oluruq ki, fikirlərimizin düzgün səslənməsi və ifadəsi üçün onları dərinlən və əhatəli şəkildə öyrənməyimiz mütləqdir. Dil daşıyıcılarının sabit söz birləşmələrindən düzgün şəkildə istifadə etməsi onların ingilis dilini səliqəli bilməsinə təsdiq edir. Sözsüz ki, bu ətrafda gözəl təəssürat yaradır. Belə ki, əgər siz dil daşıyıcıları olmayan biriləri ilə danışdıqda kolokeyşnlərdən istifadə etmə bacarığına maliksinizsə bu onların vacibliyini bir daha artırır. İngilis dilində sabit söz birləşmələrinin çox geniş mənbəyi mövcuddur. Bu mənbəyi tanımaq, öyrənmək ingilis dilində azad və səliqəli danışmaq bacarığımızı artırır.

ALLUZİV ANTROPONİMLƏR BƏDİİ VƏ PUBLİSİSTİK DİSKURSDA

Günəl Rzazadə

Bakı Slavyan Universitetinin
Xarici dillər kafedrasının müəllimi

Summary

The article deals with literary and publicistic usage of allusion and its peculiarities of actualization of meaning. Allusion is a specific way of textbuilding based on relation of the text with the historical, literary or precedent fact and emphasizes historical and social data of the text.

Key words: text, allusion, allusion markers, denotative allusion, reminiscence

Резюме

В докладе рассматривается поэтическое и публицистическое употребление, аллюзии и ее специфику актуализация смысла. Аллюзия - особый прием текстообразования, заключающийся в соотношении содержания текста с прецедентным фактом, историческим или литературным и обозначает исторические и социальные координаты текста.

Ключевые слова: текст, аллюзия, репрезентанты аллюзии, денотативные аллюзии, реминисценция

Alluziya mətn yaradıcılığının əsas vasitələrindən biri olub, mövcud mətni müvafiq bir prezident faktla – bədii və ya tarixi faktla əlaqələndirməyə xidmət edir. Və bununla da xatirələrə, hisslərə assosiasiyalarla təsir edilir. Mətn sanki, əlavə çalar qazanır, mədəniyyətə daxil olur ki, bu fakt vertikal kontekst termini ilə ifadə olunur. Alluziv antroponim alluziyanın müxtəlifliyini bildirir və mətnin quruluşunu mürəkkəbləşdirməyə xidmət edən mətn işarəliyiinə malikdir. Mətnin quruluşunu mürəkkəbləşməsi elə bir prosesdir ki, burada bir ifadədə başqa semantik sahəyə məxsus olan bir və ya daha çox mətn, fikir mövcuddur.

Alluziya mətnin tarixi və sosial kordinatlarını bildirir. Bu zaman alluziyanın reallaşdığı donor-mətnin elementləri resepiant mətnin semantik kompozisional quruluşu ilə əlaqəli olur. Belə elementləri *markerlər*- və ya *alluziyanın təmsilçiləri*, həmin anda mətn və faktların reallaşdığı istinadları isə - *denotant alluziya* adlandırır-lar. Tərkibinə görə alluziya tarixi və bədii alluziya olaraq iki yerə bölünür. Birincinin tarixi faktla və ya hadisə ilə bağlılığı olur. Bədii alluziya isə bədii hadisə,

ədəbi personaj, epizodla assosativ əlaqəyə əsaslanaraq yaranır. Həm tarixi, həm də bədii əsası olan qarışıq hallara da rast gəlinir. Şəxs adlarının alluziyanın markerləri kimi funksionallaşmasında denotant qismində a) tarixi faktlar b) bədii mətnlərdə reallaşma ehtimalı olan situasiyalar çıxış edə bilər. Bədii üslubdan götürülmüş aşağıdakı mətnə bu faktlara rast gəlinir.

a) *It was true that he [Angel Clare] was at present out of his class. But she [Tess] knew that was only because, like **Peter the Great** in a shipwright's yard, he was studying what he wanted to know. He did not milk cows because he was obliged to milk cows, but because he was learning to be a rich and prosperous dairyman, landowner, agriculturist, and breeder of cattle. He would become an American or Australian **Abraham**, commanding like a monarch his flocks and his herds, his spotted and his ring-straked, his men-servants and his maids.*

Eyni faktlara publisistik diskursda əks istiqamətdə rast gəlmək olar. Real mətn bədii qəhrəmanla müqayisə edilir.

a) *Siyasi diaqnoz, yoxsa mərsiyə? yoxsa «Ağ atlı oğlan» ümidi? (azadlıq May)*

Taras Bulba Qoqolun qəhrəmanlarından birinə məxsus olan “mən səni yaratmışam mən də səni öldürəcəm” ifadəsini müasir dövrün siyasi sisteminə aid etməklə allu-ziya yaradır. Burada ədəbiyyatdan götürülmüş ifadənin reallığa tətbiqi ilə rastlaşırıq, amma bu prosesin əksi ilə də qarşılaşırıq. Yəni real bir insanın surəti alluziv marker kimi müəllifin düşüncəsini göstərmək üçün material verir. Buna misal olaraq məşhur komikslərin mənfə qəhrəmanı Jokeri göstərə bilərik.

The Joker — who is particularly maniacal and nihilistic in this version of the Batman story — is an Osama Bin Laden-style terrorist. He not only engages in mass carnage, he aims to damage a free society by instilling fear in the public.

Mədəniyyətlərarası diskursda müxtəlif linqvo-mədəni fon biliyinə malik olan nümayəndələr arasında alluziyanın anlaşılması və qəbulunda çətinliklər yaranır. Belə ki, alluziyanın uğurlu alınması və və düzgün başa düşülməsi üçün onun aid olduğu mətnlə mədəni əlaqəsini bilmək lazımdır.

Seeing Google with the eyes of Forrest Gump

President şəxs adı *Forrest Gump*, tropların tərkibinə daxil olub, bizim fikirlərimizi eyniadlı filmə yönləndirir. Və mətnə müəllifin niyyətini başa düşmək üçün istinad etdiyimiz bu adın daxil olduğu filmin məzmununu yada salmaq lazımdır. Süjetə görə *Forrest Gump*- əqli inkişafdan qalmış bir adam təsadüfən kiçik aksiyalı “Apple Newton meyvə kompaniyasına” pul yatırır və varlanır. Bunu bilərək demək olar ki, müəllifin fikrincə yeni şirkəti bəlkə də, parlaq gələcək gözləyir.

Kontekst tələb edən və göstərilən misallarda rast gəlinən tropların məlumatı qəbul edən tərəfindən (receiver) dekodlaşdırılması vacibdir. (-tropların dekodlaşdırılması _____ termini N.Y.Şvedova tərəfindən ilk dəfə işlədilmişdir.) İ.A. Sternina belə bir fikrini təsdiqləyir ki, “tropların yaranması prosesində semantik yenidən yaranmalar baş verir ki, bu da hər dəfə kommunikativ məqsədə xidmət etdiyindən yalnız bir formaya (məənaya) malik ola bilməz.[4, səh.140]. Denotantları mətndənkənar (mətnxarici) elementlər, real həyatdan götürülmüş hadisə və faktlar olan alluziyanı elmi ədəbiyyatda həm də, “reminissensiya” da adlandırırlar: məsələn;

"Angel!—Angel! I [Tess] was a child—a child when it happened! I knew nothing of men. (Ch 35) "You were more sinned against than sinning, that I admit." Sinned . . . sinning: ("kral lir" "I am a man / More sinn'd against than sinning.")

Estetik cəhətdən cəlbedici, dərin məənaya malik olan, mürəkkəb quruluşlu alluziyalara da tez-tez rast gəlinir. Onlar zaman çərçivəsini qırır, mədəni işlənmə dairəsini genişləndirir və mətni məəna və emosional çalarlarla zənginləşdirir ki, bu da oxucuda müxtəlif assosasiyalar yaradır, mətnin qiymətləndirilməsinə və komik effektin əldə olunmasına gətirib çıxarır, arqumentasiyanın güclənməsinə və nəhayət müəllifdə yüksək mədəniyyətə malik olan bir insan imicinin formalaşmasına şərait yaradır. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək.

Now “deeds not words” doesn’t work, we live in the world of “The Old man and the computers”.

Derivatologiyada alluziyanı semantik cəhətdən digər məşhur sözə edilən ehyama əsaslanan yeni sözyaradıcı mexanizm də adlandırırlar. Alluziv sözyaratmaya nümunə olaraq aşağıdakı misalı göstərə bilərik.

Məsələn, *tənqidçilər "Gone with the wind" əsərini təhlil edərkən Skarlet və Meloni surətlərini müqayisə edərək, onların xüsusiyyətlərini birləşdirməklə yeni bir ideal "Skarloni" surətini təklif etmişlər. Bu surət Skarlet kimi, diqqətləri üzərinə çəkən, sirrli, gözəl, özünə inamı yüksək və fərqli, Meloni kimi sadıq, mərhəmətli, romantik, təsir edici olan bir qadındır.*

Göstərilən misallardan da görünür ki, bədii və publisistik üslubda mətnin vertikal konteksti əsasən kütləvi mədəniyyətlərə məxsus olan komponentlər üzərində qurulur. Bu, ünsiyyətin araşdırıldığı sahəsi üçün təbii haldır çünki, bədii ədəbiyyat və mətbuat kütləvi oxucuya uyğun oriyentasiya edir. Sonda alluziyanın kefiyyəti haqqında onu deyə bilərik ki, məndəki implisit informasiyanı başa düşmək "alluziv rebusu" açmaq ən azından alluziyanın mənasını tutmaq, onun təxmini mənbəyini bilmək lazımdır.

OBRAZLI İFADƏLƏR, METAFORA VƏ TƏŞBEHLƏRDƏ "GÖZƏLLİK" KONSEPTİ

Zeynəb Salamova

Bakı Slavyan Universitetinin Avropa dilləri kafedrasının baş müəllimi

Summary

The article deals with the expression of the concept of "beauty" in figurative expressions, metaphors and allusions. The discursive expression of the concept of "beauty" in Azerbaijani, Russian, and English languages embodies the semantic features of aesthetic appreciation existing in the lexical, phraseological, and paremiological systems of these languages. In English texts, positive aesthetic appreciation is characterized as a rational or emotional distribution of an object. In the Russian language culture, aesthetic evaluation includes the comparison of external and internal beauty. In Azerbaijani, Russian and English languages, the beauty of the eyes is especially emphasized, and eye is considered the mirror of the heart. Human beauty is compared with celestial bodies, natural phenomena, animal and plant world, etc. The concept of "beauty" and its stereotypical images are embodied in divine forces, folkloric characters, antique images, etc.

Key words: the concept of "beauty", figurative expressions, discursive expression, aesthetic evaluation, paremiological systems.

Резюме

В докладе всесторонне рассматривается выражение концепта «красота» в образных выражениях, метафорах и аллюзиях. Дискурсивное выражение концепта «красота» в азербайджанском, русском и английском языках воплощает семантические особенности эстетической оценки, существующие в лексических, фразеологических и паремиологических системах этих языков. В англоязычных текстах положительная эстетическая оценка характеризуется как рациональное или эмоциональное распределение объекта. В русской культуре эстетическая оценка включает сопоставление внешней и внутренней красоты. В азербайджанском, русском и английском языках особенно подчеркивается красота глаз, а глаза считаются зеркалом сердца. Красота человека сравнивается с небесными светилами, явлениями природы, животным и растительным миром и т. д. Понятие «красота» и ее стереотипные образы воплощаются в божественных силах, фольклорных персонажах, античных образах и т. д.

Ключевые слова: концепт «красота», образные выражения, дискурсивное выражение, эстетическая оценка, паремиологическая система.

Müasir dilçilik nəzəriyyəsində atalar sözləri və paremioloji ifadələr dedikdə, dildə geniş işlə-nən, qısa, konkret, məcazi mənaya malik olan sintaktik baxımdan cümlə kimi formalaşan, xalqın ic-timai-sosial həyatını və təcrübəsini ümumiləşdirən, didaktik-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan, bəzən isə ritmik təşkil olunmuş obrazlı ifadələr nəzərdə tutulur. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində gözəl insanları təsvir edən obrazlı ifadələr çoxdur. Belə müqayisələrdə təsvir olunan obyekt onun prototi-pi olan obrazla müqayisə olunur. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində müqayisə ifadə edən obrazlı ifadələr üstünlük təşkil edir. Müqayisə olunan dil mədəniyyətlərində ilahi qüvvələr, qəhrəmanlar, nağıl qəhrəmanları və s. obrazların semantik strukturunda metaforik ifadələr çox təmsil olunur.

Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin frazeoloji birləşmələri arasında insanın davranış və hərəkətlərini dəyərləndirən sabit birləşmələr xüsusi yer tutur. Bu frazeoloji birləşmələr semantik nöqtə-yi-nəzərindən təhlil edilərək, onların kateqorial mənası və sistem münasibətləri araşdırılır. Frazeolo-ji birləşmələrdə ifadə olunan "gözəllik" anlayışı hər bir xalqın milli dil şüuru, təfəkkürü, hər bir et-nosun etnopsixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

İnsan gözəlliyi görmə orqanı ilə – göz vasitəsilə dərk edilir. "Göz gördü, könül sevdi"; "Göz görməz, ürək bulanmaz"; "Gözdən uzaq, könlüdən iraq"; "Gözəl də kamallı gərək"; "Gözəl gözəl deyil, könül sevən gözəldir"; "Gözələ baxmaq savabdır".

"Глазом глянул, сердцем полюбил"; "Глаз не мозолит, и сердцу спокойно"; "От глаз вдали – от сердца вдали"; "С глаз долой, из сердца вон"; "И красавице ум не помеха"; "И красавице не худо быть умницей"; "Не красавица славится, а кому кто нравится"; "Мила – не бела, да сердцу мила"; "Взирать на красоту – благо"; "На красивого глядеть хорошо"; "Любо – дорого глядеть, одно загляденье, как на картинке, глаз не оторвешь, не налюбуйешься"; "Не по душе оскорблять глаз своим видом, смотреть тошно, краше в гроб кладут".

Rus dilində çox işlənən bəzi sabit birləşmələrdə obrazlılıq daha çox hiss olunur: "любо (дорого) посмотреть" - "görmək xoşdur (görməyə dəyər)", "красив на диво, на зависть, на удивление, другого такого (другую такую) поискать" - "heyət doğuracaq, həsəd aparılacaq, təəccüb doğuracaq dərəcədə gözəldir, başqa birisini tapmaq olmaz", "ты человек со вкусом! Да именно - то у тебя красавица. Любо посмотреть! Вот уже подмешана кровь с молоком". - "Sən zövqlü adamsan! Bəli, səndə bir gözəllik var. Baxmaq xoşdur! Yanaqlarından qan damır".

"Ерофей был умный, красивый и сильный парень-на зависть всей деревне." [Бубеннов М.1996]- "Yerofey bütün kəndin həsəd apardığı ağıllı, yaraşqlı və güclü bir oğlan idi."

İngilis dilində də "gözəllik" konsepti bir çox obrazlı ifadələrdə işlənir. Məsələn: "easy on the eye", "easy to look at" ("cazibədar", "gözəgəlimli", "qəşəng"), "fine as a May queen" ("Baharın gəlişi münasibətilə kraliça seçilmiş qız qədər gözəl") və s.

Rus dilindən fərqli olaraq ingilis dilində xarici gözəllik yüksək mənəviyyatla əlaqələndirilmir. Azərbaycan dilində "gözəllik" konseptinin leksik-semantik sahəsini ifadə edən frazeoloji birləşmələr çoxluq təşkil edir. Məsələn: "gözə şirin gəlmək", "gözə xoş görünmək", "gözə fərəh vermək", "gözlərini oxşamaq" və s.

Rus və ingilis dillərində gözəllik əsasən sağlamlıqla əlaqələndirilir: "кровь с молоком, пышет здоровьем" - (alyanaqlı, sağlam); "коса-девичья краса" (hörük-qızın gözəlliyidir).

İngilis dilində üzün gözəl cizgiləri, sağlam rəngi, gözəl xasiyyət və əhval-ruhiyyə, aktiv sosial həyat tərzini gözəlliyin ifadəsində əsas götürülür: "as fresh as a daisy" - "çobanyastığı kimi tərəvətli", "blooming with health" - "tam sağlam", "the very picture" - "şəkil kimi" və s.

İnsanın gözəl görkəminin əsas şərtlərindən biri səliqəli və zövqlü geyimidir. "На кавалерах были сюртуки с иголочки". - "Kavalerlər təptəzə pencək geyinmişdilər."

İngilis dilində "səliqəli", "təmiz" mənasında işlənən "spic and span" ifadəsi vardır. "When looked up Candy was standing on the doorway, spick and span in his white coat, his hair brushed bask and shining black." Bu ifadənin rus və Azərbaycan dillərinə tərcümələri belədir:

"Подняв глаза, я увидел, что на пороге стоит Кенди в белой куртке с иголочки, черные блестящие волосы были зачесаны назад". - "Başımı qaldıranda kəndə dayanmış Kendini gördüm. Onun əynində səliqəli ağ gödəkçə var idi. Parlaq qara saçlarını arxaya darıtmışdı".

Rus və ingilis dillərində insana yaraşan, onu gözəlləşdirən geyim xüsusi təsvir olunur: "Одета хоть куда; одета что надо"; - "necə lazımdır, elə geyinib; düzgün geyinib", "одета больше всяких похвал, лучше не бывало, как нельзя лучше" - "əla geyinib, bundan yaxşı olmaz", "одета первый сорт, на все сто процентов" - "yüksək səviyyədə geyinib"; "одета высший класс, одета в полном параде" - "əla geyinib, təmtəraqlı geyinib".

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində gözəlliyin iki etalonu mövcuddur: ənənəvi və alınma etalonlar. Başqa millətə xas olan alınma gözəllik etalonu əsasən cazibədarlıq, gözəl zövq, eleqantlıq ilə səciyyələnir. Gözəlliyin ənənəvi ideali isə sağlam bədən, tərəvətli sifət, gözəl bədən quruluşu hesab olunur. İngilis dilində qadın və kişi gözəllik etalonları tamamilə fərqli təqdim olunur. İngilis dilində gözəllik etalonu aktivlik və sosial istiqamətlənmə ilə səciyyələnir. Gözəllik insanın sosial həyatının bir atributu kimi təqdim olunur. Gözəl insan cəmiyyət tərəfindən yüksək səviyyədə qəbul olunur.

FRANSIZ DİLİNDƏ TOPONİMLƏRİN KONNOTATİV MƏNALARI

Sədaqət Səlimova

Bakı Slavyan Universitetinin Avropa Dilləri kafedrasının dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

The article deals with fixing toponyms in people's culture and psychology. The more the indication of denotation in toponymic units and its broader usage, the higher the probability of seeing its connotations and additional intellectual information. The cultural component of the meaning of toponyms should be divided into "post toponymic meaning" and "thesaurus information." The article indicates that "post-toponymic meaning" means associations that arise in a person with a toponymic name due to acquaintance with an object. Post toponymic meaning is a mental essence, the appearance of which is not connected with the verbal transmission of knowledge.

Key words: thesaurus, information, lake, superiority, agricultural

Резюме

В докладе рассматривается закрепление топонимов в культуре и психологии народа. Так как чем больше выявлено обозначений денотата в топонимических единицах и чем шире его употребление, тем выше вероятность увидеть его коннотации и дополнительную интеллектуальную информацию. Если анализировать культурологическую составляющую значения топонимов, то следует разделить это значение на понятия «посттопонимическое значение» и «тезаурусная информация». Под «посттопонимическим значением» понимаются ассоциации, возникающие у человека с топонимическим названием в результате знакомства с объектом. Посттопонимическое значение представляет собой ментальную сущность, появление которой не связано с вербальной передачей знаний.

Ключевые слова: информация, тезаурус, озеро, предпочтение, сельскохозяйственный

Toponimlər xalqın mədəniyyət və psixologiyasının bütün mürəkkəb kompleksini möhkəmləndirir. Çünki toponomik vahidlərin tərkibindəki denotat nə qədər çox məlum olarsa, onun istifadəsi nə qədər geniş yayılırsa, onun konnotasiyaları və əlavə intellektual məlumatların görülməsi ehtimalı bir o qədər yüksək olur. Əgər biz toponimlərin mənalарının mədəni komponentinin təhlilinə varsaq, bu zaman biz bu mənanı “posttoponimik məna” və “tezaurus məlumatı” anlayışlarına ayırmalı olacağıq. Qeyd edək ki, “posttoponimik məna” dedikdə, obyektlə tanışlıq nəticəsində toponimik adla şəxsə yaranan assosiasiyalar başa düşülür. Posttoponimik məna psixi varlıqdır, onun görünüşü biliyin verbal ötürülməsi ilə əlaqəli deyil. Tezarus məlumatı dünya haqqında kollektiv biliklərin şifahi formada saxlanması təmin edən bir növ universal sistemdir. Posttoponimik mənadan fərqli olaraq, tezaurus məlumatı dil təcrübəsi ilə meydana çıxır, ona görə də onun görünüşü və konsolidasiyası dil hadisələri əsasında həyata keçirilir [Никонов, 1965]. Burada toponimin daxili forması mühüm rol oynayır. Toponimin daxili forması dedikdə isə qavrayış üçün əlçatan olan müstəqil leksik mənaya malik olan formantların, yəni “appellativlərin” işlədilməsindən ibarət olan mənanı təhrik etmək üsulu başa düşülür. Bu baxımdan toponimin daxili forması nominasiya zamanı dil birliyi üçün aktual olan xüsusiyyətləri əks etdirir və tezaurus məlumatının əsas zonasını təşkil edir, onun ətrafında mənanın mədəni komponenti daha da toplanır. Daxili forma yalnız etimoloji təhlil zamanı qorunub saxlanıla, itirilə, danışanlar tərəfindən tanınma və fərqləndirilə bilər.

Motivasiyalı toponimlər onların yaranma şəraiti ilə bağlı tezaurus məlumatlarını ehtiva edir. Onlar bir neçə tematik qrupa bölünməyə imkan verən müxtəlif məlumatlardan ibarətdir.

Fransız dilində olan bütün toponimləri iki böyük sinifə bölmək olar: mənası təbiət aləminə aid olan omonimlər və insan fəaliyyətini göstərən onimlər. Birinci qrupa öz daxili forması, ölçü, forma, dərinlik, topoqrafik xüsusiyyətlər, yerləşmə və s. ilə bağlı olan adlar daxildir, İkinci qrupa tədqiq olunan ərazinin əhalisinin maddi və mənəvi həyatı ilə bağlı adlar (dini fəaliyyət, təsərrüfat fəaliyyəti, ailə münasibətləri, sosial xüsusiyyətlər və s.) daxildir.

Gəlin bu iki qrupu ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Təbiət aləmi. Yeri mənasını ifadə edən toponimlər:

Boulogne-sur-Mer, La Seyne-sur-Mer, Neuilly-sur-Seine, Vitry-sur-Seine, Cosne-Cours-sur-Loire, Cholon-sur-Saône, Aix-en-Provence, Salon-de-Provence, Châlons-en-Champagne (Пежинская О.М. 2005).

Toponimin semantikasi obyektin yeri ilə bağlı ən mühüm məlumatları əks etdirir: oikonimlər üçün bu, böyük su yollarına və ya yerləşdiyi bölgəyə bağlamadır, hidronimlər üçün, əksinə, yaxın yaşayış məntəqələrinə nisbətən nominasiya verilir, onlar başqa su obyektini və ya bölgəni göstərən göstəricilərlə xarakterizə olunmur.

Hidronimlərin fərqləndirici xüsusiyyəti söz yaradıcılığının üstünlük təşkil edən modelidir: coğrafi termin (ümumi isim) + de (sözünü) + oykonim (xüsusi ad). Bu düsturun aktuallığı, birincisi, adda mülkiyyət mənasını çatdırmaq, ikincisi, obyekt haqqında aydın təsəvvür verməyən lazımsız adların dilini təmizləmək istəyi ilə izah olunur. “Lac” hidronimlərini müqayisə edək. “Lac d'Autun və Lac du Temple”. Birincinin yerini müəyyən etmək asandır, bu göl kiçik Otən şəhərində (Dijonun yaxınlığında) yerləşir.

İkinci gölün yerini müəyyən etmək üçün Fransanın coğrafiyasını daha dərinləndirərək, lüğət formasında dəqiq və birmənalı lokallaşdırıcı göstərici olmadığından bu ad mikrotoponimiyanın elementi olmaqla obyekti yalnız çox məhdud insanlar dairəsi üçün lokallaşdırır. Ümumiyyətlə, yalnız xəritəni öyrəndikdən sonra deyə bilərik ki, “Lac du Temple” ölkənin şimal-şərqində, Amans, Brevon, Mato kommunalarının ərazisində yerləşir.

Obyektin xüsusiyyətlərini ehtiva edən toponimlərin keyfiyyət xüsusiyyətləri çoxdur, onlar həm təbiət aləminə, həm də insan dünyasına aid bir çox heterojen xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Məsələn, Villeurbaine, Vitr, Gaillard təbii aləm üçün ən tipik və geniş yayılmış nümunədir.

Noisy-le-Grand, Saint Quantin-le-Petit nümunəsində sema ölçüsü ilə formantların qarşılıqlı əlaqəsi: “grand / petit” və aşağıda müzakirə olunacaq temporal xüsusiyyətlərdən fərqli olaraq, “grand” formantlı toponimin olması heç də “petit” müxalif formantı ilə eyni toponimin mövcudluğunu nəzərdə tutmur.

Rənglərlə əhatə olunan nümunələrə gəldikdə isə diqqət çəkən məqam onunla izah edilir ki, toponomik ad verərkən landşaftın xüsusiyyətlərini əks etdirən və relyefdə üstünlük təşkil edən rənglərdən istifadə olunur. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, “bleu et jaune”, yəni “mavi və sarı” rəng adlarından birinə də olsun toponim-oykonim əmələ gəlməmişdir. Bu, xristian ənənəsindəki mavi rəngin cənnət mənasını verməsi ilə izah edilə bilər, buna görə də onlardan, “yerüstü” məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Məsələn, *Vert-Saint-Denis, Montrouge, La Roche-Blanche, Brunville, Noirlieu*.

Sarı rəng heç vaxt Qərbi mədəniyyətində xüsusi dəyərə malik olmayıb, əksinə, xəyanəti və qüruru simvolizə edən rəng olub. Yalnız 20-ci əsrdə faşist rejimlərinin süqutundan sonra sarı maddi sərvətin və dirçəlişin rənginə çevrildi. Ola bilsin ki, əsrlərin dərinliklərinə qədər uzanan belə bir mənfi iz “jaune - sarı” formatına toponimikada öz yerini tutmaq imkanını verməyib.

“Jaune və bleu” oikonimlərində işlədilmir, lakin göllərin adlarında rast gəlinir, çünki geoloji xüsusiyyətlərdən asılı olaraq su bu çalarlarını ifadə edir. Məsələn, *Lac Blanc, Lac Noir, Vert, Noireau, Lac Bleu, Lac Jaune*(france-pittoresque.com).

Bundan əlavə “*Chêne*” (palıd) formantı ilə əmələ gələn çoxsaylı toponomik adları qeyd etmək lazımdır: *Chêne-Arnoult, Chêne-Bernard, Chêne-Sec, Buxières-aux-Chênes, La Villeneuve-au-Chêne, Lessard-et-le-Chêne*. Bu, bu ağacın Fransada yayılması, eləcə də Qallı ənənələrinə aid dini əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Bu ənənəyə heyvan adları ilə bağlı toponimlərdə daha çox rast gəlinir. Məsələn, *La Vacherie, Cheval-Blanc, Chateau-Renard, Villechien; Lac des Perches, Lac de Rouges Truites, Lac des Hermines, tang au Duc, tang de Pissevaches*. Bu toponimlər arasında Tang au Duc toponimi xüsusilə maraqlıdır, çünki birinci, əsas mənada duc ləkəmi “hərsoq” kimi tərcümə olunur. Bununla belə, duc həm də “bayquş” deməkdir. Məna seçimi bu konstruksiyalar üçün xarakterik olmayan ön söz (artikl à sözünü birləşmiş forması “au” əmələ gətirir) sayəsində edilir, burada “de” önsözünün üstünlük təşkil edir. Ön sözlərin belə işlənmə tezliyi onların mənaları ilə izah olunur, yəni “de” sözünü sahibini, yaxud mülkü, xarakteristikasını bildirir. Beləliklə, “au” sözünə *tang au Duc* toponiminin konkret olaraq heyvana aid olduğunu göstərir [Мерзлякова, 2012].

Bir müqəddəsin və ya ona həsr olunmuş kilsənin adını göstərən toponimlərə fransız dilində həddən artıq rast gəlmək olar. Məsələn, *tang de Saint-Cucufa, Mar Saint-James, tang Sainte Marguerite, Saint Grgoire, Sainte-Agathe*. Bu onunla izah edilir ki, ya yaşayış məntəqələrinin öz adı olmayıb, ya da onun adı sonradan dəyişdirilib. Bu yerlər öz adlarını onu mənəvi və çox vaxt maddi mədəniyyətin

mərkəzi olan kilsə və ya məbədlərdən qəbul edir. Dini semantikaya malik çoxsaylı toponimlərin olması da katolikliyin dünyanın linqvistik mənzərəsinə güclü təsirindən xəbər verir.

Toponimlər yaradılarkən həm ev heyvanlarının, həm də vəhşi heyvanların adlarından istifadə olunur. Lakin oykonimlər üçün ev heyvanlarının adlarına daha çox rast gəlinir, çünki bu tip toponimlərdə konkret yaşayış məntəqəsinin təsərrüfat fəaliyyətinin özəlliyi öz əksini tapır və ya hidronimlər ya su anbarının özündə, ya da ona yaxın ərazidə yaşayan vəhşi heyvanların adları ilə xarakterizə olunur.

Toponimi konkret məhsul istehsalı ilə əlaqələndirən tezaurs məlumatı da tarixən şərtlənir. Beləliklə, Nisedə “fleurs-çiçəklər” tezaurs komponenti var - savon aux violettes de Nice; Lion - ipək, Grasse - ətriyyat, Aubusson - qobelenlər, Valenciennes - krujeva. Konnotativ semantikanın belə komponentlərinin olması, bir tərəfdən, müəyyən yerli kolorit, digər tərəfdən, məhsulun keyfiyyət və qiymətləndirmə xüsusiyyətlərini çatdırmaq üçün istifadə olunur ki, bu zaman konkret semalar və səciyyəvi semantikalar arxa plana keçir. Mənanın konnotativ komponentləri aparıcı rol oynamağa başlayır. Məsələn, Şampan və ya Burqon yüksək keyfiyyətlə əlaqələndirilir və artıq brendə çevrilir.

Fransız dilində toponimin konnotativ komponenti də tarixi məlumatların və onun ədəbi məzmununun birləşməsinə görə inkişaf edir: “*Col de Roncevaux*” toponimi Rolandın mahnısı ilə əlaqələndirilir, deyilənə görə orta əsrlər poemasının qəhrəmanı məhz bu ərazidə vəfat etmişdir. “*Roland, le glorieux vaincu de Roncevaux*” Mədəni konnotasiyalar “cəsarət” anlayışının şifahi şəkildə ifadə olunmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Никонов, В.А. (1965) Введение в топонимику. – Москва, Наука.
2. Мерзлякова, А.В. (2012) Мотивированные микротопонимы: сравнительный анализ семантических особенностей ойконимов и гидронимов. Вестник Нижегородского университета. – Нижний Новгород: ННГУ им. Н.И.Лобачевского. – №1. – Ч. 2. – С. 384–388.

РОЛЬ МЕТАФОРЫ В РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ

Ülviyyə Şahverdiyeva

Bakı Slavyan Universitetinin baş müəllimi

Xülasə

Şübhəsiz ki, müasir dünyamızda reklam mətnləri xüsusi mətn sahələrindən biridir. Reklamın adresatın şüuruna təsiri onun kommunikativ effektivliyi ilə əlaqələndirilir. Reklamı “döyüş hazırlığı” vəziyyətində ekspressiya saxlayır. Amerika media diskursunda bəzi metaforaların təhlilinə keçək. Məlumdur ki, reklam, əsas xarakteristikası semantik planın anlaşılması olan xüsusi bir media diskursudur. Reklamda qarışıqlıq və qeyri-müəyyənlik olmamalı, o, aydın və gözəl bir tərzə malik olmalıdır. Müasir Azərbaycan reklamının universal xarakterə malik olduğu qeyd olunur: bütün dünyada o, kalambur və ya, ümumiyyətlə, işarələrlə oynamağa əsaslanır.

Açar sözlər: media-diskurs, konsept, metafora, məzmun, dünyanın mənzərəsi, ictimai şüur

Summary

The paper aims to study the role of metaphors in the construction of Azerbaijani, Russian and American media discourse. It speaks of the fact that metaphor plays a central role in the structure of advertising discourse. Without a doubt, advertising in the modern world is one of the special text spaces. The impact of advertising on the consciousness of the addressee is associated with its communicative effectiveness. Expression keeps advertising in a state of “combat readiness”. It is noted that modern Azerbaijani advertising is universal in nature: all over the world, it is based on puns or on playing with signs in general.

Key words: media-discourse, concept, metaphor, content, picture of the world, social mind

Вне всякого сомнения, реклама в современном мире представляет собой одно из специфических текстовых пространств. Особенности рекламных текстов в различных языках исследовались на современном этапе многими учеными из разных стран. Одни считают, что реклама бессмысленна, поскольку люди уже не верят ей. Другие считают, что реклама необходима. Так или иначе, но на рекламу тратят огромные деньги. Следовательно, сила воз-

действия рекламы не ставится под сомнение. Ясно, что воздействие рекламы на сознание адресата непосредственно связано с ее коммуникативной эффективностью. Вне всякого сомнения, на рекламу распространяются общие законы языка и речи, дискурса. Рекламу, как и язык, в состоянии «боеготовности» держит экспрессия. Рекламный дискурс – это тот тип дискурса, который характеризуется напряженностью, постоянными поисками экспрессии, нагнетанием ее. Ясно, что далеко не все компоненты дискурса в одинаковой степени решают эту задачу. Одни являются базовыми в этом смысле, другие – только группируются вокруг них. Природа единиц вторичной номинации делает их базовыми средствами дискурса. Передвижение периферийного признака в центр делает его ярким, следовательно, средством-носителем этого признака характеризуется максимальной коммуникативной эффективностью. В структуре текста такие его компоненты носят приоритетный характер. На первом месте среди единиц вторичной номинации, организующих коммуникативную эффективность дискурса, естественно, находится метафора. Это обеспечивается ее компактностью, цельнооформленностью и экономичностью, когда одному означающему соответствует одно означаемое.

Connecting people – Nokia. Это реклама телефона. Здесь метафора также носит незамысловатый характер. Суть ее в очевидной гиперболе, адресат убеждается в том, что его связь с окружающим миром может осуществляться только с помощью Nokia.

Гипербола сама по себе экспрессивна, и, соответственно, она удачно выполняет свою функцию. Механизм работы метафоры и, таким образом, рекламы в целом заключается в воздействии на подсознание адресата. Разумеется, всем ясно, что их связь с людьми осуществляется не через нокиа, но, точно так же как мобильные телефоны вообще стали необходимостью современности, точно так же людям внушается, что именно Nokia – это идеальная связь с окружающими. На самом деле, конечно, можно обойтись без мобильного телефона, что было реальностью нашей жизни четверть века назад. Сегодня уже трудно убедить в этом людей. Расчет рекламы на реализацию идентичного виртуального образа уже не телефона вообще, а именно нокиа.

Реклама представляет собой особый медиа-дискурс, основной характеристикой которого является понятность или доступность смыслового плана. Это закономерно, поскольку коммуникативная направленность рекламы непосредственно связана с необходимостью ее адекватного понимания. Если реклама не понятна, то ни о каком воздействии на сознание адресата и речи быть не может. Реклама должна быть легко запоминаемой и, соответственно, легко воспроизводимой. Она должна избегать путаницы и двусмысленности, иметь четкий и красивый стиль, или стилистическую структуру. Рекламный дискурс должен быть в высокой степени лаконичным.

Mars. Все будет в шоколаде. «Марс» – это название известного шоколада. В современном русском языке существует фразеологическая единица *всё будет в шоколаде*, означающая «всё будет великолепно». Шоколад выступает здесь символом счастья. Реклама строится на устойчивых ассоциациях многих поколений русских людей, для которых шоколад действительно оказался символом огромного психологического комфорта. Можно вспомнить и рассуждения врачей о том, что шоколад значительно улучшает настроение. Таким образом, рекламный текст строится на проверенных ассоциациях, связывающих метафору «шоколад» с современной культурой.

Современная реклама в структурном отношении носит универсальный характер, поскольку во всем мире она строится на каламбуре или на обыгрывании знаков в целом. Она может опираться на игру звуков, морфем или слов и даже словосочетаний. Причина этого явления проста и понятна. Игра позволяет ярче представить смысл, а яркость в свою очередь преследует цель повышения коммуникативной эффективности. Реклама в принципе должна напоминать вспышку молнии и таким образом фиксировать внимание.

“Palaza бүрүн “El”-lə sürün” [ANS TV, реклама журнала “El”]. Данный рекламный текст вообще очень простой. В азербайджанском языке существует употребительное выражение *palaza бүрүн elnən sürün*, которое используется в любой ситуации, где нужно подчеркнуть необходимость солидарности с обществом, не выделяться из общей массы. В данном случае структура пословицы сохраняется полностью, чему способствует совпадение названия жур-

нала “El” со словом *el*, которое означает «край», «народ», «племя». Скорее всего, это же слово вынесено в название журнала, если, конечно, авторы журнала не вкладывают в него особое значение, или если оно не является аббревиатурой. Механизм в основном сводится к следующему. Адресант обращается к хорошо известной метафоре, используя ее афористический потенциал и привязывая к ней собственный предмет рекламирования.

АХРОМАТИЧЕСКИЕ ЦВЕТА В ПАРЕМИО–ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОМ ФОНДЕ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

Könül Əliyeva

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Xülasə

Bu mərkəzə rus və Azərbaycan dillərinin paremiofrazoloji fondunda rəng leksemlərinin nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Əsasən, məqalədə bu dillərdə qara və ağ rənglərin istifadə tezliyi haqqında məlumat verilir. İşin gedişində belə qənaətə gəldik ki, paremiofrazoloji fondada əsasən qara və ağ rənglərdən istifadə olunsa da, qırmızıya da rast gəlinir. Ancaq qırmızı rəngin istifadəsi akromatik rənglər qədər yaygın deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, qara və ağ rənglər kimi konseptuallaşdırılmamışdır; bizim üçün rəng qavrayışından daha güclü idi. Gecə və gündüz iki əks dünya kimi qəbul edilirdi - xeyir və şər, firavanlıq və qaranlıq və s. - bəzi qüvvələrin öz aralarında vuruşması kimi.

Açar sözlər: *rəng, frazeoloji, ağ, qara, qırmızı, fond.*

Summary

This article is devoted to the consideration of color lexemes in the paremiophraseological fund of the Russian and Azerbaijani languages. Basically, the article provides information about the frequency of the use of black and white colors in these languages. In the course of the work, we came to the conclusion that black and white colors are mainly used in the paremiophraseological fund, but red is also found. But the use of red is not as common as achromatic colors. It should be noted that black and white were not conceptualized as colors; it was stronger than color perception for us. Day and night were perceived as two opposite worlds – good and evil, prosperity and darkness, etc. – as some forces fighting among themselves.

Key words *colour, phraseological, white, black, red, fund.*

В докладе рассматривается использование цветообозначений в паремиио-фразеологическом фонде русского и азербайджанского языков. Паремииология – это раздел филологии, посвященный изучению и классификации паремий (пословиц, пословичных выражений, поговорок, загадок, примет и других изречений). Именно на базе данного фонда можно более подробно изучить жизненный колорит данного народа, а также изучение цветофактов, более эффективно исследовать язык фольклорных, особенно средневековых, памятников, язык паремииологического фонда. Если верно, что *«гений, ум и дух нации обнаруживаются в ее пословицах»* (Ф. Бэкон) или *«язык народа всегда теснейшим образом связан с национальным духом»* [Выготский, 1955], то не лучше ли сосредоточить исследовательское внимание на изучении колористических данных этих «окаменевших памятников народной речи»? Эти языковые отголоски древнейших эпох и времени современного человека, по нашему глубокому убеждению, хранят больше информации о системе цветоощущений человека вообще, чем индивидуальный язык того или иного автора, если даже он признанный мастер слова. Однако верно и то, что народ – не менее талантливый автор. Это убеждение натолкнуло нас обратиться к материалу малых жанров фольклора как азербайджанского, так и русского языков.

В паремиио-фразеологическом лексиконе русского и азербайджанского языков цветовая гамма представлена в основном обозначениями *черный и белый*. Хочется еще раз упомянуть о том, что черное и белое – понятия, связанные не столько с колористическим восприятием мира исторически «цветослепыми» народами или средневековым человеком, сколько с восприятием цельного, целостного черно-белого мира, черно-белой организованной физической среды. *Частое использование данных цветолексем может быть и связано с метафорическими понятиями черного и белого цветов, как начала и конца, как жизни и смерти.* Черное и белое осмыслялось не как цвета; это было намного сильнее цветоощущения. День и ночь

воспринимались как два противоположных мира – добра и зла, благополучия и мрака и т.п. – как некие силы, борющиеся между собой.

Включение в список основных цветов черного и белого особой аргументации не требует, во-первых, потому что эти цвета – конститутивное качество физического существования человека (система наличия света и его отсутствия – день и ночь), неотъемлемый атрибут осмысления окружающей природы; во-вторых, во все времена человек эти цвета воспринимал как нечто живое, совмещающее время и пространство.

Изредка некоторые пословично-фразеологические конструкции включают слово «красный». Красный в основном передается в значении красивый. Группа отмеченных конструкций составляет очень небольшой процент относительно всего паремиологического фонда как русского, так и азербайджанского языков. Материал паремио-фразеологического фонда русского и азербайджанского языков дает достаточно материальных иллюстраций, подтверждающих наш тезис.

Следовательно, язык этноса, народа – самое богатое сокровище в плане установления многих вопросов колористики, психологических основ цветовосприятия. Поэтому мы сочли необходимым обратиться к помощи паремио-фразеологических единиц, сохранивших следы не только бытового, но и космогонического представления народа о цветах.

Литература

1. Выготский, Л.С. (1982) Мышление и речь. – Москва: Педагогика, – т.2, – с. 5-360.
2. Гамидов, И.Г. (2001) Философия грамматики афоризмов и пословиц. – Баку: Сабах, – 271 с.
3. Громова, В.В. От Юрия Голодного до Юрия Холодного (этнолингвистический очерк)// Язык как система и деятельность // Всероссийская научная конференция, посвященная 80-летию проф. Ю.А. Гвоздарева. – Ростов-на-Дону, – 2005. – С. 22-25.

О СОЗДАНИИ СИСТЕМЫ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИХ МОБИЛЬНЫХ ТРЕНАЖЕРОВ ПО РКИ

Лёвина Г.М.

Москва, МГПУ, доктор педагогических наук, профессор,
профессор кафедры англистики и межкультурной коммуникации

Xülasə

Məruzədə rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində mobil trenajerlərin növləri tədqiq edilir. Mobil trenajerlərin bəzi xüsusiyyətləri rus dilinin müxtəlif səviyyələrində şərh edilir.

Açar sözlər: mobil trenajerlər, rus dili xarici dil kimi, müxtəlif səviyyələr, sistemlik.

Summary

The necessity of creating mobile simulators in modern educational conditions is shown. The types of mobile simulators are considered when learning Russian as a foreign language at levels A1, A2, B1. Some characteristics that should be taken into account when creating a system of such simulators when studying each level of RuFL are described.

Key words. Mobile simulators, language levels, consistency and sequence of tasks.

Сегодняшнее обучение невозможно представить себе без использования цифровых материалов. Одним из современных видов цифровых сервисов являются мобильные приложения. В 2020 году команда Ed Market.Digital провела очередное системное исследование российского рынка онлайн-образования. Было отмечено, что среди самых сильных трендов — популяризация мобильного обучения. К 2020 году объем мирового m-learning приблизился к \$38 млрд. На 2019 год порядка 47% организаций мира прибегали к мобильному обучению [Исследование..., 2020, 27].

Современная мировая система образования уже довольно давно включила в список дидактических материалов мобильные приложения. Как и все подходы, методики и средства

обучения иностранному языку, использование веб-сайтов и мобильных приложений имеет свои достоинства и недостатки.

Из достоинств можно отметить использование Интернет ресурсов, способствующее развитию речевых навыков. Большое количество аутентичных, постоянно обновляющихся материалов позволяет студентам находиться в виртуальной языковой среде: читать, видеть и слышать образцы современной иноязычной речи и употреблять их в собственной речи. [Семенова 2012, 68]. Т.е. ученик готов заниматься и совершенствовать свои навыки и умения во внеклассное время. За счет возможности прослушивания изучаемого материала на иностранном языке тренируются навыки аудирования, а портативность позволяет решить проблему экономии рабочего места и пространства [Самойлова, 2018, 11]. Достоинством также можно считать положение, что материалы, введенные с помощью картинок или анимации, запоминаются намного лучше, чем сухой текст на экране компьютера [Самойлова, 2018, 21]. Иностранная лексика или грамматические формы запоминаются не только благодаря заучиванию, а еще и благодаря условиям введения.

Один из недостатков Интернет технологий в образовании связан с тем, что «невозможно спрогнозировать, какую фонетическую, грамматическую, стилистическую или смысловую ошибку допустит учащийся. Образование с помощью компьютерных технологий может считаться односторонней формой коммуникации, поскольку учащийся работает самостоятельно, в то время как преподаватель выполняет роль направляющего обучением» [Воевода, 2009, 115].

Реализуемая уже сегодня возможность накопления и передачи знаний с помощью мобильных устройств ставит перед дидактикой актуальные и неотложные задачи по разработке методик и обучающих технологий с использованием таких устройств. Приходится признать, что обучающие мобильные технологии в области РКИ в той или иной степени могут способствовать процессу научения, однако **они бессистемны** и могут быть только вспомогательным элементом обучения [Тимошина, 2020, 231].

Возможность накопления и передачи знаний с помощью мобильных устройств ставит перед дидактикой актуальные и неотложные задачи по разработке методик и обучающих технологий с использованием таких устройств. Поскольку на сегодняшний день мобильные приложения - один из самых распространенных видов тренажеров в обучении иностранным языкам, важно, чтобы они создавались с учетом современного когнитивного типа учащихся, представителей поколения зет и альфа. В число основных характеристик когнитивного типа этого поколения входят: жизнь в интернете, сосредоточенность на себе, рост скорости восприятия информации при одновременном падении от года к году концентрации внимания. Для изучения начального уровня РКИ необходимо создавать предназначенные для самостоятельной работы приложения по различным темам. Это не должны быть разрозненные материалы, каждое такое приложение в идеале желательно создавать как часть общего учебного комплекса по той или иной лексико-грамматической теме, обязательно с автоматической проверкой каждого упражнения.

Какие же типы моб приложений мы должны использовать на начальном этапе изучения РКИ?

Среди уже существующих можно отметить аудиотренажеры, приложения по обучению алфавиту и правилам чтения, лексические и грамматические тренажеры для уровней А1-А2. Изучение русской падежной системы – одна из самых больших трудностей уровня А2. За счет мобильной тренировки падежных форм отрабатывается, автоматизируется навык правильного использования падежей и заучивается новая лексика.

Мобильные приложения позволяют освоить множество словоформ русского языка, а это очень важный компонент обучения, так как словарные формы и формы лексической единицы при употреблении в речи могут сильно различаться: *стол* – *столы* (ударение переходит во множественном числе на второй слог, первый произносится редуцированно, а это в первые занятия приводит студентов в некоторое недоумение). То же самое *окно* - *у окна*, *друг* - *друзья*, *мать* – *с матерью*. Как видим, лексика самая необходимая, а правила образования множественного числа и падежных форм трудно назвать едиными.

Мобильные приложения мы используем в качестве лексико-грамматических тренажеров для самостоятельной тренировки. Поэтому они должны быть яркие, красочные, не скучные, обязательно озвученные и с автоматизированной проверкой, или с программой, которая позволяет сделать только правильный выбор. При этом они должны быть методически грамотными, составляющими определенную пошаговую систему, носить игровой характер. Ученик **должен хотеть** пользоваться этими приложениями. Поскольку по РКИ таких приложений в принципе нет, приходится создавать их самим.

Следовательно, создание а) зрительно выразительных, б) содержательно интересных тренировочных мобильных приложений 3) по отдельным темам каждого уровня, 4) **образующих в целом систему** тренажеров 5) с поступательным введением материала и 6) постоянной тренировкой все более расширяющегося лексического запаса, является очень важной современной методической задачей.

Для уровня В1 также необходима грамматическая тренировка. На данном этапе методической науки таких тренажеров не разработано, хотя именно уровень В1 особо нуждается в цифровой поддержке, поскольку в этот период осуществляется постепенный переход от слов и словосочетаний к изучению различных грамматических структур, включающих некоторые, свойственные научному стилю виды простых предложений (безличные, неопределенно-личные), разные формы осложнения простых предложений и сложноподчиненные предложения.

Структура русского предложения отличается сложным синтаксическим построением, обилием придаточных предложений, причастных и деепричастных оборотов, многообразием синтаксических и морфологических связей. Грамматика РКИ делает акцент именно на безличные, обобщенно-личные, неопределенно-личные, инфинитивные и др. односоставные предложения как на яркую специфическую черту русской грамматической системы, которая вызывает у иностранцев наибольшие сложности при изучении.

Например, в тренажере, посвященном **безличным предложениям**, следует отразить следующие особенности выражения предиката: а) безличным глаголом со значением долженствования, вынужденности, обусловленной возможности, волеизъявления + инфинитив: *С целью достижения достаточно малой погрешности следует аппроксимировать нелинейные характеристики;* б) предикативным наречием со значением возможности/невозможности, желания/нежелания, волеизъявления, а также степени трудности, достоверности, достаточности + инфинитив: *Нужно знать закон Этому закону можно дать наглядное толкование;* в) кратким причастием СВ, в этом случае в безличном предложении не может быть прямого дополнения: *Эти детали редко выполняются так, как указано на рисунке.*

Следующая позиция, подлежащая тренировке при прохождении темы «Безличные предложения» – это определение двух составных частей предиката (модальных слов и инфинитивов), подчас стоящих в разных местах предложения, разделенных другими словами. Для получения более простых систем уравнений **рекомендуется** оси **проводить** так, чтобы они пересекали больше неизвестных сил или были им перпендикулярны.

Названо лишь небольшое количество тем, которые следует тренировать на уровне В1.

Подводя итоги, скажем еще раз, что создание ярких, содержательно интересных тренировочных мобильных приложений по отдельным темам каждого уровня является очень важной современной задачей методики преподавания РКИ.

Литература

1. Величко, А.В. (2000) Существует ли грамматика РКИ? // Формы обучения РКИ в современных условиях. – Междунар. научно-практич. конф.: Материалы и сообщения. – Москва: Диалог-МГУ. – С. 3-7.
2. Воевода, Е.В. (2009) Интернет-технологии в обучении иностранным языкам // Высшее образование в России. – No 9. – С. 110–114.
3. Исследование российского рынка онлайн-образования. (2020). Москва. https://innoagency.ru/files/Issledovanie_rynka_rossiyskogo_online_obrazovania_2020.pdf

4. Самойлова, Т.И. (2018) Использование веб-сайтов и мобильных приложений в обучении иностранному языку студентов вузов. Екатеринбург.

5. Семенова, Д.К. (2012) Особенности использования веб-сайтов в обучении иностранному языку // Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Гуманитарные и общественные науки. – No 148. – С. 68–71.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УЧЕБНО-РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Севиндж Мехтиева

доцент

Бакинский славянский университет

Xülasə

Təhsil Azərbaycan dilində olan məktəblərdə rus dilinin öyrədilməsi əsas vəzifələrdən biridir. Bu vəzifələrə şagirdlərin şifahi nitqinin (bura həm monoloji və həm də dioloji nitq daxildir) inkişafı, öz fikirlərini rus dilində dəqiq, ifadəli çatdırmaq bacarığı və vərdisləri aiddir.

Şifahi nitqin inkişafı müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. İbtidai siniflərdə rus dilinin öyrədilməsi psixoloji qanunauyğunluqlara əsaslanaraq həyata keçməlidir. Rus dili azərbaycan dilində təhsil alan şagirdlər üçün xarici dil olaraq onların kommunikativ nitq fəaliyyətində müəyyən mürəkkəb situasiyalar əmələ gəlir. Bu səbəbdən müəllim işini elə qurmalıdır ki, tədris prosesində optimal üsullardan istifadə etsin.

Açar sözlər: *şagirdlər, nitq, tədris, məktəb, reallıq*

Summary

One of the main tasks of teaching the Russian language in schools with the Azerbaijani language of instruction is to develop in students the skills of fluency in oral speech, both monologue and dialogic, the ability to correctly, clearly and expressively express their thoughts in Russian. Teaching Russian language to primary school students must be built in accordance with the psychological patterns of mastering a non-native language on the basis of the development of communicative speech activity in students.

Key words: *pupils, speech, teaching, school, reality*

Одной из основных задач обучения русскому языку в школах с азербайджанским языком обучения является выработка у учащихся навыков свободного владения устной речью как монологической, так и диалогической, умения правильно, четко и выразительно излагать свои мысли на русском языке. Обучение учащихся начальных классов русскому языку необходимо строить в соответствии с психологическими закономерностями овладения неродным языком на основе развития у учащихся коммуникативной речевой деятельности. Ведущим принципом современной методики обучения русскому языку учащихся-азербайджанцев является принцип коммуникативности, который предусматривает подготовку учащихся к общению, к решению практических задач использования языка как средства общения в различных жизненных ситуациях. Обучение в соответствии с принципом коммуникативности должно строиться с учетом реальных возможностей учащихся.

Коммуникативная направленность обучения выдвигает ряд требований, которые сводятся, во-первых, к максимальному приближению условий обучения к реальному общению и, во-вторых, к учету механизма мотивационной активности учащихся. Для осуществления этих требований все уроки русского языка должны быть уроками обучения учащихся-азербайджанцев речевой деятельности на русском языке, уроками развития устной и письменной речи. В своей работе «Теория речевой деятельности» А.А.Леонтьев отмечает: «... речевой деятельности, как таковой, не существует. Есть лишь система речевых действий, входящих в какую-либо деятельность – целиком теоретическую, интеллектуальную или практическую. С одной речью человека нечего делать: она не самоцель, а средство, орудие, и может по-разному использоваться в разных видах деятельности» [Леонтьев, 1975].

Известно, что устная речь как вид речевой деятельности включает в себя аудирование и говорение, и, чтобы овладеть устной речью как средством общения, большое значение имеет

выработка навыков и умений. Развитие навыков устной речи связано с определенными трудностями. Это в первую очередь выработка речевых автоматизмов, которые обеспечивают реализацию речевого высказывания. Известно, что устная речь на неродном языке требует автоматизированного владения многими элементами языка, т.е. для реализации задач обучения устной речи необходимо в первую очередь выработать навыки владения ее компонентами. «В процессе обучения устной речи имеют значение семантические и ассоциативные связи, необходимые для того, чтобы понять слово или фразу, акустический образ речи, которые в своей совокупности дают возможность учащимся понимать речь окружающих и говорить самому».

Основной формой организации учебного материала является соотнесение ситуации с темой. Зачастую тема подменяется ситуацией, что приводит к осложнению процесса обучения. В учебных целях при создании ситуации в связи с изучением определенной темы необходимо тему подчинить ситуации.

В основу учебных ситуаций в первую очередь могут быть положены речевые контакты учащихся, которые, как известно, соотносятся с определенными сферами общения, в соответствии с которыми и отбираются учебные речевые ситуации.

Выделяются до шести сфер общения. Мы остановимся на тех сферах, которые близки учащимся:

1. Семейная сфера. Эта сфера значительно близка учащимся. Здесь могут быть разговоры с родителями, с братьями, сестрами, дедушками и бабушками о школьных делах, о семейных праздниках, о любимых занятиях.

2. Социально-бытовая сфера. В этой сфере возможны различные речевые контакты – разговор в библиотеке, в билетной кассе, в магазине, на улице с незнакомыми людьми, разговор с товарищами и т.д.

3. Социально-культурная сфера. Она включает реакцию учащихся на те или иные поступки, внешность человека, свое отношение к той или иной книге, фильму, спектаклю и т.д.

4. Сфера игр и развлечений. Игра занимает большое место в жизни школьников как младшего, так и среднего возраста. Особое значение в формировании у учащихся способности к нравственной оценке поступков окружающих и своих собственных имеют ролевые игры. В этой сфере возможны условные отношения, которые не могут сложиться в других сферах общения в силу незначительных социальных контактов школьников.

По мнению В.А.Сухомлинского, дидактическая игра является переходным этапом от игры к учению: «... учение – труд, и его нельзя превращать в игру. Но нельзя поставить китайскую стену между трудом и игрой. Для ребенка игра самое серьезное дело. В игре раскрывается перед детьми мир, раскрываются творческие способности личности. Без игры нет и не может быть полноценного умственного развития» [Сухомлинский, 1974]. Однако не каждая игра носит воспитательно-познавательный характер. Педагогичными можно считать те игры, которые возвышают детей всех вместе и каждого в отдельности – до уровня престижа.

Принятыми ситуациями в начальной школе являются игры «В магазине», «На перемене», «В классе», «Картинка», «Цепочка», «Что? Где?», «Кто в домике живет?» и т.д.

При выделении и отборе учебных речевых ситуаций для начального этапа обучения необходимо учитывать и то, что в ситуациях должна быть отражена вся система жизненных отношений. Коммуникативная направленность обучения русскому языку требует также четкого отбора учебного лингвистического, экстралингвистического и коммуникативного материала в целом, который обеспечил бы сближение речи учащихся на уроке с естественной речью.

При отборе учебных ситуаций необходимо учитывать естественные контакты на русском языке, а это возможно при использовании телевидения, просмотра мультипликационных, художественных фильмов, детских передач, прослушивании пластинок на русском языке (рассказы, стихи, песни, сказки), при разговорах с незнакомыми людьми на улице, во дворе, по телефону. С методической точки зрения для обучения диалогу необходимо проследить, в какой последовательности используется лексический материал, обеспечивает ли он речевые потребности обучаемых, является ли достаточным для обеспечения речевой коммуникации.

С целью формирования и развития умений и навыков устной речи необходимо главным образом проводить ситуативные упражнения и использовать такие виды работы, как составление диалогов, устных рассказов, беседы, пересказы и т.д.

Большую помощь в обучении учащихся начальных классов азербайджанской школы навыкам общения на русском языке могут оказать диафильмы, которые содержат кадры, предусматривающие специальную работу по созданию диалогов с последующим разыгрыванием их в классе, работа по картине, составление небольшого рассказа с опорными словами, а также ответы на вопросы.

Литература

1. Зеленская, А.А. (1973) Психологический подход к исследованию связи между словами. Москва.
2. Леонтьев, А.А. (1975) Теория речевой деятельности. Москва.
3. Сухомлинский, В.А. (1974) Сердце отдаю детям. Киев.

ОТРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТА «НЕБО» ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Сабина Мусаева,

старший преподаватель кафедры Европейских языков
Бакинского славянского университета

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi frazeoloji vahidlərin fransız dilində mədəni və milli şərh mənbələrindən biri kimi «səma» konsepti ilə frazeoloji vahidlərin simvolizmini öyrənmək və təhlil etməkdir. Əcdadların mənəvi həyatının dildə necə əks olunduğunu və qorunub saxlanıldığını öyrənməyə çalışdıq. Dil mədəniyyətin ən mürəkkəb semantikasının açarındır. Bizi yalnız mədəniyyət hadisələri kimi miflər maraqlandırmır, həm də dildə mifoloji dövrün izləri kimi qorunub saxlanılan metafora və frazeoloji vahidlər də maraqlandırır. «Səma» konseptinin semantik sahəsi birbaşa Uca tanrı və onun «ətrafı» (ulduzları) ilə, həyatı impulsların iki qütbü ilə, göyün iki gözü - günəş və ay ilə əlaqələndirilir; nominativ frazeoloji vahidləri hələ tükənməz görünən, dildə davamlı bir canlanma və yaxşılaşma yaşayan səmanın əbədi simvolizmini yaradır.

Açar sözlər: dil, konsept, frazeologizm, simvol, mədəniyyət.

Summary

The purpose of the article is to study and analyze the symbolism of phraseological units with the concept of «sky» as one of the sources of cultural and national interpretation of phraseological units in the French language. We tried to find out how the spiritual life of the ancestors is reflected and preserved in the language. Language is the key to the most complex semantics of culture. We are interested not only in myths as cultural phenomena, but also in the traces of the mythological epoch preserved and settled in the language - metaphors and phraseological units. The semantic field of the concept «sky» is directly connected with the Almighty and his «retinue» (stars), with two poles of vital impulses, with two eyes of the sky - the sun and the moon. Nominative phraseological units create an eternal symbolism of the sky, which still seems inexhaustible, experiencing a constant revival and improvement in the language.

Key words: language, concept, phraseological unit, symbol, culture.

В языке заложен некий механизм, благодаря которому язык может не только сохранить признаки мифологического мышления во времени, но и заново продуцировать их [Маслова, 1999, 60]. Небо в разных языковых картинах мира определяется разнообразными признаками [Хроленко, 2003, 37; Пименова, 2004, 210-213]. Рассмотрим, насколько тесно переплетены между собой миф и язык во фразеологических единицах, содержащих концепт «небо» во французском языке. Концепт «небо» обычно связывается со сверхъестественными силами. «Небо»-местонахождение владык, всесильных, Всевышнего. Небо проявляет свою непостижимость, силу и сакральность. Оно служит символом превосходства, могущества, возвышенности и духовной просвещенности. «Небо (Всевышний)» со своего божественного престола предопределяет судьбы людские. Наше исследование показало, что во французской лингвокультурологии небо является символом:

а) судьбы: *écrit au ciel: cela était écrit au ciel* - это было написано на небесах;
б) радость/нахождения на вершине блаженства (ориентационная метафора, указывающая направление вверх): *être au ciel* - наслаждаться /быть на седьмом небе;

в) божьего дара: *bibl. nourriture du ciel* - досл. «пища с небес», то есть «манна небесная (божья)».

Во французском культурном социуме «небо» символизирует:

а) божий гнев: *coup du ciel* (или *d'en haut, de la Providence*) - дословно «удар с небес (или сверху, от Провидения)», то есть вмешательство провидения;

б) божественное таинство, причащение: *pain du ciel* - причащение; в) небесный дар: *biens du cel* - небесные блага;

г) всевышний судья: *à la face du ciel (en face de Dieu) et des hommes* - перед богом и миром, перед всевышним;

д) рай, царство небесное: *gagner le ciel* (или *le paradis*) - попасть в рай; *le royaume des cieux* - царство небесное, обитель святых.

«Звезда» - знак постоянства, бдительности и устремленности. Звезды как «свита» всевышнего правят судьбой человека. Во французской культуре «звезда» символизирует судьбу и невезение человека, его участь: *naître sous une bonne* (или *heureuse*) *étoile* (или *sous un bon astre, sous une heureuse planète*) - *naître sous une mauvaise étoile* (или *sous un mauvaise astre*) - родиться под хорошей/счастливой (плохой/несчастной) звездой.

Согласно французскому менталитету, *étoile fi lante* - погасшая, упавшая звезда, ассоциируется с желанием (загадать желание), а фразеологизм *croire à l'étoile de* – верить в «счастливую звезду» кого-либо - с поверьем. Солнце и Луна - два глаза неба, два полюса, два витальных импульса. Луна - богиня ночи, владыка снов, символ плодородия и оккультных сил. Луна распоряжается судьбой человека [Телия, 1996, 82]. Во французской лингвокультурологии «Луна» со своими женскими свойствами (восприятие, чувствительность) ассоциируется с сентиментальностью и мечтательной натурой, наслаждением и блаженством: *aller dans la lune* - витать в облаках, мечтать; *claire de lune* - сентиментальность; *lune de miel* - медовый месяц, свадебное блаженство.

Психологи с луной связывают изменчивость настроения: *être dans une bonne (mauvaise) lune* - быть в хорошем (плохом) настроении. Для французского культурного социума фразеологизм *voir la lune à gauche* - увидеть луну с левой стороны - обозначает беду, зло, а фразеологизм *il y a lune* - семейные неурядицы - указывает на семейные неприятности. «Солнце» - повелитель неба, знак мужского начала, неистощаемый источник энергии, тепла, света и жизни. Оно лежит в основе противостояния двух сил в мире - света и тьмы. Символика Солнца во французской действительности оказалась относительно скудной. Солнце символизирует: а) земное благо: *bien au soliel*; б) могущество: *le Roi-Soliel* - Царь-Солнце (подразумевается Людовик XIV); в) наделить человека властью: *le soleil levant* – могущественная личность.

Во французском культурном пространстве «Солнце» представлено эталоном красоты, прекрасного, источником жизни: *bien comme le lever du soleil* - прекрасная как утренняя заря.

Небо в языковой картине мира может быть описано колоративными признаками, под которыми понимаются признаки различных цветов. Наиболее частотным признаком неба выступает 'голубой цвет': *ciel bleu*. На закате небо приобретает оттенки красного цвета, на восходе – желтого, золотого.

Метафора неба-реки-океана устойчива во французском языке: *océan céleste/air; les nuages flottent dans le ciel*.

Итак, семантическое поле концепта «небо» непосредственно связано со всевышним и его «свитой» (звездами), с двумя полюсами витальных импульсов, с двумя глазами неба - солнцем и луной, чьи номинативные фразеологические единицы создают вечную символику неба, которая кажется все еще неисчерпаемой, переживающей постоянное возрождение и усовершенствование в языке.

Литература

1. Маслова, В.А. (1999) Связь мифа и языка // Фразеология в контексте культуры. Москва, Языки славянской культуры. С. 60. 336с.
2. Пименова, Е.Е. (2004) Религиозные признаки концепта небо // Ethnohermeneutik und Antropologie/ Hrsg. Von E.A.Pimenov, M.V. Pimenova. – Landau: Verlag Empirische Pädagogik. – S.210-213.
3. Телия, В.Н. (1996) Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологические аспекты. Москва, Языки русской культуры. -288 с. С 82.
4. Хроленко, А.Т. (2003) Кластерный анализ в лингвокультурологических исследованиях // Концептосфера «НЕБО»: Опыт кластерного анализа. – Курск: КГУ. – С.37.

ПЕРФОРМАТИВНЫЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ НА БАЗЕ СИСТЕМЫ РЕЧЕВЫХ ТАКТОВ

Илаха Халыгова

Бакинский славянский университет, преп.

Xülasə

Tezis nitq aktları sisteminə əsaslanaraq xüsusi yer tutan bir hissəli nominative cümlələrə- icraedicilərə həsr edilmişdir. Performativ nitqlərin linqvistik mahiyyəti ondan ibarətdir ki, danışan nitqi söylədikdən sonra bu deyimən gös-tərdiyi hərəkətləri yerinə yetirir. Beləliklə, icraedicilər ifadədə göstərilən hərəkətə ekvivalent olan ifadələrdir, yəni “demək-etmək ilə eynidir”. Performativ nitqin bu xassəsinə “self- referensiallıq”- yəni bu nitqin mənası “özünə” uyğun gəlmədikdə semantic “özünütəminetmə” deyilir.

Açar sözlər: təktərkiibli adlıq cümlələr, nitq aktu, pragmatik məqsəd, performativ ifadələr

Summary

The thesis is devoted to one-part nominative sentences-performative, which occupy a special place based on the system of speech acts. The linguistic essence of performative utterances lies in the fact that the speaker, having uttered the utterance, performs the actions indicated by this utterance. Performatives, therefore, are statements that are equivalent to the action indicated in the statement, i.e. «to say is the same as to do». This property of performative utterances is called «self-referentiality» – semantic self-sufficiency, when the meaning of the utterance does not correlate «with itself». Performative units, as a rule, function within the framework of the present tense. These sentences cannot contain negative forms or modal words.

Ключевые слова: односоставные номинативные предложения, речевой акт, прагматическая цель, перформативные выражения.

В современной синтаксической теории широко разрабатываются вопросы речевых актов. Принято считать, что система речевых актов связана с системой речевых установок, которые представляют цели, задачи, реализуемые говорящим. Каждый раз, произнося какое-то высказывание, говорящий добивается какой-то цели. Перформативное высказывание – это конструкция, равная себе, сказать означает осуществление самого действия. Таковы, например, «Клянусь богом!» (сказал, значит поклялся), «Сукин сын!» (сказал, значит выругался), «Добрый путь!» (сказано-произнесено, значит пожелание состоялось) и т.п.

Устойчивая знаковость перформативных ОНП выражается также в том, что они, как правило, и по семантике, и по форме связаны с формой настоящего времени и не содержат в себе отрицание или модальные слова. «... Действие в этих единицах разворачивается одновременно с моментом речи» [Богданов, 1983].

Реализацию действия в момент речи здесь, что можно видеть из примеров, следует квалифицировать как единый акт «действие-речь», как сопряженные компоненты единого словесного акта:

– Послушай, дай мне честное слово, что ты больше не будешь курить, – сказал Евгений Петрович.

– Честное слово! – запел Сережа, надавливая карандаш и нагибаясь к рисунку. – Честное слово!... (А.Чехов. Дома).

«Перформативные высказывания не информируют о каких-либо, независимых от них, фактах действительности, а создают их сами» [Романов, 1984]. То, что ОНП конструкции-перформативы всегда несут печать сопряженности в них номинации, квалификации и отмеченной жанровой семантики автореферентности (обозначение самого себя), можно показать на тех примерах, когда ОНП-перформативы выражаются конструктивно двусоставным предложением.

По признаку наличия /отсутствия устойчивой воспроизводимости среди ОНП-перформативов выделяются две группы:

1. Конструкции фразеологизированные и 2) Конструкции, создаваемые в зависимости от структуры ситуации (на основе образного мышления говорящего). В группу фразеологизированных конструкций входят традиционно устойчивые структуры со значением брани, ругательства, клятвенного заверения или похвалы (Сукин сын!; Подонок!; Мошенник!; Негодяй!; Сволочь!; Вот те крест!; Честное слово!; Слово офицера!; Молодчина!; Истинный бог!; Умница! и т.п.). В группу ситуативно создаваемых единиц входят такие, как: Старый дурак!; Ослиная челюсть! Ослиный хвост! Собачья порода!; Гнилое отребье! Самозванец эдакий! Пьяная харя! Пьяная морда!; Прелестное создание!; Умница какая! и т.п.

Семантическую разноплановость некоторых типов ОНП-перформативов отмечают многие исследователи. В предложениях типа «Молодец!», «Умница какая!» «оценка может быть выражена качественно-оценочным существительным и сочетанием прилагательного с существительным, обозначающим лицо...» [Бабайцева, 1968]. Говоря об отношениях синонимии между односоставными /двусоставными оценочно-качественными единицами (Молодец!), С.И.Груздева отмечает, что они могут быть дополнены местоимением, подлежащим без существенного изменения семантики предложения. «Однако это сходство не переходит в тождество. Отношения между *N* и *молодец* ограничены отношением зависимого... признака-оценки к своему носителю. Отношение же оценочной конструкции «Молодец!» к окружающему контексту значительно сложнее. Здесь обнаруживаются многочисленные намеки, смысловые и эмоциональные вариации интонации, возникающие в связном тексте...».

ОНП-перформативы, на наш взгляд, следует определять (в силу их абсолютной метафоризации) как «набор готовых предикативных смыслов, которые в значительно большей степени, чем прямые, хранят в себе эстетическую эмоциональную оценку... Переносные смыслы, метафоры необходимы (в языковой системе – И.А.) не только как результат отражения мира, но и как образец, эталон такого отражения».

Литература

1. Бабайцева, В.В. (1968) Односоставные предложения в современном русском языке. Москва: Просвещение, 160 с.
2. Богданов, В.В. (1983) Иллокутивная функция высказывания и перформативный глагол // Содержательные аспекты предложения и текста. Калинин: Изд. КГУ, с.27-37.
3. Романов, А.А. (1984) Прагматические особенности перформативных высказываний // Прагматика и семантика синтаксических единиц. Калинин: Изд. КГУ, с.36-92.

XX ƏSR AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA YENİ CƏRƏYANLAR VƏ ŞƏRQ MƏSƏLƏSİ

Süsənbər Ağamalıyeva

Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı

Summary

This article draws attention to the emergence of the modernism movement in American literature from the beginning of the 20th century brought a number of innovations to American literary studies. In that period, writers' search for a new style and theme is noticeable. Writers' works mainly expressed their feelings about living in modern times - some positive, some negative images. Their style became more complex, experiments were enough, and in general, the emerging style began to take on a more dynamic character, which is called "modernism". As a result, it can be said that the 20th century American literature attracts attention in terms of a very rich past and the emergence of new literary trends. In addition, it should be noted that the struggle and life philosophy of the writers who are the creators of

the literature of this period attract attention due to their similarity with Eastern philosophy and Eastern life, which opens a wide path for future research.

Key words: *American literatura, Ernest Hemingway, Ezra Pound, the lost generation, Eastern life*

Резюме

Возникновение в американской литературе с начала 20 века движения модернизма внесло ряд новшеств в американское литературоведение. В этот период замечен поиск писателями нового стиля и темы. Произведения писателей в основном выражали их переживания по поводу жизни в современности - какие-то положительные, какие-то отрицательные образы. Их стиль усложнялся, экспериментов хватало, и в целом формирующийся стиль стал приобретать более динамичный характер, который получил название «модернизм». В результате можно сказать, что американская литература XX века привлекает внимание очень богатым прошлым и появлением новых литературных течений. Кроме того, следует отметить, что борьба и жизненная философия писателей, являющихся творцами литературы этого периода, привлекают внимание своей схожестью с восточной философией и восточной жизнью, что открывает широкий путь для будущих исследований.

Ключевые слова: *Американская литература, Эрнест Хемингуэй, Эзра Паунд, потерянное поколение, восточная жизнь*

XX əsr Amerika ədəbiyyatı zəngin tarixi yol keçmiş və bu dövrün ədəbiyyatında bir sıra yeniliklər öz əksini tapmışdır. XX əsrin əvvəllərindən etibarən Amerika ədəbiyyatında modernizm cərəyanının meydana gəlməsi, Amerika ədəbiyyatşünaslığına bir sıra yenilikləri də gətirib. Həmin dövrdə yazıçıların yeni üslub və mövzu axtarışı nəzərə cərpacaq dərəcədə özünü göstərir. Yazıçıların əsərlərində əsasən müasir dövrdə yaşamağa dair hissləri- bəzilərdə müsbət, bəzilərdə isə mənfi obrazlarla ifadə olunurdu. Onların üslubu daha da mürəkkəbləşdi, təcrübələr kifayət qədər idi və ümumilikdə yeni meydana çıxan üslub daha dinamik xarakter almağa başladı ki, cərəyanı “modernizm” adlandırılır. Ezra Pound (1885-1972) iyirminci əsrin ən nüfuzlu şairlərindən biri idi. O, ABŞ-da anadan olub, lakin uzun müddət Avropada yaşayıb və bir çox dillərdə danışib. Ona görə də Amerika tarixinin ən mürəkkəb yazıçılarından biridir və o, Amerika tarixində yeni pioner kimi iştirak edirdi. Onun üslub və hərəkətlər - təxəyyül (sözlər oxucunun zehmində şəkillər yaradır) və ya burulğan kimi nüfuz edirdi. Onun ən mühüm və tanınmış əsəri əsər Cantos adlanır. Bunundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, Çikaqo İntibahı İllinoys şairlərindən ibarət hərəkətin görkəmli nümayəndələrindən biri Karl Sandburqdur (1878-1967). O, Amerikanın gələcəyinə nikbin baxırdı. Onun “Çikaqo” şeirlərində əsasən Amerikanın parlaq gələcəyinə olan inam özünü ritmik şəkildə əks edirdi.

“İtirilmiş nəsil” ifadəsi ilk dəfə olaraq Amerika ədəbiyyatında bir qrup yazıçıya istinad etmək üçün Gertrude Stein tərəfindən icad edilmiş bir ifadədir. O, özünü dünyaya yad hiss edirdi və dünydan heç bir zövq almayan gənclərdən yazırdı. Stein gündəlik həyat tərzini çətinliklər içərisində keçirən və ya zəngin olmaq arzusu ilə yaşamaq istəyən gənc mühacir yazıçıların ağır həyat tərzini təsvir etmişdir. Onun bəhs etdiyi gənc yazıçıların qrupuna Ernest Heminqvey, F.Scott Fitzgerald, Gertrude Stein, Con Dos Passos və Uilyam Folkner daxildir.

Ernest Heminqvey (1899-1961) Amerika ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndəsidir. Onun yazı tərzı çox sadədir, lakin hekayələri aysberq üslubu ilə seçilir. Tədqiqatçılar Onun romanlarının barədə yazırlar ki, siz onun yalnız səkkizdə birini görürsünüz, qalanı isə gizlidir. “Qoca və dəniz” (1952) romanı ona Nobel mükafatı qazandırır. Romanın qəhrəmanı Şərq mübarizkarlığını Santyaqo adlı balıqçı-insanla təbiət aləminin mübarizəsini göstərir. O, böyük balıqdır və mən onu inandırma- lıyam, deyə düşündü. Mən heç vaxt onun nə gücünü, nə də nə olduğunu öyrənməsinə imkan vermə- məliyəm. O, qaçışı edə bilərdi. Mən onun yerində olsaydım, indi hər şeyi qoyub nəse qırılana qədər gedərdim. Amma, Allaha şükür ki, onları öldürən bizim qədər ağıllı deyillər; baxmayaraq ki, onlar daha nəcib və daha bacarıqlıdılar. Qoca çoxlu böyük balıq görmüşdü. O, min funtdan çox olan çox şey görmüşdü və görmüşdü həyatında bu boyda iki balıq tutdu, lakin heç vaxt tək. İndi tək və qu- rudan uzaqda, o, ən böyük balığa cəld idi. Balıq indiyə qədər görmədiyi və eşitmədiyindən daha bö- yük idi və sol əli hələ də onun sıxılmış caynaqları kimi sıx idi. qartal kimi idi. Hekayənin əxlaqını “insan məhv edilə bilər, amma məğlub olmaz” kimi yekunlaşdırmaq olar.

“Günəş də doğar” romanı mühacirətdə içki içən, eşq macəraları yaşayan bir qrup gənc yazıçı haqqındadır, “Öküz döyüşləri”, bütün bunlar heç bir zehni məmnuniyyət olmadan yaşayan, eyni zamanda “Əlvida, silah” və “Əcəl zəngi” romanları da Heminqveyin Avropadakı müharibə hesabət- ləri kimi xarakterizə edilir.

F. Skot Fitzgerald (1896–1940) "Böyük Qatsbay" (1925) filmi ilə məşhur olan yazıçıdır. Bu Cey Qetsbi adlı sirli varlı adamla tanış olan Nik Carravay haqqında qısa roman. Gatsbay dəbdəbəli ziyafətlərə vaxt sərf edir, lakin bu onu xoşbəxt hiss etdirmir. Bu kitab iyirmin əsrin iyirminci illərində də yüksək cəmiyyətin mənfi cəhətlərini göstərir. "Maraqlı hadisə Benjamin Button" tərs qocalmadan əziyyət çəkən bir insan haqqında qısa hekayədir.

Uilyam Faulkner (1897-1962) Amerikanın cənubunun tanınmış yazıçılarından biridir. O, yazılarını Missisipidəki uydurma Yoknapataşfa qraflığında yerləşdirdi. O, kitablarında cənub aristokratiyasının süqutuna diqqət yetirir. Onun mətnləri tez-tez çox tələbkar olur, oxucu bəzən kimin nə dediyini bilmirdi. O, "Səs və qəzəb", "İşıq" və ya avqust ayında yazdı. Avşalom, Avşalom!

Sinclair Levis (1885-1951) Amerikanın Orta Qərbindən olan Nobel mükafatına layiq görülən ilk satirik yazıçı idi. Onun ən yaxşı romanı "Babbit"dir. Bu roman tipik bir orta təbəqədən olan insanın hekayəsindən bəhs edir.

Con Steinbek (1902-68) bütün dövrlərin ən yaxşı tanınmış sosial tənqidçi yazıçılarından biridir. Onun üslubu çox realdır, istismar olunanlar haqqında yazıları cəmiyyətin dərinliklərinə düşən insanların çətinliklərini aydın göstərir. "Siçanlar və İnsanlar" romanı iki evsiz fermerlər haqqındadır. "Qəzəb Üzümlü" yazığının ən məşhur romanıdır və bu romannın qəhrəmanı Joadın həyat hekayəsidir.

Nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, XX əsr Amerika ədəbiyyatı çox zəngin bir yol keçmiş və yeni ədəbi cərəyanlarının yaranması baxımından diqqəti cəlb edir. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, bu dövr ədəbiyyatının yaradıcısı olan yazıçıların mübarizəsi, həyat fəlsəfəsi Şərq fəlsəfəsi və Şərq həyatı ilə oxşarlığı ilə diqqəti cəlb edir ki, bu fakt da gələcək araşdırmalara geniş yol açır.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ TARİXİ KEÇMİŞƏ MÜRACİƏT

Ayna Babazadə

Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

Summary

Thesis talks about the appeal to the historical past in artistic works. It is stated that this topic is always relevant. In historical works, the images of literary and historical figures are created along with the events of the period. Addressing history and people's past has been one of the topical topics for writings in the last century. The great leader Heydar Aliyev also paid special attention to works written on historical topics. Unlike the historian who refers to the historical past, writers can also use artistic imagination. Historical sources have always been a reference point for writers.

Key words: *Historical reality, artistic reality, historical thinking, reference to the past, writer's method.*

Резюме

В докладе говорится об обращении к историческому прошлому в художественных произведениях. Утверждается, что эта тема всегда актуальна. В исторических произведениях образы литературно-исторических деятелей создаются наряду с событиями того периода. Обращение к истории и прошлому народа было одной из актуальных тем для писателей в прошлом столетии. Великий лидер Гейдар Алиев также уделял особое внимание произведениям, написанным на исторические темы. В отличие от историка, обращающегося к историческому прошлому, писатели могут использовать и художественное воображение. Исторические источники всегда были ориентиром для писателей.

Ключевые слова: *историческая реальность, художественное воображение, историческое мышление, обращаться к прошлому, писательский метод.*

Bədii əsərlərdə tarixi keçmişə müraciət hər zaman aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Keçmişdə baş vermiş hadisələr, adət-ənənələr, milli-mənəvi dəyərlər və s. hər zaman ədəblərimizin maraq dairəsində olmuş və tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. XX əsrin 30-cu illərinin başlanğıcında M.S.Orudubadi və Y.V.Çəmənəminli ilə yola çıxan tarixi roman janrı çox az müddətdə böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Anatoli Zöhrəbəyov, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlal, Ənvər Məmmədخانlı, Əyyub Abbasov, Çingiz Hüseynov, İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov, Ə.Cəfərzadə, Fərman Kərimzadə, Əlisa Nicat, Cəlal Bərgüşad, Mövlud Süleymanlı, Mahmud İsmayılov və b. tərəfindən davam və inkişaf etdirilən bu janr məzmun, forma, süjet, struktur baxımdan dəyişmiş və yenilənmişdir. Bu yazıçıların əsərlərində xalqın milli tarixi düşüncəsinin ən mühüm hadisə və şəxsiyyətlərinin obrazı yaradıl-

mışdır. M.S.Ordubadinin “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm”, Y.V.Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı”, “Qan içində”, A.Zöhrəbəyovun “Odlu diyar”, M.İbrahimovun “Gələcək gün”, “Pərvanə”, M.Cəlalin “Yolumuz hayanadır”, Ə.Abbasovun “Zəngəzur”, Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi”, İ.Hüseynovun “Məhşər”, İ.Şıxlının “Dəli Kür”, Ə.Məmmədخانının “Babək”, F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü”, Elçinin “Mahmud və Məryəm”, “Ölüm hökmü”, F.Eyvazlının “Qaçaq Kərəm”, C.Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc”, Ə.Nicatin “Mirzə Şəfi Vazeh”, “Qızılbaşlar”, M.İsmayılovun “Xaqani”, “İki od arasında”, “Uzun Həsən”, M.Süleymanlının “Köç”, S.Rüstəmxanlının “Difai fədailəri”, “Şair və şər”, “Göy tanrı” və s. əsərlərində bu və ya digər şəkildə tarixə müraciət olunmuşdur. Ümumilikdə götürdükdə, roman janrının təşəkkülündə, bütün ziqzaqlara, ideoloji sapıntılara baxmayaraq, yola saldıığımız əsr böyük bir mərhələ hesab olunur. Bu əsərlərdə tariximizin minillikləri, dövrün ayrı-ayrı hadisə və şəxsiyyətləri bədii tədqiq obyektinə çevrilmiş, ruhu, məzmunu, fəlsəfəsi, xalqın məişəti təsvir edilmişdir. Xalqın düşüncəsi, həyat tərz, məənəvi-əxlaqi problemləri, etnoqrafik xüsusiyyətləri tarixilik və bədilik kontekstində yenidən canlandırılmışdır. Yazıçılar əsərlərində vətən tarixinin yaddaqalan hadisəsini, xalqın tarixi taleyində rol oynayan məsələləri bədii cəhətdən işıqlandırmışlar. Bu əsərlərə kompleks yanaşdıqda keçmişimizin tarixi xronikasının ədəbi-bədii mənzərəsinin xronoloji ardıcılığını aydın görmək olar.

Tarixə, xalqın keçmişinə müraciət son bir əsrdə yazıçılar üçün ən aktual mövzulardan biri olmuşdur. Bu, həm də sovet siyasi sistemində unudurulmağa çalışılan tariximizin yenidən bədii şəkildə yazılması, tarixi-bədii salnaməsinin yaradılması deməkdir. Sovet hakimiyyəti illərində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında tarixi mövzuda yazmağın ciddiliyini önə çəkərək demişdir: *“...tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan ədəbi əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılmalıdır”* [Əliyev, 1981].

Azərbaycan tarixi romanı özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, dünya ədəbiyyatına daha çox inteqrasiya olunaraq tarixi gerçəkliyin ifadəsində yeni yanaşma formalaşıdır bilmişdir. Ötən əsrin 60-cı illərindən tarixi mövzuya artan maraq ədəbiyyatşünaslığın da diqqətini onun araşdırılmasına yönəltməliydə. Çünki tarixi nəsrin bu illərdən başlayan kəmiyyət uğurları ədəbiyyatçıların, tənqidçilərin, tarixçilərin, etnoqrafların da diqqətini bu janra yönəltməli və tarixlə bədii düşüncənin sərhədlərini müəyyən etməli idi. Tarixi romanların artmasına rəğmən, onun araşdırılmasında adekvatlıq o qədər də müşahidə olunmur. Lakin bir müddət sonra tarixi janr ən məhsuldar bədii ifadə formalarından birinə çevrilir. Bu zaman tarixi janrın tipologiyası müxtəlifləşdiyi kimi, tarixi konsepsiya və fəlsəfi baxışın bucağı da zənginləşir. Hər bir xalq özünün keçmişinə müraciət etməklə həm də bugününü və gələcəyini müəyyənləşdirməyə çalışır. Ancaq bunu etmək də hər yazıçıya müyəssər olmur. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, tarixə kompleks yanaşma və müasir baxış lazım gəlir. Keçmişdən yazmaq heç də yalnız keçmişə öyrənmək mənasına gəlmir (bunun üçün tarixşünaslıq və tarixçilər vardır!), həm də tarixi hadisələri müasir dövrlə sintez etmək, tarixin, hadisənin mahiyyətini, fəlsəfəsini açmağı şərtləndirir. Tarixi romanlara münasibətdə Y.Andreyev, S.Bronevskiy, Q.Lenobl, V.Oskotski və digərlərinin maraqlı yanaşmaları var. Məsələn, Polşa yazıçısı Tadueş Qolıya görə tarixə müraciət müasir hadisələrin mənasını daha dərinləndirən açmaq və anlamaq üçündür. Onun *“Keçmiş dövrə ona görə müraciət edirəm ki, müasir həyatı daha yaxşı dərk edirəm və həyatda öz yerimi tuta bilim”* [Горский, 1963], – fikirlərində böyük bir həqiqət vardır. Fikrimizcə, yazıçının bu fikrində tarixi roman janrının mahiyyəti ən yaxşı şəkildə ifadə edilir.

Hər hansı bir tarixi mövzuda əsər yazarkən yazıçı, həmin dövrün tarixi hadisələrini, mühiti, yaxud həmin şəxsiyyətlə bağlı mənbələri hərtərəfli öyrənməklə kifayətlənmir, bu tarixi hadisələrə yeni həyat, yeni məzmun və can verir. Məsələn, ilk tarixi roman müəllifi V.Skott əsərlərini yazmazdan əvvəl yazdığı dövrə, hadisələrə aid sənədlər, faktlar toplayır, yalnız bundan sonra əsərini yazmağa başlayırdı. M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənəminli kimi ilk klassik tarixi romançılarımız da eyni yolla getmişlər. M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanının yazılması zamanı tarixi faktlara müraciəti bunu deməyə əsas verir. Y.V.Çəmənəminlinin “Qızlar bulağı” əsəri də tarixi araşdırmaların bədii təxəyyüldə ifadəsi kimi ortaya çıxır. Əlbəttə, yazıçı bununla heç də hər hansı bir tarixçinin vəzifəsini öz öhdəsinə götürmək fikrinə düşmür. Heç belə bir məqsədi də yoxdur. Çünki onun məqsədi

tarixi təkrar etməkdən, tarixi xronoloji cəhətdən təsvir edərək onun surətini çıxarmaqdan ibarət deyil. Yazıçının əsas məqsədi həyat hadisələrinə sadıq qalmaq, dövrü doğru-düzgün təsvir etməkdir. Elə yazıçını da tarixçidən, yaxud tədqiqatçıdan fərqləndirən məhz budur. Yazıçı çalışır ki, tarixi həqiqətlərə mümkün olduğu qədər sadıq qalsın, tarixin fəlsəfi, etnoqrafik, etnopsixoloji dərkini realılıqla göstərə bilsin. Onun keçmişi təsvir edərkən tarixə aid mənbələrə baş vurmaı da məhz buradan irəli gəlir. Tarixi mənbələr, yaxud faktlar və sənədlər yazıçıya bu zaman bir istinad nöqtəsi olur, onun keçmişə baxışına işıq tutur.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H. (1981) Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında çıxışı // Kommunist. 8 iyun. s.1-3
2. Горский, И.К. (1963) Польский исторический роман и проблема историзма. Москва: Издательство Наука, 264 с.

UİLYAM QOLDİNQİN “VARİSLƏR” ROMANINDA TƏKAMÜL VƏ MƏNƏVİ İNKİŞAF MÖVZUSU

Günay Baxşıyeva
Bakı Dövlət Universiteti

Summary

The thesis is devoted to the topic of evolution and spiritual development in the novel "The Inheritors" by William Golding, a prominent representative of English literature of the 20th century. Throughout his creativity, the great writer, who searched for the source of the evil and cruelty that comes from within human, addressed such universal and relevant topics as human and society, human and civilization, moral improvement of human, the ratio of spiritual and material in mankind. In the novel "The Inheritors", William Golding addresses the problem of how evolution and spiritual development are related. Although the writing of the novel was inspired by the ideas of another famous English writer, Herbert Wells, the main topic of the novel reveals the writer's new approach to the subject of evolution and spiritual development and expresses the universal truth about humanity. In the thesis, Wells's views on evolution were compared with Golding's view on the theory of evolution, and the novel "The Inheritors" was analyzed.

Key words: William Golding, novel parable, Herbert Wells, evolution, English literature.

Резюме

Доклад посвящен теме эволюции и духовного развития в романе «Наследники» Уильяма Голдинга, видного представителя английской литературы XX века. На протяжении всего своего творчества великий писатель, искавший источник зла и жестокости, исходящих изнутри человека, обращался к таким общечеловеческим и актуальным темам, как человек и общество, человек и цивилизация, нравственное совершенствование человека, соотношение духовного и материального в человеке. В романе «Наследники» Уильям Голдинг обращается к проблеме взаимосвязи эволюции и духовного развития. Хотя написание романа было вдохновлено идеями другого известного английского писателя Герберта Уэллса, его проблематика раскрывает новый подход писателя к теме эволюции и духовного развития и выражает универсальную истину о человеке.

Ключевые слова: Уильям Голдинг, роман-притча, Герберт Уэллс, эволюция, английская литература.

Məşhur ingilis yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Uilyam Qoldinqin bütün yaradıcılığının əsas problemlərindən biri insan təbiətində xeyir və şər nisbəti məsələsi və əlbəttə ki, bununla birbaşa əlaqəli olan insan və sivilizasiya problemidir. 1955-ci ildə işıq üzü görən sayca ikinci roman-pritçası olan “Varislər” əsərində müəllif insan təbiətindəki şərin başlanğıcının axtarışına çıxır və bu başlanğıcın axtarışında uzaq əcdadlarımızın dünyasına yollanır.

İkinci romanında da Qoldinq ənənəsinə sadıq qalaraq başqa bir müəlliflə polemikaya girərək indiyə qədər qəbul edilmiş müəyyən fikir və ideyaları yenidən qiymətləndirərək, öz baxışını ortaya qoyur. “Varislər”də belə bir istinad nöqtəsi kimi Herbert Uellsin “Sivilizasiya tarixindən oçerk-lər”ində və “Qorxunc xalq” hekayəsində ifadə etdiyi fikirlər olur.

Herbert Uells “Qorxunc xalq” hekayəsində neandertal insanların yeni tipli insanlar tərəfindən sıxışdırılmasının bədii təsvirini verir və neandertalları vəhşi, amansız, yeni insanlara düşmən münasibət bəsləyən varlıqlar kimi göstərir. Yeni insanlar uşaqlarını yeyilməkdən, hücumdan qorumaq üçün öz vəhşi sələfləri ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalırlar və təbii ki, onlardan daha ağıllı,

bacarıqlı olduqları üçün nəhayət bu "qorxunc insanlar"ın axırına çıxırlar. Uellsə görə yeni insanların hərəkətinə tamamilə bəraət qazandırmaq olar, çünki onlar öz inkişafında neandertallardan yüksəkdə dayanırlar və onların şüuru "... gizli arzuları və ümidləri, gülüşü və fantaziyaları, yuxuları və xəyalları ilə" maksimum dərəcədə bizim şüurumuza yaxındır [Уэллс, 2004]. Herbert Uells bu qənaətə gəlirdi ki, əqli inkişafında yüksələn insanın mənəvi keyfiyyətlərində də inkişaf baş verir. Başqa sözlə, insanın intellekti nə qədər yüksəkdirsə, onun mənəvi dəyərləri də bir o qədər zəngindir.

Qoldinq ingilis fantastın inkişaf nəzəriyyəsi haqqında bu nikbin baxışlarını bölüşür. "Varislər" in müəllifi Herbert Uellsin "Tarix oçerkləri"ni rəasionalist olan atasının yüksək qiymətləndirdiyini və buna görə də, bu əsərin həyatında böyük rol oynadığını qeyd etmişdi [Baker, 1965]. C. Baylza müsahibəsində isə "Tarixi oçerklər" haqqında Qoldinq bunları demişdi: "Bu kitabda təkcə humanizm deyil, həm də hansısa bir gizli nikbinlik var... Başa düşürsünüz, ehtiva edilir ki, insanda sosial təkmilləşməyə müəyyən qabiliyyət qoyulmuşdur ki, bu bəlkə də, belədir, lakin bu zamanda mən bunu tapa bilmədim, buna görə yenə də Uellsin kitabına müraciət etdim, onun bütün istinadlarını nəzərdən keçirdim və qərara gəldim ki, mən onunla razı deyiləm" [Байлс, 1973]

Qoldinq elm və rəasionalizmin xilasedici gücünün inkarını hələ ilk romanında yəndəmsiz və yaxşı görməyən oğlanın obrazında canlandırmışdı. Bu obrazın hətta adı da yox idi, sadəcə ona həmişəlik verilmiş ləqəbi var idi – Piqqi (Donuz balası). "Milçəklər kralı" romanına ön söz yazan M.M.Zinde bu obrazı belə qiymətləndirmişdi: "Piqqinin başlıca bədbəxtliyi ondan ibarətdir ki, rəasionalizm onu hər şeyi sadələşdirməyə, hər şeyi ağılabatan, məntiqi əsasa gətirməyə məcbur etməklə həyatın mürəkkəbliyini, çoxplanlılığını dərk etmək imkanı vermir" [Зинде, 1990].

Uellsin "Tarixi oçerklər"i və "Qorxunc xalq" hekayəsi Qoldinqin "Varislər" romanının yaranması üçün təkan nöqtəsi olsa da, Qoldinqin sözügedən romanının problematikası ümumilikdə, Uellsə ədəbi polemikadan daha geniş və daha universal alındı. "Varislər" romanında Qoldinq təfəkkür və mənəvi inkişaf, insanın əxlaqi təkmilləşmə qabiliyyəti, sivilizasiyanın inkişafı və nəticədə yaranan fəlakətlər haqqında universal və qlobal düşüncələrini ifadə edir.

Qoldinq əsərini Herbert Uellsin "Sivilizasiya tarixindən oçerklər"indən verilmiş epigraf ilə başlayır. Bir çox tənqidçilər "Sivilizasiya tarixi oçerkləri"nin Qoldinq üçün neandertalların həyat tərzini, xarici görünüşü və s. barədə informasiya mənbəyi rolunu oynaması ehtimalını istisna etmirlər. Məsələn, B.Oldsi və S.Vayntrub Qoldinq haqqında tədqiqatlarında qeyd edirlər: "Kim ki, kitabı oxuyub və detektivlik oynamaq istəyir, "Varislər"də asanlıqla "Tarixi oçerklərə" çoxlu sayda istinadlar tapacaqdır" [Oldsey, Weintraub, 1965]. Lakin müəlliflər onu da qeyd edirlər ki, epigrafin əsas funksiyası – "antitezis üçün nəzərdə tutulan tezis" olmaqdır [Oldsey, Weintraub, 1965], başqa sözlə nəzər nöqtəsi funksiyasıdır.

Əsərin ilk fəsilərində Qoldinq bizi səkkiz nəfərdən ibarət neandertal qrupu ilə tanış edir, onların həyat tərzini, inanclarını, qrup daxilində münasibətlərinə daxil edir. Neandertalların əməl və hərəkətlərində bəcliyə, amansızlığa və təbiətə zərər verilməsi ilə bağlı heç bir qeyd yoxdur [Голдинг, 2006], əksinə neandertalların ətraf mühit və təbiətlə harmonik bağda, sabit və dinc həyatlarına şahid oluruq. E.M.Meletinskiyin təbirincə desək, əsərdə hadisələr "insanın hələ də ananın süd verən sinəsindən ayrılmadığı" [Мелетинский, 1992] dönməndə cərəyan edir. Bu da sonrakı fəsilərdə Lok və onun ailəsinin başına gələn faciələrə laqeyd qala bilməməyə zəmin yaradır.

Neandertalların sabit və dinc həyatları monotondur, çünki onlar dəyişikliklərdən qorxurlar. "Bu gün elə dünən və sabah kimi eyni gündür" [Голдинг, 2006] ifadəsi onların inkişafdan və dəyişikliklərdən məhrum yaşamlarını bütövlükdə xarakterizə edir. Qoldinq ən gənc və qayğısız neandertalı, Lokun romanın əsas qəhrəmanı seçmişdir. Şən, diqqətsiz, gənc Lok ibtidai saflıq və günahsızlıq təcəssümüdür. Lokun nifrətsiz şüurunun bucağından yeni insanların davranışındakı və həyat tərzindəki fərqlilik daha qabarıq nəzərə çarpır.

Yeni insanlar yalnız özlərini düşünürlər, onların cəmiyyəti tamamilə kişilər tərəfindən idarə olunur. Yeni insanların dinləri insan qurbanı və qan axıdılması tələb edir. Bu isə neandertalların Ana təbiətə sözsüz və dinc baş əyməsinə tam əksdir. Neandertallar başçıları Mala sayqı və sevgi duyursa, yeni insanların başçısı Marlan qorxu hakimiyyəti qurmuşdur. Yeni insanların başlıca fərqlərindən biri də onların həyatında mülkiyyətin varlığıdır. Mülkiyyət özü ilə oğurluq, qətl və qorxu gətirir.

Yeni insanların neandertalların həyatına daxil olması ilə neandertalların fəlakəti başlayır. Qoldinq get-gedə iki tayfa arasında kontrastı gücləndirir. Lok və Fanın Tanakili oğurlamaq cəhdləri bir daha göstərir ki, onlar heç vaxt yeni insanlar kimi ola bilməzlər. Yeni insanlar onların bütün ailəsini məhv etsə də, onlar bilərəkdən nə təbiətə, nə də insana zərər verə bilməzlər.

Fəlakət olduqdan sonra Loku da qaçılmaz ölüm gözləyir. Lok tənhalıqda embrion pozasına uzanaraq əlində kiçik Oa (Likunun kuklası) ilə gözləyir ki, Oa onu öz bədəninə qəbul etsin (Qoldinq U., 2010). Lokun ölümqabağı göz yaşları saf günahsızlığın əbədi tərki edildiyini, dünyada şərin və zülmün hökm sürdüyünü anlayan "Milçəklər kralı"nın qəhrəmanı Ralfin göz yaşlarıyla eynidir.

Lakin əsər Lokun ölüm epizodu ilə tamamlanmışdır. On ikinci fəsildə oxucu yeni insan Tuaminin nəzərindən hadisələrə baxır. Yeni insanların ətrafında daim dolaşan qorxunun səbəbi məlum olur. Müdafiəsiz neandertalları meşə şeytanlarına bənzədərək onlardan qorxan, ritual dualar və qanlı qurbankəsmələrlə neandertallardan qurtulmağa çalışan yeni insanlar anlamırlar ki, şərin neandertallarda, qaranlıq meşədə yox, onların öz qəlblərindədir.

Beləliklə, "Varislər" romanının təhlilindən görürük ki, Qoldinqin inkişaf nəzəriyyəsi haqqında tam fərqli baxışı vardır. Onun fikrincə, insanın sivilizasiyalı olması heç də mütləq buna uyğun davranacağına zəmanət vermir. "Varislər" romanında Qoldinq göstərirdi ki, təfəkkür təkamülü və mədəni inkişaf nəinki düzxətli deyil, əksinə təkamül mədəni inkişafa tam əks mütənəsidir.

Ədəbiyyat

1. Qoldinq, U. (2010) Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 472 s.
2. Baker, J.R. (1965) William Golding. A Critical Study. N.Y. 106 p.
3. Oldsey, B.S., Weintraub, S. (1965) The art of William Golding N.Y. 178 p.
4. Байлс, Д. (1973) Уильям Голдинг. Беседы с писателем // Иностранная литература. № 10, Москва. С. 208-219.
5. Голдинг, У. (2006) Наследники: роман / Пер. В. Хинкиса. Москва, 288 с.
6. Зинде, М.М. (1990) Три лучших романа Голдинга // Голдинг У. Повелитель мух. Москва, 190 с.
7. Мелетинский, Е.М. (1992) Поэтика мифа. Москва, 407 с.
8. Уэллс, Г. (2004) Очерки истории цивилизации. Москва: Экспо, 960 с.

L.N.TOLSTOYUN "ANNA KARENİNA" VƏ M.S.ORDUBADİNİN "DUMANLI TƏBRİZ" ROMANLARINDA DAXİLİ MONOLOQLAR

Nəsim Cəbrayilov

Bakı Slavyan Universitetinin

Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

In the report, a comparative analysis of internal monologues in novel "Anna Karenina" by L.N. Tolstoy and novel "Foggy Tabriz" by M.S. Ordubadi was initiated for the first time in literary studies. During the analysis of internal monologues and their functions in the mentioned novels of Russian and Azerbaijani writer, the ideological-philosophical closeness of both writers' world outlook in relation to literary characters, human and family issues was revealed. In the novel "Anna Karenina" the main reasons of the tragedy of Anna Karenina and the happiness of Konstantin Levin were analyzed through internal monologues, and in the novel "Smoggy Tabriz" the relations between Abulhasan bey, Nina and Miss Hanna, as well as relations of Smirnov and Mahru were analyzed comprehensively and deeply.

So, it can be concluded from the analysis that the monologues in the novels of both writers enriched the plot and composition, they showed the life, soul, spirituality, and struggle of the heroes. As a result, in both works artistic images embodying their most beautiful, noble qualities, national characters, and progressive ideals were created.

Key words: monologue, family, morality, suicide, tragedy.

Резюме

В докладе впервые в литературоведении представлен сравнительный анализ внутренних монологов в романе «Анна Каренина» Л.Н.Толстого и романе «Туманный Тебриз» М.С.Ордубади. При анализе внутренних монологов и их функций в упомянутых романах выявлена идейно-философская близость русского и азербай-

джанского писателей в отношении к созданным литературным персонажам, общечеловеческим и семейным проблемам. В романе «Анна Каренина» через внутренние монологи проанализированы основные причины трагедии Анны Карениной и основа счастья Константина Левина. В романе «Туманный Тебриз» отношения между господином Абулхасан беем, Ниной и мисс Ханной, а также взаимоотношения Смирнова и Махру также рассмотрены всесторонне и глубоко. Из анализа можно прийти к выводу, что внутренние монологи в романах обоих писателей обогатили сюжет и композицию произведений. В обоих романах показана жизнь, душа, духовность, борьба героев, созданы художественные образы, воплощающие их самые прекрасные, благородные качества, национальный характер и прогрессивные идеалы.

Ключевые слова: *монолог, семья, нравственность, самоубийство, трагедия.*

M.S.Ordubadi bədii irsinin dünya ədəbiyyatı kontekstində nəzərdən keçirilməsi, o cümlədən dünya ədəbiyyatının dahi yazıçısı L.N.Tolstoyla müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi olduqca böyük maraq kəsb edir. Məruzədə ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə olaraq, L.N.Tolstoyun “Anna Karenina” və M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanlarında daxili monoloqların müqayisəli təhlilinə təşəbbüs göstərilmişdir. Rus və Azərbaycan yazıçılarının adı çəkilən romanlarında daxili monoloqlar və onların yerinə yetirdikləri funksiyaların təhlili zamanı ədəbi xarakterlərə, insan və ailə məsələlərinə münasibətdə hər iki yazıçının ideya-fəlsəfi cəhətdən bir-birinə yaxınlığı üzə çıxarılmışdır. “Anna Karenina” romanında daxili monoloqlar vasitəsilə Anna Kareninanın faciəsinin və Konstantin Levinin xoşbəxtliyinin əsas səbəbləri, “Dumanlı Təbriz” romanında isə Əbülhəsən bəylə Nina və miss Hanna, eləcə də Smirnov və Mahru arasındakı münasibətlər hərtərəfli və dərinlən təhlil edilmişdir.

Müqayisəli şəkildə təhlil hər iki romanı və onların qəhrəmanlarının xarakterik xüsusiyyətlərini, insani keyfiyyətlərini, bir-birinə yaxınlığını dərinlən araşdırmağa imkan verir. Hər iki romanda hadisələrin gedişatında həm vasitə, həm də məqsəd kimi monoloqlardan istifadə olunmuşdur. Qəhrəmanlar daxili monoloqlarında atacaqları addımları əvvəlcədən ölçüb-biçir, hərəkətlərinin istiqamətini müəyyənləşdirir, verəcəkləri qərarları götür-qoy edirlər. Hərdən də monoloqlar qəhrəmanların bir-biriylə mükəlliməyə girmələri üçün zəmin yaradır, onların psixoloji baxımdan hadisələrin gedişatına uyğun hərəkət etmələrini, eləcə də onların fikir və düşüncələrini tənzimləyir. Monoloqlarda qəhrəmanlarla yanaşı ikinci dərəcəli bütün personajlar da özlərini olduqları kimi büruzə verirlər.

“Anna Karenina” əvvəlindən sonuna kimi monoloji formada yazılmış bir romandır. M.Baxtin yazır ki, “Tolstoy dünyası monolit dünyadır” [Baxtin, 2005, 89]. Məsələn, Anna Kareninanın daxili monoloqlarında Vronskinin bütün varlığını, hətta gələcəkdə atacağı addımları, verəcəyi qərarları belə hiss etmək olur. Anna Karenina öz aqibətinin, taleyinin, gələcək həyatının necə olacağını heç kimdən soruşmur, demək olar ki, o, bütün sual və problemlərinə öz aləminə qapılıaraq, monoloji özünüdərk vasitəsilə cavab axtarır. Elə bütün məsələlərin cavabını da, özünü intihara sürükləməyinin qərarını da daxili monoloqlarında planlaşdırır.

Konstantin Levinin kənddə, təbiətin qoynunda və insanların arasındakı həyatı onu ümitsizlikdən və ölümdən xilas edərək, həqiqətə, dinə, imana gətirib çıxarır. Şəhərdə, cəmiyyətin qoynunda və kübar insanlar arasındakı həyat isə Anna Kareninanı ümitsizliyə və ölümə sürükləyir, çünki o, Levindən fərqli olaraq öz imanını və Tanrısını tapa bilmir, onun haqqında heç düşünmür də. Annanın qəlbi, ruhu əvvəlcə Vronskiyə olan məhəbbətlə, sonra isə, demək olar ki, hamıya və hər şeyə olan nifrətlə elə dolmuşdu ki, onun qəlbində, ruhunda Allaha zərrə qədər də olsa yer qalmamışdı. Annanın faciəsinin əsas səbəblərindən biri də elə məhz bu idi. Bütün bunlara rəğmən yenə də Anna intihar etməzdən bir an öncə, ölüm ərafəsində Allahı xatırladı. Onun sonuncu sözlərini yada salaq: “Pərvərdigara, hər şeyi mənə əfv et!” [Tolstoy, 1981, 407]. Ancaq Levin çox sıxıntılardan, uzun tərəddüdlərdən sonra mütləq həqiqətin nə olduğunu anladı, ona tapındı və özünü çox xoşbəxt hiss etdi. Levin: “Doğudanmı bu etiqaddır, - deyə düşündü. – Pərvərdigara, sənə minnətdaram!” [Tolstoy, 1981, 444]. Levin həyatı yaşaya-yasaya, onun məziyyətlərini görə-görə özü addımbaaddım, günbəgün, anbaan mütləq həqiqətin nə olduğunu, eləcə də həyat və ölümün mahiyyətini dərk etdi. Həyatın özü elə bil Levinə sınaqlardan keçirdi, bərkə-boşa saldı, yaxşıca silkələyib onu qəflət yuxusundan ayıltı, mütləq həqiqətə gedən yolu göstərdi. Gözünün qarşısında qardaşı Nikolayın tədricən ölməsi, həyat yoldaşı Kitinin dünyaya uşaq gətirməsi və digər məqamlarda Levinin özünün iradəsindən asılı olmayan, gücü çatmayan anlarda ələcsiz qalıb göylərə üz tutması, Allaha yalvarması bir daha sübut etdi ki, onun Allaha tapınmasından, dinə, imana yaxınlaşmasından başqa bir yolu yoxdur. Levinin daxili monoloqlarından da bəlli olur ki, artıq onun ruhunda Allahın varlığına şübhə

yeri qalmamışdı. Ailəyə, milli zəminə sıx bağlılığı, Allaha olan etiqadı, inamı sonda ona xoşbəxt olmağa təkan verdi. İ.İ. Ağayevanın qeyd etdiyi kimi, “Levin belə bir xalq hikmətinə boyun əyir: özün üçün yaşa, amma Allahı başının üstündə unutma” [Ağayeva, 2006, s.150].

“Anna Karenina” romanında olduğu kimi, “Dumanlı Təbriz” romanında da kifayət qədər vacib, taleyüklü məqamlar, situasiyalar var ki, onları müqayisəli şəkildə təhlil etmək çox maraqlıdır. Həmin məqamlar hər iki əsərin məzmununu dolğunlaşdırmış, onların süjet və kompozisiyasını zənginləşdirmişdir. Məsələn, “Dumanlı Təbriz” romanındakı miss Hannanın taleyi Anna Kareninanın taleyinə çox bənzəyir. Anna öz nakam sevgisinin ucbatından, həm də ki, cəmiyyətdəki dedi-qodudan qurtulmaq üçün, miss Hanna isə buraxdığı səhvləri həzm edə bilmədiyi və mənəvi cəhətdən əzab çəkdiyi üçün intihar etmək istəyirdilər. Miss Hanna hesab edirdi ki, bütün mədəni bəşəriyyətin yanında üzükara, gözükdədir. O, deyirdi ki, “mənim vicdanım da, biliyim də... hər şeydən təmiz olan sevgim də xalqın nəzərində ləkəlidir” [Ordubadi, 1985, 553]. Hər iki qadının intihar etməsinə səbəb milli zəmindən, dindən, imandan, Allahdan uzaq olmaları idi. Bu səhvlər olmasaydı, bəlkə də, onlar xoşbəxt yaşayırdılar. Sonda da Anna faciəli şəkildə dünyasını dəyişdi, miss Hanna isə xəcalət hissi ilə öz ölkəsinə qayıtdı.

Anna Karenina ilə Vronski arasındakı münasibətlər “Dumanlı Təbriz”dəki Mahru və Aleksandr Smirnov obrazları arasındakı münasibətlərə çox uyğun gəlir. Anna Karenina Vronskiyə aşiq olduğu kimi, Mahru da Smirnova vurulmuş, onu dəlicəsinə sevmiş və Annadan fərqli olaraq, onunla qanunauyğun şəkildə ailə həyatı qurmuşdu. Ancaq bu izdivacın ömrü çox olmadı. Vronski kimi, Smirnovun da Mahruya sevgisi azalmış və günbəgün, anbaan onlar arasındakı münasibətlər soyumağa başlamışdı. Mahrunun monoloqunda hər şey açıq-aydın hiss olunur: “Evləndik, yaşadığımız da uzun müddət deyildir, ancaq o tez söndü, o məndən soyudu” [Ordubadi, 1985, 350]. Vronski kimi, Smirnov da vəzifəsini, karyerasını gələcəyi qaranlıq olan ailə həyatından üstün tuturdu. Smirnov Mahru haqqında yox, daha çox vəzifə, rütbə və mənəvi məsələsi barədə düşündü. O, bu məqsədə nail olmaq üçün Təbrizdə günahsız insanların qanına qəltan olmasına da razı idi. Karyera, rütbə, şöhrətpərəstlik onun gözlərini kor etmişdi. O, Mahrunu öz karyerasına qurban verdi. Onlar ayrıldılar, daha doğrusu, Mahru ondan imtina etdi. Ancaq o, Anna kimi ərinə cəzalandırmaq üçün intihar etmək yolunu seçmədi. Anna Karenina dindən, adət-ənənədən, milli zəmindən Allahdan təcrid olunmuş bir qadın, Mahru isə əksinə, milli zəminə, dinə, imana sadıq, möhkəm iradəli bir qadın idi. O, Smirnova əre getmək üçün onun öz dinindən imtina etməsini, İslam dinini qəbul etməsini tələb etdi. Smirnov şəxsi mənafeyi naminə İslam dinini qəbul etdi, ancaq sonadək əhdinə sadıq qalmadı.

Təhlildən belə qənaətə gəlmək olar ki, hər iki yazıçının romanlarında monoloqlar süjet və kompozisiyanı zənginləşdirmiş, qəhrəmanların həyatı, ruhu, mənəviyyəti, mübarizəsi göstərilmiş və onların ən gözəl, nəcib keyfiyyətləri, milli xarakterləri, mütərəqqi idealları təcəssüm etdirən bədii obrazları yaradılmışdır. Eyni zamanda həmin qəhrəmanların müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı tərəddüdləri, keçirdikləri sarsıntılar da öz əksini tapmışdır.

L.N.Tolstoy ilə M.S.Ordubadi müxtəlif dövrlərə və müxtəlif xalqlara mənsub olduqlarına görə onların qəhrəmanlarının insan, ailə-məişət və sevgi məsələlərinə münasibətdə oxşar cəhətləri ilə yanaşı, baxışlarındakı mövcud fərqlər də təhlil edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Baxtin, M.M. (2005) Dostoyevski poetikasının problemləri. Rus dilindən tərcümə, giriş məqalə və qeydlər M.Q.Qocayevindir. Bakı, “Kitab aləmi” nəşriyyat-poliqrafıya mərkəzi, 384 s.
2. Ordubadi, M.S. (1985) Dumanlı Təbriz. Roman. İki kitabda. Birinci kitab, Bakı, “Yazıçı”, 270 s.
3. Ordubadi, M.S. (1985) Dumanlı Təbriz. Roman. İki kitabda. İkinci kitab, Bakı, “Yazıçı”, 730 s.
4. Tolstoy, L.N. (1980) Əsərləri. 14 cildə. 8-ci cild. Anna Karenina. I kitab. I-IV hissələr. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı. 579 s.
5. Tolstoy, L.N. (1981) Əsərləri. 14 cildə. 9-cu cild. Anna Karenina. II kitab. V-VIII hissələr. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı. 466 s.
6. Агаева, И.И. (2006) Публицистика Н.В.Гоголя и Ф.М.Достоевского («Выбранные места из переписки с друзьями» и «Дневник писателя»). Баку, “Kitab aləmi”. 196 с.

UOLT UİTMAN YARADICILIĞINDA HUMANİZM İDEYALARININ TƏSVİRİ VƏ İNSAN KONSEPSİYASINA ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ BAXIŞ

Vəfa Qənizadə

Bakı Slavyan Universitetinin müəllim

Summary

The article deals with the works of prominent and America's significant figure Walt Whitman who has left unforgettable traces in the world literature as a democratic and innovative folk poet. The main content line of his rich literary heritage is based on the description of ideas of humanism, a philosophical view of the human concept and presentation of a new style of romanticism. He had invaluable services on the development of romantic genre with new poetic manners in a peculiar way. Whitman is among the most influential poets in American literature and often called the father of free verse. His literary talent is in the ability to feel real-life processes more deeply than others.

Key words: poetry, romanticism, poetry genre, poetic principles, philosophical view

Резюме

Доклад посвящен творчеству Уолта Уитмена, значимой фигуры в американской литературе, известного демократа, новатора и народного поэта, оставившего неизгладимый след в мировой литературе. Основная содержательная линия богатого литературного наследия писателя, описание идей гуманизма, поэтического, философского взгляда на человеческое понятие составляют новое проявление жанра романтизма. Неоценимые заслуги Уолта Уитмена заключались в уникальном проявлении романтического жанра посредством новых поэтических способов. Уолт Уитмен удостоился звания создателя и «отца» свободного стихотворного размера в американской литературе. Талант Уолта Уитмена - это его способность воспринимать реальные жизненные процессы глубже и острее, чем другие люди.

Ключевые слова: поэзия, романтика, поэтически жанр, поэтические принципы, философский обзор.

XIX əsr Amerikan ədəbiyyatının demokratik, novator şairi, qeyri-adi fikir və düşüncələri ilə fərqlənən, poeziyanın günəşi Uolt Uitman nəinki öz ölkəsində, eyni zamanda dünya poeziyasında özünəməxsus mövqe qazanmışdır. Əsərləri mövzu və üslub baxımından inqilabi bir o qədər də, eksantrik və mübahisəli hesab olunsa da, dünya ədəbiyyatında yeni bir yol açdı və progressiv nəzm janrına yenilik gətirdi. Şerlərində fikrin obrazlı bədii vasitələrlə təccəssümü, hadisələri gördüyü kimi deyil, görmək istədiyi kimi eyni zamanda sadə, danışq dilinə yaxın formada yazması ona rəğbət qazandırır. Uolt Uitman ədəbi fəaliyyətində romantizmin inikası, insan faktoruna fəlsəfi baxış, istifadə etdiyi janrlar, poeziyanın poetik prinsiplərinin məharətlə əks olunması təqdirəlayiqdir. Onun zəngin yaradıcılığı, poeziyası, publisistikası, nəsr, ümumilikdə ədəbi fəaliyyəti Amerika mədəniyyətinin içtimai ənənələrinə söykənərək dövrümüzə qədər öz əhəmiyyətini və müasirliyini qoruyub saxlamışdır. Uitman müxtəlif ədəbi növ və janrlarda özünü sınımış kifayət qədər seçilən və aktual əsərlər ərsəyə gətirmişdir. U. Uitman zəngin ədəbi irsinin əsas qolunu nəzm təşkil edir. Dövrünün kifayət qədər ziddiyyətli, sosial – iqtisadi, mədəni- psixoloji problemləri, cəmiyyət daxilində baş verən proseslər Uitman əsərlərində oxucularına təqdim olunmuşdur. U. Uitmanın orjinal sadə dildə yazdığı əsərləri, cəmiyyətin bəşəri dünyagörüşünün formalaşmasında, bədii təfəkkürün inkişafında xüsusi rol oynamaqla yanaşı, sivilizasiya problemlərinin, elmin, texnikanın, insan cəmiyyətini narahat edən və düşündürən problemlərin həlli yollarını göstərmək imkanını özündə ehtiva etmişdir. Uitman ədəbi fəaliyyəti çoxşaxəli və maraqlıdır, humanizm ideyalarının təbliği yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Uitmanın şerlərində yüksək şövqlə tərənnüm edilən şairanə ideyalardan biri də insana məhəbbətdir. İnsan bütün böyük mütəfəkkir söz ustalarının yaradıcılığında olduğu kimi, onun əsərlərində də, təbiətin ən böyük mükəmməl əsəri, yaranmışların ən gözəli və əsrəfidir. Şerlərində insan haqqında yüksək mülahizələrə tez–tez rast gəlirik. Uitman insan obrazının təsvirlərində yalnız köhnəlmiş, realizmə zidd olan obraz və təşbihlərdən mümkün qədər qaçmağa, onları yeni real obrazlarla əvəz etməyə çalışmış, bu yolda “hər şeyi öz adı ilə adlandırmaq” prinsipinə əsaslanmışdır. Məsələn insanı təsvir edərkən: “sağlam, qüvvətli, cəld, canlı, əxlaqlı, bacarıqlı” kimi ifadələr işlədir, köhnəlmiş qeyri təbii ifadələri lüzumsuz sayırdı. Şərdə sadəlik və aydınlıq prinsiplərini rəhbər tutan Uitman sadəcə formanı deyil, məzmunu, fikirlərin, hiss və ehtirasların reallığı və sağlamlığına da diqqət yetirirdi. O, tez–tez vurğulayırdı: “Mən həmişə poeziyada aydın günəş işığı və sərbəst hava tələb etmişəm və indi də tələb edirəm. Mən hətta şərdə ehtiraslar fırtınasının inika-

sında belə hərcmərclik deyil, qüvvət, qüdrət görmək istəyirəm .Bütün bunlarla bərabər mən poeziyadan əxlaqi prinsipin möhkəm əsasını tələb etmişəm və edirəm”.

Bədii söz sənəti həmişə insanı, onun dəyişən, yeniləşən xarakterini ardıcıl olaraq izləyir, təsvir edir. Uolt Uitmanın yaradıcılığında insan konsepsiyası ilə bağlı da rast gəldiyimiz bu yolların əsas dairəsini aşağıdakılar təşkil edir:

- İnsan konsepsiyası problemini poeziyanın əsas ideyası işığında araşdırmaq; əsas ideyanın söykəndiyi fəlsəfi təlimi, dünyagörüşü müəyyənləşdirmək; məsələnin ədəbi-fəlsəfi, bədii-estetik şərhini vermək;

- Əsas ideya ilə yanaşı, şerdəki digər ideyaların mahiyyətini açmaq; müxtəlif ideyaların qarşılıqlı təsirini, onların arasındakı əlaqələrin xarakterini müəyyənləşdirmək; problemin fəlsəfi mahiyyətinə nüfuz etmək;

- Əsas ideya ilə yanaşı, şerdə qoyulan mərkəzi problemin açılmasına yardım göstərən məsələləri araşdırmaq;

- Şerdə təsvir olunan bütün personajları öyrənmək, onları müəyyən kateqoriyalara görə qruplaşdırmaq; hər bir xarakteri ətraflı təhlil etmək; xarakterlərin bir-birinə qarşı təsirini izləmək;

İnsan konsepsiyasının dünyagörüş, əxlaqi və estetik dəyərlər sistemi kimi bədii dərkə estetik ideal, insanı anlamaqda müəllifin seçdiyi ilkin əsas, bədii xarakterin yaradılma prinsipləri qəbilindən olan təyinedici amilləri müəyyənləşdirməyi və ayırmağı tələb edir. Uolt Uitman yaradıcılığında həyata və insana baxış, insanı və həyatı, insanlararası münasibəti dərkətmə yazıçıdan kənarda mövcud deyil.

Uolt Uitman özünəməxsus yazı üslubu və poetik manerası olan şair və ədəbi tənqidçi idi. Uitman poeziyası epik növün bütün sərhədlərini sındıraraq yeni bir formada təzahür edir. “Ot Ləçəkləri ” külliyyatı şairin bütün qeyri adi poetik xüsusiyyətlərinin ortaya çıxarılmasında xüsusi rol oynayır. Ədibin yaradıcılığında ən iri həcmli nümunə kimi məhz bunu göstərmək vacibdir. Demortak ideyaların təcəssümü özünün parlaq əksini məhz burada tapmışdır. Məcmuə 1855 -1891 ci illər arası yazılıb. Uitman nəyinki Amerikan eyni zamanda dünyəvi demokratiya carçısı və bəstəkarı hesab olunur. Onun şerlərinin əsas süjet xəttini humanizm, qardaşlıq, sosial bərabərsizlikdən və sərhədlərdən uzaq bir cəmmiyyətin təsviri təşkil edir. Uitman eyni zaman da sərbəst vəznə yazdığı şerləri ilə sevilirdi. “Ot Ləçəkləri “ məcmuəsi ilk dəfə 1855 ci ildə şairin öz şəxsi vəsaiti hesabına nəşr olunmuşdur. 1855 ci ildən başlayaraq ömrünün sonuna qədər yeni şerlər əlavə etmişdir.Şerlər sərbəst vəznə yazılması ilə hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Külliyyatın ilk nüsxəsi 1855 ci il iyunun sonlarında yerli nəşriyyat mərkəzlərinin birində çap olunmuşdur. Həmin ili ümumilikdə 795 nüsxə çap edildi. Kitabda müəllifin adı deyil titul vəraqində Samuel Hayler portreti əks olunmuşdur. Yalnız, mövcud şerlərin 500 sətrində özünü amerikan demokrat şairi kimi təsvir etmişdir. Nəşr olduğu gündən dövrünün məşhur ədibləri və tanınmış şəxsləri tərəfindən tənqid atəsinə tutuldu. Tənqi hədəfləri kimi şerlərdə ki ,ədəbsiz fikirlərin təsviri əsas yer tuturdu. Dövrünün tanınmış xadimlərindən olan John Peter Lesley Emersona yazaraq bildirmişdir: “Şerlər dəyərsiz, kobud, və küfürdən ibarətdir” Tənqidçilər şerlərdə intim münasibətlər cinsəllik kimi ədəbsiz fikirlərin təsvirini doğru saymırdılar. Məhz elə buna görə də Uitman ikinci dəfə külliyyatı çap etdirməsinə baxmayaraq, onu hələ də içtimaiyyətə təqdim etməmişdir. Sonradan yeni daha dəqiq desək 1856 -1860 cı illərdə şerlərə əlavələr olunub və yenidən nəzərdən keçirilib nəşr edilmişdir. Bu zaman BronsenAlcott və Henry David Thoreau kimi ədiblər, şerlərə böyük heyranlıq duyduqlarını dilə gətirmişlər. Nəşrin ilk illərində müəyyən maaliyyə problemləri ilə üzləşən Uitman 1857 ci ildə“ Brookly Daily Times“ qəzetində yenidən jurnalist kimi fəaliyyətə başlamışdır. O, hər zaman poetika və cəmiyyət arasında sıx əlaqənin olduğunu dilə gətirmişdir.

İlk baxışdan bütün bunlar insan və insanlıq haqqında mücərrəd fikirlərin təbliği kimi nəzərə çarpır. Lakin daha dərinə diqqət yetirdikdə müqəddəs insan, insanlıq, sevimli insan səsi kimi fikirlər müəyyən içtimai məzmun daşıdığından şahidi oluruq. Onun əsərlərində göstərilən insan obrazı tufeyli, feodal və burjua əlaqələrinin mənfi təsirindən azad və uzaq olan qüvvətli, sağlam, gümrəh, yaradıcı, nikbin, faydalı xeyirxah insandır. Uitman əsərlərində insana verilən yüksək ümumiləşdirici sifətlər həyat və səadətin əsl yaradıcısı olan sadə adamlara məxsus sifətlərdir.Onun şerlərində bu ümumi sifətlər konkret fərdi xüsusiyyətlərə çevrildikdə fəhlələrin, yoxsul fermerlərin, əsarətdə yaşayan zəncilərin, şəhər zəhmətkeşlərinin, içtimai faydalı işlə məşğul olan zəhmətsevən, təvazökar

ziyalıların müqəddəs hisslərini əks etdirir. Öz səsinə bu sevimli insanların səsinə qoşmaq üçün tükən-məz sevinc və iftixar hissi yaradır. Bunun əksinə feodal –burjua əlaqələri və mühiti daxilində pozulmuş, insani sifətlərini itirmiş, qarınları piylənmiş tüfeylilər, xudbinlər, yaşamaq istəyindən məhrum nifaq nifaq dağarcıqları, həyata insana nifrət fəlsəfəsi təbliğ edənlər Uitmen nəzərində insan deyil. Şair onlara yaxınlaşmaqdan əvvəl heyvanlarla ünsiyyət bağlamağı daha üstün tutur. Beləliklə məhəbbətlə nifrət onun yaradıcılığında birləşir, eyni ideyaya xidmət edir. Bu şairdə müəllif quladrlıq və burjua əsarətindən azad olmağa səsləyirdi insanları. Bu eybəcərlikləri açıq aydın göstərməsi ilə hər zaman öndə gedir və fərqlənirdi. O, hiyləgər məhkəmə hakimlərinin, fərsiz dövlət başçılarının konqresin satqın üzvlərinin qubernatorlarının, merlərinin və papaların demokratiya məhkəməsi, xalq məhkəməsi qarşısına çəkilməsini tələb edirdi. “Hər yerdə siyasət, ordu, donanma xalqın xidmətinə!!” şüarını şairə çevirirdi. Uitmeni özündən çox danışmaqda, tez-tez mən deyib təkrar etmədə təqsirləndirilirdi. Əslində o milyonlarla sadə adamların Amerika qulları və fəhlələrinin adından danışdı. O, hər zaman qeyd edirdi ki, bütün insanlarda mən özümü görürəm onların heç biri nə məndən artıq nə də bir arpa qədər əskik deyillər. Uitmen bərabərlik və demokratiya ideyalarından danışarkən qeyd edirdi ki, həqiqətdə bu fikirlərin hər biri bütün insanların, zamanələrin, ölkələrin fikridir, yalnız məndə mövcud deyil. Dünya xalqlarının vahidlik prinsipi əsasında birləşməsi onun poetikasının əsas motivlərindən biridir. Uitmen əsərlərində kimi, nəyi sevmək və kimə nəyə nifrət etmək aydın müəyyən edilmişdir. Bu mənada onun poeziyası ictimai məzmunlu, möhkəm tendensiyalı bir poeziyadır.

Ədəbiyyat

1. Венедиктова, Т.Д. (1982) Поэзия Уолта Уитмена. Москва: МГУ.
2. Венедиктова, Т.Д. (1993) Обретение голоса. Американская национальная поэтическая традиция. Москва: «Лабиринт».

HENRİ LONQFELLO YARADICILIĞI VƏ ŞƏRQ MOTİVLƏRİ

Samirə Qocayeva

Bakı Slavyan Universitetinin Xarici dillər kafedrasının müəllimi

Summary

Henry Wadsworth Longfellow was an American writer, poet, philologist, interpreter whose works include “The Song of Hiawatha”, “Ballads and Other Poems” and “Evangeline”, “The leap of Rovshan beg” etc. He could save national and heroic color in his creative activity. Henry Longfellow (1807-1882), a professor of Harvard University, was delighted with the bravery of the Azerbaijanian national hero and wrote his large-scale poem “The leap of Rovshan beg”.

Key words: Longfellow, folk-lore, Koroglu, saga

Резюме

Генри Уодсуорт Лонгфелло – американский писатель, поэт, филолог, переводчик, знаток фольклора прославился как автор опубликованных произведений: «Песнь о Гайавате», сборника «Баллады и другие стихи», «Стихи о рабстве», «Эванджелина», «Прыжок Ровшан бека» и т.д. Он в своих произведениях смог сохранить национальный колорит, героических пафос. Генри Лонгфелло (1807-1882), профессор Гарвардского университета, был восхищен мужеством и отвагой азербайджанского национального героя и написал масштабную поэму «Прыжок Ровшан бека».

Ключевые слова: Лонгфелло, фольклор, Кёроглу, сага.

XIX əsr Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Henri Vordsvort Lonqfello (1807-1882) özündən sonra zəngin ədəbi-bədii irs qoyub getmişdir. Amerika ədəbiyyatında romantizmin yüksəldiyi bir dövrdə ədəbi fəaliyyətlə məşğul olan istedadlı qələm sahibinin zəngin və çox-cəhətli yaradıcılığı hələ onun öz sağlığında ikən istər ədəbi-elmi ictimaiyyət, istərsə də geniş oxucu kütlələri tərəfindən böyük rəğbət və maraqla qarşılanmışdır.

Henri Lonqfello öz təbiəti etibarlı ilə ekzotikaya üstünlük verən romantiklərdən olduğu üçün folklor və etnoqrafiya səpkili mövzulara daha həssas yanaşaraq bədii əsərlərində folklor ənənəsindən gələn motiv, obraz və sujetlərin inikasına geniş yer verməyə çalışmışdır. 1839-cu ildə ilk dəfə çap etdirdiyi “Gecənin səsi” (“Voices of the night”) şeirlər toplusu ilə ədəbiyyata gələn H.U.Lonqfello

1842-ci ildə çıxan “Köləlik haqqında nəğmə” (“Poems on slavery”) poeması ilə məşhurlaşmışdır. Henri Vordsvort Lonqfellowun diqqətini daha çox folklor, epos yaradıcılığı cəlb edirdi. Amerika ədəbiyyatında H.U.Lonqfelloya qədər epos olmamışdır. O, ölkəsinin keçmişinə müraciət edərək Amerikada ilk məskunlaşan xalqların həyatından epik mənzərələri qələmə alırdı. A.Xodzkonun ingilis dilinə tərcüməsində “Koroğlu” eposunu oxuması onu heyran etmişdi. İlk araşdırmalardan məlum oldu ki, “Koroğlu” eposunun elmə məlum bu ilk tam variantının toplanmasının təşəbbüskarı 1830-1841-ci illərdə görkəmli Azərbaycan alimi, şərqşünası, diplomatı, tərcüməçisi, şairi Mirzə Jəfər Topçubaşovun tələbəsi, Rusiyanın İrandakı diplomatik nümayəndəliklərində müxtəlif vəzifələrdə çalışmış polyak əsilli şərqşünas və şair Aleksandr Lenardoviç Xodzko – Borneyko olmuşdu. Mənəvi irsimizin möhtəşəm abidəsi olan “Koroğlu”nu ilk dəfə 1832-ci ildə qələmə aldıraraq eposun əlyazmasını Avropaya aparmış, bir nüsxəni Paris Milli Kitabxanasına təhvil vermişdir. Koroğlu dastanının Paris nüsxəsi eposun digər mətnlərindən fərqli olaraq daha geniş yayılıb və tanınıb.

Dastanın sözü gedən, 156 səhifədən ibarət bu əlyazması Paris Milli Kitabxanasında A. Xodzkonun şəxsi arxiv materialları S.P. 994 şifrəsi altında saxlanılır. 1989-cu ildən Azərbaycan Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivində əlyazmanın fotosurəti və mikrofilmə qorunmaqdadır.

A.Xodzkonun yazıya aldirdiyi və sonra Avropada nəşr etdirmək məqsədilə daha yaxşı bildiyi farscaya çevirtirdiyi bu “Koroğlu” variantı ilk dəfə Londonda ingilis dilində nəşr edilib. A.Xodzkonun bu nəşrə yazdığı ön söz “Koroğlu” tədqiqatçıları tərəfindən Paris nüsxəsinin tədqiqi istiqamətində ilk elmi araşdırma kimi dəyərləndirilir. A. Xodzko burada dastanı harada toplanmasından, “Koroğlu”nun türk xalqları arasında populyarlığından, epos qəhrəmanının tarixi şəxsiyyətindən danışır, bir sıra obrazların (Koroğlu, Qırat) bədii təhlilini verir. Həmin A.Xodzko variantı heç bir dəyişiklik edilmədən, 1971-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında – Nyu-Yorkda, Burt Franklin nəşriyyat tərəfindən təkrar çap olunmuşdur.

A.Xodzko “Koroğlu”nu ingilis dilinə tərcümə edir və ona geniş ön söz yazaraq 1842-ci ildə Londonda nəşr etdirir. Dastan mütərciminə böyük uğur və şöhrət qazandırır. “Koroğlu”nun London nəşri ilə tanış olan Amerika əsilli ingilis şairi, yazıçısı, folklorşünası, Harvard Universitetinin professoru Henri Lonqfello (1807-1882) Azərbaycan xalq qəhrəmanının cəsurluluğundan, igidliyindən vəcdə gələrək “Rövşən bəy - Koroğlunun atlanışı” adlı irihəcmli şeirini yazır.

Dastanda xalqın özünəməxsus xarakteri, dünyagörüşü, adət-ənənəsi, mərdliyi, igidliyi, qoçaqlığı ingilis şairinin diqqətindən yayınmamışdır. “Koroğlu”nun peşəkar dastançılıq ənənələrindən yararlanan H.U.Lonqfello “Rövşən bəy - Koroğlunun atlanışı” şeirində “at igidin arxasıdır” qənaətinə gələrək ağılın və gücün vəhdətini vurğulayaraq cəsarətin və mərdliyin təntənəsini tərənnüm etmiş, Qıratın dastan qəhrəmanının həyatında vacib amillərdən biri olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır. “Koroğlu”nun London nəşri əlimizdə olmasa da, Paris nüsxəsi ilə şeirin müqayisəsi onu deməyə əsas verir ki, H.U.Lonqfello dastana vurğunluğunu gizlədə bilməmiş, eposun “Üçüncü məclis”inin hadisələrini nəzmə çəkmiş, qoşmadakı fikirləri, hətta “hey” rədifini mənzuməsinə salmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, E. (2007) “Koroğlu” eposunun poetikası” (Paris nüsxəsi əsasında).
2. Rüstəmli, A., (2008) Mütərcim Cəfər Cabbarlı, Azərbaycan jurnalı №1.
3. Cabbarlı, C. (1938) Əsərləri. I cild, Bakı: Azərnəşr.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ АЛЛЮЗИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БОРИСА АКУНИНА

Sevinc Əliyeva

Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi

Summary

The presented thesis addresses the work of Boris Akunin, one of the brightest representatives of Russian modern prose. In B. Akunin's novel "Black City", the events taking place in Baku, the description of the 20th century Azerbaijani realities, and the skillful display of national characteristics aroused great interest. B. Akunin's novels are characterized

by the comfortable interpretation of the most important historical events through fiction, and the realization of them through a skillfully knotted plot. B. Akunin quite skillfully combined the accuracy of historical events with fantasy. On the one hand, he tries to acquaint the reader with real historical facts and personalities. On the other hand, it demonstrates that it is entirely possible to freely interpret historical events, using various signs, sacred letters and other symbolic devices as necessary. In the thesis, the analysis of the national color, colorful and different national characters, and their language in the novel "Black City" is given. Also, the thesis referred to other works of B. Akunin and scientific researches of well-known scientists.

Key words: *Black city, text, modern literature, style, national color, symbolism*

Xülasə

Təqdim olunmuş tezisdə rus müasir nəsrin ən parlaq nümayəndələrindən biri olan Boris Akuninin yaradıcılığına müraciət olunub. B.Akuninin “Qara şəhər” adlı romanında hadisələrin Bakıda baş verməsi, XX əsr Azərbaycan realılıqlarının təsviri, milli xüsusiyyətlərin ustalıqla göstərilməsi böyük maraq doğurmuşdur. B.Akuninin romanları ən mühüm tarixi hadisələrin bədii ədəbiyyat vasitəsilə rahat şərh, ustalıqla düşünülmüş süjet vasitəsilə reallaşması ilə səciyyələnir. B.Akunin tarixi hadisələrin dəqiqliyi ilə fantaziyanı kifayət qədər məharətlə birləşdirmişdir. O, bir tərəfdən oxucunu real tarixi faktlar və şəxsiyyətlər ilə tanış etməyə çalışır. Digər tərəfdən, lazım gəldikdə müxtəlif işarələrdən, müqəddəs hərflərdən və digər simvolik vasitələrdən istifadə etməklə, tarixi hadisələri sərbəst şəkildə şərh etməyin tamamilə mümkün olduğunu nümayiş etdirir. Tezisdə “Qara şəhər” romanında milli koloritin, rəngarəng və müxtəlif millətli obrazlar, onların dilinin təhlili verilmişdir. Həmçinin tezisdə B.Akuninin başqa əsərlərinə və tanınmış alimlərin elmi araşdırmalarına müraciət olunmuşdur.

Açar sözlər: *Qara şəhər, mətn, müasir ədəbiyyat, üslub, milli kolorit, simvolika*

Борис Акунин – личность в современной литературе очень приметная. Все его произведения на фронтисписе книг подписаны «Борис Акунин». Однако символичен псевдоним писателя. В одном из интервью он сказал, что его фамилия фонетически созвучна с нашим городом. И это не простое совпадение. Побывать в Баку было его давнишней мечтой, со столицей Азербайджана Акунин связывал некоторые свои творческие планы. Сам писатель называл Баку самым восточным городом в Европе и наиболее европейским – в Азии. Как-то писатель говорил о том, что делит все города по гендерному признаку. Говоря о Баку, он пишет: «Тут никаких сомнений. Девушка-полумесяцем-бровь-на-щёчке-родинка». Далее, Акунин пишет: «Этот город меняется, меняется очень быстро, и скоро станет совсем другим. Будто Синдерелла превращается из замарашки в ослепительную красавицу» [Акунин, 2011].

Б. Акунин как творческая личность выражает себя через скрытые, подсознательные драматические и психологические пласты повествования. Чаще всего они порождены весьма необычными, порою экстремальными ситуациями, полной или же частичной отрешенностью и изолированностью личности от современного общества. Герои его детективных повестей и романов живут и действуют в этом особо знаковом мире, который находится как бы на стыке ирреальной и реальной ситуаций. В ряде романов Бориса Акунина мы наблюдаем не столько саму реальность, сколько «символические кадры». А художественный мир его романов нередко строится на искусном пародировании уже написанных им произведений.

Романам Б. Акунина свойственна непринужденная интерпретация важнейших исторических событий посредством беллетристического вымысла, реализованного через мастерски закрученный сюжет. Исторические «факты» получают своеобразное символическое обрамление. Б. Акунин довольно искусно сочетает точность исторических событий и безудержную фантазию. С одной стороны, он стремится ввести читателя в круг реальных исторических фактов и персоналий. С другой, используя по мере необходимости различные знаки, приемы, сакральные письма и иного рода символические приёмы, демонстрирует, что исторические события вполне допустимо интерпретировать в вольной трактовке.

Стиль Акунина характеризуется разнообразием и смешением различных стилей. В силу того, что элементы постмодернизма в той или иной степени присутствуют в его детективных романах, сюжеты нередко связаны с эстетикой игры, в то же время предмет художественного отражения жизни писателя связан с идеалами красоты и гармонии. А.М. Ранчин предполагает, что «в романских играх Б. Акунина сама история как бы превращается в шахматную доску. На ней разыгрывается некая символическая партия, а Фандорин выполняет в ней роль одного из игроков» [Ранчин, 2004].

Центральным героем и излюбленным персонажем большинства повестей и романов Б. Акунина является Эраст Петрович Фандорин. Кто же он такой? Писатель создаёт образ уникального сыщика, который жил в XIX веке. По задумке автора, он, бесспорно, идеализирован, предстаёт как классический «Рыцарь без страха и упрёка». При всём виртуозном мастерстве, серьёзности и ответственности, он крайне сердоболен, часто оказывает помощь сирым и убогим, но сам же порою нуждается в совете и защите.

Как и в знаменитом своём последователе – Шерлоке Холмсе Конан-Дойля – фантазией художника сгруппированы черты вымышленного персонажа. Но по ходу чтения романов Акунина создаётся впечатление, что сыщик реально существовал. Собственно говоря, относительная достоверность Эраста Фандорина подкрепляется умело выбранной писателем эпохи XIX столетия, которая напоминает атмосферу английского викторианского романа того же периода. Более того, реминисценции и переплетение стилей классиков – Достоевского, Гоголя и некоторых других также помогает писателю создать атмосферу эпохи столетней давности. Эраст Петрович так умело вписывается в контекст этого времени, что его приключения и жизнеописание, кажется, не нарушают общего хода реальных событий.

В произведениях Б.Акунина создаётся сложный синтезированный мир, нагруженный скрытыми смыслами, в которых зашифрована авторская картина мира. Читателям же предлагается разгадывать очередные филологические загадки. Вот так герои, находясь, образно выражаясь, в окружении символических объектов, на протяжении хода романа истолковывают, разгадывают знаки, чтобы прийти к истине и раскрыть загадку совершаемых злодеяний. Расшифровка знаков – стойкий и часто повторяющийся в романах Акунина приём. Наконец, скажем несколько слов о романе, который стоит особняком в творчестве Б.Акунина, но также имеет отношение к настоящей теме. Это роман о Баку под названием «Чёрный город». Уже пожилой Фандорин ведёт расследование так называемого «Сараевского» покушения на императора Николая I в Азербайджане в начале XX века. Роман тут же вводит читателя в атмосферу таинственности («В чёрном-чёрном городе, на чёрной-чёрной улице...») [Акунин, 2012]. Это не только интригующее начало, но и символ «красного террора», о чём ещё совсем в недавнее (советское) время писать было совершенно невозможно. Фандорин занят долгими поисками революционера-большевика. Но это только одна сюжетная нить, которая перекликается с общей панорамой нашей столицы, представленной как «город контрастов». Впрочем, Горького Акунин вовсе не дублирует; он просто регистрирует реальное положение дел, когда с одной стороны высятся дворцы нефтяных магнатов, а с другой люди ютятся в хижинах, напоминающих ему «обмертвевшие котлованы». Это фактическая и неприглядная картина Баку дореволюционных (1914-1915) лет.

Вообще следует заметить, что у многих русских и европейских писателей-классиков излюбленным местом совершения преступления и далее развития романых событий становится какая-нибудь экзотическая страна. Действие большинства романов Акунина происходит в России, однако писатель иногда, как видим, переносит место действия в экзотическую для нас страну. К примеру, в «Алмазной колеснице» повествование разворачивается в Японии, куда 23-летний Фандорин приезжает в качестве вице-консула, для того чтобы «убежать» от прошлого. А уже пожилой Фандорин отправляется в Баку, для поимки особо опасного преступника Дятла.

В процессе расследования Фандорин претерпевает тяжёлые превратности судьбы. Он не только охотится за опасным преступником по кличке «Одиссей/ Дятел», но и сам попадает в сети врагов. Конец произведения – точка жизненного пути Фандорина. Он раскрыл заговор, но предатель Гасым, «одетый в чёрное», убивает его. Не обходится автор и без символических образов.словно в пушкинской «Сказке о золотом петушке», появляется своя «Шемаханская царица», восточная красавица, мечтающая о свободной жизни на Западе. Переключение внимания Акунина с политических тем на сугубо бытовые придаёт детективному роману авантюрно-социальный оттенок. Осмысление национальных реалий здесь также дано автором в символическом ключе: Восток и Запад (а мы уже имели возможность наблюдать это противостояние на примере развития Акуниным японской тематики) имеют характерные отличия

тельные признаки. Но в силу того обстоятельства, что писатель попеременно перебрасывает Фандорина из Москвы в Баку, и герой оказывается в гуще разных по накалу борьбы событий, восточный колорит и менталитет азербайджанских рабочих-нефтяников причудливо переплетается с символично-философскими и эстетическими категориями иной культуры.

«На языковом уровне Б. Акунин нашел оригинальное решение для выражения отношения при помощи категории рода. Известно, что в русском языке слова согласуются друг с другом в соответствии с этой категорией. Нарушение согласования считается ошибкой. В романе «Черный город» автор из разряда ошибок переводит это нарушение в разряд лингвистических приемов. Этот прием был бы зауряден, если бы просто использовался как атрибут речи иностранца, говорящего на русском языке, но к нему добавлен и эмоциональный посыл: гочи (разбойник) Гасым, говоря по-русски, сознательно употребляет мужской род для объектов, которые считает хорошими, а женский - для тех, которые ему не нравятся. Сам он так объясняет свои морфологические предпочтения» [Паневина, 2022].

«- Слушай, ты по-русски говоришь хорошо, только мужской и женский род все время путаешь. Это что, самое трудное?

- Зачем трудное? Хорошее слово всегда «он», плохое слово - «она». Я женщины не уважаю. Вся зло от них» [Акунин, 2012].

Как уже упоминалось, кроме оригинальности, описанный прием добавляет в текст национального колорита. Гасым - представитель восточной культуры, говорит на иностранном для него языке, ошибки в речи подчеркивают его «нерусскость». Как выясняется в конце романа, спекуляция малограмотностью (наряду с нарочито «горским» поведением и бытом) была для разбойника прикрытием, чтобы обмануть Фандорина. Таким образом, ошибочное употребление категории рода выступает не в своей прямой грамматической функции, а как литературный прием, выражает отношение говорящего к тому, о ком или о чем он говорит. Кроме того, намеренное использование определенного рода для выражения отношения к объекту речи дополняет образ Гасыма, однако речь его становится грамматически правильной, когда гочи раскрывает свое истинное лицо. Грамотность речи предавшего Фандорина разбойника также можно рассматривать как художественный прием.

Но, увы, возможно, Борис Акунин хотел поставить фандоринскому циклу эффектную точку, и в этом смысле «Чёрный Город» - идеальное решение. Точка литературно и концептуально может объясняться тем, что ушло время «гениальных одиночек», борцов со злом с открытым забралом. Простимся же с Эрастом Фандориным на трогательном признании, что он пока лучший положительный герой и уникальный настоящий мужчина, которого породила современная российская проза.

Литература

1. Акунин, Б. «Изменение облика Баку – это переодевание не простое, а волшебное». Режим доступа: // www/1news.asociety/20111112021845942.html
2. Акунин, Б. (2012) Чёрный город. Москва: Захаров, 243 с., с.5.
3. Паневина, И. (2022) Способы выражения отношения к именуемому лицу в романе Б.Акунина «Черный город»: Морфология и словообразование. Филология и культура. №2(68).
4. Ранчин, А. (2004) Романы Б. Акунина и классическая традиция: повествование в четырех главах с предуведомлением, нелирическим отступлением и эпилогом // НЛО, № 64, с. 257-263, с.259.

RUS YAZIÇISI N.M.KARAMZİN HAQQINDA AZƏRBAYCAN TƏDQIQATCILARININ FİKİRLƏRİ

Samirə Həsənova

Bakı Slavyan Universitetinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrası

Summary

In thesis the statements of the Azerbaijani intelligentsia about creativity of Russian writer N.M. Karamzin and his work "Poor Lisa" are included. The statements of Azerbaijani researchers and critics obtained from the archives of XIX century and before the beginning of the XXI century are the object of the study. In particular, the opinions of different researchers and critics on mentioned issue, starting from M.F. Akhundov, as well as M.T. Sidqi, Alekper Garib, M. Rafili, M. Jafar, Mir Jalal, P. Khalilov, I. Habibeyli, Kh. Alimirzayev, K. Yusif-oglu are given also.

Key words: *Azerbaijan, sentimentalism, N.M. Karamzin, "Poor Liza".*

Резюме

В представленных тезисах собраны высказывания азербайджанской интеллигенции о творчестве русского писателя Н.М. Карамзина и его произведении «Бедная Лиза». Объектом исследования явились высказывания азербайджанских исследователей и критиков, полученные из архивов XIX века и до начала XXI столетия. В частности, приводятся мнения различных исследователей, начиная с М.Ф. Ахундова, а также М.Т. Сидги, Алекпера Гариба, М. Рафили, М. Джафара, Мир Джалала, П. Халилова, И. Габиевлы, Х. Алимйрзаева, К. Юсиф-оглу.

Ключевые слова: *Азербайджан, сентиментализм, Н.М.Карамзин, «Бедная Лиза».*

Azərbaycan ziyalı, oxucusu N.M.Karamzinin yaradıcılığı ilə Rusiya Qafqazı işgal etdikdən sonra burada öz dilini, mədəniyyətini təbliğ edərkən kütləvi tanış oldu. Xalqlar arasında əlaqə hər zaman qarşılıqlı olaraq mədəniyyəti, ədəbiyyatı və başqa sahələri daha da zəngin edir. Rusiyanın Qafqazla tanışlığı və əksinə Qafqaz əhalisinin Rusiya ilə tanışlığı bütün sahələrdə öz bəhrəsini vermişdir. XIX əsrin sonlarında rus dilində təhsil alan gənclərimiz sonralar Azərbaycanın ziyalı təbəqəsinin sütunları olmuşlar. Bu cür ziyalılarımız N.M.Karamzin haqqında elmi-publisistik məqalələrində müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Ümumiyyətlə sentimental cərəyanın parlaq nümayəndəsi olan N.M.Karamzin “Azərbaycanda çox sevilir və onun əsərləri oxucular tərəfindən böyük maraqla oxunur”. [Насибова, 2013, 21] M.F.Axundov 1874-cü ildə “Qafqaz” qəzetində çap etdiyi qəsiddə rus klassiklərini təhlil edərkən Karamzini yüksək qiymətləndirmişdir.

Y.V.Çəmənzəminli öz dostuna məktubda yazır: “Az qala Karamzin həssaslığı ilə torpağa yığılıb hər gülü, hər otu qucaqlayırdıq...”. [Миргасан, 1999, 140]

1899-cu ildə Naxçıvan məktəbində A.S.Puşkinin 100 illiyinə həsr edilmiş tədbir keçirdərkən M.T.Sidqi geniş məruzə ilə çıxış etmişdir. O bildirmişdir ki, “... rus ədəbiyyatını əvvəlcə tərtib və nizama salan Nikolay Mixailoviç Karamzindir ki, rus sahib qələmlərinin əvvəlimcisi və istedadı-fövquladə sahibisi hesab olunur”. [Sidqi, 2004, 126]

Ə.T.Abbasov (ədəbi təxəllüsü Ələkbər Qərib) 1913-cü ildə Karamzinin əsərini “Bədbəx Liza” adı altında tərcümə etmiş və çap elətdirmişdir. Kitabın ön sözündə Ə.Qərib N.M.Karamzin haqqında çox maraqlı faktları oxucuya çatdırmışdır. Burada o, ilk dəfə idi ki, Karamzinin türk əsilli olduğunu bildirmişdir. Sonralar bu əsərin təsiri altında “Məktəbli qız” əsərini yazmışdır. Onun Karamzinlə bağlı elmi məqalələri dərin bir arasdırmanın nəticəsidir.

İlk dəfə M.Cəfər 1939-cu ildə “Rus ədəbiyyat tarixi ocerqləri” kitabında N.M.Karamzinin yaradıcılığına müraciət etmişdir. Burada tədqiqatçı bildirmişdir ki “Onun hekayələrindən ən xarakteriki “Bednaya Liza hekayəsidir””. [Cəfərov, 1939, 22]

Ə.Hüseynov 1941-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetində N.M.Karamzinin ölümünün 115 illiyi münasibəti ilə geniş bir məqalə ilə oxucuları rus mədəniyyətinin bir hissəsi ilə tanış etmişdir. O haqlı olaraq bildirir: “Karamzin öz dövründə bir novator olmuşdur...ədəbiyyatı özü üçün yüksək bir sənət hesab etmiş, o, ədəbiyyatın avtoritetini yüksəklərə qaldırmış və bu sahədə dövrünün yazıçılarına böyük təsir etmişdir”. [Hüseynov, 1941, 3]

N.Mehdi N.M.Karamzinin anadan olmasının 180 illik yubileyi ilə bağlı 1946-cı ildə geniş bir məqalə yazmışdır. Bu məqalədə o, oxucuları N.M.Karamzinin yaradıcılığı ilə qısa tanış edir.

Ələkbər Qəribin tərcüməsindən sonra 1952-ci ildə Əkbər Ağayev Karamzinin povestinə yenidən nəzər salır və onu tərcümə edir. Bu tərcümə uğurlu hesab edilir.

M.Rəfili 1958-ci ildə “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş” kitabında Karamzin və onun məhşur əsəri “Zavallı Liza” povesti haqqında geniş məlumat vermişdir. Tənqitçi bizim marağımıza səbəb olan bir məqamı vurğulayır “... sentimentalizmə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bəzən həssasiyun da demişlər” [Rəfili, 1958, 260]. Bu idiası ilə bildirir ki, Azərbaycan ədəbiyyatındada həmin terminin oxşarı mövcud olub.

20-ci əsrin ortalarında Karamzini yenidən əsərlərində güclü tədqiq edən, maraqlı fikirlərlə çıxış edən M.Cəfər olmuşdur. 1964-cü ildə “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən”, “Rus klassikləri”, 1970-ci ildə “XIX əsr rus ədəbiyyatı” əsərləri misal gətirmək olar. Əsərlərinin birində araşdırmaçı Karamzinin yaradıcılığını analiz edərkən qeyd edir: Karamzin əsərlərində... sadə adamları ləyaqətləndirmək, yoxsullara acımaq hissi doğurmaq meyli güclü idi”. Sadaladığımız əsərlərdə Məmməd Cəfər özündən əvvəl gələn tədqiqatçılardan rus yazıçı və şairlərin yaradıcılığına yeni yanaşması ilə fərqlənir.

“Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” 1972-ci ilin kitabında Mir Cəlal, Pənah Xəlilov sentimentalizmi çox maraqlı yöndən oxucuya təqdim etmişdir. “Rus ədəbiyyatında Karamzinin “Bədbəxt Liza”, Ukrayna ədəbiyyatında İ.Kotlayevskinin “Natalka poltovka” pyesi sentimentalizm xüsusiyyəti cəhətdən tipikdir” [Mir Cəlal, Xəlilov, 1972, 220].

XXI əsrdə də Karamzinin yaradıcılığı tədqiqatçıların kitablarında yer almışdır.

2005-ci ildə dərc olunan R.Yusifovlu “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabında çox maraqlı bir fikirlə çıxış edir. O, bildirir ki, sentimentalizm “...ədəbi cərəyan Rusiyada geniş yayılmasa da, Karamzinin “Bədbəxt Liza” əsəri gözəl sentimental əsər nümunəsi kimi diqqəti cəlb etdi”. Onun sonrakı fikri: “Lakin Azərbaycanda sentimentalizm bir ədəbi cərəyan kimi formalaşmamışdır” [Yusifovlu, 2005, 265] H.M.Həşimovun “Azərbaycan ədəbiyyatında sentimentalizm” adlı dissertasiyası ilə tanış olmadığımızı göstərir.

2013-cü ildə Ağabəy G. “XIX əsr dünya ədəbiyyatı tarixi” dərs vəsaitində rus ədəbiyyatına da yer ayırmışdı. O, N.M.Karamzini “...bu dövrdə meydana gəlmiş sentimentalizm ədəbi cərəyanının başcısı” adlandırmışdır.

2016-cı ildə “Mədəniyyət” qəzetində S.Fərəcovun “Qədim tarixin sentimental təhkiyyəçisi” məqaləsində N.M.Karamzin haqqında qısa, lakin məzmunlu məqaləsi diqqətimizi cəlb edir.

Butun bu sadalanan işlər Azərbaycan alimlərinin N.M.Karamzinin yaradıcılığına biganə münasibət bəslənmədiyinin göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, M.C. (1939) Rus ədəbiyyatı tarixi ocerqləri. - Bakı: Az. XMQ. Nəriyyatı. - 108 s.
2. Hüseynov, Ə. (1941) Nikolay Mixaylovic Karamzin // Şərq qapısı qəzeti, 3 iyun, s.3.
3. Mir Cəlal, Xəlilov, P. (1972) Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. - Bakı.- 279 s.
4. Rəfili, M. (1958) Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, - 274 s.
5. Sidqi, M.T. (2004) Puşkin // Sidqi M.T. Əsərləri Çarşoğlu, s.122-130.
6. Yusifovlu, R. (2005) Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: “Şirvannəşr”. - 276 s.
7. Миргасан, М.Г. (1999) Везиров друг Ю.Везирова // Литературный Азербайджан, №3.

Q.BAYRON YARADICILIĞINDA ŞƏRQ MÜHİTİNİN TƏSVİRİ ÜSULLARINA DAİR

Aytəkin Qurbanova

Bakı Slavyan Universitetinin

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi

Summary

Eastern art is a major theme in Byron's literary works. His acquaintance with the customs and tradition of the peoples of the Middle East was through two means. The first is historical books written about the East, and the second is a close-up of the lives of the peoples of the East during their journey to the East. We find pieces describing the lives of the Eastern peoples, the beautiful nature of these countries, the festivity and celebration on the eve of the holiday, the light of “million lamps” inside Bayron's “Eastern Poems”, as well as we see the most of the interesting information from the Eastern life in the poems “Gavur” and “Abidos Bride”. Byron's work is rich in Turkish words and phrases that

describe Eastern traditions, expressing Oriental lifestyles, morals, and reflect religion. He used many Arab and Persian words in his works in their Turkicized forms. Byron used the folklore, customs and traditions of Turkish, Greek and Albanian peoples not blindly, but to elevate the human personality.

Key words: *Eastern environment, Turkish words, Eastern traditions, Sharia rules, Eastern poems*

Резюме

В творчестве Байрона тема Востока занимает центральное место. Его знакомство с обычаями и традициями ближневосточных народов происходило двумя способами. Первое – это исторические книги, написанные о Востоке, а второе – близкое знакомство с жизнью народа во время его путешествия на Восток. В «Восточных поэмах» Байрона отрывки, описывающие жизнь народов Востока, прекрасную природу этих стран, празднование накануне праздника и зажжение «миллиона лампад», возвещающее приход праздника, а также большую часть интересной информации из жизни Востока можно найти в поэмах "Гяур" и "Абидосская невеста". Творчество Байрона богато турецкими словами и фразами, описывающими восточные традиции, восточный образ жизни, повседневную жизнь и отражающими религию. Многие арабы использовали персидские слова в своих произведениях в их турецкой форме. Байрон использовал фольклор и обычаи турецкого, греческого и албанского народов не вслепую, а для возвышения человеческой личности.

Ключевые слова: *восточная среда, тюркские слова, восточные традиции, правила шариата, восточные стихи.*

Bayronun yaradıcılığında Şərq mövzusu əsas yer tutur. Onun Yaxın Şərq xalqlarının adət və ənənəsi ilə tanışlığı iki vasitə ilə olmuşdur. Birincisi Şərq haqqında yazılmış tarixi kitablar, ikincisi Şərqə səyahəti zamanı Şərq xalqlarının həyatı ilə yaxından tanış olmasıdır. Bayron qeyd edirdi: “Türkiyə tarixi” mənə hələ uşaq ikən ləzzət verən kitablardan biri olmuşdur”. [Xəlilov, 2014, 247] Eyni zamanda, Bayronun yaşadığı dövr avropalıların Şərq ölkələri ilə ciddi maraqlanmağa başladığıları dövrdür. Hətta bu dövrdə Avropada bir neçə Şərq cəmiyyəti, o cümlədən Parisdə “Asiya cəmiyyəti”, Londonda “Asiya kral cəmiyyəti” yaranmışdır.

Bayronun “Şərq poemaları” içərisində Şərq xalqlarının həyatını təsvir edən parçalar, bu ölkələrin gözəl təbiəti, bayram ərəfəsindəki şənlik və bayramın gəldiyini xəbər verən “milyon lampaların” işıq salması, həmçinin Şərq həyatından olan maraqlı məlumatların əksəriyyətinə “Gavur” və “Abidos gəlini” poemalarında rast gəlirik. Məsələn, Bayron “Gavur” poemasında qış fəslinin Qərbin qışından xeyli mülayim, xeyli fərqli, şaxta, qar, boranın gülləri soldurmaması, “Abidos gəlini” poemasında bu yerlərin səhraları güllü-çiçəkli, səmaları ləkəsiz, üzüm tənəklərinin bir orman yaratması, gül-çiçəklərin həmişə əlvan, gecə və gündüzün gözəl, limon bağlarının yaşıl olmasını təsvir etməklə gözəl təbiət təsvirini yaratmasına nail olmuşdur.

Onun poemalarında Şərq həyatına xas olan bir sıra Şərq adət-ənənələrinin təsvirinə geniş yer ayrılıb. Məsələn, “Gavur” poemasında duz-çörək kəsməyin dostluğa səbəb olması, təhlükə zamanı “aman” deyilməsi, Ramazan bayramının xüsusiyyətlərini səciyyələndirən gün batarkən toplardan yaylın atəşinin açılması, bütün gecə məscidlərin çıraqban olması, müxtəlif silahlardan atəş açılması kimi adət-ənənələrinə, “Abidos gəlini” poemasında isə müsəlmanların nəzir vermək adəti, ehtiram nişanəsi olaraq oğulun ata hüzurunda oturmaması adəti, Şərq qadının üzü örtülü və rübəndli gəzməsi, ağanın xidmətçilərini çağırarkən üç dəfə əl vürməsi, şərqililərin üzərlərində duaların yazılı şəkildə gəzdirmələri və s. kimi adət-ənənələr poemalarda uğurlu istifadə olunmuşdur. Bayron Şərq adətlərini özünəməxsus şəkildə təsvir etmişdir. Müsəlman qadınlarının naməhrəmlərə görünməsi və baxması günah hesab edilirdi. Züleyxanın “heç kimə görünmədim”, yalnız, “Allah” demişəm, “Peyğəmbər” demişəm ifadələri buna misaldır. Eyni zamanda, Səlimdən başqa ikinci məhəbbətin nə olduğunu bilmədiyini ifadə etməsi bunun sübutudur.

Bayron bu poemalarında yaratdığı obrazlarına ad verərkən şərqililərin adlarına müraciət etmişdir. Məsələn, Həsən, Leyla, Cəfər, Abdulla, Harun, Səlim və Züleyxa və s. adlar bunun sübutudur.

Şairin poemaları Şərq həyat tərzini, məişətini ifadə edən, dinə aid sözləri və ifadələri ilə də zəngindir. Məsələn, “sultanə”, “divanxana”, “əmir”, “məscid”, “müsəlman”, “salam”, “huri”, “Ya Allah”, “Məkkə”, “İblis”, “dərviş”, “vəlvələ” “cəmşid”, “Əs-Sirat”, “huri”, “dəlilər”, “Əzrayıl”, “Şükür”, “dülbəndi”, “səmun” və s. sözlər Şərq sözlərinə aid nümunələrdir. Bunun da səbəbi, bu poemalarda türk həyat tərzini, adət-ənənələrinin təsvir olunmasıdır.

Bu sözlərin istifadəsi istər əsərin süjet-kompozisiyada, istər ideyasında da ifadə olunub. Bəziləri xalis türk, bəziləri isə türk dilində vətəndaşlıq hüququnu almış, öz ilkin mənasını dəyişmiş

ərəb, fars sözləridir. Bayron bir çox ərəb, fars sözlərini öz əsərlərində bu sözləri məhz türkləşdirilmiş formasında işlətməmişdir. (Burada “səum” (güclü səhra küləyi) sözü Şərq poeziyasında tez-tez işlədilmiş söz, “vəlvələ” sözü isə türk qadınlarının ağsıdır). [Bayron, 2006, 92]

Bayronun əsərlərində həmçinin interyerin təsvirində də Şərq sözlərinə rast gəlirik. Məsələn, “Abidos gəlini” poemasında əsərin qəhrəmanı Züleyxanın otağını hətta Şərq üslubuna xas tərzdə təsvir etmişdir. Məsələn, otaqda çırağın yanması, çırağın yanında çini dibçəklər, taxt üstünə səpilmiş kəhrəba danələri (kəhrəbanı sürtərkən xoşagəlməz və yüngül ətir verir), kəhrəba təsbəhi, bəzəklərlə yazılmış müqəddəs Quranı, “Ayətül-Kürsü” ayəsinin oxunması, zərli divanların üzərdə udun qoyulması, döşəmədə qədim, əlvan xalçalar və s. Şərq üslubunu xarakterizə edir. [Bayron, 2006, 74]

O, hətta dülbəndi başından çıxararaq əvəzində başına çalma bağlaması, belinə işləməli kəmərgeyinməsi, ləl bəzəkli xəncəri kəmərinədən çıxarması, yerinə qoşa tapancalar asması və əyri bir qılıncın topuquna dəyməsini təsvir etməklə poemanın qəhrəmanı Səlimin portretini də Şərq üslubuna uyğun yaratmışdır.

Biz poemalarda Şərq andlarına və şəriət qaydalarının nümunələrinə də rast gəlirik ki, məsələn, Səlimin peyğəmbərin qəbrinə, Məkkə evinə and içməsi, “Quran”ı əzbərləməsi, qılıncına Quran ayəsinin yazılması təsviri, döyüşənlərin “Allah”, “Allah”, Həsənin “Ya Məhəmməd” cığırıları şəriət qaydalarının nümunələridir.

Bayronun poemalarında ud, tənbur, gitara, təbil kimi musiqi alətləri və dülbəndi (qılınc), ya tağan (qılınc), tufəng, çubuq-(türk qəlyanı) kimi Şərq alətlərindən və əşyalarından yerli yerində istifadə olunmuşdur.

Şərq şeirinin ən gözəl xüsusiyyətlərini, ifadə tərzini ingilis poeziyasında ilk dəfə özünəməxsus bir şəkildə işlətməklə yanaşı müəyyən Şərq sözlərini də ingilis dilinə ilk dəfə gətirən Bayron olmuşdur. Bayron Şərqi özünəməxsus bir şəkildə Avropaya təqdim etmişdir. Bayron türk, yunan, alban xalqlarının folklorundan, adət ənənələrindən kor-koranə şəkildə deyil, insan şəxsiyyətini yüksəklərə qaldırmaq məqsədilə istifadə etmişdir. O, Şərq poeziyasına məxsus olan ifadələri, Şərq sözlərini işlətməklə yaradıcı hərəkət etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov, Əmirxan (2014). Dünya ədəbiyyatı. III cild, XIX əsr dünya ədəbiyyatı, Bakı: “Bilik nəşriyyatı”, 552 səh.
2. Corc Qordon Bayron (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 224 səh.

HALİKARNAS BALIKÇISI - DƏNİZ HEKAYƏLƏRİNİN DİLİ

Xəyalə Məcidova

Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasının dosenti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

Indeed, there is no other writer who raved the sea and wrote down this love as much as the Fisherman of Halicarnassus. Here, the life struggle of sailors, how they are burned by the sea while on land, is exquisitely delineated. Cevat Shakir Kabaagacı is not only a storyteller and novelist. He is also a great historian and thinker on a global scale. Moreover, Balıkcı'n's writings and the blue voyages he initiated have a great role in making Bodrum a world-class destination today. Halicarnassus Balıkcısı is a writer I really admire for his language and writing style.

Key words: Turkish literature, the Fisherman of Halicarnassus, Sea stories.

Резюме

В турецкой литературе нет второго такого писателя, который бы так восхищался морем и воспевал эту любовь в своих произведениях, как Галикарнас Балыкчысы. В произведениях писателя прекрасно описана повседневная жизнь и борьба моряков, как они тоскуют о море, находясь на суше. Джеват Шакир Кабаагачлы не только рассказчик и писатель, он также великий историк и мыслитель мирового масштаба. Кроме того, сочинения Балыкчы и голубые путешествия, которые он совершал, играют большую роль в превращении Бодрума в международную туристическую достопримечательность. Галикарнас Балыкчысы — писатель, который нравится читателям за его язык, стиль и манеру письма.

Ключевые слова: Турецкая литература, Галикарнас Балыкчысы, Морские рассказы.

Həqiqətən də dənizə bu qədər heyran olan və bu sevgini qələmə alan ikinci bir türk yazıçısı yoxdur. Cevat Şakir türk dənizçilik tarixinin mühüm simalarından biridir.

Əsl adı Cevat Şakir Kabaağaçlı olan Halikarnas Balıkcısı türk ədəbiyyatında roman, hekayə və esseləri ilə tanınır. Xüsusilə də, roman və hekayələrində dəniz həyatını canlandıran müəllif Bodruma vurğun olduğu üçün “Halikarnas Balıkcısı” ləqəbindən istifadə etmişdir. Burada dənizçilərin həyat mübarizəsi, quruda olarkən dəniz üçün necə həsrət çəkdiqləri çox gözəl təsvir edilir. Yazıçı ömrünün son illərində Bodrumun inkişafı və tanınması üçün çox çalışmış, Anadolu sivilizasiyasının tanınmasında böyük rol oynamışdır. Cevat Şakirin əsərləri ilə bağlı əvvəllər də çoxlu araşdırmalar və tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar müəllifin həyatına, sənətinə və yaradıcılığının müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuşdur.

Tahir Alangu Halikarnas Balıkcısının əsərlərinin azlığından danışıarkən, onun insanı özünə cəlb edən gözəlliklər dünyasının açarlarını götürərək, başqalarının hələ ayaq basmadığı bir ərazidə, dəniz vadisində tək gəzərək bir yenilik yaratdığını bildirir. Alangu yazıçının yaradılığından bəhs edərək belə deyir: *“Balıkcısı dənizdə incəliklərinə qədər sərt, lakin azad həyatı eşidib yaşadı. O, gəmiləri ən kiçik hissələrinə qədər, sonra dənizdəki bütün canlıları, balıqları adlarına, forma və rənglərinə qədər tanıyır”* [Alangu, 1965].

K.Yetişə görə, *“Balıkcısının təbiətin əhəmiyyətli bir parçası olan və güclü, canlı, coşqun və funksional cəhətləri ilə əvəzolunmaz həyat qaynağı sayılan dəniz, Halikarnas Balıkcısı üçün Aralıq və Egey dənizini təmsil edir. Onun sivilizasiya konsepsiyasında önə çıxan Aralıq dənizi və ya Egey dənizi anlayışı ədəbi əsərləri ilə yanaşı, intellektual əsərlərinin də əsas elementidir. Aralıq dənizi və Egey bütün canlılığı, enerjisi və şövqü ilə yanaşı, zaman zaman qəzəbi, kədəri və həyatı tərəfləri ilə də həmişə bu əsərlərin baş qəhrəmanıdır. Hadisələr dənizdə başlayır, inkişaf edir və bitir. Dənizin imkan verdiyi qədər irəliləyən hadisələr və insanlar dənizə görə formalaşır. Halikarnas Balıkcısı üçün təbiət canlı varlıqdır. Hiss edən, eşidən, düşünən, hirsələnən, intiqam alan, gülümsəyən, narahat olan bir varlıqdır. Onun təbiəti vəhşi deyil. Munis sevimli, əhatə edən təbiətdir. Bu təbiət insana ülvə hissələr bəxş etmir. Bu, insana hissələr verən, insanın ətinə və maddi varlığına təsir edən təbiətdir. Müəllifin bu təbiətə hakim olmaq və ya dəyişmək fikri yoxdur. Çünki bu təbiət insanları olduğu kimi xoşbəxt edir* [Yetiş, 1996].

Əsərləri ilə hər kəs tərəfindən Halikarnas Balıkcısı kimi tanınan Cahit Şakir Kabaağaçlı varlı və zadəgan bir Osmanlı ailəsindəndir, atası Mehmet Şakir Paşa Əbdülhəmid dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən olub. Ailəsi həmişə dəniz kənarında yaşayıb, ona görə də yazıçının dənizə olan həvəsi çox gənc yaşlarından yaranıb. *“İndi düşünəndə hiss edirəm ki, dənizə və balığa olan həvəsimə Krit və Afınada keçirdiyim günlər təsir edib”*, o deyir [Balıkcısı, 1983].

O, eyni zamanda yaxşı təhsil alıb. Büyükdə Mahalle Məktəbində oxuyarkən fərdi dərslər aldığı və ingilis dilini xeyli təkmilləşdirdiyi üçün hazırlıq sinfindən birinci sinfə keçərək Robert Kollecində oxumağa başlayır. Kolleci bitirdikdən sonra dənizçilik təhsili almaq istəyən Balıkcının qarşısı alınır və ailəsinin istəyi ilə tarixçi olmaq üçün Oksford Universitetinə göndərilir. O dövrləri yazıçı belə təsvir edir: *“Resmonun, Faleron və Büyükdənin təsiri ilə mən yelkəndən başqa heç bir peşə düşünmürdüm. Bəs, bəy, paşanın övladı, vəzirin qardaşı oğlu matros olarmı? Mən də atam kimi səfir-vəzir, əmim kimi tarixçi-dövlət xadimi olmalıydım! Demək olar ki, İngiltərənin Oksford şəhərinə məcburiyyətlə yola salınmışdım. İstəksiz bişmiş bir aşın dadı olarmı? Qısa müddətdə bir həll yolu tapdım. O universitet mənim “sabit” ünvanım olacaq və mən təkcə İngiltərəni deyil, bütün Avropanı da gəzəcəkdim. Mən də belə etdim: Avropa şəhərləri, xüsusən də İtaliya, İspaniya və Fransa mənim digər ünvanım oldu.”* [Balıkcısı, 1983].

İstanbulda qayıtdıqdan sonra *“Diken”*, *“Resimli Gazete”*, *“Resimli Ay”*, *“İnci”* kimi jurnallara məqalələr yazır, kitab üzü şkilləri və dekorasiyalar, karikaturalar çəkirdi. Əsərlərində xüsusilə *“Tənzimat dövrü”* sənətkarlarına xas olan mövzular haqqında məlumat verilir. Dəniz, Halikarnas Balıkcısının əsərlərində çox istifadə olunan bir elementdir. Müəllifin dənizə verdiyi mənə və dəyər dənizi hər şeydən üstün olan, hər şeyi təyin edən qüdrət məqamına çatdırır. Bu yanaşma həyat və tale fenomenini dənizin ixtiyarına verir, onu ucaldır. Təbiət insanlara və hadisələrə müdaxilə edir.

Onun lüğət tərkibində *dəniz, külək, günəş, gəmi, balıqçı, ay, ulduzlar, buludlar* kimi təbiətə aid sözlər çoxluq təşkil etmişdir. Bu da dəniz hekayələrinin dilini zənginləşdirməkdə mühim əhəmiyyət

daşıyır. Və bu elementlərin hər biri fərdiləşdirilmişdir. “*Dəniz*” sözü xüsusən də həyat və yaradıcılıq rəmzi kimi insanlarla eyniləşdirilir, həyatın əsas mənbəyi kimi görünür, xeyirxahlıq və şövq beşiyi kimi göstərilir. Bəzən isə bütün müsbət xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq dağıdıcı kimi də göstərilir. “*Dəniz*” sözü yazıçının romanlarında qeyd olunan bütün bu xüsusiyyətləri daşıyır.

Dənizlə bağlı romanları sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: Aganta Burina Burinata (1946), Ötelerin Çocukları (1956), Uluç Reis (1962), Turgut Reis (1966), Deniz Gurbetçileri (1969), Bulamaç (1996) Hekayələri: Ege Kıyılarından (1939) Merhaba Akdeniz (1947) Ege’nin Dibi (1952), Yaşasın Deniz (1954), Gülen Ada (1957), Ege’dən (1972), Gençlik Denizlerinde (1973) və s.

Məsələn: “*Aganta Burina Burinata*” romanında Mahmut obrazı bizə dənizçi uşağı kimi təqdim olunur. Onun ailəsinin bütün kişiləri dənizdə boğularaq ölürlər. Bu səbəbdən də nənəsi dənizi kişiləri şirnikləndirən zəhərli qadın kimi görür. Mahmut üçün dəniz eynilə sevgili kimidir. Onun üçün gəlinlik geyinən qızıdır. Mahmud da dənizçi olur. Qayıqla dənizə çıxan Mahmud dənizin müxtəlif vəziyyətlərinin şahidi olur. Dənizə aid edilən bütün bu xüsusiyyətlər romanda dənizi məkan ünsürü olmaqdan çıxararaq, dəniz ruhlu bir insan kimi personajlar heyətində yer almasına şərait yaradır [Balıkcısı, 1995].

1925-ci ildə Bodruma gedən Cevat Şakir orada Halikarnas Balıkcısına çevrilir. 1946-cı ilə qədər təkcə Bodrum deyil, bütün Egey və Aralıq dənizi onu və əsərlərini tanımağa və sevməyə başladı. Bodrumda yaşadığı illərdə bütün varlığı ilə gündəlik həyatda yer baş verənləri diqqətlə izləyən Halikarnas Balıkcısı sadəcə kənarda durub hər şeyi seyr etmir. O, həm də balıqçı, dənizçi, kapitan, ekipaj, bağban, aqronom kimi də işləyir və yaşayır. Onun əsərlərində görünəcək dəniz həyatının bütün canlılığı və orijinallığı bu həyat tərzindən qaynaqlanır. Yazıçı bir tərəfdən barama hörməyə, digər tərəfdən dünya ədəbiyyatının görkəmli nümunələrini türk ədəbiyyatına gətirməyə çalışır. Bu dövrdə Cevat Şakir haqqında bir tərcüməçi kimi daha çox danışmaq, ilk müəllif hüquqları ilə qorunan əsərlərinin (Ege Kıyılarından, 1939; Ötelerin Çocuğu) tərcümələrinin başladığını da qeyd etmək lazımdır.

Yazıçının dili və üslubu olduqca canlı və bədiidir. Onun işlətdiyi sözlər oxucuya təbiətin canlılığını hiss etdirir. *Çınlamak, köpürmək, içi içine sığmamak, harlamak, delişmen, katıla katıla gül-mək* kimi sözlər bu canlılığın nümunəsidir. Halikarnaslı Balıkcısı hekayədəki dalgaların səsinə Pan və pərilərə bənzədib. Bu bənzətmə təbiətin canlılığını əks etdirmək üçün istifadə edilmişdir. Hekayədə *kayık, liman, köpük, engin, ufuk, girdap, denizaltı* və s. kimi dəniz və dənizçilik terminlərinin istifadə edildiyini görürük.

Dənizlə insanlar arasında isti dialoq qurur. Dənizlə azadlıq, əbədiyyət, sülh, insanlıq, sevgi, dostluq, qardaşlıq, əməkdaşlıq mesajları verilir. Bu mesajlar dənizlə insan münasibətlərində özünü daha qabarıq göstərir: “*Bu adalar kendi güzelliklerine hayran kalsınlar diye adalar denizi gerdanını onlara ayna eder. Adacıklar böylece sudaki akisleriyle.beşiklenir. Adalar denizler, denizler adalar. İşte adalar denize Arşipel, Ege, Akdeniz.*” [Balıkcısı, 1939]

Türk ədəbiyyatında bir “dəniz ədəbiyyatı”ndan söz açılacaqsa, onun Halikarnas Balıkcısı ilə başladığını söyləmək olar. “*Ama bir fışılı, hışılı, bir susmadan sonra, bu kez sol yanda başka bir kaya horlamaya başlıyordu. Aynı zamanda, yüzlerce kulaç dipte, esrarlı ejderlerin binlerce gözle parlacağı görüliüyordu. Onu, kayaların diş gıcırdatan, köpüren, hırlayan çatlaklarına sıkıştırıyor, çeneleri arasında testerelemesine çiğniyordu. Sabaha doğru deniz onu kumsala tükürdü...*” [Balıkcısı, 1939].

Diqqət etsək, görəcəyik ki, bu mətnlər dənizçi, balıqçı, süngər balıqçı, dalgıç və s. çörək dalınca gedən həyat dərdi olan insanlarla doludur. Halikarnas Balıkcısının əsərlərində görülən dəniz həyatı, dəniz və sahil, qəsəbə həyatının varlıq səbəbi olaraq dəyərləndirmək mümkündür: “*Balıqçı, denizdeki çetin, ama özgür yaşayışı ayrıntılarına varıncaya kadar duymuş ve yaşamış. En küçük parçalarına varıncaya kadar gemiler, sonra denizin bütün yaratıkları, balıkları, adlarından tut biçimlerin ve renklerine varıncaya kadar bilir.*” [Balıkcısı, 1983].

Müəllif “*Ege’dən Denize Bırakılmış Bir Çiçek*” adlı hekayə kitabında Halikarnas adından istifadə edərək Bodrumdan bəhs edir. O, Bodruma “*dörd min illik Halikarnas*” deyir. Tanrıların doğulduqları yer olaraq Bodrumun seçilməsi deyir, Bodrumun gözəlliyinə şahidlik edir: “*Mavi ve yeşil öylesine derin ve tatlıdır ki; değil insanlar, taşları ve duvarları bile kendisine çeker. Dünyanın*

en güzel ve saf mavisi buradadır. Onun için eski Helenler bu Bodrum açıklarını Deniz Tanrısı Poseydon'a taht seçmişler; Afrodite'in (Venüs'ün) apak bedenini ancak bu denizin köpüklerinin beyazından yaratabilmişlerdir.” [Balıkcısı, 1939].

Bədii mətnlərdə milli məqsədi bildirilərkən istifadə edilən “*dəniz*” anlayışı həmişə əvəzolunmaz olmuşdur. İlk xatırlananlar Şeyh Qalipin məşhur “*Hüsn ü Aşk*” məsnəvisi, Təvfik Fikrətin məşhur “*Balıqçılar və Mâ'i Deniz*” şeirləri, Ahmet Haşimin “*O Belde*”, Yahya Kamalın “*Açık denizeki “min başlı ejderi”*”, “*Sessiz Gemi*” və “*Deniz Türküsü*”, Necip Fazılın “*Dalgalar*”, “*Sus-san Deniz*”, “*Takvimdeki Deniz*” şeirləri bəzən milli məqsəd, bəzən sığınacaq və ya qaçış yeri, bəzən də keçilməz bir atəş dənizi yazıçıların ziyarət etdiyi yer olmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, türk ədəbiyyatında “*dəniz hekayələri*” məhz Halikarnas Balıkcısının adıyla iz qoymuşdur.

Məlumdur ki, hər bir söz ustasının fərdi üslubu yaratdığı konkret dövr ədəbi dilinin ümumi mənzərəsini əks etdirərək onun fərdi üslubunu yaradır. Ədəbi dilin inkişafına yaradıcılığı, üslubu ilə öz töhfəsini verir. Türk xalq danışığı dili bütün zənginliyi və əzəməti ilə Cahit Kabağağacının əsərlərinin dilində əks olunmuşdur. O, ədəbi dilin sözlərindən istifadə etdiyi kimi adi danışığı sözlərini də əsərlərində istifadə edir. Yazıçı tükənməz mənbə olan canlı xalq dilindən ədəbi-bədii dilin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirə biləcək aydın və dürüst mənalı söz və ifadələrdən və çoxlu sayda dəniz və dənizçilik terminlərindən bacarıqla istifadə etmişdir.

Dəniz hekayələrinin təhlili əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun dili öz dövrünün ədəbi bədii dil normasını, lüğət tərkibini, ümumiyyətlə, dil mənzərəsini yaratmağa, təsəvvür etməyə, öyrənməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Alangu, T., (1965). Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman, İstanbul Matbaası, s.310.
2. Balıkcısı, H., (1995). Aganta Burina Burinata, Ankara, Bilgi Yayınevi.
3. Balıkcısı, H., (1991). Deniz Gurbetçileri, Ankara, Bilgi Yayınevi.
4. Balıkcısı, H., (2018). Gülen Ada, 6.bs., Ankara, Bilgi Yayınevi.
5. Balıkcısı, H., (1983). Bütün Eserleri 15(Cevat Şakir Kabağağacı), Ankara, Bilgi Yayınevi,
6. Balıkcısı, H., (1939). Ege Kıyılarından, Ankara, Bilgi Yayınevi,
7. Yetiş, K. (1996). Talim-i Edebiyatın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
8. Yetiş, K. (2014). Türk Edebiyatı-I, Ankara.

MİGEL DE SERVANTESİN “DON KİXOT” ROMANININ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

Leyla Ramazanova

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Böyük elmi işçisi

Summary

The article is dedicated to the study of Miguel de Cervantes, one of the prominent representatives of world literature, in Azerbaijani literary studies. Since the 1930s "Don Quixote" has been translated into Azerbaijani, and numerous researches have been conducted. In the first half of the 20th century, A. Sultanli, M. Rafili, A. Agayev extensively wrote on Cervantes's life and work, and reviewed the novel. One of the issues facing modern literary studies is to reanalyze Cervantes's attitude towards the Turks, not from the point of Soviet ideology, but with the ideology of Azerbaijani identity.

Key words: M.Cervantes, novel, Azerbaijan, criticism, "Don Quixote"

Резюме

Доклад посвящен изучению в азербайджанском литературоведении одного из видных представителей мировой литературы Мигеля де Сервантеса. С 30-х годов XX века на азербайджанский язык был переведен роман «Дон Кихот», проводились исследования. В первой половине XX века А.Султанлы, М.Рафили, А.Агаев широко обсуждали жизнь и творчество Сервантеса, а также проводили анализ произведения. Во второй половине XX века Панах Халилов повторно перевел произведение «Дон Кихот» и представил его читателям с обширным предисловием. Одна из задач, стоящих перед современным литературоведением, состоит в том,

чтобы заново проанализировать отношение Сервантеса к туркам не с точки зрения влияния советской идеологии, а с точки зрения идеологии Азербайджанизма.

Ключевые слова: *М. Сервантес, роман, Азербайджан, критика, «Дон Кихот».*

İntibah dövrünün ən qüdrətli nümayəndəsi M.Servantes (1547-1616) və “Don Kixot” romanı Azərbaycan filoloji fikrinin həmişə maraq dairəsində olmuşdur. 1930-cu ildə bu əsər ilk dəfə E.Şemizadə tərəfindən “Don Kixot Lomançski” adı ilə tərcümə olunmuşdur. 1933-cü ildə M.Arif tərəfindən yenidən tərcümə olunan bu əsər təkrar nəşr olunmuşdur. Mikayıl Rəfili bir il sonra yenidən nəşr olunan bu tərcüməyə “Servantes və onun “Don Kixot” əsəri” adlı geniş ön söz yazmışdır. M.Rəfili bu tədqiqatında Servantesin yaşadığı ədəbi dövrü, həyat və yaradıcılığını, Avropa ədəbiyyatında ilk romanlardan qəbul edilən “Don Kixot” əsərinin bədii, ictimai xüsusiyyətlərini geniş təhlil etmiş, maraqlı fikirlər səsləndirmişdir. Tədqiqatçı Servantesin İspaniya və Avropa ədəbiyyatındakı yerinin önəmini göstərmək üçün yazırdı: *“Əgər Göte Almanıyanın yüksək ədəbi bir dahisidirsə, əgər Puşkin rus ədəbiyyatının müəzzəm bir simasıdırsa, əgər Şekspir İngiltərənin ölməz bir fəxri və ən dahiyanə bir şairidirsə, Servantes də bir o qədər İspanıyanın ən yüksək bir ədəbi dahisidir”* [Rəfili, 1934].

Migel de Servantesin “Don Kixot” romanı Renessans dövründə cəngavər romanlarına qarşı yazılmış ən mükəmməl əsərdir. Bunu nəzərdə tutan professor M.Rəfili bu əsərin cəngavər romanlarına öldürücü zərbə vurduğuna işarə edərək yazırdı: *“Don Kixot” əsəri nəşr edildikdən sonra bir daha cəngavər romanı çıxmadı. “Don Kixot” bu ədəbi janrın ən son bir halqasından başqa bir şey deyildi. Bununla belə, cəngavərliyin sönməsilə qayət çirkin və gülünc şəkillərə düşmüş olan cəngavər romanlarının təsirini puç etməkdə “Don Kixot” un az rolu olmamışdı*” [Rəfili, 1934].

“Don Kixot” əsərinin ideyasını düzgün müəyyənləşdirən Ə.Sultanlı haqlı olaraq yazırdı ki; *“Don Kixot” cəngavərlik romanlarına parodiya şəklində yazılsa da, onun əhatə dairəsi və ideya çərçivəsi xeyli genişlənmiş, böyük bir dövrü real cizgilərlə əks etdirən epopeya kimi meydana çıxmışdır*” [Sultanlı, 1971].

Əsərin digər qəhrəmanı Sanço Pansa da ədəbiyyatşünaslarımızın tədqiqatlarından kənarda qalmamışdır. M.Rəfili həm Don Kixotu, həm də Sanço Pansanı keçmişlə yaşayan, keçmiş təsəvvürlərini canlandıran, keçmiş günlərin rüyalarını bir həqiqət zənn edən obrazlar kimi dəyərləndirmişdir [Rəfili M., 1934]. Bu kasıb ispan kəndli obrazını görkəmli ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilov azərbaycanlı Məmmədhasən əmi obrazı ilə müqayisələr şəklində təqdim etmişdir. Var-yoxları bir eşşəklərinin onlar üçün nə qədər dəyərliliyi olması, hər ikisinin sevimli heyvanlarını itirməsi bu obrazları yaxınlaşdıran cəhətlər idi. Tədqiqatçı müqayisələrinin nəticəsi olaraq bildirir: *“Servantesin “Don Kixot” u onun zamanası üçün, bizim ədəbimizin “əhvalatları” bizim zamanamız üçün keçmiş intibah tələblərindən daha yüksək zirvənin demokratik, bəlkə də, inqilabi ideyalarını əks etdirmişdir”* [Xəlilov, 2011]. Don Kixot obrazını Sanço Pansa ilə ziddiyyətli, lakin üzvi vəhdətdə təsvir edən Servantes Sanço Pansanı xalq kütlələrinin əsl, doğma nümayəndəsi kimi əbədləşdirmişdir. Sançonun tez-tez söylədiyi atalar sözləri, məsəllər, hərdən gülünc, hərdən müdrik mühakimələri, xalq dünyagörüşünə söykənən müdrikliyi romana xüsusi bir gözəllik qatmışdır.

“Don Kixot” əsərinin ilk nəşrinin 350 illik yubileyi münasibətilə 1955-ci ildə bir sıra məqalələr işıq üzü gördü. Mötəbər qərbşünas alimlərimiz Ə.Sultanlı, M.Rəfili, Ə.Ağayev araşdırmalarında bu əsərin meydana gəldiyi tarixi şəraitə qısa nəzər salmış, ölkə daxilində irticaçı idarə üsulu yaradan II Filippin siyasəti nəticəsində ispan xalqının, görkəmli ədəbin necə ağır həyat sürdüyünü şərh etmişlər. Həmçinin ispaniyalı yazıçının həyat və yaradıcılığı xronoloji şəkildə təhlil olunmuşdur. Yaranmış dövrə “Don Kixot”dan bəhs edənlər əsəri cəngavər romanlarına və cəngavər adətlərinə qarşı yazılmış bir satirik əsər kimi qəbul edirdilər. XIX əsrdə alman romantikləri ilk dəfə olaraq romanda faciənin və komikliyin vəhdətini, Don Kixot obrazının ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb etməsini göstərdilər. M.Rəfili məqalədə bir çox mütəfəkkirin fikirlərini saf-çürük etmiş, F.Butverq, A.Şlegelin əsərlə bağlı fikirlərini yüksək qiymətləndirmiş, Bayronun, Turgenevin əsərin qayəsini düzgün anlama bilmədiklərini bildirmişdir. M.Rəfili yazırdı: *“Turgenev də Bayron kimi Servantes romanının məfkurəvi qayəsini layiqilə qavraya bilməmişdi. Turgenev öz ictimai qrupunun tarix etibarilə ölmə məhkum olduğunu pərdələmək üçün Don Kixot obrazını canlandırmağa çalışmışdı”* [Rəfili, 1934]. İdealla reallıq xəyalla gerçəklik arasındakı ziddiyyət Don Kixot obrazını xarakterizə edən əsas xü-

susıyyət olaraq həmişə tədqiqatçılar tərəfindən ön plana çəkilmişdir. Sonrakı dövrdə də Servantesin yaradıcılığı və onun “Lamançlı Don Kixot” əsəri ədəbi prosesin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1983-cü ildə P.Xəlilovun tərcüməsində bu əsər Azərbaycan oxucuları üçün yenidən canlanmış, sadələşdirilmiş halda məktəblilər üçün də ayrıca nəşr olunmuşdur.

Daim maddi ehtiyac içərisində yaşayan ədibin həyatı olduqca ağır keçmiş, müharibədə qolunun birini itirmiş, bir neçə dəfə həbs olunmuşdur. Rus mənbələrindən bəhrələnən və dövrünün tələblərinə uyğun olaraq M.Rəfilin türk donanmasına əsir düşən Servantesin “korsanlar” tərəfindən oğurlandığı, burada ona əziyyət verildiyi haqqında yazmışdır [Rəfilin M., 1934]. Müasir dövrdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, qolundan yara almış Servantes əsirlikdə heç bir ağır fiziki işlə məşğul olmamışdır. Onun üzərindən tapılan iki tövsiyə məktubu ona xüsusi yanaşılmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçı Bəsirə Əzizəliyevanın çox doğru qeyd etdiyi kimi; *“Orta əsrlərdə yazılmış ədəbi nümunələrə diqqət etdikdə, xüsusilə, Osmanlı dövlətinin nüfuz dairəsində olan, ona qarşı mübarizə aparan Avropa xalqları ədəbiyyatında türk obrazı, tarixi hadisələrdən alınmış süjetlər müşahidə olunmaqdadır. Bütün bu əsərlərdə türklərə qarşı münasibətin obyektiv olduğunu söyləmək mümkün deyil. Dəniz və quruda möhtəşəm istehkamlara malik, Şərqi Avropa, Cənub-Qərbi Asiya, Şimali Afrika və Atlantik okeanı kimi ərazilərdə hakimiyyətini quran böyük türk dövlətinin Qərb və xristian dünyasında əks təbliğatı çox güclü idi və bu, ədəbiyyata da təsirsiz qalmamışdır. Aralıq dənizindəki türk donanmaları, onun məşhur admirallarının Qərb ədəbiyyatı və filmlərində türk quldur dəstələri, korsanlar, piratlar, türk döyüşçülərinin yolkəsən quldurlar kimi təsvir edilməsi bu baxımdan təsadüfi deyil. Ona görə də Qərb ədəbiyyatında türklərə qarşı qeyri-obyektiv münasibətin səbəblərini araşdırmaq və onların yanlış fikirlərini təkzib etmək üçün həmin əsərlərə dövrünün tarixi hadisələrinin fonunda baxmaq, tarixi prosesləri öyrənmək lazımdır”* [Əzizəliyeva, 2017]. Müasir ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran məsələlərdən biri də Sovet hakimiyyəti dövründə ideoloji təzyiq altında buraxılmış nöqsanları və naqis cəhətləri ortadan qaldırmaqdır.

Son illərdə də Servantesin əsərləri latın qrafikası ilə müxtəlif nəşriyyatlarda dəfələrlə nəşr edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əzizəliyeva, B. (2017) Türk əsirliyində qalan ispan yazıçısı // Bakı: Xəbərlər [Humanitar elmlər]. №2, s.136-140.
2. Rəfilin, M. (1934) Servantes və onun "Don Kixot" əsəri, M.Servantes.Saavedra-Lamançlı Don Kixot, II nəşri, Bakı, s.9-28.
3. Servantes, S.M. (2011) Lamançlı Don Kixot.Tərcümə edən: P.Xəlilov. Bakı: Qanun, Əli və Nino, 640.
4. Sultanlı, Ə. (1971) Məqalələr / Ə.Sultanlı. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 327 s.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA ZAMAN VƏ MƏKAN PROBLEMİNƏ DAİR

Aytac Rüstəmov

Bakı Slavyan Universiteti

Summary

The paper deals with the problem of time and space in a artwork. The role of time and space and their relationship in the characterization of images is described in this paper. A special place is given to the study of the concept of "chronotope" for the depiction of certain events and their development in a certain time and space. The chronotope acts as a special image that forms the basis of a artwork. The chronotope can only be determined by abstract analysis and has emotional power. The chronotope is not directly perceived, but is understood as an intuitive-emotional representation. Events can be described in an artwork in different times. The choice of time and space is closely related to the position of the author. Elchin's novel "Mahmud and Maryam" is analyzed from the point of view of their events description in it and the relationship between time and space.

Key words: artwork, time, place, historicity, modernity

Резюме

В докладе рассматривается проблема времени и пространства в художественном произведении. Описывается роль времени и пространства и их соотношение при характеристике образов. Особое место отводится изучению понятия «хронотоп» для изображения тех или иных событий и их развития в определённом времени и пространстве. Хронотоп выступает как особый образ, составляющий основу художественного произведения. Хронотоп может быть определён только при абстрактном анализе и обладает эмоциональной силой. Хронотоп непосредственно не воспринимается, а понимается как интуитивно-эмоциональное представление. В художественном произведении события могут быть описаны в разное время. Выбор времени и пространства тесно связан с позицией автора. Анализируется роман Эльчина «Махмуд и Марьям» с точки зрения описания в нём событий и соотношения времени и пространства.

Ключевые слова: художественное произведение, время, место, историчность, современность.

Ədəbi əsərlərdə zaman və məkan anlayışları xüsusi yer tutur. Bədii əsərlərdə təsvir edilən zaman obrazları aşağıdakılardır: bioqrafik zaman (yaş mərhələləri); kosmik zaman (kainat, göy cisimləri); təqvim zamanı (ilin fəsiləri); sutka zamanı (gecə, gündüz, axşam, səhər); tarixi zaman (müxtəlif tarixi dövrlərin verilməsi) və s. Bədii əsərlərdə zaman obrazları ilə yanaşı məkan obrazları da xüsusi yer tutur: qapalı və açıq məkan; yer və kosmik məkan; real və irreal məkan və s. Ədəbi əsərlərdə müxtəlif zaman və məkanların birgə çıxış etməsinə də rast gəlinir. Bədii əsərlərdə zaman və məkanın birgə çıxış etməsinə “xronotop” deyilir. Yunanca “xronos” zaman, “topos” məkan deməkdir. Xronotop nəzəriyyəsinin əsasını XX əsr rus alimi Mixail Baxtin qoymuşdur. O, xronotop anlayışı ilə əlaqədar yazır: “Bədii əsərlərdə zamanın və məkanın əlamətlərinin konkret olaraq qavranmasını müşahidə edirik. Zaman burada daha da güclənərək, materiallaşaraq bədii görüntüyə malik olur. Məkan isə intensivləşərək süjetin və zamanın hərəkətinə daxil olur. Zamanın əlamətləri məkanda açılır və məkan zamanla ölçülür və dərk edilir.”

M.Baxtin qeyd edirdi ki “xronotop” termininin əsası A.Eynşteynin “nisbilik” nəzəriyyəsində qoyulmuşdur və ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə sanki bir metafor olaraq daxil olur. Alimin fikrincə, bütün incəsənət növləri zaman və məkan baxımından ölçülür: Zamana görə musiqi, məkana görə heykəltəraşlıq, rəssamlıq və s. həm zamana, həm məkana görə isə ədəbiyyat, teatr, kinofilm və s. Bu bölməyə daxil incəsənət sahələrində hadisələr zaman və məkan əvəzlənməsi nəticəsində inkişaf edir.

Xronotop yalnız süjet əsasında inkişaf edən zaman və məkan baxımından dəyişkənliyə məruz qalan sənətlərdə öz əksini tapır. Xronotop anlayışı incəsənətin bütün sahələrinə aid olmadığından universal səciyyə daşmır. Xronotopdan fərqli olaraq bədii zaman və bədii məkan anlayışları isə universal səciyyə daşıyaraq əsərin bütün hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsini yaradır. Bu baxımdan biz nəinki heykəltəraşlıq və rəssamlıq sənət növlərinin bədii məkanından söz açsaq, həm də ədəbiyyatda, teatrdə və s. sənət növlərinin də bədii məkanını araşdırmaqla bilərik.

M.Baxtin xronotop nəzəriyyəsini daha da təkmilləşdirərək kiçik və böyük xronotoplar haqqında fikirlər irəli sürmüşdür. Xüsusilə XIX əsr klassik realist romanlarını tədqiq edərək M.Baxtin kiçik xronotoplardan söz açmışdır. Onun araşdırmalarına əsasən: nərdivan-keçid; kandar (astana)-böhran vəziyyəti; yol-həyat yolu, seçim; qala (qəsr)-sirlərin saxlanıldığı yer; qonaq otağı-hadisələrin, düşünlərin baş verdiyi yer və s. Kiçik xronotopları müəyyənləşdirmişdir. Orta əsr Avropa roman janrını xarakterizə edərkən isə M.Baxtin “avantür roman” xronotopu, “karnaval” xronotopu, cəngavər romanlarının “möcüzəvi aləm” xronotopu, “misterial” xronotop və s. xronotopların adlarını çəkərək onlardan bəhs etmişdir.

Bədii əsərin tərkib hissələrindən biri də zamandır. Yazıçının əsər yazdıqdan sonra əsas qayəsi oxucuların həmin əsəri anlamasıdır. Oxucunun həmin əsəri oxuyub anlaması müəyyən zaman daxilində baş verir. Zaman anlayışını üç istiqamətdə araşdırmaq məqsədə uyğundur: 1) Hadisələrin baş verdiyi zaman; 2) Hadisələrin nəql edildiyi zaman; 3) Bədii əsərin mahiyyətinin dərk edildiyi zaman.

Nəsr əsərlərində əhvalat yaxud hadisə müəyyən bir zaman yəni konkret olaraq göstərilən zaman, yaxud bizə bəlli olmayan zaman çərçivəsində baş verir. Eləcə də həmin hadisə müəyyən bir vaxt çərçivəsində nəql edilir. Bədii əsərdə zaman keçmiş, gələcək və indiki zaman şəklində mövcud olur. Bədii əsərin təhkiyəsindən asılı olaraq hadisələrin xronoloji ardıcılığına riayət azad xarakter daşıyır. Təsvir olunan hadisələrin əsər daxilində inkişafı üç formada göstərilə bilər:

1. Əhvalatın cərəyan etdiyi tarixi aydınlaşdırmaqla, yaxud konkret şəkildə göstərməklə (hadisələrin müəyyən zaman çərçivəsində salınması); məsələn, mart ayının 10-u günortadan bir saat keçmiş, bahar çağında və s.

2. Hadisələrin cərəyan etdiyi müddəti göstərməklə (danışıqlar bir saat çəkdi, 3-cü gün kəndə çatdılar, səfər altı ay çəkdi.)

3. Əhvalatların cərəyan etdiyi vaxtı təqribən göstərməklə.

Əsərdə zaman seçimi yazıçının mövqeyi ilə qırılmaz əlaqədədir. Əsərdə hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilə bilər və ya xronoloji ardıcılıq pozula bilər. Bütün bunlar yazıçının dünyagörüşündən və müəllif mövqeyindən asılıdır.

Məsələn, Elçinin “Mahmud və Məryəm” romanında da hadisələrin baş verdiyi zamanla nəql edildiyi zaman bir-birindən fərqlidir. Bəzən təhkiyəçi hadisələri qabaqlayır gələcəkdə baş verəcək hadisələr haqqında öncədən məlumat verir. Bəzən isə təhkiyədə keçmişə qayıdış motivindən istifadə edərək əvvəllər baş verən hadisələri nəql edir. Roman əsərə daxil edilmiş əlavə süjet xətlərindən biri olan Sazlı Abdulla ilə bağlı hekayətin nəqli ilə başlayır. Elə ilk cümlələrində təhkiyəçi hadisələrin baş vermə tarixini oxuculara çatdırır. “Hicri 920-ci ilin camadiül-əvvəl ayının 4-ü, milad ilə 1514-cü il iyun ayının 28-i idi”.

Bütün bunlarla yanaşı “Mahmud və Məryəm” romanında həm təhkiyəçi hadisələrin nəqlinə başlayanda zaman göstəricisi kimi il deyil, günün müxtəlif hissələrindən baş verən hadisələrin nəqlini təsvir edir. Romanın baş qəhrəmanlarından olan Ziyad xan təsvir edilərkən oxucuya təqdim edilən ilk hadisə gecə baş verir. Elə həmin hissədə Ziyad xan xəyalən keçmişə qayıdır və gündüz baş verən hadisələri xatırlayır. Növbəti hissələrdə isə xəyalən keçmişə qayıdan Ziyad xanın uzun illər övladının olmaması, daha sonra çətinliklə də olsa, oğul övladının (Mahmudun) dünyaya gəlməsi nəql edilərək oxucuya çatdırılır. Beləliklə, əsərdə təhkiyə nəql edilən zamandan uzun illər əvvəl baş verən hadisələrin geniş təsviri verilir.

Səkkizinci fəsildə isə təsvir edilən hadisələrin dəqiq tarixi göstərilir. Bu 1514-cü ilin avqust ayında Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl və Osmanlı sultanı Sultan Səlim arasında Maku şəhəri yaxınlığında yerləşən “Çaldıran” düzündə baş verən qanlı qardaş qırğınının təsviridir. Bu döyüş təhkiyəçinin nəql etdiyi zamandan bir neçə gün əvvəl baş vermiş hadisədir. Həmin fəsildə eyni zamanda təhkiyənin keçmişə qayıtması üsulundan istifadə edilməklə Ziyad xanın Bayandur bəy tərəfindən öldürülməsi nəql edilir.

Romanın sonunda isə təhkiyə vaxtı başlanğıcda olduğu kimi dəqiq və uzun bir tarixlə qeyd edilir. “Sofİ düz 214 il yaşadı və 1682-ci ilin, Hicri ilə 1093-cü ilin yayında vəfat etdi”.

Ədəbi əsərin daxili ünsürlərindən biri də məkan amilidir. Məkan istər gerçək konkret məkan olsun, istər xəyali, təxəyyül məhsulu olsun yenə də ədəbi əsərin vacib tərkib hissəsidir. Svetan Todorov məkanı iki hissəyə bölərək yazır: “Hadisələrin cərəyan etdiyi məkanın seçilməsinə gəlincə, bunu iki vəziyyətlə müəyyənləşdirmək mümkün olur:

1. Statik vəziyyət: Bütün qəhrəmanlar eyni yerə toplaşdıqda belə vəziyyət yaranır. (Bu səbəbdən romanlarda təsadüfi rastlaşmalara imkan yaradan mehmanxanaların və buna bənzər yerlərin təsvirinə daha çox meyl edilir).

2. Dəyişkən vəziyyət: Qəhrəmanların lazımı görüşlər üçün harasa yollanmaları bu halı doğurur. (Səyahətnamələr səpgisində nəql)”. [Todorov, 2016]

Elçinin “Ağ dəvə” romanında məkan hər kiçik detalına qədər aydın təsvir edilir və hadisələrin mərkəzində dayanır. Ələkbərin uşaqlıq illərinin keçdiyi məhəllə əsas hadisələrin cərəyan etdiyi məkandır. Mühəribə hər sahəyə zərər vurduğu kimi məhəlləyə də zərər vurur və məhəllə dağılır. Bununla da məhəllə sadəcə məkan olaraq dekorasiya deyil, insanların düşüncəsinə və həyatına təsir edən bir obyekt kimi qiymətləndirilir. S.Adıgözəlin fikrincə, Elçinin “Ağ dəvə” romanında “Məhəllə bütün roman qəhrəmanlarını bir araya gətirən sabit bir şəraiti gerçəkləşdirən məkandır”.

Beləliklə, bədii əsərin əsas komponentlərindən olan zaman və məkan əsərin oxucu tərəfindən bədii mənimsənilməsində böyük rol oynayır. XX əsr yazıçıları arasında öz üslubu ilə seçilən Elçinin əsərləri də struktur mükəmməlliyi ilə ədəbiyyat tarixində xüsusi yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəl, S. (2006) Elçin romanlarının struktural-sosioloji təhlili. Bakı: Qafqaz Universiteti, 335 s.

2. Bayramova, N. (2003) Elçin nəsrinin poetikası. Bakı: Ozan, 184 s.

3. Qocayev, M. Baxtin, M.M. (2005) Dostoyevski poetikasının problemləri. Bakı: Kitab aləmi, 384 s.
4. Paşayeva, N. (2003) İnsan bədii tədqiq obyektini kimi. – Bakı: “XXI”-Yeni Nəşrlər Evi, 256 s.
5. Todorov, S. (2016) Yazın kuramı-Rus biçimcilerin metinləri. – Yayı Kredi Yayımları, 272 s.

TƏSƏVVÜFLƏ BAĞLI OLAN “ANKA” TERMİNİNİN SEMANTİKASINA DAİR

Günəl Şamilova

Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəlim

Summary

In phraseological units we can see all the beauty and expressive power of the Turkic languages. At the same time, phraseological units give us an idea of Turks' worldview and outlook on pre-Islamic religion, history, cult and social life. Idioms that have not lost their commonality even after years, show how ancient the cultural connection exists between them, and how strong its foundation. Part of the phraseological fund of the Turkic languages consists of derivatives of the religious beliefs of the Turks, phraseological units that have preserved to the present day, which reflect Islamic mysticism, the philosophy of Sufism, and components formed from the terms of Sufism. One of these terms is the term «anka», which is used in different meanings both in Divan literature and in phraseological units that exist today in the Turkic languages. This work explores the mystical semantics of the term “anka” in Islamic Sufism, as well as various meanings found in phraseology.

Key words: *phraseology, mythology, Sufi philosophy, “anka” term, Turkic languages.*

Резюме

Во фразеологизмах мы можем увидеть всю красоту и выразительную силу тюркских языков. В то же время фразеологизмы дают нам представление о мировоззрении и жизненном воззрении тюрков на доисламскую религию, историю, культ и общественную жизнь. Идиомы, не утратившие своей общности даже спустя годы, показывают, насколько древней является культурная связь между ними и насколько прочна ее основа. Часть фразеологического фонда тюркских языков составляют дошедшие до наших дней производные от религиозных верований тюрков фразеологизмы, которые отражают исламский мистицизм, философию суфизма, и включают компоненты, образованные из терминов суфизма. Одним из таких терминов является термин «анка», который употребляется в разных значениях как в литературе Дивана, так и во фразеологизмах, существующих сегодня в тюркских языках. В работе исследуется мистическая семантика термина «анка» в исламском суфизме, а также различные значения, встречающиеся во фразеологии.

Ключевые слова: *фразеология, мифология, суфийская философия, термин анка, тюркские языки.*

Dil “onun keşikçisinin milli mədəniyyətinin güzgüsüdür: dil vahidləri xalqın – dil daşıyıcılarının həyat tərzinə bu və ya digər dərəcədə uyğun gələn məzmunu əks etdirir” [Фелицына, Мокиенко, 1990]. Dilin ifadə gücü söz və ifadələrdə öz əksini tapır, onların yaranmasında milli mədəniyyətin əsas dəyərlərinin aparıcı rol oynadığı məlumdur. Bunların arasında rənglərin adları, rəqəmlərin simvolik və sehrli xüsusiyyətləri, inanc sistemini təşkil edən kült və din, adət və ənənələr, mifologiya və kosmoloji düşüncələrin əsas mədəni dəyərlər olduğu şübhəsizdir, eyni zamanda cəmiyyətin və dil vahidlərinin strukturunda mühüm rol oynayan elementlərdir.

Bir etnosun dilinin dərin qatlarını, milli xüsusiyyətlərini, o cümlədən, təfəkkür tərzini, psixologiyasını, mədəniyyətini, tarixini, həyat şəraitini və digər spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, qoruyub saxlayan dil vahidlərindən ən önəmlisi frazeoloji vahidlərdir. Frazeoloji vahidlər dilin leksik sistemindəki boşluqları doldurur və çox vaxt obyekt, keyfiyyəti, prosesi, şəraiti və oxşar situasiyaları vahid ifadədə birləşdirir. Onların formalaşması düşüncə ehtiyacı ilə dilin məhdud lüğət ehtiyatları arasındakı ziddiyyəti azaldır. Frazeoloji vahidlər dilin xəzinəsidir və milli xarakter daşıyır.

Hər bir ölkənin, mədəniyyətin və nəslin içində olduğu kainatı, dünyanı və ətrafındakı obyektləri özünəməxsus qavrama üsulları var. Mədəni dəyərləri əhatə edən anlayışlar frazeoloji vahidlərdə görünür; rənglərin və rəqəmlərin simvolikliyi, türk mifoloji düşüncələrin ilk elementləri, İslamdan əvvəl və sonra dini baxışlar, həyat təzləri və adət-ənənələr, inanclar deyimlərin mədəni xarakter daşmasını təmin edir. Frazeologizmlərin etimologiyasını araşdırarkən bu anlayışların onların formalaşmasında mühüm rol oynadığını görürük.

Türk dillərində frazeoloji fondun bir qismini türklərin dini inanclarından törəyib günümüzdə qədər gələn, özündə İslam mistizmini, təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən, komponentləri təsəvvüf terminlərindən formalaşan frazeoloji vahidlər təşkil edir.

“Təsəvvüf - bir insan qarşısında iman və ruhi paklığın yüksək səviyyəsinə yol çəkən, bəzilərinin sufizmi təsvir etdiyi kimi, yalnız virdlərin təkrarlanması və zikrlə məhdudlaşmayan, əxlaqi-mənəvi paklığı əhatə edən bir elmdir. ...təsəvvüf –itaətkar, nümunəvi, mükəmməlliyə doğru gedən yolda insan şəxsiyyətinin təkamül prosesini gerçəkləşdirən praktiki yoldur” [Абдуль-Кадыр Иса, 1381]. Təsəvvüf bir fəlsəfi cərəyan kimi mistik vəhy təcrübəsindən istifadə edərək, klassik ərəb-İslam fəlsəfəsinin əsas problemlərinin həllinə yönəlmiş yanaşmaların yenilənməsidir. Daha geniş mənada təsəvvüf İslamda mistik-psixoloji bir cərəyanı ifadə edir.

Sufizmin zəngin və rəngli terminologiyası ədəbiyyata, dilə xüsusi təsir göstərmiş, dili təsəvvüf fəlsəfəsi ilə bağlı yaranmış terminlər, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və məsəllərlə zənginləşdirmişdir. İstər divan ədəbiyyatında, istərsə də müasir türk dillərində işlənməkdə, günümüzə qədər qorunub saxlanılmaqdadır. Təsəvvüf ədəbiyyatında “anka/ənqa” termininə rast gəlirik. Anka xalq arasında adı olub, özü mövcud olmayan mifoloji bir quşa verilən addır. Dildə nadir tapılan hər hansı bir şey haqqında da deyilir. Sufilər bunu vücutda mövcud olmayan, lakin zehində sifət alan xəyala deyirlər. Divan ədəbiyyatında kinayə edilərək işlədilən “anka məşrəb”, “anka təbiət” ifadələrinə də rast gəlinir. M.Füzulinin bu beyti məhz bu anlamdadır:

Ciffeyi-dünya degil kərkəs kimi mətlubumuz,

*Bir bölük **ənqaləriz**, Qafi-qənaət bəkləriz.* (M.Füzuli)

Müasir özbək dilində *anka* termini frazeoloji vahid tərkibində məhz nadir əşya mənasında işlədilir. Özbək dilində mövcud olan *anqoning tuxumi/urug`I* frazeoloji vahidinin hərfi tərcüməsi “anko quşunun yumurtası” deməkdir. “Anko” qeyd etdiyimiz kimi, mifik quş adı olub İbrancə *anak* sözündən yaranmışdır, isim kimi mənası gərdanlıq (boyunbağı), uzun boyunlu div, fel kimi isə “gərdanlıq taxmaq, boğmaq, boğazı sıxmaq” deməkdir [Batislam, 2002]. H.Dilek Batislam Anko quşu barəsində yazır: “Anka, uzun boyunlu, adı olub cismi olmayan böyük bir quşdur. Simurq, Zümrüdüanka adları ilə də bilinir. Cənnət quşuna bənzər yaşıl bir quş olduğu üçün bu ad verilmişdir. Bu adlardan əlavə Anka, Səməndər, Dövlət Quşu, Feniks, Toğrul, Hüma adları da bilinir” [Batislam, 2002]. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, ərəblərdə Anka, Farslarda Simurq adı verilən, türklərdə isə bu iki adla və ya iki adın birləşməsindən yaranan Zümrüdüanka (Simurq və Anka) adı ilə tanınan, İslam təsəvvüfündə önəmli yer tutan əfsanəvi quş oxşar əlamətləri olan başqa quşlarla qarışdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, Anka, Simurq, Hümay kimi əfsanəvi quşlar haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. M.Adilov Simurq quşu haqqında belə yazır: “Qədim əsatirlərə görə Elbrus dağında yaşayır. Bəzi mənbələrdə bu nəhəng və əfsanəvi quşa Ənqa (və ya Ünqa) deyilir” [Adilov, 1988]. Ankanın yumurtası olması haqqında heç bir müəllif bəhs etmir. Yalnız M.Adilov Hümay quşundan bəhs edərkən bu quş haqqında mövcud olan rəvayətlərdən birinə görə onun yumurtladığını qeyd etmişdir: “Bir rəvayətə görə, Böyük Okean adalarında, Hindistanda, Çində, Qıpçaq çöllərində yaşayan quşdur ki, kölgəsi hər kəsin üstünə düşərsə, o şəxs ya padşah, ya da dövlətli, xoşbəxt adam olarmış. Guya havada yumurtlar və balası havadaca yumurtadan çıxıb uçmağa başlamış...” [Adilov, 1988].

Beləliklə, Anka və ya Simurq, Hümay quşlarının eyni əfsanəvi quş olma ehtimalı ortaya çıxır. Zənnimizcə, Hümay quşunun havada yumurtlaması haqqında olan rəvayəti *anqoning tuxumi* frazeoloji vahidi doğruldur. Özbək dilində bu frazeoloji vahid çox nadir olan və ya çox çətin tapılan, tapılması mümkün olmayan bir şeyi bildirmək üçün işlədilir. Hümay quşunun havada yumurtladığı yumurtanın da əldə edilməsi, yəqin ki mümkün olmayan bir haldır. Buradan da ehtimal oluna bilər ki, Anko, yəni Simurq və Hümay eyni quşdur:

Bunga ishonadigan odam hozir ***anqoning tuxumi***.

Havas bo`lsa, ***anqoning tuxumi*** ham topiladi. (Oybek)

Azərbaycan dilində isə *anqoning tuxumi* frazeoloji vahidinin qarşılığı olaraq eyni mənanı daşıyan “*quş südü*” frazeoloji vahidi istifadə olunur.

Türk dillərinin ifadə gücünü və gözəlliyini frazeologiya vahidlərində görmək mümkündür. Eyni zamanda, frazeoloji vahidlər türklərin islamdan əvvəlki dinə, tarixə, kult və toplum həyatına dünya və həyata baxışı haqqında ipucu verir. İllər keçsə də ortaqlığını itirməyən deyimlər aralarındakı mədəni bağın nə qədər qədim olduğunu və təməlinin nə qədər möhkəm olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M. (1988) Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı.
2. Batislam, D.H. (2002) Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: HÜMÂ, ANKA VE SİMURG // Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi I, İstanbul. turkoloji.cu.edu.tr/.../batislam.pdf
3. «Истина суфизма /Абдуль-Кадыр Иса» перевел с арабского М.Саадуев – 2-е издание, исправленное и дополненное. www.sunnainfo.ru
4. Фелицына, В.П., Мокиенко, В.М. (1990) Русские фразеологизмы /Лингвострановедческий словарь. Москва.
5. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/oybek-1905-1968/oybek-oltin-vodiydan-shabadalar-roman>

KLASSİK SƏNƏDLİ JANRLAR MÜASİR BƏDİİ SƏNƏDLİ NƏSRİN QAYNAĞI KİMİ

Könül Zeynallı

Bakı Slavyan Universitetinin Doktorantura
təhsili və tədqiqatların təşkili şöbəsinin elmi işçisi

Summary

In the article, the emergence and development features of literary documentary literature in the ancient and medieval stages of Azerbaijani literature were investigated. It is known that the formation of documentary literature mainly coincided with the period of realism, but studies show that there is no shortage of documentary materials in the literature of the ancient and medieval period. Biographical information and vital facts about the famous figures of the time were included in tazkiras, jungs and beyazs created during this period. In some of these data, memoirs, memoirs, and even diary-type writings can be found. All this shows that the history of artistic documentary literature dates back to an earlier period.

Key words: *documentary literature, artistic documentary, autobiography, biography, memoir, tazkira*

Резюме

В докладе исследованы особенности возникновения и развития художественно-документальной литературы на древнем и средневековом этапах азербайджанской литературы. Известно, что формирование документальной литературы в основном совпало с периодом реализма, но исследования показывают, что недостатка в документальных материалах в литературе античного и средневекового периода нет. Биографические сведения и жизненные факты об известных деятелях того времени были включены в созданные в этот период жанры тазкиры, джунги и баязы. В некоторых из этих данных можно найти мемуары и даже записи дневникового типа. Все это свидетельствует о том, что история художественно-документальной литературы восходит к более раннему периоду.

Ключевые слова: *документальная литература, художественная документальность, автобиография, биография, мемуары, тазкира.*

Ən qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatını, eləcə də, folklor ədəbiyyatını araşdırdıqda şahid oluruz ki, yaranan əsərlər heç də həmişə bədii təxəyyül məhsulu olmamışdır. Real həyat hadisələri həmişə ədəbiyyatın formalaşmasına əsas stimul verən amil olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında bədii sənədli nəsrin inkişaf tarixi ən qədim dövr ədəbiyyat nümunələrindən artıq hiss edilirdi. Doğrudur, ən qədim dövr nümunələrdəki sənədlilik elementləri müasir nəzəriyyədə qəbul edilmiş bədii sənədli janrların xüsusiyyətləri ilə eyni deyil. Çünki yaranmış əsərlərdə yalnız müəyyən avtobiografik, mемуарист elementlərə yer verilirdi. Yaddaşda qalanların ədəbi sətirlərə köçürülməsi prosesi artıq klassik ədəbiyyat nümunələrdə rast gəlinirdi. Erkən realizm mərhələsi kimi dəyərləndirilən XVII əsrə qədər sənədli ədəbiyyata daha çox tarixi əsərlərin içərisində, təzkirələrdə, dibaçələrdə klassik ədəbi janrların içərisində müəyyən elementlər halında rast gəlinirdi. Bunların içərisində təzkirələr, cüng və bəyazlar xüsusi önəm daşıyırdı.

Doğrudur, bunlarda əks olunan mətnlərdəki məlumatlar daha çox elmi, tarixi xüsusiyyətlərə malik idi. Lakin bu mətnlərdəki müəllif qeydləri, şəxsi münasibətləri də var idi. Məsələn, Füzuli türkcə divanının ön sözündə belə yazırdı: “Zəmani-tüfuliyyətimdə sadir olub mütəfərriq olan qəzəl-

lərdən bir müxtəsər divan cəm etmək səlahın gördüm və ol vaxtda bəndən iltimas edənlərdən iltimas ilə addım və surəti-cəmin ixtisar üzrə bitirdim...”

“Əski və orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi üçün təzkirə, cüng, bəyaz və s. ədəbi məxəzlər əsas qaynaqlar sayılır. Təzkirələrdə şairlərin həyatı və əsərləri haqqında məlumat verildiyi üçün onların ədəbi-tarixi əhəmiyyəti çox böyükdür. Cünglərdə şairlərin şeirləri verilir, özləri haqqında isə məlumat verilmir. Bəyazlar da cünglərə bənzəyir, ancaq həcmcə çox kiçikdir.” [Səfərli, Yusifli, 2008]. Maraqlıdır ki, bəyaz və cüng sözlərinə dastan və xalq nağıllarında da rast gəlirik. VII-VIII əsr Azərbaycan şairlərinin adları bir sıra mənbələrdə “əl-Azərbaycani” nisbəsi ilə çəkilir. Bu şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat toplamaq üçün X-XI əsrə aid təzkirələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Əs-Səalibi tərəfindən tərtib edilən “Yətimətüd-dəhr” təzkirəsi 912-1010-cu illərin ədəbi məhsullarını əhatə edir. Burada Bərakəveyh Zəncani və Əbu Abdulla əl-Məraği əl-Müğəlləsi kimi iki Azərbaycan şairindən danışılır və əsərlərindən parçalar verilir. Səalibi onların tərcümeyi-halından danışmır. Bərakəveyhin bütün şeirlərini topladığını, onların hamısının “düzlu və gözəl” olduğunu yazır.” Əlyar Səfərli və Xəlil Yusifliyə görə Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında ilk təzkirə Məhəmməd Övfinin “Lübabül-əlbab”(Ağılların seçilmiş) əsəridir. Bu təzkirədə XI-XII yüzilliklərdə yaşamış çoxlu şair və sənətkarlardan bəhs edilir.

Təzkirələrin müəllifləri haqqında yazdıqları şairlərin həyat və yaradıcılığını qeyd edir, əsərlərindən nümunələr verirdilər. Bu təzkirələrdə biqorafiyaaların ilk rüşeymləri yaranırdı. Erkən orta əsrlər ədəbiyyatından bizə gəlib çatan nümunələrin içərisində bir sıra maraqlı məqamlar diqqət çəkir. Moisey Kalankaytuklu “Ağvan tarixi” əsərində bir sıra bədii əhəmiyyəti olan faktları təqdim edir. Yaşadığı dövrdə gördüyü hadisələri, bəzi bioqrafiyaları qələmə almışdır. Davdağın Alban hökmdarı Cavanşirin ölümünə yazdığı ağıda Cavanşir haqqında memuar ruhlu sətirlərə rast gəlinir. Lakin bu ağıda daha çox epitet, təşbeh və metaforalarla zənginlik diqqət çəkir.

Təzkirələr təqribən XVIII-XIX əsrlərə qədər yazılmışdır. Bu təzkirələrdə əksini tapan müəllif xatirələri, mənbələrə istinad, üçüncü şəxsin xatirələrindən istifadə, müəllif əlyazmalarına istinad olunma xüsusiyyətləri klassik dövrdən etibarən yeni dövr ədəbiyyatına qədər olan böyük bir dövrü əhatə edirdi və həmin dövrün ədəbi simaları, onların həyat və yaradıcılıqları haqqında məlumatlar əldə etməyə, məşhur əsərlərin ərsəyə gəlmə şəraitnin öyrənilməsi baxımından olduqca böyük əhəmiyyət edirdi. Maraqlı cəhət odur ki, hətta məşhur ədiblər belə nəzəri xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən, bioqrafik elementlərə yer verilən ya məqalə tipli və yaxud kritik xüsusiyyətlərə malik yazılar ərsəyə gətirirdilər. Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüarə”, Sam Mirzənin “Təhfeyi-Sami”, Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim”, Mirzə Məhəmməd Tahir Nəsrəbadinin “Təzkireyi-Nəsrəbadi”, Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais”, Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”, Sadiq bəy Əfşar Sadiqinin “Məcməül-xəvas” kimi təzkirələr mühüm mənbə olmaq baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. “Məlum olduğu kimi, hər hansı bir şəxsiyyətin həyatı öyrənilərkən, birinci növbədə onun öz əsərləri, daha sonra isə müasirlərinin və tədqiqatçıların onun haqqındakı məlumatları, qeydləri, fikirləri araşdırılmalıdır.” [Mahmudov, 1972]

Klassik dövrə xas olan digər janrlardan qəsidə və qəzəllərə nəzər saldıqda görürük ki, müəlliflər bioqrafik və avtobioqrafik elementlərə bol-bol yer vermişlər. Bu cür elementlərdən istifadə müəllifin mövqeyini aşkarlamağa, mövcud mühit haqqında ətraflı fikir formalaşdırmağa yardım edir. Məsələn, Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında müşahidə edirik ki, yaradıcılığının ilk dövrlərində müəllif məddahlığa üstünlük verib, lakin bir müddət sonra şair səhvini anlayıb. Məsələn, şair “Təhfətül-İraqeyn”-də yazır:

Əvvəllər şahları mədh etdiyimçün,

Dilim bulanmışdı çirkəbə bütün... [Səfərli, Yusifli, 2008]

Ümumilikdə qeyd etməliyik ki, yuxarıda sadaladığımız, klassik dövrə xas olan xüsusiyyətlər orta əsrlər ədəbiyyatının sonrakı mərhələlərində də davam etmişdir. Orta əsr müəlliflərindən Xətayi, Həbib, Füzuli, Kişvəri kimi sənətkarların yaradıcılığında biz sənədlilik xüsusiyyətlərinə eyni qaydada rast gəlirik. Lakin ədəbiyyatşünaslıqda da birmənalı olaraq qəbul edildiyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında sənədli ədəbiyyatın bu gün qəbul edilmiş formada yaranması və təşəkkülü realizmlə bağlıdır. Realizmin meydana gəlməsi ilə real həyat faktlarından istifadə meyli də gücləndiyindən ədəbiyyat, demək olar ki, sırf mövcud reallıqlar əsasında yazılmağa başlamışdı. Odur ki, ar-

tıq yeni dövrdə səyahətnamə, xatirə, günədlilik, avtobioqrafiya kimi janrlar təşəkkül tapdı və irəliləyən zamanlarda daha da inkişaf edərək ədəbiyyatda “bədi sənədli ədəbiyyat”, “sənədli ədəbiyyat” kimi müstəqil qollar yaratmağa nail oldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2007) II cild. Bakı: Elm, 630 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2009) III cild. Bakı, Elm, 736 s.
3. Imamaliyeva, L. Some aspects in Azerbaijanian memoir literature, <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/issue/view/55>
4. Qasımzadə, F. (2017) XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 552 s.
5. Mahmudov, M. (1972) Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 203 s.
6. Mahmudov, M. (2006) Ərəbcə yazmış Azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: Şərq-Qərb, 192 s.
7. Səfərli, Ə., Yusifli, X. (2008) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı: Ozan, 696 s.

ВОСПРИЯТИЕ ТВОРЧЕСТВА Ю.В.БОНДАРЕВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Летафет Алиева

докторант Бакинского славянского университета

Xülasə

Təqdim olunan tezislərdə xalqların mədəni baxımdan yaxınlaşmasına, milli ədəbiyyatların qarşılıqlı zənginləşməsinə töhfə verən rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri ilə bağlı məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilir. Xüsusilə, söhbət Azərbaycanda rus ədəbiyyatının öyrənilməsindən və Azərbaycan dilinə tərcüməsindən gedir. Burada konkret tədqiqat obyektini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının 20-ci əsrin ikinci yarısı rus nəsrinin ən parlaq nümayəndələrindən biri olan Y.V.Bondarevin yaradıcılığına həsr olunmuş elmi işləri, araşdırmaları təşkil edir. Rus yazıçısının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı məsələlərə, ilk növbədə, S.Məmmədovun tərcümə etdiyi “Sahil” romanına da diqqət yetirilir. Burada Azərbaycan alimlərinin (F.Naciyeva, As.Hacıyev, S.Məmmədov, İ.Ağayeva, A.Məmmədov, T.Əliyeva, A.Məmmədova və b.) rus ədəbiyyatının parlaq nümayəndəsi olan Y.V.Bondarevin yaradıcılığına həsr olunmuş elmi araşdırmaları təhlil olunur.

Açar sözlər: *rus ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Yuri Bondarev, bədii tərcümə.*

Summary

The presented thesis, the focuses on Russian-Azerbaijani literary relationships, which contribute to the rapprochement of peoples in cultural terms and in the mutual enrichment of national literatures. In particular, we are talking about the study of Russian literature in Azerbaijan and its translation into Azerbaijani language. The specific object of study here is the work of Azerbaijani literary critics dedicated to the work of one of the brightest representatives of Russian prose of the second half of the 20th century, Yu.V. Bondarev. Issues related to the translation of the works of this Russian writer into Azerbaijani, first of all, the novel "The Shore", translated by S. Mammadov, are also touched upon. The main attention is paid to the works of Azerbaijani scientists dealing with the problems of Russian literature, in particular, the work of Yu.V. Bondarev. These are F. Najiyeva, As. Hajiyev, S. Mammadov, I. Agayeva, A. Mammadov, T. Aliyeva, A. Mammadova and others.

Key words: *Russian literature, Azerbaijani literary criticism, Yuri Bondarev, literary translation.*

Творчество русских писателей всегда было в центре внимания азербайджанских исследователей, которые проявляли большой интерес к изучению не только классиков русской литературы XIX века, но и к творчеству писателей советского периода. В работах современных азербайджанских учёных находят свою интересную трактовку произведения целого ряда русских писателей XX века вплоть до новейшей русской литературы начала XXI века. Этот интерес, в свою очередь, провоцировал обращение к переводу их произведений на азербайджанский язык. Одним из писателей, вызывающим большой интерес исследователей и переводчиков в Азербайджане, был Ю.В.Бондарев.

Ю.В.Бондарев – это один из талантливейших представителей русской прозы II половины XX века. Он начал свой творческий путь в 50-е годы, заявив о себе с первых же своих произведений как яркий представитель «военной прозы», посвященной Великой Отечественной

войне. Им были созданы такие великолепные образцы «военной прозы», как повести «Батальоны просят огня», «Последние залпы», роман «Горячий снег», ряд ранних рассказов. Но наряду с этим Ю. Бондарев создавал и произведения о мирной, послевоенной действительности – «Юность командиров», «Тишина», «Родственники». С романа «Берег» эти две темы – войны и мира – сливаются воедино в пределах одного произведения, составляя содержательную основу его романов 1990-х годов: «Выбор», «Игра». Сегодня азербайджанское литературоведение и критика представлены многочисленными исследованиями по изучению творчества Ю.В.Бондарева. Одной из первых к изучению творчества Ю. Бондарева обратилась Ф.С. Наджиева. Во многих работах русских исследователей творчество Ю.В. Бондарева рассматривалось лишь в рамках «военной прозы». Ф.С. Наджиева впервые рассматривает его в «соответствии со спецификой решения тем Войны и Мира» [Наджиева, 1978, 1]. В последующие годы исследовательницей были написаны и опубликованы статьи, затрагивающие самые разные аспекты творчества Ю.В.Бондарева: особенности жанра военной повести и романа писателя, проблема героя, своеобразие жанра миниатюр, обозначенных писателем как «Мгновения» и др.

«Берег», опубликованный в 1975 году, открывает собой серию романов Ю.В. Бондарева («Выбор», «Игра»), составивших трилогию и объединенных одной главенствующей идеей – человек искусства и современное состояние мира. Эта проблема также вызвала интерес азербайджанских исследователей. С.А.Набизаде является автором интересной статьи, посвященной анализу решения темы искусства и создания образа творческого человека в творчестве Ю.В.Бондарева, в частности в его трилогии [Набизаде, 2004, 205-211]. В азербайджанском литературоведении творчество Ю.В. Бондарева зачастую рассматривалось в сопоставлении с азербайджанской литературой. Таковы диссертации Адибы Мамедовой [Мамедова, 1997] и некоторые др. Азербайджанские исследователи обращаются к выявлению типологической общности этих двух литератур, при этом подчёркивая и их национальную идентичность. Так, например, в своей статье «Художественные символы как признаки типологической общности современной русской и азербайджанской прозы» А.Н. Мамедов избирает в качестве материала для сопоставительного анализа ряд произведений русских авторов, том числе и Ю. Бондарева, особое внимание уделяя роману «Берег» и сравнивая символику в романе с символикой в творчестве Анара, Эльчина [Мамедов, 1988, 259-274].

Почти во всех монографиях азербайджанских литературоведов, занимающихся проблемами современной русской литературы, наряду с другими авторами неизменно большое место уделяется творчеству Ю.В.Бондарева. Известный своими фундаментальными работами по современной прозе, Ас.А. Гаджиев также часто обращается к творчеству Ю.В. Бондарева. В своей монографии «Поэтика современной прозы» он, отмечая усиление эпически романного мышления и актуализацию проблемных исторических тем в русской прозе 1970-80-х годов, приводит в качестве примера, наряду с другими произведениями, и роман Ю.В. Бондарева «Берег», проводя параллели между образом Князько и Поэта (Ю.Самедоглу «День казни»). Роман «Берег», опубликованный в 1975 году, сразу же привлек к себе внимание критики, литературоведения и самой широкой читательской аудитории. Причем, не только в России, но и далеко за ее пределами, получив резонанс во всем мире. Он был переведен на более чем 70 языков мира. Благодаря успешному переводу Сабира Мамедова роман «Берег» стал достоянием и азербайджанского читателя [Bondaryev, 1987]. Следствием интереса к творчеству Ю.В. Бондарева явились также переводы на азербайджанский язык некоторых его рассказов: «Простите нас» в переводе Ч. Керимова (газета «Эдебийят ве инджесенет», 1972 г.), «Атака» в переводе М. Новрузова (газета «Азербайджан гянджлери», 1983 г.) и др. В связи с этим проблема перевода произведений Ю.В.Бондарева на азербайджанский язык была поставлена в ряде работ азербайджанских исследователей. Это в первую очередь диссертация С. Мамедова [Мамедов, 1994], в которой автор, анализируя нравственную проблематику в творчестве Ю.Бондарева и И. Шихлы в сопоставительном плане, в то же время уделяет большое внимание переводам произведений Ю. Бондарева – на азербайджанский, а И. Шихлы – на русский язык. Таким образом, в пределах одной работы автором затрагиваются оба основных аспекта литературных взаимосвязей – освоение и перевод.

Интерес к творчеству Ю. Бондарева в азербайджанском литературоведении объясняется, прежде всего, обращением писателя к теме войны, которая коснулась и азербайджанского народа и нашла отражение в азербайджанской литературе как один из ее идейно-тематических, проблемных пластов, а также значимостью творчества одного из ярких представителей русской литературы XX века.

Литература

1. Мамедов, А.Н. (1988) Художественные символы как признаки типологической общности современной русской и азербайджанской прозы // Азербайджанско-русские литературные взаимосвязи. Баку: Элм, с. 259-274.
2. Мамедов, С. (1994) Проблема нравственности в современной русской и азербайджанской прозе (на материале военных произведений Ю. Бондарева и И. Шихлы и их переводов)». АКД, Баку.
3. Мамедова, А. (1997) Проблемы героя и среды в современной прозе (опыт типологического исследования на материале азербайджанской и русской литератур 1960-80-х годов). АКД, Баку.
4. Набизаде, С.А. (2004) Художник и мир (о герое трилогии Ю.Бондарева) // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский сборник. Баку: Мутарджим, с. 205-211.
5. Наджиева, Ф.С. (1978) Основные проблемы русской советской прозы и творчество Ю.В. Бондарева 1950-60-х годов. АКД. Москва, с. 1.
6. Bondaryev, Y. (1987) Sahil. Roman. Bakı: Yazıçı.

БЛУЖДЕНИЯ ХУДОЖНИКА СРЕДНИХ СПОСОБНОСТЕЙ В РОМАНЕ С.ЕСИНА «ИМИТАТОР. ЗАПИСКИ ЧЕСТОЛЮБИВОГО ЧЕЛОВЕКА»

Афер Ализаде,

Азербайджанская государственная академия искусств,
доктор философии по филологии, доцент

Xülasə

Təqdim olunan tezislərdə S. Yesinin “İmitator” romanında təqlidçi insanın daxili aləminin işıqlandırılmasına cəhd göstərilmişdir. Yesin təhkiyənin mərkəzinə mənsəbpərəstlik, şöhrət düşkünlüyü, dolandırıcılıq anlayışlarını qoyaraq, baş qəhrəmanın simasında istehlakçı psixologiyasını araşdırır. Yazıçının diqqətini təsviri sənətə xidmət edən rəssamda ixtiraçılıq bacarığı ilə yanaşı təqlidçilik məharəti də cəlb edir. Təqlidçi rəssam üçün incəsənətə dəyər verən estətlərin fikri və ehtiramı önəmli deyil: onun amalı şirnikləndirici cazibə, əsl sənətdən uzaq varlı sifarişçilərə təzim və qulluqdur. Yaradıcı təşəbbüsdən məhrumluq əsl istedadı əvəz edə bilərmi? Orta qabiliyyətli rəssam peşəkar fırça ustasının işlərinə sahib çıxma bilərmi? Saxtakarlıqla məşğul olan insan hörmətə layiqdirmi? Bu əbədi suallar ədibə maraq kəsb edən məsələlərdəndir. Qəhrəmanın məhz patoloji hal almış özünü təsdiq cəhdi romanın drammatizm və gərginliyini təyin edir. Yazıçının nöqtəyi-nəzərində imitator rəzilliyyət dəlalət edən mənəvi boşluq, ilhamsızlıq, iradəsizlik və zəiflik rəmzidir.

Açar sözlər: *təqlidçi, rəssam, istedad, nüfuz, özünü təsdiq.*

Summary

In the presented article, an attempt is made to illuminate the inner world of the imitator in S. Yesin's novel “The Imitator”. S. Yesin explores the psychology of the consumer in the person of his protagonist, placing the connotations of selfishness, ambition, fraud in the center of the narrative. The attention of the writer is attracted by his skill of imitation, as well as the ingenuity of the artist, serving the visual arts. For an imitator artist, the opinion and respect of aesthetes who appreciate art do not matter: his action is seductive charm, bowing and caring for rich customers who are far from true art. Can the deprivation of creative initiative replace real talent? Can a medium-level artist own the work of a professional brush master? Does a person who is engaged in fraud deserve respect? These eternal questions are among the problems of interest to literature. It is the pathological attempt of the hero to assert himself that determines the drama and tension of the novel. From the writer's point of view, an imitator is a symbol of spiritual emptiness, lack of spirituality, willlessness and weakness, testifying to meanness.

Key words: *imitator, painter, talent, authority, self-affirmation.*

Сергей Есин в книге «Власть слова» пишет: «Фантазия у писателя, наверное, все же двух видов. Яркая, как всполох молнии, когда видится целая картина, а уже потом вступает, так сказать, фантазия уточняющая. До конкретной, до болезненной реальности уточняются детали, фрагменты этой картины» [Есин, 2004]. Карьеризм, потребительская психология, склонность к мошенничеству, хищничество как социальное явление служат темой романа писателя «Имитатор. Записки честолобивого человека» (1985). В нем Есин берется за ипостась изобретательного художника, умело имитирующего свою избранность. Для него представляет интерес не столько профессия художника, а сколько само понятие «имитаторство». Главный конфликт романа можно определить следующим образом – может ли ремесленничество подменить талант? Может ли посредственность без совести присвоить себе талант другого человека? На примере этой близкой ему сферы деятельности он пытается выяснить корни этого явления и в мире искусства. Увы, и здесь имеют силу те же правила, и здесь задают тон обладающие нужными полномочиями дельцы, которые при полном отсутствии таланта в состоянии утвердить свою творческую состоятельность. Проявляя бдительность и осторожность, с умом согласовывая каждый свой шаг, ход мыслей и поступков, тонко поддерживая свой авторитет и вес в обществе, далекий от искусства человек искусно прибегает к искусству имитации. Но заслуживает ли такой человек уважения?

«Имитатор» – книга, требующая вдумчивого прочтения. Герой Есина не человек великого таланта и культуры. Он циник, жулик и беззастенчивый авантюрист, так и не нашедший свою нишу в среде художников. Он не прожил драму жизни настоящего художника – жизнь от испытаний, приключений и страхов к победам. Его натуры вовсе не были проводниками в мир живописи: они были далеки от примера служения искусству, как и сам Семираев, не стремившийся к совершенству в своем мастерстве. Именно метафора патологической жажды самоутверждения, безудержная страсть обладания определяют драматизм и напряженность сюжета романа. Человек растрчивает свой талант художника, в написанных им работах не участвует вдохновение. Имитатор у Есина – символ несвободы, скованности, страха и бессилия.

Путь к успеху тернист, однако соблазн велик, и искушение труднопреодолимо. Дар необходимо реализовать и найти ему практическое применение. Любой ценой утвердиться в сознании эстетов – утонченных почитателей прекрасного и сильных мира сего, вращающихся в высших кругах богатых заказчиков, – жизненная установка профессора Юрия Алексеевича Семираева. Художнику средних способностей вся сознательная жизнь представляется бегом за славой, пусть даже сиюминутной. «Я бегун, выносливый бегун на марафоне собственной жизни. И я знаю, что мне не стать чемпионом. Но я еще подурачу головы, покручу своей загадкой», – рассуждает беспринципный человек [Есин, 1987]. Еще во время учебы в школе Семираев насмехается над отцом в школьной стенгазете и выставляет родного человека в невыгодном свете. С этого омерзительного поступка, пожалуй, и начинается самоутверждение безнравственного человека. Болезненная жажда восторженных отзывов и восхищения принимает у героя романа патологические формы. Годами выработанный защитный механизм перерастает в победоносное оружие, и в конечном итоге, каждый шаг, действие и слово посредственного, но амбициозного живописца имеют свой скрытый смысл и подтекст. Мастерски изображая свою избранность и публичность, Семираев сам начинает верить в свою особенность. «Дело ведь не только в умении обеспечить себе покровительство крупных чиновников, но и в окружающей атмосфере, в которой Семираевы определяют свою линию поведения» [Лурье, 1988]. Этот вывод, сделанный А.Н. Лурье, чрезвычайно важен, на наш взгляд, для понимания образа художника-карьериста. В жене, играющей с ним по одним правилам, он обретает союзника: выгодно выставляя мужа в светских кругах, Сусанна дарит ему дополнительный импульс. Прикрывая знахарством свое мнимое врачевание, она со знанием дела внедряет свой «дар исцеления» в общественное сознание, тем самым завоевывая большой круг состоятельных клиентов. Так очень многим обязанный жене Семираев ведет жизнь модного художника. Однако виртуозно развивая свой дар копииста, он далек от настоящего призвания и лишен той свободы художественного мышления, что и делает художника творцом. Живопись перестает быть ориентиром. Она утрачивает силу возвышенного, эстетического. Исчезает глубина,

наблюдается некая десакрализация живописи. Творчески заимствуя чужие работы, Семираев способен сделать совершенными незавершенные этюды своих учеников, переделать и внести дополнительные штрихи на готовые полотна. А настоящий художник должен быть самим собой. Художническая зоркость доступна только тонко чувствующему человеку.

«Художник – универсальная профессия. Он еще и интриган, и дипломат, и торговец», – размышляет герой Есина. «Художник – белый и серый ангел сразу» [Есин, 1987]. Внутренние монологи Семираева имеют сложную структуру. Будучи логично-аналитичными, они воспроизводят сложную работу мысли в тот момент, когда он обсуждает сам с собой занимающие его вопросы. «Я середняк». Но именно поэтому мне пришлось работать, защищаться. Мои сверстники были талантливы, но ленивы. Гениальны, но пили вино и без разбора любили женщин. Я люблю только свое будущее. Им не надо было доказывать, что они художники божьей милостью. А мне пришлось имитировать ум – и я взял начитанностью, талант я взял работоспособностью, точным расчетом, терпением. Их всегда любили окружающие потому, что они такие. А я заставлял себя уважать и любить» [Есин, 1987]. На наш взгляд, здесь важны не конкретные мысли героя, а то состояние безудержности, довольства собой и смятения, которое виртуозно создает автор.

Проблему художника Есин рассматривает в единстве с морально-этической проблематикой. Как писателя его привлекает проблема художнического эгоизма, тщеславия и суеты, корнящиеся и в биологической природе человека, и в его социальном окружении. Обращение в среде деятелей искусства к образу художника-карьериста у него связано с желанием глубже осмыслить творческое бытие сочетающего в себе талант, трудолюбие и порядочность подлинного художника. Есин не приемлет принципы и искусство своего героя. Законченный индивидуалист и честолобец стремится к самоутверждению посредством искусства. Почему не осуществляется попытка духовного перерождения Семираева? Ответ на этот вопрос и составляет основное содержание и идейный смысл произведения. Даже в критические моменты его герой не приходит к пониманию несостоятельности своего искусства. Отсутствие моральных устоев и эгоцентризм сильно мешают прозрению.

Литература

1. Есин, С.Н. (2004) Власть слова. Филологические тетради. Москва: ОАО «Издательский дом «Литературная газета»», 368 с.
2. Есин, С.Н. (1987) Гладиатор. Имитатор. Романы. Москва: Молодая гвардия, 363 с.
3. Лурье, А.Н. (1988) Советская проза последних лет: поиски и решения. Ленинград: Знание, 32 с.

ПОИСК «ДРУГОЙ ЖИЗНИ» В КОНТЕКСТЕ ДУХОВНЫХ СТРАДАНИЙ ГЕРОЯ-ИНТЕЛЛИГЕНТА (на материале прозы Анара и Ю.Трифонов)

Дурдана Гумбатова

Бакинский славянский университет
доктор философии по филологии, доцент

Xülasə

Ziyalıya “yaxşı və ya pis”, “bəyənmə və ya bəyənməmə” mövqeyindən qiymət vermək olmaz. O, həyatın ayrılmaz hissəsidir, cəmiyyət üçün lazım olan “sakitçiliyi pozan” ünsürdür. Ədəbi proses, ədəbi fəaliyyət isə ziyalıların ideya və düşüncələri üçün ənənəli platformadır. Ona görə də ziyalılıq anlayışının özünün ədəbi proses prizmasından, bədii ədəbiyyatdan öyrənilməsi mühüm tədqiqat amilidir. “Ziyalı” anlayışına həmişə, ilk növbədə, savadlı insanlar aiddir. Amma dünyagörüşü nöqteyi-nəzərindən savadlı insanların heç də hamısını “ziyalı” kateqoriyasına aid etmək olmaz. Ziyalının ideoloji bazası ziyalı şəxsiyyətində fərdi və sırf məişət problemlərini ziyalı səviyyəsinə qaldıran milli, vətənpərvərlik, ictimai-tarixi və digər amillərlə bağlıdır. Anlaşılmazlıq və tənhalıq hissi və düşüncəni ziyalıyı “başqa həyat”ı axtarmağa məcbur edir. Müasir yazıçılar onun başa düşülməsində və təsvirində fantastik həddə çatır, tez-tez xəyallara və gecə düşüncələrinə – qəhrəmanların hallüsinasiyalarına müraciət edirlər. Şəhər nəsrində “başqa həyat” axtarışı daha çox ziyalı-uduzmuş obrazı ilə əlaqələndirilir. Amma “başqa həyata” “istək” onun karyera və şəxsi həyatındakı uğursuzluqla-

rından irəli gəlmir. Əksinə, bütün uğursuzluqlar zənciri onun narahatlığı və sayıqlığı, qohumları və dostlarını düzgün başa düşməməsi ilə bağlıdır. Öz növbəsində “başqa həyat” axtarışı onun əxlaqi və mənəvi imkanlarının sınağına çevrilir.

Açar sözlər: ziyalı, “başqa həyat”, uduzmuş, Anar, Y. Trifonov

Summary

The intelligentsia cannot be judged from positions of “good or bad”, “like or dislike”. It is an integral part of life, it is necessary for society as a “troublemaker”. But the literary process, literary activity is the most significant tribune for the ideas and thoughts of the intelligentsia. Therefore, the study of the very concept of intelligentsia through the prism of the literary process, fiction is an important research factor. The concept of “intelligentsia” always includes primarily educated people. But not all educated people from a worldview point of view can be attributed to the “intelligentsia”. The ideological base of the intelligentsia is associated with national, patriotic, socio-historical and other factors that level individual and purely domestic, everyday foundations in the personality of the intellectual. Misunderstanding and loneliness force the feeling and thinking intellectual to look for “another life”. In her comprehension and depiction, modern writers reach the verge of the fantastic, often turning to dreams and night thoughts - hallucinations of heroes. The search for “another life” in urban prose is more often associated with the image of an intellectual-loser. But the “aspiration” to “another life” does not come from his failures in his career and personal life. Rather, the whole chain of failures is associated with his anxiety and wariness, misunderstanding of relatives and friends. In turn, the search for “another life” becomes a test of its moral and spiritual possibilities.

Key words: intellectual, “other life”, loser, Anar, Y. Trifonov

Интеллигенцию нельзя оценивать с позиций «хорошо или плохо», «нравится или не нравится». Она неотъемлемая составляющая жизни, она является необходимым обществом «возмутителем спокойствия». А литературный процесс, литературная деятельность являются наиболее значимой трибуной для идей и мысли интеллигенции. Поэтому изучение самого понятия интеллигенция сквозь призму литературного процесса, художественной литературы является важным исследовательским фактором

Понятие «интеллигенция» всегда включает в первую очередь людей образованных. Но не все образованные люди с мировоззренческой точки зрения могут быть отнесены к «интеллигенции». Мировоззренческая база интеллигенции связана с национальным, патриотическим, социально-историческими и другими факторами, которые нивелируют индивидуальные и чисто бытовые, повседневные основы в личности интеллигента. Например, проза 60-80-х гг. XX века богата образами образованных людей, но это в основном герои, чей мир заострен на собственном «Я» и бытовых проблемах. Они страдают, но их «страдания» не имеют социальной основы. Кроме того, интеллигенция - это всегда оппозиция, она выражает протест против существующей действительности, и ее критика составляет кредо интеллигенции. Тут необходимо отметить грань между несогласием с реальностью и оппозиционностью. С другой стороны, важен также уровень и форма проявления оппозиционности.

Недопонимание и одиночество вынуждают чувствующего и мыслящего интеллигента искать «другую жизнь». В ее осмыслении и изображении современные писатели доходят до грани фантастического, часто обращаются к сновидениям и ночным мыслям – галлюцинациям героев. Вот как начинается повесть Ю. Трифонова «Другая жизнь» (1975): «Будильник позвонит в семь. Еще полтора часа она (Ольга Васильевна - отмечено нами Г.Д.) будет лежать, погруженная в забытие - не в забытие сна, а в забытие исчезнувшей жизни....». Так каждое утро Ольга Васильевна мучительно «возвращается» в реальную жизнь. Также нехотя отрывается от «забытья» и Заур: «.....хотя и проснулся, но и сквозь неплотную завесу сна ощутил удивление выбираясь из липкого и вязкого, полусонного состояния к яви.....».

Ощущение безвременья в «другой жизни» делает ее еще более насыщенной и красивой. Например, после смерти Сережи Ольге Васильевне кажется, что «миг тянется без конца, без смысла». В «другой жизни» человек свободен от условностей, в реальной же жизни он превращается в их раба.

Грани «другой жизни» для Ю. Трифонова и Анара различны: от воспоминаний до фантастических снов. Как правило, это та сфера, в которой интеллигенты обретают недостижимое и вместе так необходимое для них душевное равновесие и спокойствие. И тут Ю. Трифонов остается точным, пытаясь выходить за рамки реализма. А Анар переходит рамки реалистического отражения действительности и выходит на уровень фантастического. Для него другая жизнь -

это не часть реальной жизни героев-интеллигентов, а мир фантастического. Но «другая жизнь», т.е. отличная от той, которая окружает героев интеллигентов, возможна и в реальном мире.

Как видим, поиск «другой жизни», отличной от окружающей действительности, характерен для современного городского интеллигента, но в современной городской прозе нет героя, который бы подобно грибоедовскому Чацкому, не соглашаясь с общественными нормами, осмелился потребовать: «Карету мне, карету!». Поиск «другой жизни» в городской прозе чаще связан с образом интеллигента-неудачника. Но «устремленность» к «другой жизни» не исходит из его неудач в карьере и личной жизни. Скорее, вся цепь неудач связана с его беспокойством и настороженностью, непониманием родных и близких. В свою очередь, поиск «другой жизни» становится испытанием его моральных и духовных возможностей. Так, например, Реброву в повести «Долгое прощание» с некоторых пор начинает казаться, что «будто он теперь другой человек, с другой кровью, другим химическим составом молекул. И этот другой человек мог вести себя иначе, чем тот, старый.....». Но он не находит в себе сил вести себя иначе, по-другому. Этих людей пугает чувство одиночества, осознание того, что их «никто не услышит».

Мотив «другой жизни» получил широкое развитие как в городской азербайджанской прозе 60-80-х гг. XX века, так и в творчестве Анара, герой-интеллигент которого сталкивается с «властью житейской рутины». Он заключен в «плен мертвящего быта».

«ВОСТОЧНЫЙ КОВЕР» В РАССКАЗЕ Л. ЛЕОНОВА «ТУАТАМУР»

Сергей Лебедев

кандидат филологических наук, доцент

доцент кафедры культурологии

факультета социокультурных коммуникаций

Белорусского государственного университета

Xülasə

Məruzədə L.Leonovun hekayələrinin xüsusiyyətləri öyrənilir. Bu əsərlərin əsas üslubi əlamətləri şərh edilir. Şərqə xas xüsusiyyətlər bu əsərlərin fonetik, leksik və sintaktik səviyyələrində özünü daha aydın göstərir.

Açar sözlər: nəql, üslub, hekayə, şərq leksikası.

Summary

The author considers the story of Leonid Leonov «Tuatamur» in the article from the standpoint of the theory of narration, analyzes the «stylization» as a stylistic dominant of a literary work. The narrative «from the first person» has a phonetic, lexical, syntactic coloration. These features give an «oriental carpet» to a literary work and allowing the reader to take the position of a narrator.

Key words: narration, stylization, «auktorial Erzählung», «Ich-Erzählung», skaz

В художественной речи часто используется **стилизация**, то есть **целенаправленная имитация автором особенностей речи какой-либо общественно-политической, этнографической, социальной группы либо литературного или фольклорного стиля** [Троицкий, 1981, 169; Хализев, 1999, 406]. Стилизация возможна при любом типе художественного повествования.

Каждый из возможных типов повествования при применении этой художественной «установки» будет иметь разные выразительные возможности и стилевые особенности, и, соответственно, в каждом конкретном случае будет использоваться автором для выражения той или иной модели мировоззрения. (Отметим, что «чистых» «типов повествования» почти не бывает, и в одном произведении часто соседствуют совершенно разные повествователи. В литературе смена повествовательных инстанций – а следовательно, и стиля, и метода – в рамках одного произведения встречается нередко, и зачастую это является художественной необходимостью.)

Ситуация с повествованием **от первого лица** – вообще особенная. Тем более – **повествование, имитирующее устную речь**. Имитация монолога, который, по словам В. Виноградова, «строится как будто в порядке <...> непосредственного говорения» [Виноградов,

1980, 49], – особый тип повествования, единственный, получивший в литературоведении свое название – **сказ**. (Отметим, что в мировом литературоведении этот тип повествования даже отмечается буквально – «**skaz**».) При его построении требуются определенные «сигналы», показывающие «устность» речи повествователя. Определить то, что позволяет «ощутить» написанное как разговорную речь, не всегда легко. Сказ всегда должны характеризовать присущие живой речи особенности. (Классические примеры – многие рассказы М. Зощенко, «Чаша жизни» М. Булгакова, «Функельман и сын» А. Аверченко и др.). Все приведенные примеры – **стилизации**. А возможен ли сказ без стилизации? Теоретически – возможен, а практически – художественно малопродуктивен.

Сказ – это повествование, в котором всегда присутствует установка на **чужую** и **устную** речь. Однако достаточно ли этого для определения сказа? Некоторые исследователи пишут, что в сказе автор может использовать «такие формы речи, от которых <читатель> должен пугливо открещиваться» [Виноградов, 1980, 51], или что структура сказа будет «тесно связанной с народнопоэтической традицией» [Федь, 1981, 14]. Существенны ли эти характеристики? Нам они представляются существенными, так как связаны с еще одной важной особенностью сказа. Сказ **всегда** является **стилизацией**. Стилизации, по словам исследователей, – «намеренная и явная ориентация автора на ранее бытовавший в художественной словесности стиль» [Хализев, 1999, 250] либо целенаправленное проведение художником стиля, «присущего какой-либо общественно-политической или этнографической группе» [Троицкий, 1981, 169]. Сама имитация какого-либо стиля не обязательно становится сказом (вспомним «Песню про <...> купца Калашникова» М. Лермонтова или баллады А. Толстого), и эта, часто встречающаяся в качестве главной, характеристика сказа (например, определение Б. Томашевского) – еще не показатель принадлежности к нему: такой установкой обладает повествование как от первого лица (в традиционной терминологии – «Ich-Erzählung», или «Я-повествование»), так и от третьего лица (в классической терминологии – «auktorial Erzählung», или «аукториальное повествование»). Стилизация определяет сказ только вкуче с остальными характеристиками: установкой на **чужую** и **устную** речь. По мнению В. Троицкого, принцип **стилизации в устном монологе** – и есть принцип сказа. «Подобная стилизация может применяться и во всем произведении. В последнем случае произведение приобретает форму сказа» [Троицкий, 1981, 185]. Встает закономерный вопрос: возможен ли сказ без стилизации, то есть повествование от первого лица, которое не будет при этом **сказом** как типом повествования (не путать со «сказом» как жанром!)?

Теоретически имитация устной речи без установки на воспроизведение какого-либо характерного стиля в художественном произведении возможна, но «передоверив» функцию повествователя персонажу, да еще «разрешив» ему «рассказать» живым монологом о том, «что там случилось», автор слишком сильно дистанцируется от него – а следовательно, он ему нужен как представитель **иного** мировоззрения, как человек «не его круга». Он должен быть «резко», **очень** «другим», а значит, «другой», характерной и харáктерной, должна быть его речь, – то есть возникает стилизация. Стилизация в сказе способствует еще большему «отдалению» автора от субъекта речи. Сказ без стилизации становится художественно непродуктивным, так как, с одной стороны, субъект речи, «равный» автору и «развертывающий» нам «вслух» «изнутри» художественную модель, слишком ограничен в своих возможностях, а с другой – ему как «равному» отсутствует оценка: его речь должна быть «равна» речи автора, она не будет **объектом** последнего. Таким образом, стилизация **обязательна** для сказа.

При других типах повествования стилизация – не «аксиоматична», но весьма художественно продуктивна. Рассказ «Туатамур» Л. Леонова (1922) можно определить как яркий пример произведения малого эпического жанра, повествование в котором представляет собой стилизованную речь от первого лица, не характеризующуюся при этом имитацией устной либо письменной речи. Справедливости ради следует сказать, что установка на написание именно **сказа**, возможно, у автора и была. По крайней мере, автор «вкладывает в уста» персонажа, от лица которого ведется повествование, слова, которые должны свидетельствовать об «устности» его рассказа: «*Вот слушайте: я любил Ытмарь, дочь хакана*»; «*Пусть засыплют песком мою кровь, – слушайте! Так говорит Туатамур, последняя собака*

и тень Чингиса» и т.д. (Здесь и далее цитаты из «Туатамура» выделены курсивом). [Леонов, 1981]. Однако это тот самый случай, когда повествование, декларируемое как устное, никаким образом не несет в себе тех «сигналов», которые свидетельствовали бы о его непосредственном рождении в процессе устного разговора. (Исключение составляют встречающиеся междометья «эйе» и «хга», «эквиваленты» русского «да», которые лишь усиливают колорит, но не передают непосредственность разговора.) Перед нами такая форма устной речи, которая не является разговорной, что характерно для сказа. Она не просто «устремлена» к речи «застывшей», но и достигла этого предела. Перед читателем, если угодно, не как бы становящийся «здесь и сейчас» текст, а текст уже «готовый» – просто «как бы произносящийся» устно. При кажущейся направленности «вовне», собеседнику, он на самом деле устремлен «внутри», «себе», и организован по принципу внутреннего монолога.

Восточная лексика, которой изобилует речь повествователя, позволяет читателю с головой окунуться в реалии жизни персонажа – «правой руки» Чингизхана. Ю. Тынянов писал об этом произведении, что «татарская заумь окрашивает весь рассказ, сдвигая русскую речь в экзотику, делая ее персидским ковром» [Леонов, 1981, 489]. (Следует отметить, что Ю. Тынянов, несомненно, понимал разницу между «персидским» и «тюркским». Это нарочитое «смешение», видимо, требует отдельного разговора). Стилизация повествования не вызывает сомнений («Она не носила кызыл-джаулык, ее волосы видели все, кто хотел видеть»; «Смятые, растерявшие стрелы и надежды, ряды моих дада, моих нукеров, устремлялись вперед по ее первому зову – не потому только, что был ее голос тверд, как красный камень в тюрбане хоросанского Джеллаледдина, и нежен, как качанье бубенца в теплом ветре весны»; «Гагат растворяется в луне, как соль в воде, и луна делается горькой, как вкус гохай ширгэкк, вырастающей из безводного камня» и т.д.). Зачем автору понадобилось «надевать маску» Туатамура, чтобы рассказать нам его историю?

Европейца XX века невозможно по-настоящему «настроить» на сопереживание тем чувствам, которые бушевали в груди татарского полководца XIII века. Лишь «загипнотизировав» русского читателя восточным колоритом, «введя» его «внутри» сознания хрестоматийного «врага», показав мир глазами последнего, автор мог рассчитывать, что читатель прочувствует трагедию, которую пережил Туатамур. Классическое противоречие борьбы чувства и долга показано здесь «в преломлении», как «восточный вариант». Гуманистические идеалы (любовь к дочери Чингизхана, Ытмарь) и идеалы авторитарные («крайности» азиатского менталитета: осознание своего «абсолюта» по отношению к тем, кто «ниже» тебя, и одновременно «собачья» преданность по отношению к «каану»-повелителю) вступают в принципиально неразрешимое противоречие, все оттенки переживания которого и призвана передать стилизация речи персонажа с ее «заумной», по словам Ю. Тынянова, лексикой и изощренными метафорами. Победитель легендарной битвы при Калке становится побежденным своей нереализованной любовью (замечим кстати, что автор, как «верховный судья», «истинную» победу – победу в чувствах – оставляет за проигравшей стороной: прекрасная Ытмарь предпочитает герою-победителю погибшего «эджегета оруса»). Автор плетет свой «персидский ковер», преследуя те же цели, что и реальные ткачи настоящих восточных ковров. Последние, «рассказывая» какую-либо «историю» своим рисунком, всегда были озабочены «передачей» не столько «глубины» духовной программы, сколько «красивостью» и эстетической изощренностью каждого ее нюанса.

Литература

1. Виноградов, В.В. (1980) Проблема сказа в стилистике // В.В. Виноградов. О языке художественной прозы: Избр. тр. / [Послесл. А.П. Чудакова. С. 185–315; Комментар. Е.В. Душечкиной и др.]. – Москва: Наука. – С. 42–54.
2. Леонов, Л.М. (1981) Собрание сочинений: В 10-ти т. Т. 1. Повести и рассказы. Вступ. статья и примеч. О. Михайлова. – Москва: Художественная литература. 502 с.
3. Троицкий, В.Ю. (1964) Стилизация // Слово и образ. Сборник статей. Сост. В.В. Кожевникова. – Москва: Просвещение. – С. 164–194.

4. Федь, Н.М. (1981) Зеленая ветвь литературы: Русский литературный сказ. – Москва: Современник. 304 с.
5. Хализев, В.Е. (1999) Текст // Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины: Учеб. пособие / Л.В. Чернец, В.Е. Хализев, С.Н. Бройтман и др. / Под ред. Л.В. Чернец. – Москва: Высшая школа; Издательский центр «Академия». – С. 405 – 414.
6. Хализев, В.Е. (1999) Теория литературы. – Москва: Высшая школа. – 398 с.

НАРОДОЦЕНТРИЧНЫЙ КАНОН БЕЛОРУССКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

Анжела Мельникова

доктор филологических наук, профессор,
профессор кафедры белорусской литературы
учреждения образования «Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Xülasə

Məruzədə Belarus klassik nəsrinin əsas məzmununu təşkil edən xalqın həyatı, milli mentaliteti, milli obrazı, onun tarixi keçmişi, əxlaq-etik qaydaları öyrənilir. Torpaq, vətən, insan, ev və digər anlayışlar Belarus klassik nəsrində xüsusi yer tutan anlayışlar kimi şərh edilir.

Açar sözlər: *Belarus klassik nəstri, xalq, milli obraz, şəxsiyyət.*

Summary

The people-centered canon is the defining one for the Belarusian classical prose. The works of the Belarusian classics embody the historical path of the people, the system of moral and ethical coordinates, the specifics of the national mentality, the national way of life, deep artistic characters-types are created. The main concepts of the Belarusian classical prose are the concepts of «land», «man», «homeland», «native land», «home». An important place in the works of Belarusian writers is occupied by the identification of a nationally identical way of life, the code of national ethics. The heroes appear as carriers of national psychology and consciousness, embody certain traits of national character. In the totality of the works of classics, folk life is displayed in all its diversity and scale, social cataclysms and upheavals of the twentieth century are reflected. The depth and significance of the problems that are comprehended by classical Belarusian prose allows us to speak about its historiosophical sound. The scale of the image of the life of the nation in the works of the classics is combined with the skill of its aesthetic reflection and the depth of philosophical understanding.

Key words: *Belarusian classical prose; people-centric canon; image of the world; philosophical concept of national existence; epic.*

Литература – одна из ключевых форм духовного самовыражения нации, определённая система национального самопознания и самоидентификации. Идейный пафос литературы обусловлен как особенностями исторического пути нации, так и её менталитетом, системой морально-этических координат. Наиболее значимые представители белорусской классической прозы осмысливали и воплощали в своих произведениях специфику национального бытия, кодекс национальной этики, национальный характер и исторический путь своего народа: Якуб Колас, Максим Горецкий, Кузьма Чорный, Иван Мележ, Иван Пташников, Алесь Адамович, Вячеслав Адамчик, Иван Чигринов, Василь Быков, Владимир Короткевич и др. Произведения классиков – своеобразная летопись жизни нации, художественное осмысление времени, человека и народа.

В классических произведениях белорусской прозы отражены наиболее важные, сущностные проявления национальной жизни во всей её полноте и многообразии, национальное мировоззрение, самобытная философия, осмысляется судьба белорусов в истории (повесть «Комаровская хроника» М.Горецкого, романы «Поиски будущего», романы «Земля», «Поиски будущего», «Отчизна», «Скипьевский лес», «Великий день», «Млечный путь» К. Чорного, тетралогия В. Адамчика «Чужая Отчизна», пентология И. Чигринова «Плач перепёлки»). В произведениях классической белорусской прозы представлена целостная концепция национального мировоззрения.

Идейное звучание белорусской классической прозы заключается в стремлении засвидетельствовать национальную данность белорусов, озвучить национальные нравственные и мировоззренческие ценности, передать «белорусский образ мира», постичь коренные вопросы бытия народа. Что обусловило своеобразную тональность произведений, определённый тип героя и конфликта, систему художественных средств, стилистику. Белорусский культурный герой – это прежде всего хозяин и созидатель (творец, поэт, музыкант).

Основными концептами белорусской классической прозы являются концепты «земля», «человек», «Отчизна», «родная сторона», «дом». Герой белорусской литературы ощущает глубокую внутреннюю привязанность к родной земле. Идеал гармоничного мироустройства в концепции белорусских писателей составляют «своя земля», «свой дом». В белорусской культуре абсолютно отсутствуют мессианские идеи.

Привязанность к своей малой родине, дому, своему наделу, хутору героя белорусской литературы и белоруса вообще обусловлена как историческими обстоятельствами, так и спецификой этногенеза. Белорусский этнос формировался как земледельческий, а не как кочевой. Земля – центр белорусского образа мира. В то время как общественные или государственные образования в Беларуси на протяжении её истории не были стабильными, земля, свой дом оставалась неизменной ценностью. Ключевая проблема поэмы «Новая Земля» Я. Коласа (некоторые исследователи считают её первым белорусским романом) и романов «Земля» К. Чорного, И. Мележа – проблема поиска земли как стремление приобрести стабильность, быть. Философия «своей земли» в белорусской литературе заключается в укоренённости в пространстве, жизненной прочности белоруса, обосновании права народа на свою территорию. Архетип земли является сквозным образом белорусской литературы, который акцентирует внимание на существовании тесной связи между этносом и человеком. С архетипом «родной стороны» тесно связан архетип дома, своего гнезда. В идентификационный код белорусской литературы заложен мотив родной стороны как рая. Ключевым моментом произведений Я. Коласа, М. Горецкого, К. Чорного, Л. Калюги, И. Мележа является утверждение неделимости внутреннего мира человека и родины, «родных корней».

Сакрализация родного – важный аспект произведений белорусской литературы. Образ родного края, «родной стороны» является весомым консолидирующим фактором для белорусской нации. Герои белорусской литературы мечтают о спокойной жизни на своей земле, организованной в соответствии с белорусской самостью. Естественное развитие образа родного края в белорусской прозе – от образа малой родины до обобщённого художественного образа Беларуси. Малая родина, родная сторона – символ упорядоченной жизни, идеальный мир. Отрыв от родного, от корней для героев белорусской литературы равнозначен потере жизненной основы. Практически во всех произведениях белорусских прозаиков присутствуют описания природы, пейзажей родных мест. Национальный пейзаж выступает одной из форм конструирования национальной идентичности. Среди показательных белорусских архетипов выделяются также Путь, дорога: «Извечный путь» И. Кончевского, «Путём жизни» Я. Купалы, «Поиски будущего» К. Чорного.

Становление новой белорусской литературы совпало с процессом активного формирования белорусской нации, поэтому перед изящной словесностью встала задача утвердить Беларусь, её самобытность и субъектность, выработать определенную защитную идеологию, направленную на сохранение белорусской самости. В белорусской классической прозе осмысливаются основополагающие моменты национального бытия, судьба нации в прошлом, настоящем и будущем, актуальнейшие вопросы времени. Более того, литература пытается постичь закономерности исторического процесса вообще, объективный смысл исторических событий XX века, их духовно-нравственный аспект. Писатели стремятся понять место личности в общей структуре макрокосма, осмысливают судьбу человека в единстве с исторической судьбой народа, как духовную преемственность поколений. Обращаясь к отражению национальной судьбы в переломные моменты истории, литература стремится аккумулировать бытийный опыт нации. Мировоззренческие аспекты белорусской модели бытия осмысливаются писателями на разных уровнях – и мироощущение отдельной личности, и ми-

ровоззрение нации в целом. Белорусам на протяжении исторического существования многократно приходилось противостоять различным нашествиям, которые угрожали физическому истреблению нации. Самые разрушительные войны XX века не обошли стороной Беларусь. Показательными в этом плане являются романы К. Чорного «Великий день», «Поиски будущего», «Отчизна», «Млечный путь», произведения В. Быкова (повесть «Знак беды»), тетралогия В. Адамчика «Чужая Отчизна», пентология И. Чигринова «Плач перепёлки». В произведениях белорусских писателей утверждается мысль об устойчивости народного духа, способности с достоинством противостоять трагическим обстоятельствам. Белорусские писатели подробно описывают ужасы разрушений, тотальное уничтожение жизни, собственного жизненного пространства. Смысло-содержательным для белорусской ситуации и белорусской литературы становится образ разоренного дома, «разрушенного гнезда», «отнятой родины».

В качестве ключевых в формировании национального характера белорусские философы, культурологи традиционно называют драматические исторические условия. Травматическая реальность, в которой существовал белорусский этнос на протяжении последних столетий, имеет системный характер. Соответственно, среди вопросов, которые находились в центре внимания белорусской литературы, особое место занимает комплекс проблем, связанных с осмыслением национальной ментальной травмы вследствие трагизма национальной истории. Трагическое – доминанта мироощущения К. Чорного, В. Быкова, В. Адамчика. Писатели сумели убедительно показать состояние личности, пережившей ужасы войн и революций. Трагическим звучанием характеризуется не только судьба отдельного человека. Писатели обращаются к масштабным обобщениям судьбы белорусской нации в целом.

Напряжённые размышления над исторической судьбой нации, его трагедийным характером неизбежно приводят к глубоким философским обобщениям. Эти выводы основываются на выработанных самой нацией духовных ценностях. В романах К. Чорного «Млечный путь», «Великий день», «Поиски будущего» чрезвычайно глубоко прозвучала тема Добра и Зла, испытания на человечность во время великих исторических сдвигов. Трагическая история Беларуси, многочисленные войны способствовали утверждению жизни как высшей ценности, что и отражено в лучших произведениях национального искусства слова.

ОБ ОДНОМ СТИХОТВОРЕНИИ М. ЦВЕТАЕВОЙ

Хураман Мурсалиева

доцент кафедры истории русской литературы

Бакинского славянского университета

Xülasə

Məqalə XX əsr rus poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Marina Svetayevanın yaradıcılığına həsr olunub. Yazıda əsas diqqət ədəbin “Birinci sətri təkrar edirəm” şeirinə yönəlib, əsərin yaranmasının bədii tarixçəsi ön plana çəkilərək məqalənin qayəsini təşkil edir. Svetayeva şeirinin incə məqamları Anna Axmatovanın “Yeni il balladası” və daha çox Arseni Tarkovskinin “Süfrə altı nəfər üçün açılıb” əsəri ilə müqayisədə açılır. Belə tədqiqat bucağı Svetayeva şeirinin ilk baxışdan sezilməyən incəlikləri ilə yanaşı onun estetik və fəlsəfi baxışlarının gizli qatlarını da işıqlandırmağa kömək edir.

Açar sözlər: Svetayeva, Axmatova, Tarkovsky, həyat, ölüm.

Summary

The article deals with the creativity of Marina Tsvetayeva, one of the prominent representatives of the Russian poetry of the 20th century. In the article, which focuses on poet's verses titled “I repeat the first line”, the author puts emphasis on artistic formation of the poem. The subtle elements of Tsvetayeva's poem are revealed in comparison with Anna Akhmatova's "New Year's Ballad" and even more with Arseny Tarkovsky's poem "The table is set for six". Such type of comparison helps to illuminate not only the subtleties of Tsvetayeva's poem, which are not noticeable at first glance, but also the hidden layers of her aesthetic and philosophical views.

Key words: Tsvetayeva, Akhmatova, Tarkovsky, life, death.

Многие поэтические сборники Марины Цветаевой собраны по привычной схеме: ранние произведения (с почти обязательным включением стихотворения «Молитва»), произведения более позднего периода и, как правило, под занавес – стихотворение, которое, по мнению

многих исследователей, является одним из последних. Это датированное 6 марта 1941 года стихотворение «Все повторяю первый стих...». История стихотворения очень интересна. Услышав произведение А.Тарковского «Стол накрыт на шестерых...» в авторском исполнении, Цветаева написала своеобразный ответ-укор. Однако стихотворение Цветаевой третье, а возможно и четвертое звено в этой поэтической цепи. Написанное Тарковским многие исследователи считают навеянным «Новогодней балладой» А.Ахматовой (1923). Это стихотворение считается «конспектом» будущего произведения «Поэмы без героя» – одного из самых сложных в творческом наследии Ахматовой. В «Новогодней балладе» тесно переплетаются два основных мотива – одиночества и противостояния жизни и смерти. Лирическая героиня встречает новый год в одиночестве (ситуация повторится много лет спустя в «Поэме без героя»):

И месяц, скучая в облачной мгле,
Бросил в горницу тусклый взор.
Там шесть приборов стоят на столе,
И один только пуст прибор... (А.Ахматова)

Кого же посадила за новогодний стол Ахматова? Вариантов здесь несколько. Кто-то из исследователей, опираясь на отдельные намеки, узнает Б.В.Анрепа, А.С.Лурье, Н.С.Гумилева, Н.В.Недоброво, а для кого-то очевиден А.А.Блок в числе гостей. Ахматова и сама оказалась за этим столом рядом с мужем и друзьями, которые пьют за «землю родных полей, / В которой мы все лежим!». Но вот, внезапно посмотрев в лицо её и вспомнив о чем-то, друг воскликнул: «А я за песни её, / В которых мы все живем!». И здесь словно подключается еще одна тема – тема памяти: ты жив, пока о тебе помнят, она поет о них, а значит делает все, чтобы память о них не исчезла.

На новогоднем пиршестве у Ахматовой собрались те, кого уже нет среди живых (поэтому не всегда совпадают мнения исследователей относительно узнаваемости гостей поэта). Действительно ли это ужин со смертью? Но если учесть, что последнюю точку ставит тот из гостей, третий, который предлагает «Мы выпить должны за того, / Кого еще с нами нет!», т.е. живого, живущего, то главное все же здесь – жизнь, а не смерть.

У А.Тарковского в стихотворении «Стол накрыт на шестерых...» (1940) за стол посажены «тени» близких, ушедших из жизни, а финальная точка до боли грустная – не за жизнь, а за смерть. Среди гостей Тарковского родные – отец, брат, она... Мир всех стихотворений очень «вещен», говоря языком акмеистов. Предметы во всех трех стихотворениях создают реальную, видимую картину: розы, хрусталь, приборы, бокал, синие шелка (в этом многими просматривается связь с А.А.Блоком – «Ты в синий плащ печально завернулась...»), звенящее вино, поющее стекло и т.д. И на этом фоне такое чувство тоски, одиночества, когда так не хватает живой любви:

Как тебя любили мы,
Сколько лет прошло (А.Тарковский).

Улыбающийся отец, брат, наливающий вина, она, протягивающая руку, создают герою видимость утраченного счастья, пусть на короткое время, но ощущение уюта. Однако последние строки обрывают эту иллюзию:

-Каблучки мои в пыли,
Выцвела коса,
И поют из-под земли
Наши голоса (А.Тарковский).

Следует отметить, что последние строки словно отсылают нас к последним же строкам известного стихотворения М.Цветаевой «Идешь на меня похожий...» (1913):

...И пусть тебя не смущает
Мой голос из-под земли (М.Цветаева).

Получается какая-то двусторонняя связь стихотворения Цветаевой «Все повторяю первый стих...» со стихотворением Тарковского. Как выше было отмечено, этим стихотворением Цветаева ответила Тарковскому. Она укоряет поэта за то, что он не посадил её за стол «со своими». Ей душно, непривычно, неуютно и тягостно в мире живых, но бездушных (В городе Гаммельне ни души, / Но вот тела за это...), она хочет быть седьмой за этим столом смерти:

Чем пугалом среди живых-

Быть призраком хочу – с твоими (М.Цветаева).

Как грустно и одиноко должно быть вокруг, чтобы желать общества умерших.

У Ахматовой умершие поют за жизнь, у Тарковского они пришли, чтобы напомнить о любви и том, что они рядом, хотя их нет.

У Цветаевой – некий синтез жизни и смерти, взаимоотношения жизни и смерти, живущих и ушедших. Состояние, где нет четкой грани между жизнью и смертью, параллельное сосуществование. Вместе с тем лирическая героиня Цветаевой привносит живое начало в это пиршество смерти. В отличие от двух предыдущих стихотворений здесь все гости незнакомы лирической героине:

...Никто: не брат, не сын, не муж,

Не друг – и все же укоряю:

– Ты, стол накрывший на шесть – душ,

Меня не посадивший – с краю (М.Цветаева).

Она олицетворение жизни, потому что с её приходом стол расколдован, дом разбужен.

Как смерть – на свадебный обед,

Я – жизнь, пришедшая на ужин (М.Цветаева).

ИНТРОСПЕКЦИЯ В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ДВАДЦАТОГО ВЕКА

Тахан Серик Шешенбайұлы

доктор филологических наук, профессор,

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева

Астана, Казахстан

Xülasə

Məruzədə XX əsrin ikinci yarısı Kazax nəsrinin analitik psixologizminin inkişafı məsələləri nəzərdən keçirilir. Psixoloji üsulun istifadə xüsusiyyətləri daxili monoloqun açılmasında vacib rol oynayır. Kazax yazıçıları Q. Musrepov, K. Muxabətqaliev və M. Marayunun nəsr əsərləri təhlil edilir.

Açar sözlər: *nəsr əsəri, analitik psixologiya, daxili monoloq, müəllif, personaj.*

Summary

The article explores the development of analytical psychologism in Kazakh prose of the second half of the twentieth century. It is noted that authors were much more willing to dive deeper into the inner world of a character, which resulted in the observed expansion of the zone of introspection in narrative structures. In the course of a narrative the subjective spheres of the author and that of a character tended to converge more, complicated by the creative task of depicting a contemporary's character. The noticeable shift in the social struggle towards the sphere of morality and ideas gives rise to an increase in the lyrical element, and to civic experiences being introduced more into the dialectic of the human character. Introspection manifests itself in the stylistic depth and functional universality of the internal monologue, which includes a lyrical confession, a dialogue between the protagonist and an imaginary double, improperly direct speech, often highly charged with civic consciousness, and a “stream of consciousness”. To determine the features of the internal monologue as a psychological technique used by authors, the works by G. Musrepov, K. Mukhabetqaliev, M. Magauin have been analyzed. The noticeable strengthening of the role of introspection in the Kazakh prose in the second half of the twentieth century is explained by the evolution of the national psychology of creativity in Kazakh writers, due to perceptible changes in Kazakhstan's social and cultural life long before Kazakhstan gained state independence.

Key words: *introspection, psychological analysis, internal monologue, author, character.*

Психологизм в казахской прозе является следствием ориентации авторов на постижение внутренней сложности человека. Углубление психологизма связано со стремлением казахских писателей сочетать национальные традиции художественного осмысления мира с новаторскими поисками в овладении интроспективными формами раскрытия сущности характеров. Исследование казахскими прозаиками психологического процесса в его имманентности обуславливается их причастностью к общемировой литературной тенденции, согласно которой художественные достоинства произведений в последнее столетие все больше стали измерять тем, насколько

личностны нравственные чувства героев, какова степень эстетического потрясения, вызываемого победой благородной воли отдельного человека над инерцией массового сознания, над низменным и подлым в отношениях между людьми. Не менее значим и такой гуманистический аспект в расширении зоны интроспекции в мировой литературе, как поиск путей преодоления трагической природы человеческого существования, заключающийся в абсолютизации субъективного нравственного опыта. В этой плоскости жизнь переживается субъектом как временная актуализация борьбы света с хаосом и тьмой, в которой залогом победы света является сам факт осознания себя личностью. Литература и искусство есть продукты жизни духовной, именно в них находит выход вечный процесс обновления надежд на бессмертие.

В шестидесятые-семидесятые годы двадцатого века казахская проза выходит на новый уровень психологизма как качества стиля и обновленного инструментария познания национального характера. В этот период наблюдается новаторское углубление и развитие традиций психологической разработки характеров, рождение новых приемов художественного познания диалектики внутренней жизни человека. В этом процессе расширения возможностей познания внутреннего мира человека средствами литературы плодотворно сказываются творческие достижения Ж.Аймауытова и М.Ауэзова, которые в своем стремлении противопоставить общечеловеческие ценности классовым критериям осмысления положения человека в обществе и в мире в целом вышли к замечательным открытиям в изображении потаенных глубин человеческой души.

Аналитический психологизм, традиционно представленный в произведениях предшествующего поколения казахских писателей, реализуется посредством моделирования внутреннего монолога, в котором пересказ автором мыслей персонажа сочетается с разными видами «речи про себя». Например, внутренний монолог в историко-революционной трилогии А. Нурпеисова «Кровь и пот», написанной в 1961 году, представляет собой несобственно-прямую речь, для которой характерны логичность и последовательность в разворачивании мыслей героев. В достаточно строгих рамках авторского повествования «фиксируются» перипетии духовного роста или деградации героев, и именно в эти моменты читатель чувствует максимальное сближение речевых зон автора и персонажа, позволяющих сочувствовать последнему или его осуждать. В другом романе «Буря» Т.Ахтанова, опубликованном в 1966 году, интроспекция обретает новые качества. Внутренний монолог у автора часто облекается в форму самоанализа героя, рефлексии которого нередко допускают включение в себя отраженных картин природы, иногда приближаются к порогу «потока сознания».

Виртуозное использование возможностей внутреннего монолога можно видеть в романе Г.Мусрепова «Улпан ее имя», вышедшего из-под пера классика в 1970 году. Новаторство писателя проявилось в филигранной инструментровке внутренней речи персонажей. Интроспекция в романе прежде всего является важнейшим средством реалистической обрисовки характеров, придавая им жизненную полнокровность и убедительность, но вместе с тем способствует наполнению внутренней речи героев оригинальными и неповторимыми чувствами.

Это роман о любви властного знаменитого и немолодого вождя казахского рода Есенея к юной Улпан из соседнего племени, о зарождении и развитии взаимных чувств, возникновении семейного союза, изменивших мировоззрение героев и благотворно повлиявших на социально-бытовой уклад большого аула. Улпан, заручившись поддержкой мужа Есенея, проводит реформы, призванные демократизировать феодально-колониаторские формы правления, ослабить социальный гнет бедняков баями и мырзами и поднять культуру своего народа до лучших образцов бытовой культуры русского народа.

Психологизм во многом предопределяет сюжетно-композиционную структуру романа. Большую смысловую нагрузку в определении векторов в системе событий несет образ Есенея, хотя он не главный герой. Есенея потерял надежду иметь наследников, и в этой беде он начинает винить себя, потому что слишком много притеснений чинил он соплеменникам, будучи волостным. Властный и всегда уверенный в своей правоте, Есенея теперь часто задумывается над последствиями своих решений. Внутренний перелом, заставивший героя новыми глазами взглянуть на свое противоречивое прошлое, происходит после встречи с юной Улпан,

пробудившей надежды на воскресение былой энергии, так нужной для исправления допущенных ошибок в жизни. Тонко раскрывается процесс зарождения благодатного чувства любви у стареющего душой и телом человека. Есенин почему-то теряет сон, переполняется тревогой ожидания. В эмоционально заряженных потоках его мыслей проявляются тщательно скрываемые от самого себя страх и робость перед надвигающимся испытанием любовью, перемежаемые тайной надеждой на возвращение молодости. Одержимый страстью, Есенин теряет привычное лицо и не всегда контролирует свои действия и поступки. Но в конце концов он мобилизует всю свою волю, чтобы положить конец унижительной для его положения душевной неопределенности, что также соответствует характеру закаленного в открытой и тайной борьбе за власть в крае, за безопасность всего рода, батыра. В изложении всех этих психологических перипетий сюжета заметны следы авторской обработки, однако, в нарративной стратегии романа очерчивание субъективной сферы персонажа характерными только для него лексико-семантическими средствами репрезентации внутренней речи является обязательным и органично соотносится с художественной концепцией произведения. Показательным в этом плане может быть следующий внутренний монолог, в котором проявляется органическая неспособность героя замыкаться в своих переживаниях, грубоватая прямота, идущая от уверенности в возможностях своего духа, честность в чувствах: «Но, почему, – размышлял Есенин, почему он должен казаться каким-то другим, а не тем, кто он есть? Нет, Есенин может оставаться только Есенином! Как бы он выглядел, если бы стал многоречивым, сверх меры внимательным и нежным... Ничего, кроме насмешек, это не вызвало бы» [Мусрепов, 1982, 265].

Интроспекция в форме внутреннего диалога стала заметным проявлением растущего мастерства психологического изображения в повестях и романах казахских писателей прошлого века. Сложную синтаксическую конструкцию, восходящую к драматургическому принципу столкновения полярных страстей во внутреннем мире героя, мы видим в повести К.Мухаметкалиева «Последний день». Вослед Л.Толстому в повести «Смерть Ивана Ильича» К.Муханбеткалиев изображает состояние человека в ситуации переоценки ценностей, вызванной приближающейся смертью. За социально-бытовой конкретикой открывается общечеловеческая проблема. Ретроспективно прослеживается путь морального разложения личности, одержимый лишь карьерой. Смертельный недуг застал героя в то время, когда, казалось, наступило время пожинать лавры служебного успеха. Танеке Жарасбаевич начинает задумываться о прожитой жизни. Символом прозрения героя в своей давней духовной смерти становится тот случай, когда он после обморочного приступа болезни пытается определить свое состояние: «Напрягая силы, Танеке Жарасбаевич стал выслушиваться в себя. Ничего! Ни звука, ни движения не мог он уловить». Самосуд за добровольное духовное отщепенство показан в форме внутреннего диалога с неким обвинителем, персонифицирующим нереализованные добрые задатки души героя: «Как будто кто-то сжимал его горло, чтобы не досталось ему лишнего глотка воздуха. Он пытался сопротивляться, но в то же время панически боялся своего невидимого врага. Он однажды не выдержал и в гневе воскликнул: «Что я тебе сделал? В чем провинился перед тобой?». (Но ему только показалось, что он крикнул, но на самом деле голоса и сейчас не было). – Тс-с-с, сказал тот. – Не хрипи. Ты все сам знаешь. Только не хочешь осознать. «Нет, ты скажи! Я же тебя спрашиваю! Правду скажешь, а? (Какие сверлящие глаза у этого дьявола! Прямо прошивают насквозь, – думал Танеке Жарасбаевич). – Ведь он видит все насквозь! Скажу! Скажу!» [6, стр. 186]. Но этот же диалог показывает, что Танеке Жарасбаевич по причине инфантильности души недопонимает всей суровости нравственного счета, предъявленного ему. Однако признание в неназванном преступлении красноречиво свидетельствует о нарастающем страхе неотвратимого возмездия и необходимости прощения для получения права на человеческую смерть. Способностью героя осознавать всю безмерность жизненной ошибки Л.Толстой реабилитирует его, все большая субъективизация повествования к концу произведения отделяет Ивана Ильича от его бесчеловечной среды, только на нее проецируются причины страданий героя. В «Последнем дне» К.Мухамбеткалиева стремление героя внутренне оправдаться углубляет его личную вину перед людьми.

В последние три десятилетия двадцатого века в казахской прозе продолжается расшире-

ние возможностей психологического анализа, связанного с передвижением центра общественной борьбы в сферу идей и морали. Раскрытие сложного образа современника тесно сопрягается с отношением автора к объекту изображения, и это обуславливает усиление лирического начала, привнесение в диалектику человеческого характера гражданских переживаний. Это можно видеть в произведениях таких казахских прозаиков, как С.Муратбеков, Т.Тлеуханов, Т.Абдиков, О.Бокеев, А.Тарази, М.Магауин, Д. Исабеков, Р.Сейсенбаев, активное творчество которых относится к этому периоду. О расширяющейся стилистической емкости и функциональной универсальности внутреннего монолога в отечественной прозе, вбирающего в себя лирическую исповедь, диалог героя с воображаемым двойником, несобственно-прямую речь, часто сильно заряженную гражданственностью, «поток сознания», писали казахские литературоведы.

Заметное укрепление роли интроспекции в повествовательных структурах объясняется эволюцией национальной психологии творчества казахских писателей, обусловленной заметными изменениями в общественной и культурной жизни Казахстана задолго до обретения Казахстаном государственной независимости. В семидесятые-девяностые годы двадцатого века казахские писатели усиливают в творческих исканиях момент преемственности с национальной образно-поэтической и письменно-литературной традицией изображения человека, придают новый смысл понятию новаторства в национальной литературе. Одним из замечательных примеров восстановления через изображение художественного характера разорванных духовных связей казахского народа с культурно-историческими традициями прошлых веков, может быть признан роман М.Магауина «Сары казак».

Потомок представителя казахской знати, принявшего подданство России во времена Бориса Годунова, герой романа в начале двадцатого века сослан в Сибирь за революционную деятельность. Он бежал с каторги и оказался среди казахов, которые приняли его радушно. В герое просыпается национальный ген. Знакомство с историей Орды пробуждает в нем чувство гордости. Все его прежние революционные иллюзии развеиваются. Во время гражданской войны в России он уже не только осуждает революцию, но и готов при возможности воевать в рядах добровольческой армии Корнилова. Глубокое его сожаление за участие в подготовке революции передается посредством внутреннего монолога. Его внутренняя речь стилистически выражается в монологе от второго лица и представляет собой обращение героя к своему второму «я». Такое раздвоение сознания доселе было совершенно не характерно облику персонажа. Монолог звучит как обвинение возбудителям смуты, разворошившим до основания весь прежний уклад жизни. Предельно сильно звучит раскаянье в том, что некогда и ему довелось сеять семена розни в обществе, и это ставит героя в оппозицию к тем, кто развил идейные традиции русской революционной демократии до масштабов коренной перестройки общества, в котором право на жизнь потеряли целые его слои. Полное отчуждение от порочного существования в прошлом подтверждается тем, что герой обращается к своему двойнику в форме второго лица множественного числа, которая всегда подчеркивает предупредительность в отношениях, и вместе с тем эта форма способствует персонификации в двойнике целого социально-психологического явления, враждебного сегодняшнему состоянию героя – Стамбека, в прежнем историко-культурном ареале Станислава.

Таким образом, интроспекция в качестве анализа персонажем своего внутреннего состояния в произведениях казахских авторов изучаемого периода становится важным инструментом психологического исследования, способствующего выявлению новых социально-психологических закономерностей проявления национального характера.

Литература

1. Майтанов, Б. (1982) Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. – Алматы: Ғылым. – 148 б.
2. Мусрепов, Г. (1982) Избранные произведения. Т.2: Романы и рассказы. Москва: Художественная литература. – 360 с.
3. Нурпеисов, А. (2012) Кровь и пот. Роман в 3-х кн. – Москва: Художественная литература. – 760 с.

XII BÖLMƏ PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA

TƏHSİLDƏ YENİ YANAŞMA: BİRGƏ YARADICILIQ MODELİ

Gülınar Abdullayeva

ADU-nun Pedagogika kafedrasının baş müəllimi

Summary

Education of creative young people in conditions of joint cooperation is one of the important tasks facing the school. In our modern world, it is important for every young person to be creative, have a new idea, plan and implement it. Every student has skills and talents. The more correctly the teaching process is organized, the sooner the student's talent is discovered and developed. The teacher should determine the right direction for the student's development, apply models that help to correctly determine his abilities. The co-creation model is a new learning model that identifies effective, systematic procedures for developing students' scientific creativity skills and helps them identify problems, generate creative ideas, evaluate ideas, and explore the consequences of creativity.

Key words: cooperation, creativity, innovative, integration, education

Резюме

Воспитание творческой молодежи в условиях совместного сотрудничества – одна из важных задач, стоящих перед школой. В нашем современном мире каждому молодому человеку важно быть креативным, иметь новую идею, планировать и реализовывать ее. У каждого ученика есть способности и таланты. Чем правильнее организован учебный процесс, тем быстрее раскрывается и развивается талант ученика. Преподаватель должен определить правильное направление развития ученика, применить модели, помогающие правильно определить его способности. Модель совместного творчества — это новая модель обучения, которая определяет эффективные систематические процедуры для развития навыков научного творчества учащихся и помогает им выявлять проблемы, генерировать творческие идеи, оценивать идеи и исследовать последствия творчества.

Ключевые слова: сотрудничество, творчество, инновации, интеграция, образование

*“Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətim
izə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır”*

Heydər Əliyev

XXI əsrdə baş verən dəyişikliklər təhsil fəaliyyətinin strukturunu dəyişmiş və təhsil prosesinə yeni baxış tələb etmişdir. Bu mərhələdə təhsil proqramları insanların real həyat problemlərini çoxşaxəli və yaradıcı qiymətləndirmək, əməkdaşlıqda ahəngdar çalışmaq, yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarından istifadə etmək qabiliyyəti vurğulayır. Bu günün mürəkkəb sosial, iqtisadi və mədəni çağırışları yaradıcılığın müsbət nəticələrini maksimum dərəcədə artırmaq və müxtəlifliyi təmin etmək üçün bir-birindən asılı qarşılıqlı birgəlik tələb edir. Birgə yaradıcılıq modeli müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli aspektlərdən araşdırılmışdır:

- *Birgə yaradıcılıq modeli (BYM) qrupun qarşılıqlı əlaqəsini və məhsuldarlığın əsaslandığı mübadilə və əməkdaşlığın təşviqinə əsaslanan sosial istehsal prosesini əhatə edir (Şeir, 2020; Astutik, 2020; Miels & Littleton, 2007);*

- *Yaradıcılığın fərqli bir perspektivi olaraq təyin olunan BYM, geniş mənada iki və ya daha çox fərd arasında paylaşılan bir fikrin ortaya çıxması kimi qəbul olunur (Sakr, 2008);*

- *BYM, şagirdlərə müxtəlif materiallarla işləmək imkanı verdiyindən, o, həmçinin idraki, affektiv və psixomotor kimi müxtəlif inkişaf sahələrinin inkişafını dəstəkləyir (Morrison, 2007; Lynch, 2009);*

- *BYM, dərslərin daha maraqlı keçməsi üçün fasilitator kimi çıxış edərək, şagirdlərin birgə işləməyi öyrətməkdə mühüm rol oynayır (Aragon & Williams, 2011);*

- *Yeni idrak kombinasiyası fərdi yaradıcılığı ifadə etdiyi halda, qrup və ya işçi komandası tərəfindən qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yeni məhsul yaranır (Sawyer, 2012);*

- *BYM elmi istiqamətdə yaradıcılığı öyrətmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və elmi əməkdaşlıq üçün etibarlı modeldir (Astutik & Prahani, 2018):*

- *BYM öyanənlərin elmi yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün effektiv, sistemli prosedurları müəyyən edən və şagirdlərə problemləri müəyyən etməyə, yaradıcı ideyalar yaratmağa və ideyaları qiymətləndirərək yaradıcılığın nəticələrini araşdırmağa kömək edən təlim modelidir. BYM ilə şagirdlər öz təlim nəticələrini qiymətləndirə və öyrənmə materiallarından öz şərtlərində alət kimi istifadə edə bilərlər (Astutik, 2020) [Astutik, S..& B.Prahani: 2018].*

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, BYM elmi yaradıcılıq modeli kimi öyrənmə motivasiyası nəzəriyyəsi, koqnitiv psixologiya nəzəriyyəsi və sosial konstruktivist öyrənmə nəzəriyyəsinə tətbiq oluna bilər. Birgə yaradıcılıqda qrup üzvlərinin sıx əməkdaşlığı vacibdir. Bununla belə, eyni dərəcədə vacib olan başqa bir məsələ, birgə öyrənmə qruplarını effektiv edən qrup dinamikasının şərtlərinin və komponentlərinin müəyyən edilməsinə diqqət yetirməkdir. Qrup müxtəlifliyi qrup dinamikası ədəbiyyatında əsas məqamlardan biridir. Qrup müxtəlifliyində sosial qarşılıqlı əlaqəni yüksək səviyyədə təmin etmək üçün müxtəlif perspektivləri təqdim etmək çox vacibdir. Birgə yaradıcılıq qruplarındakı müxtəliflik fərdlərin təcrübə sahələrindəki fərq (funksional və ya bilik müxtəlifliyi) və ya demoqrafik müxtəliflik (cins, irq, mədəniyyət) kimi şəxsi xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Birgə yaradıcılıq prosesində birgə qrup fəaliyyətinin ən böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, konkret problem üzrə vəziyyəti müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən araşdırmaq imkanı verir. Birgə yaradıcı qruplarda problemlə bağlı müxtəlif təcrübələri olan qrup üzvləri müxtəlif bilik bazalarının və ideyaların qarşılıqlı stimullaşdırılması yolu ilə daha yaradıcı və faydalı ideyalar irəli sürə bilirlər. Birgə yaradıcılıq kontekstində performans səviyyələri çox vaxt beyin həmləsi vasitəsilə qiymətləndirilir. Birgə yaradıcılıqda istifadə edilən beyin fırtınası üsullarının növlərinə şifahi beyin həmləsi, yazılı beyin həmləsi, elektron beyin həmləsi, asinxron beyin həmləsi və hibrid beyin həmləsi daxildir. Dəyişən strukturlarda qrup kontekstində fərdi və ya qrup beyin həmləsindən istifadə çoxlu ideyalar yaratmaq üçün effektiv üsul kimi qiymətləndirilir [Astutik, S..& B.Prahani: 2018].

Ədəbiyyat

1. Aragon, C., Williams, A. (2011). “Collaborative creativity: a complex systems model with distributed affect”. In Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, p.1875-1884
2. Maor, D. (2001). "Development and formative evaluation of a multimedia program using interpretive research methodology". Journal of Computers in Mathematics and Science Teaching, 75-98.
3. .Kang, K., Kim, S., Oh, J.& Lee, M. (2015). “Comparison of knowledge, confidence in skills performance (CSP) and satisfaction in problem-based learning (PBL) and simulation with PBL educational modalities in caring for children with bronchiolitis”. Nurse Education Today, 315-321. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2014.10.006>
4. Mamykina, L., Candy, L., Edmonds, E. (2002). “Collaborative creativity. Communications of the ACM”, 96-99.
5. Astutik, S..& B.Prahani (2018). “Developing teaching material for physics based on collaborative creativity learning (ccl) model to improve scientific creativity of junior high school students”. Journal of Physics Research and Its Application, 2018, 91-105.
6. <http://dx.doi.org/10.26740/jpfa.v8n2.p91-105>
7. <https://hbr.org/2015/10/collaborating-with-creative-peers>
8. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.713445/full>
9. <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/ideas-for-collaboration>

HEYDƏR ƏLİYEV N.NƏRİMANOV HAQQINDA

Həyat Abdullayeva

Bakı Slavyan Universitetinin Pedaqogika və Psixologiya kafedrasının baş müəllimi

Summary

Nariman Narimanov lived a very turbulent life as a great educator, writer-playwright, publicist, scientist-teacher, one of the first doctors with a higher education in Azerbaijan, a prominent public and political figure. N.Narimanov always cared about the dissemination of education among the people. In 1970, national leader Heydar Aliyev said about Nariman Narimanov at an event dedicated to his 100th birthday: “Nariman Narimanov’s determination to educate the working masses, his noble desire to serve the people, his deep understanding of events, his talent and ability brought him to the forefront of representatives democratic and socio-political life of Azerbaijan”.

Key words: Azerbaijan, national school, pedagogy, education, native language

Резюме

Нариман Нариманов прожил очень бурную жизнь как великий просветитель, писатель-драматург, публицист, ученый-педагог, один из первых врачей с высшим образованием в Азербайджане, видный общественный и политический деятель. Н.Нариманов всегда заботился о распространении просвещения в народе. Еще в 1970 году общенациональный лидер Гейдар Алиев сказал о Наримане Нариманове на мероприятии, посвященном его 100-летию: «Решимость Наримана Нариманова воспитывать трудящиеся массы, его благородное стремление служить людям, его глубокое понимание событий, его талант и способность вывело его в первый ряд представителей демократической и общественно-политической жизни Азербайджана».

Ключевые слова: Азербайджан, народная школа, педагогика, образование, родной язык

Ulu öndər Heydər Əliyev 1970-ci ildə Nəriman Nərimanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirdə onun haqqında demişdir: “Nəriman Nərimanovun əməkçi kütləvi maarifləndirmək əzmi, insanlara xidmət etmək kimi nəcib bir arzusu, hadisələri dərinlən başa düşməsi, istedad və bacarığı onu Azərbaycan demokratik və ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin ön cərgəsinə çıxartdı”.

H.Əliyev kimi görkəmli bir şəxs tərəfindən söylənən bu sözlər, N.Nərimanovun təkcə yaşadığı öz dövründə deyil, müasir dövrdə də necə böyük önəm kəsb etməsinə, onun həyat və yaradıcılığının tarixin hər bir dövründə araşdırılmasına ehtiyac duyulduğuna bariz bir nümunədir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev N.Nərimanov haqqında hətta belə demişdir: “N.Nərimanov böyük və qaynar həyatını bütünlüklə xalq işinə sərf etmişdir”. N.Nərimanov ictimai həyatını axtarışlarla başlamışdır. O, böyük maarifpərvər, yazıçı-dramaturq, publisist, alim-müəllim, Azərbaycanda ilk ali təhsilli həkimlərdən biri, görkəmli ictimai və siyasi xadim olaraq çox keşməkeşli həyat yaşamışdır. N.Nərimanov xalqın savadlanması üçün bütün sahələrdə xalqına qulluq etməyə hazır olmuş və həmişə xalq arasında maarifçiliyin yayılmasını düşünmüşdür.

Tariximizdə silinməz iz buraxan N.Nərimanov öz pedaqoji irsində təlim-tərbiyə, əmək, əxlaq və əqli tərbiyə, qadınların təhsili, ana dilində təlim uğrunda mübarizəsi və müəllim hazırlığı haqqında dəyərli fikirlər səsləndirmişdir.

1895-ci ildə “Dilin bəlası”, “Şamdan bəy” (1894), “Bahadır və Sona” (1896), əsərlərini çap edərən Nəriman Nərimanov, eyni zamanda dərsliklər yazır, lüğət işinə başlayır, “Türk-Azərbaycan dillərinin lüğəti”, “Самоучитель русского языка для мусульман”, “Самоучитель татарского языка для русских” və s. lüğətlərini tərtib edir.

Onun fikrincə, savad üçün məktəblər açmaq lazımdır. O deyirdi: “Ən iti silah – savadlı olmaqdır”. Bundan başqa o, belə hesab edirdi ki, müəllim xalqa qaynayıb qarışmalı və əsl təbliğatçı olmalıdır. O deyirdi: “Xalqı məktəbdən qaçırtmaq olmaz... Əyani təbliğat vasitələrindən istifadə etmək lazımdır.

Nəriman Nərimanov yüksək səviyyəli pedaqoji fəaliyyətinə görə əvvəlcə bürünc medalla, 1900-cü ildə yanvarın 1-də isə 3 dərəcəli Mükəddəs Stanislav ordeni ilə təltif edilmişdir.

1902-ci ildə Bakı kişi gimnaziyasında ekstern qaydası ilə imtahan verərək kamal attestatı alır və Odessadakı Novorossiyskiy Universitetin tibb fakültəsinə daxil olur.

1906-cı ildə Bakıda Zaqafqaziya müsəlman müəllimlərin I qurultayı çağırılır. N.Nərimanov qurultayın işində fəal iştirak edir.

Nəriman Nərimanov ana dilinin təlimi əhəmiyyətini göstərməklə bərabər, onun tərbiyəvi rolunu ayrıca qeyd edir. Ana dilinin tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edən N.Nərimanov uca səsle deyir-

di: “Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyyati-qəlbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qevvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-mədəranəni sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən daha beşikdə ikən layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqs bağlayıbdır”.

N.Nərimanovun maarifçilik fəaliyyətində onun Həştərxan dövrü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1909-1913-cü illərdə Həştərxanda sürgündə olan Nərimanov “Xalq universiteti” və “Şurayi-İslam” cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak etmişdir.

Həştərxanda olduğu müddətdə Nəriman Nərimanov Qafqaz ilə əlaqəni kəsməmiş, yerli mətbuatla fəal əməkdaşlıq etmiş, həkimliklə məşğul olmuşdur. Həştərxan Xalq Universitetinin sədri, Həştərxan şəhər dumasının üzvü seçilmişdir.

1913-cü ilin iyulunda Bakıya qayıdan N.Nərimanov Qara şəhər xəstəxanasında həkimlik etməklə “Nicat” cəmiyyətinin maarif bölməsinin sədri seçilmişdir.

N.Nərimanov müəllimlər kurslarının, Ali Pedaqoji İnstitutunu, rus və Azərbaycan teatrlarının yaranmasını təşkil etmişdir.

N.Nərimanov məktəb və pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus orijinal fikirlərə malik olan bir sima idi. O, zəhmətsevən xalqın içərisindən çıxış, ömrünün sonuna kimi xalqın azadlığı, xalq maarifi və mədəniyyətinin tərəqqisi naminə çalışmışdır.

N.Nərimanov pedaqogika və psixologiyanın nəzəri məsələləri ilə birlikdə pedaqogika tarixini də bilməyə, klassik pedaqoqları, keçmişin zəngin pedaqoji irsini öyrənməyə və ondan faydalanmağa böyük əhəmiyyət verirdi.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva Ə. (2000). Pedaqoji fikriniz: dünənimiz, bu günümüz. B., Elm, 300s.
2. Əhmədov H. (2004). Nəriman Nərimanov. B., ABU, 282s.
3. Əhmədov H. (2000). Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri. B., 138s.
4. Seyidov F. (1987). Qori seminariyası və onun məzunları. B., Maarif, 296s.
5. Seyidov F. (2002). Azərbaycan pedaqoji fikir tarixindən səhifələr. B., Çapıoğlu. 323s.

AKADEMİK NƏİLİYYƏTƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN ƏSAS DƏYİŞƏNLƏR

Arzu Baxşəliyeva

Azərbaycan Dillər Universitetinin Pedaqogika kafedrasının müəllimi

Summary

Different factors can stand in front of student achievement. These numerous factors constitute their psychological and pedagogical characteristics. Modern pedagogy divides all pedagogical phenomena into the groups listed above. Student achievement is influenced by the factors that make up each of these groups. However, adjusting factors that vary depending on the individual's own feelings, thoughts, experiences, attitudes, interests, or behaviors among the barriers will have a positive effect on increasing academic achievement. Values affecting academic achievement confirm the existence of a significant relationship between the variables. As a result of the research, it can be noted that the most important factors affecting the academic achievements of students are family, socio-economic status, environment, self-influence, motivation and empathy.

Key words: *academic, achievement, pedagogical process, situation, psychological properties*

Резюме

Достижению учащихся могут препятствовать разные факторы. Эти многочисленные факторы составляют их психолого-педагогическую характеристику. Современная педагогика делит все педагогические явления на группы, перечисленные выше. На успеваемость учащихся влияют факторы, составляющие каждую из этих групп. Однако корректирующие факторы, которые варьируются в зависимости от собственных чувств, мыслей, опыта, отношений, интересов или поведения человека среди барьеров, окажут положительное влияние на повышение академической успеваемости. Ценности, влияющие на академическую успеваемость, подтверждают наличие значимой связи между переменными. В результате исследования можно отметить, что наиболее важными факторами, влияющими на академические достижения студентов, являются семья, социально-экономический статус, окружение, самовоздействие, мотивация и эмпатия.

Ключевые слова: *академический, достижение, педагогический процесс, ситуация, психологические свойства*

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bütün sahələrə, xüsusilə elm və təhsilə diqqətin artırıldı. Çünki dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev çox gözəl bilirdi ki, Azərbaycanın tərəqqisinin yeganə yolu xalqın maariflənməsindən, fundamental və humanitar elmlərə önəm verilməsindən keçir. Məlumdur ki, respublikamızda son vaxtlar bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də məqsədyönlü islahatlar aparılır, təhsil sahəsində köklü dəyişikliklər artıq özünü büruzə verməkdədir. Təhsil islahatının qarşıya qoyduğu vəzifələr milli təhsilimizin qlobal təhsil sisteminə inteqrasiyasına, təhsilin keyfiyyətinin yeni səviyyəyə qaldırılmasına xidmət edir. Təbii ki, hər bir məsuliyyətli işin başlanğıcında çətinliklər dayanır. Təhsil mürəkkəb sahə olduğu üçün qarşıya qoyulan vəzifələrin tətbiqi üçün müəyyən baza yaradılmalıdır. Təhsilin məzmununun yenilənməsi, təhsilin keyfiyyətinin dövlət standartlarına uyğunluğunun təmin edilməsi bu prosesin düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir.

Bugün təhsil sisteminin başlıca məqsədi ölkədə ixtisaslı kadrlar hazırlamaq və vətəndaşlıq təhsilini inkişaf etdirməkdir. Buna nail olmaq üçün hər bir təhsil sistemi özünün təhsil fəlsəfəsi və kadr siyasəti işığında yetişdirəcəyi insan modelini müəyyənləşdirir və təhsil fəaliyyətini bu məqsədə uyğun təşkil edir. 21-ci əsrin ikinci yarısından etibarən müzakirə olunan postmodern paradigma hər sahədə olduğu kimi təhsil və məktəb idarəçiliyi sahəsində də müəyyən transformasiyalara səbəb olmuşdur. Bu transformasiya təhsildə yeni anlayışları (akademik nailiyyət) ortaya qoyur və yeni yanaşmalar tələb edir.

Müasir kontekstdə nailiyyət anlayışı akademik müvəffəqiyyətlə təsnif edilə bilməz. Uğursuzluq anlayışı isə daha çox şagirdlərdə öz inkişaf səviyyəsindən və qabiliyyətlərindən aşağı səviyyədə uğur qazanması kimi hesab edilə bilməz. Bəs görəsən şagird nailiyyətinə təsir edən amillər hansılardır?

Öyrənənlərin nailiyyətinə təsir edən ən mürəkkəb və çoxsaylı amillər onların psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərini təşkil edir. Müasir pedaqogika bütün pedaqoji hadisələri üç qrupa ayırır: *pedaqoji proseslər; psixoloji xassələr və vəziyyətlər; pedaqoji situasiya* [P.Wagner, B.Schober, 2008:139].

Şagird nailiyyətinə bu qrupların hər birini təşkil edən amillər təsir edir.

Pedaqoji proseslərin şagird nailiyyətinə təsiri. Pedaqoji proses dedikdə, şəxsiyyətin tərbiyəsi, təhsili, təlimi və inkişafı ilə bağlı aparılan bütün məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil fəaliyyətlər başa düşülür. Şagird nailiyyətinə pedaqoji proses (siniflər üzrə şagirdlərin sayı, öyrədilən dərslər proqramı, öyrənməyə sərf edilən vaxt və s.) təsir göstərir. Pedaqoji proses qabaqcadan müəyyən olunmuş nəticələri əldə etmək üçün müəllimlərin istiqamətverici, fasilitator, şagirdlərin isə tədqiqatçı subyektlər kimi qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyətləri əsasında bir sıra prinsiplər nəzərə alınmaqla qurulur. Bu prinsiplər şagird nailiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir. Bu prinsiplərə təlimdə bərabər imkanların yaradılması, fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması və s. aiddir.

Psixoloji xassələr və vəziyyətlərin şagird nailiyyətinə təsiri. Şagirdlərin psixoloji vəziyyətləri psixi proseslərə təsir edərək dolayı yolla onların fəaliyyətinə təsir göstərir. Əlverişsiz psixi vəziyyətlər idrak proseslərinin fəaliyyətini qeyri-mütəşəkkil edir və buna görə də şagirdlərin təhsildə irəliləyişini azaldan amillərə çevrilir. Emosional faktorlar şagird nailiyyətində mühüm rol oynayır. Emosional amillərin təsiri altında şagirdlər orqanizmin müxtəlif funksiyalarının intensivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Eyni zamanda sinir sisteminin həddən artıq gərginləşməsi dezadaptasiyanın yaranmasına səbəb ola bilər [Lorsbach, A., Jinks, L. 1999: 157]. Şagirdlərin sağlamlıq vəziyyəti təlimin müvəffəqiyyətinə təsir göstərir. Müxtəlif xəstəliklər mərkəzi sinir sisteminin funksional vəziyyətinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Bu da öz növbəsində təfəkkürün, diqqətin, yaddaşın fəaliyyət səviyyəsini müəyyənləşdirdiyi üçün şagirdin uğursuzluğuna səbəb ola bilər. Bundan əlavə, şagirdlərin intellektual fəaliyyətinin aşağı səviyyəsi tez-tez sosial intellektin inkişafı ilə kompensasiya olunur (insanlarla əlaqə qurmaq, ünsiyyətdə davamlılıq, kollektivdə və cəmiyyətdə layiqli mövqe tutmaq üçün birgə fəaliyyətləri təmin etmək və s.). Sosial intellekt səviyyəsi yüksək olan şagirdlər müəllimlərlə səmərəli ünsiyyət qura bilirlər. Ünsiyyət vasitəsi ilə müəllimlərə təsir edən şagirdlərin münasibəti müəllimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Pedaqoji situasiya zamanı təlim resurslarının şagird nailiyyətinə təsiri. Şagird nailiyyətinin dəyərləndirilməsi qiymətləndirmənin əsas mexanizmlərindən biri hesab olunur. Təhsildə qiymətləndirmənin əsas məqsədlərindən biri öyrənənlərin nailiyyətləri haqqında məlumatların toplanmasıdır. Bu məlumatlar təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və maddi resursların düzgün bölüş-

dürülməsi ilə bağlı müvafiq qərarların qəbul edilməsində aparıcı rol oynayır. Tədrisdə materialın düzgün seçilməsi (növu və xüsusiyyətləri) çox vacibdir. İlk addım materialın şagirdin yaş, bilik xüsusiyyətinə uyğunluğunun nəzərə alınmasıdır. Məzmunu dərk etmədən öyrənilən material unudulmağa məhkumdur. Təqdim olunan məlumatların uzunmüddətli yaddaşa ötürülməsi üçün dərinləndirən dərk etmək və sonra mənimsəmək zəruri şərtidir. Bu səbəbdən təlim resuslarını seçərkən şagirdlərin anlama və qavrama bacarıqlarını fəallaşdıran materiallara üstünlük verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Klomegah, R. (2007). Predictors of university student academic performance: an application of the goal efficacy model. *College Student Journal*, 41(2), 407-415.
2. Lersbach, A., Jinks, L. (1999). Self-efficacy theory and learning environment research, *Learning Environment Research*, 2, 157-167.
3. Mcrobbie, C., Thomas, G. (2001). Changing the learning environment to increase explanation and understanding in a year 12 chemistry class, *Learning Environment Research*, 3, 209-227
4. Wagner, P., Schober, B. (2008). Time investment and time management: An analysis of the time students spend working at home for school. *Educational Research and Evaluation*, 14(2), 139-153
5. <https://as-journal.edu.az/uploads/files/2022/06/s-51-64.pdf>
6. <http://efdergi.hacettepe.edu.tr/upload/files/3080basariiiekileienfaktorler-meta-analiz.pdf>

YUSİF BALASAQUNLUNUN “QUTADĞU BİLİĞ” ƏSƏRİNDƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Zoya Cəbraylova

Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrası, baş müəllim

Summary

In the report are made attempts to analyze the work of Yusif Balasagunlu “Kutadgu bilik” and raised here the issues of “intellectual education” which is one of the components of general education. Basing on the analysis, it is concluded that the ability to think over every spoken word is one of the main signs of mental education and instilling this property in the younger generation is one of the most important issues in the education process. The indicated task of mental education, that is, the forming of the ability of the younger generation to think in advance the consequences that certain steps taken or words spoken may lead to, is widely presented in numerous examples taken from the work. On the sample of the images of Gundogdu Elik, Aidoldu, Oidulmus and the author himself, the issue of the ability to recognize one’s own shortcomings and attempts to eliminate them, instilled in the younger generation as one of the most important tasks of mental education, is analyzed. So, it can be concluded that each person must wisely live the life given him by God, use his time wisely, do good to the best of his ability, not forget about worshipping the God, not be stingy, and not accumulate wealth, but, on the contrary, must be generous, be close to relatives, to be hospitable, to help those in need. The wise person should not be deceived by worldly vanity and worldly goods, because the world is unreliable, man is mortal, and worldly goods are perishable. Therefore, to teach the younger generation to live intelligently is one of the most important issues of education.

Key words: *problems of education, morality, young generation, dialogue, society*

Резюме

В докладе предпринята попытка проанализировать произведение Юсифа Баласагуна «Кутадгу билик», затронутый здесь вопрос «умственного воспитания», который является одной из составных частей общего воспитания. Основываясь на проведенном анализе, делается вывод, что умение обдумывать каждое сказанное слово является одним из основных признаков умственного воспитания и прививание этого свойства подрастающему поколению является одним из важнейших вопросов в процессе воспитания. Указанная задача умственного воспитания, то есть формирование у молодого поколения умения заранее обдумывать последствия, к которым могут привести те или иные предпринимаемые шаги или сказанные слова, широко представлена на многочисленных примерах, взятых из произведения. Например образов Гундогду Элика, Айдолду, Ойдулмуша и самого автора проанализирован вопрос об умении признавать собственные недостатки и попытках их устранения, прививаемых молодому поколению в качестве одной из важнейших задач умственного воспитания. Отсюда вывод- каждый человек должен мудро прожить отведенную ему Богом жизнь, разумно использовать свое время, делать добро по мере своих сил, не забывать о поклонении Всевышнему, не скупиться, и не накапливать богатство, а, напротив, должен быть щедрым, быть близким к родным, иметь быть хлебосольным, помо-

гаты нуждающимся. То есть, человек не должен обманываться мирской суетой и мирскими благами, так как мир ненадежен, человек смертен, а мирские блага тленны. Поэтому научить подрастающее поколение жить разумно является одним из важнейших вопросов воспитания.

Ключевые слова: проблемы воспитания, мораль, молодое поколение, диалог, общество

Məruzədə Y. Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsəri və orada tərbiyənin tərkib hissələrindən biri olan ağıl tərbiyəsinin bəzi vəzifələri tədqiqata cəlb edilmişdir. Məlumdur ki, ağıl tərbiyəsinin vəzifələrindən biri gənc nəsilə atacaqları addımların və deyəcəkləri sözlərin nə ilə nəticələnəcəyinin qabaqcadan düşünə bilmək bacarığının formalaşdırılması, digər biri isə öz nöqsanını etiraf edib aradan qaldırmağa səy göstərməyin tərbiyələndirilməsidir. Bu vəzifələrin şərhinə keçməzdən əvvəl ağıl tərbiyəsinin hansı imkanlara malik olduğuna nəzər salaq. “Ağıl tərbiyəsi şagirdləri bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırır, onlarda elmi dünyagörüşün formalaşmasına, məntiqi təfəkkürün inkişafına kömək edir, müstəqil düşünmə qabiliyyətlərini artırır, həyat hadisələrinə, insanlara düzgün münasibəti formalaşdırır” [Qasimova, L., Mahmudova, R. 2003: 400].

Əvvəlcə Y. Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərinin bəzi quruluş, məzmun və ideya istiqamətlərinə qısaca aydınlıq gətirək. Belə ki, əski türk dövlətləri tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, İtil Bulqar dövləti dağıldıqdan sonra türk dövlətlərinin tarixində yeni bir dövr başlanır. Bu dövr Qaraxanlılar dövləti ilə bağlıdır. Məhz Qaraxanlılar dövləti dövrü türk tarixinin çox mühüm bir dönüş nöqtəsini təşkil edir. İlk böyük türk-islam dövlətini quran qaraxanlılar islami-türk mədəniyyət, sənət və ədəbiyyatının da ilk nümunələrini yaratmışlar. Bu nümunələrin ən parlaq təcəssümü kimi Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it türk”ünü, Əhməd Yuqnekinin “Ətəbət-ül həqayiq”ini, Xoca Əhməd Yasəvinin “Divani-hikmət”ini göstərə bilərik. Lakin bu əsərlərin cərgəsinə daha bir abidə əlavə etmək lazımdır. Bu abidə Qaraxanlılar dövlətinin və dövrünün mədəniyyət ensiklopediyası hesab edilən Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsəridir. Türk dünyasının “Şahnamə”si hesab edilən “Qutadğu bilig” poeması əxlaqi-didaktik əsərdir. Yusif Balasaqunlu bu əsəri ilə türk ədəbiyyatında didaktik-epik şeirin əsasını qoymuşdur. “Bu kitab çox əziz bir kitabdır. Çin həkimlərinin hikmətləri, Maçın alimlərinin şeirləri ilə bəzənmişdir. Bu kitabı oxuyan və beytləri başqalarına bildirən şəxs kitabın özündən də yaxşı və əzizdir. Çünki Çin və Maçın alimləri və həkimləri bu fikrə şərikdirlər ki, Məşriq vilayətində, cəmi Türküstan ellərində, Burğa xan dilində, türk ləhcəsində bu kitabdən yaxşısını heç kim yazmamışdır” [Balasaqulu, Yusif.1994:3]. “Qutadğu bilig” əsərinin quruluşuna nəzər saldıqda belə qənaətə gəlirik ki, ümumilikdə kitabın bir faizini ön söz, altı faizini giriş, doxsan bir faizini dövlət hakimiyyətinin işindən bəhs edən əsas hissə, iki faizini isə nəticə təşkil edir. Əsərin “Giriş” hissəsindən aydın olur ki, bu kitab, həqiqətən, çox əziz, faydalı, zişansız bir kitabdır, anlayanlar üçün elm dəryasıdır. Çünki dəyərli biliklərlə bəzənmişdir, hikmətli sözlər inci kimi bir-birinin ardınca düzülmüşdür və bu kitabın sözləri həyatda hər adama bələdçilik edir. Amma hər adam, yəni hər oxuyan-yazan onu anlamaz, onu yalnız oxuyub duyan insan başa düşər. Çünki qeyd edildiyi kimi əsər bədii əsər deyil, əxlaqi-didaktik əsərdir. Ona görə də burada obrazlar təhlil olunmur, əksinə obrazların söylədikləri fikirlər diqqəti daha çox cəlb edir, çünki həmin fikirlərin mənası çox dərinidir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərin doxsan bir faizini dövlət hakimiyyətinin işlərindən bəhs edən əsas hissə dörd təməli təmsil edən dörd simvolik obraz arasında gedən söhbət-dialoq əsasında qurulmuşdur. Bu hissədə gedən söhbətlər dialoji deyim tərzində yazılmışdır. Simvolik obrazlardan birincisi Gündoğdu Elik ədaləti, ikincisi Aydın oldu dövləti, üçüncüsü Öydülmüş ağılı və nəhayət, dördüncüsü Odqurmuş aqibəti (qənaəti) təmsil edir. Bu obrazlar arasında gedən söhbətlər bir cümlədə ehtiva olunan suala cavab verməyə yönəldilmişdir. Ölkəni kimlər idarə edir və onlara nələr lazımdır? Beləliklə, “Qutadğu bilig” əsərində bu suala tam cavab vermək üçün Yusif Balasaqunlu ondan artıq dövlət məmurunun, dövlət qulluqçusunun obrazını təsvir etmiş və böyük ustalıqla onların hər birinin xarakterini, cəmiyyətdəki, vəzifəsini, funksiyasını açıb göstərmişdir. Daha sonra müəllif cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələrində çalışan sənət-peşə adamları, onların müsbət və mənfi xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir. Qeyd olunan bütün bu dövlət qulluqçuları və sənət-peşə adamları barədəki fikirlər dörd simvolik obrazlar arasında gedən söhbətlər zamanı müəllif tərəfindən obrazların dili ilə söylənilir. Y. Balasaqunlu “Qutadğu bilig” poemasında Qaraxanlı dövlətinin quruluşunu və düzgün idarəetmə modelini göstərmişdir. Belə ki, müəllif o dövrdəki cəmiyyəti üç kateqoriyaya bölmüşdür: 1. Sosial baxımdan imkanlı olanlar, yəni varlılar; 2. Orta səviyyə

yədə yaşayan məmurlar; 3. Dövlətin himayəsində olan yoxsullar. Müəllif bu üç təbəqəni birləşdirən ideologiyayı əsərboyu vurğulayır. Qaraxanlılar dövlətində əsas ideoloji istiqamət bundan ibarət idi ki, dövləti elə ədalətlə, ağılla, düzgün idarə etmək lazımdır ki, yoxsullar minimum yaşayışla təmin olunsunlar, kasıblar varlansınlar, xalq əmin-amanlıqda yaşasın. Bu ideyanı gerçəkləşdirmək üçün Y. Balasaqunlu dialoji üslubdan istifadə edərək öz fikirlərini realizə etmişdir. Belə ki, hökmdarla vəzir, vəzir ilə oğlu, vəzirin oğlu və hökmdar, hökmdar və vəzirin qardaşı arasında gedən söhbətlərdə dövlət idarəetməsinin bütün prinsipləri və cəmiyyətin idarə olunmasının ən incə məqamları geniş şərh olunmuşdur. Məhz bu söhbətlər vasitəsilə öz dövrünün görkəmli mütəfəkkiri və dövlət xadimi olan Y. Balasaqunlu “Qutadğu bilig” əsərində özünün aparıcı ideyasını, yəni tərbiyə ideyasını həyata keçirmişdir. O, bu əsərdə tərbiyənin demək olar ki, bütün tərkib hissələrini əks etdirmişdir. Obrazlar arasında gedən söhbət-dialoqlarda əmək tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi, ailə tərbiyəsi, dövlətçilik tərbiyəsi, dini tərbiyə, fiziki tərbiyə, və ağıl tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərə geniş yer verilmişdir. Y. Balasaqunlu nəsihətamiz mövzuda apardığı söhbətləri quru, sxematik, moizə şəkildən bir qədər kənarlaşdıraraq, onu daha inandırıcı, daha təsirli etmək üçün yeri gəldikcə frazeoloji birləşmə, beytlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdən kifayət qədər geniş istifadə etmişdir. Bu bədii ifadə vasitələri bir tərəfdən söylənilən fikirlərin tərbiyəvi təsir gücünü artırmış, digər tərəfdən isə əsərin dilində xalqiliyi gücləndirmişdir. Məsələn, ağıl anlayışının dəyərini göstərmək üçün Y. Balasaqunlu aşağıdakı beytlərdən istifadə etmişdir:

“Əgər dəli vurub bir adamı öldürsə,
Ona ölüm yoxdur, qisas da alınmaz.
Desən: niyə? Çünki o ağıldan kəmdir,
Ağılsıza isə nə mükafat var, nə də ki cəza” [Balasaqulu, Yusif. 1994: 37].

Beytləri oxuduqdan sonra oxucu yaxşı ilə pisin, hörmətli ilə dəyərsizin, ağıllı ilə dəlinin fərqlərini asanlıqla müəyyən edə bilər. Bu beytlərin tərbiyəvi təsiri ilə oxucu belə bir qənaətə gələ bilər ki, Tanrının ağıl payını əsirgədiyi bir insanla rastlaşdıqda, ondan gərəksiz bir söz eşitdikdə və yaxud, yersiz bir hərəkət gördükdə ona cavab vermədən, səbr və təmkin nümayiş etdirərək ondan uzaqlaşmaq lazımdır. Çünki bu hərəkətlər ağılla tənzimlənmədiyi üçün ona cavab verməyə lüzum yoxdur. Bu cür nümunələr bütün əsər boyu bir-birini əvəz edir.

Məruzədə Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsəri və orada tərbiyənin tərkib hissələrindən biri olan “ağıl tərbiyəsi” məsələlərinin təhlilinə təşəbbüs göstərilmişdir. Təhlildən belə bir qənaətə gəlinir ki, ağıl tərbiyəsinin əlamətlərindən biri kimi sözü düşündükdə söyləmək vərdişi və onun gənc nəsllə aşılınması tərbiyə prosesində ən vacib məsələlərdən biridir. Ağıl tərbiyəsinin bu vəzifəsi, yəni gənc nəsildə atacaqları addımların və deyəcəkləri sözlərin nə ilə nəticələncəyinin qabaqcadan düşünə bilmək bacarığının formalaşdırılması məsələsi əsərdən götürülmüş çoxsaylı nümunələrdə öz təsdiqini tapmışdır. Məruzədə öz nöqsanını etiraf edib, aradan qaldırmağa səy göstərməyin gənc nəsllə aşılınması məsələsi də ağıl tərbiyəsinin növbəti vəzifələrindən biri kimi Gündoğdu Elik, Aydoğdu, Öydülmüş və müəllifin öz obrazında daha aydın əks olunmuşdur. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, hər bir insan Tanrının ona ayırdığı ömrü ağılla yaşamaq, vaxtdan səmərəli istifadə etməli, bacardığıca yaxşılıq etməli, ibadətini unutmamalı, xəsislik edib var-dövlət yığmamalı, əksinə səxavətli olmalı, qohum-qardaşa yaxınlıq göstərməli, düz-çörəyi bol edib, ehtiyacı olanlara yedirtməli, bir sözlə, dünyaya və dünya malına aldanmamalıdır. Çünki dünyaya güvənmək olmaz, dünya fani, dünya malı isə tükənəndir. Ona görə də gənc nəsllə verilən ömrü ağılla yaşamağı öyrətmək tərbiyənin ən vacib məsələlərindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Balasaqunlu, Yusif. (1994). Qutadğu bilik – xoşbəxtliyə aparıcı elm. Bakı: Azərneşr, 492s.
2. Qasımova, L., Mahmudova, R. (2003). Pedaqogika. Bakı Universiteti, 535 səh.

TƏHSİLALANLARIN SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN OBYEKTİV VƏ SUBYEKTİV AMİLLƏRLƏ ŞƏRTLƏNMƏSİ

Heydər Cəfərov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ümumi pedaqogika kafedrasının dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllim

Summary

The development of society and the emergence of new scientific branches are directly proportional. It is a natural, regular process and a social phenomenon. At the present stage of human development, public consciousness knows more than 15 thousand scientific fields (together with the systems of sciences – 79 thousand). Despite this, the number of sciences that study man, nature and society is increasing every day. This indicates that to this day man has not been able to fully know himself, and nature, societies and processes occurring in the environment. That is why the truths, which were perceived by people as absolute, pass into the category of relative. This natural and logical process continues at the beginning of the third decade of the 21st century. And so valeology is the science of a healthy lifestyle.

Key words: social consciousness, new sciences, valeology, human health, lifestyle

Резюме

Развитие общества, науки и техники сопровождается возникновением и становлением новых неизвестных общественному сознанию научных отраслей. Развитие общества и возникновение новых научных отраслей прямо пропорциональны. Это - естественный, закономерный процесс и социальное явление. На современном этапе развития человечества общественному сознанию известно более 15 тысяч научных сфер (вместе с системами наук - 79 тысяч). Несмотря на это с каждым днем увеличивается количество наук, изучающих человека, природу и общество. Это свидетельствует о том, что человек по сей день до конца не смог познать и себя, и природу, общества и процессы, происходящие в окружающей среде. Именно поэтому истины, которые воспринимались людьми абсолютными, переходят в разряд – относительные, а относительные – в разряд абсолютные. Этот естественный и закономерный процесс продолжается и в начале третьего десятилетия XXI века. Так и возникла валеология – наука о здоровом образе жизни.

Ключевые слова: общественное сознание, новые науки, валеология, здоровье человека, образ жизни

*“Mən inanıram ki, müstəqil Azərbaycanda, cəmiyyətimizdə sağlam
həyat tərzini get-gedə özünə üstün yer tutur. Bizim cəmiyyətimizdə
sağlam həyat tərzini əsas amillərdən biridir” (Heydər Əliyev).*

Cəmiyyətin, elm və texnikanın inkişafı ictimai şüura məlum olmayan yeni elm sahələrinin yaranması ilə müşayiət olunur. Yəni cəmiyyətin inkişafı ilə yeni elmlərin meydana gəlməsi düz mütənasıbdır. Bu, təbii və qanunauyğun bir proses və ictimai hadisədir. Bəşəriyyətin müasir inkişaf mərhələsində ictimai şüura məlum olan elmlərin 15 mindən çox olmasına baxmayaraq (elmlər sistemi ilə birlikdə isə 79 min) insanı, təbiət və cəmiyyəti öyrənən elm sahələrinin sayı gündən-günə artmaqda davam edir. Bu insanın özünü, təbiəti və cəmiyyəti, ətraf mühitdə baş verən prosesləri indiyə qədər yetərinə, tam və sona qədər dərk edə bilmədiyinə dəlalət edir. Məhz buna görə də insanların mütləq qəbul etdikləri həqiqətlər nisbi həqiqətlərə, nisbi həqiqətlər isə mütləq həqiqətlərə çevrilir. Bu obyektiv, yəni bilavasitə insanların şüuru və iradəsindən asılı olmayan fasiləsiz təbii proses XXI əsrin üçüncü onilliyinin əvvəllərində də davam edir. Beləliklə, bəşəriyyətin və ictimai həyatın ən ümdə tələbatlarından biri kimi sağlam həyat tərzini haqqında elm – valeologiya elmi də məhz belə yaranmış və təşəkkül etmişdir.

Qədim Çin filosofu Konfusunin (b.e.ə. 552/551–479) “insan, özünü yarat” və qədim yunan filosofu Sokratın (b.e.ə. 469–399) “insan, özünü dərk et” paradigmalarına baxmayaraq, mücərrəd təfəkkürə malik olan, kosmosu fəth edən, Aya uçan, Sakit okeanın dərinliklərinə (11 min metr) düşən insanlar 2023-cü ilin mayına qədər nə özlərini sonadək dərk edə, nə də yarada bilməmişlər. Elmşünas alimlərin əsaslandırılmış rəyinə görə, bunun başlıca səbəbi məhz bilavasitə insanın özünü öyrənən elmlərin sayının azlığıdır. İnsan bir mikrokosm kimi öncə özünü öyrənməli və dərk etməlidir. Bu onu deməyə əsas verir ki, biz gələcəkdə insanı öyrənən bir çox elm sahələrinin yaranması və təşəkkülünün şahidi olacağıq.

İctimai şüura məlum 15 mindən çox elm sahələrini biri-birindən fərqləndirən onların obyektivi və xüsisilə predmetidir. Lakin maraqlıdır ki, bu elmlərin cəmi 5% bütövlükdə canlıları, yalnız 2,3%

isə insanları öyrənir. Yəni, başqa sözlə, onların 5%-nin (təqribən 750) obyektı canlılar, 2,3% -nin (təqribən 350) obyektı isə insandır.

İnsanı öyrənən digər elm sahələri kimi, XX əsrin 80-ci illərində yaranan valeologiyanın da obyektı insandır. Lakin insanı öyrənən digər elmlərdən fərqli olaraq valeologiyanın obyektı nə xəstə, nə də sağlam, yəni orta vəziyyətdə, sağlam həyat tərzinə üstünlük vermədiyindən xəstəliyə potensial namizəd olan insandır. Valeologiyayı insanı öyrənən digər elm sahələrindən fərqləndirən başlıca amil onun predmetidir. Valeologiyanın predmeti isə sağlam həyat tərzidir. Tarixi aspektdən yanaşdıqda məlum olur ki, əmin-amanlıq və sülh şəraitində yaşamağa üstünlük verən Azərbaycan xalqı dövlətin ictimai-iqtisadi quruluşundan, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən, insanların milli, irqi mənsubiyyəti, dini etiqadı, dünyagörüşü və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq bütövlükdə cəmiyyətin bütün üzvlərinə, xüsusilə, böyüyən nəsillərə həmişə qayğı ilə yanaşmış, onların mənəvi və cismani sağlamlığını ciddi diqqət mərkəzində saxlamış, sağlamlığı, can sağlığını ən böyük varlıq, zəngin maddi və mənəvi sərvət kimi dəyərləndirmişdir. Ulularımız sağlamlığı ən zəngin sərvət, xoşbəxtliyin ən böyük, ən ali rəhni hesab etmiş, "Sağlamlıq xoşbəxtlikdir", "Pul itirmisənsə - heç nə itirməmişən, vaxt itirmisənsə - çox şey itirmisən, sağlamlığını itirmisənsə - hər şeyi itirmisən", "Uca-uca dağlar başı qarlı da olar, qarsız da; adamın canı sağ olsun, varlı da olar, varsız da", "Sağlıq ən böyük varlıqdır", "Sağlamlıq sultanlıqdır, demə yoxsulam mən", "Sağlıq ən böyük nemətdir, demə, babam, yoxsulam", "Neyni-yirəm o qızıl teşti ki, içinə qan qusam" - demiş, müəyyən hallarda sağlamlığa nail olmanın çəmini və yolunu da göstərmişlər: "Abır istəsən çox demə, sağlıq istəsən çox yemə" (1).

İnsanlar görüşəndə də bir-birinə can sağlığı arzulamışlar: *vivi vale* (latınlılar və latın dillilər), *zdravstvuyte-zdravestvuyte* (ruslar və digər slavyanlar), *salam əleyküm, əleyküm salam* (ərəblər, azərbaycanlılar, islam dininə etiqad edənlərin əksəriyyəti). Beləliklə, onlar bir-birilərinə can sağlığı, sağlam və sağ-salamat olmağı diləmişlər. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, insanın sağlamlığı hər şeydən əvvəl onun özünün əlindədir, özündən daha çox asılıdır. Ulularımız, ağsaqqal babalarımız, ağ-birçək nənələrimiz min illər ərzində topladıqları təcrübəyə əsasən əbəs yerə deməyiblər ki, "Sağlamlıq insanın öz əlindədir", "Hər kəs yüz il yaşamasa, günah onun özündədir", "İnsan özü özünün həkimidir" (2). Müasir elm də sübut edir ki, insanın sağlamlığının 50% onun şəxsi həyat tərzindən asılıdır.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev çıxışlarında insanların və o cümlədən, gənclərin sağlam həyat tərzinə xüsusi əhəmiyyət verirdi: "Mən inanıram ki, müstəqil Azərbaycanda, cəmiyyətimizdə sağlam həyat tərzı get-gedə özünə üstün yer tutur. Bizim cəmiyyətimizdə sağlam həyat tərzı əsas amillərdən biridir. Sağlam həyat tərzı tək-cə gənc nəsil üçün deyil, hər bir insan üçün vacibdir. Bu, insanın şəxsi sağlamlığıdır, bu hər bir insanın ömrünün uzadılmasıdır, bu, hər bir insanın nəslinin sağlam olmasıdır. Sağlam həyat tərzı də insanlarda uşaqlıq çağından başlayır. Əgər biz gənc nəslin hamısını sağlam həyat tərzinə yönəltsek, onları fiziki və əqli cəhətdən sağlam böyüdə biləcək, onda cəmiyyətimizdə də sağlam həyat tərzı hökm sürəcək və müstəqil Azərbaycanın gələcəyini təmin edən insanlar daha da sağlam, daha da güclü olacaqdır" (Əliyev H.Ə., 2004). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1800-cü illərin əvvəllərində Yaxın Şərq ölkələrindən Azərbaycana köçürülmüş və Dağlıq Qarabağ bölgəsində yerləşdirilmiş erməni əhalisinin separatçı ixtişaşları, 1988-ci ildən başlayaraq 250 mindən çox aborigen azərbaycanlının insanlıqla bir araya sığmayan qəddarlıq və vəhşiliklə Qərbi Azərbaycandan (Ermənistandan) çıxarılması, 1990-cı il yanvarın 20-də SSRİ silahlı qüvvələrinin Bakıda, o cümlədən ölkəmizin digər şəhər və rayonlarında törətdikləri qırğınlar, daha sonralar Ermənistan ordusunun ölkəmizə hücumu, Dağlıq Qarabağın və onun ətrafında olan yeddi rayonun işğal edilməsi, bir milyondan çox əhalinin doğma ev-eşiyindən, yurd-yuvasından, el-obasından qovulması, onların qaçqın və köçkün vəziyyətinə salınması, bununla yanaşı, ölkə daxilində müxtəlif siyasi qruplaşmaların hakimiyyət uğrunda gedən mübarizəsi, keçid mərhələsində olan iqtisadiyyatın zəifləməsi, ölkədə ekoloji tarazılığın pozulması və s. nəticəsində əhalinin fiziki, cismani və mənəvi-psixoloji-ruhi sağlamlığına çox ciddi zərbələr vurulmuşdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün 25-30 yaşı olan gənclər məhz xalqımızın siyasi, ictimai, iqtisadi, cismani və mənəvi-psixoloji baxımdan düçar olduğu həmin əzablı-əziyyətli, iztirablı-sarsıntılı, narahat və gərgin illərdə (1990-1995) doğulmuş, hələ dünyaya göz açmamış, bütün bu müsibətlərin, ədalətsiz hadisələrin canlı şahidi olan analarının bətnində ikən həyəcanlı anlar yaşamış, genetik əsəbi-psixoloji diskomforta, sıxıntılara və müxtəlif mərhumiyyətlərə məruz qalmışlar. Bütün bu ictimai-siyasi hadisə-

lərlə yanaşı, digər tərəfdən müəyyən *obyektiv və subyektiv amillərin* təsiri nəticəsində bütövlükdə təhsilalanlar, şagirdlər, xüsusilə tələbə gənclər arasında şəxsi sağlamlığa, sağlam həyat tərzinə laqeyd münasibət və xəstələnmə hallarının artması, o cümlədən zərərli vərdislərə (spirtli içkilər, siqaret, narkomaniya və s.) qurşanma meylinin müşahidə olunması narahatlıq doğurur. *Obyektiv amillərə* ilk növbədə respublikamıza keçmiş quruluşdan miras qalmış və hələ müstəqillik illərindən əvvəl başlamış, xalqımızın qan yaddaşına yazılmış və bu günədək də ağrısını, acısını çəkdiyimiz ictimai-siyasi hadisələri, süni, məcburi və zorakı miqrasiya, ekoloji tarazlığın pozulması, bir milyondan çox əhalinin qaçqın və köçkün vəziyyətinə salınması, yaşayış şəraiti olmayan çadırlarda, alaçıklarda, fermalarda, yararsız evlərdə, yataqxanalarda, məktəblərdə, xəstəxanalarda məskunlaşması; qanlı 20 yanvar sıxıntılarını, hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələri və s. aid etmək olar.

Təhsilalanların təbii və real əqli inkişaf səviyyəsi, “yaxın inkişaf zonası” (Vıqotski Lev Semyonoviç) və digər vacib pedaqoji-psixoloji, obyektiv və subyektiv amillər nəzərə alınmadan təhsilin məzmununun get-gedə təkmilləşdirilməsi və mürəkkəbləşdirilməsi, ev tapşırıqlarının normasının pozulması, bu proseslərin təhsilalanların sağlamlığı ilə ziddiyyət təşkil etməsi, təhsilin məzmununda öyrənilənlərin sağlam həyat tərzini şüuru və mədəniyyətinin formalaşdırılması yönünün zəifliyi, təhsilin şəxsiyyət yönümlülüynün deklarativ (sözçülük) səciyyə daşması, təhsilalanların asudə vaxtının qeyri-qənaətbəxş təşkili, onların əksəriyyətinin oturaq həyat tərzinə (televiziya verilişlərinə baxmağa, musiqi dinləməyə, kompyuter oyunlarına, yəni passiv fəaliyyət növlərinə aludəçilik) üstünlük verməsi, gün və istirahət rejiminə riayət edilməməsi, onun pozulması, yaxud ümumiyyətlə olmaması; qidalanma, sağlamlıq, davranış və ünsiyyət mədəniyyətinin zəifliyi, zərərli vərdislərə meyillilik, əcnəbi informasiya və kommunikasiya vasitələri yayımlarının mənfi təsiri nəticəsində xalqımızın milli mentalitetinə xas olmayan, ona yad olan həyat tərzini, düşüncəsi və mədəniyyətinə halloman münasibət və s. isə *subyektiv amillərə* aiddir.

Qeyd olunan obyektiv və subyektiv amillər bütün təhsilalanların və xüsusilə tələbə gənclərin mənəvi və cismani sağlamlığına, emosional, psixoloji, əqli və intellektual durumuna ciddi mənfi təsir göstərmişdir. Belə bir vəziyyətin səciyyəvi xarakter daşması müasir ictimai həyatın və cəmiyyətin tələbatı ilə şərtlənən yeni integrativ elm sahəsi kimi valeologiyanın yaranmasına səbəb olmuş, sağlam həyat tərzini, bütövlükdə bütün insanların, o cümlədən tələbə gənclərin özlərinin şəxsi sağlamlığının qayğısına qalmasını, onun təmin edilməsi, möhkəmləndirilməsi və mühafizəsinə cəlb olunmasını, bu sahədə ciddi elmi tədqiqatların aparılmasını xeyli aktuallaşdırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü. (2004). Bakı: Öndər nəşriyyat, 263 s.
2. Atalar sözü. (1985). Bakı: Yazıçı, 690 s.
3. Əliyev H.Ə. (2004). Azərbaycan idmanı. Bakı: Turan evi, 149 s.

TƏHSİLDƏ İKİDİLLİLİK MODELƏRİ

Kəmalə Cəfərova

Azərbaycan Dillər Universiteti

Summary

The article deals with the models of bilingualism in education. It is noted that bilingualism in education creates serious problems. If the child, having come to school, does not speak a second language (language of instruction), then at the initial stages of education, the child's native language is usually used with simultaneous intensive teaching of the second language. Thus, optimal conditions are created to achieve the required level of language proficiency (the main language of instruction) for adequate assimilation of educational material in secondary school. The level of proficiency in a second language, the language of instruction at school, determines the learning opportunities of bilingual children.

Depending on what modalities of the native language are used in the family (literary language, dialect or vernacular), whether the child speaks written language in his native language, whether he has the opportunity to read books, watch TV shows and listen to radio programs in his native language, one or another picture of a bilingual child development.

With all other special cases, a persistent pattern remains in the development of bilingual competencies: the greater the developmental potential of the out-of-school language environment, the more likely it is that both languages will be acquired to a comparable degree.

Key words: *education, bilingualism, pedagogy, methodology, linguistic system*

Резюме

В статье рассматриваются модели двуязычия в образовании. Отмечается, что двуязычие в образовании создает серьезные проблемы. Так, если ребенок, приходящий в школу, не говорит на втором языке (языке обучения), то на начальных этапах обучения обычно используется родной язык ребенка одновременно с интенсивным обучением второму языку. Таким образом, для адекватного усвоения учебного материала в средней школе создаются оптимальные условия для достижения требуемого уровня владения языком (основным языком обучения). Уровень владения вторым языком, который является языком обучения в школе, определяет возможности обучения двуязычных детей.

В зависимости от того, какие формы родного языка используются в семье (литературный язык, диалект или просторечие), владеет ли ребенок письменной речью на своем родном языке, имеет ли он возможность читать книги, смотреть телепередачи и слушать радиопрограммы на своем родном языке, вырисовывается та или иная картина развития двуязычного ребенка.

Во всех других особых случаях в развитии двуязычных компетенций сохраняется устойчивая закономерность: чем больше развивающий потенциал внешкольной языковой среды, тем выше вероятность сопоставимого овладения обоими языками.

Ключевые слова: *образование, билингвизм, педагогика, методика, языковая система*

İkidilli təhsil təkcə təhsilin məzmununun aspektlərindən biri deyil, həm də onun formasıdır. Bununla belə, o, sistemin yalnız bir hissəsi və yaxud vahid hissəsi ola bilər (məsələn, ərəb ölkələrində xarici dilin tədrisi kimi), ölkə daxilində müəyyən xüsusi ərazilərdə (İsveçrə və Belçikada olduğu kimi) yayıla bilər, əhalinin müəyyən bir qrupuna aid ola bilər (dil azlıqları, immiqrantlar) bu da yalnız müəyyən mərkəzlərdə baş verə bilər (Meisel, J. M., 1999).

Adətən uşaqlıq, yeniyetməlik və yetkinlik dövründə ikinci dilin mənimsənilməsi prosesində fərqlər mövcud olur. Uşaqlıqda iki dilin mənimsənilməsi eyni vaxtda baş verərsə (yəni, ikinci dil 5-8 yaşdan əvvəl mənimsəniləndə) birinci dilin mənimsənilməsindən danışaraq, dilçilər vurğulamağa çalışırlar ki, ikinci dil eyni mexanizmlər vasitəsilə, birinci dildə olduğu kimi, mənimsənilir. Bu cür sahiblik dilin sonrakı mənimsənilməsi üsulundan keyfiyyətcə fərqlənir, çünki bu proses artıq özbaşına (spontan şəkildə) baş vermir. İkidilli uşaqlarda “bir dil, bir şəxs” prinsipinin müşahidə olunduğu bir şəraitdə, yəni valideynlərin hər biri yalnız öz dilində danışdıqda, dil və mənimsəmə arasındakı əlaqə haqqında fikir formalaşır (məsələn, ananın sözü və atanın sözü); bəzən müxtəlif dillərdən iki söz birlikdə istifadə olunur və ya iki dildən sabit sözlər toplusu seçilir. Valideynlər dillərin hər birinin inkişafına nə qədər çox diqqət yetirsələr, sonuncunun qarışığı bir o qədər az olur, lakin bəzi hallarda interferensiya qaçılmazdır.

Qarşılıqlı asılılıq fərziyyəsi, ikidilli şəxsin ixtiyarında olan dillərin onun koqnitiv inkişafına təsirini nəzərdən keçirir. Onun müəllifləri Cummins, Toukomaa və Skutnabb-Kangas linqvistik sərəfşatının iki həddi olduğunu iddia edirlər: ana dilində minimum koqnitiv-akademik (məktəbdə) səviyyəyə nail olmaq ikinci dildə koqnitiv-akademik inkişafın şərtidir. İlk sosiallaşma prosesində ikinci dilin inkişafı üçün lazımı ilkin şərtlər formalaşmayıbsa, şagird məktəb təhsilində tam iştirak edə bilməz. Yalnız birinci dilin mənimsənilməsi müəyyən səviyyəyə çatdıqdan sonra birinci dilin öyrənmə prosesinə müsbət təsirinə ümid etmək olar. Uşağa həm birinci, həm də ikinci dilin təqdim olunduğu formalar onun bacarıqlarının inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

L.W. Fillmore vurğulayır ki, müəllimlər ünsiyyət qurmaqlı olduqları üçün dilin strukturu və fəaliyyəti ilə tanış olmalı, (dil həm materialın təqdim edilməsində, həm də onun qavranılmasında rol oynayır), qiymətləndirməli (qiymətlər nitqlə bağlı olmalıdır), öyrətməli (oxunu, yazını), savadlı insanlar olmalı (təfəkkür, üslub, maraq, davranış), sosiallaşmaya çalışmalıdırlar. Məktəblilər arasında tədris dili ikinci olan uşaqlar varsa, onlara xüsusi diqqət yetirilməlidir (Fillmore, L.W., 1991).

İkidilli təhsildən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, ikidilli sözün tam mənasında şəxsiyyətin təhsil, tərbiyə və inkişafı prosesi adlandırılmalıdır ki, bu da iki dilin təhsilin subyekti kimi fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Eyni zamanda, əgər uşaq təhsilin ana dilindən fərqli dildə aparıldığı məktəbə gedirsə (və ya ilk dildən, əgər qəbul zamanı uşaq artıq iki dildə danışsasa), onda belə təhsil də mahiyyətcə ikidillidir, çünki nəticədə şagird ikidilli olur.

Beləliklə, ikidilli dil təhsili konsepsiyası, “şagirdlər tərəfindən iki dilin (doğma və qeyri-doğma) qarşılıqlı və ekvivalent şəkildə mənimsənilməsinə, doğma və qeyri-doğma mədəniyyətlərin inkişafını, şagirdin ikidilli və biokultural (multikultural) kimi inkişafını nəzərdə tutur (Хабарова, Л.П., 2011).

“İkidilli təhsil” anlayışının yuxarıdakı şərhini konkretləşdirərək, ikidilli təhsil sistemlərinin müəyyən növlərini ayırmaq olar.

L.P.Xabarovanın məqaləsində istinad etdiyi və ardıcıl olaraq xarakterizə etdiyi ikidilli təhsil modellərinin ümumiləşdirilmiş tipologiyasına müraciət edək:

1. Şagirdin dili (doğma) təhsil sistemində tamamilə yoxdur və ya yalnız ilkin mərhələdə şagirdi öyrətməyə başlayan zaman onun doğma dilindən istifadə olunur.

2. Tədris dili şagirdin doğma dilindən fərqlidir, lakin sonuncuya daha çox diqqət yetirilir: bu ya tədrisin predmeti, ya da tədrisin dilidir, lakin hər ikisi əsas dilə tabedir.

3. Əsas tədris dili və şagirdin ana dili proqram materialları arasında bərabər bölünür və təhsil sisteminin fəaliyyətinə daxil edilir.

4. Təhsilin ilkin mərhələlərində əsas tədris dili şagirdin dili olmalıdır (Хабарова, Л.П., 2011).

Bu tip təhsil modelləri ikidilliliyin dinamikasına (onun əldə edilməsi və itirilməsi prosesləri) və təmas dilləri üzrə bilik səviyyələrinə fərqli təsir göstərir.

K.F. Xanazarov ikidilliliyin digər modellərini də təqdim edir:

- radikal / ekstremal model: 1-ci sinifdən şagirdlərə qeyri-ana dildə tədrisin təşkilini nəzərdə tutur;

- keçidli dil modeli: bu dildə tədris olunan fənlərin sayını artıraraq şagirdlərin doğma olmayan bir dildə öyrənməyə tədricən hazırlanmasını əhatə edir;

- dilin dərinədən öyrədilməsi modeli: bütün və ya bir sıra fənlərin iki dildə - doğma və xarici dildə eyni vaxtda tədrisini təklif edir;

- dili yaşatmaq modeli: ana dilinin qorunmasına yönəldilmişdir. Bu modelə görə, bütün fənlər ana dilində tədris olunur və xarici dil isə köməkçi rolunu oynayır (Xanazarov, K.F., 1972).

İkidillilik şəraitində dil təhsilinin ikinci modeli o qədər də ciddi məhdudiyyətlərə malik deyil, lakin o, şagirdlərin hər iki dilin ekvivalent biliyinə nail olmasını təmin edə bilməz. Bu tip ikidilli təhsil, məktəbə daxil olmamışdan əvvəl bu dildə müəyyən bacarıqlara malik olan şagirdlər üçün ikinci dildə (tədris dili) müəyyən səviyyədə bilik səviyyəsini saxlamaq ehtimalı daha yüksəkdir. Belə təhsil sistemi dillərin daha geniş sosial kontekstdə necə fəaliyyət göstərməsindən daha çox asılıdır. Bu tipli təhsil regionda yaranmış dil vəziyyətini dəstəkləyə bilər, lakin onun dəyişməsinə kömək etmək ehtimalı azdır. Bununla belə, bu model təmasda olan dillər arasında əhəmiyyətli sosial-mədəni məsafə olduqda mümkün olan yeganə modeldir.

Uşağın tədris dilini kifayət qədər bilməməsi ilə əlaqəli başqa bir problem, ikinci dili mənimsəmə prosesində aktiv nitq təcrübəsinin olmaması səbəbindən ana dilinin qismən itirilməsidir. Bu, xüsusilə ikinci dilin məktəbdən kənarda geniş şəkildə istifadə edildiyi və uşağın birinci dilindən daha yüksək statusa və nüfuzə malik olduğu və ailə üzvlərinin də ikidilli olduğu hallarda mümkündür. Eyni zamanda dilin dəyişməsi prosesi, əgər birinci dil biliyi dil ictimaiyyəti tərəfindən milli və kollektiv kimliyin əlaməti kimi qəbul edilərsə, şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası münaqişələrə səbəb ola bilər.

Deməli, ikidilli təhsilin müxtəlif modelləri ikidilliliyin formalaşması, inkişafı və itirilməsi prosesinə müxtəlif yollarla və onun nəticəsi formalaşmış ikidilliliyin keyfiyyətinə (növnə) təsir göstərir. İkidilli təhsilin hansı modelinin seçiləcəyi cəmiyyətin təhsil sistemi qarşısında qoyduğu məqsədlərdən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Fillmore, L.W. (1991). When learning a second language means losing the first. *Early Childhood Research Quarterly* 6, p.323-346.

2. Meisel, J.M. (1999). The simultaneous acquisition of two first languages: Early differentiation and subsequent development of grammars // VIIIth International Congress for the study of Child Language / Abstracts. — San Sebastian, p. 21.

3. Хабарова, Л.П. (2011). Билингвальное образование в высшей школе: зарубежный и отечественный опыт // Известие ПГПУ им. В.Г.Белинского.-№24. с.846-852.

4. Ханазаров, К.Ф. (1972). Критерии двуязычия и его принципы // Проблемы двуязычия и многоязычия. М.: Наука, с.119-124.

İSTEDADLI ŞAĞİRTLƏRİN YARADICI FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ YOLLARI

Nahidə Cəfərova

Lənkəran Dövlət Universitetinin Pedaqogika,
psixologiya və incəsənət kafedrasının baş müəllimi

Summary

The article deals with the detection of talented children and the formation of their personality qualities as a complex and multifaceted process. In this process, in addition to the comprehensive study of talented people, it is important to determine the ways of organizing their creative activity. The article also analyzes the pedagogical and psychological requirements put forward in the process of organization of the creative activity of talented students. Such an approach to the process ensures timely and correct detection of talents and personality-oriented development. It opens wide opportunities for the realization and self-expression of their potential. The article also deals with the school experiences along with theoretical studies. Examples of work activities of teachers working with gifted students are shown. It is determined that in the process of creative activity, students pay more attention to the interaction between the teacher and the students during the organization of the activity. In this process, they attach special importance to the democratic communication style. At the same time, the teacher's creative approach, in-depth knowledge, and erudition provide high motivation to the learning activities of the students. Talented students are more sensitive to such relationships than other students. Because during such communication, a favorable ground is created for students to think freely, and cognitive activity is ensured. In the article, new ideas are put forward regarding the study of ways of organizing the creative activity of talented students.

Key words: *problem situation, creativity, motivation, sensitivity, self assessment*

Резюме

В статье показано, что выявление одаренных детей и формирование у них личностных качеств представляет собой сложный и многогранный процесс. В этом процессе, помимо всестороннего изучения талантливых людей, важно определить способы организации их творческой деятельности. В статье также анализируются педагогические и психологические требования, выдвигаемые в этом процессе при организации творческой деятельности талантливых учащихся. Такой подход к процессу обеспечивает своевременное и правильное выявление талантов и развитие личности. Он открывает широкие возможности для реализации и самовыражения их потенциала.

В статье также упоминается школьный опыт наряду с теоретическими занятиями. Показаны примеры трудовой деятельности педагогов, работающих с одаренными учащимися. Определено, что в процессе творческой деятельности учащиеся больше внимания уделяют взаимодействию учителя и учащихся при организации деятельности. В этом процессе особое значение они придают демократичному способу общения. В то же время творческий подход преподавателя, его глубокие знания, эрудиция обеспечивают высокую мотивацию учебной деятельности студентов. Одаренные учащиеся более чувствительны к таким отношениям, чем другие учащиеся. Ведь при таком общении создается благоприятная почва для свободного мышления учащихся, обеспечивается познавательная активность. В статье выдвигаются новые идеи относительно изучения способов организации творческой деятельности талантливых учащихся.

Ключевые слова: *проблемная ситуация, творчество, мотивация, сензитивность, самооценка*

Müasir dövrdə məktəblərin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri istedadlı şagirdlərin təlim və yaradıcı fəaliyyətinin səmərəli təşkili yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu mühüm problem keçən əsrdən etibarən sistemli şəkildə araşdırılsa da, bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. İstedadlılara göstərilən diqqət və qayğı ölkənin gələcəyi inkişafının təminatıdır. Bu məqsədlə hər bir dövlət istedadlı şagirdlərin aşkarlanması, onların təlim-tərbiyəsi və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılması məsələlərini prioritet məsələ kimi daim diqqətdə saxlayır. Respublikamızda da bu istiqamətdə mühüm addımlar atılır. Belə ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin istedadlı uşaqlara diqqət və qayğısına əsasən 1999-cu il iyulun 29-da imzaladığı fərmanla təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında Dövlət gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı"nda Təhsil, Gənclər, İdman və Turizm nazirlikləri qarşısında istedadlı uşaqların üzə çıxarılması üçün fərdi tədris proqramlarının hazırlanması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra istedadlıların aşkarlanması və formalaşdırılmasına diqqət və qayğı daha da artırılmışdır. Bunun bariz nümunəsi istedadlı uşaq və gənclərlə aparılan işlərin səmərəli və məzmunlu təşkili üçün dövlət başçısı möhtərəm İlham Əliyev cənablarının 17 aprel 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə "Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" (2006-2010) təsdiq edilmişdir.

İstedadlı şagirdləri digər şagirdlərdən bir çox mühüm xüsusiyyətlər fərqləndirir. Belə xüsusiyyətlərdən biri də onların yaradıcı qabiliyyətlərinin olmasıdır. Yaradıcı qabiliyyətlər istedadlı şagirdlərin müxtəlif fəaliyyət sahələrində daha çox müvəffəqiyyət qazanmalarını təmin edir. Lakin bütün istedadlı şagirdlər belə qabiliyyətlərindən və potensial imkanlarından müəyyən səbəblərə görə səmərəli istifadə edə bilmirlər. Onların yaradıcı fəaliyyəti çox zaman bu baxımdan reallaşmamış olur. Bu prosesdə onlara pedaqoji-psixoloji dəstəyin göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstedadlı şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin təşkili formalarına elmi seminarları, müzakirələri, yarışları, siniflərarası və məktəblərarası fənn olimpiadalarını, layihələri, problemli təlimi, praktik fəaliyyətə əsaslanan dərsləri və konfransları aid etmək olar. Qeyd edilən fəaliyyət formalarında şagirdlərin ilk növbədə idrak fəallığı təmin edilir, onlarda intellektual maneələrin, çətinliklərin aradan qaldırılması bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradılır. Eyni zamanda şagirdlərdə tədqiqatçılıq vərdişləri inkişaf etməyə başlayır. Bu məqsədlə şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə və maraqlarına istinadən belə tədbirlərin müvafiq vaxtlarda həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Şagirdlərdə zəruri bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, eləcə də istedadlı şagirdlərin aşkarlanması istiqamətində Lənkəran şəhər 6 saylı məktəb-liseyin biologiya müəllimi Sədaqət Abdullayevanın şagirdlərlə iş metodu maraqlı cəhətləri ilə diqqət şəkir. Təbiət elmlərinin əsasını məhz işləmə və təcrübə təşkil etdiyini qeyd edən müəllim şagirdləri bilavasitə praktik fəaliyyətə yönəldir. Müəllimin fikrincə, təcrübənin aparılması şagirdlərdə bir yaradıcılıq və mühəndislik zəkası yaradır. Müəllim şagirdlərlə birlikdə ekoloji və elmi layihələr işləyir. Məsələn, "Lazımsız tullantıların geri dönüşü" layihəsinin işlənilməsi çərçivəsində şagirdlərin hazırladıqları müxtəlif çoxsaylı məhsulların nümayiş etdirildiyi məktəb sərgisi keçirilmişdir. Digər bir layihə "Təbii yuyucu vasitələr hazırlanması" layihəsi adlanırdı. Biz layihənin həyata keçirilməsini maraqla izlədik. Müəllim şagirdlərə torpağa və bütün canlılara təhlükə törədən yuyucu vasitələrdən istifadənin getdikcə artdığını izah edir və "biz nə edə bilərik" sualı əsasında diskussiya təşkil edib, şagirdlərlə birlikdə maraqlı fikirlər, mülahizələr irəli sürürdülər. Bu layihəyə əsasən kimya və biologiya fənlərarası inteqrasiyasına istinadən müəyyən kimyəvi məhsullardan istifadə etməklə və bitkilərin təbii tərkibini araşdırmaqla yeni məhsullar yaratmaq qərarına gəlmişdir. Yekun olaraq şagirdlər fantaziyalarına əsaslanaraq öz beynlərinin məhsulu kimi təbii yuyucu vasitələr və şampunlar hazırladılar. Layihə nəticə etibarilə şagirdlərdə təbiətdə baş verənlərə laqeyd qalмайıb "bizim atacağımız kiçik addımla dünyanı dəyişə biləcəyimiz" fikrini formalaşdırır.

Digər bir layihədə şagirdlər bir neçə ay bitki üzərində işləyərək bitki qalıqları, dəmləmələri və digər vasitələrdən istifadə edərək təbii vasitələrdən gübrələr alına biləcəyini, bitkilərdə artımı və məhsuldarlığı artırma biləcəklərini sübut etdilər. Problemli sual qaldırılarkən insan sağlamlığı və ətraf mühitdə kimyəvi maddələrin bitkilərə təsiri, torpağın tərkibinin getdikcə zərərli maddələrlə zənginləşməsi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Təcrübə müddətində şagirdlər bitkilərdə həftəlik, aylıq artımı riyazi cədvəl və diaqramlar şəklində qeyd edirdilər. Nəticə olaraq, şagirdlər bitkiləri yetişdirir, müqayisə edir, fikir yürüdür, passiv oxucuya, nəzəri biliklər əldə edən subyektə deyil, yarada bilən, kəşf edən, problemin həllində iştirak edən, həyatı bacarıqlara yiyələnən, müstəqil düşünə bilən bir şəxsiyyət kimi formalaşmaq imkanı əldə etdilər.

Müəllim fikirlərini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, *"Şagirdlərdə müstəqil düşünmə bacarıqları formalaşdırılmalıdır. Onları tədqiqatçı ruhunda yetişdirmək amalımızdır"*.

İstedadlı uşaqların yaradıcı imkanlarının reallaşmasında bilik yarışmaları, fənn olimpiadaları, seminarlar, disputlar, konfranslar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konfrans və seminarlara şagirdlərin cəlb olunması onların öz fikir və mülahizələrini ifadə etmələrinə geniş imkanlar açır.

Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyəti prosesində pedaqoji işlərin həyata keçirilməsi ilə yanaşı psixoloji dəstəyin göstərilməsi də zəruridir. Çünki bəzi istedadlı şagirdlərdə özünüqiymətləndirmə aşağı olduğu üçün onlarda özünəinamsızlıq, güvənsizlik müşahidə edilir. Belə olduğu halda şagirdlər potensial imkanlarından istifadə edə bilmir, özünüifadədə çətinlik çəkirlər. Bu baxımdan ilk növbədə istedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimlərə verilən tələblərdən biri də onlarda təlimə motivasiya yaratmaq, onların özünə inamını inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Həmçinin istedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimlər öz təcrübələrinə istinadən qeyd edirlər ki, istedadlı şagirdlərin imkanlarını üzə çıxarmaq üçün onlara daha çox həssaslıqla yanaşmaq lazımdır.

Bu baxımdan Lənkəran uşaq və gənclər inkişaf mərkəzinin rəhbəri Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvü Ağamirzə Qənbərovun fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Ağamirzə Qənbərovun sözlərinə görə, təsviri sənət üzrə istedadlıları aşkarlamaq və şəxsiyyətini formalaşdırmaq üçün ilk növbədə uşaqlara qayğı ilə yanaşmaq, onları anlamaq, başa düşmək lazımdır. A.Qənbərov qeyd edir ki, *şağırdları dərnəyə üzv seçərkən bir sıra suallarla onlara müraciət edir: Sən nə üçün şəkil çəkirsən? Şəkil çəkəndə özünü necə hiss edirsən? Şəkil çəkəndə rahat olursan ya əsəbləşirsən? Əgər əsəbləşirsənsə onda nə edirsən, işi yarımçıq qoyursan ya davam edirsən? və s. tipli suallarla uşaqların emosional aləmini, eləcə də onların maraqlarını, onu fəaliyyətə sövq edən motivlərin xüsusiyyətlərini öyrənmək mümkün olur. Təlim prosesində bu cəhətlərin nəzərə alınması şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafına geniş imkanlar açır.*

Yaradıcı fəaliyyət prosesində şagirdlərin müəllimlərindən gözləntilərindən biri də prosesin hər mərhələsində onlara qarşı diqqətli olmaları, onların fəaliyyətinə münasibət bildirmələrini istəməkdir. Belə ki, şagirdlər müəllimin hər davranışına, emosiyalarına və reaksiyalarına xüsusi önəm verir, çünki bir diqqətsizliyi etinasızlıq, laqeydlilik kimi qiymətləndirirlər. Belə bir halın yaranması onlarda motivasiyanı aşağı salır, aktiv fəaliyyətdən çəkindirir. Yaradıcı fəaliyyətin səmərəli təşkili müəllimdən pedaqoji səriştə tələb edir. Uğurlu nəticə o zaman əldə olunur ki, müəllim belə fəaliyyəti təşkil etməklə yanaşı, həm də şagirdlərin fəal iştirakını təmin edir

Ümumiyyətlə, istedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimin qarşısına mühüm tələblər qoyulur. İstedadlılarla işləyən müəllim ilk növbədə yaradıcı, dərin biliyə malik, erudisiyalı olmalıdır. Eyni zamanda pedaqoji cəhətdən ümumi peşəkarlıq hazırlığına və peşə nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyətli olan şəxsiyyət keyfiyyətlərinə yiyələnmalı və şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətləri daim tənzimləməlidir (Bəylərov, E.B.,2008). Belə olduğu halda o, istedadlıların yaradıcı fəaliyyətinin səmərəli təşkili yollarını müəyyənləşdirir və onlardan təlim prosesində məharətlə istifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. (2002). Psixologiya. Bakı.
2. Bəylərov E.B. (2008). İstedadlı uşaqların psixoloji təminatı. Bakı.
3. Bəylərov, E.B. (2008). Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı.
4. Əlizadə Ə.Ə. (2002). İstedadlı uşaqların psixologiyası. Bakı.
5. Əlizadə, Ə.Ə. (2005). İstedadlı uşaqlar: psixopedaqoji məsələlər, esselər, etüdlər. Bakı.
6. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. (2010). Pedaqoji psixologiya. Bakı.
7. Психология одаренности детей и подростков / Под ред. Н.С. Лейтеса. (1996). Москва: Издательский центр «Академия»,
8. Zeynalabdinova Ə.X. (2007). İstedadlı uşaqlarla işin təşkili. Bakı.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜLKİ MÜDAFİƏNİN SOSIAL DƏYƏRİ

Natavan Əlixanova

BSU-nun Tibbi biliklərin əsasları və mülki müdafiə kafedrası

Summary

Civil defense serves to ensure national security in general, covering the safety of the population and the stability of the leading sectors of the economy. In modern times, in addition to ensuring the safety of the population in conditions of war or armed conflict, the implementation of measures to protect people in natural and man-made emergencies in peacetime is an indicator of the social significance of civil defense. In accordance with the fundamental changes taking place in the world, a new attitude towards defense measures must be formed. The need to change the status of civil defense from its traditional military-defense essence comes from the fact that it has acquired an important social orientation.

Key words: Civil defense, population, security, social value.

Резюме

Гражданская оборона служит обеспечению национальной безопасности в целом, прикрывая безопасность населения и устойчивость ведущих отраслей экономики. В современное время, помимо обеспечения безопас-

ности населения в условиях войны или вооруженного конфликта, выполнение мероприятий по защите людей при чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера в мирное время является показателем социальной значимости гражданской обороны. В соответствии с коренными изменениями, происходящими в мире, должно формироваться новое отношение к оборонным мероприятиям. Необходимость изменения статуса гражданской обороны с ее традиционной военно-оборонной сущности исходит из того, что она приобрела важную социальную направленность.

Ключевые слова: Гражданская оборона, население, безопасность, социальная ценность.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən, məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində ölkə əhalisinin təhlükəsizliyi sahəsində əsaslı dönüş yaranmış, fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması sahəsində əsas dövlət sisteminin bir hissəsi olan müdafiənin dinamik inkişafı və təkmilləşdirilməsi təmin edilmişdir.

Dövlətin səmərəli müdafiə tədbirlərinin bir parçası olan müdafiə, əsasən, əhalinin təhlükəsizliyi, iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin sabitliyini əhatə etməklə, bütövlükdə milli təhlükəsizliyi təmin etməyə xidmət edir. Ötən əsrin 30-cu illərində müharibədə müdafiənin mühafizəsi məqsədilə formalaşmağa başlayan və inkişaf edərək hazırkı simasına qovuşmuş müdafiə dövlətin müdafiə tədbirlərinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Müasir dövrdə müdafiə müharibə və ya silahlı münaqişə şəraitində əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, dinc dövrdə də təbii və texnogen səciyyəli fəvqəladə hallar zamanı insanların mühafizəsi tədbirlərini həyata keçirir. Müdafiənin bu xüsusiyyəti ona artan tələbatın və sosial dəyərinin göstəricisidir (Müdafiə haqqında Əsasnamə, 1992; Qanun, 1998).

Dünyada baş verən köklü dəyişikliklərə - dövlətlərarası gərginlik, etnik və dini zəmində hərbi münaqişə zonalarının mövcudluğu, radikal və ekstremist dini-siyasi cərəyanların, mütəşəkkil cinayətkarlığın, beynəlxalq terrorçu qruplaşmaların siyasi proseslərə təsiri, kütləvi qırğın silahları və onların çatdırılma vasitələrini əldə etməyə yönəlmiş səylər, informasiya texnologiyaları daxil olmaqla yeni bio və nanotexnologiyaların sürətli inkişafı və yayılması, yoxsulluq, sosial-iqtisadi qeyri-bərabərlik, miqrasiya axınları, maliyyə və iqtisadi böhranların iqtisadi, siyasi və sosial sabitliyə mənfi təsir göstərməsi və s. təhdid mənbələrinə müvafiq olaraq müdafiə tədbirlərinə də yeni münasibət formalaşmalıdır. Son illərdə dünyada sürətlə dəyişən hərbi-siyasi vəziyyətlə əlaqədar müdafiənin həyata keçirilməsi ilə bağlı konsepsiyaların transformasiyası fonunda, müdafiənin səmərəliliyində olan qüvvələr və vasitələr təkcə silahlı münaqişələr zamanı deyil, həm də dinc dövrdə yaranan bir sıra vəzifələrin səmərəli həllinə yönəldilməlidir.

Ötən əsr ilə müqayisədə, yeni əsrin müdafiəsi əhəmiyyətli dərəcədə fərqli keyfiyyətlər əldə etmişdir. İlk növbədə, müdafiənin statusunun dəyişməsi zərurəti onun ənənəvi hərbi-müdafiə mahiyyətindən çıxaraq mühüm sosial yönüm əldə etməsindən irəli gəlir. Bu isə müdafiənin qarşısında duran əsas vəzifənin hərbi strateji müstəvidə deyil, ətraf mühit və insan həyatının qorunması üzərində müəyyənləşdirilməsidir. Müdafiənin statusunun belə dəyişməsi onun sırf hərbi təşkilat mahiyyətindən də uzaqlaşmasına vəsile olacaqdır. Eyni zamanda, müdafiənin təşkilində onun əsas nüvəsi hesab olunan, mütəşəkkilliyi və hazırlığı ilə öndə olan müdafiə bölməsi və birləşməsi saxlanılmaqla, hərbi elementlər istisna olunmalı, hərbiçilərin fəaliyyəti minimuma endirilməlidir.

Müasir dövrdə baş verən fəvqəladə vəziyyətlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması prosesində müdafiə vasitələri və qüvvələrinin rolu yüksələn xəttlə artmaqda davam edir. Cəmiyyət üçün vacib struktura çevrilmiş müdafiənin gücləndirilməsi yeni şəraitdə müdafiənin prinsiplərini dəyişməklə dövlət üçün daha az məsrəfə başa gəlməlidir. Bunun üçün xüsusi konstruksiyalı mühafizə tikililərinin yaradılması əvəzinə, şəhərlərin mövcud yeraltı məkanlarının mənimsənilməsi və inkişaf etdirilməsi, zirzəmilərin və digər yeraltı obyektlərin mühafizə məqsədlərinə uyğunlaşdırılması aparılmalıdır. Digər tərəfdən, böyük maliyyə tələb edən, lakin zərurət yaranıqda əhalinin kütləvi şəkildə təxliyəsinin nə dərəcədə məqsədəuyğun olması ilə bağlı fikir ayrılıqları yaranmışdır. Bu səbəbdən, daha çox digər üsullarla əhalinin mühafizəsini təmin etməyə, mümkün olmadıqda isə ehtimal olunan həcm və məkanlardan qismən təxliyə olunmasına üstünlük verilməli, əhalinin kütləvi şəkildə evakuasiya edilməsi variantı isə müstəsna hal kimi nəzərdən keçirilməlidir. Dövlətin müdafiə strategiyasının yenilənməsi onun maliyyə sisteminin də müvafiq rəşional dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Bu isə özlüyündə ümummilli mənafeələrə xid-

mət edən mülki müdafiənin maliyyələşməsində hökumətlə yanaşı, kommersiya strukturlarının da iş-tirakı arzu ediləndir. Kütləvi qırğın silahlarının tətbiqi təhlükəsi yarandıqda ölkə əhalisinin mühafizəsi ölkə miqyasında, mövcud və mümkün bütün resurslardan istifadə olunmaqla kütləvi şəkildə həyata keçirilməsi təmin olunmalıdır.

Gələcəkdə mülki müdafiənin təşkilində nəzəri cəhətdən strateji mobil müdafiə prinsipinə deyil, “səmərəlilik – məsrəf – məqsədəuyğunluq” meyarına əsasən strateji mobillik prinsipinə üstünlük veriləcəkdir (Klimenko L.F., 1999). Bu prinsipin tətbiqi iqtisadiyyatın bütün sahələrini, eləcə də dövlət orqanlarının hərbi dövrü müstəvisinə sürətli keçidini xeyli asanlaşdıracaq (Malışev V., Boqatirev E., 2009).

Azərbaycan Respublikasında mülki müdafiə sahəsində mövcud nəzəriyyə və qazanılmış təcrübəyə dəyişikliklərin edilməsi zərurəti müstəqilliyin bərpasının ilk illərindən aktuallıq kəsb etmişdi. Məhz 31 iyul 1992-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının Mülki müdafiəsi haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə fərmanın qüvvəyə minməsi ilə, Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 5 may 1976-cı il tarixli 152-16 nömrəli qərarı qüvvəsini itirmiş hesab edilmişdir. Beləliklə, ötən əsrin 70-ci illərində işlənmiş və artıq köhnəlmiş nəzəri müddəalar və təcrübədən tədricən imtina olunması, yeni dövrün tələblərinə cavab verən qaydaların tətbiq olunmasına start verilmişdir (Mülki müdafiə haqqında Əsasnamə, 1992). 30 dekabr 1997-ci ildə «Mülki Müdafiə haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununu (N420-1Q) və 1998-ci il aprelin 18-də «Mülki müdafiə haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 700 sayılı fərmanı ilə respublikada mülki müdafiənin əsas məqsəd və vəzifələrini, habelə dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, ictimai təşkilatların, eləcə də məsul şəxslərin və bütün vətəndaşların mülki müdafiə üzrə vəzifələri müəyyən edilmişdir (Mülki müdafiə haqqında Qanun, 1998).

Görülən tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycanda təbii (geofiziki, geoloji, hidroloji, güclü külək, təbii yanğın, epidemiya) və texnogen xarakterli (kimyəvi, yanğın və partlayış təhlükəli obyektlər, nəqliyyat, kəmərlər, hidrotexniki qurğular və s.) fəvqəladə halların baş vermə ehtimalı artmaqda davam edir. Fəvqəladə hallardan dəyən ziyan artır, insanlar arasında sanitariya və bərpası mümkün olmayan itkilər yüksək olaraq qalır, ətraf mühitə ziyan vurulur (Zamanova S., Məmmədova N., 2015).

Azərbaycanda müxtəlif xarakterli fəvqəladə halların sabit artım tendensiyası qorunur və onların nəticələrinin şiddəti artır. Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi, region ölkələrində münaqişələrin alovlanması Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi üçün tədid yaradır. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən sənaye sahələrinin sıradan çıxarılmasına cəhdlər mümkün təhdidlər sırasındadır. Regionda silahların və silah sistemlərinin həddən artıq cəmləşməsi regional sabitliyə xələl gətirir (Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası, 2007). Bütün bunlar müəyyən şəraitdə birbaşa hərbi təhlükəyə və ya müxtəlif intensivlikdə hərbi münaqişəyə çevrilə bilər. Müasir müharibələrin aparılması konsepsiyalarında yüksək dəqiqlikli silahlara və yeni fiziki prinsiplərə əsaslanan silahlara üstünlük verilməsi də yeni növ təhdid mənbəyi kimi qəbul oluna bilər. Belə şəraitdə mülki müdafiənin vəzifələri getdikcə aktuallaşır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 30 aprel tarixli 239 nömrəli qərarı ilə “Fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi” yaradılmış (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 1992), onun tərkibi, vəzifələri, fəaliyyət qaydalarını müəyyən edən normativ sənədlər təsdiq edilmişdir. Lakin onun davamlı təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Müharibə və sülh dövrü risklərinin oxşarlığı, əhalinin mühafizə üsullarının da əsasən eyni olması, müvafiq vəzifələrin bir sistem çərçivəsində həllinin mümkün və məqsədəuyğun olduğunu göstərir.

Beləliklə, XXI əsrin əvvəllərində mülki müdafiənin inkişafının əsas meyllərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar: mövcud potensialın maksimum dərəcədə qorunub saxlanması, yeni hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılması, vəziyyətin dəyişməsinə çevik strateji və operativ reaksiya, qüvvələrin və vasitələrin qısa müddətdə və tələb olunan səviyyədə ardıcıl operativ yerləşdirilməsi üçün imkanların yaradılması.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 23 may 2007-ci il № 2198.

2. Azərbaycan Respublikasının Mülki müdafiəsi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 31 iyul 1992-ci il № 93
3. Fövqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sistemi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, Bakı şəhəri, 30 aprel 1992-ci il № 239
4. «Mülki müdafiə haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 18 aprel 1998-ci il № 700.
5. Zamanova S., Məmmədova N. Azərbaycan Respublikası ərazisində baş verə biləcək fəvqəladə hallar. <https://panaseya.az/ders-vesaiti/>
6. Клименко Л.Ф.(1999). Принцип стратегической мобильности. Военная мысль, № 3(5-6), стр.54-55.
7. Малышев В., Богатырев Э. (2009). Военные угрозы и их влияние на планирование мероприятий гражданской обороны. Военные знания, № 5. с. 35-37; № 6. с. 33-35.

TƏHSİLDƏ İNAM VƏ DƏSTƏK MÜHİTİNİN YARADILMASI

Bəsti Əsədova

ADPU-nun müəllimi, b.ü.f.d.

Summary

In some countries, 90% of children with disabilities do not go to school. Having a disability doubles a child's likelihood of not attending school. Children with disabilities are twice as likely to drop out of school or experience discrimination. During the last decades, exemplary practices aimed at inclusive education have emerged in the world. The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities has provided detailed guidance for supporting fully inclusive education, and many countries have adapted and continue to adapt their policies to the basic principles of inclusive education. However, despite these positive processes, many challenges remain. The number one obstacle for children with disabilities is people's negative attitudes towards disabilities. This results in continued exclusion, discrimination and isolation of children with disabilities.

Key words: *education, inclusive education, discrimination, supportive environment, adaptation*

Резюме

В некоторых странах 90% детей с инвалидностью не ходят в школу. Наличие инвалидности удваивает вероятность того, что ребенок не будет посещать школу. Дети с инвалидностью в два раза чаще бросают школу или подвергаются дискриминации. В последние десятилетия в мире появились образцовые практики, направленные на инклюзивное образование. Конвенция ООН о правах инвалидов содержит подробное руководство по поддержке полностью инклюзивного образования, и многие страны адаптировали и продолжают адаптировать свою политику к основным принципам инклюзивного образования. Однако, несмотря на эти позитивные процессы, остается много проблем. Препятствием номер один для детей с инвалидностью является негативное отношение людей к инвалидам. Это приводит к продолжающейся изоляции, дискриминации и изоляции детей с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: *образование, инклюзивное образование, дискриминация, благоприятная среда.*

İnklüziv olmaq hər kəsə bərabər şəkildə qiymət vermək, müxtəlifliyə hörmətlə yanaşmaq və qəbul etmək deməkdir. Yalnız bu yolla əlilliyi olan uşaqların ehtiyaclarına cavab vermək, onların təhsildən kənarlaşdırılmamasını təmin etmək və məktəblərin inklüziv olması üçün dəyişikliyə nail olmaq mümkündür.

Sınıfdə bütün şadirdlər eyni səviyyədə (sağlam, əlaçı, orta və ya zəif) olduqda tənqidi düşüncə, özünə nəzarət və özünü qiymətləndirmə zəif inkişaf edir. Məhz bu baxımdan sinfin tərkibi (strukturu) müxtəlif səviyyədə olur, elə həyatda olduğu kimi. Sınıfdə sağlamlıq imkanları məhdud (SİM) olan uşaqlara sağlam uşaqların iştirakı lazım olduğu qədər, sağlam uşaqlara da SİM olan uşaqların iştirakı lazımdır. Bu cür siniflərdə təhsil alan uşaqlarda ciddi inkişaf geriliyini korreksiya etmək mümkündür. İnküziv siniflərin təşkili zamanı şagirdlər dünyanın rəngarəng, insanların isə fərqli olması fikrinə alışırlar. Məktəbdə sinif əsas struktur element sayılır. İlk kollektivlər sınıfdə yaranır, müvafiq emosional abu-hava formalaşır.

Biz uşaqların təhsil almaq və öyrənmək imkanlarını çətinləşdirən maneələri müəyyən edə bilərik. Lakin vurğulamaq lazımdır ki, məktəbə getməməyə və ya öyrənməməyə görə məsuliyyəti heç vaxt uşağın üzərinə qoymamalıyıq. Mənsubiyyətindən asılı olmayaraq və həyat şəraiti nə qədər çətin olursa-olsun, bütün uşaqların təhsil almaq hüququ vardır. Uşaqların təhsil almağa çalışarkən üz-
ləşdikləri maneələri aşkar etmək və aradan qaldırmaq məktəbin və cəmiyyətin vəzifəsidir. Çox zaman eşitdiyimiz fikirlərdən biri budur: "Uşaq dərsə getmək istəmir". Bu, uşağın niyə məktəbə getmək istəməməsi, məktəb və cəmiyyətin bunu dəyişmək üçün nə edə biləcəyi ilə bağlı müzakirə və refleksiyaya başlamaq üçün yaxşı başlanğıc nöqtədir. Fərqli vəziyyətdə olan, xüsusilə əlilliyi olan uşaqlara qarşı mənfi münasibətlər uşaqların məktəbə getməsinə ən böyük maneədir. Mənfi münasibətlərə bütün səviyyələrdə rast gəlinir: valideynlər, icma üzvləri, məktəb və müəllimlər, dövlət məmurları və təcrid olunmuş uşaqların özləri. Qorxular, tabular, utanc, yanlış təsəvvürlər və digər səbəblər belə uşaqlara və onların vəziyyətlərinə mənfi münasibətləri stimullaşdırır. Bu uşaqların ailələrinin özünəhörmət səviyyəsi aşağı düşür, nəticədə onlar gizlənilir, sosial təmaslardan çəkinir, öz icmalarının görünməz üzvlərinə çevrilirlər. Bu isə onların məktəbdən təcrid olunmasına gətirib çıxarır.

Fərqli mənsubiyyətlərə və bacarıqlara malik olan uşaqların məktəbdən kənarda qalmasının səbəblərindən biri məktəbin və müəllimlərinin onlara dərs keçməyə hazır olmamasıdır. Onlar bu uşaqlara necə dərs keçmək lazım olduğunu bilmirlər, çünki bu uşaqların öyrənməsinə kömək etmək üçün zəruri hazırlıq keçməyiblər. Nəticədə bu uşaqlar məktəbə gəlsələr də, keyfiyyətli təhsil ala bilmirlər. Bəzi siniflərdə təhsilənlərin sayının çox olması uşaqların təhsilə cəlb edilməsinə mane olur. Bu zaman müəllimlər daha gərgin olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, sinfin ölçüsü inklüziv təhsilin uğurlu olması üçün əhəmiyyətli amil deyil, əgər münasibətlər müsbət və əlverişli olarsa, fərqli bacarıqlara malik uşaqlar təlim prosesinə asanlıqla cəlb olunurlar.

Ədəbiyyat

1. 2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı. 2017. Bakı,
2. BMT-nin "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" Konvensiyası və onun Fakültativ Protokolu". <http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>
3. UNICEF-in Inklüziv təhsil üzrə təlimçilərin təlimi modulları. Nyu-York, UNICEF, 2015
4. UNESCO-nun Statistika İnstitutu. Azərbaycan üzrə təhsil məlumatları/ data.uis.unesco.org

MÜTALİƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASINA DAİR

Bibixanım İbadova

ARTİ-nin şöbə müdiri, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

"İnsan güc ilə yox, mütalə etməklə ağıllanır."

Cordano Bruno

Summary

The article talks about the influence of reading on a person's worldview, the development of imagination and thinking. It is also emphasized that the development of science and technology has recently reduced the interest of children in reading books. The author shows the responsibilities of the family, school, library to form children's interest in reading as a way out. He highlights that having a home library in the family, reading books together with children, the important role of holding various activities related to reading in schools and libraries in the development of their reading skills.

Key words: *reading, spiritual and ethical value, worldview, reading culture*

Резюме

В статье повествуется о влиянии чтения на мировоззрение человека, на развитие воображения и мышления. Также подчеркивается, что развитие науки и техники в последнее время снизило интерес детей к чтению книг. В качестве выхода автор указывает на обязанности семьи, школы и библиотеки в формировании у детей интереса к чтению. Автор отмечает, что наличие домашней библиотеки в семье, совместные чтения с детьми, чтения в школах и библиотеках и проведение такого рода мероприятий благотворно влияют на развитие навыков чтения.

Ключевые слова: *чтение, нравственно-этическая ценность, мировоззрение, культура чтения*

Oxu dairəsinin geniş olması insanın mənəvi aləmini zənginləşdirir, intellektual səviyyəsini yüksəldir, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir, lüğət ehtiyatını artırır, eyni zamanda fikrini sərbəst ifadə etməyə, özünəəminliyə imkan yaradır. Mütaliə həmçinin milli və bəşəri dəyərlərin formalaşması, insanın həyatda uğur qazanması, ümumi rifahında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan əvvəlcə “Nə üçün oxumalıyam?” sualını özünə verməli, ətrafındakılarla fikir mübadiləsi etməli, müşahidələr aparmalıdır. Oxunun lazımlılığını dərk etdikdən sonra “Nə oxumalı” olduğunu müəyyənləşdirməlidir. Oxu üçün düzgün seçim etmək xüsusi bacarıq tələb edir. Burada oxucunun yaşı, maraq dairəsi və s. nəzərə alınmalıdır.

Mütaliyə marağın yaradılması ilkin olaraq ailədən gəlir. Kitab oxusunun ailə ənənəsinə çevrilməsi, ailə kitabxanasının olması uşaqlarda oxuya marağı artırır, onların asudə vaxtlarının düzgün təşkilinə imkan yaradır. valideynlər həmçinin uşaqlarla birgə oxuya vaxt ayırmaqla, kitab mağazalarına ekskursiya etməklə, uşaq kitabxanasına üzv yazdırmaqla onların oxu mədəniyyətinə töhfə verə bilirlər.

“Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə kitaba həvəs azalmış, onun yerini internetdəki müxtəlif oyunlar, informasiyalar tutmuşdur. Belə bir şəraitdə kitaba maraq yaratmaq həm müəllimdən, həm də valideyndən böyük ustalıq tələb edir” (İbadova B.O., 2015). Bu baxımdan valideynlərin uşaqları elektron kitabların onlayn oxusuna və ya dinləməsinə (məsələn, “Canlı kitab”, “Danışan kitab”, “Səsli nağıllar” və s.) yönləndirməsi məqsədəuyğundur. Mənəvi və əxlaqi dəyərlərin formalaşmasında ümumtəhsil məktəblərinin rolu danılmazdır. “Böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi, mənəviyyatca zəngin, ideyaca mətin, yüksək əxlaqi şəxsiyyətin formalaşdırılması bu gün cəmiyyətimiz qarşısında duran çox mühüm vəzifədir. Bu kompleks problemdir və onun həllində məktəb çox böyük rol oynayır. Məktəbdə insanın dünyagörüşünün bünövrəsi qoyulur, onun xarakteri formalaşır, ideya dayaqlarının, mənəvi və əxlaqi dayaqların təməli yaradılır” (Əliyev, H., 2006).

Müəllim tədris etdiyi fənnə maraq yaratmaq üçün şagirdlərə öyrəndikləri mövzuya uyğun əlavə ədəbiyyat tövsiyə etməklə, həmçinin mütaliə qaydaları, metodları ilə şagirdləri maarifləndirməklə onlarda mütaliyə maraq yarada bilirlər. Məsələn, şəxsləndirmə metodundan istifadə etməklə əsərin qısa icmalını tərtib etmək olur. Bu metod vasitəsilə əsəri yaxşı qavramaq, yadda saxlamaq mümkündür. Oxunan əsərin məzmununun daha yaxşı qavranılması, əsərin ideyası, qəhrəmanları barədə düzgün rəyin formalaşması üçün məktəblərdə “Mütaliə saati”, “Kim daha çox kitab oxuyur”, “Ucadan oxu-nitqi mükəmməlləşdirir”, “Sevdiyim ədəbi qəhrəman” və s. kimi tədbirlərin, debat və diskussiyaların, yarışların keçirilməsi məqsədəuyğundur. Mütaliyə həvəsin yaradılmasında kitabxanaların rolunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Kitabxana xalq, millət üçün müqəddəs bir yer, mənəviyyat, bilik, zəka mənbəyidir” (Xələfov, A., 2006). Kitabxanada mövcud olan müxtəlif oxu materialları - kitablar, jurnallar, qəzetlər və s. mütaliə mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edən vasitələrdir. Kitabxanaçılar tərəfindən kitabların təbliği ilə bağlı tədbirlərin – müəlliflərlə görüş, kitablar haqqında rəylər, disput, debat və s. keçirilməsi uşaqlarda oxuya marağı artırır.

Məktəb kitabxanalarının ərazidəki uşaq kitabxanaları ilə əməkdaşlıq etməsi, onlarla birgə müxtəlif tədbirlər keçirməsi şagirdlərin oxu mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. İbadova, B. (2015). Kitab bağlı sandıq, mütaliə onun açarıdır. Məktəbəqədər və ibtidai təhsil (elmi-metodik jurnal), 2 (211), s.44
2. Heydər Əliyev: təhsil, bilik, məktəb (2006). Bakı: “Müəllim” nəşr., 260s.
3. Xələfov, A. (2006). Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi. Bakı: Azərnəşr, s.52

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ PEŞƏKAR MÜƏLLİM HAZIRLIĞI

Aynur Qasımova

Bakı Slavyan Universitetinin Pedaqogika və Psixologiya kafedrasının müəllimi

Summary

One of the issues of special importance in the education of Azerbaijan in the modern era is the continuous work in the direction of teacher training. One of the areas that the great leader Heydar Aliyev paid the most attention to and attached great importance to in his administration and statecraft was his care and patronage of the personality of the teacher. Heydar Aliyev, who considered the integration of Azerbaijani education system on a national basis as the main task, implemented a systematic reform program in the field of science and education. Heydar Aliyev saw the development of society in science and intellect. As a clear proof of the great leader's concern for education, the decrees and orders he issued on improving the education system can be shown. The goal was to train people with high morals and spirituality, who are comprehensively developed in accordance with the modern era, have deep knowledge and a broad worldview.

Key words: education system, educational reforms, teacher training, competency

Резюме

Одним из вопросов особой важности в образовании независимого Азербайджана была постоянная работа в направлении подготовки учителей. Одной из областей, которой великий лидер Гейдар Алиев уделял наибольшее внимание и значение в своем управлении и государственном управлении, была его забота и покровительство личности учителя. Гейдар Алиев, рассматривавший интеграцию Азербайджанского образования в мировую систему образования на национальной основе, осуществил программу системных реформ в области науки и образования. Гейдар Алиев видел развитие общества и человека в науке, интеллекте и образовании. В качестве наглядного доказательства заботы великого вождя об образовании можно привести его указы и распоряжения по совершенствованию системы образования. Цель состояла в том, чтобы подготовить людей с высокой нравственностью, всесторонне развитых в соответствии с современной эпохой, обладающих и широким мировоззрением.

Ключевые слова: система образования, образовательные реформы, подготовка учителей, компетентность

*“Ali məktəb müəllimi olmaq, müəllim hazırlamaq
yəni müəllimlər müəllimi olmaq iqiqat şərəfli
və eyni zamanda iqiqat məsuliyyətli işdir”.*

Heydər Əliyev

Müəllim kadrlarının hazırlanması problemi XX əsrin əvvəllərindən müasir dövrümüzə qədər ən aktual məsələlərdən hesab edilmişdir. Həyata keçirilən təhsil islahatlarının əsas məqsədi Azərbaycan təhsilinin qabaqcıl dünya ölkələrinin təhsil sistemi ilə əlaqəsini qurmaq, respublikanın mədəni-intellektual resurslarını gücləndirmək, xüsusilə, ali təhsilli pedaqoji kadr hazırlığına diqqətin artırılmasını təmin etmək idi. Müasir təhsilin başlıca vəzifəsi hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirməklə yanaşı, həm də onu müasir təhsilin tələblərinə uyğun hazırlamaq və tərbiyə etməkdən ibarət olmuşdur.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin idarəçilik və dövlətçilik fəaliyyətində ən çox diqqət yetirdiyi və böyük əhəmiyyət verdiyi sahələrdən biri də onun müəllim şəxsiyyətinə olan qayğı və himayəsi olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətlə inkişafına nail olmaq üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac olduğunu hamıdan daha çox və dərinlən bilərək, ilk növbədə, ölkənin intellektual potensialının istehsalçısı olan ali ixtisas məktəblərinin, xüsusilə, müəllimlik peşəsinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Dünya tarixinin ən böyük şəxsiyyətlərindən olan Heydər Əliyev bizə çox zəngin siyasi, mənəvi irs qoyub getmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti dövründə elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşırdı. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki, bu dahi şəxsiyyət yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın tərəqqisinin yeganə yolu məhz xalqın yüksək təhsil almasında, maariflənməsində, fundamental və humanitar elmlərə mühüm əhəmiyyət verilməsindədir.

Heydər Əliyevin 1969-cu ildən başlayan siyasi kursu Azərbaycana bütün sahələrdə uğurlar gətirdi. Heydər Əliyev istər Sovet dövründə, istərsə də müstəqillik dövründə Azərbaycana rəhbərlik edərkən öz xalqına, onun milli-mənəvi dəyərlərinə, dövlətçilik məfkurəsinə daim sadıq olmuşdur.

1988-ci ildən başlayaraq həm keçmiş SSRİ-də, eləcə də Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslər, Qarabağ müharibəsinin başlanması təhsilin inkişafında geriləməyə, böhrana gətirib çıxardı.

Beləliklə, Azərbaycan təhsilində 70-80-ci illərdə mütərəqqi formalaşmış ənənələr unuduldu, gənclərin respublikadan kənarda təhsil almağa göndərilməsinə son qoyuldu, maarifə, təhsilə, məktəbə, müəllimə dövlət qayğısı kəskin azaldı. Təhsil sahəsində böyük zəhmətlər hesabına qazanılmış mənəvi dəyərləri düzgün qiymətləndirə bilməyənlərin ucbatından təhsil, elm, mədəniyyət kimi milli və ümumbəşəri sərvətlərə zərbə vuruldu. Cəmiyyətdə məktəbə, təhsilə maraq azaldı. Təhsil, məktəb müstəqil dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etməli olan milli ruhlu kadrlar hazırlamaq, Vətəni, dövlətini, millətini sevən vətənpərvər Azərbaycan gəncliyi tərbiyə etmək kimi ümummilli missiyanın öhdəsindən gəlmək üçün zəruri, düşünülmüş, sistemli islahatçılıq hərəkatı ilə əhatə oluna bilmədi.

1993-cü ilin iyununda Azərbaycan xalqının təkid və tələbi ilə yenidən hakimiyyətə xilaskar missiyası ilə qayıdan Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq standartlara uyğun təhsil islahatları aparması və milli təhsil quruculuğuna rəhbərliyi ilə yeni bir dövr başlandı. Azərbaycan mədəniyyətinə yeni ab-hava gəldi. Təhsil işçiləri, ziyalılar dövlətin yüksək qayğısı ilə əhatə olundu.

Bütün həyatını Azərbaycan xalqının rifahına, xalqımızın təhsilinə, dünya xalqları içərisində öz layiqli yerini tapmasına həsr etmiş Heydər Əliyev müəllimlik peşəsini sevmiş, müəllim əməyinə yüksək qiymət vermişdir. Heydər Əliyev Azərbaycanda ona təklif olunan müxtəlif fəxri adlardan yalnız "Xalq müəllimi" fəxri adını məmnuniyyətlə qəbul etmişdir.

Heydər Əliyev 1980-ci ildə ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki çıxışında müəllim işinin daha səmərəli təşkil edilməsindən bəhs edərkən bu məsələyə öz münasibətini belə ifadə etmişdir: "... Biz çalışmalıyıq ki, hər bir ali məktəb müəllimi öz sahəsində səriştəli olsun, geniş ümumi məlumata, yaxşı pedaqoji vərdişlərə, mühazirə oxumaq, dərs demək, öyrətmək, tərbiyə etmək üçün bütün başqa zəruri keyfiyyətlərə malik olsun. Bunun üçün gərək hər bir ali məktəb müəllimi elmi biliklərdən əlavə, yaxşı nitq, dil qabiliyyətinə, nətiqlik məharətinə, bütün başqa pedaqoji keyfiyyətlərə və vərdişlərə yiyələnsin ki, bütün bunlar üst-üstə ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi olmaq imkanı versin..." (Əliyev H., 2002).

Azərbaycan təhsilinin milli əsaslar üzərində dünya təhsil sisteminə inteqrasiyanı başlıca vəzifə kimi qiymətləndirən Heydər Əliyev elm və təhsil sahəsində sistemli islahatlar proqramını həyata keçirmişdir. İlk demokratik Konstitusiyamız - təməl Qanunumuz 1995-ci il 12 noyabr tarixində ümumxalq səsverməsi - referendum yolu ilə qəbul edildi. Konstitusiyanın vətəndaşların təhsil hüququna dair 42-ci maddəsində təhsilin milli tərəqqinin aparıcı şərti kimi əsaslandırılması nəticəsində Vətənimizdə demokratik, sivil, dünyəvi prinsiplərə söykənən, milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan təhsil sistemini yaratmağa dövlət təminatı verildi. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda beynəlxalq standartlara cavab verən milli təhsil sisteminin yaradılmasını təmin etmək məqsədilə təhsil islahatının strategiyasını müəyyənləşdirən Dövlət İslahat Proqramını hazırlamaq tapşırığını verdi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fərmanı ilə 1999-cü il 15 iyun tarixində "Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı" təsdiq edildi. Bu proqramın hazırlanması prosesində Heydər Əliyevin milli təhsil quruculuğu ilə bağlı konseptual xarakterli müdrik fikirlərinə istinad edilmişdir (Əhmədov H., 2010).

Təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında ulu Öndər Heydər Əliyev təhsil sahəsinin vacibliyini qeyd edərək belə vurğulamışdır: "... Təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə də ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda, təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır..." (Əliyev H., 2002). Heydər Əliyev təhsil ocaqlarında yüksək intellektual potensiala malik müəllimlərimizin olmasını və gənclərimizi xalqımızın mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirilməsini, mənəvi cəhətdən sağlam iradəli insanlar yetişdirmək kimi məsələlərin mühüm yer tutduğunu hər zaman önə çəkirdi. Elə bu səbəbdən İslahatlar Proqramında dərin pedaqoji biliklərə malik kadr hazırlığı məsələsi islahatın əsas istiqaməti kimi müəyyən edilmişdir.

Müəllim əməyini başqa sahələrdə fəaliyyət göstərən insanların hamısının işindən ən vacib, lazımlı hesab edən Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Müəllimlərinin I Qurultayına ünvanladığı təbrik məktubunda müəllimlik sənətinə olan diqqət və qayğısını bu sözləri ilə ifadə etmişdir: "...Azərbaycan müəllimlərinin cəmiyyətimizin həyatında oynadığı rol müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Müəllimlik xalqımızın ən çox hörmət etdiyi, ən çox əziz tutduğu peşədir. Təsədüfi deyil ki, cəmiyyətimizin ən layiqli

nümayəndələri müəllim adlandırılır. Tariximizin bütün dövrlərində bu ada məhəbbətlə yanaşılmış və onun daşıyıcılarına xüsusi ehtiram bəslənmiş, diqqət göstərilmişdir.” (Əliyev H., 2002).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev cənablarının “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı pedaqoji kadrların müasir tələblər səviyyəsində hazırlanmasını və yenidən hazırlanmasını təmin etmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir (Mərdanov M., 2005).

Müstəqil Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi ilk günlərdən Heydər Əliyevin konkret fəaliyyət proqramı vardı. Heydər Əliyev cəmiyyətin, xalqın inkişafını elmdə, intellektdə təhsildə görürdü. Ulu Öndərin təhsilə qayğısına əyani sübut kimi onun təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında verdiyi fərman və sərəncamları göstərmək olar.

Nəticədə, təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyin əsas amillərindən biri təhsilin, tərbiyənin məzmunca yeniləşməsinə, təhsilin təşkilində aparıcı amil olan müəllim hazırlığının dünyada aparılan məzmun islahatlarının standartlara əsaslanan təhsil sisteminin qurulması ilə bağlı idi. Məqsəd müasir dövrün tələblərinə uyğun hərtərəfli inkişaf etmiş, dərin bilikliyə malik, geniş dünyagörüşlü, yüksək əxlaq və mədəniyyətə sahib insanlar yetişdirmək idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində biz bir daha əmin olduq ki, səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması, müəllimlərin peşə hazırlıqlarının müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, təhsilin məzmununun cəmiyyətin tələblərinə uyğun şəkildə qurulması yetişməkdə olan gənc nəslin hərtərəfli inkişafına təminat verir. Ulu Öndərin müəyyənləşdirdiyi təhsil siyasəti hazırda ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir və bu istiqamətdə aparılan işlər Azərbaycan xalqının xoş gələcəyinə xidmət göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. (2002). Ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitqi. Bakı: “Təhsil”. 580 səh
2. Əliyev H.Ə. (2002). Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: “Təhsil”, 580 səh
3. Əhmədov H.H. (2010). Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: “Elm”. 810 səh
4. Mərdanov M.C. Azərbaycanın təhsil siyasəti. 2005. (1998-2004) I kitab/ Bakı: “Çaşıoğlu”. 832 səh.
5. Mərdanov. M.C. Azərbaycan Konstitusiyası və milli təhsil quruculuğu. “Azərbaycan” qəzeti //12 noyabr 1999-cu il.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ANA DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK, MİLLİ VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZƏ SƏDAQƏT HİSSLƏRİNİN AŞILANMASI

Ziyafət Qasımova

Bakı Slavyan Universitetinin

Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

Summary

The main object of research in the thesis is "Inculcation of patriotism, devotion to our national or spiritual values in the lessons of the mother tongue in primary school." Here are our national or moral values. At the same time, detailed information was provided on the importance of foster care. Methods of forming feelings of patriotism, loyalty to our national and moral values have been studied. The main focus of the thesis is on the analysis of national, moral values and patriotism in the textbooks of the Azerbaijani language in grades 1-4, and the importance of inculcating these qualities in primary school students. It is concluded that instilling patriotism, loyalty to our national and moral values in the Azerbaijani language classes in primary school is of great importance in the development of national consciousness, moral qualities in students and their formation as active citizens.

Key words: Patriotism, national and spiritual values, in primary school, Azerbaijani language classes, student.

Резюме

Основной объект исследования тезиса - «Воспитание патриотизма, верности своим национальным и духовным ценностям на уроках начальных классов». В нем написана подробная информация о национальных и нравственных ценностях, а также о важности патриотического воспитания в нашей стране. Также были изучены методы формирования чувства патриотизма, верности своим национальным и нравственным ценностям. Основное

внимание в тезиса уделяется анализу национальных, нравственных ценностей и патриотизма в учебниках азербайджанского языка для 1-4 классов, а также важности привития этих качеств учащимся начальных классов. В результате исследования можно прийти к выводу, что обучение патриотизма, верности нашим национальным и духовным ценностям на уроках азербайджанского языка в начальных классах имеет большое значение в развитии национального самосознания, нравственных качеств учеников и их становлении как настоящих граждан.

Ключевые слова: Патриотизм, национальным и духовным ценности, в начальных классах, уроки азербайджанского языка, ученик.

Bu gün dünyada baş verən texnoloji inqilab və iqtisadi dəyişikliklərlə bir araya gələn globallaşma prosesləri nəticəsində bir çox xalqların milli və mənəvi irsi məhv olmaq təhlükəsi ilə qarşı-qarşıyadır. Biz varlığımızın əsası olan milli və mənəvi dəyərlərimizi bu günədək qoruyub saxlamış bir xalq olaraq, qədim irsimizin gənclərə tanıtılması, onlarda bu dəyərlərə hörmət və sədaqət hisslərinin formalaşdırılması üçün indi daha çox çalışmalıyıq. Bu da təbii ki, təhsil, təlim, və tərbiyə nəticəsində mümkündür. Bundan başqa, uşaqların bir şəxsiyyət kimi yetişməsində, milli şüurun formalaşmasında və vətənpərvərlik hisslərinin inkişafında milli və mənəvi dəyərlərin öyrədilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin müdrik kəlamı da milli dəyərlərə verilən önəmin mahiyyətini ortaya qoyur: “Milli dəyərlər daim qorunmalı, yaşadılmalıdır. Milli dəyərlər bizim varlığımızın əsasıdır. Milli dəyərlər insanın kamilləşməsi, şəxsiyyətin formalaşması üçün milli mentalitətdən qida alaraq zaman-zaman bütün əxlaqi keyfiyyətləri özündə toplayaraq cəmiyyətə vəsiqə alır. Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli dəyərləri var. Biz öz milli dəyərlərimiz, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik” (1).

Milli, mənəvi dəyərlərin təbliği və vətənpərvərlik mövzusu hər zaman gündəmdə olmuşdur. Lakin ulu öndərimiz Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi və müstəqillik qazandığımız dövrdən başlayaraq, onun apardığı uzaqgörən siyasət nəticəsində, bu mövzuya xüsusi diqqət ayrılmış, fərqli aspektlərdən tədqiq edilməyə və araşdırılmağa başlanmışdır.

İbtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, milli və mənəvi dəyərlərə sədaqət hisslərinin aşılması məsələsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində bu mövzu üzrə hərtərəfli işin təşkili üçün geniş imkanlar vardır. 1-4-cü sinif ana dili dərslərində istifadə edilmiş şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, görkəmli şair və yazıçılarımızın qələmə aldığı əsərlər şagirdlərdə milli və mənəvi dəyərlərin inkişafında, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

1. İbtidai siniflərdə ana dili dərslərində milli dəyərlərin öyrədilməsi yolları.

Milli dəyərlər bizim dilimiz, dinimiz, folklorumuz, musiqimiz, dövlət rəmzlərimiz, adət-ənənələrimiz, xalqımızın mədəniyyəti və incəsənətidir. Yeni nəslin tərbiyə və təhsilində milli dəyərləri qabaqcıl texnologiyalarla əlaqələndirməklə hər bir gəncdə özünə bir şəxsiyyət kimi inanan milli vətənpərvər yetişdirmək lazımdır.

Bədii mütaliə mədəni-tarixi irsin, milli dəyərlərimizin dərk edilməsində müstəsna rol oynayaraq şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. Şagirdlərin milli ruhda böyüməsində, mənəvi keyfiyyətlərin və milli şüurun inkişafında ibtidai siniflərdən başlayaraq keçirilən Azərbaycan dili dərslərinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Dərsləklərdə istifadə edilmiş materiallarda adət-ənənələrimiz, tarixi abidələrimiz, milli musiqimiz və rəqslərimiz, ana dilimiz, dövlət rəmzlərimiz, vətənpərvərlik hisslərini inkişaf etdirən mövzular, həmçinin zəhmətkeşlik, qənaətcilik, dostluq, doğruluq, yaxşılıq kimi mənəvi dəyərlər öz əksini tapmışdır. Müəllimlər dərslərdə müxtəlif metodlardan istifadə etməklə şagirdlərdə bu keyfiyyətlərin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə çalışmalıdırlar. Məsələn: 1-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində “Vətənim Azərbaycan” bölməsində verilmiş Aysel Fazılqızının yazmış olduğu “Zöhrənin qələbəsi” adlı mətn diqqəti çəkir. Mətnin oxunmasından əvvəl müəllim şagirdlərə Vətən sevgisi anlayışını mənimsətməli, dərsləkdə verilmiş şəkil üzərində müzakirə aparmalıdır. Mövzuya yönləndirici bir neçə sual da verilə bilər. Mətnə Zöhrənin gimnastika üzrə beynəlxalq yarışda qalib gəlməsi, himnimizin səslənməsi və bayrağımızın ən yüksəyə qaldırılması təsvir edilir. (Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslər, 2020, s.35). Bununla Zöhrənin təmsalında şagirdlərdə milli qürur, vətənpərvərlik hissləri oyadılır. Eyni zamanda belə bir nəticə də çıxardılmalıdır ki, gənclər

rimiz beynəlxalq arenalarda keçirilən yarışlarda ölkəmizi təmsil edib bayrağımızı yüksəklərə qaldıraraq, himnimizi səsləndirərək Vətənimizi müxtəlif xalqlara tanıda, bizim də fəxrimiz ola bilərlər.

Dərslikdə Məhərrəm Mustafanın yazmış olduğu “Qaranquşun Xocalı arzusu” və Aysel Fazil qızının yazdığı “Şuşanın yaraşığı” adlı mətnlər verilmişdir. Mətnlərin oxusuna başlamazdan əvvəl şagirdlərə mənfur düşmənlərimizin torpaqlarımıza göz dikməyi, xalqımızın başına gətirdiyi müsibətlərlə bağlı videoçarx göstərilə və məlumat verilə bilər. Verilmiş hər iki mətnə yurd həsrəti, xalqımızın Xocalıya, xaribülbülə qovuşacağına inam əks olunur (2).

Mətnlərin oxunmasından sonra müəllim şagirdlərlə müzakirə təşkil edərək bu gün zəfər çalmış bir xalq olduğumuz, müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə öz doğma torpaqlarımıza qovuşduğumuz, şanlı ordumuzun yazdığı tarix və arzularımızın gerçəkləşməsi haqqında danışılmalıdır.

Vətənpərvərlik həm də öz tarixi şəxsiyyətləri, tanınmış və görkəmli həmvətənləri ilə fəxr etmək, qürur duymaq və onlara hörmət etməkdir.

3-cü sinif Azərbaycan dili dərsliyində Gülşən Orucovanın yazdığı “Müdrək rəhbər” adlı mətn verilmişdir. Mövzunun oxunmasına başlamazdan əvvəl dahi şəxsiyyət, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev və onun xalqımız üçün gördüyü misilsiz işləri əks etdirən videoçarx nümayiş etdirilməlidir. Çünki milli və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyənin ən gözəl nümunəsi Heydər Əliyevin xalqımız, ölkəmiz üçün gördüyü misilsiz işlərdir.

Mətnə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin qaçqınlar üçün salınmış şəhərcikdə Qarabağın tarixi, mədəniyyəti və incəsənəti haqqında hərtərəfli çıxışına heyran qalan uşaqlar təsvir olunur. Heydər Əliyevin onların sualına cavab verərkən dediyi çox gözəl bir cümlə əks olunub: “Doğma Vətənimizin tarixini bilmək hamımızın borcudur” (3).

2. İbtidai siniflərdə ana dili dərslərində mənəvi dəyərlərin öyrədilməsi yolları

Xalqımızın özünəməxsus mənəvi dəyərləri vardır. Buraya qonaqpərvərlik, əməksevərlik, zəhmətkeşlik, xeyirxahlıq, yaxşılıq, qənaətcilik və s. aiddir. Bu dəyərlərin də yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsində ibtidai siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili dərslərinin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Şagirdlərə ibtidai sinifdən mənəvi dəyərlərin öyrədilməsi mütləqdir, çünki onlar həyata doğru ilk addımlarını məhz o zaman atır və düzgün qərarların verilməsində bu çox vacibdir. Bu əxlaqi dəyərlər onların rəftarlarını, inanclarını və ideyalarını formalaşdırır. Onların əzmkar və mənəvi cəhətdən güclü şəxsiyyətlər kimi formalaşmasına kömək edir. Məsələn: 4-cü sinif ana dili dərsliyində Abdulla Şaiqin yazmış olduğu “Zəhmət və Zinət” şeirində kənddə tanınmış əkinçi olan Alış dayının Zəhmət və Zinət adındakı çarxçıqları təsvir olunur. Əkinçinin Zinəti çox sevdiyi və əzizləyərək sandıqda saxladığı, Zəhmətin isə ona daim yoldaş olduğu, səhərdən axşama qədər onunla yer şumlayıb, əkib, biçdiyi göstərilir. Zəhmət əzizlənmədiyini, yerdə toz- torpaq içində qaldığını və Zinətə verilən dəyəri gördükdə ürəyi sınır, baş götürüb gedir. Bir müddətdən sonra əkinçi öz əməlindən peşman olur, Zinətlə birlikdə onu axtarır və çətinliklə də olsa tapır. Əkinçi Zəhmətin könlünü almağı bacarır və birlikdə evlərinə qayıdırlar. Şeirdə həyatın zinətinin elə zəhmət olduğu deyilir və çox gözəl mənəvi dəyərlər aşılır (4).

Şagirdlərdə formalaşdırılacaq əsas mənəvi dəyərlərdən birisi də ədalətdir. Biz uşaqlara ədalətli olmağı, zəifləri qorumağı və haqlı olanın müdafiəsinə qalxmağı öyrədirik. Onlar istənilən ədalətsizliyə emosional reaksiya verirlər. Kimisi cəsarətlə müdafiəyə qalxır, kimisi qorxaqdır və kənara çəkilir. Uşaqlara haqsızlıqla, ədalətsizliklə qarşılaşdıqda davaya atılmaq əvəzinə, böyüklərdən kömək istəməyi və bundan utanmamağı öyrətmək də lazımdır. Sinifdə şagirdlər müəllimdən nümunə alırlar. Buna görə də müəllim şagirdlərə qarşı ədalətli olmağa xüsusi diqqət yetirməlidir. Dərsliklərdə verilmiş materiallardan istifadə edərək onlarda bu hisslər inkişaf etdirilir. Məsələn: 3-cü sinif dərsliyində Zəhid Xəlilin yazdığı “Ballı və Vız-vız” adlı mətnə arının milçəyə ədaləti, qayda-qanunu göstərməsi və xoşbəxtliyin səbəbini ədalətdə görməsi əks olunur. Bununla da şagirdlərdə ədalətin olduğu yerdə bərabərliyin və xoşbəxtliyin olduğu düşüncəsi formalaşdırılır (3).

İbtidai sinif şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsi nəticəsində onlar ölkəmizin tarixini, keçmişini bilən, sabahı üçün düşünən, milli mənlilik şüuru inkişaf etmiş əsl vətəndaş kimi formalaşırlar. Elə bu baxımdan da 1-4 -cü siniflərdə tədris edilən Azərbaycan dili dərslərinin əhəmiyyəti yüksək qiymətə malikdir.

mətləndirilir. İbtidai sinif müəlliminin yaradıcı və yenilikçi olması çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Müəllim dərslərdə bu mövzuların tədrisinə xüsusi diqqət ayırmalı, şagirdlərdə milli ruhun inkişaf etdirilməsi, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması və vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə yaradıcı işlər görməlidir. Dərslərdə milli-mənəvi keyfiyyətlərin və vətənpərvərlik ruhunun inkişafına yönəlmiş mövzuların tədrisi zamanı şagirdlərdə dərslə maraq və həvəs oyatmaq üçün müxtəlif interaktiv metodlardan, motivasiya üçün tapşırıqlardan, yönləndirici suallardan istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Gənclərimizin hərtərəfli və məqsədyönlü inkişafı, yüksək mənəvi dəyərlərə malik şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi, milli və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi nəticəsində ölkəmizin parlaq gələcəyinin təməlini qoymuş oluruq.

Ədəbiyyat

1. “Milli dəyərlər qorunur, yaşadılır”, (2013). Azərbaycan qəzeti, 9 yanvar, s.3.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin 1- ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik (tədris dili, 2-ci hissə). (2020) Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, s.80.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 3- cü sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. (2014) Bakı: Altun kitab, s.208.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. (2019).Bakı: Altun kitab, s.224.

PEŞƏ TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİ

Ş.S. Quliyeva

ADPU-nun Təhsilin təşkili və planlaşdırılması, Təhsil Menecmenti kafedrası

Summary

Vocational education is a preliminary study of the technological and industrial development of each country. It is a restructured education system against the needs of the job market organized according to the requirements and job opportunities of the time. There is a need to train the personnel needed by the vocational education industry industry and services sector, to train the personnel needed for economic development and production. Harmonious development of vocational education institutions with local production and service areas, increasing the demand for labor force in these areas, the fact of obtaining local and regional characteristics when opening vocational schools is one of the priorities set by the education profession.

Key words: vocational education, factors influencing development, the role of labor in vocational education, strategies.

Резюме

Профессиональное образование – это предварительное изучение технологического и промышленного развития каждой страны. Это реструктурированная система образования в соответствии с потребностями рынка труда, организованная в соответствии с требованиями и возможностями трудоустройства времени. Возникает потребность в подготовке кадров, необходимых для отрасли профессионального образования и сферы услуг, в подготовке кадров, необходимых для развития экономики и производства. Гармоничное развитие учреждений профессионального образования с местными производственными и обслуживающими территориями, повышение потребности в рабочей силе в этих сферах, факт получения местных и региональных особенностей при открытии профессионально-технических училищ является одним из приоритетов, поставленных педагогической профессией.

Ключевые слова: профессиональное образование, факторы, влияющие на развитие, роль труда в профессиональном образовании, стратегии.

Peşə təhsilinin inkişafında bir çox xarici amillər baza rolunu oynamağa başlamışdır. Hansı ki, bu amillər peşə təhsilinin istiqamətini və strategiyasını həmin amillər əsasında qurmağı tələb edir. Buraya daxildir: 1.demografik artım və dəyişikliklər; 2.qloballaşma; 3.texnologiya, rəqəmsallaşdırma, robo-texnika əsrinin olması; 4. iqtisadiyyatın tələbləri və sosial siyasətin onların əsasında aparılması.

Qeyd olunan bu xarici amillər peşə təhsilinin iş fəaliyyətini, təlim, tədris fəaliyyətini tələblər əsasında idarədə bilməsinə təsir edir. Belə ki, dünyanın qloballaşması, qlobal iqtisadi mühit, məhsuldarlığa tələblər və məşğulluq – bütün bu qlobal tendensiyalar iqtisadi məhsuldarlıq amili olmaqla peşə təhsilinin əhəmiyyətini artırır. Təhsildə aparılan strategiyaların ildən-ilə daha da müasirləşdiril-

məsi nəticəsində peşə təhsili müəssisələrində də bir sıra yeniliklər edilməyə başlanılmışdır. Yeni tələblər əsasında kurikulumların tərtib edilməsi, tədris edilən fənlərin, keçirilən praktikaların məzmunu təkmilləşdirilmiş, müəssisələrdə avadanlıqların sayı artırılmış, köhnə və sıradan çıxmış texnikalar yeniləri ilə əvəz edilmiş, İKT avadanlıqları ilə təchiz edilmiş, peşələr üzrə tədris edən kadrların sayı artırılmış, dərslərin və əyani vasitələrin sayı maksimuma çatdırılmışdır. Bu sadalananlar peşə təhsili müəssisələrində keyfiyyətin yüksəlməsi üçün atılan ilk addımlar olmuşdur. Lakin qarşıda daha əsaslı, inkişafa yüksələbilən, ölkənin tələblərini yerinə yetirəbilən bir sistem yaratmaq və s. kimi məsələlər vardır. Belə ki, peşə təhsili verən məktəblər və iş yerlərinin sayı artırılmalı və həmin müəssisələr, təlim keçmiş texniki təlimatçılara malik olmalıdır. Texnoloji inkişaf yaxından izlənilməli və iş sahələrinin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün ixtisaslı işçi qüvvəsi yetişdirilməlidir. Proqramların hazırlanmasında sənaye, peşəkar təşkilatlar və universitetlərlə əməkdaşlığa önəm verilməlidir. Kurikulum proqramları mövcud şərtlərə və inkişafə uyğun olmalı və bu proqramlar dünyadakı yenilikləri izləyərək hazırlanmalıdır. Dərslər yenilənmiş kurikulum proqramları ilə paralel hazırlanmalı, əlavə dərslər müəyyən edilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdəki təhsil proqramları və texnologiya strukturu araşdırılaraq yeniliklər əldə edilməli və ölkənin ehtiyaclarına və tələblərinə uyğunlaşdırılaraq tətbiq edilməlidir. Bütün bunlar peşə təhsili müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində müstəsna rol oynamalıdır.

Bildiyimiz kimi peşə təhsili müəssisələrinin əmək fəaliyyəti ilə əlaqəsi sıx bağlıdır. Məhz buna görə ilk növbədə inkişaf etmiş ölkələrdə və Azərbaycanda əmək fəaliyyətinin hansı səviyyədə olduğunu təhlil etmək, əmək fəaliyyətinin müasir dövrün tələblərinə uyğunluğunu analiz etmək və bu istiqamətdə aparılan təhlillər əsasında peşə təhsili müəssisələrində iş fəaliyyətini və tədris fəaliyyətini qurmaq lazımdır. Təbii ki, bu təhlillər uzun bir vaxt tələb edir. Məhz bununla əlaqəlidir ki, 2015-ci ildən bəri peşə təhsilində canlanma öz əksini tapıb. Belə ki, ölkə başçısının da göstərişinə əsasən peşə təhsilinə qayğı daha da diqqətdə saxlanılmağa başlanmışdır. Hökumət peşə təhsili və təliminin inkişafı istiqamətində konkret addımlar atsa da, bu sahədə hələ çox görüləsi işlər var. “2016-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin kompleks təkamülünə dair Strateji Yol Xəritəsi”nin hazırlanmasında bilavasitə məsul qurum kimi Elm və Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Agentlik bir başa olaraq həm peşə təhsili və müəssisələri ilə bağlı fəaliyyətə nəzarət edir, həm də idarəetməni həyata keçirir. Peşə təhsilinin son zamanlar daha da təkmilləşdirilməsinin nəticəsində işsizliyin minimuma endirilməsində böyük rolu vardır. Peşə təhsili sisteminin gənclərin müstəqil həyata başlaması və əmək fəaliyyətinə uyğunlaşmasında da rolu vardır. Günümüzün gerçəklərindən biri də budur ki, ali təhsili bitirən hər bir gənc hər hansı bir müəssisəyə müraciət edərkən bilikləri ilə yanaşı onun iş təcrübəsinin olmasını da tələb edirlər. Peşə təhsilinin məhz üstünlüklərindən biri də təhsil alanların bilikləri nəzəri şəkildə əldə etməsiylə yanaşı, onların öyrəndiklərinin təcrübə olaraq müəssisə və ya təşkilatlarda öyrənməsidir. Bununla da müəssisə və ya təşkilatlar həm yüksək keyfiyyətlərə, bacarıqlara sahib kadrlar əldə edirlər, həm də kadrların təkmilləşdirilməsi üçün əlavə sərmayə və vaxt sərf etməkdən azad olurlar. Peşə təhsili sistemi ölkə iqtisadiyyatına yüksək keyfiyyətli kadr hazırlığı problemini tamamilə həll etməklə yanaşı, digər tərəfdən, işsizlik probleminin həllində də mühüm rol oynayır. Peşə təhsili vasitəsi ilə indi bir çox insanlar iş axtaran yox, iş qurub, yarananlar olurlar. Peşə təhsili ilə tədqiqat aparan nümayəndələrdən biri olan Osuala deyir ki, “Peşə təhsili fərdin davamlı iqtisadi artım və inkişaf üçün öz-özünə işlə təmin olunmasına imkan verəcək sahibkarlıq bilikləri, bacarıqları, vərdisləri və səriştələri təmin edən dəyişkən alət olaraq qalır”. Belə ki, bir çox peşəyə yiyələnən şəxslər daha professional şəkildə öz iş yerlərini quraraq müxtəlif məhsulların istehsalına başlayır. Bununla da öz gəlir yerlərini təmin edə bilirlər. Təkcə öz gəlir yerlərini deyil, eyni zamanda əmək bazarının tələbat sahələrinin bir qismini ödəməklə ölkəyə və cəmiyyətə fayda verməyə başlayaraq iqtisadi irəliləyişi təmin edirlər. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkənin inkişafını artırmaq üçün bir çox sahələrdə islahatlar aparmışdır. Aparılan islahatlardan biri də təbii ki, təhsil sahəsidir.

Təhsilin bütün pillələri və səviyyələrində aparılan inkişafayönümlü siyasət artıq öz müsbət nəticələrini göstərməyə başlamışdır. Məhz peşə təhsili də bunlardan biridir. Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin xüsusi nəzarətinə verilən bu sahə artıq xeyli inkişaf etdirilə bilmişdir. Qarşıya qoyulan inkişaf strategiyası peşə təhsilindəki boşluqları aradan qaldırmağa, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin

dinamikləşdirməyə, təlim və tədris fəaliyyətinin muasir dövrün tələbləri əsasında aparılmasına və s. məsələlərə yönəlmişdir. Cəmiyyətdə artıq peşə təhsilinə qarşı qoyulan stereotiplər qırılmağa başlamışdır. Cəmiyyətimizə və ölkəmizə, həqiqətən, öz işini yaxşı bacaran tikişçi, santexnik, elektrik və yük-sək səviyyəli istehsalat işçilərinin ehtiyacının olması bunun bariz nümunəsidir. Yaxın gələcək zamanlarda peşə təhsili müəssisələrinin məzunlarının fəaliyyətinin ölkənin əsas inkişaf kapitalına çevrilməsi, əmək qabiliyyətli insanların faiz dərəcəsinin artırılması qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Fahri Kayadibi. (2019). Mesleki ve Teknik Eğitimde Yeniden Yapılanma.
2. The role of vocational/ (2020). Technical Education in the Society, she.394.
3. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının Fəaliyyət planı”, 2013.

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN ROLU

Sevda Mansurova

Bakı Slavyan Universitetinin Pedaqogika və Psixologiya kafedrasının baş müəllimi, psix.ü.f.d.

Summary

As it was mentioned in the thesis the development of personality occurs in the process of mutual relations. This relationship is created through action and communication. An individual goes through the development path towards personality in the system of mutual relations with other individuals. These relationships form the basis of self-consciousness. The formation of one's ideas about himself, his self-awareness, his understanding of his actions and behaviors, his assessment of himself and his place in life, all of these are directly related to his attitude towards other people. To be specific, the development of an individual is directly or indirectly related to the people he communicates with during his personality formation. At the same time, the formation of an individual as a personality including the role of biological, social and educational influences, especially the moral influences surrounding him, particularly were noted by the author in this thesis.

Key words: *personality, individual, communication, relationships, development.*

Резюме

Как было отмечено в тезисе, личность развивается в процессе взаимоотношений с другими. Эти отношения создаются посредством действия и общения. Индивид проходит путь развития к личности в системе взаимоотношений с другими индивидами. Эти отношения составляют основу самосознания. Формирование представления человека о себе, его самосознание, понимание им своих поступков и поведения, его оценка себя и своего места в жизни, все это непосредственно связано с его отношением к другим людям. А именно, развитие человека прямо или косвенно связано с людьми, с которыми он общается в процессе формирования своей личности. В то же время автором в данном тезисе особо отмечена роль биологических, социальных и воспитательных воздействий, особенно окружающих его нравственных воздействий в становлении человека как личности.

Ключевые слова: *личность, индивид, общение, отношения, развитие*

Məlumdur ki, şəxsiyyət qarşılıqlı münasibətlər prosesində inkişaf edir. Bu münasibət özündə təbii ki, fəaliyyəti və ünsiyyəti birləşdirir. Fərd şəxsiyyətə doğru gedən inkişaf yolunu digər fərdlərlə qarşılıqlı münasibətlər sistemində keçir. Mənlik şüurunun əsasını da məhz bu münasibətlər təşkil edir. İnsanın özü haqqında təsəvvürlərin formalaşması, onun özünüdərk etməsi, özünün hərəkət və əməllərini başa düşməsi, özünü və həyatda öz yerini qiymətləndirməsi bunların hamısı onun başqa adamlara münasibəti ilə bilavasitə bağlıdır (1,s.250). Yəni fərdin inkişafı onun şəxsiyyət kimi formaslaşma müddətində birbaşa və ya dolayısı yolla ünsiyyətdə olduğu insanlarla əlaqəlidir.

İnsanın mənlik şüuru dedikdə, onun tələbatlarına, fəaliyyətinə, qabiliyyətlərinə, fikir və arzularına şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur və özündə “mən obraz”, özünüqiymətləndirmə və potensial davranış reaksiyaları kimi cəhətləri birləşdirir. Yəni insanın özü haqqında düşüncələri, özünə verdiyi dəyər və onların davranış və rəftarda özünü göstərməsi mənlik şüurunun strukturunu təşkil edir. Bu prosesdə insan özünü şəxsiyyət kimi tanıyır və dərk edir. Hər bir insanın mənlik şüurunun əsasını onun digər insanlara, insanların da ona münasibəti təşkil edir. İnsanın, özünüqiymətləndirməsi, özünü, davranışlarını başa düşməsi bilavasitə onun münasibətlər sistemi ilə bağlıdır. Münasibətlər

sistemində insan digər insanlarla ünsiyyət qurur, özünü digər insanlarla müqayisə edir, özünü digərlərinin yerinə qoyur, onların gözü ilə özünə qiymət verir, davranışlarını təhlil edir bu da mənlilik şüurunun formalaşma mexanizmini təşkil edir. Bu yolla insan qarşılıqlı münasibətlər sistemində həm sosial təcrübəyə, həm də psixoloji təcrübəyə yiyələnir. Emosional cəhətdən zənginləşir, inkişaf edir. Təcrübə etdiyi hissələrin rəngarəngliyi, qazandığı sosial və psixoloji təcrübə sayəsində insanın özünə verdiyi qiymət yüksəlir. Şəxsiyyətin cəmiyyətdə sosiallaşması, sosial mühit, şəxsiyyətin inkişafı üçün mütləqdir. İnsan cəmiyyətdə digərləri ilə ünsiyyətə girir, emosiyalarını, hissələrini bölüşür, onlara bənzəməyə çalışır. Eyni zamanda özünə yeni keyfiyyətlər qatır, bir çox münasibətlərdə öz mövqeyini göstərir, öz seçimini edir, fərdiyyət kimi inkişaf edir. Şəxsiyyətin inkişaf prosesində fərqli iki meyl özünü göstərsə də onlar bir biri ilə vəhdət təşkil edən dialektik prosesdir.

İnsanın özü haqqında bilikləri mən obrazının əsasını təşkil edir. Bu biliklər insan üçün adı xarakter daşıyır. Onlar insanın özünə münasibətini ifadə edir. Mən – obrazın psixoloji baxımdan əhəmiyyəti də bundan ibarətdir (1,s.223). Bu baxımdan insanın mənini zənginləşdirən bilikləri həm də onun şəxsi keyfiyyətlərini istiqamətləndirir. Xüsusilə şəxsiyyətin formalaşması prosesində hələ erkən yaşlardan qarşılıqlı münasibətlərdə tərəfdaşların, onların daxili zənginliyinin, davranışlarının, fəaliyyətinin motivlərinin və s kimi şəxsi və mənəvi keyfiyyətlərinin bir təsir kimi böyük əhəmiyyəti var. Bu baxımdan mühit, şərait və münasibətlər şəxsiyyətlər yaradır eyni zamanda şəxsiyyətlər də yeni mühiti, şəraiti və münasibətləri özündə birləşdirir. Sosial təsir kimi bu keyfiyyətlər fərdlər tərəfindən mənimsənilir. Eyni zamanda psixoloji, ideoloji təsirlər, tarixdə, cəmiyyətdə öz sözünü demiş şəxsiyyətlər də bir nümunə, nümunə kimi şəxsiyyətin şəxsi keyfiyyətlərinə siraət edir.

Bildiyimiz kimi inkişafa bir çox faktorlar təsir edir. Təbii ki, bu amillər inkişafın hərəkətverici qüvvələri kimi hesab olunur. Psixanalitik, fərdiyyət, sosiomədəni nəzəriyyələrdə uşağın inkişafı instinktlər, tələbatlar, hiss və emosiyalar, genetik amillər və bu zəmində formalaşmış fərdiyyətlə əlaqələndirilir (2, s.59). Belə ki, fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında sosial təsirlərlə yanaşı genetik amillər və tərbiyənin də rolu böyükdür. Uşağın ailə fərdləri ilə münasibəti, onu əhatə edən yaşlılar, yaşıdları ilə olan ünsiyyəti uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edir. Bu ünsiyyət məhz şəxsiyyətin formalaşmasının təməlini təşkil edir. Ünsiyyət zamanı formalaşmaqda olan şəxsiyyət təməl biliklərə, məlumatlara sahib olur. Dünyagörüşü artır, ətraf-alam, cəmiyyət, münasibətlər haqqında biliklərə yiyələnirlər. Uşağın psixikasının və şəxsiyyətinin inkişafında müəllim və tərbiyəçilərlə aparılan pedaqoji ünsiyyətin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Uşaq qrupunda ünsiyyətin əsas forması dialoqdur. Bu zaman uşaq öz fikrini çatdırmaqla bərabər, öz hissini, biliyini bölüşdürməyi öyrənir, onlarda əxlaqi şüur, mənlilik hissi formalaşır, uşaq şəxsiyyətinin müxtəlif keyfiyyət və xassələri yaranaraq inkişaf edir (3,s.75). Formalaşmaqda olan uşaq şəxsiyyətinə onu əhatə edən təsirlərin və genetik imkanların rolu danılmaz faktır. Xüsusilə formalaşmanın çox erkən vaxtlarında uşaq şəxsiyyəti bu təsirləri çox həssaslıqla mənimsəyir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tarixi şəxsiyyətdir. Ulu öndər elə bir şəxsiyyətdir ki, o bir tarix, sənəmə yaratmış və onun bəhrəsindən təkcə xalqımız deyil, bütünlükdə türk dünyası faydalanmaqdadır. Onun şəxsiyyəti dünyanın hər yerində uca tutulur və misilsiz xidmətləri tarixə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Heydər Əliyevin bir dahi şəxsiyyət kimi portreti bütün şəxslər üçün nümunə bir nümunədir. Hər bir fərdi əhatə edən mühit, sosial normalar, real qurduğu münasibətlər və düşüncələrində formalaşmış, oturmuş xəyali, ideal obrazlar, portretlər onun şəxsiyyətinin strukturunda silinməz bir iz qoyur. Bu baxımdan şəxsiyyətə bir başa və ya dolay yolla təsir edən hər bir faktor onun şəxsi keyfiyyətlərini istiqamətləndirir. Yetişməkdə olan gənc nəsil üçün Ulu öndərimizin əlçatmaz dahi bir şəxsiyyət kimi nümunəvi həyat yolu formalaşmaqda olan şəxsiyyətlərimizə misilsiz bir mirasdır.

Ədəbiyyat

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. (2002). Psixologiya. “Çinar- Çap”, 620s.
2. Limunət Əmrahlı. Nurangiz Rzayeva. (2015). Uşaq psixologiyası. Nurlar. Bakı. 342s.
3. Mirələm Vəliyev, Azər Mustafayev. (2013). İnşaf və yaş psixologiyası. Bakı, “Elm”, 297s.
4. Çələbiyev N.Z. (2015). Ailə psixologiyası, Bakı: Mütərcim, 424 s.
5. Həmzəyev M. (2003). Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 282 s.

ПОЛЬЗА АУДИОКНИГ ДЛЯ СТУДЕНТОВ

Farida Mehbalieva

Bakı Slavyan Universitetinin Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi

Xülasə

Audiokitablara aşıq olan çoxlu insan var. Amazondan yeni çap kitabları sifariş etməyi hələ də sevən bir çox insan olsa da, fiziki kitabdan daha çox səsli podkasta üstünlük verənlər var. Bəzi insanlar sevdikləri audiokitablara qulaq asanda oxuduqlarını başa düşmələrinin yaxşılaşdığını görür, digər insanlar isə audiokitablardan istifadə etdikdə çoxlu tapşırıqları yerinə yetirmək daha asan olur. İnsanların audiokitablara sevməsinin əsas səbəblərindən bəziləri hansılardır. Bəli, insanlar “audiokitab oxumaq” və “audiokitablara qulaq asmaq” deyirlər. Qəribədir, lakin məqbuldur. Audiokitabın dinləyərkən oxuna biləcəyini başa düşmək də vacibdir. Bu, yalnız audio deyil. Bu bloqu götürün, məsələn, onu audio-kitab kimi dinləyərkən oxuya bilərsiniz. O, mətəndən nitqə istifadə edir. Sırayın, yuxarıda, başlığın altındakı “Bu hekayəni dinləyin” düyməsini klikləyin. Bu yazını dinləmək 7 dəqiqə çəkir. Bununla belə, bunu 9x sürətlə dinləyə bilərsiniz!

Açar sözlər: audiokitab, dinləmək, diqqətin konsentrasiyası, ruhi sağlamlıq, zamanın idarə olunması

Summary

There are lots of people who have fallen in love with audiobooks. Even though there are many people who still love ordering new print books, there are some people who prefer an audible podcast over a physical book. Some people find that their reading comprehension improves when they listen to their favorite audiobooks, and other people have an easier time multitasking when they use audiobooks instead. What are some of the top reasons why people love audiobooks? Yes, people say “reading audiobooks” and “listening to audiobooks”. It’s weird but acceptable. It’s also important to understand that an audiobook can be read along while listening. It is not exclusively audio-only. Audiobooks help people with a wide variety of mental and physical benefits. Reading a good book can help people by addressing a wide variety of mental health issues. For example, some people who suffer from depression or anxiety find that their mental health issues are easier to manage with audiobooks. Furthermore, audiobooks can help people by taking care of their eyes. If you read a book from start to finish, you may start to develop a headache, and your eyesight might begin to suffer. With an audiobook, this is not necessarily an issue.

Key words: audio book, listening, concentration of attention, mental health, time management

Многие люди влюблены в аудиокниги. Это те, которые предпочитают звуковой подкаст бумажной книге. Некоторые обнаруживают, что их понимание прочитанного улучшается, когда они слушают свои любимые аудиокниги, а другим людям легче справляться с многозадачностью, когда вместо этого они используют аудиокниги. Каковы основные причины, по которым люди любят аудиокниги? Прежде чем мы начнем. Давайте кое-что проясним. Почему люди говорят, что читают аудиокниги? Да, люди говорят «читать аудиокниги» и «слушать аудиокниги». Это странно, но приемлемо. Также важно понимать, что аудиокнигу можно читать одновременно с прослушиванием. Это не только аудио.

1. Аудиокниги полезны для физического и психического здоровья. Аудиокниги помогают людям с широким спектром умственных и физических преимуществ. Чтение хорошей книги может помочь людям решить широкий спектр проблем психического здоровья. Например, некоторые люди, страдающие депрессией или тревожностью, обнаруживают, что их проблемы с психическим здоровьем легче решать с помощью аудиокниг. Кроме того, аудиокниги могут помочь людям, заботясь об их глазах. Если вы прочитаете книгу от начала до конца, у вас может начать болеть голова, и ваше зрение может начать страдать. С аудиокнигой это не проблема.

2. Аудиокниги могут помочь вам уснуть. Если вам трудно уснуть по ночам, вам может помочь аудиокнига. Когда вы слушаете аудиокнигу, вы расслабляете глаза, чего не можете сделать, читая физическую книгу. При прослушивании аудиокниги звук голоса обычно успокаивает, что может облегчить вам засыпание ночью.

3. Аудиокниги имеют те же преимущества, что и чтение. Несмотря на то, что многие люди любят читать книги, аудиокниги дают такое же преимущество. Оба варианта — отличный способ познакомиться с новым автором, расширить словарный запас и погрузиться в удивительный сюжет. Аудиокниги также являются отличным вариантом для повторного чтения. Вы можете обнаружить то, что не заметили в первый раз.

4. Аудиокниги помогут вам с тайм-менеджментом. Когда вы читаете физическую книгу, вы не можете делать ничего другого. Если вы любите книги и хотите читать их во время тренировки или в дороге, вы не можете. Вам нужно держать книгу в руке, независимо от того, научно-фантастическая это книга или книга по саморазвитию, и перелистывать физические страницы. С аудиокнигой вы можете одновременно заниматься чем-то другим. Вы можете убирать дом, водить машину или работать во дворе. Прослушивание аудиокниг позволяет экономить время в течение дня.

5. Аудиокниги улучшают ваши навыки грамотности. Возможно, вы потратили время, сосредоточившись на навыках грамотности во время собраний книжного клуба, и аудиокниги помогут вам значительно улучшить их. Вы можете заметить моменты сюжета, которые иначе могли бы не заметить, и, слушая рассказчика, интонации голоса могут вести вас по книге, помогая вам открывать новые вещи, которые вы могли бы упустить из виду. Используйте аудиокниги, чтобы улучшить свои навыки понимания.

6. Аудиокниги могут уменьшить негативное мышление. Аудиокниги также являются отличным способом уменьшить негативное мышление. У многих людей проблемы с психическим здоровьем возникают из-за негативных моделей мышления. Сосредоточившись на чем-то другом, например на аудиокниге, людям легче отложить в сторону эти негативные модели мышления, вместо этого сосредоточившись на позитивных моделях мышления.

7. Аудиокниги развивают беглость речи. Изучающие язык также могут использовать аудиокнигу для улучшения беглости речи. Если вы хотите свободно говорить на другом языке, единственный способ сделать это — слушать, как на нем говорят другие люди. Вы можете уловить то, чего не заметили в учебнике, поэтому вы можете использовать аудиокниги, чтобы помочь вам выучить второй язык. Возможно, вы даже захотите попрактиковаться в разговоре во время пауз в аудиокниге.

8. Аудиокниги улучшают критические навыки слушания у детей. Еще одним преимуществом прослушивания аудиокниги является то, что она может помочь развить навыки слушания у детей. Аудиокниги – отличный способ для детей выучить новые слова, развить навыки грамотности и повысить уровень владения языком. Есть даже много детей, у которых проблемы с чтением, и которые могут значительно улучшить свой уровень чтения, слушая аудиокниги. Это даже отличный способ выучить второй язык, например испанский или французский.

9. Аудиокниги улучшают ваше внимание. Есть много людей, которые ищут способы улучшить свое внимание. Аудиокниги помогут вам в этом. Сегодня у людей более короткая продолжительность концентрации внимания, чем когда-либо в прошлом. Слушая аудиокниги, вы тренируете себя концентрировать внимание в течение более длительного времени. Так вам будет легче сосредоточиться на других задачах в будущем. Если вы продлеваете продолжительность концентрации внимания, слушая аудиокниги, вы также можете удлинить свое внимание в классе или на работе. Это особенно полезно для людей с ограниченными возможностями обучения, которым необходимо практиковать концентрацию.

10. Вы посещаете другой мир. Если вас интересует расшифровка загадочных миров, то вам может помочь аудиокнига. Есть удивительные миры, о которых вы никогда не узнаете, если не будете слушать аудиокниги. Многие поставщики аудиокниг даже добавляют звуковые эффекты, которые делают его еще более интересным. Используйте аудиокниги, если хотите узнать о новых местах.

ELMI TƏDQIQAT - GƏNC MAGİSTRANTLARIN HAZIRLANMASINDA ƏSAS PRİNSİP KİMİ

Almas Məmmədova

Bakı Slavyan Universiteti pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Summary

Language Policy in Azerbaijan achieved the work done in the field of national education, development of science and its establishment only after the establishment of our national independence. The most necessary knowledge is systematically taught and studied at the level of higher education. Currently, new approaches to higher education and its content are required. In order to improve the quality of education in higher schools, educational leaders, scientists, methodical teachers should approach their tasks and directions of their scientific-methodical work more seriously. In this case, the main responsibility falls on a trained teacher who can build a modern lesson and its motivation. The teacher ensures that this mission is fulfilled as the main bearer.

Key words: Science, research, learning theory, lesson, pedagogical process.

Резюме

Работа, проделанная в области языковой политики, национального образования, развития науки в Азербайджане и ее строительства, была проведена только после установления нашей национальной независимости. Это зависит от построения в Азербайджане светского государства, модернизации общества, образования и воспитания молодежи. Самые необходимые знания систематически преподаются и изучаются на уровне высшего образования. В настоящее время требуются новые подходы к высшему образованию и его содержанию, поэтому в целях повышения качества образования руководители образования, ученые, преподаватели-методисты должны более серьезно подходить к своим обязанностям и направлениям своей научно-методической работы. Основная ответственность в этом случае ложится на подготовленного учителя, который может построить современный урок, его мотивацию и содержание. Учитель обеспечивает выполнение этой миссии как главный носитель.

Ключевые слова: наука, исследование, теория обучения, урок, педагогический процесс.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən bəşəriyyət öz inkişafında yeni mərhələyə-informasiya cəmiyyətinə qədəm qoydu. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, elmi-texniki fəaliyyətin nəticələri reallaşdırmaq və tətbiq etməklə köklü şəkildə dəyişikliklər yaratdı, elm və təhsil qarşısında da yeni tələblər irəli sürdü. UNESCO XXI əsr təhsil əsrini elan etdi. Bu, dövlət, cəmiyyət və təhsil müəssisələri qarşısında prinsiplər olaraq yeni vəzifə - təhsil sənayesinin yaradılmasının vəzifəsini qoyur. Cəmiyyət inkişafının müasir dövrünün xarakterik xüsusiyyəti dünyanın bir çox ölkələrində açıq informasiya cəmiyyətlərinin yaradılması prosesidir. İnformasiyaların (biliklərin) yaradılması... ötürülməsi və yayılması dünyanın ayrı-ayrı ölkələrin inkişafının aparıcı sektoru, mədəni tərəqqinin lokomotivinə çevrilir. Elektron informasiya resurslarının sürətlə artması, informasiyalarının sərbəst yayılması, sərbəst çıxışın olması, informasiya cəmiyyətinin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindədir. Burada elm və təhsil müasirliyin başlıca məhsuldar qüvvəsi hesab olunur (Kərimov Y.Ş., 2007).

Dövlətin elm və təhsil sahəsində qəbul etdiyi dövlət sənədləri birmənalı forma və məzmununda onun inkişafı sahəsində fasiləsiz olaraq tətbiq edilir, yeniləşdirilir və yeni məzmun alır. İlk öncə, təhsilin əvvəlki pillələrində, sonra isə ali məktəbdə bu yeniliklər tətbiq olunmağa başlayır. Yeni elmi-metodik prinsiplər, tələblər, metodlar və iş üsulları yaranır. Bu prosesdə daşıyıcı rol oynayan alimlər, metodistlər və müəllimlər yaxından iştirak edirlər. Müəllimlərin başlıca vəzifəsi tədris prosesində yüksək yaradıcı potensiala malik elmi-tədqiqat mühiti yaratmaqdır. Buna müəllimin öyrənmələr üçün yaratdığı təlim mühiti deyilir.

Tətbiq olunan yeni elmi təlim texnologiyalar, texniki vasitələr, bugünkü hazırlıqlı müəllimlə tələbənin qarşılıqlı imkanlarını xeyli genişləndirir. Hər iki tərəf maraqlar üzərində öz işinə məsuliyyətlə yanaşır, onun həlli problemləri üzrə tədqiqat aparmağa yönəlir. Doğru seçilmiş, mövzuya uyğun təlim metodları, iş üsulları tədqiqatın aparılmasına istiqamət verir. Qarşıya qoyulmuş mövzunun həllinə ona tətbiq olunan standartların reallaşdırılması keyfiyyətli nəticəyə təsir edir. Deməli, təlim prosesinin qanunauyğunluqları, təlim sisteminin komponentləri, mərhələli və sistemli tədqiqatları, didaktikanın fakt və hadisələri ilə davamlı əlaqədə istifadə olunur, keyfiyyətli nəticə əldə edilir. Bu proses magistratura pilləsində daha geniş məzmununda, müstəqil tədqiqat aparmaqla həyata keçirilir.

Magistratura pilləsində dərsin hər bir mövzusu tədqiqatla aparılır. Tədqiqata cəlb olunan mövzu dəqiq müəyyənləşdirilir. Tədqiqata, axtarışlara yönəlmiş təlim prosesi pedaqoji prosesin əsasına çevrilir. O, quruluşuna görə müəllimin və tələbənin birgə fəaliyyətindən asılıdır. Pedaqoji proses öz məqsədi, vəzifələri, məzmunu, qanunauyğunluqları, prinsipləri, metodları müəllim və təhsil alanların qarşılıqlı təsir formaları sayəsində əldə olunmuş nəticələri ilə xarakterizə olunur. Tələbəyə verilən bilik və bacarıqlar müəllimin psixoloji dəstəyi sayəsində yerinə yetirilir, nəticənin alınması, onun müstəqil tədqiqat apara bilməsi, ədəbiyyatları müasir tələblər baxımından təhlil edə bilməsi işi ilə tamamlanır. Hər bir tədris fənnin ayrı-ayrı mövzularının elmi biliklərlə əlaqəli öyrədilməsi təlim prosesinin məqsədinə uyğunlaşdırılır. (Hər bir fənnin tədrisi proqram tələbinə uyğun tərtib olunmuş sillabuslar əsasında tədris edilir.) Bu proses tələbəni elmdə həll edilməmiş problemlərin, tələblərin, buraxılmış boşluqların dairəsinə daxil etməklə mübahisəli mövzuların üzə çıxarılmasına şərait yaradır. İlk tədqiqata başlayan gənc magistrant tədqiqatında irəli sürdüyü fərziyyə, konsepsiya və nəzəriyyə, onun tətbiqi üzrə aparılan praktik işləri, elmi fikrin bu sahədə yeniliyin üzə çıxmasına səbəb olur. Yeni nəticələr, yeni təkliflər alınır. Tətbiq edilmiş yeni elmi nəzəriyyə isə elmi fikrin yaranmasının məntiqini formalaşdırır. Nəticədə elm (tədqiq edilmiş sahə üzrə-metodika üzrə) inkişaf edir. Onun məzmunu zamanın tələbinə görə yenilənir, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını formalaşdırır, onu daha da həvəsləndirir, yeni tədqiqatlara istiqamətləndirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 28 iyul 2022-ci il tarixində imzalanmış Fərmanın 3.1-ci bəndində qeyd edilmiş “Elm və Ali təhsil üzrə Dövlət agentliyi” məhz yuxarıda göstərdiyimiz problemləri-elmin, təhsilin, tədris prosesinin, təlim metodlarının hər bir mövzuya aid (bu sahədə öz həllini gözləyən hər bir problemə aid) iş növlərinin düzgün seçilməsi, tətbiqi və yerinə yetirilməsi sahəsində konkret problemlərin həllinə istiqamət verəcək. Ondan irəli gələn məsələləri - elm və təhsil işçiləri, alimlər, yaradıcı müəllimlər, metodistlər qarşısında bir vəzifə kimi qoyacaq. Elmlə istehsalat arasında belə bir qarşılıqlı əlaqə, vəhdət olmadan təhsildə istənilən nəticələrə nail olmaq olmur. Pedaqoji nəzəriyyənin elmi məzmununda təlim, tədris prosesində bir-biri ilə əlaqəsi inkişafın aparıcı prinsipidir. Elmi ideyalar təcrübədən yaranır. Pedaqoji nəzəriyyə və təcrübənin qarşılıqlı əlaqəsi tədris prosesində müəllim tərəfindən həyata keçirilir (AR-nın “Təhsil sahəsində İslahat Proqramı, 2005).

Yeni ideyaları həyata keçirən, və yaxud yeni-yeni nəaliyyətlərə istinad edən, onu reallaşdıran bugünün müəlliminin didaktik prinsipləri, metodları, məlum metodik müddəaları, tövsiyələri başa düşməklə konkret şəraitdə yaradıcı şəkildə tətbiq edə bilməsi, pedaqoji bacarıqlarını öyrədə bilməsi, yüksək nəticə əldə etməyə kömək edir. Yüksək nəticə verməklə yanaşı, həm də bu iş davamlı olmalıdır. Yenilikçi novator müəllim yeni tədqiqat mövzusu (dərsin hər bir mövzusuna) aid olan motivasiyanı təşkil etmək üçün yeni təlim metodlarını prinsip və tələbləri, forma və vasitələri rahatlıqla seçə bilir. Həmişə məlum olan didaktik sistemi, metod və priyomları, tələbləri, forma və vasitələri dəyişə bilir. Pedaqoji ustalığı olan müəllim bu prosesi uğurla həyata keçirir.

Ən zəruri biliklər, bildiyimiz kimi, bakalavr pilləsindən sonra magistratura pilləsində sistemli olaraq davam etdirilir. Biliklərin elmi əsasları, pedaqoji, metodoloji, psixoloji prinsiplər üzərində qurulması öyrədilir, tədqiq edilir. Hazırda ali təhsilə, onun məzmununa da yeni yanaşmalar tələb olunur. Təhsilin məzmununa yeni yanaşmalar, elmlə təhsilin birgə sintezi və sonra tədqiqatın aparılması (proqramda olan hər bir mövzunun bu müstəvi üzərində öyrədilməsi), tətbiq edilən metod və üsulları müəyyən etmək tədris prosesinin əsasını təşkil edir. Bunun üçün ali təhsil müəssisələrinin təhsil-tədqiqat-innovasiya mərkəzlərinə çevrilməsinə dəstək verən və mütəxəssis hazırlığını təmin edən ali təhsil standartlarının hazırlanması bugünkü günün ən prioritet, vacib məsələsi olmalıdır. Hazırda davamlı olaraq cəmiyyətin və iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun hər bir ixtisas üzrə müasir kurikulumların işlənməsi, təhsilin məzmununa tətbiqi, elmi-tədqiqat sahəsində yüksək hazırlığı və elmi-pedaqoji fəaliyyət üzrə mükəmməl səviyyəyə yiyələnməyi təmin edən müasir təhsil standartlarının hazırlanması ilə bağlı ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir, yeni elmi tədqiqatlara yol açılır.

Müasir müəllim araşdırmalar aparmağı bacarmalı, müasir təhsil, tərbiyə, inkişaf texnologiyalarından baş çıxarmalı, informasiyavermə, təşkilətmə, qiymətləndirmə, nəzarətmə və korreksiya funksiyalarını bilməli, tədqiqatçılıq keyfiyyətinə malik olmalıdır. İnsanın kamilləşməsi, şəxsiyyət kimi formalaşması, inkişafı müəllimdən asılıdır. Müəllim təhsilalanların hisslərinə, şüuruna və dav-

ranışına təsir göstərir. Bu təsir nəticəsində insan dəyişir, özünü dərk edir, müəllim insanı yetişdirir, onun əxlaqını formalaşdırır (Məmmədova A.İ., 2021).

Təhsil sahəsində konseptual sənəd olan Milli Kurikulum - Ana dili fənn kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq yeni məzmunlu dərsliklər tərtib olunur. Tədqiq edilən yeni təlim metodları tədrisin mahiyyətini açır, aparılacaq tədqiqata (mövzulara uyğun) istiqamət verir. Fənlərin tədrisi prosesində gənc tədqiqatçılar, magistrantlar ali məktəbdə yeni proqram və dərsliklərin məzmununu, tədris zamanı tələb olunan ümumdidaktik prinsipləri, təlim proseslərindən irəli gələn metod və yolları öyrənir, müstəqil işləmək bacarıqlarına yiyələnirlər. Bu iş yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanması üçün zəmin yaradır. Azərbaycan dilini öyrənmək və öyrətmək yollarını, onun metodikasını, nəzəri təcrübü cəhətdən bələd olmaq, onları gələcəyin hazırlıqlı müəllimləri-qurucusu kimi, metodist kimi yetişdirməkdir.

Magistratura pilləsində təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün təhsil rəhbərləri-alimlər, metodist müəllimlər öz vəzifələrinə, elmi-metodiki işlərinin istiqamətlərinə daha ciddi yanaşmalıdırlar. Çünki cəmiyyətin inkişafını onun əsasını təşkil edən ən əsas amil təhsilin keyfiyyətidir. Sürətlə dəyişən dünya və onun təhsil qarşısında qoyduğu vəzifələr bunu tələb edir. Qeyd etdiyimiz yeni, elmi-metodiki prinsiplər əsasında qurulan tədqiqatlar magistratura hazırlığında elmi əsas ola bilər. Elm və təhsilin birgə sintezi, onun yaratdığı sənaye imkanları bu sahənin inkişafında əsas ola bilər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”. Azərbaycanda təhsil siyasəti (1998-2001) (2005). I kitab. Bakı, Çarşıoğlu,.
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum). “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 2007, №2. Konsepsiyalar. www.edu.gov.az
3. Cəmilov M. (2012). Təhsilin inkişafı: Müasir meyillər və istiqamətlər. Elmi-kütləvi jurnal, №1.
4. Kərimov Y.Ş. (2007). Seçilmiş əsərlər. (II cild) Bakı, Pedagogika, 432 s.
5. Məmmədova A.İ. Ali məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi metodikasının məzmununa yeni yanaşmalar. Ali məktəbdə təlim prosesinin mahiyyəti və vəzifələri. (2021). Bakı, Zəngəzurda, 100 s.
6. Veysova Z. (2013). Fəal interaktiv təlim texnologiyası psixoloji mexanizmləri və quruluşu haqqında. Kurikulum jur., №2.

TƏHSİL XALQIMIZIN BU GÜNÜ, SABAHİ VƏ GƏLƏCƏYİDİR

İsmət Məmmədova

ADPU-nun İbtidai təhsilin pedaqogikası kafedrasının dosenti

Summary

Like the countries of the world, the Azerbaijan state, which is experiencing its independence, also set itself the goal of solving its political and economic problems. The successful solution of the transition to the Latin script alphabet laid the groundwork for the transition of our country to a new stage in the field of education, to the stage of application of training technologies to the general education system. Social processes that promote the possibility of society have a special effect on the development of personality and make important demands. Every democratic society forms the personality's ability to think independently, freedom of speech and opinion, responsible and critical thinking, the ability to understand one's rights and duties

Key words: knowledge, identity, self-actualization, society, pedagogical, education

Резюме

Как и страны мира, Азербайджанское государство, переживающее свою независимость, также поставило перед собой цель решить свои политические и экономические проблемы. Успешное решение вопроса о переходе на латиницу заложило основу для перехода нашей страны к новому этапу в сфере образования, к этапу применения технологий обучения в системе общего образования. Социальные процессы, способствующие развитию общества, оказывают особое влияние на развитие личности и предъявляют важные требования. Каждое демократическое общество формирует у личности способность к самостоятельному мышлению, свободу слова и мнений, ответственное и критическое мышление, способность понимать свои права и обязанности

Ключевые слова: познание, идентичность, самоактуализация, общество, педагогическое образование

“Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması bütövlükdə təhsilin müasir səviyyədə qurulmasının əsas istiqamətlərindən biri kimi daim diqqət mərkəzində olacaqdır”.

İlham Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin görkəmli dövlət xadimi kimi fəaliyyəti ictimai həyatın bütün sahələrində iqtisadiyyatda, mədəniyyətdə, elm və təhsildə, təsərrüfatda, ictimai şüurda sərbəstlik, azadlıq və müstəqillik ideyalarının formalaşmasına yönəlmişdir. Bu ideyaların həyata keçməsi Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi formalaşmasının ideya bazasını təmin etmişdir. Ulu öndərin zəngin nəzəri irsində və fəaliyyətində təhsil məsələləri də önəmli yer tutur.

Ulu öndərimiz bütün fəaliyyəti boyu təhsil sahəsi, diqqət və qayğısını əsirgəməmiş cəmiyyətdə yüksək bilik, intellektual və elitar təbəqənin formalaşmasına çalışmışdır. Görkəmli dövlət xadimi deyirdi: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq hər şeydən çox təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, bütün imkanlar yaratmalıdır”. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində fasiləsiz təhsil sistemi yaradılır ki, bu da insana öz təhsil səviyyəsini uzun müddət, bu ona nə qədər zəruri olarsa, uzatmağa imkan verir. Xalq təhsil sistemi insan həyatının bütün dövrünü dünyaya göz açdığından ta qocalanadək əhatə etməlidir. Hər bir insanın təhsilinin tərkibi və təkrarsızlığı onun həyat fəaliyyəti boyunca yaranır və onun xüsusiyyətləri şəxsiyyətin təbii imkanlarının təkrarolunmazlığı və ətraf aləminin vəziyyətinin bütün toplumu ilə müəyyən edilir.

Təhsil sözün geniş mənasında müasir aləmlərin çoxu tərəfindən dərin insaniləşmə prosesi insanın bioloji təbiilikdən əmək və yaradıcı proseslərdə öz qabiliyyətini, bunlar əsasında ətraf aləmin nəcibləşməsi və dəyişməsinin göstərə bilən yetkin şəxsiyyətə çevrilməsi olur. Bu mənada şəxsiyyətin təhsili-obrazın qazanılması cəmləşməsi təşəkkülü, inkişafı, daha sonra təkrarolunmaz cizgilərin cıllanmasıdır. Ona görə də təhsil prosesi bütün ömür boyu insana bilər. Təhsilin humanistləşməsi onun inkişafının aparıcı tendensiyası təhsilin insana müraciəti kimi, onun fərdililiyinin təzahürü və inkişafı üçün şəraitin yaradılmasıdır. O, insanın öz təkrarsızlığı itirmək, həyatdan, təbiət və mədəniyyət aləmindən ayrı düşmək, təcrid olunmaqdan qoruyur, insanın ali tələbatlarının maksimal öyrənilməsinə istiqamətlənir, özünü aktuallaşdırma, dini, sosial və peşə təşəkkülündə görməkdir.

Pedaqoji təhsilin humanistləşdirilməsi öz tələbatları, motivləri, məqsədləri, münasibətləri ilə gələcək müəllim şəxsiyyətinin ali məktəbdə pedaqoji prosesin ali dəyər kimi şərtlənir. Təhsil sisteminin əsasını təşkil edən mühüm müddəaları və prinsiplərin qanunauyğun şəkildə qanunvericiliyin və müttəfiq respublikaların, xalq təhsilin əsaslarında öz əksini tapır. Pedaqoji təhsil cəmiyyətin və dövlətin bütün sahələrində fəaliyyət göstərən kadr hazırlığında peşə keyfiyyətini müəyyən edir. Həmçinin, pedaqoji təhsil sistemi təkcə xidməti deyil, həm də qabaqlayıcı vəzifəni təhsilin fasiləsiz inkişaf edən sistemi üçün kadrlar hazırlayır. Pedaqoji təhsilin müasir sistemi dinamik inkişaf edən sistem olub, açıqlıq, çoxpilləlilik, çoxvəzifəlilik və çevikliyi ilə seçilir.

2009-cu ildə qəbul edilən bu sahədə görüləcək işlərin proqram sənədlərini respublikanın təhsil sistemi qarşısında yeni üfəqlər açmışdır. Respublikamızın təhsil sisteminin quruluşu ona daxil olan müəssisə və obyektlərin məzmunundan ibarətdir. Bütün təhsil müəssisələri, təlim-tərbiyə prosesi ilə məşğul olan və təhsil xidmətləri göstərən digər qurumlar təhsil fəaliyyətini və onun inkişafını təmin edən elmi-tədqiqat institutları və informasiya mərkəzləri layihə-istehsal, ictimai iaşə, tibbi-profilaktik və əczaçılıq strukturu, sağlamlıq kompleksləri, mədəni-maarif müəssisələri və təşkilatları, kitabxanalar, yataqxanalar və digər infrastruktur obyektləridir. Təhsili idarəetmə orqanları və onların taleyində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlardır. Təlim prosesində yüksək müvəffəqiyyətlər əldə etmək üçün təhsilin məzmununu nələrdən ibarət olması buna tələblər verilməsini təmin etmək lazımdır. Bunları aydınlaşdırmaq üçün ilk növbədə təhsilin məzmunu anlayışının mahiyyətinə nəzər yetirmək lazımdır. Hazırda təhsilin məzmunu anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Təhsilin məzmunu dedikdə, pedaqoji cəhətdən uyğunlaşdırılmış elmi biliklər sistemi bunlarla bağlı praktik bacarıq və vərdislər başa düşülür. Həmçinin təhsil məzmunu bir sıra elementlərdən ibarətdir. Bunlara şagirdlərin idrak fəaliyyəti intellektual bacarıq və vərdislər əsasında yaranan praktik fəaliyyət, yaradıcı fəaliyyət və ətraf mühitə, cəmiyyətə, əxlaq normalarına, dinə və s. münasibətlərin formalaşması daxildir. Təhsilin məzmununun bu elementləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Sosial təcru-

bənin bu elementlərinin mənimsənilməsi insana nəinki yaxşı icraçı, həmçinin müstəqil bir yaradıcı olmağa imkan verir. Təhsilin məzmununu bir sıra elmi-pedaqoji tələblərə cavab verir.

Cəmiyyətin ictimai həyatında baş verən qlobal dəyişikliklər və inkişaf yenilikləri təhsilin məzmununda əks olunmalıdır. Elm və texnikanın yüksək sürətli inkişafı təhsilin məzmununun da öz əksini tapmalıdır. Şagirdlərin yiyələnmələri olduqları bilik, bacarıq və vərdişlər dövrün tələbləri ilə səsleşməlidir. Təhsilin məzmunu şagirdlərin psixoloji imkanları ilə əlaqədar nəzərə alınmalıdır. Mədəniiyyət və incəsənətdə baş verən yeniliklər təhsilin məzmunu da öz əksini tapmalıdır. Dünya dövrləri kimi müstəqilliyini yaşayan Azərbaycan dövləti də öz siyasi və iqtisadi problemlərinin həllini də məqsəd kimi qarşıya qoydu. Latin qrafikalı əlifbaya keçidin müvəffəqiyyətli həlli ölkəmizin təhsil sahəsində yeni mərhələyə, təlim texnologiyalarının ümumtəhsil sisteminə tətbiqi mərhələsinə keçməsinə zəmin yaradı. Cəmiyyətin imkanına təkan verən sosial proseslər şəxsiyyətin inkişafına da xüsusi təsir göstərir və mühüm tələblər irəli sürür. Hər bir demokratik cəmiyyət şəxsiyyətin müstəqil düşünmə qabiliyyətini söz və fikir azadlığını məsuliyyətli və tənqidi düşünmə öz hüquq və vəzifələrini dərk etmə bacarığını formalaşdırır. Cəmiyyətin inkişafının istiqamətverici qüvvəsinə çevriləcək gənclərdə belə bir düşüncə tərzinin formalaşdırılması üçün isə milli maraqlara cavab verə biləcək təhsil sisteminin yaranması da bu günün aktual problemi kimi qarşıda durur. Dəyişən dünyanın reallıqlarından kənarda qalmamaq prinsiplərinə əsaslanmaqla müasir tələblərə cavab verən yeni təlim metodlarının tətbiqi də öz aktuallığını daim qoruyub saxlayır. Bu səbəbdən təlim müasir şagirdi dövrünün həyatına hazırlamalıdır. Hər bir cəmiyyətin tam halda mövcudluğunu və inkişafını onun təhsil sistemi təmin edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası milli maraqlar uyğun təhsil sistemi qurmaq imkanı əldə etdikdə də keçid dövründə formalaşan, yeni ictimai mehit, yeni dəyərlər sistemi öyrənilmədən, yeni meyarlar formalaşdırılmadan müasir tələblərə cavab verən yeni təhsil sistemindən təlim-tərbiyə prosesindən mümkün deyildir.

Bəşəriyyət tarix boyu təhsillə inkişaf etmiş və təhsillə də inkişaf edəcəkdir. Təhsil mövcud təhsil sisteminin hər bir pilləsində müvafiq zaman çərçivəsində nəzərdə tutulan həcmdə qazanılan bilik-bacarıq və vərdişlərin vasitəsilə intellektin əqli və fiziki cəhətdən inkişaf etdirilməsidir. Təhsil sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq, vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və nəticəsi, təhsil müəssisəsinin verdiyi təlimdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). Bakı, 12 s.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil haqqında Qanunu. (2013). Bakı, 63 s.

TƏHSİL SİSTEMİNİN RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYASI

Tamara Məmmədova

Bakı Slavyan Universitetinin Riyaziyyat və informatika kafedrasının dosenti

Summary

Many higher education institutions are currently implementing a digital transformation, within which a digital educational space is being created, digital learning technologies are being created, organizational and social processes are changing. The article considers current trends in the development of digital education. In the modern world, digital education is necessary and plays an important role, and its proper organization is also very important. With the correct organization of the educational process, the maximum assimilation of knowledge occurs. The article also states that an unconditional rejection of advanced digitalization would mean huge losses for education.

Key words: *education system, educational process, digital education, digital educational environment, digital tools.*

Резюме

Многие высшие учебные заведения в настоящее время внедряют цифровую трансформацию, в рамках которой происходит создание цифрового образовательного пространства, цифровых технологий обучения, изменение организационных и социальных процессов. В статье рассмотрены современные тенденции развития цифрового образования. В современном мире цифровое образование необходимо и играет важную роль, а также очень важна правильная его организация. При правильной организации образовательного процесса происходит

максимальное усвоение знаний. В статье так же говорится, что безоговорочный отказ от передовой цифровизации означал бы огромные потери для образования.

Ключевые слова: система образования, образовательный процесс, цифровое образование, цифровая образовательная среда, цифровые инструменты.

«Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir. Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz».

Heydər Əliyev

«Rəqəmsal transformasiya ölkəmizin davamlı inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindəndir».

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Tədris prosesini daha şəffaf və səmərəli etmək üçün bir sıra təhsil müəssisələri rəqəmsal texnologiyalara müraciət edirlər. Təhsil sisteminin rəqəmsal transformasiyası, ilk növbədə, məktəblərin və ali təhsil müəssisələrinin hər kəs üçün təhsil və tədris materiallarının əlçatanlığını artırmaq üçün nəzərdə tutulmuş müasir rəqəmsal texnologiyalarla təchiz edilməsini nəzərdə tutur. Qeyd edək ki, təhsilin rəqəmsallaşması və distant onlayn-təhsil eyni şey deyil. Rəqəmsallaşma anlayışı daha genişdir. Bu, həm uzaqdan, həm də birbaşa məktəbdə və ya universitetdə elektron təhsil üçün müxtəlif proqramların, tətbiqlərin və digər rəqəmsal resursların istifadəsi deməkdir. Bundan əlavə, rəqəmsallaşma təkcə təhsil proseslərinə deyil, həm də təşkilati proseslərə aiddir. Təhsilin rəqəmsallaşması bir neçə mərhələdən keçib, və mərhələlərin hər birində bu termin müxtəlif prosesləri ifadə edib. 80-ci illərin ortalarında – 90-cı illərin əvvəllərində rəqəmsallaşmanın ilk dalğası kompüter savadlılığını inkişaf etdirməyə yönəldi və məktəblərdə, universitetlərdə ilk kompüter siniflərinin meydana çıxmasını əhatə etdi. İkinci mərhələdə, 2000-ci illərin ortalarından tədris prosesinə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqindən danışmağa başladılar. Üçüncü - müasir mərhələdə, təxminən 2018-ci ildən biz artıq rəqəmsal transformasiyadan - təhsildə, bütün proseslərdə rəqəmsal texnologiyalardan istifadədən danışırıq. Təhsilin rəqəmsal transformasiyası zamanı planlaşdırılmış təhsil nəticələri və təhsilin məzmunu yenilənir: insanların həyatında rəqəmsal sərəfşələrə çox böyük ehtiyac yaranır, artıq bir çox insanların işini rəqəmsal texnologiyalarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu isə o deməkdir ki, uşaqlar məktəbdə rəqəmsal texnologiyalardan düzgün istifadə etməyi öyrənsələr daha yaxşıdır; pedaqoji metodlar və tədris texnologiyaları, çünki rəqəmsal mühitdə dərslər sinifdəki ənənəvi dərslərdən bir çox cəhətdən fərqlənir; tədris işinin təşkili, onun üçün alətlər və bu prosesin idarə edilməsi.

Azərbaycan Təhsil İnstitutunun direktorunun sözlərinə görə, gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara məktəb yaşından rəqəmsal sərəfşələrin aşılmasına diqqət yetirilməsini, indikindən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bacarıqların, ixtisasların və peşələrin verilməsini vəzifə kimi müəyyən edir. Başqa sözlə, rəqəmsal alətlərdən istifadə dəb məsələsi deyil, ehtiyacdır. Məktəb məzunu, daha çox universitet məzunu müasir dünyada həyata hazırlanmalıdır. Digər tərəfdən, ibtidai sinif şagirdləri (hətta uşaq bağçası) rəqəmsal texnologiyalarla artıq tanışdırlar. Fakt odur ki, hər bir yeni nəsil rəqəmsal mühiti daha dərinlən öyrənir. Təhsil sistemləri isə artıq tələbələrin gündəlik vərdişlərinə uyğunlaşmalıdır, bu vərdişlərin çoxu isə rəqəmsaldır. Lakin, təhsilin rəqəmsallaşması o demək deyil ki, elektron alətlər bütün təhsil mühitini, hətta müəllimləri əvəz edəcək. Tədqiqat nəticələri bunun əleyhinədir - öyrənmənin oflayn və qismən onlayn qurulduğu formatlar, bir qayda olaraq, tam distant təhsildən və müasir rəqəmsal alətlərdən mütləq imtinadan daha effektivdir. Təcrübə göstərir ki, keyfiyyətli təhsil həmişə müəllim və tələbə yoldaşları ilə canlı qarşılıqlı əlaqə təcrübəsini nəzərdə tutur. Bu gün təhsildə rəqəmsal texnologiyaların effektivliyi ən azı aşağıdakı əsas istiqamətlərdə təsdiq edilmişdir: bütün digər sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də rəqəmsallaşma təşkilati vəzifələri asanlaşdırır; rəqəmsallaşma məktəblilər və tələbələr üçün təhsili daha rahat edir. Təhsilin ölkəmizdə rəqəmsallaşdırılması müxtəlif səviyyələrdə uğurla davam edir. Əsas problemlər arasında tədqiqatçılar aşağıdakıları qeyd edirlər: şəhər və kənd məktəblərində internetin və lazımı avadanlıqların əhatə dairəsi və keyfiyyət baxımından qeyri-bərabər paylanması; müəllimlər və

universitet professorları arasında texnologiya və xüsusi proqram təminatı ilə işləmək bacarığının olmaması; rəqəmsal alətlər üzrə praktiki və səmərəsiz təkmilləşdirmə kursları; təhsil müəssisələrinin rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilmiş pedaqoji həllərə diqqət yetirilməməsi; müəllimlər tərəfindən yeniliklərə inamsızlıq; məsafədən tələbələr arasında aldatma tezliyinin artırılması.

Dövlət məktəblərindən və universitetlərdən kənarda rəqəmsallaşma son illərdə daha sürətlə inkişaf edir. Məsələn, yetkin insanlar əlavə təhsil üçün oflayn kursları deyil, onlayn kursları daha çox seçirlər. Bu rahatdır və əvvəllər işdə məşğul olduğu üçün belə imkanı olmayanlar üçün təhsil almağa imkan verir. Məktəblilər isə daha çox ənənəvi oflayn formatda olan əlavə dərslərdə iştirak edirlər, lakin onların arasında onlayn repetitorların və onlayn platformaların xidmətlərindən istifadə edənlərin nisbəti də artır. Təhsilin rəqəmsallaşmasının kifayət qədər real problemləri var. Məsələn, rəqəmsallaşmada iki faktor bu sahədə hər hansı bir layihə üçün maneəyə çevrilir.

Birincisi, əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsinin onlayn öyrənmə üçün lazım olan kompüter və ya digər qadjetlərə və yüksək keyfiyyətli internetə malik olmamasıdır.

İkincisi, internetdən və rəqəmsal resurslardan istifadədə kifayət qədər təcrübəsi olmayan insanların onlayn təhsil alması çətinidir. Kimsə rəqəmsallaşmanın faydalı imkanlarından xəbərsizdir və smartfondan yalnız əyləncə üçün istifadə edir, bəziləri isə hətta müxtəlif faydalı funksiyalardan xəbərdar olsa da, kənar yardım olmadan proqram və proqramlarla işləməyi öyrənmə bilmir.

Digər tərəfdən, rəqəmsallaşmanın qeyd-şərtsiz rədd edilməsi təhsil üçün böyük itkilər demək olardı. Odur ki, təhsildə elektron vasitələrdən tamamilə imtina etmək, distant təhsili və sinifdə qadjetləri qadağan etmək çağırışlarının arxasında şagird və müəllimlər üçün yenilikdən psixoloji imtina kimi görünür.

Ədəbiyyat

1. Вайндорф-Сысоева М.Е., Субочева М.Л. (2018). «Цифровое образование» как системно-образующая категория: подходы к определению // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика. No 3. С. 25–36.
2. Кондаков А.М., Костылева А.А., (2019). Цифровое образование: от школы для всех к школе для каждого, Вестник РУДН. Серия: Информатизация образования, Vol. 16 No. 4 295–307.
3. Sergis S., Sampson D.G., Giannakos M. (2017). Enhancing Student Digital Skills: Adopting an Ecosystemic School Analytics Approach // Proceedings of IEEE 17th International Conference on Advanced Learning Technologies, ICAIT. Pp. 21–25.
4. <https://sia.az/az/news/social/1042015.html>

İDMANDA İDARƏETMƏ MÜHİTİ

Müjkan Məmmədzaadə, Zeynəb Abbasova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Summary

Students wishing to pursue a career as a sports manager must develop knowledge of the specifics of the sport and related industries, the environment in which sports organizations operate, and the types of sports organizations operating in the public, nonprofit, and professional sectors. Globalization has been a major driving force in the production and consumption of sports. Improved integration of the world economy has allowed for faster and more diverse communication between producers and consumers, and sport has become one of the most profitable sectors. Consumers of elite sporting events and competitions, such as the Olympic Games, the World Cup in football, and the Grand Slam, receive unprecedented access through major media and social networks. A unique feature of sport is the phenomenon of developing people's irrational needs for sports teams, competitions or athletes. Sport has a symbolic significance in celebrating outcomes, successes and achievements that are not found in other areas of economic and social activity. Sports managers need to learn to take advantage of these needs by asking people to buy tickets to events, join a club, set aside time to run a volunteer association, or buy sports goods. They should also learn to apply clear business logic and management techniques to maintain traditions and connections with nostalgic aspects of sports consumption and engagement. The sports industry can be defined as three distinct but interrelated industries: the public or public sector, the nonprofit or voluntary sector, and the professional or commercial sector. These sectors do not operate in isolation and are often involved in a number of cooperation projects, financing agreements, joint ventures and other business relationships.

Key words: sports, sports organizations, sports management, sports managers

Резюме

Студенты, которые хотят продолжить карьеру спортивного менеджера, должны получить знания об специфических характеристиках спорта и связанных с ним отраслей, среде, в которой работают спортивные организации, и типах спортивных организаций, которые работают в государственном, некоммерческом и профессиональном секторах. Глобализация стала главной силой, изменившей способы производства и потребления спортивных товаров. Улучшение интеграции мировой экономики позволило увеличить скорость и разнообразие коммуникаций между производителями и потребителями, и спорт стал одним из секторов, которые выиграли от этого. Потребители элитных спортивных мероприятий и соревнований, таких как Олимпийские игры, чемпионаты мира по футболу и турниры Большого шлема, имеют беспрецедентный доступ через основные средства массовой информации и социальные сети. Уникальной особенностью спорта является феномен развития у людей иррациональных потребностей в спортивных командах, соревнованиях или спортсменах. Спорт имеет символическое значение с точки зрения празднования результатов деятельности, успехов и достижений, которых нет в других сферах экономической и социальной деятельности. Спортивные менеджеры должны научиться использовать эти потребности, вызывая к готовности людей покупать билеты на мероприятия, вступать в клубы, выделять время для управления волонтерской ассоциацией или покупать спортивные товары. Они также должны научиться применять четкую бизнес-логику и методы управления, чтобы поддерживать традиции и связи с ностальгическими аспектами спортивного потребления и участия.

Ключевые слова: спорт, спортивные организации, менеджмент в спорте, спортивные менеджеры

İdman bütün dünyada milyonlarla insanın gəlir mənbəyidir. İdman menecerləri strateji planlaşdırma ilə məşğul olur, çoxlu sayda ödənişli və könüllü insan resurslarını idarə edir, milyardlarla dollar dəyərində yayım müqavilələri ilə məşğul olur, beynəlxalq idman federasiyaları, milli idman təşkilatları, dövlət qurumları, media korporasiyaları, sponsorlar və icma təşkilatları, bəzən orta əmək haqqının 100 mislini qazanan elit idmançıların rifahını idarə edir və yüksək inteqrasiya olunmuş qlobal şəbəkələrdə işləyirlər. İdman təşkilatları ilə digər müəssisələr arasında əlaqəni qiymətləndirməkdə ciddi fərqlər var. Özəl və ya açıq siyahıya alınmış şirkətlər mənfəət əldə etmək və səhmdarların və ya sahibkarların sərvətini artırmaq üçün idmanda çempionluqlar qazanmaq, maraqlı tərəflərə və üzvlərə xidmət göstərmək və ya ictimai xidmət öhdəliklərini yerinə yetirmək kimi digər imperativlər maliyyə nəticələrindən üstün ola bilər. İdman menecerləri çoxsaylı təşkilati nəticələri dərk etməli, eyni zamanda təşkilatlarının strateji məqsədlərini dəstəkləmək üçün lazımi resurslara malik olduqlarını təmin etmək üçün məsuliyyətli maliyyə menecerləri olmalıdırlar. İdman sənayesi üç fərqli, lakin bir-biri ilə əlaqəli sənayedən ibarət olaraq müəyyən edilə bilər: dövlət və ya ictimai sektor, qeyri-kommersiya və ya könüllü sektor, peşəkar və ya kommersiya sektoru. Bu sektorlar təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir və tez-tez bir sıra əməkdaşlıq layihələri, maliyyə-ləşdirmə razılaşmaları, birgə kommersiya müəssisələri və digər işgüzar əlaqələrlə məşğul olurlar

Ədəbiyyat

1. <https://president.az/az/articles/view/55399>
2. Azərbaycan Respublikasının Bədən Tərbiyəsi və idman haqqında Qanunu. (2009). Bakı.
3. Əliyev A.Ə, (2014). İdman hərəkətinin idarəedilməsinin (menecmentin) elmi əsasları. Bakı.

HƏRBİ İDARƏÇİLİK MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN ƏSAS ASPEKTLƏRİ

Əlizamin MənsuMOV

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun NATO/Sülh naminə tərəfdaşlıq və humanitar fənlər kafedrasının silsilə rəisi, polkovnik-leytenant

Naibə Şəmsiyeva

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun NATO/Sülh naminə tərəfdaşlıq və humanitar fənlər kafedrasının müəllimi

Summary

The article is devoted to the study of the main features of the culture of military administration. In the article, attention is paid to the main issues such as leadership style, leadership principles and methods in military management, and extensive analyzes of the role of military culture in building a modern army are given. At the end of the article, there are effective proposals that include improving the quality of management culture in the military field.

Key words: culture of military administration, military administration, style of military administration, methods of military administration, principles of military administration.

Резюме

Статья посвящена изучению основных черт культуры военного управления. В статье уделяется внимание таким основным вопросам, как стиль руководства, принципы и методы руководства в военном управлении, дается обширный анализ роли военной культуры в построении современной армии. В конце статьи приведены действенные предложения, включающие в себя повышение качества культуры управления в военной сфере.

Ключевые слова: культура военного управления, военное управление, стиль военного управления, методы военного управления, принципы военного управления.

Hərbi idarəçilik mədəniyyəti - həm məzmununa, həm tətbiq olunan praktik metod və prinsiplərinə, həm də nəzəri imkanlarına görə cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən digər sosial institutlarda mövcud olan idarəçilik mədəniyyətlərindən öz unikallığı ilə kəskin surətdə fərqlənir. Bu mədəniyyət növü digərlərindən daha çox sərt-determinə olunmuş qaydaların üstünlük təşkil etməsi, habelə konkret bir nizama əsaslanması ilə səciyyələnilir. Məhz bu amillərə görə onun dərinədən araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Hərbi idarəçilik geniş məzmunla malik anlayış olduğu üçün ona yanaşmalar da müxtəlifdir. Hərbi idarəçilik mədəniyyətinin məzmununun daha dərinədən öyrənilməsi üçün onun geniş və dar mənalarda diqqətdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Elmi ədəbiyyatda *geniş mənada* “hərbi idarəçilik mədəniyyəti” dedikdə ondan əsasən, hərbi idarəetmənin üslubunu, təşkilati-texnoloji şərtlərini, metod və prinsiplərini, sosial-inzibati ənənələrini, həmçinin hərbi kadrların peşəkar və mənəvi inkişafını xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. *Dar mənada* hərbi idarəetmə mədəniyyəti isə daha çox hərbi rəhbərin xidməti etikası kimi nəzərdən keçirilir. (Pomax O. B., 2014)

Hərbi idarəçilik mədəniyyəti elmi kullarlarda son dövrlərdə geniş şəkildə istifadə edilməyə başlamış yeni məfhumlardandır. Bu məfhum ölkəmizdə demokratik idarəçilik prosesinin cəmiyyətin bütün sahələrində, o cümlədən də hərbi idarəetmə sahəsində şaxələnməsi və dərinləşməsi ilə boy götürməyə başlamışdır. (Воробьева Б.В., 2018)

Uzun bir müddət, təqribən 70 ildən artıq bir dövrdə keçmiş Sovetlər birliyinin tərkibində olması səbəbindən ölkəmizdə hərbi idarəçilik mədəniyyəti anlayışına yanaşma da dünyadakı mövcud yanaşmadan tam fərqli, informasiyaya qapalı totalitar siyasi rejimin tələblərinə uyğun şəkildə formalaşmışdı. Yalnız dövlətimiz tam mənada öz müstəqilliyinə təkrar qovuşduqdan sonra bu anlayışa da yeni rakursda yanaşılmağa başlandı. Xüsusən də son illər Azərbaycan Respublikasının hərbi sistemində ordu quruculuğu istiqamətində həyata keçirilən, əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 1994-cü ildə ölkəmizin Avroatlantik məkana integrasiyasının ilk addımı olaraq NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramına qoşulması ilə qoyulmuş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş komandanı İlham Əliyev cənabları tərəfindən layiqli bir şəkildə davam etdirilən genişmiqyaslı islahatların məntiqi davamı olan əsaslı dəyişikliklər, hərbi məktəblərin məzunlarının peşə hazırlığına dair qoyulan müasir tələblər və bütünlükdə hərbi peşə-təhsil sistemində tətbiq edilən keyfiyyət yeniləmələri hərbi idarəçilik mədəniyyətinə də baxış bucağını dəyişdirdi. Məhz bu əsaslı dəyişikliklərdən sonra bilavasitə hərbi idarəetməni həyata keçirən yetkililər onun hərbi qurumların bütün strukturlarında idarəetmə qərarlarının effektivliyini yüksəldən mühüm bir vasitə kimi formalaşdırılması və istifadəsi istiqamətində fəal mövqe nümayiş etdirməyə başladılar. (Şəmşiyeva N. S., 2022)

Xüsusən də 2020-ci ilin 28 sentyabrında başlayıb, 10 noyabrında Azərbaycanın mütləq qələbəsi ilə bitmiş Vətən Müharibəsi həmin prosesin məntiqi nəticəsi kimi özünü göstərdi. “Dəmir Yumruq” şərti adı altında reallaşdırılan Vətən Müharibəsi gedişində Azərbaycan ordusunun və digər silahlı birləşmələrin ixtisası kadrlarının qarşıya qoyulmuş vəzifələrin öhdəsindən yüksək peşəkarlıqla gəlmələri, Azərbaycanın hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış parlaq qələbəyə imza atmaları məhz uzunillik məqsədyönlü islahatların nəticəsi idi. Vətən Müharibəsindən sonra da ölkəmizdə hərbi sahədə aparılan genişmiqyaslı konstruktiv dəyişikliklər dayanmadı, əksinə yüksələn xətt üzrə inkişaf etməyə başladı. (Şəmşiyeva N. S., 2022)

İstənilən sahədə müvəffəqiyyət əldə etmənin və ya uğursuzluğa düçar olmanın sirri yalnız idarəetmə fəaliyyətinin əsasında dayanan inzibati-texnoloji proseslərdən asılı deyil, o eyni zamanda hə-

min qurumda bilavasitə funksional idarəetməni həyata keçirən ixtisaslı kadrların peşə hazırlığından, yaradıcı təşəbbüskarlığından və tabeliyində olan personalla münasibət qurma bacarığından çox asılıdır. Orduda yüksək milli idarəetmə keyfiyyətini təmin edən şərtlərdən biri – hərbi təşkilatın müxtəlif sahələrini idarə edən rəhbər kadrların arasıkəsilməz şəkildə özlərinin universal elmi və peşə biliklərinin səviyyəsinin daim yüksəldilməsidir. (Марусенко О.Н.2010)

Hərbi idarəçilik mədəniyyətinin hədəflərindən biri, bilavasitə idarəetmə fəaliyyətini həyata keçirən zabitin özünün nəzəri-intellektual səviyyəsinin, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsidir. (Копотенко А.В., 2013)

Hərbi idarəçilikdə rəhbərlik tərəfindən həyata keçirilən *idarəetmə üslubu, metod və prinsiplər* mühüm rol oynayır. İdarəetmə üslubunun köməyi ilə hərbi strukturun bölmələrinin, idarəetmə aparatının işini həm əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmək, həm də tənəzzülə uğratmaq olar.

İdarəetmə metodu adı altında adətən, idarəetmə fəaliyyətinin subyektinin qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün idarə olunan obyekt üzərində tətbiq etdiyi metod və üsulların məcmusu başa düşülür və hərbi-sosial nəzarətin məzmununda üç qrup metod fərqləndirilir:

1. İdarəetmənin təşkilati və inzibati metodları. Bu metodlar, hərbi rəhbərlik tərəfindən tabelikdə olanlara qarşı birbaşa təsir üsulları kimi direktiv, məcburi xarakterə malik olmaları ilə səciyyələnirlər və özündə *təşkilati-təsir, sabitləşdirici təsir, inzibati təsir və intizam təsiri* metodlarını cəmləşdirir.

2. Hərbi idarəetmə sistemindəki sosial-psixoloji metodlar. Bunlar əsasən idarəetmə fəaliyyətinin subyektləri ilə obyektləri arasındakı sosial münasibətləri tənzimləməyə yönəldilmiş metodlar qrupunu əhatə edir və bu metodların tərkibinə daxildir: *tabelikdə olan şəxsi heyətin fəaliyyətinin müsbət istiqamətdə motivasiyası və stimullaşdırılması, sosial planlaşdırma, inandırma, komandirin şəxsi nümunəsi və s.*

3. Hərbi rəhbərin fəaliyyətindəki iqtisadi metodlar. Burada əsas idarəetmə metodu kimi istifadə edilən *maddi stimullaşdırma və mükafat (bonus) sistemi*, hərbi qulluqçuların fəaliyyətinin nəticələri ilə maksimum dərəcədə bağlı olması ilə xarakterizə edilir. (Копотенко А.В., 2013)

Hərbi idarəetmə mədəniyyəti bir sıra *baza prinsiplərinə* əsaslanaraq həyata keçirilir. Bunlara daxildir:

❖ Hərbi təşkilatın xətti-iyerarxik quruluşunun əsasını təşkil edən mərkəzdən idarəetməyə əsaslanan *vahid təkbaşçılıq prinsipi*.

❖ Qanuni idarəetmə funksiyasına malik zabitə həvalə edilmiş *rəsmi rəhbərlik prinsipi*.

❖ Hərbi təşkilatda idarəetmə münasibətlərini tənzimləyən rəsmi normalar və sanksiyalar toplusu kimi çıxış edən *sosial nəzarət prinsipi*.

❖ Hərbi rəhbərin fəaliyyətində prioritet sahələrdən olan *kadrların düzgün seçilməsi və yerləşdirilməsi prinsipi*.

❖ İdarəetmə funksionerinin peşəkarlıq səviyyəsini müəyyən edən *elmlilik prinsipi*.

❖ Hərbi rəhbərin tabeliyində olanlara inzibati təsir imkanlarını ehtiva edən *əks-əlaqə prinsipi*.

❖ Hərbi rəhbərin rəsmi vəzifə borcları içərisində yer alan *peşəkar məsuliyyət prinsipi*.

Hərbi idarəçilik mədəniyyəti hərbi nəzəri biliklərdən və idarəetmə praktikasında möhkəmləndirilmiş hüquq normalarından ibarətdir. Hərbi rəhbərin xidməti fəaliyyətinin tənzimlənməsinə yönəldilmiş bu hüquqi standartlar *normativ qanunvericilik aktlarında, habelə ordunun ali komandanlığı tərəfindən qəbul edilmiş həm ümumi, həm də konkret mahiyyət daşıyan əmr və sərəncamlarda* öz əksini tapır. (Копотенко А.В., 2013)

İdarəetmə mədəniyyətinin hər bir hərbi təşkilatda ictimai proseslərə təsiri istənilən rütbəli hərbi rəhbər tərəfindən nəzərə alınması gərəkən ən vacib məqamlardan biridir. Hərbi hissədə xidməti fəaliyyət prosesini düzgün təşkil etmək, hərbi komandada əlverişli mənəvi və psixoloji mühit yaratmaq, öhdəliyində olan vəzifələri səmərəli şəkildə yerinə yetirməkdə maraqlı olmaq və s. bütün bu sahələr hərbi rəhbərliyin funksional mədəniyyətinin mahiyyətini təşkil və xarakterizə edir. (Воробьева Б.В., 2018)

Deyilənləri ümumiləşdirərək sonda bu qənaətə gəlirik ki, hərbi idarəetmədə zabit heyətinin – bu prosesi reallaşdıran şəxslərin öz funksiyasını icra edərkən tabeliyində olan şəxsi heyətlə rəftar zamanı tətbiq etdiyi, onun peşəkarlığının, mənəvi-intellektual səviyyəsinin göstəricisi olan metod, üsul və prinsiplər mühüm rol oynayır. Bu idarəetmə vasitələri hərbi sahəsinin həyat fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərinin effektiv koordinasiyasını təmin etməyə imkan yaradır.

Hərbi sahədə xidməti fəaliyyəti günün tələbləri səviyyəsində təşkil etmək məqsədilə hər bir zabıt kadr hərbi idarəçilik mədəniyyətinin aşağıda göstərilən elementlərinin reallaşdırılmasında məraqlı olmalıdır:

1. Tabeliyində olanların xidməti motivasiyasını yüksəltmək məqsədilə sağlam və əlverişli mənəvi və sosial-psixoloji mühit yaratmaqda;
2. Öz vəzifələrini yüksək peşəkarlıqla və obyektivlik gözlənilməklə yerinə yetirməkdə;
3. Hərb sahəsi üçün əhəmiyyət kəsb edən həlledici qərarlar qəbul edərkən sosioloji tədqiqatların nəticələrini nəzərə almaqda və s.

Ədəbiyyat

1. Ромах О.В. 2014. Устойство военной культуры как фактор развития социума // М.. – № 12. С. 31-34.
2. Воробьева Б.В. 2018. Воинский этикет: учебник / М.: ВУ, С.328
3. Şəmşiyeva N.S. 2022.Ordu quruculuğu prosesində hərbi mədəniyyətin rolu. Bakı. S. 622-627.

UŞAQLARIN SAĞLAM İNKİŞAFINDA NAĞILLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Sevinc Mirzəyeva

Bakı Slavyan Universitetinin Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi

Summary

The world of riddles and fairy tales has always been an integral part of children's everyday life, and in our time they are still important ways to help children share their desires, express their feelings and internal conflicts. Fairy tales play an exceptional role in shaping a child's desire to run away in pursuit of unattainable emotions or adventures. And they even become a fairy-tale hero, who has been in their dreams since childhood, and they grow up with him. In our thesis, we aim to describe parents' views on storytelling to their children and their preferences over children. The vast majority of them admitted that they believe in the power of fairy tales and said that their children listen to fairy tales at least once a week. As for children's preferences, most of them prefer classic fairy tales to modern ones, for example, they prefer Little Red Riding Hood to other popular modern fairy tales. Study participants admitted that they enjoy telling stories to their children and they are a positive influence, and young readers share their passion for stories in many ways, mostly by talking about their favorite characters. In another nuance, children express their attitude towards evil forces in fairy tales in the form of approval or disapproval. Based on the results, we can say that fairy tales play an important role in the life and normal development of children.

Key words: *fairy tale, development, child, knowledge, society*

Резюме

Мир загадок и сказок всегда был неотъемлемой частью детской повседневности, и в наше время они по-прежнему представляют собой важные способы помочь детям поделиться своими желаниями, выразить свои чувства и внутренние конфликты. Исключительна роль сказок в формировании у ребенка желания убежать в погоне за недостижимыми эмоциями или приключениями. И даже становятся сказочным героем, который с детства был в их мечтах и они вместе с ним растут. В нашей диссертации мы стремимся описать взгляды родителей на рассказывание историй своим детям и их предпочтения по сравнению с детьми. Подавляющее большинство из них признались, что верят в силу сказок, и сказали, что их дети слушают сказки хотя бы раз в неделю. Что касается детских предпочтений, то большинство из них современным предпочитает классические сказки, например, «Красную шапочку» они предпочитают другим популярным современным сказкам. Участники исследования признались, что им нравится рассказывать истории своим детям, и они оказывают на них положительное влияние, а юные читатели разделяют свою страсть к историям разными способами, в основном рассказывая о своих любимых персонажах. В другом нюансе, свое отношение к злым силам дети выражают в сказках в форме одобрения или неодобрения. По результатам можно сказать, что сказки играют важную роль в жизни и нормальном развитии детей.

Ключевые слова: *сказка, развитие, ребенок, познание, общество*

Əsrlər boyu hekayələr ümumi müdriqliyi və biliyi bir nəsilədən sonrakı nəsillərə ötürmək, zaman və məkanın dəyərlərini və davranışlarını vurğulamaq üçün istifadə edilmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin işrlərindən olan ədəbi janrın ən mühüm qabaqcıllarından olanları bəzilərinin adlarının qeyd edə bilərək ki, bu nağılları “Çarlz Perro”, “Qrimm qardaşları” və “Hans Kristian” “Andersen”,

“Cırtan”, “Təpəgöz” 18-ci və 19-cu əsrlərə aid etmək olar. Bu ənənə müasir dövrümüzdə də davam edərək yeni nağıllar yaranır və yeni nəsilərə ötürülür. Ümumiyyətlə, nağıllar universal və köhnəlməzdir, çox vaxt ümumi xüsusiyyətləri və eyni xarakterli mövzuları bölüşürlər, halbuki bəzən hər ölkənin özünə xas bir mədəniyyəti digərindən tam fərqli şəkildə fərqlənə bilər. Bizim xoşbəxtlik anlayışının axtarışında belə dərin mənə daşıyırlar və hər yaşdan olan insanlara da müraciət edirlər.

Uşaqlar üçün hekayələr onların həyatının ən mühüm mədəni və sosial hadisələrindən birini təmsil edir, sosiallaşma və akkulturasıya üsulları kimi fəaliyyət göstərilir. Bu baxımdan, nağılların mənası və onların psixodinamik potensialı ilk dəfə yalnız, 20-ci əsrdə araşdırılmışdır. Bettelheim uşaq ədəbiyyatının zehni və şəxsiyyət inkişafını stimullaşdırdığını, gənc oxuculara daxili problemləri, həyat stresləri və narahatlıqlarının öhdəsindən gəlmək üçün gündəlik mövzular təqdim edilməsini təklif edirdi (2). Faktları bədii ədəbiyyatla qarşılaşdırmaqla, nağıllar gündəlik həyat təcrübəsindən daha təsirli şəkildə uşaqların təşəbbüsünü və müstəqillik qabiliyyətini inkişaf etdirir. Biz nağıllar vasitəsi ilə uşaqları sevgiyə, gücə və imtiyazlara aparan yolları tapmağa kömək edən yol izləri kimi təqdim edir və bunu eyni zamanda öz evlərinin təhlükəsizliyinə və əmin-amanlığına gedən yolu göstərən kompaslarla müqayisə edə bilərik. Bunun necə baş verməsi, uşaqların hadisələri ahəngdar şəkildə birləşdirən daxili mexanizmini necə inkişaf etdirməsi və hekayənin süjetini öz əxlaqi dəyərlər toplusuna uyğun şəkildə əsaslandırılması çox maraqlı bir mövzudandır.

Bu tədqiqat zamanı bir çox metodlardan istifadə edilmişdir, çünki bu tip araşdırmalar davranış və münasibətləri daha dərinlən anlamağa imkan verir. Baxışların spektrini üzə çıxarmaq və nəzəriyyə yaratmaq qabiliyyətində olur. İlk olaraq 548 cütlük tədqiqatda iştirak etmək üçün dəvətnamə ilə müraciət edilmişdir. Yetmiş səkkiz vaxt məhdudiyyətinə görə imtina etmiş (iştirak etməmək nisbəti 14%). Nəhayət, tədqiqatda iştirak edən 470 cütlük ilə həyata keçirilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, nağılların uşaqların normal inkişafına müsbət təsirdən başqa, nağıllardan uşaq və yeniyetmələrdə geniş spektrli fiziki və psixi xəstəliklərin müalicəvi vasitə kimi də istifadə edilmişdir. Simvolizm və metaforanın gücü ilə həm qədim nağıllar, həm də müasir uşaq ədəbiyyatı yaradıcılığı psixi sağlamlıq problemləri olan uşaqların psixoterapiyasında geniş istifadə olunur. Həm həkimlər, həm də valideynlər uşaqları dəstəkləmək üçün nağıllardan elmi yollar kimi istifadə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Konz, M. (2006) Using fairy tales and narrative strategies with the help of a sandpit with children suffering from conduct disorders. Bulletin de la Société des sciences médicales du Grand-Duché de Luxembourg, 281–295.
2. Krietemeyer, B.C. & Heiney, S. P. (1992) Storytelling as a therapeutic technique in a group for school-aged oncology patients. Children's Health Care, 21, 14–20.
3. Lubetsky, M.J. (1989) The magic of fairy tales: psychodynamic and developmental perspectives. Child Psychiatry and Human Development, 19, 245–255.
4. Macnab, A.J. & Langlois, S. (2006) Illustration of genetic syndromes in the nursery. American Journal of Medical Genetics. Part A, 140, 180–183

MÜƏLLİM HAZIRLIĞI MƏSƏLƏLƏRİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Xumar Novruzova

Bakı Slavyan Universiteti

Riyaziyyat və informatika kafedrasının dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

This work is devoted to the problems of applying new information technologies to the learning process. Pedagogical technologies, new teaching methods and ICT play a significant role in the education system in the preparation of future teachers. At present, in all areas, special attention is paid to the introduction of information and communication technologies and the ability to use them. And the path to mastering this knowledge to perfection begins with high school.

World practice shows that the modern ICT-based learning model poses certain tasks for the teaching staff. To cope with these tasks requires the ability to properly apply kuri-kulum, the use of new educational technologies.

Key words: *pedagogical technologies, ICT, learning process, presentation, students*

Резюме

Данная работа посвящена проблемам применения новых информационных технологий на процесс обучения. Педагогические технологии, новые методы обучения и ИКТ играют значительную роль в системе образования при подготовке будущих учителей. В настоящее время во всех сферах уделяется особое внимание внедрению информационных коммуникационных технологий и умению их применения. А путь к овладению этими знаниями в совершенстве начинается со средней школы. Мировая практика показывает, что современная модель обучения на основе ИКТ ставит определенные задачи перед педагогическим составом. Чтобы справиться с этими задачами требуется умение правильного применения курикулума, использование новых учебных технологий.

Ключевые слова: *педагогические технологии, ИКТ, процесс обучения, презентация, учащиеся*

Dünyada gedən qloballaşma siyasəti, dəyişikliklər təhsil sisteminə də təsirsiz qalmamışdır. Belə ki, müasir informasiyalı cəmiyyətin üzvlərinin təlimi prosesi yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqini zəruri edir. Ulu öndər Heydər Əliyevin təhsilimizin inkişafı və beynəlxalq aləmə integrasiyası üçün gördüyü işlər bu gün də öz bəhrəsini verməkdədir. Təhsil sistemimizdə millilik ideyasını irəli sürən ulu öndərin əzmi sayəsində Azərbaycan təhsili həm beynəlxalq aləmə çıxmış, həm də dövlətimizin güclü inkişafının zəmini olan müasir düşüncəli, yaradıcı və geniş dünyagörüşlü gənclər ordusunu qazanmışdır.

Təlimdə texnologiya dedikdə, biliklər əsasında müəyyən bir problemi həll etməyin üsul və vasitələri sistemi başa düşülür. Tədris-təlim prosesini həyata keçirən müəllimlər nə qədər çox və müxtəlif texnologiyalarla tanış olsalar, dərsi bir o qədər optimal şəkildə təşkil edə və bununla da təhsilin səmərəliliyini təmin edə bilirlər. Rus alimi G.K.Selevkonun “Müasir təlim texnologiyaları” kitabında 50-yə qədər müxtəlif təlim texnologiyaları haqqında məlumat verilir. Ümumiyyətlə, təlim texnologiyalarına çox müxtəlif tərif və təsnifat verilməsinə baxmayaraq, onların hamısında ümumi bir cəhət – təlim-tədris prosesi ilə bağlı olması cəhəti qeyd edilir. (AR Təhsil Nazirliyi Təhsil Problemləri İnstitutu, 2012)

Azərbaycanda təhsil islahatı 1999-cu ildə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin 15 iyun tarixli Fərmanı ilə başlamış və uğurla davam etdirilmişdir. Bu Fərmanla təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı”da təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi, ənənəvi dərstdən fərqli olaraq onların bilikləri integrasiya yolu ilə alıb müstəqil fəaliyyət göstərmələri, sübut etmə, isbat etmə bacarıqlarına yiyələnmələri kimi keyfiyyətlər ön plana çəkilir. (Vəliyeva, Z., 2015)

Pedaqoji universitetlərdə kadr hazırlığı çox mühüm məsələdir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 12 avqust 2022-ci il tarixli qərarına əsasən ölkəmizin pedaqoji kadrlarının hazırlanması ən böyük təhsil ocaqlarından biri olan Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin yenedən təşkili və Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında qərara görə, universitetin fəaliyyət istiqaməti bakalavriat səviyyəsində tam orta təhsil və orta ixtisas təhsili bazasında ayrı-ayrı ixtisasların təhsil proqramları üzrə genişprofilli ali təhsilli mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Müəllim faktoru, onun cəmiyyətdə yeri və müəllim əməyi həmişə diqqət mərkəzində olmuş və bununla bağlı müxtəlif tədqiqat işləri aparılmışdır. Lakin müasir dövr bir çox sahələrdə olduğu kimi, müəllimin fəaliyyəti və hazırlığı məsələlərinə də yeni yanaşma tələb edir. “Bu yanaşma necə olmalıdır, bu günün müəllimi keçmiş illərdəki müəllimlərdən necə fərqlənməlidir?” sualı hamımızı düşündürən suallardan biridir. Yeni pedaqoji texnologiyalar, innovativ təlim metodları, interaktiv təlim artıq pedaqoji prosesin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Lakin müəllimin «öyrədən», «bilik verən», «yol göstərən» olması, onun peşəkarlığı hər bir halda başlıca amil olaraq qalmalıdır. Orta məktəblərdə şəxsiyyətyönümlü kurikulumun tətbiqi, riyaziyyat dərslərində praktik bacarıq və vərdişlərin yiyələnməsinə yönəldilmiş biliklərin verilməsi, İKT-dən istifadə ali məktəblərin riyaziyyat kurslarında da bu dəyişikliklərin aparılmasını labüd edir. Lakin hazırda qarşılaşdığımız mənzərə bir qədər ürəkaçıcı deyildir: yuxarıda sadalanan şərtlərlə orta məktəbdə təhsil alan şagird ali məktəbdə ənənəvi müəhazirə və seminar məşğələlərində, bir çox hallarda İKT-dən qətiyyənlə istifadə etmədən, formal xarakter daşıyan və bu mövzunu, bu fənni harada tətbiq edəcəyi barədə heç bir fikri olmadan təhsil alır.

Halbuki ali məktəb insan həyatında çox vacib olan bilik, bacarıq və vərdişləri mənimsətməli, insanı praktik fəaliyyətə, iş həyatına hazırlamalıdır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev demişdir ki, “Ali məktəb müəllimi olmaq, müəllimlər hazırlamaq, yəni müəllimlər müəllimi olmaq iqiqat şərəfli və eyni zamanda iqiqat məsuliyyətli işdir.”

2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin sifarişi ilə “Təlim prosesində yeni pedaqoji və İKT texnologiyalardan istifadənin elmi əsasları və təlimin keyfiyyətinə onların təsiri” mövzusunda yerinə yetirilmiş tədqiqat işinə dair hesabatda göstərilir ki, texnologiya, ümumi halda, ətraf aləmin öyrənilməsi və müvafiq dəyişikliklərin aparılması, materiallar istehsalı və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı insanlar tərəfindən tətbiq olunan, elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət sistemidir. (AR Təhsil Nazirliyi Təhsil Problemləri İnstitutu, 2012) Təlim prosesini informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Beynəlxalq məsləhətçi Rob MakBraydın dediyi kimi, indi “nəyin” öyrədilməsi ilə yanaşı, onun “necə” öyrədilməsi vacibdir.

“Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası” sənədlərində də bu fikir öz əksini (təlim prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, müasir təlim metodlarından və pedaqoji texnologiyalardan istifadə) tapmışdır (Tapdıq, A., 2007). Cəmiyyətdə yaranan informasiya bolluğu təlim-tərbiyə prosesinə birbaşa təsir göstərir, təlim-tərbiyə prosesinin də informasiyalaşmasına imkan verir. Bunun nəticəsində müəllimlərin elmi nəliyyətlərini əks etdirən informasiyaları toplayıb, təhlil etməklə şagirdlərə çatdırılması, şagirdlərin zəruri informasiyaları tez bir zamanda əldə edə bilmələri üçün kompüter texnologiyaları kimi müasir köməkçi vasitəyə ehtiyac yaranır. Müasir təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri təhsildə İKT-nin tətbiq edilməsidir. İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində kompüterdən istifadə edilməsinin əhəmiyyəti daha böyükdür. Belə ki, təlimdə kompüterdən istifadə etdikdə: müəllimin şagirdlərin işinə nəzarəti asanlaşır; şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaranır; təlim motivlərinin güclənir və şagird təfəkkürü inkişaf edir; tədris informasiyalarını əyaniləşdirməyə imkan yaranır.

Müasir həyatımızda texnologiya çox önəmli rola malikdir. Texnologiyanın yeni imkanlarından demək olar ki, həyatımızın hər mərhələsində istifadə edilməkdədir. Bu mənada təlim və tədris prosesində də texnologiyanın nəliyyətlərindən istifadə son dərəcə aktual və vacib məsələlərdəndir. Şagirdlərin müasir elmi biliklərini daha asan və yadda qalan şəkildə əldə etməsində və mənimsəməsində çox vacib amil hesab olunur. Müəllim elektron lövhələr və onların işlənmə qaydaları, dərş prosesində elektron lövhələrin necə aktivləşdirilməsi və hansı xüsusiyyətlərə malik olmasını bilməli və tətbiq etməlidir. Təlimdə elektron lövhələrdən istifadə edən müəllimlər həmin lövhələrin işlənmə qaydaları və əsas xüsusiyyətlərini bilməklə yanaşı əyani vasitələr kimi müxtəlif şəkillər və texniki vasitələrdən də yararlanılmışdır. (Halil, A., 2013)

Hovard Qarden demişdir ki, “Biz şagirdlərimizin müxtəlif üsullarla dərk etməsini inkişaf etdirməklə təhsilin keyfiyyətini yüksəldə bilərik.” Bu gün respublikamızda demokratik, sivil cəmiyyətin qurulması yüksək xətlə inkişaf edir. Bu inkişaf təhsil sahəsində daha da aşkar görünür. Həmin inkişaf və dəyişikliklərlə ayaqlaşa bilən gənc nəslin formalaşdırılması bugünkü təhsilin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən İslahat Proqramının əsasını yarıdıcı, bacarıqlı şagirdlər yetişdirmək təşkil edir.

Təhsil ocaqlarının infrastrukturu günbəgün dəyişir, yenilənir, müasir tədris texnologiyaları tətbiq edilir. Bir neçə il əvvəl istifadə edilən tabaşirli lövhələr interaktiv lövhələrlə əvəz olunub. Müəllim ekrana istədiyi video faylı, şəkilli, təqdimatın slaydlarını çıxara bilər. O cümlədən kağız gündəliklər əvəzinə elektron gündəliklərdən və tədris jurnallarından istifadə edilir. Güman edilir ki, yaxın gələcəkdə 3D qadjetlərin köməyiylə şagirdlər müxtəlif məsələlərin həlli üçün 3D modelləri çap edə biləcəklər. ABŞ, Minneapolisto məktəblərindən biri Dimension BST printeri ilə təchiz olunub. Bu printerin köməyiylə şagirdlər dizayner prototipləri yarada bilirlər. Alimlər artıq OLED – displeylərin hazırlanmasına başlayırlar – bunlar asanlıqla bükülə bilən, daha az yer tutan, rulon halında saxlanıla bilən displeylərdir. Bu cür displeylər kağızlarla müqayisədə həm praktik, həm də ekoloji cəhətdən münasibdir.

Hazırda bütün sahələrdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə və onlardan istifadə bacarıqlarına diqqət edilir. Bu biliklərə mükəmməl yiyələnməyin yolu isə elə orta məktəbdən

başlayır. İbtidai siniflərdən başlayaraq təhsil sisteminin İKT–yə əsaslanaraq qurulması, kompüterlərdə işləmə vərdişləri, ilkin informatik biliklərin aşılması gələcəyə istedadlı və savadlı kadrların hazırlanmasını formalaşdırır. Ümumiyyətlə, informasiya cəmiyyətinin ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri təhsil sisteminin İKT əsasında qurulması və təkmilləşdirilməsidir. Qeyd edək ki, 21 avqust 2004-cü ildə cənab İlham Əliyev ümumtəhsil məktəblərində İKT-dən müasir tələblərə uyğun olaraq istifadəni təmin etmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)”-ni təsdiq etmişdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT əsasında qurulan müasir təlim modeli pedaqoji heyət qarşısına müəyyən vəzifə və tələblər qoyur. Bunların öhdəsindən gəlmək üçün kurikulumda dərinlən yiyələnməyi, yeni təlim metodlarından və müasir təlim texnologiyalarından düzgün istifadəni bacarmaq lazımdır. Təhsildə İKT-nin tətbiqi nəticəsində istedadlı gənclər öz yaradıcılıq fəaliyyətlərini və tədris işlərinin nəticələrini individuallaşdırma bilirlər. Təhsilin keyfiyyətini artıran digər bir əlamət isə, müəllim tərəfindən dərslərdə olmayan, şagirdlərin və tələbələrin diqqətini cəkbiləcək məsələlər üzrə təqdimatların hazırlanması, müxtəlif tipli məntiqi oyunların və təlim üsullarının təlimə tətbiqidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Təhsil Problemləri İnstitutu // 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin sifarişilə “Təlim prosesində yeni pedaqoji və İKT texnologiyalardan istifadənin elmi əsasları və təlimin keyfiyyətinə onların təsiri” mövzusunda yerinə yetirilmiş tədqiqat işinə dair hesabat.

2. Halil, A.S. (2013). İnteraktiv lövhələrin quruluşu və ondan istifadə metodikası. "Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri" beynəlxalq simpoziumu // ISBN: 978-9952-468-18-2. Copyright, səh.99

3. Tapdıq, A. (2007). Qloballaşma şəraitində ali təhsilin bəzi problemləri // - Xəbərlər, №-6, - s.24

4. Vəliyeva, Z. Keyfiyyətli müəllim hazırlığı zamanın tələbidir. // Müəllim hazırlama siyasəti və problemləri V beynəlxalq konfrans. (30 aprel – 02 may 2015), Bakı, - s. 171

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ İKT SİYASƏTİ

Aynurə Nurəliyeva

Bakı Slavyan Universitetinin Avropa dilləri kafedrasının laborantı

Summary

It should be noted that the formation and revival of the ICT sector in independent Azerbaijan is directly related to the name of national leader Heydar Aliyev. The great leader noted that “Telecommunications is sector of great importance. What we have achieved in this sector is very important for the economic relations of Azerbaijan and its relations with almost all the countries of the world, as well as the policy implemented by the Republic of Azerbaijan on the world scale.”

Key words: *Technology, sector, strategy, information, standard, dynamics, electronic, devices.*

Резюме

Следует отметить, что становление и возрождение сектора ИКТ в независимом Азербайджане напрямую связано с именем общенационального лидера Гейдара Алиева. Великий лидер отметил, что « Телекоммуникации- это сектор большого значения. То, чего мы достигли в этом секторе, очень важно для экономических отношений Азербайджана и его отношений почти со всеми странами мира, а также политики, проводимой Азербайджанской республикой в мировом масштабе».

Ключевые слова: *Технология, сектор, стратегия, стандарт, динамика, электронные устройства, информация.*

Dayanmadan inkişafda olan müstəqil Azərbaycan dövlətimizin İKT sektorunun formalaşması və inkişafı Ümumilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, 1993- cü ilin avqustunda Azərbaycanla Amerika qitəsi arasında birbaşa rabitənin yaradılmasına yol açan peyk rabitə sisteminin açılışı zamanı Ümumilli lider belə söyləmişdir: “ ... Telekomunikasiya, rabitə, əlaqə vasitəsi böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sektordur. Bu sektorda bizim gördüyümüz işlər Azərbaycanın iqtisadi

sadi əlaqələrini, yüksək insani keyfiyyətə malik əlaqələrini, demək olar ki, dünya ölkələri arasındakı bağlantılarını, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının nail olacağı siyasəti dünya miqyasında bəyan etməsi üçün daha əhəmiyyətlidir”. (Əliyev H., 2008). Qeyd edək ki, Azərbaycanda radio-televiziya yayımının dünya standartlarına uyğun təşkilində uğurlar əldə edilməsi də elə Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1996-cı ildə əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Teleqüllə xalqımızın istifadəsinə verilmişdir. Bundan başqa dünya standartları səviyyəsində Azərbaycanda teleradio yayımı sahəsində əhəmiyyətli qanunvericilik tədbirləri görülmüşdür. Qeyd etdiklərimizə əlavə olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Avropa Şurası standartlarına tam uyğun olan Milli Teleradio Yayımı Şurasının haqqında fərma imzalamışdır.

Ulu öndər rabitə texnologiyalarının perspektivini gördü və bu sahədə inkişafa nail olmaq üçün çox şey göstərdi. Hazırda Azərbaycanda mobil rabitənin yüksək səviyyədə inkişafı Heydər Əliyevin söylərinin bəhrəsidir. 1994-cü ildə Bakcell və 1996-cı ildə Azercell müştərək müəssisələri Azərbaycanda mobil rabitənin inkişafına başladı və bu sahə bu gün də dinamik inkişaf etməkdədir. Hazırda Azərbaycanda hər 100 nəfərə 30- a yaxın mobil telefon düşür. 9 dekabr 1995-ci ildə Bakıda ilk Beynəlxalq telefon birjası açıldı. Bu Heydər Əliyevin Azərbaycanda rabitənin inkişafına verdiyi diqqətin bariz nümunəsidir. Azərbaycan rabitə sektoruna ilk sərmayələr Ümummilli liderin sayəsində yenidən mümkün oldu. Məhz onun söyləri sayəsində Türkiyə şirkətləri Teletash, Netash Azərbaycanda yeni texnologiyalar tətbiq etməyə başladı. Sadaladığımız nailiyyətlərin məntiqi nəticəsidir ki, Azərbaycan regionun ən dinamik inkişaf edən ölkəsi kim hal-hazırda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsinin genişləndirilməsi üçün yüksək imkanlara malikdir. Əminliklə deyə bilərik ki, bütün sahələrdə çalışan xalqımız yaranan imkanlardan maksimum faydalanaraq, dünya birliyinə inteqrasiyanı özünün ən başlıca vəzifəsi kimi görür. Azərbaycanın son 40 illik tarixinə yaxından nəzər yetirsək elm sahələrinin inkişafını səciyyələndirən gələcəyə istiqamətlənmiş müdrik siyasət layihələrinin, inkişaf edən sənaye sahələrini iqtisadiyyatın davamlı inkişafına xidmət etdiyini görürük. Bu siyasətin tərkib hissəsi olaraq Azərbaycanda rabitə, elektron alış-veriş və telekommunikasiya texnologiyaları sektorunun dinamik inkişafı Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Yaxın bir neçə onillikdə inkişafın biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatla birbaşa əlaqəli olduğunu düşünən Ümummilli lider 1970-ci illərdə İKT sektorunun inkişafının təməlini qoydu. Heydər Əliyev 1972-ci ildə Bakıda SSRİ Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik M.Keldişinə həsr olunmuş yığıncaqda geniş nitq söyləyərək, bu alimin elmi-ictimai fəallığını o qədər yüksək qiymətləndirmiş, eyni zamanda həm təccübləndiyini, həm də ondan məmnun olduğunu bildirmişdi. Bundan sonra Keldişin Azərbaycan Elmlər Akademiyasına münasibəti kökündən dəyişdi. Bunun nəticəsində Respublikanı inkişaf etdirmək üçün yüksək səviyyəli texniki və texnoloji bazanı yaratdı. Bundan əlavə yalnız hərbiçilərə verilmiş BESM- 6 super hesablayıcı maşın da respublikada üzləşən müxtəlif iqtisadi və qeyri-dəqiq problemlərinin həlli üçün çox əlverişli şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, 120-dən çox məlumat- hesablama mərkəzi informasiya elmi- istehsalat müxtəlif nazirliklər və həmkarlar ittifaqları üçün də şərait yaradılmışdır. Sonralar Nord, Ulduz, EHM kimi elmi-istehsalat birlikləri də yaradıldı. Azon, Billur, Peyk, eləcə də Naxçıvan, Tərtər, Mingəçevir, Şirvan, Sumqayıt və Bakıda-30-dan çox elektron cihazları və alətlər istehsal edən zavodlar istifadəyə verildi. Bakı Dövlət Universiteti, Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Texniki Universiteti, Dövlət İqtisadi Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti və Lənkəran Dövlət Universitetində İKT mütəxəssisləri yetişdirmək üçün maddi-texniki baza quruldu. Yuxarıda göstərilən müddət ərzində Elektrik Maşınqayırma Zavodu, Yüksək Gərginlikli İstehsalat Birliyi, Yüksək Gərginlikli Elektrikli Alətlər zavodu, Azərelektroterm İstehsalat Birliyi, Bakı Kondiosenerlər zavodu, Bakı Dərin Su Vəqfləri zavodu, Bakı Maşınqayırma zavodu və.s. kimi bəzi yeni elektron mühəndislik müəssisələri və nəhəng istehsal birlikləri tikilib istifadəyə verildi. Görülən intensiv işlər nəticəsində 1970-1983-cü illərdə respublikada mühəndislik və metal emalı sənayesi uğurla inkişaf etmişdir. Eyni dövrdə bu sahədə istehsal 4,3 dəfə artmışdır. DB araşdırmalarına görə Azərbaycan neft mühəndisliyi istehsalından əldə olunan məhsulun məhsuldar və intellektual potensialına görə ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yeri tutur. Azərbaycan inkişaf etmiş, elm və sənayesi olan qabaqcıl xalqlarla eyni mövqelərə yüksəldi. Bu möcüzə, millətin rifahı üçün əzmlə çalışan dahi rəhbərimiz Heydər Əliyevin böyük tarixi xidmətidir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və İKT siyasəti. 2008. Bakı,
2. Mehdiyev R. 2004. Dünyanı heyran qoyan insan. Bakı: Azər nəşr, 376 səh.
3. file:///C:/Users/Admin/Downloads/Heyd%C9%99r%20%C6%8Fliyevin%20%C4%B0KT%20siyas%C9%99tinin%20u%C4%9Furulu%20davam%C4%B1%20(3).html

KUZEY MAKEDONYA CUMHURİYETİNİN TÜRK EĞİTİMİNDE İNOVASYON HAREKETLERİ

Doç. Dr. Osman EMİN Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi, Filoloji Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Üsküp, Kuzey Makedonya

Özet

Günümüzde Türk dünyasının mevcut durumuna baktığımız zaman kültürel anlamda yakınlık derecemizin yetersiz kaldığı aşikârdır. Türk dünyasında bulunan bağımsız Türk cumhuriyetleri Türkçenin kollarından doğan lehçeleri kullanmalarına rağmen ortak bir dil oluşturma çabası göz ardı edilmiştir. Toplumlar kendilerine ait millî, kültürel, tarihî, ahlaki, manevi vb. bazı değerlere sahiptir. Bireyin aileden aldığı eğitim ve değerlerin ardından eğitim öğretim programları ile bu değerleri edinmesi de toplumun genel yapısı ve geleceği açısından oldukça önemlidir. Dil geçmiş ve gelecek arasında köprü görevini üstlenen bir araçtır. Bir milletin duygu, düşünce ve hayat sistemi- nin oluşmasında en büyük araç olan dil, aynı zamanda milli kültürün ve milli kimliğin temelini oluşturan en önemli unsurdur. Değişen devlet düzeni, ekonomik yapı ve eğitim politikaları içe- risinde toplumun içine düştüğü çatışmaları yansıtan, özellikle aydın sorumluluğu üzerinde durduğu düşünüldüğünde eğitim anlayışı dayanak noktası haline gelmiştir. Eğitimin toplum üzerindeki etkilerini, yarattığı olumlu ve olumsuz karakterlerle somutlaştırıp Makedonya Türklerinin yaşadığı sorunları görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk dili, eğitim, inovasyon, Makedonya

Summary

When we look at the current situation of the Turkish world today, it is obvious that our degree of cultural affinity is insufficient. Although the independent Turkic republics in the Turkic world use dialects arising from the branches of Turkish, the effort to create a common language has been ignored. Societies have their own national, cultural, historical, moral, spiritual, etc. has some value. It is very important for the general structure and future of the society that the individual acquires these values through education and training programs after the education and values he receives from the family. Language is a tool that acts as a bridge between the past and the future. Language, which is the biggest tool in the formation of a nation's emotion, thought and life system, is also the most important element that forms the basis of national culture and national identity. The understanding of education has become the mainstay of the changing state order, economic structure and education policies, which determines the conflicts into which the society is directed, especially when it is thought that it is organized on the guardian of enlightenment. The difficulties experienced by Macedonian Turks can be seen by embodying the positive and positive characters that education carries on the society.

Key words: Turkish language, education, innovation, Macedonia

TƏHSİL VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Səidə Paşayeva

Sumqayıt Dövlət Universitetinin Pedaqogika və Psixologiya kafedrasının müəllimi

Summary

Education and development are two mutually dependent concepts: one essentially determines the other. They acquire special significance in a period of intense changes in all areas. The question of values, including national ones, is in the center of attention. The problem of national and moral values at the turn of the century and their importance in the development of both education and the state as a whole are considered.

Key words: education, development, values, nationality, morality.

Резюме

Образование и развитие два зависящих друг от друга понятия: одно по сути своей определяет другое. Особенное значение они приобретают в период интенсивных изменений во всех областях. Вопрос ценностей, в том числе национальных, находится в центре внимания. Рассматривается проблема национальных и нравственных ценностей на рубеже веков и их значение в развитии, как образования, так и государства в целом.

Ключевые слова: образование, развитие, ценности, национальность, нравственность.

Elm daima insanın həyat yollarını işıqlandırmış, təbiət və cəmiyyətdəki mübarizəsinə kömək etmiş, onu qələbəyə aparmışdır. Maarif, məktəb, təhsil hər bir millətin tərəqqi körpüsü, inkişaf yolu olmuşdur. Azərbaycanın mütəffəkiri, siyasi xadimi N.Nərimanov yazırdı ki, millətin tərəqqisi məktəbdən, məktəbin tərəqqisi isə müəllimdən asılıdır.

Dünyəvi elmə o vaxt yiyələnmək mümkündür ki, ölkənin mütərəqqi üsulla təşkil edilmiş təhsil sistemi olsun. Təhsil fərdin təlim və tərbiyə sistemidir, habelə əldə edilmiş bilik, bacarıq, dəyərlər, təcrübə və səriştələrin məcmusudur. Sözün geniş mənasında təhsil şəxsiyyətin şüurunun, xarakterinin və fiziki qabiliyyətlərinin formalaşması prosesi və ya məhsuludur. İnsanda bir fərdin təcrübəsi onun ölümündən sonra yoxa çıxmadiğı, insanların inkişaf etmiş zehni və ünsiyyət qabiliyyəti sayəsində cəmiyyətdə toplandığı üçün təcrübənin toplanması bu fenomenin bir mədəniyyət kimi formalaşmasına şərait yaratdı. Mədəniyyət bir fərdin təcrübəsi deyil, bütövlükdə cəmiyyətin təcrübəsidir. Təhsil mədəniyyətdə toplanmış bu biliklərin yeni nəsillərə ötürülməsi prosesidir. Hələ Pifaqor qeyd edirdi ki, təhsil belə bir fenomendir ki, onunla insanlarla bölüşmək olar və eyni zamanda onu itirməmək olar. Ümumiyyətlə, insanları heyvanlardan, barbarlardan, azad olanları qulardan, filosofları adi insanlardan fərqləndirən təhsildir.

Tarixi unutkanlıq millətin şərəf və ləyaqətinə ziyan vurur. Milli tariximizi bilmədən, tarixən itirdiklərimizi tənqidi dərk etmədən və əldə etdiklərimizin qədrini bilmədən inkişaf və tərəqqi mümkün deyil. Təhsil bütün dövrlərdə inkişafın başlıca mənbəyi olmuşdur Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra təhsil quruculuğunda yeni nailiyyətlər əldə edildi. Bu məqsədlə bir tərəfdən, xarici ölkələrin təhsil sahəsindəki təcrübəsi öyrənilə, digər tərəfdən Azərbaycanda təhsil sahəsində qazanılmış nailiyyətlərin təhlil süzgəcdən keçirilməsi aktuallaşdı. H.Əliyev qeyd edirdi ki: “Dövlət müstəqilliyinin bəxş etdiyi nemətlərdən biri də odur ki, biz artıq təhsil sistemimizi xalqımızın, millətimizin tarixinə, mədəniyyətinə, ənənələrinə uyğun qururuq” [1].

Müasir Azərbaycan təhsilinin əsas məqsədi dövlət qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən, geniş dünya-görünüşünə malik vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməkdir. Elə bir şəxsiyyət ki, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qorusun, inkişaf etdirdirsin, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacarsın, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnsin, yaradıcı təfəkkürü və rəqabətə davamlılığı ilə seçilsin. Bu istiqamətdə aparılan işdə əsas güc təhsilin üzərinə düşür. Bilik və bacarıqları verməklə yanaşı insanlarda sivil dəyərlərə əsaslanan vətəndaş təfəkkürü formalaşdırmaq, milli və dünyəvi dəyərlərə hörmət hissini aşılamaq, ailə, cəmiyyət və dövlət qarşısında duran hüquq və vəzifələrini öyrətmək durur. Müasir dövrdə bu məsələlərə xüsusi önəm vermək zəruriyyəti yaranıb. Avropa təhsilinə integrasiya olunan Azərbaycan təhsili üçün milli və ümumbəşəri dəyərlər, şəxsiyyətin azad inkişafı, insan hüquqları və azadlıqları, onların sağlamlığı və təhlükəsizliyi, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörməti, tolerantlıq və

düzümlüyü prioritet kimi önə çəkilməyə ali vəzifələri həyata keçirmək mümkün olmaz. Bu gün milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq vacib məsələlərdən biridir, çünki hər keçid dövründə milli-mənəvi dəyərlər sistemində boşluqlar yaranır. Bu da, öz növbəsində, xalqa xas olmayan xüsusiyyətlərin təbliq edilməsi ilə əlaqədar milli-mənəvi dəyərlərinin rolunu və yerini azaldması ilə nəticələnir. Məhz ona görə də onlara daha da diqqətlə yanaşmaq və dövlətin gələcəyi təşkil edən gənclərin arasında təbliq etmək maarifçilər üçün ən vacib məsələyə çevrilir.

Hər bir dövrün astanasında milli dəyərlərin formalaşması və inkişafı zəruri hadisəyə çevrilir. Bu cür meyillərin möhkəmlənməsinə cəmiyyətin müasirləşməsi, sənayeləşməsi adlanan, bir-biri ilə sıx əlaqədə olan və, xüsusən də Avropa ölkələrində özünü göstərən, paralel inkişaf edən bir neçə dünyəvi proseslər səbəb olmuşdur. Yəni, hadisələrin əsas səbəbləri iqtisadiyyatda islahatların aparılması, dünya dövlətlərinin siyasi münasibətlərin dəyişdirilməsi və elmlərin inkişafı olmuşdur. Bu cür dəyişikliklər Azərbaycandan da yan keçə bilməzdi. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda hər bir yeni başlanan dövr yeniliklərlə zəngindir. Yeniliklər Azərbaycana təsiri daha da əhəmiyyətli rol oynayır, çünki dövlət Avropa və Asiya qitələrin qovşağında yerləşdiyindən ona gösətərilən təsir dövlətdə baş verən islahatların kəskin keçməsi ilə müşahidə edilir. Onu qeyd etmək vacibdir ki, hər bir yeni tarixdə keçmişdə baş verən hadisələrlə sıx bağlılığı var. Məhz buna görə də müasir Azərbaycanda ideoloji və iqtisadi baxımından baş verən dəyişikliklər XX əsrin əvvəllərində də aparılan dəyişikliklərlə demək olar ki, eyniləşdirilir. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində milli ideologiyanın yaranmasında və inkişafında dövrün bir neçə maarifçi mühüm rol oynamışdır. Aparılan tədqiqatlarda onlardan Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağaoğlunun və M.Ə.Rəsulzadənin adlarına daha çox rast gəlmək olar. Bu maarifçilər, demək olar ki, Azərbaycan milli ideologiyasının təşəbbüskarları hesab olunur.

Milli ideologiyanın qaynaqları – milli-mənəvi dəyərlər, türkçülük, azərbaycançılıq ideyaları milli ideologiyanın formalaşmasında zəmin rolu oynamışdır. Bir sözlə, milli ideologiya müstəqil, azad, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti qurmaq, milli birlik yaradan, müstəqilliyi formalaşdıran ideoloji sistemdir. Azərbaycançılıq ideologiyası dövlət artibutlarını, ana dilini, milli-mənəvi dəyərləri, milli və ümumbəşəri cəhətləri özündə birləşdirərək maarifçilik vasitəsilə etiqad və inam, tarixi əsaslandırma, mütəşəkkillik və yeniliyə meyil normalarının tətbiqi deməkdir. Milli ideya və milli-mənəvi dəyərlər etnik idealların və sərvətlərin bərqərar olmasında, onların ruhi-mənəvi simvollar səviyyəsinə yüksəlməsində fəal rol oynamışdır. Bundan başqa, ideoloji baxımından dinin tarixi rolundan da imtina etmək mümkün deyil. İslam dini dəyərləri azərbaycanlıların mənəvi varlığının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş, türk-islam mədəniyyəti isə əsrlər boyu azərbaycanlıların inkişafına güclü təsir edən amillərdən biri olmuşdur. Milli ideologiya Azərbaycanın tarixi inkişaf mərhələsindəki milli-mədəni dəyərlərin, o cümlədən, islam dini-mənəvi dəyərlərin təsiri ilə formalaşmış və onların varisi kimi təşəkkül tapmışdır.

XX əsrin əvvəllərində bütün bəşəriyyətini xarakterizə edən fakt odur ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin inkişafında dünyəvi xarakterli olmasına cəhd göstərməsi idi. Dünyəvi dövlətin formalaşması istiqamətlərində vacib məsələlərdən biri milli və dini dəyərlərinə baxışların dəyişməsi və bəzi hallarda ümumiyyətlə onlardan imtina etməsidir. Milli dəyərlərin qorunması, saxlanması mühüm məsələlərdən biridir. Xalqın mənəvi dünyasını zənginləşdirən, tarixini və mədəniyyətini ucaldan milli-mənəvi dəyərlər millətin birliyini təmin edir. Dövlətin ideologiyasında fikir ayrılığı təbii ki, Azərbaycanda böyük əhəmiyyətini kəsb edən islam dininə və dinlə bağlı dəyərlərinə əhali arasında, xüsusilə, cəmiyyətin ziyalı təbəqəsini təşkil edən insanların münasibətin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu cür hadisələr daha kəskin və dərin özünü göstərmişdir. Maarifçi hərəkatın nümayəndələrinin islam dini haqqında irəli sürdüyü fikirləri bunu bir daha təsdiqləyir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İslam mədəniyyəti XX əsrin əvvəllərində formalaşan milli mədəniyyətə, o cümlədən, milli ideya və milli ideologiyaya güclü təsir göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində milli ideologiyanın demək olar ki, əsas hissəsini təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərin tərkibində dini-mənəvi dəyərlərin rolu haqqında mübahisələr cəmiyyətin maarifçi təbəqəsinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradıcısı M.Ə.Rəsulzadə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu yolunda Azərbaycanda din dövlətdən ayrı olmasının tərəfdarı olmasına baxmayaraq, dini-mənəvi dəyərlər xalqın mənəviyyatı, dünyagörüşü, həyat tərzini və ideologiyasından ayrıl-

maz olduğunu qeyd edirdi. Bir sözlə, milli-mənəvi dəyərlərimizin demək olar ki, əsas hissəsi təşkil edən islam dinin dəyərləri dövlət tərəfindən dəstəklənməli və inkişaf etdirilməlidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev milli-mənəvi və islam dini dəyərlərini Azərbaycan xalqının milli sərvəti hesab edərək deyirdi: “İslam dini yüksək mənəvi dəyərlərə malik olan birlikdir. İnsanların mənəvi sərvətlərinin hamısından dinin fərqi ondadır ki, o dini mənsubiyyədən asılı olmayaraq həmişə insanları dostluğa, həmrəyliyə, birliyə dəvət etmişdir” [1]. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, dil milli-mənəvi dəyərlərinin tərkib hissəsidir. Azərbaycanda da, hər bir dövlətdə olduğu kimi, dil onun milli-mənəvi dəyərlərinin tərkib hissəsi sayılır. Ona görə də təbii ki, Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi, onun zənginləşdirilməsi hər zaman dövlətimiz üçün prioritet olub. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilini xalqın ən böyük sərvəti hesab edib və çıxışlarında hər zaman vurğulayırdı ki, milli dövlət quruculuğu prosesinin çox mühüm şərtlərindən biri milli-ədəbi dil zəminində xüsusi rəsmi dil üslubunun formalaşmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq Heydər Əliyev 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalamışdır. O, dövr üçün bu sənəd atılan vacib addımlardan biri idi: milli-mənəvi dəyərlərin və Azərbaycançılıq məfkurəsinin inkişaf etdirilməsi, onun qorunub saxlanması üçün əhəmiyyətli rol oynamışdır. Təsəvvüfi deyil ki, Azərbaycançılığın əsas atributlarından biri milli dövlətçilik, digəri isə milli-mənəvi dəyərlər hesab edilir. Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideyasının formalaşması, onun inkişaf etdirilməsi və milli-mənəvi dəyərlərin bir hissəsinə çevrilməsində müstəsna xidmətləri olub. “Hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək, gənc nəsli daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik” [1]. Son dövrlər qloballaşmanın milli dəyərlərə təsiri cəmiyyətə daha çox yad dəyərləri qəbul etdirmək kimi başa düşülür. Heç şübhəsiz ki, müasir dünyada sürətlə davam edən qloballaşma prosesləri bizim də ölkədən yan keçməyib. Amma müsbət odur ki, artıq cəmiyyətin özündə də öz milli dəyərlərini unutmamaq və bu dəyərlərə sadıq qalmaq fikirlərinə üstünlük verilir. Məlumdur ki, milli mənəvi dəyərlərimiz yaşadığımız millətin özü də mövcud olacaq. Buna görə də gənclər arasında milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində işlər görülməli, onlarda vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissləri gücləndirilməlidir. Xüsusən bu istiqamətdə təhsil prosesinin keyfiyyətini artırmalı, elmi-nəzəri və metodiki tövsiyələr işləyib hazırlanmalı, normativ-hüquqi bazanın yaradılmasına nail olunmalıdır.

Milli mənəvi dəyərlərin rolu və əhəmiyyəti əsrin astanasında daha da artır və bu gün də müstəqil Azərbaycan Respublikasının çətin, keşməkeşli dövründə milli-mənəvi dəyərlərin bütün sahələrində qorunması dövlətin inkişafı və zənginləşdirilməsi deməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev H.Ə. 2002. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil.
2. Mərdanov M. 2012. Azərbaycan təhsil tarixi. Bakı: Təhsil.
3. Rüstəmov F.A. 1998. Azərbaycanda pedaqoji elm: təşəkkülü, inkişafı və problemləri. Bakı.

ALİ TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏT TƏMİNATI İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCANIN BOLONYA PROSESİ ÖHDƏLİKLƏRİ

Gülcahan Sadıqova

Summary

Azerbaijan's obligations regarding the Bologna process are in various directions. This research paper, in particular, discusses the responsibilities of Azerbaijan with respect to quality assurance, internal and external quality assurance, problems related to the activity of quality assurance agencies, progress achieved, and work to be taken in the future.

Key words: education, Bologna process, quality assurance, reforms in education

Резюме

Обязательства Азербайджана по Болонскому процессу разнонаправлены. В этом исследовательском документе, в частности, обсуждаются обязанности Азербайджана в отношении обеспечения качества, внутреннего и внешнего обеспечения качества, проблемы, связанные с деятельностью агентств по обеспечению качества, достигнутый прогресс и работа, которую предстоит предпринять в будущем.

Ключевые слова: образование, Болонский процесс, обеспечение качества, реформы в образовании

Bolonya prosesi Avropa Ali Təhsil Məkanındakı ölkələr üçün ali təhsilin inkişafında əhəmiyyətli təsirə malikdir. Bu proses başlandığı ildən etibarən fərqli təhsil sistemlərində tətbiq olunaraq keyfiyyət təminatı, akademik heyət və tələbələrin mobilliyi, şəffaflıq, sosial əhatəlilik, icimaiyyətə açıqlıq kimi bir sıra məsələlərin Avropa ali təhsil məkanında tətbiqinə çalışmışdır. Hər iki-üç ildən bir keçirilən nazirlər konfransı zamanı tərəfdaş ölkələrin nazirləri bir araya gələrək mövzular üzrə əldə olunan nəticələri və hədəfləri müzakirə edirlər. Azərbaycan Bolonya prosesinə 2005-ci ildə Bergen Nazirlər Konfransının baş tutduğu il qoşulmuşdur. Həmin ildən bu günədək Bolonya bəyannaməsinin ölkələr qarşısına qoyduğu öhdəliklər ölkəmizə də şamil olunmuş, bu istiqamətdə davamlı olaraq inkişafa yol açma biləcək mümkün addımlar atılmışdır. Bolonya prosesi çərçivəsində tələbə və akademik heyətin mobilliyi, ali təhsil idarəetməsində tələbələrin iştirakı, ali təhsildə ictimaiyyətin məsuliyyəti, sosial əhatəlilik, akademik muxtariyyət, keyfiyyətin təminatı kimi prinsiplər formalaşdırılmışdır. Sözügedən prinsiplər üzrə ölkələrin fəaliyyət tarixçəsi, mövcud vəziyyət və atılan addımlar təhlil olunaraq gələcəklə bağlı layihələr, qanunvericilikdə mümkün dəyişiklər, islahatlarla bağlı müəyyən nəticələr əldə olunur. Bu hesabatlarda Azərbaycanda da tələbə və akademik heyətin mobilliyi ilə bağlı fəaliyyətlərin yetərincə sürətli irəliləmədiyi ortaya çıxmış, bunun səbəbləri araşdırılmışdır. Mobilliyin qonşu ölkələrlə, eləcə də digər Avropa ölkələriylə müqayisədə ortalamadan zəif olmasının arxasında maddi çətinliklər, məlumatsızlıq, dil biliyi kimi məsələlərin olduğu ortaya çıxmışdır. Hazırda bununla bağlı bir sıra addımlar atılmış, qrant layihələri işlənilmiş, bir çox universitetlərdə tələbələrin təhsil proqramlarına dil dərsləri salınmış, ikili diplom proqramları tərtib olunmuşdur. Bu addımlar mobillik üzrə inkişafı dəstəkləsə də son illərdə tələbələrlə aparılan sorğular fəaliyyətlərin tam mənada tələbləri ödəmədiyini göstərir.

Hazırda dünyada baş verməkdə olan iqtisadi böhranlar, müharibələr, təbii fəlakətlər yerli universitetlərdə təhsil alan tələbələrdən də yan keçmir. Bolonya prosesinin sosial əhatəlilik prinsipləri bu və ya digər səbəblərdən təhsilini davam etdirməkdə çətinlik çəkən tələbələr üçün dəstəkləyici addımların atılmasını təklif edir. Ölkəmiz də öz coğrafi mövqeyinə görə müharibə və digər problemlərin insan həyatına təsirsiz ötüşmədiyi bir məkandır. Bu səbəbdən təhsil alan tələbələrə təqaüd verməklə yanaşı, məcburi köçkünlər və onların birinci dərəcəli ailə üzvlərinin təhsil haqqından azad edilməsi ilə bağlı qanun qüvvəyə minmişdir. Sosial əhatəliliyin digər bir tərəfi olan inklüzivliklərə bağlı orta məktəblərdə müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də, hələlik ali təhsil müəssisələri üçün bu keçərlə deyil.

Ali təhsildə keyfiyyətin təminatı kifayət qədər geniş bir mövzu olduğundan onun üç istiqamətdə təhlili daha məqsədə uyğundur. Daxili keyfiyyət təminatının təhlili zamanı Azərbaycan universitetlərində Avropanın Ali təhsildə keyfiyyət təminatı ilə bağlı standart və təlimatlarının nə dərəcədə izlənilməsinə baxılmışdır. Bu zaman daxili keyfiyyət təminatına aid olan tələbəyönümlü tədris və qiymətləndirmə ilə bağlı çətinliklər və narahatlıqlar müşahidə olunub. Belə ki, sorğu zamanı tələbələrin əksəriyyəti tədrisin proqramyönümlü olduğunu hesab etmişdir. Professor-müəllim heyəti ilə bağlı araşdırmada isə müəllimlərin elmi ad və dərəcələrinə, gender bərabərliyi və yaş ortalamalarına baxılmışdır. Ali təhsil müəssisələrində qadın müəllimlərin sayca çoxluq təşkil etdiyi və əksər dövlət universitetlərində yaşı 50-dən yuxarı olan professor-müəllim heyətinin daha çox olduğu məlum olmuşdur.

Xarici keyfiyyət təminatı və keyfiyyət təminatı agentliklərinin işi ilə bağlı isə görülən öhdəliklərlə əlaqədar işlərdən biri Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyinin qurulmasıdır. Agentliyin fəaliyyəti təhsil müəssisələrinin akkreditasiyasını, ali təhsilə aid kvalifikasiyaların tanınmasını, təhsil fəaliyyətlərinin lisenziyalandırılmasını və s. əhatə edir. Agentliyin fəaliyyəti bu sahədə dövlət standartlarının davamlı inkişafını və təhsil müəssisələrinin nüfuzunu artıraraq Bolonya prosesi ilə bağlı öhdəliklərə də düzgün əməl olunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Avropa Ali Təhsil məkanı Bolonya hesabatı, 2018
2. Bolonya prosesi Azərbaycan üzrə milli hesabat, 2015
3. Əliyev G, Vəliyev, A, Rüstəmov, S. (2011). Azərbaycanda sosial müdafiə və inklüzivlik.

ÜMUMTƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ DAVAMLI İNKİŞAF NAIL OLMAQ YOLLARI

Səkinə Seyidova

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi, ARTİ-nin doktorantı

Summary

Sustainable development in every field is one of the main requirements of the era. Sustainable development means development that meets the needs of the present without compromising the possibilities of the future. Therefore, education, research and innovation in this field are inevitable to achieve the defined goal of sustainable development. Sustainable development in education is recognized as a necessity. Educators should integrate the concept of sustainable development for education into their teaching.

From the conducted research, it was concluded that the main requirements for the development of education are to use advanced methods and tools, technological innovations, active and competency-based training methods to adapt it to world standards, to prepare educated, skilled, professional teaching staff and to make the recruitment process of teachers transparent and objective. attention should be paid to its organization, textbooks and educational tools should be improved to prepare personnel with not only theoretical knowledge, but also practical skills that meet the requirements of the country's labor market.

Key words: sustainable development, education, goal, technological innovations, advanced methods and tools

Резюме

Устойчивое развитие во всех областях является одним из главных требований эпохи. Устойчивое развитие означает развитие, которое удовлетворяет потребности настоящего, не ставя под угрозу возможности будущего. Поэтому образование, исследования и инновации в этой области неизбежны для достижения поставленной цели устойчивого развития. Устойчивое развитие в сфере образования признано необходимостью. Педагоги должны интегрировать концепцию устойчивого развития образования в свое обучение. Из проведенного исследования сделан вывод, что основными требованиями к развитию образования являются использование передовых методов и средств, технологических новшеств, активных и компетентностных методов обучения для адаптации его к мировым стандартам, для подготовки образованных, квалифицированных, профессиональных педагогов. кадров и сделать процесс подбора учителей прозрачным и объективным, следует уделить внимание его организации, усовершенствовать учебники и учебные пособия для подготовки кадров, обладающих не только теоретическими знаниями, но и практическими навыками, отвечающими требованиям рынка труда страны.

Ключевые слова: устойчивое развитие, образование, цель, технологические инновации, передовые методы и инструменты

Hər bir sahədə davamlı inkişaf dövrün başlıca tələblərindəndir. Davamlı inkişaf edən təhsildə tədqiqat və innovasiyalar təhsil sisteminin ən mühüm hissəsidir. Davamlı inkişaf üç mühüm çərçivəni - ekoloji, iqtisadi və sosial, ardıcıl şəkildə birləşdirməlidir (Ahmad S., 2012:79). İndiki və gələcək nəsilin ehtiyaclarını təmin etməkdən başqa, davamlı inkişafın bəzi tərifləri ekoloji, sosial və iqtisadi ölçüləri hərtərəfli əhatə etməyə çalışır. Davamlı inkişafın ümumi qəbul edilmiş prinsipi indiki və gələcəyin ehtiyaclarının eyni iqtisadi səviyyədə ödəniləcəyi bir mühit yaratmaqdır. Davamlı inkişaf dedikdə, gələcəyin imkanlarına xələl gətirmədən indiki zamanın ehtiyaclarına cavab verən inkişaf başa düşülür. Buna görə də müəyyən edilmiş davamlı inkişaf məqsədinə çatmaq üçün bu sahədə təhsil, tədqiqat və innovasiyalar qaçınılmazdır. Təhsildə davamlı inkişaf zərurət kimi qəbul edilir.

Təhsil davamlı inkişafa doğru transformasiyanın əsas özəyi olub, insanların cəmiyyətə baxışlarını reallığa çevirmək imkanlarını artırır. Təhsil təkcə elmi və texniki bacarıqları təmin etmir, həm də onların həyata keçirilməsi və tətbiqi üçün motivasiya, əsaslandırma və sosial dəstək verir. Bu səbəbdən cəmiyyət hazırkı təhsilin keyfiyyətinin tələb olunandan çox geri qalmasından narahat olmalıdır. Təhsilin keyfiyyətinin və əhatəliliyinin yüksəldilməsi və davamlı inkişafın vacibliyini dərk etmək üçün onun məqsədlərinin yönləndirilməsi cəmiyyətin ən yüksək prioritetləri sırasında olmalıdır. Pedaqoqlar təhsil üçün davamlı inkişaf konsepsiyasını öz tədrislərinə inteqrasiya etməlidirlər. Təhsildə

davamlı inkişaf təkcə davamlılığın kurikulumuna əlavə müddəə kimi əlavə edilməsi deyil, həm də öyrə-nənlərin inkişaf edən cəmiyyətlərə töhfə verməsini təmin etməkdir.

Təhsildə davamlı inkişafın əsas məqsədi təhsili, biliyi və bacarığı olan, daha yaxşı gələcək naminə həvəslə və yaradıcılıqla çalışmaq istəyən insanlar yetişdirməkdir. O, insanlara öz ölkələrini sevmək üçün bilik, bacarıq və etikaya sahib olmağa və təhsil vasitəsilə ekoloji davamlılığın yaradıl-masına və saxlanmasına töhfə verməyə kömək edən təhsil konsepsiyasıdır.

Təhsil vasitəsilə davamlı inkişafı təmin etmək pedaqoqlardan aşağıdakıları tələb edir:

- sosial ədalət, demokratiya, sülh və ekoloji bütövlük prinsiplərinə əsaslanan davamlı yaşamaq etikasını cəmiyyətin qayğılarının mərkəzinə yerləşdirmək;
- inteqrasiya olunmuş və kontekstləşdirilmiş anlayışlar yaratmaq üçün fənlərin, bilik və təcrü-bənin əlaqələndirilməsini daha da təşviq etmək;
- ömür boyu öyrənməni təşviq etmək;
- təxəyyüldən yaradıcı istifadə, riskə açıqlıq, çeviklik və yeni variantları araşdırmaq istəyi;
- yoxsulluğun, zorakılığın və ədalətsizliyin bütün formalarının aradan qaldırılması üçün cəmiy-yəti birgə səylərə səfərbər etmək və s. (Ahmad S., 2012:81).

Ölkədə ümumi təhsilin əsas məqsədləri cəmiyyət qarşısında məsuliyyəti dərk edən, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, adət-ənənələrə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik ideyalarına əməl edən, müstəqil qərarlar qəbul etməyi bacaran, yaradıcı düşünən, sağlam həyat tərzi sürən, geniş dünyagörüşünə malik vətəndaş və şəxsiyyətlər yetişdirilməsi, yüksək mədəniyyət və intellekt; onları ictimai həyata və səmərəli fəaliyyətə hazırlamaq, dövlət və millət ideyaları əsasında inkişafını təmin etməkdir (elektron resurs).

2013-cü ildə ölkəmizdə təhsil sisteminin daha da təkmilləşməsini təmin etmək məqsədilə “Azər-baycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq olunmuşdur. Bu strategiyada həyata keçirilməsi mühüm məqsədlərdən biri savadlı təhsilverənlər və müasir avadanlıq və vasitələrlə təmin və təchiz olunmuş, əldə etdiyi uğurlarına görə dünya ölkələri içərisində üstün mövqeyə sahib təhsil sistemi formalaşdırmaq, onun davamlı inkişafını təmin etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemi araşdırılmış və aşkar edilmişdir ki, tədrisdə müasir metod və strategiyalardan istifadə, xüsusən də fəal tədris metodunun tətbiqi gələcəyin savadlı, uğurlu, özünə-güvənən, rəqabət qabiliyyətli kadrlarının hazırlanmasında mühüm vasitədir.

Dövlət Strategiyasının qarşısında duran ikinci mühüm məsələ müəllim hazırlığı məsələsidir. Müəllim təhsil sistemində ən mühüm aparıcı amildir. Onun biliyi, dünyagörüşü, mənəvi dünyası, tədris bacarıqları cəmiyyətimizə savadlı, dürüst, uğurlu kadrlar hazırlamaq üçün olduqca vacibdir. Odur ki, müəllimlərin hazırlığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməli, işə qəbul prosesləri şəffaf və obyektiv təşkil edilməlidir (elektron resurs).

Dövlət Strategiyasında verilən məlumatlara görə, hazırda ali məktəb məzunları ölkənin əmək ba-zarlarının işçi tələblərini ödəyə bilmir. Odur ki, tədris vəsaitlərinin, metod və strategiyalarının tək-milləşdirilməsi zəruridir. Təhsil müəssisələrində verilən təlim öyrənənlərin bilik, vərdiş və bacarıq-larının inkişafına xidmət etməli, onları intellektual, problem həll etmə qabiliyyətli fərdlər kimi for-malaşdırmalıdır. Çünki artıq əmək bazarında yalnız nəzəri bilikləri olan deyil, eləcə də sahib olduğu bilikləri praktiki cəhətdən tətbiq etmək bacarığı olan kadrlar tələb olunur (elektron resurs).

Beləliklə, ölkəmizdə dünya standartlarına cavab verən, davamlı inkişafa imkan verən təhsil sisteminin formalaşdırılmasında Dövlət Strategiyasında beş əsas istiqamət müəyyən olunmuşdur:

1. səriştə əsaslı təhsil məzmununun formalaşdırılması;
2. təhsildə insan resurslarının müəyyən edilməsi;
3. əhaliyə verilən təhsilin şəffaf və faydalı şəkildə qurulması və onun nəticələrinə görə mə-suliyyətlik;
4. ömürboyu təhsil üçün mühitin yaradılması;
5. dünya standartlarına cavab verən təhsil sisteminin yaradılması

Ədəbiyyat

1. Ahmad S. (2012). Internationalization of Higher Education: A Tool for Sustainable Development. OIDA International Journal of Sustainable Development, 4 (12), pp.79- 89

2. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". "Xalq" qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il: <https://president.az/az/articles/view/9779>
3. <https://e-qanun.az/framework/25029>
4. <https://president.az/az/articles/view/9779>

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Fəridə Səfəraliyeva,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Summary

The modern period of scientific and technical progress requires raising the level of general education, development of thinking, outlook, and outlook on life of the young generation. In the modernizing society, it is impossible to imagine the education of artistic thinking of the young generation separately from school. Today, more responsible tasks are facing Azerbaijan and its education, whose eternal independence is strengthening day by day. The implementation of these tasks is more closely connected with the new generation, with primary school students who lead it into the future. It is the problem of every society to educate students in the national spirit, to develop high mental skills and thinking ability in them, and to prepare them for an active life position. Even in the early years of the 20th century, S.A. Shirvani, F. Kocharli, J. Mammadguluzade, M.A. Sabir, M. Sidqi, R. Efandiyev, M. Mahmudbeyov, F. Aghazade and others educators saw ways to develop student speech and thinking in the teaching of folklore examples. These literary figures, who gave great preference to student reading, saw that it was impossible to be satisfied with only textbooks and promoted recitation and reading materials in the pages of children's press. In addition to the conciseness of riddles and proverbs, which are close to the form, they are also harmonious, do not cause difficulties in the student's thinking, and are easily understood. In reading training, it is possible to compare, reconcile, generalize, classify, divide the text into parts, show the main idea, select words and phrases that characterize the hero, use BIBÖ, Venn diagram and other principles. The content of reading provides moral-aesthetic and ideological-political education, mental development. Therefore, reading training requires special attention and care.

Key words: *reading, examples of folklore, elementary school, oral speech, pronunciation*

Резюме

Современный период научно-технического прогресса требует повышения уровня общей образованности, развития мышления, мировоззрения и взглядов на жизнь подрастающего поколения. В модернизирующемся обществе невозможно представить воспитание художественного мышления подрастающего поколения отдельно от школы. Сегодня перед Азербайджаном и его образованием, вечная независимость которого укрепляется день ото дня, стоят более ответственные задачи. Реализация этих задач более тесно связана с новым поколением, с младшими школьниками, которые ведут его в будущее. Воспитать учащихся в национальном духе, развить в них высокие умственные способности и мыслительные способности, подготовить их к активной жизненной позиции - задача каждого общества. Еще в первые годы 20 века С.А.Ширвани, Ф.Кочарли, Дж.Мамедгулузаде, М.А.Сабир, М.Сидги, Р.Эфандиев, М.Махмудбеков, Ф.Агазаде и другие педагоги видели пути развития речи и мышления учащихся в обучении фольклорных примерах. Эти литераторы, отдавшие большое предпочтение студенческому чтению, видели, что одними учебниками довольствоваться нельзя, и продвигали декламацию и материалы для чтения на страницах детской печати. Помимо лаконичности загадок и пословиц, близких по форме, они еще и стройны, не вызывают затруднений в мышлении учащегося, легко усваиваются. При обучении чтению можно сравнивать, согласовывать, обобщать, классифицировать, делить текст на части, показывать основную мысль, выделять слова и словосочетания, характеризующие героя, использовать БИО, диаграмму Венна и другие принципы. Содержание чтения обеспечивает нравственно-эстетическое и идейно-политическое воспитание, умственное развитие. Поэтому обучение чтению требует особого внимания и осторожности.

Ключевые слова: *чтение, образцы фольклора, начальная школа, устная речь, произношение.*

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədi şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirmək, bütövlükdə onların nitq mədəniyyətini formalaşdırmaqdandır. Müxtəlif növ bədii əsərlərin oxusunu düzgün təşkil etmək üçün onların özünəməxsus xüsusiyyətlərini bilmək, müvafiq metod və priyomlardan istifadə etmək son dərəcə vacibdir.

Müəllim şagirdlərdən düzgün, şüurlu, ifadəli, optimal sürətlə oxumağı tələb etməlidir. Dərsliklərə nəzər saldıqda görürük ki, müəlliflər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən parçalar daxil etmişdir. III sinif Azərbaycan dili dərslində Qaraca Çoban dastanı öyrədilir. İbtidai sinif müəllimi bu mövzunu tədris edərkən, təkcə Azərbaycan dilinin yox, eyni zamanda bədii oxu təliminin im-

kanlarından da istifadə etməlidir. Dərsliyə daxil edilmiş dastandakı “yağmalamaq, talamaq, yapıncı, öymək, sayıqlıq, handan-hana” və s. arxaik sözlərin mənasını, onu əvəz edən yeni işlək ifadələrin meydana çıxmasını müəllim izah etməlidir. Dərslərdə şagirdlərdən tələb olunur ki, verilmiş atalar sözünü seçdiyiniz epizodlarla uyğunlaşdırın.

1. İgid oğul düşməyə əyilməz.
2. Ehtiyat ighidin yaraşığıdır.

Şagird əgər mətnin ideyasını başa düşübsə istər-istəməz atalar sözünü tapmaqda çətinlik çəkməyəcək. Azərbaycan dili dərslərində verilmiş mətnə və şəkllə aid “sapand sözünün mənasını izah etmək tələb olunur. Daha sonra mətnlə bağlı suallar qeyd olunmuşdur: Salur Qazan kim idi? Düşmənlər hansı məqamdan istifadə edib Oğuz elinə hücum çəkdi? Nə üçün Qazan xan düşmənin üzərinə çobanla getmək istəmədi? [3, s.35].

Başqa bir tapşırıqda “Dirsə xan oğlu Buğac” dinləmə mətni üzrə hekayə xəritəsi qurmaq tələb olunur [3, s.36]. Dərslərdəki dinləmə materialları üzərində iş eyni zamanda oxu, yazı və nitq materiallarından səmərəli istifadə şagirdlərin nitqini zənginləşdirir, tərbiyəvi təhsilə, dünyagörüşünü genişləndirir. Mətnin sonunda verilmiş suallar da şagirdlərdə vətənpərvərliyə xüsusi maraq oyadır. Yeni nəslin tərbiyəsində, tərbiyəvi inkişafında əsas tutulan mənəvi dəyərlər folklor nümunələrində öz əksini tapmışdır. Dərslərdə rəvayətlərlə yanaşı, əfsanələr də tədris olunur. “Göyərçin” əfsanəsinin qısa məzmunu belədir: Padşah düşmənlə təkbətək döyüşə başlaıq girir. Qonşu ölkənin hökmdarı onu dərbiqəsiz görür və soruşur ki, bu nə məsələdi? Padşah qeyd edir ki, döyüş papağımda göyərçin iki bala çıxarıb. Anam da südüne and verdi ki, balalara toxunma. Bunu bilən kimi düşmənin deyir: Sənin anan ağ göyərçinin evini dağıtmaq istəmədi. Bəs biz niyə nahaq yerə qan tökək? Əfsanədə müəllim “qalxan”, “dərbiqə” sözlərinin hərfi mənasını açır. İlk növbədə isə göyərçinin sülh rəmzi hesab edildiyini izah edir. Əfsanəni şagirdlər maraqla oxuyur və onlara eyni zamanda müsbət hisslər aşılanır. Deməli, şagird istər hekayə, istər nağıl, istərsə də dastanı oxuyarkən lüğətinə yeni sözlər daxil olur və dünyagörüşü formalaşır. Müşahidələr göstərir ki, lüğət üzrə iş epizodik xarakter daşıyır. İbtidai sinif müəllimlərinin əksəriyyəti bunu qeyri-müntəzəm şəkildə aparır. Hətta bəzən müəllim lüğət üzrə işin aparılması üçün materialı düzgün seçə bilmir. Hansı sözlər ki, şagirdlərin nitqində çox az təsadüf olunur, müəllim həmin ifadələrin üzərində dayanır. Elə sözlər var ki, şagirdlərin qeyri fəal lüğət fonduna aiddir. Müəllim belə sözləri ötrə izah edərək üstündən keçir. Müəllim şagirdlərə izah olunmuş sözlərin müəyyən qisminin qeyri-fəal lüğətdən fəal lüğətinə daxil edərək nitq praktikasında daha da möhkəmləndirməyə çalışmalıdır. IV sinif dərslərində “Çünki oldun dəyirmançı” mətnindən (Koroğlu dastanı) şagirdlərin anlaşılması baxımdan çətinlik törədən cümlələri seçərək təhlillər apararaq:

- 1) İndi nə deyirsiniz, bu işə qol qoymusunuzmu?
- 2) Söz deyərsən Həsən paşanın beyninə batdı?
- 3) Keçəl Həmzə sayılmayan, urvatı olmayan bir adam idi.
- 4) Gözləri tərən gözə kimi oyur-oyur oynayır.
- 5) Ancaq bu günə kimi bir qapıda duruş gətirə bilməmişəm.
- 6) Atlarının ikisinin də ayağında buxov var idi.
- 7) Keçəl Həmzə bunu deyib Qıratı səyirtti, gözədən itdi.
- 8) Asta qaçan namərddir.
- 9) Koroğlu Qıratın üstündə elə gəlir, elə gəlir ki, ley kimi.
- 10) Koroğlu onun yüyənini kimə tapşırsaydı, ona üzəngi verərdi.

Dastandan seçdiyim cümlələr şagirdlər üçün çətinlik yarada bilər. Müəllim buradakı çətin sözlərin mənasını açmalı, dil qaydalarına toxunmalıdır. Birinci və ikinci cümlədə qol qoyursunuzmu, beyninə batdı sözləri məcazi mənada işlənilib və frazeoloji birləşmədir. Üçüncü cümlədə isə urvat sözü məhəlli xarakter daşıyır və ayrı-ayrı rayonlarda, zonalarda işlədilir. Dördüncü cümlədə oyur-oyur – oynamaq sözündən yaranıb və hərəkətin tərzini bildirir. Beşinci cümlədə duruş gətirə bilməmişəm – durmaq sözündəndir. Yeddinci cümlədə səyirtti sözü ümumişlək sözdür. Məhz bu sözlərin semantikasına uyğun isimlər işlənməlidir. Bu sözlər insanların fəaliyyəti ilə bağlı olmur. Doqquzuncu cümlədə ley kimi qoşma və təşbehdir. Onuncu cümlədə üzəngi peşə sözüdür, konkret ilxı ilə bağlıdır. Müəllim bu sözlər və cümlələr əsasında təhlil apararaq dastanın daha yaxşı mənimsənilmə-

sinə yol açır. Dastanda çətin sözlərin mənasını müəllim izah edir və dastandan qısa bir epizodu şagirdlərlə birgə səhnələşdirə bilər. Mətnə şagirdlərin rastlaşdığı sözlər dil baxımından təhlil olunmalıdır. Bu cür təhlilləri aparan zaman müəllim eyni zamanda sözlərin morfoloji cəhətdən quruluşu və etimologiyasını şagirdlərə öyrətməkdə köməklik edir. Bu və ya digər yaxınmənalı sözlər uyğunlaşdırılaraq şagirdlərə öyrədilir. İbtidai siniflərin dərslərlərində əks olunmuş mətnlərdə sözün emosional rəngarəngliyi özünü aydın göstərir.

Oxu dərslərində şagirdlərdə vətənə məhəbbət və sədaqət hisləri formalaşır, onlara xeyirxahlıq, ədalətlik, namusluluq, mərdlik, fədakarlıq, təvazökarlıq, düzlük kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılanır və onların dünyagörüşünün formalaşması üçün ilkin bünövrənin əsası qoyulur. Həmçinin şagirdlərin mütaliyəyə marağı güclənir, lüğət ehtiyatı zənginləşir, fəallaşır, dəqiqləşir və onlar öz fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə ifadə etməyi bacarırlar.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva F. (2011). Ana dilinin tədrisi prosesində folklor nümunələri vasitəsilə şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi (metodik vəsait). Bakı,.
2. İsmayılov R., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasımova X. 2019. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı.
3. İsmayılov R., Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Cəlilova K. 2022. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. II hissə, Bakı.
4. Kərimov Y. (2015). Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı,.

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В СОЦИАЛЬНОМ ФОРМИРОВАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Kamran Səmədov

Bakı Slavyan Universitetinin Pedagogika və psixologiya kafedrasının dosenti

Xülasə

Təqdim olunan tezisdə pedagogika, psixologiya, sosiologiya və digər ictimai elmlərin ən vacib və aktual problemlərindən biri olan gənc nəslin sosiallaşma prosesi dərindən araşdırılır. Tezisdə qeyd olunur ki, gənc nəslin sosial baxımdan formalaşmasına cəmiyyətin çoxsaylı amilləri təsir edir və bu amillərin arasında kütləvi informasiya vasitələri özünəməxsus spesifik yer tutur. Tezisdə gənc nəslin sosial formalaşması prosesində KİV tərəfindən istifadə olunan metod və formalar göstərilir. Bu prosesin uğurlu başa çatmasına təsir edən amillər dərindən araşdırılır və təhlil olunur. Tezisdə KİV-in gənc nəslin sosial formalaşması prosesində müsbət rolunu vurğulayarkən eyni zamanda bu təsirin mütləq formada özünü büruzə verən mənfi təsirin də olması xüsusən qeyd olunur. Tezisdə kütləvi informasiya vasitələrinin yetişməkdə olan nəslin formalaşmasında təsiri ümumdünya miqyasında araşdırılır və bu prosesin səmərəli formada keçirilməsi üçün zəruri tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: *yetişməkdə olan nəs, sosial formalaşma, kütləvi informasiya vasitələri, sosial institutlar, kütləvi informasiya vasitələrinin müsbət və mənfi təsiri*

Summary

In the given thesis is examined one of the most important problems in the science of pedagogies, physiology, sociology – the role of mass media in social forming of young people. In thesis are examined forms and methods that work of mass media and emphasized positive and negative aspects of that process. Thesis examines the work of mass media in social forming of young people with point of view of world process. In thesis is talked about difficulties in this process. Thesis gives necessary recommendations for increase of level of activity of mass media in process of social forming of young people.

Key words: *young people, social forming, mass-media, social institutions, positive and negative aspects of influence of mass-media*

Проблема социального формирования подрастающего поколения, обладающего высоким уровнем интеллектуальной подготовки, способного на осознанном уровне определиться со своей социально-интеллектуальной позицией в современном обществе, всегда была предметом глубокого интереса и находилась в центре внимания всех социальных институтов

общества. Именно молодежи, с её неустойчивой кипучей деятельностью, постоянно ориентированный на поиск ответов волнующих их вопросов, желанием наиболее полно самореализоваться как личность и социально активная единица в современном обществе, предначертана роль двигателя процессов, способствующих развитию и совершенствованию общественно-политических процессов дальнейшему неуклонному самосовершенствованию демократического общества. В современном обществе, выбравшем демократический путь развития и совершенствования факторов, воздействующих на подрастающее поколение, с целью превращения его в могучую конструктивно-творческую силу двигателя общества, великое множество среди которых средством массовой информации отводится особая роль. Роль средств массовой информации в развитии и совершенствовании молодого поколения страны всегда, как очень важная проблема, интересовала ученых-исследователей различных направлений (педагогов, психологов, социологов, философов, экономистов, политиков и т.д.) и нашла своё фундаментальное отражение в их опубликованных научных работах. Такие маститые учёные исследователи, как Н.В. Жилавская, С.Г. Корконосенка, Г.В. Грачёв, И.К. Мельник, А.В. Мудрик, М.М. Назаров, И.В. Проневская, В. К. Сергеев, А.В. Фёдоров, Л.Н. Хромов, О.В. Филиппова, В.П. Шейнов и др. в опубликованных ими научных работах показали специфическую роль средств массовой информации в вопросах социального становления подрастающего поколения, исследовали механизм влияния СМИ на сознание личности, прогнозировали положительные и отрицательные формы влияния на практическую деятельность и модель поведения современной молодежи. Учёные-исследователи характеризуют современное общество как информационное общество, где главной воздействующей формой на психику, поведение и сознание личности является информация. За счёт полученной информации возможность ознакомиться с влиянием многих общественно-политических событий в мире, возможностью их наблюдать, анализировать, комментировать и высказывать свою личностно-социальную позицию по явлениям общемирового процесса, молодое поколение формирует у себя духовно-интеллектуальный потенциал высокого уровня расширяет и углубляет свое мировоззрение, совершенствует различные аспекты своего личностно-социального кругозора. Однако, и это следует отметить, как и у всякого процесса, влияние СМИ на социальное становление подрастающего поколения, наряду с безусловной положительной ролью, к сожалению, приходится отмечать и некоторую негативную составляющую. Современные ученые-исследователи и практические работники занятые, в сфере деятельности СМИ, в один голос утверждают, что «современные СМИ в достаточно ощутимой мере утратили свои некогда важнейшие функции формирования, воспитания, просвещения личности и, что немаловажно, процесс этот, к большому сожалению, получает свое дальнейшее развитие, что должно быть серьезной проблемой для общества и находится в самом центре его пристального внимания». {2/37} К сожалению приходится отметить, что сегодняшние СМИ, сфера их воздействия и методы деятельности – открытый бизнес-главная цель которого – любыми средствами извлечение максимальной прибыли. Как мы отмечали выше, СМИ, являясь очень важным и выраженно воздействующим на сознание, психику, модель поведения и деятельность подрастающего поколения институтом, имеет колоссальные возможности открытого и скрытого воздействия на многочисленную молодёжную аудиторию общества. Это, хочется еще раз подчеркнуть, налагает на работу СМИ колоссальную ответственность, так как, гонимая за эфемерным рейтингом и желанием извлечения максимальной прибыли, СМИ нередко теряет свою основную функцию- в максимально полной мере способствовать социальному становлению молодежи и превращению её в действенную, конструктивно-творческую силу дальнейшего совершенствования демократического общества. Необходимо оценивать работу СМИ в сфере воздействия на подрастающее поколение страны с позиции своеобразной «вилки» - т.е. работа всех видов СМИ (печатных и электронных) должна восприниматься своеобразным рупором, отображающим проблемы современной молодёжи и способствующем конкретному поиску путей совершенствования процессов и социального формирования и развития. Если СМИ в своей деятельности ориентируются прежде всего на удовлетворение интересов каких-либо экономических, бытовых структур,

то, само собой, разумеется, молодое поколение страны такую деятельность СМИ не представляет себе очень ценным ориентиром личностно-социального самосовершенствования и самовыражения. СМИ должны быть в представлениях подрастающего поколения очень важным гражданским институтом, процесс воздействия которого будет в максимальной степени учитывать присущую различным категориям молодёжи их субкультуру, уровень духовно-интеллектуального развития, круг интереса, склонностей, личностно-социальных потребностей и желания постоянного самосовершенствования. Работа СМИ и их влияние на сознание и поведение современной молодёжи было всегда актуально, но особое значение она приобретает в условиях современного многополярного мира. (5.74). Эта в высшей степени актуальность диктуется тем, что в мире различные молодёжные движения исповедует различные социально-духовные ценности и их деятельность и проецирование по мировоззрения на их модель поведения и восприятия мировых процессов является выраженным отражением проводимой с молодёжью воспитательно-формирующей деятельности. С этой точки зрения искажение основных функций СМИ и наполнение их своеобразным материалом, который не способствует процессу социального формирования молодёжной аудитории, а направляет её деятельность и акцентирует внимание только лишь на сиюминутных выгодах. Такая модель воздействия СМИ на молодёжную аудиторию существенным образом сказывается на формировании её потенциала и системы морально-нравственных ценностей, что в дальнейшем может превратиться в большую нежелательную проблему для других социальных институтов общества. Очень важно отметить и такую тенденцию в работе общемировых СМИ – стойкое предпочтение развлекательным программам, передачам, что, в конечном итоге, способствует непомерному росту потребительских интересов молодёжной аудитории, что собственно говоря, и понятно, вследствие недостаточного, социального и житейского опыта молодых людей. Учёные исследователи, профессиональные работники в сфере СМИ Л.Н. Кравченко, К.С. Рубцовский, М.А. Шуванова, И.И. Соколова, С.С. Панов, Н.Н. Авдиева и др. в своих исследованиях подчеркивают мысль, что, принимая во внимание все процессы мирового масштаба которые происходят в области идеологии политики, социальной жизни, экономике и личностно-духовного развития мировой молодёжной аудитории, резкого, коронного перелома деятельности СМИ с молодёжной аудиторий ждать не следует. Процесс этот должен самым естественным образом совершенствоваться при очень деликатной коррекции целенаправленно приводимой воспитательно-формирующей деятельности всех социальных институтов общества. Специалисты считают, что, позитивное разрешение этой проблемы должно основываться на модели изменения отношений между СМИ и молодёжной аудиторией. Это модель в большой степени предполагает не реформирование деятельности СМИ (хотя это и очень важный, основополагающий фактор), а повышение уровня медиаобразования непосредственно самой молодёжной аудитории. С помощью эффективного медиаобразования молодые люди сумеют критически оценивать и творчески подходить к деятельности всех видов СМИ.

Литература

1. Жилавская И.В. (2007) От медиаобразовательной среды – образованным медиа Белгород, БГУ. 312 с.
2. Сергеев В.К. (2022). Молодёжная культура и СМИ – М РИЦ ИСПИ РАН, 188 с.
3. Афанасьева А.И. (2007). Агрессивное телевидение: социально-психологический анализ феномена М, Социс, 97 с.
4. Хлопьев А.Т. (2022). СМИ как источник информационно-психологической неустойчивости. М. Фобос, 150 .
5. Назаров М.М. (2006). Массовая коммуникация в современном мире: методология сказка и практика исследования МУРСС, 311 с.
6. Шарков Ф.И. Рофонов А.А. (2003). Социология массовой коммуникации МИФ Социальные отношения, 378 с.

AZƏRBAYCAN MİLLİ-MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT SİSTEMİNDƏ UŞAQ OYUNLARININ YERİ

Yadigar Səmədov

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və
İdman Akademiyasının dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

Children's games, which are the main fields of folk games, occupy an important place in the spiritual culture of Azerbaijan. Children's games are both of theoretical and practical importance as a means of reflecting children's spiritual world, thoughts, attitude to the environment, views and effectively spending leisure time. Because each game, being responsible for the era in which it was created, reflects the socio-cultural landscape of that era, the character of social processes, moral values and the attitude towards them. In this regard, it is very important for children to theoretically understand the essence of games. The practical importance of games is manifested in children's continuous physical activity during the game. In other words, games not only allow children to grow up physically healthy and cheerful, but also help to shape their mental world, outlook and psychology in the right direction. From an ethno-pedagogical viewpoint, it is very important to draw their attention and interest to these games from an early age. The presented paper examines these and other issues related to children's games, which play an important role in the system of spiritual culture.

Key words: *Khagani, children's games, upbringing, the Banovsha (Violet) game, national spirit*

Резюме

Важное место в духовной культуре Азербайджана занимают детские игры, являющиеся одним из основных направлений народных игр. Детские игры имеют как теоретическое, так и важное практическое значение, как средство познания духовного мира детей, их мыслей, отношения к окружающей среде, их взглядов, а также рационального проведения досуга. Потому что каждая игра, будучи продуктом своего времени, отражает социокультурный ландшафт того времени, характер социальных процессов, духовные ценности и отношение к ним. В связи с этим очень важно, чтобы дети теоретически понимали суть игр. А практическая значимость игр проявляется в том, что дети в процессе игры находятся в непрерывной физической активности. Иными словами, игры не только позволяют детям расти физически здоровыми и бодрыми, но и помогают формировать их духовный мир, мировоззрение и психологию в правильном направлении. С этнопедагогической точки зрения очень важно с раннего возраста привлекать их внимание и интерес к этим играм. В представленном докладе рассмотрены те или иные вопросы, связанные с детскими играми, которые занимают важное место в системе духовной культуры.

Ключевые слова: *Хаганы, детские игры, воспитание, игра Бановша, народный дух.*

Ənənəvi xalq oyunlarının mühüm bir qismini uşaq oyunları təşkil edir. Uşaqların mənəvi dünyası, fikirləri, ətraf mühitə münasibəti, baxışları, həmçinin asudə vaxtın keçirilmə vasitəsi olan bu oyunların öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də mühüm praktiki əhəmiyyəti vardır. Çünki uşağın ilk fəaliyyət növü məhz, oyundur. Xalq adət və ənənələrindən faydalanmağın böyüyən nəsil üçün nə qədər həyati məzmun daşıdığını isbat edən fikir və mülahizələr çoxdur. Ümummilli Liderimiz Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik kəlamlarından birində deyilir ki, biz indi öz müstəqil dövlətimizdə, müstəqil ölkəmizdə öz tariximizi, öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, ənənələrimizi sərbəst, daha doğrusu, daha düzgün qiymətləndirə bilirik və onları heç nədən çəkinmədən, qorxmadan təbliğ edə bilirik (Azərbaycan məktəbi, 1996). Uşaqların xalq oyunları ruhunda fəaliyyətə sövq edilməsi məktəbəqədər yaş dövrlərindən başlamalıdır. Hər bir vərdiş uşaq yaşlarından başlamağın həyati əhəmiyyətini vurğulayan N.Tusi “Əxlaqi-Nasir”də yazır: “Uşağa yatağanlığı qadağan etmək azımdır. Çox yatmaq zehni kütləşdirər, hafizəni öldürər, bədəni lırtlaşdırar, insəanı süst edər. Gündüz yatmağa qoymamalı, yumuşaq, rahat paltar geyindirməməli, bərkə-boşa öyrətməli, yayda sərin sərdabə və nazik tül-lərə, qışda isə otaq və qalın kürklərə öyrətməməli, çox yerimək, hərəkət etmək, at minmək, əziyyət çəkməyə adət etdirməli, əksləri qadağan olunmalıdır, oturub-durmaq qaydaları, susub-danışmaq üsulları öyrədilməlidir... Uşaq hər vaxt oynamaq istəsə, icazə verilməlidir, lakin oyun gözəl olmalıdır, yorub əldən salmamalı, qanını qaraltmamalı, zəhnini kütləşdirməməli, təlim və tərbiyəsini çətinləşdirməməlidir” (Tusi, X. N., 1980).

“Oyunlar elə bir fəaliyyət növüdür ki, onun motivasiyası məhz oyun zamanı meydana gəlir. Oyun zamanı uşaqlar fərasəti, iradəni, dözümlü, əzmi nümayiş etdirir, qələbəyə can atma, birincilik əldə etmə istəyi ilə əlaqədar olaraq yaradıcı fantazilayalarını işə salırlar. Odur ki, oyunlar əsl yaradıcılıq fəaliyyətidir. Uşaq illərini milli oyunlarsız keçirən insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması çətinləşir” (Aslanova, V., 2014). Oyun prosesində uşağın bütün ruhi aləmi formalaşmağa başlayır.

Bu mənada kiçik yaşlarından uşaqlar müxtəlif oyun, əyləncə və oyuncaqlarla tanış olmalıdırlar. Lakin bu zaman elə oyun növlərindən istifadə etmək lazımdır ki, orada xalqın mənəvi aləmi, əxlaqı və davranışları mədəniyyəti daha qabarıq nəzərə çarpır və ya üstünlük təşkil edir. Belə oyunların sırasına yaradıcı, rollu, dramlaşdırılmış oyunlar, süjetli oyunlar, söz oyunları – yanıltmaclar və s. daxildir. Bu oyunlar uşağın yaradıcı qabiliyyətini, mövqeyini, fəaliyyətinin əsas subyekti təmin edir. Pedaqoji təcrübə də xalq oyunlarının əsas tərbiyə vasitələrindən biri kimi istifadəsinin vacibliyini təsdiq edir. Uşaq yaşa dolduqca onun fiziki inkişafı naminə istifadə olunan tədbirlərin sferası genişlənir və xarakteri dəyişir. Uşaq tədricən müxtəlif oyun vasitələri, oyuncaqlar və oyunlar mühitinə düşür. Bu mənada oyuncaqlar və oyunlar uşağın fiziki tərbiyəsində çox mühüm yer tutur. Bu mənada uşaq oyunlarının pedaqoji və etnoqrafik araşdırılması, toplanması və xalqın ixtiyarına verilməsi də vacib məsələlərdəndir. Məlumat üçün qeyd edək ki, ötən əsrin əvvəllərində məşhur aktyor Hüseynqulu Sarabskinin bir neçə uşaq oyununun təsvirinin verildiyi “Xatirələrim” adlı əsəri “Maarif və mədəniyyət” jurnalında dərc edilmişdir. Onun məşhur “Köhnə Bakı” əsərində isə Novruz bayramı və ailə məişəti ilə bağlı çox sayda uşaq oyun və əyləncələri öz dolğun əksini tapmışdır. 1939-cu ildə isə C.Bağirov “Sovetskaya etnoqrafiya” jurnalında “Qazax rayonunun Şıxlı kənd uşaq oyunları və xalq adətləri” adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Bu məqalə bir neçə uşaq oyunu verilmişdir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq xalq oyunlarımız daha dərin və yüksək elmi səviyyədə tədqiq olunmağa başlanmışdır. Buna misal olaraq, M.Seyidovun “Varsaq”, “Oyun” haqqında məqalələri, M.Arifin “Azərbaycan xalq tarixi” məqaləsi, M.Allahverdiyevin “Azərbaycan xalq teatri tarixi” kitabı, A.Nəbiyevin “Xalq oyunları, el nəğmələri” kitabı, P.Əfəndiyevin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” əsəri, E.Aslanovun “El-oba oyunu, xalq tamaşası” kitabı, Ə.Məmmədov, H.Quliyevin “Azərbaycan adət və ənənələri” əsəri, F.Hüseynovun “İgidlik və gözəllik oyunları” kitabı, M.Dağzadənin “Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti” (Tarixi-stenoqrafik tədqiqat) əsəri, F.Q.Səlimov Şağani “Oyun və əyləncələr də bir tarixdir” kitabı, H.Ağayev, S.Axundova, İ.Musaev, Y.Səmədov, B.Cabbarovun və s. namizədlik dissertasiyaları misal göstərmək olar.

1964-cü ildə “Azərbaycan etnoqrafiyası məcmuəsi”ndə R.A.Tahirovun “Şimali-Qərbi Azərbaycanın rayonlarından olan bəzi məişət oyunları” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. 1992-ci ildə H.H.Ağayevin “Azərbaycan milli xalq oyunları” adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Kitabda səksənə yaxın uşaq oyunu haqqında məlumat verilir. 1993-cü ildə Səlimov-Şağani T.Q. “Oyun və əyləncələr də bir tarixdir” adlı kitabı çap olunmuşdur. Müəllif bu kitabda Abşeron üçün səciyyəvi olan bir sıra uşaq oyun və əyləncələrin təsvirini vermişdir. Uşaq yaşa dolduqca onun fiziki inkişafı naminə istifadə olunan tədbirlərin növü artır və xarakteri dəyişir, uşaq müxtəlif oyuncaqlar, oyunlar mühitinə düşür. Oyuncaqlar və oyunlar uşağın fiziki tərbiyəsində çox mühüm yer tutur. Uşaq oyunlarının görkəmli tədqiqatçılarından olan Q.Conson oyunları yaş həddinə görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir: 5-7 yaşlılar üçün, 7-10 yaşlılar üçün, 10-12 yaşlılar üçün, 12-14 yaşlılar üçün və yeniyetmələr üçün oyunlar. Belə oyunlar içərisində incə, zərif hərəkətləri və etik məziyyətlərinə görə “Bənövşə”, “Yeşün bacı”, “Siçan-pişik”, “Qara qoyun dərisində” və s., sərtliyi, dözümlülüyü və möhkəmliyi nümayiş etdirən “Qoşar bənd”, “Dirədöymə”, “Çəkişmə”, “Lopavurdu”, “Ənzəli” kimi oyunları xüsusi qeyd etmək lazımdır (Tahirov, R.A., Qurbanov, C.K., 1997).

Tədqiqatçılar strukturuna görə də uşaq oyunlarını sadə oyunlar və mürəkkəb oyunlar olmaqla da təsnif edirlər. Bundan əlavə, oyunların cinsə görə də təsnifat növlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, elə oyunlar vardır ki, onlar yalnız qızlara məxsusdur. Məsələn, “Gəlincik oynatmaq”, “Çumur-çumur”, “Qazlar-qazlar”, “Adıgözlə”, “Lal-dinməz”, “İnətdi” və s. Yalnız oğlanlara məxsus olan oyunlara isə “Fırfıra”, “Pula tutdu”, “Çilədi”, “Ovuc-ovuc” (“dağan-dağan”), “Alçı-dağan” və s. aid etmək olar. Bununla belə, elə uşaq oyunları da var ki, onlar həm qızlara, həm də oğlanlara eyni dərəcədə məxsusdur. Həmin oyunlardan “Göz bağlama”, “Bənövşə”, “Qara qoyun dərisində”, “Qələndər”, “Zulatma”, “Dairədə qaldı”, “Qala-qala”, “Dairədə dəsmal gizlətmək”, “Vur nağara” və s. qeyd edə bilərik. Uşaq oyunlarını icra (ifa) tərzinə görə də qruplaşdırmaq olar. Məsələn, ibtidai siniflərdə (I-IV) nəğməli uşaq oyunlarından “Vur nağara, çıx qırağa”, “Bənövşə”, “Səməndər, ay Səməndər” və s., V-IX siniflərdə yarışa təhrik edən, “Güdü-güdü”, “Mərə-mərə”, “Gizlənqaç”, “Dəsmal aldı-qaç”, “Yeddi çiling” və s. oyunlar daha çox oynanılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalq oyun ənənələrində mahnı və musiqi mühüm rol oynayır. Başqa sözlə desək, oyunlar mahnı və musiqinin müşayiəti ilə icra olunur ki, bunun da böyük emosional və tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Bundan əlavə, uşaq oyunları içərisində elə nümunələr də vardır ki, onlarda oyunu idarə etmək üçün başçı seçilir. Buna misal olaraq, Xaqani Şirvaninin “Həbsiyyə” qəsidəsinin 54-cü beytində əksini tapan oyunu misal göstərmək olar:

ز ابتدا سرمامک غفلت نیازیم چو طفل،

زانکه هم ماما رقییم بود و هم بابای من.

“Sər-mamək” uşaq oynunu qafil kimi əvvəlcədən oynamadım,

Çünki həm anam, həm də atam üstümdə nəzarətçi olublar.

Qeyd edək ki, “Sər-mamək” sözü “sər” ismindən, “mam” ismindən və “ək” leksik şəkilçisindən düzəlib. Bu, uşaqların oynadığı bir oyunun adıdır. Oyun belədir ki, uşaqlar yığılıb bir uşağı özlərinə “mamək”, yəni “ana” təyin edirlər. Bir uşaq da başını onun dizinə qoyur. Qalanları qaçıb hərə orda-burda gizlənir. Bundan sonra başını ananın dizinə qoyan uşaq ayağa qalxır, gizlənən uşaqları axtarır. Sonra gizlənən uşaqlar bir-bir gizləndiyi yerlərdən çıxıb ananın başına əl vururlar. Əgər axtaran uşaq ananın başına əl vura bilməyən uşaqlardan birini tutsa, o uşağın belinə minib onu ananın yanına gətirir. Həmin gətirilən uşaq öz başını ananın dizi üstünə qoyur. Beləliklə, oyun yenidən başlanır. Qeyd edək ki, əgər axtaran uşaq kimsəni tuta bilməsə, özü yenə başını ananın dizi üstünə qoyur (Xaqani Şirvani, 1374). Bu cür misalların sayını artırmaq da olar. Lakin əsas məsələ bundan ibarətdir ki, uşaqlar tərəfindən icra olunan oyunlara nəzarət etmək, bu oyunların daşıdıqları səciyyələrinə, süjetlərinin müxtəlifliyinə və s. xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirmək və üstünlüyü faydalı oyunlara (uşağın fiziki inkişafına, eləcə də psixi proseslərin və keyfiyyətlərin inkişafına müsbət təsir göstərən oyunlara) vermək lazımdır. Bundan başqa, oyun prosesində uşaqlarda milli ruhun formalaşmasına, emosional-idraki hisslərin aktivliyinə, diqqət, hafizə və dərrakənin inkişaf etməsinə təkan verən ünsürlərin və ya elementlərin olması da çox vacibdir. Tarixən Azərbaycan xalq oyunları xalqın yaşamını, adətlərini özündə əxz etdirərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Ancaq folklorşünas Elnarə Əmirlinin də dediyi kimi, “çox təəssüfedicidir ki, oyunlara maraq get-gedə azalmışdır. Elmin, texnologiyanın inkişafı azyaşlı uşaqların canlı oyunlara deyil, daha çox kompyuter oyunlarına maraq göstərməsinə səbəb olmuşdur. Bu gün uşaqların böyük bir kütləsi mobil telefonlardan və kompyuterdən asılı vəziyyətə düşüblər. Bildiyimiz kimi, canlı oyun zamanı uşaqlar bir-biri ilə canlı ünsiyyətdə olur, davranmaq keyfiyyətləri əldə edirlər. Ancaq virtual oyunlarda isə xırda emosiyalar belə yoxdur. Sırr deyil ki, bu gün kompyuter oyunlarının böyük bir hissəsi müharibəni, qəddarlığı, ölümü, dəhşəti təbliğ edir. Müasir dövrümüzdə uşaqların texnikaya bu cür hərisliyi nəinki mənəviyyata, həm də fiziki sağlamlığa sağalmayan zərbələr vurur. Uşaqlarımızda tarixən mövcud olan xalq oyunlarımıza yenidən maraq oyatmaq vəzifəsi isə valideynlərin üzərinə düşür” (Əmirli E.H., 2014).

Xalq oyun ənənələrimiz elmi-pedaqoji əsasda sistemləşdirilib, məktəbdə şagirdlərin tərbiyəsi işində ən vacib təsir vasitəsi kimi tətbiq edilərsə, şagirdlərdə milli özünüdərk, milli mənlilik şüuru daha yüksək səviyyədə inkişaf etmiş olar. Eyni zamanda onlar fiziki, əqli, əxlaqi, estetik cəhətdən yetkinləşmiş şəxsiyyət kimi formalaşarlar.

Ədəbiyyat

1. Aslanova V. (2014). Uşaq oyunları və onların sosial-psixologiaspektləri. “Ümumtürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, Elm və təhsil, s.494-501
2. “Azərbaycan məktəbi”. (1996). Bakı, №7-8, 65 c.
3. Əmirli E.H. (2014). Uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında oyunların rolu (Qarabağ bölgəsindən toplanmış folklor materialları əsasında) “Ümumtürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, Elm və təhsil, s.136-145
4. Xaqani Şirvani, (1374). Divan, I cild, tərtib edən Mir-Cəlaləddin Kəzzazi, “Mərkəz”, Tehran,
5. Tahirov R.A., Qurbanov C.K. (1997). Azərbaycan milli xalq oyunları və onların mədəniyyətimizin tarixində yeri. Bakı, ADBTİ-nin nəşriyyatı. s.37-39 . 114 s.
6. Tusi X. N. (1980). Əxlaqi-Nasiri. Bakı, s. 159-160 . 256 s.

ECOLOGICAL ACCEPTABILITY AS A META-PARAMETER OF AN INNOVATIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Shauliakova-Barzenka Iryna,

PhD, Associate Professor; expert of the Multicultural Research Center,
Huzhou University;

Visiting Professor of the Center for Belarusian Studies,
Zhejiang Shuren University (China)

Summary

In the sociocultural discourse of recent decades, ecological acceptability is considered as an ontological and existential proportionality of a person and the surrounding world interacting on the principles of mutual conservation. From the point of view of interdisciplinary research methodology, ecological acceptability becomes a meta-factor, a guideline for the development of advanced education and at the same time one of the key parameters of the educational environment, a peculiarity that is somehow found at all its levels, in all functions and components. The potential of the educational environment as an «ecosystem» contains fundamentally new opportunities for defining and achieving the goals of innovative education. Ecological acceptability gives the educational environment an axiological meaning and a special («syncretic») aesthetics, ensuring its natural and cultural conformity, adequacy to the context of real life, health-preserving features, and compensatory.

Key words: *innovative educational environment, ecological acceptability, cultural coherence, coherence with nature, axiological meaning.*

Резюме

В социокультурном дискурсе последних десятилетий экологичность рассматривается как онтологическая и экзистенциальная соразмерность человека и окружающего его мира, взаимодействующих на принципах взаимосохранения. Понимаемая в разрезе междисциплинарном, экологичность становится метафактором, ориентиром развития образования опережающего типа и одновременно одним из ключевых параметров образовательной среды, свойством, которое так или иначе обнаруживается на всех ее уровнях, во всех функциях и компонентах. Потенциал образовательной среды-«экосистемы» содержит принципиально новые возможности для определения и достижения целей образования инновационного типа. Экологичность наделяет образовательную среду аксиологическим смыслом и особой («синкретичной») эстетичностью, обеспечивает ее природо- и культуросообразность, адекватность контексту реальной жизнедеятельности, здоровьесберегающий характер и компенсаторность.

Ключевые слова: *инновационная образовательная среда, экологичность, культуросообразность, природосообразность, аксиологичность.*

At the present stage of the development of civilization, *the ecological* is considered as one of the key characteristics of the sustainable development of socio-natural systems. In turn, ecologicalization stands out among the most important guidelines for the development of advanced type education. The improvement of the educational environment in the coordinate system of ecological acceptability (understood in an interdisciplinary way) is directly related to the expansion of mutual influences of humans and the environment, where «the environment of life and the environment of activity is one» (Роговая, О. Г. 2006).

The increase in the number and intensity of negative impacts on the forming personality in the educational context is largely due to the general mechanization of all spheres of public life; in fact, signs of the formation of a new anthropo-socio-technical paradigm of civilizational development are already being revealed. The appeal to the potential of the cultural and educational environment-«ecosystem» opens up fundamentally new opportunities both in terms of defining the goals of modern education and in terms of the effectiveness of their achievement. The environment-«ecosystem» by the very essence of its parameters, functional purpose, and content (including the so-called *hidden curriculum*) is aimed at developing a complex of personal potentials as a basis, the basis of human self-realization. In an «ecological» educational space, a person is involved simultaneously in the process of comprehending the living environment, in thinking about it, in building a value system of relations with the external world (which inevitably turns to the inner world of the individual), and in the transformation of this world, in its *active rethinking*. The ecological acceptability of the educational environment seems to us to be a kind of matrix (framework) and at the same time a force field of modern educational systems. Firstly, it is the

practical expression of anthropocentricity that is declared as the cornerstone of modern education. Secondly, ecological acceptability gives axiological meaning to efforts to achieve educational goals.

For example, the *circular economy* concept, which is based on «economical industrial approaches and practices, as well as regenerative systems of a wide range» (Роговая, О. 2006), is characterized by a synthetic understanding of environmental friendliness. Similarly, in a sense, we consider the essence of ecological acceptability of an innovative educational environment in the interdependence and complementarity of meta-components, *metaphysical* (conceptual foundations, system of goals, approaches and principles, etc.), and *physical* (landscape, buildings, resources, etc.). On the one hand, the environmental acceptability of the educational environment lies not only in the practical, utilitarian proportionality of the human (psycho-biotic) to the technological world. We, first of all, mean the strictly humanitarian, axiological dimension of this balance, when a person is not forced to integrate, with efforts, into a new anthropo-technical environment, but is initially commensurate with it. On the other hand, the development of ecological acceptability as a meta-parameter of the educational environment means attention to the implementation of a whole range of aspects and components, including its environmental and cultural conformity, adequacy to the context of real life, focus on health, compensatory, sustainability of the environment, etc. All this involves not only maintaining its stable functioning, but also proactive measures, including those related to resource provision.

These parameters are represented by the structure-forming features of the educational environment-«ecosystem», the influence of which extends both to the educational space (through the functions of health protection, integration of humanitarian, natural science, and applied knowledge), value orientation, socialization, etc. (Роговая, О. 2006), and to the external context (the functions of environmental protection and restoration, resource conservation, etc.).

The understanding of environmental friendliness as a parameter of the educational environment may differ in different socio-cultural traditions (national education systems). The analysis of contemporary theoretical approaches and practices of building educational environments in different countries, as well as the study of the Chinese experience, which concerns the implementation of the ideas of *ecological civilization* (Chen, Jing. 2020) at different levels of the national education system, allows us to identify a number of structural components of ecological acceptability in the context of the educational environment. In our opinion, ecological acceptability as a basic condition and a parameter of efficiency, a certain general expediency of the modern educational environment today should be based on: *taxonomy* (goal system) of the leading type; *proportionality of traditional and innovative components* (including socio-cultural guidelines, pedagogical methods and educational technologies of teaching, upbringing, personal development, resources, etc.), balance of their functional necessity and sufficiency; the balance of the unique (nationally-centered) *and the generally significant* (the mechanism for implementing this position can be created using the ideas of a cross-cultural approach in education).

References

1. Chen, Jing. 2020. Environmental Education, Knowledge and Awareness in China: A Case of Xiamen University Students. *ASIANetwork Exchange* 27(1): pp. 54–72. DOI: <https://doi.org/10.16995/ane.298>
2. Валько, Д. В. (2020). Экологичность как междисциплинарный термин / Д. В. Валько, Д. В. Соломко // *Управление в современных системах*. – № 2 (26). – С. 14–22.
3. Роговая, О. Г. (2006). Формирование образовательной среды как фактор повышения качества эколого-педагогического образования / О. Г. Роговая // *Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена*. – № 7 (17). – С. 35–45.
4. Роговая, О. Г. (2006). Экологосообразная образовательная среда: Монография / О. Г. Роговая. – СПб.: Издательство «ТЕССА», – 107 с.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ GƏLƏCƏK NƏSİLLƏR ÜÇÜN MƏNƏVİ TƏRBIYƏ NÜMUNƏSİDİR

Zoya Vəlibəyova

ADPU, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Summary

The scientific article initially clarified the essence of the concept of identity by referring to many sources. As a result of the research, it was found that personality is not the physical qualities that a person is born with, but the moral, aesthetic, etc. acquired by him in life. spiritual qualities are meant. It is such personalities who can influence the social process and speed up spiritual development. Their life path and rich heritage is a school of moral education for future generations. Our great leader H.A. Aliyev is one of such personalities. In the scientific article, H.A. Aliyev's life path and moral heritage were reviewed, and his qualities as a wise politician, head of state, leader, as well as a high morale and his views on moral qualities were brought into view. According to the presentation of his heritage, the meaning of moral qualities such as purity, healthy lifestyle, loyalty, tolerance, perseverance, and willpower were investigated by looking at his life path. It has been known that spiritual purity, purity means the purity of a person's heart and thoughts. A healthy lifestyle, according to the great leader Heydar Aliyev, is both spiritual and physical health. According to the presentation in his heritage, a person who holds a high sense of loyalty to his family, the land he lives in, the nation he belongs to, the state, the country, his mother tongue, the religion he believes in, and his national traditions is so attached that he cannot be swayed from his actions and convictions by any force or influence. not possible. State attributes, which reflect the national traditions, historical, political-ideological and cultural views of the great leader, showing the loyalty of the great leader, as well as his views on Azerbaijanism, which is the main idea of the independent state of Azerbaijan at the First Congress of the World Azerbaijanis, were brought into view. Among the moral qualities that the great leader Heydar Aliyev was recommended to inculcate in the sea of moral values and became his personal practice, tolerance, perseverance, willpower were revealed by referring to the historical fact.

Key words: *personality, spirituality, youth, loyalty, purity*

Резюме

Научная статья изначально разъясняла сущность понятия идентичности путем обращения к множеству источников. В результате исследования было установлено, что личность – это не физические качества, с которыми человек рождается, а приобретенные в жизни нравственные, эстетические и т.д. имеются в виду духовные качества. Такие личности могут влиять на социальный процесс и ускорять нравственное развитие. Их жизненный путь и богатое наследие – это школа нравственного воспитания будущих поколений. Наш великий лидер Г.А.Алиев является одной из таких личностей. В научной статье были рассмотрены жизненный путь и нравственное наследие Г.А.Алиева, а также представлены его качества как мудрого политика, главы государства, лидера, а также высокая мораль и его взгляды на нравственные качества. По представлению о его наследии исследовано значение таких нравственных качеств, как чистота, здоровый образ жизни, верность, толерантность, стойкость, сила воли, глядя на его жизненный путь. Известно, что духовная чистота, означает чистоту сердца и помыслов человека. Здоровый образ жизни, по словам великого лидера Гейдара Алиева, – это и духовное, и физическое здоровье. Согласно представлению в его наследии, человек с высоким чувством лояльности к своей семье, земле, в которой он живет, нации, к которой он принадлежит, государству, стране, своему родному языку, религии, в которую он верит, и его национальные традиции настолько привязаны к нему, что никакая сила или влияние не может повлиять на его действия и убеждения. Государственная атрибутика, отражающая национальные традиции, исторические, политико-идеологические и культурные взгляды великого лидера, показывающие лояльность великого лидера, а также его взгляды на азербайджанство, являющееся основной идеей независимого государства Азербайджан на Первом съезде азербайджанцев мира. Среди нравственных качеств, которые великому лидеру Гейдару Алиеву было рекомендовано привить в море нравственных ценностей и которые стали его личной практикой, при обращении к историческому факту были выявлены терпимость, настойчивость, сила воли.

Ключевые слова: *личность, духовность, молодость, верность, чистота.*

Ulu öndər Heydər Əliyev irsinin gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinin vasitələrindən biri kimi tətbiq etməzdən öncə belə bir suala cavab tapmağa çalışdıq: şəxsiyyət kimdir və o digərləri üçün nə zaman nümunəyə çevrilir? Bu suala cavab tapmaqdan ötrü elmi, elmi kütləvi və dərs vəsaitlərini nəzərdən keçirdik. Məlum oldu ki “Şəxsiyyət dünyanı dərk edib müəyyən istiqamətdə dəyişən, əmək fəaliyyətinə qabil olan konkret, ictimai varlıq olan insandır” (Məhərrəmov, M.C., 1999). Pedaqoji mənada “şəxsiyyət” dedikdə, hər bir adamın həyatda qazandığı mənəvi keyfiyyətlərin məcmusu başa düşülür. Şəxsiyyət haqqında danışarkən adamın üz quruluşu, boy-buxunu, gözünün, saçının rəngi kimi

anadangəlmə fiziki keyfiyyətləri deyil, onun həyatda qazandığı əxlaqi, estetik və s. mənəvi keyfiyyətləri ön plana çəkilir. “(Kazımov, N.M., 2005).

Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, şəxsiyyəti səciyyələndirən, digərlərindən fərqləndirən və üstün edən başlıca xüsusiyyəti onun yüksək mənəvi keyfiyyətlərə və xüsusiyyətlərə sahib olmasıdır. Məhz belə şəxsiyyətlər ictimai prosesə və mənəvi inkişafa təsir göstərə bilər, digərləri üçün nümunəyə çevrilirlər. Ulu öndər Heydər Əliyev də belə şəxsiyyətlərdən idi. O, həyatda müdrik siyasətçi, dövlət başçısı, lider olmaqla yanaşı, həm də yüksək mənəviyyat sahibi idi. Ulu öndər Heydər Əliyev mənəvi təmizliyi, paklığı müstəqil dövlətimizi bir rəhbər olaraq inkişaf etdirməkdə, irəliyə aparmaqda ən düzgün yol hesab etmişdir. Məlumdur ki, mənəvi təmizlik, paklıq insanın qəlbinin, düşüncəsinin təmizliyi deməkdir. İnsanda adamlara, heyvanlara, təbiətə zərər verəcək fikirlər, qəlbində başqalarına qarşı kin-kudurət saxlamaq, qısqanclıq, düşmənçilik, qürur, eqoizm, yekə-yekə danışmaq, dedi-qodu, qeybət kimi pis xasiyyətlər mənəvi təmizliyin olmadığını göstərən amillərdir. Hərəkətlərimiz, işlərimiz, davranışlarımız düşüncə və niyyətimizə görədir. Mənəviyyatımızın təmizliyi üçün əvvəlcə daxili aləmimizi, düşüncə və niyyətlərimizi düzəltmək, təmizləmək lazımdır. Biz qəlbimizi, aqlımızı pis, çirkin düşüncə və fikirlərdən qorumalıyıq. Daim gözəl, yaxşı və təmiz düşünməyə çalışmalıyıq.

Sağlam həyat tərzini Ulu öndər Heydər Əliyevin anlamında həm mənəvi, həm də fiziki sağlamlıqdır. Çünki mənəviyyat pozulanda fiziki sağlamlıq da pozulur. Əgər gənclər sərxoşluğa qurşanarlarsa, şübhəsiz ki, bu, onların əxlaqsız hərəkət etməsinə şərait yaradır, beləliklə də mənəviyyat pozulur. Eyni zamanda bu, gənclərin sağlamlığını pozur. 22 sentyabr 1993-cü ildə Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüşündəki nitqində o, cəmiyyətdə mövcud olan bu cür mənəvi problemlərə toxunmuş onların gənclərin mənəviyyatına təsirini belə bir şəkildə açıqlamışdır: “Yaxşı bilirsiniz ki, sərxoşluğa qurşanmış gənclərdən gələcəkdə övlad törəyə bilməz, onlar bizim nəslimizin davamçısı da ola bilməz. Narkomaniyaya qurşanmış gənclər əgər ondan müvəqqəti zövq alırlarsa belə düşünməlidirlər ki, onlar öz nəsilərini zəhərləyir, itirirlər” (Əliyev H.Ə., 2002).

O, gəncləri Azərbaycanın gen fondu olaraq görürdü. Onlara sağlam fiziki və mənəvi həyat tərzini keçirmələrini tövsiyə edirdi: “...gənclərə isə tövsiyəm odur ki, onlar sağlam fiziki və mənəvi həyat tərzini keçirsinlər. Belə olan halda siz həm də daha da sağlam vətəndaş olacaqsınız, həm daha yaxşı bilik alacaqsınız, belə olanda həm də Azərbaycanın gələcəyinin həqiqi qurucuları olacaqsınız (Qarayev Ə., 2004).

Göründüyü kimi, sağlam həyat tərzini bu gün uşaqlara aşılmalı, ən önəmli əxlaqi dəyərlərdəndir. Burada mənəvi və eyni zamanda fiziki sağlamlığın təminindən söhbət gedir. Bu səbəbdən də H.Ə.Əliyev irsində sağlam həyat tərzinə mənəviyyatın, fiziki sağlamlığın vəhdəti baxımından yanaşılır. Sağlam həyat tərzini xalqın bu günü və gələcəyi olaraq göstərilir.

Sədaqətlik kimi mənəvi keyfiyyətin daşıyıcısı olaraq bütün həyatını xalqına həsr edərək öz taleyini, millətini, doğma yurdunun, vətənin taleyi ilə qovuşdurmuşdur. Ulu öndər gəncləri ən sədaqətli insanlar olaraq görmək istəyirdi: “Sizin ən ümdə vəzifəniz vətənə, ölkəmizə, doğma torpağımıza daim sədaqətli olmaqdır. Hər bir gənc bunu heç vaxt unutmamalıdır, nə olursa-olsun, vətənə, xalqına, ölkəsinə, dövlətinə sədaqət hər bir gənci daim yaşadacaq və ona cəmiyyətdə özünə layiq, özü istədiyi yeri tapmağa imkan verəcəkdir” (Qarayev Ə., 2004).

Sədaqətlik anlayışı Ulu öndər Heydər Əliyevin anlamında insani borcdan tutmuş vətəndaş borcuna qədər çox geniş məzmun daşıyır. Onun irsindəki təqdimata görə sədaqət hissini uca tutan insan öz ailəsinə, yaşadığı torpağa, mənsub olduğu millətə, dövlətə, ölkəyə, ana dilinə, inam və iman gətirdiyi dinə, milli ənənələrinə elə bağlanır ki, onu heç bir vəchlə, heç bir təsirlə amal və əqidəsindən döndərmək olmaz. Ulu öndər Heydər Əliyev o kəsləri sədaqətli və özünə silahdaş hesab edirdi ki, onlar saf mənəviyyatla, amallarla yaşayırlar, xalqına, millətinə, torpağına xidmət edirlər, dövlətin qayda-qanunlarına tabe olurlar, bu qanun-qaydaları qoruyurlar və onların həyata keçirilməsinə çalışırlar. Hansı vəzifədə və harada fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq öz məniyyətinə, milli hisslərinə sadıq olaraq, onları hər şeydən uca tutur və xalqının varlığı ilə bağlı olan əlamətləri öz davranışında təzahür etdirərək təbliğ edirdi. Onun xalqın milli adət-ənənələrini, tarixi, siyasi-ideoloji və mədəni baxışlarını özündə əks etdirən dövlət atributları ilə bağlı fikirlərini yadıma

salaq.” Azərbaycanın gerbini təbliğ etmək lazımdır, Azərbaycanın gerbi bayraq ilə bərabər bizim dövlət müstəqilliyimizi təmsil edən atributdur. Azərbaycanın gözəl himni var” (Qarayev Ə., 2004).

Göründüyü kimi Ulu öndər Heydər Əliyev milli atributlarımıza olan hörməti və qayğı, məhəbbəti eyni zamanda Vətənə, xalqa, dövlətə olan məhəbbət, hörmət və qayğı ilə eyniləşdirirdi. O, milli atributlarımızla milli iftixar hissi keçirir və onları milli qürur mənbəyi olaraq görürdü: “Mən çox ölkələrə gedirəm. Hava limanında Azərbaycanın bayrağını görəndə həddindən artıq sevinirəm. Yaşadığım iqamətgahın, əyləşdiyim avtomobilin üstündə Azərbaycan bayrağını, hansı bir yərə danışığa gedəndə Azərbaycan bayrağını görürəm. Bu bizim müstəqil dövlətimizin rəmzidir”. Məhz bu səbəbdəndir ki, Ulu öndər uşaqlara lap kiçik yaşlardan başlayaraq milli atributlarımıza olan sədaqəti aşılamağı qarşıda duran ən ümdə vəzifələrdən sayırdı. O nəinki məktəbdə, təhsil ocaqlarında, eləcə də ailədə milli dövlət atributlarımızın olmasını vacib amillərdən sayırdı. Təsadüfi deyildir ki, H.Ə.Əliyev bizim milli ideologiyamızın konsepsiyasını tarixi keçmişimiz, milli, mədəni, dini ənənələrimiz üzərində qurmuşdur. Məhz o bu komponentləri milli ideologiyamızın əsası olaraq görürdü. Onun 9-10 noyabr 2001-ci ildə Bakı şəhərində keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayındakı nitqindən bəzi məqamlara diqqət yetirək: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı-Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq. Öz ürəyimdən gələn fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” (Əliyev H.Ə., 2003).

Azərbaycançılıq ideyası hər şeydən əvvəl azərbaycanlıların milli mənlük şüurunun, milli-mənəvi dəyərlərinin, əsrlərin sınağından çıxmış adət-ənənələrinin yaradılmasını, bu ideya əsasında azərbaycanlıların tarixi vətənlə və öz aralarında birliyin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin mənəvi dəyərlər dəryasında aşılınması tövsiyə olunan və şəxsi amalına çevrilmiş əxlaqi keyfiyyətlərdən dözümlülük, dəyanətlik, iradəlilik aparıcı hesab olunur. Bu keyfiyyətləri özündə ifadə edən şəxslər həmişə mənəvi cəhətdən pakdır, mərdirdir və mübarizdir. Hər cür məhrumiyyətlərə qarşı mətanətlidir. Məhz bu, Ulu öndər Heydər Əliyev mənəvi ucalığının kriteriyalarındandır. Bir tarixi fakta nəzər salaq. Belə ki, Sovet İmperiyasının hakim ideologiyasının və nəzarətinin hökm sürdüyü elə bir vaxtda repressiya qurbanı olmuş görkəmli ədib Hüseyn Cavidin cənəzasının Respublikamıza gətirilməsi böyük bir iradə tələb edirdi. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq yüksək iradəsi sayəsində Ulu öndər Heydər Əliyev 1982-ci il oktyabrın 26-da ədibin cənəzasını uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirdi. Göründüyü kimi, o öz iradəsi sayəsində bütün çətinliklərə sinə gərmiş və məğlub olmamışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev həyatda hər şeyin itirilməsinin labüd olduğunu göstərərək, bu zaman insan mənəviyyatının, iradəsinin itirilməməsinə ən vacib şərtlərdən sayırdı. “Hər bir şeyi itirmək olar. Amma uşaq da, böyük də, hər bir insan gərək mənəviyyatını, iradəsinə itirməsin. əyilməsin, sınmasın, öz iradəsi ilə yaşasın, böyüsün, cəmiyyətə fayda versin” (Qarayev Ə., 2004).

Heydər Əliyev yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə ictimai prosesə təsir göstərmiş, mənəvi inkişafı daha da sürətləndirmiş, digərləri üçün nümunəyə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət/N.M.Kazımovun redaktəsi ilə. (2005). Bakı, Azərbaycan Dillər İnstitutu, 245 s.
2. Aforizmlər. (1997). Bakı, Azərbaycan Universiteti, 36 s.
3. Əliyev H.Ə. (2002).Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, Təhsil, 580 s.
4. Əliyev H.Ə. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayındakı nitqi//Dirçəliş XXI əsr jurnalı, 2003, №70, s. 42-60
5. Gələcək gənclərindir. /Ə.Qarayevin redaktəsi ilə. (2004). Bakı, Azərənşr, 496 s.
6. Məhərrəmov M.C. (1999). İzahlı psixoloji lüğət. Bakı, Azərənşr, 149 s.

ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНЫМ ПРОЦЕССОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Сабина Багирова

доктор философии по филологии,

старший преподаватель кафедры практического русского языка
и методики его преподавания Бакинского славянского университета

Xülasə

İndiki mərhələdə təhsil şəxsiyyətyönümlü xarakter daşıyır və təhsil alanın inkişafına yönəlmiş bir fəaliyyət kimi müəyyən mənada mərhələli və vahid bir prosesdir. Təhsil prosesinin idarə edilməsi və ya təhsildə idarəetmə təlimin effektivliyini təmin edən amildir. "İdarəetmə" termini XX əsrin ikinci yarısında dildə ortaya çıxdı. İqtisadi bir termin olaraq, bu söz səmərəliliyin artırılmasına və mənfəətin artırılmasına yönəlmiş istehsal və satış idarəetmə formalarının nəzəriyyəsi və praktikası deməkdir. Qloballaşma şəraitində "idarəetmə" sözü semantik sahəsini genişləndirərək, yəni digər mənalara əldə edərək ümumi elmi termin, yəni təhsil sahəsində pedaqoji termin kimi çıxış edir. Bu, əlbəttə ki, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində universal və geniş tətbiq olunan Kibernetika ideyalarının təsiri altında baş vermişdir. Təhsildə idarəetmə və ya təhsil menecmenti əvvəlcə təhsil prosesinin idarə edilməsi demək idi. Və daha sonra təhsildə idarəetmə altında təhsil prosesinə belə bir təsir, son planlaşdırılan nəticələrin ən qısa müddətdə əldə edildiyi bir təşkilat kimi başa düşülməyə başladı. "Pedaqoji fəaliyyətin idarə edilməsi, ilk növbədə, təlimin təşkili strategiyasının müəyyənləşdirilməsini əhatə edir. Tətbiq olunan milli tədris planı çərçivəsində tədris strategiyasının əsas vektorlarına aşağıdakı məqamlar daxildir: - tədris prosesinin təşkilinin əsas prinsipləri; - ayrı-ayrı fənlər üzrə tədris planı modelinin planlaşdırılması və birbaşa tətbiqi; - təlimin təşkilində istifadə olunan forma və metodlar.

Açar sözlər: *idarəetmə, kadr hazırlığı, təhsil, pedaqoji proses, milli tədris proqramı, məktəb*

Summary

At the present stage, education as an activity aimed at the development of a child's personality is, in a certain sense, the result of a step-by-step and holistic process. The management of the educational process or management in education is important for the effectiveness of learning. The term "management" appeared in the language in the second half of the XX century. As an economic term, this word means the theory and practice of production and sales management forms focused on improving efficiency and increasing profits. In the context of globalization, the word "management", "expanding its semantic field, i.e. acquiring other meanings, it acts as a general scientific term, namely in the field of education - as a pedagogical term. This happened, of course, under the influence of the ideas of cybernetics, universally and widely implemented in all spheres of human activity. Management in education, or education management, originally meant the management of the educational process. And later, management in education began to be understood as such an impact on the educational process, such an organization in which the final planned results are achieved in the shortest way". The management of pedagogical activity involves, first of all, the definition of a strategy for organizing training. The main vectors of the learning strategy within the framework of the implemented National Curriculum include the following points- basic principles of the organization of the educational process; - planning and direct implementation of the curriculum model in individual subjects; - forms and methods used in the organization of training.

Key words: *management, training, education, educational process, national curriculum, school.*

На современном этапе образование как направленная на развитие личности ребёнка деятельность в определённом смысле есть результат поэтапного и целостного процесса. Управление процессом образования или же менеджмент в образовании имеет важное значение для результативности обучения. Термин «менеджмент» (англ. management – управление, заведение) появился в языке во II половине XX столетия. Как экономический термин это слово означает теорию и практику форм управления производством и сбытом, ориентированные на повышение эффективности и увеличение прибыли. По мнению специалистов, в условиях глобализации слово «менеджмент», «расширяя свое семантическое поле, т.е. приобретая другие значения, выступает как общенаучный термин, а именно в области образования – как педагогический термин. Это произошло, безусловно, под влиянием идей кибернетики, повсеместно и широко внедряемой во все сферы жизнедеятельности человека. Менеджмент в образовании, или же управление образованием первоначально обозначал руководство учебным процессом. А впоследствии под менеджментом в образовании стали понимать такое воздействие на учебный процесс, такую его организацию, при которой конечные планируемые результаты достигаются кратчайшим путём» [Alkhasov, 2014: 9].

Управление педагогической деятельностью предполагает в первую очередь определение стратегии организации обучения. Основные векторы стратегии обучения в рамках внедряемого уже более 10 лет в школах Азербайджана Национального куррикулума включают в себя следующие моменты: основные принципы организации учебного процесса; планирование и непосредственная реализация куррикулярной модели по отдельным предметам; формы и способы, применяемые в организации обучения.

Соответствие потребностям и интересам ребёнка, школы и общества, а также вероятность реализации планируемых содержательных стандартов и линий, отражающих ожидаемые результаты, которые ребёнок предположительно продемонстрирует в конце учебы, являются важными индикаторами успешного обучения. При составлении стандартов содержания обучения любому предмету, в первую очередь, следует обратить внимание на обеспечение целостности педагогического процесса. Для реализации данной цели соблюдается единство соответствующих знаний, навыков и ценностей. Широко известен тот факт, что важным условием успешной организации учебной деятельности является создание благоприятной среды. Этот принцип должен быть соблюден во время составления содержательных стандартов. Создание благоприятных условий считается важным фактором, оказывающим положительное влияние на повышение достижений учащихся.

Перечисленные принципы организации педагогического процесса служат основным условием управления этим процессом. Научные основы управления – это, безусловно, система научных знаний. Научные знания составляют теоретическую основу практики управления. В целом под управлением понимается деятельность, направленная на принятие целесообразных решений, организацию управляемого объекта, его контроль, администрирование, анализ работы и подведение ее итогов на основе достоверной информации, называемой обратной связью. Объектами управления как универсальной формы достижения успеха могут быть биологические, технические, социальные системы.

В качестве субъектов системы управления выступают Министерство образования, городские, районные отделы образования. Общеобразовательная средняя школа, будучи сложной, динамичной социальной системой, является субъектом внутришкольного управления. Внутришкольное управление – это целенаправленное, осознанное взаимодействие участников всего педагогического процесса с целью достижения оптимальных результатов в учёбе.

Взаимодействие участников целостного педагогического процесса возникает из следующих последовательных, взаимосвязанных видов деятельности или функций: анализа работы, цели и планирования работы, организации работы, её контроля, упорядочения и закрепления.

Современная теория управления школой существенно дополняется теорией внутришкольного управления. Деятельность менеджера (управляющего школой) строится на основе уважения и доверия к своим сотрудникам, создания им условий для достижения успеха в работе.

Сущность менеджмента полностью и всесторонне отражают следующие принципы: 1) согласование коллегиальности и единого руководства; 2) согласование государственных и общественных основ в управлении; 3) научность в управлении, неразрывное взаимодействие теории и практики; 4) планирование в управлении; 5) системность и комплексность в управлении; 6) склонность к эффективности в управлении, к достижению конечных результатов; 7) рациональное согласование централизации и децентрализации в управлении; 8) демократизация и гуманизация в управлении.

Принципы управления – это конкретное проявление и вера в закономерности управления.

К числу основных закономерностей внутришкольного управления специалисты относят: 1) зависимость эффективности системы управления от уровня структурно-функциональных связей между субъектом и объектом управления; 2) зависимость содержания и методов управления учебно-воспитательной работой от характера содержания и методов организации педагогического процесса в школе; 3) зависимость аналитического, целеполагающего, гуманистического и демократического характера управления от подготовленности руководителей школ к различным видам управленческой деятельности [Предметные куррикулумы, 2008: 168].

Одной из особенностей современных систем образования является переход от системы государственного управления к системе государственно-общественного управления. Основная идея государственно-общественного управления образованием заключается в объединении усилий государства и общества для решения образовательных задач, предоставлении педагогам, учащимся, родителям больших прав и свобод в выборе содержания, форм и методов образовательного процесса, различных типов образовательных учреждений.

Литература

1. Предметные куррикулы для I-XI классов общеобразовательной школы. – (20009). Баку: Тахсил – 485с.
- 2.<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/92725/01-Alkhasov.pdf?sequence=1>

КОМПЛЕКСНАЯ ЗАЩИТА ИНФОРМАЦИИ В КОМПЬЮТЕРНЫХ СЕТЯХ

Тамилла Гасанова

Бакинский Славянский Университет,
Кафедра теории и практики перевода

Xülasə

Bu gün yeni informasiya texnologiyaları elə sürətlə inkişaf edir ki, onların nəticələrini əvvəlcədən görmək mümkün deyil. Ümumiyyətlə, belə bir fikir var ki, əgər elmi-texniki tərəqqi kritik həddə çatırsa, o zaman insanlığa qarşı fəaliyyət göstərməyə başlayır. Oxşar vəziyyət informasiya texnologiyaları sahəsi üçün də xarakterikdir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ayrı-ayrı şəxslərin, cəmiyyətin, müəssisələrin, dövlətin və s. informasiyanın təhlükəsizliyini araşdırır. Başqa sözlə desək, fərdi kompüterlərin, kompüter sistemlərinin və şəbəkələrinin, ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulan informasiyanın və şəbəkə resurslarının sürətli inkişafı bütün fəaliyyət sahələrində geniş yayılması nəticəsində saxlanılan, emal olunan və ötürülən informasiyanın təhlükəsizliyini yüksək səviyyəyə çatdırmışdır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, informasiya təhlükəsizliyi məlumatın məxfiliyini, dəyərini və əlçatanlığını təmin etməyə yönəlmiş fəaliyyət kimi müəyyən edilə bilər. Lakin bu model D.Parker tərəfindən genişləndirilib və təklif olunan model daha üç prinsipi nəzərə alır: orijinallıq, sahiblik və ya nəzarət, faydalılıq.

Açar sözlər. *informasiya, mühafizə, texnologiya, internet, biometrik faktor.*

Summary

Today, new information technologies are developing at such a pace that it is impossible to foresee their consequences. In general, there is an opinion that if scientific and technological progress reaches a critical level, then it begins to act against humanity. A similar situation is characteristic of the field of information technology. Thus, the development of information technologies has become the reason for the emergence of threats to the information of individuals, society, enterprises, the state, etc. In other words, the rapid development of personal computers, computer systems and networks, information intended for general use, and network resources, as a result of wide distribution in all areas of activity, has turned the security of stored, processed and transmitted information into a dangerous problem. The results of the study show that information security can be defined as an action aimed at ensuring the confidentiality, value and availability of information. But this model was expanded by D. Parker and the proposed model considers three more principles: authenticity, possession or control, utility.

Key words. *information, protection, technology, internet, biometric factor.*

Каждое происходящее существенное изменение в существовании человечества опирается на технологические открытия, связанные с коммуникацией. Научно-техническая революция послужила толчком к формированию информационного общества, где основным ресурсом и главным предметом потребления являются информация и данные. Увеличение роста информации, информационных ресурсов и технологий в жизни граждан, общества и государства выводит проблему информационной безопасности на передний план. Современное общество постепенно попадает под зависимость своей информационной инфраструктуры.

Повседневная служебная деятельность и широкое использование компьютеров в личных целях, в государственных органах, компьютерных систем и сетей в предприятиях, а именно персональных компьютеров привела к серьезному изменению отношений к информационным технологиям и информационным ресурсам в различных слоях общества. Как известно,

сегодня Интернет, как компьютерная сеть, покрывающая Землю как паутина, является одним из факторов, дающих толчок обострению проблемы информационной безопасности. Таким образом, с любой точки мира, возможно подключиться к сети Интернет и его посредством можно передавать и получать информацию (Гафнер В.В., 2010; с. 167). Несомненно, Интернет предоставляет всем пользователям, в том числе и хакерам абсолютно одинаковые возможности при использовании его услуг. На сегодняшний день компьютерные сети, телекоммуникационные системы и Интернет сети используются как инструмент информационной борьбы, противостояния со стороны политиков, религиозных организаций, террористических групп и др. Еще одним из самых важных факторов, требующих усиления внимания к проблемам безопасности информации, являются компьютерные вирусы. Компьютерные вирусы, обладающие функциями различного характера, распространяются, добавляясь в программное обеспечение через носители информации, сеть и файлы. Таким образом, актуальность обеспечения информационной безопасности характеризуется следующими особенностями: 1. широкое распространение сетевых технологий и объединение локальных сетей в глобальные сети; 2. развитие глобальной сети, которая практически не препятствует нарушениям информационной безопасности; 3. широкое распространение программных обеспечений, которые не отвечает даже минимальным требованиям безопасности. Комплексный подход в настоящий момент является наиболее перспективной основой для построения систем информационной безопасности. Сущность комплексного подхода заключается в рациональном сочетании различных организационных и программно-технических мер и средств с учетом требований действующих нормативно-правовых и нормативно-технических документов. При создании комплексной системы необходимо защищать информацию во всех фазах ее существования, как электронной, так и документальной. Комплексная система обеспечения безопасности информации предусматривает необходимость защиты информации не только от несанкционированного доступа к ней, но и от несанкционированного вмешательства в процесс ее обработки, хранения и передачи, попыток нарушения работоспособности программно-технических средств и т. п.

Если речь идет о задачах защиты информации, которые решаются лишь на отдельных этапах ее обработки, передачи или хранения, то тогда говорят об «островном» или «лоскутном» подходе. Примером подобного подхода может являться выделение режимных помещений, в которых расположены хранилища данных или компьютеры с конфиденциальной информацией, не подключенные к сети предприятия и общедоступным сетям. С развитием сетевых технологий этот подход утрачивает самостоятельное значение и используется как элемент комплексного подхода. Развитие современных технологий дает толчок возрастанию угроз информационным ресурсам. Периодически появляются новые виды атак направленных на получение конфиденциальных данных. Данная тема актуальна во всем мире и не только не теряет свою значимость, а все больше появляется потребность в ее разработке. С целью предотвращения возможных нарушений безопасности разрабатываются новые способы и методы защиты (Шаньгин В. Ф. 2011; с.98) Основой безопасности в любой сфере являются активы или преимущества, которых необходимо защищать. Говоря об информации, то в качестве активов можно показать конфиденциальные данные, которые обладают ценностью. Информационные системы часто подвергаются различным типам угроз, которые могут привести к различным видам ущерба и значительным потерям. Для реализации защиты информации от угроз, одним из важных условий является подразделение их на классы по определенным признакам, и организация мер, основываясь на характеристики классов.

В реальной жизни с практической точки зрения, против информационной безопасности появляются такие угрозы, что применение только программных средств, для предотвращения опасностей не бывает возможным, а порой эти программные средства не дают желаемого результата. Именно эта причина дала толчок интенсивному развитию технических устройств и систем, а также аппаратных средств, для защиты информации. По мнению экспертов, обеспечение информационной безопасности каждой страны в современном мире зависит, прежде всего, от точного определения приоритетных направлений государственной

политики в этом направлении, точной, объективной, научно обоснованной оценки среды информационной безопасности и организации эффективной деятельности в этой области. Вопросы информационной безопасности в Азербайджанской Республике являются одним из основных компонентов национальной безопасности, и формирование правовой базы в этой области рассматривается как один из приоритетных вопросов формирования информационного общества. В стране принят ряд важных концептуальных документов и нормативно-правовых актов для формирования и развития законодательной базы по обеспечению информационной безопасности.

Основными задачами информационных структур были повышение подготовки кибербезопасности в государственных учреждениях, реализация профилактических мер в этой области, мониторинг параметров информации в Интернете и параметров безопасности систем безопасности, повышение их кибербезопасности и обеспечение безопасности информационных систем государственных органов. В процессе формирования концепции информационной безопасности постепенно становится ясно, что комплексное развитие и применение средств защиты бывает более эффективной и дает возможность получить желаемый результат. Рассмотрев наиболее известные в нынешнее время методы криптографической защиты информации и способов ее осуществления, выяснилось, что предпочтение того или иного метода для защиты данных должен быть основан на глубоком анализе слабых и сильных сторон тех или иных методов защиты. Аргументированное предпочтение системы защиты должен опираться на определенные критерии результативности. Основным критерием выбранного комплекса криптографических методов является возможность сочетаемости в нем удобства, гибкости и оперативности использования, в том числе и обеспечение надежной защиты от злоумышленников информации, которая циркулирует в системе (Завгородний В.И., 2001; с.205).

Одним из основных методов защиты информации является идентификация авторизованных пользователей. Использование биометрических факторов для аутентификации и идентификации, может помочь уменьшить случаи кражи личных данных, и необходимости запоминания пароли. Биометрические факторы также могут использоваться с ключами шифрования и цифровыми подписями для повышения безопасности контроля. Например, биометрическая информация может использовать системы инфраструктуры открытых ключей (PKI), расширенный стандарт шифрования (AES). Шифрование биометрической информации помогает сделать систему более устойчивой к взлому. Информационная безопасность является важной проблемой для отдельных лиц и организаций, поскольку она ведет к большим потерям.

Литература

1. Гафнер В.В. Информационная безопасность: Феникс, 2010.
2. Громов, Ю.Ю. (2015). Информационная безопасность и защита информации. ТНТ.
3. Завгородний В.И. (2001). Комплексная защита информации в компьютерных системах. М.
4. Шаньгин В. Ф. (2011). Информационная безопасность компьютерных систем и сетей. М.
5. Merkow M. S. (2014). Breithaupt J. Information Security: London.

АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ КАК ИСТОЧНИК ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ИНОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ

Гюльчин Гулузаде

Бакинский Славянский Университет, доцент

Xülasə

Azərbaycanşünaslıq informasiyası üzrə iş elə qurulmalıdır ki, şagirdlər mətnin nitq strukturlarının təhlili əsasında onun semantik məzmununun bütün səviyyələrinə ardıcıl nail olmaq üçün bacarıq və vərdislərə yiyələnsinlər ki, mətnin informasiyası mətnin məzmununa çevrilsin. müstəqil nitqin yaradılması mövzusu.

Açar sözlər: Azərbaycanşünaslıq, təhsil mətni, nitq fəaliyyəti, informasiya, suveren Azərbaycan.

Summary

Work on Azerbaijani studies information should be built in such a way that students acquire the skills and abilities to consistently achieve all levels of the semantic content of the text based on the analysis of its speech structures, so that the information of the text turns into the subject of independent speech creation.

Key words: Azerbaijani studies, educational text, speech activity, information, sovereign Azerbaijan.

Образовательный процесс в Азербайджане в современных условиях характеризуется совершенствованием учебной деятельности за счет внедрения в эту социальную сферу новейших достижений в лингводидактике и использования новых технологий.

В изменившихся социально-политических условиях, когда происходит пробуждение и рост «национального самосознания азербайджанского народа, изменения статуса, места и роли русского языка обуславливает необходимость переоценки подходов в обучении русскому языку, выдвижение азербайджановедческой тематики в одно из приоритетных направлений методической науки» [1, 122]. Такое понимание делает необходимым осуществление основательной разработки и систематизации лингво-дидактического направления, связанного с азербайджановедением, которое «трактруется как совокупность наиболее важных сведений о культуре, политике, истории, экономике и некоторых других областях жизни народа» [2, 42].

Содержательная сторона азербайджановедческой информации должна отличаться отражением в языке явлений, поддерживаемых общностью социально-экономической жизни и идеологии азербайджанского народа. Культурные и духовные ценности азербайджанцев, прошедшие долгие и трудные исторические испытания, хранят в себе немало положительного, заимствованного у предыдущих поколений. Они не потеряли своей социально-педагогической значимости до настоящего времени и поэтому превратились в достояние азербайджанского народа. В обычаях, традициях, обрядах заключена народная педагогика, через их посредство «старшие поколения передают молодым опыт своего социального поведения, свои идейно-нравственные убеждения и чувства, способы и приёмы общественной деятельности» [4, 13]. Специфика азербайджановедческой информации в лингвистическом плане определяется особенностями социального уклада жизни азербайджанского народа. Использование ее в учебном процессе предопределяет желание вооружить обучаемых информацией о реалиях исторического прошлого и современной жизни народа, воспитывать в них чувство гражданственности, любви и уважения к своему народу, развивать умение пользоваться этой информацией в коммуникативных целях. Тексты, заключающие в себе сюжетные истории из жизни и быта азербайджанского народа, а также связанные с праздниками, обрядами и обычаями на русском языке, выступают не только как один из необходимых факторов обучения вообще, но и являются способом повышения мотивации обучения, эффективности занятий русским языком, создания предпосылок для приобщения обучаемых к национальной культуре через русский язык.

Источниками для отбора азербайджановедческой информации, которая ложится в основу моделирования учебных текстов, могут послужить: периодическая печать, художественные произведения, документальные и научно-популярные фильмы, музеи, архитектурные и исторические памятники, произведения устного народного творчества и т.д. В ходе отбора и организации азербайджановедческой информации следует принимать во внимание первостепенную значимость языковых средств, которые являются носителями этой информации. Формально-грамматические средства выражения той или иной информации ориентируют на лингвистическую работу, формирование необходимых знаний и умений на социолингвистическом материале. Важную роль в обеспечении полноты и точности восприятия и осмысления реалий культуры азербайджанцев играет правильный подбор и предъявление фоновых знаний. При этом сведения о культурном и историческом достижении азербайджанского народа обобщаются средствами русского языка. В ходе учебного процесса выполнение лингво-дидактических задач связывается не только с усвоением определённого лексико-грамматического материала, но и формированием у обучаемых адекватных представлений о самых различных реалиях азербайджанской действительности. Важно иметь в виду, что азербайджановедческая информация должна усваиваться посредством восприятия и осмыс-

ления понятийных соответствий, при необходимости, создавая эмоционально-эстетический фон через проблематику узуса. Учебное пособие «Знакомимся с культурой Азербайджана», выполненное на кафедре русского языка и методики его преподавания, является частью учебно-методического комплекса по русскому языку и адресовано студентам иноязычных групп. В основу работы положена ситуативно-тематическая организация учебного национально-ориентированного материала, распределенного по определённым темам.

Практическая направленность пособия состоит в том, что включённый в него лексико-грамматический материал подчинён коммуникативным целям обучения, то есть овладение материалом осуществляется в ситуациях общения. Использование азербайджанского материала в учебном процессе предопределяет желание вооружить студентов культурологической информацией о реалиях прошлой и современной жизни азербайджанского народа, воспитать в них чувство гражданственности, уважения к родной культуре в процессе усвоения страноведчески полезных знаний. Задачи использования азербайджановедческого материала состоят в том, чтобы, во-первых, создавать речевые ситуации на духовно близких студентам реалиях; во-вторых, приблизить их к естественным ситуациям общения. В качестве единицы организации материала занятия выступает тема. Функциональное значение темы состоит в том, что она позволяет обобщить накопленный грамматический и текстовый материал, активизировать его в ходе построения развёрнутой устной и письменной речи. Тексты, включающие в себя сюжеты из жизни и творчества представителей культуры азербайджанского народа на русском языке выступают не только как один из необходимых факторов обучения вообще, но и являются способом мотивации, создания предпосылок к изучению национальной культуры.

В учебном пособии «Знакомимся с культурой Азербайджана» 22 поурочные разработки. Приведем примерный список тем: «Фольклор – устное народное творчество», «Хуршидбану Натаван», «На этой земле жил Вургун», «Муслим Магомаев (старший)», «Соловей из Шуши», «Создатель Восточного симфонизма», «Певец, влюбленный в весну», «Царица Гамар», «Не гаснет очаг художника», «Дарить радость детям», «Азербайджан – музыкальные фестивали».

Процесс усвоения азербайджановедческих текстов условно контролируется посылками в определенной последовательности. Разработка каждой темы как структурной единицы пособия содержит: 1. Словник, подлежащий активному усвоению. 2. Предтекстовые лексические, лексико-грамматические задания; набор языковых средств, обеспечивающих их накопление и расширение. 3. Тексты для чтения. 4. Послетекстовые задания.

Работа над текстом предполагает ряд ступеней: первая ступень связан с восприятием текстовой информации; вторая ступень связана с пониманием на уровне формирования мысли и ее воспроизведения, завершаемое пересказом; третья, завершающая ступень, представляет собой контроль за самостоятельным речетворчеством, за процессом превращения текстовой информации в предмет речи. В пособие включены также элементы занимательности: пословицы, поговорки, фразеологизмы, шутки, репродукции картин азербайджанских художников, песни, предъявленные на DVD и т.д. Включение азербайджановедческой информации в содержание обучения русскому языку в иноязычной аудитории обуславливает внесение некоторой коррективы в содержание самой страноведческой информации. Это делает возможным развитие у студентов гражданских качеств, которыми должна обладать каждая личность суверенного Азербайджана: патриотизм, любовь и уважение к истории и культуре своего народа, его традициям, обрядам и обычаям, дошедшим до нас сквозь толщу веков.

Литература

1. Абдуллаева Н.А. (1998). Азербайджановедческий материал как важный компонент содержания обучения русскому языку в азербайджанской аудитории. Сб. «Русский язык как предмет изучения и преподавания». Баку: Мутарджим, с. 11-14.
2. Абдуллаева Н.А. (2002). Из опыта работы над азербайджановедческим материалом в курсе практического русского языка. «Русский язык и литература в Азербайджане», №4, с.66-69.

3. Гулузаде Г. (2014). Знакомство с культурой Азербайджана. Учебное пособие. Баку.
4. Суханов И.В. (1976). Обычаи и традиции и преемственность поколений. Москва: Политиздат, с. 13.

РОМАН М.СУЛЕЙМАНЛЫ «КОЧЕВЬЕ» КАК МИФОЛОГИЧЕСКИЙ И КАК РЕАЛЬНЫЙ ДИСКУРС О ЖИЗНИ ЦЕЛОГО НАРОДА

Гюльтекин Касумова

Бакинский славянский университет, старший преподаватель

Xülasə

Bu məqalədə M.Süleymanlının “Köç” romanını həm mifoloji, həm də bütöv bir xalqın həyatından bəhs edən real diskurs baxımından araşdırılır. Romanın mahiyyəti mifoloji motivləri real həyatla üzvi şəkildə birləşdirir. Bu baxımdan romanın mifoloji diskursunu həm müəllifin özünün təqdim etdiyi romanın simvolik oxunuşu, həm də keçmişdə baş vermiş həyat hadisələrinin real təsviri kimi şərh etmək olar. Məqalədə bədii ədəbiyyatın müasir psixoloji tədqiqatlar üçün ən dəyərli pragmatik məna daşdığına dair bəzi ümumiləşdirmələr və nəticələrə gəlinir.

Açar sözlər: mifoloji, diskurs, ədəbiyyat, psixikanın quruluşu, mentalitet

Summary

In this article, M. Suleymanli's novel "Nomad" can be considered both as a mythological and as a real discourse about the life of an entire people. The very nature of the narrative organically combines mythological motifs with real life. In this regard, the mythological discourse of the novel can be interpreted both as a symbolic reading of the novel, presented by the author himself, and as a real description of life events that took place in the past. The article makes some generalizations and conclusions that fiction has the most valuable pragmatic meaning for modern psychological research.

Key words: mythological, discourse, literature, the structure of the psyche, mentality

*“Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi
xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir”.*

Heydər Əliyev

Мовлуд Сулейманлы - талантливый азербайджанский писатель, чье творчество сразу обратило на себя внимание широких кругов критиков и читателей. Придя в литературу в 70-х годы, когда она переживала известный творческий подъем, он смог занять свое достойное место среди таких ярких, самобытных писателей, как Эльчин, Анар, Р.Ибрагимбеков и др.

«В произведениях М.Сулейманлы широко использованы приемы устного народного творчества азербайджанского народа. Именно кровная связь со своей родной почвой, с народным творчеством определила успех его многих произведений не только у азербайджанского, но и инонационального читателя» (Алиева Л.А., 2001).

Повести и рассказы М.Сулейманлы отличаются ярко выраженным национальным колоритом. Они написаны простым народным языком, характерным и для азербайджанских сказок и для дастанов и для песен.

В психологическом аспекте роман вызывает особый интерес прежде всего тем, что жизнь народа в нем описывается как воспоминание. Отсутствие четко представленных временных срезов, одновременное присутствие сознания героев, относящихся к разным периодам истории народа, осмысление мира через поток сознания «древних», особенности восприятия пространства и времени и другие структурные элементы романа создают целостную картину психической жизни народа. Все герои романа от мала до велика что-то и кого-то вспоминают. Воспоминание их напоминает страстное желание зафиксировать внимание. Они все время движутся, никогда не останавливаясь.

Здесь важно отметить и то, что М.М.Бахтин, обративший наше внимание на амбивалентность психики человека, отмечает, что «Человек никогда не совпадает с самим собой. К нему нельзя применить формулу тождества» (Бахтин М., 1975). Бессознательный характер повествования о жизни народа свидетельствует не только об искренности авторской позиции, но

также и о том, что эта целостная картина мира, представленная в романе, есть реальность народного сознания. Следует отметить и то, что важнейшим моментом коллективного бессознательного является представление смысла как некоторой бессмыслицы. Этой логике М.Сулейманлы следует с удивительной последовательностью на протяжении всего романа. Причем все звенья дискурса, выстраиваемого нарратором, прочно связаны. Как бессмыслицу воспринимают окружающие всё, что говорит Имир. И действительно, то, о чем говорит мальчик, выглядит бессмысленным, пока не случится само событие уже в окружении других событий, интерпретирующих его и придающих ему смысл. Например, как не считать бессмыслицей то, что говорит Имир об отрезанных ногах осла. Сам факт таков, что он никому и в голову не может прийти.

Выше мы сказали о том, что нарративный дискурс романа «Кочевье» вплотную сближает язык романа с языком фольклора. Не фольклорных произведений как некоторых образцов устного народного творчества, а с фольклором как структурно-семантической целостностью.

Мы вполне согласны с мнением автора о том, что важнейшим признаком этого отождествления является манифестация коллективного бессознательного опыта народа. В данном конкретном тексте эту функцию выговаривания бессознательного выполняет мальчик по имени Имир. Мы отметили, что выбор ребенка не случаен, а, напротив, семиотически осмыслен. Архетип «устаи младенца глаголет истина» находит фиксацию в сакральном тексте. Структурно-типологическое соответствие языка романа психологическому языку фольклора как народному произведению, основанному на выговаривании бессознательного эмоционального опыта народа, четко проявляется от начала до конца. Например, «Ata-anası Alaya yüz yerdən qız adı çəkdilər. Alay, – yox dedi. Heç bir qız adı Alaya heç nə demirdi. Çayların qırağında qoxulana-qoxulana bitən yarpız onlardan aydın idi» (Süleymanlı M., 1984). На наш взгляд, это удалось М.Сулейманлы в романе «Кочевье». Важнейшим показателем такой народности романа является психологическая достоверность манифестируемого в языке романа коллективного бессознательного опыта народа. И, разумеется, здесь совершенно уместно было бы вспомнить О.Шопенгауэра, который писал: «Все микрокосмические существа неизменно, вновь и вновь образуют одушевленные массовые единства, существа более высокого порядка, медленно созревающие или образующиеся внезапно, со всеми чувствами и страстями единичного существа, загадочные по нутру и недоступные рассудку, между тем как знаток без труда проникает в их побуждения и способен их предсказывать. Среди них мы также различаем, с одной стороны, общеживотные, ощущаемые единства, основанные на глубочайшей связанности существования и судьбы, как та стая птиц в небе или та армия, идущая в атаку, и чисто человеческие, соотносящиеся с рассудком сообщества на основе единого мнения, единых целей и единого знания, – другой» (Шопенгауэр А., 1992).

Здесь важно отметить и то, что роман М.Сулейманлы «Кочевье» может вполне рассматриваться одновременно и как мифологический и как реальный дискурс о жизни целого народа. Сам характер повествования органически сочетает мифологические мотивы с реальной жизнью. Мифологический дискурс романа может быть интерпретирован и как символическое прочтение романа, представленное самим автором, и как реальное описание жизненных событий, имевших место в прошлом. Например, образ старой матери племени оседлых, которую все помнят только старой, и никто молодой, вполне поддается символическому осмыслению и прочтению. Однако при этом всегда остается возможность реального и реалистического прочтения этого образа, т.е. вне какой бы то ни было метафоризации. Старуха может быть символом жизни вообще, она может быть символом природы, которую человек губит, она может быть символом данного рода, его живучести, но она может быть также обычным образом старого человека, умудренного жизненным опытом, уставшего узнавать и понимать, уставшего объяснять непонятым. Важно понять, что, даже если воспринимать этот образ вполне реально, старуха ассоциируется с жизнью, все время подсказывающей жизненную правду многим поколениям людей, но так и остающейся непонятой. Особое место в психологическом содержании романа занимает образ сильных людей. Вообще этой силе присуща антропологическая значимость, т.е. сила может абстрагироваться от людей ее носителей и

восприниматься как некоторый мифический феномен. На протяжении всего романа сила заставляет людей совершать поступки, которые никак не согласуются с трезвым расчетом. Следовательно, существует трансцендентальный поток силы, ведущий этих людей. Все герои романа являются сильными людьми. Подлинно сильными людьми являются кочевники. Все эти сильные люди агрессивны. Для этих подлинно сильных людей характерна переориентация агрессивности на занятия, которые требуют силы, но одновременно требуют и подчинения закону. «Yallıdan sonra güləş başlamışdı. Qoşqar evinin oğlanlarının hamısı uyxılmışdı, acıqlarından gözləri qan çəkmişdi yavaş-yavaş tikanlanıb kin bağlayırdı» (Süleymanlı M., 1984). Оба племени сильны, но в честном единоборстве одно побеждает другое. Характерен факт желания прибегнуть к оружию при неспособности победить в состязании: «Turqut Beyrəyi çəkdi, amma ayağını aç bilmədi, özü arxası üstə yerə gəldi. Tez də dikəlib xəncərini çıxartdı. Sağdan-soldan bütün kişi əlləri xəncərdən yarışdı. Ağsaqqal, Dədənin yanında, dizi üstə qalxdı: - Turqut, utanmaz oğul, çörəyimizi tapdalama» (Бахтин М., 1975).

Однако, возможно, создание такого дискурса отвечало глубинным психологическим потребностям М.Сүлейманлы. Не случайно, роман называется «Көç». Такое название подчеркивает на уровне символического названия коллективный характер и главного героя романа, и всех происходящих событий.

Литература

1. Алиева Л.А. Некоторые проблемы перевода азербайджанской художественной прозы на русский язык. Русский язык и литература в Азербайджане. №2, 2001. С.26-29
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. М.:Художественная литература, 1975, 504с.
3. Süleymanlı M. Kőç (Roman və povestlər). Bakı: Yazıcı, 1984. 278s.
4. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность.М.: Республика, 1992, 448 с.

ФОНД ГЕЙДАРА АЛИЕВА – ЗАЩИТНИК ПРАВ ДЕТЕЙ

Sahilə Orucova

ADPU-nun Ümumi pedaqogika kafedrasının dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

One of the components of the successfully implemented social policy in our country is the protection of children's rights. The group most in need of social care are children who need financial and moral support living in orphanages and boarding schools. These children are also citizens of Azerbaijan. They should also benefit from the human rights stipulated in the country's constitution. No matter how good the conditions are in boarding schools, it is undesirable for children to live and receive education there. According to our country's participation in the international convention of children's rights, the constitution of our republic and the law of the Republic of Azerbaijan "On children's rights", every child should grow up in the family where he or she opens his eyes to the world, and should receive an education with equal rights like other children. During its 19 years of operation, the Heydar Aliyev Foundation has provided assistance to children and adolescents deprived of parental care, as well as to children suffering from various diseases, one of its important goals. Since 2004, many projects have been implemented under the "Development of orphanages and boarding schools" program. The fund plans to successfully expand its activities in this direction and implement programs in other countries. With its activity, the fund is an example to all state structures and citizens of Azerbaijan in easing the fate of children deprived of the warmth of the family hearth and prompts them to actively participate in the implementation of these measures.

Key words: Heydar Aliyev Foundation, children's rights, orphanages, orphans, social care.

Резюме

Одной из составляющих успешно реализуемой в нашей стране социальной политики является защита прав детей. Наиболее нуждающейся в социальной помощи группой являются дети, нуждающиеся в материальной и моральной поддержке, проживающие в детских домах и школах-интернатах. Эти дети также являются гражданами Азербайджана. Они также должны пользоваться правами человека, закрепленными в конституции страны. Как бы ни были хороши условия в школах-интернатах, детям нежелательно жить и получать там образование.

Согласно участию нашей страны в Международной конвенции о правах ребенка, Конституции нашей республики и Закону Азербайджанской Республики «О правах ребенка», каждый ребенок должен расти в семье, где он открывает глаза на мир, и должны получать образование наравне с другими детьми. За 19 лет своей деятельности Фонд Гейдара Алиева оказал помощь детям и подросткам, лишенным родительской опеки, а также детям, страдающим различными заболеваниями, что является одной из его важных целей. С 2004 года реализовано множество проектов по программе «Развитие детских домов и школ-интернатов». Фонд планирует успешно расширять свою деятельность в этом направлении и реализовывать программы в других странах. Своей деятельностью фонд является примером для всех государственных структур и граждан Азербайджана в облегчении участи детей, лишенных тепла семейного очага, и побуждает их к активному участию в реализации этих мер.

Ключевые слова: Фонд Гейдара Алиева, права ребенка, детские дома, дети-сироты, социальная помощь.

Ölkəmizdə uğurla icra olunan sosial yönümlü siyasətin tərkib hissələrindən biri də uşaq hüquqlarının qorunmasıdır. Xalqın və dövlətin gələcəyi olan uşaqların qorunması, təhsili, sağlamlığı və yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına bütün dövrlərdə xüsusi önəm verilmişdir və bu gün də verilir. Məlum olduğu kimi sosial qayğıya ən çox ehtiyacı olan təbəqə uşaqlar, xüsusilə uşaq evləri və internat məktəblərində məskunlaşan maddi və mənəvi dəstəyə ehtiyacı olan uşaqlardır. Doğrudur onlar həmişə dövlətin və cəmiyyətin qayğı və dəstəyi ilə əhatə olunur. Amma bu hər zaman yetərli olmur, görülməli tədbirlər uşaqların ehtiyaclarını tam olaraq qarşılamır.

Statistik məlumatlara görə, hazırda ölkəmizdə kimsəsiz uşaqların məskunlaşdığı 65 müəssisə (internat məktəbləri, uşaq və körpələr evi) fəalliyət göstərir. Bu müəssisələrdə valideyn himayəsindən tamamilə və ya qismən məhrum olmuş 21 min uşaq tərbiyə alır. 2004-cü ildən fəalliyət göstərən Heydər Əliyev Fondu valideyn qayğısından məhrum qalan uşaqların təlim-tərbiyəsi istiqamətində, eləcə də ölkəmizdə təhsil və sosial istiqamətlərdə çoxsaylı tədbirləri uğurla reallaşdırır. Fond “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı” proqramı çərçivəsində 30-dan çox uşaq evi və internat məktəblərinin yenidən qurulması və əsaslı təmirini həyata keçirib.

Ulu öndərin adını daşıyan Fondun fəalliyətində gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin düzgün təşkili, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, yetişən nəslə vətəndaşlıq hisslərinin aşılanması diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Fondun fəalliyət göstərdiyi 19 il müddətində onun qayğısı ilə yeniyetmə və gənclərin təhsili, sağlamlığının qorunması, asudə vaxtlarının səmərəli təşkili, eyni ideya ətrafında birləşməsi sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Qədim tarixi abidələrimizin, yurd və yaşayış yerlərinin bərpa olunması, gənclərin ölkəmizin görməli yerləri ilə tanışlığının təşkili də onlarda yurda, vətənə məhəbbət hissi formalaşdırır. Fond gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkili ilə bağlı müxtəlif layihələr reallaşdırır. “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı” layihəsi də məhz bütövlükdə sağlam düşüncəli vətənpərvərlərin yetişdirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Uşaq evləri və internat məktəblərində adətən aztəminatlı, zəruri sosial-məişət şəraiti olmayan ailələrdən olan, valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş, sağlamlığında müəyyən problemləri olan uşaqlar məskunlaşır. Lakin bu uşaqlar da Azərbaycan vətəndaşlarıdır. Onlar da ölkə konstitusiyasında nəzərdə tutulan insan haqlarından faydalanmalıdır.

20 noyabr 1989-cu ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş “Uşaq hüquqları Konvensiyası” 54 maddədən ibarətdir. Onların hər biri ayrı-ayrı hüquqlar haqda məlumat verir. Bütün hüquqlar 4 kateqoriyaya bölünə bilər: inkişaf, müdafiə, iştirak, yaşamaq. Uşaq hüquqları Konvensiyasının 19-cu maddəsində qeyd olunur: “Dövlət uşağı fiziki, yaxud psixoloji zorakılığın, təhqirin ya sui-istifadənin, qayğısızlığın və ya etinasız münasibətin, kobud rəftarın və ya istismarın hər cür formasından qorumaq məqsədilə bütün lazımi qanunvericilik, inzibati, sosial və maarifçilik tədbirlərini görməlidir”. Konvensiyanın digər tələblərindən biri də hər bir uşağın özünün fiziki, əqli, mənəvi, əxlaqi və sosial inkişafı üçün lazımi həyat səviyyəsi hüququna malik olmasıdır (8).

Konvensiyada hər bir insanın həyatında təhsilin xüsusi rola malik olması diqqətə çatdırılmaqla göstərilir: “Təhsil uşağın şəxsiyyətinin, istedadının, əqli və fiziki bacarığının inkişaf etdirilməsi, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara, azad cəmiyyətdə sülh, dostluq, anlaşma, tolerantlıq və bərabərlik içində həyata, ətraf mühitə hörmət tərbiyə edilməsinə yönəldilməlidir” (8).

Konvensiyada dünyanın bütün ölkələrində son dərəcə çətin vəziyyətdə yaşayan uşaqların olduğu və belə uşaqların xüsusi diqqətə möhtac olduğu təsdiq edilərək həmin uşaqların təhsilə cəlbi xüsusilə açıq şəkildə vurğulanır. Ölkəmiz ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk qoşulduğu beynəlxalq sənədlər içərisində uşaqlara aid olanları da vardır. Ölkəmiz 1992-ci ildə BMT-nin “Uşaq

Hüquqları Haqqında" konvensiyasına qoşulub. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi, uşaqların normal formalaşmasına, sağlam böyüməsinə yönələn silsilə dövlət proqramları qəbul edilərək onların həyata keçirilməsi məqsədi ilə tədbirlər planı hazırlanmışdır. Hər bir dövlət proqramı uşaqların hüquq və maraqlarının müdafiəsi, vahid dövlət uşaq siyasətinin formalaşdırılması, tənzimlənməsi və həyata keçirilməsi, uşaqların fiziki, zehni, əxlaqi, ideya-siyasi, iqtisadi, ekoloji və sosial inkişafı üçün lazımı həyat şəraitinin təmin olunması istiqamətində milli konsepsiyayı inkişaf etdirməyə fokslanmışdır. Bu dövlət proqramlarının uğurlu icrasında Heydər Əliyev Fondunun fəalliyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Ölkəmizdə uşaqlar üçün qayğı mərkəzi rolunu oynayan ilk internat tipli müəssisələr və uşaq evləri neft milyonçularının sayəsində 1910-cu ildə yaradılmışdır. Bu müəssisələr əsasən I dünya müharibəsində valideynlərini itirmiş uşaqlar üçün nəzərdə tutulurdu. Internat tipli məktəblər şəbəkəsinin inkişafı sovet dönməsinə təsadüf edir. Internat tipli məktəblərin kütləvi şəkildə genişlənməsi İkinci Dünya Müharibəsinin törətdiyi geniş miqyaslı sosial fəlakətlə bağlı olmuşdur. Yaranmış vəziyyət sosial fəlakətin təsirini azaltmaq üçün sağlamlıq imkanları məhdud, əlil, kimsəsiz və sosial cəhətdən müdafiəyə ehtiyacı olan ailələrin uşaqlarına bu tipli məktəblərin yaradılmasını zərurətə çevirmişdir. Bu müəssisələr bütövlükdə dövlətin tam nəzarəti altında olmuşdur.

Aztəminatlı ailələrə və işləyən qadınlara kömək məqsədilə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Nazirlər Soveti 1956-cı ilin sentyabrında internat məktəblərinin təşkili ilə bağlı qərar qəbul etmişdir. Verilmiş qərar əsasında ölkənin müxtəlif bölgələrində internat məktəbləri fəaliyyətə başlamışdır. Araşdırmalar göstərir ki, 1990-cı illərdə ölkəmizdə 63 dövlət uşaq müəssisəsində 20000-dən çox uşaq yaşayıb təhsil və tərbiyə almışdır. Digər sovet ölkələri ilə müqayisədə bu böyük rəqəm olmasa da, ölkəmiz üçün bu tipli məktəblər xarakterik olmayıb. El arasında belə müəssisələr "detdom" adlandırılır və uşaqların bu cür müəssisələrə verilməsi cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmırdı. İmkansız ailələr belə uşaqlarının bu cür məktəblərə verilməsini istəmirdilər. Sonrakı mərhələdə sovet dövlətinin dağılması və mənfur qonşularımızım ölkəmizə təcavüzü nəticəsində əhalinin vəziyyətinin pisləşməsi, qaçqın və məcburi köçkün, kimsəsiz uşaqların sayının artması bu cür məktəblərdə yaşayanların sayında artıma gətirib çıxarmışdır. Həmçinin, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin artması, məşğulluq, ödənişsiz təhsil və səhiyyə xidmətlərindən istifadə imkanları kimi bir çox sosial zəmanətlərin xeyli dərəcədə zəifləməsi əhalinin maddi durumuna pis təsir göstərdi və bu da dövlət uşaq müəssisələrində uşaqların sayının artması ilə nəticələndi. Bundan əlavə, son vaxtlar fiziki, nevroloji və psixoloji qüsurlu uşaqların doğum nisbəti artmışdır. Valideynlər uşaqlarını nə qədər sevsəlsə də, bu cür uşaqlara lazımı qayğı göstərə bilmirlər, buna görə də uşaqlarını ixtisaslaşmış internat məktəblərinə vermək məcburiyyətində qalırlar. Heydər Əliyev Fondunun valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlara və yeniyetmələrə, qaçqın və məcburi köçkün uşaqlarına, habelə müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkən uşaqlara yardım göstərməsi onun həlli vacib məqsədlərindən biridir. 2004-cü ildən həyata keçirilən "Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı" proqramı üzrə bir çox layihələr həyata keçirilib. Fond bu istiqamətdə fəaliyyətini uğurla genişləndirərək digər ölkələrdə də proqramlar həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

"Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı" proqramı çərçivəsində indiyə kimi ölkə ərazisində onlarla uşaq müəssisəsi əsaslı şəkildə təmir olunaraq yeni avadanlıqlarla təchiz edilib, əlavə yardımçı binalar inşa olunub, uşaqların asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri, müəyyən peşələrə yiyələnmələri üçün müxtəlif dərəcələr, rəsm və rəqs kursları təşkil edilib. Fondun əməkdaşları Rusiyanın bir sıra şəhərlərindəki uşaq evlərinin və internat məktəblərinin vəziyyətini araşdırmış, bu müəssisələrə göstərə bilinəcək dəstək müəyyən edilmişdir. Moskva, Sankt-Peterburq şəhərlərində uşaq evlərinə və görmə qabiliyyətini itirmiş uşaqlar üçün internat məktəblərinə səfərlər edilib və burada bir sıra sosial layihələr həyata keçirilib. Heydər Əliyev Fondunun yaxından iştirakı ilə Bosniya və Herseqovinada, Macarıstanda, Pakistanda, ABŞ-da, Almaniyada, İsraildə, eləcə də Avropanın digər bir neçə ölkəsində kimsəsiz uşaqlar, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara sosial dəstək proqramları həyata keçirilir. Heydər Əliyev Fondunun reallaşdırdığı layihələrdə, qeyd etdiyimiz kimi, uşaqların asudə vaxtlarının səmərəli təşkili də daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Belə ki, Bakı, Şəki və Qəbələ şəhərlərindəki müxtəlif körpələr və uşaq evləri, internat məktəbləri və Daun Sindromlu Şəxslərin Reabilitasiya Mərkəzindəki uşaq və yeniyetmələrin ölkəmizin müxtəlif bölgələrinə səfərləri təşkil edilir. Fondun əməkdaşları tərəfindən uşaq evləri, internat məktəbləri mütəmadi olaraq ziyarət

olunur və bu sistemli ziyarətlərin, ünsiyyətin sayəsində buradakı uşaqlarla, gənclərlə mehriban və səmimi münasibət yaranıb. YUNİSEF-in Bakı nümayəndəliyinin başçısı Xanna Singerin fikrincə bu müəssisələrdə təhsil alan uşaqların problemlərinin həlli sahəsində Azərbaycanın nümunəsi başqa ölkələr üçün də faydalı olardı və bu, YUNİSEF rəhbərliyinin diqqətinə çatdırılacaqdır.

Bu proqram çərçivəsində "İnfotek" ictimai birliyi zəif görən uşaqlar üçün bir sıra məktəbləri Brayl əlifbası olan monitorlu kompüterlə təmin etməyi, habelə dərslərləri, bədii ədəbiyyat əsərlərini Azərbaycan dilində səsləndirmək üçün kompüter proqramları yaradılmasını planlaşdırır.

Fond öz fəallığı ilə Azərbaycanın bütün dövlət strukturlarına, vətəndaşlarına ailə ocağının istisindən məhrum olunmuş uşaqların taleyini yüngülləşdirmək işində nümunədir və onları bu tədbirlərin icrasında fəal iştirak etməyə sövq edir.

Ədəbiyyat

1. Göyüşqızı S. (2019.05.10). Heydər Əliyev Fondu: Ulu öndərin ideyalarını yaşadan 15 illik zəngin fəallıq. www.ganja.news.az.
4. Ələddinqızı Nəzakət. (2019). Heydər Əliyev Fondu dostluğun və əməkdaşlığın inkişafına önəm verir. Səs qəzeti.
5. Əliyeva Y. (2009.09.05). Heydər Əliyev Fondu. Milli mədəni irsimizin hamisidir. Səs qəzeti.
6. Orucova N. Təhsil müəssisələrinin maddi texniki bazası gücləndirilir. İki sahil. 7 sentyabr 2020.
7. Kərimov Q. (2021 26 avqust). Dövlətə və xalqa sədaqətli xidmət nümunəsi. Azərbaycan.
8. “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyası. <https://migration.gov.az>

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ КАК ВАЖНЫЙ КОМПОНЕНТ ИМИДЖА РУКОВОДИТЕЛЯ

Татьяна Печенёва

доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных
дисциплин Академии управления при Президенте Республики Беларусь

Summary

The philosophical and ideological function of the culturological approach to education is substantiated, which determines the awareness and acceptance of ethnic and multicultural diversity, taking into account the system of cultural values of countries and peoples in the context of sociocultural and economic interaction. The essence of cultural competence, its significance for the image of a successful leader are determined. The role of the competencies of intercultural dialogue of a civil servant for the effective implementation of interstate projects in the context of globalization challenges and economic transformations is noted. Ways and methods for developing cultural competencies of future managers are proposed.

Key words: *culturological approach, cross-cultural competence and image of a civil servant, forms and methods of development of an ethno-tolerant personality*

Резюме

Обосновывается философско-мировоззренческая функция культурологического подхода к образованию, определяющая осознание и принятие этнического и поликультурного многообразия, учёт системы культурных ценностей стран и народов в контексте, социокультурного и экономического взаимодействия. Определяются сущность культурологической компетентности, её значение для имиджа успешного руководителя. Отмечается роль компетенций межкультурного диалога государственного служащего для эффективной реализации межгосударственных проектов в условиях глобализационных вызовов и экономических трансформаций. Предлагаются пути и методы развития культурологических компетенций будущих управленцев.

Ключевые слова: *культурологический подход, кросс-культурная компетентность и имидж государственного служащего, формы и методы развития этнотолерантной личности.*

Идея взаимосвязи культуры и образования получает всё большее признание в современном образовательном пространстве, при этом подчеркнём, что она никогда не отрицалась, однако, по мнению исследователей, не была реализована в достаточной степени (см., например, 3, 4, 9). В философско-социальном измерении (М.М. Бахтин, М.С. Каган, Д.С. Лихачев,

М. Хайдеггер и др.) культурологическим подходом соотносится методология анализа и оценки любых систем, явлений, ситуаций и т.п. с применением системообразующих культурологических концептов (культура, культурные образцы, культурные традиции, ценности и др.).

Реализация культурологического подхода, как правило, предполагает корреляцию образовательных задач с умениями бережно сохранять и воспроизводить в новом контексте лучшие достижения собственной культуры (см., например, 1,2,7).

В то же время, в связи с активной наработкой социальных, экономических, социокультурных и др. взаимосвязей, развитием межгосударственного сотрудничества, в том числе в рамках Шанхайской организации сотрудничества; БРИКС; проекта КНР «Один пояс–один путь»; двусторонних программ и проектов—к примеру, Азербайджана и Республики Беларусь (Кочанова, Н., 2023) – прослеживается закономерность, детерминирующая при организации образовательного процесса формирование культурологических компетенций другого уровня. Это идея обучения конструктивному партнёрству, взаимодействию в рамках поликультурного социально-экономического мирового пространства с выявлением точек соприкосновения его субъектов на региональном, государственном и межгосударственном уровнях («общая позиция», «общие факторы», «общие принципы», «общие цели», «общие ценности» и т.п.).

В таком случае речь идёт о кросс-культурных знаниях и умениях, которые базируются на концептах американской антропологической школы (Дж.Мёрдок, Л.Уайт и др.), идеях сравнительно-исторического метода в науках об этносах и культурах (Л.Морган, Э.Б.Тайлор и др.), российской методологии наук о культуре (М.М.Бахтин, В.С. Библер, М.С.Каган, С.Н. Иконникова и др.); теории и практики кросс-культурной коммуникации (О.А. Леонтович, С.П. Мясоедов, Г. В. Прокопья и др.).

Исходя из того, что культура соотносится с многоуровневой системой соединения в личности коллективного (этнос, нация, социум) и индивидуального (духовно-нравственное ядро, принятые ценности, нормы поведения, образцы действий и т.п.), кросс-культурная компетентность, на взгляд автора, в современных реалиях должна быть признана одним из важнейших компонентов имиджа эффективного государственного служащего (Кулешова, Л.В. 2021., Печенёва, Т.А., 2020). В кросс-культурную составляющую имиджа включены знание и понимание ценностно – ориентирующих традиций того или иного этноса, народа (духовных, конфессиональных, экологических, коммуникативных и др.); регулятивно – ролевых традиций (семейных, коллективно-групповых, профессиональных и др.), а также регламентирующих традиций, посредством которых осуществляется как формирование норм поведения в рамках делового партнёрства, так и корректно-толерантное поведение по отношению к национальным праздникам, обрядам и т.п.

В контексте решения проблемы совершенствования профессиональной подготовки студентов на основе культурологического подхода необходимо:

- 1) сформировать у студентов систему ценностных представлений и культурных нормативов по организации социального партнёрства;
- 2) обучать построению партнёрского взаимодействия (особенно на межгосударственном уровне) с поэтапным созданием объективных условий для реализации сближающих, а не разделяющих факторов;
- 3) использовать при организации и осуществлении образовательного процесса такие принципы, формы, методы и средства, которые позволяют в практической деятельности обеспечить учёт субъектно-адаптивных условий для полноценной реализации сотрудничества и партнёрства.

К наиболее оптимальным формам и методам обучения в этой связи мы отнесли систему виртуальных экскурсий с элементами деловой игры; интерактивные лекции с «включённым» полилогом; игровое проектирование коммуникативные тренинги; ролевое проигрывание обрядов, традиций, ситуативное моделирование и др.

Таким образом, реализация культурологического подхода к профессиональной подготовке будущих управленцев призвана обеспечить способность выпускника к успешной профессиональной, социальной деятельности, межличностному и межкультурному общению.

Предложенная система форм и методов апробирована при обучении студентов Академии управления при Президенте Республики Беларусь, обучающихся в рамках специальностей «Государственное управление и право», «Государственное управление и экономика», «Управление информационными ресурсами» и составляющих по сути резерв государственных служащих. Немаловажное значение наряду с развитием кросс-культурных компетенций при этом придавалось формированию качеств этнотолерантной личности (гуманность, порядочность, ответственность и др.) , а также социальной активности.

Литература

1. Алиева, Фидан Афиз гызы Язык как средство хранения культурно-исторической (кумулятивной) информации/Фидан Афиз гызы Алиева // *Filologiya məsələləri*.- 2017.- №8.- С.210-216.
2. Баткин, Л.М. Европейский человек наедине с собой. Очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания. – М.: Изд-во РГГУ, 2000. –1005 с.
3. Борытко, Н.М. Культурологический подход в образовании/ Н. М. Борытко// Мат-лы Всероссийской научно-практической конференции «Современный этап модернизации образования: ресурсы устойчивого развития (Волгоград, 22 января 2016 г.).- Волгоград: Изд. Волгоградского государственного социально-педагогического университета, 2016.- С. 7-13.
4. Гайсина, Г.И. Культурологический подход в теории и практике педагогического образования : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08/ Г. И. Гайсина.- : Москва, 2002.- 366 с.
5. Кочанова, Н. Азербайджан для Беларуси не просто партнер, а близкий друг// Новости СНГ.-[Электронный ресурс]Режимдоступа: https://cis.minsk.by/news/21950/n.kochanova_azerbajdzhan_dlja_belarusi_ne_prosto_partner_a_bli_zkij_drug_- (Дата обращения 25.03.23).
6. Кулешова, Л.В. Совершенствование механизма государственного регулирования высшего профессионального образования: культурологический подход/ Л.В. Кулешова, Г.П. Огорокова, О.Б. Курт//Наука и практика регионов.- 2021. -№ 2 (23). -С. 84-89.
7. Михайлова, Н.В. Культурологический подход к исследованию интернационализации высшего образования/ Н.В. Михайлова //Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение.- 2020.- № 39.- С. 93-102.
8. Печенёва, Т.А. Эволюция систем государственного управления: Республика Беларусь/ Т.А. Печенева, Г.В. Пальчик и др.// Государственная служба.-2020.-Т.22.-№3 (125).- С.86-118
9. Тесленко, В.И. Концептуальные основы современного педагогического образования в контексте культурологического подхода/ В.И. Тесленко, Н.З. Смирнова//Вестник педагогических инноваций. -2020. -№ 1 (57). -С. 22-31.

КАЧЕСТВО ЖИЗНИ – ВАЖНЕЙШИЙ КРИТЕРИЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЛЕЧЕНИЯ И РЕАБИЛИТАЦИИ ОНКОЛОГИЧЕСКИХ БОЛЬНЫХ

Биллур Расулова

Бакинский Славянский Университет

Xülasə

Xərçəng xəstələrini müalicə edən onkoloqlar çox vaxt yalnız xəstəliyin simptomları ilə deyil, həm də xərcəng xəstələrinin emosiyaları ilə qarşılaşırlar. Buna görə də belə bir fikir var ki, bir tərəfdən həkimlərə xəstələrinin hissləri dünyasına getməyi tövsiyə olunmur, çünki. xəstə insanın hisslərinə “yoluxmaq” qorxusu var, digər tərəfdən isə insanlıq hissi və həkimlik borcu bu xəstələrdən yan keçməyə icazə vermir . Böhran vəziyyəti ekstremal vəziyyətə bənzəyir, lakin burada bir insan öz rolu haqqında daha çox düşünür, şəxsiyyətinin inkişafında dönüş nöqtəsi hissi, mövcud vəziyyəti dəyişdirmək arzusu və cəhdi var, vəziyyətin özündə tam dəyişməsi, təşəkkür hissi vasitəsilə şəxsiyyəti, hər hansı bir yardımı qəbul etmək istəyi, hər günün, bəlkə də sonuncu kimi tam yaşaması ilə. Tədqiqatlar göstərir ki, bu cür insanlar bu cür xarakter xüsusiyyətləri, mənfi emosiyaları, xüsusən də inciklik və qəzəbi dəqiq ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu insanlar, bir qayda olaraq, əsasən qadınlardır, öz maraqlarından daha çox başqalarının maraqlarını, hətta özlərinin zərərinə belə düşünməyə meyllidirlər. Onların hərəkətləri təqdir olunmayanda və ya dəyərsizləşdirildəndə isə inciklik

prosesi başlayırlar. Bunu sanogen təfəkkürün tədqiqatçısı Yu.M.Orlov çox gözəl yazmışdır ki, o, onkologiyanın inkişafının əsas səbəbi kimi incikliyi hesab edir.

Açar sözləri: *onkologiya, psixosomatika, psixokosmos, sanogenik düşüncə, mənəviyyət*

Резюме

Oncologists treating cancer patients often face not only the symptoms of the disease itself, but also the emotions of the cancer patients themselves. Therefore, there is an opinion that, on the one hand, does not prescribe doctors to delve into the world of feelings of their patients, because there is a fear of being “infected” by the feelings of the sick person, and on the other hand, a sense of humanity and medical duty do not allow such patients to be bypassed. A crisis situation is similar to an extreme situation, with an identity of sensations, but here a person thinks more about his role, he has a feeling of a turning point in the development of his personality, a desire and an attempt to change the current situation through a complete change in himself, his identity through gratitude, through the desire to accept any help, through the full living of each day, as possibly the last. Studies show that such people are characterized by such character traits, the difficulty of expressing negative emotions, especially resentment and anger. These people, as a rule, are female, tend to care more about the interests of others than about their own, even to the detriment of themselves. And when their actions are not appreciated or devalued, they start the process of resentment. This was very well written by the researcher of sanogenic thinking, Y.M. Orlov, who considers resentment to be the main reason for the development of oncology.

Key words: *oncology, psychosomatics, psychocosmos, sanogenic thinking, spirituality*

*«Народ всегда объединяет духовность, потому что
по сравнению с другими ценностями духовные ценности превыше всего...»*

Гейдар Алиев

Согласно данным главного врача Национального центра онкологии, Азада Керimli, в Республике сегодня насчитывается 37 тысяч 932 человека, страдающих от онкологических заболеваний. Среди них 13 тысяч 932 человека-люди, которые живут с болезнью как минимум 5 лет и больше, а также пациенты, борющиеся с раком восемь, иногда даже и 28 лет. Поэтому к лечению рака надо подходить системно, учитывая не только соматические, но также и психологические аспекты болезни. Принимая во внимание факт, что психологическая составляющая любой болезни определяет ее течение и исход, можно с уверенностью сказать, без учета этого факта проблемы онкологии не могут быть успешно разрешены.

Онкология звучит как приговор, разрушая привычный уклад жизни не только самого больного, но и его родственников. При этом онкологический больной учиться заново жить с этим диагнозом, который сопровождается тяжелыми психическими переживаниями, что в свою очередь также влияет на течение и исход болезни. Сильные эмоции в данном случае рациональны, учитывая витальный исход болезни. Онкологи, лечащие таких больных, часто сталкиваются не только с симптомами самой болезни, но и с эмоциями самих онкопациентов. Поэтому существует мнение, которое, с одной стороны, не предписывает врачам углубляться в мир чувств своих больных, т.к. есть страх «заразиться» чувствами заболевшего, а с другой стороны чувство человечности и врачебный долг не позволяют обходить стороной таких пациентов. Именно поэтому, как чрезмерная отстраненность, так и чрезмерное участие в их жизни, не позволяют врачам объективно оценивать чувства и переживания своих клиентов.

Поэтому важно разобраться в душевном мире таких людей и помочь как им справиться с переживаниями, так и врачам найти правильный подход при общении с такими пациентами. После диагноза «рак», человек в первую очередь ощущает безысходность жизни, конец, безнадежность всех мер по устранению болезни. Если даже для многих здоровых людей онкодиагноз ассоциируется с чем-то фатальным, то для онкологических пациентов это также и боли после химиотерапии и неизбежные страдания. А изменение внешности, хирургические дефекты еще больше влияют на течение болезни. Таким больным никто не может гарантировать 100% гарантию на успешный исход, поэтому вся жизнь онкологического пациента строится в борьбе за выживание, в борьбе с этим страшным недугом. Они начинают искать ответы на вопросы философского характера: «За что мне это наказание?», «За какие грехи?», «В чем смысл моей жизни?» и т.п. Все эти мучительные переживания ставят его лицом к лицу со страшным недугом и вызывают появление чувства одиночества, чувство

вины перед близкими за причиненные им страдания, за материальный ущерб. И если рассматривать это состояние с психологической точки зрения, то мы должны отметить это как экстремальную и кризисную. Экстремальность заключается в борьбе за жизнь, в мучительных переживаниях, связанных с болезнью. Кроме того, медикаментозная и химиотерапия также не всегда дают положительный эффект и не помогают жить полноценной жизнью.

Диагноз «рак» также влияет на работу и других органов: сердечно-сосудистую, нервную, мочеполовую системы и на работу желудочно-кишечного тракта. Больных одинаково раздражают как чрезмерная поддержка со стороны близких, так и отношение к ним, как к безнадежным людям. Кризисная ситуация похожа на экстремальную, идентичностью ощущений, однако здесь человек больше задумывается о своей роли, у него возникает чувство переломности в развитии своей личности, желание и попытка изменить сложившуюся ситуацию через полное изменение себя, своей идентичности через благодарность, через желание принять любую помощь, через полное проживание каждого дня, как возможно, последнего.

Поэтому при работе с такими пациентами ошибки могут допускать не только врачи-онкологи, а также сами психологи. Чулкова выделяет несколько фаз в течении этой болезни. Согласно Чулковой на I ой фазе болезни больные могут отрицать сам факт болезни. Для многих из них это является способом бегства из реальной ситуации, желание жить в мире, где нет рака. Другие пациенты могут сами обратиться к психологам, зная о тяжести своего диагноза. В том случае для них важно выговориться кому-то о своих переживаниях, быть услышанным. Однако есть пациенты, которые предпочитают справиться сами. Предоставленные самими себе они могут уехать жить на природу, глубоко погружившись в свои переживания.

На II фазе у них происходит плавный переход от бегства к принятию, некая идентичность «я болен» и желание лечиться. Здесь они больше осознают свой потенциал, начинают использовать свои внутренние ресурсы в борьбе с этой болезнью. Здесь психологи используют техники визуализации и релаксации для снятия напряжения, что позволяет больным проникнуть глубоко в причины появления своих чувств, в осознании обиды и ее дальнейшей проработке. На III стадии болезни происходит личностный рост, через осознание болезни. Человек переходит к новой интеграции и пониманию себя, учатся принимать болезнь не как «наказание за грехи», а как возможность изменить свои взгляды на жизнь, как большой шанс для полного проживания жизни, как возможность быть полезным обществу и семье. Таким образом, онкологические заболевания сталкивают человека и его близких с экзистенциальными проблемами, на которые в повседневной жизни не обращали внимания.

И если мы попытаемся распределить возникшие изменения по группам, то увидим, что изменения затрагивают все уровни функционирования человека: на соматическом уровне это проявляется в изменении функционирования многих систем и органов под влиянием как производимого лечения, так и психических переживаниях самого человека; на психологическом уровне полностью меняется отношение к себе, к жизни, к окружающим, вообще меняются ценностные ориентиры; на социальном уровне меняются как социальный статус, так и социальные ориентиры; на духовном уровне это проявляется поиском смысла жизни, переживанием одиночества, ответственности за свою жизнь.

Болезнь захватывает все сферы жизни пациента, плавно перетекая из одной стадии на другую, где одни уровни заменяются другими. Поэтому при работе с такими людьми важно учитывать все эти этапы, помочь им принимать психологические последствия данной болезни и успешно адаптироваться к новым условиям существования. Каковы же черты личности, предрасположенного к раку? Как знание этих свойств характера поможет нам при работе с такими клиентами? И на что мы должны обращать внимание во время общения с человеком, имеющим диагноз «рак».

Проведенные исследования показывают, что таким людям свойственны такие черты характера, трудность выражения именно негативных эмоций, особенно обиды и гнева. Эти люди, как правило, представители женского пола, склонны больше заботиться об интересах других, чем о своих, даже в ущерб себе. И когда их действия не оцениваются или обесцениваются, у них запускается процесс обиды. Об этом очень хорошо написал исследователь

саногенного мышления, Ю.М.Орлов, который считает обиду основной причиной развития онкологии. Вторая черта характера, присущая таким больным - это нерациональные реакции личности на психотравмирующие ситуации: депрессия, безнадежность и т.д., что снижает защитные функции иммунной системы, нарушает функции иммунного надзора, увеличивая риск развития рака. И наконец, говоря о причинах развития рака, а также о чертах характера больных с раком, мы не можем не упомянуть о вредных привычках: злоупотребление алкоголем, табакокурением, переедание и употребление нездоровой пищи. Работа Э.Эванс «Исследование рака с психологической точки зрения», сделанная еще в 1926г и которая до сих пор еще не потеряла свою актуальность, показывает нам, что у этих людей огромное количество неразрешенных проблем, связанных с отношением к себе и к другим. У таких больных больше развито чувство вины перед близкими из-за своей болезни.

Поэтому при общении с такими пациентами очень важно следовать этическим принципам общения, а именно быть очень внимательным к словам и выражениям, которые мы употребляем. Т.к. эти пациенты очень чувствительны, важно быть с ними предельно искренними и честными при общении. Стандартные вопросы типа «Как дела?» или «Как твоё здоровье?» могут быть совершенно неуместными на первых стадиях болезни, особенно после химиотерапии или лучевой терапии. Также неуместными являются слова-поддержки, как например, «Держись. Все будет хорошо!», т.к. никто не знает исхода болезни и внушать больному ложные надежды могут быть неоправданными. Разговоры, касающиеся внешности больного, также должны быть исключены. Например, нельзя касаться длины волос, их наличия или отсутствия, даже если вы делаете комплименты.

Также следует исключить такие дежурные выражения как «Я знаю, что ты чувствуешь; я знаю, что ты выкарабкаешься, ты осилишь.» Мы не можем знать чувств этих людей, силу испытываемых болей, мы не можем также переживать их страхи. Поэтому надо остерегаться употребления таких слов и выражений. Очень важно установить доверительный контакт уже на первых порах общения. Здесь очень поможет телесный контакт (похлопывание по плечу, рукопожатие и т.д), т.к. им важно живое общение. Как правило, такие пациенты обделены вниманием других, как безнадежные. Поэтому в этих случаях важно поддержать их словом и делом. Например, спросить у них «Что я могу для тебя сегодня сделать?» или сказать: «Если хочешь, я могу посидеть рядом с тобой.». Такие виды поддержек помогают им чувствовать себя нужными, особенно в том случае если человек немногословен, стесняется просить. Таким больным очень поможет любой вид поддержки. Поэтому можно при общении с ними смело спросить: «Как я могу сегодня тебе помочь?»

Наша цель- сделать так, чтобы пациенту было лучше! И мы можем добиться данного результата только тогда, когда он доверился нам, согласен раскрыться и идет на контакт. Только адекватное отношение к онкологическому больному позволит ему более ответственно относиться к лечению и к своей жизни, поможет почувствовать собственную важность в решении своих проблем.

Литература

1. Гнездилов А.Б. (2002). Психология и психотерапия потерь/СПБ: «Речь»-237 с.
2. В.А.Чулкова, В.М.Моисеенко. (2002). Психологические проблемы в онкологии: СПб-152 с.
3. Е.В.Демин, В.А.Чулкова, А.В.Гнездилов. (2011). Психоонкология.Становление и перспективы развития: СПб-том 57, номер 1.

ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЕ КАК КОМПОНЕНТ СОВРЕМЕННОГО УНИВЕРСИТЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ВОЗМОЖНОСТИ И РИСКИ

Ван Синсинь

кандидат филологических наук, преподаватель Университета Хучжоу (КНР)

Summary

Transformations of the socio-cultural context have a significant impact on the structure, functional characteristics and effectiveness of the educational process at a modern university. The article is devoted to the analysis of online learning as a space for training a future specialist: its key parameters, opportunities (didactic, educational, developmental) and disadvantages are considered; a brief description of the experience of organizing online teaching of the Russian language to students at the Institute of Foreign Languages of Huzhou University (Zhejiang, China) is presented. In general, it is advisable to consider online learning not as a replacement, but as an addition and extension of the traditional educational process at the university, aimed at educating the future specialist as a multifaceted talent.

Key words: *university, onlinelearning, information and communication technologies, educational Internet platforms, Russian language learning.*

Резюме

Трансформации социокультурного контекста оказывают существенное влияние на структуру, функциональные характеристики и эффективность образовательного процесса в современном университете. Статья посвящена анализу онлайн-обучения как пространства подготовки будущего специалиста: рассматриваются ключевые параметры, возможности (дидактические, воспитательные, развивающие) и недостатки; представлено краткое описание опыта организации онлайн-обучения русскому языку студентов в Институте иностранных языков Университета Хучжоу (Чжэцзян, КНР). В целом, онлайн-обучение предлагается рассматривать не как замену, а как дополнение и расширение традиционного образовательного процесса в университете, нацеленного на воспитание будущего специалиста как многогранного таланта.

Ключевые слова: *университет, онлайн-обучение, информационно-коммуникационные технологии, образовательные интернет-платформы, обучение русскому языку.*

Одним из факторов, существенно влияющих на организацию образовательного процесса в учреждениях высшего профессионального образования, в последние годы становится трансформация социокультурного контекста, самих форматов функционирования общества. Это обуславливает необходимость ускоренной модернизации обучения в университете, прежде всего, на предмет соответствия параметрам гибкости, мобильности, оперативности реагирования на изменения при сохранении качества предоставляемых образовательных услуг. В этом смысле огромным потенциалом обладает дистанционное обучение как инновационная форма организации подготовки современного специалиста, основанная на использовании широкого спектра информационно-коммуникационных и образовательных технологий, ориентированных на индивидуальные возможности и потребности обучающихся.

Осознание необходимости создать систему эффективного дистанционного образования привело к появлению большого количества работ китайских исследователей, посвященных специфике, методам, формам онлайн-обучения, проблемам оценки результатов и эффективности дистанционного обучения и др. (см., например: 1; 2; 3; 5). В феврале 2020 года Министерство образования Китая опубликовало «Рекомендации по организации и управлению онлайн-обучением в школах и университетах в период пандемии» (электронный ресурс), в котором масштабное внедрение различных форм онлайн-занятий рассматривалось как веха модернизации национальной системы образования.

В практическом аспекте онлайн-образование предполагает структурирование и реализацию процесса обучения с учетом дидактических и технических возможностей конкретного образовательного инструмента – системы или платформы, способной решать целый комплекс учебно-воспитательных задач. В Китае к таким платформам многофункционального типа относят Dingding (钉钉), MOOC, Tencentclassroom, QQ, WeChat. Они позволяют использовать как дидактический потенциал традиционных форм университетского обучения, так и методы, педагогические технологии собственно дистанционного (онлайн) образования.

Преимущества онлайн-обучения очевидны: возможность дифференцированного и индивидуального обучения для всех студентов; открытый доступ всех обучающихся к совре-

менному образовательному контенту; широкое использование мультисенсорных возможностей инновационных инструментов обучения, воспитания и развития и пр. Однако, как показывает практика, онлайн-обучение содержит ряд недостатков и рисков.

Так, большинство учебных материалов, используемых для онлайн-занятий (пособия, аудио- и видеоматериалы, тестовые задания и т. д.), созданы для традиционного обучения и не учитывают специфику онлайн-образования. В результате выбор материалов оказывается ограниченным, что не способствует удовлетворению образовательных потребностей студентов (электронный ресурс). Оценка образовательных достижений обучающихся в режиме онлайн также содержит ряд проблем, онлайн-тестирование не всегда отражает реальный уровень усвоения учебного материала и т.п. Это, в свою очередь, сказывается на мотивации и самодисциплине обучающихся, что в дальнейшем приводит к снижению успеваемости.

Как правило, в вузах нет специальной службы, отвечающей за управление онлайн-обучением; остро ощущается проблема кадрового обеспечения, в частности, не хватает специалистов, способных не только создать целостную онлайн-обучения, но и оказать квалифицированную научно-методическую помощь преподавателям в разработке и внедрении авторских онлайн-курсов. Кроме того, управление онлайн-обучением имеет свои особенности и специфический режим, который нельзя игнорировать, нацеливаясь на качественный менеджмент в образовании (см., например: электронный ресурс)

Внедрение онлайн-обучения в разных провинциях КНР имеет свои особенности и зависит как от выбора стратегии обучения непосредственно учебным заведением, так и от политики регионального правительства, которая во многом определяет продолжительность онлайн-обучения и его форму. Проанализируем тенденции развития языкового онлайн-образования на примере Института иностранных языков Университета Хучжоу (провинция Чжэцзян).

На факультете русского языка в Университете Хучжоу студентам предлагается более 70 обязательных и около десятка элективных курсов для онлайн-обучения. В процессе обучения используются платформы MOOC, TencentClassroom, QQ, WeChat. Основным форматом онлайн-обучения является онлайн-занятие. Для отработки навыков говорения и аудирования преподавателями в основном используется платформа Dingding (钉钉), которая предоставляет довольно широкий спектр возможностей, включая визуальный контакт преподавателя и студентов, индивидуальные и групповые формы работы, использование «виртуальной» доски, обмен файлами разных типов, организацию учебных чатов и др. Педагоги на постоянной основе собирают и анализируют информацию об онлайн-обучении. Так, например, в 2020 году, в начале пандемии COVID-19, посещаемость студентами онлайн-занятий составила в среднем 98,8 %. Согласно опросам, онлайн-обучение так или иначе оправдало ожидания более 75 % студентов и менее 60 % преподавателей. (последние отмечали снижение уровня усвоения учебного материала, а также сложности в организации адекватного контроля учебной деятельности обучающихся).

Как бы то ни было, начало второго десятилетия XXI столетия с особой наглядностью показало рост значимости онлайн-обучения в процессе подготовки современного специалиста. На наш взгляд, дистанционное обучение в целом стоит рассматривать не как замену, а как дополнение традиционного образовательного процесса в университете. Онлайн-обучение не сможет воспроизвести дидактический и воспитательный эффект непосредственной, недистанционной коммуникации преподавателей и студентов. Его основную функцию мы видим в дополнении и расширении возможностей классического образовательного процесса в университете, который сегодня становится особой, уникальной средой для воспитания будущего специалиста как многопрофильного таланта.

Литература

1. ДуЮйхуа (杜育华), Динь Цзинь (丁瑾). Сравнительный анализ преимуществ и недостатков онлайн-обучения и традиционного преподавания в колледжах и университетах

/ДуЮйхуа, Динь Цзинь [Электронный ресурс]: 知网.—Режим доступа: <https://wap.cnki.net/touch/web/Journal/Article/CAIZ202020057.htm.l> — Дата доступа: 20.01.2023.

2. Ли На (李娜). Сравнительный анализ онлайн-обучения и офлайн-классов в высшем профессиональном образовании / Ли На [Электронный ресурс]: 知网. — Режим доступа: <https://wap.cnki.net/touch/web/Journal/Article/XZSY202024052.html>. — Дата доступа: 10.01.2023.

3. Лю И (刘焱), ЧжанХуэйронь (张辉蓉). Онлайн-исследования преподавания в колледжах и университетах/Лю И, ЧжанХуэйронь [Электронный ресурс]: 知网—Режим доступа: <https://wap.cnki.net/touch/web/Journal/Article/YXXY202005007.html>—Датадоступу: 20.01.2023.

4. Рекомендации по организации и управлению онлайн-обучением в школах и университетах в период пандемии [Электронный ресурс]: 中华人民共和国教育部. — Режим доступа: http://www.moe.gov.cn/srcsite/A08/s7056/202002/t20200205_418138.html. — Дата доступа: 10.01.2023.

5. Цзян Цинхуа (江清华). Исследование онлайн-обучения в колледжах и университетах в условиях эпидемии коронавируса / Цзян Цинхуа [Электронный ресурс]: 知网. — Режим доступа: <https://wap.cnki.net/touch/web/Journal/Article/YZDG202006012.html>. — Дата доступа: 21.01.2023.

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ КРАЕВЕДЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ

Офелия Тагиева

Кафедра русского языка и межкультурной коммуникации, доцент
Бакинский Славянский Университет

Xülasə

Müasir təhsil konsepsiyası özünün bilik və bacarıqlarını gələcək peşə fəaliyyəti sahəsində uğurla həyata keçirməyə qadir bir şəxsiyyətin inkişafı məqsədini daşıyır. Bu baxımdan rus dilinin öyrənilməsi prosesində tələbələrin kommunikativ səriştəsinin formalaşması və inkişafı problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, rus dilində praktik məşğələlər, o cümlədən ölkəşünaslıq xarakterli materiallar və xüsusi tapşırıqlar ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu məqalədə vurğulanır ki, rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində ölkəşünaslıq aspekti istənilən universitetin tədris prosesində mühüm yer tutur. Diqqətə çatdırılır ki, ölkəşünaslıq xarakterli materiallardan xarici dilin tədrisi vasitəsi kimi istifadə həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün bir çox fayda verə bilər. Bu, tələbələrə dil strukturlarını və lüğəti daha yaxşı başa düşməyə və yadda saxlamağa, tədqiqat və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və digər mədəniyyətlərə qarşı daha açıq və tolerant olmağa kömək edə bilər. O, müəllimlərə daha maraqlı və real dərslər yaratmağa, onların peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və daha dərin və zəngin təlim mühiti yaratmağa, daha ixtisaslı və bacarıqlı müəllim olmağa kömək edə bilər.

Açar sözlər: *təhsil konsepsiyası, xarici dil, tədris prosesi, ölkəşünaslıq aspekti, ölkəşünaslıq xarakterli materiallar.*

Summary

The modern concept of education aims to develop a personality capable of effective self-realization in the field of future professional activity. Of particular importance in this regard is the problem of the formation and development of students' communicative competence in the process of learning the Russian language. Thus, practical classes in the Russian language, including local history materials (texts) and special exercises, are aimed at improving communication skills. This article emphasizes that the local history aspect in the study of Russian as a foreign language occupies an important place in the educational process of any university. It is noted that the use of local history materials as a means of teaching a foreign language can have many benefits for both students and teachers. It can help students better understand and memorize language structures and vocabulary, develop research and communication skills, and become more open and tolerant of

other cultures. It can help teachers to create more interesting and realistic lessons, develop their professional skills and create a deeper and richer learning environment, become a more qualified and competent teacher.

Key words: *educational concept, foreign language, teaching process, country studies aspect, country studies materials.*

Активное владение русским языком в качестве одного из иностранных является непременным условием подготовки специалистов разного профиля, которые должны пользоваться им как средством общения в социальных сферах, повседневной жизни, а также в своей профессиональной деятельности. К сожалению, мы часто сталкиваемся с такими ситуациями, когда многие студенты на начальном этапе не только не могут грамотно оформить свою мысль на русском языке, но и не умеют мыслить. Поэтому целью занятий по русскому языку является развитие и устной, и письменной речи, формирование коммуникативных умений обучающихся, умений необходимых для построения текста (отбирать материал из разных источников, правильно выражать свои мысли, редактировать, совершенствовать высказывания); формировать умение создавать устное публичное выступление, анализировать прочитанный текст.

Работа по развитию всех видов речевой деятельности речи студентов на занятиях русского языка как иностранного вносит существенный вклад в формирование общей культуры, всесторонне развитой, социально активной личности будущего специалиста. При определении содержания работы по развитию всех ВРД на уроках русского языка нельзя не учитывать, что, приходя в вуз, студенты или слабо владеют, или же совсем не владеют практически русским языком. Поэтому обучение русскому языку в условиях вуза в национальной аудитории должно быть нацелено на приобретение студентами основных знаний, умений и навыков в иноязычной коммуникативной деятельности, а также на овладение приемами и способами самостоятельной работы с русским языком после окончания вуза. Итак, целью занятий русского языка как иностранного является вся работа, для того, чтобы студенты овладели языковыми (в произношении, ударении, словоупотреблении, в построении предложений и т.п.), а также умением выражать свои мысли в устной и письменной форме, пользуясь нужными языковыми средствами в соответствии с целью, содержанием речи и условиями общения. Краеведческие материалы могут быть отличным средством обучения иностранному языку, особенно если эти материалы касаются и страны, региона студента.

Во-первых, краеведческие материалы могут помочь изучать лексику и грамматику на практических примерах, связанных с регионом. Например, студент может изучать названия местных достопримечательностей, исторические факты, традиции, местную кухню и многое другое. Это поможет ему изучать новые слова и грамматические конструкции, а также улучшит его понимание культуры и истории места, где он находится.

Во-вторых, использование краеведческих материалов может сделать изучение языка более увлекательным и интересным. Изучение информации о регионе может быть не только полезным, но и веселым, особенно если студент совершает экскурсии и посещает места, о которых учил в учебнике.

В-третьих, изучение краеведческих материалов может помочь сделать речь студентов более естественной и свободной. Использование местных выражений и фраз может помочь им говорить более легко и более естественно.

В целом, краеведческие материалы могут быть очень полезными для изучения иностранного языка. Они могут помочь улучшить навыки говорения, чтения, аудирования и письма, а также улучшить культурную грамотность. При обучении иностранному языку в университете, студентам предоставляется различные краеведческие материалы, такие как книги, статьи, карты, фотографии, видео, аудиозаписи и т.д. Также можно использовать интернет для поиска дополнительной информации о данном регионе на русском языке. Если студент живет в регионе, куда приезжают много туристов и т.д., он может использовать краеведческие материалы в реальной жизни. Он может посещать местные музеи, парки, исторические места и т.д. и практиковать свои языковые навыки, общаясь с гостями региона о местной культуре, истории и т.п. Это может быть и очень полезным для улучшения его

понимания региона, в котором он живет, и может помочь ему стать более толерантным и уважительным к другим культурам, и историям.

Кроме того, изучение краеведческих материалов может помочь, в зависимости от уровня знания языка, обучающемуся стать более осведомленным о текущих событиях в регионе, таких как политические, социальные, экономические и экологические проблемы, и можно узнать, какие меры принимаются для решения этих проблем и как они влияют на местных жителей. Это может помочь ему лучше понимать мир вокруг него и стать более гражданским и активным участником общества. Кроме того, студенты могут создавать свои собственные краеведческие материалы, такие как видеоуроки, блоги, презентации и т.д., чтобы помочь другим людям изучать данный регион. Использование краеведческих материалов на занятиях русского языка как иностранного помогает и преподавателю сделать занятия более интересными и релевантными для студентов. Преподаватель может использовать краеведческие материалы в качестве тем для занятий, чтобы студенты могли узнать больше о местах, в которых они живут, и практиковать язык, используя контекст, который им более знаком. Это также может помочь ученикам лучше понять и оценить свою культуру и традиции, а также понять, как они связаны с другими культурами и языками. Кроме того, использование краеведческих материалов на занятиях русского языка может помочь студентам улучшить свои навыки коммуникации и сотрудничества. Они могут работать в парах или группах, чтобы исследовать и представить информацию на иностранном языке, что позволит им практиковать свои навыки говорения, письма и аудирования, а также учиться работать в команде. С помощью краеведческих материалов можно улучшить свои языковые навыки, работая над разными аспектами языка, такими как лексика, грамматика, произношение и т.д. Например, можно изучать новые слова и выражения, связанные с историей, географией и культурой региона, а также учиться использовать их в контексте. Еще можно также слушать и анализировать аудиозаписи на языке, которые описывают исторические или культурные места, и затем использовать полученные знания, чтобы писать и говорить на этом языке.

Использование краеведческих материалов также может помочь студентам развивать навыки исследования и обработки информации. Они могут искать информацию на разных источниках, анализировать и интерпретировать ее и использовать ее для создания своих собственных текстов на иностранном языке. Это может помочь им стать более критически мыслящими и развивать свои умения поиска и обработки информации, что может быть полезно в будущем, в том числе для их профессионального развития. Однако, необходимо учитывать, что использование краеведческих материалов также может иметь свои ограничения и сложности. Например, материалы могут быть недоступны на определенном языке, что может затруднить их использование для учебных целей. Также возможно, что некоторые краеведческие темы могут быть слишком сложными или чувствительными для определенных групп студентов, поэтому преподаватель должен тщательно выбирать материалы для уроков и учитывать потребности, специальности и возможности своих студентов.

Тексты могут быть публицистическими, художественными и т.д. разрабатывая проблематику каждого цикла, педагоги прежде всего стремятся обеспечить учащихся необходимой информацией (мыслями, фактами, оценками), чтобы на занятии создавалась атмосфера реального общения, когда языковой материал естественно включается в речевые акты. Кроме того, использование краеведческих материалов может потребовать дополнительных усилий со стороны преподавателя, так как ему может потребоваться проводить дополнительные исследования и анализировать материалы, чтобы использовать их в своих занятиях. Также может потребоваться специальное обучение для преподавателя, чтобы научиться эффективно использовать краеведческие материалы в учебном процессе. Тем не менее, если использовать краеведческие материалы соответствующим образом, они могут стать ценным и эффективным инструментом для обучения иностранному языку, в частности русскому. Они могут помочь студентам лучше понимать языковые конструкции и лексику в контексте реальных ситуаций, а также познакомить их с местной культурой и традициями. Для препода-

вателей использование краеведческих материалов может стать способом развития своих профессиональных навыков и создания более интересного и эффективного учебного процесса.

В целом, использование краеведческих материалов в качестве средства обучения иностранному языку может быть очень полезным для улучшения языковых навыков, а также культурной грамотности и социальной осведомленности. Он также может помочь стать более уверенным и свободным при общении на иностранном языке и более глубоко понимать иностранный язык и культуру, с которым работаем.

В заключение подчеркнем, что использование краеведческих материалов в учебном процессе иностранного языка может иметь множество преимуществ, таких как повышение мотивации студентов, улучшение их понимания языка в контексте реальных ситуаций, а также расширение их знаний о местной культуре и традициях. Однако, для того чтобы эффективно использовать краеведческие материалы, преподаватель должен тщательно выбирать материалы и адаптировать их под уровень и потребности своих студентов. Также необходимо учитывать потенциальные ограничения и сложности, такие как доступность материалов на нужном языке и необходимость проведения дополнительных исследований.

Литература

1. Беспалова С.А. (2008). Использование активных форм обучения в урочной и внеурочной деятельности / С.А. Беспалова // Рус. яз. в шк., М., №3.
2. Булахова, З.Н. (2000). Технология разноуровневого обучения на уроках русского языка / З.Н.Булахова / Рус. яз. и лит. №6.
3. Попко Г.А. (2006). Применение активных методов и форм обучения русскому языку / Г.А.Попко // Рус. яз. и лит. №6.

XIII BÖLMƏ İCTİMAİ ELMLƏR: TƏDQİQATIN BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏSİ

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI, MƏDƏNİ İNKİŞAFININ SƏBƏBKARI KİMİ

Mahirə Abdullayeva

Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası
kafedrasının baş müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: Ulu öndər, Ümummilli lider, Azərbaycan, təhsil, dilimiz, siyasət

Ключевые слова: Великий лидер, общенациональный лидер, Азербайджан, образование, наш язык, политика

Key words: Great leader, National leader, Azerbaijan, education, our language, politics.

Ulu öndər, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev özünün qeyri-adi idarəçilik bacarığı, yüksək vətənpərvərliyi sayəsində, məqsədyönlü qərarları ilə respublikamızda sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sahələrin inkişafında böyük uğurlara nail olmuşdur. O illər azadlıq və müstəqillik duyğularının milli düşüncəmizdə üstünlük təşkil etdiyi, ölkəmizin ən parlaq dövrə qədəm basdığı bir dövr idi. Ulu öndərin atdığı qətiyyətli addımlar milli ruhun canlanmasına xidmət göstərdi, özünüdərk və soykökə qayıdışı təmin etdi, mustəqil dövlət quruculuğuna aparan yolun təməl daşına çevrildi. İrimiqrasiyalı layihələrin həyata keçirilməsində sarsılmaz siyasi iradəyə malik olan H.Əliyev parlaq zəkası ilə də hər zaman seçilmişdir.

Dahi dövlət xadimi Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin: “Hər bir xalqın səviyyəsini onun bilik səviyyəsi müəyyən edir. Bilik səviyyəsinə də nail olmaq üçün təhsil daim mövcud olmalıdır və o, ardıcıl surətdə inkişaf etməlidir. Təhsil daim təkmilləşdirilməlidir. Bütün bunlar Azərbaycan təhsil işçilərinin üzərinə düşən vəzifədir” sözləri biz müəllimlərin məsuliyyətini hər zaman daha da artırır (Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında, 2003). Heydər Əliyev Azərbaycanın inkişafı üçün əlindən gələn bütün imkanlardan istifadə etməkdən heç bir zaman usanmamışdır. O, doğma vətənin xilasını naminə misilsiz fədakarlıq nümayiş etdirmiş, ölkəmizi ictimai-siyasi pərakəndiliyin və anarxiyanın məngənəsindən qurtarmışdır. Ana dilimizin inkişafında və bu dilin dünya arenasına çıxması uğrunda əlindən gələnə edən Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev ana dilimiz barədə dediyi fikrə diqqət edək: “Ana dilimiz bizim sərvətimizdir. Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan inkişaf etdirən onun dilidir. Dil böyük bir aləmdir. Hər bir xalq öz dili ilə yaranır, ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çatdırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur” (Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında, 2003).

Müstəqilliyin ilk ilində, 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qəbul olundu, lakin o bütün gücü ilə işləyə bilmirdi. Yalnız Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev bu məsələnin birdəfəlik həllinə nail olmuş, imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli 506 sayılı fərmanı ilə dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllində ilkin çıxış yolu oldu. Azərbaycan dilimizin inkişafı və təkmilləşdirilməsi barədə Heydər Əliyevin verdiyi sərəncamlardan bir neçəsini sadalamaq yerinə düşər. Məsələn: 18.06.2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında, daha sonra 04.06.2001-ci ildə 766 sayılı sərəncamla “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında”, yenə də o illərdə 19.08.2001-ci və 02.01.2003-cü illərdə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun tətbiq edilməsi” barədə verdiyi sərəncamlar Heydər Əliyevin ana dilimizə olan qayğısının bariz nümunəsidir. Bu tarixi sənədlər dilimizin tətbiqi işinin daha

mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə stimül verdi, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidi sürətləndirdi. Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması, ana dilinin dövlət qayğısı ilə əhatə olunması, ictimai-siyasi, elmi və mədəni fikir tariximizdir.

Azərbaycan yalnız Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra özünün geosiyasi imkanlarını gerçəkləşdirməyə başladı. “Onun siyasi zəkası sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq aləmdən təcrid olunmaq təhlükəsi aradan qaldırıldı. Bu gün Azərbaycanın suverenliyini, müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumağa tam qadir olan orduya malik olması Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında göstərdiyi misilsiz xidmətlərindən biri sayıla bilər” (Səs” qəzeti, 2005). Gəncləri gələcəyimiz hesab edən Ulu öndərimiz onların təlim-tərbiyəsinə, sağlamlığına çox önəm verər, diqqət və qayğı ilə yanaşardı. Bu baxımdan Azərbaycanda təhsilin məzmununun yeniləşməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün 1995-ci il, iyunun 15-də “Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində islahat Proqramı” qəbul olundu və Heydər Əliyev tərəfindən imzalandı ki, bu da gənc nəslin təhsilinin Avropa standartları səviyyəsinə qalxmasına səbəb oldu. Milli Kurikulumun tətbiq olunması gənc nəslin hərtərəfli inkişafına, həyata hazır müasir insan kimi formalaşmasına da müsbət təsirini göstərdi. Ulu Öndərin gənc nəslə qayğı və məhəbbətini, onlarla görüşlər zamanı söhbətlərini tez-tez televiziya verilişlərindən də izləmək bizə nəsib olmuşdur. Heydər Əliyevin çıxışlarını izlərkən qürur hissi keçirməmək mümkün deyildi. Xüsusən də onun bu sözləri bizi daha çox qürurlandırır: “Mən çox fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!” Bildiyimiz kimi 2023-cü il Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə ölkəmizdə “Heydər Əliyev ili” elan edilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış, müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli bir şəxsiyyətdir. Məhz onun zəkası və yerində verdiyi qərarları sayəsində Azərbaycan yeni minilliyə qədəm qoydu.

Ölkəmiz Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasəti sayəsində sosial-iqtisadi və mədəni inkişafa başladı və bu istiqamətdə gedən işlərin uğurlu davamçısı isə hal-hazırda dövlət başçımız olan cənab İlham Əliyevdir. O, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latın qrafikalı kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli ictimai-tarixi əhəmiyyətli sərəncamlara imza atdı. Daha sonra İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamı (23 may 2012-ci il) ki, bu da dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tətbiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə imzalandı. Bütün bunlar Ulu Öndərin Azərbaycan dilimizin inkişafı barədə verdiyi qərar və sərəncamların davamı kimi qəbul olunur. Heç təəccüblü deyil ki, Ulu Öndərin oğlu və davamçısı İlham Əliyev atasının vəsiyyətini də həyata keçirdi, ordumuzun qələbəyə gedən yolunu siyasəti ilə işıqlandırdı və nəticədə 44 günlük müharibədə ordumuz düşməyə qalib gələrək, Azərbaycanın gözü Qarabağı, ən əsas isə vətənimizin döyünən qəlbi olan Şuşanı düşmən tapdağından azad etməyə nail oldu. Dövrün tanınmış siyasətçiləri ilə bir sırada duran Heydər Əliyev Azərbaycanın zəngin dəyərlərinin tanınması və ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli mövqe qazanmasında müstəsna rol oynadı. O, bütün dünyada Azərbaycanın rəmzi kimi qəbul edilir və Azərbaycan xalqı onun əziz xatirəsini həmişə uca tutaraq minnətdarlıqla anır, çünki o, xalqımızın milli sərvəti, gələcək nəsillərə sayrışan mayakdır. Bu səbəbdən də Ulu Öndərin yenidən hakimiyyətə gəldiyi günü Azərbaycan Respublikasının dövlət bayramı – Milli Qurtuluş Günü kimi qeyd edirik.

Azərbaycanın gərgin və çətin illərində, yəni 80-ci illərin sonlarında ölkəmizdəki hərcimərcliyin, özbaşnalığın tüğyan etdiyi və mənfur qonşularımızın sərhədlərimizi pozduğu, bizə qarşı soyqırım törətdiyi, Qarabağımızı işğal edildiyi bir vaxtda ulu öndərimizin vətənə dönüşü tam yerinə düşmüşdü. Bu illərdə yalnız böyük bir şəxsiyyət Azərbaycanı düşdüyü xaosdan xilas edə bilərdi. Ölkəmizin xilaskarı Heydər Əliyev oldu və uzaqgörən siyasəti ilə xalqının, vətəninə ən çətin günündə soydaşlarının yanında olmaqla, Azərbaycan millətinin ümummilli liderinə çevrildi.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2003) // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı, N 1, s.2-6.

2. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında”, “Azərbaycan Respublikası Qanununun tərtib edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Fərmanı (2003) // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, Bakı, N 1, s.7.

3. “Səs” qəzeti, (5 mart, 2008). N 42 (3091), s.4.

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

Севда Ахундова

Бакинский славянский университет доктор философии философских наук, доцент

Xülasə

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlət müstəqilliyi dövründə Azərbaycanda gənclər siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsinə həsr edilmişdir. Belə bir fikir əsaslandırılır ki, dövlət suverenliyini əldə etməklə Azərbaycan gəncliyində yeni prinsiplər, mənəvi dəyərlər, həyata yeni baxışlar sistemi formalaşmağa başlayıb. İdeyada bildirilir ki, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən gənclər siyasəti dövlət tərəfindən ictimai-siyasi, təşkilati-hüquqi şəraitin və təminatların yaradılmasına yönəlmiş sistemli tədbirlərdir, gənclərin hərtərəfli inkişafı, onların cəmiyyətdə fəal iştirakı. Bu siyasət çox geniş spektri - gənclərin təhsili, sağlamlığı, intellektual və mənəvi inkişafı, hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələləri əhatə edir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, gənclər hərəkəti, gənclər forumu, gənclər işi, təhsil.*

Summary

The article is devoted to the formation and implementation of youth policy in Azerbaijan during the period of state independence under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev. The idea is substantiated that with the acquisition of state sovereignty, the Azerbaijani youth began to form new principles, moral values, a system of new outlooks on life. The idea is stated that the youth policy, carried out under the leadership of the national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev, is a system measures aimed at creating by the state socio-political, organizational and legal conditions and guarantees in order to ensure the comprehensive development of young people, their active participation in society. This policy covers a very wide range - education, health, intellectual and moral development of young people, issues related to the protection of their rights.

Key words: *Heydar Aliyev, youth movement, youth forum, youth work, youth education.*

В независимой Азербайджанской Республике, созданный пробел в области работы с молодежью начал ликвидироваться только с июня 1993 г., после прихода Гейдара Алиева к политической власти, когда проявление должного внимания и заботы к молодым стали самой важной приоритетной деятельностью политики государства. 22 сентября 1993 г. Гейдар Алиев, встретившись с одной из групп молодежи, призывал молодежь Азербайджана более активно участвовать в общественно-политической жизни страны, не оставаться равнодушной к ее судьбам. Учитывая важность государственной политики в области работы с молодежью, Президент Азербайджана Гейдар Алиев 26 июня 1994 г. издал указ о создании новой государственной структуры – Министерства молодежи и спорта, призванного осуществлять эту политику [О государственной молодежной политике, 2002]. Стало необходимым координировать деятельность многочисленных молодежных организаций, функционирующих в тогдашних условиях в Азербайджане. Необходимо отметить важное значение I Форума молодежи независимого Азербайджана, проведенный 2 февраля 1996 г. по специальному указу Президента Гейдара Алиева. В форуме участвовало более двух тысяч молодых людей, представляющих все категории молодежи: студентов, военных, журналистов, политические партии и молодежные организации. В работе форума принимали активное участие руководители всех государственных органов во главе с Президентом республики, которые выслушали замечания, предложения и пожелания молодых, основательно изучили проблемы молодежи страны. В своем докладе на форуме, Г.Алиев подчеркнул мысль о том, что перед молодежью стоят огромные задачи, среди которых одной из основных является посвящение силы, умения и таланта развитию независимой Азербайджанской Республики, вечное существование азербайджанского государства. Общенациональный лидер с целью осуществле-

ния намеченных задач Гейдар Алиев требовал усилить среди молодежи военно-патриотическое воспитание, уделить повышенное внимание укреплению армии. Он подчеркивал, что основной задачей молодежной организации должна являться подготовка к армии каждого юноши. «Каждый молодой человек должен быть готовым к мобилизации в армию и к службе в ее рядах, это он должен считать для себя великой честью» [Гейдар Алиев и молодежь независимого Азербайджана, 2003]. Эти слова Гейдара Алиева превратились в жизненный девиз молодежи Азербайджана. Еще в период существования СССР общенациональный лидер, будучи руководителем Азербайджанской ССР, всегда думал о будущем Азербайджана, учитывая его нужду в высококвалифицированных офицерских кадрах, последовательно осуществлял обдуманные мероприятия. Так, в 1972 г. непосредственно по его инициативе в Баку было открыто специализированное военное училище имени Дж. Нахичиванского, которое сыграло огромную роль в создании и формировании национальной армии Азербайджана. Ежегодно в те годы 800–900 слушателей, успешно закончив училище, направлялись в разные высшие военные школы Советского Союза. С честью отметим, что большинство офицеров, служащих теперь в нашей армии, являются выпускниками этого Бакинского военного училища. Специально подчеркивая важность образования и науки, Гейдар Алиев наставлял, что важной задачей нашей молодежи является получение образования, отвечающего самым высоким требованиям современности. Лидер нации уделял особое внимание вопросам нравственного воспитания подрастающего поколения, советовал молодежи глубоко и основательно изучать и осваивать общечеловеческие ценности, национально-нравственные ценности азербайджанского народа, совершенно обоснованно отмечал, что молодые люди, не знающие и не освоившие национальные ценности, национальные традиции, язык, религию и историю, не могут быть патриотами своей Отчизны. В своих выступлениях лидер нации раскрывал сущность понятия «патриотизм», считая, что «патриотизм – это не просто служба в армии, это значит быть верным Родине, любить родную землю, уметь защищать ее. Вот что такое патриотизм» [Алиев В., 2003]. Руководитель страны рекомендовал всем государственным органам создавать благоприятные условия молодым, чтобы они сумели реализовать свои знания и умения в процессе государственного строительства. Конкретным результатом этого наставления стало то, что молодые кадры выдвигались на самые ответственные посты в государственной управленческой структуре. После встречи с представителями молодежной организации 1 февраля 1997 г., удовлетворяя их просьбу, Гейдар Алиев подписал указ об объявлении 2 февраля Днем молодежи [О Министерстве Молодежи и Спорта Азербайджанской Республики, 1994]. В подписанном 29 июля 1999 г. указе «О Государственной молодежной политике» и в утвержденном этим указом обстоятельном плане мероприятий нашли свое отражение основные этапы развития молодежного движения в Азербайджане, основные направления государственной молодежной политики, проблемы, существующие в области претворения в жизнь этой политики, и конкретные мероприятия по их реализации [Гейдар Алиев и молодежь независимого Азербайджана, 2003]. В большинстве принятых в 1993–2003 гг. Гейдаром Алиевым государственных программах также нашли свое отражение соответствующие критерии, связанные с жизнью и деятельностью молодежи. С целью обеспечения всестороннего развития детей и молодежи, решения их проблем и защиты прав был принят Закон Азербайджанской Республики «О Государственной молодежной политике», который вступил в силу 6 мая 2002 г. с подписанием соответствующего указа президентом Гейдаром Алиевым [Алиев Гейдар, 1998]. Состоящий из 14 статей закон призван установить цели, принципы, основные направления, организационно-правовые основы молодежной политики в Азербайджанской Республике и урегулировать создаваемые в этой области отношения. Как отмечено в Законе, молодежная политика – это система мероприятий, направленная на создание государством общественно-политических, организационно-правовых условий и гарантий с целью обеспечения всестороннего развития молодежи, ее активного участия в жизни общества. Данная политика охватывает очень обширный спектр – образование, здоровье, интеллектуальное и нравственное развитие молодежи, вопросы, связанные с организацией ее свободного времени, решением проблем молодых, защитой их прав. По закону под

понятием «молодежь» имеется в виду лица в возрасте от 16 до 35 лет. Государственная молодежная политика составляет важную часть внутренней политики государства. Основная цель, принципы и направления молодежной политики устанавливаются Президентом и Верховным Меджлисом Азербайджанской Республики. Центральные и местные органы власти, муниципалитеты в пределах своих полномочий также участвуют в осуществлении данной политики. В настоящее время в Азербайджанской Республике сформулированы управленческие структуры, призванные осуществить Государственную молодежную программу, причем в этих структурах работают высококвалифицированные молодые специалисты. Успешное продолжение в нашей республике демократического государственного строительства, развитие молодежной политики дали сильный толчок формированию и укреплению международных связей молодежи страны. Представители молодежных организаций Азербайджана получили возможность участвовать в мировых, европейских, региональных мероприятиях разного уровня, изучать и применять в нашей стране мировой опыт в области работы с молодежью. Отдельные национальные молодежные организации тесно сотрудничают с разными общеевропейскими структурами – с директорами молодежных организаций Совета Европы, Молодежным управлением Союза Европы, обмениваются опытом, осуществляют совместные проекты и программы. В апреле 2000 г. Национальный совет молодежных организаций Азербайджана был избран полноправным членом Международного форума Европы, являющегося самой престижной негосударственной организацией Европы, а в январе 2002 г. – наблюдательным членом Экономического и социального совета ООН. Принятие Ассоциации скаутов Азербайджана в члены Международной организации движения скаутов, Международной ассоциации совета юных юристов, Международного демократического студенческого союза демократической организации стало важным средством в донесении международной общественности реалий Азербайджана, правого голоса нашего народа [Алиев В., 2003]. С целью координации деятельности молодежных организаций в 1995 г. был основан Национальный совет молодежных организаций Азербайджана, который продолжает играть важную роль в развитии национального молодежного движения. Таким образом, в первые годы независимости под руководством Гейдара Алиева в Азербайджане были сформированы основные направления государственной молодежной политики, которые мудро и успешно развиваются под руководством Ильхама Алиева.

Литература

1. Указ Президента Азербайджанской Республики «О государственной заботе молодым талантам Азербайджана» (1996, 22 июня) // Азербайджан.
2. Указ Президента Азербайджанской Республики «О Министерстве Молодежи и Спорта Азербайджанской Республики» (1994, 27 июля) // Азербайджан.
3. Указ Президента Азербайджанской Республики «О государственной молодежной политике» (1999, 30 июля) // Азербайджан.
4. Закон Азербайджанской Республики «О государственной молодежной политике» (2002, 10 апреля) // Азербайджан.
5. Алиев Гейдар. (1998). Наша независимость вечна. I и II части. Баку.
6. Гейдар Алиев и молодежь независимого Азербайджана. (2003). Баку.
7. Алиев В. (2003). Гейдар Алиев и современная молодежь // Журнал «История и ее проблемы». № 3, с. 235–246.

ELEKTRON HÖKUMƏT: İNTEQRASIYA EDİLMİŞ KONSEPTUAL ÇƏRÇİVƏ

Şəhri Ağazadə

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Summary

Globalization and informatization processes in the modern world are interconnected, one conditions the other. In recent years, important changes have taken place in various areas of the world, which have created the need to reconsider their classical structure and make fundamental changes in that area. Currently, the widespread use of information technologies in many countries of the world has greatly accelerated scientific and technological revolutions. The global network, which has an indispensable role for mass and interactive communication, has taken a special place in the development process. Today, the main features of the formation of information technologies and society, the directions of development of a qualitatively new type of society, the issues of building an electronic government infrastructure based on democratic and liberal principles to solve these problems, and the directions of the development of electronic government for economic development consist in the preparation and presentation of new methods and proposals. The widespread spread of ICT in our country and all over the world in the 21st century has led to important changes in the cultural, political, socio-economic fields. In this study, the methods of expanding the use of modern technologies by citizens in public administration, the issues of bringing civil servant-citizen relations to a qualitatively new level in the country, and the role of the e-government system created in the field of increasing the efficiency of the centers' work were studied in this research.

Key words: *e-government, e-signature, citizen-state, state bodies, citizens*

Резюме

Процессы глобализации и информатизации в современном мире взаимосвязаны, одно обуславливает другое. В последние годы в различных регионах мира произошли важные изменения, которые вызвали необходимость переосмысления их классической структуры и проведения кардинальных изменений в этой области. В настоящее время широкое использование информационных технологий во многих странах мира значительно ускорило научно-технические революции. Особое место в процессе развития заняла глобальная сеть, которая играет незаменимую роль для массовой и интерактивной коммуникации. На сегодняшний день выявлены основные особенности формирования информационных технологий и общества, направления развития общества качественно нового типа, вопросы построения инфраструктуры электронного правительства на основе демократических и либеральных принципов для решения этих задач, направления. Разработка электронного правительства для экономического развития заключается в подготовке и представлении новых методов и предложений. Широкое распространение ИКТ в нашей стране и во всем мире в XXI веке привело к важным изменениям в культурной, политической, социально-экономической сферах. В данном исследовании рассматриваются методы расширения использования гражданами современных технологий в сфере государственного управления, вопросы вывода отношений госслужащих-граждан на качественно новый уровень в стране, а также роль системы электронного правительства, созданной в сфере повышения эффективности работы центров.

Ключевые слова: *электронное правительство, электронная подпись, гражданин-государство, государственные органы, граждане.*

Elektron hökumət-qloballaşan dünyada dövlətlərin vətəndaşları üçün müəyyən etdikləri operativlik və şəffaflıq prinsipinə sadıq xidmətlə bağlı ərəşəyə gətirdikləri bir sistemdir. Sistemin yaranma tarixinə nəzər salsaq, görə bilərik ki, texnologiyanın tələbi ilə bir müddət sonra cəmiyyətin vacib sahələrində “elektronlaşma” prosesi formalaşmağa başladı. Bunu müəyyən sahələrdə müşahidə etmək mümkündür: məktubların e-poçtlarla əvəz olunması, əyani görüşlərin online görüşlərlə əvəz olunması, əmək haqlarının elektron kartlara köçürülməsi və s. Elektron hökumətin meydana gəlmə səbəbi ilk növbədə informasiya texnologiyalarının inkişaf edərək dövlətin daxili fəaliyyətində qaçınılmaz bir mövqe yaratmasıdır. Tezisdə e-hökumətin mahiyyəti, bu sahədə beynəlxalq təcrübə, sistemdə yaranan problemlər və həlli yolları tədqiq olunmuşdur.

Elektron hökumət sisteminin mahiyyəti

E-hökumət: dövlətin vətəndaşlara qarşı xidmət və vəzifələrini, vətəndaşların dövlətlə fərd arasındakı münasibətlərdə dövlət qarşısındakı vəzifə və xidmətlərinin fasiləsiz və təhlükəsiz icrasını təmin etmək deməkdir. Eyni zamanda dövlət qurumları, vətəndaş (lar) və kommərsiya təşkilatları arasında informasiya, xidmət və məhsul mübadiləsində informasiya texnologiyalarından istifadə ilə məhsuldarlığı artırmağı hədəfləyən dövlət modeli kimi təsvir olunur. Geniş mənada isə daha yaxşı dövlət strukturu yaratmaq məqsədi daşıyır. Yəni “Elektron hökumət” “e” deyil, “hökumət” üzərində dayanır. Elektron hökuməti təşkil edən əsas elementlər e-şirkət, e-korporasiya e-vətəndaşdır [Atma-

ca, 2016]. Dövlət-cəmiyyət arasında mövcud olan münasibətlərin tərəqqisində bir növ “yeni dövrə” qədəm qoymasında məhz elektron hökumət sisteminin əhəmiyyəti danılmazdır [Mədətli, 2017].

Tətbiqinə ilk dəfə 1993-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında başlanılan elektron hökumət sistemi heç də öz-özünə meydana gəlməmişdir. Aşağıda göstərilən amillər elektron hökumət sisteminin formalaşması zərurətini yaratmışdır:

- texnologiyanın sürətli inkişafı;
- özəl və dövlət sektoru arasında əməkdaşlıqlara başlanılma;
- dövlət orqanları arasında sənəd mübadiləsi zamanı yaranan çatışmazlıqlar;
- vətəndaşların birbaşa olaraq aidiyyəti quruma müraciət etmək tələbi;
- vətəndaşların ehtiyacı olduqları məlumatları uzaq məsafə qət etmədən əldə etmək və s. [8]

Qeyd edilənləri ümumiləşdirsək, elektron hökumət:

1. dövlət idarəçiliyində müasir texnologiyaların tətbiqini artırmaqla həyata keçirilən fəaliyyətin səviyyəsinin yüksəldilməsi, eyni zamanda xidmətlərdən istifadə imkanlarının sadələşdirilməsi;

2. dövlət qurumları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının işinin səmərəliyinin artırılması və təqdim olunan elektron xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması;

3. xidmətdən istifadə edən hər bir istifadəçi üçün təqdim olunan məlumatların həqiqiliyinin, tamlığının, etibarlılığının və sərbəst əldə edilməsinin təmini;

4. sistemlə bağlı bütün qaydalarda sərf olunan vaxtın maksimum azaldılması;

5. coğrafi məkandan asılı olmayaraq ölkənin bütün ərazilərində təqdim olunmasına xidmət edir.

Vətəndaşların e-hökumət sistemindən gözləntilərinə aid etmək olar:

• istənilən məkan və vaxt çərçivəsində dövlətdən lazımi xidməti əldə edə bilmə imkanı;

• dövlət-vətəndaş münasibətinin təkmilləşdirilməsi;

• dövlətin sürətli, effektiv və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi, xidmət keyfiyyətinin artırılması;

• maliyyə xərclərinə qənaət;

• xəta hallarının minimuma endirilməsi;

• texnoloji tərəqqiyə daha sürətli uyğunlaşma üçün mühitin formalaşması;

• şəffaflıq və güvən mühitinin əldə olunması [Türkiyədə e-devlet hizmetlerinin Eğitim ve Sosyal Hayat Üzerindeki Etkileri, 2017].

Sistemin həyata keçirilməsi zamanı əldə ediləcək faydalar isə aşağıdakılardır:

- vaxta qənaət;
- iqtisadi inkişafa dəstək;
- keyfiyyətin yüksəlişi
- kağızdan asılılığın və istifadənin azaldılması;
- vətəndaşlara yüksək keyfiyyətli xidmətlərin təqdim edilməsi;
- şəffaf hesabatlılığın təmin olunması;
- daha az resurs ilə daha çox nəticə;
- təkrarlanan prosedurların ləğv edilməsi;
- informasiya təhlükəsizliyinin təmini;
- bürokratik prosedurların minimumlaşdırılması [Çarıkçı, 2010]

Ölkəmizdə “Elektron hökumət”in formalaşdırılması beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiqi barədə sərəncamı, “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 23 may 2011-ci il tarixli fərmanı və digər normativ hüquqi aktlarla fəaliyyəti barədə hüquqi baza yaradılmışdır. Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi bu sahədə görülən işlərin əlaqələndiricisi olaraq “Elektron hökumət”in formalaşması üzrə digər dövlət orqanları ilə sıx fəaliyyət göstərir və müvafiq infrastrukturun yaradılması istiqamətində fəaliyyət həyata keçirilir. “Elektron hökumət” portalı hazırlanaraq istifadəyə verilmiş, o cümlədən elektron imzaların istifadəsi ilə bağlı Milli Sertifikasiya Xidmətləri Mərkəzi yaradılmışdır [Mədətli, 2017]. Qeyd edilən dövlət qurumları bu sistemlərdən istifadə edərək vətəndaşlara elektron xidmətlərin göstərilməsini təmin etməklə vətəndaş məmnuniyyətinə nail olurlar.

Elektron hökumət sistemi beynəlxalq təcrübədə

Amerika Birləşmiş Ştatları informasiya texnologiyalarının tətbiqində dünyanın ən qabaqcıl dövlətlərindən biri, hətta birincisidir. Məhz bu birincilik dövlətin hökumət tərəfindən göstərilən xidmətlərinə önəmli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Elektron hökumət sistemilə bağlı layihə 2000-ci ildə “firstgov.gov” şəklində veb sayt kimi təqdim olundu. Layihənin məqsədi elektron hökumət sistemi yaratmaqla birgə, mövcud dövlət strukturu onlayn mühitə daşımaqla hər iki hökuməti bir portalda birləşdirməyi nəzərdə tuturdu. Lakin daha sonra, 2007-ci ildə portal öz adını “usa.gov” olaraq dəyişdirdi. Amerika Birləşmiş Ştatlarında elektron hökumət sisteminin əsası məhz 2002-ci il Elektron Hökumət Aktı ilə tənzim olunmuş, eləcə də bu sahə ilə bağlı müvafiq doktrinal mətnlər və digər aktlar hazırlanmışdır. Sözü gedən Aktın əsas məqsədləri birbaşa olaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarının bu sahə üzrə əsas məqsədləri hesab olunur və onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. e- hökumətə daxil olan xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə Federal Hökumətin effektiv rəhbərliyinə nail olmaq;
2. e- hökumət xidmətlərində vətəndaşların daha fəal iştirakını təmin etmək məqsədilə internetin və eləcə də, digər informasiya texnologiyalarının inkişafına nail olmaq;
3. e-hökumət xidmətlərinin təqdim və təmin olunması zamanı qurumlararası əlaqələri inkişaf etdirmək;
4. hökumətin öz missiyalarına nail olmaq qabiliyyətini artırmaq;
5. bir neçə vasitə ilə yüksək keyfiyyətli hökumət informasiya və xidmətlərinə çıxışı təmin etmək;
6. Federal Hökuməti daha şəffaf və məsuliyyətli etmək;
7. dövlət və özəl qurumların ən yaxşı təcrübələrindən istifadə edərək Hökumət fəaliyyətlərini təkmilləşdirilməsinə nail olmaq;
8. hökumət informasiya xidmətlərinə şəxsi toxunulmazlıq, beynəlxalq güvənlik, informasiyaların qorunması, fiziki məhdudiyyətli istifadəçilərin rahat şəkildə çıxışının təmin edilməsi və digər əlaqəli hüquqların müdafiəsi ilə bağlı qanun və aktlara uyğun formada çıxışı təmin etmək [6].

Avropada isə elektron hökumət sisteminin tətbiqi XXI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 23-24 mart 2000-ci ildə Lissabonda keçirilmiş Avropa Şurasının Zirvə Toplantısında Elektron Avropa sistemini tətbiq etmək barədə müzakirələr aparılmış və daha sonrakı aylarda “Elektron Avropa 2002 Planı” qəbul edilmişdir. Planın əsas məqsədi ən qısa zamanda bütün Avropanın internetlə təmin olunmasından ibarət idi ki, nəzərdə tutulan müddət ərzində artıq bütün Avropa sürətli internetlə təmin olundu. Analoji plan 2005-ci ildə də qəbul edilmiş və tədricən Avropada elektron hökumət sistemi formalaşmağa başlamışdır. 2015-ci ildə isə Avropa Komissiyası tərəfindən “European e-Government Action Plan 2016-2020” adlı plan hazırlandı. Finlandiya, İngiltərə, İslandiya, İtaliya kimi dövlətlər hazırda elektron hökumət sistemini fəal şəkildə tətbiq edir [Demirel, 2006].

E-hökumət sistemində yaranan problemlər və həlli yolu

• E-hökumət sistemindən istifadənin hamı üçün əlçatan olmaması

Həll yolu kimi bu məsələ ilə bağlı treninqlər keçirilməli, televiziya və digər kütləvi yayım vasitələri tərəfindən ümumi istifadə qaydaları əhaliyə çatdırılmalı, bu və ya digər mümkün yollarla əhalini lazımi informasiya ilə təmin etmək məqsədilə müvafiq orqanların bu sahəyə diqqəti artırılmalıdır.

• Qurumlararası əməkdaşlığın olmaması

Elektron hökumətin formalaşmasında mövcud problemlərdən biri də ayrı-ayrı dövlət qurumlarının idarələrarası mübadilə aparmaq istəməməsidir. Bununla bağlı dövlət qurumları əməkdaşlığın müsbət yönlü işlərlə məlumatlandırılmalı, əməkdaşlığa təşviq edilməlidir.

• Sistemə daxil olmaların əlçatanlığı

Vətəndaşların bütün dövlət orqanlarının sistemlərinə rahat daxil ola bilmələri üçün vahid pin kod sisteminin tətbiqinə başlanılmalıdır.

• Regional problemlər

Ölkənin bütün regionlarında elektron xidmətlərə çıxışın mümkünlüyü, yeni mərkəzlərin yaranması və lazımi texnoloji təminatın təchiz edilməsi və s. bu kimi önəmli addımların atılması mövcud regional problemlərinin aradan qaldırılmasında həll yolu sayıla bilər [7].

Bu kimi çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə E-Gov.az portalı müxtəlif tədbirlər aparır. Buna misal olaraq, hazırda ASAN Xidmət mərkəzlərinin müxtəlif regionlarda yaradılması, öz növbəsində bu sahədəki maarifçilik işinin aparılmasına yardımçı olur. Portaldan düzgün istifadə məqsədilə mərkəz əməkdaşları birbaşa olaraq vətəndaşlara köməklik göstərərək vətəndaş dövlət münasibətlərinin də yaxşılaşmasına təkan verir.

Elektron hökumət sisteminin tətbiqi dövlətin öz əhalisi ilə münasibətlərində yeni bir cığır açmaq üçün atdığı bir addımdır. Dövlətin sosial və texnoloji inkişafını müəyyən edən əsas faktorlardan biri də məhz elektron hökumət sistemidir. Bu sahədə təqdim olunan xidmətlərin daha təkmilləşdirilməsi üçün təklif edərdim ki, elektron hökumət sistemində cəmiyyətin bütün sferalarını əhatə edən xidmətlərlə bərabər, bir sıra yeni qurumların xidmətlərinin burada yerləşdirilməsinə ehtiyacı nəzərə alınmalıdır. O cümlədən, elektron hökumət və elektron müraciət barədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi bu sahədə qarşıya qoyulan ən mühüm məqsədlər sırasında olmalıdır. Elektron hökumət bütün bəşəriyyət üçün yeni bir anlayışdır və bu sistem günbəgün təkmilləşməkdədir. Bu məqsədlə, sistemin daha təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər həyata keçirilməli, beynəlxalq təcrübələrə əsaslanan addımlar atılmalıdır:

İnternet təminatı: Elektron hökumətin effektivliyinin şərtlərindən biri əhalinin 60%-nin genişzolaqlı İnternetlə təmin olunmasıdır. Təəssüflər olsun ki, hazırda ölkənin 4500-dən çox kəndində genişzolaqlı internet yoxdur.

E-imza sisteminin təkmilləşdirilməsi: Azərbaycanda elektron imza tətbiqi ilə bağlı qanun 2004-cü ildə qəbul edilmişdir. Hazırda bu xidmətlə bağlı təhlükəsizlik təminatı problemi müşahidə edilir. Elektron imzaların həqiqiliyinin yoxlanması üçün yaradılan <http://e-imza.az/> özü təhlükəyə məruz qalıb. Elektron imzanın təhlükəsizliyinin təminatı üçün Avropa və digər inkişaf etmiş ölkələr praktikasından istifadə olunmalıdır.

Maarifləndirmə: Hökumətin vətəndaş cəmiyyəti ilə əməkdaşlıq şəraitində əhali arasında maarifləndirmə işlərinə başlamalıdır.

Xidmətlərin əlçatanlığı: Elektron hökumət tərəfindən 200-dən çox xidmət növü təqdim olunsada, onların çoxu səmərəli fəaliyyət göstərmir. Elektron hökumətin formalaşmasında ciddi problem ayrı-ayrı dövlət qurumlarının idarələrarası mübadilə aparmaq istəməməsidir. Bu səbəbdən, qurumların fəaliyyəti yönündə əməkdaşlıq səviyyəsi artırılmalı, birgə fəaliyyətə sövq edilməlidir.

Xidmət fəaliyyətinə nəzarət: Elektron hökumətin normal fəaliyyəti üçün əhali ilə müzakirələr aparılmalı, kadr çatışmazlığı probleminin həll edilməli, regionlarda fəaliyyətin səviyyəsi genişləndirilməli, dövlət qurumlarında ictimai şuralar yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Demokaan Demirel. (2006). E-devlet ve Dünya örnekleri. Sayıtaş dergisi, 61, Ankara, 36
2. Kənan Mədətli. (2017). Qlobal dünyaya yeni perspektiv: Elektron hökumət və onun hüquqi məzmunu. BDU, 28 s.
3. Kemal Atmaca. (2016). İç Denetçi Dışişleri Bakanlığı. ‘E-Devletten Olgun Devlete ya da E-Devlet’in olgunlaştırılması. Denetişim dergisi, 13 s.
4. Oğuzhan Çarıkçı. (2010). Türkiyede e-devletuygulamaları üzerine bir araştırma. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12, 28 s.
5. Türkiyede e-devlet hizmetlerinin Eğitim ve Sosyal Hayat Üzerindeki Etkileri. (2017). Konya Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi 1, 10 s.
6. <https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/az/blog/57/elektron-hokumet-nedir>
7. <https://www.irfs.org/az/news-feed/how-to-step-up-e-government-effectiveness/>
8. <http://ejsr.org/files/axiv/Jurnal>, Nomre 1, 2017/JSIT-1

ORDUDA SOSIOLOJİ TƏDQIQAT METODLARININ TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Ayşən Baxışova

H.Əliyev adına Hərbi İnstitut

NATO/SNT və Humanitar fənlər kafedrasının müəllimi

Summary

The thesis talks about some of sociological research methods (observation, questionnaire, interview, analysis of documents) that will facilitate the acquisition and analysis of the necessary information in a short time if used purposefully in the army. Each of the research methods differs from the other according to its content, form of implementation, opportunities to obtain information, methods of processing the obtained results, etc. It is for this reason that choosing the right method to obtain data becomes an important task for the officer as a researcher. The application of those methods can lead to a significant advantage in making optimal decisions in solving a number of important issues faced by military personnel and the army as a whole.

Key words: *Research methods, analysis of documents, observation*

Резюме

В вооруженных силах большей частью используются такие социологические методы, как наблюдение, опрос, изучение документов, методы измерения и сбора данных, методы обработки и анализа данных, метод изложения и представления результатов (графический, табличный, описательный) и др. Именно поэтому выбор правильных методов при получении нужной (необходимой) информации является главной задачей офицера-исследователя. Использование этих же методов могут способствовать принятию оптимальных управленческих решений и улучшению выполнения задач, которые поставлены перед военнослужащими.

Ключевые слова: *методы исследований, анализ документов, наблюдение*

Hərbi-sosioloji tədqiqat metodları silahlı qüvvələrdə sosial hadisə və proseslərin öyrənilməsi, nəzəri-idraki və praktik vəzifələrin həllində tətbiq olunan üsul və əməliyyatların məcmusunu nəzərdə tutur. Buraya məlumatların toplanması və ölçülməsi, informasiyanın işlənməsi və təhlili metodları, nəticələrin hazırlanması və təqdim olunması üsulları şamil olunur. Analiz, kontent-analiz, müşahidə, sənədlərin öyrənilməsi, müsahibə, anket və sosiometrik sorğu geniş istifadə olunan metodlar olduğu üçün orduda bu metodlarının tətbiqi məsələsi aktuallığını qoruyur.

Sənədlərin öyrənilməsi metodu. Sənədlər informasiya əldə edilməsində mühüm mənbədir. Sənəd - müəyyən məkan və konkret zaman ərzində özündə informasiyanı daşıyan maddi obyektidir. Sənədlərin öyrənilməsi istənilən formada (kağız, elektron) qeydə alınmış informasiyanın istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Hərbi sosioloq hərbi hissədə gedən prosesləri, baş vermiş hadisəni təhlil edərkən işə məhz sənədlərin öyrənilməsindən başlamalıdır. İnformasiyanın özü də yoxlanılmalı, doğruluğu digər mənbələrlə təsdiq olunmalı və nəzarətdə saxlanılmalıdır, əldə edilən informasiyanın mühüm xüsusiyyəti də bundan ibarətdir. Sənədlərin təhlili - mətn formasında olan istənilən informasiyanın tədqiq olunmasında, artıq baş vermiş hadisə və prosesləri öyrənməkdə əvəzolunmazdır və tədqiqatda əsas və ya əlavə metod kimi istifadə olunur. Tərcümeyi-halın öyrənilməsi şəxsin ailə və sosial vəziyyəti, təhsili, yaşayış və təhsil üzrə yerdəyişmələri, ailəsində ölüm faktlarının hansı səbəblərdən baş verməsi, təltiflərinin olması, olduğu xarici ölkələr (əlaqəsi) və qazandığı təcrübə haqqında dolğun məlumatların əldə edilməsinə imkan yaradır, ailədə intihar etmiş yaxın qohumların olması artıq komandir üçün həyəcan signalına işarə ola bilər.

Şəxsi işlərin öyrənilməsi qarşıya qoyulmuş tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı hərbi qulluqçular (h/q) arasında vəzifə bölgüsünün qüsursuz aparılmasında faydalı, sənədlərlə işin təşkili, qərargah və yazı mədəniyyətinin formalaşdırılması, sənədlərin hazırlanmasına verilən tələblərin yerinə yetirilməsi sahəsində isə irəliləyişlərə səbəb olacaqdır. Hərbi xidmət ciddi reqlamentləşdirilmiş həyat sahəsi olub, bütün detalları daim müxtəlif sənədlərdə qeydə alınır. İş planının analizi h/q-nin tədbirlərə cəlb olunması və iştirak səviyyəsi haqqında informasiya əldə etməyə yardım edir. İclas protokollarında iştirakçı sayı, çıxışlar, konstruktiv təkliflər, tənqidi qeydlər öz əksini tapır. Hərbi intizamla bağlı aylıq hesabatlar, yuxarı komandanlıqla yazışmaların təhlili zamanı göndərilən və daxil olan informasiyanın axınının qiymətləndirilməsi, onun məzmun və aktuallığının müəyyənəndirilməsi, komandanlıq tərəfindən idarəedici təsirin xarakterini öyrənmək mümkün olur. H/q haqqında əlavə məlumatları məzuniyyət, ezamiyyət qrafiki, hərbi texnikanın texniki xidmət jurnalları və digər sənədlərdən əldə etmək olar. Buraxılış və ziyarət kitabının təhlili h/q-nun hərbi hissədən kənarda əlaqələrinin xarakteri və intensivliyi,

döyüşçünün emosional vəziyyətinə mümkün təsiri haqqında informasiyanı təmin edir. Xəstələrin qeydiyyat kitabı və h/q-ın tibbi kitabçaları onların sağlamlığının obyektiv vəziyyəti, fizioloji göstəriciləri və fiziki inkişafı, keçirmiş olduğu, irsi və xroniki xəstəlikləri, genetik meyilliliyi haqqında informasiyanın daşıyıcısıdır. Xidməti vərəqələr intizam tədbirlərinin öyrənilməsi həvəsləndirmə və cəzalandırma sahəsində atılmış addımların xarakteri, zabit heyətinin intizam tədbirlərində iştirak səviyyəsi, onların hərbi pedaqogikanın tələblərinə əməl edib-etmədiyi, h/q-nun şəxsiyyəti, xidmətkeçmə zamanı onun müvəffəqiyyəti və uğursuzluqları, nizamnamə tələblərinə uyğun davranması ilə bağlı informasiyanın əldə edilməsində vacib mənbədir. Bu mənbə həbs olunanlar, həpvaaxtda saxlanılanlar, hərbi polis tərəfindən saxlanılanların siyahısı qeydə alınan kitabın təhlili ilə tamamlana bilər. Əldə olunmuş informasiyadan idarəetmənin səmərəli təşkilində, sosioloji tədqiqatın aparılmasında istifadə oluna bilər.

Kontent-analiz metodu vasitəsilə mətn formasında olan informasiyanın statistik emal edilməsi, məzmununun şərh edilməsi nəticəsində qanunauyğunluqların kəmiyyət göstəricilərinə çevrilməsi həyata keçirilir. Kontent-analiz vahidi (mövzu, problem, qeyd, soyad, mətn fragmenti) eyni xüsusiyyətə malik olmalı, rahatlıqla identifikasiya olunmalı, sosial hadisəni tədqiq etməkdə diaqnostik vasitə rolunu oynamalıdır. Analiz vahidinin kəmiyyət göstəricisi kimi mətndə daha çox təkrarlanan ifadə və ya hadisəni götürmək olar. Şəxsi heyətin sənədlərinin analizi nəticəsində mətni informasiyanın kəmiyyət göstəricilərinin cədvəl, diaqram formasına salmaq mümkündür.

Hərbiyəlinin adı və soyadı	Yaşı	Ailə vəziyyəti	Daimi qeydiyyatda olduğu yer	Milli mənsubiyyəti	Dini mənsubiyyəti	Sosial statusu
A.Qridin	19	subay	Bakı şəhəri	Rus	xristian	ziyalı
S.Bağirov	19	subay	Balakən rayonu	Avar	İslam	fermer
D.Əliyev	20	evli	Sumqayıt şəhəri	Azərbaycanlı	İslam	fəhlə (qaçqın)
M.İbrahimov	19	subay	Quba rayonu	Yəhudi	İudaizm	ziyalı

Cədvəl 1. X tədris qrupunda heyətin şəxsi göstəriciləri.

Müşahidə metodu - tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq öyrənilən obyektə bağlı bütün faktların, hərbi-sosial hadisə və proseslərin birbaşa qeydə alınmasını nəzərdə tutur. Xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müşahidənin subyektı ilə obyektı arasında arasıkəsilməz əlaqə mövcuddur və əvvəldən məlum olan biliklərlə yeni əldə olunan təəssüratları müqayisə etmək mümkün olur. Öyrənilən obyekt haqqında informasiya müşahidəçinin dünyagörüşü, mövqeyi, emosionallığı prizmasından keçir. Komandir və müəllimlər gündəlik fəaliyyətdə müşahidə metodundan geniş istifadə edir. H/q xidməti fəaliyyət zamanı öz yoldaşlarının, zabit və gizir heyətinin gözü qarşısında olur: auditoriyada, təlim və döyüş mövqeyində, yeməxanada və s. Bu səbəbdən də müşahidə metodu hərbi sosioloq üçün döyüşçü şəxsiyyətinin və hərbi kollektivlərin öyrənilməsində əlçatan və səmərəli metod hesab olunur. Metodun səciyyəvi cəhəti plana uyğun, sisteməlik və məqsədyönlü olmasıdır. Müşahidə metodu daha çox digər metodlar vasitəsilə əldə olunmuş informasiyanın doğruluğunu yoxlamaq, eləcə də əlavə informasiya əldə etmək üçün istifadə olunur.

	Müşahidə situasiyası	Aşkar oluna biləcək xüsusiyyətlər
1.	Təlim və tədris məşğələləri zamanı	Ümumi hazırlıq, bilik, bacarıq, səriştə, vərdiş, çalışqanlıq və inadkarlıq səviyyəsi, kollektivin mütəşəkkilliyi və hərbiçi məharətinə yiyələnərkə söyləri
2.	Məşğələarası tənəffüs, yemək və asudə vaxtlarda	Söhbətlərin mövzusu, liderlər və onların mövqeyi, ətrafdakılara təsiri, h/q fikirləri, süfrə mədəniyyəti, yeməxanada davranış qaydalarına əməl olunması
3.	Təsərrüfat işlərinin yerinə yetirilməsi zamanı	Əməyə münasibət, faktiki liderlər, fəaliyyət prosesində hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətlər, yoldaşa yardım, kollektivin mütəşəkkilliyi
4.	Düzülüş, qarovulun dəyişməsi, xidmət zamanı	Döyüşçülərin hazırlıq səviyyəsi, xidməti vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı əhval-ruhiyyə, bilik, bacarıq və səriştələrin tətbiq olunması
5.	Axşam baxışı	Sıra intizamı, hərbi qulluqçuların xidməti tapşırıqların bölüşdürülməsi və yerinə yetirilməsinə nəzarət olunmasında ədalət prinsipinin gözlənilməsi
6.	Münaqişəli vəziyyətlər zamanı	Münaqişəni yaradanlar və onun səbəbləri, gedişatı və həlli, iştirakçıların bu münaqişədə rolları və davranış maneraları (ədələri)
7.	Hamamda yuyunma və tibbi müayinə zamanı	Xarici görünüş, bədən quruluşunun xüsusiyyətləri, yara və zərbə izlərinin, döymə (tatuirovka), iynə (inyeksiya) izləri və s.

Cədvəl 2. Fərqli müşahidə situasiyalarında aşkar oluna biləcək xüsusiyyətlər.

Müşahidə metodun müəyyən çatışmazlıqları mövcuddur. **Açıq müşahidə zamanı** obyekt xəbərdar olduğu üçün normalda davrandığı kimi davranmaya bilir. Bu, müşahidənin nəticəsinə təsir göstərək obyektiv məlumatın əldə olunmasında çətinlik yaradır. **Gizli müşahidə** metodunun tətbiqi zamanı h/q müşahidə olunduğundan xəbərsiz olur, etik prinsiplərin gözlənilməsi çətinlik törədir. Müşahidə mənəvi-elmi cəhətdən əsaslandırılmalı, bilavasitə tədqiqatın predmetini xarakterizə edən faktlar qeydə alınmalı, ümumiləşdirilmiş statistik göstəricilər formasında əksini tapmalıdır.

Anket sorğusu sosial prosesləri daha sadə və sürətli üsulla dərinlən öyrənməyə şərait yaradır. Bu zaman h/q-in təkcə davranışlarını deyil, həm də onların maraq dairəsi, motivləri, gələcəklə bağlı planları, həyat təcrübələri haqqında informasiya əldə etmək mümkün olur. Anket sorğusunun ən əlverişli xüsusiyyəti qısa zaman ərzində daha az vəsait sərf etməklə daha çox respondentin rəyinin öyrənilməsindən ibarətdir. Anket tərtib olunan zaman tədqiqat suallarının məharətlə anket suallarına çevirmək tələb olunur. Sualların qoyuluşu zamanı diqqət etmək lazımdır ki, etibarsız cavablar almaq ehtimalı minimuma endirilsin. H/q-nun hansısa suala düzgün cavab verməkdən yayına biləcəyi ehtimalını nəzərə alaraq, sualların dolaylı qoyuluşu və ya şəxssizləşdirilməsi lazım gəlir. Əks təqdirdə baş verən neqativ hallarla bağlı informasiyanın əldə edilməsi mümkünsüz olacaqdır. Silahlı qüvvələrdə anket sorğusunun keçirilməsi zamanı ən çox sorğu nəticələrinin effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olan amil sorğu vərəqlərinin kim tərəfindən doldurulduğu, kimin hansı suala necə cavab verdiyinin aşkarlanması və verilən cavablara görə respondentin təqib olunması, cəzalandırılması ehtimalı ilə bağlıdır. Anket sorğusu keçirilərkən anonimliyin gözlənilməməsi, nəticələrin ümumi statistik göstərici kimi istifadə olunması deyil, fərdlərin cavablarına yönəlik olması məsələni çətinləşdirir.

Tədqiqat metodlarının əsas xüsusiyyətlərini bilmək və onları tətbiq edə bilmək bacarıqlarına yiyələnmək zabıt-komandir heyətinin xidməti fəaliyyətinin daha səmərəli olmasını təmin edə bilər. Rəhbər-zabıtların şəxsi heyətlə işinin təşkili zamanı ortaya çıxan biləcək neqativ hallar haqqında vaxtında, operativ və obyektiv məlumatların əldə olunması, həmçinin adekvat tədbirlərin görülməsi mümkün olur.

Ədəbiyyat

1. Зборовский Г.Е., Шуклина Е.А. (2006). Прикладная социология. М.: Гардарики. с. 108.
2. Шарков Ф. И. (2007). Социология: теория и методы: учебник. М.: Экзамен, с. 264–265.
3. Самохвалов Ю.П. (2020). Основы военно-социологических исследований. Учебное пособие. Екатеринбург. с. 19-38.
4. Верминенко Ю.В., Соколова И.И. (2018). «Военная социология». Питер, 320с.
5. Шарухин А.П. (2017). «Военная педагогика». Питер, 576 с.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ TARİX ELMİ

Nubar Bəşirli

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Summary

The great leader set the issue of a comprehensive, deep and objective study of important historical issues such as the origin of our people, the formation and formation of our statehood, the place of our history in the world history, as an urgent and urgent task for historians in both periods of his leadership to our country. Upon coming to power, a number of measures were implemented under the direct leadership of the great leader, who paid great attention and care to our history and historical-cultural monuments, first of all, discussions were held that determined the directions of work to be done at the highest level, laws and decisions were adopted. The great leader's care for our science, including our history, and the steps taken in this field under his instructions are of great importance. The rich historical past and cultural heritage of the Azerbaijani people has always been the focus of attention of the great leader Heydar Aliyev. He attached great importance and paid attention to the preservation, restoration, promotion and transmission of these monuments to future generations. It is in this matter that a great responsibility has been placed on our historians. As a historian, I also try to properly fulfill the task entrusted to us historians by the great leader in my scientific activity.

Key words: national leader, great leader, Heydar Aliyev, historical science, history of Azerbaijan.

Резюме

Великий лидер поставил вопрос о всестороннем, глубоком и объективном изучении таких важных исторических вопросов, как происхождение нашего народа, становление и становление нашей государственности, место нашей истории в мировой истории, как неотложную и неотложную задачу. для историков в оба периода его руководства нашей страной. С приходом к власти под непосредственным руководством великого лидера, уделявшего большое внимание и заботу нашей истории и историко-культурным памятникам, был реализован ряд мероприятий, в первую очередь состоялись обсуждения, которые определили направления работы, которые должны были делаться на высшем уровне, принимались законы и решения. Большое значение имеет забота великого вождя о нашей науке, в том числе и о нашей истории, и шаги, предпринятые в этой области по его поручению. Богатое историческое прошлое и культурное наследие азербайджанского народа всегда были в центре внимания великого лидера Гейдара Алиева. Он придавал большое значение и уделял внимание сохранению, реставрации, популяризации и передаче этих памятников будущим поколениям. Именно в этом вопросе на наших историков возложена большая ответственность. Как историк я также стараюсь должным образом выполнять задачу, возложенную на нас, историков, великим руководителем моей научной деятельности.

Ключевые слова: общенациональный лидер, великий лидер, Гейдар Алиев, историческая наука, история Азербайджана.

Azərbaycan dünyanın ən qədim və zəngin tarixə sahib ölkələrdən biridir. Bu baxımdan tariximizin dərinədən öyrənilməsi günümüzdə də öz aktuallığını qoruyur. SSRİ dövründə Azərbaycanın tarixi səthi öyrənilmişdisə də müstəqillik dövründə Ümumilli liderin təşəbbüsü ilə bu mövzuda ciddi addımlar atılmışdır. Azərbaycan tarixinə dair elmi əsərlər yazılmış, arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Sovet dövründə tariximizin öyrənilməsində təhriflərə və saxtalaşdırmalara da yol verilmişdi. Azərbaycan tarixinin ən çox təhrif olunan mərhələsi onun qədim dövrüdür. Bu dövr araşdırılarkən xalqımızın soykökü məsələləri təhrif edilmiş, Azərbaycan xalqının türk mənşəli xalq olması şübhə altına alınmış, toponimlərin şərhində saxtalaşdırılmalara yol verilmiş, mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarixi məsələlər arxa plana salınmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev güclü siyasətçi olmaqla yanaşı, həm də dahi tarixçi idi. Azərbaycan tarixini incəliklərinə kimi bilən ümumilli lider Heydər Əliyev ömrünün bütün anlarında Azərbaycan tarixi məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayır, tarix elmimizin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi (Hacıyeva L, 2011). Ümumilli lider Heydər Əliyev hər bir azərbaycanlıya doğru tariximizi mü-kəmməl bilməsini vacib şərt sayırdı. Dahi şəxsiyyət bütün çıxışlarında, nitqlərində tarix məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Ulu keçmişimizin və müasir tariximizin ensiklopedik şərhini, gələcək inkişafımızın elmi-nəzəri proqnozlarını verən bu əsərdə xalqımızın keçdiyi tarixi yola dərinədən nəzər salınır, mühüm tarixi proseslərə, hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə obyektiv qiymət verilir, prinsipial münasibət bildirilir.

2002-ci ildə Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılması məsələsi çərçivəsində Muxtar Respublikada tədqiqat işlərinin aparılması məsələsi yenidən aktuallaşmışdı (Mədətli E, 2021). Məhz bu məsələ ilə bağlı Heydər Əliyev öz narahatlığını dilə gətirərək, Kültəpə və Gəmiqaya ərazilərində tədqiqatların heç də qənaətbəxş olmadığını bildirmiş, bu işlərin nəzarətdə saxlanmasını tövsiyə etmişdi. Heydər Əliyev hər zaman həqiqətin tərəfini saxlamış, tarix elminə qarşı haqsız təzyiqlərə sipər almışdır 1993-cü ildə Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşən Heydər Əliyev çıxışında tarix elminin tədqiqinə münasibətini xüsusi olaraq vurğulamışdı: “Mən o vaxtlar Azərbaycanı işlədiyim dövrdə də deyirdim, indi də bu sözlərin arxasında dururam ki, tarixçilərimiz üçün bütün şəraiti yaratmağa hazıram. Bir şərtlə ki, bu şəraitin əvəzində biz tarixçilərimizdən Azərbaycan tarixini bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün yaxşı əks etdirən əsərlər ala bilək (Əliyev H, 1996). Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixinin lazımi səviyyədə yazılmadığını nəzərə alaraq, bu sahənin tədqiqinə xüsusi diqqət verirdi. İşğal altında olan Azərbaycan torpaqlarında çoxlu sayda tarixi abidələrimiz, mağaralarımız erməni işğalçıların əlinə keçmişdir. Onlar bu fürsətdən istifadə edərək, tarixi saxtalaşdırmağa, həmin abidələri öz adlarına çıxmağa, saxta tarix yazmağa cəhd göstərmişlər. Ulu öndərin bütün narahatlıqları və təşəbbüskeşliyi yalnız bir amala xidmət edirdi: Azərbaycan xalqının qədim tarixə malik olmasını sübut etmək; Azərbaycanı dünya dövlətləri içərisində yüksək mövqeyə qaldırmaq; Azərbaycanın düşdüyü müharibə vəziyyətindən özünü təsdiq etməklə çıxarmaq; şərəfli qədim tariximizi dünyaya bəyan etməklə çıxarmaq; şərəfli qədim tariximizi dünyaya bəyan etməklə gələcəyə inamlı addımlarla ilərləmək və s. Azərbaycanın orta əsrlər tarixini öyrənmək üçün

ən dəyərli mənbələrdən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı oğuz türklərinin bir növ tərcümeyi halıdır. Azərbaycan xalqının etnogenezini, soy kökü, dilini, adət- ənənələrini, qonşu etnoslarla münasibətlərini, dinini, milli-mənəvi dəyərlərini öyrənmək üçün və dünyaya böyük qürurla bəyan etmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əvəzolunmaz mənbədir. Qeyd etmək lazımdır ki, ulu öndərin söyləri nəticəsində Azərbaycan tarixində böyük xidmətləri olan bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin (Fətəli xan Xoyski, Nəriman Nərimanov və s.) üzərindən yasaq götürüldü. Bəzi şəxsiyyətlərin həddindən artıq ideallaşdırılması, bəzilərinin isə kölgədə qalması ilə barışmayan ümummilli lider hər bir şəxsiyyətin layiq olduğu qiyməti alması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. (Səfərli F, 2014).

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Rusiya və Qacarlar arasında bölüşdürülmüş, Araz çayı sərhəd olmaqla Azərbaycanın şimal əraziləri Rusiyanın, cənub əraziləri isə Qacarların müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Tarixin bu gerçəkliyi uzun illər təhrif edilmiş, kommunist rejimi dövründə Şimali Azərbaycanın “kənüllü” olaraq çar Rusiyasına birləşməsi konsepsiyası irəli sürülmüşdü. Heydər Əliyev Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinə yeni baxışını 1993-cü ildə Elmlər ziyalılar ilə görüşündə açıqlamışdı. Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə olan təhrifci yanaşmalara, qərəzli münasibətlərə son qoydu. Onun bu yanaşması tarixçilər üçün elmi istiqamət oldu. (Mahmudov Y, 2002).

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ulu öndərin tariximizə, dövlətçiliyimizə, mədəniyyət abidələrimizə diqqət və qayğı göstərməsi onun siyasi hakimiyyətinin əsasını təşkil etmiş və hakimiyyətdə olduğu müddətdə özünü qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. İlk növbədə, tarix və mədəniyyət abidələrinin tədqiqi, təbliği və qorunması məsələlərinin qanuniləşdirilməsi, təhrif edilmiş və saxtalaşdırılmış tariximizin obyektiv araşdırılması dahi şəxsiyyətin siyasi irsinin əsasını təşkil etmişdir. Hal hazırda xalqımızın ümummilli lideri, ulu öndər Heydər Əliyevin tariximizə, mədəniyyətimizə, maddi-mədəniyyət abidələrimizə hörmət, ehtiram, diqqət və qayğısı sahəsində müəyyənləşdirdiyi siyasi kursu Prezident İlham Əliyev uğurla davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. (1996). Müstəqilliyimiz əbədidir- Bakı, VI cild, 512 s.
2. Hacıyeva L. (2011). Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri (müstəqillik dövrü). Bakı, 216 s.
3. Mahmudov Y. (2002). Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 328 s.
4. Mədətli E. (2021). Heydər Əliyev-İlham Əliyev: Azərbaycançılığın zəfər yolu. Bakı, 272 s.
5. Səfərli F. (25 iyul 2014). Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi məsələləri, Xalq qəzeti.

AVROPA İTTİFAQININ CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ

Nərmin Cəfərova

BSU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının baş müəllimi
EU policy in the south caucasus

Summary

The main directions of the EU's South Caucasus policy are analyzed in the article. After the collapse of the Soviet Union, the European Union focused on its relations with the countries of the South Caucasus, especially in terms of energy resources and expansion strategy, and implemented various projects in the region to build and expand relations. Although it has not been able to show a strong political presence, it has supported and continues to support the region with its technical and humanitarian assistance policy tools. Initially, he preferred Russia and other former Soviet republics that were geographically close to the South Caucasus region. Thus, due to differences and conflicts between the countries of the South Caucasus since the 2000s, it has opted for a more flexible and one-on-one integration framework within the framework of neighborhood policy rather than enlargement policy or regional cooperation. Brexit, financial problems, immigration, ethno-political conflicts, etc. reasons slowed down the EU's enlargement process. Azerbaijan maintains its position as a key country in the region. Develops co-operation with the EU as a partner. Azerbaijan is interested in developing relations with the EU based on equal partnership. The EU is Azerbaijan's largest trading partner, including its largest export partner. The EU is the second largest importer.

Key words: European Union, South Caucasus, Azerbaijan, Georgia, Armenia, Agreement, cooperation, details

Резюме

В статье анализируются основные направления политики ЕС на Южном Кавказе. После распада Советского Союза Европейский Союз сосредоточился на своих отношениях со странами Южного Кавказа, особенно с точки зрения энергетических ресурсов и стратегии расширения, и реализовал различные проекты в регионе для построения и расширения отношений. Хотя ему не удалось продемонстрировать сильное политическое присутствие, он поддерживал и продолжает поддерживать регион своими политическими инструментами технической и гуманитарной помощи. Первоначально он отдавал предпочтение России и другим бывшим советским республикам, географически близким к региону Южного Кавказа. Таким образом, из-за разногласий и конфликтов между странами Южного Кавказа с 2000-х годов он сделал выбор в пользу более гибкой и индивидуальной интеграционной структуры в рамках политики соседства, а не политики расширения или регионального сотрудничества. Brexit, финансовые проблемы, иммиграция, этнополитические конфликты и другие причины замедлили процесс расширения ЕС. Азербайджан сохраняет свою позицию ключевой страны в регионе. Развивает сотрудничество с ЕС в качестве партнера. Азербайджан заинтересован в развитии отношений с ЕС на основе равноправного партнерства. ЕС является крупнейшим торговым партнером Азербайджана, в том числе его крупнейшим экспортным партнером. ЕС является вторым по величине импортером.

Ключевые слова: Европейский Союз, Южный Кавказ, Азербайджан, Грузия, Армения, Соглашение, сотрудничество, детали

Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə münasibətlərinin hüquqi əsasını Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla 1996-cı il aprelin 22-də imzalanan Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi təşkil edir. Saziş 1999-cu il iyulun 1-də qüvvəyə mindi. Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin ən mühüm xüsusiyyəti bu sənədin yalnız Avropa Komissiyası ilə Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında deyil, eyni zamanda Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrlə ikitərəfli şəkildə imzalanması idi.

Aİ-nin Cənubi Qafqaz siyasətinin qurulması və təkamülü

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Cənubi Qafqaz regionu bütün əsas regional (Rusiya, İran, Türkiyə) və regiondankənar aktorların (ABŞ, Aİ, NATO, Çin, Mərkəzi-Şərqi Asiya ölkələri, Ərəb dövlətləri) maraqlarının kəsişdiyi arenaya çevrildi. Bu, həm Qara və Xəzər dənizlərinin akvatoriyasına və ehtiyatlarına nəzarət uğrunda mübarizə, həm də Cənubi Qafqazın enerji resurslarının (Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərqdən Avropaya) tranziti üçün potensial olaraq ən mühüm marşrut olması ilə müəyyən edilir.

Cənubi Qafqaz dövlətləri çoxvektorlu siyasət yürüdürlər. Onlar Qərbin strukturları - NATO və Aİ ilə fəal əməkdaşlıq edirlər. Azərbaycan və Gürcüstan Qərbyönlü Demokratiya və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı - GUAM-ın (Gürcüstan - Ukrayna - Azərbaycan - Moldova) üzvləridir. Eyni zamanda, Ermənistan Rusiyayönlü Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının (KTMT) üzvüdür. Ermənistan və Azərbaycan MDB-nin üzvləridir. Gürcüstan 2008-ci ilin avqust hadisələrindən sonra MDB-dən çıxdı.

Regionda beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəbliyi regional aktorlar: Rusiya - Gürcüstan, Azərbaycan - Ermənistan, Ermənistan - Türkiyə arasında münaqişəli münasibətlər ilə daha da kəskinləşir: Münaqişə ilk növbədə Abxaziya, Cənubi Osetiya və Dağlıq Qarabağ bölgələri ilə bağlı olmuşdur. 1992-ci ildən bu münaqişələrin həllinə avropalılar cəlb olunub. Əvvəldən Almaniya, İtaliya, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa ATƏM-in Minsk qrupunun fəaliyyətinə qoşulmuş, Finlandiya və İsveç də fəal iştirak edirdi [Казимиров В.Н., 2009].

Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz siyasətinin konseptual əsasları 1993-1994-cü illərdən qoyulub. Xüsusilə, 1993-cü ildə texniki yardım proqramının tərkib hissəsi kimi Brüsseldə “Avropa – Qafqaz – Asiya” nəqliyyat dəhlizinin TRASEKA (Transport Corridor Europe Caucasus Asia) – “Tarixi İpək Yolunun bərpası” proqramına, Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (TACIS - Müstəqil Dövlətlər Birliyinə Texniki Yardım) proqramına start verilmişdir. Cənubi Qafqazın hər üç dövləti bu proqramın iştirakçıları siyahısına daxil edilib. Hələ o zaman Aİ-nin Qafqazda nəqliyyat (sonradan həm də enerji) strategiyasının əsas istiqaməti - “*ənənəvi mərkəzləşdirilmiş ticarət və nəqliyyat axınlarını şaxələndirmək və Qərb ölkələrinə yeni (alternativ) ticarət marşrutları açmaq üçün Rusiya Federasiyasından yan keçən dəhlizin yaradılması müəyyən edilmişdi*” [Официальный сайт,...].

1994-1995-ci illərdə Avropa İttifaqı Komissiyası “Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz respublikaları ilə münasibətlər strategiyası” adlı sənədi hazırlayıb Birliyin Parlamentinə və Şuraya təqdim etmişdir [Болгова, 2008]. Artıq burada Aİ-nin enerji maraqlarının ümumi strategiyasının hazırlanması zərurəti öz ifadəsini tapmışdı. Eyni zamanda, Avropa İttifaqı ilə regionun ayrı-ayrı

dövlətləri arasında münasibətlər fəal şəkildə yaxşılaşmağa başlayır. 1996-cı ildə Cənubi Qafqazın bütün dövlətləri ilə 1999-cu ildə qüvvəyə minmiş Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında Saziş (TƏM) bağlandı [Соглашение о партнерстве,...]. Həmin andan etibarən Aİ-nin siyasəti iki istiqamətdə - milli respublikalarla qarşılıqlı əlaqə və ümumi regional strategiyanı qurmaq cəhdləri istiqamətində inkişaf edir.

Aİ bu dövlətlərlə sadəcə demokratiya və insan haqlarının qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün əməkdaşlıq etməmiş, eyni zamanda 1991 – 2001-ci illərdə həyata keçirilən müxtəlif layihələr çərçivəsində bölgə dövlətlərinə 1 milyard euro vermişdir. INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe) [INOGATE Program...] layihəsi Avropa-Qafqaz arasındakı enerji koridorunun genişləndirilməsini, modernizasiya edilməsini, Avropaya Qafqaz və Asiyadan uzanan enerji boru xətlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini, yeni nəqliyyat sistemlərinin inşasını, infrastruktur sərmayələrinin artırılmasını nəzərdə tutur. INOGATE Proqramı Qafqaz regionuna, xüsusi ilə Xəzər hövzəsindəki enerji qaynaqlarına çox böyük önəm verir. Qabaqcadan qeyd edək ki, Azərbaycan neftinin Avropaya çatdırılması məqsədini daşıyan Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft boru kəmərləri, Qazaxıstan neftinin ötürülməsini gerçəkləşdirəcək Tengiz-Novorossiysk və Türkmənistan qazının beynəlxalq bazarlara daşınmasını nəzərdə tutan Trans-Xəzər Qaz Boru xətti layihələri bu proqramın uğurlu göstəriciləridir.

Aİ-nin 2000-ci illərin başlarından etibarən Cənubi Qafqaza yönəlik siyasətində yeni bir dövr başlamışdır. Belə ki, Aİ Rusiyanı narahat etməmək üçün bölgəni “Geniş Avropa” proqramına daxil etməsə də, 2003-cü il 7 iyulda Heikki Talvitieni Cənubi Qafqaz dövlətlərinə xüsusi nümayəndə təyin etmişdir. Aİ 2004-cü il 14 iyunda Cənubi Qafqaz dövlətlərini “Avropa Qonşuluq Siyasəti” (European Neighbourhood Policy-ENP) planına daxil etmiş və həmin ildə “Avropa Qonşuluq Siyasəti Strategiyası” (ENP Strategy Paper) sənədini qəbul etmişdir. “Avropa Qonşuluq Siyasəti” Avropa Şurasının 2003-cü ilin mart ayında aldığı “Genişləyən Avropa-Yeni Qonşuluq” (Wider Europe-Neighbourhood) qərarının bir hissəsidir. Aİ Cənubi Qafqazdakı vəziyyəti daha yaxından izləmək və “Avropa Qonşuluq Siyasəti” sənədi çərçivəsində həyata keçiriləcək layihələri təhlil etmək üçün Aİ genişlənməsindən məsul komissarı Yaneş Paspərişki bölgəyə göndərmişdir. Paspərişkin ardından bölgəyə səfər edən Avropa Komissiyası sədri Romano Prodi bölgə dövlətləri haqqında məruzələr hazırlamış (Country Reports) və bu məruzələr çərçivəsində Fəaliyyət Planı (Action Plans) həyata keçirilmişdir. İ.V. Bolqovanın nöqteyi nəzərincə, “... *Avropa Qonşuluq Siyasəti fərdi və regional yanaşmaları birləşdirir*”, lakin eyni zamanda “*Avropa İttifaqında Cənubi Qafqaza kompleks regional yanaşmanı qoruyub saxlamaq istəyi üstünlük təşkil edir*” [Болгова И.В., 2008].

1992-2004-cü illərdə Cənubi Qafqazda AQS - nin təkamülünü aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: regionun ümumiləşdirilmiş “postsovet” anlayışından ayrı-ayrı dövlətlərə münasibətdə diferensiasiyalanmış strategiyaya keçid; texniki yardım proqramlarından Qafqaz ölkələrinin Avropa və trans-regional layihələrinə daxil edilməsi strategiyasına keçid; Şimali və Cənubi Qafqaz, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya üçün diferensiasiya və ayrıca strategiyanın qurulması; “Öncə Rusiya” strategiyasından imtina. Rusiyanı (ABŞ və NATO ilə birlikdə) Cənubi Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmaq istəyi; enerji resurslarının çatdırılmasının alternativ yollarının axtarışında Rusiya və Ukraynanın “qaz müharibələri” ilə əlaqədar Qafqaz istiqamətində aktivləşmə; postsovet məkanında “rəngli inqilablar” dalğası ilə əlaqədar siyasi aktivləşmə (ABŞ ilə birlikdə). Bu vəziyyət Qərbi dövlətlərinin Gürcüstandakı mövqelərini kəskin şəkildə gücləndirsə də, Azərbaycan və Ermənistanla münasibətləri bir qədər çətinləşdirdi [Болгова И.В., 2008].

Eyni zamanda, belə görünür ki, 2004-cü ildə elan edilmiş “Yeni qonşuluq siyasəti” proqramına baxmayaraq, 2008-ci ilə qədər onun nəticələri minimal oldu. Avropalılar region dövlətlərini bölgəni vahid siyasi məkan hesab etməyə sövq edə bilmədilər. Dağlıq Qarabağ, gürcü-abxaz və gürcü-osetin münaqişələri bu yolda keçilməz maneə oldular. Avropa Birliyinin regional göndərilən resursları və imkanları çox məhduddu. Nəticədə 2004-2008-ci illərdə Cənubi Qafqazda xarici aktorlardan dominant rolunu Amerika Birləşmiş Ştatları oynamışdır. Regional aktorlar arasında Rusiya Federasiyası ən fəal olmuşdu.

2008-ci ilə doğru Cənubi Qafqazda çox mürəkkəb vəziyyət yarandı. Gürcüstan ABŞ-ın Corc Buş administrasiyası tərəfindən fəal şəkildə dəstəklənirdi və Rusiya ilə fəal şəkildə münaqişə edirdi.

Aİ ölkələrinin Gürcüstanla bağlı siyasəti diferensiallaşdırılmışdı. Polşa, Baltıqyanı ölkələr və digər Şərqi Avropa ölkələri ABŞ-ı və Mixail Saakaşvilinin anti-Rusiya siyasətini tam dəstəklədilər. Qərbi Avropanın “köhnə avropalıları” daha balanslı mövqə tutdular.

Ümumiyyətlə, 2008-ci ilə qədər Aİ-nin Cənubi Qafqazda rolu Rusiya Federasiyasını regiondan sıxışdırıb çıxarmaq və Nabucco qlobal enerji layihəsinin (Nabucco) təşviqi üzrə ümumi siyasət kontekstində olub.

2009-cu ilin dekabrında Brüsseldə Avropa Şurası Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə assosiasiyaya barədə danışıqlara başlamaq üçün təşəbbüs irəli sürdü [Council conclusions, 8 December 2009]. 2010-cu il mayın 10-da Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə assosiativ münasibətə başlamaq haqqında qərar qəbul edildi [Council conclusions, 14 June 2010].

Sovet İttifaqının süqutundan sonra Avropa İttifaqı xüsusilə, enerji mənbələrinə sahib olması və genişlənmə strategiyası baxımından Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətlərinə əhəmiyyət vermiş, münasibətlərin qurulması və genişləndirilməsi üçün bölgədə müxtəlif layihələr həyata keçirmişdir.

Güclü siyasi varlıq göstərə bilməsə də, texniki və humanitar yardım siyasəti alətləri ilə bu bölgəyə dəstək vermiş və verməkdədir. Əvvəlcə o, Cənubi Qafqaz regionundan daha çox Rusiyaya və coğrafi cəhətdən ona yaxın olan digər keçmiş SSRİ ölkələrinə üstünlük verirdi.

Ədəbiyyat

1. Council conclusions on relations with the South Caucasus. 3023rd FOREIGN AFFAIRS Council meeting, Luxembourg, 14 June 2010 // URL: [http:// www. consilium.europa. eu/ uedocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/foraff/115185.pdf](http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/foraff/115185.pdf)
2. Council conclusions on the South Caucasus 2985th FOREIGN AFFAIRS Council meeting Brussels, 8 December 2009 // Europa. URL: [http:// europa.eu/ rapid/ pressReleasesAction.do?reference=PRES/09/12](http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=PRES/09/12)
3. INOGATE Program, http://www.mfa.gov.yu/ForeignInvest/Inogate_e.htm
4. Болгова И.В. (2008). Политика Европейского союза на Южном Кавказе // Кавказский сборник. Т. 5 (37). М.: НП ИД «Русская панорама», с. 338-350.
5. Казимиров В.Н. (2009). Мир Карабаху. Посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта. М.: Международные отношения, 456 с.
6. Официальный сайт программы TRACECA [сайт]. URL:<http://www.traceca.org/ru/traseka/istorija-traseka/>
7. Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между ЕС и Азербайджаном 1996 г. // Сайт Московской государственной юридической академии [сайт]. URL: [http:// eulaw. edu.ru/ documents/legislation/eea/ pca_azer.htm](http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/eea/pca_azer.htm).

DELAN-NAUR VƏ QUTLUQ-BALIQ ŞƏHƏRİ

Taleh Əliyev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

Albanşünaslıq Elmi Mərkəzinin Qafqaz Albaniyasının maddi mədəni irsinin
arxeoloji tədqiqi sektorunun müdiri

Summary

Archaeological research of the medieval cities of Azerbaijan is one of the actual issues of Azerbaijani archaeology. In the Middle Ages, cities existed mainly along trade routes, near water sources, and in favorable geographical locations. Depending on their size and function, cities ranged from large centers, administrative provincial centers, ordinary urban areas, commercial cities, and small towns. Some cities were formed as a result of the growth of previous settlements, some were built on the ruins of ancient cities, and some were either relocated or completely new urban settlements were built based on their location. Some cities were built in Azerbaijan during the Hulakuid state. However, in our opinion, those cities were not built all at once, they were built on the ruins of previous settlements and cities. Gutluq-Balyq city was one of the newly established cities mentioned in the source. As a result of reconciling the

results of archaeological research with the location, localization and description of the area in written sources, it was possible to say a number of new ideas.

Key words: Gutlug-Balyq, Delan-Naur, Hulakids, archaeology, Zardob

Резюме

Археологические исследования средневековых городов Азербайджана являются одним из актуальных вопросов Азербайджанской археологии. В средние века города существовали в основном вдоль торговых путей, у источников воды и в выгодных географических положениях. В зависимости от своего размера и функций города варьировались от крупных центров, административных провинциальных центров, обычных городских районов, торговых городов и малых городов. Некоторые города образовались в результате роста предшествующих поселений, некоторые были построены на руинах древних городов, а некоторые были либо переселены, либо на их месте были построены совершенно новые городские поселения. Некоторые города были построены в Азербайджане во времена государства Хулакуидов. Однако, на наш взгляд, эти города строились не сразу, а на развалинах прежних поселений и городов. Город Гутлук-Балык был одним из новообразованных городов, упомянутых в источнике. В результате сверки результатов археологических исследований с местонахождением, локализацией и описанием местности в письменных источниках удалось высказать ряд новых идей.

Ключевые слова: Гутлук-Балык, Делан-Наур, Хулакиды, археология, Зардоб

Azərbaycan ərazisi Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin hakimiyyəti zamanında müxtəlif türk tayfalarının məskunlaşması, yeni yaşayış məskənlərinin salınması və onların formalaşması ilə diqqəti cəlb edir. Hülakü hökmdarlarının göstərişi ilə salınan şəhərlər sırasında Mahmudabad, Guştasbi, Qutluq-Balıq kimi şəhər yerlərinin adlarını çəkə bilərik. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Mahmudabad şəhərinin qalıqları Salyan rayonu ərazisində yerləşən Qırxçıraq yaşayış yeri, Guştasbi şəhərinin qalıqları isə Bəndovan yaşayış yeri ilə əlaqələndirilmişdir. Tərəfimizdən aparılmış tarixi-arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində Qutluq-Balıq şəhər yerinin də izlərinin lokalizasiyası baxımından ilkin fikirlər söyləmək mümkün olmuşdur.

2013-cü ildə Otmanoba kəndi yaxınlığında Gur-gur yaşayış yeri qeydə alınmışdır (Əliyev, 2013). Qeyd edək ki, Otmanoba kəndinin adının mənbələrdən məlum olan Hülakülər dövrü feodal malikanəsi olma ehtimalı da var. Fəzlullah Rəşidəddinin yazdıqlarına əsasən Çingiz xanın nəslindən hesab olunan şahzadə Otmanın adının toponimdə öz əksini tapması təsadüfi deyil. (Əliyev, 2018; Rəşidəddin, 2011). Gur-gur yaşayış yerindən tapılan və üzərində dəvə təsviri olan saxsı nümunəsi maraqlı doğurur. Ərazi Əlvənd kəndinin 3 km-də yerləşir.

Dalan-Naur orta əsr monqol dilində “Yetmiş göl” anlamını verir. Sözü gedən hidronim və ya toponim Kürün şimalında yerləşirdi. Bu ərazinin Kür çayı yaxınlığında yerləşən axmaz göllərin əhatə etdiyi bir məkan olduğu şübhəsizdir. Axmazların sayının çox olması səbəbi ilə bu ərazisə Hülakü feodalları Delan-Naur deyirdilər. Sözü gedən ərazi Zərdab-Kürdəmir-Hacıqabul istiqamətində Kürün sol sahili torpaqları idi. Lakin mənbələrdə məhz həmin dövrdə Dəşti-Girdiman termininin də olması Girdimançayın aşağı axarı olan Kürdəmir ərazisininin Girdiman çölü kimi bilinməsini göstərir. Ağsu çayı və oradan şərqə doğru Hacıqabul istiqamətində həmin ərazisininin Girdiman çölü adlanması mümkün idi. Oradan qərbdə yerləşən Kürqırağı düzənlikləri isə Dalan-Naur adlanırdı. Çünki həmin dövrdə Dəşti-Girdimandan şərqə doğru ərazilər Guştasbi adı ilə məlumdur. Beləliklə hazırda Şirvan və Cənub-Şərqi Şirvan düzü kimi tanınan düzənliklər Hülakülər dövründə qərbdən şərqə doğru Dalan-Naur – Dəşti-Girdiman – Guştasbi kimi qeyd olunurdu. Bu da təsadüfi deyildi. Gürcü mənbələrində Albaniyanın bir hissəsi kimi Movakan, ərəb mənbələrində Muğanıyyə (Muğanla qarışdırılmamalı) adlanan ərazi ilk orta əsrlərdə mənbələrdə müvafiq olaraq Xaqats-Dəşt (Böyük çöl), Xecar (Əcəri), Dəşti-Bazkan (Bazqan çölü) kimi qeyd olunurdu (Əliyev, 2014). Mənbələrdə Elxanilər dövründə 1298-ci ildə qiyam edən Taycuoğullarının Qara-Küdrü sahilində ələ keçirilərək Dalan-Naurda edam olunması haqqında məlumat var (Əlizadə, 1956). Abaqa xanın 1266-cı ildə Qızıl Ordanın hücumunun qarşısını almaq üçün Dalan-Naurdan Dəşti-Girdimana qədər xəndək və müdafiə divarının tikdirməsi qeyd olunur. “Sibəh” və ya “sibə” kimi yazılan müdafiə qurğusu məhz sözü gedən ərazidə mövcud olmuşdur (Əlizadə, 1956). 28 mart 1294-cü ildə (hicri 28 rabiül-əxir 693-cü il) Keyxatu xanın Dalan-Naur adlı yerdə Qızıl Orda elçilərini qəbul etdiyi bildirilir (Əlizadə, 1956; Piriye, 1978).

Yuxarıda göründüyü kimi Dalan-Naur Qara-Küdrü ilə yaxın bir ərazidir. Küdrü ərazilər yarımsəhra səciyyəli olduğundan Şirvan düzündə bu cür ərazilər təbii idi. Küdrü-Şirvan fiziki-coğrafi rayonu, bildiyimiz kimi, Şirvan düzünün şimal hissəsini əhatə edir. Lakin Hülakülər dövründə Qara-

Küdrü hidronim kimi verilib. Fikrimizcə, Türyançayın sol hissəsindən ayrılaraq indiki Zərdab rayon mərkəzini keçib Kürə tökülən Qarasu çayı Elxanilər dövründə Qara-Küdrü adlanırdı. Qarasu çayı məhz Küdrü-Şirvanın mərkəzindən keçərək Kürə tökülür. Onun cənub hissəsi, yəni mənsəbi isə Delan-Naur adlanan əraziyə uyğun gəlir. Məhz Zərdab rayonu ərazisində (Qarasusbasar mahalı) xeyli sayda axmazların mövcud olması orta əsrlərdə həmin ərazilərin belə adlandırılmasına səbəb olub.

XIV əsrin Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri «Tarix-e Şeyx Üveys» əsərində monqol hökmdarları Hülakülərin tarixindən bəhs edərək yazır ki, Abaqa xanın hakimiyyəti dövründə (1265-1282) Hülakülər dövləti lazımi qədər möhkəm idilər. 1266-cı ildə “Abaqa xan buyurdu ki, Kür çayı sahilindən və Delan Naurdan Gərdmun səhrasına kimi ərazini şahzadələrdən Səmağar, Menku-Temur və Ulçay xatun tutsunlar. Bu yer onların qışlaq yurdu oldu...” (Əliyev, 2018).

Mənbələrdə qeyd olunduğu kimi Elxanilərdən Keyxatu xan 1293-cü ildə Kür çayı sahilində Qutluq-Balıq adlı şəhər inşa etməyə başlamışdı (Abasov, 2010). Şəhər tikilərkən xanın özünün Delan Naurda (Yetmiş göl – T.Ə.) olduğuna əsasən, şəhərin Kürün şimal sahilində, Türyançaydan şərqdə, qeyd edilən göllərin yerləşdiyi ərazi ilə Girdimançay arasında olduğu anlaşılar (Əliyev, 2018).

Fikrimizcə, Qutluq Balıq şəhəri Zərdab rayonunun Əlvənd kəndi yaxınlığında yerləşən Gur-gur yaşayış yeri və ya Dəkkəoba kəndi yaxınlığında yerləşən məntəqədir. Çünki Qutluq-Balıq klassik türkdə “Böyük şəhər” mənasını daşıyırdı. Dəkkəoba toponiminin də “İri oba” və ya “Böyük yurd” anlamını ifadə etdiyini düşünürük. Əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət olan həmin məntəqə XIV-XV əsrlərdə Zərdab və Əlvənd adları ilə əvəz olunur. XV-XVI əsrlərdə isə Lələ-Əhmədli obasının əhalisi də Zərdabın əsas hissəsinə yayılaraq yeni məskənlər salır.

Ədəbiyyat

1. Abasov A.X., Abasov E.A., Hüseynova E.N. (2010). İslam memarlığı və inşaat. Bakı, 84 s.
2. Əliyev T.V. (2013). Zərdab rayonuna ezamiyyətin nəticələri haqqında hesabat. Bakı, AMEA AEİEAF, № h – 555, 4 s.
3. Əliyev T.V. (2014). Zərdabın tarixi-siyasi coğrafiyası // Tarix və onun problemləri. Bakı, № 1, s. 307-314.
4. Əliyev T.V. (2018). Zərdab orta əsrlərdə. Bakı: Elm və təhsil, 144 s.
5. Piriye V.Z. (1978). Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360), Bakı, Elm, 141 s.
6. Али-заде А.А. (1956). Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку, 421 с.
7. Фазлуллах Рашид-ад-дин Джамии-ат-таварих. (2011). Баку: Нагыл Еви, 540 с.

KİPR PROBLEMİ VƏ 1974-CÜ İL CENEVRƏ KONFRANSLARI

Səbinə Əliyeva

BSU-nin Diplomatiya və xarici siyasət kafedrasının baş müəllimi

Summary

The thesis analyzes the situation in Cyprus in the late 1960s - the first half of the 1970s. The results and decisions of the 1974 Geneva Conferences are considered. Particular attention is paid to the analysis of the contradictory positions of the participating countries of the conference. The thesis describes the relationship in the Turkey-England-Greece triangle against the background of the Turkish invasion of Cyprus in 1974. The main goal of Turkey at the talks was to prevent instability, establish peace and security in the region and protect the Turkish community of Cyprus from pressure and attacks by Greek Cypriots, and at the next stage - to discuss the management system that will be created in Cyprus. The more moderate and peace-oriented position of Greece at the First Geneva Conference was replaced by tough, provocative behavior towards Turkey on a par with the British government at the second stage of negotiations. The rejection by Greece and the United Kingdom of the proposals put forward by Turkey led to the second Turkish military movement to the island.

Key words: Cyprus problem, Turkey, Greece, Great Britain, Geneva Conferences.

Резюме

В тезисе осуществлен анализ ситуации, сложившейся на Кипре в конце 1960-х – первой половине 1970-х годов. Рассматриваются итоги и решения Женевских конференции 1974 года. Особое внимание уделяется анализу противоречивых позиций стран-участников конференции. В тезисе дана характеристика взаимоотношений в треугольнике Турция – Англия – Греция на фоне турецкого вторжения на Кипр в 1974 году. Главной целью Турции на переговорах было предотвращение нестабильности, установление мира и безопасности в регионе и защита турецкой общины Кипра от давления и нападения греков-киприотов, а на следующем этапе-обсуждение системы управления, которая будет создана на Кипре. Более умеренная и ориентированная на мир позиция Греции на I Женевской конференции была заменена жестким, провокационным поведением по отношению к Турции наравне с британским правительством на втором этапе переговоров. отклонение Грецией и Соединенным Королевством предложений, выдвинутых Турцией, обусловила второе военное движение Турции на остров.

Ключевые слова: кипрская проблема, Турция, Греция, Великобритания, Женевские конференции.

Kipr probleminin həlli istiqamətində 1964-cü ildə BMT-nin vasitəçiliyi ilə danışıqlar prosesi başladı. Bununla da Kipr problemi icmalararası münaqişədən çıxıb beynəlxalq problemə çevrildi. BMT problemin həllində vasitəçilik missiyasını üzərinə götürdükdən sonra baş katiblər məsələnin həlli istiqamətində müxtəlif sülh planları işləyib hazırlamışdılar. Lakin bu planların müxtəlif səbəblərdən gerçəkləşməməsi və adada icmalararası gərginliyin artması və nəticədə kiprli türk icmasına qarşı təzyiq və şiddətlərin artması Türkiyə hökumətinin 20 iyul 1974-cü ildə Kiprə hərbi müdaxilə etməsinə şərtləndirdi. Türkiyənin Kiprə ilk hərbi müdaxiləsinin gerçəkləşməsindən sonra zəmanətçi dövlətlər - İngiltərə, Yunanıstan və Türkiyə xarici işlər nazirləri səviyyəsində 25 iyulda Cenevrədə danışıqlara başladılar. Danışıqlarda həmçinin müşahidəçi qismində ABŞ, Sovet İttifaqı və BMT də iştirak edirdi. Xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçirilən I Cenevrə konfransında Türkiyəni Turan Günəş, Yunanıstanı Yarqo Mavros, İngiltərəni isə Leonard Ceyms Kallaqan təmsil edirdi. Kiprin yunan icması Q.Klerides, türk icması isə R.Denktaş tərəfindən təmsil olunurdu. Danışıqlar BMT-nin 20 iyul 1974-cü il tarixli 353 sayılı qətnaməsi çərçivəsində həyata keçirilirdi. Bu qətnamədə BMT-nin 1964-cü il qətnaməsinin müddəaları əsas götürülərək adada mövcud olan xarici hərbi heyətin, eyni zamanda Kipr Respublikasının prezidenti Makariosun 2 iyul 1974-cü il tarixli məktubunda tələb etdiyi heyətin, yalnız beynəlxalq sazişlərə müvafiq olaraq adada mövcud olan heyət istisna olmaqla dərhal çıxarılması təklif edilirdi. Eyni zamanda Yunanıstan, Türkiyə və Böyük Britaniyanın Kiprdə sülhü və konstitusyon hökuməti bərpa etmək məqsədilə gecikmədən danışıqlara başlaması və zəruri qərarın qəbul edilməsi, bu barədə Baş katibi məlumatlandırması, bütün tərəflərə BMT-nin Silahlı Qüvvələri ilə tam əməkdaşlıq etməsi, məsələnin daim nəzarət altında saxlanılması tövsiyə edilirdi (8).

30 iyul tarixinədək davam etmiş I Cenevrə Konfransının əsas gündəliyi adada təhlükəsizliyin təmin edilməsi və hərbi vəziyyət idi. Bu konfrans Türkiyənin Kiprə ilk hərbi müdaxiləsi nəticəsində bölgədə əldə etdiyi hərbi uğurundan sonra problemin diplomatik yolla tənzimlənməsi istiqamətində atılan ilk addım oldu. Danışıqlarda türk tərəfi Kipr Respublikasında faktiki olaraq “türk və yunan olmaqla 2 muxtar idarəçiliyin mövcud olması”nı birgə müzakirədə təkid etmiş və hətta qəbul da etdirə bilmişdir. Bu ifadələr türk tərəfinin federativ həll variantına yönəldiyinin, eyni zamanda federativ dövlətin iki icma əsasında deyil, iki idarəçilik əsasında qurulmasının tərəfdarı olduğunun göstəricisi idi. Türkiyə silahlı qüvvələrinin adada mövcudluğundan narahat olan yunanlar isə bu istiqamətdə tədbirlər görülməsini tələb edirdi. Lakin Türkiyənin məsələ ilə bağlı mövqeyi adada təhlükəsizlik təmin edilmədən silahlı qüvvələrini Kiprdən çıxarmayacağı istiqamətində idi. Adada qazandığı hərbi uğuru Türkiyə eyni zamanda danışıqlar masasında da davam etdirməyə çalışırdı.

Beləliklə, I Cenevrədə danışıqlarının nəticəsində 30 iyulda 3 dövlətin nazirləri Cenevrə Bəyannaməsini imzaladılar (1). Tərəflərin əldə etdiyi razılaşmaya görə, kiprli yunan silahlı qüvvələrinin mühasirəsi altında olan Kipr türk anklavları boşaldılacaq, əsir düşən əsgər və dinc əhali qarşılıqlı olaraq geri qaytarılacaq, BMT TŞ-nin 353 sayılı qətnaməsinə əsasən, bölgədə sülhün, Kiprdə də konstitusiyalı hökumətin qurulması üçün müzakirələr aparılacaqdı. Eyni zamanda 8 avqust tarixində zəmanətçi dövlətlərlə yanaşı iki icmanın nümayəndələrinin də iştirak edəcəyi danışıqların başlayacağı qeyd edilirdi. Bu danışıqlarda gündəlikdə olan məsələlərə konstitusiyalı nizamın bərpa edilməsi və vitse-prezidentin 1960-cı il Konstitusiyası çərçivəsində vəzifəsinə geri qayıtması məsələləri daxil edildi. Lakin yunanlar I Cenevrə konfransında qəbul edilmiş razılaşmanın şərtlərinə riayət etmədilər

və nəticədə adadakı qarışıq vəziyyət daha da mürəkkəb hal aldı. R.Denktaş yaranmış vəziyyəti belə qiymətləndirirdi: “Adada atəşkəsə riayət etməyənlər türklər deyil, yunanlardır. Əgər qarşı tərəf Cenevrə Müqaviləsini pozmaq üçün səbəb axtarırsa, səbəb çoxdur” (Denktaş, 1999). Konfransın Türkiyə üçün bir sıra müsbət tərəfləri oldu. Belə ki, ilk növbədə Türkiyənin zamanətçi dövlət statusu rəsmi və hüquqi cəhətdən təsdiqləndi. Türkiyənin adadakı silahlı birləşmələrinə və türk icmasına hər bir təchizatla təmin etməsinə razılıq verildi. Adadakı türk hərbi birliklərinin zəruri hallarda və tədricən geri çağırılması, kiprli yunan icmasının qoşunlarının türklər yaşayan bölgələrdən çıxarılması qəbul edilmişdir. Beləliklə, I Cenevrə konfransı ilə Türkiyənin Kipr məsələsində qərarlı mövqeyi beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırıldı və qəbul edilmiş Cenevrə sazişi ilə Kiprin yeni statusunun təməli razılaşdırıldı.

8 avqust 1974-cü ildə başlayan II Cenevrə danışıqlarında türk tərəfi coğrafi təməl prinsipinə söykənən federativ həll variantını ehtiva edən 2 təklif irəli sürdü. R.Denktaşın Kleridese təqdim etdiyi təklifə görə, Kiprin türk idarəçiliyində 34% torpaq qalmalı, iki icmalı, iki xalqlı federativ bir dövlət qurulmalı idi. Digər həll variantı Türkiyə xarici işlər naziri Turan Günəşin adı ilə bağlı olan Günəş Planı idi. Henri Kissincerin türklərə təklif etdiyi çoxkantonlu federasiya ideyasını özündə ehtiva edən bu plan adanın ümumi ərazisi 34% olacaq 6 kantonlu (1-i böyük, digər 5-i isə kiçik) muxtar Kipr Türk bölgəsinə və 2 kantonlu muxtar Kipr Yunan bölgəsinə bölünməsinə nəzərdə tuturdu (Kızılyürek, 2009). Kiprin yunan icmasının lideri Q.Klerides 13 avqust 1974-cü ildə R.Denktaşla “Kipr Planı”nı təqdim etmişdir. Plana əsasən Kiprin konstitusiya quruluşu müstəqil, suveren unitar Respublika daxilində yunan və türk icmalarının birlikdə yaşamalarına əsaslanan iki icmalılıq xüsusiyyətini qoruyacaqdı. Hər iki icmanın azad iradəsi və fəal əməkdaşlığı ilə konstitusiyalı quruluş yənidən nəzərdən keçiriləcək, hər iki tərəfin müdafiəsi təmin ediləcəkdir. Mərkəzi hökumət prezident idarəçiliyinə əsaslanacaqdı. Yunan və türk icma idarəçilikləri öz səlahiyyət və vəzifələrini yunanlardan və ya türklərdən ibarət kəndlərdə və bələdiyyələrdə istifa edəcəkdilər. İcmaların idarəedilməsi üçün qeyd edilən kəndlər və ya bələdiyyələr icma idarəçilikləri tərəfindən qruplandırılmalı bilər. Eyni məqsədlə qarışıq kəndlərdə hansı icma çoxluq təşkil edirsə, o kəndlər həmin icmanın idarəçiliyi altına girəcəkdilər. İcmaların qanunvericilik səlahiyyəti Nümayəndələr Məclisində olacaq və qanun qəbul edilməsi üçün ayrı-ayrı toplanan yunan və türk təmsilçilərinə veriləcəkdilər (İsmail, 1992).

II Cenevrə Konfransı 13 avqustda heç bir nəticə vermədən dağıldı və 14 avqustda Türkiyənin adaya ikinci müdaxiləsi baş tutdu. H.Kissincerin təklifi yunanlar tərəfindən qəbul edilməsə də, İngiltərənin xarici işlər naziri L.C.Kallaqan (1976-1979) keçirtirdi mətbuat konfransında danışıqların baş tutmamasında Türkiyəni ittiham edirdi (Denktaş, 2004). II Cenevrə Konfransında Türkiyə Kipr məsələsinin tərəflər arasında qəti surətdə həll edilməsini hədəfləyərək iştirak etmişdir. Lakin danışıqlarda gözlənilən qarşılıqlı razılaşma əldə edilməmişdir. II Cenevrə Konfransının heç bir nəticə əldə edilmədən bitməsi I Cenevrə konfransında qəbul edilmiş bəyanatın da əhəmiyyətini itirməsinə səbəb oldu. I Cenevrə konfransında Yunanıstanın göstərdiyi daha mülayim və sülh yönümlü mövqeyi danışıqların II mərhələsində Britaniya hökuməti ilə bərabər Türkiyəyə münasibətdə sərt, təhrik edici davranışlarla əvəz edilmişdir (İpekçi, 1974). Yunanıstan adadan hərbiçilərini çıxartması üçün Türkiyəyə təzyiq göstərsə də, Britaniyanın adadakı silahlı qüvvələrini artırmasına heç bir etirazını bildirməmiş, hətta onunla ortaq mövqe nümayiş etdirib Türkiyə hökumətini işğalçı adlandırmışdır. Rəsmi Afina Cenevrədə imzalanan atəşkəsin müddəalarını heçə sayıb II konfransda Türkiyənin irəli sürdüyü təklifləri də rədd edərək diqqət yayındırma taktikasından istifadə etmişdir (Güneş, 2012).

Beləliklə, ilk növbədə, adada sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olması və ondan sonra silahlı qüvvələrini geri çağırmaq, növbəti mərhələdə isə Kiprdə qurulacaq idarəçilik sistemini müzakirə etmək Türkiyənin danışıqlarda əsas hədəfi idi. Türkiyə coğrafi federasiyanın ən uyğun model olduğunu irəli sürürdü. Lakin Türkiyənin hüquq bərabərliyi prinsipindən çıxış edərək irəli sürdüyü bu təkliflərin Yunanıstan və Birləşmiş Krallıq tərəfindən rədd edilməməsi türk heyətinin danışıqlardan çəkilməsinə səbəb oldu. Diplomatik yolla müsbət nəticə əldə edə bilməməsi Türkiyənin adaya II hərbi müdaxiləsini şərtləndirdi.

Ədəbiyyat

1. Cenevrə Bəyannaməsi, UN Documents S/11398, 30 July 1974// <https://www.securitycouncilreport.org>
2. Denктаş Rauf. (2004). Kıbrıs Girit Olmasın. İstanbul: Remzi Kitabevi.
3. Denктаş Rauf. (1999). Rauf Denктаşın Hatıraları, 1973-74. İstanbul: Boğaziçi yayınları.
4. Güneş Şahin. (2012). Kıbrıs Barış Harekatı ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Sürecinde Türk Kamuoyunu. Doktora Tezi. Ankara-, s.s. 430
5. İpekçi Abdi. Tarih Tekerrür ediyor, İngilizler ders almıyor (12.08.1974) // Milliyyet gazetesi, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1974/08/12>
6. İsmail Sabahattin. (1992). 100 soruda Kıbrıs Sorunu, Lefkoşa, s. 249.
7. Kızılyürek N. (2009). Daha önceleri neredeydiniz? Düünden bugüne Kıbrıs müzakereleri. İstanbul: Birikim yayınları.
8. Resolution 353 (1974) of 20 july 1974 // <https://www.securitycouncilreport.org>

MÜASİR AZƏRBAYCAN GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN BANİSİ

Nihat İsmayılzadə

Bakı Slavyan Universitetinin

Beynəlxalq Əməkdaşlıq şöbəsinin aparıcı mütəxəssisi

Summary

The article talks about the Great Leader Heydar Aliyev's incomparable role in the formation of modern Azerbaijani youth, his unique services in raising high-level personnel of the young generation and educating them in a patriotic spirit. As a result of Heydar Aliyev's wise policy, hundreds of new educational institutions, youth centers and military schools were opened during the period when he led the republic in 1969-1982. Thanks to the personal initiative and concern of the Great Leader, who paid special attention to the formation of Azerbaijani youth as educated, highly qualified personnel, the network of higher and secondary specialized education of the republic was expanded in accordance with the rapid and multifaceted development of the economy in those years. From the first days of his returning as the leader of independent Azerbaijan, the Great Leader defined youth policy as one of the priority directions of the state, signed many decrees and orders in this direction, and created a rich foundation for the development of the independent Republic of Azerbaijan. The youth policy, which was founded by the Great Leader Heydar Aliyev, is successfully continued by President İlham Aliyev. As a result of this successful policy, in the 44-day war, the youth of Azerbaijan won victory by demonstrating high patriotism both on the battlefield and in the information war.

Key words: *the Great Leader, youth, education, patriotic, independence, development*

Резюме

В статье говорится о неопенимой роли великого лидера Гейдара Алиева в формировании современной азербайджанской молодежи, его неопенимых заслугах в воспитании высококлассных кадров молодого поколения и воспитании их в патриотическом духе. В результате мудрой политической деятельности Гейдара Алиева в период его руководства республикой в 1969-1982 годах были открыты сотни новых учебных заведений, молодежных центров, военно-учебных заведений. Благодаря личной инициативе и заботе Великого Лидера, уделявшего особое внимание формированию азербайджанской молодежи как образованных, высококвалифицированных кадров, сеть высшего и среднего специального образования республики была расширена в соответствии со стремительным и многогранным развитием. экономики в те годы. С первых дней своего возвращения к власти в качестве лидера независимого Азербайджана Великий лидер определил молодежную политику как одно из приоритетных направлений государства, подписал множество указов и распоряжений в этом направлении, создал богатую основу для развития независимая Азербайджанская Республика. Молодежная политика, заложенная Великим Лидером Гейдаром Алиевым, успешно продолжается Президентом Ильхамом Алиевым. В результате этой успешной политики в 44-дневной войне молодежь Азербайджана одержала победу, проявив высокий патриотизм как на поле боя, так и в информационной войне.

Ключевые слова: *Великий Вождь, молодежь, образование, патриотизм, независимость, развитие.*

Ölkənin hərtərəfli uğurlu inkişafı və gələcəyi Vətənə sevgi ruhunda tərbiyə olunmuş, geniş dünya görüşünə və yüksək mənəvi tərbiyəyə malik gənclərdən aslıdır. Məhz Azərbaycanın inkişafının sağlam düşüncəli gənclərlə mümkün olduğunu bilən Ulu Öndər Heydər Əliyev uğurlu gənclər siyasətinin aparılmasını, sağlam düşüncəli yeni nəslin yetişdirilməsini dövlət və cəmiyyətin mühüm vəzifəsi hesab etmiş və bu istiqamətdə mühim addımlar ataraq müasir Azərbaycan Respublikasının

gənclər siyasətinin əsasını qoymuşdur. Gənclərin vətənpərvər ruhda böyüməsi və cəmiyyətin əsas problemlərinin həllində aparıcı qüvvəyə çevrilməsi üçün onların təhsilinin önəmi danılmazdır. Lakin, istər çar Rusiyası, istərsə də SSRİ hakimiyyəti dövründə imperiyanın təhsil sahəsində yeritdiyi siyasət müstəmləkə dövlətlərində ayrı-seçkiliyi özündə büruzə verirdi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti qurularkən əsas problemlərdən biri kədr çatışmazlığı idi. Məhz bunun üçün AXC-nin ilk tədbirlərindən biri yüzə yaxın tələbəni təhsil almaq üçün xarici universitetlərə göndərmək oldu.

Ulu Öndər yenidən belə problemlərin yaşanmaması üçün uzaqgörən siyasət yeritmişdir. Onun 1969-1982-ci illərdə respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrlərdə yüzlərlə yeni tədris ocaqları, gənclik mərkəzləri, hərbi məktəblər açılmışdır. Bu dövrdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın əldə etdiyi ən mühüm nailiyyətlərdən biri də xalqın uzaq gələcəyini nəzərdə tutan güclü kədr potensialının, o cümlədən nadir ixtisaslar üzrə mütəxəssislər ordusunun yetişdirilməsi idi. Həmin illərdə iqtisadiyyatın sürətli və çoxşaxəli inkişafına uyğun olaraq respublikanın ali və orta ixtisas təhsili şəbəkəsi genişləndirildi. Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qayğısı sayəsində SSRİ-nin 170 nüfuzlu ali məktəblərinə 3500 azərbaycanlı gənc təhsil almağa göndərilmiş, həmin gənclərin yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi hazırlanmasına imkan və şərait yaradılmışdır (Mahmudov, 2002).

Heydər Əliyevin gərgin əməyi və qayğısı nəticəsində 1970-ci illərdə və 1980-ci illərin əvvəllərində ümumtəhsil məktəblərinin tədris-maddi bazası və kadrlarla təminatı daha da möhkəmləndirilmiş, Ulu Öndərin imzaladığı “ümumtəhsil məktəblərinin şagirdlərinin dərsliklərdən pulsuz istifadə etməsinə keçmək haqqında” qərarı 1978-ci ildən həyata keçirilmişdir. “1979-cu ildə orta ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsi 1965-ci illə müqayisədə 3 dəfədən çox artaraq 765-dən 2117-yə yüksəlmiş, bu illərdə həmçinin 1145 ibtidai məktəb orta məktəbə çevrilmişdir. Kənd yerlərində bu illərdə məktəb tikintisi intensiv xarakter almış, internat məktəblərinin şəbəkəsi genişləndirilərək 1979-cu ildə onların sayı 22-yə çatdırılmışdır. Şagirdlərin ümumi orta təhsili vaxtında başavurma göstəriciləri 1969-cu ildəki 73,3 faizdən 1979-cu ildə 89,6 faizə çatdırılmışdır”(5). Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında o dövrün gəncləri partiyanın iqtisadi siyasətini daha artıq əzmlə, qətiyyətlə həyata keçirmiş, daha yaxşı nəticələrə nail olmuşdurlar. Bunun yolu ən əvvəl idarəetmənin səviyyəsini yüksəltməkdən, təsərrüfat mexanizmini yaxşılaşdırmaqdan, iş üsulunu və metodunu təkmilləşdirməkdən, yüksək tələbkərlilik, mütəşəkkillik, iş yaradıcı münasibət şəraiti yaratmaqdan keçirdi (5). Bu uğurlu siyasətin nəticəsi olaraq Azərbaycan gəncləri yüksək səviyyədə müxtəlif ixtisaslara yiyələnmiş və ölkənin rifahı üçün savadlı kədr kimi vətənə xidmət göstərməyə başlamışlar. Həmin gənclərin böyük bir qismi bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğunda yaxından iştirak edir, iqtisadiyyatımızın, səhiyyəmizin, mədəniyyətimizin inkişafında əvəzsiz xidmət göstərirlər. Gənclər siyasətinin təşkilatçısı olan Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Sovetinin birinci müavini olduğu dövrdə gənclərin yanında olmuş, onların partiya işlərində irəli çəkilməsinin tərəfdarı olmuşdur. 1985-ci ilin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən “Beynəlxalq Gənclər ili” elan olunması ilə əlaqədar həmin il SSRİ-də Beynəlxalq Gənclər Gününün keçirilməsi üçün Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Komissiyanın yaradılması da onun uğurlu gənclər siyasətinin davamı idi. 1986-cı il yanvarın 31-də Heydər Əliyev Beynəlxalq Gənclər ilinin keçirilməsi üzrə Komissiyanın yekun iclasında görülən işlərdən danışarkən uğurlu gənclər siyasətinin həyata keçirdiyi məlum olmuşdur. Qısa müddət ərzində yüzlərlə ümumtəhsil məktəbi, texniki-peşə məktəbi, məktəbəqədər müəssisə, 2 yeni ali məktəb açılmışdır. Sosial proqramı həyata keçirən Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin yeni evlənənlərə mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması və təsərrüfat təminatı üçün kreditlər verilməsini, uşaqlara görə əlavə ödənişləri, həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçuların uşaqlarına verilən müavinətlərin məbləğinin artırılması və s. nəzərdə tutan qərarlar qəbul edilmişdir. Minlərlə gənc oğlan və qız təsərrüfat, partiya və sovet işlərində irəli çəkilməmişdir (Axundova, 2020). Gənc nəslin ictimai və dövlət işlərində fəaliyyətini yüksəltmək, bəşəriyyətin qarşısında duran sosial, iqtisadi, mədəni və ekoloji məsələlərin həllində gəncliyin töhfəsini artırmaq istiqamətində Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti gənclərin Ulu Öndərin ətrafında sıx birləşməsinə zəmin yaratmışdır. Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra da gənclər siyasi-iqtisadi sahədə mühim yer tuturdu. Müstəqillik dövrünün ilk illərində çox sayda gənclər təşkilatları yaransa da, hakimiyyətdə olan hərəc-mərclik şəraitində onların əksəriyyətində siyasiləşmə meylləri özünü göstərirdi. Hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən etibarən Ulu Öndər gənclər siyasətini dövlətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmiş, bu yöndə bir çox fərman və sərəncamlar imzalayaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişafı istiqamətində

zəngin təməl yaratmışdır. Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanına, eləcə də müstəqil respublikamıza rəhbərlik etdiyi illərdə həyata keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycan gənclərinin öz potensialını həyata keçirmələri üçün münbit şərait yaradılmış, onların yüksək səviyyədə ixtisaslara yiyələnməsinə və yüksək hazırlıqlı kadrlar kimi hakimiyyətdə irəli çəkilməsində dəstək olmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanın rəhbəri kimi gördüyü ilk tədbirlərdən biri gənclərlə 22 sentyabr 1993-cü ildə baş tutmuş görüşü olmuşdur. “Hər bir xalqın, hər bir millətin, hər bir ölkənin gəncləri onun həm bu günüdür, həm də sabahıdır, ümididir,”- sözlərini söyləyən Heydər Əliyev həm də ölkənin inkişafı yolunda gənclərin üzərinə böyük məsuliyyət düşdüyünü bildirirək, onların qarşısında tarixi bir vəzifə qoymuş oldu (1). Müharibə şəraitində olan bir ölkədə gənclərin vətənpərvər ruhlu böyüməsinin əhəmiyyətini vurğulayan Heydər Əliyev onların savadlı kadr kimi dövlət quruculuğunda iştirakı üçün təhsilin önəmini bəyan etmişdir. Bu istiqamətdə əsaslı tədbirlər görülmüş, 1993-cü ildən başlayaraq təhsilin inkişafına ayrılan büdcə təxsisatları artırılmışdır. Əgər 1995-ci ildə təhsilin ehtiyaclarına 17 faiz büdcə vəsaiti ayrılmışdırsa, 2001-ci ildə bu göstərici artıq 23 faizə bərabər idi. Ərazisinin 20 faizi işğal altında olan, bir milyondan artıq vətəndaşı qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətində olan bir ölkənin büdcəsinin beşdə bir hissəsinin bu sahəyə yönəlməsi gənclər siyasətinə ayrılan diqqətdən xəbər verir (Алиев, 2020). Ali təhsil müəssisələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülən əlamətdar hadisələrdən biri də M.F.Axundzadə adına Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun bazasında Bakı Slavyan Universitetinin yaradılması olmuşdur (Axundova, 2019).

Gənc nəsə diqqət və qayğının dövlətin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrildiyi şəraitdə dövlətin gənclərlə bağlı siyasətinin vahid mərkəzdən idarə olunmasına şərait yaradan Gənclər və İdman Nazirliyinin Heydər Əliyevin 1994-cü il 26 iyul tarixli fərmanla yaradılması gənclərin ümummilli maraqlar və dövlət mənafeyi ətrafında birləşmələrinə xidmət edirdi. Bu dövrdən başlayaraq dövlət gənclər siyasətinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi sahəsində bir sıra əməli işlər görüldü (5). Bu siyasətin davamı olaraq 2 fevral 1996-cı il tarixində Azərbaycan Respublikası gənclərinin ilk Forumunun keçirilməsi qərara alındı. Bu forumun keçirilməsi ilə dövlət siyasətində gənclərə diqqət, qayğı daha da artırıldı. 2002-ci il aprel 9-da parlament tərəfindən qəbul edilən “Gənclər siyasəti haqqında” Qanun bu işin məntiqi yekunu oldu. Bu qanunun əsas prinsiplərindən biri dövlət siyasəti olaraq kişi və qadınlar arasında bərabərliyə riayət olunması haqqında müddəadır (Axundova, 2019). Gənclər siyasətində idmanın inkişaf etdirilməsi, perspektivli idman kadrlarının axtarışı və idmanda kütləvililiyin artırılması mühüm yer tutur. 1996-cı ildə Azərbaycan müstəqil dövlət kimi ilk dəfə Olimpiya Oyunlarına qatılıb. Gənclərin idmana cəlb olunması üçün Olimpiya İdman Kompleksləri istifadəyə verilib. Hələ 1997-ci ildə MOK-nin prezidenti seçilən cənab İlham Əliyevin göstərişi ilə ölkədə idmanın səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün gənclərə hər cür şərait yaradıldı, dünya standartlarına uyğun müasir idman kompleksləri tikildi, onlar lazımi idman ləvazimatları ilə təmin edildi və bütün gəncləri idmana cəlb edərək onun kütləvililiyinə nail olundu (Şirinov, 2020). Məhz bu uğurlu siyasətin nəticəsi olaraq İlk Avropa Olimpiya oyunlarının Bakıda keçirilməsi əlamətdar hadisə idi.

Əsas Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan gənclərlə bağlı siyasi kurs bu gün onun ideyalarını əbədi yaşadan, gələcək nəsillərə çatdıran cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bu gün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən dövlət gənclər siyasəti Azərbaycan gəncliyinin inkişafına yönəlmiş istedadlı gənclərin müəyyən edilməsinə, inkişafına səbəb olmuşdur. Gənclərin hərtərəfli inkişafını, cəmiyyətin həyatında fəal iştirakını daha da stimullaşdırmaq məqsədi ilə Prezident İlham Əliyev 19 dekabr 2011-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondunun yaradılması barədə fərman verdi (2). Aparılan uğurlu gənclər siyasəti nəticəsində vətənpərvər ruhda yetişən Azərbaycan gəncləri 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində torpaq, Vətən sevgisinin nə qədər böyük olduğunu ortaya qoyaraq, torpaqlarımızı işğaldan azad etdi, üçrəngli bayrağımızı tarixi torpaqlarımızda yenidən qürurla dalğalandırdılar. 21-ci əsr Azərbaycan gəncliyi müstəqil dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsində, uğurlu dövlət siyasətinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyevin Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüşdə çıxışı. (22 sentyabr 1993). <https://lib.aliyevheritage.org/az/8405655.html>

2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Gənclər Fondunun Nizamnaməsi. (07.08.2018) <https://president.az/az/articles/view/27310>
3. Axundova E. (2019). Qayıdış (1990-2003). Bakı: Şərq-Qərb, 632 s.
4. Axundova E. (2020) Kreml beşilliyi (1983-1990). Bakı: Şərq-Qərb, 616 s. +48 səh. foto
5. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi. (2003). Bakı: QAPP-POLIQRAF Korporasiyası, 368 s., s. 10.
6. Şirinov H. (2020). XİLASKAR (Qəlbimin səsi). Bakı: Azərbaycan, 568 s.
7. Mahmudov Y. (2002). Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, Təhsil, 328s.
8. Ахундова Э. (2020). Алиев Г. Личность и эпоха: в 3-х тт. Т.3. Возвращение (1990-2003). Москва: Издательство «Канон+» РООИ «Реабилитация». 624 с., илл.

DİN VƏ MÜASİR CƏMİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Məmmədtağı Rzayev

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

These theses briefly deals with religious and social issues. Religion in general is valued in society at different times. One of the key factors of social development in modern times is the strengthening of religious consciousness in society. At the conceptual level, religious consciousness is a generalization of systematic concepts, judgments, principles, ideas, and concepts. Religion is said to be a place where everyone has a hand, unlike science and philosophy. When used properly for the sake of society, society can in some way move toward moral progress. He also noted that, despite the high level of science and technology, religious factors have not gone unnoticed in modern societies.

Key words: religion, morality, worldview, Buddhism, Daosism, society, science, moral values

Резюме

В этих тезисах кратко рассматриваются религиозные и социальные вопросы. Религия вообще ценится в обществе в разное время. Одним из ключевых факторов общественного развития в современное время является укрепление религиозного сознания в обществе. На концептуальном уровне религиозное сознание представляет собой обобщение систематических концепций, суждений, принципов, идей и понятий. Говорят, что религия — это место, где у каждого есть рука, в отличие от науки и философии. Когда он используется должным образом ради общества, общество может в некотором роде двигаться к моральному прогрессу. Он также отметил, что, несмотря на высокий уровень науки и техники, религиозные факторы не остались без внимания в современных обществах.

Ключевые слова: религия, мораль, мировоззрение, буддизм, даосизм, общество, наука, моральные ценности

Dünya miqyasında baş verən müxtəlif fəlsəfi tendensiyalar ictimai şüura da müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Bu isə ictimai şüurun cəmiyyətin ayrılmaz parçası kimi nəzərdən keçirməyi zəruri edir. Müasir cəmiyyətdə dini dünyagörüşü sosio-mədəni fenomen kimi həm ideoloji, həm də eksiz-tensial-psixoloji funksiyanı icra edir, o cümlədən insan-cəmiyyət və fərd-təbiət münasibətlərini birləşdirir. Əvvəllər olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də dini dünyagörüş cəmiyyətin mənəvi həyatına ciddi təsir göstərir. Dini məqam qədimliyi və gizliliyi ilə seçilir, din həm də adətən, yeniləşməyə kəskin reaksiya verir, insanın mənəvi dəyərlərinin sabit qalmasına çalışır ki, bu da sürətlə dəyişən müasir dünya reallıqları ilə dini dünyagörüş arasında mürəkkəb və ziddiyyətli münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu mənada din global məzmun kəsb edir. Bir çox hallarda siyasət, mədəniyyət və bu kimi digər ideyalar əsasən, mövcud dini ənənələrinin təsiri altında formalaşmışdır.

Dini dünyagörüşü sistemlərindən biri olaraq cəmiyyətin sabitliyini təmin edən fenomendir və cəmiyyətə təsir edən mənəvi dəyərlərin formalaşmasında, ənənələrin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır.

Din həm psixoloji, yəni tərəfdarlarının ruhi sağlamlığı cəhətdən, həm də sosioloji, yəni cəmiyyətə etdiyi təsir aspekti baxımından dəyərləndirilir. Bu kontekstdə rus alimi E.Torçinovun aşağıdakı fikirləri maraqlıdır: “Din dedikdə biz transfərdi hiss və həyəcanlara əsaslanan inanclar, təsəvvürlər, doktrinlər, ayinlər və praktikanın digər növləri haqqında təsəvvürlər kompleksini başa düşürük” [Torçinov, 1998 s.49].

Din insanları və sivilizasiyaları təkcə mənəviyyatla deyil, həm də ənənə ilə, ruhaniliklə birləşdirir. Din fəlsəfə və ya digər elmlərdən fərqli olaraq, hər kəsin əlinin çatdığı bir sahədir. O, sadə-

cə insanlıq etalonu yaratmamış, xalq kütlələrini qızıl vədlərlə aldatmamış, həm də etik təkmilləşmə prosesi olmuşdur. Bu səbəbdən də mənəvi ideal və mənəvi həyatın rolunun artdığı müasir şəraitdə dini faktor da təbii ki, kənara qoylmamalıdır. Müxtəlif dini-fəlsəfi cərəyanlar yayıldıqları areallarda cəmiyyətin sosial həyatına ciddi təsir göstərir.

Buddizmdə istirablardan xilas olmağa aparən səkkizpilləli həqiqət yolu bunlardır: düzgün görmə, düzgün niyyət, düzgün nitq, düzgün hərəkət, düzgün cəhd, düzgün yadasalma, şüuru düzgün istiqamətləndirmə və düzgün toparlanma. Bu “düzgün” hərəkətlər Nirvanaya aparır. Nirvanaya nail olmaq, insan mahiyyətinin maksimum özünü göstərməsi, aşağı aludəçilikdən azad olması deməkdir.

Caynizm həyatın bütün formaları arasında qarşılıqlı asılılığın olmasını təsdiq edir. “*Əgər siz hiss edirsiniz ki, hər bir insan düşünən varlıqdır, siz onun öz fikri olması haqqını qəbul etmiş olarsınız. Əgər siz hiss edirsiniz ki, heç nəyə və heç kimə sahib deyilsiniz, onda heç vaxt dünya ağalığı fikrinə düşməyəcəksiniz*” [Tompson, 2001, s.135].

Konfutsi cəmiyyət üçün gərəkli olan insan tərbiyə etməyi bütün nəzəri məsələlərdən üstün tutur. O deyirdi ki, humanizm insanın təbiətindədir və ona görə də humanist olmaq insan təbiətini sındırmaq deyil, onu reallaşdırmaqdır.

Daosizmdə Dao ilə harmoniyada yaşamaq zərurəti önə çəkilir. Daosizm görə, hər şeyə xeyir-xah münasibət göstərmək və rəhmdil olmaq gərəkdir. Ehtiyacı olanlara yardım etmək, başqalarının sevincini və kədərini özününkü kimi qəbul etmək, insanları çətinliklərdən qurtarmaq lazımdır. Yaxşı işlər mükafat, pis işlər cəza gətirir. Mükafat var-dövlət, inkişaf, şöhrət, uğurlar, nailiyyətlər, nəcib nəsil formasında ifadə oluna bilər. Cəza kasıbçılıq, uğursuzluq, biabırçılıq, nalayiq övladlar formasında verilir. Mükafat və cəza insanın ailəsi və nəsilinə də aid edilir. Ona görə də bir nəslin davranışı sonrakı nəsillərin taleyinə təsir edir. Fikir də hərəkət kimi nəticələr verə bilər. Əxlaqsız fikir əxlaqsız davranışa bərabərdir.

Dini təlimlər əsrlərlə insanın düzgün həyat keçirməsini tənzimləyə bilən mənəvi ehkamlar yarada bilmişdir. İnsanların birgəyaşayışını təmin etməkdə onun əhəmiyyəti ölçüyəgəlməzdir. Amma cəmiyyətin ictimai və sosial həyatında dinin rolunu həddən ziyadə şişitmək də arzuolunan deyil.

Əgər insan inanarsa ki, Allah dünyaya təsir edə bilməz, onda o, ümitsizliyə düşər və özünü köməksiz və yalnız hiss edər. Dünyada baş verənlərin hər birini Allahla bağlayanda isə məsuliyyətə, özbaşına və laqeyd tip alınır.

Hər bir böhranlı və köklü keçidlərdə insan dinə müraciət edir. Bu əsasda yeni təkamül istiqamətlərini müəyyənləşdirir və sonrakı mərhələdə fəlsəfi-elmi təhlillər üstünlük təşkil edir.

Beləliklə, din dünyanı dərk etməyin xüsusi üsulu keyfiyyəti olaraq, fəvqəltəbiiyə, inanca əsaslanan mənəvi fəaliyyət sahəsidir. Din özünə əxlaqi normaların və davranış növlərinin, mərasimlərin, sitayiş hərəkətlərinin külliyyatını və insanların təşkilatlarda birliyini ehtiva edir. Hər bir din insanda müəyyən dəyərlər formalaşdırır ki, bu da özündə requlyativ element daşıyan özünəməxsus davranış proqramı yaradılmasına yardım edir. Dinin nəzəri göstərişləri insanlara özlərini mənəvi birlik kimi dərk etməyə kömək edir. Bu insanlar ümumi dəyərlər və məqsədlər vasitəsi ilə bir-birə bağlanırlar.

Həyat dinin insanın inanc vasitəsi ilə xilasında böyük rolunun olduğunu göstərmişdir. Təbiidir ki, praktikada hər şey daha mürəkkəbdir, belə ki, bəşər tarixinin elə dövrləri olmuşdur ki, bəzi məqamlarda dini təlimlərin ayrı-ayrı müddəaları özünəməxsus izah edilməyə çalışılmış, güc tətbiq etməyə, qan tökməyə haqq qazandırılmışdır.

Müxtəlif keçməkeşlərə baxmayaraq, bütün mövcud dinlər insanın özünü təsdiqində ciddi rol oynadığı qənaətinə gəlmək mümkündür.

Tarixin heç bir dönməsində dini faktor arxa plana keçirilə bilməmişdir. Hətta Yeni Dövrədən başlayaraq Qərbdə insan zəkasının yüksəlişi prosesi belə dini dünyagörüşə, dini-mənəvi dəyərlərə kölgə sala bilmədi. Maraqlıdır ki, XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin başlanğıcında bütövlükdə bəşəriyyətin taleyi ilə bağlı global problemlərin kəskinləşməsi fonunda məhz dini-mənəvi dəyərlər yenidən aktuallaşdı və aktuallaşmaqda davam edir. Bu da dinin insan həyatının təməl şərtləri ilə sıx bağlı olduğunu və hər təhlükə yaranan zaman insanın Allaha üz tutması faktının süni olmadığını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R.Y. 2000. İslam. Bakı: İrşad, 380 s.

2. Bünyadov, Z. 1997, Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: “Azərbaycan”, 287 s.
3. Томпсон, М. 2001, Философия религии. Москва: Гранд, 382 с.
4. Торчинов Е.А., 1998, Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния. Санкт-Петербург: Центр «Петербургское Востоковедение», 302 с.

CƏNUBİ QAFQAZIN YENİ REGIONAL İNKİŞAF STRATEGİYASI

Afət İsrayılova

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

Summary

One of the important issues for Azerbaijan today is to speed up the restoration of infrastructure in the liberated areas. Now, despite all the problems, there are good opportunities for regional economic integration. A number of regional projects have already been implemented in Azerbaijan. A "construction boom" is expected in the liberated territories in the near future. In this regard, we should reconsider our forecasts regarding the development of the non-oil sector in our country. This victory won by our army will also stimulate the rapid growth of all fields. The complete release of land from occupation will have an impact on the development of the country's economy. There is a clear need for the implementation of regional projects. In this regard, it should be recognized that the restoration of Karabakh is extremely important not only for Azerbaijan, but also for the development of the region in general. Therefore, it is necessary to emphasize a number of important points. The geopolitical and historical significance of the II Karabakh War can be understood against the background of the highlighted points.

Key words: cooperation, invader, problem, restoration, infrastructure

Резюме

Одним из важных вопросов для Азербайджана сегодня является ускорение восстановления инфраструктуры на освобожденных территориях. Сейчас несмотря на все проблемы есть хорошие возможности для региональной экономической интеграции. В Азербайджане уже реализован ряд региональных проектов. В ближайшее время на освобожденных территориях ожидается «строительный бум». В связи с этим нам следует пересмотреть наши прогнозы относительно развития ненефтяного сектора в нашей стране. Эта победа, одержанная нашей армией, также будет стимулировать быстрый рост всех полей. Полное освобождение земель от оккупации окажет влияние на развитие экономики страны. Очевидна необходимость реализации региональных проектов. В связи с этим следует признать, что восстановление Карабаха чрезвычайно важно не только для Азербайджана, но и для развития региона в целом. Поэтому необходимо подчеркнуть ряд важных моментов. На фоне выделенных моментов можно понять геополитическое и историческое значение Второй карабахской войны.

Ключевые слова: сотрудничество, захватчик, проблема, восстановление, инфраструктура.

Cənubi Qafqaz regionunda “yeni regionalizm” konsepsiyasına uyğun bir əməkdaşlıq platforması yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “yeni regionalizm” Avropada bir konsepsiya olaraq yaranmış və hazırda Avropa İttifaqının müxtəlif bölgələrə siyasətində öz əksini tapmışdır. Xüsusilə “yeni regionalizm” regional əməkdaşlığın Avropa və qonşu regionlarda global əməkdaşlıq və təhlükəsizliklə tamamlayıcılığı kontekstində başa düşülür. Məsələn, Avropa İttifaqının Baltikyanı siyasəti “yeni regionalizm” konsepsiyasının prinsiplərinə əsaslanır. Eyni məntiqdən çıxış edərək Avropa İttifaqı Cənubi Qafqaza yanaşır.

Azərbaycan yalnız döyüş meydanında qalib gəlmədi. Ümumilikdə regional geosiyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni və ideoloji mənzərəni dəyişdirdi. Əslində, əsrlərboyu Cənubi Qafqazı qeyri-konstruktiv münasibətlərə cəlb edən yanaşmalar sistemini məhv etdi. Bunun əvəzinə, uzunmüddətli əməkdaşlığa yol açan və bölgə xalqları arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlərə yeni bir nəfəs verən bir mənzərə ortaya çıxdı. Eyni zamanda, Azərbaycan Türkiyə, İran və Rusiya ilə keyfiyyətə yeni münasibətlər sistemi qurmağı bacardı. Azərbaycanla əməkdaşlıqda hər üç dövlətin xüsusi maraqları vardır.

Lakin Azərbaycan olmadan Cənubi Qafqazın sosial-iqtisadi inkişafı və sabitliyi düşünülmür. Bu o deməkdir ki, tarixi rəqərsə Azərbaycan dövlətçiliyi global səviyyədə öz təsdiqini tapır və geosiyasi sistemdəki yeri daha konkretləşir. Şübhəsiz ki, bu məqam müstəqil dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [1].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin hər zaman dediyi kimi əgər Ermənistan rəhbərliyi “faşizm siyasəti”ndən əl çəkərək mehriban qonşuluq şəraitində yaşamaq istəyərlər-

sə, regionda həyata keçiriləcək iri layihələrdən bəhrələnmə biləcəklər. Ermənistan Naxçıvan dəhlizindən istifadə edərək iqtisadi blokadadan çıxma, regional nəqliyyat layihələrinə qoşula bilər və ən əsası Avrasiya İqtisadi Birliyinin (AİB) bazarlarına çıxış əldə edə bilər.

“Qarabağ Azərbaycandır!”- deyərək başladığımız haqq savaşında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyəti, iradəsi, əzmi, Ordumuzun gücü, qüdrəti sayəsində Azərbaycanın güclü dövlət olduğunu və haqlı mübarizə apardığımızı bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirdik [2].

Ədəbiyyat

1. https://yeniazərbaycan.com/SonXeber_e80457_az.html
2. <http://www.qazax-ih.gov.az/az/news/3496.html>

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞINDA “İKİ DEVLET TEK MİLLETİN” ENFORMASYON ZAFERİ

Doç. Dr. Hatice KOÇ

Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Uzman

Haşim KOÇ

Yükseköğretim Kurulu, Başkan Danışmanı

Öz

SSCB'nin dağılmasının ardından Ermenistan'ın ağır silahlarla saldırarak Azerbaycan topraklarını işgal etmesiyle “Dağlık Karabağ” sorunu uluslararası müzakerelerin konusu haline gelmişti. 28 yıldır süren müzakerelerde oyalama taktikini kullanan Ermenistan, 2020 yılının sonunda tekrar Azerbaycan'a saldırmış, akabinde Azerbaycan ordusunun karşı koyması ve başarılı stratejisiyle büyük bir mağlubiyete uğramıştır. İlk savaş esnasında olduğu gibi ikinci savaş sırasında da büyük bir propaganda mücadelesi veren Ermeniler, dünya basınında olayın olduğu gibi yer almasının önüne geçmek için çabalamışlardır. Ermenistan'ın bu çabası, “iki devlet tek millet” şiarıyla mücadele eden Türkiye ve Azerbaycan'ın tesis ettiği “Ortak Medya Platformu”nun çalışmalarıyla geçersiz kalmış, tüm dünya 2. Karabağ Savaşında yaşananların gerçekliğini idrak etmiştir. Türkiye ve dünyadan basın mensuplarının savaş bölgesine götürülmesi suretiyle Ermenilerin propagandası boşa çıkarılmış, gazeteciler olayları kendi çıplak gözleriyle yerinde görmüşlerdir. “İki devlet tek millet” enformasyon alanında da zafer kazanmıştır. Bildirimizde bu zaferin Türk ve dünya basınıyla sosyal medyaya yansımaları değerlendirilecektir.

Summary

After the disintegration of USSR, Armenia has invaded and conquered Azerbaijan territories which made the “Nagorno-Karabagh” issue a subject of international negotiations. Armenia implemented always “delay tactic” during the 28 years long negotiations and invaded Azerbaijan again towards the end of 2020, which was defended by the Azerbaijan army with a successful strategy ending up with a crushing defeat of Armenia. Armenians put enormous effort on the propaganda in both of the wars and struggled to inhibit the media representation of war according to the realities. This struggle of Armenia became void as a result of the attempts of “Joint-Media Platform” established by Türkiye and Azerbaijan fighting with the motto of “One Nation-Two states” so that the whole globe distinguished the reality of what happened during the Second Karabagh War. The journalists observed the incidents directly with their own eyes due to the excursion organized by this Joint Platform for the media members of Türkiye and all over the World. “One Nation-Two States” had another victory on the field of information. This paper will analyze the reflection of this victory both to the Turkish and global media, as also to social media.

Giriş

Dünya pandemi sürecinde salgınla, tedbirle ve aşıyla uğraşırken Ermenistan, Azerbaycan'da Karatepe gibi bir stratejik noktayı ele geçirerek oldu bittiye getirmeye çalışıyordu. Neden önemliydi. Çünkü Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı'na yaklaşıp oradaki stratejik noktaları alıp Batı'ya stratejik kemeri ben kontrol ediyorum mesajı vermek istedi.

1. Sahadaki Deneyimler

Karabağ Savaşı çıktığında uluslararası medyanın olaya sessiz kalması nedeniyle enformasyon engeli ile karşı karşıya kalınmıştır.

Karabağ Savaşı'nda medya ve iletişim alanında sergilenen birliktelikten doğan güç ile “Türkiye-Azerbaycan Ortak Medya Platformu” kurulmuş, Türk ve uluslararası medya mensupları sahaya götürülerek gelişmeleri yerinde görmeleri sağlanmıştır. Bu adımlar Ermenilerin ortaya attıkları çarpıtma-

ları, yalanları ve dezenformasyonu boşə çıxarmışdır və Ermenistan'ın kara propaganda ve manipölasyonlarla uluslararası hukuku hiçə sayarak yarattığı tahribat da bu sayede gözler önüne serilmişdir.

*Türkmedya Star Gazetesi Yazarı Sevil Nuriyeva İsmayilov:*¹

“Karabağ Savaşı çıktığında enformasyon engeli ve uluslararası medyanın olaya sessiz kalması bizim kendi derdimizi dile getirme şevkini ortaya çıkardı. Birinci Karabağ Savaşı'nın en acımasız dönemlerinde meslek hayatıma başladım. Oradaki çaresizliği yalnız kalışı İkinci Karabağ Savaşı ile kıyasladığımda daha iyi idrak edebiliyoruz. Yok sayılmaya ve Azərbaycan gençliğinin çektiği çileye tanık oldum. O gün de Azərbaycan halkı topraklarını kurtarma gayretindeydi, karşı koydu ama yalnızdı, tekti. İkinci Savaş ve Karabağ'ın yeniden fethi ikisi arasındaki farkı okuma fırsatı verdi. O dönemlerde uluslararası hukuk ve adalet anlayışı Azərbaycan'ın yanında değildi. Bu nedenle uluslararası platformlarda yaşananları dile getirmek kaderimizin bir parçası oldu.” İsmayilov; siyasi iradesiyle, ordusuyla, ekonomisiyle Güçlü Türkiye ile Güçlü Azərbaycan olarak iki güçlü varlığın ittifakıyla fethin gerçekleştiğini vurgulayarak bu zaferde ordunun, alimlerin, istihbaratın olduğu kadar medyanın da müstesna rolü olduğunu altını çizmiştir.

*TRT muhabiri Fatih Avanos:*²

Savaş başlamadan Tovuz'dan sürekli canlı yayınlar gerçekleştirdik. Şehitleri ekranlardan anlattık. Dışişleri Bakanımız Sayın Mevlüt Çavuşoğlu sahadan röportajında: ‘Azərbaycan nasıl bir sonuç istiyorsa biz Türkiye olarak hazırız.’ Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan da ‘Bu Ermenistan'ın çapını aşan bir saldırdır. Gereği neyse yapılır.’ demişti.

“27 Eylül sabahı askeri bir hareketlilik vardı. Top sesleri ile irkildik ve savaşın başladığını anladık. Ermeni güçler şuursuzca ateş açıyordu ve insanlar cepheden kaçüyordu. Yine 27 Eylül'de sivillerle yaptığımız bir röportaj esnasında basın mensuplarına ateş açıldı. Zulmü dünya kamuoyu ile paylaştık. TRT olarak 41 dilde 4 bin üzerinde canlı yayın, 7 bin üzerinde de sesli yayın verdik, gereken mesajlar verildi gidilmesi gereken yerlere gidildi. Halka güven vererek 44 günlük süreç geçirdik. Batı ise Ermenistan ve Erivan'da olayları takip etti. Ateş altındaydık ama batı medyası ilgi göstermedi tek taraflı gösterdi.”

*CNN Türk Muhabiri Fulya Öztürk:*³

44 günde zaferi duyurduklarını aktaran Öztürk, zaferin coşkusunu “Tarihi bir geceydi. Zafer ilan edilmişti. Sokağa çıkma yasağına rağmen insanlar sokağa çıktı ve 48 saat eve girmediler. Sokaklarda onurlu bir yürüyüş vardı. Sonrasında her yerde marşların sesi geliyordu.” şeklinde aktarmıştır.

“Azərbaycan hayatımda en zorlandığım yerdi, katliamları görüp bunları ekranda anlatmak çok zordu. Batı medyasında ise hiçbir haber göremiyorduk. Türk medyası olarak var gücümüzle gerçekleri aktarmaya çalıştık. T.C. İletişim Başkanlığı tarafından sağlanan ulaşım, harita, bilgi vb. Yönlendirmeler ve bilgi akışı ile çalışmalarımız daha fazla ses getirdi.” demiştir.

*İctimai TV'den Gazeteci Heydar Mirza:*⁴

Heydar Mirza, savaş muhabirlerinin aslında birer savaşçı da olduğunu belirtmiş “Eylül'ün 26'yı 27'ye bağlayan gece sabaha doğru top seslerini duyduk. Terter'e yollandık. Terter ateş içerisindeydi.” “...Ailesi çocuklarını enkaz altında görünce deliye dönüyordu, insanların aklını kaçırdığına şahit oldum. Tüm bunlar yaşanırken ekranlarda objektif bir şeyler söylemek çok zordu.”

Savaşın bir de kriz tecrübesi kazandırdığının altını çizen Mirza, sözlerine şöyle devam etmiştir:

“...savaşın kazandırdığı kriz tecrübesi de başka bir boyut. Türkiye ile Azərbaycan bu krizi beraber yaşadı ve iş birliği yaptılar. Türk ordusu çok büyüktü. Aynı şekilde Türk medyası da Azərbaycan medyasıyla birlikte çalıştı. Günde 5-6 defa Türkiye televizyonlarına canlı yayınlar yaptım. Kriz medyası bizi yakınlaştırdı.”

¹ Sevil Nuriyeva İsmayilov, T. C. İletişim Başkanlığı, Karabağ Zaferi: “Azadlığa Kavuşan Kadim Vatan” Konferansı'nda yaptığı konuşmadan derlenmiştir.

² Fatih Avanos, T. C. İletişim Başkanlığı, Karabağ Zaferi: “Azadlığa Kavuşan Kadim Vatan” Konferansı'nda yaptığı konuşmadan derlenmiştir.

³ Fulya Öztürk, T. C. İletişim Başkanlığı, Karabağ Zaferi: “Azadlığa Kavuşan Kadim Vatan” Konferansı'nda yaptığı konuşmadan derlenmiştir.

⁴ Heydar Mirza, T. C. İletişim Başkanlığı, Karabağ Zaferi: “Azadlığa Kavuşan Kadim Vatan” Konferansı'nda yaptığı konuşmadan derlenmiştir.

2. Yabancı Basın^{5 6}

Küresel medya kuruluşları, 1. Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan'ın işlediği savaş suçlarını görmezden geldi. Bu yayın politikası dolayısıyla uluslararası kamuoyunda Ermenistan'a karşı büyük bir tepki oluşmadı. Dünyanın sessizliğinden cesaret alan Ermeniler, ilk savaşta Azerbaycan topraklarında katliamlarla işgalini gerçekleştirdi. Ermenistan yönetimi, İkinci Karabağ Savaşı'nda işgal ettiği bölgenin dışındaki Azerbaycan topraklarına saldırdı ve ilk savaşta gibi her türlü desteği alacağını düşündü.

Ermenistan İkinci Karabağ Muharebesinde de ulusal ve uluslararası toplumu etkileyerek iddialarını dünyaya kabul ettirebilmek için siyasi, hukuki ve dini kullanan stratejiler izledi. Ayrıca dezenformasyon ve propaganda gibi psikolojik savaş metotlarını uyguladı. Türkiye ve Azerbaycan'a karşı başlattığı psikolojik harekât sürecinde “dini farklılık” ve “mazlum millet”, “Zalim müslüman Türk” gibi kavramlar üzerinden uyguladığı kara ve gri propaganda metotlarını prestijli uluslararası yayın organları yoluyla gerçekleştirdi.

Yabancı Basından Örnekler

İtalyan gazetesi *La Stampa*, 28 Eylül 2020 tarihinde savaşı, “Danışmanlar, Paralı askerler ve silahlar, Erdoğan ve Putin'in vekalet savaşı” başlığıyla duyurdu. Türkiye'nin İHA ve militanlarla Bakü'ye, Rusya'nın savaş uçağı ve mühimmatla Ermenilere yardım ettiğini belirtip durumun Suriye ve Libya'dakine benzediğini belirtmiştir.

İtalyan gazetesi *Agenzia Nova*, 28 Eylül 2020 tarihinde, Dışişleri Komisyonunun grup lideri Enrico Aimi'nin açıklamasını, “Aimi: Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı saldırganlığı kınansın” başlığıyla duyurmuştur.

İtalyan *La Repubblica* ise aynı tarihte “Bombalar altındaki Dağlık Karabağ'da... Her şeyin üzerine ateş açıyorlar, bu bir katliam” başlıklı haberinde, Ermeni Binbaşı Ararat Peteian'ın, dini ayrılığı vurgulayan ve Türkiye'yi savaşa müdahil olmakla suçlayan iddialarına yer vermiştir.

Japon medya organı *Asahi Shimbun*, 29 Eylül 2020'de savaş haberini “Türkiye, etnik köken olarak yakın olduğu Azerbaycan ile yakın ilişki içinde. Diğer yandan Ermenistan ile diplomatik ilişkisi bulunmuyor.” ifadeleri ile Ermeni yanlısı dille yer vermiştir.

Alman *Frankfurter Rundschau* gazetesi 30 Eylül'de, “ERDOĞAN'IN KARGAŞA POLİTİKASI: Türk Cumhurbaşkanı Aktif Olarak Gerilimin Tırmanışını Destekliyor ve Bölgeye Milis Gönderdiği İddia Ediliyor” manşetini attı.

Fransız *Le Point* gazetesi 15 Ekim'de AYAKTA ÖLMEK İSTEYEN ERMENİLER manşetine yer verdi.

Fransız *Le Monde*, 1 Ekim 2020'deki sayısında, “Dağlık Karabağ: Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmayı alevlendiriyor” başlığıyla haberi duyurmuştur.

Amerikan *Wall Street Journal*, 5 Ekim 2020'deki haberinde, “Erdoğan için Kafkaslarda bir zafer, kişisel bir zafer olacaktır. Erdoğan'ın, Hristiyan Ermenilere karşı Şii ağırlıklı etnik Türk olan Azerbaycanlıların yanında olması dindar ve milliyetçi Türkler arasında çok popüler...” ifadesini kullanmıştır.

Amerikan *Foreign Policy Journal* 6 Ekim 2020'de “Türkiye'nin Dağlık Karabağ'daki vekil ordusu Suriyelilerden oluşuyor ...” başlıklı haberinde, Suriyeli paralı askerler vurgusu ile savaşın dini bir çatışma olduğunu iddia etmiştir.

28 Eylül 2020'de Alman *Die Welt*, “Erdoğan'ın yeni bir savaşa ihtiyacı var” başlıklı haberinde, diğer Ermeni yanlısı medya organlarında sık sık tekrarlanan “Ermeni soykırımı, Müslüman-Hristiyan çatışması, Neo-Osmanlı ve Suriyeli İslamcı paralı askerler” gibi tezleri işleyen cümleler kullanıyor.

Fransız *Le Point*, 15 Ekim 2020 tarihli haberinde “Ermenilere yazık... Erdoğan utanç verici” başlığını kullanmıştır. Ermenilerin darbe yemesinden sorumlu tuttuğu Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı Hitlerle benzetmiştir.

Amerikan *Haber Ajansı AP* 09 Ekim 2020 tarihli haberinde 2. Karabağ Savaşına Ortadoğu'dan sa-

⁵ Hüseyin, Altınalan, “İkinci Karabağ Savaşında Ermeni Propagandası ve Medya”, *Türkbilgi* 44 (2022): 153-176.

⁶ Erden, K. İ. Ş. İ. “Bir tarafta pandemi, diğer tarafta savaş: Tarihi ve siyasi yönleri ile “2020 Dağlık Karabağ Savaşı””, *Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 3.1 (2022): 1-8, ss.6-7.

vaşçıların katıldığını savunarak, “Dağlık Karabağ bölgesinde 27 Eylül’de patlak veren savaşta Türkiye’nin Azerbaycan’a destek için yüzlerce Suriyeli muhalif savaşçıyı bölgeye gönderdiği” bildiriliyor.

Alman *Deutsche Welle* haberi şu şekilde okuyucularına duyurdu: „Eriyan: Dağlık Karabağ'da Katedral Vuruldu.“

17 Ekim 2020’de *Le Point* de Ermenistan ve destekçilerinin sürekli olarak öne sürdüğü iddiayı, “Erdoğan’ın maaşa bağladığı Suriyeli paralı askerler” başlığı ile duyurmuştur.

Alman *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 08 Ekim 2020 günü “Erdoğan’ın macerası” başlıklı haberinde; “Suriye, Irak, Libya, Azerbaycan... Türkiye’nin cepheleri diktatöre hizmet ediyor” iddiasında bulunmuştur.

Deutsche Welle-Internet’in 28 Ekim 2020’de haberi “Erdoğan’ın süper güç olma hayalleri çıkmaz sokağa varıyor” manşetiyle yayımlanmıştır.

9 Ekim 2020’de Rus *Vzglyad* gazetesi, “Azerbaycan Türkiye uğruna yeni düşmanlar ediniyor” başlıklı haberinde, Erdoğan’ı sultanlıkla suçlamıştır.

Amerikalı tarihçi Prof. Dr. Justin McCarthy, tüm bu propagandaları, “Türkleri “soykırımcı ruh hastaları” olarak tanıtmaya çalışıyorlar” diye kaydetmektedir. Ayrıca Mc Carthy ve kendi iddialarını desteklemeyen tüm bilim adamlarına inkarcılık, soykırım destekçiliği gibi ithamlarda bulunmaktadır. Batılı medyanın çoğunda Ermenilerin propagandaları sorgusuz sualsiz biçimde yer alırken, Türklerin kendilerini anlatmalarına dahi izin verilmemiş açıktan ve örtülü sansür uygulamıştır. Örneğin Fransız AFP, Azerbaycan’ın Paris Büyükelçisi ile röportaj yapmış ancak yayımlamamıştır. Söz konusu medyanın, Ermeni tezlerini “tek taraflı ve mutlak doğru” gibi yansıtması konunun uluslararası alanda gerçek manada tam olarak anlaşılmasını engellese de Türkiye ve Azerbaycan medya alanında iş birliği yaparak geçmişin aksine bu defa hakikatlerin gizlenmesine izin vermemiş, işlenen savaş suçlarını inkâr edemeyecekleri biçimde dünyanın gözü önüne sermiş, Eriyan’ı enformasyon cephesinde de mağlup etmiştir.

3. Türkiye

*Türkiye’deki Yabancı Basın Mecraları*⁷

DW Türkçe, Dağlık Karabağ Savaşı’nda Azerbaycan’a yakın haberler yapsa da Ermenistan’la ilgili gelişmeler ve sivillerin durumuyla ilgili yaptığı haberlerle tutumunu nötrlemeye çalışmıştır. Alman hükümetinin Dağlık Karabağ konusunda tarafsızlık çabası nedeniyle DW Türkçe, haberlerde denge politikası uygulamaya çalışmıştır.

Sputnik, Rusya’nın bakış açısıyla paralel olarak Türkiye ile yaptığı haberlerle açıkça Azerbaycan’ın tarafını tutmuştur.

BBC Türkçe İngiltere hükümeti ile paralel olarak -her ne kadar Ermenistan’la ilgili gelişmelere daha fazla yer verse de- genel olarak nötr bir tavır takınmayı tercih etmiştir.

Haber siteleri bağlı bulundukları ülkelerin Dağlık Karabağ Savaşı’na yönelik bakış açılarından etkilenmiştir. Bu etki, Azerbaycan’ı desteklemek ve tarafsız kalmaya çalışmak şeklinde olmuştur. Sputnik Türkiye, tarafsız kalmaya çalışmak istememiştir.

Türk Basını

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Türkiye ile hep iyi ilişkiler içinde olmuştur. Azerbaycan’ı tanıyan ilk ülke olan Türkiye, Birinci Karabağ savaşında Ermenistan’ı işgalci kabul ederek sınırlarını kapatan tek ülkedir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişki “Bir millet iki devlet” sözüyle sloganlaştırılmış ve iki devletin iktidarları tarafından da benimsenmiştir. Bu sebeple Azerbaycan’ın savaşı Türkiye’de de gündem olmuştur. Geçmişten gelen iyi ilişkiler, iki ülke arasında siyasi, askeri ve ticari birçok anlaşmayı da beraberinde getirmiştir.

II. Karabağ Savaşı Türk medyasında da yankı uyandırmış ve savaş boyunca Türkiye’de önemli bir gündem haline gelmiştir. Azerbaycan’la olan ilişkilerden dolayı medyada Azerbaycan’a dair söylemler yer alsa da bu söylemlerle savaş döneminde daha sık karşılaşılmıştır.

En fazla tiraja sahip 6 gazeteden 5’i (Hürriyet, Sabah, Milliyet, Türkiye ve Posta) üzerine yapılan bir araştırmada⁸ 1191 haber fotoğrafı yayınlanmış, haberlerde savaş üç aks üzerinden işlenmiştir:

⁷ Umut Özdemir, "Türkiye’de Yayın Yapan Yabancı Haber Sitelerinin Dağlık Karabağ Savaşı’na Bakış Açısı", *İletişim ve Teknoloji Kongresi – CTC 2021* (12-14 Nisan 2021 – Türkiye, İstanbul).

Savaşta haklılık: Haberlerde, Azərbaycan Ermenistan’ın işgali ve yakın zamandaki saldırısına karşı verdiği meşru müdafaası ile haklı bir savaş yürütmektedir, sivillere zarar vermemiştir ve yalnızca askeri hedefleri vurmuştur. Azərbaycan’a yönelik ilk saldırıyı gerçekleştiren Ermenistan ise tamamen haksızdır ve “savaş suçu” işlemektedir. Savaş döneminde de sivil bölgelerine ve sivillere yönelik “ölümcül” saldırılar düzenlemiştir (Aslan, 2008:269).

Askeri Başarı: Haberlerde askeri başarı sahibi olan, savaşın galibi Azərbaycan tarafıdır. Azərbaycan, askeri hedefleri beceriyle vurmuş ve sahip olduğu savaş teknolojileriyle ilişkili olarak temsil edilmiştir. Kaybeden taraf Ermenistan ise askeri teçhizatı yok edilen, savaşta askerleri kaçan yani ordusu gerekli düzenden yoksun şeklinde anlatılmıştır.

Dostluk-Düşmanlık: Haberlerde Türkiye’nin Azərbaycan’a olan dostluğu ve desteği işlenmiştir. Hem Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın desteğini hem de askerlerin dayanışmasını gösteren fotoğraflar yayınlanmıştır. Azərbaycan tarafı için “kardeş” ya da Azericede söylenme biçimiyle “gardaş” kelimesi tercih edilmiştir. Bu kullanımlar “soydaşlık” üzerinden “bizlik” duygusunu barındıran niteliklerdir.

Azərbaycan dostluğu ifadeleri karşıtı olan Ermenistan için de düşman ifadelerini inşa etmiştir. Ermenistan’ın “ortak düşman olması” özellikle Türkiye gazetesinin haber başlığında açıkça belirtilmiştir.

Sağ (Sabah), sol (Sözcü) ve milliyetçi (Türkgün) üç gazetede yayımlanan haberler üzerine yapılan başka bir araştırmada⁹ toplam 1355 haberden 1048’inde Azərbaycan tarafı “Azərbaycan Halkı”, “Azərbaycan Türkü”, “Azeri”, “Azərbaycanlı” gibi nötr kelimelerle ifade edilirken 307 haberde “dost”, “kardeş” ve soydaş ifadeleriyle yer almıştır.

Sosyal Medya

Uluslararası konularda artık yalnızca devletler ya da uluslararası aktörler etkili olmamaktadır. Bireyler de bu süreçte birer aktör olarak rol oynamaktadır. İletişim çağında sosyal medyadaki hareketler uluslararası konularda karar alma sürecinde ve kamuoyu oluşturmada oldukça etkili olmaya başlamıştır.

Savaş süresince, T.C. Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından 12, Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar tarafından 86 ve Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu tarafından 28 tweet yayınlamıştır. Tweetlerin 81’inde Azərbaycan tarafı için nötr ifadeler kullanılırken 45’inde kardeş ifadesi kullanılmıştır.¹⁰

27 Eylül 2020-4 Ekim 2020 tarihleri arasında “#Karabağ, #Azərbaycan, #Ermenistan, #Aliyev, #Paşinyan” etiketlerinin ele alındığı toplam 449 Türkçe tweetin incelendiği bir araştırma¹¹, konu ile ilgili Türkiye’de oluşan kamuoyuna ışık tutmaktadır.

İncelenen tweetlerde; **vatan sevgisi** temasıyla ilgili söylemlerde karar almaya yönelik söylemlerin ön plana çıktığı görülmüştür. İlgili tweetlerden bazıları şöyledir:

“Azərbaycan bayrağını Karabağ’a asacağız.”

“Karabağ’a beraber yürüyelim.”

“Aliyev: işgalden kurtarılan Madagiz’in adını Sugovuşan olarak değiştiriyoruz.”

“Turan Ele Asacağız. Azərbaycan Bayrağını Karabağ’da asacağız.”

“Azərbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ulusa seslendi: Şehitlerimizin kanı yerde kalmayacak.”

İdeoloji içeren temalarda; yargılayıcı söylemlerin baskın olduğu görülmüştür. İlgili tweetlerden bazıları şöyledir:

“Aliyev in topraklarının bir karışından vazgeçmeden verdiği mücadelede hep yanında olacağız.”

“Geçip giden yıllar Türk’e öcünü unutturur mu sandın?”

“Ermeni güçleri işgal ettikleri Yukarı Karabağ bölgesinde sadece etnik temizlik ve soykırım yapmakla kalmayarak, İslam eserlerini de yok etti.”

“Tüm dünyanın gündemi Karabağ olmuş.”

⁸ Deniz Devrim Erol, “Dağlık Karabağ Savaşı’nın Türkiye Basınında Temsili: Savaş Fotoğrafları Üzerine Bir Çalışma”, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder), 10 (1) (2022): 150-175.

⁹ Neziha Kartal, “Medya İçeriklerinde İdeolojinin Etkisi: Türk Basınında Azərbaycan Söylemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 131, Sayı: 259, İstanbul 2022, s. 461-478, doi: 10.55773/tda.1104021.

¹⁰ Kartal, agm., s. 465.

¹¹ Betül Çanakpınar, İkinci Karabağ Savaşında Kamuoyu Oluşturma: Sosyal Medya Odaklı Bir Araştırma, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2022.**

Neden?

Hocalı katliamı yapılırken neredeydiniz?

Gündeminiz neydi?”

“PERİŞANYAN... :))”

“Karabağ'da Kahraman Azərbaycan Türk ordusu Tatar ilçesinin Talış köyünü, Cebrayıl ilçesine bağlı Mehdi, Çakırlı, Aşağı Maralyan, Şaybey ve Gujag köylerini, Fuzuli ilçesine bağlı Aşağı Abdurrahmanlı köylerini Düşman işgalinden kurtardı.”

“Soros uşağı Paşinyan'ın Amerikancı sicili”

“Azərbaycan Ordusu güneşi Paşinyan ve gençleri için gece parlattı.”

“Paşinyan, tam bir #Puştinyan. Yalancı, iftiracı, maceraperest. Kaçmasın diye cephedeki askerlerini zincirleyecek kadar gaddar.”

Söylemlerin geneline bakıldığında **karar almaya** yönelik olanların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Karar almaya yönelik söylemler kesin, net ifadeler barındırır. Gelecekteki bir zaman diliminde neler yapılacağı konusunda açık ya da örtük biçimde bilgilendirme söz konusudur. İlgili tweetlerden bazıları şöyledir:

“Ya Karabağ

Ya Ölüm

Başka Yolu Yok Artık!”

“Cumhurbaşkanı Erdoğan: #Karabağ işgalden kurtulana kadar bu mücadele sürecektir”

“Yalın ayak sürüldük, tanklarla döneceğiz!”

“Karabağ bizimdir! Bizim olacak!”

“Karabağ işgali bitene dek ve tutuklanmış olan #Azərbaycan'lı milli sivil aktivistlerin kurtuluşuna dek bu mücadele bitmeyecek!”

“Aliyev: "Onlara öyle bir #ders #vereceğiz ki bir daha bizim topraklara bakmaya #cesaret #edemeyecekler" dedi.”

“Azərbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ulusa seslendi: Şehitlerimizin kanı yerde kalmayacak”

“Hiç kimse bu şahlanışın karşısında duramayacak!”

“Ermeni #Paşinyan bizde diyorlar ki son pişmanlık neye yarar. Türklerin tüm varlığını iliklerimize kadar tadacaksınız. Hiç ağlama siz başlattınız Türkler bitirecek.”

“Geçmişin bedelini kısa vadede ödeyeceksiniz.”

SONUÇ

Uluslararası medyanın sessizliğine güvenen Ermenistan, İkinci Karabağ Muharebesi'nin başlamasıyla birlikte beklemediği bir medya gücüyle karşı karşıya kaldı. Erivan, cephede kaybettikçe uluslararası toplumun ve yöneticilerin dini duygularını medya yoluyla harekete geçirerek destek elde etmek istedi. Bunun için çeşitli propaganda ve algı operasyonlarına girişti.

Ermeni iddialarını inceleyen yazar Philippe Jeune, “*War in Karabakh: How Fake News Appears on Western Media*” başlıklı yazısında savaş sürecinde şaşırtıcı bir şekilde, bazı Batılı medya kuruluşlarının çatışmayı haber yaparken açıkça Ermeni yanlısı partizan bir tavır sergilediklerini ve yayınlanan görüntü ve videoların gerçeği yansıtmadığını anlatmıştır.¹²

Ancak Erivan yönetiminin tezlerini dile getiren yayınlar da gerçeklerin kamuoyunda bilinmesini engelleyemedi. Zira Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında varılan medya mutabakatının ardından T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığının organizesiyle bu ülkeye giden yerli ve yabancı medya, Ermenistan'ın işlediği savaş suçlarını inkâr edilemeyecek bir biçimde dünyanın gözü önüne serdi.¹³ Böylece askeri alanda kaybeden Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan'ın medya alanındaki iş birliği karşısında duramayarak enformasyon cephesinde de kaybetmiştir.

¹² Esme Özdaşlı, “İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırıların Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7.1 (2021): 51-83.

¹³ Çiğdem Şahin ve Yunus Emre Selvi, “Türkiye'nin Azerbaycan'a Yönelik Kamu Diplomasisi ve Etkileri”, *Avrasya Etüdleri* 61: 245-280, 263.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI MİLLİ DÖVLƏTÇİLİYİN FORMALAŞMASI KONTEKSTİNDƏ

Elnarə Qaragözova

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Aparıcı elmi işçisi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

In his work “History is a lesson”, Yunus Oguz descends to the philosophical origins of the national liberation movement of Azerbaijan, the emergence and formation of new traditions of statehood, reveals the essence and patterns of events of that time from an ideological point of view. In the book, the image of the national leader Heydar Aliyev is interpreted in the context of the historical events that took place at that time, as well as the echoes created by these events in the future. “History is a lesson” by Yunus Oguz is written in a modern journalistic style and stands out for its objective patriotic position.

Key words: *Heydar Aliyev, Karabakh, state, Azerbaijan, national leader*

Резюме

В своем труде «История – урок» Юнус Огуз спускается к философским истокам национально-освободительного движения Азербайджана, возникновению и становлению новых традиций государственности, раскрывает сущность и закономерности событий того времени с идеологической точки зрения. В книге образ общенационального лидера Гейдара Алиева интерпретируется в контексте исторических событий, происходивших в тот период, а также отголосков, созданных этими событиями в будущем. «История – урок» Юнуса Огуза написан на современном публицистическом ладе и выделяется своей объективной патриотической позицией.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Карабах, государство, Азербайджан, общенациональный лидер*

Dünya miqyasında tanınan siyasi lider olan Heydər Əliyev şəxsiyyətinin fərqli rakurslardan işıqlandırılması problemi daim müasir yerli və xarici elm mərkəzlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ümummilli liderin obrazı tarixi, fəlsəfi, publisistik, siyasi, bədii aspektlərdən işlənmiş, mövzu ilə bağlı dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Bu əsərlər sırasında Yunus Oğuzun 2022-ci ildə çap olunan “Tarix ibrətdir” əsəri xüsusilə seçilir. Tarixi romanlar müəllifi, türkoloq, filosof Yunus Oğuzun fəlsəfi-tarixi-publisist düşüncələrini əks etdirən bu əsər xalqımız, dövlətimiz üçün həlledici bir dövrün – müstəqilliyin qazanıldığı dövrün salnaməsidir. “Tarix ibrətdir” kimi bir şüar-simvol ada malik əsərin əsas məziyyəti milli-azadlıq mücadiləsindən bu günə qədər dövlətçiliyimizin keçdiyi yolun, tarixi mənzərənin həmin dövrün şahidinin və proseslərin iştirakçısının qənaətləri əsasında tam obyektivliyi ilə təqdimatıdır.

“Tarix ibrətdir” əsərində tariximizin təzadlı bir dövründə həlledici və xilaskar rolu oynamış ümummilli lider Heydər Əliyevin obrazı mühüm yer tutur. Heydər Əliyev fenomeninin xalqımız və onun varlığının qorunub saxlanması üçün önəmini vurğulamaq üçün Yunus Oğuz tarixə ekskursiya edərək azadlıq mübarizəsinin ilkin rüşeymlərini doğuran faktorı, erməni azgınlığının təkrar alovlanmasına rəvac verən, onları təcavüzə cəsarətləndirən məqamı - Heydər Əliyevin siyasi, inzi-bati səhnədən uzaqlaşdırılmasını vurğulayaraq bu amilin Azərbaycan üçün gələcək faciələrin əsasını qoymasını diqqətə çatdırır. Fəlsəfə tariximizdə ilk dəfə Yunus Oğuz bu əsərində müstəqillik tariximizi bir filosof kimi “milli təfəkkür” və “dövlətçilik təfəkkürü” anlayışlarının qovşağında bir daha təhlil edərək bu dövrün fəlsəfi –ideoloji mənzərəsinin obyektiv elmi şərhini təqdim edir.

Yunus Oğuz müstəqilliyimizin ilk illərində yaranan problemlərin, “Gəncə qiyamı”nın kökündə vətəndaşlarda vətən anlayışının üstünlüyünün, dövlət təfəkkürünün isə hələ formalaşmamasının da-yandığını qeyd edərək Heydər Əliyev fenomeninin önəmini, onun milli təfəkkürlə idarə olunan bir cəmiyyətə dövlət təfəkkürlü idarəetməyə gətirməklə xalqın gələcəyinin qurtarıcısı olmasını vurğulayır. Ümummilli liderin layiqli varisi, Qarabağı, Şuşanı xalqımıza yenidən qaytaran, Azərbaycanın adını dünyanın qüdrətli ölkələri ilə bir sırada yazdıran Prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi müasir Azərbaycanın vətəndaşı, tariximizi romanlarında təbliğ edərək yaşadan, milli azadlıq mübarizəsinin iştirakçısı Yunus Oğuzun Heydər Əliyev fenomenini fərqli rakursdan təqdim edən bu əsəri yetkin elmi-fəlsəfi qənaətdir və gələcəkdə ümummilli liderin bədii obrazının yaradılması üçün istinadgahdır.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNİN BEYNƏLMİLLƏŞMƏSİ PROSESİNİN MEYARLARI

Gülnarə Qurbanova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Keyfiyyətə təminat və Qiymətləndirmə bölməsi, mütəxəssis

Summary

The article covers the internationalization of higher education institutions, the principles of internationalization of universities, the impact of this process on the quality of education and the competitiveness of university graduates. The thesis also provides the criteria for evaluating the effectiveness of education recommended by well-known rating agencies. A brief description of the results of internationalization of universities is reflected. A brief description of the works done by Mingachevir State University in the direction of internationalization is presented.

Key words: *internationalization of higher education; quality of training; indicators of internationalization of the university; mobility; Bologna process.*

Резюме

В тезисе рассматривается интернационализация высших учебных заведений, принципы интернационализации университетов, влияние этого процесса на качество образования и конкурентоспособность выпускников вузов. В диссертации также приведены критерии оценки эффективности образования, рекомендованные известными рейтинговыми агентствами. Отражена краткая характеристика результатов интернационализации университетов. Представлено краткое описание работ, сделанных Мингачевирским Государственным Университетом в направлении интернационализации.

Ключевые слова: *интернационализация высшего образования; качество обучения; индикаторы интернационализации вуза; мобильность; Болонский процесс.*

Ali təhsilin beynəlmilləşməsi ifadəsi yeni anlayış deyildir. Müasir Bolonya sisteminin başlanğıcı 1999-cu ildə Bolonya bəyannaməsinin qəbulu olunması olmuşdur. Bolonya bəyannaməsinin qəbulu ilə Avropa ali təhsil məkanının yaradılması prosesinin əsası qoyuldu. Bolonya bəyannaməsinin 29-dan çox ölkənin təhsil nazirləri imzalamışdır. Avropa ali təhsil məkanının əsas prinsipləri üçpilləli təhsil sisteminin yaradılması, təhsilin keyfiyyətinin daha artmasını təmin etmək və Avropa Kredit Transfer Sisteminin tətbiqi idi. təhsilin keyfiyyəti, tələbələrin, elmi işçilərin mobilliyi və işqabiliyyətli universitet məzunların Avropa ali təhsil məkanına cəlb olunması ali təhsilin beynəlmilləşməsinin əsas prioritetləridir (Khight, 1999).

Təhsilin beynəlmilləşməsi iki fərqli mənada anlaşıılır. Birinci mənada ali təhsilin beynəlmilləşməsi dedikdə elmi-tədqiqat fəaliyyətinin beynəlmilləşməsi, həmçinin akademik mobillik anlaşıılır. Digər tərəfdən isə təhsilin beynəlmilləşməsi dedikdə, təhsil xidmətlərinin beynəlxalq ticarəti mənasında anlaşıılır. Qloballaşma şəraitində universitet məzunlarının əmək bazarında prestijli yer tutması universitetlərin beynəlxalq nüfuzundan asılıdır. Bir universitetin Avropada və dünyada tanınması üçün standart uyğun olaraq fəaliyyətinin keyfiyyətinə nəzarət etməli, meyarları müəyyənləşdirmək və monitoring nəticələrini dərc etməlidir. Universitetlərin reyting sıralanmasında ali təhsil ocağındakı təhsilin və tədqiqatların keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınır (Beck, 2012). Beynəlmilləşmə dərəcəsini müəyyən etmək üçün (beynəlmilləşmə indeksi) qabaqcıl reyting agentliklər aşağıdakı meyarlardan istifadə edirlər:

a) Elmi-tədqiqat fəaliyyətinin beynəlmilləşməsinin qiymətləndirilməsi meyarları:

– beynəlxalq mənbələrdən alınan qrantların sayının bu müddət ərzində xarici mənbələrdən alınan qrantların ümumi sayına nisbəti; beynəlxalq mənbələrdən alınan vəsaitlərin müəyyən bir dövrdə xarici mənbələrdən daxil olan vəsaitlərin ümumi məbləğinə nisbəti; təşkil olunmuş beynəlxalq elmi konfransların sayı; xaricə ezamiyyətlərin sayı; xarici səfərlərin sayı; xarici dildə nəşr olunan kitabların sayı; indeksləşdirilmiş məlumat bazalarına aid olan beynəlxalq jurnallarda dərc edilmiş elmi məqalələrin sayı; beynəlxalq sitat indeksinə uyğun olaraq bir müəllimə düşən sitatların sayı; dəvət olunmuş xarici mütəxəssislərin sayı.

b) tədris prosesinin beynəlmilləşməsinin qiymətləndirilməsi meyarları:

– xarici dillərdə tədris proqramların sayı; xaricdən dəvət olunmuş professorların sayı; tələbələrin ümumi sayında əcnəbi tələbələrin payı; mübadilə proqramlarında iştirak edən xarici tələbələrin

sayı; mübadilə çərçivəsində xarici universitetlərdə olan yerli tələbələrin sayı; xarici müəllimlər tərəfindən tədris olunan mühazirə dərslərin sayı (pedaqoji mobillik); ikili diplom almış məzunların ümumi məzunların sayına nisbəti.

Universitetin beynəlmilləşməsi üçün verilmiş kəmiyyət göstəricilərinin keyfiyyət göstəriciləri ilə tamamlanması vacibdir, məsələn: universitet nailiyyətlərinin xarici ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməsi; universitet məzunlarının rəyləri; məzunların işəgötürənlər tərəfindən qiymətləndirilməsi.

Bu meyarların yerinə yetirilmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi universitet və fakültələrin rəhbərliyi tərəfindən qərarların qəbulu üçün məlumat mənbəyidir. Nəşr olunan reytinglərdə təhsil mövqeyinə görə tam ali təhsil müəssisələrinin rəhbərlikləri tam məsuliyyət daşıyır. Region ali təhsil müəssisəsi olmasına baxmayaraq, Mingəçevir Dövlət Universiteti paytaxt universitetlərindən heç də geri qalmır. Universitet yaranmasından qısa dövr ərzində xeyli uğura imza atmış və təhsilin beynəlmilləşməsi istiqamətində əmin addımlarla irəliləyir. Mingəçevir Dövlət Universitetinin (MDU) beynəlxalq əlaqələri xarici ölkə universitetləri ilə ikitərəfli əməkdaşlığı, beynəlxalq təhsil proqramlarında iştirakı, əcnəbi tələbələrin cəlb olunmasını, müvafiq beynəlxalq təşkilatlarla işbirliyini və digər istiqamətləri əhatə edir. 2015-ci ildə yaranan Mingəçevir Dövlət Universitetinin beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirdiyi işlər bunlardır: xarici ölkə universitetləri ilə əməkdaşlıq tələbə və müəllim mübadiləsinin həyata keçirilməsi; ortaq Yay Məktəblərinin və ikili diplom proqramlarının reallaşdırılması; birgə elmi konfransların və seminarların təşkili; qarşılıqlı faydalı təcrübə mübadiləsinin aparılması.

Bu vaxta qədər, MDU dünyanın bir çox ölkəsinin ali təhsil müəssisələri ilə ikitərəfli əməkdaşlıq müqaviləsi imzalamışdır. “Erasmus +” proqramı üzrə müəllim-tələbə mübadiləsi sahəsində fəaliyyət uğurla davam etdirilir. Təhsil aldıkları müddətdə topladıqları kreditlərin bir hissəsini tərəfdaş universitetlərdə qazanmış tələbələrımızın sayı sürətlə artır. Həmin proqram çərçivəsində İspaniyanın Valladolid Universiteti, Rumıniyanın Timişoara Politexnik və Transilvaniya Universitetləri, Bolqarıstanın Varna İqtisadiyyat Universiteti, İstanbul Gedik Universiteti ilə bakalavriat, magistratura dərəcələrində təhsil alan tələbələrin və akademik heyətin mübadiləsi həyata keçirilir.

2021-ci ildə beynəlxalq əlaqələrin inkişafı çərçivəsində Mingəçevir Dövlət Universiteti Türkiyənin Qazi Universiteti, Yıldız Teknik Universiteti, KTO Karatay Universiteti, İstanbul Gedik universiteti ilə əməkdaşlıq protokolu imzalayıb. Bu universitetlərlə MDU arasında ortaq mühazirələrin təşkil edilməsi, konfransların həyata keçirilməsi, elmi məqalələrin qarşılıqlı olaraq universitetlərin jurnallarında çap edilməsi, tələbə-müəllim mübadiləsi və digər məsələləri əhatə edir. 2021-ci il oktyabrın 27-də MDU və Kiyev Milli İqtisadiyyat Universiteti (KNEU) arasında əməkdaşlıq memorandumu imzalanmışdır. 2021-ci ilin 29 oktyabr tarixində Mingəçevir Dövlət Universitetinin (MDU) və Kiyev Milli Texnologiya və Dizayn Universiteti (Kyiv National University of Technologies and Design-KNUTD) arasında əməkdaşlıq memorandumu imzalanıb.

2021-ci ildən MDU-nun da iştirak etdiyi Avropa Komissiyasının maliyyələşdirdiyi “Erasmus+” proqramı çərçivəsində həyata keçirilən ali təhsildə uyğun istiqamətlərin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan “Sahil ekosistemlərinin iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşdırılması üçün geoməkan mühəndisliyi üzrə yeni fənləri” (“New Courses in Geospatial Engineering for Climate Change Adaptation of Coastal Ecosystems”) GEOCLIC layihəsinə start verilib. Üç il davam edəcək layihədə Azərbaycan, Almaniya, Niderland Krallığı, Litva, Qazaxıstan, Rumıniya və Türkmənistan ali təhsil müəssisələri tərəfdaş kimi çıxış edəcək.

Ədəbiyyat

1. Макбурни Г. (2001). Глобализация как политическая парадигма высшего образования // Высшее образование сегодня. № 1, с. 47-55.
2. Beck K. (2012). Globalizations: Reproduction and resistance in the internationalization of higher education / k. Bec // The Canadian Journal of Education. Vol. 35, N 3. – P. 133–148
3. Khigh J. (1999). Internationalization of Higher education in OECD / J. khigh // Quality and Internationalisation in Higher Education / ed. H. Wit. Paris, p. 13–29

NORVEÇ DİALEKTLƏRİNİN TƏDQIQINDƏ BEYNƏLMİLLƏŞMƏ MƏSƏLƏSİ

Aytən Məmmədova
ADU-nun müəllimi

Summary

In general, research on Norwegian dialects is based on a long history and rich traditions. First such studies were carried out in the 19th century by Norwegian linguists such as Ivar Osen, Hans Ross and Amund B. Larsen. These studies gave impetus to the research carried out in Norway in later periods. In Norway, various language and dialect corpora have been created for conducting research on dialects or studying dialects. This makes it possible to use these language corpora for foreigners who are researching Norwegian dialects, as well as learning Norwegian. Thus, research in the field of linguistics in Norway can be internationalized in terms of creating different language corpora for second language learners and continuing this tradition in other countries. Creating a CAPT- language system is important for second language learners in a number of ways, making language learning easier and finding and solving the source of problems that may arise in language learning. From this point of view, this tradition can be applied in other languages and facilitate the language acquisition process.

Key words: *Norwegian dialects, "CAPT/Computer-based pronunciation training", Ville-N, Norwegian dialects, multilingual contrastive analysis, "mother tongue and second language" map*

Резюме

В целом исследования норвежских диалектов основаны на долгой истории и богатых традициях. Первые такие исследования были проведены в 19 веке норвежскими лингвистами, такими как Ивар Осен, Ханс Росс и Амунд Б. Ларсен. Эти исследования дали толчок исследованиям, проводившимся в Норвегии в более поздние периоды. В Норвегии были созданы различные языковые и диалектные корпуса для проведения исследований диалектов или изучения диалектов. Это позволяет использовать эти языковые корпуса для иностранцев, которые изучают норвежские диалекты, а также изучают норвежский язык. Таким образом, исследования в области лингвистики в Норвегии могут быть интернационализированы с точки зрения создания различных языковых корпусов для изучающих второй язык и продолжения этой традиции в других странах. Создание системы наподобие CAPT важно для изучающих второй язык по ряду причин: это упрощает изучение языка, а также помогает найти и решить источник проблем, которые могут возникнуть при изучении языка. С этой точки зрения эту традицию можно применить и к другим языкам и облегчить процесс овладения языком.

Ключевые слова: *норвежские диалекты, «CAPT/Computer-based Pronunciation Training», Ville-N, норвежские диалекты, многоязычный сопоставительный анализ, карта «родной и второй языки».*

Norveçdə dialektlərlə bağlı araşdırmaların aparılması yaxud dialektlərin öyrənilməsi üçün müxtəlif dil və dialekt korpusları yaradılmışdır. Bu da Norveç dialektləri ilə bağlı araşdırma edən, həmçinin, Norveç dilini öyrənən xaricilər üçün bu dil korpuslarından istifadə etmək imkanı verir. Beləliklə, Norveçdə linqvistika sahəsində aparılan tədqiqatlar ikinci dil öyrənənlər üçün müxtəlif dil korpuslarının yaradılması və bu ənənənin digər ölkələrdə də davam etdirilməsi baxımından beynəlmilləşmə əhəmiyyətini daşıya bilər.

Bu tezisdə ana dili Norveç dili olmayanlar üçün Norveç dialektlərini tədris edən “CALST/ Kompüter əsaslı dinləmə və danışq müəllimi” layihəsi təqdim edilir. Bu layihənin başlıca məqsədi “CAPT/ Kompüter əsaslı tələffüz təlimi”nin bir hissəsi hesab edilən və Norveç dilini ikinci dil kimi öyrənənlər üçün nəzərdə tutulan Ville-N sistemini inkişaf etdirməkdir. Norveçdə rəsmi şəkildə qəbul edilmiş standart tələffüz forması olmadığı üçün bu sistemdə dörd əsas dialektdən istifadə edilir. (Husby, O., Høyte, T. 2008) Dialektlər bir kişi və bir qadın məruzəçi tərəfindən tədqim edilir. Ville-N sistemi həmçinin çoxdilli kontrastiv təhlil üçün nəzərdə tutulan “ana dili və ikinci dil” xəritəsindən¹⁴ istifadə edərək gözlənilən tələffüz problemlərindən ibarət siyahı təqdim edə bilər. (Bech, Ø., Koreman, J., 2011) Bunlar tədris zamanı tələffüz və dinləmə tapşırıqlarının uyğunlaşdırılmasında da istifadə edilə bilər. Həmçinin, bu xəritə digər hədəf dillər üçün də istifadə edilə bilər.

“CALST/ Kompüter əsaslı dinləmə və danışq müəllimi” layihəsi Norveçin Oslo Universiteti, Tronhaym - Yetkinlərin Təhsil mərkəzi və İsveçin Texnologiya Kral Univeristeti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Norveçin Elm və Texnologiya universiteti tərəfindən irəli sürülmüşdür. Əvvəldə də qeyd

¹⁴ “Ana dili-ikinci dil” xəritəsi avtomatik kontrastiv təhlil etməyə imkan yaradır. Bu xəritədə çoxlu sayda “birinci dil” seçimi vardır. Belə ki, hədəf dil olaraq Norveç dialektlərindən biri və birinci dil seçilərək tələffüz fərqləri nəzərdən keçirmək mümkündür.

edildiyi kimi bu layihənin əsas məqsədi Norveç dilini ikinci dil kimi öyrənənlər üçün kompyuter əsaslı tələffüz təlim sistemi (CAPT) formalaşdırmaqdır. Bu sistemin iki önəmli əlaməti vardır:

1) Bu tələffüz sistemi Norveçin dörd dialektindən istifadə edilərək hazırlanmışdır. Beləliklə, istifadəçiyə dialekt seçimi imkanı verir.

2) Bu tələffüz sistemi “ana dili-ikinci dil” xəritəsi əsasında hazırlandığı üçün Norveç dili öyrənənlər üçün faydalı tapşırıqların qurulması baxımından əhəmiyyətli hesab edilə bilər.

Norveç dili üçün nəzərdə tutulan “CAPT/ Kompyuter əsaslı tələffüz təlimi” sistemi İsveç dili üçün virtual müəllim - Ville yarım sisteminə əsaslanır. (Wik, P., 2009) Bu yarım sistemin Norveç versiyası Ville-N adlanır və 43 semantik yaxud sintaktik kateqoriyalar üzrə bölünmüş 1000 söz və ifadədən ibarət databazanı təqdim edir. Bu kateqoriyalar dil öyrənən üçün “qida”, “təhsil”, “heyvanlar” yaxud “əvəzlik” və digər mövzular üzrə geniş seçim imkanı verir. Sistemdəki söz və ifadələr Norveç dilini başlanğıc səviyyədə (A1 və A2 səviyyəsi) öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. (CEFRL, 2011) Hər bir söz ona uyğun gələn şəkil ilə sistemdə saxlanılmışdır. Hər bir söz və ifadənin qarşılığı və qrammatik kateqoriyası ingilis dilində də verilmişdir. Bu sistemdə dil öyrənənin öz tələffüzünü təhlil etmək imkanı yoxdur, lakin tələffüzünə nəzarət edərək tələffüz problemlərinin daha yaxşı fərqləndirilməsi imkanı verir. Həmçinin, “dinlə və yaz” adlı orfoqrafiya çalışmalarında dil öyrənən şəxs 1000 söz və ifadələrin tələffüzünü dinləyir, daha sonra isə onları yazır.

Norveçdə rəsmi qəbul edilmiş tələffüz norması yoxdur. Bu Norveç dilini öyrənənlər üçün çətinlik yaradır. Norveç dilini ikinci dil kimi öyrənənlər üçün CAPT sistemi Norveç dilində olan tələffüz variasiyalarını anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir. Norveç dilinin *bokmål*/bukmol və *nynorsk*/ninorşk adlanan iki yazılı forması vardır. Bukmol əhalinin 85%-i, ninorşk isə 15% əhali tərəfinə istifadə edilir. Bukmol yazılı dili Danimarka dilinə, ninorşkun ortoqrafiyası isə Norveç dialektlərinə əsaslanmışdır. Bukmol tarixən əhalinin “ziyalı” təbəqəsi tərəfindən böyük şəhərlərdə istifadə edilmişdir və hal-hazırda da ölkənin bir çox bölgələrdə dominant dil hesab edildiyi üçün Ville-N yarım sisteminin ilkin versiyası üçün ortoqrafiya üçün məhz bu dil forması seçilmişdir.

Ənənəvi olaraq, Norveç dörd böyük dialekt ərazisinə bölünmüşdür. Bu bölgü də özlüyündə yarım hissələrə bölünə bilər. Şimali və Mərkəzi Norveç dialektləri retroflekslər və palatal səslər də daxil olmaqla zəngin samit fonem inventarına malikdir. Cənub-şərqi dialektlərdə palatal səslər yoxdur. Qərbi dialektlərdə isə nə palatal, nə də retrofleks səslər var. Ölkədə standart danışq forması olmadığından norveçlilər yazılı dilə uyğun formada deyil, öz dialektlərində danışmağa üstünlük verirlər. Gündəlik kommunikasiyada dialektlərdən geniş şəkildə istifadə edilməsi standart tələffüz forması olan bir mühitdən fərqli olaraq, dil öyrənən şəxs üçün daha mürəkkəb bir dil mühiti formalaşdırır. Buna baxmayaraq, Norveç dili ikinci dil kimi öyrədilən zaman tədris materiallarının əksəriyyəti bukmol yazı dilində olur. Bu materiallar ninorşkun dominant olduğu ərazilərdə də istifadə olunur. Həmçinin, Norveç dilini ikinci dil kimi tədris edən müəllimlər danışq dili ilə bir çox tədris kitablarında olan yazılı dil arasında fərqi azaltmaq üçün öz nitqini bukmla uyğunlaşdırırlar. Lakin real Norveç mühitində fərqli tonlarda olan danışq formaları ilə qarşılaşmaq ehtimalı çox olan tələbələr üçün bəzi çətinliklər yarada bilər. İkinci dil tədris edən müəllimlər nadir hallarda müxtəlif dialektləri tədris edirlər. Ümumiyyətlə, dialekt üzrə mütəxəssis olmayan bir müəllim üçün bu çətin bir proses ola bilər. Bu baxımdan Ville-N yarım sistemi tələffüz problemini aradan qaldırmaq üçün yardımçı vasitə hesab edilir. Bu yarım sistemdə tələbə təsadüfi əvəzlənmə əsasında bir neçə dialekti dinləyə bilər. Dil öyrənmə zamanı dilin birdən çox səs əsasında öyrənilməsi daha effektiv olur. (McAllister, 1998)

Beləliklə, Norveç dilinin dil öyrənən nöqtəyi-nəzərindən ən qabarıq xüsusiyyəti onun rəsmi şəkildə qəbul edilmiş standart tələffüzünün olmamasıdır. Buna görə də Norveç dilini öyrənənlər effektiv ünsiyyəti təmin etmək üçün geniş istifadə olunan müxtəlif dialektlərlə tanış olmalıdırlar. Buna baxmayaraq, ana dili danışanlar əcnəbilərlə ünsiyyətdə olduqda adətən öz nitqini qəbul edilmiş “normaya” uyğunlaşdırırlar. Norveçin CAPT sisteminin bir hissəsi olan Ville-N buna görə də 8 fərqli danışq bölməsindən ibarətdir: dörd dialektin hər biri üçün bir kişi və bir qadın məruzəçi. Dil öyrənənləri müvafiq məşqlərə yönəltmək üçün ikinci dil öyrənənin ana dili və hədəf dili (dialekt) təzadlı təhlil formasında “ana dili-ikinci dil xəritəsi”ndə göstərilir. Bu vasitə tələbə üçün problem yarada biləcək səslərin siyahısını təqdim edir. (Olaf Husby, Åsta Øvregaard, Preben Wik,

Øyvind Bech, Egil Albertsen, Sissel Nefzaoui, Eli Skarpnes, Jacques Koreman, 2011) Bu siyahıdan müvafiq dinləmə və danışma tapşırıqlarını seçilə bilər. Həmçinin, bu xəritə 500-dən çox dili ehtiva edir və digər CAPT sistemi tədqiqatçıları tərəfindən istifadə edilə bilər. Bu sistemin yaradılması ikinci dil öyrənənlər üçün bir sıra baxımdan əhəmiyyətli olduğu üçün dilin öyrənilməsi asanlaşır və dil öyrənmədə meydana çıxan problemlərin mənbəyi aşkar edilərək həll edilir. Bu baxımdan bu ənənə digər dillərdə də tətbiq edilərək dilin mənimsənilmə prosesini asanlaşdırıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Bech, Ø., Koreman, J., Husby, O., Wik, P., (2011). «L1-L2 map»: <http://calst.hf.ntnu.no/l1-l2map>
2. “CEFRL: learning, teaching, assesment”. (2011). [DÜAİÇ: öyrənmə, tədris, qiymətləndirmə] http://www.coe.int/T/DG4/Portfolio/documents/Framework_EN.pdf
3. Husby, O., Høyte, T., Nefzaoui, S.J., Norli, I., Robbins, S., Øvregaard, Å, (2008). “An introduction to Norwegian dialects”, [Norveç dialektlərinə giriş] Trondheim: Tapir.
4. Hjalmarsson, A. (2009). “Embodied conversational agents in computer assisted language learning”, Speech communication, [Komyuter əsaslı dil öyrənmədə danışmaq agentləri].
5. McAllister, R. (1998). “Second language perception and the concept of foreign accent”, Speech Techn. In Lang. Learning, [İkinci dilin qəbulu və xarici dil aksenti məsələsi].
6. Olaf Husby, Åsta Øvregaard, Preben Wik, Øyvind Bech, Egil Albertsen, Sissel Nefzaoui, Eli Skarpnes, Jacques Koreman, (2011). Norwegian CAPT

TƏDQİQATLARIN BEYNƏLMİLƏL SFERADA APARILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Ülkər Məmmədova

Bakı Slavyan Universitetinin Tibbi biliklərin əsasları və Mülki müdafiə kafedrasının müəllimi

Summary

Research methods in science are divided into 3 parts: empirical, theoretical and mathematical. These methods can be used individually or in combination. Conducting research at the international level, the joint work of scientists from different countries to achieve a common denominator stimulates the development of world science and improving the quality of education in countries.

Key words: Science, research, method, international, education

Резюме

Методы исследования в науке делятся на 3 части: эмпирические, теоретические и математические. Эти методы могут применяться как по отдельности, так и комплексно. Проведение исследований на международном уровне, совместная работа ученых из разных стран для достижения общего знаменателя стимулирует развитие мировой науки и повышение качества образования в странах.

Ключевые слова: Наука, исследования, метод, международный, образования

Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyi ilə bağlı konfrasda hər kəs onun haqqında müxtəlif prizmalardan yanaşaraq danışa bilər, çünki Heydər Əliyev unikal insan idi, görkəmli dövlət xadimi idi, o sahə yox idi ki, onun haqqında fikirləri, yanaşması olmasın.

Mən Tibb Universitetində təhsil alarkən, Tibb Universitetinin 2001-ci ildə yeni korpusunun açılışı zamanı, Heydər Əliyevin iştirak etməsinin, gözəl nitqinin, heç bir detallı gözdən qaçırmayacaq dərəcədə əhatəli biliklərə malik olduğunun, elmə xüsusi diqqət ayırdığının, tələbələrə, gənclərə rəğbətlə yanaşaraq, qiymətli tövsiyələr verdiyinin canlı şahidi olmuşam. Heydər Əliyevin hələ də yeri görünür, çünki o boşluğu heç kim doldura bilməz, bəzi məsələlərdə indiyə qədər fikirləşirsən ki, o, sag olsaydı, bu işlərə necə yanaşardı? O həmişə elmin, təhsilin yanında olduğunu tək sözdə yox, əyani olaraq da nümayiş etdirirdi. Tədqiqat işlərinin aparılması elmin bütün sahələri üçün vacibdir. Məhz tədqiqatların aparılması, məlumatların differensiasiyası və yararlılığı elmdə inkişafa yol açır. Tədqiqat olunan sahə və tədqiqat obyektı olaraq tədqiqat işini aparanlardan bir çox meyarları – savad, dünyagörüşü, diqqət, zəhmət geniş prizmadan baxa bilmək bacarığını tələb edir. Tədqiqat de-

yəndə, insan oğlunun özünü dərk edəndən bəri, irəliyə doğru atdığı hər bir addım, öyrənmək, müşahidə etmək çabası özlüyündə inkişafa yol açaraq, həm də elmi nailiyyətlərin dayanmadan irəliləməsinə səbəb olmuşdur. Uzun tarixi inkişaf keçən tədqiqat növləri müasir dövrümüzdə süzgəcdən keçərək, həm də müəyyən meyarlara görə təsnifatlaşdırılmışdır. Tədqiqat metodları empirik, teoretik, riyazi olmaqla 3 yerə bölünür. İlk olaraq yaranan empirik, yəni hissiyyata əsaslanan metod olaraq ətraf aləmin təcrübə yolu ilə dərk edilməsidir. Bu metodun növləri müşahidə, müqayisə, ölçmə, eksperiment - olaraq təsnif edilir.

Müşahidə - obyektə məqsədyönlü dərk edilməsinə, müqayisə - cisim və hadisələrin oxşar və fərqliliyini öyrənilməsinə, ölçmə - müqayisədən daha güclü və universal dərk etmə vasitəsi olaraq ölçü vahidlərinin tətbiqinə, eksperiment - mürəkkəb, həm də səmərəli üsul olub, müəyyən obyekt və hadisələrə müəyyən şəraitdə məqsədyönlü təsir etməklə aparılan tədqiqatlardır. Elmi tədqiqatların indiki vaxtda müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi empirik tədqiqatlar əsasında bəhrələndirərək şaxələnməmişdir. Teoretik metodlar tarixi, məntiqi, hipopetik, abstraktlaşdırma, idealizasiya, induksiya, deduksiya, klassifikasiya, modelləşdirmə, analogiya, aksiomatika kimi müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Bu üsullar toplanan faktların məntiqi tədqiqinə, təsvirinə və fikir yürütməyə, yetkin nəticə çıxarmağa, teoretik veridən verilməyinə kömək edir. Eksperimental teoretik tədqiqatlar nəinki faktları toplamağa, onları həm də səbəb və nəticələrinə uyğun təsnifatlaşdırmağa yardım edir. Riyazi metod statistik, modelləşdirmə, dinamik proqlamlaşdırma və digər riyazi üsullarla qrafik və funksiya təsvirinə əsaslanır. Əlbəttə ki, müasir dövrdə elmi tədqiqat işlərinin aparılması, seçilən mövzu, qarşıya qoyulan məqsəd, aparılma metod və aparılma müddətinə görə həm də maliyyə tələb edir. Hər bir dövlətin elmin inkişafında maraqlı olması, həm də o dövlətin inkişaf göstəricisi hesab olunur. Bəşəriyyəti narahat edən global məsələlərin olması, tədqiqatların aparılmasının sərhədlərini aşaraq tədqiqatın beynəlmilləşməsi məsələsini aktual edir. Bu baxımdan elmin hansı sahəsindən asılı olmayaraq, beynəlmilləl tədqiqatlar daha informativ, daha miqyaslı, daha da yetkin nəticələr əldə edir ki, ümumi şəkildə nəticələrin, razılıq əldə olunması ilə bir çox ölkələr bəhrələnmə bilər. Beynəlmilləl tədqiqatların aparılması həm də dövlətlərarası isti münasibətlərin yaranmasına, beynəlmilləl elm mühitinin formalaşmasına, beynəlxalq elm tədbirlərinin, konfranslarının keçirilməsi, ekspedisiyaların aparılması ilə, daima yenilənən nəticələrin əldə olunmasına, yeni üsulların yaranmasına, təsnifatların da yenidən işlənilib müasirləşməsinə, beynəlxalq standartların yenilənməsinə təkan yaradır. Artıq çağdaş dünyamızda bütün sahələrdə həm nəzəri, həm praktiki olaraq elmi tədqiqatlar istər dəqiq, istər təbiət, istər humanitar sahələrdə sərhədləri aşmışdır. Bir çox dövlətlərin bir arada olaraq, bu vaxta qədər planetin daha az tədqiq olunan hissələrində - Arktika, Antraktidada aparılan tədqiqatlar, həmçinin Dünya okeanlarının tədqiqi, eləcə də təbiət hadisələrinin öyrənilməsi, beynəlmilləl şəkildə aparılan Kosmik tədqiqatlar, tibbi araşdırmalar, habelə humanitar yönümlü elmlərin tədqiqi, təhsil metodologiyası ilə bağlı tədqiqatlar da bu qəbildəndir. Beynəlxalq tədqiqatlar hər bir sahədə aparılır, bu tədqiqatların nəticələri öyrənilir, istəmləşdirilir, ümumi qərarlar verilir, ölkələr də öz təcrübələrində onlardan istifadə edirlər. Məsələn, Covid-19 pandemiyası zamanı ÜST -nin vaksinlərin hazırlanması, vaksinasianın vacibliyi, karantin qaydalarının ümumi olaraq hamının riayət etməsinin şahidi olduq, birgə koordinasiya olunmuş şəkildə aparılan iş öz nəticəsini verdi. Çünki buna qədər Səhiyyədə beynəlmilləl şəkildə Təbii çiçək virusu ilə mübarizə, onun tam aradan qaldırılması təcrübəsi vardı, bu da onu göstərirdi ki, birgə aparılan bütün işlər gözəl nəticələr verə bilər. Koordinasiyalasdırılmış sistemlərə keçərək, bu kimi işləri böyük miqyasda çatdırmaq dünya elminin yalnız xeyrinə ola bilər və elmin inkişafına təkan kimi qiymətləndirilə bilər. Hər bir dövlətin beynəlmilləl olaraq elm, sənaye, təhsil sahələrində inteqrasiya olunmasında maraqlı olmalıdır. Bu, dünyada həm də Sülhün yaranmasına rəvac verə bilər, indiki zamanda isə bu bizə su və hava qədər vacib amildir.

Ədəbiyyat

1. Н.В.Липчиу, К.М.Липчиу. (2013). Методология научного исследования. Краснодар.
2. Железняк В.К., А.В.Барков, Д.С. Рябенко. (2018). Методология научного исследования Полоцкий Государственный Университет.
3. Əliyev Rezo. (2016) Elmi işlərin yerinə yetilməsi metodikası. Bakı, Alatoran nəşriyyatı.1

INTERNATIONALIZATION IS A TREND OF DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION

Leyla Musayeva

Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq əməkdaşlıq şöbəsinin müdür müavini,
"Avropa dilləri" kafedrasının müəllimi

Xülasə

Müasir dünyada ali təhsil müəssisələrinin beynəlmilləşdirilməsi ideyası təhsil sahəsində milli siyasətə çevrilmişdir. Universitetlərin rifahını təmin edən mənbələr kimi xarici tələbələrin cəlb edilməsi baxımından ölkələr arasında rəqabət var. Bu proses artıq ali təhsilin tərkib hissəsinə çevrilib və onun prioritetini dövlət siyasətində, universitetlərin inkişaf strategiyalarında, beynəlxalq müqavilələrdə görmək olar. Təhsilin beynəlmilləşdirilməsi ali təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına təkan verir, tələbələrin bilik və bacarıqlarının elmin və praktikanın müasir tələblərinə uyğun olmasını təmin edən elmi, tədris və tədqiqat bazalarının, gənclərin kommunikativ qabiliyyətlərinin inkişafına inkişafını təmin edir. Bu, təhsil prosesinin inkişafında özünü doğrultmuş müasir bir tendensiya, xalqlar və ölkələr arasında mütərəqqi qarşılıqlı əlaqə üçün zehni və intellektual əsasları formalaşdırır.

Açar sözlər: *Beynəlmilləşmə, təhsil, strategiya, mədəniyyətlərarası prinsip, mübadilə proqramları*

Резюме

В современном мире идея интернационализации высших учебных заведений становится национальной политикой в сфере образования. Существует конкуренция между странами в плане привлечения иностранных студентов как источников обеспечения благосостояния учебных заведений. Оно уже стало неотъемлемой частью высшего образования, его приоритетность прослеживается в государственной политике, стратегиях развития университетов, международных соглашениях. Интернационализация образования способствует повышению конкурентоспособности высших учебных заведений, способствует развитию научной, образовательной и исследовательской баз, обеспечивающих соответствие знаний и умений обучающихся современным требованиям науки и практики. Это современная тенденция развития образовательного процесса, доказавшая свою состоятельность. Она способствует развитию коммуникативных способностей молодежи, познанию ментальных и исторических особенностей других национальностей, формируя интеллектуальную основу для взаимодействия между народами и странами.

Ключевые слова: *Интернационализация, образование, стратегия, межкультурный принцип, программы обмена*

"You know, every young Azerbaijani should try to master and learn many languages of the world - Russian, English, French, Arabic, Persian. This is necessary because the close connection of the countries of the modern world requires people to know many languages today and in the future. I give this advice to our young people. I wish that young Azerbaijanis read Nizami, Fuzuli, and Nasimi in Azerbaijani language but Shakespeare -in English." - Heydar Aliyev. These are the words of the national leader of the Republic of Azerbaijan.

The fact that the year 2001 was proclaimed the European Year of Languages by the Council of Europe lends additional support to the argument that language training is one of the essential parameters without which new universities will not be able to contribute to the education of the European citizen. The processes of internationalization and globalization taking place in modern society are the main trend that causes the transformation of the system of international relations in many areas of public life and determines its historical development. There is no consensus on what globalization is and in what period this phenomenon appeared. Most authors describe globalization as an increase in interdependence in the economic, political and cultural spheres, as well as the impact of integration on social reality. The role of scientific and technological achievements, the processes of unification and deregulation of the economy are often emphasized. (J.Aichholzer, S.Kritzing, C. Plescia., 2021) For the first time the term "globalization" was used by K. Marx: "Now the world market really exists. With the entry of California and Japan into the world market, globalization has come true" (Павлина.С.Ю., 2021). This definition implies the development of international trade, including among remote regions of the world. Given the existing economic, political, racial, ethnic, cultural differences, modern society has come to a state that can be called a "global community" or "planetary civilization". An important role in the development of globalization processes is assigned to the cross-cultural principle of interaction between nations, the basis of which is the unification of the basic provisions of the functioning of society. Globalization

affects various aspects of the life of society and man: informational, economic, environmental, etc. This process has directly affected the sphere of higher education. At the end of the 20th century, state education systems focused on the preparation of an economically significant resource. According to P. Scott, the processes of globalization directly affect the sphere of higher education, contribute to the spread of national cultures, and due to the development of information technologies and global research networks, education is standardized. It should be noted that universities will have to adapt to modern socio-economic and political conditions, show flexibility to changes in the external environment, find a certain balance between cooperation with the state, on the one hand, and the global world, on the other (Austin, 2021)

In order for the globalization of higher education not to have negative consequences, it is necessary to take into account the level of humanization and socialization in society. In addition to the process of globalization, there is also an internationalization of society. These processes are interpenetrating, but have different meanings.

Globalization is "the emergence of a hybrid world culture and a mixture of national traditions", and internationalization is "the formation of national states-communities and their interaction with each other" (Павлина, 2021). According to J. Knight, internationalization is "the process of introducing an international aspect into the research, educational and service functions of higher education. A feature of this definition is the inextricable relationship of all functions of higher education in the process of internationalization and the complex impact of internationalization on these functions. Internationalization is associated with "the process of integrating an international, intercultural or global dimension into the goals, functions or provision of higher education" (Brandenburg, H. de Wit., 2018)

According to the author, the concept of internationalization includes several aspects: - international activities, such as academic mobility of students and teachers, international educational networks, partnerships and projects, new international educational programs and research initiatives; – realization of educational potential in other countries through new activities, such as the creation of branches, the conclusion of agreements for the provision of licenses using a wide range of methods of full-time and distance learning; In the process of internationalization of education, international relationships are developing, which helps to improve national and regional education systems, to find joint solutions to many problems. The internationalization of higher education includes, first of all, the internationalization of the educational process itself: the adoption of new effective technologies, the strengthening of the international component in educational programs, for example, the in-depth study of such disciplines as foreign languages, world culture, history, cultural studies, etc., the introduction of a new student assessment system. It can be concluded that in the modern world, internationalization has become an integral part of higher education, its priority can be traced in public policy, development strategies of universities, international agreements. R. Lapytov believes that the internationalization of higher education is a transitional stage to a larger process - globalization." (Brandenburg, H. de Wit., 2018)

Therefore, research in the field of internationalization of higher education identifies the following key factors that determine the development of this process, including:

- cross-border transfer of knowledge - books, media, online conferences, etc.;
- development of international mobility between countries - students, teachers, administrative staff, etc.;
- international cooperation between higher educational institutions, individual scientists, etc.;
- assignment of rating criteria to universities and universities – "world-class university", "international quality", etc.

The following are noted as positive results of the process of internationalization of the educational process in universities:

- opportunity to get acquainted with the culture of another country;
- improving knowledge of a foreign language;
- understanding of the essential differences between societies;
- expansion of horizons and new acquaintances;

- a sense of independence and freedom from adult guardianship;
 - the opportunity to travel and increase self-esteem;
 - studying at a foreign university increases the chances of successful employment.
- (Павлина.С.Ю., 2021).

Studying in another country in conditions of differentiated material support and living standards, with the dominance of the philosophy of global values and the promotion of "internationalization in national education" programs, contribute to the settling of talents in those countries where materially more favorable conditions have been created for them and appropriate research bases have been formed. At the same time, European researchers hope that this trend will remain "an option for the minority" (Teichler, 2017)

It can be concluded that in the modern world, internationalization has become an integral part of higher education, its priority can be traced in public policy, development strategies of universities, international agreements. Many researchers note that the main task of the university, along with improving the quality of educational services, was to acquire international recognition and high status. Talented students and specialists are attracted, who contribute to the science and economy of the country. The initial function of internationalization is considered to be the development of cooperation, exchange of experience, mutually beneficial partnership.

References

1. Павлина С.Ю. (2021). Образование без границ: Эразмус глазами участников программ студенческого обмена / Высшее образование в России.; (30)4): 146-156, DOI: 10.31992/0869-3617-2021-30-4-146-156
2. Austin C. (Febr. 11.2021). With techies fleeing the coasts, America's heartland has a shot at economic revival—if we save its higher education institutions.
3. Aichholzer J., S.Kritzinger, C. Plescia. (January 7, 2021). National identity profiles and support for the European Union. Published.
4. Teichler Ul. (2004). Temporary study abroad: The life of ERASMUS students. European Journal of education, JSTOR
5. Ulrich Teichler. (2017). Internationalisation Trends in Higher Education and the Changing Role of International Student Mobility. Journal of international Mobility /1 (N° 5), pages 177 – 216.
6. Uwe Brandenburg, Hans de Wit, Elspeth Jones and Betty Leask. (2018). Internationalisation in Higher Education for Society. Journal,
7. www.aztc.gov.az. "Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumundakı çıxışı"

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN ƏSASIDIR

M.A.Musayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
"Kompüter elmləri" kafedrasının dosenti, r.ü.f.d.

Summary

The work is devoted to the nonstudied aspect of Heydar Aliyev's heritage - the analysis of the scientific foundations of this heritage and the question that it constitutes the foundations of Azerbaijan state. The nature of the strategic managements and reforms studied by Heydar Aliyev for the development of the country are analyzed from the point of view of the operations research course statements and explained that they are consistent with sound scientific facts. As a result of the successful continuation by the President of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, the policy of reforms of the national economy of the National Leader Heydar Aliyev in the new era is continued correctly and the successes achieved are listed, especially in the field of education development.

Key words: Azerbaijaniism, educational reforms, operations research, stability of reforms, structure of the social system.

Резюме

Работа посвящена мало изученному аспекту наследия Гейдара Алиева, анализу научных основ этого наследия и вопросу, что оно составляет основ нашей государственности. Характер стратегических управлений

и реформ, осуществляемых Гейдаром Алиевым для развития страны, анализируются с точки зрения утверждений курса исследования операций и поясняется, что они согласуются с обоснованными научными фактами. В результате успешного продолжения Президентом Азербайджана господином Ильхамом Алиевым политики реформ народного хозяйства Общенационального Лидера Гейдара Алиева в новой эпохе верно и коротко перечисляются достигнутые успехи, особенно в сфере развития образования.

Ключевые слова: азербайджанство, реформы образования, исследование операций, устойчивость реформ, структура социальной системы.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları 2023-cü ili Heydər Əliyev ili elan etmişdir. Həqiqətən də, Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında müstəsna xidmətləri vardır, zaman keçdikcə onun haqqında daha çox yazılacaq. O, müstəqil Azərbaycan Dövlətinin banisidir, onun irsi dövlətçiliyimizin əsasında durmuşdur [Əliyev, 2009].

Aşağıdakı araşdırma Heydər Əliyev irsinin az öyrənilən bir cəhətinə, onun elmi əsaslarının təhlilinə və dövlətçiliyimizin əsasında durmasına həsr olunmuşdur. Heydər Əliyevin irsi hər şeydən əvvəl elmi irsdir və bu irs elmi metodlarla öyrənilməlidir. Heydər Əliyev irsinin əsasında onun formalaşdırdığı Azərbaycançılıq məfkürəsi və Azərbaycanın inkişafı, xüsusilə təhsilin inkişafı üçün tətbiq etdiyi unikal idarəetmə metodları durur. İşdə Ulu öndər Heydər Əliyevin və onun irsinin Respublika Prezidenti tərəfindən uğurla davam etdirilməsi nəticəsində Azərbaycançılıq məfkürəsinin və ümumilikdə Azərbaycanın, xüsusilə təhsilin inkişafı üçün tətbiq edilən idarəetmənin xüsusiyyətləri, ictimai sistemin strukturuna uyğunluğu və dayanıqlığı “Əməliyyatlar tədqiqi” fənni mövqeyindən araşdırılır, bu istiramətdə qazanılan uğurlar sadalanır. Azərbaycançılıq məfkürəsinə əsaslanaraq ölkəmizin inkişafına yönəlmiş islahatların xarakterinə dair Heydər Əliyev müddəaları şərh olunur. Ona görə Azərbaycançılıq məfkürəsi-

a) öz milli mənsəbiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq,

b) ümumiyyəti dəyərlərlə zənginləşmək, onlardan bəhrələnmək, onları milli mənəvi dəyərlərlə sintez və inteqrasiya etmək,

c) hər bir azərbaycanlının daima inkişaf etməsi deməkdir.

Heydər Əliyev Azərbaycançılıq məfkürəsi əsasında dövlətçiliyin əsaslarını yaratmışdır. Bu məfkürə özünün möhtəşəm gücü, inandırıcı qüdrəti ilə dövlətçiliyimizin bərpasına, qorunmasına, xalqımızın birliyinə, ərazimizin bütövlü üçün qısa müddətdə-44-günə zəfər qazanıb qalib xalq olmuşdur. Heydər Əliyevə görə Azərbaycanda təhsil islahatları

a) inqilabi yolla deyil, təkamül ilə aparılmalıdır;

b) Azərbaycançılıq məfkürəsinə, milli mentalitetə əsaslanmalıdır;

c) bəşəri dəyərlərdən bəhrələnməli, daima inkişaf etməli, Beynəlxalq təhsil sisteminə inteqrasiya olmalıdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq məfkürəsi ilə islahatlar ideologiyası bir-birinə üzvü şəkildə bağlıdır. “Əməliyyatlar tədqiqi və oyunlar nəzəriyyəsi” kursu qərarqəbulətmə nəzəriyyəsinə aiddir. L. Zadənin keçən əsrin 60-cı- 70-ci illərində isbat etmişdir ki, sistemə tətbiq edilən idarəetmələrin optimallığı üçün onlar sistemin strukturuna uyğun olmalıdır. Elə həmin illərdə A. Tixonov isbat etmişdir ki, sistemin strukturuna uyğun olmayan, əsasən dayanıqsızdır [Zadeh, 1978]. Bu iki fakt bir-birini tamamlayır və sistemə tətbiq edilən optimal idarəetmələr üçün oxşar mühakimələrlə isbat edilir. Sistemə tətbiq edilən idarəetmələrin optimallığı və dayanıqlığı üçün onların sistem strukturuna uyğunluğu zəruridir. İşdə Heydər Əliyevin tətbiq etdiyi strateji idarəetmələrin və islahatlarının eyni vaxtda isbat olunan, göstərilən teoremlər ilə həmahəngliyi izah olunur

Ədəbiyyat

1. “Heydər Əliyev irsi və Azərbaycanın müasir inkişafında İlham Əliyev mərhələsi” Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. (2007). Bakı, Azərbaycan” nəşriyyatı, 280s.

2. İlham Əliyev. (2009). İnkişaf- Məqsədimizdir. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 209s.

3. Вентцель Е.С. (2004). Исследование операций. М.: Дрофа, 306с.

4. Zadeh L. (1978). Fuzzy sets as basis for theory of possibility, Fuzzy sets and systems, v.1, , 1-28

5. Тихонов А.Н., Арсенин В.Я. (1979). Методы решения некорректных задач. Москва: Наука, 285 с.

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA HƏRBİ TƏCAVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN SİYASİ PROBLEMLƏRİ

Kəmalə Nəsirova

Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Summary

The events that differ from the existing armed conflicts in the form of newly independent states due to their political parameters and scope, occurred as a result of Armenia's military aggression against Azerbaijan. One of the most serious problems that arose after Nagorno-Karabakh and its surrounding regions were subjected to military aggression by Armenia, whether it was the deportation of the Azerbaijani population in the historical West Azerbaijan lands (present-day Armenia), or the targeting of people living in Karabakh for other international crimes, is the problem of refugees and internally displaced persons. Under the leadership of the great leader, in 1993-2003, large-scale measures were taken to solve this problem by political means.

Key words: Azerbaijan Republic, Heydar Aliyev, Karabakh, refugee, exile

Резюме

Следует отметить, что концептуальные и практические шаги, связанные с политическими проблемами беженцев и вынужденных переселенцев в результате военной агрессии Армении против Азербайджана, были предприняты общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым на двусторонних встречах с мировыми политическими лидерами, а на конференциях и мероприятиях международных организаций, выступая с выступлениями в направлении решения их политических проблем, он всегда имел в виду вопросы, связанные с защитой своих нарушенных прав и свобод. Под руководством великого лидера в 1993-2003 годах были предприняты масштабные меры по решению этой проблемы политическим путем.

Ключевое слово: Азербайджанская Республика, Гейдар Алиев, Карабах, беженец, внутренне перемещенное лицо.

Yeni müstəqil dövlətlər təmsalında mövcud olan silahlı münaqişələrdən özünün siyasi parametrləri və miqyasına görə geniş əhatəliliyi ilə fərqlənən hadisələr Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində baş vermişdir. Dağlıq Qarabağın və ətraf rayonların Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalmasından, istər tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarında (indiki Ermənistan) olan azərbaycanlı əhəlinin deportasiyası, istərsə də Qarabağda yaşayan insanların digər beynəlxalq cinayətlər hədəfinə alınmasından sonra yaranmış ən ciddi problemlərdən biri də qaçqın və məcburi köçkünlər problemidir. Sadaladığım problemlərə görə Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin siyasi və hüquqi problemlərini təhlil etməyə çalışmışam.

Azərbaycan Respublikası qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin, o cümlədən siyasi nöqtəyi-nəzərdən həssas sayılan bir sıra özünəməxsus problemlərin mövcud olduğu ölkələrdəndir. Ölkəmizdə qaçqın və məcburi köçkün probleminin tarixinə nəzər saldıqda, köçürmə siyasətinin də bu məsələ ilə əlaqədar olması üzə çıxır. Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra, Rusiya burada müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi olan köçürmə kampaniyasını reallaşdırmağa başladı. Sisyanov Osmanlı İmperiyası ərazisində yaşayan ermənilər də bu kampaniyaya cəlb etməyi planlaşdırırdı. (Əliyev, 2018) Ümumiyyətlə, XX əsrdə Azərbaycan xalqı bir neçə dəfə qaçqınlıq və məcburi köçkünlük fəlakəti ilə üzləşmişdir. Azərbaycanın geostrateji mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri regionda maraqları olan qüvvələri azərbaycanlıların öztarixi torpaqlarından zorla köçürülməsinə sövq etmiş, ermənilərin daha çox torpaq əldə etmək cəhdləri isə bir əsrdə 4 dəfə azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından didərgin salınması ilə nəticələnmişdir. Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı şəkildə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində tarixən bu ərazidə yaşamış 250 min azərbaycanlı öz doğma yurdlarından zorla qovularaq Azərbaycana pənah gətirdi, Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi - Dağlıq Qarabağın, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun ərazisi işğal olundu, 700 min nəfərədək azərbaycanlı öz doğma yurdunda məcburi köçkünə çevrildi. Beləliklə, hazırda Azərbaycanda son 20 ildəki təbii artımla 1 milyon 200 min nəfərə yaxın qaçqın, məcburi köçkün və “qaçqın” statusu almaq niyyətində olan (sığınacaq axtaran) şəxs vardır. (Məmmədov, Süleymanlı, Abbasov, 2016).

Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkün probleminin ən yüksək nöqtəsi 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü olmuşdur. Təcavüz müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində insan hüquqlarını, xüsusilən qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqlarını pozanən

ağır beynəlxalq cinayətlərdən biri sayılır. “Ermənistanın hərbi təcavüzü və Azərbaycanın əks-hücum əməliyyatları” kitabında bu problemə geosiyasi kontekstdə yanaşaraq S.Məcidi qeyd edir ki, Ermənistan tək Azərbaycana yox, Türkiyə, Gürcüstan və s. dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları, eləcə də bu ölkələrin əhalisinə, təbii, mədəni və tarixi abidələrinə qarşı diskriminasiya və zorakılıq hərəkətləri həyata keçirmişdir. Bu fakt Ermənistanın hərəkətlərinin bir dövlətin deyil, bütövlükdə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin pozulması üçün təhdid olmasına əsas yaradır. 1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan 126 yaşayış məntəqəsindən onların zorla çıxarılması planı həyata keçirilmiş, XX əsrin ən faciəli hadisələrindən biri - Xocalı soyqırımı törədilmişdir. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20%-i, o cümlədən Dağlıq Qarabağ, eləcə də ona bitişik olan 7 rayon işğal edilmişdi, 700 min nəfərə yaxın həmvətənimiz öz daimi yaşayış yerindən məhrum olunaraq məcburən köçkün düşmüşdür (Məcidi, 2021). Bütün bunlar Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkün problemini daha da kəskinləşdirməklə yanaşı, ölkə üçün ciddi sosial-iqtisadi problemlər də yaratmışdır. QAKİ-nin Avropa Regional Bürosu müdirinin müavini Haşim Utkan faktla bağlı demişdir ki, Azərbaycanda hər 8 nəfərdən biri ya qaçqın, ya da məcburi köçkündür. Bu isə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ictimaiyyətin daim diqqət mərkəzində olacaq qaçqınlar problemi ilə ciddi şəkildə üzləşməsinə sübutdur (Əliyev, 2009).

Qaçqınlarla bağlı problemlərin həlli respublikamızda bu məsələ meydana gəldiyi gündən bu günə qədər həm ölkədaxili siyasi müzakirələrin, həm də ölkəmizin ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq münasibətlərindən irəli gələn ən mühüm məsələlərindən birini təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin siyasi problemləri ilə bağlı konseptual və praktiki addımlar Azərbaycan xalqının ümummili lideri Heydər Əliyev tərəfindən atılmış, dünyanın siyasi liderləri ilə keçirdiyi ikitərəfli görüşlərdə, beynəlxalq təşkilatların konfrans və tədbirlərində qaçqın və məcburi köçkünlərin siyasi problemlərinin həlli istiqamətində çıxışlar edərək, onların pozulmuş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələləri daim diqqətdə saxlamışdır. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə 1993-2003-cü illərdə bu problemin siyasi yolla həlli istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi iləəlaqədar Ermənistan Prezidenti ilə 25, ATƏT rəhbərliyi, Minsk Qrupunun təmsilçiləri ilə 200-dən və 80 ölkənin dövlət başçıları ilə 500-dən çox, həmçinin əraziləri işğal olunmuş rayonların ictimaiyyət nümayəndələri, qaçqın və məcburi köçkünlərlə 20-dən çox görüş keçirmişdir (5).

Ümummilli liderimizin əsas məqsədi və amalı qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yurduvalarına qaytarılması idi. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin siyasi və problemləri ilə bağlı ən mühüm məsələ bu problemin beynəlxalq təşkilatlar müstəvisində qaldırılmasına və pozulmuş hüquqların bərpasına nail olmaqdır. Bu səbəbdən də, ölkə Prezidentinin 27.12.2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”nda Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün düşmüş şəxslərin hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması, işğal nəticəsində Azərbaycanın təbii, tarixi və mədəni sərvətlərinin dağıdılması faktının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və onlara dəymiş zərərin Ermənistan dövləti tərəfindən ödənilməsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatlarda işin davam etdirilməsinə və bununla əlaqədar ölkəmizin haqq səsinin dünyaya çatdırılmasında, qeyd olunan faktlar əsasında zəruri tədbirlərin görülməsi üçün mövcud hüquqi vasitələrdən daha səmərəli istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur (5). Bu mənada xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın hərbi təcavüzünə cavab olaraq Azərbaycan özünümüdafiə xarakterli əks-hücum əməliyyatları həyata keçirərək, 27 sentyabr-10 noyabr 2020-ci il tarixlərində” 44 günlük Vətən” müharibəsinin nəticəsi olaraq torpaqları işğaldan azad etmiş, bununla da qaçqın və məcburi köçkün probleminin həllində yeni mərhələnin və regionda siyasi cəhətdən fərqli tendensiyanın əsasını qoymuşdur. Qaçqınlar və məcburi köçkünlərlə bağlı Ermənistanın təcavüzündən sonrakı proseslərin siyasi mahiyyətini izah edən ən mühüm sənəd 10 noyabr tarixli Bəyanat hesab edilir. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə əlaqədar beynəlxalq normalara uyğun tam hüquqi baza yaradılmış, ölkə Prezidenti tərəfindən 43 Fərman və Sərəncam imzalanmış, Milli Məclis 23 Qanun, Nazirlər Kabineti isə 192 qərar və sərəncam qəbul etmişdir. (Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köç-

künlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2012-ci il ərzində görülmüş işlər barədə məlumat (5). Ali Baş Komandanımızın və yenilməz ordumuzun sayəsində tezliklə məcburi köçkün və qaçqın problemi tamamilə öz ədalətli həllini tapacaq.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə.İ. (2018). İnsan hüquqları. Dərslik, Bakı, s. 29
2. Əliyev Ə.İ. (2009). İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik. Bakı, s. 443
3. Məmmədov R.F., Süleymanlı S.A., Abbasov X.R. (2016). Azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri beynəlxalq təşkilatlar müstəvisində. Bakı, Səda Nəşriyyatı, 232 s.
4. Məcidli S.T. (2021). Ermənistanın hərbi təcavüzü və Azərbaycanın əks-hücum əməliyyatları (beynəlxalq hüquqi məsələlər), Dərs vəsaiti. Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 308 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2012-ci il ərzində görülmüş işlər barədə məlumat, <http://idp.gov.az/az/law/106/parent/15>

HÜLAKÜLƏR DÖVRÜNÜN AZƏRBAYCANDA ELM VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Lamiyə Nəsirova

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisi

Summary

XIII-XIV centuries the conflict political period in the history of Azerbaijan, the period of the Hulaguid (Ilkhanids) state, did not pass without leaving its mark on public and cultural life, but, despite the difficult conditions, the field of science and culture did not lag behind in development. The Ilkhanids ruled Azerbaijan for a century. During the reign of Hulagu Khan, the Muslim renaissance experienced a period of progress, and various fields of science, including social status, came to the fore with its development. During this period, the importance given to science and various arts, as well as the appreciation of poets and scientists, were the greatest contribution to the Renaissance. By order and decree of the Mongolian ruler Hulagu Khan, a large number of landscaping works were carried out, attention was paid to the scientific and cultural spheres.

Key words: *Hulaguid empire, mongols, science, culture, progress*

Резюме

XIII-XIV вв. конфликтный политический период истории Азербайджана, период государства Хулагуидов (Эльханидов), не прошел бесследно для общественной и культурной жизни, но, несмотря на сложные условия, область науки и культуры не отставала в развитии. Государство Эльханидов управляло Азербайджаном в течение века. В период правления Хулаку хана мусульманский ренессанс переживал период прогресса, на первый план с его развитием выходили различные области науки, в том числе и о социальном положении. В этот период значение, придаваемое науке и различным искусствам, а также высокая оценка поэтов и ученых, явились величайшим вкладом в период Возрождения. По приказу и указам монгольского правителя Хулаку хана было проведено большое количество работ по благоустройству, уделено внимание научной и культурной сферам.

Ключевые слова: *государства Хулагуидов, монголы, наука, культура, прогресс*

Orta əsrlər Azərbaycan tarixi keşməkeşli və ağır ictimai-siyasi hadisələrə o cümlədən, Xarəzmşahlar, monqollar və Teymurilərin hökmranlığına şahidlik etmişdir. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan tarixinin bu ziddiyyətli siyasi dönəmi ictimai-mədəni həyata təsirsiz ötüşməmiş, lakin çətin şəraitə baxmayaraq, elm və mədəniyyət sahəsi inkişafdan qalmamışdır. XIII yüzillik Azərbaycan tarixində yeni mərhələnin, qüdrətli Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin (1256-1357) yaranması ilə yaddaqalandır. Əsaslı Böyük Monqol İmperiyasının qurucusu Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan (1256-1265) tərəfindən qoyulan Elxanilər dövləti bir əsr boyunca Azərbaycanda hökmranlıq etmişdir. Beşinci monqol ulusu Hülakü xanın hakimiyyəti illərində Elxanilər (Hülakülər) Yaxın Şərqdə söz sahibi olan qüdrətli bir dövlətə çevrilmişdir.

XII-XIII yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqin seçilən mədəni, iqtisadi mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu dövrdə elm və müxtəlif sənət sahələrinə göstərilən dəyər, həmçinin şair və alimlərin yüksək qiymətləndirilməsi dirçəliş və İntibah dövrünə ən böyük töhfə idi. Atabəy-

lər dövlətindən etibarən Hülakülər dövründə Azərbaycanın mühüm mədəniyyət və elm ocaqlarından hesab olunan Marağa və Təbrizin həm də paytaxta çevrilməsi bu şəhərlərin hərtərəfli inkişafına təkan vermişdir. *“XII-XV yüzillərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərini xarakterizə etsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan mədəniyyəti ümumən yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Baxmayaraq ki, monqol basqınları və talanları mədəniyyətə də ağır zərbələr vurmuşdu. Bu, inkişafı şərtləndirən əsas amillərdən biri Azərbaycanda “Atabəylər” və “Şirvanşahlar” kimi möhkəm siyasi təsisatların yaranması, eləcə də Azərbaycanın Hülakilər dövlətinin siyasi-inzibati mərkəzinə çevrilməsi ilə bağlı idi”* [Əsgər, 2012]. Sarsılan, çətin və keşməkeşli siyasi vəziyyətə, inkhisar əhval-ruhiyyəsinə baxmayaraq, ictimai-mədəni həyatın bütün sahələri zamanəsinə görə inkişafdan geri qalmamışdır. Mədrəsə və məktəblərdə, həmçinin böyük elm ocaqlarında süryani, ərəb və fars dillərində tədris olunan əxlaq, nücum, tibb, dini-hüquq elmləri, məntiq və təbiət elmləri maariflənməyə xidmət edirdi. İncəsənətin bir çox sahələri diqqətdən kənar qalmamış, Şərq ölkələrindən bəhrələnmə ilə genişlənmişdir. Elxanilər dövlətinin mərkəzi Azərbaycan, paytaxtı isə Marağa və Təbriz şəhərləri olmuş, zamanla yüksəlişə doğru gedən şəhərlərdə sabitlik bərqərar olmuşdur. *“Bu dövrdə Azərbaycanda məşhur olan mədrəsələr içərisində Təbrizdə “Qazaniyyə”, “Fələkiyyə”, “Şeyx Kəmaləddin Xocandi”, “Dəməşqiyyə”, “Qazi Şeyx Əli”, “Məqsudiyyə”, “Müzəfəriyyə”, “Nəsriniyyə”, Şənbi Qazanda “Şəfiyyə”, “Hənəfiyyə”, Bakıda “Şah məscidi”nin mədrəsəsi və başqalarını nümunə göstərmək olar”* [Abbasov; Həsənov, 2012].

XIV əsr Azərbaycanın elm və mədəniyyətinin inkişaf etdiyi bir dövrdə mühüm elm və təhsil ocağı kimi Təbriz mədrəsələrinin tərfi və təsviri dövrünün ən qabaqcıl alimi və mütəfəkkiri olan Marağalı Əvhədi poeziyasında görülməkdədir. Şair məşhur “Cami-cəm” məsnəvisində Təbriz mədrəsəsini “Məmur saray”ı təsvir edərək elm ocaqlarına verdiyi böyük dəyəri qürurla ifadə edir. Təbrizin gün-gündən artan şöhrət və inkişafını Bağdaddan geri saymayan şair onu yeni mədəniyyət beşiyi kimi təsvir edir.

“Cüneydi, Bağdadı, nə edirsən yad?!

Budur, bu Cüneydin, bax bu da Bağdad!” [Marağalı, 2004].

Orta əsrlər dövrünün digər aparıcı elm mərkəzlərindən biri olan Marağa rəsədxanası monqol xanı Hülakü xanın göstərişi ilə tikilmişdir. Ağababa Rzayevin “Nəsirəddin Tusi” adlı kitabında Hülakü xanın Marağa rəsədxanasının tikilişinə və qısa müddətdə ərsəyə gəlməsinə böyük maraq göstərdiyi görülməkdədir [Rzayev, 2001]. Bu maarifpərvər xidmətlər monqol hökmdarının elmə verdiyi yüksək dəyərin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Elmin, mədəniyyətin inkişafına dəstək verən Hülakü xan miqyasına görə çox böyük olan Marağa rəsədxanasını vəziri, görkəmli alim Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) xahişi ilə tikdirmişdir. 1271-ci ildə fəaliyyətə başlayan, astronomiya elmi ilə bağlı çox sayda yeniliklərin qeydə alındığı bu nəhəng və müasir tədqiqat kompleksində yeni kəşflər edilmişdir.

Beləliklə, Hülakülərin hakimiyyəti dövründə müsəlman intibahı tərəqqi dövrünü yaşamış, elmin müxtəlif sahələri, o cümlədən ictimai-sosial vəziyyət öz inkişafı ilə ön plana çıxmışdır. Monqol hökmdarı Hülakü xanın əmri və fərmanları ilə çox sayda abadlıq işləri aparılmış, elm və mədəni sahələrə diqqət artırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, N., Həsənov R. (2012). Nəsirəddin Tusi - müdriklik fəlsəfəsi. – Bakı, 220 s.
2. Əsgər, Ə. (2012). XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. – Bakı: Elm, 372 s.
3. Marağalı, Ə. (2004). Cami Cəm. – Bakı: Lider nəşriyyat, 288 s.
4. Rzayev, A. (2001). Nəsirəddin Tusi. Həyatı, elmi, dünyagörüşü. Bakı: Kitab Klubu, 296 s.

PECULIARITIES OF THE INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE DEVELOPMENT

Oksana Oliinyk,

Candidate of Psychological Sciences,
Doctor of Philosophy (PhD), associate professor,
associate professor of department of the Psychology,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Summary

The abstract reveals the essence of the concept of “internationalization of higher education”; modern internationalization trends in the world are outlined. The main advantages of higher education internationalization are outlined and analyzed. The structure of higher education internationalization is given, and its main components are characterized. An analysis of the features of external internationalization (international academic mobility) and internal internationalization (introduction of world standards into the educational process of an educational institution, internationalization of intercultural programs, and training courses) was carried out. The main components of the internal internationalization of higher education have been identified and analyzed. The role of internationalization in the development of higher education institutions is outlined. Typical forms of internationalization within the national educational space are analyzed. Attention is focused on the importance of teaching mobility development as a component of higher education internationalization.

Key words: *internationalization, higher education, educational programs, international mobility, intercultural and international competencies.*

Резюме

В тезисе раскрыта суть понятия «интернационализация высшего образования»; очерчены современные интернационализационные тенденции в мире. Проанализированы основные преимущества интернационализации высшего образования. Представлена структура интернационализация высшего образования, охарактеризованы основные ее компоненты. Осуществлен анализ особенностей внешней (международной академической мобильности) и внутренней интернационализации (внедрение мировых стандартов в учебный процесс учебного заведения, интернационализация межкультурных программ, учебных курсов). Выделены и проанализированы основные составляющие внутренней интернационализации высшего образования. Очерчена роль интернационализации в развитии заведений высшего образования. Проанализированы типичные формы интернационализации в рамках национального образовательного пространства. Внимание акцентировано на важности развития преподавательской мобильности как составляющей интернационализации высшего образования.

Ключевые слова: *интернационализация, высшее образование, образовательные программы, международная мобильность, межкультурные и международные компетентности.*

Internationalization is an important indicator of modern higher education development. Recently, there have been significant changes in the content of this process and the means of its implementation. Studying the experience of foreign countries is invaluable in this process. It should be noted that international features of higher education that influence its development are: the constant development of information and communication technologies; international mobility; increase in private investment and decrease in state funding of education; lifelong education; the transition of the educational system of Ukraine to a new type of humanistic and informational education. All these aspects contribute to the transformation of higher education, the creation and use of online courses, the growth of demand for educational services, and the introduction of new modern teaching methods. Internationalization of higher education is “a process of integration of international, intercultural and global elements into the educational (pedagogical), scientific and administrative functions of an individual organization” (Knight, 2008). The process of higher education internationalization in the global dimension is characterized by the tendency to introduce English-language learning programs and increases the attractiveness of educational service markets in non-English-speaking countries (Suprun, 2017).

Three important aspects can be singled out among the advantages of the higher education internationalization, namely: 1) the formation of a higher education system that is understandable for the international community, which will be achieved through integration with the European area of higher education and the research area; 2) the competitiveness of higher education Ukrainian institutions, which will be achieved due to the organization and support of international cooperation of universities,

their involvement in international projects and programs and the improvement of the quality of higher education within each individual university; 3) strengthening the resources of higher education institutions, their preparation for active participation in international projects ((Suprun, 2017).

The internationalization of education is one of the factors in the development of higher education. Its structure is divided into external internationalization (international academic mobility) and internal internationalization (introduction of world standards into the educational process of the educational institution, internationalization of intercultural programs, training courses, etc.). It is worth noting that the main principle of internationalization is the creation of a single education system for different countries. It means ensuring the compatibility of various forms and systems of education and the widespread introduction of the exchange of teachers and students. The internationalization of higher education means the involvement of specialists in the educational and scientific programs of courses, devoted to the problems of the development of intercultural communication and adaptation, and orientation to generally accepted world academic standards. Thus, internationalization stimulates the development of higher education institutions. The following main elements of a university culture that should be developed in the context of internationalization, are highlighted: leadership of the university in the cultural environment of the region; conducting international scientific events; international cooperation of teachers, and interpersonal contacts; creating favorable conditions for the professional activity of scientific and pedagogical workers, improving their qualifications and studying students abroad. As a result, the integration of universities into world processes contributes to the renewal of the scientific and educational, personal and organizational potential of higher education institutions at the individual, institutional and systemic levels. An example of the above-mentioned trend is the key role of research in certain fields of science, performed and published in international co-authorship ((Suprun, 2017).

Typical forms of internationalization within the national educational space are the implementation of international educational programs in the country under franchising conditions, the activities of foreign branches of other higher educational institutions, the holding of international summer and winter schools, the organization of joint scientific research and publications with foreign partners, unlimited access to educational and scientific products of other countries using modern Internet technologies and other means of communication (Hrynkevych O.S., Lutchyn N.P., 2017). The following main components of internal internationalization can be distinguished: internationalization of curricula and educational programs; the need for mastering and learning foreign languages, developing intercultural communication skills; inclusion of specialists in scientific and educational professional networks, participation in multicultural programs, development of adaptation skills to the cultural features of the global academic environment, which contributes to personal development; orientation to world educational standards; development of the personal educational trajectory of each student. A theoretical analysis of the problem of internationalization of higher education allows us to highlight its main features, namely: updating curricula and educational programs, improvement of qualifications and exchange of scientific and pedagogical personnel, improving the quality of qualified specialists for activities in an intercultural professional environment; ensuring the competitiveness of young professionals; formation of all participants in the educational process of intercultural and international competencies necessary for life and work in the global society of knowledge; recognition of academic degrees and diplomas in the international field of higher education as a result of increasing academic mobility; respect for conditions and individual needs of higher education institutions; improving the quality of scientific research; dissemination of own values and formation of a positive image of the country; promoting the exchange of cultural values.

References

1. Hrynkevych O.S., Lutchyn N.P. (2017). Analysis and modeling of processes of internationalization in higher education in the context of innovative development. *Marketing and innovation management*. № 3. PP. 314-325.

2. Suprun D. (2017). Transformation of professional training of psychologists in the field of special education in the context of internationalization of higher education. *Scientific journal. Special psychology*. Output 34. PP. 171-178.

3. Glanzel W., Schubert A. (2005). Scientific networks through co-authorship. *Handbook of Quantitative Science and Technology Research*. Part 2. PP. 257-276.

4. Knight J. (2008). Internationalization: A Decade of Changes and Challenges. *International Higher Education*. № 50. P. 6-7. American Association for Public Opinion : http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/5/9/9/4/pages59945

AVROPA İTTİFAQININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ SANKSIYALAR: HÜQUQİ ƏSASLARI, TƏSNİFATI VƏ TƏTBİQİ

Adil Rəcəbli

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti, t.f.d.

Summary

Sanctions are an important tool in EU foreign policy. The legal regulation of the adoption and implementation of EU sanctions is the result of interaction between the European Commission, the Council of the EU, the European Parliament and member states. EU sanctions are implemented in three regimes and at two levels. Article 29 TEU and Article 215 TFEU set out the rules for the adoption and application of an EU sanction. EU sanctions are not aimed at worsening the living conditions of the population. They are directed against government bodies, government officials, individuals and legal entities. There are EU sanctions lists that contain the names of individuals, companies and organizations, as well as industries and agriculture sectors against which sanctions are applied. An analysis of the EU sanctions leads to the conclusion that the EU sanctions policy is effective and flexible. The flexibility of the EU sanctions policy lies in the possibility of their extension, modification and cancellation.

Key words: *European institutions, sanctions, policy, European law, Russia*

Резюме

Санкции являются важным инструментом во внешней политике ЕС. Правовая регламентация принятия и осуществления санкций ЕС является результатом взаимодействия Европейской Комиссии, Совета Европейского Союза, Европейского Парламента и членов-государств. Санкции ЕС осуществляются в трех режимах и на двух уровнях. Статья 29 ДЕС и статья 215 ДФЕС устанавливают нормы в отношении принятия и применения санкции ЕС. Санкции ЕС не направлены на ухудшении условий жизни населения. Они направлены против правительственных органов, представителей власти, против физических и юридических лиц. Существуют санкционные списки ЕС, которые содержат имена физических лиц, наименования компаний и организаций, а также отрасли промышленности и агрария, против которых применяются санкционные меры. Анализ санкции ЕС позволяет делать вывод о том, что политика ЕС в отношении санкций носит эффективный и гибкий характер. Гибкость санкционной политики ЕС заключается в возможности их продления, изменения и отмены.

Ключевые слова: *европейские институты, санкции, политика, европейское право, Россия*

Aİ-nin qlobal beynəlxalq rolunu təmin edən mexznizmlər Aİ-nin institutları olan Avropa Komissiyası, Avropa İttifaqının Şurası və Avropa Parlamenti tərəfindən üzv-dövlətlərin də paralel olaraq yaxından iştirakı ilə formalaşdırılır. Bu mexanizmlər içərisində Avropa İttifaqının ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin (ÜXTS) xüsusi çəkisi vardır. Bu mexanizmin işləkliyinin və səmərəliyinin təminatında Avropa İttifaqının xarici siyasətdə tətbiq etdiyi sanksiyaların rolu və təsiri çox böyükdür. Sanksiya strategiyası Aİ-ni beynəlxalq siyasətin fəal oyunçusuna çevirir. Avropa İttifaqının xarici siyasətində sanksiyaların hüquqi əsaslarının, təsnifatı və tətbiqi ilə bağlı məsələlərin araşdırılması həm Aİ xarici siyasət strategiyası, həm qlobal beynəlxalq proseslər, həm də sanksiyalarla bağlı nəzəri yanaşmalar haqqında biliklər əldə etməyə, beynəlxalq siyasəti dərk düşməyə, mövcud elmi mübahisələrin təhlilini aparmaq imkanını genişləndirir. Mövzunun aktuallığı onun praktik əhəmiyyəti ilə də şərtlənir. Belə ki, Aİ-nin sanksiya siyasəti haqqında əldə edilən hərtərəfli biliklər nəinki Aİ-nin və digər dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycanın praktik xarici siyasət davranışlarını təhlil etməyə imkan verir. Tədqiqat sualı: Aİ sanksiyaların çevikliyi Aİ-nin qlobal siyasətini əks etdirirmi?

Beynəlxalq münasibətlərdə və Avropa siyasətində sanksiyaların mahiyyəti

Beynəlxalq hüquqda sanksiya anlayışı ilə bağlı konkret tərif verilmir. BMT Nizamnaməsində, Aİ-nin sənədlərində, dövlətlərin xarici siyasət təcrübələrində sanksiya cəza, məcburedici və məhdudlaşdırıcı təsir xarakterli tədbir kimi göstərilir. “Sərhədsiz həkimlər” beynəlxalq təşkilatın verdiyi təfsirdə qeyd olunur ki, “Sanksiyalar dövlətlər arasında mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün beynəlxalq hüququ tərəfindən müəyyən edilən tədbirlərin bir hissəsidir. Sanksiyalar hərbi təhdid və ya müharibə aktı kimi baxılmır” [12]. Beynəlxalq sanksiyalar sahəsində tanınmış tədqiqatçı M.Doksi beynəlxalq sanksiyaların mahiyyətini belə açıqlayır: “Normaların pozulması nəticəsində çəkilən cəza kimi sanksiyalar norma və qaydalara aid olmalı, tətbiq edilməli və simvolik və ya real neqativ gücə malik olmalıdırlar. Əgər sanksiyalar hüquqi cəza xarakteri daşımalıdırlarsa, onların tətbiqi də hansısa şəkildə sanksiyalı əsasla malik olmalıdır. Bu isə həmin anda hakimiyyətin tam olmadığı beynəlxalq səviyyədə problemi daha da ağırlaşdırır” [Doxey, 1983]. BMT Nizamnaməsinin VII fəslində beynəlxalq hüquqla müəyyən olunan normaların pozulmasına görə tətbiq edilən aktları ‘sanksiya’ yox, ‘tədbir’ adlandırır [14]. Bu hal beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin yaranmasının nəticəsi kimi çıxış edir. Aİ-nin xarici siyasətində tətbiq etdiyi sanksiyalar beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğundur. Beynəlxalq münasibətlərin təcrübəsində olduğu kimi, Aİ təcrübəsində də sanksiyalar kollektiv və fərdi qaydada tətbiq edilir. Sanksiyalar həm Aİ özü tərəfindən kollektiv yönümlü sanksiyalar, həm də ayrı-ayrı üzv-dövlətlərin fərdi qaydada tətbiq etdikləri sanksiyalar legitim olaraq qəbul edilir. Əsas odur ki, həm kollektiv, həm də fərdi sanksiyalar ÜXTS-in məqsədlərinə tam uyğun olsun.

Aİ-nin sanksiya siyasətinin hüquqi əsasları

Aİ-nin xarici siyasətində tətbiq etdiyi sanksiyalar beynəlxalq münasibətlər təcrübəsində geniş və beynəlxalq hüququ prinsiplərinə uyğun olaraq istifadə olunur. Məhdudlaşdırıcı tədbirlər və ya sanksiyalar ÜXTS-in məqsədlərinə nail olmaq üçün Aİ-nin istifadə etdiyi strateji bir alətdir. ÜXTS-in məqsədləri 1992-ci il Maastrih müqaviləsinin 21 maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu məqsədlərə aiddir: a) Aİ-nin dəyərlərinin, əsas maraqlarının, təhlükəsizliyinin müstəqillik və bütövlüyünün qorunması; b) demokratiyanın, hüququn aliliyinin, insan haqlarının və beynəlxalq hüququn möhkəmləndirilməsi və dəstəklənməsi; c) BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə, Helsinki Yekun Aktının ghbyüblərinə və Paris Xartiyasının, o cümlədən xarici sərhədlərə münasibətdə, məqsədlərinə uyğun olaraq sülhün qorunması, münaqişələrin qarşısının alınması və beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi; d) inkişaf etməkdə olan dövlətlərin iqtisadi, sosial və ekoloji inkişafına dəstək verilməsi; e) dünya iqtisadiyyatına bütün ölkələrin inteqrasiyasının həvəsləndirilməsi; f) dayanıqlı inkişafın təmin olunması; g) dünya əhalisinə, ölkələrə və regionlara yardım edilməsi; h) daha güclü çoxtərəfli əməkdaşlığa və layiqli global idarəetməyə söykənən beynəlxalq sistemin inkişaf etdirilməsi [3]. Sanksiyalar həm Aİ özü tərəfindən kollektiv şəkildə, həm də ayrı-ayrı üzv-dövlətlər tərəfindən fərdi qaydada tətbiq edilir. Əsas odur ki, həm kollektiv, həm də fərdi sanksiyalar ÜXTS-in məqsədlərinə tam uyğun olsun.

Aİ-nin sanksiya siyasətinin hüquqi əsasları vardır ki, onlarda ehtiva olunan norma və prinsiplər sanksiyaların hüququ və siyasi mahiyyətini açıqlamağa imkan verir. Sanksiyaların hüquqi və siyasi təbiəti Aİ haqqında Müqavilənin (1992) 29-cu və Aİ-nin fəaliyyəti haqqında Müqavilənin (2009) 215-ci maddələrində açıqlanır və təsbit olunub. Aİ-nin fəaliyyəti haqqında Müqavilə 1957-ci ildə Avropa dövlətləri arasında imzalanmış və 1958-ci ildə hüquqi qüvvəyə minmiş təsis müqaviləsidir. 1992-ci ildə Maastrih müqaviləsində həmin müqavilə Aİ-nin təsis olunması haqqında Müqavilə adını alır. 2007-ci ildə Lissabon müqaviləsi əsasında Aİ-nin fəaliyyəti haqqında Müqavilə adı ilə 2009-cu ildə hüquqi qüvvəyə minir. AİM-in 29 maddəsində (AİM-in əvvəlki 15 m.) sanksiyalarla bağlı səlahiyyət və məqsəd təsbit olunub: “Aİ Şurası İttifaqın coğrafi və mövzu xarakterli konkret məsələyə dair qərarlar qəbul edir. Üzv-dövlətlər onların milli siyasətinin İttifaqın mövqeyinə uyğun olmasına təminat verməlidirlər.” [2, s.33] Bu maddənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Aİ Şurası Aİ üzvü olmayan üçüncü ölkələrin hökumətlərinə, qeyri-dövlət təşkilatlarına və ayrı-ayrı xarici ölkə vətəndaşlarına, şəxslərə qarşı (yəni, coğrafi xarakterli) onların siyasətlərini və ya fəaliyyətlərini (yəni, mövzu xarakterli) dəyişmək məqsədilə sanksiyalar qəbul edə bilər.

Aİ-nin fəaliyyəti haqqında Müqavilənin (2009) “Məhdudlaşdırıcı tədbirlər” adlı IV bölmənin 215-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə (ABM-nin əvvəlki 301 maddəsi) Aİ Şurası bütün üzv-dövlətlər

tərəfindən eyni halda tətbiqini təmin etmək üçün zəruri qərarlar qəbul edə bilər. Maddədə təsbit olunub ki, “Əgər Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin 2 fəslinin V bölməsinə uyğun olaraq qəbul edilmiş qərar bir və ya bir neçə üçüncü ölkələrlə iqtisadi və maliyyə münasibətlərinə qismən və ya tam olaraq xitam verilməsi və ya azalmasını nəzərdə tutarsa, kvalifikasiyalı çoxluq əsasında fəaliyyət göstərən Şura, Aİ-nin XSTS Ali Nümayəndəsinin və Avropa Komissiyasının birgə təklifi əsasında zəruri tədbirlər qəbul edir. Həmin maddənin 2-ci bəndinə görə isə, “əgər Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin 2 fəslinin V bölməsinə uyğun olaraq qəbul edilmiş qərar nəzərdə tutulubsa, Şura 1 paragrafda göstərilən proseduraya uyğun olaraq fiziki və ya hüquqi şəxslərə, qrup və ya qeyri-dövlət təşkilatlarına qarşı məhdudlaşdırıcı tədbirlər qəbul edə bilər” [2, s.144].

Aİ-nin sanksiyalarının təsnifatı

Aİ özünün müasir sanksiya siyasətində 40-dan çox olan 3 növ sanksiya rejimindən istifadə edir. “BMT sanksiyalar rejimi” adlanan birinci rejim BMT sanksiyalarının Aİ qanunverciliyinə salınması yolu ilə təmin olunur. “Qarışıq sanksiyalar rejimi” adlanan ikinci rejim Aİ tərəfindən BMT sanksiyalarını gücləndirmək məqsədilə daha sərt və əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə təmin olunur. “Aİ-nin müstəqil sanksiyaları” adlanan sonuncu rejimə əsasən Aİ sanksiyaları öz təşəbbüsü ilə tətbiq edir. Aİ-nin sanksiyalar rejimi 2 səviyyədə tətbiq edilir: şaqulu (coğrafi) və üfüqi. Coğrafi səviyyədə Aİ sanksiyaları müəyyən ölkələrə qarşı tətbiq edilir. Terrorizm, kiberhücumlər, insan hüquqlarının kobud surətdə pozulması hallarına qarşı sanksiyalar üfüqi səviyyəli rejimlərə aiddir [13]. Aİ aşağıdakı hallarda başqa dövlətlərə qarşı sanksiyalar (məhdudlaşdırıcı tədbirlər) qəbul edə bilər: [10] dövlət hakimiyyət orqanları beynəlxalq hüququ və ya insan hüquqlarını pozduqda; dövlət hakimiyyət orqanları qanunun aliliyini və demokratik prinsiplərə riayət etməyən siyasət və ya hərəkət etdikdə. Aİ-nin bu cür sanksiyaları müvafiq hərəkətlərin qarşısının alınmasına (preventiv) yönəlib və cəza aləti sayılmır. Bu yanaşma Aİ-a beynəlxalq siyasi dəyişikliklərə çevik reaksiya vermək imkanı verir. Aİ belə bir prinsipdən çıxış edir ki, sanksiyalar elə hazırlanmalıdır ki, mülki əhaliyə olan mənfi təsirləri minimum endirilsin. Aİ konkret vəziyyətə uyğun olaraq bütövlükdə hər hansı bir ölkəyə və ya onun hissələrinə, hökumət üzvlərinə, ayrı-ayrı şəxslərə, qrup və ya təşkilatlara qarşı ünvanlı və fərqləndirici sanksiyaların tətbiq edilməsinə çalışır. Bu məqsədlə Aİ sanksiyalarını mərhələli şəkildə tətbiq etməyə üstünlük verir. Belə mərhələli sanksiyalar aşağıdakı istiqamətlər (sahələr və ya mövzular) üzrə tətbiq edilir: 1) Diplomatik (siyasi-humanitar) sanksiyalar; [5] 2) İqtisadi və maliyyə sanksiyaları [11].

Aİ-nin sanksiyalarının tətbiqi

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda sanksiyaya məruz qalan ölkə əhalisinin əsas tələbatlarını ödəmək məqsədilə bəzi malların (məsələn, qida məhsulları və ya dərman preparatlarına olan tələbatlar) ixracına imkan verən dondurulmuş aktivlər rejimindən istisnalar da tətbiq edilir. Eyni zamanda, Aİ-nin üzv-dövlətlərinə səfərlərə edilən qadağanları konkret vəziyyət ilə bağlı aradan qaldırmaq hüququ tanınır. Aİ-nin sanksiyalarının məqsədi sanksiyaya məruz qalan ölkənin ərazisində, həmin ölkənin ətrafında, o cümlədən Aİ daxilində həmin ölkə üçün əlverişli olmayan siyasi və iqtisadi nəticələr (zəif, orta və ağır dərəcələrdə) yaratmaqdır. Sanksiyalar Aİ-nin ərazisində də tətbiq edilə bilər. Daxili sanksiyalar müəyyən hallar əsasında aşağıdakılara tətbiq edilir: Aİ ərazisində və ya onun həddudlarından kənarda sanksiyaya məruz qalan ölkə ilə əlaqədə olan və Aİ üzv-dövlətin vətəndaşı sayılan hər-hansı bir şəxsə; Aİ üzv-dövlətin qanunvericiliyi ilə qeydiyyatda alınmış şirkət və təşkilatlara, o cümlədən Aİ şirkətlərinin üçüncü ölkələrdə yerləşən filiallarına; Aİ-nin bütün ərazisində və ya bir hissəsində fəaliyyət göstərən sanksiyaya məruz qalan ölkəyə aid olan və ya onunla hər-hansı əlaqədə olan biznes sahibinə və fəaliyyətinə. [8]

Aİ sanksiyalarının praktiki tətbiqinə dair bariz case-study nümunəsi kimi Aİ-nin 2022-2023-cü illərdə Rusiyaya qarşı qəbul etdiyi 10 sanksiya paketini göstərmək olar. Aİ-nin bu sanksiya siyasətinin əsas səbəbi Rusiyanın Ukraynaya qarşı başladığı müharibə (24.02.2022 – “Xüsusi hərbi əməliyyat”) idi. 10-cu, sonuncu sanksiya paketi 25 fevral 2023-cü ildə qəbul edilir və bu sanksiyalar siyahısına növbəti 87 fiziki şəxsin və 34 hüquqi şəxsin adları daxil edilir. [7;1] Ümumilikdə isə, 10 sanksiya paketlərinin tətbiqi nəticəsində Rusiyanın 1473 vətəndaşı sanksiyaya məruz qalır, ölkənin 205 hüquqi şəxslərinə qarşı (o cümlədən Rusiya ilə əlaqədə olan) 435 sayda sanksiya tədbiri həyata keçirilir. [9] Rusiyaya dəstək verdikləri üçün Belarus və İrana qarşı da Aİ Şurası sanksiyaların

tətbiqi ilə bağlı qərar qəbul edir. [9] Sanksiyalara Rusiyanın siyasi liderləri (V.Putin və b.), deputatları, nazirləri, qubernatorları, yüksək vəzifəli məmurları, təbliğatçıları və b. məruz qalırlar.

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Aİ-nin sanksiya siyasəti üçün ölkənin beynəlxalq hüquq prinsiplərinin və öhdəliklərinin pozulmasının nəticəsi kimi yaranır. Bu pozuntuların aradan qaldırılmasından asılı olaraq Aİ-nin sanksiya siyasəti çevik xarakterə malikdir. Bu çeviklik özünü Avropa Şurası tərəfindən tətbiq edilən sanksiyaların uzadılmasında, dəyişilməsində və ləğv olunmasında özünü göstərir. Təhlil tədqiqat sualını cavablandırır: Sanksiyaların çevikliyi Aİ-nin qlobal demokratik rolunun nəticəsi olaraq mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. 10th package of sanctions on Russia's war of aggression against Ukraine: the EU includes additional 87 individuals and 34 entities to the EU's sanctions list / <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/02/25/10th-package-of-sanctions-on-russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-the-eu-includes-additional-87-individuals-and-34-entities-to-the-eu-s-sanctions-list/>
2. Consolidated version of the Treaty on European Union. Official Journal of the EU. 26.10.2012, p.33 / https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF
3. Consolidated version of the TEU. 1992, Art.21 / <https://www.legislation.gov.uk/eut/teu/article/21#:~:text=Article%2021,-1.&text=The%20Union%20shall%20seek%20to,to%20in%20the%20first%20subparagraph.>
4. Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union. Official Journal of the EU, 26.10.2012, P.144 / <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF>
5. Different types of sanctions. EC / <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/different-types/>
6. Doxey M. (1983). International Sanctions in Theory and Practice. In: Case Western Reserve Journal of International Law. Schoole of Law. Case Western Reserve University. Vol.15, Is.2., Pp. 273-288. P.274
7. EU agrees 10th package of sanctions vs Russia/ https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_1185
8. EU restrictive measures. European Commission / <https://www.dgecho-partners-helpdesk.eu/sanctions/eu-restrictive-measures>
9. EU sanctions against Russia explained. EC / <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/sanctions-against-russia-explained/>
10. Mixed sanctions regimes. EC / <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/different-types/>
11. Sanctions (restrictive measures). EC / https://finance.ec.europa.eu/eu-and-world/sanctions-restrictive-measures_en
12. Sanctions. Médecins Sans Frontières / <https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/sanctions-diplomatic-economic-or-military/>
13. Types of sanctions regimes. EC / <https://www.dgecho-partners-helpdesk.eu/sanctions/eu-restrictive-measures>
14. United Nations Charter (full text). UN / <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>

İRƏVAN AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRİDİR

Cavanşir Sadıqov

Azərbaycan Tibb Universitetinin İctimai fənlər kafedrası dosenti

Summary

Sources testify that Iravan, as a solid fortress, was founded at the beginning of the 16th century. According to Evliya Chelebi, by the decree of Shah Ismail, his vizier Ravanqulu built this fortress in 7 years. The French traveler Jean-Baptiste Tavernier, who visited Iravan in 1655, wrote that “only Muslims live in Iravan”. Another French traveler, Jean Chardin, who visited Iravan at the end of the 17th century, described this fortress in more detail: “Iravan fortress is more than a small town, it has about 800 houses. Purebred Safavis live there”.

According to the plan drawn by Russian engineers, the city of Iravan was built in the same way as other ancient Azerbaijani cities - a fortress, an inner city, and an outer city. The fortress had two gates that overlooked Tabriz and Shirvan, which shows that this is an Azerbaijani city.

Key words: *Azerbaijan, Iravan, castle, caravanserai, bazar*

Резюме

Источники свидетельствуют о том, что Ираван как сильно укрепленная крепость был основан в начале 16 века. По свидетельству Евлия Челеби, по указу Шаха Исмаила его везирь Равангулу за 7 лет построил эту крепость. Побывавший в Ираване в 1655 году французский путешественник Жан Батист Тавернье писал что «в Ираване живут только мусульмане». Другой французский путешественник, Жан Шарден, побывавший в Ираване в конце 17-го века более подробно описал эту крепость «Ираванская крепость больше чем небольшой городок, в нём приблизительно 800 домов. Там живут чистокровные сефевиды». По плану, нарисованному русскими инженерами, город Ираван построен так же как и другие древние азербайджанские города - крепость, внутренний город, внешний город. Крепость имела двое ворот которые выходили на Табриз и Ширван, что свидетельствует о том, что это азербайджанский город.

Ключевые слова: *Азербайджан, Иреван, крепость, караван-сарай, рынок*

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında yaranmış xanlıqlardan biri idi. Xanlığın əsasını Mir Mehdi xan qoymuşdu. Bu xanlıq Ağrı vadisi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yerləşirdi. İrəvan xanlığı Naxçıvan, Maku xanlıqları, Osmanlı imperiyası, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Borçalı, Qazax sultanlıqları və Qarabağla həmsərhəd idi. Xanlıq naiblərin idarə etdiyi 15 mahala bölünmüşdü. Xanlığın əhalisinin demək olar ki, hamısı Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Buradakı yer adları da Azərbaycan mənşəlidir. Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri idi. Bu şəhərin tarixi çox qədimdir, VII əsrə aiddir. Sonralar Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların hökmranlığı dövründə coğrafi mövqeyinə və yerli şəraitinə görə İrəvan Çuxursəd vilayətinin inzibati mərkəzi olmuşdur.

Bəzi tədqiqatçılar İrəvan şəhərinin adını I Şah İsmayılın sərkərdəsi Rəvanqulu xanın adı ilə bağlayırlar. İrəvan XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər dövləti arasında düşmənçiliyin qızıqdığı bir çağda möhkəm qala kimi yaranmışdır. O dövrün müəlliflərindən biri Övliyə Çələbinin yazdığına görə “... 910 ildə (1505-1506) İran şahı İsmayıl orada (İrəvanın yerində) bir qala binasını Rəvanqulu xan adlı vəzirinə fərman edər, o da 7 ilə qalanı tikər. Zəngi nəhrinin (çayının) cənub-şərq sahilində kərpic və daş ilə edilmiş bir qəleyi-rənadır (gözəl qaladır)”. İrəvan qalası Azərbaycanın qədim şəhərsalma ənənələrinə uyğun, iki çay Zəngi və Qırxbulaq arası yaylada, Zəngi çayının sıldırım sahilində salınmışdı. 1655-ci ildə İrəvanda olmuş fransız səyyahı Jan Batist Tavernye yazmışdı ki, “İrəvan qalasında ancaq müsəlmanlar yaşayır”. Başqa bir fransız səyyahı Jan Şarden XVII yüzilin sonlarında İrəvan qalasını daha ətraflı təsvir etmişdir: “İrəvan qalası kiçik bir şəhərdən böyükdür. O, oval biçimlidir. Çevrəsi dörd min addım olub, içində təxminən səkkiz yüz ev var. Orada ancaq təmiz qanlı səfəvilər yaşayır. İrəvan böyük şəhərdir. Şəhərdə çoxlu hamam və karvansaralar var” (Şarden, 1994). Şardenin yazdığına görə, qalanın dərinliyi 100 sajen (2,134 m)-dən çox sıldırım və əlçatmaz dərə olan dördüncü tərəfini torpaq sədd qapayırdı və hər divarda dəmirə tutulmuş qapı vardı. Hər iki fransız səyyahı İrəvanın rəsmlərini də çəkmişlər. Rus mühəndislərinin çəkdikləri planlara görə, İrəvan şəhərinin, əski Azərbaycan şəhərləri kimi, üç bölümlü quruluşu (Qala, İçəri Şəhər, Bayır şəhər) biçimcə də İrəvan qalası kvadrat planı Azərbaycan şəhəristanlarından fərqlənir. Rus müəlliflərindən biri İrəvan şəhərini görüşünə görə “tatar şəhəri”(türk) adlandırmışdı (Желиновская, 1885). Övliyə Çələbi yazırdı ki, “İrəvan qalasının dəmir qapıları Təbrizə, Meydan qapısı şimala (şirvana) açılırdı. Şəhərdə karvansaralar, məscidlər və bazar yerləşirdi (Челе-

би, 1983). İrəvan qalası bütün plan-məkan quruluşu, şəhərsalma həlli, istehkamlarının konstruksiyası və inşaat texnikası ilə Qızılbaşlar dövrünün tipik Azərbaycan şəhər - qalası idi.

İvan Şопен qeyd etmişdi ki, evlərdə “saxsı qablar, taxçalar, sandıqlar” var idi (Шопен, 1852). Şəhərdə “kiçik məşcidlər” mövcüd idi (Шопен, 1852). Şопен yazırdı ki, “karvansaralar səliqəli şəkilə möhkəm bişmiş kərpiçdən tikilmişdi” (Шопен, 1852). Şəhərdə “8 hamam”, “5 meydan” yerləşirdi (Şarden, 1994).

Bütün bu məlumatlar sübut edir ki, İrəvan Azərbaycan şəhəridir. Müasir dövrün xarici dövlətlərin tarixçiləri də qeyd edirlər ki, arxeoloji qazıntılar aparılsa aşkar olunmuş tapıntılar ermənilərin xeyrinə olmayacaq.

Məlumdur ki, sonralar, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Şimali Azərbaycanı işğal edib, 10 fevral 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən erməniləri Şimali Azərbaycana köçürüb. 1828-il martın 21-də Rusiya çarı I Nikolayın əmri ilə İrəvan və Naxçıvan xanlığının bir hissəsində “erməni vilayəti” yaradıldı.

Ədəbiyyat

1. Желиновская В. (1885). Кавказ и Закавказье. СПб.
2. Иваненко В.И. (1901). Гражданское управление за Кавказом. Тифлис.
3. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. СПб, 1883.
4. Челеби Э. (1983). Книга путешествия. М.
5. Шопен И. (1852). Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.
6. Şarden J. (1994). Səyahətnamə. Bakı.

QƏTRAN TƏBRİZİ YARADICILIĞINDA XI ƏSR DÖYÜŞÇÜLƏRİNİN EPİTETLƏRLƏ TƏSVİRİ

Nigar Sadıqova

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

Summary

Qatran Tabrizi is an Azerbaijani poet of the 11th century. In his work, he reflected the political history of Azerbaijan. These are known as "history verses". Tabrizi wrote poetry on various topics. If you look closely at his work, you can see that he retained the Turkish spirit, way of thinking, Turkish culture in his works, retained the patriotic spirit that we see in Nizami, Fizuli, Khagani. Unlike them, he often used metaphor. These metaphors can easily be seen in freedom wars poems. The richness of metaphors is the artistic style of Qatran Tabrizi. This is even more seen in his poems about the battles of independence. The poet recreates warriors, weapons, lineup, war, victory with metaphors. It is as if the reader is watching the battle scenes, becoming a participant. The poetic ideas expressed in "Dada-Gorgud", "Divani-lugati-Turk", "Gutadgu-bilik" are very similar. Turkish culture here is very close to Qatran Tabrizi; purity, courage, loyalty. Like many medieval poets, Qatran Tabrizi wrote in Persian for socio-political reasons. He describes 11th century warriors and uses epithets extensively. On the battle field, he compares them to lions and tigers, and compares the body of his fallen warriors to an arrow case. He compares the blood spilled in battle to the reddened horizon

Key words: *Qatran Tabrizi, warriors, epytet, swords, shields*

Резюме

Катран Тебризи – азербайджанский поэт XI века. В своем творчестве он отразил политическую историю Азербайджана. Они известны как «стихи истории». Тебризи писал стихи на разные темы. Если внимательно посмотреть на его творчество, то можно увидеть, что он сохранил в своих произведениях тюркский дух, образ мышления, тюркскую культуру, сохранил тот патриотический дух, который мы видим у Низами, Физули, Хагани. В отличие от них, он часто использовал метафору. Эти метафоры легко можно увидеть в стихах о войнах за свободу. Богатство метафор – это художественный стиль Катрана Тебризи. Еще больше это видно в его стихах о битвах за независимость. Поэт воссоздает воинов, оружие, строй, войну, победу метафорами. Читатель словно наблюдает за батальными сценами, становясь их участником. Поэтические идеи, выраженные в «Деде-Горгуд», «Дивани-лугати-тюрк», «Гутадгу-билик», очень схожи. Турецкая культура здесь очень близка Катрану Тебризи; чистота, мужество, верность. Как и многие средневековые поэты, Катран Тебризи писал на

персидском языке по социально-политическим причинам. Он описывает воинов XI века и широко использует эпитеты. На поле боя он сравнивает их со львами и тиграми, а тела своих павших воинов с кобурой для стрел. Он сравнивает пролитую в бою кровь с покрасневшим горизонтом.

Ключевые слова: *Катран Тебризи, эпитет, войны, меч, щит*

XI əsr şairi Qətran Təbrizinin tarixi hadisələri əks etdirən qəhrəmanlıq şeirləri yalnız siyasi kəsərilə deyil, sənətkarlıq cəhəddən də diqqətəlayiqdir. Birinci şeirdə şair təqarüb bəhrinin sürəkli rəcəz ahəngilə (fə”Ulun, fə”Ulun, fə”Ulun, fə”Ulun) süvarilərin hücumunu, mizraq və xəncərlə bir-birinin ürəyinə yeriyən igidlərin yürüşünü, - müharibənin dəhşət və əzəmətinə daha gözəl ifadə etmişdir. Qətranın yaratdığı müharibə lövhələrini ümumən əhatə və emosional gücünə görə, Firdövsinin hər bəhnələri ilə müqayisə etmək olar.: Söz və ibarələrin düzgün seçilməsi, ifadə dəqiqliyi və sərrastlıq (Sadıqzadə, 1960). Şair müharibəni təsvir edir. Əbu Düləf Deyrani gözəl təlim görmüş ordusu ilə Vəhsudanın hakimiyyətini qorxu altına alan düşmənlərlə üz-üzə gəlir. Qətran Təbrizə köməyə gələn Naxçıvan ordularının Azərbaycan istiqlalıyyəti yolunda qəhrəmanlıq mübarizələrini, igidləri epitetlərlə əks etdirir:

هوا گشته اغیر زمین گشته احمر ز آواز مردان و از گرد اسب
ز باران زوبین و از تاب خنجر همی ماند لشکر با بری که اورا
همی ماند لشکر با بری که اور شد ه برف و باران و تندر بهم بر
خلاف افتاده میان دو لشکر بلا ایستاده میان دو

(“Pəhləvanlardan – şirlərdən seçmə bir ordu! Dolanan fələkdən itiyərişli atlılar. Əllərində hindi qılınclar, altlarında qəlmə çəkilməş meydan – gülzarları, qılinc – lələləri, dəbilqə - yastıqları, zireh yataqları! Hamısı çıxır deyirdilər: Dünyanın orduları bizə qarşı dura bilməz! Bircə dəstəməz düşmənin saysız dəstələrinə bəsdir. Bircə şahin bir çöl göyərçinə yetər. Atların tozundan, atlıların qanından hava qapqara, yer al qırmızı rəng almışdır. İgidlərin nərəsindən, atların kişnəməsindən, Mizraq yağışından, xəncər atışından Qoşun yağışlı-ıldırım, odlu-alovlu buluda oxşayırdı. İki ordu arasında ziddiyyət düşmüşdü, İki ölkə arasında bəla dayanmışdı!...” (Təbrizi, 1954)

Qətran köçəri tayfaların dəhşətli yürüşünü ələ verir ki, atların ayaq səsinə, kişnəməsinə, pəhlivanların yeri-göyü titrədən nərəsini, qan və qovğa içərisində qalibiyyət yolu arayan orduların meşəyə, dağa, dərəyə düşən vahiməli hənirtisini duyub eşidirik:

بدان نبرد کسه چونان کسی نداده خبر وزان گروه نبرده کسی نداده نشان
همه بتیرفشاندن بسان آرش و گيو همه بتیغ کشیدن چو رستم داستان
همی زدور بتا بید تیر چون آتش همی زدور بتا بید تیغ چون سندان
سرواران گشته علامت شمشیر دل دلیران گشته نشانه پیکان
فروغ تیغ پدید از میان گرد سپاه چنانکه در شب تاری ستاره رخشان

(“O döyüş ki, tayı-bərabərini kimsə soray verməyibdir. O müharibə dəstələr ki, kimsə (bu vaxta kimi) görməyibdir. Ox atmaqda hamısı Arəş və Giv, Qılinc oynatmaqda hamısı Rüstəmi-dəstan. Ox uzaqdan od kimi şığıyır, Qılinc uzaqdan zindan kimi parlayır. Süvarilərin başı qılıncların, İgidlərin ürəyi oxların nişangahına dönmüşdür. Ordunun toz-tozanağı arasından qılıncların parıltısı Zülmət gecədə (doğan) parlaq ulduza oxşayırdı...” (Təbrizi, 1954)

Bu ağır, inadlı döyüşlərdə şəxsən iştirak edən şairin azəri və oğuz müharibələrinin mübarizəsini təsvir edən şeirlərini həyəcənsiz oxumaq mümkün deyildir. Ərdəbil müharibəsi daha dəhşətli olur. Qalın meşədə mövqe tutan köçəri süvariləri kiçik döyüşlərdən sonra sərkərdə Məmlanın başçılıq etdiyi qoşununun içərisinə girirlər. Qırğın başlanır...türkmənlər tərəfi zəif düşür. Ata canının qorxusundan oğula pənah aparır, oğul ata ilə arxa-arxaya verib mübarizə əhd peymanı bağlayır. Nəhayət türkmənər qocalı-cavanlı yəhərdən qalxıb “xəzan vurmuş meynə yarpaqları” kimi yerə tökülür. Müəllif göstərir ki, onlardan kimsə bu müharibədə can salamat qurtarmadı, qurtulmuşdusa, qılinc və mızraq yarası almışdı.

Şair döyüş təfəsilatını mümkün qədər real və canlı verməyə çalışır; bunun üçün boyalarının, bəddii təsvir vasitələrinin, müqayisələrinin aydınlığına, konkretliyinə səy edir. Ucu-bucağı görünməyən köçəri türkmən tayfalarını göstərmək üçün “səhra qumları” “yağış qətrələri” kimi canlı müşahidədən gələn tutarlı təşbehlər tapır.

Türkmənlərin məğlubiyyəti təsvir olunan son epizodlardan birinə diqqət edək: (“Onlara o qədər mızraq və ox vurmuşdular ki deyirdin bədənləri mızraqqabı, oxqabıdır. Biri çəngəllə başından mızraq çəkib çıxarı, Birisi dişi ilə bədənindən peykan qoparırdı.”) (Təbrizi, 1954)

بسا زدند بز و بین و تیرشان ایدون

که جسم و تنششان شد تیردان و زوبین دان بسا زدند بز و بی

یکی بچنگل کند ی ز سر همی زوبین.. یکی بچنگل کند ی ز سر همی زوبی

İnsanın yaşamaq eşqi, ölümə pəncələşən qəhrəmanların taleyi burada nə qədər güclüdür! İgid ölür, amma mərdənəliklə ölür! Cəngavərlərin varlığı ox və mızraqla örtülmüşsə, bu onun hər b meydanında göstərdiyi dözümlü və rəşadətə dəlalət edir. O, peykanını dişi ilə qoparırsa, demək arxadan yaralanmamışdır. Çəngəllə başından mızraq çıxaran döyüşçü əsl oğuzdur! Tarixi vəqənin düzgün canlandırılması, hadisənin hərtərəfli və dərin bədii şərhə sənətkarlıqdan asılıdır. Şair tarixi yaşada da bilər, itirə də bilər. Qətranın mənzumələri vəqənəvislikdən uzaq olub, yüksək bədii dəyərə malik - əsl Azərbaycan həməsələridir. Xətibin şeir sənəti qarşısında qoyduğu dövrün bədii tarixini yaratmaq tələbini Qətran Təbrizi təcrübədə həll etmişdir.

Ədəbiyyat

1. 195, 544 ص. شد فق، چاپ خاھت بری زیک ق طران د کیم دی وان ق طران ت بری زی

2. Sadıqzadə F. (1960). Qətranın öyrənilmə tarixin. “ADU-nun elmi əsərləri” j., , № 1, s. 31-40.

QLOBALLAŞMANIN TƏBİİ NƏTİCƏSİ KİMİ BEYNƏLMİLLƏŞMƏ

Günel Səlimova

Bakı Slavyan Universiteti

Summary

Globalization creates an interconnected and interdependent world that allows people, knowledge, cultures, ideas and technology to cross borders. In modern times, there is a close relationship between globalization and internationalization, and as a result of this relationship, we can say that globalization is the most important factor affecting internationalization. The concept of internationalization can also be defined as a strategy designed to meet some of the demands created by globalization in society. Internationalization in higher education is a natural consequence of globalization and has become inevitable in the modern world. Globalization and as its consequence internationalization have many implications for higher education. Internationalization in higher education also results in student and academic mobility, employment for graduates abroad to study, work or internships, and the establishment of partnerships from different countries in academic research. In particular, the acceptance and spread of the concept of mobility leads to the emergence of multiculturalism in universities.

Key words: Globalization, internationalization, higher education, mobility, multiculturalism.

Резюме

Глобализация создает взаимосвязанный и взаимозависимый мир, который позволяет людям, науке, культуре, идеям и современной технологии пересекать границы. В наше время существует тесная связь между глобализацией и интернационализацией, и учитывая эту связь, можно сказать, что глобализация является наиболее важным фактором, влияющим на интернационализацию. Концепцию интернационализации можно так же определить как стратегию, предназначенную для удовлетворения некоторых требований созданных глобальных изменений в обществе. Интернационализация высшего образования является естественным следствием глобализации и стала неизбежным фактором в современном мире. Глобализация и вытекающая из нее интернационализация имеют множество последствий для высшего образования. Интернационализация высшего образования также приводит к студенческой и академической мобильности, трудоустройству выпускников за рубежом, их образованию, работы или стажировки, а также к установлению партнерских отношений из разных стран в академических исследованиях. В частности, принятие и распространение концепции мобильности приводит к возникновению мультикультурализма в университетах.

Ключевые слова: Глобализация, интернационализация, высшее образование, мобильность, мультикультурализм.

Qloballaşan dünyada texnologiya sayəsində insanlar arasında sərhədlərin sürətlə aradan qaldırılması ilə cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə qaçılmaz olub. Ünsiyyət asanlığı, dostluq, işgüzar tərəfdaşlıq, təhsil kimi qarşılıqlı ünsiyyətə və qarşılıqlı münasibətə əsaslanan əlaqələr müxtəlif irqlərdən olan insanların eyni mühitdə olmasına, birlikdə hərəkət etmələrinə və ya birlikdə işləmələrinə şərait yaradır (Ateş, Aytekin, 2020).

Bu gün ingilis dilinin dünya dili olması səbəbindən, şübhəsiz ki, ən çox təhsil və təlimin aparıldığı dil ingilis dili olaraq qeyd edilir və birgə fəaliyyətlər əsasən bu dildə həyata keçirilir. Bununla belə, gələcəyin qloballaşan dünyasında hər bir fərdin ümumi fəaliyyət planında iştirakını təmin etmək üçün ikinci və üçüncü xarici dil kimi alman, fransız, çin, ispan kimi dillər də tədris planlarına əlavə olaraq daxil edilir (Ateş, Aytekin, 2020).

Təbii ki, qlobal dünya vahid anlayışa əsaslanmır. Çünki hazırda dünya multikulturalizm və çoxdillilik anlayışlarını müzakirə edir. Qloballaşma müxtəlif irqlərdən, fərqli dil və mədəniyyətlərdən olan insanları bir araya gətirdi və bu qarşılıqlı tolerantlıq anlayışını mənimsəməsinə səbəb oldu.

İnsanlar kimi cəmiyyətlər də fərqlidir. Hər bir cəmiyyətin öz mədəniyyəti var. Sülh içində yaşamaq istəyinin əsas şərti isə digərinin mədəniyyətini gözərdi etməməkdir. Çünki insanlar və cəmiyyətlər mədəniyyətləri ilə öz varlığını göstərirlər çünki mədəniyyət bir millətin kimliyidir. Milli kimliyin ən mühüm müəyyənedicisi olan mədəniyyət, cəmiyyətlərin özünü ifadə edə biləcəyi dəyərləri ehtiva edir. Mədəniyyət dil vasitəsilə əldə edilir və nəşildən-nəşilə dil vasitəsilə ötürülür (Ateş, Aytekin, 2020).

Akademik biliklər, sosial və mədəniyyətlərarası qabiliyyət və münasibətlər, çoxdillilik kimi bir çox amillər məzunların iş həyatında rəqabət qabiliyyətini artırır. Bir sözlə qloballaşma insanların, biliklərin, mədəniyyətlərin, ideyaların və texnologiyanın sərhədləri aşmasına imkan verən bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı asılı dünya yaradır. Müasir dövrdə qloballaşma ilə beynəlmilləşmə arasında sıx əlaqə var bu əlaqəni nəzərə alsaq, demək olar ki, qloballaşma sərhədsiz və rəqabətə davamlı quruluşu ilə beynəlmilləşməyə təsir edən ən mühüm amildir.

Beynəlmilləşmə anlayışı qloballaşmanın cəmiyyətdə yaratdığı bəzi tələblərə cavab vermək üçün hazırlanmış strategiya kimi də müəyyən edilə bilər. Ali təhsildə beynəlmilləşmə qloballaşmanın təbii nəticəsidir və müasir dünyada qaçılmaz hal alıb (Gündoğdu, 2016).

Ali təhsildə beynəlmilləşmə isə dedikdə, institutun təhsil-təlim, tədqiqat-inkişaf və sosial töhfə funksiyalarına beynəlxalq və ya mədəniyyətlərarası ölçünün integrasiyası prosesi başa düşülür.

İnkışaf edən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sayəsində beynəlxalq əməkdaşlıq artıq normallaşmış və bu vəziyyət eyni məqsədə xidmət edən qurumlar üçün birgə işləmək imkanı yaradır. Qloballaşma və bunun nəticəsində yaranan beynəlmilləşmənin ali təhsilə təsiri böyükdür. Xüsusilə ali təhsil müəssisələrinin Boloniya prosesinə cəlb olunması ilə müxtəlif ölkələrin universitetləri müəyyən ümumi məqsədlər üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və universitetlər beynəlxalq mövqe qazanır (Gündoğdu, 2016).

Ali təhsildə beynəlmilləşmə tələbə və akademik mobillik, məzunların təhsil, iş və ya təcrübə keçmək üçün xaricdə işlə təmin olunması, akademik tədqiqatlarda müxtəlif ölkələrdən tərəfdaşlıqların qurulması kimi nəticələrə gətirib çıxarır. Xüsusilə, mobillik konsepsiyasının qəbulu və yayılması universitetlərdə multikulturalizmin yaranmasına səbəb olur. Belə olan halda beynəlmilləşmə universitetlərdə tolerantlıq mühitinin yaradılması, mədəni qarşılıqlı əlaqənin artırılması, biliklərin yayılması və ali təhsilin bütün aspektlərdə zənginləşdirilməsi baxımından mühüm prosesdir. Sosiallaşma, Qərbi cəmiyyətləri tərəfindən ünsiyyət biznes qurmaq və daha çox iş imkanları yaratmaq məqsədlərindən irəli gələn prosesin də iqtisadi töhfəsi var (Gündoğdu, 2016).

Bugün ali təhsilin beynəlmilləşdirilməsi müxtəlif təhsil sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə ən yaxşı akademik və tədqiqat təcrübələrinin paylaşılmasına şərait yaradır və tələbələrin və alimlərin mobilliyi vasitəsilə global vətəndaşların inkişafına kömək edir və alimlərin öz elmi fəaliyyətlərini davam etdirmək və bütün dünya üzrə universitet sisteminin geniş resurslarına çıxış əldə etmək imkanı yaradır.

Bir sözlə günümüzdə tələbə mobilliyi ali təhsilin beynəlmilləşməsinin ən gözə çarpan aspektidir. Ölkələrindən kənarda ali təhsil alan tələbələrin sayında gündən-günə artım müşahidə edilir və bu tendensiyanın davam edəcəyi ehtimal olunur.

Ədəbiyyat

1. Ateş E., Aytekin H. (26 Haziran 2020). Küreselleşen Dünyada Çokkültürlülük ve Yabancı Dil Eğitimi. OPUS © Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Researches ISSN:2528-9527 E-ISSN : 2528-9535 Yıl : 10 Cilt: 15 Sayı:.

2. Dulupçu M.A. və DEMİREL O. Küreselleşmə & Uluslararasılaşma.
3. Gündoğdu K., Çelik B., Hancı Yanar B., Yolcu O., Ceylan V.K. (2016). Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi Sayı. 33 Yıl.
4. <https://www.intechopen.com/chapters/38270>.

TƏDQİQATLARIN BEYNƏLMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ELMİ TƏRƏQQİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN MÜHÜM AMİL KİMİ

Oktay Səmədov

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

The problem of internationalization of science has been widely discussed recently. One of the important factors in the internationalization of research is the integration of science and education. International co-authorship, recognition of diplomas, lectures and master classes of foreign scientists, international conferences and symposia are important in the internationalization of science.

Key words: *internationalization, integration, co-authorship, international, conference*

Резюме

В последнее время широко обсуждается проблема интернационализации науки. Одним из важных факторов интернационализации научных исследований является интеграция науки и образования. Важное значение в интернационализации науки имеют международное соавторство, признание дипломов, лекции и мастер-классы зарубежных ученых, международные конференции и симпозиумы.

Ключевые слова: *интернационализация, интеграция, соавторство, международная, конференция.*

Elmin müasir cəmiyyətdə inteqrasiya və qloballaşma proseslərindən qaynaqlanan beynəlmilləşdirilməsi problemi son dövrlərdə elmi fəaliyyətin təbiətindəki dəyişikliklər və yeni reallıqda dəyişən geosiyasi şəraitlə əlaqədar geniş şəkildə müzakirə edilməkdədir. Müxtəlif istiqamətlərdə, o cümlədən elm sahəsində həyata keçirilən beynəlxalq əməkdaşlıq elmi biliklərin əldə edilməsinin və tətbiqinin hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına, beynəlxalq nüfuzuna təsir göstərən təbii forması, elmi tədqiqatların beynəlmilləşdirilməsini təmin edən başlıca şərtidir.

Son dövrdə mütəxəssislərin apardıqları araşdırmalar göstərir ki, elmi tədqiqatların beynəlxalq həmmüəllifliklə dərc olunan nəticələrinə daha çox istinad edilir, çünki hər bir müəllif elmi araşdırmalarının nəticələrini öz ölkəsində, özünün mənsub olduğu elmi ictimaiyyətdə yaymaq imkanı əldə edir və bununla da istinad edənlərin dairəsi yetərinə genişlənir.

Tədqiqatların beynəlmilləşdirilməsində mühüm amillərdən biri də elm və təhsilin inteqrasiyasıdır. Ölkənin ali məktəblərinin nüfuzlu xarici ölkə universitetləri və elm mərkəzləri ilə qurduğu əlaqələr, diplomların qarşılıqlı tanınması ilə bağlı atılan addımlar, xarici ölkələrin tanınmış alim və tədqiqatçıların ölkənin ali təhsil ocaqlarında mühazirələri və ustad dərsləri, aktual mövzulara həsr olunmuş beynəlxalq tədbirlər – elmi-nəzəri və elmi-praktik konfranslar və simpoziumlar, elmi seminarlar və disputlar, müxtəlif dövlət proqramlarının iştirakçıları olan universitetlərin xarici ölkələrin ali məktəbləri və elm mərkəzləri ilə birgə elmi tədbirləri, müştərək ixtisasartırma və yenidən hazırlanma kursları elmin beynəlmilləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu gün Azərbaycanda qeyd olunan istiqamətdə uğurlu addımlar atmaq üçün hər bir şərait var. Dövlətimiz ölkədə insan kapitalının elmi biliklərlə zənginləşməsində, elmi kadrların beynəlxalq səviyyədə dövriliyinə nail olunmasında, beynəlxalq elmi tədbirlərin təşkili və müştərək tədqiqatların aparılması ilə elmin beynəlmilləşməsinə dəyərli töhfələr verməkdə maraqlıdır. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərin nail olunmasında xarici ölkələrdə çalışan alim və tədqiqatçıların, elmi diaspor təmsilçilərinin də rolu danılmazdır. Məlumdur ki, ölkə hüduqlarından kənarda keçirilən elmi tədbirlərin əksəriyyəti məhz xaricdə yaşayan azərbaycanlı mütəxəssislərin təşəbbüsü, təşkilatçılığı və ya iştirakı ilə keçirilir, konfrans materialları bu ölkələrin nüfuzlu nəşriyyatlarında işıq üzə gəlir.

Tədqiqatların beynəlmilləşdirilməsi çoxşaxəli prosesdir. Bu prosesdə elmi müəssisələr daha

geniş beynəlxalq əlaqələrə malik ali məktəblərlə birgə çalışmalı, nüfuzlu beynəlxalq konfranslarda iştirakla bağlı qrant müsabiqələrinə cəlb olunmalı, yerli tədqiqatçıların xarici ölkə alimləri ilə birgə elmi araşdırmalarda iştirakını təmin etməlidirlər. Bu tədbirlər ölkədə həyata keçirilən elmi tədqiqatların nəticələrinin beynəlxalq aləmdə tanınmasının və ümumilikdə Azərbaycan elminin nüfuzunun yüksəlməsinin vacib şərtidir.

İBRAHİM YUSİFOĞLUNUN “O, GÜNƏŞ ÖMRÜDÜ, SÖNMƏYƏCƏKDİR” POEMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN BƏDİİ OBRAZI HAQQINDA

Salidə ŞƏRİFOVA

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın professoru,
Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü

Summary

In İbrahim Yusifoglu's poem “He was the life of the sun, It will not die out”, Heydar Aliyev, who managed to successfully lead his people out of the difficult historical and political trials of the time, is promoted in artistic language as a historical figure. In the poem, events are described in a descriptive manner, and in the course of the events described, enough space is given to lyrical signs. The epic description of events in the poem is closely combined with lyrical chant. The poem contains the worries of the hero - Heydar Aliyev, a description of the events presented in connection with him and the feelings and emotions caused by them. The problems of the poem reflect the fact that Heydar Aliyev was a statesman. In İbrahim Yusifoglu's poem “He was the life of the sun, it will not die out” Heydar Aliyev's political activities, his merits, the struggle for freedom and the revival of the state headed by him as a historical figure are glorified in artistic language.

Key words: Heydar Aliyev, İbrahim Yusifoglu, poem, historical figure, artistic image

Резюме

В поэме Ибрагима Юсифоглу «Он жизнь солнца, Он не погаснет» автором создан художественный образ Гейдара Алиева, сумевшего успешно вывести народ из сложных исторических и политических испытаний времени. Повествование в поэме ведется путем последовательного художественного изложения исторических событий, но достаточно широкое место отдано и лирическим отступлениям. Эпическое раскрытие событий сплетено с лирическими мотивами. В данном художественном произведении отражены переживания, эмоции, чувства и мысли главного героя поэмы Гейдара Алиева. Проблематика поэмы отображает роль Гейдара Алиева как государственного деятеля. Поэма Ибрагима Юсифоглу «Он жизнь солнца, Он не угаснет» прославляет политическую деятельность Гейдара Алиева как исторической личности, его заслуги, борьбу за свободу и возрождение государственности.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Ибрагим Юсифоглу, поэма, историческая личность, художественный образ

Heydər Əliyev haqqında nəzm, nəzr və dram əsərləri janr müxtəlifliyi və mövzu rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Xalq yazıçısı Elmira Axundovanın “Heydər Əliyev: şəxsiyyət və Zaman” altı cildədən ibarət olan roman-tədqiqatında, Xalq yazıçısı Anarın “Unudulmaz görüşlər” publisist-romanında, Xalq yazıçısı Elçinin “Dünya axirət əkini” essəsində, Hüseynbala Mirələmovun “Heydər Əliyev” kitabında, Hidayətin “Burdan min atlı keçdi”, Adil Babayevin “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı”, Aqşin Babayevin “Xilaskar”, İftixar Piriyevin “Qurtuluş dastanı” kimi pyes və tamaşalarda, Cabir Novruzun “İxtiyarım olsa idi”, Nəbi Xəzrinin “İnam”, Rəfiq Zəka Xəndanın “Heydər baba”, Zəlim-xan Yaqubun “Xalqın ehtiyacı var” poemalarında və bu kimi digər əsərlərdə Heydər Əliyevin tam, dolğun bədii obrazı yaradılmışdır. Bu bədii nümunələrdə Heydər Əliyevin siyasi xadim, lider, ədəbiyyatın, mədəniyyət və incəsənətin hamisi obrazı canlı şəkildə tərənnüm və təsvir edilmişdir.

İbrahim Yusifoghlunun “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poeması 2023-cü ildə keçiriləcək Azərbaycan xalqının görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilib. Müəllifin öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxartmağı bacarmış Heydər Əliyevin tarixi şəxsiyyət olmasını bədii dillə təbliğ edir.

Poemanın janr xüsusiyyətləri

İbrahim Yusifoghlunun “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasında hadisələr təhkiyə üsulu

ilə təsvir olunur və təsvir olunan hadisələrin gedişində lirik lövhələrə geniş yer verilməkdədir. Poemadakı hadisələrin epik təsviri ilə lirik tərənnüm üzvü surətdə birləşir. Poemada qəhrəmanın - Heydər Əliyevin həyəcanları, onunla bağlı təqdim edilən hadisələrin təsviri və onların doğurduğu hiss və duyğular yer alır. Poema heca vəznində qələmə alınması ilə diqqəti cəlb edir. Heca vəznində təqdim edilən misralardakı bölgülər əsasən 7, 8, 11 hecadan ibarətdir. Məsələn, aşağıda təqdim edilən bənd 11 hecadan ibarətdir:

Onun böyük olub şöhrəti, şanı,
Qəlbində od vardı hələ yanmağa.
Elə ona görə Azərbaycanı,
Qoymadı içindən parçalanmağa.

Aşağıdakı beytə diqqət yetirdikdə, burada heca bölgüsü 8 hecadan ibarətdir:

Tanrıya çatdı səsimiz
- Heydər olsun rəhbərimiz!

İbrahim Yusifoğlu bəzən bənd daxilində həm 7 hecaya, həm də 8 hecaya müraciət edir. Misralardakı hecalarda fərqlilik bölgü pozulmasını hiss etdirmir və şeirin ahənginə mənfi təsir göstərmir. Tələffüz zamanı həmin əksiklik duyulmur:

Moskvaya qanlı xəbər
Gəlib çatdı səhərinə.
Ulu Öndər gəldi səhər,
Azərbaycan ocağına.

Hecaların sayı fərqli olan misralarda Azərbaycan xalqının 20 Yanvar faciəsinin təsviri fonunda Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinə aydınlıq gətirilir. Xalqının bu ağır günündə H.Əliyevin onların yanında durması fəxr hiss ilə tərənnüm edilir. Heydər Əliyevin “Qanlı Yanvar” faciəsini yaşayan xalqını tək qoymamasını, onun yanında olmasını tarixi faktlara əsaslanaraq müəllif bayatı ilə təqdim edir. Müəllifin poemada təqdim etdiyi bayatıya nəzər salaq:

Bakı hər vaxt Bakıdı,
Şəhərlərin pakıdı
Qolun qurusun, fələk,
Bura paytaxt Bakıdı.

Müəllifin təqdim etdiyi bayatı 4 misradan ibarətdir. Hər misrası isə 7 hecadır. Qafiyə şəkli isə aaba şəklindədir. Müəllif poemada bu bayatını yaratması ilə kifayətlənmir, müxtəlif bayatılar yaradır. Məsələn, müəllifin yaratdığı digər bayatıya diqqət yetirək. Müəllif poemada 20 yanvar gecəsi şəhid olmuş İlham və Fərizə Allahverdiyevlərin, yəni bu ailə cütliyünün faciəsini poemada bayatı ilə təqdim edir:

Qurban olum gəlinə,
Bir görmədim ərinə,
O, məzarda qovuşdu,
Şəhid olmuş ərinə.

Nümunələrə diqqət yetirdikdə, müşahidə edirsən ki, ilk iki misralar üçüncü və dördüncü misralarda ifadə olunan əsas fikirlərin yaranması üçün zəmin rolunda çıxış edir. Təqdim edilən bayatılar ictimai-fəlsəfi məna daşması, vətənə məhəbbət aşılması ilə məhəbbət mövzusunun təbliğ edən bayatılardan fərqlənir.

İbrahim Yusifoğlunun “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasını epigrafla başlaması diqqətdən yayınmır. Heydər Əliyevə aid olan epigraf poemanın süjet xəttinə daxil olmasa da, poemanın mövzusu ilə səsleşən hikmətli sözlər kimi diqqəti cəlb edir. H.Əliyevə aid olan “Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyəti olan Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini qorumağı, möhkəmləndirməyi, inkişaf etdirməyi özüm üçün ən əsas vəzifələrdən biri hesab edirəm. Heç kəsin şübhəsi olmasın ki, ömrümün bundan sonrakı hissəsini harada olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm...”

Azərbaycan Respublikası bundan sonra müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir dövlətin əsarəti altına düşməyəcəkdir” kimi hikmətamiz fikirlər əsərin birinci səhifəsinin başında, yəni əsərin əvvəlində açıqlığı ilə səciyyələnen mətn parçası-kəsi-

yidir. Poemada intrasemiotik uyğunluq yaratmağa qadir olan bu epigraf bədii mətnin komponenti kimi oxucunu ilkin mətnə istiqamətləndirə bilir. İbrahim Yusifoğlu istifadə etdiyi epigrafin ifadə etdiyi məna ilə oxucunun diqqətini əsərin məzmununa yönəldərək, əsərin ideyası ilə tanış edir. Oxucu epigrafla tanış olduqdan sonra poemanın kimdən bəhs edəcəyi haqqında bilgi əldə edir. Poemada bu və digər epigrafların işlənilməsi poemanın məzmunu və ideyasını qavramağa yardımçı olur. Müəllif poemada bədii fikrin məntiqi ilə uzlaşan çoxsaylı epigraflardan istifadə etmişdir ki, istifadə edilən epigrafların da əksər qismi Heydər Əliyevə məxsusdur. Mətnin semantik yükü ilə bağlı olan bu epigraflara diqqət yetirdikcə onların poemanın əsas ideyası və məzmununu açmağa yardım etməsinin şahidi oluruq. İbrahim Yusifoğlu təqdim etdiyi epigraflarla həm də poemanın məzmununa əlvanlıq qatır, açıqlamasına yardımçı olur. Bu epigraflar həm poemada təsvir edilən hadisələrin mahiyyətinə aydınlıq gətirir, həm də Heydər Əliyevin Azərbaycanın azad və bütöv bir dövlət olacağına inamını əks etdirir. Məsələn, H.Əliyevin Şuşanın azad olunacağı ilə bağlı olan inamı poemada təqdim edilən epigrafta əksini tapır: “Arzu edirəm ki, Sizinlə birlikdə gedək Şuşaya. Gedəcəyik, inan ki, gedəcəyik. Şuşa Azərbaycanın gözüdür. Hər bir azərbaycanlı üçün bu iftixar mənbəyidir. Şuşa bizim mədəniyyətimizin, tariximizin rəmzidir. Şuşa hamı üçün əzizdir. Amma tək Şuşa yox, Laçın dağları da belə əzizdir. Heç vaxt biz Laçınsız yaşaya bilmərik. Ağdam kimi gözəl bir şəhəri, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcərin o bulaqları Kəlbəcərin o isti suyu... Biz onlarsız yaşaya bilməmişik”.

İbrahim Yusifoğlunun “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fikirlərinin epigraf kimi təqdimi maraq doğurur. Şairin təqdim etdiyi bu epigrafta Azərbaycan Ordusunun qələbə qazanması, Azərbaycan torpaqlarının azad olunması poetik dillə təqdim edilir. İlham Əliyevin fikirlərini əks etdirən bu epigrafta həm də ata vəsiyyətinə yerinə yetirmiş insanın qüruru əksini tapır: “Mən xoşbəxt insanam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim! Bu böyük Qələbədir! Bu gün şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır!

Gözün aydın olsun, Azərbaycan!
Gözün aydın olsun, dünya azərbaycanlıları!
Füzuli bizimdir!
Cəbrayıl bizimdir!
Zəngilan bizimdir!
Qubadlı bizimdir!
Ağdam bizimdir!
Laçın bizimdir!
Kəlbəcər bizimdir!
Şuşa bizimdir!
Qarabağ bizimdir!
Qarabağ Azərbaycandır,
Eşq olsun Azərbaycana!”

İbrahim Yusifoğlu poemada zaman anlayışına riayət edərək, xronoloji ardıcılığı izləyir. Poemada Heydər Əliyevin xalqın keçirdiyi təlatümlü tarixi olaylardan sonra hakimiyyətə gəlməsini konkret tarixlə əks etdirir:

1969-cu il...
Bir gün idi, günəşli gün,
Üzlər gülər, gözlər süzgün,
Qəlblər gəzdi xoş səda-ün,
Bərq də vurdu ləl-zərimiz,
Heydər gəldi rəhbərimiz

İbrahim Yusifoğlu poemada 1990-ci ildə baş vermiş tarixi olayları konkret zaman axarında əks etdirir:

20 yanvar... qış çağı...
İçdik namərd zəhərini...
«Şanlı sovet qoşunları»
Qırıb Bakı şəhərini!

İbrahim Yusifoğlu poemada məkan kimi həm Bakının, həm Naxçıvanın gözəlliklərini, özünə məxsusluqlarını təqdim edə bilir. Məsələn, Naxçıvanın özünəxas xüsusiyyətlərini əsərdə əks etdirir:

Naxçıvan... Ulu şəhər,
Günəşlə bir oyanır.
Bütün küçə, xiyaban
Al şəfəqə boyanır.

Poemanın problematikası

Heydər Əliyevin dövlət xadimi olması, çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri İbrahim Yusifoğlunun “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasının problematikasında əksini tapır. “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasında dövlət xadimi Heydər Əliyevin həyat və siyasi fəaliyyətinin əks etdirilməsini İbrahim Yusifoğlu bir müəllif kimi özü də vurğulayır:

Bir insan ömründən söz açıram mən,
O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir.
Səadət verdiyi milyonlar qəlbən,
Onun haqq yolundan dönməyəcəkdir.

Poemanın problematikasında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də Heydər Əliyevin siyasi kursunun dəyərləndirilməsi məqamıdır. Müəllif H.Əliyevin siyasi fəaliyyətini yüksək dəyərləndirməklə yanaşı, onun bir siyasi xadim kimi atdığı əməllərinə də işıq salır. Məsələn, Heydər Əliyevin atəşkəş dövründə də siyasi ampulada qala bilməsini tərənnüm edir:

Atəşkəs dövründə Ulu Öndərin,
Ordu qurmaq oldu, müqəddəs anı.
Müstəqil, müdrik siyasətiylə,
Yenidən qururdu Azərbaycanı.

Heydər Əliyevin siyasətinin nəticəsi olan Atəşkəs dövründə Azərbaycanın dirçəlməsi uğrunda siyasi fəaliyyətlə məşğul olması poemanın problematikasının tərkib hissəsinə çevrilib. Azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli-mənəvi özünüdərkətmənin Heydər Əliyev siyasətinin, milli dövlətçilik təliminin ana xəttini təşkil etməsini və əsas prinsiplərindən olması poemada əksini tapır.

Poemanın problematikasında sələflik, xələflik, varislik məsələlərinə toxunulur. Şair tərəfindən Heydər Əliyevin siyasi yolunun oğlu İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi vurğulanır:

Ata vəsiyyətin oğul prezident,
Doğrultdu müqəddəs əməllərində.
Yenilməz bir ordu qurub-yaratdı,
Dünyanın qarışıq, sərt illərində.

Ədəbiyyata qayğı və böyük xidmətlər göstərmiş Heydər Əliyevin bu sahədəki xidmətləri saymaqla bitmir: Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov kimi söz xiridarlarının Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı ilə təltif edilməsi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yaranmasının 1300, Xaqani Şirvaninin 850, Nizami Gəncəvinin 840, İmaməddin Nəsiminin 600, Məhəmməd Füzulinin 500, Cəlil Məmmədquluzadənin 125, Mirzə Ələkbər Sabirin 120, Nəriman Nərimanovun 100, Məhəmməd Hədinin 100, Əliqulu Qəmküsarın 100, Hüseyn Cavidin 90, Cəfər Cabbarlının 80, Aşıq Şəmşirin 80 və 110, Rəsul Rzanın 60 və 70, İlyas Əfəndiyevin 80, Məmməd Arazın 60, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın 90, Maqsud İbrahimbəyovun 60, İsmayıl Şıxlının 75, Nigar Rəfibəylinin 60, Nəbi Xəzrinin 50, Mirvari Dilbazinin 70 illik yubileylərinin qeyd edilməsi, Cəfər Cabbarlının, Molla Pənah Vəqifin, Hüseyn Cavidin, Səməd Vurğunun ev muzeylərinin açılması, Hüseyn Cavid, Vəqif məqbərələrinin açılışı, İmadəddin Nəsiminin, Nəriman Nərimanovun, Cəfər Cabbarlının heykəllərinin ucaldılması, Şüvəlanda Yaradıcılıq evinin istifadəyə verilməsi, Hüseyn Cavidin nəşinin Vətənə qaytarılması, ilk dəfə təsis olunmuş “İstiqlal” ordeni ilə Məmməd Arazın, Xəlil Rza Ulutürkün (ölümündən sonra), Bəxtiyar Vahabzadənin təltif edilməsi və s. İbrahim Yusifoğlunun “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasında Heydər Əliyevin ziyalılara qayğısı müəllifin nəzərindən yayınmamış, ziyalılara verdiyi dəyər qiymətləndirilmişdir:

Çox yazarlar ad aldılar,
Çox dahilər ucaldılar,
Zəhmətindən güc aldılar,

Vardı ümman hörmətimiz,
Heydər baba rəhbərimiz.

Poemanın bədii obrazları

Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatında bədii obraz kimi şair və yazıçılar tərəfindən əks etdirilməsi onun hakimiyyətə gəldiyi dövrdən başlayır. Akademik İsa Həbibbəyli həm sovet, həm də Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Heydər Əliyev obrazının işlənilməsi məqamlarına toxunmuş, “Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan yazıçıları Heydər Əliyevin simasında mənsub olduğu xalqın milli iftixar mənbəyi olan, ölkəni tanıdan və inkişaf etdirən görkəmli dövlət xadiminin obrazını” canlandırımlarını, “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında isə Heydər Əliyevin xilaskar obrazı yaradılmış, böyük ədəbiyyat onun milli dövlətçiliyin qorunub saxlanılmasında və möhkəmləndirilməsindəki rolunu bədii sözün bütün vüsəti ilə təsvir və tərənnüm etməyə səfərbər” olmalarını qeyd etmişdir. İbrahim Yusifoğlunun “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasında bu ənənənin davam etdirilməsinin şahidi oluruq. Poemada Heydər Əliyevin obrazı dolğun şəkildə təqdim edilir:

Köksündə döyünən odlu ürəklə,
Elinə məhəbbət bəsləyirdi O.
Hər zaman müdrik siyasətiylə,
Dünyanı birliyə səsləyirdi O.

İbrahim Yusifoğlu qələmə almış olduğu “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasında obrazın zahiri görünüşünü təsvir etməklə bərabər, təsvir etdiyi obrazın keçirdiyi nigarançılıq, təəssüf, sevinc, kədər və s. hissləri də təsvir edir ki, bu da obrazın daxili portretini oxucunun gözündə canlandırır:

Qəlbində nisgilli dərd çağlayırdı,
Vətənin talanan sərvət-varına.
Ömrünün müqəddəs işi sayırdı,
Qaytarsın xalqını torpaqlarına

İbrahim Yusifoğlunun poemasında Heydər Əliyevin “çəkist” obrazında təqdim edilməsi maraqlı kəsb edir. Belə ki, dövlət təhlükəsizliyi sahəsindəki böyük və əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, siyasətçi nəslə, gələcəyin dövlət adamları üçün nümunə sayılmalı obraz kimi Heydər Əliyevin milləti qarşısındakı fəaliyyəti millətə olduğu kimi çatdırılmalıdır. İbrahim Yusifoğlu poemada H.Əliyevin dövlət təhlükəsizliyi sahəsindəki xidmətlərini əks etdirməsi faktını qısa şəkildə açıqlamağa cəhd etmişdir:

Belə bir qarışıq, təzadlı anda,
Səfalət almışdı bütöv hər yanı.
Qeyrətli bir oğul zərli paqonda,
Qəlbən qoruyurdu Azərbaycanı.

Poemada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin epizodik şəkildə olsa da, dolğun obrazının təqdimi ilə üzləşirik. İbrahim Yusifoğlu bu məqamı tiradada təqdim edir. İlham Əliyevin monoloqu kimi təqdim edilən nitqindəki təntənədə biz İlham Əliyevin obrazını Heydər Əliyev siyasi kursunun davamçısı olmasında, Vətən Müharibəsindəki Zəfər təntənəsində görə bilirik:

Baş əydi, dik baxdı, salamladı da,
O, ulu öndərin abidəsinə.
Zəfər sevincini çatdırdı ona,
Qələbə ovqatlı məğrur səsiylə:

- Salam, gözün aydın, ruhun şad ata,
Sənin vəsiyyətin yerinə yetdi.
Döndü oğulların dəmir yumruğa,
Qarabağ torpağı azad edildi.

Poemanın bədii dili

İbrahim Yusifoğlunun “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasının bədii dili ilk növbədə dolğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Poemada dialektizmə, arxaizmə və s. müraciət edilmə poemanın dilinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Poemada dialektizmlərə müraciət edilmə məqamı maraqlı kəsb edir. Məsələn, şair mənfur qonşuların siyasətini işıqlandırarkən, fikirlərini dialekt sözlərlə ifadə edir:

Ancaq düşmən marıxdaydı,
Yol gedirdi, çarıxdaydı,

Mənası pusqu, səngər olan “marıx” və ya “marığ” sözünün Bakı, Naxçıvan, Culfa, Ordubad, Cəbrayıl, Cəlilabad, Salyan, Şərur, Daşkəsən, Kəlbəcər, Xanlar, Masallı, Oğuz və digər bölgələrimizdə xalq tərəfindən işlənilməsinin şahidi oluruq. Məsələn, “Bı dəyqə hamısı marığa yatıp gör-sün mən nə deyirəm” (Naxçıvan), “Bıra marığ kimi yerdı (Salyan), “Elə bil pişigdi, marığda durıb” (Cəlilabad), “Tülkü marıxdan keşdi” (Kəlbəcər), “Neçə gündü kü, marıxda durmuşam (Xanlar), “Tula qırqo:lun marığında duruf” (Oğuz) və s. İbrahim Yusifoğlu da “ancaq düşmən marıxdaydı” misrasında düşmənin, yəni ermənilərin pusquda durmalarına işarə edir.

Müəllifin işlətdiyi “çarıx” (çarıq) sözü köhnəlmiş söz kimi, yəni arxaizm kimi diqqəti cəlb edir. Bəllidir ki, keçmişdə kəndlilərin geydiyi aşılınmış dəridən tikilən ayaqqabılar, həmçinin yüngül ev ayaqqabıları çarix (çarıq) adlanırdı. Məsələn, “Keçəl Həmzə çarığını geydi, patavasını bərkitdi” (“Koroğlu”), “Vəliqulu kənarda çömbəlib başladı çarıqları çıxartmağa” (C.Məmmədquluzadə) və s. İbrahim Yusifoğlu da “Yol gedirdi, çarıxdaydı” misrasında dilimizdə işlənməyən köhnəlmiş sözə müraciət edir.

Poemanın bədii dilində müəllifin xitablara müraciət etməsi də diqqəti cəlb edir. Məsələn, şairin Ümummilli liderə “Baba” deyər müraciət edilməsi məqamına nəzər salaq:

O qədər qəm-qüssə var canımızda,
Neçə çiçək vaxtsız solmuşdu, Baba.
Ağır anımızda, dar çağımızda,
Hamı siyasətçi olmuşdu, Baba.

İbrahim Yusifoğlu Heydər Əliyevə xitab edərkən, “Baba”, “Heydər baba” və s. kimi xitablarla müraciət etməsinin şahidi oluruq:

Heydər baba, həyatda,
Bu gün, sabah da varıq.
Firəvan günlər üçün,
Biz sənə minnətdarıq.

İbrahim Yusifoğlunun “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasında Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin, xidmətlərinin bədii şəkildə təqdim edilməsi təqdirəlayiqdir. “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poeması Heydər Əliyevin bir tarixi şəxsiyyət kimi rəhbərlik etdiyi dövlətin azadlığı və dirçəlişi yolunda apardığı mübarizəni bədii dillə tərənnüm edir. İbrahim Yusifoğlu “O, günəş ömrüdü, sönməyəcəkdir” poemasında Heydər Əliyevin keçdiyi şərəfli, həmçinin keşməkeşli həyat yolunun heç də asan və hamar olmadığını açıqlayır. Müəllif zaman kəsiyində mürəkkəb, ziddiyyətli dövrün içindən müdrikliklə, qalibiyyətlə keçib gələn Heydər Əliyevin obrazını canlandırır.

ALİ TƏHSİLDƏ TƏDQİQATIN BEYNƏLMİLLƏŞMƏSİ PROSESİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Leyla Yadigarova

Bakı Slavyan Universiteti

Beynəlxalq lahiyələr üzrə koordinator

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun doktorantı

Summary

Internationalization of research activities of universities is one of the important components of development strategies and educational policies of various countries because of the ability to acquire and disseminate new knowledge, development of research potential of universities, ability to contribute to global challenges and other features. It is believed that the research carried out in cooperation with researchers from different countries creates positive conditions for the emergence of new concepts and approaches for solving complex problems by causing the exchange of ideas and knowledge. However, the study of internationalization in higher education has received less scientific attention, even though the issue of internationalization of research is of great interest to higher education institutions. From this point of

view, there is a need to study new forms of internationalization and analyse the national and institutional aspects that support internationalization of the research work of scientific and pedagogical staff of universities.

Key words: *research, internationalization, higher education institutions, research productivity, international cooperation.*

Резюме

Интернационализация научно-исследовательской деятельности университетов является одной из важных составляющих стратегии развития и образовательной политики различных стран в силу возможности получения и распространения новых знаний, развития исследовательского потенциала университетов, способности внести свой вклад в решение глобальных задач и других особенностей. Считается, что исследования, проводимые совместно с исследователями из разных стран, создают благоприятные условия для появления новых концепций и подходов к решению сложных проблем, вызывая обмен идеями и знаниями. Однако исследованию интернационализации в высшей школе уделяется меньше научного внимания, хотя вопрос интернационализации исследований представляет большой интерес для высших учебных заведений. С этой точки зрения возникает необходимость изучения новых форм интернационализации и анализа национальных и институциональных аспектов, поддерживающих интернационализацию научно-исследовательской работы научно-педагогических кадров вузов.

Ключевые слова: *научные исследования, интернационализация, высшие учебные заведения, научно-исследовательская продуктивность, международное сотрудничество.*

XXI əsrdə davam edən elmi və texnoloji tərəqqi fonunda ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilən tədqiqatların genişləndirilməsi, eyni zamanda aparılan tədqiqatların nəticələrinin cəmiyyətin ehtiyacları ilə əlaqələndirilməsi qlobal bilik iqtisadiyyatı kontekstində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə ali təhsil müəssisələrində aparılan tədqiqatların beynəlmilləşməsi məsələsinə də böyük önəm verilir. Ümumilikdə qeyd edilməlidir ki, universitetlərin tədqiqat fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi yeni biliklərin əldə edilməsi və mübadiləsi, universitetlərin tədqiqat potensialının inkişaf etdirilməsi, qlobal çağırışlara töhfə verə bilməsi və digər xüsusiyyətlərə görə müxtəlif ölkələrin inkişaf strategiyaları və təhsil siyasətlərinin vacib komponentlərindən biridir. Hesab olunur ki, müxtəlif ölkələrin tədqiqatçıları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən tədqiqatlar ideya və bilik mübadiləsinə təkan verməklə mürəkkəb problemlərin həlli üçün yeni anlayışlar və yanaşmaların yaranması üçün münbit şərait yaradır. Bununla yanaşı, tədqiqatın beynəlmilləşməsi universitetlərin tədqiqat potensialının güclənməsinə də səbəb olur. Bu proses həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin tədqiqatçılarının daha peşəkar və daha təcrübəli ölkələrin tədqiqatçıları ilə birgə işləməklə yeni biliklərə yol əldə etməsinə və öz tədqiqat layihələrinin inkişaf etdirilməsinə dəstək olur. Bundan əlavə, tədqiqat nəticələrinin beynəlmilləşməsi mədəniyyətlərarası əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə və ölkələr arasında diplomatik münasibətlərin və iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsinə gətirib çıxara bilər. Tədqiqatın beynəlmilləşməsi məsələsi ali təhsil müəssisələrinin geniş marağına səbəb olmasına baxmayaraq, ali təhsildə beynəlmilləşmənin elmi araşdırılmasına daha az diqqət ayrılışdır. Beynəlmilləşmə universitetin tədris, tədqiqat və sosial xidmət kimi bütün aspektlərini əhatə etsə də, əvvəlki tədqiqatlarda beynəlmilləşmənin öyrənilməsi əsasən tələbələr və onların beynəlxalq mübadiləsi ilə bağlı amillərə yönəlmişdir (Proctor, 2015). Bu baxımdan, beynəlmilləşmənin yeni formalarının araşdırılması və universitetlərin elmi-pedaqoji heyətinin tədqiqat işlərinin daha çox beynəlmilləşməsinə dəstəkləyən, yaxud əngəlləyən milli və institusional amillərin dərinlən təhlil edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır.

Cari qloballaşma kontekstində texnoloji, iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklərin baş verməsi tədqiqat sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə səbəb olmuşdur (Gornitzka, 2008). Bu, beynəlxalq reytinglərə artan diqqət və tədqiqat göstəricilərinin həmin reytinglər daxilində yeri ilə yanaşı, tədqiqatın beynəlmilləşməsi strategiyalarının hazırlanmasına daha çox diqqət yetirilməsinin səbəbini izah edir. Beləliklə, tədqiqatın beynəlmilləşməsi universitet tədqiqatlarının beynəlxalq miqyasda aktual hesab edilməsi və tanınması zərurətindən irəli gəlir. Qeyd edilməlidir ki, tədqiqat sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın tədqiqatçıların məhsuldarlığına və tədqiqatların keyfiyyətinə müsbət təsir göstərdiyi bildirilmişdir (Abramo et al., 2011; Katz & Martin, 1997; Lee & Bozeman, 2005). Avropanın 11 ölkəsini əhatə edən geniş miqyaslı empiric araşdırmalara əsasən tədqiqatların keçirilməsi məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlıq həm milli tədqiqat nəticələrinin rəqabət qabiliyyətinə, həm də fərdi tədqiqat məhsuldarlığına müsbət təsir göstərmişdir (Kwiek, 2015). Məhz bu artan tədqiqat məhsuldarlığına görə milli, institusional və fərdi səviyyədə daha çox

tədqiqatın beynəlmilləşməsinə təkan vermək üçün müxtəlif ölkələrdə müvafiq normativ aktlar hazırlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatın beynəlmilləşməsinə təşviq edən milli siyasətlərin əsasları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir: a) tədqiqat fəaliyyətinin daha səmərəli idarə edilməsi və daha çox tədqiqatçının əlaqələndirilməsinə şərait yaratmaqla tədqiqat performansını yaxşılaşdırmaq mümkündür; b) güclü tədqiqat və inkişaf (R&D) sistemi və innovasiya şəbəkəsini yaratmaqla hər bir ölkə ən yaxşı elm adamlarını cəlb edə və qlobal miqyasda daha rəqabətli ola bilər; c) qlobal çağırışlara cavab verməklə və dünyanın müxtəlif ölkələri ilə ideya və dəyərlərini bölüşməklə hər bir ölkə cəmiyyətin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verə bilər (Baruffaldi & Landoni, 2012; Frølich, 2008).

Ədəbiyyat

1. Abramo, G., D'Angelo, C. A., & Solazzi, M. (2011). The relationship between scientists' research performance and the degree of internationalization of their research. *Scientometrics*, 86, 629-643.
2. Baruffaldi, S. H., & Landoni, P. (2012). Return mobility and scientific productivity of researchers working abroad: The role of home country linkages. *Research Policy*, 41, 1655-1665.
3. Frølich, N. (2008). Justifications and drivers: Higher education institutions' strategies of internationalization. In A. Gornitzka & L. Langfeldt (Eds.), *Borderless knowledge: Understanding the “new” internationalization of research and higher education in Norway* (pp. 103-124). Dordrecht, The Netherlands: Springer.
4. Gornitzka, Å. (2008). The internationalization of research and higher education. In A. Gornitzka &
5. L. Langfeldt (Eds.), *Borderless knowledge: Understanding the “new” internationalization of research and higher education in Norway* (pp. 1-11). Dordrecht, The Netherlands: Springer.
6. Katz, J. S., & Martin, B. R. (1997). What is research collaboration? *Research Policy*, 26, 1-18.
7. Kwiek, M. (2015). The internationalization of research in Europe: A quantitative study of 11 national systems from a micro-level perspective. *Journal of Studies in International Education*, 19, 341-359.
8. Lee, S., & Bozeman, B. (2005). The impact of research collaboration on scientific productivity. *Social Studies of Science*, 35, 673-702.
9. Proctor, D. (2015). Key trends in international education research 2011–14: What does the data tell us? International Education Association of Australia. Retrieved from <https://www.ieaa.org.au/ierncontentarchive/key-trends-2>

XIV BÖLMƏ QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!

QARABAĞDA ERMƏNİLƏRİN MƏSKUNLAŞMASI VƏ SAY TƏRKİBİNİN SÜNİ SURƏTDƏ ARTIRILMASI SİYASƏTİ

Əsgər Əhməd

Bakı Slavyan Universiteti, Diplomatiya və xarici siyasət kafedrası

Summary

The settlement of Armenians in Karabakh and the artificial increase in their numbers are primarily related to two factors. Firstly, it is related to the process of armenization of Christian Albanians who have been living here since ancient times. The Gregorianization of the Albanian Church and the translation into Armenian of letters and divine services were of great importance in this. The second is related to the mass relocation of Armenians from Iran and Turkey to the historical lands of Azerbaijan, including the territory of Karabakh, as a result of the occupation of the South Caucasus, including the lands of Northern Azerbaijan, by tsarist Russia since the beginning of the XIX century.

Key words: Karabakh, Armenians, Christian Albanians, Tsarist Russia, relocation policy

Резюме

Расселение армян в Карабахе и искусственное увеличение их численности в основном связаны с двумя факторами. Во-первых, это связано с процессом арменизации албанцев-христиан, проживающих здесь с древних времен. Большую роль в этом сыграли григорианизация Албанской церкви и перевод на армянский язык письма и богослужения. Второй связан с массовым переселением армян из Ирана и Турции на исторические земли Азербайджана, в том числе на территорию Карабаха, в результате оккупации Южного Кавказа, в том числе земель Северного Азербайджана, царской Россией с начала XIX века.

Ключевые слова: Карабах, армяне, албанцы-христиане, царская Россия, переселенческая политика

Son 200 ildən artıq bir müddətdir ki, çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın şimal bölgəsinin işğalından sonra bu diyara rusların köməyi və hərtərəfli dəstəyi ilə ermənilərin kütləvi köçü başlanmışdır. Əsasən Qarabağın dağlıq hissəsində yerləşdirilən və gəlmələr kimi tarixə düşən bu ermənilər tədricən yerli Azərbaycan türklərini sıxışdırmağa başlamış, bu əraziləri özünüküləşdirməyə başlamışdılar. Elə həmin dövrlərdən etibarən, paralel olaraq bir sıra erməni müəllifləri və onlara dəstək verən bir çox rus və Qərb alimləri bölgənin tarixin saxtalaşdıraraq hər vəchlə sübut etməyə çalışmışlar ki, Qarabağ torpağı qədimdən ermənilərə məxsus olub, onlar buranın qədim sakinləridir. Onlar həmişə məqsədli olaraq yerli albanları erməni kimi təqdim edirdilər. Lakin məlumdur ki, dini müəssisələrdə çalışan ermənilər istisna olmaqla, Qarabağa ermənilərin gətirilməsi XVIII əsrin əvvəllərindən başlamışdır (Vərdiyeva X., Guseynzadə P.: 2003, s.25-27). Bölgənin siyasi, iqtisadi, mədəni tarixi və coğrafiyası, eləcə də toponimikası isə bu cür iddiaların saxta olduğunu və gerçəkliyi əks etdirmədiyini söyləyir.

Azərbaycanın tarixi vilayətlərindən biri olan Qarabağa ermənilərin yerləşməsinin mühüm ayaqlarından birini tarixən burada məskunlaşan xristian albanların qırıqryanlaşması və tədricən erməniləşdirilməsi prosesi təşkil edir. Alban kilsəsinin qırıqryanlaşdırılması, yazı və ibadət dilinin erməni dili olması bu işdə mühüm rol oynamışdı. Bir sözlə burada əvvəllərdən xristian albanlar yaşamış, lakin tarixin sonrakı mərhələlərində burada yaşayan əhalinin bir qismi qırıqryanlıq məzhəbini qəbul edərək, tədricən erməniləşmişdi. Bununla bağlı ermənilərin öz tarixçisi B.İşxanyan 1916-cı ildə nəşr etdirdiyi “Qafqaz xalqları” adlı əsərində yazırdı: “Tarixi qədimliyə görə, ermənilərin Böyük Ermənistan adlandırdıqları əsl vətənləri Rusiya hüduqlarından kənarda, daha dəqiqi, Kiçik Asiyada yerləşir. Dağlıq Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərə gəlincə, onlar bir hissəsi xristianlığı qoruyub saxlamış qədim alban tayfalarından olan aborigenlər idi. Əhalinin digər hissəsi - hücumlardan və təqibdən ehtiyat edərək Azərbaycan torpaqlarında sığınacaq tapan İrandan və Türkiyədən olan qaçqınlar idi” (Ишханян П.: 1916, с.18.) Qeyd edək ki, 1836-cı ildə çar Rusiyası

tərəfindən Alban həvari kilsəsinin ləğv olunması ilə yerli albanların erməniləşməsi prosesi də başa çatmış oldu. Digər tərəfdən dini identikliyin hökmran olduğu orta əsrlərdə Azərbaycanda olan müsəlman çoxluğun içərisində yaşayan və zimmi, qeyri-müsəlman, yaxud xristianlar kimi sinifləndirilən istər albanlar olsun, istər gürcülər, istərsə də ermənilər və digərləri həm islam hüququnda əksini tapmış zimmi hüququndan, həm də Azərbaycanda hakimiyyətdə olan hökmdarların dözümlü siyasətindən yararlanaraq mövcudluqlarını qoruyub saxlaya bilmişdilər. Osmanlı-Səfəvi qarşıdurmaları zamanı olan yerdəyişmələr, miqrasiya, yaxud köçürmələr, eləcə də Səfəvi, Əfşar, Qacar şahlarının köçürmə siyasəti də, az da olsa Qarabağdakı demoqrafik vəziyyətə təsir göstərmiş, xüsusilə də Qarabağın müsəlman – türk kəndlərinin boşalmasına gətirib çıxarmışdır. Məs. I Şah Abbas tərəfindən Qarabağda yaşayan Qacar, Otuz ikilər, Alpout və s. kimi tayfalarə “dönük” (Sünni olduqları halda şiəliyi qəbul etmiş və Osmanlıların əraziləri işğal etməsi nəticəsində yenidən onların tabeliyinə keçən və təkrarən sünniliyi qəbul edən şəxsləri Səfəvi toplumu “dönük” adlandırırdı) damğası vurularaq doğma yurdlarından sürgün edilmişdi. Mənbələrə görə təkcə 1612-ci ildə Qarabağın və Şirvanın 15000 nəfərə yaxın əhalisi Mazandaran əyalətində yerləşən Fərhadabada sürgün edilmişdir (Kütükoğlu B.: 1993, s. 262). Belə bir hal Nadir şahın zamanında da olmuşdu. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyi Ziyadoğlu, Qarabağın 32, Kəbirli və Cavanşir tayfa başçıları onu şah kimi tanımaqdan imtina etdikləri üçün ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün etdirmişdi. Əvəzində isə Qarabağın xristian albanları və erməniləri Nadir şahə xidmətlərini təklif (Xəlilli X.: 2006, s. 49) etdiyi üçün fəaliyyətləri üçün daha münbit şərait yaradılmışdı.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı Türkiyəsi arasında baş verən savaşlarda rusların qələbəsi nəticəsində Cənubi Qafqaz, o cümlədən Şimali Azərbaycan torpaqları işğal edildi. İşğal nəticəsində İrandan və Türkiyədən ermənilərin Şimali Azərbaycanda müsəlmanların yaşadığı ərazilərə, o cümlədən də Qarabağ xanlığının ərazisinə böyük köçləri başladı. Ruslar xanlığın ələ keçirilməsinə və orada möhkəmlənmələrinə xüsusi önəm verir və hesab edirdilər ki, Qarabağ özünün coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın, eləcə də İranın qapısıdır. Bu barədə rusların Qafqazdakı qoşunlarının rəhbəri knyaz P.D.Sisianov 1805-ci il 22 may tarixli 19 №-li raportunda yazırdı ki, Qarabağ özünün coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın, eləcə də İranın qapısı hesab edilir, buna görə də onu itətdə saxlamalı və burada mövqeyimizi möhkəmlətməyə daha çox cəhd göstərməliyik (Xəlilov X.: 1993, s.16).

Hələ vaxtilə I Pyotr (ermənilərlə bağlı imzaladığı 1724-cü il 10 noyabr tarixli xüsusi fərman) Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi üçün yer ayrılması ilə bağlı general Matyuşkinə tapşırırdı ki, “...ermənilərə mehribanlıq göstərmək, mühafizələrini yaxşı təşkil etmək, boşalmış evləri, münbit torpaqları onlara vermək lazımdır”. (Nəcəfli G.C.: 2005, s. 83.). I Pyotrun bu istəyi nəhayət ki, 100 ildən sonra, XIX əsrlərin əvvəllərindən etibarən gerçəkləşməyə başladı və çar hökumətinin bölgədə həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən birinə çevrildi. 1827-ci ildə A.Qriboyedovun başçılıq etdiyi Cənubi Qafqaz diyarının diplomatik dəftərxanasında ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı xüsusi bir layihə də hazırlandı (Nəcəfli G.C.: 2015. s. 69.). Çar hökuməti tərəfindən ermənilərin köçürməsi siyasətinin uğurlu həyata keçirilməsi üçün bir sıra təşkilatı məsələlərlə yanaşı, stimullaşdırıcı addımlar da atılırdı. İlkin dövrdə Şimali Azərbaycana köçürülən kasıb erməni ailələrinə kömək üçün xəzinədən 25 min rubl gümüş pul da ayrılmışdı. 1827-ci ildə erməni köçürmələrinin təşkilatçılarından biri olan erməni əsilli rus zabiti, polkovnik Q.Lazarev ermənilərə rus və erməni dillərində ünvanlandığı şirnikləndirici müraciətdə qeyd edirdi ki, onların İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ torpaqlarında istədikləri yerə köçmələrinə icazə verilib və onlar üçün gəldikləri yerdə hər cür şərait yaradılacaq və köçərkən onlara hərtərəfli köməklik göstəriləcəkdir (Глинка С.: 1990, s.107-111).

XIX əsrin əvvəllərində qısa zaman kəsiyində on minlərlə erməni əsilli insan İran və Türkiyədən tarixi Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağa köçürüldü. Faktlar müraciət edək: 1810-cu ilə aid rəsmi rus mənbələrinə görə Qarabağ bölgəsində 12000 ailə yaşamışdır. Bunlardan 9500-ü (%79) Azərbaycan Turku, 2500 – ü (%21) isə ermənilərdən (həmçinin erməniləşmiş albanlardan) ibarət olmuşdu. (Присоединение восточной Армении к России: 1972, Т. 1, с. 280). Rəsmi mənbələrə görə 1823-cü ildə Qarabağda əhalinin sayı və milli tərkibi aşağıdakı kimi idi: azərbaycanlılar 15729 ailə; onlardan 1111 ailə şəhərlərdə, 14618 isə kənddə yaşayırdılar. Bu dövrdə Qarabağda

Rusiya imperiyasının köməyi ilə gətirilib yerləşdirilən ermənilərin sayı isə belə idi: - 4366 ailə onlardan 421 ailə şəhərlərdə, 3945 ailə isə kəndlərdə yaşayırdılar (Описание Карабагской провинции (составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии. Ермолова): 1866, с. 122). 1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibəsinin gedişində və az sonra daha 18 min erməni ailəsi Qarabağın dağlıq hissəsində salınmış Marağalı, Canyataq, Yuxarı Çaylı, Aşağı Çaylı və digər kəndlərdə yerləşdirilmişdi (Зелинский С.П.: 1886, т. IV, с.10). 1832-ci ilin kameral təsvirində Şuşada və Qarabağın 741 kəndi və obasında 20.546 ailə qeydiyyatla alınmışdır. Bunun 13.965 ailəsi müsəlmanların, 6.491 ailəsi isə ermənilərin, çox cüzi hissəsi isə qaraçıların payına düşürdü (Обозрение Российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом и финансовом отношениях: 1836, ч.3, с.267). Bu proses sonralar da tədricən olsa da davam etmişdir. Rusiyada 1897-ci ildə əhalinin siyahıya alınmasına görə Qarabağda yaşayan 54 min 841 ailədən 29 min 350-nin azərbaycanlı, 18 min 616-nın isə erməni ailəsi olduğu bildirilir. 1917-ci ildə isə Qarabağda ermənilərin sayı gəlmələrin hesabına artaraq ümumi əhalinin 46%-ni, azərbaycanlılar isə 51 %-ni təşkil etmişdir (Hacıyev N.: 2015, s. 19). Göründüyü kimi çar Rusiyası tərəfindən stimullaşdırılan və dəstək verilən ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ torpaqlarına kütləvi köçləri bölgədəki demoqrafik vəziyyətə ciddi surətdə təsir göstərmişdi. Faktlardan da göründüyü kimi bölgədə Azərbaycan türklərinin artımı təbii yolla baş versə də, köçürmə siyasəti nəticəsində ermənilərin sayı süni surətdə artırılaraq yerli azərbaycanlıların faiz nisbəti ilə sayına yaxınlaşmışdır.

Sonda onu qeyd edək ki, ermənilərin Qarabağda həm yerli xristian albanları assimilyasiya edərək erməniləşdirməsi, həm də XIX əsrin əvvəllərindən etibarən çar Rusiyası tərəfindən onların bu bölgəyə kütləvi şəkildə köç etdirilməsi və hərtərəfli dəstək verilməsi siyasəti Qarabağda erməni etnik ünsürünün yerləşməsinə və süni artımına gətirib çıxardı. Bu prosesin nəticəsi olaraq ermənilər bir çox hallarda havadarlarının dəstəyi ilə yerli əhalini təcrid siyasətinə məruz qoyaraq, onların münbit torpaqlarına və təbii sərvətlərə yiyələnmək həvəsi ilə bölgədə həmişə problemlər və gərginlik yaradan bir qüvvəyə çevrildilər. Erməni əhalinin bölgədə say tərkibinin süni surətdə artırılması, eləcə də onlara olunan müxtəlifxarakterli yardımlar və stimullaşdırıcı fəaliyyətlər onların icma kimi təşkilatlanmasında və inkişafında da çox böyük rol oynadı. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərindən etibarən bölgə erməniləri arasında da qatı millətçilik meyillərinin artması türklərə və azərbaycanlılara qarşı nifrət və düşmənçilik əhval-ruhiyyəsinin güclənməsinə gətirib çıxardı. Satelliti olduğu güclü dövlətlərin dəstəyi və qarışdırıcılıq fəaliyyətləri ilə bölgədə yaşayan ermənilər azərbaycanlılara qarşı bir sıra iddialarla, o cümlədən ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladılar.

Ədəbiyyat

1. Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetləri (1578-1612), İstanbul, Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993. 340 s.
2. Hacıyev, N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005. 192 s.
3. Hasanov, B. Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunun tarixi coğrafiyası. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: AAM Derg., 2018 ; 34 (2) : 98 : 445-468
4. Xəlilli, X. Qarabağ: etnomənəvi inkişaf tarixi. Monoqrafiya. Bakı; «Günəş» nəşriyyatı, 2006, 79 s.
5. Xəlilov, X. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992, 119 s
6. Qarabaği, Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Qarabağ vilayətinin əsl yaşayış yerləri, sərhədləri, qədim şəhər və çayları haqqında /Qarabağnamələr. I kitab.- Bakı, "Şərq-Qərb", 2006.- S.122
7. Nəcəfli, G.C.. Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına məqsədyönlü şəkildə köçürülməsi (yeni qaynaqlar işığında) Bakı Universitetinin Xəbərləri humanitar elmlər seriyası, №03, Bakı, 2015. s.68-77
8. Nəcəfli, G.C. XVIII əsrin II yarısında ermənilərin Qarabağ ərazisində dövlət yaratmaq cəhdlərinə təkan verən amillər. «Qarabağ dünən, bu gün və sabah». 4-cü Ümumrespublika elmi-əmali konfransın materialları. Bakı, 2005, s.79- 83.

9. Вердиева Х, Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Эссэ. Издание второе, исправленное. Баку, 2013, 216 стр.
10. Глинка С. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. Баку: Элм, 1990, 142 с.
11. Ишханян Б. Народности Кавказа. Статическо-экономическое исследование. Петроград, 1916.
12. Обзорение Российских владений за Кавказом в стати-ческом, этнографическом и финансовом отношениях. СПб., Типография департамента внешней торговли, 1836, ч.3, 392 с.
13. Описание Карабагской провинции (составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии. Ермолова), Тифлис, Типография управления наместни-ка Кавказского, 1866, 425 с.
14. Присоединение восточной Армении к России: Сборник документов / АН Арм. ССР. Институт истории. Т. 1 (1801 - 1813). Ереван, 1972 г. 715 стр.

OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF ECOTOURISM IN THE LIBERATED TERRITORIES FROM OCCUPATION

Aygun Abdullayeva

Azerbaijan Tourism and Management University

Xülasə

Son illərdə turizm iqtisadiyyatın ən gəlirli sahələrindən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan turizmin müxtəlif sahələrinə olan tələbat da artmaqda davam edir. Ölkəmizdə yüksək inkişaf potensialına malik olan turizm sahələrindən biri ekoturizmdir. Bölgələrimizin yaşıl və füsunkar təbiəti, zəngin meşələri, dağlıq landşaftı ekoturizm əhəmiyyətinə malik olan rekreasiya resurslarıdır. 44 günlük müharibənin sonunda qazanılmış qələbədən sonra Qarabağ və ətraf rayonları erməni işğalından azad edildi. Bu ərazilərin işğaldan azad edilməsi öz növbəsində Azərbaycan üçün yeni turizm imkanlarının yaranması demək idi. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimiz xüsusilə də zəngin ekoturizm potensialına malikdir. Bölgənin bir çox hissəsi meşəlik, dağlıq zonaya malikdir. Bu meşələrdə bir-birindən müxtəlif ağac, bitki növlərinə rast gəlinir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin faunası da florası qədər zəngindir. Lakin erməni işğalı dövründə bu bölgələrdə infrastruktura eyni zamanda təbiətə ciddi ziyan dəymişdir. Meşələr talan edilmiş, çaylar çirkləndirilmiş, regionda ekoloji terror törədilmişdir. Bölgədə ekoturizmin inkişaf etdirilməsi üçün ilk növbədə bərpa və quruculuq işlərinə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: *İşğaldan azad edilmiş ərazilər, turizm, ekoturizm, Qarabağ, təbiət*

Резюме

В последние годы туризм стал одной из самых прибыльных отраслей экономики. В связи с этим спрос на различные направления туризма продолжает расти. Экотуризм является одним из направлений туризма с высоким потенциалом развития в нашей стране. Зеленая и очаровательная природа, богатые леса и горный ландшафт районов Азербайджана являются рекреационными ресурсами, имеющими значение для экотуризма. После победы в конце 44-дневной войны Карабах и прилегающие районы были освобождены от армянской оккупации. Освобождение этих территорий от оккупации означало создание новых туристических возможностей для Азербайджана. Освобожденные территории обладают особенно богатым экотуристическим потенциалом. Во многих частях региона есть лесные, горные зоны. В этих лесах можно найти различные виды деревьев и растений. Животный мир этих территорий так же богат, как и их флора. Однако во время армянской оккупации инфраструктура в этих регионах серьезно пострадала. В этих регионах уничтожались леса, загрязнялись реки, совершался экологический терроризм. Для развития экотуризма в регионе в первую очередь необходимы реставрационные и строительные работы.

Ключевые слова: *Освобожденные территории, туризм, экотуризм, Карабах, природа*

In earlier years, foreign tourists preferred hotels in the city centers, sea, sand, and sunny beaches in the countries they traveled to. However, in recent years, there has been a significant increase in the number of tourists who want to relax in the heart of nature. People who are tired of the noise of the city want to explore nature, landscapes. This, in turn, increases the importance of ecotourism in countries around the world. Natural resources for the development of ecotourism are very rich in our country. In particular, the ecotourism opportunities in the regions are very large. Hence, in recent times, the liberation of Karabakh and surrounding regions from occupation has increased the ecotourism potential of our country.

Even before the occupation, Karabakh and surrounding regions had rich recreational resources and tourism potential. However, during the Armenian occupation, the infrastructure, natural environment, and recreational resources were looted, destroyed, and damaged. In this regard, these territories lagged behind in development for many years. All these negative effects have seriously damaged the economy as well as tourism. Even after the liberation from occupation, there is a need to restore infrastructure and other factors in these areas. Full use of tourism opportunities in liberated territories will be possible after the three main factors are ensured. These are the provision of security in the liberated territories, the return of the population to their homes, and the restoration of infrastructure. After solving all these problems, the Karabakh region will become one of the most important tourism centers in our country.

The territories freed from occupation have a high tourism, including ecotourism opportunities. One of the main reasons for this is the fascinating nature of this territory. Our state pays special attention to the development of tourism in these territories. Even in this regard, a tourism development strategy plan for the Karabakh region was prepared on the instructions of Azerbaijan Republic President Ilham Aliyev. Future plans are expected to create tourism infrastructure and products for the region. At the same time, the directions of tourism routes that are important for the region are defined in the tourism development strategy. These are: Fuzuli-Khojavand-Shusha-Lachin, Fuzuli-Jabrayil-Zangilan, Zangilan-Gubadli-Kalbajar-Lachin, Barda-Aghdam. Ecotourism is planned to be developed, especially in the Lachin-Kalbajar and Gubadli-Zangilan directions. The natural reserves, grasslands, and forests of these regions are suitable for this purpose (2). A large number of different types of trees and plants are spread throughout the forests of the region. Among them, we can show beech, Iberian oak, oriental oak, valles, juniper, bear nut and other types of trees. A large number of wild fruit trees and berry plants can also be found in the area. This means that the region is ideal for organizing wild fruit picking tours. The fauna in the forests of Karabakh also has biological diversity. A large number of different animal species can be found here. Brown bear, jackals, wolves, ordinary foxes, roe deer, gray rabbit, wild boar are some of these animal species. It creates opportunities for hunting activities in these areas. In these forests, bird species such as grouse, partridge, pheasant, and eagle will also be interesting for tourists interested in birdwatching (Soltanova.H., 2015).

The liberated territories are characterized by rich and dense forests and grasslands with beautiful meadows. This place has great potential in terms of the development of grassland tourism. The grasslands of Karabakh are very valuable from the points of view of economics, culture, society, tourism, health, people's recreation, and the organization of free time for young people. Clean air, plenty of oxygen, natural foods, scenic nature, and favorable climatic conditions are very favorable for ecotourism. The region has conditions for active tourism activities such as mountaineering, archery, and rafting.

In order to develop ecotourism in the region benefiting from the experiences of countries around the world is necessary. In the natural landscape of the liberated territories, grasslands cover large areas. The grasslands of the Karabakh region are surrounded by beautiful alpine meadows. Many countries in the world, including Italy, Germany, Switzerland, and Turkey, use this type of grassland for ecotourism purposes. In the summer months, the population goes to the grasslands and alpine meadows to relax. People live in these areas and engages in animal husbandry. These grasslands are the most frequented by foreign tourists (1).

Spending time in the heart of nature away from the city on hot summer days can be the choice of many tourists. On the other hand, this type of grassland is also suitable for tourism in the winter months. In winter, mountain-skiing centers start operating in these areas, making a very interesting choice of destination for tourists. Hence, as a result, if we pay attention to the world experience, we see that the recreational resources in liberated territories can be used for ecotourism. For this purpose, initially infrastructure and financial support are needed. At the same time, asphalt roads and transport junctions have an important role in the development of tourism in the region.

References

1. <https://525.az/news/199169-qarabagin-ekoturizm-qaranqusu-yaylaq-turizmi--etibar-rehimov-yazir>
2. <https://ikisahil.az/post/248459-qarabag-dunya-ehemiyetli-ekoturizm-merkezine-chevrilecek>
3. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, 2015

MÜASIR BİOETİKA PROBLEMLƏRİ VƏ ERMƏNİ VANDALİZMİ

Sevinc Abdullayeva

H.Əliyev adına Hərbi İnstitut

NATO/ Sülh naminə tərəfdaşlıq və Humanitar fənlər kafedrasının baş müəllimi

Summary

The high morality is main quality of individual personality. Preservation of ethics, development devolution to new generation begin with study of historical revality and reinforcing them in genetic memory. In spite of accelerated development of science and technology and support of the scientific achievements, the human factor and human treatment to a person are at the foreground. Bioethics connected with modern innovations does not extend beyond ethical issues, But it also includes philosophical and juridical norms. Modern Bioethics problems remain relevant as the main moral field that requires raising and solving the problems of ethical approach not only to military personnel, but also to the civilian population, whether in peace or war.

Key words: Problems of bioethics, the Nuremberg Code, needles of unknown composition, Citizens who returned from captivity, captive women;

Резюме

Высокая нравственность – основная ценность человека, как личности. Сохранение нравственности, её развитие, передача новому поколению начинается с изучения исторических реалий и закрепления их в генетической памяти. Несмотря на ускоренное развитие науки и техники и опоры их на научные достижения, в центре стоит человеческий фактор и гуманное отношение к человеку, как индивиду. Связанная с современными инновациями, Биоэтика не ограничивается только проблемами этики, она также включает в себя философские и юридические нормы. Проблемы биоэтики касаются отношения к военнопленным и мирному населению в мирный период или во время военных действий как основные нормы гуманности.

Ключевые слова: Проблемы биоэтики, Нюрнбергский кодекс, иглы неизвестного состава, граждане, вернувшиеся из плена, пленные женщины;

Bioetika tətbiqi etikanın əhatə dairəsi kimi müxtəlif əxlaqi problemlərin dərk, müzakirəsi və həlli ilə bağlı tədqiqatlar, açıq müzakirələr və siyasi qərarlar sahəsi kimi biologiya və tibb elminin, səhiyyə praktikasının ən yeni nailiyyətlərinə əxlaqi yanaşmanı ifadə edir. İnsan həyatına və ləyaqətinə hörmət, şəxsi həyata müdaxilə etməmək hüququ, peşə sirrinə riayət etmək yeni bir sahənin Bioetikanın meydana gəlməsini zəruri etmişdir. Getdikcə özünə daha çox ardıcıl toplayan və əhəmiyyətini, vacibliyinin danılmazlığını sübuta yetirən bu elm mahiyyət etibarilə canlı aləm üzərində aparılan bütün tədqiqat işləri zamanı nəzərə alınması zəruri olan etik-mənəvi prinsiplər toplusudur. Bioetika bütövlükdə ciddi və ümumi qəbul olunmuş konseptual aparatı olan sahə kimi deyil, bir qayda olaraq, birmənalı həlli olmayan etik və hüquqi problemlərin daim genişlənən və mürəkkəbləşən sahəsi kimi mövcuddur. Bioetikanın əsasən «gen mühəndisliyi», «klonlaşdırma», «surroqat (saxta, əvəzedici) analıq»; eutanaziya, qəsdən ana bətninə müdaxilə, insan orqanlarının transplantasiyası vaksınlaşmanın yeni reproduktiv texnologiyaları, QİÇS, tibbi genetik, gen mühəndisliyi, GMO, süni intellekt kimi sahələrin fəlsəfi, etik və sosioloji xarakteri ilə bağlı məsələləri müzakirə edir və öyrənir.

Boetika məsələlərinin doğurduğu suallar: İnsanın klonlaması ilə məşğul olmaq doğrudurmu? Xəstənin həyatını nə qədər uzatmaq lazımdır, xüsusən də əgər onun şüuru həmişəlik itibse? Ölümün təsdiq olunması və ölümdən sonra nə qədər az vaxt keçərsə, transplantasiyanı həyata keçirmək lazımdır? və ya ölümün tez-tələsik təsdiq edilməsi nə dərəcədə doğrudur, və ya qeyri – qanuni yolla orqan nəqliyyatı məsələləri; Gen mühəndisliyi metodlarının tibbi məqsədlər üçün deyil, insanın “yaxşılaşdırılması” üçün tətbiqi; İnsan və ya heyvanın iştirakı ilə aparılan biotibbi tədqiqatların etik və hüquqi tənzimləməsi bura cəlb olunan insanların sağlamlıq, hüquq və ləyaqətini müdafiə edən

digər mexanizm onların məlumatlandırıldıqdan sonra, könüllü olaraq razılıq verməsidir. Bu problemlərdən biri də insanın yaşamaq hüququnun sosial müdafiəsidir. Bioetika problemlərinə yanaşmada **muxtariyyət, xeyirxahlıq, ədalət** və s. kimi bir sıra əsas prinsiplər irəli sürülür ki, bu prinsiplər Beynəlxalq Etika komitəsinin işçi qrupunun məruzələrində öz əksini tapıb.

Bioetika problemlərinin ilk geniş müzakirəsi 1946-cı ildə Nürnberq şəhərində keçirilmişdir. Bu, II Dünya müharibəsi illərində nasistlərin insanlar üzərində apardıqları tibbi tədqiqatlarla əlaqədar idi. Faşist həkimlər fiziki cəhətdən cəmiyyət üçün “faydasız” saydıqları milyonlarla qüsurlu insanların, ruhi xəstələrin, qaraçıların, yəhudi millətindən olanların öldürülməsinə sərəncam vermişdilər.

Yazıçı Sarah Helmin, II Dünya Müharibəsi zamanı yəhudi qadınlara işgəncə məqsədiylə yaratılmış Ravensbrudakı düşərgə haqqında son kitabında yazıb. Yazar Sarah yazır ki, Ravensbrud düşərgəsinə almanların işğal etdikləri öklələrdən yəhudi və rus qadınları gətirildi. Hitlerin icazəsi ilə əsir qadınlar üzərində müxtəlif təcrübələr aparılmağa başlandı. "Dovşan" adı verilən təcrübələr döyüşdə yaralı əsgərlərə necə müdaxilə edilməsini araşdırmaq üçün aparılırdı. Həmin təcrübələr zamanı əsir qadınların canlı vəziyyətdə ayaqları kəsildi və daha sonra onlara ilk tibbi yardım göstərilməyə başlandı. Bu acılara bəzi qadınlar dözə bilmədi. Belə faktlar onlardır... Nürnberq toplantısından sonra bioetika problemlərinə əsir və yaralı insanlarla davranış, faşist Almaniyasında insanlar üzərində tibbi təcrübələrin aparılması məsələləri də aid edildi və yazılı materiallara və protokollara əsaslanan “Nürnberq Məcəlləsi” adlandırılan ilk beynəlxalq bioetika sənədi yaradıldı.

1949-cu ildə qəbul olunmuş Cenevrə Konvensiyasının dörd əsas müddəası da Bioetika məsələlərinə, xüsusilə “Silahlı Qüvvələrdə əsir düşmüş və yaralı insanlara davranışa” həsr edildi. Bu müddəalara - Qurudakı silahlı qüvvələrdə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında; Dənizdəki silahlı qüvvələrdə yaralıların, xəstələrin və gəmi qəzasına uğrayanların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında; Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında; Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında məsələlər daxil idi. 1977 və 2005-ci illərdə Konvensiyaya Beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı tətbiqinə dair protokol əlavə edilmişdir.

Bioetika problemlərini qabartmaqda məqsədim Ermənistanın 30 – illik işğalçı fəaliyyəti müddətində yaralı və ya sağlam şəkildə əsir düşmüş mülkü və hərbi vətəndaşlarımıza qarşı törətdikləri vandalizm hallarının qeyd etməkdir. III Cenevrə konvensiyasının hərbi əsirlərin ölümünə səbəb olan və ya sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradan hərəktləribir mənəli olaraq qadağan etməsinə baxmayaraq, erməni tərəfi hər zaman əsir və girovlarla qeyri – insani münasibət göstərmişdir. Birinci Qarabağ savaşı zamanı 1991-1993-cü illərdə əsir düşən uşaqların çoxu orqan mafiyasının qurbanı oldu. Parisdəki Necker (ünvan: 149, rue de Sèvres, Paris 15, France) adına xəstəxana ilə əlaqə quraaraq bu işə rəhbərlik edən 1962-ci ildə Sumqayıtda anadan olmuş Laura Gevorgovna Lalayan olmuşdur. Bu “qadın” müharibə illərində əsir düşən uşaqların orqanlarını çıxararaq dünya qara bazarında satışını təşkil edib.

Digər bir fakt - Ağdam rayonunun işğalı zamanı ermənilər tərəfindən Əliyevlər ailəsindən girov götürülmüş 3 yaşlı Şövqi Xaqani oğlu Əliyevin (24.07.1993) bazu sümüyünün Xankəndində erməni həkimləri tərəfindən transplantasiya məqsədilə çıxarılmasıdır. Nəticədə Şövqi ömürlük şikəst qalıb. Daha bir fakt - Dadaşova Zəminə Göyüş qızı ermənilərə girov düşəndə 15 yaşında idi. Aldığı güllə yarası baxımsızlıq üzündən çirk eləmiş, bədəndə çürümə prosesi başlamışdı. BQXK-nin təkidləri nəticəsində Yerevan xəstəxanasında aparılan cərrahiyyə əməliyyat nəticəsində qızın sol qolu işləmək fəaliyyətini itirmişdir. Kəlbəcər rayonunun işğalı zamanı girov götürülən (31.03.1993) Gülcəmal Quliyevanın yenicə dünyaya gəlmiş oğlu Arzu Hacıyevə erməni həkimi Aida Serobyana məlum tərkibli iynələr vurması nəticəsində Arzu Hacıyev ömürlük şikəst olub. İstər işğal müddətində, istərsə də 44 – günlük Vətən müharibəsi dövründə yaralı halda əsir düşmüş hərbi qulluqçularımızın üzərində tibbi təcrübələrin keçirilməsi, yaralıların bədənələrinə siqaret kötüyü söndürmək, bədənələrinə elektrik cərəyanı vermək və s. bir faktdır.

44 – günlük Vətən müharibəsi zamanı əsir düşmüş hərbi əsirlərin dediklərindən: - qanı axan yaralarım yumruqla-təpiklə zərbələr endirirdilər. Saatlarla xlorlu otaqda ayaq üstündə saxlayırdılar, ciyərlərim yanırdı. Bu azmış kimi gənc tibb bacılarına üstümdə iynə vurmağı öyrədirdilər. Elə olurdu ki, yeddi dəfə eyni iynəni çıxarıb, yenidən vururdular. Ayılanda artıq gördüm xəstəxanadayam, sol ayağım bağlanıb, sağ ayağım isə amputasiya olunub. Orada mənə işgəncələr çox oldu.

Sağ ayağımı onlar amputasiya etmişdilər, sol ayağıma tez-tez spirt tərkibli iynə vururdular, hansı ki, hal-hazırda sol ayağımda hissiyyat zəifdir. Yaramıza vururdular. Ağrıdan huşumuzu itirirdik. Çalışdılar ki, daxili orqanlarımıza nəsə etsinlər. Tibb bacıları qəsdən iynəni salıb-çıxarırdılar. 15-20 dəfə hər damara iynəni salıb-çıxarırdı ki, əziyyət versin. Həkimlər şprislə dərimizin içinə spirt vururdular. Dərimizin altına o qədər spirt yeritmişdilər ki, iki qolum qapqara idi. Dövlət Komissiyasında olan məlumatlara görə, əsirlikdən qayıtmış vətəndaşlar arasında şikəstlik, mənəvi iztirabların təsirindən ruhi xəstəlik, saxlanma şəraitinin elementar tələblərə cavab verməməsi səbəbindən vərəm və s. xəstəliklər qeydə alınıb.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı çərçivələrində mövcud olan Bioetika üzrə işçi qrup, Avropa Şurasında Bioetika üzrə rəhbər Komitə bu mövzular üzrə fəaliyyət göstərsə də, Ermənistan dövlət olaraq, bu konvensiyaları dəstəkləsə də, onların insanlıq əleyhinə törətdikləri cinayətlər hələ də hüquqi cavabsız qalıb. Dünyanın bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərən etik komissiyalar bu kimi sosial, dini, etnik və cinayət xarakterli məsələlərlə bağlı siyasi qərarlar hazırlayırlar.

QARABAĞIN XAÇIN TIPLI XAÇDAŞLARI ALBAN MƏDƏNİYYƏTİNİN RƏMZİ KİMİ

Aliyə Adgözəlova

AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun

“Albanşünaslıq” Elmi Mərkəzinin “Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəni irsinin arxeoloji tədqiqi” sektorunun kiçik elmi işçisi

Summary

The cross as a symbol of Christianity is especially common in Albanian monuments. Crosses of different shapes have been found during archeological excavations and in surface Christian monuments. The most common type of cross stones are cross-type cross stones. This type was more widespread during the existence of the Principality of the Cross. Among the most beautiful examples of cross-type cross stones, we can point to the cross stones that used to be in front of the Khudavang monastery. In the stelae, which generally exist in the Caucasus, we can see elements of not only Christianity, but even older religions. From this point of view, we can say that Mithraism was formed as a single artistic image with the Christian symbols believed in Caucasian Albania in the early Middle Ages. It is this fact that hinders the appropriation of those cross stones and stelae. If we look at the examples of Albanian cross stones and stelae in general, we will see how unique and rich Albanian architecture and art is.

Key words: *Caucasian Albanian, religion, christianity, cross, stella*

Резюме

Крест как символ христианства особенно распространен в албанских памятниках. При археологических раскопках и в наземных христианских памятниках находили кресты различной формы, наиболее распространенным типом хачкаров являются хачкары крестового типа. Этот тип получил большее распространение во времена существования Крестового княжества. Среди самых красивых образцов хачкаров крестового типа можно указать на хачкары, которые раньше находились перед Худавангским монастырем. В стелах, вообще существующих на Кавказе, мы можем видеть элементы не только христианства, но и более древних религий. С этой точки зрения можно сказать, что митраизм формировался как единый художественный образ с христианскими символами, веровавшимися в Кавказской Албании в раннем средневековье. Именно этот факт препятствует присвоению этих хачкаров и стел. Если мы посмотрим на образцы албанских хачкаров и вообще стел, то увидим, насколько уникальна и богата албанская архитектура и искусство.

Ключевые слова: *Кавказская Албания, религия, христианство, крест, стелла*

Alban xristian abidələrində tez-tez rast gəlinən simvolların birincisi xristianlığın rəmzi hesab olunan xaç təsvirləridir. Müqəddəs Qriqorisin qəbri aşkarlanan zaman qəbrin üzərində 337-ci ildə ucaldılmış xaç – Albaniyada qəbirüstü xaçların ilk nümunəsi olması və Albaniyada xaçdan xristianlığın dini rəmzi kimi ilk dəfə məhz həmin dövrdə istifadə edilməsini sübut etmişdir (Xəlilov, 2011, s.208).

Alban xaçdaşları indiyədək xüsusi bir mövzu çərçivəsində öyrənilməmişdir. Hələki üstündəki yazıya əsasən ən erkən alban xaçdaşı 854-cü ildə müqəddəs Yakov monastırında Böyük Aran yepiskopu Solomon tərəfindən ucaldılmış inşaat xaçdaşı hesab edilə bilər. Albaniyada ölmüş şəxsin xatirəsinə hazırlanan xronoloji baxımdan hələlik birinci xaçdaş isə 977-ci ilə aid olub Amaras yepisko-

pu Petrosa həsr edilmişdir. R.B.Göyüşov belə hesab edir ki, həmin xaçdaş bu din xadiminin qəbrinin üstündə yerləşmişdir (Геошев, 1984, с.126).

Alban xaçları yeganə xaçdır ki, xristianlığa qədərki inamların və kainatı dərkətmənin əlamətlərini özündə cəmləşdirən işarələrə malikdir. Buna əsasən, K.V.Trever də xaç sözünün məhz Aya inamla bağlı meydana gəldiyini və sonralar xristianlığa nüfuz etdiyini qeyd etmişdi (Trever, 1959, c.293). Bu xaçların bütün kompozisiyaları göylə yerin əlaqəsi, günəş, işıq, nur və məhsuldarlıq simvolu kimi əks olunmuşdur. Bütün alban yazılı daşlarının üzərində rast gəlinən xristianlığa qədərki inamların və kainat qüvvələrinin təsvirlərinin qanunauyğun şəkildə yerləşməsi təşkil edir ki, bu da başqa xalqların xaç təsvirlərində yoxdur (Шанидзе, А., 1938, стр. 3).

Alban dövrü abidələrində, xüsusilə xaçdaşların dekorundakı bədii kompozisiyalarda xristianlığın simvolu olan xaç təsvirləri ilə yanaşı, türk etiqadlarına, dünyagörüşünə və mədəniyyətinə məxsus müxtəlif elementlər öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar alban abidələrinin türk etnomədəniyyətinə məxsus olmasını birmənalı şəkildə təsdiq edir.

Albaniyanın ilk orta əsr xatirə plastikasında xüsusilə xristianlıqdan əvvəlki müəyyən dünyagörüş və simvolik təsəvvürlər öz əksini tapmışdır. Alban xaçdaşlarındakı təsvirlər uzun əsrlər ərzində, əvvəlcə dini simvolika stellalarının obrazlarında, daha sonralar mövcud olan digər dinlərin təsiri altında təşəkkül tapmışdır. Xaçdaşlarının özünəməxsusluğu, orijinallığı və ələxsus xaçkarlardan əsaslı fərqi də elə məhz bundadır.

Əksər erməni xaçkarlarında simvolik və bədii traktovkanın əsasında bütün kompozisiya baxımından xaç təsviri durursa, alban xaçdaşlarında xaç təsviri adətən dərinlik və yüksəkliyi ifadə edib, çoxpilləli bədii traktovkada əriyib itən bir neçə - 2, 4, 6 kiçik xaçlara ayrılaraq ümumi bəzək tərtibatına qarışır. Bu xaçlar öz tematikasına görə xristianlıqdan əvvəlki həyat ağacı təsvirlərinə bənzəyir. Xaçdaşlarda xaç elementi əsas deyil, əksinə stellanın yekun həll olunmuş obrazı hesab olunur (D.Axundov, M.Axundov., 1984, s.80). Kəlbəcər rayonu ərazisində Xaçın tipli xaçdaşlarına daha çox təsadüf olunur ki, bu da Alban-Xaçın knyazlığının mövcudluğu ilə birbaşa bağlıdır. Kəlbəcər rayonunda tədqiqata cəlb olunan Xaçın tipli xaçdaşlardan biri bədii tərtibatına görə diqqəti daha çox cəlb edir. Bu xaçdaşında ikiqat düzbucaqlı çərçivə daxilində antropomorf allah təsviri öz əksini tapmışdır. Onun başında üz yerinə çevrə daxilində ulduz – günəş, kosmik işıq – cənnət sferası rəmzi əks olunmuşdur. Əlində dairə daxilində girdə ay – məhsuldarlıq rəmzi vardır. Belindən aşağıda isə başındakına nisbətən bir qədər kiçik dairə daxilində, həmçinin ulduz – yeraltı dünya və ya ona giriş təsvir olunmuşdur. Bunlar qədim albanların şüurunda dünyanın aydın üçpilləli modelidir. İnsan fiqurunun özü isə qeyd olunan bütün dünyaları bir-biri ilə qovuşduran dünya oxudur. Bundan bir qədər kənarda xristianlıqdan əvvəlki dövrə aid daha bir stella tapılmışdır. Bu stella da düzbucaqlı çərçivə içərisində cızma texnikası ilə qadın, böyük ehtimal ki, ay allahı – Selena, Artemida, Anahid təsvir olunmuşdur. Göstərilən stellalar xristianlıqdan əvvəlki dövrə, bəlkə də daha qədim dövrlərə aiddir (D.Axundov, M.Axundov., 1984, s.81).

Xudavəng monastrında yan-yana dayanan iki xaçdaş Xaçın xaçdaşlarının ən gözəl nümunələridir. Bir-birinin üzərində iki dairəvi xonça olan birinci xaçdaşa diqqət yetirdiyimiz zaman görürük ki, aşağıdakı böyük xonça yeraltı səltənətin və ya ora girişin rəmzidir. Yuxarıda isə onun içində əlavə olaraq dörd kiçik xonça yerləşir. Çox güman ki, bu səmanın dörd cəhətinin – cənnət sferasının simvoludur və yaxud planetlərin əbədi hərəkəti ilə hüdudsuz işıq fəzasını təcəssüm etdirir. Onların üzərində həyat ağacını xatırladan xaç təsvir olunmuşdur. Xaçdaşın bədii simvolik traktovkası incə işlənmiş qurşaqla tamamlanır. Onun mərkəzində xaçdan yuxarıda üçləçəkli tağın daxilində bürcləri, səmanın hüdudsuzluğunu, göy cisimlərini – cənnət sferasını əks etdirən çarpaz halda üç xonça yerləşir. Soldakı xaçdaş quruluşuna görə sağdakı qonşu xaçdaş ilə oxşar şəkildə tərtib olunmuşdur. Onun aşağı hissəsində şəbəkəli dairələrdən toxunmuş böyük xonça yerləşmişdir. Yuxarıda yanlarda isə iki kiçik xonça yerləşir ki, bunlar da ümumilikdə ilahi üçlüyü ehtiva edir. Bu xaçdaş birincinin tərarı olaraq nəfis tərtibatlı qurşaqla tamamlanır. Onun üçləçəkli tağında taxta oturmış allah təsvir edilmişdir. Hər iki xaçdaş öz orijinallığı və təkrarolunmazlığı ilə seçilir. Xaçın yuxarı budağından qanadlı dairədə kiçik haça çıxır. Xristian simvolikası ilə ağılaşmaz şəkildə çuğlaşan cüt Ahura – Mitra allahlarının rəmzi olması şübhə doğurmur. Bu yalnız Qafqaz Albaniyasının stellalarında müşahidə olunan faktdır (Гусейнова, М.А., 1977, табл II).

Araşdırdığımız bütün stelalar və xaçdaşları memarlıq-bədii obraz baxımından öz səciyyəviliyi ilə fərqlənir və Qafqaz Albaniyana məxsus unikal nümunələrdir.

Alban irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan xaçdaşlar, stela nümunələri alban incəsənəti və memarlığının nə qədər zəngin, çoxşaxəli və monumental olmasını, eləcə də Azərbaycan xalqının zaman-zaman nə qədər yaradıcı təfəkkürə malik olmasını bir daha sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, D.A., Axundov, M.D. Xaçın xaçdaşları ("Azərbaycan abidələri" jurnalı, N1). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1984.
2. Xəlilov, M.C., Albaniyanın xristian abidələri (IV-X əsrlər). Bakı: 2011 "AF Poliqraf" s.341
3. Гусейнова, М.А. Об интерпретации рисунков на группе сосудов эпохи поздней бронзы Азербайджана (Изв. АН Азерб. ССР (ист., фил., право), № 2). 1977. səh. tabl II.
4. Геюшев, Р.Б., Христианство в Кавказской Албании (по данным археологии и письменных источников). Баку:, 1984. Элм, 192 с.
5. Тревер, К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV-VII в.н.э). Москва: 1959, 389 с.
6. Шанидзе, А – Новооткрытый алфавит Кавказских Албанцев и его значения для науки, Изв. НЯМИК. Груз. ФАН ССР, Т.4 1938 стр. 3)

QARABAĞ TORPAQLARININ İŞĞALDAN AZAD EDİLMƏSİ: KEÇMİŞİMİZDƏN BU GÜNÜMÜZƏ

Pərviz Allahverdiyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Summary

The Azerbaijani soldier, officer, and citizen who hugs the three-color flag of Motherland, Motherland, and Dear Motherland do not forget the painful days they lived in the past, and by working day and night, they fulfilled their civic duty without giving a breath to the enemy. Those young, innocent, old-eyed children who were forced to leave their homes in the arms of their parents, grandmothers and grandfathers, now became fire and blinded the eyes of the enemy. Karabakh, whose head is small, but whose land is rich in gold, silver and other underground resources, is now independent and free. He has already found his freedom in authoritative hands. At the cost of the blood of our military personnel on the battlefield, and behind the table as a result of the visionary policy of our Commander-in-Chief Ilham Aliyev, we freed our lands from occupation, and Karabakh, which is renewed and beautiful day by day, is enjoying its freedom:

Key words: *Heydər Əliyev, Karabakh, occupation, freedom, army.*

Резюме

Азербайджанский солдат, офицер и гражданин, обнимающий трехцветный флаг Родины, Родины и Дорогой Родины, не забывает прожитые в прошлом тяжелые дни и, работая день и ночь, беспрекословно выполнял свой гражданский долг, давая дыхание врагу. Те юные, невинные, староглазые дети, которые были вынуждены покинуть свой дом на руках у своих родителей, бабушек и дедушек, теперь стали огнем и ослепили глаза врага. Карабах, у которого маленькая голова, но чья земля богата золотом, серебром и другими недрами, теперь независима и свободна. Он уже нашел свою свободу в авторитетных руках. Ценой крови наших военнослужащих на поле боя и за столом в результате дальновидной политики нашего Главнокомандующего Ильхама Алиева мы освободили от оккупации наши земли, и Карабах, который возрождается и прекрасен день за днем наслаждается своей свободой.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Карабах, оккупация, свобода, армия.*

Tarixi bir keçmişi olan Azərbaycan dövləti əsrlər boyu geniş bir əraziyə malik olmaqla yanaşı beynəlmiləlçilik, qonşuluq, dosluq və sülhsevərliyini qonşu dövlətlərə və xalqlara eyni zamanda bütün dünyaya göstərmişdi. İçində hər zaman qonşu ölkələrə qarşı məhəbbət bəsləyən Azərbaycan dövlətinin humanistliyindən, xalqının qonaqsevərliyindən istifadə edən düşmən dövlətlər daima bizim ocaqlarımızın başında qızışa-qızışa, əmək-əmək çörəyimizi yeyə-yeyə bizə xain çıxmaları, torpaqlarımızı isə özününküləşdirməsi kimi fitnə-fəsad işlərindən əl çəkməmələri xain düşmənin iç üzünü bir daha göstərmiş oldu. XX əsrin sonlarından başlayaraq torpaqlarımıza göz dikmələri,

soxulmaları bizim acı taleyimizə yol açdı. 90-cı illərdə başsız qalan Azərbaycan xalqı yeganə çıxış yolunu dövlətin gələcəyini ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişində görür ona ehtimad edirdilər. (Abdulla Qurbani. 2002)

Ulu Öndərimizin Azərbaycanda ikinci dəfə hakimiyyətə gələnə qədər, başsız qalan dövlət və onun ordusu, silahlı qüvvələri zəifləyir və hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qalxmış bəzi dırnaq arasındakı dövlət məmurlarının səriştəsizliyindən istifadə edən mənfur erməni daşnaqları Qarabağ torpaqlarına soxulur, qənimətlər ələ keçirirlər və o torpaqlarda yaşayan əhalini öz yurd yuvalarından didərgin salmağa çalışırdılar. Və elə də oldu hakimiyyət davasına başları qarışmış şəxslər orduya diqqət, qayğı göstərməməkləri onları köməkə buraxmaları, yerli əhalinin və könüllü müdafiə dəstələrinin nə qədər müqavimət göstərməsinə baxmayaraq bizim 20 faiz torpaqlarımızın işxal olunmasına gətirib çıxatdı. Bu tarixdə başımıza açılan binbir müsibətdən sonra ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə hər cür fitnə fəsadlara son verildi, düşmənin təxribat yönümlü istəklərinin qarşısı alındı. Evsiz-əşiksiz qalmış bir milyona yaxın Azərbaycan vətəndaşlarının evlə, işlə təmin olunması, xalqın həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, orduda nizam-intizamın yaradılması, düşmənlə atəşkəsin imzalanması və hərbi məktəblərin, akademiya və universitetlərin açılmasını həyata keçirən ulu sərkərdə Heydər Əliyev düşməyə göz dağı verdi. Ulu Öndərin uzaqgörənliyi, daxili və xarici siyasəti ona gətirib çıxartmışdı ki, işxal olunmuş torpaqlarımızı işxaldan azad edək. Sülh istəyən, əmin-amanlıq istəyən dövlət başçısı hər şeyin qan tökülmədən həyata keçirməsini istəyirdi. Amma erməni alçaqları xarici havadarlarına arxayın olaraq heç vaxt sülh yolu ilə bu torpaqların verməyəcəyini açıq-açıq söyləyirdilər. Buna baxmayaraq Azərbaycan rəhbərliyi onun silahlı qüvvələri daima, hər zaman sülhün tərəftarı olmuşlar. Amma buna baxmayaraq yetişən gənc nəslin beynində, qəlbində daim düşməyə nifrət və intiqam hissi formalaşırdı. İstər orta və ümumtəhsil məktəblərində, istərsə də ali hərbi məktəblərdə olursa olsun Azərbaycan yeni və gənc nəsli vətənpərvər vətəndaşlar olaraq yetişdirilir. (Əliyev H.Ə. 2005)

Ölməz şairimiz Abbas Səhət demişkən:

Vətəni sevməyən insan olmaz
Olsada o şəsdə vicdan olmaz.

Kimi digər şair və yazıçılarımızın əsərlərindən, şeirlərindən qopub gələn misralar, cümlələr yetişən nəslin vətənpərvərlik hisslərini formalaşdırır, onların daima vətən uğrunda canlarından keçmələrini belə açıq-aydın göstərirdi. Ulu Öndərimizin gənclərə tövsiyələri də az olmuyub. Onun “Müstəqilliyimiz Əbədidir” başlıqlı əsərində gənclərlə görüşü, çıxış və nitqlərində daima Azərbaycan gəncliyinə söykənərək onların qayğısına qalacağına söz verirdi və Azərbaycanın gələcəyini gənclərdə görürdü. Uzun bir mərhələdən sonra yenə də sülhə razı olmayan erməni terrorçuları dəfələrlə atəşkəsi pozaraq ordumuzun silahlı qüvvələrini atəşə tutmaqla yeni müharibənin başlamasını istəyirdilər. Onlar elə bilirdilər ki, Azərbaycan Ordusu, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 90-ci illərdəki ordudur, necəki Xocalıda, 20 Yanvarda əli yalın küçələrə çıxmış, öz torpaqlarının müdafiəsinə qalmış azərbaycanlıları gücsüz görməyə çalışan düşmən, amma yanıma qaldanda çəkinmir öz pis, çirkin niyyətlərindən də dönmürdülər. Xain düşmənin gözü kor olmuşdu artıq. Onlar tək başına gecə səhərə kimi 60 nəfərlik erməni silahlı qüvvələrinin taboruna qarşı vuruşan Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovu tez yaddan çıxartdılar. Çünki Mübariz İbrahimov onların xəyallarına çevrilmişdir. Bilmirdilər ki, Azərbaycanın hər bir gənci, hər bir yeniyetməsi, əsgər və zabiti bir Mübarizdir. Azqınlaşmış düşməyə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı Cənab İlham Əliyevin sərkərdəliyi ilə düşmən təxribatının qarşısını almaq məqsədi ilə başlatılan əks hücum əməliyyatı nəticəsində tarixə Aprel döyüşləri kimi düşmüş və 11 min hektarlıq Lələ Təpə yüksəkliyinin düşməndən azad olunması, yüzlərcə erməni terrorçularının məhv edilməsi sanki dərs olmamışdır. Günü gündən qüvvətlənən Azərbaycan Ordusu geridə qalan ezab-eziyyətli, ağır-acılı günlərini unutmur daimi qısa, intiqam, düşməyə nifrət arxasında gedərək torpaqlarımızı azad etmək istəyirdi. 2020-ci ilin iyul ayında xain düşmən tərəfindən başlatılan Tovuz rayonu istiqamətindəki döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid olan Genral-Mayor Polad Həşimov, polkovnik İlqar Mirzəyev kimi başqaları ikinci Qarabağ müharibəsinin başlamasına və torpaqlarımızın azad edilməsində bütöv Azərbaycanı qaldırmış oldu. 27 sentyabrda düşmən təxribatlarının qarşısını almaqla irəliləyən ordumuz erməni silahlılarını məhv edərək, qovaraq torpaqlarımızı düşməndən azad etdi. Düşmən üzərində tarixi zəfər çaldı.

Ədəbiyyat

1. Ağayev M. Məmmədova K. Heydər Əliyev və gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi "Azərbaycan məktəbi" jurnalı Bakı 2000 №2 s 92-94.
2. Abdulla Qurbani "Heydər Əliyev və Azərbaycan Ordusu" Bakı Əbilov, Zeynalov və oğulları 22.04.2002 420 s.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. XV cild. Bakı: Azərnaşr. 2005. 528 s.
4. Heydər Əliyev və Azərbaycan məktəblilərin gözü ilə. Bakı. Gənclik 1998.
5. İsrail bəy "Azərbaycan Ordusu barədə xatirələr" məqalələr toplusu.

"QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!" – İDEOLOGEMİ "QAÇQIN" KONSEPTİNİN KONTR-FREYM-SSENARİLERİNDƏN BİRİ KİMİ

Səkinə Aydınova

BDU-nun İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi

Summary

The report examines the changes in the semantic capacity of the concept "Refugee" after the great victory of the Azerbaijani people and army in the Second Karabakh War. It becomes obvious that, in contrast to the frame scenarios "Become a refugee" and "Be expelled from home", existing within the framework of the "Refugee" concept, counter-frame scenarios such as "I am no longer a refugee" and "Karabakh is Azerbaijan!" have appeared. Alongside with the fact that the author emphasizes the central - nuclear position occupied by the concept "Refugee" over the past thirty years in the concept sphere of the Azerbaijani language, she also notes that since 2020 the semantic field of this concept, which has been in a static position for many years, has been undergoing major changes. On this basis, it can be noted that although ideologemes have different internal semantic structures, they form microconcepts with a fairly close semantic field.

Key words: *Ilkham Aliyev, "Refugee" concept, frame-scenario, counter-frame-scenario, ideologeme "Karabakh is Azerbaijan!"*

Резюме

В докладе рассматриваются изменения смысловой емкости концепта «Беженец» после великой победы азербайджанского народа и армии во Второй Карабахской войне. Становится очевидным, что в противовес существующим в рамках концепта «Беженец» фрейм-сценариям «Стать беженцем» и «Быть изгнанным из родных очагов», появляются контр-фрейм-сценарии типа «Я больше не беженец» и «Карабах – это Азербайджан!» Наряду с тем, что автор особо подчеркивает центрально-ядерное положение, занимаемое концептом «Беженец» в течение последних тридцати лет в концептосфере Азербайджанского языка, он также отмечает, что начиная с 2020 года семантическое поле данного концепта, находившееся в статическом состоянии на протяжении многих лет, претерпевает серьезные изменения. На этом основании можно отметить, что хотя идеологемы и обладают разной внутренней семантической структурой, они формируют микроконцепты с достаточно близким семантическим полем.

Ключевые слова: *Ильхам Алиев, концепт "Беженец", фрейм-сценарий, контрфрейм-сценарий, идеологема "Карабах" -это Азербайджан!"*

Heç şübhəsiz ki, 30 illik qanayan yaramız, mental "düyünümüz" olan Qarabağ problemi, qaçqınlıq faciəsi xalqımızın milli kimliyində, etnopsixoloji özünüdərkində, habelə Azərbaycan toplusunun bütün sahələrində olduğu kimi, "təfəkkürün maddi cildi" (A.A.Axundov) sayılan dilimizdə də öz ciddi təsir izini buraxmışdır. Məhz, ötən ağırlı, məşəqqətli otuz il ərzində "Qarabağ" anlayışı sırf toponimik anlamını aşaraq Azərbaycan dilinin konseptsferasında mərkəz-nüvə konseptlərdən birinə çevrilə bilmişdir. Dilimizin konseptsferasında yer alan və lakunar mahiyyət kəsb edən elə bir konsept mövcud deyil ki (məsələn, lakuna mahiyyətli "Namus", "Qeyrət" konseptlərində olduğu kimi) həmin konseptin semantik sahəsi az və ya çox dərəcədə "Qarabağ" konsepti ilə kəsişməsin. Təəssüf ki, həmin konseptlə həmhüdud semantik məkanda qararlaşan və bilavasitə Qarabağ probleminin törəməsi olmasından dolayı son 30 ildə öz aktuallığı baxımından, "Qarabağ" konsepti ilə ciddi korrelyasiya nümayiş etdirən "Qaçqın" konsepti də həmin "qonşu" konseptlərdən sayıla bilər. Sözsüz ki, "Qaçqın" konseptinin universal semantik baza anlayışları mövcuddur. Lakin bu konseptə son otuz ildə milli konseptsferanın mərkəz-nüvə konseptlərindən biri statusu qazandıran reallıq məhz, Qarabağ problemi, işğalda olan ərazilərimizdən didərgin düşmüş həmvətənlərimizin acı aqibəti və həmin tale yükünün ağırlığı altında "açıq geşalt" mənəvi-psixoloji basqısı ilə yaşayan xalqı-

mızın mental “keçimsizliyi” (yəni, informasiya metabolizmi tərəfindən mövcud durumun “həzm” edilə bilməməsi kimi açıq gerçəkliyi) dayanırdı. Qarabağ işğalının xalqımızın psixosomossional durumunda “açıq geşəlt” (açıq geşəltlə bağlı daha ətraflı bax: [Зейгарник Б. В., 1986]) effektini yaratması, bütövlükdə “Qarabağ” konseptini, “Qaçqın” konseptini geşəlt statusunda da dəyərləndirməyə imkan verir. (konseptsferada geşəltlərin mövqeyi ilə bağlı daha ətraflı bax: [Трубаева Е.И., 2011]). Əslində Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın “Arsax Ermənistandır!” – cəfəng bəyanatının cavabı kimi aktuallaşdırılan “Qarabağ Azərbaycandır!” ifadəsi tez bir zamanda ideologem statusu qazanmaqla konsept formalaşdırma potensialı ortaya qoymuşdur.

“Qarabağ – Azərbaycandır. Və nida işarəsi”. Bu sözləri Soçidə “Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun iclasının plenar sessiyasında iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev deyib. [İlham Əliyev, 2019] .

Bu ideologem əsasında “X” – *bizimdir. Qarabağ Azərbaycandır!*” modelli mətn çərçivələnməsi formatı formalaşmışdır ki, bu formatdan istifadə edən Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan ordusunun hər növbəti qələbəsini yeni toponimin adının həmin modelə tətbiqi ilə yaranan ifadə ilə yekunlaşdırırdı. Sonralar da bu konter-freym-ssenari mahiyyətli ideologem Azərbaycan prezidentinin çıxışlarında tez-tez istifadə edilməkdə davam etmişdir.

*Azərbaycan Prezidenti xalqa müraciətini bu sözlərlə tamamlayıb: “Müharibə bir daha göstərdi kim kimdir. Ermənistan məğlub edilmiş ölkədir. Azərbaycan zəfər çalmış ölkədir. **Kəlbəcər bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!**”* [Prezident: Müharibə ..., 2020].

“Qarabağ Azərbaycandır!” – ideologeminin yaratdığı kontr-freym ssenari özülüyündə “Böyük Qayıdış”, “Daha mən qaçqın deyiləm!” kimi ideologem mahiyyətli kontr-freym-ssenarilərin semantik sahələri ilə ortaqlıq və ya ən azından əhəmiyyətli dərəcədə yaxınlıq nümayiş etdirir. Semantik sahə fərqlərini şərtləndirən cəhətlər sırasında “Böyük Qayıdış” kontr-freym-ssenarisinin quruculuq, işğaldan azad olmuş bölgələrin təkrar yaşanılacaq bir ortam, mühit halına gətirilməsini hədəfləyən fəaliyyətlərin ehtiva etməsini qeyd edə bilərik. “Daha mən qaçqın deyiləm!” – kontr-freym-ssenarisində isə insan faktorunun daha qabarıq şəkildə ön plana çıxaraq, illərin əzilmiş qururunun Qələbə təntənəsi ilə bərpası, qaçqınlıq geşəltinin, torpaq, ana yurd itkisi ilə bağlı geşəltin başlanması ilə əlaqədar emosional əks-təsirlər (emosional hədəfli qıcıqlara cavab reaksiyaları) yer alır. Bununla belə, sadalanan kontr-freym-ssenarilərin hər biri “Qaçqın” konseptinin semantik sahəsinə daxildir və bu semantik sahənin 2020-ci ildən etibarən izlənilən mütəhərrikliliyini representasiya edən aparıcı dəyişiklikləri təcəssüm etdirməkdədirlər.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyev: Qarabağ - Azərbaycandır. Və nida işarəsi <https://imbb.az/az/news/358>
2. Prezident: Müharibə bir daha göstərdi kim kimdir // Xalq qəzeti, 25 noyabr, 2020 <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/64549>
3. Зейгарник Б.В. Патопсихология. — Москва: Издательство Московского университета, 1986. — 288 с. <http://www.psy.msu.ru/people/zeigarnik/index.html>
4. Трубаева Е.И. К вопросу взаимосвязи понятий фрейм, гештальт, слот, топик, сценарий в когнитивной лингвистике // Филология и лингвистика: современные тренды и перспективы исследования. Краснодар, 2011. С. 40–42.

HEYDƏR ƏLİYEVİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ NƏQLİYYAT-KOMMUNİKASIYA VƏ ENERJİ DƏHLİZLƏRİ MƏSƏLƏSİ

Novruz Bəkirov

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun müəllimi

Summary

In the foreign policy of National Leader Heydar Aliyev, the issue of transport, communication and energy corridors has always been in the center of attention, and the work in this direction is continued by the government. The fact that the Republic of Azerbaijan has an important geographical position in the Euro-Atlantic space has revealed the

relevance of activities in this field. In order to strengthen the independent Azerbaijan Democratic Republic, which Heydar Aliyev founded, first of all, he prioritized the issue of ensuring its international security. For this purpose, the "Contract of the Century" oil contract and many other contracts were signed and the revival of the economy of Azerbaijan was ensured. For this purpose, the Baku-Tiflis-Kars, Baku-Ceyhan and other huge projects, authored by Azerbaijan, have been implemented and work in this direction continues. As a result of all this, the "National Security Concept of the Republic of Azerbaijan" was prepared and adopted in order to ensure the permanent security of the Republic of Azerbaijan. This document contributes to the continuous economic and social progress of the state.

Key words: Heydar Aliyev, Republic of Azerbaijan, transport-communication, concept, threat, national interest

Резюме

Во внешней политике общенационального лидера Гейдара Алиева вопрос транспортных, коммуникационных и энергетических коридоров всегда находился в центре внимания, и работа в этом направлении продолжается правительством. Тот факт, что Азербайджанская Республика имеет важное географическое положение на евроатлантическом пространстве, выявил актуальность деятельности в этой области. В целях укрепления независимой Азербайджанской Демократической Республики, которую основал Гейдар Алиев, в первую очередь он поставил во главу угла вопрос обеспечения ее международной безопасности. С этой целью был подписан нефтяной контракт «Контракт века» и многие другие контракты и обеспечено возрождение экономики Азербайджана. С этой целью реализованы проекты Баку-Тфлис-Карс, Баку-Джейхан и другие крупные проекты, автором которых является Азербайджан, и работа в этом направлении продолжается. В результате всего этого была подготовлена и принята «Концепция национальной безопасности Азербайджанской Республики» в целях обеспечения постоянной безопасности Азербайджанской Республики. Этот документ способствует постоянному экономическому и социальному прогрессу государства. Концепция определяет национальные интересы Азербайджанской Республики и основные направления политики безопасности в связи с быстро меняющейся обстановкой безопасности в стране и регионе, а также в мире. Правительство Азербайджанской Республики в своей работе руководствуется требованиями этой концепции.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанская Республика, транспорт-коммуникации, концепция, угроза, национальный интерес.

Azərbaycan Respublikasının Avratlantik məkanda mühüm coğrafi mövqeyə malik olması bu sahədə fəaliyyətlərin aktuallığına ortaya qoymuş olmuşdur (cümlə anlaşılmır). Heydər Əliyev qurucusu olduğu müstəqil Azərbaycan Respublikasının möhkəmləndirilməsi məqsədilə ilk növbədə onun beynəlxalq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsini ön plana çəkmişdir. Bu məqsədlə “Əsrin müqaviləsi” olan neft kontraktı və digər çox sayada müqavilələr imzalanaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlişi təmin edilmişdir. Bu məqsədlə Azərbaycanın müəllifi olduğu Bakı-Tiflisi-Qars, Bakı-Ceyhan və digər nəhəng layihələr həyata keçirilmişdir və bu istiqamətdə işlər davam etməkdədir. Bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasının daimi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası” hazırlanaraq qəbul edilmişdir. Bu sənəd dövlətin davamlı iqtisadi və sosial tərəqqisinə kömək etməkdədir. Konsepsiya ölkədə və regionda, eləcə də dünyada sürətlə dəyişən təhlükəsizlik mühiti ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarını və təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının hökuməti öz işlərində bu konsepsiyanın tələblərini rəhbər tuturlar.

Müasir Azərbaycan Respublikasının çoxəsrlik dövlətçilik tarixi olub. Azərbaycan Şərqdə ilk demokratik respublika qurmuş, 1920-ci ildə müstəqilliyini itirmiş, yenidən 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etmişdir. Yenidən müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan ermənilər və onların xarici havadarlarının köməyi ilə təcavüzə məruz qalmışdır.

Keçmiş SSRİ (Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı) dövründə Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1969-cu il iyul plenumunda Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Birinci Katibi seçildi. 1982-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun üzvü seçilən Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edilmiş və SSRİ-nin rəhbərlərindən biri olmuşdur [2, s.1-36]. Heydər Əliyev 1990 - cı ilin 20 yanvar hadisələri ilə bağlı 1991-ci ilin iyulunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarını tərk etmişdir. 1990-cı ilin iyulunda Azərbaycana qayıdan Heydər Əliyev əvvəl Bakıda, sonra isə Naxçıvanda yaşamış, həmin ildə o Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmişdir. O, 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sədri, 1992-ci ildə Naxçıvanda təsis edilmiş Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri seçilmişdir. Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi, iyulun 24-də isə Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı. .

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası”nda Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, konstitusiyası quruluşu, xalqın və ölkənin milli maraqlarını daxili və xarici təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasətin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının müəyyən edilməsi istiqamətində mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik mühiti dövlətin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və demokratik inkişaf yolunun, strateji seçimi kimi Avratlantik məkana integrasiyasının, bununla yanaşı tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxşaxəliliyini vurğulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərinin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur.

Beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq hər bir dövlətin onun müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiyası quruluşu ələhinə yönəlmiş açıq və gizli fəaliyyətdən özünü qorumaq hüququ vardır [3].

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə olan təhdidlərin əsas istiqamətləri olaraq aşadıkları müəyyən etmək olar:

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiyası quruluşu ələhinə qəsdlər; Qanunun aliliyinə nail olunması, ictimai asayişin qorunması və insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət funksiyalarını yerinə yetirməyə qarşı fəaliyyət; Seperatizm, etik, siyasi və dini ekstremizm; Terrorçuluq və kütləvi qırğın silahlarının yayılması; Regional münaqişələr və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq; Azərbaycan Respublikasının enerji infrastrukturuna qarşı fəaliyyət; Xarici siyasi və hərbi iqtisadi asılılıq; İqtisadi qeyri sabitlik; Peşəkar insan insan ehtiyaclarının çatışmazlığı; Regional hərbiəşdirmə; Ekoloji problemlər[4].

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasəti xarici və daxili təhlükəsizlik arasında mövcud ayrıca xətləri əhatə edən təhdidlərə qarşı çoxfunksiyalı müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərə alır.

Təhlükəsizliyin xarici siyasət vasitəsilə təmin edilməsi:

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, bununla əlaqədar beynəlxalq hüquqda və 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrin tələblərini rəhbər tutaraq erməni terrorçuları tərəfindən işğal edilərək 30 ildən çox bir müddətdə işğal altında qalan Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi onun legitim hüququdur. Bütün bunları rəhbər tutaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 1920-ci il sentyabrın 27-də bu hüquqdan istifadə edərək 44 günlük Vətən müharibəsində öz torpaqlarını düşmən tapdağından azad etmişdir. Avropa və Avratlantın strukturlarına integrasiya. Azərbaycan Avratlantik strukturları ilə tərəfdaşlığı ümumi təhlükəsizlik, iqtisadi inkişaf və demokratiyaya dəstək kimi görür. Bununla əlaqədar NATO ilə “sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı imzlamış, “MDB ölkələrinə Texniki Dəstək” (TACIS), “Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi” (TRACECA), 2006-cı ildə “Enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumu və digər çoxsayda müqavilələr imzalanmışdır. Azərbaycan bir çox lahiyələrin təşəbbüsünü irəli sürmüş və onların həyata keçirilməsinin fəal iştirakçısı qismində iştirak edir. Beynəlxalq təhlükəsizliyə tövhə, Benəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, Regional əməkdaşlıq və ikitərəfli münasibətlər, Region ölkələri ilə əməkdaşlıq, Qeyri-region ölkələri ilə əməkdaşlıq, Müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi.

Təhlükəsizliyin daxili siyasət vasitələri ilə təmin edilməsinin istiqamətləri:

Demokratiyanın möhkəmləndirilməsi, milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması, elm, təhsil, mədəniyyət və siyasəti və mədəniyyətin qorunması, daxili təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, sərhəd təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, miqrasiya siyasəti, enerji təhlükəsizliyi siyasəti, nəqliyyat təhlükəsizliyi siyasəti, fəvqəladə idarəetmə, ətraf mühit və əhalinin sağlamlığının mühafizəsi, informasiya təhlükəsizliyi siyasəti.

Azərbaycan Respublikası Avratlantik məkanda mühüm coğrafi mövqeyə malikdir. Bu da regionda enerji və nəqliyyat lahiyələrinin həyata keçirilməsində özünü biruzə verməkdədir. Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti onun milli təhlükəsizlik konsepsiyasına əsaslanır. Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsasını təşkil edir və dövlətin milli maraqlarının qorunması məqsədi ilə müvafiq dövlət strukturlarının üzərinə xüsusi vəzifə qoyur, bu kontekstdə onların əlaqələndirilmiş fəaliyyətini zəruri edir. Konsepsiya ölkədə və regionda,

eləcə də dünyada sürətlə dəyişən təhlükəsizlik mühiti ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarını və təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının hökuməti öz işlərində bu konsepsiyanın tələblərini rəhbər tuturlar

Ədəbiyyat

1. Həsənov Əli, Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, “Literpress” nəşriyyat evi, 2011, 440 səh.
2. Babaoğlu Hikmət, “Siyasi təhlil və proqnozlaşdırma”, Bakı: “MSA”, 2012, 300 səh.
3. Hans-Peters Qosser, “Beynəlxalq Humanitar hüquq. Giriş”, Bakı, 2000, 132 səh.
4. Bəhrüz Kərimli, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent- “Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası”. Bakı: “Hüquq yayın evi”, 64 səh.
5. Əliyev Heydər adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi - 65, inventar № 347/139, 56 s.
6. Əliyev Heydər Muzeyi (Şəmkir şəhəri) və Regional İnkişaf İctimai Birliyinin birgə layihəsi, “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam”, s. 1-36.
7. Qurbani Abdulla, “Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri”. Bakı: “Apostrof” çap evi. 2013-cü il (s.88-155)400 s.
8. Qurbani Abdulla: “Mənim hərbi litseyim”. Bakı 2002.”Əbilov, Zeynalov oğulları”, 370009. Bakı. M.Qorki küçəsi, 43.
9. Babayev Tofiq: Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərnəşr, 2006.
10. Əsgəroğlu İslam. Zəmanəmizin Böyük Azərbaycanlısı. Xüsusi buraxılış. Bakı 2002. “CBC” mətbəəsində çap olunub. Sifariş № 28. Sayı 2000.
11. Bəkirov Novruz: “Xalqın xilaskarı” – “Azərbaycan ordusu” qəz., 14 iyun 2005-ci il, 51(1158), s. 1-3.
12. Bəkirov Novruz: Ermənistan –Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ATƏT tərəfindən nizamlanması prosesi - Elmi əsərlər, № 3, 2012-ci il ISSN 1815-1779, Azərbaycan Texniki universiteti, s. 30-37.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ ORDU QURUCULUĞU

Mirzə Cavadov

Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

Summary

The creation of a regular national army in Azerbaijan is one of his outstanding services to our people. The national leader was well aware that the army is the biggest pillar of an independent state, the guarantor of the security of our people and the territorial integrity of our country. By his decree of November 1, 1993, the State Defense Council was established, and on May 23, 1993, the law "On Defense" was adopted. On the basis of a protocol signed with the Republic of Turkey on his initiative, the Azerbaijan Higher Military School was established in 1997, which now bears his name, and a little later, the Azerbaijan Higher Naval School and the Azerbaijan Higher Aviation School. Increased attention was paid to strengthening the social protection of the personnel of the Armed Forces. On the basis of a protocol signed with the Republic of Turkey on his initiative, the Azerbaijan Higher Military School was established in 1997, which now bears his name, and a little later, the Azerbaijan Higher Naval School and the Azerbaijan Higher Aviation School. Increased attention was paid to strengthen the social protection of the personnel of the Armed Forces. The brother of the national leader attached particular importance to the military-political cooperation with the Republic of Turkey and NATO. (By the way, about this kind of cooperation with the Republic of Turkey, the brother rose to the highest level. The strategy of the national leader Heydar Aliyev in the field of army building was successfully continued by the worthy successor of his political course, Supreme Commander Muzaffar, President of the country, Mr. İlham Aliyev.

Key words: *national army building, peacekeeping operations, ceasefire, social protection, progress of the people*

Резюме

Создание в Азербайджане регулярной национальной армии является одной из его выдающихся заслуг перед нашим народом. Общенациональный лидер хорошо знал, что армия – это самая большая опора независимого государства, гарант безопасности нашего народа и территориальной целостности нашей страны. Его указом от 1 ноября 1993 г. был создан Государственный совет обороны, а 23 мая 1993 г. принят закон «Об обороне». На основании протокола, подписанного с Турецкой Республикой по его инициативе, в 1997 году было

создано Азербайджанское высшее военное училище, которое сейчас носит его имя, а чуть позже Азербайджанское высшее военно-морское училище и Азербайджанское высшее авиационное училище. Повышенное внимание уделялось усилению социальной защиты личного состава Вооруженных Сил. Стратегию общенационального лидера Гейдара Алиева в области строительства армии успешно продолжил достойный продолжатель его политического курса, Верховный главнокомандующий Музаффар, Президент страны господин Ильхам Алиев.

Ключевые слова: строительство национальной армии, миротворческие операции, прекращение огня, социальная защита, прогресс народа

2023-cü il mayın 10-da müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, milli qurtuluşumuzun şəriksiz təminatçısı, xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam olur. Danılmaz həqiqətdir ki, çağdaş tariximizin son yarıməsrlük dövrü Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun bütün həyatı və çoxşaxəli, səmərəli fəaliyyəti birmənalı şəkildə Azərbaycan dövlətinin və xalqının tərəqqisinə həsr edilmişdir.

Azərbaycanda nizami milli ordunun yaradılması onun xalqımız qarşısında müstəsna xidmətlərindəndir. Ümummilli lider yaxşı bilirdi ki, ordu müstəqil dövlətin ən böyük dayağı, xalqımızın təhlükəsizliyinin və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təminatçısıdır. Hələ Azərbaycan rəhbərliyinin Sovet dönəmində Ulu Öndər Heydər Əliyev milli-hərbçi kadrların yetişdirilməsinə böyük önəm verirdi. 1971-ci ildə C.Naxçıvanski adına ixtisaslaşdırılmış hərbi internat məktəbinin açılması və azərbaycanlı gənclərin keçmiş SSR-nin ali-hərbi məktəblərinə təhsil almağa göndərilməsi həmin zərurətdən irəli gəlirdi. Müstəqillik illərində isə ordu quruculuğunu özünün ən vacib vəzifəsi hesab edirdi. Azərbaycanda milli ordu quruculuğunda yeni mərhələnin başlanğıcı Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına 2 noyabr 1993-cü il tarixli müraciəti ilə qoyuldu. Bu müraciəti ilə O, xalqın bütün potensialını ordu quruculuğuna istiqamətləndirdi. Dəfələrlə hərbi hissələrə səfər etdi, əsgər və zabitlərin xidmət həyatı ilə yaxından tanış oldu, onların qayğıları ilə maraqlandı. Atılan ilk addımlardan biri könüllü batalyonlar kimi yaradılan, sonralar ayrı-ayrı şəxslərin, partiyaların tapşırığı ilə hərəkət edən və cinayətkar yuvasına çevrilən silahlı dəstələrin buraxılması oldu. Onun 1 noyabr 1993-cü il fərmanı ilə Dövlət Müdafiə Şurası yaradıldı, 1993-cü il mayın 23-də isə isə “Müdafiə haqqında” qanun qəbul edildi. Aparılan məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində 1993-cü ilin noyabr-dekabr aylarında 16,7 min döyüşçüsü olan 40 ehtiyat taboru təşkil edildi. 1994-cü ilin noyabrında milli ordu sıralarında 54 min əsgər və zabit var idi. Ordunun maddi – texniki bazası möhkəmləndirildi, zabit kadrları ilə təmin olunması işi yaxşılaşdırıldı, şəxsi heyətin mənəvi və fiziki hazırlığı gücləndirildi.

Bütün bunlar 1994-cü ilin uğurlu Horadiz əməliyyatında özünü qabarıq surətdə biruzə verdi. Fizuli rayonunun Horadiz qəsəbəsi və 22 kəndi, Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonlarının bir sıra yaşayış məntəqələri düşməndən azad edildi. Düşmən 4 min əsgər və zabit, 50 zirehli texnika, 15 artilleriya qurğusu itirdi. 1994-cü ilin mayın 12-də Ermənistan-Azərbaycan müharibəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən atəşkəs elan olundu. Ölkədə hakimiyyət boşluğu aradan qaldırıldı, siyasi sabitlik yarandı, ordu quruculuğu istiqamətində görülən işlər yeni mərhələyə daxil oldu (8)

Ulu Öndər Heydər Əliyev orduda şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji hazırlığını mühüm amillərdən sayır, döyüş ruhunun yüksəldilməsinə, xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edirdi. Silahlı qüvvələrin döyüş hazırlığının səviyyəsinin təkcə müasir döyüş texnikası ilə deyil, həm də bu texnikanı idarə edə biləcək savadlı intellektual dünyagörüşünə malik zabit korpusundan əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğunu vurğulayırdı. Onun təşəbbüsü ilə Türkiyə Respublikası ilə imzalanmış protokala əsasən 1997-ci ildə hazırda onun adını daşıyan Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, bir qədər sonra Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi və Azərbaycan Ali Təyyarəçilik Məktəbi yaradıldı. Silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə diqqət artırıldı. Ümummilli lider qardaş Türkiyə Respublikası və NATO ilə hərbi-siyasi əməkdaşlığa da xüsusi önəm verirdi.

O, 1994-cü il mayın 4-də Brüsseldə NATO-nun “Sülh naminə Tərəfdaşlıq” Proqramını imzaladı. Bu proqramın imzalanması ilə Azərbaycan-NATO əlaqələrinin hərtərəfli inkişafının əsası qoyuldu, Azərbaycan ordusu NATO standartlarına keçdi, birgə hərbi təlimlərə cəlb edildi, sülhməramlı bölmələrimiz isə İraq və Əfqanıstanda sülhyaratma əməliyyatlarında uğurlu iştirak etdi.

Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş xüsusi tədbirlər nəticəsində milli ordu quruculuğu keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoydu və qısa müddətdə vahid komandanlığa tabe olan nizami ordu formalaşdırıldı. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin ordu quruculuğu sahəsində

əsasını qoyduğu strategiya onun siyasi kursunun layiqli davamçısı, Müzəffər Ali Baş Komandan, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildi. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin arsenalının gücləndirilməsi və daha da modernləşdirilməsi istiqamətində çox ciddi islahatlar aparıldı. Nəticədə ordumuz dünyanın 50 ən güclü orduları sırasında qərarlaşdı. Ali Baş Komandanın ordu quruculuğu siyasəti mükəmməl nəticələr verdi. 2016-cı ildə Aprel döyüşləri, 2018-ci ildə Günütnüt zəfəri bir daha təsdiq etdi ki, Azərbaycan ordusu istənilən zaman torpaqlarımızı azad etməyə qadirdir. Elə belə də oldu. “Dəmir yumruq” əməliyyatını uğurla icra edən Azərbaycan ordusu cəmi 44 günə düşməni diz çökdürdü və xalqımızın 30 illik torpaq həsrətinə son qoydu.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 42 cildə, Bakı, 1997-2012.
2. Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Bakı, 2017.
3. Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Bakı, 2017.
4. Hüseynova İradə. Müstəqil Azərbaycanın qurucusu. Bakı, 2021.
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007.
6. “Azərbaycan” qəzeti. 3 iyun 2008.
7. “Azərbaycan” qəzeti. 30 sentyabr 2022.
8. “Azərbaycan” qəzeti. 23 dekabr 2022.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN QURUCUSU

Hüsniyyə Çobanova

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun dosenti, f.ü.f.d.

Summary

The article reflects the great leader Heydar Aliyev's secret plan for the training of national officer personnel while serving in high positions in the State Security Committee of the former USSR, looking for ways to realize it, and thinking in this field day and night. At the same time, there is talk about the establishment of the Military Lyceum in Azerbaijan in 1971, the naming of Jamshid Nakhchivanski, and the writing of this event in the history of the Azerbaijan Army in golden letters. All-national leader Heydar Aliyev's words about the Azerbaijan Army were reflected in his consideration of those studying at the Military Lyceum as his own children. The Azerbaijan Army, founded by Heydar Aliyev, has now become one of the strongest armies in the world and proved it once again to the whole world in the 44-day Patriotic War. Although the hostile enemy had favorable positions, the relief of the area gave them a great advantage, for 30 years, defensive fortifications consisting of 5-6 lines were built, but the enemy army was forced to retreat. The Azerbaijan Army, which wrote a new history on the battlefield and gave us a Glorious Victory, is the support of the state, the people's place of trust and a source of pride. They showed courage by performing the tasks assigned to them as commanders with skill and professionalism. With their bravery and skills, they wrote their names in our heroic history. They wrote that the next generations should learn heroism and bravery from them.

Key words: Education, people, military school, military education, national personnel.

Резюме

В статье отражен тайный план великого лидера Гейдара Алиева по подготовке национальных офицерских кадров во время службы на высоких должностях в Комитете государственной безопасности бывшего СССР, поиск путей его реализации и мысли на этом поприще день и ночь. В то же время ведутся разговоры об учреждении в 1971 году в Азербайджане Военного лицея, присвоении имени Джамшида Нахчыванского и вписании этого события в историю Азербайджанской Армии золотыми буквами. Слова общенационального лидера Гейдара Алиева об Азербайджанской Армии отразились в том, что он относился к учащимся Военного лицея как к своим детям. Азербайджанская Армия, основанная Гейдаром Алиевым, сегодня стала одной из сильнейших армий мира и еще раз доказала это всему миру в ходе 44-дневной Отечественной войны. Хотя неприятельский противник имел выгодные позиции, рельеф местности давал им большое преимущество, за 30 лет были построены оборонительные укрепления, состоящие из 5-6 линий, но неприятельская армия была вынуждена отступить. Азербайджанская Армия, написавшая новую историю на полях сражений и подарившая нам Славную Победу, является опорой государства, местом доверия и предметом гордости народа. Они проявили мужество, выполняя возложенные на них как командиры задачи с мастерством и профессионализмом. Своей отвагой и

умением они вписали свои имена в нашу героическую историю. Они писали, что следующие поколения должны учиться у них героизму и отваге.

Ключевые слова: Воспитание, народ, военное училище, военное образование, национальные кадры.

“Azərbaycan öz oğullarına – təcrübəli hərbi mütəxəssislərə bu gün həmişəkindən daha çox möhtacdır. Elə mütəxəssislərə ki, həmvətənlərini öz arxasına aparmağa, düşmənin qarşısında igidliklə durmağa onu pərən-pərən salıb doğma torpaqdan qovmağa qadirdirlər” (Heydər Əliyev)

Nə yaxşı ki, Tanrı Azərbaycan xalqının taleyinə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev kimi dahi insanı, xilaskar rəhbəri nəsisib edib. Məhz onun vətəninə, xalqına sonsuz məhəbbəti, misilsiz əvəz olunmaz xidmətləri sayəsində ölkəmizin parçalanmasına, vətəndaş müharibəsinin başlanmasına, düşmən tərəfindən daha çox ərazilərin işğalına, maddi-mədəni sərvətlərimizin mənimlənməsinin qarşısını almaq mümkün oldu.

Heydər Əliyev Azərbaycanın ən yeni tarixində bütöv bir epoxanı özündə təcəssüm etdirən, dünyaşöhrətli siyasi xadimdir. Təhsilin cəmiyyətin inkişafında rolunu və şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətini daim yüksək qiymətləndirən Ulu Öndərin qəbul etdiyi qərarlar, uzaqgörənliyi ilə irəli sürdüyü fikirlər və ideyalar, tarixi tövsiyələr bu gün də ölkəmizdə təhsil islahatlarının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Heydər Əliyev kimi dahiləri tarix yüz ildə, min ildə bir yetirir. Heydər Əliyev nəinki Azərbaycan xalqının, eləcə də bütün türk dünyasının yetişdirdiyi tarixi şəxsiyyətdir. Tarix sübut edir ki, öz milli liderinə arxalanan, güvənən və onun ideyalarını bayraq tutan xalq bütün sınaqlardan və inqilablardan uğurla çıxır. Öz vətəninə və xalqına böyük məhəbbətlə sevən, Azərbaycan dövləti və milləti üçün qürur hissi keçirən Heydər Əliyev “Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” söyləməklə, əslində, ölkəmizdə milli tərbiyə konsepsiyasını bəyan etmişdir. “Müstəqil Azərbaycanın əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyəti ilə fəxr etməlidir. Biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli – mənəvi dəyərlərini, adət və ənənələrini inkişaf etdirməliyik.” [4, s.180] deməklə Ulu Öndər milli ideologiyanın əsası kimi müəyyənləşdirmişdir. Ulu öndər çıxışlarının birində “Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır, mən əminəm ki, Azərbaycanın gələcəyi etibarlı əllərdədir. Çünki bizim bugünkü gəncliyimiz sağlam düşüncəli gənclərdir, vətənpərvər gənclərdir, xalqını, millətini sevən gənclərdir. Mən əminəm ki, müstəqil Azərbaycanın gələcəyini qoruyub saxlaya bilən gənc nəsillər yetişir”. Müasir Azərbaycanın dönüş mərhələsini təşkil edən 14 iyul 1969-cu il milli tariximizə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi böyük bir dövrün başlanğıcı kimi daxil olmuş və həmin ildən başlanan tarixi mərhələ Azərbaycan təhsilinin və mədəniyyətinin intibah dövrü kimi dəyərləndirilir. Bu bir həqiqətdir ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda təhsilin dünyanın inkişaf tendensiylərinə cavab verən, hazırkı səviyyəyə çatması və inkişafında Ulu Öndər Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Ümummilli liderimiz görkəmli strategiyaçı Heydər Əliyev hələ keçmiş SSRİ-nin Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində yüksək vəzifələrdə xidmət edə-edə milli zabıt kadrları hazırlığının gizlin planını cızır, onun reallaşması yollarını axtarır, gecə-gündüz bu sahədə düşünürdü. Heydər Əliyev çox uzaqgörənliklə, müdrikcəsinə hər bir fikri “yüz ölçüb, bir biçərdi”. Heydər Əliyev keçmiş Azərbaycan KPMK-nin birinci katibi vəzifəsinə seçildiyi vaxtdan az bir müddət keçməmiş özünün gizlin hərbi strateji planlarını həyata keçirmək üçün müxtəlif yollar arayıb axtarmağa başlayıb. Müdrik dövlət xadimi hərbi strateji planın milli zabıt kadrları hazırlığının ilkin yolunu müəyyənləşdirdi. Ulu Öndər taleyini hər b sənətinə, zabıtlıq peşəsinə həsr edənlərə böyük hörmətlə yanaşır və həmişə onların xidmətlərini yüksək qiymətləndirir.

Ümummilli lider Azərbaycanda milli zabıt kadrlarının birinci mərhələsinin başlanması üçün ilkin yol müəyyən etdi. Bakı-Moskva yazışmalarından, telefon zənglərindən sonra Heydər Əliyevin uzun müddətli şəxsi mübarizəsinin nəticəsi öz bəhrəsini verdi. 1971-ci ildə Bakıda ilk ibtidai Hərbi təmayüllü məktəb yaradıldı. Həmin məktəbə general Cəmşid Naxçıvanski adı verildi. Bu məktəbin əsas məqsədi Azərbaycanlı gənclərin burada həm orta təhsil alması, həm də gələcəkdə hərbi məktəblərdə qəbul imtahanları vermək üçün rus dilini dərinlən öyrənmək idi. [3, s.82] Ordumuz üçün zabıt kadrlarının hazırlanmasında önəmli yer tutan Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin

yaradılması ölkəmizin hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Nəticədə hərbi məktəbdə yüzrlə Azərbaycan vətəndaşı təhsil almağa başladı. Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin milli zabit kadrların hazırlanmasında və Silahlı Qüvvələrimizin formalaşmasında müstəsna rolu oldu. Bu gün də ordumuzun sıralarında xidmət edən zabitlərin əksəriyyəti Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin və Ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan Hərbi İnstitutun məzunlarıdır. Onlar torpaqlarımızın azadlığı uğrunda gedən döyüşlərdə böyük hünər və rəşadət göstərdilər. 2003-cü il aprelin 21-də ulu öndər indiki Heydər Əliyev adına sarayda Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin 30 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə hərbi təhsil ocağına olan sevgi və məhəbbətini bu sözlərlə ifadə etmişdir: “Sizə səmimi deyirəm, Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Lisey mənim üçün bir övladdır. Ona öz övladım kimi baxıram və nə qədər yaşayırsam, ona, bax bu cür baxacağam.” [2.s.64].

Hazırda Silahlı Qüvvələrimizin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada Hərbi liseyin məzunları xidmət etməsin. Eyni zamanda, Respublikamızın bütün güc strukturlarında Hərbi liseyin məzunları zabit kimi Vətən qarşısında öz vəzifə borclarını şərəflə yerinə yetirirlər. “Həyatın mənası çox və yaxud az yaşamaqdan ibarət deyil. Onun əsas mənası bu həyatda öz yerini yutmaq, mövqeyini müəyyən etmək, ləyaqət göstərmək və başqaları üçün nümunə olmaqdır” sözlərinin müəllifi ulu öndər Heydər Əliyevin tarixə böyük siyasi lider, dövlət xadimi kimi düşməyi ilə bərabər, XX əsr Azərbaycan siyasi natiqliyinin təşəkkül tapmasında rolu əvəzsizdir.

1996-cı il fevralın 2-də Azərbaycan gənclərinin I forumundakı çıxışında Heydər Əliyev ordu quruculuğu haqqında demişdir: “Ordu mövzusu, ordunun yaranması, formalaşması bizim bütün həyatımızda əsas mövzulardan biri olmalıdır, Xalqla ordunun birliyi həm xalqın qüdrətini, həm də ordunu daha da qüvvətli edir. Ona görə də qarşımda duran əsas vəzifələrdən biri xalqla ordunun sağlam mənəvi birliyini təmin etməkdən ibarətdir”. [7.s. 136]. Heydər Əliyev hərbi məktəbin müdavimləri ilə görüşündə demişdi: “Hər bir ölkənin müstəqilliyinin, azadlığının, ərazi bütövlüyünün əsas təminatçısı məhz ordudur. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ən vacib, ən böyük sahəsi onun Silahlı Qüvvələridir, Milli Ordusudur. Hər bir dövlətin müstəqilliyinin rəmzi, təminatçısı onun silahlı qüvvələridir. Etibarlı, güclü, vətəninə, torpağını müdafiə etməyə qadir silahlı qüvvələri olmayan ölkənin müstəqilliyi də etibarlı ola bilməz”. ”[1, s. 315]. O çalışırdı ki, bu sahədə olan bütün problemləri həll etsin, yüksək ixtisaslı peşəkar kadrlara malik güclü ordu yaratsın.

Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il sentyabrın 27-də erməni terrorçılarının bütün cəbhəboyu Azərbaycana növbəti hücumu keçəndə, şanlı ordumuzun əks həmlə ilə bir-birinin ardınca müşayiət edilən Zəfər marafonunun başlanmasından sonrakı hər çıxışı, hər müsahibəsi, hər müraciəti öz-özlüyündə tarixi bir hadisə, siyasi nitq mədəniyyətinin qızıl səhifələri sayılmalıdır. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində - Quru Qoşunlarında, Hərbi Hava Qüvvələri və Hava Hücumundan Müdafiə, Hərbi Dəniz Qüvvələri hərbi təhsil sistemi günü-gündən təkmilləşir, müasirləşir, yenilənir və durmadan inkişaf edir. Ulu öndərin ordu quruculuğu siyasəti Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə nəinki uğurla davam etdirildi, həm də, miqyas və mahiyyət etibarilə yeni məthələyə qədəm qoydu. Təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş Azərbaycan Ordusu indi dünyanın ən güclü orduları sırasında özünə yer alıb və 44 günlük Vətən müharibəsində bunu bir daha bütün dünyaya sübut etdi. Baxmayaraq ki, mənfur düşmənin əlində əlverişli mövqelər var idi, ərazinin relyefi onlara böyük üstünlük təşkil edirdi, 30 il ərzində 5-6 xətdən ibarət müdafiə istehkamları qurulmuşdu, ancaq düşmən ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli iradəsi, müzəffər ordumuzun cəsurluğu, qəhrəmanlığı nəticəsində Vətən müharibəsi zəfərlə başa çatdı. Bu tarixi qələbə əbədiyaşar şəhidlərimizin qanı, xalqımızın birliyi hesabına qazanıldı və Azərbaycanın müstəqillik tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Bütün dünyaya sübut edildi ki, Azərbaycanın razılığı olmadan Qarabağla bağlı heç bir qərar qəbul edilə bilməz. Bu gün qarşılaşdığımız mənzərə həqiqətən də qürurvericidir. Döyüş meydanında yeni tarix yazan bizə Şanlı Qələbəni yaşadan Azərbaycan Ordusu dövlətin dayacağı, xalqın güvənc yeri və qürur mənbəyidir. Onlar komandir kimi üzərlərinə düşən tapşırıqları bacarıqla, peşəkarlıqla yerinə yetirərək cəsarət göstəridilər. İgidlik və hünərləri ilə adlarını qəhrəmanlıq tariximizə yazdılar. Yazıdılar ki, sonrakı nəsillər qəhrəmanlığı, igidliyi onlardan öyrənsinlər. Dillərdə dastan olan “Dəmir yumruq” Azərbaycan xalqının və xalq-ordu birliyinin rəmzidir. Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan xalqı yumruq kimi birləşdi. Bu gün qüdrətli dövlət xadimi Heydər Əliyevin zəngin irsi gənc nəslin milli-mənəvi və

ümumbəşəri dəyərlər ruhunda tərbiyə olunması üçün ən dəyərli mənbədir. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti və milləti qarşısında misilsiz xidmətləri unudulmazdır. İllər ötəcək, nəsil bir-birini əvəz edəcək, lakin Azərbaycan xalqının iftixarı olan Heydər Əliyevin uzaqgörən strategiyası uğurlu gələcəyə gedən yollarımızı əbədi məşəl kimi daim işıqlandıracaq.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Qurbani, Əbədiyaşar komandan, Bakı, 2004, 447 səh.
2. Abdulla Qurbani, Mənim hərbi litseyim. Bakı, 2002, 120 səh.
3. Abutalıb Səmədov, Böyük xilaskar. “Ozan” nəşriyyatı, 2004, 286 səh.
4. Abutalıb Səmədov, Azərbaycanın qurtuluş tarixi, “Ozan” nəşriyyatı, 2004, 535 səh.
5. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri, Bakı, “Apostrof” çap evi, 2013, 400 səh.
7. Heydər Əliyev və Ordu Quruculuğu, Bakı, 2006. 480 səh.

HEYDƏR ƏLİYEVİN NATO SİYASƏTİ BUGÜNKÜ GEOSİYASİ REALLIQLAR KONTEKSTİNDƏ

Alpay Əhmədov

BSU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının dosenti, t.f.d

Summary

This thesis is devoted to the president Heydar Aliyev's pro-Atlantic policy at the backdrop of the current geopolitical realities. The author is aimed to ground that, in the end, the balanced foreign policy, which also takes into consideration its active partnership with the NATO, meets Azerbaijan's national interests.

Key words: Heydar Aliyev, NATO, balanced policy, red line, Russia.

Резюме

Данный тезис посвящен приатлантической политики президента Гейдара Алиева на фоне сегодняшних геополитических реалий. Автор старается обосновывать, что сбалансированная внешняя политика, учитывающая активное партнерство с НАТО, отвечает национальным интересам Азербайджана.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, НАТО, сбалансированная политика, красная линия, Россия.

İstər Azərbaycan, istərsə də Qərb politoloqları arasında 1993-cü ildən sonra formalaşan Azərbaycanın xarici siyasəti ilə bağlı konsensus xarakterli bir fikir var: ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu balanslı siyasət on illər ərzində ölkənin milli maraqlarına cavab vermiş oldu. Bu siyasəti həm də Azərbaycanda daxili stabilliyin qarantı saymaq olardı. Səbəbsə belə izah olunurdu: hansısa xarici gücə¹⁵ stavka etməklə rəsmi Bakı riskə getmiş olardı, nəticədə bu, hipotetik olaraq daxili vəziyyətin gərginləşməsinə gətirib çıxarardı.

SSRİ dağıldandan sonra NATO-nun “identiklik böhranı” (identity crisis) məsələsi ortaya çıxdı və bu problemin qısa zamanda, konkret desək, 1993-1994-cü illər ərzində həll edilməsi eyni zamanda yeni çağırışların yaranmasına səbəb oldu.

Alyansın məşhur Brüssel sammitində (1994-cü il, yanvar) yeni üzvlərin qəbul edilməsinə həzrlərlə bağlı qərarın qəbul edilməsi bir müddət sonra post-Sovet məkanı üçün də yeni çağırışlar yaratmış oldu. Həmin dövrdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş ümummilli lider Heydər Əliyev NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı vasitəsilə post-Sovet məkanında öz fəallığını artırmaq siyasətinə qarşılıqlı olaraq müsbət cavab versə də, geosiyasi kontekstdə məlum qırmızı xətti keçməmək taktikasına üstünlük verdi. H.Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan-NATO münasibətlərinin mahiyyətini onun 2003-cü ilin aprelin 18-də ABŞ-ın NATO komitəsinin həmsədri Brüs Ceksonla görüşü zamanı dediyi bu sözlərlə ifadə etmək olar: “Azərbaycan “Sülh naminə tərəfdaşlıq” müqaviləsini imzalayandan Avroatlantik İttifaqına daxil olmaq məqsədi daşıyır. Biz bu işi daim, münəzəm olaraq aparmışıq. Ancaq heç vaxt bu barədə, necə deyirlər, səs-küy salmamışıq, biz öz işimizi görürük. İşimiz də bu istiqamətdədir. Bilirsiniz ki, bu illərdə Azərbaycanın nümayəndələri

¹⁵ Söhbət həm regional, həm də supergüclərdən gedir.

NATO-nun müxtəlif qurumlarında, təşkilatlarında daim iştirak ediblər və öz töhfələrini veriblər”. Bu açıqlama Azərbaycan-NATO münasibətlərindəki intensivliyin pik nöqtəsi sayıla bilər və qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Rusiya mətbuatında az qala sensasiya xəbər kimi öz əksini tapmışdı. Sonrakı proseslər göstərdi ki, sözügedən açıqlamadakı ehtiyatlı ton daha çox balans siyasətinin mahiyyətindən irəli gəlirdi, çünki bu, Heydər Əliyevin ölkəmizin NATO-ya üzvlüklə bağlı istəyini bildirən yeganə açıqlama idi. Rəsmi Bakı alyansa üzvlükdə birxətli mövqe ortaya qoysa, Ukrayna və Gürcüstan kimi “Üzvlük Əməliyyat Planı” ilə bağlı rəsmi şəkildə bu təşkilata müraciət etməli olacaqdı.

Keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın 20 faizə yaxın ərazisinin işğal altında olduğu faktını nəzərə alsaq, ölkəmizin Rusiya faktoruna önəm verərək, üzvlüklə bağlı davamlı aktiv xarici siyasət aparmaması başa düşüləndir. Məsələ burasındadır ki, həmin dövrdə Azərbaycanın alyansa daxil olmasının vacibliyini müdafiə edənlər bunu məhz ölkəmizin təhlükəsizlik məsələsi kontekstində vurğulayırdılar, hətta hesab edirdilər ki, üzvlük sonda ölkəmizin Ermənistanla olan münaqişəsinin həllinə müsbət təsir edə bilər. Ancaq bəllidir ki, NATO-nun 1996-cı il qəbul etdiyi “Genişlənmə ilə bağlı Tədqiqat” (Study on NATO Enlargement) sənədində ərazi münaqişəsi olan dövlətin üzvlüyünün mümkün olmaması müddəası öz əksini tapmışdı. Məhz bu müddəa sonucda Baltıqyanı ölkələr istisna olmaqla, digər post-Sovet ölkələrinin alyansa üzv olmasına ciddi maneə oldu. Yeri gəlmişkən, MDB ölkələri arasında Moldova da Azərbaycana xas proatlantik siyasətə üstünlük verir. Nə üzvlüklə bağlı alyansa rəsmi müraciət etdi, nə də bu təşkilatla aktiv siyasətdən imtina etdi.

Prezident Heydər Əliyevin NATO-ya yönəlik siyasətini “ehtiyatlı aktiv siyasət” adlandırsaq səhv etmərik. Bu siyasətin mahiyyəti alyansın “Sülh naminə Tərəfdaşlıq” proqramının bütün mərhələlərində iştirak etməklə üzvlüyün mümkün perspektivlərini dəyərləndirmək, eləcə də alyansla məsafəli davranmaq siyasətinin davam etdirilməsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasət alyansın da maraqlarına cavab verirdi və belə demək mümkünsə, tərəflər arasında əməkdaşlıqla bağlı bir konsensus mövcud idi. Yəni NATO-nun genişlənməsinin tərəfdarı olan istər strateqlər, istərsə də qərar qəbul edənlər rəsmi Bakının blokla yaxınlaşma siyasətində münasibətləri hansı mərhələyə qədər inkişaf etdirəcəyindən, eləcə də yuxarıda bəhs etdiyimiz “qırmızı xətt”in sərhədlərindən xəbərdar idilər. Post-Heydər Əliyev dövründə prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi NATO siyasətinə nəzər yetirdikdə, ilk növbədə iki mühüm hadisə diqqətimizi cəlb edir: Rusiya-Gürcüstan (2008) və Rusiya-Ukrayna müharibələri (2014-2015, 2022 və bu günə qədər davam edən). Məhz bu müharibələr alyansın pro-Atlantik siyasət tərəfdarı olan ölkələrin təcavüzlə üzləşdiyi halda, alyansın reaksiyanı litmus kağızı kimi ortaya qoymuş oldu. Əgər 2003-cü ildən etibarən Azərbaycan NATO-ya üzvlüklə bağlı konkret məqsəd ortaya qoymuş olsa idi, ölkəmiz oxşar böhranlarla üzləşə bilərdi və qərribə səslənsə də demək olar ki, Azərbaycanın ehtiyatlı NATO siyasəti həm də 44 günlük Vətən müharibəsində ölkəmizin qələbəsini təmin etmiş oldu.

Azərbaycanın yaxın və orta perspektivdə NATO siyasəti həm də Rusiya-Ukrayna müharibəsinin nəticələrindən asılı olacaq. Bu müharibədə Rusiyanın qələbə çalacağı və ya hətta 2022-ci il fevral ayının 24-ə qədərki vəziyyət – buna heç-heçə də demək olar, - bərpa olunacağı təqdirdə rəsmi Bakı ənənəvi balans siyasətinə davam edəcək, bu isə Heydər Əliyev kursunun davam etdirilməsi mənasına gələcək. Əgər RF məlum müharibədə məğlubiyyətə uğrasa, o zaman Azərbaycançün NATO ilə münasibətlərində yeni mərhələnin yaranmasının şahidi olacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev ABŞ-ın NATO Komitəsinin həmsədri qəbul etmişdir 18.04.2003 [17:20 <https://azertag.az/xeber/>]
2. Suleymanov Elin “Where the US and Turkey Succeeded Together” The Geopolitical Scene of the Caucasus. A Decade of Perspectives. Edited by Diba Nigar Goksel & Zaur Shiriyev. Printed in Turkey April 2013
3. Markodonov Sergey “The Caucasus Region: From the Geopolitical Periphery to an Arena of Competitive Interests. The Geopolitical Scene of the Caucasus” A Decade of Perspectives. Edited by Diba Nigar Goksel & Zaur Shiriyev. Printed in Turkey April 2013

AZƏRBAYCANDA VƏTƏN SAVAŞI ZAMANI XARİCİ JURNALİSTLƏRİN ETİK POZUNTUYA YOL VERMƏ SƏBƏBLƏRİ

Mübariz Əhmədov

BSU-nun Jurnalistika kafedrasının dosenti, f.ə.ü.f.d.

Summary

Journalists should move towards new international relations in the modern world as a whole and new information rules in particular. They should give preference to democratization in the field of information and communications, both at the national and international levels, both within the framework of the new international economic situation. Journalists must be peaceful, live together between peoples and fully respect their cultural identity, contribute to the democratization of international relations in the information sphere, especially the preservation, as well as the development of peaceful and friendly relations between countries.

Key words: *International journalism; Karabakh; Patriotic War; journalistic ethics.*

Резюме

Журналисты должны двигаться к новым международным отношениям в современном мире в целом и новым информационным правилам в частности. Они должны отдавать предпочтение демократизации в сфере информации и коммуникаций как на национальном, так и на международном уровне как в рамках нового международного экономического положения. Журналисты должны быть мирными, жить вместе между народами и в полной мере уважать их культурную самобытность, способствовать демократизации международных отношений в информационной сфере, особенно сохранению, а также развитию мирных и дружественных отношений между странами.

Ключевые слова: *Международная журналистика; Карабах; Отечественная война; журналистская этика.*

Beynəlxalq jurnalistikanın etik norma və prinsiplərini, eyni zamanda, jurnalist etikasının təməl prinsiplərini – obyektivlik, vicdanlılıq, qərəzsizliyi nəzərə alanda hər bir jurnalistin düzü-düz ayrını-ayrı, yazması onun bilavasitə peşə borcu olduğunu görürük. Lakin dünya ölkələrinin geosiyasi və ya milli maraqlarından irəli gələrək bir çox hallarda ikilistandardlardan çıxış etməsi, təəssüf ki, onların media orqanlarına da sirayət etdiyinə şahidi oluruq. Vətən müharibəsi zamanı, Azərbaycan xalqının gərgin vəziyyətdə olduğu bir dövəmdə Bakıya gəlmiş çoxsaylı xarici jurnalistlərin bəzilərinin, xüsusən də ABŞ-ın “Fox News”, Almanıyanın “ARD”, Britaniyanın “BBC News” və “Sky News”, həmçinin digər televiziya kanallarını təmsil edən əməkdaşlarının Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevə verdikləri qərəzli və jurnalist etikasına zidd olan məkrli suallarını hər kəs xatırlayır.

Oktyabrın 9-da Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Britaniyanın “Sky News” televiziya kanalına müsahibə verdi. Telemüxbirin son dərəcə qərəzli, ermənipərəst təxribatçı sualları, eləcə də jurnalistikanın etik standartlarını, davranış qaydalarını necə pozması aşağıdakı nümunələrdən ayıq görünür. “Biz hansı ərazilərdən danışırıq? Biz, sadəcə, Dağlıq Qarabağdan danışırıq, yoxsa onların təhlükəsizlik zonası adlandırdıqları işğal olunmuş yeddi Azərbaycan rayonundan danışırıq? Çünki aydındır ki, Siz bu torpaqların hamısını geri ala bilməyəcəksiniz”. Prezident İlham Əliyev: “Bizim ərazi bütövlüyümüz bütün dünya tərəfindən tanınır. Bütün ölkələr Dağlıq Qarabağın da daxil olduğu Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır...”, - deyərək çox aydın cavab versə də, “Sky News”ün təmsilçisi özünün ermənipərəstliyini gizlədə bilməyib, “25 faiz azərbaycanlı əhəlinin Dağlıq Qarabağa qayıtmasına icazə verilsə, siz Dağlıq Qarabağın müstəqilliyini tanıyırsınız?” sualını verərək növbəti dəfə jurnalistikanın etik prinsipini – qərəzli olduğunu təsdiqləmiş oldu. Çünki, Prezident İlham Əliyevin “...Bütün ölkələr Dağlıq Qarabağın da daxil olduğu Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır...”, (elektron resurs) cavabından sonra jurnalistin “Qarabağın müstəqilliyini” dilə gətirməsi, qəsdən verilmiş qıcıqlandırıcı sual olduğundan heç bir etik çərçivəyə sığmır. Şübhəsiz ki, jurnalist müsahibə alacağı şəxslə görüşməzdən əvvəl danışacağı mövzu barədə obyektivliyi qorusun deyərək ətraflı araşdırma aparmalı və lazımı məlumatları əldə etməlidir.

Azərbaycan Respublikası prezidenti noyabrın 6-da qeyri-obyektivliyinə görə “Sky News”dan heç də fərqlənməyən “BBC News”ə müsahibə verdi. İngiltərəli jurnalistin ilk “Dağlıq Qarabağ üzərində nəzarəti ələ keçirənsə, həqiqətən də, bir erməninin Dağlıq Qarabağda qalacağını və Azərbaycan qanunları ilə yaşayacağını gözləyirsiniz?” (elektron resurs) sualından bəlli olur ki, o, Qarabağın beynəlxalq hüquq baxımından Azərbaycanın suveren ərazisi olduğundan tamamilə xəbərsizdir.

Məsələn, onun bu sualındakı "Qarabağ üzərində nəzarəti ələ keçirəsiniz" ifadəsi təsdiq edir ki, "BBC News"-un əməkdaşı həqiqətən də Qarabağın hüquqi baxımdan Azərbaycan ərazisi olduğunu bilmir, yox əgər bilib bu ifadəni işlədirsə o zaman ermənipərəst mövqedə olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirir. Çünki, burada Azərbaycan ordusu "Qarabağ üzərində nəzarəti ələ keçirmək" deyil, onu 30 illik işğaldan azad edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev oktyabrın 28-də Almaniyanın "ARD" televiziya kanalına müsahibə verdi. "ARD"-nin təmsilçisi iki ölkə - Ermənistan və Azərbaycan arasında gedən müharibə ilə bağlı prezident İlham Əliyevdən müsahibə alarkən, jurnalistikada peşəkar etikanın beynəlxalq prinsiplərini pozmaqda yuxarıda qeyd etdiyimiz digər avropalı jurnalistlərdən təəssüf ki, heç də fərqlənmədi. Almaniyalı telemüxbir jurnalistdən daha çox özünü sanki, Ermənistanı təmsil edən diplomat kimi apararaq, müharibə davam etdiyi bir vaxtda Azərbaycan prezidentindən dövlət əhəmiyyətli məlumatları – separatçılara muxtariyyatın verilib-verilməyəcəyini dəqiqləşdirməyə səy göstərir: "...yeddi rayonun hamısını azad etmək, bundan sonra danışıqları aparmaq və Dağlıq Qarabağın muxtariyyət zonası ilə bağlı bir razılığa gəlmək məqsəd deyilmi?" (elektron resurs).

"ARD" televiziya kanalından olan jurnalistin də digər avropalı həmkarları kimi müsahibəyə hazırlıqsız gəlməsi verdiyi məntiqsiz suallarından açıq sezilirdi. "beynəlxalq jurnalist" jurnalistikada peşəkar etikanın beynəlxalq prinsiplərini əsas götürmədiyini, ümumi dəyərlərə və mədəniyyətlərin müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşmadığını, beynəlxalq münasibətlərdə etimad mühitinin formalaşmasına töhfə vermədiyini açıq nümayiş etməsindən çəkinməyərək, "Biz orada, bu ərazidə olduqda bizdə bir sual ortaya çıxdı. Nəyə görə Qarabağ Azərbaycan üçün belə önəmlidir? Orada resurslar var, yoxsa bu, bir rəmzi məna daşıyır?", sualını verməsi, onun 30 illik Qarabağ problemindən tamamilə xəbərsiz olduğunu təsdiqlədi. Lakin, Azərbaycan prezidentinin almaniyalı ermənipərəst jurnalistə "mollayevas və Lataringe sizin üçün önəmlidir? Bavariya sizin üçün önəmlidir? Yaxud Reyn-Vestfaliya? Bu, bizim torpaqdır, beynəlxalq səviyyədə tanınan bizim ərazimizdir. Bu, resurslar məsələsi deyil. Əsas resurslar burada, Bakıdadır. Bu, ədalət məsələsidir, bu, milli qürur məsələsidir və bu, beynəlxalq hüquq məsələsidir. Beynəlxalq hüquq və bütün beynəlxalq ictimaiyyət Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıyır. Biz ədaləti bərpa edirik və biz BMT Təhlükəsizlik Şurasının 27 il ərzində kağız üzərində qalan qətnamələrini icra edirik", - deyər tutarlı cavabından sonra, o, mövzunu tarixi müstəviyə yönəldir, yenə də jurnalistikanın etik norma və prinsiplərini pozaraq qeyri-obyektivliyini davam etdirməyə çalışır: "Siz qəbul edirsiniz ki, bu regionda insanların əksəriyyəti dünya üzrə əksər tarixçilərin dediyi kimi, ermənilər olub?". Qeyd edək ki, iki ölkə arasında gedən müharibədən material hazırlayan beynəlxalq jurnalist, şübhəsiz ki, jurnalistikada peşəkar etikanın beynəlxalq prinsiplərini əsas götürərək, ümumi dəyərlərə və mədəniyyətlərin müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşmalıdır. Lakin, almaniyalı jurnalist növbəti suallarını da qərəzli notlarla davam etdirərək, gah yalançı tarixçilərin fikirlərini əsas götürməyə üstünlük verir, gah guya ermənilərin Azərbaycan tərəfindən etnik təmizlənməyə məruz qaldığı iddiasını irəli sürür, gah da Azərbaycanda müharibənin başlanılma səbəbi kimi demokratiya və insan haqları ilə bağlı ölkədəki problemlərdən diqqəti yayındırmaq üçün başlanıldığını qeyd edir.

Oktyabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Amerika Birləşmiş Ştatlarının "Fox News" televiziya kanalına müsahibə verdi. Amerikalı telejurnalist demək olar ki, ilk sualından sonadək qeyri-obyektivlik nümayiş etdirərək, jurnalistikanın beynəlxalq etik prinsiplərini pozmaqda davam etdi. O, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə uyğun olaraq, 1993-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş qətnamələrdə Ermənistandan açıq şəkildə tələb olunan - qoşunları Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən tam, qeyd-şərtsiz və dərhal çıxarmalı olduğunu bilsə də və Azərbaycanın beynəlxalq hüquqi nöqtəyi-nəzərdən haqlı olduğunu, 27 il ərzində bu qətnamələrin icra edilmədiyindən xəbərdar olsa da, lakin, beynəlxalq hüquqdan daha çox mövcud reallığa üstünlük verməyə cəhd edərək, "Cənab Prezident, hüquqi müstəvi və reallıqlar var. Dağlıq Qarabağda və regionda reallıq ondan ibarətdir ki, 1980-ci və 1990-cı illərin bütün keşməkeşli yollarından keçdikdən sonra indi ora prinsip etibarilə erməni əhalisindən ibarətdir. Əgər siz oraya daxil olsanız, yenə də erməniləri çıxarıb, azərbaycanlıları geri gətirməlisiniz və yenə məcburi köçkünlər olacaq. Masada diplomatik plan var, Dağlıq Qarabağın müstəqilliyinin saxlanılması, Ermənistanın Dağlıq Qarabağ ətrafında yeddi rayonun geri qaytarılması. Siz diplomatiya yolunu

nəzərdən keçirirsinizmi?”, - deyər erməni separatçılığını açıq şəkildə legitimləşdirir (elektron resurs). Qeyd edək ki, “Fox News”ün təmsilçisi jurnalistin sosial məsuliyyətini burada sanki dərk etmir. O, xəbər verdiyi məlumatlara görə məsuliyyət daşdığından fərqləndirilmədən, nəinki kütləvi informasiya vasitələrinə nəzarət edən şəxslər qarşısında, həm də ümumilikdə ictimaiyyət qarşısında medianın təsir etdiyi müxtəlif sosial maraqların bütün spektrini nəzərə alaraq, məsuliyyət daşmasına məhəl qoymur.

Təəssüf ki, “Fox News”ün telejurnalisti də Azərbaycan prezidenti ilə müsahibəsini avropalı jurnalistlər kimi apararaq, əsas mövzu - müharibə ilə bağlı özünün təsəvvür etdiyi cavabları almadığı təqdirdə, qeyri səmimiyyətini nümayiş etdirərək, növbəti suallarını tamamilə mövzudan kənar, “Siz bu müharibədən ölkənizin daxilindəki problemlərdən, sosial məsələlərdən, iqtisadi tənəzzül, korrupsiya, COVID-19-dan diqqəti yayındırmaq üçün pərdə kimi istifadə edirsiniz? Siz, sadəcə, ola bilsin ki, bundan bir çox müxtəlif məsələlərdən narazı olan kütlənin diqqətini vətənpərvər döyüşə çəkmək üçün istifadə edirsiniz?”, kimi məntiqsiz və qərəzli suallara yönəldir.

Lakin, o, müsahibənin sonunda Amerika Birləşmiş Ştatlarında Ermənistanın çox dəstəkləndiyini, orada xristian dininə, kilsələrə dəstək olduğunu və ABŞ-da ermənilərə qarşı yaxşı emosional münasibətin olmasını özü açıq şəkildə etiraf etmiş oldu.

Sonda, onu qeyd edək ki, beynəlxalq jurnalist bu peşayə gəlmiş andan onun üzərinə düşən böyük məsuliyyət yükünü daim dərk etməlidir. Çünki, beynəlxalq jurnalistika beynəlxalq siyasi gündəmin işıqlandırılmasında məsuliyyət daşıyır və XXI əsrin təcrübəsinin göstərdiyi kimi, faktiki olaraq onu müəyyənləşdirir. Azərbaycanda Vətən savaşı zamanı beynəlxalq statusa malik xarici ölkə jurnalistlərinin etik pozuntuya yol verməsinin əsas səbəbləri kimi onu qeyd edə bilərik ki, iki ölkə arasında gedən müharibədən material hazırlayan beynəlxalq jurnalistlər, jurnalistikada peşəkar etikanın beynəlxalq prinsiplərinə məhəl qoymurlar. Ümumi dəyərlərə və mədəniyyətlərin müxtəlifliyinə hörmətlə yanaşırlar.

Ədəbiyyat

1. <https://strateq.az/manshet/468486/prezident-bu-dəfə-sky-news-kanalina-musahibə-verdi.html>
2. <https://president.az/az/articles/view/45845>
3. <https://president.az/az/articles/view/45111>
4. <https://president.az/az/articles/view/44279>

HEYDƏR ƏLİEV VƏ AZƏRBAYCAN ELMİ

Baxış Ələsgərov

ADPU-nun Ağcabədi filialında kafedra müdiri, dosent, t.ü.f.d.

Yaqub Səmədov

ADPU-nun Ağcabədi filialının dosenti, t.ü.f.d.

Summary

In modern times, the future and level of development of each state and nation is also measured by its scientific and cultural potential. Until now, the attitude of geniuses who have gained immortality in human history to science and scientists, their contributions to the development of this field of activity have become one of the main factors that ensure their immortality. In this regard, the services of Heydar Aliyev, the architect and founder of the independent state of Azerbaijan, the national leader of our people, in the development of Azerbaijani science are unparalleled. Our Great Leader, who considered the achievements in the field of science as an important condition of the state-building process, spared no attention and care to this field during all periods of his leadership in Azerbaijan, and always acted as a powerful patron of our national science. On January 31, 1997, Heydar Aliyev accepted the leadership of the Academy of Sciences and a group of leading scientists, confirmed the importance of carrying out reforms in the field of science and definitively defined the main provisions of the science development strategy in Azerbaijan. Indeed, in the years when Heydar Aliyev led the Republic again, successful results were achieved in the field of science in our country, and there was a great need for a deeper investigation and study of that period from this point of view.

Key words: Academy of Sciences, status, scientific research, reform, strategy

Резюме

В Новое время будущее и уровень развития каждого государства и народа измеряется также его научным и культурным потенциалом. До сих пор отношение гениев, обретших бессмертие в истории человечества, к науке и ученым, их вклад в развитие этой сферы деятельности стали одним из главных факторов, обеспечивающих их бессмертие. В этом отношении заслуги архитектора и основателя независимого Азербайджанского государства, общенационального лидера нашего народа Гейдара Алиева в развитии азербайджанской науки не имеют себе равных. Наш Великий Вождь, считавший достижения в области науки важным условием процесса государственного строительства, не жалел внимания и заботы об этой области во все периоды своего руководства в Азербайджане и всегда выступал мощным покровителем нашего отечественная наука. 31 января 1997 года Гейдар Алиев принял руководство Академией наук и группой ведущих ученых, подтвердил важность проведения реформ в области науки и окончательно определил основные положения стратегии развития науки в Азербайджане. Действительно, в годы, когда Гейдар Алиев вновь возглавил республику, в нашей стране были достигнуты успешные результаты в области науки, и возникла большая потребность в более глубоком исследовании и изучении того периода с этой точки зрения.

Ключевые слова: Академия наук, статус, научные исследования, реформа, стратегия.

Müasir dövrdə hər bir dövlətin, xalqın gələcəyi və inkişaf səviyyəsi həm də onun malik olduğu elmi-mədəni potensialla ölçülür. İndiyə qədər bəşər tarixində əbədilik qazanmış dahi şəxsiyyətlərin elmə, elm xadimlərinə münasibəti, bu fəaliyyət sahəsinin inkişafına verdikləri töhfələr onların əbədiyaşarlığını təmin edən başlıca amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan elminin inkişafındakı xidmətləri də misilsizdir. Elm sahəsində qazanılan nailiyyətləri dövlət quruculuğu prosesinin mühüm şərti kimi nəzərdən keçirmiş ulu öndərimiz Azərbaycana rəhbərliyinin bütün dövrlərində bu sahəyə diqqət və qayğısını əsirgəməmiş, daim milli elmimizin qüdrətli hamisi kimi çıxış etmişdir. O, Elmlər Akademiyasına, bütövlükdə Azərbaycan elminə, ziyalılara həmişə yüksək qiymət vermiş, diqqət və qayğı göstərmişdir (Hacıyev, İ., 2016).

1997-ci il yanvarın 31-də Heydər Əliyev Elmlər Akademiyasının rəhbərliyini və aparıcı alimlər qrupunu qəbul edərək elm sahəsində islahatların aparılmasının vacibliyini təsdiqləmiş və Azərbaycanda elmin inkişaf strategiyasının əsas müddəalarını qəti olaraq müəyyənləşdirdi. Bu tarixi görüşdən başlayaraq, Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti Ulu Öndərin tövsiyələrini rəhbər tutaraq akademiya islahatların aparılması, elmi-tədqiqat istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi, elmi-təşkilati bazanın hazırlanması sahələrinə dair qərarlar qəbul etdi və tədbirlər həyata keçirdi. Eyni zamanda, “Elmin strateji inkişafı və Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyasında islahatlar” konsepsiyası hazırlandı. Akademiya alimləri ilə keçirdiyi həmin görüş zamanı Heydər Əliyev Azərbaycan elmi qarşısında dayanan əsaslı problemlərə toxunmuş, onların aktuallığını əsaslandıraraq alimlərimizə Azərbaycan dövləti, xalqı üçün daha gərəqli strateji məsələlərlə məşğul olmağı tövsiyə etmiş, elmin inkişaf strategiyasının əsas müddəalarını irəli sürmüşdür (Əliyev, M., 2010).

Heydər Əliyevin 15 may 2001-ci il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası haqqında” Fərmanı ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasına “Milli Elmlər Akademiyası” kimi ən yüksək ali dövlət elmi-təşkilati statusu verilməsi və nəhayət, AMEA-ya seçkilər keçirilməsi barədə göstəriş verməsi dövlət başçısının Azərbaycan elminə əvəzsiz qayğısının parlaq təzahürü idi Elmlər Akademiyasının tarixində ilk dəfə olaraq Heydər Əliyevin göstərişi ilə 2001-ci ilin iyun ayında AMEA-ya seçkilər vaxtı akademiyanın qarşısında qoyulan vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etmək və ölkənin görkəmli elm adamlarının bu elm ocağının fəaliyyətinə daha geniş surətdə cəlb etmək məqsədilə onun üzvlərinin sayı 141-dən 200-ə (80 həqiqi və 120 müxbir üzvü) qaldırıldı. Ölkə başçısı Heydər Əliyevin respublika elminin inkişafına qayğısının digər bir təzahürü isə 2001-ci il avqustun 7-də AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin yaradılması haqqında Fərman imzalaması oldu (Respublika, q., 2009). Prezident Heydər Əliyevin 2002-ci il avqustun 7-də imzaladığı sərəncamla Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradıldı və bu regionun elmi potensialının gücləndirilməsində və xüsusilə də, genişmiqyaslı tədqiqatların aparılmasına böyük imkanlar yaratdı.

Çox keçmədən, Heydər Əliyevin 2003-cü il 4 yanvar tarixli fərmanı ilə (Heydər Ə., 2010, s.17) AMEA-ya Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafını təşkil və təmin edən, dövlətin elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən, Azərbaycan Respublikasındakı bütün elmi müəssisələrin və ali

məktəblərin elmi-tədqiqat fəaliyyətini əlaqələndirən və istiqamətləndirən, Azərbaycan Respublikasını xarici ölkələrdə elmi və elmi-texniki fəaliyyət sahəsində təmsil edən ali dövlət elmi-təşkilatı statusunun verilməsi ilə milli müstəqillik mərhələsində də Akademiyanın fəaliyyət dairəsi xeyli genişləndirilmiş, onun səlahiyyətləri artırılmış, Azərbaycanda elmi-texniki potensialı qorumaq və inkişaf etdirmək, iqtisadiyyatı gücləndirmək, mədəniyyəti zənginləşdirmək, xalqın milli mənafeyini qorumaq baxımından Akademiya qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur (Əlizadə Akif. Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu siyasətində elm strategiyası: hakimiyyətlə intellektin vəhdəti (Respublika, q., 2014).

Məhz Prezident Heydər Əliyevin elm sahəsində strateji siyasətin nəticəsidir ki, artıq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında 2015-2016-cı illərdə yeni yaradılmış elmi-tədqiqat institutları ölkə elminin ən mühüm istiqamətlər üzrə inkişafında əhəmiyyətli mühüm rol oynayır. Bu elmi-tədqiqat ocaqları: Molekulyar Biologiya və Biotexnologiya, Biofizika, Qafqazşünaslıq, Elm Tarixi institutlarında aparılan tədqiqatlar həm ölkə elminin inkişafına yeni töhfələr verir, həm də dünya elmi ilə inteqrasiya şəraitində beynəlxalq elmi proseslərdə alimlərimizin fəal iştirakına yol açır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında fəaliyyət göstərən elmi-tədqiqat institutlarının, demək olar ki, mütləq əksəriyyətində yeni şöbələr, sektorlar təşkil olunmuş, elmi jurnallar təsis edilmişdir.

Rəsmi statistik məlumatlara əsasən 2008-ci ildə respublikamızda elmlər doktorlarının sayı 1824, elmlər namizədlərinin sayı isə 8765 nəfərdir. Elmlər doktorlarının 271 nəfəri filologiya, 262 nəfəri fizika-riyaziyyat, 237 nəfəri texnika, 188 nəfəri tibb, 161 nəfəri kimya, 120 nəfəri biologiya, 106 nəfəri tarix, 86 nəfəri iqtisadiyyat, 70 nəfəri fəlsəfə, 353 nəfəri isə başqa elm sahələrini təmsil edirlər. Elmləri namizədlərinin (fəlsəə üzrə doktorların) sayı isə müvafiq surətdə 1031 nəfəri filologiya, 1027 nəfəri fizika-riyaziyyat, 1017 nəfəri texnika, 858 nəfəri tibb, 785 nəfəri kimya, 701 nəfəri biologiya, 617 nəfəri iqtisadiyyat, 400 nəfəri tarix, 2021 nəfəri isə başqa elm sahələrində çalışanların payına düşmüşdü (Respublika, q., 2009).

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdırıb belə nəticəyə gəlmək olar ki, Heydər Əliyev yenidən Respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə ölkəmizdə elm sahəsində uğurlu nəticələr əldə olumuşdur ki, həmin dövrün bu baxımdan daha dərinədən araşdırılmasına, tədqiqinə böyük ehtiyac vardı.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev İ. Heydər Əliyev və Azərbaycan elminin inkişafı “Azərbaycan” qəz., 2016, 11 may.
2. Əliyev M. Heydər Əliyev elm, təhsil və mədəniyyətin himayədarı idi. Xalq qəz., 2010, 16 may.
3. “Respublika” qəz., 2009, 12 iyul.
4. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Biblioqrafik göstərici. tərtibçi müəllif Aybəniz Əliyeva – Kəngərli. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2010, səh.17
5. “Respublika”, qəz., 2014, 9 may.

AZƏRBAYCANIN VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏSİ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ORDU QURUCULUĞUNUN ZƏFƏRİDİR

Ərzuman Əmirov

BSU-nun Azərbaycan tarixi və ictimai elmlər kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Adil Əliyev

BSU-nun Azərbaycan tarixi və ictimai elmlər kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

The article is devoted to the contribution of the national leader of Azerbaijan Heydar Aliyev to the formation of the armed forces of the republic. It reveals H. Aliyev's care in the development of an advanced army, training of military personnel in strengthening the defense and combat capability of Azerbaijan. The strategic role of the President and the Supreme Commander of the Republic of Azerbaijan in the preparation and equipping of modern weapons and military equipment, the use of which predetermined superiority over the armed forces of Armenia, is noted. Based on the advanced experience of the course of military battles and the foreign policy strategy of the Supreme Commander-in-Chief İlham Aliyev, the territories of Azerbaijan occupied by Armenia were liberated. In conclusion, the historical merits of the national leader of Azerbaijan Heydar Aliyev in the formation of the advanced army of Azerbaijan are indicated, which as a result led to the victory of the 44-day war and the liberation of the territories of Azerbaijan occupied by Armenia.

Key words: National Leader Heydar Aliyev, Supreme Commander, military development, President of the Republic of Azerbaijan, President of Azerbaijan Ilham Aliyev, 44-day, Victory March, Iron Fist, Weapons, Military equipment, Patriotic war

Резюме

Статья посвящена вкладу Общенационального Лидера Азербайджана Гейдара Алиева в формировании вооруженных сил республики. В ней раскрыта забота Гейдара Алиева в становлении передовой армии, подготовке военных кадров в деле укрепления обороны и боеспособности Азербайджана. Отмечается стратегическая роль Президента и Верховного Главнокомандующего Азербайджанской Республики в подготовке и оснащении современным вооружением и военной техникой, применение которых предопределило превосходство над вооруженными силами Армении. Опираясь на передовой опыт хода боевых сражений и внешнеполитическую политику стратегию Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева были освобождены оккупированные Арменией территории Азербайджана. В заключении указываются исторические заслуги Общенационального Лидера Азербайджана Гейдара Алиева в формировании передовой армии Азербайджана, которые в результате привели к победе 44-дневной войне и освобождению захваченных Арменией территорий Азербайджана.

Ключевые слова: Общенациональный Лидер Гейдар Алиев, Верховный главнокомандующий, военное строительство, Президент Азербайджанской Республики, президент Азербайджана Ильхам Алиев, 44-дневная, Победный марш, Железный кулак, Оружие, Военная техника, Отечественная война

Azərbaycanın ordu quruculuğu sahəsində xidmətlərinə görə Azərbaycanın hərbi tarixinə düşmüş görkəmli şəxsiyyət Ümummilli Lider Heydər Əliyevdir. Ulu öndər hələ SSRİ dövründə və respublikamız müstəqil olduqdan sonra Azərbaycana rəhbərlik edərkən ordu quruculuğu, hərbi kadrların hazırlığı məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi dövrlərdə ordu quruculuğu, milli hərbi kadrların hazırlığı məsələsi daim ön plana çəkilib. Ümummilli Lider 1971-ci ildə böyük səyləri nəticəsində general Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin açılmasına nail oldu. Eyni zamanda Heydər Əliyev azərbaycanlı gənclərin Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq və Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəblərində və eləcə də SSRİ-nin digər məktəblərində oxuması üçün tədbirlər gördü. SSRİ dövründəki ordu quruculuğu siyasəti müstəqillik qazandıqdan sonra da Azərbaycan Respublikasında öz bəhrəsini vermişdir.

Heydər Əliyev 1993-cü ildən xalqın istəyi ilə hakimiyyətə gəldikdən sonra da ordu quruculuğu siyasətini davam etdirmişdir. Silahlı Qüvvələrdə həyata keçirilən quruculuq işləri, struktur dəyişiklikləri, döyüş əməliyyatlarının vahid rəhbərlik altında planlaşdırılması, silahlı qüvvələrin hərbi elminin tələblərinə uyğun idarə edilməsi, kadrların saflaşdırılması, qoşun hissələrinin təxribatçı və siyasi ünsürlərdən təmizlənməsi Azərbaycan ordusunu keyfiyyətə yeniləşdirdi. [2]. Bu tədbirlərin nəticəsi olaraq 1993-cü ilin noyabr ayında bütün cəbhə xətti boyu yenidən hücum əməliyyatlarına başlandı. İşğalçılar Azərbaycan ordusunun ciddi müqaviməti ilə rastlaşdılar. 1993-cü il dekabr ayında milli ordumuz düşmənin Beyləqan istiqamətində tank hücumunun qarşısını aldı və yeddi tankını məhv etdi. Azərbaycan döyüşçüləri əks hücumla keçərək 30 km irəlilədilər. 1994-cü il yanvarın 5-də milli ordumuzun uğurlu hərbi əməliyyatları nəticəsində Füzuli rayonunun strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsini və 22 kəndi düşməndən azad etdi və hücumu genişləndirərək Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonlarının 10-dan çox kəndini düşməndən təmizlədi. Ümumiyyətlə, 1993-cü ilin dekabr, 1994-cü ilin yanvar aylarında aparılan hərbi əməliyyatlarda qəhrəman döyüşçülərimiz tərəfindən xain düşmənin 4 min əsgər və zabiti, 50 zirehli texnikası, 15 artilleriya qurğusu məhv edilmişdi. [3]. XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlayaraq Azərbaycan və NATO arasında sıx və səmərəli əməkdaşlığın yaradılması ordu quruculuğu prosesinin sürətlə təkmilləşdirilməsinə, Silahlı Qüvvələrimizin modernləşdirilməsinə, müasir standartlara uyğunlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Ulu öndərimizin uzaqgörən siyasəti nəticəsində 1994-cü ilin əvvəllərində Azərbaycan NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına, bu əməkdaşlığın davamı olaraq 1996 ci ildə “Planlaşdırma və analiz prosesi” proqramına, 2001-ci ildə isə “Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı” na qoşulmuşdur. 2008-ci ilin sonundan bu əməliyyat planının ikinci mərhələsi başlanmışdır. İl ərzində iki mindən çox Azərbaycan hərbiçisi NATO proqramlarında və digər ikitərəfli əməkdaşlıq proqramlarında iştirak edirdi, ən son hərbi yeniliklərini mənimsəyirdilər. Hələ 1997-ci ildən Azərbaycanın hərbi təhsil müəssisələri NATO standartlarına keçmiş, Silahlı Qüvvələrimizin tərkibində yaradılan sülhməramlı bölük, daha sonra isə sülhməramlı tabor NATO xətti ilə həyata keçirilən hərbi-humanitar aksiyalarda fəal iştirak edirdi, münafişə ocaqlarında təhlükəsizliyin, sülhün təminatına dəstək verirdilər.

Məhz Azərbaycanın qüdrətli və nizami orduya malik olması məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uzaq görün strategiyasının bəhrəsidir. Prezident Ali Baş Komandan İlham Əliyev ulu öndərin ideyalarını layiqincə yerinə yetirərək ordu quruculuğu sahəsində öz söylərini daha da artıraraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin müasir hərbi texnika ilə təchiz edilməsinə, möhkəm nizam-intizam, yüksək döyüş ruhu ilə seçilən, düşməyə sarsıdıcı zərbə vurmağa qadir olan bir ordu yaradılmasına nail olmuşdur. Mühəribəyə hazırlıq mərhələsində rəşadətli ordumuz dünyada keçirilən hərbi təlimlərdə iştirak edib, texniki vasitələrin və texnologiyaların istifadəsini öyrənirdi. Respublikamız ən yeni tələblərə cavab verən yüksək keyfiyyətli silah-sursat və texnologiyaları əldə edirdi. Azərbaycan ordusu tərəfindən mühəribədə istifadə olunan silahların bir çoxu dünya silah bazarlarından alınan hərbi texniki vasitələr idi. Rəşadətli Azərbaycan ordusunun döyüş ruhu, peşəkar hazırlığı, hərbi texniki təchizatı Vətən mühəribəsindəki qələbəmizin əsas amillərini təşkil etmişdir. 44 günlük Zəfər yürüşündə Azərbaycan ordusunun əks hücum əməliyyatı cəbhəboyu böyük bacarıq, hərbi peşəkarlıq və məharətlə həyata keçirilmişdir [1]. Düşmənin 30 il ərzində işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində qurduqları dəmir, beton istehkamlar, piyada və tank əleyhinə olan minalanmış ərazilər və tikanlı məftillər bizim qəhrəman döyüşçülərimiz tərəfindən darmadağın edilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Hərbi Qüvvələrinin istifadə etdiyi hərbi taktika, müasir texnika, silah və sursat Vətən mühəribəsində vacib rol oynamışdır. Şübhəsiz bu hazırlıq Ulu Öndərin həyata keçirdiyi ordu quruculuğunun nəticəsi olmuşdur. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi, yüksək sərkərdəlik və siyasətçilik bacarığı, həmçinin hərbi texniki ordu quruculuğu sayəsində uzaqgörənliyi nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi, elmi və texniki nailiyyətlərini səfərbər edərək sentyabrın 27-dən başlanan Vətən mühəribəsi şanlı qələbə ilə sona çatdı.

XXI əsrdə Azərbaycanın hərbi büdcəsi Ermənistan dövlət büdcəsindən 3,5 dəfə çox idi. 2019-cu ildən Azərbaycan, Türkiyə hərbi istehsalatı daha çox önəm verdi. Belə ki, Türkiyədən Azərbaycana ixrac olan silah miqdarı altı dəfə çoxalaraq avqustda 36 milyon dollar, sentyabrda isə 77 milyon dollara çatmışdır [10]. 2020-ci ildə respublikamız Türkiyədə istehsal olunan Qafqaz səmasında yüksək döyüş qabiliyyəti ilə fərqlənən pilotsuz uçuş aparatları əldə etmişdir. Qardaş Türkiyə ilə yanaşı İsrail istehsalı olan kamikadze dron (HAROH) və yüksək dəqiqliyə malik olan raket kompleksləri, Rusiyadan ağır od saçan sistem TOS-1A, “Solnsepyok”, piyadaların döyüş maşını PDM-3, özüyəriyən artilleriya qurğuları MSTA-C, C-300 zenit raket kompleksləri və TOR-M2E alınır. Xarici ekspertlərin rəyinə görə, Yaxın Şərqdə və başqa regionlarda gedən münaqişə və mühəribələr təcrübəsindən bəhrələnərək, Azərbaycan silah seçimində daha müasir və effektiv silah və texnikaya önəm verirdi [8]. Sülh problemlərini araşdıran Beynəlxalq Stokholm İnstitutunun məlumatına görə, Ermənistan 2009-2014-cü illərə nisbətən 2014-2019-cu illərdə öz hərbi idxalını 3,5 dəfə çoxaltmışdır. Onlar “Smerç” yayım atəş sistemini, çoxlu miqdarda tank əleyhinə daşıyan zenit raket kompleksləri, Tor-M2KM, İsgəndər-E raket divisionu əldə etmişdir. Alınan bəzi texnika Ermənistanın özündə narazılıq və təəccüb doğurmuşdur. Məsəl üçün 2019-cu ildə əldə edilən Su-30SM, Azərbaycanda istifadə olunan MİQ-29 qırıcı təyyarələri öz effektivliyini göstərdi. Daha təəccüb doğuran məqamlardan biri də odur ki, Ermənistan İordaniyadan döyüş effekti daha az olan “OSA AK” zenit raket komplekslərini əldə etdi [7].

Ermənistan 44 günlük Vətən mühəribəsində “Smerç” atəş sistemləri, tank əleyhinə zenit raket kompleksləri, İsgəndər raket sistemləri, hərbi qırıcı təyyarələrindən istifadə edirdi. İsgəndər 9K720 – Rusiya Federasiyasında istehsal olunan qısaməsafəli ballistik raket sistemidir. İsrail istehsalı hərbi texnika və silahları Bayraktar TB2, Harop, Spike, Dəmir Qübbə, S-300, TQS-1A, BMP-3, Msta-C, Tor-M2E 44 günlük Vətən mühəribəsində istifadə edilmişdir. Ermənistanın prezidenti Sarkisyan, Ermənistan ordusunun texniki və silah təchizatının Azərbaycanla nisbətdə qat-qat geridə qaldığını etiraf etməyə məcbur olmuşdur [6]. Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təxribatlarından və mülki əhaliyə qarşı hərbi hücumlarından sonra rəşadətli Azərbaycan ordusu 27 sentyabr 2020-ci ildə döyüş əməliyyatlarına başladı. Hücum əməliyyatı şimal hissədən Murovdag, Talış, Ağdərə zonasında, cənub hissədən isə Cəbrayıl, Fizuli istiqamətlərində başladı. Hərbi dəstələrimiz böyük qəhrəmanlıq göstərərək 9 oktyabr tarixində Cəbrayıl şəhərini, 11 oktyabrda isə Hadrud bölgəsini azad etmişdir. Təşəbbüsü ələ alan Şanlı Azərbaycan ordusu qızğın döyüşlərdən sonra Füzulini, Zəngilanı və Qubadlı rayonlarını da düşmən tapdağından azad etmişdir [13]. Ordumuzun sentyabrın 27-də

Qarabağda başladığı uğurlu əks-həmlə əməliyyatları nəticəsində noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edildi. Döyüslərdə bütün dünya Azərbaycan xalqının əzmini, Azərbaycan Ordusunun döyüş qabiliyyətini aydın gördü [6]. Laçına yol açılmaqla və oranı azad etməklə, ordumuz Hadrud və Daşaltı istiqamətlərindən irəliləyərək Azərbaycanın Ali Baş Komandanının hərbi rəhbərliyi ilə taktiki döyüş və yeni hərbi üsul tətbiq etməklə "Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtını" Şuşanı azad etdilər. Şuşa əməliyyatı dünya hərbi tarixinə yenilik gətirdi. İgid hərbcilərimiz artilleriya və raketlərdən istifadə etmədən, üz-üzə döyüşdə müasir silahlarla təchizatlanmış düşməni qalib gəlmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə "Dəmir Yumruq" hərbi əməliyyatı nəticəsində ölkəmiz düşməni tərəfindən işğal edilmiş əraziləri azad etmiş və ərazi bütövlüyünü bərpa etmişdir. Azərbaycanın şanlı tarixinə 10 Noyabr günü qızıl hərflərlə daxil oldu. Uzun illər boyu xalqımız bu tarixi ədalətin təntənəsini gözləyirdi. 44 günlük Vətən müharibəsi və tarixi qələbəmiz Azərbaycan xalqının nəyə qadir olduğunu göstərdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi 4 qətnamə təxminən 28 il idi ki, kağız üzərində qalmışdı [8]. Nəhayət, Azərbaycan bu tarixi ədaləti təkbaşına bərpa etdi.

Vətənpərvər xalqımızın Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevi necə dəstəklədiyi, onun ətrafında sıx birləşdiyi bir daha təsdiqləndi. Bu gün biz qeyd etməliyik ki, tarixi qələbəmiz, peşəkar hərbi təlim hazırlığı və müasir texniki təchizatı nəticəsində, Ali Baş Komandanın strateji siyasəti sayəsində reallaşmışdır. Milli həmrəylik, vətənpərvərlik, yüksək döyüş əzmi Vətən müharibəsini Azərbaycan xalqının qələbəsi ilə yekunlaşdırdı. Azərbaycan tarixi ədalətin və öz ərazi bütövlüyünün bərpasına hərbi-siyasi yolla nail oldu. Lakin unutmayaq ki, bunun bünövrəsi ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyəti dövründə ordu quruculuğu sayəsində həyata keçmişdir. [1]. Bunun bariz nəticəsi Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 44 günlük Vətən müharibəsində işğal edilmiş torpaqlarımızın erməni işğalçılarından azad edilməsi, şanlı qələbəsi olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. <https://menazerbaycanliyam.wordpress.com.2013/06/26>, H.Əliyev və ordu quruculuğu
2. <https://mod.gov.az/az/pre/22521.h.tml>.Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri
3. AzərbaycanRespublikası "Müdafiə Nazirliyinin cari arxivi" 07.02.2023
4. "Azərbaycan"qəz. 9.11. 2020
5. <https://www.bbcom/russian/features>
6. <https://www.m.haqqin.az/news/222/64>
7. <https://www.virtuallkarabakh.az/ru/postitem/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>
8. <https://www.gazeta.ru/army/2021/09/07/13961588.shtml>
9. ABŞ-ın West Point Hərbi Akademiyasının saytı (Şuşa uğrunda döyüş. 2020-ci ildə Dağlıq Qarabağ müharibələrinin hesaba alınmamış dərsləri)
10. <https://herb/az>

NAXÇIVANDA HƏRBİ KADRLARIN HAZIRLANMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİ

Ayşən Əsgərova

Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey, Təbiət fənləri bölmə rəisi

Summary

The great leader Heydar Aliyev worked tirelessly to achieve development in all fields in Azerbaijan. The most important role in the preservation of each country's existence is the army building policy implemented by that state. The existence of a state without a regular army is also in danger. The great leader Heydar Aliyev, who understood this well, took important steps in this direction in Azerbaijan during the Soviet period. As a logical continuation of this policy, in the first years of our independence, the establishment of a military lyceum in Nakhchivan became one of the main directions of the national leader's political activity. Today, Heydar Aliyev Military Lyceum operating in Nakhchivan is one of the main educational institutions training military personnel for our army. In the article, the issue of training

military personnel in Nakhchivan on the example of that lyceum was also discussed, as well as the visionary policy of the great leader in this direction.

Key words: Heydar Aliyev, military, personnel, army building, Nakhchivan.

Резюме

Общенациональный лидер Гейдар Алиев неустанно трудился для достижения развития во всех сферах в Азербайджане. Важнейшую роль в сохранении страны играет политика строительства армии, проводимая этим государством. Существование государства без регулярной армии всегда находится под угрозой. Хорошо понимавший это великий лидер Гейдар Алиев еще во время существования Советской власти предпринял в Азербайджане важные шаги в этом направлении. Как логическое продолжение этой политики, в первые годы нашей независимости, создание военного лицея в Нахчыване стало одним из основных направлений политической деятельности общенационального лидера. Сегодня Военный лицей имени Гейдара Алиева, действующий в Нахчыване, является одним из основных учебных заведений, готовящих военнотружеников для нашей армии. В статье обсуждается как вопрос подготовки военных кадров в Нахчыване на примере этого лицея, так и дальновидная политика великого лидера в этом направлении.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, военные, кадры, армейское строительство, Нахичевань.

“Mən balaca bir evdə, zəhmətkeş ailəsində, bir yaz günü dünyaya göz açmışam. Anadan olanda yaqın ki, beş-on, uzağı otuz-qırx nəfər sevinib. İndi bəlkə də bir o qədər qeyri-təvazökar səsləndi, amma deməliyəm ki, anam məni bütövlükdə Azərbaycanımız üçün dünyaya gətirib. Doğma canım-varlığım qədər sevdiyim Azərbaycanım mənim qibləgahımdır. Bütün şüurlu ömrümü onun inkişafına, tərəqqisinə həsr etmişəm. Bundan sonrakı ömrümü də onun işıqlı sabahları uğrunda qurban verməyə hazıram.”

Heydər Əliyev

Hər bir xalqın, dövlətin taleyində liderlər, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər mühüm rol oynayır. Yaşadığı ömrü yalnız xalqının rifahına və azadlığına həsr edən, həyatdakı amalı yalnız dövlətinin inkişafı, müstəqilliyi olan, onun üçün çalışan, azərbaycanlı olduğu üçün həmişə fəxr edən, xalqının ən çətin zamanında onun yanında olan, parçalanma təhlükəsi ilə üz-üzə dayanan dövləti möhtəşəm bir şah əsərə çevirməyi bacaran və Azərbaycan var olduqca daim yaşayacaq olan bir dahi, bir rəhbər idi ümumilli lider Heydər Əliyev. O, Azərbaycan tarixində adı qızıl hərflərlə yazılan, Azərbaycan adlı məmləkətin yenidən var olmasının səbəbkarı idi. Öz fəaliyyətində hər zaman dövlətçiliyi, milli birlik və bərabərliyi əsas tutan ulu öndər bütün sahələrə diqqət ayırır, xüsusilə Azərbaycanda Ordu quruculuğuna mühüm əhəmiyyət verirdi.

Ötən əsrin 70-ci illərində ümumilli lider Heydər Əliyev özünün uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycanın müstəqillik yoluna qədəm qoyacağını görür və müstəqil dövlətin Silahlı Qüvvələri üçün yüksək ixtisaslı peşəkar zabit kadrların yetişməsi üçün mühüm işlər görürdü. Ulu öndər hərbi təhsilin inkişafına ciddi diqqət yetirir və ixtisaslaşdırılmış hərbi məktəb yaratmaq təşəbbüsünü irəli sürürdü. Dahi rəhbər o vaxtki Sovet İttifaqı çərçivəsində belə bir qeyri-adi qərar qəbul edərkən Azərbaycanın gələcəyini, həm də milli ordunun yaranacağını planlaşdırırdı. Əslində bu təşəbbüs gələcəkdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılacağına bir işarə idi. Müstəqil, suveren dövlətin təhlükəsizliyinin yeganə təminatçısı isə vətənpərvər, bilikli və yüksək hazırlıq keçmiş ordudur. Ordu isə gücünü tərkibində olan peşəkar zabidlərdən, sərkərdələrdən alır. Beləliklə, ümumilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1971-ci ildə asanlıqla təşəkkül tapmayan hərbi təmayüllü internat məktəbinin – Cəmişid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin yaradılmasına nail olundu. Əlbəttə, bu o vaxtki Moskvanın hədsiz narazılığına səbəb oldu. Lakin heç bir güc, heç bir təsir Heydər Əliyevi bu inadından geri döndərə bilmədi. Məhz hərbi təhsili sahəsində əsl intibah da bu dövrdə başladı. Belə ki, hərbi kadrların yetişdirilməsinə, inkişaf etdirilməsinə diqqət ayrılması ölkənin azadlığını, müstəqilliyini təmin edən əsas məsələnin tərkib hissəsi idi.

Heydər Əliyev güclü və qüdrətli ordu yaradılmasının əsasını zabit kadrlarının yetişdirilməsi və tərbiyə olunmasında görürdü. Bilirdi ki, ordunun əsasını yüksək hazırlıqlı peşəkar zabit heyəti təşkil edir. Bu məqsədlə hərbi təhsil sistemində mühüm islahatlar aparılmağa başlandı. 1998-ci ilin mart ayının 13-də Cəmişid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin Naxçıvan filialının açılması haqqında ümumilli lider Heydər Əliyev tərəfindən Sərəncam verildi (elektron resurs). Hərbi lisey üçün müasir

tələblərə cavab verən tədris korpusunun tikilməsi isə 70-ci illərdən başlanılan ordu quruculuğu tədbirlərinin məntiqi davamı oldu. Bununla da qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvanda ixtisaslı hərbi kadrların yetişdirilməsinə başlandı. Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisəsi olan Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Silahlı Qüvvələrin Müəffər Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin hərbi kadr hazırlığı sistemini təkmilləşdirmək və milli ordunun peşəkar kadrlara olan tələbatını ödəmək məqsədi ilə 27 fevral 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə yaradıldı (Sərəncam, 2004). Beləliklə, görkəmli dövlət xadiminin xatirəsinin əbədləşdirildiyi ilk ünvan onun doğma yurdunda yaradılan Hərbi lisey oldu. 56 kursantla fəaliyyətə başlayan Liseydə bu gün yüzlərlə vətənpərvər, yüksək təhsilli, fiziki cəhətdən sağlam və intizamlı gənclər yetişdirilir. Bunun nəticəsidir ki, hər il liseydə təhsil almaq istəyən namizədlərin sayı daha da artır, çoxalır.

Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey ümummilli liderimizin adına layiq, nümunəvi təhsil müəssisəsi kimi Silahlı Qüvvələrimizin savadlı, bacarıqlı, ləyaqətli, vətənpərvər zabitlərlə təmin olunması yolunda inamlı addımlar atır. Ötən dövr ərzində ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin diqqət və qayğısı ilə hərbi lisey mühüm təşkilatlanma və inkişaf yolu keçib, burada nümunəvi hərbi tədris sistemi, möhkəm texniki baza yaradılmışdır. Əsas məqsəd gənclərimizi vətənin müdafiəsinə hazırlamaq, onlara hərbi işinə dair bilik və bacarıqları mənimsətməkdən ibarətdir. Tədris prosesində kursantların vətənpərvərlik tərbiyəsində üstünlük verilərək, onlara milli ruhun təlqin edilməsi, tariximizə, dilimizə, mədəni irsimizə, dövlət atributlarına hörmət və ehtiram hisslərinin aşılması daim diqqət mərkəzindədir. Liseydə kursantların sağlamlığı, fiziki hazırlığı və qidalanmasına da xüsusi diqqət yetirilir. Müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş tibb məntəqəsi, idman zalı, futbol meydançası, açıq və qapalı idman qurğuları, hamam-çamaşırxana, çay evi, bərbərxana və digər obyektlər kursantların istifadəsinə verilmişdir.

Ötən dövr ərzində məzun olan üç mindən çox kursantdan Respublika Fənn Olimpiadası qalibləri, qızıl və gümüş nişanlarla, eləcə də fərqlənmə attestatı ilə bitirənlər az deyil. Məzunlardan xarici dövlətlərdə, o cümlədən Rusiya Federasiyasında, Türkiyə, İtaliya və Koreya Respublikasında təhsil alırlar. Ümummilli lider inanırdı ki, liseydə təhsil alan kursantlar gələcəkdə Azərbaycanın dəyərli zabitləri olacaq, ordumuzda xidmət edib Azərbaycanın müdafiəsində öz xidmətlərini göstərəcək (Cəfərli, 2022). O bununla bağlı olaraq deyirdi: “Mən inanıram ki, burada əla qiymətlərlə oxumağa çalışacaqsınız. Fiziki cəhətdən özünüzü möhkəmləndirəcəksiniz. Ali hərbi məktəblərə girmək üçün lazımı bilik toplaya biləcək və gələcəkdə Azərbaycanın dəyərli zabitləri olacaqsınız, ordumuzda xidmət edib Azərbaycanın müdafiəsində öz xidmətlərinizi göstərəcəksiniz, ən əsası isə, Azərbaycanın zəbt olunmuş torpaqlarının erməni işğalçılarından azad edilməsi üçün daha güclü zabit heyətimiz olacaqdır” (Qurbani, 2005).

Bu gün Heydər Əliyev adına Hərbi liseyi bitirən kursantlar Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin birləşmələrində, Hərbi Dəniz və Hava Qüvvələrində, Milli Qvardiya və Dövlət Sərhəd Xidmətlərində, Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətində yüksək rütbəli müxtəlif vəzifələrdə şərəf və ləyaqətlə qulluq edirlər.

Azərbaycanda hərbi təhsilin inkişafında Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri var. Bu il – 2023-cü ilin mart ayının 13-də Heydər Əliyev adına Hərbi Liseyin yaradılmasının 25 illiyi tamam olur. Əsrin dördüdə biri qədər yol keçən Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey Azərbaycan Respublikasının ordu quruculuğu işində böyük əhəmiyyətli və mühüm rol oynayır. Bunu nəzərə alaraq liseydə 100-ə yaxın yüksək biliyə malik müəllim dərs deyir, zabit və gizir təlim keçir. Liseydə keyfiyyətin yaxşılaşdırılması ilə bağlı mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Bununda nəticəsidir ki, hər il liseyi yüksək nəticə ilə bitirən kursantlar Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutunda təhsillərini davam etdirirlər. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 25 il öncə yaratdığı və öz adını daşıyan hərbi liseyin dünənki kursantları bu gün polkovnik-leytenant zabit rütbəsinə yüksələrək müstəqil Azərbaycan Respublikasına sədaqətlə, fəxrlə xidmət edirlər.

Hazırda liseydə 300-ə yaxın kursant eləcə də, ölkəmizin digər bölgələrindən olan kursantlar da yüksək səviyyədə təhsil alırlar. Dövlətimiz hər bir kursantın qayğısına qalır, gənclərin zabitlik peşəsinə yiyələnməsi, gələcəkdə öz həyatlarını orduya, Vətəninə həsr etmələri üçün bütün səylərini səfərbər edir. Bu gün Heydər Əliyevin adını daşıyan liseydə yetişən vətəninə, dövlətinə bağlı gələcəyin peşəkar zabitlərinin bir amalı, məqsədi var: ulu öndər Heydər Əliyev ideyalarına sadıq qal-

maq, onun miras qoyduğu azad, müstəqil Azərbaycanı, Vətən torpağını daim şərəflə qorumaq, Vətən uğrunda daim irəli getmək! Liseyin hərbi marşına çevrilmiş aşağıdakı misralarda da bu dediklərimizi görə bilirik:

Naxçıvan dağları sərtliyimizdir,
Əlincə qalası mərdliyimizdir.
Heydər Əliyevdir baş Sərkərdəmiz,
Vətən namusumuz, qeyrətimizdir.

Türksoylu oğuzlar-azəriyik biz,
Vətənin dar gündə gərəyiyik biz.
Başımız üstündə üçrəngli bayraq,
Hər zaman döyüşə səfərbərik biz (Qurbani, 2005).

2020-ci il sentyabr ayının 27-dən başlayan 44 günlük Vətən müharibəsi noyabr ayının 10-da Azərbaycan Ordusunun böyük qələbəsi ilə başa çatdı. Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Azərbaycan ordusu böyük şücaət və yüksək döyüş hazırlığı göstərərək 30 ilə yaxın düşmən tapdağında olan torpaqlarımızı işğaldan, düşmən tapdağından azad etdi. Tarix yazan qəhrəman ordumuz, əsgər və zabitlərimiz Azərbaycanın haqq uğrunda mübarizə aparmaq əzmini, əsl döyüş ruhunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Bu qəhrəmanlar arasında Heydər Əliyev adına Hərbi Liseyin məzunları da var. Vətən müharibəsi iştirakçısı olan məzunlarımız müxtəlif orden, medal və fəxri adlarla təltif olundular. Belə ki, məzunlardan “Vətən müharibəsi qəhrəmanı”, “Azərbaycan bayrağı”, “Zəfər”, “Qarabağ” ordeni, “Torpaqlarımızın azad olunması uğrunda” müxtəlif adlı medallara layiq görülənlər kifayət qədərdir. Vətən torpaqlarının azadlığı uğrunda Heydər Əliyev adına Hərbi Liseyin 69 məzununu öz canlarından keçərək Şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişdirlər. Onların döyüş yolu, göstərdikləri şücaət və vətənpərvərlik hər zaman gənc nəsil üçün bir örnək, nümunə olacaqdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin də dediyi kimi: “Vətənin, ölkəmizin, müdafiəsi uğrunda şəhid olmuş insanların adı daim qəlbimizdədir, onların xatirəsi bizim üçün əzizdir, onlar bizim üçün unudulmazdır” (Naxçıvan Muxtar Respublikası, 1999).

2020-ci il dekabr ayının 10-da Azadlıq meydanında keçirilən Zəfər paradında Heydər Əliyev adına Hərbi Liseyin zabit və kursantları da fəal iştirak etdi. Yüksək qürur hissi ilə, fəxrlə hərbi tribunanın önündən təntənəli keçid etdilər. Bu daim xatırlanacaq, unudulmaz bir tarix idi.

Ulu öndər “Ordu ölkəmizin, dövlətimizin, millətimizin mütəqilliyinin dayəğıdır!” deyərək hər zaman öz xalqına, öz ordusuna güvəndi, arxalandı. Heydər Əliyev elə bir dövlət xadimi idi ki, onun apardığı siyasət bir elm ocağı, elm məktəbi idi. 1990-1993-cü illərdə Heydər Əliyevin muxtar respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə Naxçıvanda ordu quruculuğu inkişaf mərhələsinə keçmişdir. Qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün irimiqyaslı layihələr güclü ordunun yaradılmasına stimül yaratdı. Heç şübhə yox idi ki, Silahlı Qüvvələrin döyüş hazırlığı düzgün kadr siyasətindən, onların yerləşdirilməsindən əsaslı surətdə asılı idi. Məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında aparılan uğurlu kadr siyasəti yüksək hərbi hazırlığa malik olan zabitlərin ordu sıralarında yerləşdirilməsi ilə vüsət aldı” (Qurbani, 2002-II). Ulu öndərin söyi nəticəsində Naxçıvanda könüllü müdafiə dəstələri və nizami ordu yaradıldı. Xalq və ordunun birliyi dövlətin güclənməsinə, xalqın orduya inam və etibarını artmasına səbəb oldu.

Tək amalı işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etmək, respublikamızın ərazi bütövlüyünü təmin etmək olan ümummilli liderin bu arzularını həyata keçirən və ata vəsiyyətini yerinə yetirdiyinə görə özünü xoşbəxt insan sayan Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin sayəsində bu gün Azərbaycan dünyada öz sözünü deyə bilən, yüksək nüfuza sahib bir ölkədir. Onun güclü, yenilməz, qalib, müzəffər ordusu var. Onu işıqlı gələcəyə aparan isə uğurlu Heydər Əliyev siyasəti və uzaqgörənliyidir. “Güclü, qüdrətli ordu Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini əbədi etmək, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün əsas amildir, respublikamızın sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının təminatıdır” (Qurbani, 2002-I) deyən dahi rəhbər Heydər Əliyevin sözlərinin sübutu kimi Naxçıvanda yetişən hərbi kadrları, həmçinin bu gün peşəkar hərbiçi olmaq üçün liseydə oxuyan kursantlar göstərə bilərik. Bütün bunlar isə ulu öndər Heydər Əliyevin hərbi kadrların yetişdirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi uzaqgörən siyasətin məntiqi davamıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərli Aytac. Gənclərin vətənpərvər ruhda böyüməsində hərbi təhsilin xüsusi rolu var // “Şərq qapısı” qəzeti, 2022, 28 iyul, s.3
2. Qurbani Abdulla. Heydər Əliyev adına Hərbi lisey. Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2005, 128 s.
3. Qurbani Abdulla. Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu. Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2002, 390 s.
4. Qurbani Abdulla. Mənim hərbi liseyim. Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2002, 352 s.
5. “Heydər Əliyev adına Hərbi liseyin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı // “Xalq qəzeti”, 2004, 28 fevral, s.1
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1969-1999. İstanbul: “Məqa Basım”, 1999, 216 s.
7. <https://e-qanun.az/framework/4696>

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ GEDİŞİNDƏ “İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİNİN” VERBAL MANİPULYASIYA TAKTİKALARI BARƏDƏ

Aytən Hacıyeva

ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti, f. f. d.

Summary

The report examines the methods and strategies of verbal manipulation used by the Armenian side during the 44-day war. It turns out that in order to neutralize the resonance created by the Ganja terror, the Armenian "propaganda machine" claimed that the attack was actually carried out on a military facility - the Ganja airport, and that there were no civilians among the dead. These statements are fully consistent with the technologies of "black propaganda".

Key words: "Karabakh is Azerbaijan!", Second Karabakh war, information war, verbal manipulation, "black propaganda".

Резюме

В докладе рассматриваются методы и стратегии вербальной манипуляции, применявшиеся армянской стороной в ходе 44-дневной войны. Оказывается, чтобы нейтрализовать резонанс, созданный гянджинским террором, армянская «пропагандистская машина» утверждала, что нападение действительно было совершено на военный объект – аэропорт Гянджи, и среди погибших нет мирных жителей. Эти заявления полностью соответствуют технологиям «черной пропаганды».

Ключевые слова: «Карабах – это Азербайджан!», Вторая карабахская война, информационная война, словесная манипуляция, «черная пропаганда».

Təxminən iki il öncə - 2020-ci ilin payızında Azərbaycan xalqı öz tarixinin ən şanlı və eyni zamanda çətin sınaqlarla dolu səhifələrindən birini yaşamışdır: xalqımız milli birlik nümayiş etdirərək Müzəffər Ordusunun rəşadəti və əzmi sayəsində otuz ilə yaxın düşmən tapdağı altında qalmış torpaqlarını işğaldan azad edə bilmişdir. 44 günlük müharibə ərzində baş verən hadisələr, heç şübhəsiz ki, hələ illər, hətta onilliklər boyu bir çox fərqli aspektlərdən hərbiçilərin, tarixçilərin, siyasətçilərin və s. elm sahələri nümayəndələrinin araşdırmalarının obyektini təşkil edəcək, eləcə də şair və yazıçılarınımızın ilham qaynağı olmaqda davam edəcəkdir. Bu sırada dilçilik elminin 44 günlük müharibə ilə bağlı tədqiq etməli önəmli məsələlərdən sayılan əks-strategiyalar hazırlanmasına səfərbər edilməli məqamların mövcudluğunu da diqqətdən kənarda qoymaq olmaz. Belə ki, 44 günlük müharibədə Azərbaycan xalqı düşmən tərəfinin “qara təbliğatının” obyektinə çevrilmiş və xalqımızın milli birlik və iradəsinin sarsılması üçün çox sayda yalan, iftira ilə dolu saxta məlumatlar yayılmış, “beyinyuma” texnologiyalarının formatına uyğun informasiyalarla “kütlənin idarə edilməsi” strategiyasının tətbiqinə cəhdlər edilmişdir.

İlk olaraq onu qeyd edək ki, V.Yakovlevin də qeyd etdiyi kimi, insan toplumunun demək olar ki, qaçılmaz şəkildə hər gün məruz qaldığı təbliğatın üç növü fərqləndirilir: ağ təbliğat, boz təbliğat və nəhayət, qara təbliğat. “Ağ təbliğat” adından da ehtimal edə biləcəyimiz kimi, hər hansı bir şəxsin və ya siyasi-hərbi qüvvənin, biznes dairələrinin müəyyən məqsədə çatmaq üçün, qarşısında qoyduğu hədəflərə yetişmək üçün faktların təhrifinə, “əvəzlənməsinə”, “unudulmasına”, seçkin şəkildə təqdimatına və s. bu kimi manipulyasiya məqamlarının yer almasına imkan vermir. Bundan fərqli

olaraq isə, “boz təbliğat” bu qəbildən məqsədyönlü təhriflərə, seçkin faktoloji “əsaslandırma” məhdud şəkildə olsa da (yəni, manipulyasiyanın səbəb və şəraitinin xüsusiyyətinin, manipulyasiyanın yönləndirildiyi obyektin özəlliklərinin imkan verdiyi limit çərçivəsində) yol verə bilər. “Qara təbliğat” isə manipulyativ mahiyyətli məqsədlərin reallaşması üçün limit tanımayacaq şəkildə “fəaliyyət sərbəstliyinə” malik olan “təbliğat maşını” əks etdirir və mövcud reallığın hətta tam təhrifinə də imkan verir [Яковлев В., 2022]. Göründüyü kimi, sonuncu verbal manipulyasiya formatı ən aqressiv mahiyyət kəsb etdiyindən, əsasən qısamüddətli və lokal zəminli olur. Bu mənada uzunmüddətli siyasi-hərbi qarşıdurmada daha çox “boz təbliğata” üstünlük verildiyi halda, müharibə və ya hərbi qarşıdurma şəraitində daha aqressiv olan “qara təbliğat” mexanizmlərindən daha çox istifadə edildiyi anlaşılandır. Məhz, 44 günlük müharibə ərzində Azərbaycan xalqının erməni “təbliğat maşınının” aqressiv mahiyyətli “qara təbliğatı” ilə daha çox üzləşdiyini deyə bilərik. Məsələn, Gəncə hava limanının vurulması ilə bağlı sosial şəbəkələrinin erməni seqmentində yayılan, eləcə də rəsmi erməni KİV-ləri tərəfindən tirajlanan yalan-yanlış informasiya iki məqsəd güdürdü. Birinci halda erməni tərəfi Azərbaycan xalqının iradəsini sarsıtmaq, onu qoxutmaq məramından çıxış edirdilər; ikinci halda isə Gəncə terrorunun qurbanlarının sivil şəxslər olduğunu inkar etməklə, Azərbaycan dövlətinin bu terrorun dağıntılarını süni şəkildə yaratdığını, bununla da dünya ictimaiyyətinin fikrində çəşqınlıq yaratmağı hədəf alırdılar. Xatırladaq ki, Gəncə terrorlarına qədər xristian erməni tərəfinə öz simpatiyalarını aşkar və ya implisit şəkildə ifadə edən Qərb mətbu orqanları, məhz silahsız insanlata ölümü ilə nəticələnmiş bu terror aktlarından sonra bir qədər fərqli mövqe nümayiş etdirməyə başladılar.

Məlumdur ki, manipulyasiya kifayət qədər universal olan bir hadisəni təcəssüm etdirməklə yanaşı, fərqli tarixi dövənlərdə, müxtəlif coğrafi bölgələrdə spesifik reallaşma özəlliklərinə malik verbal və qeyri-verbal taktikalara əhatə edən xüsusi növ təbliğat strategiyasını əhatə edir [Гурочкина А.Г., 2003]. Müharibə zamanı izlənilən təbliğat strategiyalarını araşdırmış V.C.Zimmermanın da qeyd etdiyi kimi, hərbi meydanında baş verən proseslərin effektivliyinin artırılması üçün, yəni müharibə edən tərəfin təsir gücünün genişləndirilməsi üçün istifadə edilən bu texnikalar ilk növbədə “hədəf kütlənin” təbiətini nəzərə alır [Zimmerman V. C., 2013]. Yəni, “hədəf kütlənin” – manipulyativ texnologiyaların ünvanlandığı toplumun milli kimliyi, psixo-emosional portreti, dəyərlər sistemi, adət-ənənələri; bir sözlə, etnik toplumu “xalq” edən, “millət” bütün anlayışlar, yaşam biçimi standartları nəzərə alınır. Məsələn, Azərbaycan xalqının “övladsevər” toplum olmasından çıxış edən düşmən öz “qara təbliğat” maşınının iyrənc əməlləri sırasında Azərbaycan analarının “sarı siminə” – övlad sevgisindən, övlad yangısından sui-istifadə edən təbliğat mətnlərinin yayılmasını qeyd edə bilərik. Belə ki, erməni təbliğatı Azərbaycan “anası” kimi təqdim edilən qadınlara səs yazılarını yaymaqla döyüş meydanında minlərlə, hətta on millərlə Azərbaycan əsgərinin həlak olması yalanını (*real olan Şəhidlərimizin sayından qat-qat daha çox*) aşılamağa çalışırdılar. Lakin həmin səs yazılarının fonasyon imitasiya səviyyəsinin qeyri-professional olduğundan və eləcə də Azərbaycan müdafiə nazirliyinin dolğun məlumatları ilə təkzib edildiyində xalqımızın iradəsinə müdaxilə cəhdləri uğurla nəticələnməmişdir. Onu da qeyd edək ki, erməni tərəfi eləcə də hələ III Reyxin faşist ideologu Y.Gebbels tərəfindən icad edilmiş olan “40-60” qara təbliğat növündən də istifadə etmişdilər (bu metod barədə daha ətraflı bax: [Яковлев В., 2022]). Belə ki, Şuşa ətrafında partlayışı inkar etməyən erməni tərəfin bu hadisənin onların silah anbarlarının Azərbaycan tərəfinin əlinə keçməməsi üçün özləri tərəfindən partladıldığını etiraf etmədən, Azərbaycan tərəfinin fosfor silahlarının tətbiqində günahlandırmışdır. Yəni, faktın faiz nisbətində etirfi fonunda səsləndirilən yalan “boz təbliğat” xarakterli manipulyasiyadan başqa bir şey deyil. Sonuncu məqam, yəni beynəlxalq konvensiyalar tərəfindən istifadəsi tövsiyyə edilməyən silah növünün tətbiqi yalanı isə, öz ifrat səviyyəsi ilə, daha çox “Böyük yalan” qara təbliğat metoduna da uyğun gəlir.

Ədəbiyyat

1. Zimmerman V. C. Analysis of propaganda structure: Developing the interpersonal paradigm of war propaganda, March 15, 2013 Ypsilanti, Michigan, 61 pp.
2. Гурочкина А.Г. Манипулирование в лингвистике / Известия РГУ им.А.И. Герцена. – 2003. – Вып. № 5. – Том 3. – С. 136-141

3. Яковлев В. Четыре главных метода спецпропаганды, которыми в России оправдывают войну: от «гнилой селедки» до «неизвестного героя» // The Insider, 26 марта 2022 <https://cripo.com.ua/likbez/chetyre-glavnyh-metoda-spetspropagandy-kotorymi-v-rossii-opravdyvayut-voynu-ot-gniloj-seledki-do-neizvestnogo-geroya/>

TURİZMİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA ROLU

Kəmalə Hacıyeva

Bakı Slavyan Universitetinin

Azərbaycan Multikulturalizmi və ölkəşünaslıq kafedrasının müəllimi

Summary

The article is devoted to the topic "The role of tourism in the development of the economy of Azerbaijan". Tourism acts as an expression of the interests of people and society as a whole, as a source of income at the micro and macro levels. This area is a labor-intensive activity, plays an important role in creating additional jobs in the country and conditions for the development of infrastructure, local industry and folk art. Tourism is an important part of the country's economy, construction, agriculture, production of consumer goods for the population, etc. It has a strong impact on deposits, acts as a kind of catalyst for socio-economic development.

Key words: *tourism, economy, potential, industry, revenue.*

Резюме

Статья посвящена теме «Роль туризма в развитии экономики Азербайджана». Туризм выступает как выражение интересов людей и общества в целом, как источник дохода на микро и макро уровнях. Эта сфера является трудоемким видом деятельности, играет важную роль в открытии дополнительных рабочих мест в стране, создает условия для развития инфраструктуры, местной промышленности и образцов народного творчества. Туризм является важной частью экономики страны, строительства, сельского хозяйства, производства товаров народного потребления для населения и др. оказывает сильное влияние на месторождения, выступает своеобразным катализатором социально-экономического развития.

Ключевые слова: *туризм, экономика, потенциал, промышленность, прибыль.*

Turizm fəal istirahətin geniş yayılmış və kütləvi növlərindən biri, müasir dünyanın mürəkkəb sosial-mədəni, iqtisadi fenomenidir. Coxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, turizm öz perspektivliyinə görə qeyri-neft sahələri arasında aparıcı mövqelərdən birini tutur. Hazırda turizm qlobal miqyasda sürətlə inkişaf edən biznes sahələrindəndir, beynəlxalq maliyyə qurumları və təşkilatları bu sahəyə getdikcə daha çox diqqət yetirirlər. Sosioloji tədqiqatlardan məlum olur ki, XX əsrin sonlarında dünyada turizm sahəsindən 450 milyarddan artıq gəlir əldə olunmuşdur (Hüseynov, Əfəndiyeva. 2007, s.124).

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra turizmin inkişafına maraq daha da artmışdır. Bu sahəyə xüsusi qayğı və diqqətlə yanaşan Ümummilli lider Heydər Əliyevin müvafiq Fərmanı ilə hələ 1999-cu ildə "Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun"u təsdiqlənmiş və 27 avqust 2002-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir. Turizmin inkişafını təşkil etmək üçün dövlət strukturları yaradılmış, respublikamızın bir sıra ali məktəblərində turizmin təşkilinin elmi əsaslarının tədris olunmasına başlanılmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar vardır: müasir turizm obyektləri, xidmət mədəniyyəti, qonaqpərvərlik, təbii-coğrafi potensial və s. Ölkəmizin dəniz sahilində yerləşməsi, dağ, meşə, caylar, bulaqlar, göllər, yaylaqlar tursit axınına səbəb ola bilər.

Əhalinin maddi rifahının yaxşılaşması daxili və xarici turizmin inkişafında xüsusi rol oynayır. Daxili turizmin inkişafı isə peşkar kadrlara daha çox ehtiyac yaradır və bu həm də beynəlxalq bazarda mövcud olan güclü rəqabətə Azərbaycanın davam gətirə bilməsi üçün əsas şərtidir. Buna görə də 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2006-cı ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan Turizm İnstitutunun bazasında Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin yaradılmışdır. ATMU ölkədə turizm və menecment sahələri üzrə kadr hazırlığını həyata keçirən ixtisaslaşmış ali təhsil müəssisəsidir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 7 iyun tarixli 255 nömrəli qərarı ilə o, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərir. 2020-ci ilin statistikasına görə, fəaliyyət göstərirdi.

yi dövr ərzində bütövlükdə 4481 nəfər tələbə (3799 nəfər bakalavr, 625 nəfər magistr, 9 nəfər doktorantura) Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin məzunu adını qazanmışdır. Onların əksəriyyəti bu gün müxtəlif turizm strukturlarında fəaliyyət göstərir (Quliyev R., 2010 2.s.36).

Respublikamızda kadr hazırlığı ilə bərabər digər turizm infrastrukturalarının, müasir tələblərə uyğun turist bazalarının yaradılması istiqamətində də ardıcıl işlər görmülür. “Azərbaycan Respublikasında 2007-2016-cı illər üçün turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” turizmin müxtəlif növlərinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Proqramın əsas məqsədi turizm sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün turizm sərvətlərindən səmərəli istifadə olunmasını, turizmin ölkə iqtisadiyyatının əsas istiqamətlərindən biri kimi tanınmasını və bu sahənin səmərəliliyinin artırılmasını təmin etmək olmuşdur. Proqram qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur.

Azərbaycanda bu sahədə mövcud olan geniş imkanlar bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq üçün şərait yaradır. Bu təşkilatlar sırasında Dünya Turizm Təşkilatını, İslam Konfransı Təşkilatını, GUAM-ı, Müstəqil Dövlətlər Birliyini və s. qeyd edə bilərik. Turizm sahəsində zəngin təcrübəsi olan Türkiyə, Polşa, İtaliya, Gürcüstan, Ukrayna, Rumıniya, Belarus, Yunanıstan, Moldova, Qətər və digər ölkələrlə əməkdaşlığa dair hökumətlərarası sazişlər imzalanıb. 2002-ci ildən etibarən hər il Bakıda Azərbaycan Beynəlxalq Turizm Sərgisinin (AİTF) keçirilməsini turizm sənayesinin inkişafı baxımından yüksək qiymətləndirmək olar. Azərbaycanın turizm potensialının zənginliyindən, bu sahənin imkanlarının genişliyindən bəhs edən materiallar dünyanın İstanbul, Berlin, Moskva, London, Əl-Küveyt, Kiyev, Tbilisi, Daşkənd kimi böyük şəhərlərində nümayiş olunur.

Bu gün respublikamızda qarşıya qoyulan əsas məqsəd turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi və onların genişləndirilməsidir. Məsələn, turistlərin istirahəti, onların tələbatının ödənilməsi üçün lazım olan xidmətlərin, ekskursiya və digər mədəni tədbirlərin çeşidinin artırılması, onların müasir standartlara uyğunlaşdırılması, sanatoriya-kurort sərvətlərinin öyrənilməsi, mehmanxanaların və digər turizm obyektlərinin tikintisinin genişləndirilməsi ölkəmizə turist axınını gücləndirə bilər. Turizm marşrutlarının, növlərinin inkişaf etdirilməsi, prioritet turizm növü kimi mədəni, ekoloji, kənd yaşıl turizmi və rekreasiya turizmi sahəsində dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi, milli adət-ənənələrimizi, xalqımızın tarixi-mədəni irsini, ayrı-ayrı regionların və şəhərlərin tarixini əks etdirən materialların nəşr etdirilməsi, milli sənətkarlıq və suvenir məhsullarının istehsalının, həmçinin, satışının genişləndirilməsi bu sahəyə müsbət təsir göstərə bilər. Həmçinin ölkəmizi turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraiti olan ölkə kimi dünyada tanıtmmaq üçün yeni Azərbaycan turizm əmtəə nişanının və turizm sahəsində olan Azərbaycan brendlərinin reklam-təbliğatının canlandırılması, beynəlxalq proqramlar daxilində regional mədəni turizm marşrutlarının yaradılması, inkişafı və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi prioritet istiqamətlərdən sayılmalıdır.

Qeyd edək ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə turizmin inkişafını iqtisadi inkişafın vacib istiqamətlərdən biri kimi daim diqqətdə saxlayır. 2011-ci ilin “Turizm ili” elan olunması bu diqqətin nümunəsi sayıla bilər.

Bu gün Bakıda beşulduzlu, dördulduzlu, üçulduzlu hotellər tikilməkdədir. Bölgələrdə hotelçiliklə bağlı çox böyük işlər görülür. Onların əksəriyyəti xarici və daxili investorlar tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da artıq Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına həm daxilə, həm də xaricdə böyük inam olduğunu göstərir (Soltanova H. 2015, s.42).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün geniş resurslar mövcuddur. Böyük və Kiçik Qafqaz dağları ilə əhatə olunan dağlıq zonalar, geniş düzənlər, ovalıqlar, çökəkliklər, landşaft rəngarəngliyi, dünyada mövcud olan 13 iqlim tipindən 9-na sahib olduğumuz Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarında rəqabətədavamlı ölkəyə çevirməyə imkan verir. Sadəcə olaraq turist əmtəəsi üzrə istehsal sahələrinin genişlənməsi, xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, turist -əyləncə mərkəzlərinin proqramlarının zənginləşdirilməsi və s. məsələlər daim nəzarət altında saxlanılmalıdır. Bu gün Azərbaycan turizmində istirahət turizmi prioritet təşkil edir, halbuki bu, ölkəmizin turizm imkanlarının ancaq bir hissəsini təşkil edir. Turizmin digər növlərinə - dini, etnik, idman və s. turizm növlərinə diqqət artırılmalıdır. Bundan əlavə, ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı gəlmə turizminin tərəqqisinə səbəb ola bilər.

Avroviziya, Avropa Oyunları, “Formula-1” yarışları, İslam Həmrəylik Oyunları və s. kimi beynəlxalq miqyaslı müsabiqələr artıq bu sahədə ciddi irəliləyiş olduğunu göstərir.

Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” turizmin inkişafı üçün mühüm addımlardan biri hesab oluna bilər. Bu sənəddə 2025-ci illərə qədər turizmlə bağlı hədəflər, prioritetlər və tədbirlər müəyyən olunmuşdur.

Hal-hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə bərpa işləri görülür, gələcək inkişafın təmin olunması, lazımi infrastrukturun yaradılması, əhalinin doğma torpaqlara qayıdışına şərait yaradılması üçün geniş tədbirlər həyata keçirilir. Azad olmuş ərazilərimizdən səmərəli istifadə məqsədi ilə iqtisadi rayonlar yenidən formalaşdırılır. Artıq Qarabağ, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradılıb və həmin rayonların təbii ehtiyatları, maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri gələcəkdə həmin yerlərdə turizmin bir çox növlərini inkişafı etdirmək üçün münbit şərait yaradacaqdır (Yeni Azərbaycan. 2011., s.3).

Ədəbiyyat

1. Hüseynov İlqar, Əfəndiyeva Nigar. Turizmin əsasları. Bakı-2007, s.442
2. Mütəxəssis guşəsi. 22.09.2010. Quliyev Ruslan, ATİ-nin turizm biznesinin təşkili və idarə edilməsi kafedrasının müəllimi, Millennium Turizm Konqres» turizm şirkətinin rəhbəri.
3. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, 2015 s.238
4. Yeni Azərbaycan.2011, 24 fevral.s.3.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİ

Davud Həşimov

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Summary

Economic security is associated with the economic and social development of the country. The implementation of the economic security strategy requires the provision of material conditions for the achievement of the general goals of national security. The basis of the new economic policy in Azerbaijan, ensuring economic security are associated with the name of national leader Heydar Aliyev.

Key words: Economy, security, development, Azerbaijan economy, strategy

Резюме

Экономическая безопасность связана с экономическим и социальным развитием страны. Реализация стратегии экономической безопасности требует обеспечения материальных условий для достижения общих целей национальной безопасности. Основа новой экономической политики в Азербайджане, обеспечение экономической безопасности связаны с именем общенационального лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: Экономика, безопасность, развитие, экономика Азербайджана, стратегия.

İqtisadi təhlükəsizlik xalqın müstəqil olaraq xaricdən heç bir təzyiq və müdaxilə olmadan öz iqtisadi inkişafının forma və yollarının müəyyən edilməsi vəziyyətidir. İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin iqtisadiyyatının müstəqil inkişafına və əhalinin rifah halını yüksəldilməsinə şəraitin yaradılması, ölkənin sosial-iqtisadi xarakterli daxili və xarici təhlükələrdən qorunması deməkdir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, istehsal, əmək, intellektual potensial, onun effektiv funksiyalaşmasına təminat verən istehsalın təşkili sistemi başa düşülür. [Экономическая безопасность и инновационная политика (страна, регион, фирма). (1993). с. 27] İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin iqtisadi-sosial inkişafı ilə bağlıdır. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının realizə edilməsi milli təhlükəsizliyin ümumi məqsədlərinə nail olmaq üçün maddi şərtlərin təmin edilməsini zəruri edir. Onun strategiyası, meyarları müəyyən zaman şəraitində ölkənin və beynəlxalq aləmin sosial-siyasi vəziyyətinin xarakteri ilə müəyyən olunur. İqtisadi təhlükəsizlik, həm də əhalinin yüksək rifahı, milli, demoqrafik və s. xüsusiyyətlərlə əsaslanmış sosial gərginlik ocaqlarının istisnalığı deməkdir.

Milli iqtisadi təhlükəsizliyin aşağıdakı əsasları var: [Политология. (1993). с. 29].

1. Daxili maddi əsas; 2. Daxili sosial-siyasi əsas.

1. Daxili maddi əsas istehsal qüvvələrinin inkişafının kifayət qədər yüksək səviyyəsini bildirir;

2. Daxili sosial-siyasi əsas isə xalqın əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənən, dövlət siyasəti tərəfindən müdafiə olunan, sosial və iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanmasını və qəbulunu zəruri edən uzunmüddətli milli məqsədlər münasibətində ictimai razılığın kifayət qədər yüksək səviyyəsi təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet İttifaqında, o cümlədən sovet sistemli ölkələrdə də çərçivələrdə qapalı, dünya iqtisadi əlaqələr sistemindən kənarda iqtisadi münasibətlərin yaradılması cəhdləri, iqtisadi strukturların qeyri – rasionallığı, ideologiyalaşdırılması, insanları öz əməyinin bəhrəsindən məhrum edilməsi və s. nəinki iqtisadi təhlükəsizliyə, hətta iqtisadiyyata sağalmaz yaralar vurdu.

Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasətin əsasını, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi-iqtisadi islahatları nəticəsində Azərbaycan dünya iqtisadi sisteminə integrasiya olundu.

Beləliklə, iqtisadi münasibətlərin cəmiyyətin obyektiv tələbatları üzərində qurulması iqtisadi təhlükəsizliyin əsasını təşkil edən iqtisadi dirçəlişə və inkişafa gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. (2004). Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərnəşr

2. Ələkbərova N. (2022). Siyasi menecment. Bakı: Elm və təhsil

3. Политология. (1993). Энциклопедический словарь. М.: МКУ

4. Экономическая безопасность и инновационная политика (страна, регион, фирма). (1993). Вып. ЫЫ, М.: Наука

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ: HEYDƏR ƏLİYEV VƏSİYYƏTİNDƏN BÖYÜK ZƏFƏRƏ

Anar İsmayilov

Gəncə Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

The article analyzes the importance of the long-term strategy defined by National Leader Heydar Aliyev in achieving victory in the 44-day Patriotic War. In this regard, after the victory in the 44-day war, the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev's statement about the fulfillment of the will is not accidental, it is justified by scientific and comparative analysis. One of the main points of attention is the formation of traditions of political succession in Azerbaijan statehood. The main conclusion reached in the article is that the great victory of Azerbaijan over Armenia is the result of the political strategy defined by the great leader Heydar Aliyev and developed by the President of Azerbaijan İlham Aliyev in accordance with the modern geopolitical conditions.

Key words: Great leader, Karabakh, Shusha, Victory, Army, 44-day war.

Özet

Makalede 44 gün süren Vatanseverlik Savaşı'nın kazanılmasında Milli Lider Haydar Aliyev'in belirlediği uzun vadeli stratejinin önemini incelenmektedir. Bu açıdan 44 gün savaşında kazanılan zaferin ardından Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in babasının vasiyetini yerine getirilmesine ilişkin açıklaması tesadüfi olmayıp, bilimsel ve karşılaştırmalı analizlerle gerekçelendirilmiştir. Araştırmada ana odak noktalarından biri, Azerbaycan devletçiliğinde siyasi geleneklerinin oluşumu konusudur. Makalede varılan temel sonuç, Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı kazandığı büyük zaferin, büyük lider Haydar Aliyev'in belirlediği ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in modern jeopolitik koşullara uygun olarak geliştirdiği siyasi stratejinin sonucu olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Ulu Önder, Karabağ, Şuşa, Zafer, Ordu, 44 gün savaşı

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər tarixə çoxşaxəli inkişaf, milli tərəqqi dövrü kimi düşmüşdür. Onun apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycanda bütün sahələrdə milli dövlət maraqlarının qorunmasına yönəlmiş mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağa göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğı eyni zamanda sovetlərin məq-

sədyönlü siyasəti nəticəsində region əhalisinin etno-demoqrafik tərkibinin azərbaycanlıların ələhinə dəyişməsinin qarşısı alınmışdır.

Tarixən Azərbaycan torpaqlarına göz dikən ermənilər isə heç bir fakta əsaslanmayan tələblər irəli sürərək cızdıqları planın həyata keçəcəyi günü gözləyirdilər.

1969-cu ilin iyulunda Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etməyə başlayan Heydər Əliyev ermənilərin arzularını gözlərində qoyur. Ulu öndər ilk növbədə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin rəhbərliyində bir sıra kadr dəyişiklikləri aparır. Bu siyasətin davamı olaraq 1972-1974-cü illərdə təkcə vilayətin ərazisində Azərbaycan DTK-nın materialları əsasında 35 nəfər erməni əsilli şəxslə profilaktika işləri aparılır. Bu söhbətin davamı olaraq onların bir qisminə rəsmi xəbərdarlıq elan edilmişdir (Heydər Əliyev və 1970-1980-ci illərdə Qarabağ məsələsi).

Heydər Əliyev 1987-ci il oktyabrın 21-də Sov.İKP plenumunda vəzifəsindən istefa verdikdən bir neçə gün sonra ermənilər Qarabağa bağlı təxribat xarakterli planlarını həyata keçirməyə başladılar.

Hadisələrin davamı olaraq 1988-1993-cü illərdə Ermənistan keçmiş DQMV-nin ərazisini və ətraf rayonları işğal etmişdi. Onların xain niyyətlərinin həyata keçməsinə şərait yaradan daha bir səbəb isə Azərbaycanda hakimiyyətə gələn bacarıqsız və iradəsiz yerli rəhbərlərin fəaliyyətsizliyi idi.

Xalqın istəyi ilə 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyevin əsas amalı əvvəlki işbilməz hakimiyyətin qoyub getdiyi çox çətin bir problemi - Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll etmək olmuşdur. Heydər Əliyev 20 faiz ərazisi işğal altında olan Azərbaycanın o zamankı iqtisadiyyatının dirçəldilməsi üçün önəmli addımlar atdı. Qonşu dövlətlərlə münasibətləri normallaşdırdı, ABŞ və Avropa dövlətləri ilə əlaqələrin bərabərhüquqlu diplomatik əlaqələr səviyyəsində inkişaf etdirilməsini təmin etdi. Münaqişənin Azərbaycanın xeyrinə həll edilməsinə fürsət qazanmaqdan ötrü atəşkəsin əldə edilməsinə nail oldu. Atəşkəs rejimin verdiyi imkanlardan məharətli istifadə edən Heydər Əliyev ordu quruculuğu sahəsinə diqqəti yönəltdi. Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində ATƏT-in Budapeşt, Lissabon və İstanbul sammitlərində diplomatik gedişləri ilə Heydər Əliyev Ermənistanın işğalçı dövlət olduğunu beynəlxalq səviyyədə təsdiqləyən qələbələr qazandı. Lissabon sammitində ilk dəfə olaraq ATƏT-in 54 üzvündən 53-ü münaqişənin həll edilməsində Azərbaycanın milli mənaflarını əks etdirən prinsipləri açıq şəkildə dəstəklədi. Ümummilli lider 1994-cü ildə Brüsseldə NATO Şurasındakı çıxışı zamanı əsas diqqəti Qarabağ münaqişəsinin həllinin vacibliyinə çəkməyi bacarmışdı. O, işğal faktının ortada olmasına rəğmən beynəlxalq güclərin buna səssiz yanaşmasını aşkar şəkildə qınamış və demişdi:

“Sizə yaxşı məlumdur ki, Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini ilhaq etmək, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək məqsədi güdən Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində erməni silahlı birləşmələri Azərbaycan ərazisinin xeyli hissəsini işğal etmişlər. Altı ildən bəri davam edən müharibə nəticəsində 20 mindən çox adam həlak olmuş, təqribən 4 min nəfər əsir düşmüş və ya girov götürülmüş, Azərbaycan ərazisində minlərlə yaşayış evi, xəstəxana, məktəb, sosial obyekt, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi məhv edilmişdir. Ölkəmizə milyardlarla dollar zərər dəymişdir. Lakin ən dəhşətli odur ki, Azərbaycan ərazisinin 20 faizə qədəri erməni silahlı birləşmələri tərəfindən işğal olunmuşdur və bu rayonların sakinləri – bir milyondan çox adam yaşayış yerlərini itirmişdir, çox ağır sosial iqtisadi vəziyyətdədir və öz ölkəsində qaçqına çevrilmişdir. Dağlıq Qarabağın ərazisində yaşayan azərbaycanlıların hamısı oradan qovulmuşdur. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında Azərbaycanın daha yeddi rayonu, bayaq dediyim kimi, erməni silahlı birləşmələrinin işğalı altındadır” (Əliyev, H.Ə., 1997. s. 549).

Ulu öndər xalqı əmin etdi ki, Qarabağı heç kimə güzəştə getməyəcək. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1996-cı il mayın 6-da Prezident sarayında Şuşa və Laçın rayonlarının ictimaiyyəti ilə görüşdə Qarabağın Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətli olduğunu bildirərək demişdir:

“Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə məlik böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıb. Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəninə, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir” (Əliyev, H.Ə. 1998, s. 239).

Ərazi bütövlüyümüzün bərpa ediləcəyinə inamını heç vaxt itirməyən Ulu öndər deyirdi ki, biz Azərbaycan torpağının bir qarışını da, heç kimə verməyəcəyik, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü istənilən yolla bir gün mütləq bərpa ediləcəkdir. Bu təkcə bir liderin öz xalqına inam aşılması deyildi, bu həm də özündən sonra Azərbaycan dövlətini idarə edəcək, dövlət ənənələrində varisliyi təmin edəcək liderə müdrik tövsiyələr idi.

Heydər Əliyev beynəlxalq tədbirlərdə, nüfuzlu təşkilatların tribunalarında çıxışı zamanı Qarabağ həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırır, münaqişənin həlli istiqamətində qətiyyətli mövqeyini ortaya qoymuşdu. Dəfələrlə çıxışlarında ən böyük arzusunun Qarabağın düşmən tapdağından azad edilməsi olduğunu qeyd edən Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanı ərazi bütövlüyü bərpa olunmuş görmək istəyirdi.

“Qarabağ məsələsini həll edəcəyik. Zaman lazımdır, vaxt lazımdır. Azərbaycan torpaqları heç vaxt onun əlindən gedə bilməz. Bizim işğal olunmuş torpaqlarımız mütləq qaytarılacaqdır”, - deyən Heydər Əliyev doğma torpaqlarımızın düşmənin tapdağından azad olub, dirçələcəyi günün gələcəyini bilirdi. O özünün siyasi fəaliyyəti ilə hər gün Qarabağın azadlığını yaxınlaşdırır, əlverişli Azərbaycanı geosiyasi situasiyaya hazırlayırdı.

Heydər Əliyev 2003-cü ilin payızında Azərbaycan xalqına müraciət edərək Azərbaycan dövlətçiliyi naminə başa çatdırılmamış işləri Azərbaycanın yeni lideri İlham Əliyevin başa çatdıracağına dərin inamını ifadə etmiş, o liderin ətrafında sıx birləşməyi xalqa tövsiyə etmişdi.

Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirən, Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin nizama salınması məsələsini dövlət siyasətinin ən ümdə məqsədi elan edən Prezident İlham Əliyev 30 illik işğala son qoymuşdur. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 2020-ci sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək davam edən müharibədə bütün döyüş əməliyyatlarını yüksək səviyyədə həyata keçirmiş, düşməni kapitulyasiyaya məcbur etmişdir (Qasımlı, M.C., 2021, s. 337).

Beləliklə, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dönəmində Azərbaycan ordusunun gücünün, qüdrətinin, döyüş qabiliyyətinin, vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsi, onun ən müasir silahlarla, hərbi texnikalarla təchiz olunması istiqamətində qətiyyətli addımlar atılması öz nəticəsini vermişdir. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin prinsipial mövqeyi, səsləndirdiyi tutarlı dəlillər, əsaslı fikirlər, döyüş meydanında Azərbaycan Ordusunun əldə etdiyi qələbələr diplomatiya meydanında da uğurların qazanılmasının təminatına çevrilmişdir. Qarabağ müharibəsində qazanılan zəfər daha bir mühüm məqamı – Azərbaycan dövlətçiliyində varislik əlaqəsini üzə çıxarmışdı. Aydın olmuşdu ki, Azərbaycan dövləti sadəcə olaraq ayrı-ayrı dövlət başçılarının öz dönəmlərində qəbul etdiyi qısamüddətli qərarlarla idarə olunmur. Müəyyənləşdirilmiş ümummilli hədəflər, çatılacaq məqsədlər vardır. Bu məqsədlərə çatmaq üçün Ulu Öndər Heydər Əliyevin özündən sonra gələn dövlət başçısı İlham Əliyevə yadigar qoyduğu böyük Vəsiyyət vardır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev 2020-ci il noyabrın 8-də Şəhidlər Xiyabanından xalqa müraciətində Şuşanın azad olunması müjdəsini verərək Ulu Öndərin vəsiyyətini yerinə yetirdiyini qürurla qeyd etmiş və demişdi:

“Xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu, böyük Qələbədir! Şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır bu gün! Gözün aydın olsun Azərbaycan!” (İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Fəxri xiyabanda və Şəhidlər xiyabanında olublar, 2020).

Ədəbiyyat

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / Bakı: Azərneşr, 1997. Cil. 1. 612 s.
2. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / Bakı: Azərneşr, 1997. Cil. 6. 512 s.
3. Heydər Əliyev və 1970-1980-ci illərdə Qarabağ məsələsi: [Elektron resurs] / Karabakh center, 2023. URL: <https://story.karabakh.center/az/heyder-eliyev-ve-1970-80-ci-illerde-qarabag-meselesi>
4. Əliyev İlham və birinci xanım Mehriban Əliyeva Fəxri xiyabanda və Şəhidlər xiyabanında olublar: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, -2020. URL: <https://president.az/az/articles/view/45756>
5. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2021): [2 cildə] / Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, -2021. II cild, 520 s.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ORDUSU

Əli Kərimov

Naxçıvan Muxtar Respublikası Xüsusi təyinatlı qüvvələrin Kapitanı

Summary

The history of the Patriotic War, which lasted 44 days from September 27 to November 10, 2020, ended in victory, and Azerbaijan restored its territorial integrity. This historic victory was achieved primarily thanks to the free will of the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev and the courage of the victorious Azerbaijan Army on the battlefield. Today, the history of the Armed Forces of Azerbaijan, which has already left its glorious mark in the modern world art of war, is closely linked with the name of the unforgettable Heydar Aliyev, who devoted his life to the struggle for a happy future, freedom and independence of Azerbaijan.

Key words: Heydar Aliyev, national spiritual values, army, 44 days, Patriotic War, Karabagh.

Резюме

Гейдар Алиев уделял большое внимание построению армии, ее оснащению и профессиональной подготовке. И в 2020 году Вооруженные силы Азербайджана впечатлили весь мир во время 44-дневной второй Карабахской войны, когда суверенные азербайджанские территории были освобождены от армянской оккупации. Гейдар Алиев – архитектор современного высокоразвитого Азербайджана. Благодаря лидерству, мудрости и патриотизму общенационального лидера Гейдара Алиева удалось создать мощную армию и хорошо диверсифицированную национальную экономику.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, национальные духовные ценности, армия, Карабах, 44 дня, Отечественная война

Hər bir müstəqil dövlətin suverenliyinin təminatçısı onun ordusudur. Sevindirici haldır ki, son illər ərzində ölkəmizdə ordu quruculuğu yolunda böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Silahlı Qüvvələrimizin formalaşması isə müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, Milli Ordumuzun yaradılması hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövrünə təsadüf edir. O vaxtlar Rusiya imperiyasının müsəlman xalqlarına həqarətli münasibəti, onların orduda xidmətdən “azad” edilməsi bu xalqların hərbi işləri yadırgamasına gətirib çıxarmışdı. 1917-1918-ci illərdə erməni təcavüzünün güclənməsi Azərbaycan türklərini fiziki cəhətdən məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Yaranmış vəziyyət təcili olaraq ordu quruculuğuna başlamağı tələb edirdi. 1918-ci il 26 iyun tarixli fərmanla Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasına başlandı. Avqustun 1-də AXC-nin Hərbi Nazirliyi təsis edildi. İstedadlı general Səməd bəy Mehmandarov dekabrın 25-də hərbi nazir, general-leytenant Əlağa Şıxlinski nazir müavini təyin edildilər. AXC süqut etdikdən sonra bolşevik hökuməti Milli Ordunu ləğv etdi. Onun rəhbərlərinin əksəriyyəti Nargin adasına aparılıb güllələndi. [2] Əsaslı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoyulmuş Azərbaycan ordusunun ənənələri müasir dövrdə də qorunub saxlanılır və inkişaf etdirilir. Bu isə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ciddi səyləri nəticəsində mümkün olmuşdur. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Silahlı Qüvvələr quruculuğu sahəsində aparılan işlər ölkəmizdə mütəşəkkil, qüdrətli ordu yaratmağa imkan vermiş, onun gələcəkdə daha da möhkəmlənməsi üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Lakin hələ yaxın keçmişdə Azərbaycan ordusu yaradılmasına başlanıldığı vaxtdan müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldı. Həm xaricdən, həm də daxildən göstərilən təzyiqlərin əsas məqsədi ordu quruculuğunun qarşısını almaqla Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi mövcudluğuna yol verməmək idi. Belə ki, sovet hakimiyyəti dövründə də Rusiya imperiyasının azərbaycanlılara qarşı hərbi siyasəti dəyişməmişdi. Sovet dövründə çar dövründən fərqli olaraq azərbaycanlı gənclər hərbi xidmətə çağırılırdılar. Lakin onlar döyüş üçün nəzərdə tutulmuş hərbi hissələrdə yox, əsasən tikinti batalyonlarında xidmət edirdilər. Məqsəd aydın idi – azərbaycanlılar arasında hərbi elminə dərinlən, müasir silahlarla rəftar etməyi bacaran hərbiçilərin yetişdirilməsinə imkan verməmək. Bu siyasətin mahiyyətini yaxşı başa düşən Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra, 1971-ci il iyunun 20-də C.Naxçıvanski adına ixtisaslaşdırılmış hərbi məktəbi təşkil etdi. O dövrdə bu addımı atmaq çətin bir iş idi. Məşhur Suvorov adına, Naximov adına hərbi məktəblərin mövcud olduğu bir zamanda kiçik respublika olan Azərbaycanda hərbi məktəbin yaradılması müşkül idi. Lakin burada da dahi liderimizin əvəzolun-

maz siyasəti köməyə yetir. O, azərbaycanlı tələbələrin rus dilini pis bildikləri üçün həmin məktəblərdə yaxşı təhsil ala bilmədiklərini bəhanə gətirir. Və həmin tələbələrin öz dillərində təhsil almaqlarının və bunun üçün də Azərbaycanda hərbi məktəbin yaradılmasının vacibliyini bildirir. Əslində o zaman Heydər Əliyev gələcəkdə azərbaycanın müstəqil olacağına daxilən inanmış və bunun üçün də Azərbaycanda milli hərbi kadrların yetişdirilməsi üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır.

Sonralar H.Əliyev deyirdi: *“Biz Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseyin ilk bünövrə daşlarını qoyanda o bizim üçün nəzəriyyə deyildi, böyük gələcəyə, Azərbaycanın gələcəyinə baxış idi. Azərbaycanın milli zabıt kadrlarının hazırlanması üçün ilk uğurlu addımlar idi. Biz bu addımları atarkən düşünürdük ki, zaman gələcək, Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına qovuşacaq, öz dövlət müstəqilliyini əldə edəcək, müstəqil Azərbaycan dövləti yaranacaq. Yarandı da. Məhz bugünkü müstəqilliyimizə görə mən bu məktəbi yaratdım, yaşatdım, böyütdüm. Bilirsiniz, sizə səmimi deyirəm, C.Naxçıvanski adına lisey mənim üçün bir övladdır. Ona öz övladım kimi baxıram və nə qədər yaşayırsam, ona bax, bu cür baxacağam”.* [2]

Ulu öndərimiz o dövrdə azərbaycanlı gənclərin Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq və Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəblərinə, eləcə də SSRİ-nin digər hərbi məktəblərinə güzəştli şərtlərlə qəbul olunmasına nail olmuşdu. Bu gün C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin milli zabıt kadrlarımızın yetişdirilməsində və o dövrdə ali hərbi məktəbləri bitirmiş şəxslərin silahlı qüvvələrin formalaşmasında müstəsna rolu vardır. Bu məktəblərdə yetişən Azərbaycan hərbiçiləri Birinci Qarabağ müharibəsində misilsiz igidliklər göstərmişlər. Lakin bu nailiyyətlər asanlıqla əldə edilməmiş, çox mürəkkəb və çətin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan Respublikası 16 il əvvəl öz dövlət müstəqilliyini bərpa edərkən artıq Ermənistan Respublikası ilə müharibə vəziyyətində idi. Tarix boyu Azərbaycana qarşı ərazi iddiasında olan ermənilər onlara havadarlıq edən və ölkəmizi parçalamaq, onun müstəqilliyinə mane olmaq istəyən digər qüvvələrlə birlikdə bir hissəsini işğal etmişdilər. O zaman Azərbaycana rəhbərlik edən şəxslər qətiyyətsizlikləri üzündən Silahlı Qüvvələri yarada bilmədilər. Azərbaycan xalqı öz müstəqil dövlətinin məhv edilməsi təhlükəsi qarşısında üzünü Naxçıvana, xalqın layiqli oğlu Heydər Əliyevə tutaraq onu hakimiyyətə gətirdi. Yalnız Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gəlməsi və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi vəziyyəti kökündən dəyişdi, respublikamızda ordu quruculuğu sahəsində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə güclü təkan verdi, cəbhədə vəziyyətin müsbət istiqamətdə inkişafına şərait yaratdı. Bu dövrdən etibarən ölkədəki silahlı qüvvələr dövlətin tam nəzarətinə keçdi. Görülmüş tədbirlər nəticəsində qısa zaman kəsiyində Füzuli və Ağdam rayonlarının bir sıra yaşayış məntəqələri işğaldan azad edildi, cəbhədə təşəbbüs Azərbaycan ordusunun əlinə keçdi. Bu uğurların müvəqqəti olduğunu güman edən düşmən öz havadarlarının köməyindən və silahlı sursatından istifadə edərək 1994-cü ilin ilk aylarında bütün cəbhə boyu irimiqyaslı hücum əməliyyatlarına başladı. Lakin Azərbaycan ordu hissələrinin Füzuli, Beyləqan, Ağdam və Tərtər istiqamətlərindəki müqaviməti ilə rastlaşan və Azərbaycan əsgərinin qəhrəmanlıq nümunələrinin şahidi olan düşmən cəbhədə atəşkəsə razılıq verməli oldu. [1]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev hərbi təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 1999-cu il yanvarın 20-də Hərbi Akademiyanın yaradılması haqqında fərman imzalamışdır. Prezidentin 20 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Silahlı Qüvvələr üçün kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Müdafiə Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən məktəblər Azərbaycan Hərbi Dənizçilik Məktəbi və Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi adlandırılmışdı. Bu gün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabıtləri həmçinin Türkiyənin, Ukraynanın, Rusiyanın, Pakistanın, Çinin, Almaniyanın, Böyük Britaniyanın, İtaliyanın, Rumıniyanın, Macarıstanın hərbi akademiya və dinləmə kurslarında da təhsil alırlar. Zabıtlərimizin Amerika Birləşmiş Ştatlarında təhsil alması haqqında artıq razılıq əldə etmişdir.

2003-cü il aprel 19-da Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi litseydə keçirilən yubiley mərasimində çıxış edən Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev litseydə təhsil alan kursantların ali hərbi məktəblərə daxil olmaq üçün lazımi biliklər toplayacaqlarına və gələcəkdə Azərbaycanın dəyərli zabıtləri olacaqlarına inandığını qeyd edib. Ulu öndərimizin son çıxışı da elə həmin mərasimdə oldu. Bu çıxış zamanı baş verən hadisə gənc hərbiçilərimiz üçün əsl mətinlik nümunəsi oldu. İki dəfə kəskin ürək ağrısı ucbatından nitqini dayandırmağı lazım olan Heydər Əliyev sonadək böyük iradə nümayiş

etdirdi. Yenidən tribunaya qayıdıb çıxışını sona yetirdi. Bu, addım gənc zabitlərimiz üçün əsl örnək olacaq bir addım idi. Bu gün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin quruculuğu prosesi davam etdirilir və ordumuz inkişaf, təkmilləşmə dövrünü yaşayır. Hərtərəfli güclənən, hərbi qüdrəti, döyüş qabiliyyəti artan Azərbaycan ordusu böyük inkişaf yolu açıb. Silahlı Qüvvələrimizin kadrları NATO standartları səviyyəsində hazırlanmışdır. Bu ordu işğal olunmuş ərazilərimizi 44 günlük zəfər tarixinin nəticəsində düşməndən azad etmiş, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü qorumuşdur.

Bu gün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin quruculuğu prosesi davam etdirilir və ordumuz inkişaf, təkmilləşmə dövrünü yaşayır. Hərtərəfli güclənən, hərbi qüdrəti, döyüş qabiliyyəti artan Azərbaycan Ordusu böyük inkişaf yolu keçib. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ordu quruculuğu, eləcə də milli təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı başladığı işlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Azərbaycanın bütün strateji əhəmiyyətli sahələrində dinamik inkişafa yol açan ardıcıl və sistemli islahatları həyata keçirən dövlət başçısı ordu quruculuğuna da xüsusi diqqətlə yanaşır. Milli Ordunun müdafiə qüdrətinin və döyüş qabiliyyətinin artırılması, maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması, o cümlədən, hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsi tədbirlərinin gücləndirilməsi bu siyasətin prioritet istiqamətləri kimi diqqəti çəkir. “Silahlı Qüvvələrimiz daha da modernləşdirilib, ən son hərbi texnologiyalar orduya cəlb edilib. Möhtəşəm hərbi paradlar da bunu təsdiq edir. Bu paradlar xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin ideyalarına sədaqət və ehtiramının gözəl nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. İsmayilov N. Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlərimiz. Bakı: Səda, 2003.
2. Abdulla Qurbanı Mənim hərbi liseyim. Bakı: 2002.

TORPAQ VƏ HUMANİZM AZƏRBAYCAN – TÜRK DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNİN TƏMƏL PRİNSİPLƏRİ KİMİ

Sadir Məmmədov

Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycanşünaslıq və slavyan tədqiqatları
elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri, h.ü.f.d., dosent

Summary

The history of the Turkic peoples is the history of wars for the liberation of their lands and the establishment of justice on the basis of humanism. During the wars for their lands, they had to capture some territories. In these territories, the Turks created a fair system of government based on the principles of humanism and democracy. This form of government was a continuation of statehood among the Turkic peoples. This idea is confirmed in their works by the Byzantine historian Menander, the great Azerbaijani thinker Nizami Ganjavi, the Russian historian L.Gumilyov. During the 44-day war, under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief İlham Aliyev, our valiant army liberated the occupied lands. As a worthy successor to the political course of Heydar Aliyev, our president proposes a model of joint residence of Azerbaijanis and representatives of other peoples in Garabagh, based on the principles of multiculturalism and humanism.

Key words: *land, humanism, history, statehood, Garabagh*

Резюме

История тюркских народов – это история войн за освобождение своих земель и установление справедливости на основе гуманизма. В ходе войн за свои земли приходилось и захватить некоторые территории. На этих территориях турки создавали справедливую систему управления, основанную на принципах гуманизма и демократии. Такая форма правления было продолжением государственности у тюркских народов. Эту мысль подтверждает в своих произведениях византийский историк Менаандр, великий азербайджанский мыслитель Низами Гянджеви, русский историк Л.Гумилёв. В ходе 44-дневной войны под руководством Президента Азербайджанской Республики, Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева наша доблестная армия освободила оккупированные земли. Как достойный продолжатель политического курса Гейдара Алиева, наш президент предлагает модель совместного проживания в Гарабаге азербайджанцев и представителей других народов, основанную на принципах мультикультурализма, гуманизма.

Ключевые слова: *земля, гуманизм, история, государственность, Гарабаг.*

İnsan özünü dərk etdiyi gündən torpaq müqəddəs varlıq hesab olunmuş və bu müqəddəslik bugün də davam edir. Türk xalqlarında “torpaq” anlayışı isə hər zaman qeyrət, namus anlayışları ilə sinonim kimi işlənmişdir. Təbii ki, əski türk qəbilələrindən danışarkən onların ətraf torpaqları fəth etməsi və bunun nəticəsində böyük sərvətlər əldə etmələrini inkar etmək olmaz. Bu yolla türk xaqanları misli görünməmiş zənginliklərin sahibi olurdular. Doğrudur, onlar çadırlarda yaşayırdılar. Lakin bu çadırlar adi çadırlar deyildi. Bu çadırlar bir çox saray sahibinin qibtə edəcəyi dərəcədə dəbdəbəli yaşayış yerləri idi. Bu çadırların ümumi görünüşünü biz məşhur Bizans tarixçisi Menandrin Bizans səfirlərinin türk xanı tərəfindən qəbulunun çox gözəl təsvir edir.

L.Qumilyovun fikrincə, Türklərin qələbələri və dünyanın yarısına sahib olmaları təsadüfi deyildi. Onlar o qədər yüksək idarəçilik sistemi və ordu yaratmışdılar ki, əminliklə demək olar ki, onlar buna layiq idilər.

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi öz əsərlərində yeri gəldikcə bu və ya digər xalqların milli xüsusiyyətləri haqqında söhbət açmışdır. Türklər haqqında, onların böyük imperiyalar yaratmaq məqsədilə ətraf torpaqları fəth etmələrini onlarda olan hakimiyyət həvəsi ilə izah edir. Yəni əski türklər torpaqları talan etmək məqsədi ilə deyil, fəth edilmiş millətlər, xalqlar üzərində hökmranlıq etmək məqsədi ilə hərbi yürüşlər etmişlər. Digər tərəfdən, türklərin çox xalqlardan və millətlərdən fərqli olaraq müharibə dövründə göstərdikləri humanistliyi xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Hətta ələ keçirilən əsirlərin belə öz yaşam tərzlərindən şikayət etmədikləri barədə tarixi məlumatlar vardır. Bu qullar əsasən qadınlardan ibarət olmuşdur. Uğurlu hərbi əməliyyatdan sonra minlərlə qadın qul qismində ölkəyə gətirilirdi. Lakin burada belə bir sual doğur: köçəri həyat tərzində qullardan necə istifadə olunurdu? Axı qul hər zaman öz sahibinin atını minib qaça bilər. Bu zaman, atalar sözü ilə desək, qulun astarı üzündən baha başa gəlir. Bəzi tədqiqatçılar bunu qulların yaşayış tərzinin heç də ağır olmaması ilə izah edir. Lakin bu da inandırıcı deyil. Qulun yaşam tərzini nə qədər yaxşı olsa da, o quldur və əgər o, quldursa o hər zaman qaçmağa can atacaqdır. O zaman qul anlayışının başqa bir mənə ifadə etməsi fərziyyəsi yaranır ki, bunun da sübutunu biz yazılı abidələrdə görürük. Buna görə də N.Y.Biçurin “qul” sözünü azadlıqdan məhrum olunmuş deyil, müəyyən dərəcədə kiminsə təbəçiliyini qəbul etmiş bir insan kimi tərcümə edir. VI-VIII əsrlərdə qullardan istifadə fərqli şəkildə olmuşdur. Qulları öz torpaqlarına gətirdikdən sonra onları müəyyən ərazidə məskunlaşdırıb onlardan sadəcə olaraq vergi alınır. Və ehtimal etmək olar ki, bu şəkildə məskunlaşan insanlar özlərini bu dövlətin insanları olaraq hiss edirdilər. Çünki onlar eyni zamanda türk əsgərinin himayəsi altına keçmiş olurdular.

Qul kimi torpaqlarımızda yaşayıb, sonradan torpaq iddiasına düşən mənfur erməni xislətini, onların riyakar və həyasız maskalarını elə onların şəxs adları ilə sübut etmək olar: Allahverdiyan, Tanrıverdiyan, İmamverdiyan və s. Bu şəxs adları sırf Azərbaycan türklərinə aid olan, öz dini etiqadına görə ilahidən umduqları övladlarına verdikləri adlardır. “Verdi” formatı dilimizdə “Allahın verdiyi pay” mənası ilə müxtəlif sözlərə birləşməklə məhsuldar sözdüzəldici morfemə çevirilmişdir. Ermənilər isə qul olduqları üçün, nökrçilik etdikləri yerin adətənənələrini, dinini qəbul edərək (“özünü küləşdirərək”) bu adlardan istifadə etmişlər. Dəmirçiyan, Nalbandyan, Mirzoyan və s. erməni qullarının nəsilçiliklə bizə dəmirçilik, nalbəndlik, mirzəlik etdiklərini əyani şəkildə sübut edir.

Torpağın insanları qida ilə təmin etməsi onu mülkiyyət formasına çevirmək zərurətini yaratmışdır. Zaman keçdikcə insanda öz torpağını digər fərdlərin torpaqlarından ayırmaq, daha çox torpaq əldə etmək arzusu oyatmışdır. Daha çox torpaq daha çox qida demək idi. Daha çox qida isə, öz növbəsində, daha çox hakimiyyət anlamı verirdi. Zəhinlərdə baş verən bu yanaşma dəyişikliyindən sonra torpaq özünün mifik müqəddəsliyini itirərək, bir növ maddiyyətə, maddi varlığın ölçü vahidinə çevrilir. Torpağın qidalandırıcı gücünü kəşf edən insan onun bu kəşfinin gələcəyin müharibələrinin əsas səbəbinə çeviriləcəyindən əlbəttə ki, xəbərsiz idi. Yəni bir anlamda insana həyat verən torpaq bədənə ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, onun bu candan məhrum olmasına da səbəb olmuşdur. Tarixdə yaranmış və süqut etmiş bütün imperiyaların gücü onun fəth etdiyi torpaq sahəsinin həcminə görə müəyyənlanmış və indi də müəyyənləşməkdədir. Orta əsrlərdə torpaq sözü həyat, varlıq anlayışı ilə bir növ sinonim təşkil etdiyini söyləmək olar. Lakin bununla yanaşı, torpaq sözünün mənə etibarilə həm də müharibə, qan, iztirab məfhumlarına yaxınlaşdığını da iddia etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə baş verən müharibələrin səbəbini birmənalı olaraq

torpaq anlayışı ilə əlaqələndirmək olmaz. Lakin orta əsr təfəkküründən hələ qopa bilməyən və belə təfəkkürün formalaşdırdığı xəstə təxəyyülün ardınca gedib əlavə torpaq sevdasına düşən xalqlar və düşüncələr də yox deyildir. Belə xəstə xülyaların hansı fəsadlarla nəticələndiyini isə biz Azərbaycanlılara izah etməyə, düşünürük ki, ehtiyac yoxdur. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir tarixi dövrün özünəməxsus müharibə səbəbləri olmuşdur. İlk dövrlərdə müharibələr bilavasitə qida əldə etmək məqsədi daşımışırsa, sonrakı dövrlərdə, yəni erkən orta əsrlərdə bu daha çox torpaq ələ keçirmək məqsədi daşımışıdır. Hazırda müharibələr, əsasən yeni yanacaq və enerji mənbələri, daha dəqiq desək, neftlə zəngin olan sahələrin ələ keçirilməsi məqsədi ilə aparılır. Orta əsrlər müharibələrindən fərqli olaraq belə müharibələr həm hərbi yolla, həm də siyasi üsullarla həyata keçirilir. Dünya əhalisinin sürətlə çoxalmasına və içməli su ehtiyatlarının getdikcə azalmasını əsas tutaraq, gələcək yüzillikdə müharibələrin məhz içməli su ehtiyatı bol olan torpaqlar ətrafında baş verəcəyini təxmin etmək olar. Lakin müharibə səbəbləri içərisində daha bir səbəbi də qeyd etmək yerinə düşər. Bu, tarix boyu hər hansı bir ərazidə oturaq həyat tərzini keçirmədən, torpağa, siyasi dövlətə malik olmayan xalqlarla əlaqədardır. Belə xalqlar tarixdəki uğursuzluqlarını hər hansı bir başqa xalqın, millətin ərazisi hesabına bərpa etməyə çalışırlar.

Torpaqların olmaması, eləcə də dövlətçilik ənənələrin olmaması kompleksi kiçik millətləri belə cinayətlərə sövq edir və onları bədniyyət və bədxah olan böyük millətlərin və dövlətlərin oyuncağına çevirir. Gördüyümüz kimi, sadalanan bu müharibə səbəblərinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, bunların torpaqla bilavasitə əlaqəli olduğunu qeyd etmək olar. İstər yeni torpaqların ələ keçirilməsi, istər bu torpaqla bağlı olan nemətlərin mənimsənilməsi, istərsə də tarixdəki dövlətsizlik səhvinin aradan qaldırılması məqsədilə aparılan müharibələr insan tələfatı, insanlıq faciəsi ilə nəticələnir.

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycanın məcburən cəlb olunduğu müharibə yuxarıda sadalanan səbəblərdən üçüncüsü, daha təhlükəlisi ilə bağlıdır. Çünki belə bir əsassız istək nəyə isə nail olmaqdan daha çox, yüzilliklər boyu təbii və ya süni olaraq formalaşdırılmış nifrətin üzə çıxması ilə nəticələnir. Bu istəklə döyüş meydanına girənlər əslində tarix boyu ona və ya onun ulu babasına yönəldilmiş hansısa qondarma ədalətsizliyi bərpa etdiyini düşünür. Bu döyüşdə o nə qədər amansız, qəddar olarsa, bir o qədər çox öz haqlarını bərpa etmiş olacağını düşünür. Bu isə çox təhlükəli tendensiya. Bu sətirlərin müəllifi Birinci Qarabağ müharibəsinin ilk günlərindən və ən qızgın vaxtlarında əlində silah ön cəbhədə vuruşmuş, erməni özbaşınalıqlarını və onların törətdikləri qanlı cinayətləri gözləri ilə görmüş, son illərdə Qarabağ hadisələri barədə həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərir.

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə müzəffər Ali Baş komandan, Heydər Əliyev siyasi kursunun davamçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında rəşadətli ordumuzun parlaq qələbəsi Qarabağ münaqişəsinə son qoydu, dədə-baba torpaqlarını azad edildi və humanizm prinsipini rəhbər tutaraq Qarabağda müxtəlif millətlərin Azərbaycanlılarla birgə yaşamaq modelini irəli sürdü.

Ədəbiyyat

1. Hüseyn Nazim Paşa. Erməni olayları tarixi. Ankara, 2006, 276 s.
2. Xorenası M. Ermənistan tarixi. 3-cü kitab. Tiflis, 1913, 246 s.
3. Məmmədov S.S., Məmmədov T.S. Qarabağ: Mif və həqiqət. Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil, 2021, 480 s.

TORPAQLARIMIZA SAHİB ÇIXDIĞIMIZ KİMİ TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİMİZƏ DƏ SAHİB ÇIXMALIYIQ

Sevda Mirzəyeva

BSU-nun İbtidai təhsil kafedrasının baş müəllimi

Summary

For 30 years, the Karabakh lands, which were in the hands of the armenian invaders, were brutally plundered, underground, ground and natural resources were exploited, in a word, an act of vandalism was carried out not only against the azerbaijani people, but also against their national and natural wealth. On the lands that have been reunited

with their historical owners for more than 2 years, under the leadership of the Head of State İlham Aliyev, major projects are being implemented, intensive work is underway to restore cities, villages, infrastructures, ecology, etc.

Key words: *favorable climate, natural resources, ecological terror.*

Резюме

За 30 лет Карабахские земли, находившиеся в руках армянских оккупантов, были зверски разграблены, подземные, наземные и природные ресурсы эксплуатированы, одним словом, был осуществлен акт вандализма не только против азербайджанского народа, но и против его национальных и природных богатств. На землях, уже более 2-х лет, воссоединенных со своими историческими владельцами, под руководством Главы Государства Ильхама Алиева, реализуются крупные проекты, ведутся интенсивные работы по восстановлению городов, сел, инфраструктур, экологии и т.д.

Ключевые слова: *благоприятный климат, природные богатства, экологический террор.*

Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Qarabağ öz coğrafi mövqeyinə, təbii və tarixi xüsusiyyətlərinə görə digər ərazilərimizdən seçilir. Qarabağın ekologiyası, zəngin fauna və flora aləmi, bərəkətli, münbit torpağı, təbii şəraiti, təmiz havası, relikt meşələri, yeraltı və yerüstü sərvətləri, bol sulu çayları, mineral bulaqları, bir sözlə, əlverişli iqlimi bir insana yaşaması üçün lazım olan hər şeyi var.

Qarabağ təkcə ekoloji cəhətdən yox, həm də tarixi cəhətdən yalnız Azərbaycanda və Qafqazda deyil, həmçinin, postsovet məkanında tanınmış, bir çox tarixi-arxeoloji tədqiqatların obyektı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, ilk insan məskənlərindən sayılan Azıx mağarası da məhz qədim Qarabağ ərazisində daha dəqiqi, Füzuli şəhərindən 14 km şimal-qərbdə yerləşir.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Qarabağ ərazisinin bu qədər önəmli coğrafi mövqedə yerləşməsi və təbii sərvətlərlə zəngin olması onun uzun illərdir ki, Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri arasında konfliktli ərazi olmasına səbəb olmuşdur. Hətta 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq Ermənistan tərəfi Azərbaycanın tarixi torpağı olan Qarabağa açıq formada ərazi iddiası irəli sürmüş, etnik zəmində təxribatlar, terror əməlləri həyata keçirməyə başlamışdır. Zamanla mənfur düşmənlərimizin dünyanın da göz yumduğu bu hərəkətləri böyük münaqişəyə çevrilmiş və nəticə etibarilə, 30 ildən artıq davam edən Azərbaycana və onun ərazi bütövlüyünə qarşı hərbi təcavüzlə nəticələnmişdir. Lakin Azərbaycan xalqı heç bir zaman bu təcavüzlə barışmamış, gec, ya da tez əcdadlarımızdan qalan tarixi torpaqlarımızın geri alınacağına inamını itiməmişdir. Hətta Cənab Prezident İlham Əliyev dəfələrlə öz çıxışlarında bəyan etmişdir ki, “Azərbaycanın ərazi bütövlüyü heç bir danışıqlar mövzusu deyil. Azərbaycan imkan verməyəcək ki, onun torpaqlarında ikinci bir erməni dövləti yaradılsın” (Sadiqov B.Y., 2021:27).

Nəhayət ki, illərdir gözlənilən, 2020-ci ilin sentyabrında Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi növbəti hərbi təxribatlara cavab olaraq başlayan və Azərbaycanın öz ərazilərini azad etməsi ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsi Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə Müzəffər ordumuz tərəfindən uğurla həyata keçirildi. Beləliklə də, noyabr ayının 10-da Azərbaycan-Rusiya-Ermənistan arasında bağlanan üçtərəfli bəyanata əsasən, Ermənistan tərəfi faktiki olaraq öz məğlubiyyətini qəbul edərək, kapitulyasiya aktını imzalamaq məcburiyyətində qaldı.

44 gün ərzində Azərbaycan xalqının milli birliyinin nümunəsi olan bu qələbə həm də, ayrı-ayrı milli-etnik, müxtəlif siyasi baxışlara aid olan insanların vahid məqsəd uğrunda, milli özünüdərk yolu ilə bir yumruq kimi birləşməsi, eyni amala, eyni məqsəd və hədəfə yönəlməsi uzun illərdir cəmiyyətimizdə düzgün aparılan məqsədyönlü işin nəticəsi idi.

Ölkə başçısı İlham Əliyevin də dediyi kimi “Qarabağ ölkəmizin ən gözəl və bərəkətli regionlarından biridir. Bu regionun perspektivləri Azərbaycanın davamlı inkişafı üçün çox vacib olacaq. Regionun bərpası ilə bağlı bizi çox böyük işlər gözləyir... Biz bütün bu yerləri bərpa edəcəyik. Kəndlərin, şəhərlərin, infrastrukturun, ekologiyaın bərpası – bütün bu planlar var. Necə ki, torpaqlarımızı qaytardıq, düşməni məhv etdik, bu üçrəngli bayrağımızı ucaldıq, bütün qalan məsələləri də həll edəcəyik” (Əliyev İ.H., 2021).

Cənab Prezidentin sözlərindən də aydın olduğu kimi bu gün Respublikamızda işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızın bərpası, hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, infrastrukturun yaxşılaşdırılması üçün böyük layihələr həyata keçirilir. Biz əminik ki, bir tərəfdən ölkəmizin iqtisadi qüdrəti, digər tərəfdən də insanların quruculuq əzmi ilə 30 il ərzində erməni vandalları tərəfindən talan olan

torpaqlarımızı dirçəltməyə, onu əvvəlkiyə Azərbaycanın cənnət güşəsinə çevirməyə imkan verəcəkdir. “Əminəm, necə ki, düşməni qısa müddət ərzində torpaqlarımızdan qovduq, – cəmi 44 gün ərzində, – bizim tarixi dədə-baba torpağımız olan Qarabağı da qısa müddətdə bərpa edəcəyik” – deyən dövlət başçısı da buna dələlət edir (Əliyev İ.H., 2021).

Bu sözlərdə o, həm də xalqımızın, dövlətimizin yeni inkişaf strategiyalarını müəyyən edir. Çünki işğaldan azad ərazilərin əvvəlki simasının yeni keyfiyyətdə, müasir dövrün tələblərinə uyğun bərpa edilməsi ancaq birgə səylər nəticəsində mümkün ola bilər. Lakin bu heç də asan iş deyil. Bildiyimiz kimi bu ərazilərdə xalqımızın uzun illərdir min bir zəhmətlə yaratdığı maddi-mənəvi sərvətlər dağıdılmış, saxtalaşdırılmış, erməniləşdirilməyə çalışılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağın ərazisi yeraltı və yerüstü sərvətlərlə zəngin olmuşdur. Neft və qaz ehtiyatları nəzərə alınmadan, Azərbaycanda olan faydalı qazıntı ehtiyatlarının 1/3 hissəsindən çoxu işğaldan azad olunmuş ərazilərin payına düşür. Bu region, birinci növbədə, qızıl, kvars-qızıl, mis-qızıl-kolçedan, qurğuşun, sink, mineral və termal sular, müxtəlif tikinti materialları ilə zəngindir (Nuriyev Ə., 2022).

Qarabağdakı ekoloji vəziyyətin araşdırılması zamanı müəyyən olunmuşdur ki, yerli və xarici ekspertlərin həyata keçirdikləri monitorinqlərin nəticələrinə əsasən, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə erməni vandallarının törətdiyi kütləvi ekoloji terror və fəlakətin həcmi olduqca böyükdür.

Bu əraziləri 30 ilə yaxın işğal altında saxlayan düşmənlərimiz meşə ərazilərində, qəsdən, kütləvi yanğınlar törətmiş, nadir ağac və bitki növlərini məhv etmiş, qırmızı kitaba adı düşmüş və nəslə tükənməkdə olan vəhşi heyvanları öldürmüş, su mənbələrimizi müxtəlif kimyəvi tullantılar vasitəsilə çirkləndirmiş, bir sözlə, regionda ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarmışlar.

“Təbiət abidəsi statusuna malik 152 sayda ağac (Şərq çınarı, Palıd, Azat, Armud), 8 xüsusi qiymətli meşə sahəsi (Şərq çınarı, Püstə, Ayı fındığı, Ardic, Azat, Araz palıdı, Çaytikanı, Pirkal), 6 ədəd geoloji-palantoloji obyekt (“Azıx”, “Tağlar”, “Xan”, “Qaxal” və “Divlər sarayı” mağarası, “Bazaltın sütunvari aralanması”) yaşı 120 ildən 2000 ilədək olan pasportlaşdırılmış 145 Şərq çınarı və digər təbii sərvətləri uzun illər ağır və misli görünməmiş talanla üz-üzə qalmışdır. Kəlbəcər rayonunda 968 hektar ərazini əhatə edən “Qırmızı kitab”a daxil edilmiş Ayı fındığı ağacları da kütləvi şəkildə qırılmışdır” (Qurbanov S., 2021).

Qeyd edək ki, Qarabağ ərazisində Azərbaycan florasının 42 faizini təşkil edən 2000-dən çox bitki növü vardır. Ermənistan Qarabağ bölgəsində ekologiyanı məhv etməklə bərabər, yeraltı və yerüstü sərvətlərimizi də talayıb. Ekoloqların verdiyi məlumata görə “Zəngilan rayonundakı Vəjnəli, Kəlbəcər rayonundakı Söyüdlü faydalı filiz yataqlarında Ermənistan tərəfindən qanunsuz olaraq qızıl çıxarılıb, təbii sərvətlərimiz məhəmmənilib, ətraf ərazilər çirklənməyə məruz qalıb” (Bayramov A., 2022).

2022-ci ilin dekabrın 3-də və 7-də ekoloji terrora son qoymaq məqsədilə Rusiya sülhməramlı kontingentinin komandanlığı ilə aparılmış müzakirələrə əsasən İqtisadiyyat Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmlak Məsələləri Dövlət Xidməti və “AzerGold” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin mütəxəssislərindən ibarət heyət monitorinq aparmağı planlaşdırsa da, qarşı tərəfin danışıqları pozması səbəbilə bu baş tutmamışdır. Artıq 2 aya yaxın bir müddətdir ki, Rusiya sülhməramlılarının müvəqqəti nəzarətində sayılan ərazilərdə yerləşən faydalı qazıntı yataqları, xüsusilə, “Qızılbulaq” qızıl və “Dəmirli” mis-molibden yataqlarının qanunsuz istismarına etiraz olaraq ekofəallar və QHT təmsilçiləri ermənilərin Azərbaycan ərazilərində təbii sərvətləri talamasına və ekoloji terror törətməsinə etiraz olaraq Xankəndi-Şuşa yolunda dinc aksiyaya keçirir, hər kəsi təbii sərvətlərimizə sahib çıxmağa, ekologiyanı qorumağa çağırırlar.

Əsasən, Azərbaycanın gənclərindən və tələbələrindən ibarət olan könüllü ekofəalların dinc aksiyasının məqsədi regionda sülhün təmin olunması və bununla da, Azərbaycanın təbiətinə və təbii sərvətlərinə qarşı ermənilərin qanunsuz olaraq uzun illərdə törətdikləri ekoloji terroruna-“Dur!”-deməkdir. Bu qəbildən olan dinc aksiyalar Azərbaycan vətəndaşlarının istər müharibə şəraiti, istərsə də dinc şəraitdə, əgər söhbət ərazi bütövlüyümüz və dövlət maraqlarımızdan gedirsə, hər zaman onun maraqlarının müdafiəsinə hazır olduğunun bir göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov A. 30 illik işğalın böyük fəsadları / 25 fevral, 2022. (modern.az)
2. Əliyev İ.H., Azərbaycan Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev işğaldan azad olunmuş Füzuli şəhərinə səfəri zamanı, 2021.
3. Nuriyev Ə., Qarabağın bərpa və inkişaf layihələri regionun tarixi ənənələrinə və gələcək tələbatına əsaslanmalıdır, Xalq qəzeti, 10 fevral, 2022.
4. Sadıqov B. Y. Xilaskar İlham Əliyev / – Bakı: “Hədəf” nəşrləri, –2021.
5. Sadiq Qurbanov, İnsanlığa qarşı vəhşilik edənlərdən təbiətə, heyvanlara nə mərhəmət gözləyəsən.../ 18 yanvar, 2021.(modern.az)

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA CƏNUBİ QAFQAZDA YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR

Ləman Qarayeva

Bakı Slavyan Universiteti

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Summary

The article notes the importance of the South Caucasus as a geostrategic region where the interests of both regional and great states collide. During the 44-day war, Azerbaijan achieved the liberation of the occupied territories and thus achieved the establishment of a new security system and new geopolitical realities. It is especially noted that the Zangezur corridor, which will soon be opened and put into operation, will become the most efficient and reliable transit center for goods transported from Asia to Europe. As a result, it is noted that after the 44-day war, new realities in the South Caucasus opened up wide opportunities for the development of further international political, economic and trade relations of Azerbaijan. With the resolution of the Armenian-Azerbaijani conflict, the pace of economic development of the region increased, and investment activity increased. The elimination of trade barriers, the creation of joint ventures, the development of transport and tourism are in the interests of all states in the region.

Key words: 44-Day War, Armenian-Azerbaijani conflict, foreign policy, South Caucasus, Zangezur corridor.

Резюме

В статье отмечается значение Южного Кавказа как геостратегического региона, где сталкиваются интересы как региональных так и великих государств. В ходе 44 дневной войны Азербайджан добился освобождения оккупированных территорий и тем самым добился установления новой системы безопасности и новых геополитических реалий. Особо отмечается, что Зангезурский коридор, который вскоре будет открыт и введен в эксплуатацию станет самым эффективным и надежным транзитным центром для товаров, перевозимых из Азии в Европу. В итоге отмечается, что после Отечественной войны новые реалии на Южном Кавказе открыли широкие возможности для развития дальнейших международных политических, экономических и торговых связей Азербайджана. С разрешением Армяно-Азербайджанского конфликта увеличились темпы экономического развития региона, возросла инвестиционная активность. Устранение торговых барьеров, создание совместных предприятий, развитие транспорта и туризма соответствует интересам всех государств региона.

Ключевые слова: 44 дневная война, Армяно-Азербайджанский конфликт, внешняя политика, Южный Кавказ, Зангезурский коридор.

*«Bizim əsas problemimiz Ermənistanın
Azərbaycana təcavüzünün aradan qaldırmaq,
işğal olunmuş torpaqları azad etmək, ərazi
bütövlüyünü təmin etməkdir»- Heydər Əliyev.*

Xəzər dənizilə Qara dənizin, o cümlədən Türkiyə, Rusiya və İran dövlətləri arasında yerləşən Cənubi Qafqaz regionu beynəlxalq münasibətlər sisteminə əsaslı təsir göstərən, yeni geosiyasi reallıqlar yaradan əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. Geosiyasi reallıq Cənubi Qafqazı Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizinə çevirdiyindən bu region daim böyük güclərin diqqət mərkəzində olub.

27 Sentyabr – 10 Noyabr 2020 tarixlərində baş verən 44 Günlük Müharibə, Cənubi Qafqaz bölgəsindəki regional təhlükəsizlik konfigurasiyasını kökündən dəyişdi. Ermənistan – Azərbaycan münasibəti 30 ilə yaxın davam etdi və beynəlxalq vasitəçilər münaqişənin həlli yolunda heç bir uğur

qazana bilmədilər. Ermənistanda Baş Nazir Nikol Paşinyanın başçılıq etdiyi hökumətin Azərbaycanla qarşı siyasi və hərbi təxribatlara başlayaraq onilliklər ərzində əldə edilmiş razılaşmalar və prinsipləri rədd etməsi ilə ATƏT-in Minsk Qrupunun apardığı danışıqlar prosesi bir növ dalana dirəndi [2]. Paşinyanın rəhbərliyi dövründə daha da artan gərginlik və ədavət Azərbaycanın tarixə 44 günlük müharibə kimi düşən genişmiqyaslı hərbi əks hücum əməliyyatlarına başlaması ilə nəticələndi. Ərazi bütövlüyünü bərpa edən Azərbaycan Cənubi Qafqazda yeni bir dövrün – sülh və inkişaf üçün fürsət dövrünün başlanmasında əsas rol oynadı. Prezident İlham Əliyev çoxşaxəli intensiv fəaliyyəti ilə böyük tarixi dəyişikliyə imza atdı. Azərbaycana məğlub olan işğalçı ölkə kapitulyasiya aktı imzalamağa məcbur edildi.

Azərbaycan faktiki olaraq konfrontasiya geosiyasi xəttini sındıraraq, regionu əməkdaşlıq və təhlükəsizlik geosiyasi müstəvisinə çıxardı. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yaranan yeni reallıqlar Azərbaycanın həm də beynəlxalq siyasi, iqtisadi-ticarəti münasibətlərinin daha da şaxələnməsi üçün geniş imkanlar açdı. Bu gün Azərbaycan dünyanın əsas enerji ixracatçılarından biridir. Avrasiyanın nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevrilən ölkəmiz həm də Şimaldan Cənuba və Şərqdən Qərbə yüklərin daşınmasında mühüm nəqliyyat qovşağı kimi tanınır. Tezliklə açılıb istifadəyə veriləcək Zəngəzur dəhlizi isə Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük gəlir gətirəcək. Bu dəhlizlə türk dünyasını birləşdirəcək ölkəmiz Asiyadan Avropaya daşınan yüklərin ən səmərəli, etibarlı tranzit mərkəzinə çevriləcək. Artıq dəhlizin hava məkanından istifadə edilir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan regionda sabitləşdirici aktor kimi fəaliyyət göstərməklə bölgədə və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığa, təhlükəsizliyə mühüm töhfələr verir. Buna görə də ölkəmiz hazırda regional güc mərkəzi kimi sülhün və 40 kilometrlik Zəngəzur dəhlizinin bərpa olunması ölkəmiz üçün yeni iqtisadi perspektivlər yaradacaqdır. Şərqi Zəngəzur bölgəsində yerləşən Zəngilanı qədim torpağımız olan Qərbi Zəngəzurla, oradan isə Naxçıvan vasitəsilə Türkiyə ilə birləşdirəcək ölkəmizin qazanacağı növbəti tarixi zəfəri olacaqdır.

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin də vurğuladığı kimi: *«Bizim əsas rəqibimiz zamandır. Çünki dəmir yolunun, avtomobil yolunun çəkilişi vaxt tələb edir. Ona görə bütün güclər səfərbər olunub ki, bu layihə icra edilsin. Zəngəzur dəhlizinin yaradılması Azərbaycanın milli, tarixi və gələcək maraqlarına tam cavab verir. Bizim mövqeyimiz budur ki, sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı biz tarixi və əlbəttə ki, Cənubi Qafqazın sovetləşdirilməsindən sonrakı mümkün olan xəritələri nəzərə almalıyıq»*[3]-bunu Prezident İlham Əliyev ADA Universitetində keçirilən “Cənubi Qafqaz: İnkişaf və əməkdaşlıq” mövzusunda beynəlxalq konfransda deyib.

Vətən müharibəsi başa çatandan sonra regionda yaranan yeni geosiyasi və geoiqtisadi reallığın şərtləndirdiyi məsələlərdən biri də infrastrukturun qurulması ilə bağlıdır. Bu layihə həm Ermənistanın, həm də Azərbaycanın, eləcə də bütün region dövlətlərinin mənafeyinə xidmət edəcək, Şərq-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinə qovuşmaqla beynəlxalq infraqurata inteqrasiya olunacaq, böyük həcmdə yük və sərnişindəşımaya imkanlarını gerçəkləşdirəcək.

Vətən müharibəsindən sonra qısa müddət ərzində Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının tikilib istifadəyə verilməsi, eyni zamanda, Zəngilan və Laçında da yeni aeroportların inşasının reallaşdırılması beləliklə, işğaldan azad edilən bölgəmizdə müasir yol-nəqliyyat infrastrukturunun sürətli şəkildə yaradılması da bunun bariz ifadəsidir [1, s.195]. Zəngəzur dəhlizinin açılması Cənubi Qafqazdan keçən marşrutlar sisteminin fəaliyyətini daha da canlandıracaq. Dəhliz, həmçinin Azərbaycan və İran Culfası arasında dəmiryol xəttinin açılışına və İranın dəmir yollarına çıxış əldə etməyə imkan verəcək [4]. Bununla bərabər, Zəngəzur dəhlizi təkcə dəmir yolları deyil, həm də avtomobil yolları sisteminə malik olacaq. Deməli, bu dəhlizin yaradılması həm də avtomobil əlaqəsinin açılmasına imkan yaradacaq. Hazırda Türkiyədən yüklər Azərbaycana Gürcüstan və İran vasitəsilə tranzit yolu ilə çatdırılır. Bu marşrutun yaradılması Türkiyədən Azərbaycana və əks istiqamətdə malların birbaşa tədarükünü asanlaşdıracaq.

Cənubi Qafqazda 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra siyasi konfigurasiyanın dəyişməsi regional və beynəlxalq aktorların rolunu və çəkisini köklü şəkildə dəyişmişdir. Yeni geosiyasi məkanda türkdilli dövlətlərin də Cənubi Qafqaza, əsasən də Azərbaycanla münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə marağı artır. Bu da yeni əməkdaşlıq perspektivləri yaradır. Vətən müharibəsindən sonra regional əməkdaşlıq mexanizmi, yeni nəqliyyat layihələri regionda iqtisadi, enerji, nəqliyyat və ticarət

əlaqələrini möhkəmləndirəcək. Bu isə öz növbəsində dövlətləri revanşist ideyalardan, müharibə təhdidlərindən əl çəkməyə vadar edəcək, təhlükəsizlik təmin olunacaq. Bölgədə nəqliyyat əlaqələrinin bərpası İrəvanın da əsas iqtisadi problemlərindən birinin həllinə - Rusiyanın rəhbərlik etdiyi Avrasiya İqtisadi Birliyinin bazarları ilə quru əlaqəsinin bərpasına əlverişli imkan yaradır. Eyni zamanda, Ermənistan İranla da iqtisadi əlaqələrini daha uğurla inkişaf etdirə bilər. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə regionda iqtisadi inkişafın tempi artdı, investisiya aktivliyi yüksəldi. Ticari baryerlərin aradan qaldırılması, birgə müəssisələrin yaradılması, nəqliyyat və turizmin inkişafı bütün region dövlətlərin maraqlarına uyğundur. Vətən müharibəsinin nəticəsi göstərdi ki, Azərbaycanda həyata keçirilən siyasi kurs dövlətimizi və xalqımızı qələbələrə aparan alternativsiz yoldur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanı zəfərə aparan yol./ Beynəlxalq münasibətlər təhlili mərkəzi. Bakı, 2021.
2. Əhmədov R. Praqa görüşü növbəti uğurumuzdur/ Yeni Azərbaycan. 13.10.2022
3. Əliyev İlham ADA Universitetində “Cənubi Qafqaz: inkişaf və əməkdaşlıq mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edib”/29 aprel 2022/<https://president.az/az/articles/view/55909>
4. Orucova N. «Zəngəzur dəhlizinin» yaradılması bütün region ölkələrinin maraqlarına xidmət edir./İki sahil. 16 iyun 2021.

QƏLƏBƏYƏ APARAN YOL

Sevinc Qarayeva

BSU-nun İbtidai təhsil kafedrasının müəllimi,
biologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Summary

The second Karabakh war, which lasted 44 days and finally led to the victory that the Azerbaijani people have been waiting for 30 years, is the result of the unshakable determination of the Azerbaijani people, the courage of our army and the correct strategy of our far-sighted head of state IlhamAliyev in the political arena. This victory is the victory of the people who, regardless of national and ethnic characteristics, gathered under the tricolor flag of Azerbaijan, tried to support the Motherland with the means available to them on its difficult day, suffered injustice, the genocide of January 20 and the Khojaly genocide, to which the world turned a closed eyes for years, having unshakable conviction and who managed to rally around him like a fist on a difficult day in his homeland. This victory, achieved as a result of the blood of our martyrs, the courage of our brave army and the correct policy of the Commander in chief, our hated enemy will not forget for many years to come. Hundreds of books will be written about our victory, documentaries and feature films will be made about it.

Key words - war, glorious victory, brave army.

Резюме

Вторая Карабахская война, длившаяся 44 дня и наконец, приведшая, к победе, которую азербайджанский народ ждал 30 лет, является результатом непоколебимой решимости азербайджанского народа, мужества нашей армии и правильной стратегии нашей дальновидной главы государства Ильхама Алиева на политической арене. Эта победа, является победой народа который, независимо от национальных и этнических особенностей, собравшихся под трехцветным флагом Азербайджана, постаравшихся поддержать Родину доступными им средствами в трудный его день, перенесших несправедливость, геноцид 20 января и Ходжалинский геноцид, на которые мир годами закрывал глаза, имеющего непоколебимую убежденность и сумевшего сплотиться вокруг него как кулак в трудный день своей Родины. Эту победу, достигнутую в результате крови наших шехидов, мужества нашей храброй армии и правильной политики Главнокомандующего, наш ненавистный враг не забудет на долгие годы вперед. О нашей победе будут написаны сотни книг, о ней будут сняты документальные и художественные фильмы.

Ключевые слова: война, славная победа, храбрая армия.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənablarının 2020-ci ilin 27 sentyabr tarixində “Bu gün səhər Ermənistan silahlı qüvvələri bir neçə istiqamətdən müxtəlif növ silahlardan, o cümlədən ağır artilleriyadan istifadə edərək bizim yaşayış məntəqələrimizi, eyni zamanda hərbi mövqələrimizi atəşə tutmuşdur. Düşmən atəşi nəticəsində mülki əhali və hərbiçilərimiz arasında itkilər, yaralananlar var. Allah şəhidlərimizə rəhmət eləsin! Onların qanı yerdə qalmayacaqdır. Azərbaycan Ordusu hazırda düşmənin hərbi mövqələrinə atəşlər, zərbələr endirir və bu zərbələr nəticəsində düşmənin bir çox

hərbi texnikaları sıradan çıxıb. Bu, erməni faşizminin növbəti təzahürüdür” (Əliyev İ.H., 2020) – xalqa müraciət etməsilə başlayan və elə həmin ilin 10 noyabrında tarixyüklü əhəmiyyətə malik, erməni tərəfinin kapitulyasiya aktını imzalaması nəticəsində 44 gün davam edən və Azərbaycan xalqının qələbəsi ilə nəticələnən II Qarabağ müharibəsi xalqımızın həyatında bir dönüş nöqtəsi olmuşdur.

44 günlük mübaribənin gedişatında Azərbaycan tərəfinin əsas üstünlüklərindən biri onun döyüş meydanında düşmənlə üz-üzə döyüşən mərd, qorxmaz oğulları ilə bərabər, gərgin döyüşlər zamanı dünya hərbi tarixində bir yenilik kimi yadda qalan, düşməni heyrətə gətirən yeni strategiyaları tətbiq etməsi və ən müasir silah və texnologiyalardan istifadəsi idi. Məhz bu sadaladığımız amillər müharibənin müqəddəratını həll edərək, onun nəticəsini xeyrimizə dəyişdi. Nəhayət, qısa bir müddətdə uzun illərdir düşmən tapdağı altında olan torpaqlarımız düşmən əsarətindən azad oldu, düşmənin 30 il ərzində qurduğu beton sədləri, çoxsayda canlı qüvvəsi darmadağın edildi, erməni tərəfi canlı qüvvə ilə yanaşı böyük hərbi texnikasını da itirərək döyüş meydanından geri çəkilmək və kapitulyasiya etmək məcburiyyətində qaldı.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan bir daha dünya ictimaiyyətinə Azərbaycan xalqının sarsılmaz əzmini, Azərbaycan Ordusunun döyüş qabiliyyətini göstərərək sübut etdi ki, 30 ildən artıq bir müddətdə bir çox Avropa və beynəlxalq təşkilatların həll edə bilmədiyi və “açılmaz düyün” adlandırdığı Qarabağ problemini Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında Azərbaycanın şanlı ordusu çox qısa bir müddətdə - 44 gün ərzində həll etdi. Beləliklə də, uzun illərdir yalanlar əsasında qurulan və dünyada tanılmağa çalışılan “Ermənistan ordusunun məğlubedilməzliyi” mifi külək kimi göyə sovruldu. Əlbəttə ki, döyüşlərdə qələbənin əldə olunmasında ön cəbhədə əlində silah şücaət göstərən igid hərbiçilərimizlə bərabər, Azərbaycan xalqının da maddi və mənəvi dəstəyi böyük rol oynamışdır. Xalqın bütün təbəqəsindən olan insanlar bir yumruq halında Ali Baş Komandanımız və ordumuzun ətrafında birləşərək, onun arxasında dayanmışdı. Xalq öz ordusuna heç bir ehtiyac və məcburiyyət olmadığı halda maddi və mənəvi dəstək olmağa çalışır, müxtəlif yaş qruplarından olan insanlar cəbhəyə getmək üçün kütləvi şəkildə hərbi çağırış məntəqələrinə axışır, Azərbaycan Ordusuna pul, tibb ləvazimatlar, qan, ərzaq, isti paltar, çadır, yun örtük və s. ilə yardım edirdi. Erməni işğalçılarına qarşı bu müharibə ümumxalq xarakteri daşıyırdı. Tanınmış rus politoloqu Maksim Şevçenko bildirirdi ki, müharibə zamanı Azərbaycan sakinləri birlik və yekdillik nümayiş etdirdilər ki, bunu da “bir millətin təzədən doğuluşu” adlandırmaq olar. Məhz bu məsələyə diqqət yetirən hərbi ekspertlər (Yuri Podolyak və b.) qeyd edirlər ki, azərbaycanlılar bu müharibədə fiziki itkilər verməyə mənəvi cəhətdən hazır idilər, ermənilər yox. Bu da müharibənin nəticəsinə öz təsirini göstərdi (Kərimov Z., 2022). Daim öz xalqına və xalqının Vətən sevgisinə arxalanan Prezident İlham Əliyev 44 günlük Vətən müharibəsində xalqın dəstəyinin önəmini vurğulayaraq şəhid və qazi ailələri ilə görüşlərindən birində belə söyləmişdi: “Bizi qələbəyə aparan təkcə hərbiçilərimizin peşəkarcılığı, qəhrəmanlığı, hərbi texnikamız yox, bizi qələbəyə aparan həm də Vətən sevgisi idi. Ən başlıca faktor, ən başlıca amil Vətən sevgisi idi (Əliyev İ.H., 2021).

Prezident İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti və Heydər Əliyev məktəbinin təsiri altında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılması yolunda 27 ildən artıq bir müddətdə apardığı uğurlu siyasəti və məqsədyönlü diplomatik fəaliyyəti, ölkəmizdə və onun hüduqlarından kənarda, beynəlxalq siyasi arenada qazandığı diplomatik nüfuzu, həyata keçirdiyi ordu quruculuğu və islahatlar, onun birbaşa rəhbərliyi və nəzarəti altında qəhrəman ordumuzun apardığı və qələbə ilə nəticələnən hərbi əməliyyatları, 30 ildir erməni işğalında olan torpaqlarımızın geri qaytarılması uğrunda əzmlili mübarizəsi Azərbaycan xalqının haqlı olaraq apardığı Vətən müharibəsindəki qələbəsini labüd etmişdir. Bu qələbə Azərbaycanın Zəfər salnaməsinin şanlı səhifələrindəndir. 44 gün davam edən və 30 illik vətən, yurd həsrətinə son qoyan Vətən müharibəsi bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı, milli-etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq onun 3 rəngli bayrağı altında birləşən hər bir vətəndaşı vətənin dar günündə “Ali Baş Komandanın bircə əmrinə müntəzirik” – söyləyərək, bir amal ətrafında yumruq kimi birləşib onun müdafiəsinə qalxmağa hazırdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xalqa müraciəti // Azərbaycan, 2020, 27 sentyabr

2. Əliyev İ.H. Azərbaycanı qələbəyə aparan Vətən sevgisi idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakının Binəqədi rayonunun Xocasən qəsəbəsində şəhid ailələri və müharibə əlilləri ilə görüşü // Xalq qəzeti, 2021, 17 iyul. s.1

3. Kərimov Z. II Qarabağ müharibəsində qələbəmizi təmin edən amillər / Vətən müharibəsi: 44 günlük zəfər salnaməsi. Respublika elmi-praktik konfransı, 2-3 noyabr, 2022-ci il

QARABAĞ MÜHARİBƏSİ TARİXİ HADİSƏ VƏ ƏDƏBİ MÖVZU KİMİ

Səlimə Qasımova

Bakı Slavyan Universitetinin

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

Summary

Wars leave an indelible mark not only in the history of mankind, in human destinies, but also in literature. One of such wars was the Karabakh War. In this war, there was no mercy for the elderly, women, or children. People had to endure unbearable tortures and suffering. The Karabakh war has been the subject of the works of many poets and writers. These artists conveyed the realities of the war to readers in poetic language, described all the indelible traces left by it in human destiny. In literary works, they depicted in a harsh form how enemy forces caused unbearable suffering, pain to the civilian population, and heartbreaking helplessness of people. The war in Karabakh was not just a war for lands, it was a war with Azerbaijan as a whole with Azerbaijanism.

Key words: Karabakh, war, Fatherland, Azerbaijanism, liberation struggle. Resume

Резюме

Войны оставляют неизгладимый след не только в истории человечества, в человеческих судьбах, но и в литературе. Одной из таких войн была Карабахская война. На этой войне не было пощады ни старикам, ни женщинам, ни детям. Людям приходилось терпеть невыносимые пытки, страдания. Карабахская война была темой произведений многих поэтов и писателей. Эти художники слова поэтическим языком доносили до читателей реалии войны, описывали все неизгладимые следы, оставленные ею в человеческой судьбе. В литературных произведениях в жесткой форме изображали как вражеские силы причиняли невыносимые страдания, боль мирному населению, душераздирающую беспомощность людей. Война в Карабахе была не просто войной за земли, это была война с Азербайджаном в целом с азербайджанством.

Ключевые слова: Карабах, война, Отечество, азербайджанство, освободительная борьба.

XX əsrin ən böyük faciələrindən biri, xüsusilə Azərbaycan xalqının tarixində qanlı-qadalı müharibələrdən biri, yaddaşlarda dərin iz buraxmış Qarabağ müharibəsi olmuşdur. Qarabağ müharibəsinin başlanması, yüzlərlə insanın vəhşicəsinə, qanına qəltan edilərək qətlə yetirilməsi, insanların məcburi şəkildə el-obasından didərgin salınması ilə müşahidə olunub. İnsanlığa düşmən kəsilən müharibə yüzlərcə, minlərcə insanın ata-ananın, bacı-qadaşın, böyüyün, kiçiyin, qadın və kişinin, bir sözlə yaşından və cinsindən, milliyyətindən və dini baxışlarından asılı olmayaraq heç bir kəsi biganə qoymamışdır. Müharibə mözsunu nəinki qəzet və jurnalların, o cümlədən ədəbi əsərlərin də mövzusunə çevrilmişdir. Belə ki, Birinci dünya müharibəsi Avropa ədəbiyyatında XX əsrin 20-ci illərində böyük vüsət almış “itirilmiş nəsil” mövzusunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Bir çox yazıçılar, məs., E.M.Remark, E.Heminguey, C.D.Passos, R.Oldinqton və s. müharibə mövzusunə müraciət etmiş, müharibənin həqiqi simasını, insanlığa zidd olan mahiyyətini açıb göstərmişlər. Qarabağ müharibəsi də milli ədəbiyyatımızdan yan keçməmiş, ədəbi mövzulardan olmuşdur. Təkcə Azərbaycan tarixində deyil, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu mühüm yer tutur. Qarabağımız - doğma diyarımız bizim daima sağalmaz yara olaraq qəlbimizdə sanki taxt salmışdı. Xalqımızın üzləşdiyi bəlalər, erməni təcavüzü, doğma torpaq, yurd həsrəti və s. məsələlər daim ədəbiyyatda işlənən aktual mövzuya çevrilmişdir.

Qarabağ mövzusunə yaradıcılığında yer verənlərdən biri də Sabir Əhmədli olmuşdur. Ədib yaradıcılığında müharibə mövzusunə çox həssas yanaşır. O, 1993-cü ildə işıq üzü görmüş “Qarabağın qarlı səngərləri” adlı publisistik yazında Füzuli və Cəbrayıl bölgəsində gedən hadisələri, öz müşahidələrini tam təfərrüatı ilə oxucularla bölüşmüşdür [Yusif, V., 2014]. Bu əsərində erməni separatçı qüvvələrinin dinc əhaliyə qarşı tutduğu divan, arxa cəbhədə aparılan siyasi oyunlar, əliyalın insanla-

rın ürək ağrından çarəsizliyi kimi həyatı gerçəkləri sərt formada əks etdirmişdir. Dahi yazıcının qardaş və oğul itkisi onu dərindən sarsıtmışdı. Bütün çəkdiyi iztirabları, ağrı-acısı, qəlb yanğısı yazıcının “Axirət sevdası”, “Kef”, “Ömür urası” romanlarında geniş bədii əksini tapmışdır. Bu əsərlərində müharibənin insan həyatında açdığı yaraları, buraxdığı izləri görməmək mümkün deyil. Oğul itirən atanın ağrıları, canını vətən üçün qurban verərək, özünü könüllü şəkildə vətən torpağına siper edən oğulların nakam qalmış taleyi, insan həyəcanlarının, mənəvi yaşantıların sonda insan psixologiyasında açdığı dərin izləri görməmək mümkünsüzdür. Yazıcının yaradıcılığını araşdıran tənqidçi T.Əlişanoğlu haqlı olaraq söyləmişdir ki, S.Əhmədli ... ədəbiyyatımızda ilk dəfə Qarabağ müharibəsi mövzusunun global yanaşma müstəvisində çözməyə cəhd edir” [Əlişanoğlu, T., 2008].

Qarabağ müharibəsinin xalq müharibəsi kimi qələmə alan yazıçılardan biri Aqıl Abbas olmuşdur. Onun müharibənin bariz şəkildə təfsirini biz “Dolu” romanında rast gəlirik. Əsərdə dövrün sanki yükünü çiyinlərinə almış, məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş müsbət obrazlar yer alır. Drakon, Pələng, Komandır, Səhiyyə nazirinin müavini, katib kimi obrazlar hadisələrin mərkəzində dururlar. Onlar açıq-aşkar üz-üzə düşmənlə vuruşur, bundan isə heç bir qorxu hissi keçirmirlər. Onların müharibədən öncəki taleləri fərqli olmasına baxmayaraq, onlar müharibədə bir döyüşçü kimi vuruşurlar, vətən fədailərinə, igid əsgərə çevrilmişlər. Onlar kimlərdənsə mədət ummadan el-obası üçün vuruşan, namus, şərəf ləyaqətini üstün tutan, türk oğlu kimi çarpışan döyüşçülərdir. Əsərdə rastlaşdığımız kiçik epizodda göstərilir ki, döyüşlərin birində əsir düşən erməni qızından intiqam almaq üçün onun önünə çıxan cavanların qarşısını vətən fədaisi alır, hadisə o yerə gəlib çatır ki, o əlini silaha atmalı olaraq deyir: “mən arvad davası etmirəm, torpaq davası edirəm”. Bu parçada biz Azərbaycan əsgərinin düşməni belə heyratə gətirən təmkinliyinin şahidi oluruq. Müəllif əsəri elə bir səpkidə qələmə almışdır ki, o heç bir tərəfi günahkar kimi əks etdirmir. Hadisələri bütün çılpalığı ilə danışır və şərhini oxucunun ixtiyarına buraxır.

Qarabağ uğrunda gedən savaş yalnız torpaq davası deyil idi, bu bütövlükdə azərbaycançılıqla aparılan bir müharibə idi. Bu müharibədə nə yaşlıya, nə qadına, nə uşağa zaval yox idi, heç birinə aman verilmirdi. İnsanlar ağlagəlməz işgəncələrə, əzab-əziyyətlərə dözməyə məcbur edilirdi. Təbii olaraq bu cür həyat gerçəyi poeziyaya təsirsiz ötüb keçə bilməzdi. Bu mövzuda Xəlil Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Məhəmməd Araz, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Qabil, Zəlimxan Yaqub, Cabir Novruz, Nüsrət Kəsəmənli və b. yazdıqları əsərlər həmin dövrün barıt qoxulu, qanlı mürəkkəblə yazılmış örnəklər idi.

Alman faşistlərinin etdiyindən qat-qat dəhşətli, vahiməli, qorxunc olan Xocalı soyqırımı erməni vəhşiliyinin, zorakılığının, vandalizminin bariz nümunəsi idi. Günahsız xalqa, günahsız bədənələrə, hələ ana bətnində ikən ölümə məhkum edilən məsum canlara qarşı amansız rəftar, hamilə qadınların qarnının cırılması, cənazələrin dəşilməsi, öldürülən bətnlərin gözlərinin çıxarılması, qulaqlarının kəsilməsi məsum xalqa qarşı olan nifrətin nümunəsi ola bilməz, bu erməni caniliyinin təsviri idi.

Xocalının başına gələn bu hadisəni, insan taleyinə yansıyan sızıltısını duyğusalılıqla əks etdirənlərdən biri “Xocalı simfoniyası” əsəri ilə Nurəngiz Gündür. Şairəni bir ana, bir qadın olaraq nə rahat edən uşaqların, məsum varlıqların acınacaqlı həyat taleyidir. Bu canlara qıyılmasına biganə qala bilməyən şairə haqq səsinə ucaldır. Onun çağırışındakı haray, ürəyində qopan fəryad hissi, qəlbənin sızıltısı “Xocalı simfoniyası”nda eyni duyğularla təsvir edilir.

2020-ci il gəlişi ilə tariximizdə dönüş baş verdi: 44 günlük qısa müddət 30 illik əsarətin sonu oldu. Vaxtı ilə günahsız canlara yaşadılanların qisasının alındığı həmin gün gəlib yetişdi [Rüstəmxanlı, S., 2020]. Bu gün ədəbiyyat Qarabağ deyəndə dəmir yumruqtək birləşən, amalı bir olan, vahid xalqın əzmkar mübarizəsi ilə qazanan Şanlı qələbəni xatırlayaraq yazır. Bu gün 30 illik həsrətdən sonra nəhayət el-obamıza, doğma yurdumuz - Qarabağımıza qayıdırıq. Vaxtı ilə ayaqyalın, qucaqda ağlayaraq gələn körpə canlar bu gün tank belində başı dik, əzəmətli, məğrur, qorxmaz baxışla Qarabağa qayıdır. Qorxmaz igidlərimiz boynumuza boyunduraq olan, bizi hər gün bir az daha qəm dəryasına batıran vətən həsrətindən artıq azad etmişdir. Bu gün ədəbiyyatımız “Dəmir yumuruq”dan “Şanlı qələbə”dən yazır. 30 ildən sonra artıq “Xarı bülbul”ün ətri gəlməyə başladı. Şuşa dərdi, həsrəti ilə dünyadan köçən Xalq şairimiz Cabir Novruzun ruhu şad oldu. Bu qələbədən ruhlanaraq yazıçı və şairlərimiz Zəfər tarixli əsərlər yazmağa başladı. Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş”, Balyar Sadiq “Zəfər simfoniyası”, Kamran Nəzirinin “Mənim sevimli yaddaşım” hekayəsi və s. yazılmağa başladı.

İnsanlığ tarixinin qara səhifəsi olan müharibələr bir çox ədəbi əsərlərin mövzusu olmuşdur və bundan sonra olmağa da davam edəcəkdir. Nə səbəb olursa olsun, istər sonu məğlubiyyətlə, istərsə də qələbə ilə bitsin müharibələr bitdikdən sonra geriye qalan bu müharibələrin buraxdığı izlərdir. Bu izlər bəzən ölümlə, bəzən yaralanmalarla, bəzən ayrılıqlarla xatırlanır. Ədəbiyyat isə bir güzgü kimi bütün bu gerçəkləri bədii boyalarla, poetik şəkildə təsvir edir və etməyə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusu. Respublika Elmi Konfransı materialları. Bakı, Azərbaycan, 24 aprel, 2021.
2. Əlişanoğlu T. Sabir Əhmədlinin Qarabağ Trilogiyası // “Tənqid.net” jurnalı, Bakı, 2008, № 5, s 36-45
3. Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş // “Ədəbiyyat qəzeti”, 2020, 24 dekabr.
4. Yusifli Vaqif. Sabir Əhmədli - yaşayan sənətkar // “Kaspi” qəzeti, 2014, 11 fevral.

44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ VƏ AZƏRBAYCANDA HƏRB ELMİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Bahadur Qəmbərov

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

NATO/Sülh naminə tərəfdaşlıq və Humanitar fənlər kafedrasının rəisi, polkovnik-leytenant

Summary

The article deals with the role of the experience of the Patriotic War in the development of military science in Azerbaijan. The article sheds light on a number of important aspects of the research, such as the study of the cause, course and consequences of the war, the use of new weapon techniques and tactical technologies, the state of the morale and fighting spirit of the Azerbaijani army and the enemy, and the study of the attitude to the war in the society of Azerbaijan and Armenia and in the world.

Key words: *military science, 44-day war, Patriotic War, military art, moral-fighting spirit.*

Резюме

В статье говорится о роли опыта Отечественной войны в развитии военной науки в Азербайджане. Здесь решается ряд важных аспектов исследования, таких как изучение причины, хода и последствий войны, применения новых вооружений и тактических технологий, состояния морально-боевого духа азербайджанской армии и врага, и изучение отношения к войне в обществе Азербайджана и Армении и в мире.

Ключевые слова: *военное дело, 44-дневная война, Отечественная война, военное искусство, морально-боевой дух.*

44 günlük müharibə Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrdən biri olmaqla bərabər həm də, ölkəmizdə və dünyada hərbi elminin mühüm tədqiqat obyektinə və inkişafının təkanvericisinə çevrilmişdir. Elm və texnikanın, hərbi sənətinin son nailiyyətləri, Azərbaycan xalqının Vətən sevgisi, yüksək mədəni dəyərlərinə, qəhrəmanlıq və şücaətə əsaslanan bu müharibədə qələbəmizin təcrübəsi bütün aspektləri, tərəfləri, komponentləri ilə birlikdə uzun müddət tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanacaqdır. Belə ki, bu təcrübə xalqımız üçün tələpəli məsələ olan Vətənimizin hərbi təhlükəsizliyinin qorunmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Dünya hərbi elminin inkişafı üçün də bu məsələ zəngin düşüncə mövzusu verərək, aparıcı elmi-tədqiqat müəssisələri və hərbi təhsil ocaqlarında hələ uzun müddət öyrəniləcəkdir.

Vətən müharibəsi təcrübəsinin elmi təhlilindən danışarkən onun bir neçə mühüm aspektinin qeyd edilməsi vacibdir:

1. Müharibənin səbəbi, gedişi və nəticələrinin tədqiqi;
2. Müharibə zamanı yeni silah texnikalarından istifadənin tədqiqi;
3. Yeni taktiki texnologiyalardan istifadənin tədqiqi;
4. Azərbaycan ordusunun mədəni-döyüş ruhunun vəziyyətinin tədqiqi;
5. Düşmənin mədəni-döyüş ruhunun vəziyyətinin tədqiqi;

6. Azərbaycan və Ermənistan cəmiyyətində müharibəyə münasibətin tədqiqi;

7. Bütövlükdə dünyanın ictimai və siyasi məkanında müharibəyə münasibətin tədqiqi.

Vətən müharibəsinin göstərilən aspektlərindən hər biri ayrılıqda ciddi tədqiqat mövzusu olmaqla bərabər, özündə çoxlu sayda problemi ehtiva edir. İlk baxışda müharibəyə dolayı yolla aidiyyəti olan məsələlərin tədqiqi də müharibə hadisəsinin kompleks öyrənilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. 44 günlük müharibənin səbəbləri, gedişi və nəticələri bu aspektlər arasında hazırkı dövrdə ən çox tədqiq olunmuş kimi görünə bilən məsələlərdir. Lakin çox zaman bu problemə müraciət elmi tədqiqat xarakteri deyil, sırf populyar təhlil xarakteri daşıyır. Bunu aradan qaldırmaq üçün bu məsələlərə daha çox elmi tədqiqatçıların diqqəti cəlb olunmalıdır. 44 günlük müharibədən danışarkən problemin həm də gizli, hərbi sirr xarakteri daşıyan tərəflərinin mövcudluğunu da diqqətə almaq lazımdır. Bu məsələ öyrənilən obyektin geniş tədqiqatçı kütləsi tərəfindən hərtərəfli araşdırılmasına maneə törədirsə də əməl olunması vacib şərtlərdəndir.

Bu məsələ ilə bağlı digər ciddi maneə ilk baxışda fakt və materialların çox görünməsinə baxmayaraq, tədqiqatçıların əlində olan mənbələrə mənəvi-mənəvi azlığıdır. Fikrimizcə, hazırkı dövrdə ən vacib vəzifələrdən biri hadisələrin müharibə iştirakçıların yaddaşından silinməmiş faktoloji bazanın toplanması və ümumiləşdirilməsidir. Mütəxəssis tərəfindən həyata keçiriləcək bu iş tədqiqat üçün əhəmiyyətli olan və mənbələr xarakter daşıyan faktların toplanaraq, əhəmiyyət daşımayanlardan ayrılması və bu sahədə biliklərin empirik səviyyədən nəzəri səviyyəyə keçirilərək burada sistemləşdirilməsi üçün şərait yaradar.

Vətən müharibəsi zamanı silah texnikasından istifadənin tədqiq olunması prosesi daha konkret xarakter daşıyır. Bu prosesin həm Azərbaycanda, həm də dünyada öyrənilməsi üçün ciddi bir maneə yoxdur və yəqin ki, yalnız zaman işidir. Lakin, yeni taktiki texnologiyalardan istifadənin tədqiqi daha çox mürəkkəblik kəsb edir. Burada söhbət yeni taktiki prinsiplərin silahların inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu məsələsindən gedir. 44 günlük müharibə zamanı Azərbaycan ordusunun qələbəsinin mühüm təminatçısı təkcə yeni hərbi texnikadan, məsələn, pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə deyil, həm də yeni taktiki prinsiplərdən istifadədir ki, ordunun əlində mükəmməl silah olduqda belə, ondan səmərəli istifadə olunmazsa və ya istifadə zamanı taktiki səhvə yol verilərsə lazımı nəticələr əldə olunmayacaqdır. Biz Ermənistan ordusunun təmsalında bunun şahidi olduq. Deməli, ordunun yeni hərbi texnika ilə təchizatı ilə bərabər bu texnika üzərində qurulmuş yeni taktiki priyomların araşdırılması vacibdir. Burada hərbi təhsil sisteminə bir sıra yeniləşmələrin aparılması məsələsi də ortalığa çıxır. Bu təhsildə ən yeni progressiv metodika və pedaqoji texnologiyaların tətbiqi üçün ilk növbədə onların hazırlanması və istifadəsinin elmi araşdırılması getməlidir. Qeyd etmək istirik ki, müasir dövrdə təhsil sisteminin şəxsiyyətyönümlü olması ilə bərabər, fərdiyyətyönümlü olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni, fərdi bacarıq və keyfiyyətlərin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına müəllim tərəfindən yardım edilməsi vacib şərtlərdən biridir. Çünki, müasir müharibələrdə yeni hərbi texnologiyaların tətbiqi ilə bərabər subyektiv faktorun rolu da artmaqdadır. Xüsusilə, mənimsənilmiş taktiki prinsiplərin inkişafı silahların inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlməlidir. Bu prinsiplər isə bir tərəfdən donuq sistem, alqoritmlər olmaqla bərabər, digər tərəfdən daim yaradıcı yanaşma tələb edir.

Hərbi professional təkamülün qabaqlayıcı inkişafına diqqət yetirilməsi də vacibdir. Belə ki, günümüzdə hərbi təhsil sisteminin təkcə dövrün tələbləri ilə ayaqlaşması kifayət deyil, həm də gələcəyin proqnozlaşdırılması, onu qabaqlamaq bacarığını aşılamaq öyrədəndən böyük məharət tələb edir. Müəllimin vaxtı məhduddur. O yalnız müəyyən zaman çərçivəsində öyrədə bilər. Zamanla onun dinləyiciləri müstəqil həyata atılır. Deməli, ən vacib olan müstəqil öyrənməyi, işə yaradıcı yanaşmanı öyrətməkdir. Bu hərbiyə əvvəlki bilik və təcrübədə olmayanları, müəllimlərinin öyrətmədiklərini öyrənməyə, biliklərindəki boşluqları doldurmağa imkan verir. 44 günlük müharibə dövründə də bir çox hallarda döyüşün gedişinə məhz bu yaradıcı yanaşmanın, situasiyanın gedişində gözlənilməz qərarların qəbulunun şahidi olduq. Prezidentimiz İlham Əliyev 2020-ci il dekabrın 23-də işğaldan azad edilmiş Qubadlı və Zəngilan rayonlarında olarkən demişdir: “Bizim taktikamızda gözlənilməz addımlar da kifayət qədər çox idi. İstifadə etdiyimiz taktiki üsullar dünya hərbi elmi üçün yenilikdir” (Əliyev, İ. 2020). Döyüşə məhz bu şəkildə yanaşma sayəsində biz böyük hərbi uğurlar qazandıq.

Müharibə zamanı mənəvi-psixoloji üstünlük məsələsi tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi ordunun yüksək döyüş qabiliyyətinin saxlanması, düşmən üzərində üstünlük qazanılmasının vacib şərt-

dir (Yefremov, O.Y. 2015). Vətən müharibəsi zamanı ordumuzun təkcə hərbi professionallığının deyil, həm də yüksən mənəvi-döyüş ruhunun nümayişinin də şahidi olduq. Bu döyüş ruhu xalqımızın əsrlərdən gələn döyüş ənənələrinə, tarixi yaddaşına əsaslansa da, həm də Respublika və Ordu rəhbərliyinin ordumuzda apardığı ciddi ideoloji, mənəvi- tərbiyəvi işlə bağlıdır. İlk baxışda dinc şəraitdə çox da gözə çarpmayan bu fəaliyyət, müharibə zamanı güclü bir qüvvəyə çevrilib düşmənin məğlubiyyətini qaçılmaz edən əsas faktorlardan biri oldu. Məhz Orduda öncədən aparılmış bu gərgin işin sayəsində ağır döyüşlərlə müşayiət olunan müharibədə Azərbaycan ordusunda fərarilik halları olmamışdır. Lakin, bununla kifayətlənmək olmaz. Belə ki, informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi dövrümüzdə yeni psixotexnologiyaların meydana gəlməsi ordu üçün böyük təhlükə törətməyə, eyni zamanda, geniş imkanlar açmağa başlamışdır. İnformasiya-psixoloji mübarizədə əsas hücum və müdafiə hədəfləri Hərbi Qüvvələrin şəxsi heyəti, əhalinin psixikası, ictimai rəyin formalaşdırılması və qərarların qəbulu sistemləridir. Bu cür mübarizə "cəbhə"nin hər iki tərəfindəki qoşun və əhaliyə istiqamətlənmiş informasiya-psixoloji təsirin metod və vasitələri ilə həyata keçirilir. Deməli, müharibə zamanı istifadə olunan İnformasiya-texniki və İnformasiya psixoloji təsirlərin elmi araşdırılması da müasir hərbi elmin inkişafının mühüm komponentidir (Bayramov, S. 2020). Burada göründüyü kimi söhbət həm də Azərbaycan cəmiyyətinə kənar informasiya təsirlərinin təhlükəsizliyindən gedir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan və Ermənistan cəmiyyətində müharibəyə münasibətin tədqiqi problemi bütün ciddiyyəti ilə qarşıda dayanır.

Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının müharibəyə tam hazırlığını nümayiş etdirdi. Bütün xalq tərəddüd etmədən Vətən yolunda birləşmək və canından keçməyə hazır olmaq əzmini nümayiş etdirdi. Hazırkı dövrdə də Vətənimizin taleyi, gələcəyi naminə edə biləcəklərimiz məsələsi Azərbaycan xalqını ən çox narahat edəcək məsələlərdəndir. Bu təhlükəsizliyin təmini üçün də müharibə dövründə əhalinin psixikasına, ictimai rəyə sosial şəbəkələr və digər informasiya kanalları vasitəsilə təsirlərin tədqiqatçılar tərəfindən elmi araşdırılması əks -təsir fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda da düşmənin kifayət qədər qiymətləndirməyi bacarmayan, öz bacarıqsızlığını kənar qüvvələrin konfliktə cəlb edilərək ört- basdır etmək istəyən erməni cəmiyyətində bu müharibədə qələbəmizin şok effekti yaratması da tədqiqat obyektinə çevrilməlidir ki, düşmənin revanşist qüvvələrinin Ermənistanda ictimai baza taparaq baş qaldıraraq yenidən bölgəni müharibəyə sürükləməsinə yol verilməsin.

Bütövlükdə dünyanın ictimai və siyasi məkanında 44 günlük müharibəyə münasibətin tədqiqi də mühüm rol oynayır. Belə ki, müharibə zamanı ədalət və beynəlxalq hüququn tərəfimizdə olduğu bir zamanda bəzi dövlətlərin qərəzli ermənipərəst mövqeləri, fəaliyyətləri və qəbul etdiyi qərarların şahidi olduq. Hazırkı dövrdə Ermənistan tərəfi istifadə etdiyi bu siyasi texnologiyaları heç də sən-gitməmişdir. Əksinə, hərbi meydanında uduzduğu mövqeləri siyasi hiylə ilə geriyyə qaytarmağa çalışır. Düşmənin müharibə zamanı və müharibədən sonra istifadə etdiyi psixotexnologiyaların, ümumiyyətlə müharibə zamanı beynəlxalq ictimaiyyətin müharibəyə münasibətinin elmi tədqiqi, müharibədə qələbə ilə əldə etdiklərimizi möhkəmlətməyə, gələcək təhlükələrdən qorumağa imkan yaradır.

Göründüyü kimi, 44 günlük müharibədə qələbəmizlə təkcə itirilmiş Vətən torpaqlarını geriyyə qaytarmadıq, həm də çox böyük həyat və döyüş təcrübəsi əldə etdik ki, bu təcrübənin bütün aspektlərinin və onlarla bağlı məsələlərin kompleks halında elmi araşdırılması həm də Azərbaycanın hərbi elmini inkişaf etdirərək yeni səviyyəyə qaldıracaqdır. Bu elmin inkişafı isə bütövlükdə Azərbaycanın inkişafı üçün ən vacib şərtidir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, İ. "İstifadə etdiyimiz taktiki üsullar dünya hərbi elmi üçün yenilikdir"/ <https://ordu.az/az/news/180646/ilham-eliyev---istifade-etdiyimiz-taktiki-usullar-dunya-herb-elmi-ucun-yenilikdir->
2. Ефремов, О.Ю. (2015). Философия. Учебник для военных вузов. Под ред. Санкт Петербург, 464 с.
3. Bayramov, S. Müasir müharibələrdə informasiya. / <https://azeridefence.com/muasir-muharib%C9%99l%C9%99rd%C9%99-informasiya/>

ALİ BAŞ KOMANDAN İLHAM ƏLİYEVİN «QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!» ŞÜARİ VƏ DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ ƏSAS FƏALİYYƏTLƏRİ

**Asəf Qəribov,
Nicat Ədilov**
Bakı Dövlət Universiteti

Summary

For President Ilham Aliyev, as a prominent political and statesman of the new era, the political training of the great leader Heydar Aliyev in big politics, international relations, domestic issues, public administration is a solid foundation, the most reliable foundation. The strength of the foundations of the young state and the effectiveness of the strategy being implemented became possible thanks to the leadership qualities, intellect, political will and foresight of President Ilham Aliyev, in general, a model of rational behavior. In the political course of Ilham Aliyev, the principle of adherence to the traditions of statehood plays a key role in ensuring a security strategy. The tasks of the victorious Supreme Commander in victory in the 44-day Patriotic War, as well as the correct and correct establishment of diplomatic relations during and after the war, will lead to the full realization of our national interests in negotiations with the leading countries of the region and the world. The signing of the Shusha Declaration is the result of the successful political strategy of President Ilham Aliyev.

Key words: *state, national security, leadership qualities, person, development strategy, military*

Резюме

Для Президента Ильхама Алиева как видного политического и государственного деятеля новой эпохи политическая подготовка великого лидера Гейдара Алиева в большой политике, международных отношениях, внутренних вопросах, государственном управлении является прочным фундаментом, самым надежным фундаментом. Прочность основ молодого государства и эффективность реализуемой стратегии стали возможными благодаря лидерским качествам, интеллекту, политической воле и дальновидности Президента Ильхама Алиева, в целом модели рационального поведения. В политическом курсе Ильхама Алиева принцип приверженности традициям государственности играет ключевую роль в обеспечении стратегии безопасности. Задачи победившего Верховного Главнокомандующего в победе в 44-дневной Отечественной войне, а также правильное и правильное установление дипломатических отношений во время и после войны приведут к полной реализации наших национальных интересов в переговорах с ведущих стран региона и мира. Подписание Шушинской декларации является результатом успешной политической стратегии Президента Ильхама Алиева.

Ключевые слова: *государство, национальная безопасность, лидерские качества, стратегия развития, победа*

Müasir dövrdə hər bir dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilk növbədə onun müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq və regional səviyyədə milli maraqların qorunması və bu məqsədlə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən yararlanması, əhalinin rifah halının yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin milli təhlükəsizlik siyasətini əks etdirən bu konsepsiya Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq və regional siyasi fəaliyyətinin əsaslarını təşkil edir. Bu gün dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müasir Azərbaycan hökumətinin də əsas inkişaf hədəflərindən biridir.

Yeni dövrün görkəmli siyasətçisi və dövlət xadimi kimi möhtərəm Prezident İlham Əliyev üçün böyük siyasətdə, beynəlxalq münasibətlərdə, ölkədaxili məsələlərin həllində, dövlət idarəçiliyində ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi təlimi möhkəm təməl, ən etibarlı bünövrədir. Ümummillə liderin əsasını qoyduğu siyasət Prezident İlham Əliyev tərəfindən müasir dövrün tələbləri və reallıqlarına müvafiq surətdə uğurla davam etdirilir [Abdullayev A.P. 2003]. Prezident İlham Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi 2003-cü ildən bu vaxtadək olan müddət Azərbaycan tarixinə hərtərəfli və sürətli inkişaf dövrü kimi daxil olub. Azərbaycan cəmiyyətinin cənab İlham Əliyevi ulu öndər Heydər Əliyevin strateji islahatlar kursunun layiqli davamçısı kimi görməsi, əslində, bir sıra reallıqlarla şərtlənirdi. Belə ki, Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu kimi bütün dünyada məşhur bir ali təhsil müəssisəsində diplomatiya elminin incəliklərinə dərinlənən, bu sahədəki nəzəri biliklərini Heydər Əliyevin siyasət və idarəçilik məktəbində qazandığı təcrübə vərdislərlə zənginləşdirərək təcrübəli, peşəkar dövlət adamı kimi formalaşan cənab İlham Əliyevin yüksək intellekti, istedadı, şəxsiyyəti, dövlətçilik təfəkkürü ümumi vəhdət təşkil edir.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan siyasi sisteminə rəşional siyasi davranış modeli təqdim etdi, demokratiyanın istismarçı siyasi vasitə deyil, milli mədəniyyətimiz və mentalitetimizlə, eyni

zamanda, müsəlman sosial-psixoloji kimliyimizlə uzlaşan bir dəyər və yaşam tərzini olduğunu sübut etməklə intellektual əsaslarda yeni demokratik modernist cəmiyyət formalaşdırdı, “neft kapitalını intellektual kapitalla çevirək” devizi ilə kreativ gənclik yetişdirmək məsələsini strateji vəzifə kimi müəyyənləşdirməklə Azərbaycanın gələcək inkişafını təmin etdi. Şübhəsiz, sosial-siyasi sabitliyin qorunmasının, mövcud iqtisadi inkişafın, hərtərəfli tərəqqinin təməlinə Ümummilli lider Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası, onun müəyyənləşdirdiyi daxili və xarici siyasət xətti dayanır. O da həqiqətdir ki, ulu öndərin əsasını qoyduğu daxili və xarici siyasət kursunun uğurla davam etdirilməsi sayəsində Azərbaycan bugünkü yüksəlişə və inkişafa nail olub.

Gənc dövlətin əsaslarının möhkəmliyi və həyata keçirilən strategiyanın səmərəliliyi məhz Prezident İlham Əliyevin liderlik keyfiyyətləri, zəkası, siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi, ümumilikdə, rəşadətli davranış modeli sayəsində mümkün olub. Prezident İlham Əliyev şəxsiyyəti modern cəmiyyətdə lider obrazının ən mühüm cəhətlərini özündə birləşdirir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son 20 ildə Azərbaycanın keyfiyyətə yeni bir mərhələyə qədəm qoyduğu heç kimdə şübhə doğurmur. Ölkə rəhbərinin dövlətçilik təfəkkürünü, idarəçilik sərəfəsini səciyyələndirən əsas amillər inkişaf, tərəqqi, siyasi sabitlik, sosial rifah, fəravan həyat və güclü müasir Azərbaycandır [Nuriyev Ə.X., 2004].

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunması tələbləri mütləq qaydada bu kimi hallarda nəzərə alınmalıdır: ölkənin inkişaf istiqamətlərinin, sosial-iqtisadi mərhələlərinin strateji planlaşdırılması zamanı; qanunların və digər normativ hüquqi aktların hazırlanması, qəbulu və icrası zamanı və s. Uğurlu fəaliyyətin zamanəverici faktoru kimi Prezident İlham Əliyev ölkədə sabitliyi qorudu. Prezident seçildiyi ilk gündən İlham Əliyev pragmatik dövlət xadimi kimi iqtisadiyyatın bütün sferalar üzrə inkişafına nail olmağın zəruriliyini bəyan edərək ölkənin neft gəlirlərindən asılılığının aradan qaldırılması və qeyri - neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atdı. Ölkədə qeyri-neft sektorunda iqtisadi dirçəlişə nail olunması istiqamətində sahibkarlıq ənənələrinə yiyələnilməsinə geniş meydan verilməsini, onlara səmərəli dövlət qayğısının həyata keçirilməsinə şərait yaradılmasını prioritet istiqamətlərdən biri kimi bəyan etdi. Hələ ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsində dinamik inkişafa nail olunmasını, ənənəvi əkinçilik və heyvandarlığın, məşğulluq vərdislərinin bərpa olunmasında təxirəsalınmaz işləri reallaşdırmaq üçün əlverişli mühit formalaşdırıldı. Ən əsası, 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Azərbaycan Ordusunun qələbəsi təmin olundu.

2020-ci ildə Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Silahlı Qüvvələri qısa müddət ərzində Ermənistanın 30 il ərzində havadarlarının dəstəyi ilə qurduğu ordusunu darmadağın etdi. Öz torpaqlarında Vətən müharibəsinə qalxan Azərbaycanın gücünü tək-cə məğlub, işğalçı Ermənistan deyil, bütün dünya gördü. Rəşadətli Ordumuz Vətən torpaqlarından işğalçı vətənsizləri qovaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, toxunulmazlığını təmin etdi. Qüdrətli Azərbaycan Ordusu Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə möhtəşəm zəfər tarixi yazdı [6]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev noyabrın 10-da xalqa tarixi bir müraciət etdi. O, bir daha vurğuladı ki, xalqımız mənə inanırdı, ona görə də dəfələrlə demişdim ki, nəyi necə və nə vaxt eləməyin məqamını mən yaxşı bilirəm. Xalqın bu inamına arxalanaraq Ali Baş Komandan kimi ölkə başçısı İlham Əliyev həmin günün gəlib çatdığını bəyan etdi və möhtəşəm qələbəmizin əsas memarı kimi tarix yazdı. Dövlət başçısı, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin tükənməz enerjisi, qətiyyəti, möhkəm iradəsi Azərbaycan xalqının iradəsinin, arzu və istəklərinin reallaşdırılmasına zəmin yaratdı. Azərbaycanın hərbi-siyasi və diplomatik sahədə uğurları birbaşa İlham Əliyev fenomenal istedad sahibi olmasının göstəricisidir. 44 günlük Vətən müharibəsində qələbənin əldə olunması müzəffər Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin uğurlu strategiyasının nəticəsidir.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şanlı Ordumuzun düşməne vurduğu sarsıdıcı zərbələr, uğurlu döyüş əməliyyatları, qazanılmış qələbələr ölkəmizin ərazi bütövlüyünün və tarixi ədalətin tam bərpa olunmasını təmin edib. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 44 gün ərzində Ermənistan ordusunu darmadağın etdi, Cəbrayıl, Qubadlı, Füzuli, Zəngilan rayonlarını, Xocavənd rayonunun böyük hissəsini, Laçın rayonunun bir hissəsini işğaldan azad etdi. 5 şəhər, 4 qəsəbə, 286 kənd, çox sayda strateji yüksəklik erməni işğalçılarından təmizləndi. 28 illik işğaldan sonra Şuşa – Qarabağın

tarixi paytaxtı, işğaldan azad edildi. İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan xalqı üçün həqiqətən Vətən müharibəsi idi. Biz öz Vətənimizi müdafiə etdik, torpaqlarımızı işğalçılardan azad etdik.

Prezident İlham Əliyev ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirərək, 30 il ərzində xarabazara çevrilmiş Qarabağ torpaqlarını yenidən dirçəldərək Azərbaycanı yeni zirvələrə doğru aparmaqdadır. 44 günlük Vətən müharibəsində qələbənin əldə olunmasında müzəffər Ali Baş Komandanın tapşırıqları, həmçinin müharibə dövründə, ondan sonrakı dövrdə diplomatik əlaqələrin düzgün qurulması hesabına region və dünya miqyasındakı aparıcı dövlətlərlə aparılan danışıqlarda milli maraqlarımızın tam təmin olunmasına gətirib çıxarması, ən nəhayət Türkiyə ilə Azərbaycan arasında bütün sahələri ehtiva edən Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması Prezident İlham Əliyevin uğurlu siyasi strategiyasının nəticəsidir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, İlham Əliyevin siyasi kursunda təhlükəsizlik strategiyasının təmin edilməsində dövlətçilik ənənələrinə sadiqlik prinsipi başlıca yer tutur. Bir sözlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev vəzifəsinə başladığı ilk gündən Ulu öndərin uğurlu hərbi siyasətini layiqincə davam etdirməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevin andiçmə mərasimi. 31 oktyabr 2003-cü il. <http://files.preslib.az/site/ialiyev/2003.pdf>
2. Abdullayev A.P. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı: Asiya, 2003, 216 s.
3. Allahverdiyev H.A. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, Bakı: ADİU, 2007, 792 s
4. Əliyev İ.H. İnkişaf məqsədimizdir. İyirmi altıncı kitab. Bakı. 2015. 400 səh.
5. Nuriyev Ə.X. Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin aktual məsələləri. Bakı: Elm, 2004, 224 s.
6. Məlikli G. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanı yeni zirvələrə aparır <https://xalqgazeti.com/az/news/92677>
7. Milli Təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı: Qanun Nəşriyyatı-201.
8. Süleymanov M.J. Azərbaycanda Ali Baş Komandanlıq İnstitutunun Heydər Əliyev mərhələsi. Bakı: Elm və təhsil, 2018.

DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN XİLASKARI

Tahirə Quliyeva

Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi

Summary

The state independence of Azerbaijan is the national property of the entire Azerbaijani people, and the monopolization of this wealth by separate institutions and individuals is in no way permissible. On October 18, 1991, the fourth stage of the history of Azerbaijan in the 20th century began with the adoption of the "Constitutional Act on Independence". Since then, we live freely, we are an independent state. Our nation is the owner of its destiny, its land and its country. It is much more difficult to preserve independence than to achieve it. Starting from June 1993, when Heydar Aliyev came to power, first of all, the gap was eliminated, with the help of the majority of citizens and the people, the separatist forces that arose in different regions of the republic were neutralized. Civil war was averted. In the middle of 1995, the state of Azerbaijan got rid of all illegal armed formations, completely strengthened, entered a qualitatively new stage, was brought to a state of solid social and political stability and legality in order to start big things in the state. construction, economic, social and cultural life.

Key words: Restoration of territorial integrity, state building, separatist forces, civil war, secular state.

Резюме

Государственная независимость Азербайджана является национальным достоянием всего азербайджанского народа, и монополизация этого богатства отдельными учреждениями и лицами ни в коей мере не допустима. 18 октября 1991 года с принятием «Конституционного акта о независимости» начался четвертый этап истории Азербайджана в XX веке. С тех пор мы живем свободно, мы независимое государство. Наш народ – хозяин своей судьбы, своей земли и своей страны. Сохранить независимость гораздо сложнее, чем ее добиться. Начиная с июня 1993 года, когда к власти пришел Гейдар Алиев, в первую очередь был ликвидирован разрыв, с

помощью большинства граждан и народа были нейтрализованы сепаратистские силы, возникшие в разных регионах республики. Гражданская война была предотвращена. В мае 1994 года было достигнуто прекращение огня в армяно-азербайджанской войне, имевшей жизненно важное значение для нашей страны. В результате напряженной и масштабной работы на Будапештском саммите ОБСЕ в 1994 году было принято решение об урегулировании нагорно-карабахского конфликта в соответствии с принципами международного права. В середине 1995 года Азербайджанское государство избавилось от всех незаконных вооруженных формирований, полностью укрепились, вступило в качественно новый этап, было приведено в состояние прочной общественно-политической стабильности и законности, чтобы начать большие дела в государстве, строительстве, в экономической, в социальной и культурная жизнь.

Ключевые слова: Восстановление территориальной целостности, государственное строительство, сепаратистские силы, Гражданская война, светское государство.

XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti, şübhəsiz ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasıdır. Bu gün biz müstəqilliyimizin əldə olunmasında, qorunub saxlanılmasında əvəzsiz xidmətləri olan ümummilli liderimizin hakimiyyətə yenidən qayıdışını dərin ehtiram hissi ilə yad edirik. Keçdiyimiz tarixi yola nəzər salarkən aydın olur ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bütün Azərbaycan xalqının milli sərvətidir və bu sərvətin ayrı-ayrı qurumların, şəxslərin inhisarına alınması heç cür yolverilməzdir. 1991-ci il oktyabrın 18-də “Müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Akt”-nın qəbul edilməsi ilə XX əsr Azərbaycan tarixinin dördüncü mərhələsi başlandı. Biz o vaxtdan azad, sərbəst yaşayırıq, müstəqil dövlətik. Xalqımız öz taleyinin, torpaqlarının öz ölkəsinin sahibidir (Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası, 2011). Müstəqilliyin qorunması, onun əldə edilməsindən qat-qat çətindir. Müstəqil dövlət taleyini xalqımıza bəxş etdiyi töhfə olmaqla bərabər, onun rəhbərlərindən tutmuş hər bir vətəndaşı qarşısında böyük məsuliyyət qoyurdu. Yeni tarixi inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikasının qarşısında dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulması, respublikanın ərazi bütövlüyünün bərpası, Dağlıq Qarabağ probleminin milli maraqlara uyğun həlli, ölkə əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi tarixi vəzifələr dururdu. Bütün bunlar ardıcıl, məqsədyönlü, düşünülmüş daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

Lakin Azərbaycanın müstəqillik tarixinin ilk illərinə nəzər salsaq, müstəqil dövlətin qarşısında vəzifələrin heç də həmişə ardıcılıqla və qətiyyətlə həyata keçirilmədiyinin şahidi oluruq. 1991-ci ildə və 1992-ci ilin I yarısında respublikaya rəhbərlik edən şəxslər dünyada gedən siyasi proseslərə, dünya hadisələrinin inkişaf meyillərinə tam zidd siyasət yeridərək, xalqın müstəqillik iradəsinin əksinə gedərək, bütün mümkün vasitələrlə SSRİ-ni qoruyub saxlamağa çalışanlarla bir mövqedə dayanır və nəyin bahasına olursa olsun, Azərbaycanın bu dövlətin tərkibindən çıxmasına yol verməməyə cəhdlər göstərirdilər.

Müstəqillik yoluna qədəm qoymuş hər bir ölkə kimi Azərbaycan üçün də öz daxili və xarici siyasət konsepsiyasını təxirə salmadan hazırlayıb həyata keçirilməsinə başlamaq aktual və tələyüklü vəzifə idi. Təəssüf ki, 1991-1992-ci illərdə bu istiqamətdə heç bir şey iş aparılmadı (Həbibbəyli İ. 2013). Ermənistanın təcavüzü ilə yanaşı, Azərbaycanda daxili ictimai sabitlik də pozulmuş, müxtəlif qanunsuz silahlı dəstələr yaradılmış və respublikanın daxilində qızgın hakimiyyət çəkişməsi gedirdi. Məhz o zamankı rəhbərliyin respublikanın real müstəqilliyi üçün əməli addımlar atmaması, xalq kütlələrinin artan narazılığını və etiraz səsinə qulaq ardına vurmaması, həm Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğunun sonrakı işlərini çətinləşdirmiş, təhlükəli istiqamətə yönəlmiş, həm də Dağlıq Qarabağ problemini çətin düyünə salaraq bugünkü nəsil üçün ağır problemlər yaratmışdır. SSRİ dağıldıqdan və Azərbaycan müstəqil dövlət statusu aldıqdan sonra da A.Mütəllibov hökuməti xarici və dövləti siyasətində daha çox öz hakimiyyət maraqlarını qoruyur və bu məqsədlə də xarici dövlətlərlə münasibətdə birtərəfli siyasət yeridirdi.

1993-cü il iyunundan başlayaraq Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə ilk növbədə boşluq aradan qaldırıldı, respublikanın müxtəlif bölgələrində baş qaldırılmış separatçı qüvvələr vətəndaşların, xalqın böyük əksəriyyətinin köməyi ilə zərərsizləşdirildi. Vətəndaş müharibəsinin qarşısı alındı. Ayrı-ayrı şəxslərə və siyasi qruplaşmalara xidmət edən silahlı birləşmələr ləğv edilməyə başlandı. Azərbaycan dövlətçiliyinə, müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə qəsdlər təşkil edən cinayətkar unsurlar cəmiyyətdən kənar edildi və cəzalandırıldı. Dövlət qurumları ilə xalqın birliyi, yekdilliyi tə-

min edildi, etnik və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarda dövlətə və Vətənə mənsubluq hisləri aşılmağa başladı.

1994-cü ilin mayında Ermənistan-Azərbaycan müharibəsində ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən atəşkəsə nail olundu. Görülən gərgin və əhatəli işlər nəticəsində 1994-cü ildə ATƏT-in Budapeşt sammiti Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun həlli haqqında qərar çıxardı. 1994-cü ilin sentyabrında Azərbaycan daxilində yaranmış nisbi sabitlikdən və beynəlxalq aləmdə ölkəmizə artan inam və maraqdan istifadə edərək “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan ilk neft kontraktını imzalamışdır. Lakin əldə edilən nailiyyətlərlə barışmaq istəməyən daxili və xarici qüvvələr 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında dövlətçiliyimizə qəsd cəhdləri göstərdilər. Azərbaycan dövlətini silah gücü ilə devirməyə cəhd göstərən qəsdçilər qanuni dövlət orqanlarının gücü ilə tamamilə darmadağın edildilər və layiqli cəzalarına çatdılar (Ağamirzəyev F. 2012).

1995-ci ilin ortalarında Azərbaycan dövləti bütün qeyri-qanuni silahlı qüvvələrdən artıq xilas olmuş, tamamilə möhkəmlənmiş, keyfiyyətə yeni bir mərhələyə daxil olmuş, dövlət quruculuğunda, iqtisadi, sosial və mədəni həyatda böyük işləri başlamaq üçün möhkəm ictimai-siyasi sabitlik və qanunçuluq şəraitinə gətirilmiş dövlətə çevrildi.

Ədəbiyyat

1. Ağamirzəyev F. Dönüşdən qurtuluşa, Bakı, 2012.
2. Heydər Əliyev Azərbaycanda dövlət quruculuğunun banisidir, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Bilik Fondu nəşriyyatı, Bakı, 2017.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi: II hissə, Elm və təhsil nəşriyyatı, Bakı, 2017.
4. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyev dövlətçilik təlimi və müasir dövr, Naxçıvan, 2013.
5. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası, Bakı, 2011.

QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!

Xoşbəxt Rəhimzadə

Lənkəran şəhər R.Bədəlov adına 9 nömrəli tam orta məktəb, tarix müəllimi

Summary

Karabakh is an inseparable and unchanging part of Azerbaijan. The Karabakh region of the Republic of Azerbaijan is one of the oldest human settlements in the world. Karabakh has a unique place and role in the history of Azerbaijan. The term Karabakh has been used in historical sources since the 7th century. From the XIV-XV centuries, the term "Karabakh" used alongside the term "Arran" sometimes replaced it and covered the central areas of Azerbaijan in terms of administrative territory. Karabakh, as a geographical area, consisted of a single area connecting mountainous and foothills.

Key words: Karabakh, Azikh, Arsakh, resettlement, Armenianization.

Резюме

Карабах является неотъемлемой и неизменной частью Азербайджана. Карабахский регион Азербайджанской Республики является одним из древнейших населенных пунктов мира. Карабах занимает уникальное место и роль в истории Азербайджана. Термин Карабах используется в исторических источниках с VII века. С XIV-XV веков термин «Карабах», используемый наряду с термином «Арран», иногда заменял его и охватывал центральные районы Азербайджана с точки зрения административной территории. Карабах, как географическая область, представлял собой единую территорию, соединяющую горную и предгорную области.

Ключевые слова: Карабах, Азих, Арсах, переселение, арменизация.

Qarabağ Azərbaycanın ən qədim və tarixi vilayətlərindən biridir. Bu ad tarixi mənbələrdə 1300 il bundan əvvəl (VII əsrdə) işlənmişdir. (Sədiyev Ş. "Qarabağ", 1963). Azərbaycan və başqa türk dillərində "qara" sözünün rəngdən başqa "böyük", "sıx", "qalın", "səfalı" kimi başqa mənaları da vardır. (Yüzbaşov R. "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin toponimikası", 1969, s.92). Buna görə də, "Qarabağ" termini "qara bağ", yəni "böyük bağ", "sıx bağ", "qalın bağ", "səfalı bağ" və s. mənasını kəsb edir. (Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. B, 2002, s.98). Mirzə Camal Cavanşir özünün "Qarabağ tarixi" əsərində yazırdı: Qədim tarix kitablarının yazdığına görə Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir, cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər-Araz çayıdır.

Şimalda Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər-Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən keçib Araz çayına çatır. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. Qərb tərəfdən Küsbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır. (Mirzə Camal Cavanşir “Qarabağ”, B, 1959, s.11) Qarabağ həm də dünyanın qədim tarixə malik diyarlarından biridir. Burada ki Azıx mağarasının alt təbəqələrindən aşkar olunmuş əmək alətləri Quruçay mədəniyyətinə aid edilir. Quruçay mədəniyyətinin yaşı isə 1 milyon 200 min ildən də qədimə aid edilə bilər (Hüseynov M.M “Azıx mağarası”). 1968-ci ildə Azıx mağarasının aşıl təbəqəsindən Azıx adamı-azıxantrop adlandırılan insanın alt çənə sümüyü tapılmışdır ki, onunda 350-400 min il bundan əvvəl yaşadığı güman edilir. Qarabağda Mustye mədəniyyəti isə Tağlar mağarası ilə təmsil olunur (Cəfərov Ə. İnsanlığın səhəri. B. 1994. s.47).

E.ə IV-VIII əsrlərdə mövcud olmuş Albaniya dövləti 1200 il yaxın dövr ərzində Azərbaycan tarixində böyük rol oynadı. F. Məmmədovanının Albaniya dövlətinin, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan əyalətlərin (Sakasena, Otena-Uti, Orixistena-Arsax, Araksena və s.) ərazisi və sərhədlərini tarixi dinamikada əks etdirdiyi 6 xəritəsi də bu fikri təkrar olunmaz surətdə təsdiq edir. Arsax, həmçinin Albaniya dövlətinə aid digər toponimlər (Sakasena, Sakan, Saki, Şəki və s.) qədim türk tayfalarından biri olan saklarla bağlıdır. Arsax, Arsak, Ərsak “ər” (“igid”, “kişi”) və “sak” sözlərindən əmələ gəlməklə qədim türk dillərində “ər sak”-“igid sak” və ya “sak igidi”, “kişi sak” və ya “sak kişisi” mənasındadır. (Seyidov M.Ə Qarabağ-Arsaq-Apçar toponiminin etimologiyası haqqında qeydlər, Azərbaycan filalogiyası məsələləri B, 1983 s.150; Cəfərov C. Arsaq sözünün etimologiyası, Qarabağ dünən, bu gün, sabah. B, 2002, s.41).

Qarabağ tarixində əsas dəyişikliklər ərəb işğalları və Albaniya dövlətinin süqutundan sonra baş verir. Vilayətin dağlıq hissəsində ermənilərin dini üstünlüyünün təmin edilməsi, zaman keçdikcə etnik sahədə də özünü göstərdi. Azərbaycanın bu bölgəsində qriqorianlaşdırma və erməniləşdirmə proseslərinin səbəbləri, gedişi və erməni-xilafət əməkdaşlığının mahiyyəti və b. problemlər akad. Z. Bunyadov tərəfindən tədqiq olunmuşdur. O, S. Tyeremyan VII əsrdən Alban kilsəsinə erməni kilsəsi kimi baxılırdı. Z. Bunyadov onun Arran vilayətində sünik, Arsax, Uti və b. erməniləşdirilməsi fikrinə etiraz edərək yazırdı; İki müxtəlif anlayış olan erməniləşdirmə və qriqorianlaşdırma anlayışlarının qarışdırılması diqqəti cəlb edir. Bu yerdə erməni kilsəsinin köməyi ilə Arran əhalisinin yalnız qriqorianlaşdırılmasından danışıla bilər. Çünki Arran vilayətində Sünik vilayəti və Arsaxın xeyli hissəsi XII əsrin əvvəllərinə yaxın erməniləşdirilmişdir. (Bunyardov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B. 1989. s.92,100). Populyasiyanın etnogenezi və onun qarşılıqlı əlaqəsi haqqında informasiya verən və müasir elmi nailiyyətlərə əsaslanan odontoloji tədqiqatlar da bunu sübut edir. (Алиев И. Нагорный Карабах. B. 1989. c.23)

XIII-XIV əsrlərdə Qarabağ Hülakülər dövlətinin siyasi tarixində mühüm rol oynayır. Monqol hökmdarlarından ikisi (Qazan, Arpa) səltənət taxtına Qarabağda çıxmış, ikisi isə Qarabağda vəfat etmişdir (Arqun, Əbu Səid). Piriye V. Qarabağ XIII-XIV əsrlərdə. “Azərbaycan qəzeti”, 5 noyabr 1989. XVI əsrin ortalarında Azərbaycanın vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi başa çatır. Səfəvilər Azərbaycanda 4 bəylərbəyliyə yaradır ki, bunlardan biri Qarabağ bəylərbəyliyi idi. 1593-cü il məlumatına görə Gəncə-Qarabağ əyaləti 7 sancaq, 36 nahiyəyə bölünürdü. (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri B, 2000, s.5)

Nadir şahın ölümündən sonra müstəqillik qazanan xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığı idi. Xanlığın banisi Pənahəli xan Cavanşir idi. 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi ilə xanlıq Rusiyaya ilhaq edildi. Çarizm Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikcə, bu torpaqlarda möhkəmlənmək üçün əhalinin erməniləşdirilməsi siyasətini həyata keçirirdi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra bu hal müntəzəm və məqsədyönlü xarakter alır. (Y. Mahmudov, K. Şükürov Qarabağ, B. 2009, s.31) 1828-30-cu illərdə Şimali Azərbaycan o cümlədən Qarabağa İrəndən 40, Osmanlı imperiyasından 90 min erməni köçürüldü. (Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России М. 1831). Rus qafqazşünası N. Savrov məhz buna görə yazırdı (1911) ki, «Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min nəfər erməninin 1 milyondan çoxu yerli deyildir. Və onlar vilayətə bizim tərəfimizdən köçürülüb.» (N.N. Savrov Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. С. Петербург. 1911, с. 64.) Köçürülüb gətirilən ermənilərin Qarabağın dağlıq hissəsində onlarla eyni dindən olan yerli əhalinin (qriqorianlaşmış və erməniləşmiş albanların)

yaşadığı ərazidə məskunlaşdırılması daha geniş hal almışdı. Bu, gəlmə ermənilərin kompakt surətdə bir yerdə yaşamasını təmin etmək məqsədi ilə edilirdi və strateji niyyət güdüdü. Ermənilərin inzibati-idarə sistemində möhkəmləndirilməsi, köçürülmə yolu ilə saylarının mexaniki surətdə artırılması və onların iqtisadi potensialının möhkəmləndirilməsi paralel surətdə həyata keçirilirdi. (Шавров Н.Н. указ. Соч., с.59-61. Т. Светоховский. Русский Азербайджан. 1905-1920 // Хазар, 1990, №1, с.99.) Beləliklə, ermənilər çarizmin hərtərəfli dəstəyi və yaratdığı əlverişli şərait nəticəsində Qarabağın iqtisadi həyatında da möhkəmlənə bildilər. Çar Rusiyasının bütövlükdə Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda inzibati-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf üçün geniş imkanlar yaratdığı ermənilər kütləvi surətdə bu torpaqlara köçüb gəldilər və çox keçmədən Azərbaycan torpaqlarında «Böyük Ermənistan» ideyasının reallaşdırılması uğrunda açıq mübarizəyə başladılar. Həmin ideyanın əsas tərkib hissələrindən biri də Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və digər Azərbaycan torpaqlarının yerli azərbaycanlı əhalisini məhv etmək və onların yaşadıkları torpaqları ələ keçirməkdən ibarət idi. Ermənilərin 1890-cı illərdən başlayaraq Osmanlı dövlətinə qarşı qaldırdıkları xəyanətkar qiyamlar uğursuzluğa düçar olduqdan sonra bu mübarizənin mərkəzi Şimali Azərbaycana keçdi. (Şükürov K.K. Ermənilərin Azərbaycanda və Osmanlı imperiyasındakı türk genosid tarixinin öyrənilməsi: metodoloji problemlər // Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri. Bakı, 2000, s. 166-275)

Ədəbiyyat

1. Sadiyev Ş. «Qarabağ» sözünün mənası // Elm və həyat, 1963, №3.
2. Yüzbaşov R. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Toponimikası // Azərb. SSR EA Xəbərləri. Yer haqqında elmlər ser., 1969, № 2, s. 92.
3. Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siya si coğrafiyası. Bakı, 2002, s. 98. 5.
4. Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959, s. 11.
5. Hüseynov M. M. Azıx mağarası. Nəşr ili və səhifə göstərilməmişdir.
6. Cəfərov Ə. İnsanlığın səhəri. Bakı, 1994, s.47.
7. Нариманов И.Г. Культура дрен-нейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (эпоха энеолита VI-IV тыс. До н.э.). Баку, 1987
8. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993, s.117.
9. Bünyadov Z. Azərbaycan VII- IX əsrlərdə. Bakı, 1989, s. 85-100.
10. Алиев И. Нагорный Карабах: история, факты, события. Баку, 1989, с.23.
11. Piriye V. Qarabağ XIII-XIV əsrlərdə // «Azərbaycan» qəzeti, 5 no- yabr 1989-cu il.
12. Gəncə-Qarabağ əyalətinin mü fəssəl dəftəri. Bakı, 2000, s. 5.
13. Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi //Qarabağnamələr. İki kitabda. Birinci kitab. Bakı, 1989, s.110-111.
14. Описание переселения армян аллербиджанских в пределы России. М., 1831.
15. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб. 1911, с. 59-61.
16. Светоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920 //Хазар, 1990, №1, с. 99.
17. Şükürov K.K. Ermənilərin Azərbaycanda və Osmanlı imperiyasındakı türk genosid tarixinin öyrənilməsi metodoloji problemlər // Azər baycan tarixinin çağdaş problemləri. Bakı, 2000, s.166-275.

QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!

Aysel Rəsulzadə

“Green Start Academy” adlı ictimai təşkilatın sədri,
Validəyn məktəbi – Sevgi pedaqogikası layihəsinin rəhbəri

Summary

The thesis provides detailed information about the history of the Karabakh land, and shows the facts about its antiquity and belonging to Azerbaijan. Examples from the books of historians-writers who wrote about the historical roots of Karabakh were brought, and a conversation was opened about the invasion plans of foreigners and their bitter consequences. In addition, the thesis has a large place in the consistent and chronological information about the material

and cultural monuments, literature, art, music, culture and cuisine of Karabakh. Finally, the ideas about the liberation and reconstruction of Karabakh from occupation are also reflected in the thesis.

Key words: Karabakh, The land of Azerbaijan, Shusha, fighting people, heroic sons

Резюме

В тезисе дается подробная информация об истории карабахской земли, приводятся факты ее древности и принадлежности Азербайджану. Приведены примеры из книг историков-писателей, писавших об исторических корнях Карабаха, и заведен разговор о планах вторжения иноземцев и их горьких последствиях. Кроме того, в тезисе занимает большое место в последовательной и хронологической информации о материальных и культурных памятниках, литературе, искусстве, музыке, культуре и кухне Карабаха. Наконец, в тезисе также отражены взгляды на освобождение и восстановление Карабаха от оккупации.

Ключевые слова: Карабах, Азербайджанская земля, Шуша, воинственный народ, героические сыновья

Dünyanın ibtidai insan məskənlərindən biri olan Qarabağ taixən hər zaman Azərbaycan torpağı olmuşdur ki, bunu da sübut edən əsaslı dəlillər vardır. Qədim insanlar hesab olunan Azıx adamları 250-300 min il bundan əvvəl Qarabağda məskən salmışdılar. 1968-ci ildə Qarabağın ayrılmaz hissəsi olan Xocavənd rayonunda yerləşən Azıx mağarasında tapılan Azıx adamının – Azıxantropun alt çənə sümüyü bunu sübut edən vacib faktlardandır.

Qarabağ torpağı maddi-mənəvi sərvətləri ilə tarixən hər zaman yadellilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İşğalçılar bu zəngin məmləkəti özününküləşdirmək üçün tarixin hər səhifəsində öz çirkin niyyətlərindən əl çəkməyiblər. IV əsrdən başlayaraq Ərəb xilafətinin işğalından XIX əsrin əvvəllərinə – Şimali Azərbaycan ərazilərinin Rusiya tərəfindən işğalınadək olan dövrdə də Qarabağ fasilələrlə düşmən hücumuna məruz qalmışdır. Qarabağ uğrunda gedən işğalçı müharibələri qələmə alan ən qədim mənbələr “Qarabağnamələr” hesab olunur. Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə” əsərində Qarabağın 1736-cı ildən 1828-ci ilə kimi siyasi tarixi göstərilir. Müəllif əsərdə yazır: “Bu illər ərzində siyasət aləmində bir çox böyük hadisələr olmuşdur. 1747-ci ilə kimi, yəni Nadir şah öldürülənə kimi Qarabağ İran dövlətinin hakimiyyəti altında idi...” Başqa bir yerdə isə qeyd edir: “Qarabağ xanlığı Şuşa şəhərindən və təqribən 250 kənddən ibarət idi. Pənah xan Cavanşir tipik feodal bir hakim kimi özünə Bayat, sonra da Şahbulaq adlı möhkəmləndirilmiş qəsrlər tikdirir, ətraf hakimlərin onu özlərinə tabe etmək cəhdlərini dəf edirdi. Bir qədər gücləndikdən sonra Pənah xan Pənahabad qalasını, yəni Şuşanı tikdirir və Qarabağ üzərində öz hakimiyyətini və istiqlaliliyyətini, Azərbaycanın cənub hissəsinin güclü xanlarından – Məhəmmədhəsən xan Qacardan və Fətəli xan Əfşardan silah gücü ilə qoruyur”.

Qarabağın Azərbaycan torpağı olması faktını təkcə azərbaycanlıların deyil, digər millətlərin nümayəndələrinin də dilə gətirməsi ilə bağlı Mirzə Adıgözəl bəy “Qarabağnamə”ni yazmaq üçün istifadə etdiyi mənbələr haqqında əsərinin girişində belə yazır: “Mən bu əhvalatın bir hissəsini erməni, bir qismini də gürcü və müsəlmanların yaşlı adamlarından soruşub öyrənmiş və çoxlu məlumat yığmışdım. Buna görə, o böyük cənabın əmrinə itaət edərək, işə başladım. Mirzə Hüseyn Məmmədağa oğlu Salari təxəllüsdən xahiş etdim ki, mənim söylədiklərimi dediyim kimi, gözəl bir ifadə ilə yazsın”. Qarabağ haqqında digər mənbə – Mirzə Camalın “Qarabağ tarixi” əsərində Qarabağın 1813-cü ilə, yəni Gülüstən sülh müqaviləsi bağlanana qədər olan tarixi əhatə edilir. Bu əsər qiymətli tarixi faktlarla çox zəngindir. Buradan 1756-cı il avqustun 26-da başlanıb 1757-ci il avqustun 14-də yekunlaşan Şuşa qalası haqqında ətraflı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Hansı ki, müəllifin dediyi kimi “...bu qala Qarabağdan çox-çox uzaqlarda məşhur idi, yadelli işğalçılar isə bir-birinin dalınca bu alınmaz qalanın qapılarını döyürdülər”. Qarabağ tarixi ilə bağlı bir çox tarixi faktları özündə saxlayan Mir Mehdi Xəzaninin “Kitabi-tarixi Qarabağ” əsərində müəllif Şuşa şəhərinin binasının qoyulması, Molla Pənah Vaqifin həbs olunması, öldürülməsi və bir neçə mühüm məsələlər daha ətraflı şərh olunmuşdur. Qarabağ torpağı tarixən Azərbaycanda bir-birini əvəz etmiş müxtəlif dövlətlərin – Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Atabəylər, Elxanilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. 1501-ci ildə mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti olan Səfəvilər dövlətində yaradılmış 4 əyalətdən birinin adı da Qarabağ idi. Səfəvilər dövlətinin hakimiyyətinə son qoyan Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Azərbaycanda yeni müstəqil və yarı-müstəqil dövlətlər, xanlıqlar və sultanlıqlar yarandı ki, onlardan biri də Qarabağ xanlığı olmuşdur. Qarabağ xanı Pənahəli bəy

Cavanşir tərəfindən müstəqilliyini yaşayan Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə imzalanan Kürəkçay müqaviləsinə əsasən Azərbaycan torpağı kimi Rusiyaya birləşdirildi.

Şimali Azərbaycanın işğalından sonra bu torpaqlarda mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədi ilə çarizm erməniləşdirmə siyasətini tətbiq etməyə başladı. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi və 1829-cu il Ədirnə müqaviləsinə əsasən İran və Türkiyədən köçürülmüş ermənilər Qarabağ da daxil olmaqla Şimali Azərbaycanda məskunlaşdırıldı.

XX əsrin əvvəllərində Qarabağda etnik təmizləmə siyasəti geniş vüsət aldı. Bu, 1905-1906-cı illərdə türk-müsəlmanların silahlandırılmış ermənilər tərəfindən kütləvi qırğını ilə nəticələndi. Ermənilər çarizmin hərtərəfli dəstəyi və yaratdığı əlverişli şərait nəticəsində Qarabağda möhkəmlənə bildilər. XX əsrin əvvəllərindən erməni millətçiləri öz tarixi torpağında yaşayan azərbaycanlıları planlı surətdə qovmağa, qırmağa və milli soyqırmağa başladılar. 1918-ci ilin mart ayında Qarabağ bölgəsinin azərbaycanlı əhalisi də soyqırma məruz qaldı.

1918-ci il mayın 28-də təxminən 100 illik Rusiya müstəmləkəsindən azad olan Azərbaycan xalqı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli Xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Həsən Bəy Ağayev, Mehdi bəy Hacınski və digər mübariz oğullarının yenilməz səyi nəticəsində Şərqi ilk müstəqil respublikasını – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Qarabağ üzərində də siyasi hakimiyyətini saxlamağı bacardı. 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökuməti tərəfindən Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən Baş Qarabağ əyaləti yaradıldı. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet dövlətinin bərqərar olmasından bir neçə il sonra Azərbaycan Dağlıq Qarabağa muxtar vilayət statusu verməyə məcbur oldu. Bu illər ərzində də Qarabağda etnik təmizləmə prosesi davam etməkdə idi. Belə ki, 1918-1920-ci illərdə erməni daşnakları Qarabağın qəzalarında kəndləri məhv edərək, minlərlə azərbaycanlıyı öz doğma yurdlarından qovurdular.

Erməni və rus hərbi birləşmələri 1992-ci il yanvarın 15-də Kərkicahan, fevralın 10-da Malıbəyli və Quşçular kəndini işğal etdilər, fevralın ortalarında Qaradağlı kəndini ələ keçirdilər. 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni hərbi birləşmələri Xocalı şəhərini yerlə yeksan edərək, dinc mülki əhalini dəhşətli soyqırma məruz qoydular. 1992-1993-cü illərdə Dağlıq Qarabağ ərazisi və Azərbaycanın digər 7 rayonu – Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olundu. Ermənistan hərbi qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının 20%-i işğal olundu, 20 min nəfərdən artıq insan qətlə yetirildi, 50 min nəfərədək adam yaralandı və şikəst oldu, 1 milyonadək azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi, 4581 nəfərdən çox adam əsir və itkin düşdü.

Nəhayət, 30 ilə yaxın bir zaman keçməsinə baxmayaraq 2020-ci ilin 27 sentyabrdan başlayaraq 8 noyabr tarixinə qədər davam edən 44 günlük müharibədə Azərbaycan xalqı öz mübariz oğullarının yüksək döyüş ruhu və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin siyasi gücü sayəsində öz dədə-baba torpaqlarını yenidən düşmən tapdağından geri ala bildi. Mənfur düşmənin yerlə bir etdiyi o gözəl Qarabağ torpaqları bu gün doğma sakinlərinin isti nəfəsi ilə isinməkdə, yenidən canlanmaqdadır.

Dilimizin əzbəri olan və 1300 illik yaşı olan “Qarabağ” termini dilimizdəki “qara” və “bağ” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Azərbaycan və digər türk dillərində “qara” sözünün rəngdən başqa “böyük”, “qalın”, “sıx”, “tünd” kimi mənaları vardır. Bu mənada “Qarabağ” termini “qara bağ”, yəni “böyük bağ”, “sıx, qalın bağ” anlamını verməkdədir.

Qarabağ qədim tarixə malik olması ilə bərabər, maddi-mədəniyyət abidələri, ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə də zəngindir. Qarabağın milli-mədəni abidələri onun tarixi yaşını göstərən ən vacib amillərdəndir. Qarabağda IV-V əsrlərdə mövcud olan Alban abidələrindən başlayaraq, Qoç Əhmədli Cümə məscidi, Hacı Ələsgər məscidi, Şeyx İbrahim türbəsi, Əhməd Sultan türbəsi, Əsgəran qalası, Cəbrayıl rayonunda “Qız qalası”, Xudafərin körpüsü, Ağdam Cümə məscidi, türbələr, Ağdamın Şahbulaq məscidi, Bərdə şəhərindəki Tərtər çayı üzərində 12 tağlı körpü, “İmamzadə” məscid kompleksi, “Bəhmən Mirzə” türbəsi, Şuşa şəhərində səkkiz bucaqlı türbə, Pənah xan qalası, Natəvanın evi, Yuxarı Gövhəraya məscidi, Aşağı Gövhəraya məscidi, Xan evi, Gimnaziya binası, Laçın ərazisində Qarasəqqal türbəsi, Soltan baba türbəsi, Şeyx Əhməd türbəsi, Sarı aşığın türbəsi, Cicimli kəndindəki türbələr, Həmzə Sultan sarayı kimi onlarla tariximiz üçün qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri vardır.

Qarabağın zənginliyi onun ədəbiyyatında daha çox nəzərə çarpmaqdadır. VII əsrdən etibarən yazılı ədəbiyyatda xüsusi yeri olan Davdağın bu günə gəlib çatan yeganə şeiri Alban-Partav-Bərdə çarı Cavanşirin erməni keşişlərinin fətvəsi ilə qətlinə yazdığı və bizə tərcümədə gəlib çatmış ağı janrında kamil şeir mətnidir.

XII əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli simalarından biri qarabağlı Mücirəddin Beyləqani də Qarabağ ədəbiyyatının zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. Azərbaycan epik poeziyasının ilk nümunələrindən olan – XIII yüzilliyə aid müəllifi bəlli olmayan "Dastani-Əhməd Hərami" poeması da Qarabağ torpağının məhsuludur.

XVI-XVII əsrlərdə dövrünün görkəmli alimlərindən olmuş Yusif ibn Məhəmmədsahi Qarabaği, XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış, ustadlar-ustadı Aşıq Qurbani, XVIII əsrdə Mirmöhşün Ləmbə-rani Asəf, Aşıq Əli, Ziyadi Qarabaği və Molla Pənah Vəqifin adları da Qarabağ tarixində çox mühüm yerləri tutmaqdadır. XVI əsrin filosof-yazarı Məhəmməd Qarabağının əsərləri də bu gün Misirin paytaxtı Qahirə şəhər kitabxanasında saxlanmaqdadır. XVI əsrin böyük şairi Məhəmməd Füzulinin də əslən Bayat elindən olduğu hər birimizə məlumdur. XVII əsrin bayatı ustası Sarı Aşıq da Qarabağın Güləbird kəndindən (Laçın rayonu) olmuşdur.

XIX əsrdə Qarabağ ədəbiyyatı "qızıl dövrünə" qədəm qoymuş, Şuşa şəhəri Qafqazın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşalı rəssam, şair, alim Mir Möhsün Nəvvabın tərtib etdiyi "Tərkireyi-Nəvvab" əsərində bu şəhərdə yaşamış 100-ə qədər ədibin adı çəkilir. Böyük şairə Xurşudbanu Natəvan, Aşıq Pəri, "Qarabağnamələr" in müəllifləri olan tarixçi-yazarlar – Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Mehdi Xəzani, Əhməd bəy Cavanşir də dövrün tanınmış simalarıdır. Bu dövrün ən böyük nümayəndələrindən biri – Şuşada fəaliyyət göstərən "Məclisi-üns" poetik məclisinə rəhbərlik edən Xurşudbanu Natəvandır. "Məclisi-fəramuşan" – "Unudulmuşlar məclisi"nə rəhbərlik edən Mirzə Möhsün Nəvvab da Qarabağ ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olmuşdur.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin banisi hesab olunan Mirzə Fətəli Axundzadə, dahi bəstəkar, faciə janrının yaradıcısı, görkəmli yazıçı və jurnalist Nəcəf Bəy Vəzirov, ilk tarixi romanlar müəllifi, yazıçı-etnoqraf, folklorşünas Yusif Vəzir Cəmənzəminli, yazıçı, publisist, diplomat, folklorşünas Ceyhun bəy Hacıbəyli, Azərbaycan dövlətçiliyinin ilk nəhəng, mögikan ideoloqlarından biri, yazıçı-publisist alim, qəzetçi, erməni terrorizminə qarşı döyüşən ilk türk, "Difai" milli təşkilatının yaradıcısı Əhməd bəy Ağayev, ilk ədəbiyyat tarixçisi, maarifçisi, Qorri və Qazax müəllimlər seminariyasının müdiri Firudin bəy Köçərli, ilk uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biri Süleyman Sani Axundov, ədəbiyyatımızda tarixi dram janrının banisi, ilk opera rejissoru və dirijoru Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev də Qarabağ torpağının yetişdirdiyi şəxsiyyətlərdir.

Bundan başqa, sənətkarlığın inkişafında xüsusi rolu olan Qarabağdan tapılmış qab-qacaq, silah və bəzək nümunələri tək bir tarixi fakt kimi deyil, həm də onu yaradan sənətkarın ustalıq bacarığından məlumat verən qiymətli mənbələrdir. Qarabağ sənətkarlarının böyüklüyünü Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, Vaşinqtonun Metropoliten, Vyananın, Romanın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin zəngin muzey kolleksiyalarına baxarkən orada Qarabağ ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələrini görmək mümkündür. Bundan heç də geri qalmayan Qarabağ xalçaları dünyanın məşhur muzeylərində mühafizə olunmaqdadır.

Qarabaği ifadə edən başqa bir özəllik isə onun musiqisi və bu musiqinin əsasını təşkil edən muğamlardır. Qarabağ musiqi sənətinin inkişafında mühüm yeri olan Aşıq Valehin "Qarabağ şikəstəsi", "Kəsmə şikəstə" ən yaxşı musiqi nümunələri hesab olunur. Aşıq Məhəmməd, Aşıq Əziz, Aşıq Hüseyn, Aşıq Əli, Aşıq Ələsgər, Molla Cümə, Xarrat Qulu Məhəmməd oğlu Qarabağın aşıq sənətinin inkişafına öz töhfələrini vermiş sənətkarlardır. İlk Azərbaycan professional qadın aşığı olan Aşıq Pərinə də Qarabağ yetişdirmişdir. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin beşiyi sayılan Şuşa Sadıqcanın, Məşədi İsinin, Cabbar Qaryağdıoğlunun, Seyid Şuşinskiyinin, Bülbülün, Zülfü Adıgözəlovun, Xan Şuşinskiyinin, Rəşid Behbudovun, Məşədi Cəmil Əmirovun, Qurban Pirimovun, bəstəkarlardan Şərqdə ilk operanın banisi, böyük dramaturq, ilk liberetto müəllifi, musiqili komediya janrının yaradıcısı, nəhayət Azərbaycan Respublikası himninin müəllifi Üzeyir Hacıbəyovun, Zülfüqar Hacıbəyovun, Fikrət Əmirovun, Niyazinin, Əfrasiyab Bədəlbəylinin, Soltan Hacıbəyovun, Əşrəf Abbasovun, Süleyman Ələsgərovun vətənidir.

Qarabağın mətbəxinə də onun ədəbiyyatı və musiqisi qədər zəngindir desək, yanılmarıq. Qarabağ kətəsi, fəsəli, ərşətə, alkali qovurma, əvəlikli aş, lobyalı aş, qatıqlı aş, boyanalı aş, bir çox plov növləri (səbzi, qiyməli, südlü, şüyüdlü, çolpalı, turşu qovurma), kələm dolması, yarpaq dolması, bədımcan dolması, xəşil, xəngəl, umac, bozbaş Qarabağın ən ləziz mətbəx nümunələri hesab olunur. Bütün bunlar Qarabağın zənginliyinin yalnız bir hissəsidir. Və bu zənginliklər onu göstərir ki, Qarabağ tarixən Azərbaycan torpağı olmuşdur. Bu məqamda Ümummilli lider Heydər Əliyevin məşhur bir sözünü xatırlatmağımız yerinə düşər: “Şuşasız Qarabağ, Qarabaqsız Azərbaycan yoxdur!”

Bəli, artıq 3 ildir ki, günəş həyatımıza bir başqa doğur. Çünki vətənimiz Qarabağın işğal tarixlərini deyil, azad olunma tarixlərini – qayıdışını, yenidən quruluşunu qeyd edirik. Sözsüz ki, Vətən qəhrəmanlarının, şəhid və qazilərimizin canı, qanı hesabına... Bir ömür onlara borclu və minnətdarıq! Bu cür qəhrəman oğullarımız olduqca Vətənimiz Azərbaycan və onun döyünən ürəyi Qarabağ da daim var olacaqdır. Çünki Qarabağ Azərbaycandır!

Ədəbiyyat

1. Qarabağnamələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
2. Qarabağlı.M.C. Qarabağ tarixi. Bakı, 1959
3. Şuşinski. F. Şuşa. Bakı, 1968

İRANIN AZƏRBAYCAN VƏ ERMƏNİSTAN ARASINDA BALANSLAŞDIRILMIŞ, YOXSA İKİÜZLÜ XARİCİ SİYASƏTİ

Kəmalə Ruintən

Bakı Slavyan Universiteti
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Summary

The article examines the policy of the Islamic Republic of Iran between Azerbaijan and Armenia. The study shows that contrary to its foreign policy principles, Iran does not support Azerbaijan, where the Muslim population is the majority, and not its people oppressed by Armenians, neither did he prove his fraternal commitment to all Muslims, but established closer relations with Christian Armenia, which oppressed the Muslim population and occupied their lands and supports it. In other words, the country's geopolitical interests took precedence over its ideological interests. Secondly, although official Tehran has always stated that it supports the territorial integrity of Azerbaijan, but after its victory in the Second Karabakh War, it began to conduct a biased policy against the country. From the consideration of these and a number of other points, it becomes clear that Iran pursued a pragmatic policy in the South Caucasus region in accordance with its interests, despite this, it tried to show that it “takes into account” the interests of neighboring countries in its policy. Although Iran tries to show that its policy between Azerbaijan and Armenia is balanced, after examining a number of aspects of its policy between the two countries (especially after the Second Karabakh War in 2020), it was concluded that this policy is hypocritical, not balanced.

Key words: Azerbaijan, Armenia, Iran, the Second Karabakh War, foreign policy

Резюме

В статье рассматривается политика Исламской Республики Иран между Азербайджаном и Арменией. Исследование показывает, что вопреки своим внешнеполитическим принципам, ИРИ поддерживает не Азербайджан, где мусульманское население составляет большинство и не его угнетенный армянами народ, также он не доказал свою братскую приверженность всем мусульманам, а установил более тесные отношения с христианской Арменией, угнетавшее мусульманское население и оккупировавшее их земли и поддерживает его. Иными словами, геополитические интересы страны взяли верх над ее идеологическими интересами. Во-вторых, хотя официальный Тегеран всегда заявлял, что поддерживает территориальную целостность Азербайджана, но после его победы во Второй карабахской войне, он начал вести против страны предвзятую политику. Из рассмотрения указанных и ряда других моментов становится ясно, что Иран проводил прагматичную политику в регионе Южного Кавказа в соответствии со своими интересами, несмотря на это, пытался показать, что «учитывает» интересы соседних стран в своей политике. Хотя Иран пытается показать, что его политика между Азербайджаном и Арменией является сбалансированной, после изучения ряда аспектов его политики между двух стран (особенно после Второй карабахской войны 2020 года) был сделан вывод, что эта политика является лицемерной, а не сбалансированной.

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, Иран, Вторая карабахская война, внешняя политика

İİR Konstitusiyasına əsasən ölkənin xarici siyasətinin – islam standartları, bütün müsəlmanlara münasibətdə qardaşlığa sədaqət və dünyanın məzlumlarına qeyd-şərtsiz dəstək əsasında tənzimlənməsi nəzərdə tutulur (İİR Konstitusiyası, I fəsil, məd.3, bənd 16). Buna baxmayaraq, İİR öz xarici siyasətində müsəlman əhalinin çoxluq təşkil etdiyi Azərbaycan dövləti ilə münasibətlər qurmaq, kənar qüvvələrin birbaşa yardımı ilə ermənilər tərəfindən əzilmiş azərbaycan xalqını dəstəkləmək, həmçinin müsəlman qardaşlığına sadıqlığını sübut etmək əvəzinə, müsəlman əhaliyə zülm edərək onların torpaqlarını işğal etmiş Ermənistan dövləti ilə daha yaxın münasibətlər qurmuş və xristian erməni xalqını dəstəkləmişdir. (Bəzi ehtimallara görə ermənilərin əcdadı xristian farslar hesab edilir.) İİR-də ölkənin Azərbaycana və Ermənistana münasibətdə rəasional mövqə tutduğu və balansı qoruduğu qeyd edilir. Bunu, bir tərəfdən – İran dövlətinin 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanlı qaçqınlara yardım etməsi, Azərbaycanın öz Muxtar ərazisi Naxçıvan ilə arasında yük daşınmasında İran ərazisindən keçmək üçün imkan yaratması, digər tərəfdən – İranla Ermənistan arasında yerləşən Meğri qapısını açıq saxlamaqla onun dünya ilə əlaqələrinin tam kəsilməsinin və blokadasının qarşısını alması ilə izah edirlər (www.caspianstudies.com/).

Dövlətlərin xarici siyasətlərinin çoxşəxəli, balanslaşdırılmış və s. olması beynəlxalq siyasətdə qəbul olunmuş haldır. Lakin İİR Azərbaycan və Ermənistan arasında siyasətinin balanslaşdırılmış olduğunu göstərməyə çalışsa da, onun atdığı addımları və bir sıra digər məqamları (xüsusilə, 2020-ci il II Qarabağ müharibəsindən sonra) araşdırdıqda, bu siyasətin balanslaşdırılmış deyil, əslində “ikiüzlü” siyasət olduğu qənaətinə gəlirik. İranın Cənubi Qafqazda Ermənistanla münasibətlərini öz təhlükəsizlik maraqlarını nəzərə alaraq qurub və strateji müttəfiqlik səviyyəsinə çatdırıb. Çünki Ermənistan İİR üçün bir neçə səbəbdən əhəmiyyətə malikdir: 1 – Ermənistan (və Rusiya) ilə əməkdaşlıq təcrid vəziyyətə salınmış İranın regionda tək qalmamasına və regional güc mərkəzinə çevrilməsinə imkan yaradır; 2 – Ermənistan Türkiyəni Azərbaycandan və Mərkəzi Asiyanın digər türk dövlətlərindən ayırır. Beləliklə, İran üçün türkçülük təhlükəsinin qarşısı alınır; 3 - Azərbaycan Naxçıvan ilə əlaqə saxlamaq üçün İran ərazisindən istifadə etməyə məcburdur. Beləliklə, İran Azərbaycana təsir etmək üçün fürsət əldə edir; 4 – İran Ermənistan vasitəsilə Gürcüstana, oradan isə Qara dənizə çıxış imkanı əldə edir; 5 - İran, Avropa, ABŞ və Rusiyada yaşayan ermənilərin dəstəyindən faydalanmaq şansı qazanır (Ruintən K. 2017, s.161-162).

İran da Ermənistan üçün xüsusi əhəmiyyətlidir: 1 - Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan və Türkiyə sərhədləri onun üzünə bağlayıb; 2 - ölkənin şimalından Rusiyaya çıxış yolu üzərində Moskva ilə münasibətləri gərgin olan Gürcüstan yerləşir. Beləliklə, Ermənistan əlverişsiz şəraitdə və blokada vəziyyətindədir; 3 - dənizə çıxışı yoxdur və Gürcüstan müxtəlif məhsul və malların ixracı və idxalı baxımından Ermənistan üçün həlledici rol oynayır. Ermənistan öz məhsullarını Gürcüstan arasında mövcud dəmir yolu vasitəsilə ixrac edir. Lakin Tbilisi-Suxumi dəmir yolu xətti və Gürcüstandan Rusiyaya gedən yollar effektivsizdir. Beləliklə, Ermənistanın dünya ilə əlaqəsi yalnız İran yolu ilə mümkündür; 4 - İran Ermənistanın iqtisadi ehtiyaclarını təmin edən əsas ölkələrdən biridir və islam ölkəsi olaraq onun üçün əhəmiyyətə malikdir. İran Ermənistanla arasında Meğri yolunu açıq saxlamaqla onun üçün dünyaya çıxış rolunu oynayır və tamamilə blokada qalmasına mane olur. Təsədüfi deyil ki, Ermənistanın prezidentləri olmuş L.Ter-Petrosyan və S.Sarkisyan İranın Ermənistan üçün nəfəslik rolunu oynadığını və İranla problemi olmaq Ermənistanın nəfəs aldığı borunu daraltmaq olduğunu bildirmişdilər (www.aze.az/news). Göstərilən səbəblərdən Ermənistan beynəlxalq ictimaiyyətin İrana qarşı geniş iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməsinə öz milli təhlükəsizliyinə birbaşa təhlükə olaraq görür (National security strategy of the Republic of Armenia, 2007). İranın Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Qarabağ torpaqları ilə bağlı mövqeyinin də ikiüzlü olduğunu müşahidə edirik. Bir tərəfdən, “Dağlıq” Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi rayonun Ermənistan tərəfindən işğal edildiyini və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini deyən İran rəsmiləri, digər tərəfdən Ermənistan ilə əməkdaşlıq edir, həmçinin onun işğalçılıq siyasətini dəstəkləyən addımlar atır. Regionda status-kvo davam etdikcə İran özünün barışdırıcı mövqə tutduğunu nümayiş etdirsə də 44 günlük müharibə ərzində, xüsusilə, onun Azərbaycan tərəfinin qələbəsilə başa çatması ərəfəsində və qələbədən sonra öz xarici siyasətinin əsl simasını daha gizlədə bilmədi.

2020-ci ildə Azərbaycan işğal altında olan torpaqlarını geri qaytardıqdan sonra həmin ərazilərin Ermənistanın nəzarətindən çıxmasını ilə İran şimal-qərb sərhədlərində bir sıra təhlükəsizlik problemləri ilə üzləşdiyini bildirdi. Təhlükənin isə ilk növbədə, Azərbaycan, Türkiyə və İsrail dövlətlərinin Cənubi Qafqazda əməkdaşlığından yarandığı vurğulanırdı. Bu əməkdaşlığın İİR-in təhlükəsizliyini və iqtisadi-siyasi maraqlarını təhdid etdiyi göstərildi (www.farsnews.ir/, 2020, 13 noyabr). 2021-ci ilin oktyabrında ölkənin şimal-qərb bölgəsində həyata keçirdiyi təlimlərlə bağlı İİR Parlament üzvləri yaydıqları bəyanatda “Qonşu ölkələrin sərhədlərində hər hansı bir geosiyasi dəyişikliyin İran İslam Respublikasının qırmızı xətti olduğunu”, ölkənin həyata keçirdiyi təlimlərin isə “qonşulara sülh mesajı və İsrailə bir xəbərdarlıq olduğunu” bildirdilər (publika.az/, 2021, 5 Oktyabr). Bundan sonra, növbəti - 2022-ci ilin oktyabr ayında da SEPAH Azərbaycan və Ermənistan sərhədində öz qoşunlarını və hərbi texnikasını topladı və hərbi təlimlər keçirərək öz hərbi gücünü nümayiş etdirməyə çalışdı. Dövlətin milli maraqlarının təmin edilməsi sistemində müharibənin başlanmasının qarşısının alınması formalarından biri olaraq hərbi gücün nümayiş etdirilməsi tətbiq olunan üsullardandır. Dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, o, dövlətlər arasında münasibətlərdə kifayət qədər tez-tez istifadə olunur və müəyyən şərtlər daxilində birbaşa silahlı zorakılığa əl atmadan konkret siyasi məqsədlərə nail olmağa imkan verir. Bunu nəzərə alsaq İranın, bir növ, Azərbaycana hədə-qorxu gəlmək və xəbərdarlıq etmək istədiyini görürük. Bu tədbirlərin arxasında İranın Azərbaycandan gözlədiyi “təhlükə”nin, yaxud “təhdid”in durduğunu düşünsək bu, bəlkə də normal hal kimi qəbul edilə bilərdi. Lakin Azərbaycan hər hansı ölkənin ərazisinə hərbi müdaxilə etmək niyyətində olsa idi, II Qarabağ müharibəsi dövründə Ermənistanın dinc əhəlinin yaşadığı və müharibə bölgəsi olmayan Gəncə və Bərdə ərazilərini bombalamasına cavab olaraq onun ərazilərini bombalayardı.

İranın atdığı addımlar isə onun hədə-qorxu yolu ilə Cənubi Qafqaz regionunda öz (zəif də olsa) mövqeyini qoruyub saxlamaq cəhdləri kimi qiymətləndirmək olar. Cənubi Qafqazda öz iştirakını Azərbaycan və Gürcüstanla əməkdaşlığı hesabına təmin etməyə nail ola bilməyən İranın regionda hər hansı şəkildə iştirakı və malik olduğu mövqeyini qoruyub saxlaması Ermənistan vasitəsilə mümkündür. II Qarabağ müharibəsindən sonra aktuallaşmış dəhlizlər məsələsində də İranın qəti və sərt mövqe tutması bir daha Ermənistan İrana möhtac olduğu qədər, İranın da Ermənistana ehtiyacı olduğunu göstərdi. Bu “geosiyasi ehtiyacı” (Ermənistanla İran arasında bağların) Azərbaycan ərazisi olan Qarabağ əldən çıxdıqdan sonra Ermənistanla arasındakı kiçik sərhəddə məntəqəsini (dəhlizi) qoruyub saxlamaqla təmin etməyin mümkün olduğu görünür. nİİR-in regionla sərhəddə hərbi qüvvə və texnikasının yerləşdirilməsinin səbəbləri də Azərbaycanın Türkiyənin dəstəyi ilə İran sərhədlərində sionist rejimin (İsrailin – K.R) və Suriyalı “təkfiri (İranda sünni müsəlman radikalı belə adlandırılır – K.R) terrorçu”ların üzünə açması ilə izah olunur. (www.farsnews.ir/, 2020, 13 noyabr). Halbuki, 30 ilə yaxın olan bir müddətdə nəzarətsiz qalmış həmin işğal altında olan ərazilərdə (daha doğrusu, Ermənistanın birbaşa nəzarəti və çox güman ki, İranın dəstəyi ilə) terrorçu qrupların, yaxud hərbi qüvvə və texnikanın yerləşdirilməsi, yaxud yerləşdirilməsi ehtimalı İranı heç narahat etməmişdi.

İran İslam Respublikası 2020-ci il 10 noyabrda Azərbaycan-Ermənistan-Rusiya arasında imzalanmış üçtərəfli atəşkəs bəyanatından sonra meydana çıxmış dəhliz mübadiləsi məsələsi ilə bağlı Bəyannamə yayaraq sərhədlərin dəyişdirilməsinin də əleyhinə olduğu bildirmişdi. Bəyannamədə İİR-in Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməklə yanaşı, Ermənistanın da ərazi bütövlüyünün qorunmasının tərəfdarı olduğu və İranla sərhədlərin dəyişdirilməsini qəbul etmədiyi qeyd edilirdi. Ölkə rəsmiləri bildirirlər ki, Azərbaycan və Ermənistan arasında ərazi mübadiləsi yolu ilə sərhədlərin dəyişdirilməsi Ermənistanın ərazi bütövlüyünü pozur və İran sərhədlərinin toxunulmazlığını təhdid edir, İran və Ermənistanın maraqlarını təhlükəyə atır (www.farsnews.ir/, 2020, 10 noyabr). Bu məqamda demək yerinə düşər ki, öz Konstitusiyasına və islam təəssübkeçiliyinə sadıq olmayan İİR “Ermənistan ilə münasibətlərinə”, daha doğrusu öz geosiyasi maraqlarına “sadiq” olduğunu nümayiş etdirmişdir. Çünki İİR-in Ermənistanla sərhəddən məhrum olması onun regionda Türkiyə, Rusiya və Qərb qarşısında mövqeyinin zəiflənməsi ilə nəticələnir, bu isə onu qane etmir. Digər diqqət tələb edən məsələlərdən biri Azərbaycan və İsrail dövlətləri arasında olan əməkdaşlıqdır. Öz xarici siyasət prinsiplərinə zidd olan və Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti həyata keçirən xristian Ermənistan ilə əməkdaşlığından heç bir şəkildə “utanmayan” İİR Azərbaycan-İsrail əməkdaşlığının tam əleyhinədir və bu əməkdaşlığın onun təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş olduğunu düşünür. II

Qarabağ müharibəsindən sonra Bakı küçələrində Azərbaycan bayrağının yanında İsrail dövlətinin bayrağının dalğalanmasına qısqançlıqla yanaşan İran, İsrail dövlətinin çoxlu PUA, silah və anti-radar raketlər göndərməklə Azərbaycanın qələbəsində danılmaz rol oynadığını vurğulayır (www.farsnews.ir, 2020, 10 noyabr).

2022-ci ilin sonlarında ölkə Parlamenti tərəfindən Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövlətində (Təl-Əviv şəhərində) Səfirliyinin təsis edilməsi haqqında qanun layihəsinin qəbul edilməsi və Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövlətində (Təl-Əviv şəhərində) Səfirliyinin təsis edilməsi haqqında” qanunun təsdiq edilməsi (Azərbaycan Respublikasının... qanunu, 2022, 18 noyabr) də İranda narazılığa səbəb oldu. Qeyd edək ki, İsrail Azərbaycan əlaqələri 1992-ci ilin əvvəllərində qurulub, 1993-cü ilin avqustundan İsrailin Azərbaycanda səfirliyi fəaliyyət göstərir. Bu vaxtadək Azərbaycan dövlətinin İsraildə səfirlik açmamasının bir sıra səbəbləri olmuşdu. Bu səbəblər - İslam təəssübkeşliyi; Azərbaycanın ərəb-islam dünyası ilə bir olmaq istəyi; İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olması; Qüds məsələsi və s. olaraq göstərilirdi. (musavat.com/, 2017, 18. avqust). Azərbaycanın İİR-in təzyiqlərilə üzləşəcəyi ehtimalı da bu səbəblər sırasında idi. Azərbaycan hökuməti bu səfirliyin açılmamasının səbəbini hər hansı bir ölkənin təsiri ilə deyil, yalnız milli təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən əsaslandırır (haqqin.az/, 2015, 20 апреля).

İsrail dövlətində Azərbaycan səfirliyinin açılması* qərarından sonra İİR-də yerləşən Azərbaycan səfirliyinə 27 yanvar 2023-cü ildə edilmiş silahlı hücumun da təsadüfi xarakter daşmadığı anlamına gəlir. Azərbaycan dövləti İranın Azərbaycana qarşı təxribatçı siyasətinin qarşısının alınması üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Cari ilin 5 aprelində İran parlamentinin 210 deputatı bəyanat qəbul edərək İsraildə Azərbaycan səfirliyinin açılmasını pisləyib və İran XİN-ini bununla bağlı diplomatik tədbirlər görməyə çağırıblar. İran parlamenti ərəb və islam ölkələri hökumətlərini, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatını Azərbaycanın bu addımını pisləməyə səsləyib (www.turan.az/, 2023, 05 Aprel).

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 7 aprel 2023-cü il tarixli plenar iclasında sədr Sahibə Qafarova İİR Parlamentinin Bəyanatına cavab olaraq "Hamı bilməlidir ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir və hansı ölkə ilə necə münasibətlər qurması onun öz daxili işidir" deyə etirazını bildirib (report.az/, 2023, 7 Aprel). Qarabağ Azərbaycandır! Və bütün ölkələr kimi Azərbaycan Respublikasının da milli maraqları arasında “dövlətin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi” ilk sırada gəlir və Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin ən ümdə vəzifəsi “bütün vasitələrdən istifadə etməklə öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmək”dir (AR Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, 2007). Bütün digər dövlətlər kimi Azərbaycan dövləti də öz dövlət maraqlarını digər dövlətlərin maraqlarından üstün tutur və öz maraqlarından digər dövlətin maraqlarının xeyrinə imtina etməz.

Azərbaycana qarşı, xüsusilə II Qarabağ müharibəsində qələbəsindən sonra, tutduğu qərəzli mövqeyi isə bir daha İranın Azərbaycan və Ermənistan arasında siyasətinin heç də balanslı deyil, ikiüzlü siyasət olduğunu deməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın İsraildə səfirliyinin olmamasının əsl səbəbi (08 avqust 2017) http://musavat.com/news/azerbaycanin-israilde-sefirliyinin-olmamasinin-esl-sebebi_461850.html
2. Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövlətində (Təl-Əviv şəhərində) Səfirliyinin təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu Bakı şəhəri, 18 noyabr 2022-ci il (№ 634-VIQ) URL: <https://e-qanun.az/framework/52807>
3. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası (23 may 2007-ci il (2198)) <https://e-qanun.az/framework/13373>
4. İran parlamenti Azərbaycanın İsraildə səfirlik açmasını pisləyib (2023 Aprel 05) URL: https://www.turan.az/ext/news/2023/4/free/politics_news/az/3201.htm
5. MM sədri: "İran parlamenti tərəfindən ölkəmizə qarşı irəli sürülən əsassız ittihamları qətiyyətlə rədd edirik" (7 Aprel 2023) URL: <https://report.az/milli-meclis/mm-sedri-iran-parlamenti-terefinden-olkemize-qarsi-ireli-surulen-esassiz-ittihamlari-qetiiyyetle-redd-edirik/>

* İsrailin Təl-Əviv şəhərində Azərbaycan səfirliyi 29.03.2023-cü ildə açılıb.

6. Ruintən K. İran İslam Respublikasının müasir Qafqaz siyasəti / Qafqazşünasların I Beynəlxalq Forumu / 17-18 aprel, 2017. Bakı. Elmi məruzələr. 2 kitabda: I kitab. – Bakı: MTM Innovation, 2017. (s.158-167)
7. Türk ekspert İranın sərhəd gərginliyinin səbəblərini açıqladı: 35 milyon azərbaycanlıya... (5 Oktyabr 2021) https://publika.az/news/nida_tehsil/371469.html
8. National security strategy of the Republic of Armenia (approved at the session of National Security Council at the RA President office on January 26, 2007). URL: https://policy.asiapacificenergy.org/sites/default/files/National%20Security%20Strategy_0.pdf
9. Откроет ли Азербайджан посольство в Израиле? (20 апреля 2015, 15:31) <https://haqqin.az/news/43592>
10. Серж Саргсян: Иметь проблемы с Ираном – это означает сузить ту трубу, через которую дышит Армения URL: http://www.aze.az/news_serj_sargsyan_imet_50532.html
11. İran İslam Respublikasının Konstitusiyası (fars dilində) URL: <https://www.shora-gc.ir/fa/news/4707/...>
12. ایران از توافق جمهوری آذربایجان، ارمنستان و روسیه در خصوص مناقشه قره باغ استقبال کرد (10
URL: <https://www.farsnews.ir/news/13990820000845/> (noyabr 2020)
13. تبعات اقتصادی قرارداد آذربایجان و ارمنستان برای ایران / از دست رفتن نوار مرزی ایران با ارمنستان
URL: <https://www.farsnews.ir/news/13990823000074/...> (13 noyabr 2020)
14. عباس ملکی. میانجیگری در مناقشه قره باغ علیا و نقش ایران
URL: <http://www.caspianstudies.com/article/karabakh.htm>
15. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران <https://www.shora-gc.ir/fa/news/4707/...>

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Kəmalə Yusifova

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi

Summary

The Nagorno-Karabakh issue, the most important of Azerbaijan's socio-political agenda, was resolved in 2020. As with many other frozen conflicts, the ongoing peace talks regarding Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh have seen a slowdown and stagnation. In 1994, under the auspices of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) Minsk Group, which is co-chaired by France, Russia and the United States, an agreement on a ceasefire regime was signed. Since then, the Minsk group has not done anything of particular importance in solving this problem, except for calling for a ceasefire and condemning the cross-border conflicts between the two countries at certain times. The provocations committed by the leadership of the Prime Minister of Armenia, Nikol Pashinyan, disrupted the negotiations related to the resolution of the Armenian-Azerbaijani conflict and greatly increased the tension in the region. Rejecting the expectations of the international community, the Armenian leadership preferred to repeat the non-constructive policy of its predecessors. The balanced policy, bilateral economic, political, cultural and military relations that Azerbaijan has implemented for many years played an important role in the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict. As a result of the established partnerships, they supported the cause of Azerbaijan at the international level and within the framework of international organizations. In general, the article provides information about Azerbaijan's great victory in the Second Karabakh War.

Key words: provocation, invader, war, conflict, politics.

Резюме

Нагорному Карабахский вопрос, важнейший в общественно-политической повестке Азербайджана был решен в 2020 году. Как и во многих других замороженных конфликтах, в продолжающихся мирных переговорах по армяно-азербайджанскому Карабаху наблюдается замедление и застой. В 1994 году под эгидой Минской группы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), сопредседателями которой являются Франция, Россия и США, было подписано соглашение о режиме прекращения огня. С тех пор Минская группа не сделала ничего особо важного в решении этой проблемы, кроме призывов к прекращению огня и осуждения в определенные моменты приграничных конфликтов между двумя странами. Provocations совершенные руководством премьер-министра Армении Никола Пашиняна сорвали переговоры, связанные с урегулированием армяно-азербайджанского конфликта и значительно усилили напряженность в регионе. Отвергнув ожидания международного сообщества, руководство Армении предпочло повторить неконструктивную политику своих

предшественников. Взвешенная политика, двусторонние экономические, политические, культурные и военные отношения, которые Азербайджан осуществляет на протяжении многих лет, сыграли важную роль в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта. В результате налаженных партнерских отношений они поддерживали дело Азербайджана на международном уровне и в рамках международных организаций. В статье представлена информация о великой победе Азербайджана во II Карабахской войне.

Ключевые слова: провокация, захватчик, война, конфликт, агрессивная, политика.

2020-ci ilin 27 sentyabr tarixində Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq ölkəmiz ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün başlatdığı Vətən müharibəsini Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qələbə ilə başa vurdu. Azərbaycan Ermənistanın təcavüzkar siyasətini, ərazi bütövlüyünün pozulmasını dünyada uğurla təbliğ etdi. Bununla da ölkəmiz beynəlxalq səviyyədə siyasi və iqtisadi üstünlüyünü müəyyənləşdirdi. Prezident İlham Əliyev siyasi iradə göstərərək sülh danışıqları zamanı Azərbaycana edilən təkliflərdən daha çoxunu əldə etdi. İllərdir uzanan Qarabağ münaqişəsini həll edərək Ermənistanı reallığı qəbul etməyə sövq etdi.

Ordumuzun əks-hücumu nəticəsində 300-ə yaxın kənd, 5 şəhər və 4 yaşayış məntəqəsi, çoxsaylı strateji yüksəkliklər işğalçılardan azad edildi. Ermənistanı aid çoxlu sayda texnika məhv edildi, ya da qənimət kimi götürüldü. Bir neçə gün sonra isə Qarabağın döyünən ürəyi olan Şuşa, 70-dən çox kənd və 8 strateji yüksəkliyi işğalçılardan təmizləndi. [1]

10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin və Ermənistan Respublikasının Baş Naziri Nikal Paşinyanın Vətən müharibəsinin bitməsinə bildirən birgə bəyanat imzalamışdılar. Daha sonra isə Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonları düşmən işğalından azad edilmişdir.

Ölkə başçısı İlham Əliyev Dağlıq Qarabağ məsələsini daima diqqət mərkəzində saxlamaq üçün əlindən gələni edirdi. Bu barədə bütün çıxışlarında, beynəlxalq təşkilatların tribunalarında, dünya liderləri ilə görüşlərdə və müsahibələrdə danışır. Daima çalışıb ki, təcavüzkar və zərərçəkmiş tərəfin kim olduğunu hər kəs bilsin, buna da nail oldu. Bu da müharibənin uğur qazanmasını şərtləndirən əsas amillərdən biridir.

Dağlıq Qarabağ problemi Cənubi Qafqazda əməkdaşlığın inkişafı və sülhün qorunması üçün böyük maneə idi. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri Azərbaycana qarşı aqressiv mövqe tutur və haqsız olaraq işğalçı Ermənistan dövlətini dəstəkləyirdi. Həmsədr dövlətlər BMT tərəfindən qəbul edilmiş məlum qətnamələrin icrasına demək olar ki, maneə törədirdilər.

Nəticə olaraq bunu qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsindəki böyük qələbəsi hərbi-strateji sahə ilə məhdudlaşmır. Artıq regional və global geosiyasi proseslərin dinamikası dəyişmişdir. Bunun da dünyanın ən nüfuzlu ölkələri üçün vacib məsələ olduğunu Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsində hərbi əməliyyatların aktiv mərhələsi bitdikdən sonra baş verən proseslər təsdiqləyir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin oktyabrın 3-də Rusiya Federasiyasının Soçi şəhərində “Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun XVI illik iclasının plenar sessiyasındakı çıxışında Ermənistanın baş nazirinin “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” bəyanatının yalan olduğunu vurğulayaraq dedi: “Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Beləliklə, Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi.” [2]

Ədəbiyyat

1. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729444\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/dekabr/729444(meqale).pdf)
2. https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e49365_az.html

KARABAKH IS AZERBAIJAN!

**Ləman Zeynalova-Məmmədzadə,
Aysel Əliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti**

Summary

As a result of the 44-day war that lasted from September to November 2020, the Armed Forces of Azerbaijan inflicted a crushing defeat on the occupying Armenian army, crushed it, and practically crushed it. Armenia surrendered, which was the logical result of the policy of aggression carried out by Armenia against Azerbaijan by occupying 20 percent of the territory of Azerbaijan for nearly 30 years. On July 12, 2020, it shows that Armenia is preparing for a large-scale attack in the Tovuz direction of the Armenian-Azerbaijani state border. On September 27, 2020, the armed forces of the Republic of Armenia, using various types of weapons, including heavy artillery, once again grossly violated the norms of international law and fired at the residential areas and military positions of the Republic of Azerbaijan from several directions. In cases where military personnel died and were injured, the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan started counter-attack operations in order to prevent and neutralize real and potential military threats against the national security of the Republic of Azerbaijan. Azerbaijan's victories in the military field, especially the liberation of Shusha from enemy slavery on November 8, played a decisive role in the fate of the war, and thus Armenia admitted its defeat. According to the statement signed by the President of the Republic of Azerbaijan, the Prime Minister of the Republic of Armenia and the President of the Russian Federation on November 10, 2020, the war ended with the victory of Azerbaijan. Armenia surrendered and was forced to return Kalbajar, Aghdam and Lachin regions to Azerbaijan.

Key words: *Armenian-Azerbaijani, Karabakh, occupy, military, soldier.*

Резюме

В результате длившейся с сентября по ноябрь 2020 года 44-дневной войны Вооруженные Силы Азербайджана нанесли сокрушительное поражение армянской оккупационной армии, разгромили ее и практически разгромили. Армения капитулировала, что явилось логическим результатом агрессивной политики, проводимой Арменией против Азербайджана путем оккупации 20 процентов территории Азербайджана в течение почти 30 лет. 12 июля 2020 года показывает, что Армения готовится к широкомасштабному наступлению на Товузском направлении армяно-азербайджанской госграницы. 27 сентября 2020 года вооруженные силы Республики Армения, применяя различные виды вооружений, в том числе тяжелую артиллерию, в очередной раз грубо нарушили нормы международного права и с нескольких позиций обстреляли населенные пункты и военные позиции Азербайджанской Республики. направления. в случаях гибели и ранений военнослужащих Вооруженные Силы Азербайджанской Республики приступили к контрударным действиям с целью предотвращения и нейтрализации реальных и потенциальных военных угроз национальной безопасности Азербайджанской Республики. Победы Азербайджана на военном поприще, особенно освобождение Шуши от вражеского рабства 8 ноября, сыграли решающую роль в судьбе войны, и тем самым Армения признала свое поражение. Согласно заявлению, подписанному Президентом Азербайджанской Республики, Премьер-министром Республики Армения и Президентом Российской Федерации от 10 ноября 2020 года, война закончилась победой Азербайджана. Армения капитулировала и была вынуждена вернуть Азербайджану Кельбаджарский, Агдамский и Лачинский районы.

Ключевые слова: *Армяно-Азербайджанцы, Карабах, оккупация, военные, солдаты.*

In the late 80s and early 90s of the 20th century, Armenia started military aggression against our country with open territorial claims on the historical Azerbaijani lands. At that time, Armenia occupied 20 percent of our lands using the violence prevailing in Azerbaijan, and more than 1 million Azerbaijanis were displaced from their homeland as a result of the ethnic cleansing policy implemented by Armenia. Since 2019, provocative statements and steps taken by the military and political leadership of Armenia have purposefully disrupted the negotiation process. On July 12, 2020, in addition to the provocation of the Armenian-Azerbaijani state border in the direction of Tovuz, the troops deployed troops in the areas close to the front, increasing the tension on the contact line as a whole. line, gathering a large amount of weapons and ammunition shows that Armenia is preparing for a large-scale attack [1]. On September 27, 2020, the armed forces of the Republic of Armenia, using various types of weapons, including heavy artillery, once again grossly violated the norms of international law and fired at the residential areas of the Republic of Azerbaijan and military positions of the Republic of Azerbaijan from several directions. directions. The Armed Forces of the Republic of Azerbaijan have launched counter-offensive operations in

order to prevent and neutralize real and potential military threats to the national security of the Republic of Azerbaijan in cases of deaths and injuries among military personnel.

A meeting of the Security Council was immediately held under the chairmanship of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, and specific tasks were given to provide an adequate response to the aggressor. According to the Order of the President of the Republic of Azerbaijan dated September 27, 2020, from September 28, 2020 at 00:00, martial law (state of war) was declared in the entire (whole) territory of the Republic of Azerbaijan, partial mobilization was announced in the Republic of Azerbaijan. Azerbaijan. As a result of the counter-offensive operations of the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan, which began on the first day, a number of regions of the Republic of Azerbaijan, as well as other strategically important areas, were freed from occupation. As a result of the successful military operations carried out by our brave and victorious army, which liberated the homeland from occupation, the armed forces of the Republic of Armenia were defeated and forced to retreat with a great loss of manpower and equipment. crimes against humanity and war by targeting civilian infrastructure objects in cities and regions – residential houses, hospitals, medical centers, school buildings, kindergartens, administrative buildings of state enterprises, agricultural fields and brutally firing from various types of weapons, including artillery and ballistic missiles his crimes killed the civilian population, caused a large amount of damage to the civilian population, state property, including infrastructure facilities, as well as business entities. As a result of the military aggression of Armenia, 93 civilians were killed, 454 civilians were injured, 13,360 residential and non-residential areas, 346 vehicles were damaged, and 1,018 farms were damaged as a result of the military aggression of Armenia. Our soldiers and officers who showed heroism in the struggle for the sovereignty and territorial integrity of the Republic of Azerbaijan, our civilians working in the rear, and our people as a whole showed determination and will, unity and solidarity like a fist, and were brutally shaken. hits the enemy. Unable to tolerate the victory march of the Azerbaijani Army, the enemy resorted to provocations and committed war crimes targeting innocent civilians[2]. As a result of 44 days of military operations, the victorious Azerbaijani Army captured (?) the cities of Jabrayil, Fuzuli, Zangilan, Gubadli, and Shusha. Azerbaijan's victories in the military field, especially the liberation of Shusha from enemy slavery on November 8, played a decisive role in the fate of the war, and thus Armenia admitted its defeat. According to the statement signed by the President of the Republic of Azerbaijan, the Prime Minister of the Republic of Armenia and the President of the Russian Federation on November 10, 2020, the war ended with the victory of Azerbaijan. Armenia surrendered and was forced to return Kalbajar, Aghdam and Lachin regions to Azerbaijan. By the Decrees of the President of the Republic of Azerbaijan dated 02.12.2020, September 27 was established as Memorial Day and November 8 as Victory Day in the Republic of Azerbaijan.

References

1. Mirza Ibrahimov 8, Azerbaijan, Baku, AZ1005
2. “Virtual Karabakh” Center for Information and Communication Technologies: [Electronic resource] / comp. ed. www. virtualkarabakh.az – Baku, 2021
URL: <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/2/25/qarabag-azerbaycan.html>

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏKİ QALİBİYYƏTİMİZ ÜMUMMİLLİ LİDERİMİZ HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ TƏNTƏNƏSİDİR

İlqar Məmmədov

İdarəetmə Sistemləri İnstitutunun laboratoriya müdiri, riyaziyyat elmləri doktoru, dosent

Aynurə Abdullayeva

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi-Tədqiqat İnstitutunun dosenti

Summary

In this work, our glorious victory in the 44th Patriotic War was justified as a logical result of the ideas of statehood and Azerbaijanism of our National Leader Heydar Aliyev.

Key words: Our national leader Heydar Aliyev, of Azerbaijan, the 44-day Patriotic War, the traditions of statehood, the feeling of patriotism.

Резюме

В этой работе наша славная победа в 44-й Отечественной войне была оправдана как логический результат идей государственности и азербайджанства нашего Общенационального Лидера Гейдара Алиева..

Ключевые слова: общенациональный лидер Гейдар Алиев, идея Азербайджана, 44-дневная Отечественная война, традиции государственности, чувство патриотизма.

Heydər Əliyev və Azərbaycanşünaslıq dedikdə Ümummilli Liderimizin məşhur bir kəlamı ya da düşür: «Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm, Mən Azərbaycanlıyam!». Bəli, bu gün hər bir azərbaycanlı etiraf edə bilər ki, bu vaxta qədər heç kəsin dilində “Azərbaycan” sözü Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin dilindəki qədər şirin və əzəmətli səslənməyib.

2003-cü ildə Ümummilli Liderimiz dünyasını dəyişərkən Azərbaycanımızı istəməyən bəzi düşmənlər qüvvələr 5000 illik dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan Dövlətinin tarix səhnəsindən silinəcəyini söyləyirdilər. Lakin bu düşmənlər unudular ki, Heydər Əliyev sağlığında elə bir dövlət qurub ki, bu dövlət əsrlərin sərt sınağından çıxmağa qadirdir. 2003-cü ildən üzü bu tərəfə 19 ildən artıq bir müddətdə dövlətimiz günü – gündən qüvvətlənmiş, 2020-ci ildən isə qalib ölkə kimi adını tarixə yazdırıb bilmişdir. Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin “Dəmir yumruq” əməliyyatı ilə Azərbaycan xalqı və onun yenilməz ordusu vahid bir komandanlıq altında birlik nümayiş etdirərək, erməni faşist işğalçıları ağır məğlubiyyətə uğradaraq, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü təmin etməyə nail olmuşdur. 44 Günlük Vətən Müharibəsindəki Ordumuzun bizə yaşatdığı bu şanlı və tarixi qələbə Azərbaycan Dövlətçiliyinin sarsılmazlığını nümayiş etdirdi. Bu həm də, əsası Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin Dövlətçilik və Azərbaycançılıq ideyasının ölməzliyini göstərdi. Necə ki, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədidir, dönməzdir!”. Ümummilli Liderimiz ölkəmizin müdafiə qüdrətinin möhkəmlənməsi istiqamətində ən mühüm və vacib addımlardan biri kimi, gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsini hesab edirdi. Tarix sübut etdi ki, dövlətçilik naminə bu tarixi tövsiyyə öz aktuallığını hər zaman saxlayır. Azərbaycan əsgərinin işğalçı erməni əsgərindən ən böyük üstünlüyü ondan ibarət olmuşdur ki, o döğmə vətəninə sonsuz sevir və düşməni üzərinə gedərkən vətənpərvərlik hissləri ilə silahlanmağı dünyanın ən qorxunc silahları ilə silahlanmış düşməni məğlub edə bilmişdir. Bu gün hərbi qənimətlər parkında nümayiş etdirilən düşmənin zirehli texnikaları Azərbaycan əsgərinin vətənə bağlılığını və döyüş zamanı vətənpərvərlik hissini dünyanın ən güclü və müasir silahlarından daha üstün olduğunu göstərmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illiyi ərəfəsində deməliyik ki, müasir və müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı Heydər Əliyevin xalqımız qarşısında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Öndərimiz-unudulmaz Heydər Əliyevin xalqımız qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri ondan ibarətdir ki, ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra ilk növbədə ölkədə vətəndaş müharibəsinin və qardaş qırğınının qarşısını aldı. Ümummilli Liderimiz əvvəlcə ölkədə siyasi sabitliyə nail oldu və daha sonra davamlı iqtisadi inkişafın təməl prinsiplərini qurdu. Bu gün inkişaf edən qüdrətli müstəqil Azərbaycanımız Ümummilli Liderimizin ölməz əsəridir, müstəqil Azərbaycanımız məhkəm əllərdədir və başlanan bu siyasi kursu Ümummilli Liderimizin

layiqli davamçısı Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Heydər oğlu Əliyev davam etdirir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu-Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin əziz xatirəsi xalqımızın qəlbində daim yaşayacaqdır.

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА АЗЕРБАЙДЖАНА НА ОСНОВЕ НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Нигяр Султанова

Бакинский Славянский Университет

канд.биол.наук, доцент, зав.кафедрой «Основы медицинских знаний и гражданская оборона»

Summary

The article is about the contribution played by the National Leader Heydar Aliyev to the agrarian sector of the country. Many decrees, acts and other laws were signed by the National Leader that provided the legal basis for agrarian sector formation could be shown at concrete facts of the principles of social justice. The valuable model that is known as “Heydar Aliyev’s Land Reform” proves a strong scientific and practically methodology.

Key words: *agrarian sector, economic development, land reform.*

Резюме

Статья посвящена вкладу общенационального лидера Гейдара Алиева в аграрный сектор страны. Многие указы, акты и другие законы были подписаны Национальным Лидером, что обеспечило правовую основу для формирования аграрного сектора и смогло на конкретных фактах доказать соблюдение принципов социальной справедливости. Ценная модель, известная как «Земельная реформа Гейдара Алиева», представляет собой сильную научную и практическую методологию.

Ключевые слова: *аграрный сектор, экономическое развитие, земельная реформа.*

Построение современного, демократического, правового и светского государства в Азербайджане, формирование общества, возврат к национальным нравственным ценностям, развитие науки, образования и культуры навсегда связаны с именем Гейдара Алиева. Успешное развитие нефтяного сектора в Азербайджане также является закономерным результатом дальновидной политики Гейдара Алиева.

Развитие сельского хозяйства в Азербайджане, проводимые с этой целью реформы в аграрной сфере, особенно земельные реформы, являющиеся его важной составляющей, успехи, достигнутые в этой области, были непосредственно связаны с историческими заслугами Гейдара Алиева. Аграрный сектор был одной из важнейших сфер экономики страны, которая находилась в центре внимания Президента Азербайджана (M.N.Alişanova, 2006). Начиная со второй половины 1993 года по поручению Президента Гейдара Алиева были предприняты серьезные шаги по проведению реформ в аграрном секторе страны. Для этого в первую очередь последовательно изучался мировой опыт, особенно опыт стран, переживших переходный период, проводились испытания в разных регионах страны.

Благодаря дальновидной политике Гейдара Алиева Азербайджан, только что обретший независимость, используя программу развития и опыт мировой цивилизации, начал подготовку новых проектов и государственных программ с учетом специфики развития национальной экономики, особенностей и всех параметров в соответствии с нашим национальным менталитетом. Расширился курс реформ в области программы приватизации, государственного строительства, земельной и правовой реформ. В целях ускорения социально-экономического развития нашей страны главой государства были предприняты важные шаги, приняты многочисленные государственные программы, охватывающие все сферы. В принятых государственных программах были определены факторы, которые способствовали ускорению экономического развития во всех регионах в ближайшие годы и основные направления государственной политики.

После всенародных обсуждений по инициативе и под руководством общенационального лидера была подготовлена программа земельной реформы и на основе этой программы

создана правовая база для обеспечения реализации земельных реформ. Нынешние аграрные реформы в стране вошли в историю как «аграрные реформы Гейдара Алиева». Это признают не только в нашей стране, но и в зарубежных странах. По мнению многих зарубежных экспертов, проводимые в Азербайджане аграрные реформы не имеют аналогов во всем СНГ.

В результате земельной реформы существовавшие в нашей республике 2032 хозяйства, то есть колхозы и совхозы, были упразднены, а их плодородные земли, пригодные для сельскохозяйственного использования, были розданы населению. В нашей стране земельные участки получили 870 тысяч семей, имевших право на получение земельных участков. В результате земельной реформы определились три формы собственности на землю (İlham Əliyev, 13 fevral 2013). Из 8 641 506 га земель, составляющих единый земельный фонд Азербайджана, 4 913 639 га, то есть 56,9 %, оставались в государственной собственности; в муниципальную собственность передано 2 032 744 га, или 23,5 %; в частную собственность было отведено

1 695 123 га, т. е. 19,6 % (“Torpaq islahatı haqqında “ Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2 avqust 1996). Социальное содержание земельных реформ и служение народному благосостоянию, обеспечило динамичное развитие соответствующей сферы на последующих этапах. При этом решались следующие важные социально-экономические, общественно-политические вопросы:

1. 3 500 000 человек населения страны стали землевладельцами
2. Земельные реформы в значительной степени ликвидировали безработицу, которая была главной социальной проблемой молодого государства
3. Создана прочная база для развития регионов и нефтегазового сектора.

Эти факторы являются достаточно серьезными аргументами для объяснения социально-экономической направленности реформ. В результате правильной и четкой аграрной политики, проводимой Президентом Гейдаром Алиевым, во второй половине 90-х годов начался значительный и устойчивый подъем сельского хозяйства Азербайджана.

В результате нового отношения к земле в 1998 г. 80% сельскохозяйственной продукции в республике производилось в частном секторе, а к концу 1999 г. этот показатель достиг 95%. По сравнению с предыдущими годами в 1998 году импорт сократился в 2,6 раза, а экспорт увеличился более чем в 2 раза. Эта тенденция сохранилась и в последующие годы (Q.Məmmədov, 2013). В Азербайджанской Республике обеспечение населения необходимыми продуктами питания занимает центральное место в экономической политике государства. С этой целью был проведен ряд радикальных реформ в области производства продуктов питания в стране, особенно в аграрном секторе. Осуществляемые в этом направлении комплексные меры создали основу для более быстрого развития отрасли. Реализация мер, предусмотренных в «Программе продовольственной безопасности Азербайджанской Республики», придала импульс более эффективной работе, связанной с обеспечением продовольствием в стране. Разработка и реализация комплексных мероприятий в результате реализации целей и задач Государственной программы, охватывающих единый земельный фонд нашей республики, является одним из основных факторов успешного исхода Государственной программы.

Поскольку наш великий лидер Гейдар Алиев хорошо знал историю земледельческой культуры в Азербайджане, эффективную организацию почвенно-фермерских отношений, сегодня сельское хозяйство в нашей стране развивается семимильными шагами.

Литература

1. Alışanova M.N.. Heydər Əliyev iqtisadi müstəqilliyimizin banisidir. Çinar-Çap, 2006.- 214 s.
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda İlham Əliyevin yekun nitqi. “Azərbaycan” qəzeti, 13 fevral 2013-cü il.
3. Məmmədov Q. Azərbaycanca Heydər Əliyevin aqrar siyasəti. Bakı, “Elm”, 2013, 344 s.
4. “Torpaq islahatı haqqında “ Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2 avqust 1996.

БЕЗРАБОТИЦА КАК МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Матанет Шадлинская

Бакинский Славянский Университет,
Кафедра Азербайджанского мультикультурализма и страноведения,
Старший преподаватель

Summary

The article is dedicated to the theme of "Unemployment as a macroeconomic problem". Unemployment that affects people's social life is a macroeconomic problem. The state cannot use the labor resources efficiently because of the lack of knowledge, lack of production enterprises, poor formation of the economic structure, economic crisis etc. The main indicator that the economy is going well is the low level of unemployment.

Key words: *economy, unemployment, employment problem, migration, labor resources*

Резюме

Статья посвящена теме «Безработица как макроэкономическая проблема». Безработица в социальной жизни людей является макроэкономической проблемой, которая влияет на рабочую силу. Государство не может эффективно использовать трудовые ресурсы по причине недостатка знаний, отсутствие производственных предприятий, бедность формирования экономической структуры, экономический кризис и др. Основным показателем того, что экономика развивается хорошо, является низкий уровень безработицы.

Ключевые слова: *экономика, безработица, проблема занятости, миграция, трудовые ресурсы.*

В странах с рыночной экономикой практически всегда существует безработные, поэтому часто рыночную экономику увязывают с безработицей. Безработица, это социальное явление с знаком на "минус". Понятия "безработица" и "безработный" трактуются неоднозначно. Безработным считается тот, кто может, хочет работать и активно занимается поиском работы, но не может найти и трудоустроиться. Причина является отсутствие свободных рабочих мест или отсутствие достаточной профессиональной подготовки.

По признакам выделяют следующие виды безработицы: фрикционная; структурная; циклическая; сезонная

Сегодня в условиях глобализации современной экономики безработица и проблемы занятости приобретают широкие, новые аспекты. Если раньше национальные экономики путем регулирования заработной платы, средством наказания, увольнения с работы могли регулировать рынок труда, то сейчас эти пути, регуляторы оказываются недостаточно эффективными. В области занятости и безработицы политики, эксперты придерживаются различных подходов, объяснений в различных странах. В основном эти подходы сводятся воздействию на спрос рабочей силы, предложенного труда. Если внимательно рассматривать изучать эти подходы, мы увидим, что в обоих случаях практически решения связаны (прямо или косвенно) с ростом инфляции. В развитых странах экономисты рассматривают безработицу как проблему макроэкономики и предлагают некоторые пути решения этих проблем и сокращения безработицы:

- Политика доходов; налогов, обменных курсов национальной валюты.

Путем перераспределения труда, ограничения роста доходов с целью избежания предстоящих закрытий рабочих мест и т.д.

Здесь нужно выделить факторы влияющие на уровень занятости населения:

- Недостаточности развитости структур экономики страны.
- Отраслевой потенциал каждого региона.
- Уровень заработной платы и своевременная её выплата.
- Спрос на труд работодателей
- Необеспеченность предприятий объемами работ и заказами.
- Недостаточная загруженность производственных структур и т.д.

Уровень занятости населения это отношения численности занятости населения определенной возрастной группы, рассчитанное в процентах. Это означает, что уровень занятос-

ти населения – доля занятых среди всего населения. Если своевременно, хоть минимально не решить эту проблемы появляются худшие последствия.

Замедления темпов роста экономики, потеря квалификации трудоспособного населения, лишения части населения средств к существованию – является социальными последствиями поэтому государственное регулирование занятости имеет важное значение. Сам по себе экономический рост не означает увеличение количество и качества рабочих мест, особенно для малоимущих, незащищенных части населения. Темпы экономического роста задают абсолютный потолок, в пределах которого может происходить рост занятости, производительности труда здесь большое значение имеет характер и структура роста влияние экономического роста на производительную занятость зависит от того насколько эффективно он преобразует в создание рабочих, производительных мест, показатели изменяющие способность экономики создавать необходимые возможности для трудоустройства населения дают полезную информацию о результатах экономического развития. Доля занятых в общей численности населения, уровень безработицы относится к этим показателям.

За последнее двадцать лет МОТ, ПРООН, ОЭСР, Всемирный банк и другие органы выполнили значительный объем аналитической работы, посвященной взаимосвязям между занятостью, ростом и бедностью(3) Разное влияния в разных мероприятиях члены этих организации в своих выступлениях, докладах отмечали ключевую роль занятости в повышение уровня жизни, социальной интеграции и производительности труда (2), стремились установить взаимосвязь между трудом и человеком развитием. Неравномерность уровня экономического развития стран, различие уровней дохода, повышение уровня безработицы, в соответствии, социальные проблемы и т.д. являются основными причинами обуславливающие международную трудовую миграцию.

Регулирование занятости рынка труда представляет собой особую форму и сферу воздействия государства на социально-экономические процесса. Государственное регулирование рынка труда, в основном направлена на достижение рационального в конкретных социально—экономических условиях уровня занятости. Государством для решение проблему занятости принимаются следующие меры: административные, специализированные административные, экономические специализированные и т.д.

Сегодня в Азербайджане основной из актуальных проблем экономики является вопросы государственного регулирования формирования рынка труда, были принят ряд законов и государственных программ по осуществлению эффективной политики занятости: ”Закон АР о занятости”(2001), ”Государственная программа по осуществлению политики занятости”, ”Стратегия занятости АР” и т.д.

Таким образом в результате осуществления таких программ создаются или стараются создать благоприятные условия для проведения эффективной политики занятости.

Литература

- 1, Громыко В. Методы и направления регулирования рынка труда региона/ В. Громыко – LAP Lam best academic Publising 2013 – с. 192
2. Гонская Е.С. проблемы трудоустройства современной молодежи/ инновационная наука. Москва – 2021 №6 с.213-215.
3. World Bank/ World deveopment report – Jobs. Washington: Word Bank, 2013
4. Məmmədov S. Əmək və məşğulluq sahəsində dövlət siyasəti təhlili sənədi/ QHT nəşriyyatı mətbəsi, Bakı 2014, 64 səh.
5. Мурадов Р. Уровень и структура занятости населения в условиях глобализации (на приере АР) / Кавказ и глобализация – Баку – 2010 №3 с. 68-77.

QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!

Aygün İsmaylova
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Summary

When soil is mixed with water, when mud is mixed with blood, it becomes homeland. We mixed the earth with blood. In the article "Karabakh is Azerbaijan", the history of the former Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, the end of the conflict that caused suffering to our people for nearly 30 years, the liberation of our lands from occupation, the restoration of the territorial integrity of our country, and the purposeful policy carried out by the President and Commander-in-Chief of the Armed Forces, Ilham Aliyev, are discussed separately. -dedicated to its separate aspects, the work done in solving the problems of refugees and internally displaced persons, the 44-day Patriotic War and its consequences. As a result of the "Iron Fist" operation successfully implemented under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Armenia forced Armenia to sign the act of peace and capitulation, and finally, on November 10, the heads of state of Azerbaijan, Russia and Armenia signed a statement in the article.

Key words: Patriotic war, our national army, Azerbaijani people, invading Armenians, Nagorno-Karabakh.

Резюме

Когда земля смешивается с водой, когда грязь смешивается с кровью, она становится родиной. Мы смешали землю с кровью. В статье «Карабах – это Азербайджан» история бывшего армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта, окончание конфликта, причинившего страдания нашему народу почти 30 лет, освобождение наших земель от оккупации, восстановление Отдельно обсуждаются территориальная целостность нашей страны и целенаправленная политика, проводимая Президентом и Главнокомандующим Вооруженными Силами Ильхамом Алиевым.-посвящена отдельным ее аспектам, работе, проделанной в решении проблем беженцев и вынужденных переселенцев, 44-дневной Отечественной войне и ее последствиям. В результате успешно проведенной под руководством Президента Азербайджанской Республики операции «Железный кулак» Армения вынудила Армению подписать акт о мире и капитуляции и, наконец, 10 ноября глав государств Азербайджана, Россия и Армения подписали заявление в статье.

Ключевые слова: Отечественная война, наша национальная армия, азербайджанский народ, вторгшиеся армяне, Нагорный Карабах.

Qarabağ! Azərbaycanın dilbər guşəsi, milli iftixarımızı Üzeyirin, Xan Şuşinskinin, Natəvanın yurdu, milli təsdiqimiz muğamın beşiyi, hər birimizin cismən və ruhən bağlı olduğumuz məkan...

Neçə illər idi ki, Qarabağ bizə, biz onun başı qarlı, dumanlı dağlarına, yamyaşıl meşələrinə, həsrətlə baxırdıq. Şuşa qalasını, İsa bulağını, Cıdır düzünü, Xarıbülbülünü həsrətlə yad edirdik. Neçə illərdir ki, Qarabağ bizdən ayrı düşmüşdü, babalarımızın doğma yerlərinə ayaq basa bilmirdik.

Sovet hakimiyyəti dövründə 1923-cü ilin Qarabağın dağlıq hissəsində 4,4 min kvadrat kilometr ərazidə DQMV yaradılmışdır. Bununla da həmin ərazidə seperatçılıq meyillərinin əsası qoyulmuşdur. Əslində isə problemin kökündə Qarabağın XIX əsrdən başlayaraq köçürülən ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək iddiası dayanır. Ermənilər isə özlərini o qədər inandırmışdır ki, hələ də bu torpağıb onlara məxsus olduğunu iddia edirlər. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 1988-ci ildə ermənilərib Azərbaycan tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları ilə başlamışdır. Həmin fəaliyyətib tərkib hissəsi olaraq, 1987-1989-cu illərdə Ermənistanda yaşayan 250 mindən çox azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından zorla qovulmuş, onlardan 216 nəfər vəhşicəsinə qətlə yetirilib, 1154 nəfər isə yaralanmışdır. Münaqişə günü – gündən daha genişləndi və Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20 faizi – Dağlıq Qarabağ regionu və ona bitişik 7 rayon işğal olundu. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı məcburi köçkün olmuş, 20 mindən nəfər həlak olmuş, 50 min nəfər isə əlil olmuşdur. Münaqişə nəticəsində 4 minə yaxın azərbaycanlı itkin düşüb, 2 mindən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən əsir və girov götürülüb. Xalqımıza qarşı müasir tarixin ən faciəli hadisəsi – Xocalı soyqırımı həyata keçirildi. 1990-1993-cü illər Azərbaycan xalqının yaddaşına qanlı səhifələr kimi yazıldı. Keçən əsrin 90-cı illərində işğal olunmuş ərazilərimizin sülh yolu ilə azad edilməsi uğrunda Azərbaycan dövləti çox mübarizə apardı. Otuz ilə yaxın davam edən bu çalışmaların heç bir nəticə verməməsi hansı yolla olursa-olsun itirilmiş torpaqlarımızı geri qaytarmağı şərtləndirdi.

Məhz buna görə də Azərbaycan dövləti öz Ali Baş Komandanının rəhbərliyi ilə 2020-ci il sentyabrın 27-də düşmənin yeni təxribatına qarşı əks-hücuma keçməklə torpaqlarımızın yağı düşmən-

dən təmizlənməsi, öz tarixi sakinlərinin bu yerlərə geri dönməsi uğrunda Vətən müharibəsinə başladı. Bu müqəddəs döyüşlərdə iştirak edən hər bir generalın, mayorun, zabitin, əsgərin, bir amalı, bir məqsədi vardır: işğala, haqsızlığa, ədalətsizliyə son qoyulsun, tarixi haqq-ədalət öz yerini tapsın. Vətən müharibəsində yağı düşmənimiz olan Ermənistan mülki əhalimizə yenidən soyqırım törətdi. Bərdəni, Gəncəni, Mingəçeviri, Tərtəri, Ağdamı, Qəbələni, Siyəzəni özlərinə hədəf seçdilər. Adlarını qeyd etdiyim ərazilərin hamısı Azərbaycanın cəbhə bölgəsindən xeyli uzaqda yerləşir. Dinc əhaliyə yönələn terror zamanı insanlar öz təsərrüfatlarında məişət işləri ilə məşğul olduğu vaxt atəşə məruz qaldı, məcburi köçkün və əlilliyi olan şəxslərin məskunlaşdığı çoxmənzilli yaşayış binaları qəsdən hədəf seçilərək yararsız vəziyyətə salındı, uşaq bağçaları, məktəblər, xəstəxanalar, təcili tibbi yardım məşinləri, dövlət qurumlarının yerləşdiyi inzibati binalar, qəbiristanlıqlar atəşə tutulmuşdur.

Bu ərazilərə hücumlar zamanı mülki əhaliyə edilən terror aktları bir daha sübut etdi ki, Ermənistan xalqı tarix boyu vandal, vəhşi bir xalq olmuşdur. 44 günlük müharibə dövründə qüdrətli Azərbaycan Ordusu cəbhədə tarix yazdı. Bu gün bizim bayrağımız illərlə düşmən vandalizminin qurbanına çevrilmiş, indi isə qəhrəman Azərbaycan oğullarının öz canları bahasına azad etdiyi, düşməndən təmizlədiyi Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa səmalarında dalğalanır.

Böyükdən tutmuş balacalar bir sözlə, hamımız bu tarixi hadisələrin canlı şahidləriyik. 44 günlük Vətən müharibəsində eşitdiyimiz qələbə xəbərləri, milli ordumuzun apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar, düşmənin canlı texnikasının məhvi, əldə etdiyimiz nəticə bir daha bizim doğru yolda olduğumuzu göstərdi. Biz müqəddəs amal-öz torpaqlarımızın azadlığı uğrunda apardığımız bu mübarizədə haqlıyıq və “Haqq incəlsə də, üzülməz”. Ona görə də biz öz prezidentimiz İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşməli, düşməne qarşı bütün səylərimizi səfərbər etməliyik. [1] Uğurla həyata keçirilən “Dəmir Yumruq” əməliyyatı nəticəsində Ermənistan sülhə və kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur edildi. Noyabrın 10-da Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan dövlət başçıları tərəfindən bəyanat imzalandı. Bəyanatda 10 noyabr 2020-ci il tarixində Moskva vaxtı ilə 00:00-dan etibarən tam bir atəşkəs və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bölgəsindəki bütün hərbi əməliyyatların dayandırılması elan edildi. Bu bəyanatın müddəalarına əsasən Ermənistan dekabrın 1-dək işğal etdiyi bütün Azərbaycan torpaqlarını azad etməli, Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşasını təmin etməlidir. Bəyanatın imzalanmasından sonra noyabrın 20-i Ağdam, 25-i Kəlbəcər, dekabrın 1-i isə Laçın işğaldan azad edildi. Beləcə, bütün Qarabağ azad edildi və “Qarabağ Azərbaycandır!” şüarı həqiqətinə qovuşdu. [2] Prezident İlham Əliyev hər il sentyabrın 27-nin Anım Günü, noyabrın 8-nin isə Zəfər Bayramı kimi qeyd olunması üçün Sərəncam imzaladı.

Cənab prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi zamanı döyüş əməliyyatlarına yüksək peşəkarlıqla rəhbərlik etmiş, düşmənin canlı qüvvəsinin və döyüş texnikasının məhv edilməsində fədakarlıq, rəşadət göstərmiş, vəzifə borcunu ləyaqət və vicdanla yerinə yetirmiş, igidlik, mərdlik nümayiş etdirmiş Silahlı Qüvvələrin hərbi qulluqçuları fəxri adlar, orden, medallarla təltif edildilər. General-mayor Polad Həşimov, polkovnik İlqar Mirzəyev ölümündən sonra və ehtiyatda olan baş çavuş İbad Hüseynova “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adı verildi. Silahlı Qüvvələrimizin minlərlə hərbi qulluqçusu, onların sırasında bir çoxu ölümündən sonra olmaqla “Vətən müharibəsi Qəhrəmanı” adına layiq görüldü, “Vətən uğrunda” medalı, “Zəfər”, “Qarabağ”, “Azərbaycan Bayrağı” ordenləri ilə təltif edildi.

Sonda qeyd edirəm ki, 10 noyabr Şanlı qələbəmiz göstərdi ki, Azərbaycan xalqı döyüş meydanında da, diplomatiya meydanında da öz sözünü deməyi bacarır və öz torpaqlarının bir qarışını da heç kimə güzəştə getməyəcəkdir. İrəlidə Dövlətimizin görəcəyi işlər hələ qabaqdadır. İşğaldan azad olunmuş torpaqlar minadan təmizlənir, həmin ərazilərdə həyat yenidən canlanır, torpaqlarımızın dirçəlməsi uğrunda müxtəlif quruculuq işləri aparılır. Bu işlərə artıq ilk olaraq Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu çəkilməsi ilə başlanmışdır. Biz inanırıq ki, müdrik uzaqgörən rəhbərimiz cənab prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövlətimiz günü-gündən çiçəklənəcək və onun sayəsində Azərbaycan dövlətinin uğurlu gələcəyi olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. A. Attar Qarabağ zəfəri – 44 günün pərdəarxası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Tərcümə mərkəzi, 2021, 158 səh.
2. Rzayev R. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Azərbaycanı zəfərə aparan yol. Bakı, Qanun 2021, 232 səh.
3. Марусенко О.Н. Социальный институт армии и его влияние на ценности военной службы // Право и обр. – 2010. – № 1.
4. Коротенко А.В. Понятие военной культуры: характеристики и дефиниция // Вестник, 2013, № 15.

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ
(tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə)

**Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
100 illiyinə həsr olunmuş
XIV Beynəlxalq elmi konfransın materiaları (2 cildə)
II cild (VIII-XIV bölmələr)
Bakı – 2023**

